

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СКОПЈЕ
Институт за историја на уметноста и археологија
насока археологија

Промените во архитектонското и инфраструктурното уредување во
урбаните центри на територијата на Р. Македонија
во периодот од Диоклецијан до Ираклиј
- докторска дисертација –

I - текстуален дел -

Ментор:
проф. д-р Елица Манева

Кандидат:
м-р Христијан Талевски
бр. на индекс: 57/15

СКОПЈЕ, 2020

*Времето е како река од настани,
како силен порој; и секое нешто, веднаш
што се појави е брзо однесено, и друго
нешто се појавува на негово место, нешто
коешто исто така ќе биде однесено.*

Marcus Aurelius, *Meditations* IV. 43.

Апстракт.....	1
ВОВЕД.....	3
1. Оправданост и предмет на истражувањето.....	13
Оправданост (очекуван научен придонес и примена на резултатите).....	13
Предмет на истражување	18
2. Методологија, тек и цели на истражувањето.....	23
Истражувачка методологија	23
Тек на истражувањето	26
Цели на истражувањето	27
Истражувачки хипотези	30
3. Преглед на релевантни податоци за истражувачките проблеми	32
Административно-политичка организација.....	32
Црковно-административна организација	44
Патна инфраструктура.....	49
Природни фактори	51
Клима.....	51
Епидемии.....	52
Земјотреси	53
4. Основни тенденции во урбаното уредување во источно-медитеранскиот регион.....	57
4.1. Доцноримските градови	63
4.1.1. Доцноримскиот град и неговото раководство	63
4.1.2. Земјата како основа за одржување и развој на градовите	64
4.1.3. Градските институции.....	67
4.1.4. Државната управа	72
4.1.5. Градската „елита“ и големопоседниците	75
4.1.6. Основните тенденции во урбаното уредување низ археолошка призма.....	78
4.2. Религијата и урбаното уредување	93
4.2.1. Статусот на црковната организација и нејзините членови.....	93
4.2.2. Архитектурата и инфраструктурата помеѓу христијаните и „неверниците“	109
Станбена архитектура	111
Јавен простор (улици и плоштади)	114
Јавни бањи.....	119
Градби за игри и забава	121
Нејудаистички храмови	123
Некрополи	130
4.3. Развојот на одбранбениот систем на Балканот (археолошки и историски согледувања).....	138
4.3.1. Одбраната во контекст	141
4.3.2. Дефанзивната воена политика на Балканот	147
5. Архитектонска анализа и инфраструктурна организација	170

5.1. Градби и градбени комплекси.....	170
5.1.1. Сакрална архитектура	170
Храм на Изида и Серапис (<i>Stobi</i> , 2 в. – кр. 4 в.).....	170
Синагога (<i>Stobi</i> , 2 в. – ср. 5 в.).....	174
Стара епископска базилика (<i>Stobi</i> , последна чет. 4 в. – трета чет. 5 в.).....	177
Источна базилика на Плаошник (<i>Lychnidus</i> , 4 в. / 5 в. -).....	181
Градска базилика (<i>Bargala</i> , кр. 4 в. / поч. 5 в. – кр. 6 в. / поч. 7 в.).....	182
Ранохристијанска базилика на Дебој I (<i>Lychnidus</i> , кр. 4 в. / поч. 5 в. – втора пол. 5 в.).....	186
Базилика на „Илинденска“ (<i>Lychnidus</i> , кр. 4 в. / поч. 5 в.).....	189
Северна базилика (<i>Stobi</i> , прва пол. 5 в. – 6 в.).....	189
Базилика кај Манчевци (<i>Lychnidus</i> , прва пол. 5 в. – ср. 6 в.).....	197
Јужна базилика на Плаошник (<i>Lychnidus</i> , прва пол. 5 в. – ср. 6 в.).....	200
Голема Епископска базилика – Филипова базилика (<i>Stobi</i> , ср. или втора пол. 5 в. – кр. 6 в.).....	207
Голема базилика - Базилика С (<i>Heraclea Lynkestis</i> , ср. 5 в. – кр. 6 в.).....	222
Централна базилика - Јозина црква (<i>Stobi</i> , ср. 5 в. – 6 в.).....	228
Гробјанска базилика (<i>Stobi</i> , ср. 5 в. - втора пол. 6 в.).....	234
Поликонхална црква на Плаошник (<i>Lychnidus</i> , ср. 5 в. / прва пол. 6 в. – ср. 6 в.).....	238
Голема Базилика (<i>Bargala</i> , втора пол. 5 в. – поч. 7 в.).....	251
Базилика II – Базилика со крстилница (<i>Scupi</i> , кр. 5 в. – прва чет. 6 в.).....	270
Базилика III - Голема ранохристијанска базилика – (<i>Scupi</i> , трета чет. 6 в. – 6 в.).....	276
Мала базилика - Базилика А (<i>Heraclea Lynkestis</i> , кр. 5 в. – кр. 6 в.).....	282
Базилика Extra Muros (<i>Stobi</i> , кр. 5 в. – втора пол. 6 в.).....	289
Базилика Е (<i>Heraclea Lynkestis</i> , кр. 5 в. – последни дец. 6 в.).....	297
Цивилна базилика (<i>Stobi</i> , 5 в. – 6 в.).....	299
Базилика под „Св. Софија“ (<i>Lychnidus</i> , 5 в. - 6 в.).....	302
Ранохристијанска базилика на Дебој II (<i>Lychnidus</i> , први децен. 6 в. -).....	303
Базилика Extra Muros (<i>Bargala</i> , 6 в.).....	305
Базилика D (<i>Heraclea Lynkestis</i> , поч. 6 в. - кр. 6 в.).....	308
Епископска базилика (<i>Големо Градиште, с. Коњух</i> , прва пол. 6 в. - кр. 6 в.).....	310
Ротонда (Големо Градиште, с. Коњух, ср. 6 в. – кр. 6 в.).....	316
Ротонда или поликонхална црква (<i>Lychnidus</i>).....	321
Црква под „Св. Богородица Перивлепта“ (<i>Lychnidus</i>).....	321
Други цркви во <i>Lychnidus</i>	322
5.1.2. Секуларна архитектура.....	323
5.1.2.1. Станбени градби.....	323
Casa Romana (<i>Stobi</i> , 1 в. – 4 в.).....	323
Градба со секуларен карактер под „Поликонхална црква“ (<i>Lychnidus</i> , 1 в.).....	326
Палата на Полихармос - Летна палата – (<i>Stobi</i> , 3 в. – 6 в.).....	326
Domus Fullonica - Северна палата - Домот на ГР - House of Fuller (<i>Stobi</i> , 3 в. – 6 в.).....	333
Римска вила „Авторемонт“ (<i>Heraclea Lynkestis</i> , ср. 3 в. – 6 в.).....	340
Градска вила (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 2 в. – 6 в.).....	341
Villa urbana (<i>Scupi</i> , кр. 3 в. / поч. 4 в. - 5 в.).....	343
Римски домус кај Југоисточен бедем (<i>Scupi</i> , поч. 4 в. - кр. 4 в.).....	347

Градба со апсидална просторија кај Југоисточен бедем (<i>Scupi</i> , 4 в.)	352
Југозападен субурбиум (<i>Stobi</i> , кр. 4 в. – кр. 6 в.).....	352
Сектор IV – „Extra muros“ (<i>Heraclea Lynkestis</i> , ср. 4 в. - кр. 5 в. / поч. 6 в.)	353
Теодосијанска палата и Палата на Партениј (Стоби, кр. 4 в. - 6 в.).....	355
Палата на Перистерија (<i>Stobi</i> , кр. 4 в. - 6 в.)	368
Просторија со апсида (<i>Lychnidus</i> , кр. 4 в. / ср. 5 в. - ср. 6 в.).....	376
Епископска резиденција (<i>Stobi</i> , 4 в. – 5 в.).....	377
Епископиум - епископска резиденција (<i>Bargala</i> , 4 в. – поч. 7 в.).....	381
Градбата на улица „Илинденска“ (<i>Lychnidus</i> , 4 в. – 6 в.).....	387
Казино (<i>Stobi</i> , 5 в. – 6 в.).....	388
Комплекс простории над Римски домус кај Југоисточен бедем (<i>Scupi</i> , поч. 5 в. – 5 в.?).....	394
Градба западно од бедемот (<i>Scupi</i> , кр. 5 в. – кр. 6 в.).....	394
Градба со портик (<i>Scupi</i> , поч. 6 в. - кр. 6 в.).....	396
Јужен резиденцијален комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, поч. 6 в. – кр. 6 в.)	396
Градби со доминантно станбена намена во Сектор Акропола (Големо Градиште, с. Коњух, прва чет. 6 в. - поч. 7 в.).....	399
Северен резиденцијален комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, втора чет. 6 в. – кр. 6 в.).....	405
Источен градежен комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, втора чет. 6. – кр. 6 в.).....	408
„Североисточен анекс“ (<i>Lychnidus</i> , први децении 6 в. -).....	408
Доцноримски станбени комплекси - <i>Stobi</i>	410
Доцноримски станбени комплекси - <i>Heraclea Lynkestis</i>	417
Доцноримски станбени комплекси - <i>Scupi</i>	423
Епископски двор (<i>Heraclea Lynkestis</i> , трета деценија 6 в. – кр. 6 в.).....	431
Градбата на улица „Климентска“ (<i>Lychnidus</i> , ср. 6 в.).....	438
5.1.2.2. Јавни градби.....	440
Театар (<i>Lychnidus</i> , 2-1 в. пр.н.е. – кр. 4 в.)	440
Театар (<i>Stobi</i> , поч. 2 в. – кр. 4 в. / поч. 5 в.).....	446
Театар (<i>Scupi</i> , 2 в. – 5 в.)	456
Театар (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 2 в. – 5 в.)	464
Градба со арки (<i>Stobi</i> , поч. 2 в. – кр. 3 в.).....	470
Раноримска терма (<i>Scupi</i> , 2 в. – кр. 5 в.).....	481
Портик (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 2 в. – 6 в.)	488
Градежен комплекс во централното градско јадро (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 2 в. - 6 в.).....	491
Терма (<i>Heraclea Lynkestis</i> , ср. 2 в. – кр. 3 в.).....	492
Голема Бања – Машка бања - Зимска палата (<i>Stobi</i> , 3 в. - 4 в.).....	497
Гимназион (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 4 в. – 6 в.)	502
Базилика I – Цивилна базилика (<i>Scupi</i> , 4 в. – прва пол. 5 в.).....	504
Доцноримска бања (<i>Scupi</i> , 4 в. - 5 в.).....	506
Мала бања (Стоби, 4 в. - 5 в.).....	511
Термален комплекс (<i>Bargala</i> , 5 в. – поч. 7 в.).....	515
5.1.3. Градби со економска намена	525
5.1.3.1. Производствена и преработувачка намена	525
Работилница за стакло (<i>Bargala</i> , втора пол. 6 в. - поч. 7 в.).....	525

Комплекс за вино производство (<i>Bargala</i> , сред. 6 в. – поч. 7 в.)	527
Куќа со работилница (<i>Bargala</i> , втора пол. 6 в. – поч. 7 в.)	530
Работилница за железо (<i>Bargala</i> , втора пол. 6 в. – поч. 7 в.)	531
5.1.3.2. Трговска намена	533
Полукружен плоштад (<i>Stobi</i> , 5 в. - 6 в.)	533
Театарски плоштад (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 5 в. – поч. 6 в.)	539
5.1.4. Градби со неидентификувана намена	542
Градба со перистил (<i>Stobi</i> , 1-2 в. - сред. 2 в.)	542
Градби под Цивилна базилика - Градба С (<i>Stobi</i> , 2 в. – кр. 4 в.)	542
Градба над Градба со арки (<i>Stobi</i> , четврта чет. 4 в. - 5 в.)	543
Други градби со секуларен карактер (<i>Lychnidus</i> , 3 в. - 6 в.)	544
Објект 1 јужно од <i>Villa urbana</i> (<i>Scupi</i> , поч. 4 в. - 5 в.)	545
Градба североисточно од Базилика I (<i>Scupi</i> , втора пол. 4 в. - кр. 5 в.)	545
Градба под Базилика II (<i>Scupi</i> , втора пол. 4 в. - кр. 5 в.)	546
Градби под Цивилна базилика - Градба В (<i>Stobi</i> , кр. 4 в. - 5 в.)	547
Градба со апсида врз централно градско јадро (<i>Scupi</i> , кр. 5 в. / поч. 6 в. - кр. 6 в.)	547
Доцноримски објекти со неидентификувана намена во Хореум (<i>Scupi</i>)	548
Сектор Акропола, (<i>Heraclea Lynkestis</i> , 6 в.)	549
Градежни комплекси од геомагнетни скенирања (Големо Градиште, с. Коњух)	549
5.2. Инфраструктура	551
5.2.1. Фортификации	551
<i>Lychnidus</i> (кр. 4 в. пр.н.е. – втор. пол. на 6 в.)	551
<i>Heraclea Lynkestis</i> (кр. 3 в. – кр. 6 в. / поч 7 в.)	555
<i>Stobi</i> (3 в. – 6 в.)	558
<i>Scupi</i> (2 в. – 6 в.)	565
<i>Bargala</i> (поч. 4 в. – поч. 7 в.)	569
Големо Градиште, с. Коњух (ср. 5 в. – прва чет. 7 в.)	578
5.2.2. Комуникација и улици	585
<i>Lychnidus</i>	585
<i>Heraclea Lynkestis</i>	587
<i>Stobi</i>	589
<i>Scupi</i>	602
<i>Bargala</i>	610
Големо Градиште, с. Коњух	612
5.2.3. Складишта за храна	618
<i>Lychnidus</i>	618
<i>Heraclea Lynkestis</i>	618
<i>Stobi</i>	618
<i>Scupi</i>	620
Хореум (<i>Scupi</i> , поч. 3 в. – 4 в.)	620
<i>Bargala</i>	624
Големо Градиште, с. Коњух	625
5.2.4. Резервоари за вода и водоводни системи	626

Lychnidus	626
Heraclea Lynkestis	627
Stobi	635
Scupi.....	647
Bargala	652
Големо Градиште, с. Коњух	656
5.2.5. Одводни системи.....	657
Lychnidus	657
Heraclea Lynkestis	657
Stobi	661
Scupi.....	669
Bargala	674
Големо Градиште, с. Коњух	675
6. Дискусија и завршни согледувања	676
Проблеми при истражувањето	679
Моделите на трансформација како проблем.....	682
Архитектонското наследство од раноримскиот период	683
Сакрална архитектура	685
<i>Развојот на сакралната и цивилната станбената архитектура.....</i>	<i>692</i>
<i>Кулминација на инвестиции во христијанска сакрална архитектура</i>	<i>694</i>
<i>„Профано“ однесување во рамки на црквите и надвор од нив.....</i>	<i>694</i>
Станбена архитектура	697
Јавни градби.....	702
Градби со економска намена	704
Одбрана и фортификациони системи	705
<i>Зонска поделеност на фортификациите.....</i>	<i>707</i>
<i>Интерна миграција</i>	<i>709</i>
<i>Егзогена миграција</i>	<i>710</i>
Улици.....	714
Складишта.....	719
Водоводи	726
Одводи	734
Влијанија во архитектурата.....	735
ЗАКЛУЧОК	741
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА.....	746
ИЛУСТРАТИВЕН ДЕЛ.....
КАРТИ.....	801
ПЛАНОВИ	816
ЦРТЕЖИ	900
ФОТОГРАФИИ	924
ЛИСТА СО ИЛУСТРАЦИИ.....	1300

Апстракт

Архитектурата и инфраструктурата се рефлексija на едно општество и предмет на постојана промена и еволуција. Секоја позначајна промена во општествениот, политичкиот и стопанскиот живот, секогаш се манифестирала врз средината во којашто се одвива. Проблемот на архитектонските и инфраструктурните промени во населбите од доцноримскиот период претставува есенција во разбирањето на секојдневните активности и културата на живеење на населението. Тие истовремено се и простор во којшто постојано го откриваме инвентарот и продуктите од тие активности. Архитектурата и инфраструктурата претставуваат средина, амбиент во кој се одвивал животот. Затоа, без темелно проучување на промените во средината се занемарува базата неопходна за потесни и продлабочени проучувања, како на комплексните процеси на општествена интеракција, така и на карактерот на материјалната култура. Промените во животната средината се секогаш поврзани со факторите на потенцијално влијание врз неа. Заради тоа, не мал број на еминентни научници во потрага по вистината за крајот на античката цивилизација на Балканот и пошироко во медитерански рамки, се зафатиле со решавање конкретни проблеми кои произлегуваат од различниот контекст и следствено различните фактори на влијание. Иако се постигнати значајни резултати преку проучување на различни региони, територијата на провинцијата *Macedonia II*, северната периферија од провинцијата *Macedonia I*, источната периферија од провинцијата *Epirus Nova* и јужниот дел од провинцијата *Dardania*, досега не биле предмет на научен третман од ваков карактер.

Предмет на ова истражување се архитектурата (сакрална и секуларна) и инфраструктурата (фортификации, улици, складишта, водоводи и одводи) во *Lychnidus*, *Heraclea Lynkestis*, *Stobi*, *Scupi*, *Bargala* и во населбата на лок. Големо Градиште кај с. Коњух. Во последните две-три децении е работено на повеќе различни аспекти од културата на живеење на тој простор, на селектирани градските средини, врз утврдувањата, на живеалиштата, врз градежните материјали, врз архитектонската декорација и конструктивните елементи, како и врз сегменти од материјалната култура итн. Сепак, евидентен е недостатокот од истражување во коешто ќе бидат заокружени резултатите од повеќето продлабочени истражувања и достигнувања на македонската и медитеранската археологија на полето на архитектурата и инфраструктурата.

Преку квалитативно и квантитативно истражување на процесот на трансформација на доцноримските населби во услови на еден релативно комплексен контекст на општествени прилики, врз основа на достапните информации ќе ги согледаме начините на интеракција помеѓу луѓето и нивната околина. Во случајов таа интеракција резултирала со појави коишто не можат во целост да се оквалификуваат како декадентни, но појави коишто непосредно се одразиле врз квалитетот на населбинското живеење. Целта е формирање на солидна база од издржани теоретски сознанија коишто во иднина ќе можат да се компарираат со слични или идентични феномени во полето на архитектурата и инфраструктурата, посведочени во различна средина, во ист или сличен контекст, во исто или различно време. Ова е особено важна цел од причина што и во поновата историја сме сведоци на мерките за справување со најразлични проблеми пред коишто се исправени урбаните средини, како за справување со епидемии од заразни болести, така и за спречување на последиците од придвижувањето на поголеми групации од луѓе. Затоа сметаме дека овој труд ќе има и соодветна практична примена. Осознавањето на процесите и случувањата во минатото како и на причините и последиците по условите и квалитетот на живеење, претставува

практичен и апликативен придонес кон избегнување на несаканите последици од искушенијата пред коишто е исправено современото општество. Со тоа, резултатите од научната интерпретација на археолошките истражувања ќе може да се употребат систем за рано предупредување врз основа на туѓото искуство. Тоа логично би требало да активира серија од мерки во рамки на пошироки механизми за превентива и самозаштита, сè со цел избегнување на фаталните грешки на минатите цивилизации.

При подготовката за истражувањето беа идентификувани неколку фактори коишто имале најизразен ефект врз потенцијалните промени во архитектурата и инфраструктурата и следствено врз културата на живеење. Како прв фактор на влијание врз истражувачкиот предмет беше јакнењето на позицијата и проширувањето на ингеренциите на црквата како институција, што во услови на сериозни внатрешни и надворешни воено-политички превирања имплицира структурни промени во организацијата на населбите. Ќе се истражува дали еклесијалната организација целосно го потиснала стариот систем на муниципална управна организација, како и дали и кои ингеренции од градската управа преминале во рацете на епископот. Како втор фактор на влијание врз истражувачкиот предмет ќе се анализира потенцијална опасност по архитектурата и инфраструктурата во населбите. За таа цел ќе се анализира обемот од мерки и потенцијалното реорганизирање на одбраната на населбинско ниво.

Ќе се анализираат и манифестациите од проблемите пред коишто биле исправени жителите во доцноримските урбани средини, а во прилог на поефикасно обезбедување на квалитетен живот и високо ниво на безбедност. Потоа, манифестациите од потенцијалните демографски и социјални промени во урбаните средини и нивното потенцијално влијание врз архитектурата и инфраструктурата. Дополнително, ќе се анализира и кои биле потенцијалните манифестации по економијата. Зашто основни егзистенцијални фактори за продолжување на животот во турбулентни периоди биле безбедноста, живеалиштата и зголемувањето на капацитетите за чување на добиток и храната, главно житни производи и вода внатре во самите населби.

Прелиминарните истражувања одат во прилог на тезата дека религијата и одбраната се едни од најрелевантните фактори на влијание во урбаните средини од периодот. Врз основа на процена на нивното влијание ќе се анализира степенот и карактерот на промени манифестирани преку архитектурата и инфраструктурата. Токму промените во животната средината и во системите коишто го обезбедувале квалитетот на животот се истражувачкиот проблем во трудот. Сепак, во отсуство на егзактни податоци за степенот на влијание на останатите, пред сè, природни фактори во населбите предмет на научен интерес, ќе бидат користени резултатите од истражувањата во поширокиот медитерански простор. И покрај свеста за потреба од истражувања во потесни регионални рамки, оправдувањето за ова се наоѓа во фактот што станува збор за природни феномени со манифестации во пошироки територијални рамки.

Клучни зборови: урбанизам; архитектура; инфраструктура; Доминат; религија; безбедност.

ВОВЕД

Секоја независна политичка единица, било тоа да се група организирана на ниво на локална заедница или територијално експанзионистички мултиетничка империја, располага со одредено ниво на општествена комплексност. Општествената комплексност може да се разбере како сложен систем од меѓусебно функционално поврзани и меѓусебно зависни дејности, органи (институции) и технологии кои овозможуваат генерална координација за побројни човечки заедници да се однесуваат на општествено унифициран начин. Секоја заедница поседува карактеристики видливи преку територијата под контрола, демографијата, архитектурата и инфраструктурата, религијата и верувањата, меѓучовечките односи и правила, економијата, организирањето на размената, монетарниот систем, начинот на управување и системот за донесување на одлуки, хетерархиската (хоризонтална) или хиерархиската (вертикална) комплексност од аспект на администрација, религија, војска и/или населби. Потоа, карактеристики поврзани со степенот на специјализација и професионализација во одредени дејности, јазикот, информационите системи, преносот на информации, вклучително пишаните записи и текстови и нивното чување. Сите овие карактеристики се обликувани и непосредно зависат од различни фактори – варијабели. Преку следењето на промените во факторите и нивните манифестации може да се дојде до значајни информации за минатото. Информации погодни дури и за напредно користење на ниво заради предикција¹.

Архитектонските и инфраструктурните елементи на една населба се средината што ги спојува или разделува луѓето и простор во којшто се одвива најголемиот дел од интеракцијата помеѓу луѓето. Тие се елементи коишто претставуваат своевидна идентификација на корисникот и сопственикот. Зборуваат за неговиот социјален статус, за економската состојба и за генералното културно ниво. Преку специфична симболика тие испраќале и сеуште испраќаат широк спектар на информации на свесно и несвесно ниво. Градбите имаат форма, структура, организација, значење, функција и содржина. Задачата на современиот истражувач е собирање, разбирање, дијагностицирање и интерпретирање на целиот фонд податоци содржани во нив, сè со цел, приближување до изворниот амбиент, до непосредното восприемање на тој простор од страна на

¹ Peter Turchin и др., “Quantitative Historical Analysis Uncovers a Single Dimension of Complexity That Structures Global Variation in Human Social Organization,” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, no. 2 (January 9, 2018), 144-147, <https://doi.org/10.1073/pnas.1708800115>.

нивните корисници во минатото. Архитектонската декорација претставува исклучително индикативен параметар за градбите, особено христијанските. Причината за тоа лежи во самиот факт што визуелните ефекти (пораки) од иконографијата биле наменети за да овозможат полесно разбирање на догмата и засилување на религиозната имагинација и искуство². Преку овој природ на еден индиректен начин, преку архитектурата и инфраструктурата како медиуми, остваруваме комуникација со минатото и со луѓето во тоа минато.

Организацијата на населбата и на просторот внатре во самите градби, сами по себе зборуваат за општествените односи, економиката и демографијата на самата населба. Местоположбата, организацијата и изгледот на објектите во една населба или населено место се подложни, на пред сè, природни фактори како микроклима, биолошки, географски и геолошки особености (конфигурација на терен, ресурси, шуми и плодно земјиште, релјеф, хидрографија, отвореност за комуникација со околните региони итн.). Сите овие се фактори детерминирани од природата. Човекот, преку евентуална интервенција со различен обем и карактер поседува моќ природната околина да ја адаптира соодветно на сопствените потреби.

За регионите со длабоко вкоренета култура на живеење е карактеристичен отпорот кон навлегување на искуства кои се непознати и далечни. Првичните чекори кои водат кон нивно прифаќање секогаш се поврзани со ограничен број на луѓе. Причината несомнено лежи во психолошкиот страв и несигурноста од промената која ја носат новините. Конзервативноста е покарактеристична за заедниците со понизок степен на технолошки развој. Сепак, конзервативноста се губи во целото свое значење во првиот миг штом се согледаат вистинските бенефити од повисока технологија, во случајов манифестирани преку новините во архитектонските и инфраструктурните решенија. Карактеристично е човечкото однесување манифестирано како потреба да се задржи концептот на живеалиштето. Оваа тенденција, во услови на промена на местото на живеење, понекогаш може да води и до промислено селектирање на амбиент кој многу потсетува на тој од каде се доаѓа, а во склад со историските, општествените, културните и религиските сфаќања. Ваквото, на некој начин конзервативно чување и продолжување на колективната свест и сеќавање, забележано е кај некои заедници кои се наоѓаат

² Елизабета Димитрова, “Четириесет и првиот Давидов псалм - иконографска парадигма на христијанската антика,” *Патримониум* 1, бр. 1–2 (2007), 65; Мишко Тутковски, *Ранохристијанските мозаици од Охрид*, Културно наследство (Скопје: Каламус, 2014), 199.

во фаза на миграција³. Кај некои заедници, духовните и традиционалните вредности проткаени со богатата симболика, сплотени во самото живеалиште и во амбиентот наоколу, доминираат над материјалните аспекти на живеењето. Локацијата, изгледот и материјалите од кои е изградено живеалиштето, неговата екстровертност или интровертност, како и неговата внатрешна организација, најмногу зависат од природните услови, типот на населбата (збиен или разбиен), општествените односи во заедницата и од економијата на заедницата⁴.

Врз местоположбата, организацијата и изгледот на населбите и на објектите во нив влијаат, и пред сè, низа чисто рационални фактори. Тие несомнено се тесно поврзани и логички произлегуваат од природните, а дури потоа следуваат факторите како традиција, религија, социјална, економска, демографска структура и организација на населението. За на крај да се заврши со развиеноста на свеста за естетика и уметност, како и на чувството што е тоа што истовремено е и убаво и практично. Населбите и населените места се производ на сите овие фактори на влијание, меѓусебно испреплетени на повеќе нивоа и се високо детерминирани од контекстот.

Голем број на истражувачи во изминатите три-четири века се обидуваат да дефинираат што е тоа град⁵. Секој град поседува голем број карактеристики коишто ја чинат неговата индивидуалност. Според W. Christaller, којшто ги сметал за незначајни површината/големината на градот и бројот на неговото население⁶, критериум за термилошко определување на една населба како град била нејзината централност во квантитативна смисла. Под централност го подразбирал степенот на релативна важност во однос на околните населби или степенот до којшто таа населба – градот бил носител на централни општествени функции коишто другите ги немале⁷. Наследниците на W. Christaller разработиле „сеопшти“ критериуми по проблемот на определувањето на градот:

1. Политички и административни функции и институции;

³ Јелена Мргић-Радојиќ, “Средњовековни човек и природа,” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Сlio, 2004), 167.

⁴ Марко Поповић и Гордана Милошевић, “Живот на селу,” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Даница Поповић и Смиља Марјановић-Душанић (Београд: Сlio, 2004), 67–69.

⁵ За одличен преглед на развојот на мислата околу овој проблем види (Чавдар Кирилов, “Понятието ‘Град’ в западноевропската литература,” *Известия на Национален исторически музей [Софија] XV* [2005]: 146–159).

⁶ Затоа што дури и некои рурални населби можат да имаат поголем број на население од градови.

⁷ Определувањето на централноста на еден град е релативно комплексен проблем, бидејќи за аргументирање на заклучите треба да се изведат археолошки истражувања на поголем број на локалитети и притоа постојано да се имаат во предвид сите суптилности на комплексна интеракција во минатото, за чиешто истражување пак се неопходни интердисциплинарни истражувања.

2. Правни институции;
3. Одбранбени функции и стратешки институции;
4. Религиозни и култови институции;
5. Културни институции;
6. Институции за снабдување и добродетелство;
7. Селско-стопански институции и институции за управување со земјата;
8. Занаетчиство и индустрија;
9. Трговски институции;
10. Функции и институции поврзани со транспортот.

Ова секако е во прилог на апсолутизирање на поимањето на градот. Сепак, треба да се има во предвид и можноста за постоење на преодната форма на т.н. протоградови, коишто претставувале населби коишто се разликуваат од селата, но никогаш не достигнале потполно созревање, или барем нам не ни се достапни информации за тоа.

Според англофоната наука, надополнети и дообјаснети од Ч. Кирилов, индикатори за град биле: постоење на фортификација, внатрешна (организирана) улична мрежа; пазар, ковница, градско право, локација (централна); релативно бројно население; издиференцирана (хетерогена наместо локална или регионална) економска основа; тип на станбено живеење (организација, функционалност и архитектура); социјално раслојување; комплексна религиозна организација; постоење на суд. Овие индикатори генерално наликуваат на критериумите на германските научници, но ја немала нивната ригорозност од аспект на исполнување на сите, туку само на минимум три-четири критериуми. На овие критериуми можеле да се додадат и централизираните општествени функции⁸.

Градовите како населби со највисок степен на организиран населбински живот исполнуваат неколку клучни критериуми: број жители, комуникациска поврзаност и стопанско значење кои ги надминуваат регионалните рамки, и секако, покомплексни архитектонски и урбанистички решенија⁹. Тие се центри на гравитација во регионални рамки и места каде што се синтетизирани елементарните интереси на една заедница: административни, политички, стопански, економски,

⁸ Кирилов, "Понятието 'Град.'" 151-155.

⁹ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Макпроект „Историја на култутрата на Македонија“, бр. 8 (Скопје: МАНУ, 1999), 9.

функционални, правни, воени, безбедносни, религиозни, културни и резиденцијални¹⁰. Градовите генерално се центрите на занаетството и трговијата и центри на комплексни мрежи на моќ и размена во потесни или пошироки рамки¹¹. Градовите претставуваат природни, административни и културни јадра, во (и околу) кои се концентрирани целокупните материјални и духовни вредности на едно општество. Градските центри најчесто имаат силно развиен производствено-економски систем со населбите и населението во нивната околина¹². Тие поседуваат одреден степен на комунална самоуправа, посебни права на населбата и на нејзините жители, сопственост, институционална слобода и автономија на одлучување во повеќе аспекти на општествениот контекст. Во првите два века од новата ера тие претставувале најзначајните политички, економски и културни единици на државата. Населбите биле во постојана борба и се користеле со секакви средства за добивање на градски статус, првично заради честа, но и заради финансиските, правните и политички права и бенефиции. Зашто со подигањето на статусот, дел од ресурсите од твојата територија и приходите од нивната продажба можеле да ги инвестираат во градежништво и развој. Сепак, не секоја населба којашто се издигнала на таков ранг успеала и да го задржи. Причините се многубројни, но во основа била потребата од минимум човечки ресурси и економски предиспозиции за создавање и одржување на основните магистратури и служби и секако, поддршката од државата¹³. Некои градови биле плод на непосредните стратешки, економски и/или

¹⁰ Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, knj. I, Studije iz historije urbanizma (Zagreb: Institut za arheologiju sveučilišta u Zagrebu, 1976), 11-12.

¹¹ Курбатов Георгий Львович, “Разложение античной городской собственности в Византии IV–VII вв.,” *Византийский Временник* том 35 (60) (1973), 20; Keith Hopkins, “Models, Ships and Staples,” во *Trade and Famine in Classical Antiquity*, ур. Peter Garnsey и C. R. Whittaker, Proceedings of the Cambridge Philological Society 8 (Cambridge: Cambridge Philol. Soc, 1983), 85. Greg Woolf, “The Roman Urbanization of the East,” во *The Early Roman Empire in the East*, ур. Susan E. Alcock, Oxbow Monograph 95 (Oxford: Oxbow Books, 1997), 1. Големи производствени капацитети со занаетчиски карактер во римскиот период не се наоѓале исклучиво во градовите или во нивната непосредна околина, туку и во вили лоцирани во рурални средини богати со примарни сировини (Павлина Владкова, Калин Чакъров, и Олег Александров, “Античен производствен център Павликени,” во *Археологически открития и разкопки през 2014*, ур. Гергана Кабакчиева [София: Българска академия на науките; Национален археологически институт с музей, 2015], 444–448; Kalin Chakarov, “A Roman-Era Production Centre in Pavlikeni, Bulgaria, and the Kilns Found There,” *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences* 1, бр. 1 [2017]). Во економските сегменти од вилите, покрај производството на храна (жито, вино, масло, мед и сл.) секако поврзано со достапните ресурси во околината, можело да се врши производство на ткаенини, производи од кожа или метал.

¹² Фанула Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, (Скопје: Жива Антика, посебна издања – књига I, 1957), 1-2; Зорица Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” *Balkanica* XXIV (1993), 34. Некои истражувачи ја потенцираат идеолошката и политичката над економската димензија на градовите (Чавдар Кирилов, “Редукцијата на укрепената градска площ през кснната античност. Размисли односно края на „античниот град“” *Известия на Исторически музей Кюстендил* 10 [2004], 198).

¹³ Efthymios Rizos, “New Cities and New Urban Ideals, AD 250-350,” во *New Cities Late Antiquity: Documents and Archaeology*, ур. Efthymios Rizos, Bibliothèque de l’antiquité Tardive (BAT) (Turnhout: Brepols, 2016), 35.

административни интереси на државата, додека некои биле резултат на спонтан економски развој, просперитет и амбиции на локалното население.

Некои истражувачи на градот како феномен одат дури до таму што истакнуваат дека карактеризирањето како град е непотребно при детални историско географски истражувања на населбите и треба да се користи само таму каде што нема потреба од подетално разграничување. Притоа се инсистира на именување според диференцијација изведена врз основа на функционални типови изведени од квантитативно мерливи параметри. Овој приод бил критикуван од едноставна причина што критериумот град бил релативно променлив параметар, набљудуван во општествен контекст и низ хронолошка призма и речиси е невозможно квантитативно да се претстави колективната свест на жителите коишто живеат во населба којашто административно го изгубила рангот на град или пак на тие коишто живеат во населба којашто штотуку се здобила со градски статус¹⁴.

Уште во самиот вовед мора да истакнеме дека и покрај тоа што терминот урбан и од него изведените зборови се синоними за град (*city* во англискиот јазик), тој може да се однесува и на помали населби, гратчиња (*towns* во англискиот јазик). Сепак, треба да се има во предвид дека не секоја населба којашто добила градски статус во административен - политички контекст била урбана. Она што е позначајно за една урбана заедница е граѓанската зрелост, хетерогената природа на економската база, конкуренцијата и квалитетот на воспоставени релации на локално, регионално или повисоко ниво, зашто добивањето на права и бенефиции гарантирани со градскиот статус, се основа (не гаранција) за опстанок, урбан развој и просперитет на една населба. Присуството на јавната архитектура и инфраструктурата не секогаш биле пресудни во добивањето на градски статус во административен контекст во периодот на доцната антика¹⁵. Во овој контекст урбаното уредување е повисок квалитет на една населба, првенствено заради неможноста од компромитирање и корумпирање на процесот на урбанизација во физичка смисла, тврдење коешто

¹⁴ Кирилов, “Понятието ‘Град.’” 151.

¹⁵ Примерите на *Timandos* во *Pisidia* и *Orkistos* во *Phrigia* (Rizos, “New Cities and New Urban Ideals.” 35). Некои села и воени тврдини најпрво станале епископски седишта, а дури подоцна се здобиле со градски статус (Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire 284-602 (in 3 Volumes)* [Oxford: Basil Blackwell, 1964], 878). На *Euchaita* во *Helenopontus*, населба настаната на фузирање на големо село со приватен имот, во 515 год. и бил признат статусот на град. Други населби на коишто им бил признат статус на полис биле *Asteria*, село коешто се наоѓало на територија на *Seleukia*, и на *Kalykandos* во *Isauria* (Frank R. Trombley, “Town and Territorium in Late Roman Anatolia,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 [Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001], 220, 221).

не важи за процесот на добивање на градски статус¹⁶. Градежните зафати (изградба и рушење) во текот на раноримскиот период биле строго контролирани со закони. Основната цел на таа легислатива била обезбедување и одржување на градбите и инфраструктурата, симболи на урбаното живеење, пред сè, заради јакнење на градскиот дух и групниот (градски) идентитет помеѓу елитата во една населба¹⁷. Урбаните населби како посебен феномен на човештвото во себе вклучуваат истовремено градби, улици, отворени простори, водоснабдување и снабдување со останата храна, задоволство, хигиена, болести, раѓање и смрт, отпад, одвод, индустрија, занаетчиство, општествена интеракција, размена и пазари, етнички енклави, култура, безбедност и криминал, питачи, колективна и индивидуална психологија и многу други појави коишто ја претставуваат реалноста на тоа што значи урбан живот¹⁸.

Анализирањето на градовите или урбаните населби како изолирани т.е. апстрахирани форми, без нивната територија и поширокиот рурален контекст (населби и населените места), т.е. без сегментите на еден единствен систем од коишто самата нивна егзистенција фундаментално зависи, и без согледување на очекуваната флуидност на населението, носи големи ризици по заклучувањето¹⁹. Без подлабоко познавање на руралните средини и без исчекори на полето на археологија на земјоделието (складишта, амбари, постројки за мелење и гмечење, протегање на земјоделски парцели итн.), како и на општествените односите во чијашто сенка се одвивала руралната економија, не може да се постигне напреден степен во разбирање на процесите во

¹⁶ Така, веројатно заради тоа што римјаните во *Stobi* биле лојални на партијата на Кајсар, веројатно после завршувањето на граѓанските војни населбата добила статус *opidum civium Romanum* (Славица Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера* [Скопје: Институт за национална историја, 2005], 22; Ленче Јованова, “Македонија во римскиот период (Археологија),” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 2 [Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013], 801). Лојалноста кон одредена страна во турбулентни периоди била наградувана и на други начини (Наде Проева, *Студии за античките Македонци*, *Historia Antiqua Macedonica* бр. 5, [Скопје: Macedonia Prima, 1997], 254; Весна Калпаковска и Аница Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis преку епиграфските споменици* (Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости, Музеј и Галерија - Битола, 2003), 11, заб. 10).

¹⁷ Simon J. Barker и Yuri A. Marano, “Demolition Laws in an Archaeological Context. Legislation and Architectural Re-Use in the Roman Building Industry,” во *Decor. Decorazione e Architettura Nel Mondo Romano*, том. 9, *Thiasos Monografie (Atti del Convegno Internazionale Roma, 21-24 maggio 2014, Rome: “Sapienza” Università di Roma - Dipartimento di Archeologia, 2017)*, 841.

¹⁸ Claude S. Fischer, “Toward a Subcultural Theory of Urbanism,” *American Journal of Sociology* 80, бр. 6 (1975), 78, заб. 1.

¹⁹ Jones, *The Later Roman Empire. 767-823*, 1040, 1041; Peregrine Horden и Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford, [U.K.]; Malden, Mass: Blackwell, 2000), 98-101; Trombley, “Town and Territorium.” 230; Јованова, “Македонија во римскиот период.” 800; Enrico Zanini, “Coming to the End: Early Byzantine Cities after the Mid-6th Century,” во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, ур. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016), 130; Carolyn Sue Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City or a Relocated One?,” во *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology*, ed. Efthymios Rizos, *Bibliothèque de l'antiquité Tardive (BAT)* (Turnhout: Brepols, 2016), 215.

градовите²⁰. Руралните региони се простор од каде што доаѓал најголемиот дел од основните егзистенцијални ресурси.

Затоа, определувањето на една населба за град, и уште повеќе за урбана, претставува комплексно прашање и во себе вклучува потреба од анализи на повеќе нивоа²¹. Комплексно заради непостојаноста на параметрите коишто треба да се земат во предвид во текот на релативно подолг временски период. А тие параметри треба да се набљудувани низ временски контекст и низ призмата на фрагментарноста на археолошките податоци и во контекст на нивната непостојана природа. Комплексно и од аспект на промената на тоа што е урбан идеал²². Комплексноста на проучување на градовите произлегува и од нивната повеќе димензионална природа. Така како основни истражувачки проблеми коишто непосредно произлегуваат од проучувањето на градовите се: генезата, развитокот и замирањето на градовите, потоа нивната топографија и фортификациониот систем, внатрешното урбано уредување, јавните и приватните градби, политичкиот, економскиот, културниот, забавниот и религиозниот живот, потоа етничката, социјалната и професионалната диференцијација на населението коешто живеело во него, неговиот социјален и економски статус, поврзаноста и односот со околината на микрорегионално и макрорегионалното ниво²³.

²⁰ Mark Whittow, "Recent Research on the Late-Antique City in Asia Minor," во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, Journal of Roman Archaeology, бр. 42 (Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001), 151; Archibald Dunn, "Continuity and Change in the Macedonian Countryside from Gallienus to Justinian," во *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ур. William Bowden, Luke Lavan, и Carlos Machado, Late Antique Archaeology 2 (Leiden ; Boston: Brill, 2004), 535-536; Ken R. Dark, ур., *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire* (Oxford : Oakville, CT: Oxbow ; David Brown Book Co, 2004), 1, 2.

²¹ Присуство на монументална архитектура и инфраструктура, површина, демографија (консумери и професионалци), капацитет за услужни и економски дејности (образование, религија, забавни, правни, безбедносни, даночни или трговски), мрежи и интеракција во регионални и пошироки рамки. Во кризни периоди дури и самиот опстанок на градот (во оваа забелешка разбран како урбана средина, а не како политичка единица) зависел од постојаноста на сите овие фактори. Следствено, колку е помал периметарот на комуникација и диверзификацијата/хетрогеноста на активности во конкретен момент, толку градот бил поранлив на од човек или природно предизвикани катастрофи. Самоодржливоста од сопствената територија во контекст на градење на врски и меѓусебна зависност со другите населби и населени места и преминувањето на тој праг е основата која гарантирала опстанок, но и стабилен и одржлив раст, а не административната улога, државните инвестиции или добродетелството на поединци. Природните предуслови како и динамиката на културните, трговските, политичките активности и солидната инфраструктурна поврзаност се столбовите на кои се потпира секој град. Од местото на градот во целокупната системска/општествена хиерархија, зависел обемот/бројот на луѓе (обични луѓе барајќи услуги и професионалци во одредени дејности пред сè), продукти (суровини, полупроизводи и готови прозиви) и информации кои стигале до него (Woolf, "The Roman Urbanization." 1-14; Turchin и др., "Quantitative Historical Analysis." 145).

²² Преглед на размислувањата на неколку класични автори околу тоа прашање кај (Helen Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire," *Echos Du Monde Classique: Classical Views* 32, бр. 3 [1988], 395-396).

²³ Теофил Иванов, "Проучувањата на града през римската и ранновизантиската епоха в Българија (1944-1964)," *Археологија* VI, кн. 3 (1964), 37.

Дополнително, со трансформацијата на доцноримските градови и останатите населби, постепено се губела строгата поделеност од аспект на нивната функција (воена, стратегиска, општествена, административна, цивилна и следствено на тоа полис (кивитас), полихнија, президиум, каструм, опидум, фрурион (акропола, утврдување), кастел, спекула, бург, клазура, емпорион, рефугиум, утврдено село, утврден заселок, утврдена вила итн.)²⁴. Како последица на тоа, кај пишаните извори од средината на 6 в. се забележува термилошка неопределеност по ова прашање. Термините полис (кивитас) или град и воениот термин каструм (тврдина) меѓусебно не се исклучувале²⁵. Врз големината на површината од населбите бранета со бедем, во одреден степен влијаеле и интерните промени во населбите, промените во начинот на живот проследени со трансформацијата од полис т.е. кивитас во каструм, како и бришењето на границите помеѓу првична специјализирана функција и нивната нова намена. Поради тоа, со досегашниот степен на истраженост на повеќето населби, честопати во отсуство на соодветни археолошки истражувања е тешко да се разликува мал „град“ од поголемо утврдено село, како и воено од утврдување со друга намена²⁶. Единствени елементи според кои до одреден степен може да се разликуваат се локацијата на која биле подигнати, концептот на фортификациониот систем, распоредот на градбите внатре во него, демографијата, и секако, движниот инвентар во тие населби²⁷. Со оглед на тоа што предметот на истражување опфаќа неколку вековен развој на неколку населби со урбани карактеристики, и поради фактот што класификацијата на населбите се прави единствено врз основа на заеднички параметар (политички, административен, демографски, економски, географски, воен, религиозен итн.), во оваа дисертација ќе се прави едноставна дистинкција помеѓу

²⁴ Иван Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврдини* (Скопје: Македонска книга, 1982), 58-64; Ivan Mikulčić, “Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji - pokušaj klasifikacije -” во *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, MATERIJALI XXII (Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1986), 101–123; Велизар Велков, *Градът в Тракия и Дакия в късната античност (IV-VI в.)* (София: Българската академия на науките, Археологически институт, 1959), 65; Gilbert Dagron, “Les Villes Dans L’Illyricum Protobyzantin,” во *Villes et Peuplement Dans L’Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome (12-14 Mai 1982)*, том. 77 (Rome: École Française de Rome, 1984), 7-8;

²⁵ Flora Karagianni, “The Development of the Cities during the Transition from Late Antiquity to the Early Christian Era,” во *Ниш и Византија - зборник радова VII* (Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2009), 123; Костић, “Преображај града.” 35, 45. За тоа дека поистоветувањето зависело од стилот на авторот, како и за тоа дека византиските автори ги поистоветуваале термините *πολιχνη/πολιχνιο, кастрон* и *ακροπολις* види (Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 366). За термилошката неопределеност и проблемите околу определувањето на бројот на градски населби во одреден период види (Папазоглу, *Македонски градови*. 309).

²⁶ Slavko Ciglenečki, “Justinijanovo utvrđivanje Ilirika,” *Archaeologia Adriatica* III (2009), 206, 211.

²⁷ Венцислав Динчев, *Ранновизантиските крепости в Бугарија и соседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)*, Разкопки и проучувања, XXXV (София: Българската академия на науките, Археологически институт с музей, 2006), 6.

урбаните населби (градови, гратчиња) и населби и населени места од друга категорија (села, вили, други населби итн.).

На крај, со оглед на кумулативната природа на науката, неретко се наидува на конфронтирани ставови изградени врз база на повеќе или помалку ангажирана (селектирана) аргументација. Спротивставените мислења честопати се разликуваат на ниво на идеологија, филозофија на размислување, па дури и на ниво на школа, традиција, мрежи на ширење и пренесување на знаење и интелектуална средина на која што ѝ припаѓаат истражувачите²⁸. Блоковската академска поделеност по археолошки школи и универзитети постои од поодамна, исто како и постојаната борба за што е можно повисок личен авторитет во дисциплината. Во прилог на оваа теза се надополнува и сè поизразениот „елитистички“ и од културен аспект империјалистички приод во археологијата, т.е. групирање на академските кадри од високи школи и институции со долга истражувачка традиција²⁹, во кланови кои негуваат негативен и девалвирачки однос кон неистомислениците. Дополнително, пишаниот збор е често обликуван од современиот интелектуален контекст со што минатото станува предмет на контаминација, а и личните субјективни критериуми и терминологијата на самите истражувачи значително влијаат на интерпретацијата³⁰. Задачата на секој истражувач е максимално да се апстрахира од пристрасност преку постоење на свест, за да може предметот со којшто работи да го види во неговата реална светлина. Сепак, кога се има сето погоре наведено во предвид, систематизирањето на знаењето во пошироки географски рамки за секој истражувач претставува исклучително тешка задача.

²⁸ Lewis R Binford, *An Archaeological Perspective* (New York; London: Seminar Press, 1972), 159; Aleksandar Palavestra и Staša Babić, “False Analogy: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia),” *European Journal of Archaeology* 19, бр. 2 (2016): 316–34, <https://doi.org/10.1080/14619571.2016.1147314>.

²⁹ Robert McC. Adams, “Review: An Archaeological Perspective. LEWIS R. BINFORD. Contribution by George I. Quimby. *Studies in Archaeology*. New York & London: Seminar Press, 1972. Xii + 464 Pp., Figures, Graph, Map, Tables, Chapter References, Index., во *American Anthropologist* 76, бр. 3 (1974), 650.

³⁰ John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz, “The Uses and Abuses of the Concept of ‘decline’ in Later Roman History, or Was Gibbon Politically Incorrect?” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001), 241-242. Во контекст на истражувачкиот проблем во дисертацијата, постојат истражувачи поддржувачи на т.н. песимистички модел на распад и декадентни појави во општествениот систем, но и сосема спротивни, поддржувачи на нереално оптимистички модели. Така, некои истражувачи на декадентните појави во резиденцијалната архитектура, реупотребата на градежните материјали и депонирањето на ѓубре во бунари и на улици гледаат како на недоволни аргументи за негативни процеси по културата на живеење. Спротивно, гледаат просперитет во увозот и производството на керамика, во постоењето на витална економија - трговска и производствена дејност (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 147). Тука се поставува и дополнително прашање, а тоа е колку увозот претставува луксуз и уште повеќе рефлексивна на високи урбани критериуми? Едностраното и апстрахирано согледување на комплексноста на човековото општествено живеење најчесто води кон создавање на повеќе паралелни мината.

1. **Оправданост и предмет на истражувањето**

Оправданост (очекуван научен придонес и примена на резултатите)

Релативно големиот број на градби и инфраструктурата, на која, со исклучок на бедемите, и е посветено многу малку внимание од страна на истражувачите во минатото, анализирани низ призмата на меѓу религиските односи и безбедноста на урбаните средини, се одлично поле за реализација на едно солидно истражување. Поле во коешто преку елементарната човекова потреба за егзистенција и продолжено живеење, на еден многу суптилен начин се поврзани речиси сите недвижни елементи во една населба .

Промените во архитектонското и инфраструктурното уредување во урбаните центри на територијата на денешна РС Македонија се за прв пат предмет на потесна научна опсервација³¹. Преку методична и концизна анализира на архитектонските елементи на секој еден објект, изградена врз основа на резултатите од досегашните теренски истражувања, ќе се добие база врз основа на која ќе може да се надоврзат сите идни истражувања. Сепак, би било повеќе од нескромно да се каже дека ќе се затворат сите прашања околу процесите на архитектонска и инфраструктурна трансформација во истражуваните урбани средини. Информациите кои ќе произлезат од идните истражувања, како и од публикувањето на моментално недостапни, а завршени археолошки ископувања, треба додатно да ја надоградуваат научната проблематика поврзана со предметот на истражување, и каде што е потребно да ги коригираат информациите дадени во анализата на градбите и на инфраструктурните елементи.

Тежината на трудот е дотолку поголема што во анализата се вклучени населби кои во раноримскиот период биле носители на различни административни функции или воопшто не постоеле. Разликите во карактерот на населбите, како и разликите во периодот на нивно подигање и континуитет на употреба, се аспекти за кои веруваме дека ќе продуцираат релевантни податоци за аргументирана компаративна интерпретација на одредени појави во културата и квалитетот на живеење. Дополнително, добиените податоци од истражувањето ќе бидат основа за идна споредба

³¹ На ден 11.01.2019 година Собранието на Република Македонија ги изгласа уставните измени и се прогласија амандманите XXXIII, XXXIV, XXXV и XXXVI на Уставот на Република Македонија (Сл. весник на РМ 06/2019 од 12.01.2019 година), со што официјалното име на Република Македонија беше променето во Република Северна Македонија. Со оглед на тоа што притоа не настанаа никакви територијални промени, насловот на дисертацијата остана ист, согласно Одлуката донесена на 38-та седница на Наставно-научниот совет на Филозофскиот факултет во Скопје (бр. 10-937/17 од 30.08.2017).

со она што значи принцип и познавање во римската архитектура, (достапни преку податоците сочувани кај Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.), Колумела (ок. 4 – ок. 70), Фронтин (ок. 40 – ок. 100), Вегетиј (кр. 4 в) и останатите римски и византиски автори). На тој начин провинциската архитектура и инфраструктура во овие урбани средини соодветно ќе се валоризира и ќе го добие вистинското место во генералниот развој и примена на римското градежништво.

Преку квалитативно истражување на процесот на трансформација на доцноримските населби во услови на еден релативно комплексен контекст на општествени прилики, ќе се обидеме да го ги доловиме човековото однесување кон животната средина и последиците од интеракцијата помеѓу луѓето и нивната околина (физичка и биолошка). Но, и на прашањата за артикулацијата на социо-културната средина³². Сметаме дека евидентирањето на прогресивни или декадентни појави во градежништвото, и од квалитативен и од квантитативен аспект, претставуваат основа за објективна евалуација на комплексноста, културното ниво и квалитетот на населбинското живеење.

Научните спознанија до кои ќе се дојде преку истражувачкиот процес водат кон научно објаснување на конкретни феномени кои се одвивале во конкретни средини и во релативно приближно детерминирани хронолошки рамки³³. Анализираниот материјал ќе биде погоден за во иднина да се подложи на испитување на потенцијалното влијание на други фактори врз промените.

Како резултат на истражувањето во рамките на предложената тема, покрај повеќето трудови посветени на продлабочено проучување на конкретни проблеми, предвидено е и издавање на едиција од неколку монографии каде што ќе бидат публикувани конкретни проблеми и аспекти од докторската дисертација. Во истражувачкиот процес, заради поширока научна евалуација на добиените заклучоци од испитувањето, истите ќе се презентираат на стручни и научни симпозиуми.

Резултатите од ова истражување преку поставените проблеми и неодговорени прашања треба да бидат основа за планирање на идните археолошки истражувања. Ова истражување треба да биде и повод за идни проблематски поставени археолошки истражувања, чијашто цел ќе биде

³² Binford, *An Archaeological Perspective*. 160.

³³ Ваков период споменува и L. Lavan во 2001 година (Luke Lavan, “A Brief Comment,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 [Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001], 245) и други истражувачи пред него (James Russell, “Transformations in the Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations in the Archaeological Evidence,” во *The 17th International Byzantine Congress: Major Papers*, *Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D.C., August 3-8, 1986* [New Rochelle, N.Y: A.D. Caratzas, 1986], 143-144).

решавање на дефинирани археолошки проблеми. Тие наместа во текстот ќе бидат и експлицитно посочувани. Теоретскиот и информативниот фондус треба да стимулира идни кабинетски и лабораториски истражувања преку фокусирање на други фактори на влијание врз квалитетот на урбаното живеење, врз истиот или различен предмет. Публикувањето на резултатите во форма на прилози, монографии, но и преку презентација на научни симпозиуми и конференции, ќе овозможат афирмација на тезите и ќе стимулираат нивна проверка, ревидирање и сериозна научна критика.

Исцртувањето на плановите на истражуваните населби со детално разграничување на градежните фази, како и следењето на протегањето на инфраструктурните системи и нивното сместување во еден Географски информациски систем е солидна основа за идно надоградување во повеќе насоки. Архитектонскиот и просторниот нацрт се основата на секој таков систем, а како пилот активност може да биде отстапен на соодветните музејски установи заради користење и надоградување во покомплексна база од алфанумерички и визуелни податоци³⁴. Дополнително, платформата може слободно да се користи за сите мерења надвор и во градбите, заради што при нивните описи се обидуваме што е можно повеќе да избегнеме непотребно оптоварување на текстот. Прецизното мапирање на градежните промени во рамките на секоја градба поединечно, но и на ниво на урбани комплекси, може да се искористи како основа за идни хемиски и физички анализи на градежните материјали. Голем хендикеп за дисертацијата е токму отсуството на археометриски истражувања, како и недостатокот на егзактни податоци за степенот на влијание на природните фактори врз архитектонското и инфраструктурното уредување во урбаните центри коишто се предмет на научен интерес. Користењето на резултатите од истражувањата во поширокиот медитерански простор е само делумно прифатливо, единствено поради фактот што станува збор за природни феномени со глобални последици. Но, речиси апсолутното отсуството на изворни анализи од овие населби и од регионите каде тие се лоцирани, не ни дава за право комплетно да ги прифатиме резултатите од досегашните истражувања во пошироки рамки и веќе

³⁴ Во таа насока, во текот на 2018 година со поддршка на Делегацијата на Европската Унија во Скопје и Министерството за Култура на Република Северна Македонија беше реализиран проектот DIGITAL ENVIRONMENTS FOR DIGITAL CULTURAL REALITIES (DIENDICURE) - Spatial GIS-based platform for advanced level of management and analytics on the data of the Central register of the cultural heritage of the Republic of Macedonia – (Дигитални средини за дигитални културни вредности - Просторна ГИС базирана платформа за напредно ниво на менаџирање и анализа на податоците од Централниот регистар на културното наследство на Република Македонија –). Носител на проектот е ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп со авторот на оваа дисертација како раководител. Дел од ресурсите се достапни преку интернет страната <https://diendicure.mk>.

воспоставените модели. Неспорна е и потребата од интердисциплинарни истражувања и користење на податоци и достигнувања од неколку други научни дисциплини како: климатологија, физичка антропологија, геологија, хидрологија, геофизика, вулканологија, палеоботаника, бактериологија и епидемиологија. Затоа, ова истражување треба да биде основа и стимул за идните археометриски истражувања и истражувања со примена на методите на егзактните науки, но и за дополнителни истражувања за влијанието на руралната и приградската економија и останатите фактори врз архитектонското и инфраструктурното уредување. Постигнатите резултати во секој случај ќе бидат сериозна основа врз која ќе можат да се проектираат идни интердисциплинарни научни истражувања, како единствен релевантен природ аргументирано и научно да се проверат, реинтерпретираат и реконструираат процесите на населбински промени во минатото.

Стручните, научните, но, и потенцијалните популарни изданија, како и отворениот интернет пристап до географскиот информациски систем DIENDICURE, несомнено ќе придонесат кон популаризација и подигнување на нивото на презентација на доцноримските урбани центри на територија на Република Македонија, како културно богатство од прва категорија.

Човековата упорност во адаптирањето на природата и во искористувањето на ресурсите достапни во неговата околина се безвременски аспекти. Зашто во животната околина се наоѓаат основните егзистенцијални ресурси, храна, засолниште и облека. Затоа природата несомнено влијае на човековите животни навики и врз човековата култура генерално³⁵. Коректноста на ова тврдење се потврдува со фактот што таа борба, тој „натпревар“ или кохезија со животната средина, способноста за адаптација кон природните услови, секогаш била граница измеѓу животот и смртта, индивидуална и колективна. Затоа, слободно можеме да тврдиме дека градежното искуство, како и квалитетот и квантитетот на ресурсите, се фактори многу тесно поврзани со квалитетот и културата на живеење. Располагањето со ресурси и технологија за управување со тие ресурси е потенцијален услов за моќ. Во поново време, во желбата за моќ и доминација преку контрола на енергијата и ресурсите, Западниот свет како да ги заборава законите на природата. Обичниот човек исто така ја губи врската со природата како последица на олеснетиот пристап до ресурси (воглавно живеалишта и храна), и поради привидниот комодитет којшто го нудат институциите коишто ја гарантираат безбедноста. Во поновата историја, па дури и сега, секојдневно сме сведоци на мерките за справување со последиците од придвижувањето на големи групации на луѓе и мерките

³⁵ Michael S. Tite, "Archaeological Science - Past Achievements and Future Prospects," *Archaeometry* 33, бр. 2 (1991), 147; Binford, *An Archaeological Perspective*. 22, 112, со добра паралела за теоретската основаност на оваа дисертација.

за справување со епидемии од заразни болести. Дури и во 21 в., населението кое живее во цивилизирани средини може да се соочи со опасност од колапс на системот на муниципална управа доколку се пролонгира времето за нејзин реизбор, што пак единствена гаранција за нејзиниот легитимитет. Со постојаниот квантитативен пораст на изградени објекти, постојните инфраструктурни елементи проектирани според потребите на населението во минатото се преоптеретуваат и се носат до граница на издржливост. Секојдневно сме сведоци на хаварии на дотраените и преоптеретени инфраструктурни системи кои неретко однесуваат и човечки животи. Демографската, економската и политичката криза придонесува кон намалена контрола и декадентни појави во урбаните средини. Сомнителниот капацитет на изведувачите и потенцијалната корумпираност на системот за избор на вршителите на инфраструктурни зафати придонесува до евидентен пад на квалитетот, и пролонгирање на времето неопходно за нивна реализација.

Затоа, слободно може да кажеме дека дисертацијата има и соодветна практична примена. Осознавањето на процесите на урбани промени во минатото, како и детерминацијата на причините и последиците од тие промени по условите и квалитетот на живеење се безвременска потреба. Неспорен е и нивниот апликативно практичен придонес кон избегнувањето на несакани последици по животот на луѓето. Миграциите, епидемиите, намалената безбедност и муниципална контрола, како и потенцијалните проблеми при обезбедувањето на егзистенцијалните ресурси, можат да се покажат како кобни фактори по нормалното функционирање на современото општество. Заради тоа, резултатите од научната интерпретација на археолошките истражувања треба да се употребат како систем за рано предупредување врз основа на туѓото искуство. Тоа, логично би активирало серија од мерки во рамките на пошироки механизми за превентива и самозаштита, сè со цел, избегнување на фаталните грешки на минатите цивилизации.

Соодветен ризик во донесувањето на заклучоците носи дебалансот помеѓу степенот на истраженост, длабочината на археолошките спознанија и неурамнотежениот развој на науката. Тука, основни проблеми се доминантна примената на артистички и архитектонски методологии и ставање на примарен фокус врз раскошот на класичната римската јавна и резиденцијална архитектура³⁶. Во отсуство на археометриски и палеобиолошки анализи и резултати добиени со

³⁶ Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline.'" 235-236. John Bintliff, "Recent Developments in the Social and Economic Archaeology of the Mediterranean Region from a Long-Term Perspective," *Tijdschrift Voor Mediterrane Archeologie* 40 (2008), 41; Aleksandra Mirić, "Stambena arhitektura antike u delima antičkih autora i kroz prizmu rimskog prava u oblasti građenja," во *1700 Godina Milanskog Edikta* (Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2013), 988.

примена на методите на егзактните науки, кога во прашање е основната егзистенција, токму човековата рационалност лежи во основата на ова истражување.

Предмет на истражување

Основниот истражувачки проблем во предложената докторска дисертација се архитектонските и инфраструктурните промени. Архитектурата како уметност и наука за планирање, конструирање и изведба на градежни структури според одредени естетски и функционални критериуми е дел од секоја урбана средина. Дополнително, поширокото разбирање на поимот архитектурата подразбира анализа, толкување и интерпретација на начинот како нештата се организирани, што следствено, подразбира и следење на промените во нивната организација. Сето тоа е заради разбирање на причините кои стојат во позадина на конкретните активности и решенија. Наједноставно кажано, архитектурата претставува просторно моделирање на природниот пејзаж како последица на човековата интеракција со неа и на неговата потреба да се вклопи или да ја скроти и прилагоди на сопствените потреби. Од друга страна пак, инфраструктурата ја претставуваат сите материјални услови, ресурси, технички средства и системи, постојани јавни инсталации, уреди, опрема објекти и постројки, што се неопходни за социјален и економски развој на заедницата или општеството, и што истовремено го обезбедуваат квалитетот на живеењето. Во тој контекст инфраструктура се патиштата, мостовите, улиците, отворените простори и урбаната опрема, пристаништата, пазарите, преработувачките и производствените капацитети, водоснабдувањето, каналите и системите за одводнување, рудниците и складиштата за храна³⁷. Инфраструктурата претставува физичка подлога и функционална поддршка за урбаната архитектурата. Квалитетно изведената инфраструктура претставува превентива и заштита од несакани негативни последици. Таа истовремено обезбедува високо ниво во културата и квалитетот на живеење.

Предмет на истражување во докторската дисертација претставуваат архитектонските градежни целини и комплекси и инфраструктурните системи од римските и доцноримските урбани центри на територијата на денешна РС Македонија. Од целокупниот урбан развој, влијанието на религиските и дефанзивните фактори врз урбаното уредување ќе се истражува во периодот помеѓу владеењето на императорите Диоклецијан (284-305) и Ираклиј (610-641). Со забелешка за употреба

³⁷ Turchin и др., "Quantitative Historical Analysis." 146, сл. 2, 147.

на хронолошката определба кои произлегуваат од терминот доцноримски за сите процеси коишто се случиле во периодот од почетокот на владеењето на Диоклецијан (284-305) до почетокот на владеењето на Ираклиј. Иако некои истражувачи претполагаат издвојување на подоцниот период од доцноримскиот период и именување како рановизантиски или протовизантиски, а во случаи рановизантиски се користи и како синоним за доцноримски³⁸. Сепак, сметаме дека со правење на некаква вештачка разлика во однос доцноримски – рановизантиски/протовизантиски, во овој труд ќе се внесат само непотребни забуни. Оваа терминологија ја сметаме како адекватна со оглед на предметот и процесите коишто се истражуваат. Во тој контекст, предметот којшто е цел на истражување го претставуваат делумно истражени но единствени урбани јадра коишто според површина, број жители, административно, безбедносно, стопанско, економско и религијско значење и комуникациска поврзаност, и секако, според покомплексните урбанистички и архитектонски решенија, ги надминуваат останатите населби во регионални рамки. Градското живеење налага и високото ниво на организација и функционална специјализација на делови од населбинскиот простор. Според класификацијата направена од В. Динчев, а којашто се однесува на населбите од диоцезите *Thracia* и *Dacia*³⁹, според досегашните истражувања во доцноримскиот

³⁸ Во текстот на оваа дисертација, и покрај широкоприфатеното користење на терминот *рановизантиски* ќе се користи терминот *доцноримски*, а за аргументи во прилог на користење на терминот протовизантиски види (Alexander Kazhdan и Anthony Cutler, “Continuity and Discontinuity in Byzantine History,” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 52 [1982]: 429–478; Warren Treadgold, “The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies,” *Byzantinische Forschungen* 15 [1990]: 289–316). Дополнителни причини се тоа што на просторот кадешто се наоѓаат урбаните центри предмет на проучување во овој труд во никој случај не може да се зборува за културен континуитет до она што тука претставува класична византиска културна сфера, а дури и во регионите каде што постои континуитет, периодот помеѓу крајот на 3. и првите децении на 7. век треба да се поимаат повеќе како период на транзиција, како почеток на процеси коишто својот развој и апсолутна манифестација ќе го имаат подоцна и на просторите со докажан континуитет на живеење и културен континуитет во поширока смисла. Сепак, мора да се истакне и дека некои од тезите на А. Каждан се критикувани во повеќе наврати (Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 174). Според Г. Острогорски, рановизантискиот период претставува преоден период којшто хронолошки со става помеѓу основањето на *Constantinopolis* во 330 год. и доаѓањето на тронот на императорот Ираклиј во 610 година (Георгије Острогорски, “Велики посед у византијском царству,” во *Привреда и друштво у византијском царству*, ур. Живорад Стојковиќ, Сабрана дела Георгија Острогорског Книга 2 [Београд: Просвета, 1969], 175-176). Иако во контекст на периодизацијата на минатото може многу да се дискутира, во секој случај тоа е современа, консензуална и следствено вештачка поделба на хронолошки целини заради поедноставување на процесот на неговото проучување. Нешто што во суштина не постоело и прашање е дали и колку луѓето во минатото ја поимале периодизација во современа смисла на зборот. Затоа, без оглед на тоа дали поделбата т.е. периодизацијата е поставена врз основа на историски настани, културни процеси, монетарна политика или религијска определба, основна е конзистентноста помеѓу востановената терминологија и поставената хронолошка поделба во рамки на еден труд. Сепак тоа не е случај кога се цитираат истражувачи од различни школи, различно образование и секако различен истражувачки интерес. Честопати користењето на една или друга терминологија и хронологија не е изрично потенцирано, што секако придонесува кон неконзистентност во толкувањето на минатото помеѓу различни истражувачи.

³⁹ Како големи градови се тие со површина поголема од 30 (+/- 3) ha, како помали градови (поголеми гратчиња) се тие со површина помеѓу 30 (+/- 3) и 10 (+/-1,5) ha, како мали гратчиња се класифицирани тие со површина помеѓу 10 (+/-1,5) и 5 (+/-1) ha. Населбите со површина помала од 5 (+/-1) ha се класифицирани како неурбани или полурбани. Во

период на територијата на Македонија како градови може да се идентификуваат *Scupi* (40-44 ha), *Lychnidus* (25-40 ha според В. Битракова Грозданова, 32 ha според И. Микулчиќ, 16-32 ha според В. Лилчиќ), *Stobi* (19/14 ha) и локалитетот на Големо Градиште кај с. Коњух (18 ha) убициран како античката *Tranupara*⁴⁰. Како помали гратчиња може да се идентификуваат *Heraclea Lynkestis* (7,32/5,21 ha или 7-10 ha според Лилчиќ-Адамс) и *Bargala* (4,70 ha), потоа, Исар – Марвинци (7 ha), Демир Капија (10 ha), Цареви Кули – Струмица (10 ha). Населбите на локалитетите Градиште – Дебреште (2,30 ha), Виничко Кале (3,30 ha), Маркови Кули – Водно (2,50 ha), Градиште – Таор (2,20 ha), Градиште? – Дреново (1,20 ha, или 10 ha според Лилчиќ Адамс) се идентификувани како неурбани или полу урбани⁴¹. Сепак, не за сите претходно споменати градови и гратчиња обемот на археолошки истражувања и степенот на сознанија дале соодветен квалитет и квантитет на информации за анализите коишто предмет на оваа дисертација. Од тие причини како предмет на оваа дисертација се архитектурата и инфраструктурата во урбаните населби *Lychnidus* (План 1, План 2, Фот. 1), *Heraclea Lynkestis* (План 3, План 4, План 5, Фот. 2, Фот. 3), *Stobi* (План 6, План 7, Фот. 4.), *Scupi* (План 8, План 9, Фот. 5), *Bargala* (План 10, План 11, План 12, Фот. 6) и Големо Градиште кај с. Коњух (План 13, План 14, Фот. 7). Свесното стеснување на предметот на

случаите кога површината се наоѓа во граничните зони, во контекст се ставаат и останатите критериуми како: бројот и големината на архитектонски комплекси, јавните и приватните градби, природата (квалитетот) и квантитетот на движни наоди итн. (Ventzislav Dintchev, “Classification of the Late Antique Cities on the Dioceses of Thracia and Dacia,” *Archaeologia Bulgarica* III [1999], 41-42). Според В. Bavan може да се издвојат градови, со површина во рамки на утврдувањето од преку 40 ha, поголеми гратчиња со површина над 20 ha и мали гратчиња (Bernard Bavant, “La Ville Dans Le Nord De L’illyricum [Pannonie, Mesie I, Dacie et Dardanie],” во *Villes et Peuplement Dans L’Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome [12-14 Mai 1982]*, том. 77 [Rome: École Française de Rome, 1984], 283, заб. 113).

⁴⁰ Името на градот сеуште е непотврдено со епиграфски споменик. Сепак, врз основа на *Tabula Peutingeriana* и заклучоци изведени врз база на индиректни информации, препоставката е дека на Големо Градиште кај с. Коњух била сместена *Tranupara*, патна станица на патот помеѓу *Stobi* и *Pautalia* (Светозар Радојчиќ, “Црква у Коњуху,” *Зборник радова Византолошког института* I [1952], 150; Виктор Лилчиќ, “Размислувања околу убикацијата на Транупара,” *Културно наследство 17-18 [1990-91]*, 1994, 36-37). За сосема поинаква предложена реконструкција на патната мрежа во регионот види (Марјан Јованов, “Нови согледувања за античкиот пат Стоби-Пауталија,” *Македонско наследство* год. VI, бр. 20 (2002): 11–22).

⁴¹ Вера Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој на Лихнидос,” *Историја* год. XXII, бр. 2 (1986), 249, 262; Микулчиќ, *Антички градови*. 403-414; Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите христијаните и за живот по животот: античка камена архитектонска пластика во Република Македонија - том II - доцна антика* (Скопје: Македонска цивилизација, 2002), 547, 569; Вера Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период и неговото урбано јадро,” *Јубилеен зборник - 25 години митрополит Тимотеј*, 2006, 259; Виктор Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација на скопско,” во *СКОПЈЕ, осум милениуми живот - култура - творештво* (Скопје: Филозофски факултет, 2019), 162. За урбаните населби кои се предмет на оваа дисертација се направени мерења со користење на ГИС. Притоа треба да се има во предвид дека притоа е добиена површина во која се вклучени и падовите/нагибот на самиот терен, а не површина која одговара на бедеми проектирани врз рамна површина. Утврдувањето на точната населена површина во оваа фаза е невозможно. Дополнително, сметам дека треба да се има во предвид и катноста на градбите, што во случајов е исто така невозможно.

истражување се прави и заради опасноста од навлегување во шпекулација и погрешно интерпретирање на фрагментарниот фонд на информации достапни за некои населби со спорен карактер. Од друга страна, како резултат на долгогодишните истражувања на неколкуте сигурно потврдени урбани центри, како и заради достапноста на публикуваните резултати од нив, на располагање стои солиден фонд од стручна и научна граѓа којашто овозможува продлабочено и издржано истражување на проблемот во вака зацртаните рамки.

Предметот на истражување во докторската дисертација е поделен на две поголеми, засебни и функционално различни, но неодвоиви целини, архитектура и инфраструктура.

Градежните целини во делот на архитектурата се дополнително поделени според карактерот на објектите во иницијалната фаза од нивното користење, на сакрални, секуларни и градби со економска намена (преработувачко-производствени капацитети и градби со трговска намена). Дополнително се издвоени градби со непозната намена. проблемот со градбите коишто во текот на постоењето ја промениле својата функција ќе се надмине со тоа што во анализата ќе се прецизира времето и промената на функцијата. Секуларните објекти пак се класифицирани во две додатни групи кои ја чинат станбената и јавната архитектура.

Инфраструктурата е обработена во пет подпоглавја коишто истовремено сочинуваат исто толку функционални системи. Системот за безбедност ќе се следи преку фортификацијата, но не мала улога во него имаат и распоредот на комуникациите и складирањето на ресурсите. Системот за интерурбана комуникација ќе се следи преку протегањето на улиците и отворените простори. Системот за довод на вода и нејзино складирање е одделен од складиштата за останата храна, а како посебна целина ќе се третира одводниот систем. Притоа, со цел да се избегне проблемот на преинтерпретација, постојано ќе имаме во предвид дека храната и водата се основни, секојдневни егзистенцијални човекови потреби на дневна база, а стануваат фактор на одбраната само во случај на напад и опсада.

Редоследот на објектите и системите ќе се следи според принцип на хронологија на подигање, во рамките на претходно опишаната систематизација, и не според принципот на групирање по населби.

Континуираниот процес на урбана еволуција бил проследен со постојани промени изразени преку надоградување и разградување на постојните објекти и системи како последица на повеќе фактори. Времето од почетокот на владеењето од Диоклецијан (284-305) до почетокот на владеењето од Ираклиј (610-641) е релативно широк период за следење на архитектонските и

инфраструктурните промени. Затоа, од целокупниот комплексен контекст од настани, процеси и останати фактори со потенцијално влијание врз обемот и времето на настанатите промени, во докторската дисертација фокусот ќе биде ставен на проблемот на промените во архитектонското и инфраструктурното уредување во солидно истражените урбаните центри, како и врз евалуацијата на степенот на промени настанати под директно влијание на религиските и одбранбените фактори.

2. Методологија, тек и цели на истражувањето

Истражувачка методологија

Според досега воспоставената научна методологија, честопати применуван приод кон проучувањето на античките населби бил принципот на групирање по населби. Сепак, во овој труд ќе се примени *специфична методологија*. Приоритет во систематизирањето на градбите и системите коишто се предмет на анализа ќе биде даден, пред сè, на функционалните и структурните аспекти⁴². Типолошките карактеристики на градбите, некрополите и дополнително, епиграфските споменици и движниот археолошки материјал не се во фокусот на истражувањето, туку се користат со цел што е можно подобро осознавање на истражувачкиот предмет. Со овој приод се добива конзистентноста неопходна за продлабочено проучување на основниот истражувачки проблем, промените во архитектонското и инфраструктурното уредување во урбаните средини. Како принцип во утврдувањето на редоследот на предавање на објектите е земено времето на нивната изградба, од постари кон помлади. Со став сме дека принципот на хронолошко следење е уште еден дополнителен елемент којшто ќе придонесе кон олеснета детекција и систематичен и концизен преглед на потенцијалните промени. Така, се создава и силна основа за паралелно следење на промените кои настанувале кај градбите со посебен карактер и функција на поширок простор, како и основа за идентификување на потенцијално слични манифестации од човечкото однесување во различни средини.

Архитектонската *анализа* на секоја една градба или урбана целина предмет на ова истражување ќе се базира на принципот на систематизиран приказ преку употреба на *дескриптивниот метод*. Од аспект на архитектонски градежни целини, предмет на анализата ќе бидат:

- просторниот план и комуникациите;
- градежниот и конструктивниот систем – материјали и конструкции (градежни материјали и техники, конструктивни елементи, катност, покрив);
- декоративниот систем – материјали и техники (архитектонска декорација - архитектонска декоративна пластика, керамопластика, останата подна и ѕидна декорација);
- градежните фази и датирање;

⁴² Во врска со археолошката аналогија и групирањето според хомогеноста на, за ова истражување значајните карактеристики во класи (во нашиов случај недвижни архитектонски објекти) кои ќе бидат приоритет во истражувањето види (Binford, *An Archaeological Perspective*. 33-37).

- водоводен и одводен систем;
- стратиграфија и оштетувања.

Анализата на архитектонското опкружување или инфраструктурата (фортификација, комуникации, складишта, водовод и одвод) исто така ќе се базира на систематизирана научна *дескрипција* посебна за секој еден од овие урбани елементи и инсталации. Користење на дескриптивниот метод во рамките на *класификацијата* изведена според функционални карактеристики, ќе биде основа за примена на *индуктивниот метод* на заклучување.

Научните сознанија добиени преку анализата ќе се *синтетизираат* во конкретни заклучоци за квалитетот, квантитетот и хронологијата на потенцијалните архитектонски и инфраструктурни промени во урбаните средини. Врз основа на таа *синтеза* ќе се направи *експликација* на последиците по архитектонското и инфраструктурното уредување од влијанието на воено-одбранбените и религиските фактори како потенцијално најизразени причини за промените во урбаното уредување.

Преку користење на *компаративниот метод*, резултатите од архитектонската анализа ќе се искористат за споредба со откриените манифестации во урбани средини во поширокиот источно-медитерански регион. Не смее да се заборави и фактот што кога е во прашање функционирањето на одбраната, и пред сè, безбедноста на населението, невозможно е градовите да се гледаат како изолирани средини. Затоа во посебно поглавје се обработува дефанзивната воена политика на Балканот и специфичните манифестации од реализацијата на таа политика. Со тоа ќе се направи научно-стручна *евалуација* на местото на истражуваните урбани центри во регионални рамки, но и во еден поширок културно-историски и просторен контекст. Во прилог на тоа е неопходно и користењето и на *историскиот метод*. Во тој контекст, консултирани се релевантни наративни извори, империјална легислатива и епиграфски споменици⁴³. Заради зачувување на што е можно повисоко ниво на објективност, приоритет е ставен на податоците добиени преку користење на строга *археолошка методологија*. Затоа, при употребата на податоците од историската наука и при нивното поврзување со изворните археолошки контексти ќе се примени високо ниво на критичност.

⁴³ Со оглед на потенцијалната субјективност на наративните извори, поголема тежина се дава на империјалната легислатива, затоа што на тој начин се правени обиди за решавање на реални проблеми. Наративните извори пак се исклучително значајни од аспект на осознавање на комплексноста на општествените односи, со свест за постојниот ризик од преинтерпретирање на случувањата во еден контекст и подигање на ниво на модели во пошироки региони.

Користењето на Географски информациски систем како дефиниран сет од методи, софтвер и технологии, развиени специјално за складирање, мапирање, геолошка, хидролошка и просторна анализа, е еден од поголеми исчекори напред којшто треба да се направи во оваа дисертација. Урбаните центри кои се основен предмет на истражувањето ќе бидат претставени преку технички цртежи изработени со CAD-програма. Дополнително, тие цртежи ќе се геореференцираат на новосоздадена мапа, т.е. прецизно ќе се позиционираат на локациите кои физички одговараат на нивното наоѓање во простор. Користењето на ГИС за квалитативна анализа на дефанзивниот потенцијал на одредена локација врз основа на морфологијата на теренот (анализа на видливост или *viewshed analysis*) претставува суштинско надополнување на квантитативните информации добиени преку археолошките истражувања. Во анализите ќе биде користен дигитален релјефен (висински) модел на теренот на Македонија со резолуција од 15 m, добиен со интерполација (зарамнување преку пресметување на висинските вредности на просторот помеѓу една точка и осум околни точки околу неа) на просторни вредности од мрежата со резолуција од 5 m. Сметаме дека не постои идеален модел за оваа анализа, поради фактот што за секоја населба има повеќе варијабилности коишто треба да се имаат во предвид (висина на помошни средства за набљудување, површина и висина на објектот што се набљудува, локација на препреки, вегетација, ерозија и разлика помеѓу поранешно и современо ниво на терен, атмосферски услови во моментот на набљудување заради утврдување на коефициент на рефракција и сл.). Затоа, треба да се има во предвид дека без откривање на конкретни археолошки податоци и конкретна симулација, секоја анализа се базира на претпоставена ситуација. Како точка од која што се врши набљудувањето (пресметката на видливоста) ќе биде селектирана највисоката точка на современиот терен во рамките на фортификациите и врз неа е додадена висина од 5 m. Висината на објектот што се гледа ќе биде 2 m, а радиусот околу точката од којашто се набљудува 25 km.

И покрај тоа направивме мало истражување, и доколку набљудувањето се вршело од бедем на висината на современиот терен би требало да се додада претпоставената висина на бедемот (без висината на потенцијалната кула) преку примена на пропорција 1:4 за односот ширина спроти висина на бедемите. Според одредени истражувачи, во доцноримскиот период треба да се применува пропорциски однос 1:2,5⁴⁴. Сепак, во стратегиконот на анонимниот сириски автор се

⁴⁴ Charles Anthony Stewart, "Military Architecture in Early Byzantine Cyprus," *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43, бр. 1 (2013), 290.

предлагаат минимални вредности од 3 m ширина наспроти 12,5 m висина⁴⁵. Се чини дека G. T. Dennis дава повисоки вредности, со оглед на тоа што единицата вредност $\pi\tilde{\eta}\chi\nu\varsigma, \epsilon\omega\varsigma, \acute{o}$, е еднакво на еден кубит = 18 инчи = 0,4572 m. Следствено изворот препорачува ширина од 2,286 m наспроти 9,144 m висина⁴⁶.

Во контекст на примената на напредни методи на анализи, направени беа и анализи во прилог на утврдување на оптималниот пат (least cost analysis) на поврзување помеѓу поголемите населби од римскиот период на територија на денешна РС Македонија.

Врз основа на објективна процена базирана на квалитетот и квантитетот на достапните информации, со примена на алатки од технологијата на ГИС беше направена анализа на аквадуктите и водоснабдувањето во *Heraclea Lynkestis*, *Stobi* и *Scupi*. Притоа треба да истакнеме дека утврдувањето на релациите на аквадуктите со инфраструктурните елементи пронајдени внатре во населбите е меѓу пионерските обиди во регионални рамки.

Тек на истражувањето

На самиот почеток на истражувањето со цел запознавање со поширокиот контекст околу предметот и истражувачкиот проблем, во период од неколку години беше интензивно работено на проучување, презентирање и публикување на неколку научни трудови. Притоа беше идентификуван сериозен проблем од аспект на достапноста на референтна литература за истражувачкиот проблем. Затоа беа реализирани три истражувачки престои, еден на Филозофскиот факултет при Универзитетот во Белград, Р. Србија, во траење од еден месец преку програмата SEEPUS (август-септември 2016), еден во Американскиот истражувачки центар во

⁴⁵ Anonymous, 12. 1-5. (yp. Dennis 1985, *CFHB* том. 49, 34, 35).

⁴⁶ A. W. Lawrence, "A Skeletal History of Byzantine Fortification," *The Annual of the British School at Athens* 78 (1983), 189. Притоа мора да се истакне дека не постои универзална формула за пресметка на висината на бедемите. Дополнителен проблем е што бедемите на некои од населбите коишто се предмет на истражување не се во целост откриени, а не е позната ниту локацијата на потенцијалните кули за набљудување, ниту пак се достапни информации за висината на надтемелните ѕидни платна коишто се наоѓаат под површината на теренот. Дополнително, самите населби биле дел од покомплексен систем на одбрана базирана на ефикасен пренос на информации и заедничко дејствување против непријателите. Самата геологија (подлога и достапни градежни материјали) и топографија или изложеноста на локацијата од којашто се визуелно се контролирал просторот, ефикасното движење и бројот на бранители коишто во даден момент требало активно да се ангажираат за одбрана на конкретната локација, присуството на дополнителни природни или создадени одбранбени елементи, близината на портите, бројот и формата на кулите, применетата технологија на градење и квалитетот на градежниот материјал, економската моќ, и секако, еволуцијата и иновацијата во опсадните постројки, се меѓу дополнителните фактори коишто ги определувале висините и ширините на бедемите. Со оглед на кумулативната природа на некои од факторите, треба да се очекува тенденција за градење на пошироки и повисоки ѕидови, секако конзистентно на нивото на безбедност (Rune Frederiksen, *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 BC*, Oxford Monographs on Classical Archaeology [Oxford ; New York: Oxford University Press, 2011], 94-95).

Софија, Р. Бугарија, во траење од два месеци (септември-ноември 2016) и еден во Американскиот и Британскиот истражувачки центар во Атина во траење од 14 дена (октомври-ноември 2017). Како резултат на претходното библиографско истражување, во текот на овие престои беше дигитализиран голем фонд на референтна литература. Во текот на истражувачкиот престој во Белград имавме излагање на 23-от меѓународен Византолошки конгрес. За време на истражувачкиот престој во Софија имав излагање на Конференција за докторанти и две предавања во Американскиот истражувачки центар. Дополнително, паралелно со процесот дефинирање на темата за докторска дисертација ги реализиравме и активностите предвидени во рамки на школата за докторски студии. Во текот на 2018 год. со поддршка на Делегацијата на Европската Унија во Скопје и Министерството за култура на Р. Македонија беше реализиран проект со којшто преку примена на недеструктивни методи беше реализиран сериозен дел од неопходните теренски и кабинетски истражувања и беше набавена соодветна опрема за изведување на анализите со примена на технологија на ГИС. Притоа, од Агенцијата за катастар на РСМ беа набавени и неопходните просторни информации, а беше создадена и фото документација со висок квалитет од истражуваните населби. Во една од фазите на работа на проектот со примена на САД-програма беше дигитализирана речиси целокупната публикувана техничка документација за архитектурата и инфраструктурата на урбаните центри предмет на оваа дисертација. Притоа сите градежни фази на архитектонските целини се поделени во посебни нивоа. Со тоа беа исполнети сите предуслови за фазата на интензивна кабинетска работа врз тезата.

Цели на истражувањето

Урбаните центри од доцноримскиот период на територија на Македонија релативно долго време биле предмет на поширок стручен и научен интерес. Една од основните цели на предложената тема е детално согледување на целокупниот урбан развој преку детална анализа на архитектурата и инфраструктурата.

Културата и квалитетот на живеење се непосредно поврзани со степенот на комплексност при уредувањето на просторот. Како последица на континуираната егзистенција на населбите кои се предмет на научен интерес, несомнена била потребата од парцијални или целосни реконструкции, адаптации, пренамени, напуштање и разградување на градбите и на инфраструктурните системи. Треба да се имаат во предвид и потенцијални масивни обнови во тие урбани средини. Токму идентификувањето, следењето и интерпретацијата на трагите од

градежните интервенции врз архитектонското и инфраструктурното уредување е една од основните цели на овој труд. Дополнителните градежни зафати можат да се поврзат со влијанието на повеќе фактори. Во докторската дисертација ќе се истражува влијанието на факторите одбрана (безбедност) и религија врз архитектонското и инфраструктурното уредување⁴⁷. Евалуацијата на квалитетот и обемот на градежните зафати кои можат директно да се поврзат со овие фактори претставува една од клучните цели. Преку примена на специфичен методолошки приод, цел е формирање на солидна база од систематизирани сознанија коишто во иднина ќе можат да се надоградуваат и компарираат со некои други, од различна средина, во ист или сличен контекст, во исто или различно време. Во иднина таа база ќе може да се надоградува во повеќе насоки и ќе може да се користи за истражување на влијанието на другите фактори (економските и природните пред сè).

Како последица на долгогодишните ископувања изведени врз остатоците од селектираните урбани населби се произлезени бројни трудови, но и продлабочени истражувања на конкретни проблеми поврзани со станбената архитектура, градежните материјали и архитектонската декорација. При истражувањето ќе се користи и изворна документациска граѓа од археолошки ископувања. Впрочем, преку користењето на сите достапни информации, се очекува добивање на појасна слика за хронолошкиот развој на инфраструктурата но и за промените во архитектонското обликување на населбинскиот простор во периодот. Критичкото користење на интерпретациите од минатите истражувања поврзани со предметот којшто е цел на научен интерес, посебно во контекст на хронолошкото разграничување на градежните фази, спаѓа меѓу најзначајните задачи на трудот. Очекуваните резултати ќе обезбедат информации со кои ќе се потврдат или коригираат хронолошките одредници за објектите, но и за одредени додатни структурни и/или декоративни зафати во рамките на самите нив. Со споменатиот приод се очекува да се откријат и потенцијални неконзистентности од аспект на хронологијата на одредени структурни и/или декоративни зафати врз објектите кои се предмет на научен интерес. Коригирањето на времето на изведба на

⁴⁷ Тука мора да се истакне дека и покрај тоа што во науката за именување на божествата и култовите во хеленскиот и грчкиот пантеон се користат термините пагански или политеистички (A. Doug Lee, *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook* [London ; New York: Routledge, 2000], 10-11), во обид тие да се третираат без предрасуди и заради тоа што и филозофски ориентираните „пагани“ биле монотеисти, во текстот за нив се користи терминот нејудаистички, додека во случаите кога ставовите се однесуваат на т.н. „пагански“ религии и култови и на јудаизмот, се користи терминот нехристијански. По прашањето околу исправноста на користењето на терминот „паган“ и од него изведените зборови види (Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome* [New York, N.Y: Oxford University Press, 2011], 14-32).

градежните зафати во објектите ќе биде можно единствено доколку се дојде до прецизно хронолошко детерминирање на масивните фортификациони, комуникациски, водоводни и одводни зафати. Идејата е тие да станат силен репер за хронолошка детерминација на остатоците од архитектура и инфраструктура кои ќе се откриваат во иднина. Протегањето на фортификациите, водоводната и комуникационата мрежа во градовите во контекст на локацијата на градбите претставува многу силен параметар за проучување на населбите од позиција на луѓето во чијашто служба била таа инфраструктура и во чијашто сопственост биле тие градби. Дополнителен параметар се секундарните градежни интервенции врз инфраструктурата.

Следењето на односот на заедницата кон архитектонското обликување на просторот, кон постоечките градби и кон инфраструктурните елементи низ одреден временски период, ќе генерира многу значајна база на податоци, погодна за суштинска анализа на потенцијалните промени во животните услови и во културата на живеење. Ќе се направи обид за одговарање на прашањето дали болестите, земјотресите, намалената безбедност, услови кои надополнети со потребата од ресурси и простор, го зголемиле нивото на стрес и напнатост кај жителите и иницирале промени во условите и квалитетот на живеење во урбаните населби. Преку анализа на организирањето на просторот достапен за живеење, како и на потенцијалните промени во прилог на згрижување на поголем број на луѓе (подигање на нови фортификациони линии, складишта за храна и резервоари за вода, делење на постарите станбените објекти, зголемување на катноста, окупирање на јавен простор и јавни градби итн.), или, во прилог на потенцијално намалување на бројот на населението (селективно напуштање на станбениот простор, разградување и реупотреба на градежни материјали во непосредна близина на функционални објекти) да се дадат основни насоки за идните истражувања на демографските проблеми во периодот. Цел е и одговарање на прашањето дали потенцијалното зголемување или намалување на бројот на населението во услови на ограничени инфраструктурни капацитети влијаело врз квалитетот на живеење. Дали притоа се зголемил потенцијалот за немири и незадоволство како последица на променетите во амбиентални и хигиенски услови.

Дополнителна цел е и следењето на степенот на муниципална контрола врз уредувањето на просторот според одредени зададени параметри и правила. Ова вклучува и испитување на можноста за потенцијалното губење на таа контрола или промени во ингеренциите, што несомнено би иницирало и промена во правилата за распределба на просторот. Тоа несомнено би се манифестирало и во уредувањето на просторот и во организирањето на активностите во него.

Изведбата и протегањето на инфраструктурните системи зависи од чисто практичните и функционални, но и од регионалните геоморфолошки, хидролошки и еколошки карактеристики. Заради тоа, уште една цел е и откривањето на тие законитости на регионално ниво, како и утврдување дали изведените адаптации довеле кон поефикасно функционирање на тие системи и поуспешно менаџирање на ресурсите. Сето ова поради фактот што безбедноста на живеалиштата, постојаниот пристап до храна и хигиената се основните човечки егзистенцијални фактори за продолжување на животот, дури и во моментите кога ќе престанат да функционираат најголем дел од општествените механизми.

Крајната цел е преку објективен, експлицитен и ситематичен приод во којшто тезите ќе се тестираат преку аргументи, а не преку тенденциозен и селективен однос заради позитивен резултат од испитувањето на нивната веројатност, да се стесни просторот за идна алтернативна интерпретација на користените податоци и на дадените заклучоци. Дополнително, свеста за опасноста од „христијанизација“ и „милитаризација“ на минатото треба да придонесе кон пообјективна евалуација на резултатите. Единствено преку овој приод ќе се минимализира веројатноста за создавање на некое друго, паралелно минато, како еден од најголемите стравови на секој еден археолог.

Истражувачки хипотези

Основна хипотеза: Најголемиот дел од архитектонските и инфраструктурните промени во урбаните центри на територијата на Р. Македонија се последица на комплексен контекст од воено-одбранбени и религиски фактори.

Посебна хипотеза 1: Сериозните одбранбени мерки и реорганизирањето на одбраната, врз населбинско и врз пошироко регионално ниво, се преземаат како последица на внатрешната нестабилност и на надворешните опасности по сигурноста на населението.

Единечна хипотеза 1.1: Како последица од намалената безбедност по патиштата и падот во квалитетот на комуникација, снабдувањето и чувањето на егзистенцијалните ресурси и производството на основниот движен куќен инвентар и останати предмети се решава преку архитектонско и инфраструктурно прилагодување на достапниот простор.

Единечна хипотеза 1.2: Основни егзистенцијални фактори за продолжување на животот во периодот се одржувањето на фортификационите елементи, живеалиштата и зголемувањето на капацитетите за чување на добиток и храна, главно житни производи и вода во самите населби,

преку адаптирање на постојните капацитети за поефикасно обезбедување на квалитетен живот и високо ниво на безбедност.

Единечна хипотеза 1.3: Внатрешната миграцијата на автохтоното население од руралните средини и неговата концентрација во градовите, ги доведува до раб на издржливост основните инфраструктурни елементи, поради што, со дополнителни градежни интервенции во инфраструктурата се прават обиди за обезбедување на минимум услови за згрижување на што е можно повеќе луѓе.

Посебна хипотеза 2: Јакнењето на позицијата и проширувањето на ингеренциите на црквата како институција, во услови на сериозни внатрешни и надворешни воено-политички превирања, резултира со нејзино преземање на надлежностите околу распределбата и уредувањето на просторот во населбите, како и на надлежноста за одржување и надоградување на инфраструктурата.

Единечна хипотеза 2.1: Еклесисјалната организација наполно го потиснува стариот систем на муниципална управа и ингеренциите околу архитектонското (раз)обликување на населбинскиот простор и одржувањето и надоградувањето на постојната инфраструктура преминуваат во рацете на епископот.

Единечна хипотеза 2.2: Организирањето и протегањето на населбинската одбраната, системот за комуникација и доводот на вода се подложени на позицијата на црквите и на епископските резиденцијални објекти.

Единечна хипотеза 2.3: Преку подигање на раскошни црковни објекти и резиденции, како и на воена архитектура и инфраструктура со дефанзивен карактер (усовршување на фортификациониот систем, зголемување на капацитетите на складишта за храна, оспособување и изградба на водоводни системи со масивни резервоари) целокупната градежна активност во градовите се фокусира врз интересите на црквата и државата, на сметка на сè поизразената дезинтеграција и рустификација на станбената архитектура.

3. Преглед на релевантни податоци за истражувачките проблеми

Административно-политичка организација

Поимањето на територијални граници и контролата над нив и на територијата во нив е еден од феномените на човечката егзистенција од најраните човечки заедници па се до современите политички организации. Во тој контекст, на најелементарно ниво треба да се разбере потребата од ресурси, контролата над нив, администрирањето и секако безбеднос. Дополнително, поделбата на една територија на помали единици е чекор понатаму во постигнување на истите цели, ефикасно управување со ресурсите и безбедност. Дополнително, со тоа што преку воспоставената хиерархија во правата и обврските во рамките на тие единици, се создаваат предуслови за ефикасно функционирање на целокупниот општествен систем. Ова се теми на коишто е посветено големо внимание во науката. Основното прашање е дали `границите` треба да се поимаат како конкретна линија во просторот или како „бафер“ – зони на премин или појаси. Во тој контекст треба постојано да се има во предвид дека демографијата, културата, достапните ресурси неопходни за егзистенција и економски развој и геоморфолошките и топографските predisпозиции (протегање на пустини, планински венци, реки, езера, мориња и мочуришта) се меѓу клучните фактори коишто влијаеле на поимањето на тоа каде тие линии или појаси се протегале. Дополнително, мора да се има во предвид и дека во рамките на една административно-политичка единица треба да се очекува асиметричен развој во рамки на просторните целини со различни природни карактеристики (релјеф, клима и достапност на ресурси пред сè) во рамки на еден ист општествен контекст. Во тој контекст треба да се поима и целокупниот населбински `систем`. Од најмалите населени места, преку руралните населби, па се до гратчињата и поголеми градови и метрополи. Сите тие се активни компоненти на овој систем подложни на развој, стагнација или пропаѓање. Во контекст на урбаните средини, сите општествени предуслови влијаат на нивната еволуција до предурбана, преку протоурбана, урбана и потенцијално распаѓање и напуштање. Токму затоа, политичката организација и системот на управување преку воспоставената хиерархија е таа којашто е во постојана трка за воспоставување на општествен баланс и хармонија во услови на константни промени на факторите кои влијаеле врз системот. Токму затоа системот на управување со државата по принцип на региони бил предмет на постојана еволуција и промени, секогаш конзистентно на моменталната ситуација во општеството и надвор од него.

Што се однесува до историјата на административната организација на Балканот, неопходно е да се спомене дека во текот на Републиканскиот период границите на првата основана провинција *Macedonia* на Балканот постојано се зголемувале. Сепак, големите воени успеси и ширењето на териториите во втората половина од 1 в. пр. н.е., заради поефикасно управување ја наметнале потребата за формирање нови провинции. Така, во јужниот дел на полуостровот најпрво во 44 год. пр.н.е. одделена како територија од провинција *Macedonia*, а потоа во 27 год. пр.н.е. била прогласена провинцијата *Achaia*. Од северниот дел на *Macedonia* во 12 год. повторно била отцепена територија и формирана провинцијата *Moesia*, а во 44-45 год. во источните делови на полуостровот провинцијата *Thracia*. Сепак многу веројатно е дека *Moesia* до формирањето на провинцијата *Thracia* била под контрола на императорскиот легат со проконзулска власт на провинцијата *Macedonia*⁴⁸. Според И. Микулчиќ, Полог и Порече не припаѓале на провинцијата *Moesia Superior*, туку тремеѓето помеѓу провинциите *Dalmatia*, *Macedonia* и *Moesia* било на Шар Планина⁴⁹. Спротивно мислење имаат Ф. Папазоглу и Z. Mirdita коишто спојот на границите помеѓу трите провинции го ставиле кај *Uscana*.

После напуштањето на *Dacia* во 271 год. за време на Аурелијан (270-275)⁵⁰, најголемите интервенции врз административната реорганизација започната уште од овој император биле преземени за време на Диоклецијан (284-305) и Константин (306-337)⁵¹. Во време на Диоклецијан Империјата била поделена на околу сто провинции (повеќе од сто и дваесет во 5 в.)

⁴⁸ Папазоглу, *Македонски градови*. 77-87; Проева, *Студии за античките*. 254-255, 291-292; Маргарита Тачева, *Власт и Социум в Римска Тракија и Мизия Кн. 2* (Софија: Универзитетско издателство “Св. Климент Охридски,” 2004), 24, 28-29; Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 25, 100-101. Според Ф. Папазоглу *Moesia* е формирана во периодот 2 – 6 год, а како дефинитивен датум се зема 15 година (Јованова, “Македонија во римскиот период.” 794, 916, заб. 9 и 10).

⁴⁹ Ivan Mikulčić, “Teritorija Skupa,” *Živa antika* XXI-2 (1971), 469.

⁵⁰ John Drinkwater, “Maximinus to Diocletian and the ‘Crisis,’” во *The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, ур. Alan Bowman, Peter Garnsey, и Averil Cameron, 2 издание, *The Cambridge Ancient History* том XII (Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 2008), 53. Тогаш била формирана провинција *Dacia* на југ од Дунав. Со оглед на споменувањето на *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea* на натпис од 282 год., поделбата веројатно била направена уште при формирањето или кратко потоа (Иван Венедиков, “Баргала,” *Разкопки и проучувања I* (1948), 86; Велков, *Градът в Тракија*. 26).

⁵¹ Според Зосим, со реформата за време на Константин (306-337) во една префектура биле источните области од Империјата, а на Балканот биле вклучени *Thracia* и *Moesia II* до градот *Doberos*, Пажонија (веројатно *Pannonia Valeria*) заедно со други области влегла во рамки на друга префектура. На истото место биле споменати две провинции *Epirus*. Според истражувачите на проблематиката, врз основа на достапните информации не било возможно јасно да се одвојат административните промени направени од Константин (306-337) од тие на Диоклецијан (284-305), како и дека за време на смртта на Константин имало три префектури, а не четири како што се споменуваат на ова место и подоцна во *Notitia Dignitatum* (Zosimus, II, 33.1-2 [ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* том I, 162-163, 222, заб. 582]. Зосимовиот податок веројатно претставува анахронизам (Зорица Костић, “Осврт на административне поделе Македоније крајем антике,” *Зборник радова Византолошког института XXXV* [1996], 81, заб. 16).

административно распоредени во дванаесет диоцези (четиринаесет пред крајот на 4 век)⁵², а за време на Константин (306-337) биле воведени најголемите административни единици, префектурите⁵³. Тезите околу интенционално поклопување на административните граници со етничките со реформите од крајот на 3 в. и 4 в. се чини не наоѓаат соодветна аргументација⁵⁴.

Во периодот од Диоклецијан (284-305) до Ираклиј (610-641) генерално спорните граници помеѓу административните единици на Балканот биле предмет на постојани промени⁵⁵. Сепак, приоритет биле воено-политичките и економските причини, апсолутно не треба да се отфрлат културните и јазичните специфики на населението при поставувањето на одредени граници. Реформите никако не смеат да се сфатат како корекција на одредени општествени сегменти и принципи на функционирање, туку како генерални реконструкции на системот на повеќе полиња, а во прилог на негова зголемена ефикасност. Затоа е тешко да се зборува за реформа во администрирањето на териториите, а без притоа да не се спомене војската и даночниот систем пред сè. Основните цели на овие реформи преземени за време на Диоклецијан (284-305) и Константин (306-337) биле централизација на државната управа, што пак придонело кон нејзина исклучителна бирократизација. Од друга страна, врз основа на искуствата од 3 в., се правеле обиди цврсто да се дефинираат задолженијата на одделните органи на власта со можност за постојна контрола заради избегнување на прекумерно концентрирање на моќ на едно место⁵⁶. Така, заради контрола на

⁵² Timothy David Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982), 224-225; Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Просвета, 1969), 55.

⁵³ Костић, “Осврт на административне поделе.” 81.

⁵⁴ Тони Филиповски, “Градот Лихнид и провинцијата Нов Епир,” *Историја* год. XLV, бр. 1-2 (2009), 8-10.

⁵⁵ Спорни заради фондот на пишани извори со коишто располагаме, заради што во науката одредени прашања се сеуште предмет на отворена дискусија. Како основни проблеми се јавуваат толкувањето и интерпретацијата на документите и особено хронологијата на нивното настанување, која неретко за еден ист извор од истражувачите е ставена во рамки од повеќе десетици години. Дополнителни проблеми се спојувањето и разделувањето административните единици и нивното вклучување/исклучување од територијално покрупните единици. Заради користењето на застарени информации дури и од античките автори, честопати и покрај нивната повисока хронологија тие опишуваат ситуација во минатото. Разлики постојат и при давањето на информации за различни региони, заради што дури и ако за еден регион информациите се синхронизирани со времето на настанување на делото, за друг регион може да се стари неколку десетици години. Некои од изворите со коишто се користиме биле составувани и ажурирани во тек на подолг временски период. Како проблем се јавува и непоклопувањето на административната со црковната организација, и речиси редовно втората хронолошка следела после првата.

⁵⁶ Георгије Острогорски, “Држава и друштво рановизантијског доба,” во *Привреда и друштво у Византијском царству*, ур. Живорад Стојковић, Сабрана дела Георгија Острогорског Книга 2 (Београд: Просвета, 1969), 7; Соња Зоговиќ, “Некои промени во преодниот период од римска во ромејска империја изразени на балканските простори,” во *Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 Октомври 2006)* (Скопје: Институт за национална историја, 2008), 20-21. Со реформите на административниот систем било укинато и онака непостоечкото разликувањето помеѓу императорски (на чело со легат кој одговарал единствено на императорот) и сенаторски провинции (управувани од гувернер или проконзул одреден од сенатот), а Италија конечно влегла во даночниот систем.

гувернерите на административните единици (провинции и диоцези) и нивна полесна контрола, дошло до намалување на територијата под нивна надлежност и локализирање на потенцијални воени немири. Исто така се правле обиди за редуцирање на моќта на команда врз голема армија, без притоа да се повреди воената ефикасност и секако ефикасното собирање на даноците, темелот врз кој што се базирал целиот систем.

Што се однесува до политичките граници на империјата на Балканот, границата поставена од времето на Аурелијан (270-275) се одржала се до времето на одметнувањето на Готите во последните децении од 4 в. и почетокот на големата хунска инвазија.

Според *Laterculus Veronensis* веројатно од 314 год., во диоцезата *Moesia*, покрај провинција *Macedonia* припаѓале и *Praevalis, Dardania, Moesia Superior Margensis, Dacia, Epirus Nova, Epirus Vetus, Thessalia* и *Creta*⁵⁷. Во *Laterculus Polemii Silvii*, иако настанат подоцна т.е. после 385 год.⁵⁸, сепак е забележана административната организација пред поделбата на диоцезата *Moesia*⁵⁹. Според некои истражувачи веројатно уште за време на Констанс (337-350) поточно во 343 или нешто подоцна во истата деценија на чело на *Illyricum* со диоцезите *Macedonia, Dacia* и *Pannonia* бил поставен префект⁶⁰. Во 361 год. била укината од страна на Јулијан (355-361-363), за да биде повторно воспоставена од страна на Гратијан (367-383) во 380 год. како дел од префектурата *Italia, Illyricum et Africa*. Оваа ситуација останала до крајот на неговото владеење во 383 година⁶¹.

После одметнувањето на Готите и целокупниот развој на настаните, во коишто дури погинува римскиот император Валенс (364-378) територијата на провинција *Macedonia* станала тампон зона. Ситуацијата била до толку сериозна што западниот император Гратијан (375-383) административната контрола во 379 год. ја дал во рацете на само што назначениот император

⁵⁷ Ова е прво споменување на провинцијата *Dardania* со метрополата *Scupi* во изворите (Jones, *The Later Roman Empire*, том. III, 386, мапа 1; Ленче Јованова и Марина Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ, Сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма - Базилика со атриум* [Скопје: Музеј на град Скопје, 2018], 87, заб. 99). Според P. Lemerle, за западниот дел од Империјата биле користени информации за административната организација од времето на првите години почетокот на владеењето на Валентинијан (364-375), додека за источниот дел биле користени постари информации (Paul Lemerle, *Philippe et La Macédoine Orientale à l'époque Chrétienne et Byzantine*, Biblioth. Des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. CXII (Paris, 1945), 75, заб. 3). Околу различните мислење за времето на настанување на *Laterculus Veronensis* види (Костић, "Осврт на административне поделе." 78, заб. 7).

⁵⁸ Костић, "Осврт на административне поделе." 79, заб. 8.

⁵⁹ *Laterculus Polemii Silvii* (уп. Riese 1878, 131).

⁶⁰ Timothy D. Barnes, "Praetorian Prefects, 337-361," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94 (1992), 252; Timothy David Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Blackwell Ancient Lives (Chichester, West Sussex, U.K. ; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011), 159.

⁶¹ Jean-Remy Palanque, "La Préfecture Du Prétoire d'Illyricum Au IVe Siècle," *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 21, бр. 1 (1951), 9.

Теодосиј (379-395)⁶². Диоцезите *Macedonia* и *Dacia* кратко биле под власта на Теодосиј (379-395) Првата привремена поделба на префектурата била направена во 379 год. и уште од самиот почеток седиштето било во *Thessalonica* (*Sirmium* кратко само во периодот 378-379 или до 380)⁶³. Диоцезите *Macedonia* и *Dacia* во периодот 384-388 год. повторно биле дел од префектурата *Italia* После кратко време, со обврска да му помогне на Валентинијан (375-392) во протерувањето на узурпаторот Максим, Теодосиј (379-395) во 388 ја анексирал целата префектура *Illyricum*⁶⁴. Со тоа овој император и официјално административно и политички ја вклучил префектурата *Illyricum* во рамките на Источната римска империја. Анексијата секако налагала зголемување на безбедноста, особено во услови на сериозни проблеми со Готите. Теодосиј (379-395) за *magister militum* го прогласил Бултерих, кој бил од готско потекло, и го испратил да ги координира активностите токму од *Thessalonica*. Присуството на Бултерих и на воениот гарнизон од Готи предизвикало сериозно незадоволство кај населението, како последица на што избиле немири, а Теодосиј при загушувањето на бунтот во 390 год. направил маскар на локалното население, притоа убивајќи седум илјади граѓани⁶⁵. Во 392 год. конечно успеал да ги притисне Готите надвор од околината на *Thessalonica*. Истата година градот го прогласил за седиште на префектурата⁶⁶. Тоа е и конечниот датум за создавањето на префектурата⁶⁷. Диоцезата *Pannonia* (*Illyricum Occidentale*) станала дел од префектурата *Italia* како диоцеза *Illyricum*, додека *Illyricum Orientale* со диоцезите *Dacia* и *Macedonia* после смртта на Валентинијан во 392 год. влегол во рамките на источниот дел од Империјата. Во тој контекст треба да се истакне и дека во *Laterculus Veronense* не бил споменат *Illyricum*, во *Laterculus Polemii Silvii* и во делото на Руфиј Фест бил споменат но без споменување на статусот, додека во *Notitia Dignitatum* биле јасно издвоени префектурата *Illyricum Orientale* и диоцезата *Illyricum Occidentale*⁶⁸. Теодосиј (379-395) во 395 год. ја направил конечната поделба

⁶² Митко Б. Панов, “Политичко-идеолошки транзиции и континуитет: Македонија во IV-VI век,” во *Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 Октомври 2006)* (Скопје: Институт за национална историја, 2008), 46.

⁶³ Костић, “Осврт на административне поделе.” 81.

⁶⁴ Mitko B. Panov, “Thessalonica between East and West: Historical Analysis of the 4th and 5th Century Period,” *Balkanoslavica* 32–33 (2003), 105-106.

⁶⁵ Panov, “Thessalonica between East and West.” 105-106; Carolyn S. Snively, “Macedonia in Late Antiquity,” во *A Companion to Ancient Macedonia*, ур. Joseph Roisman and Ian Worthington, Blackwell Companions to the Ancient World (Malden, Mass: Wiley-Blackwell, 2010), 570.

⁶⁶ Panov, “Thessalonica between East and West.” 105-106.

⁶⁷ *Codex Theodosianus* 12. 12.12 (ур. Pharr 1952, 381); Venance Grumel, “L’Illyricum de La Mort de Valentinien Ier (375) à La Mort de Stilicon (408),” *Revue Des Études Byzantines* 9 (1951), 46; Костић, “Осврт на административне поделе.” 80, заб 12, 81-82 заб. 21, 83, заб. 22.

⁶⁸ Костић, “Осврт на административне поделе.” 80, заб. 12.

помеѓу источниот и западниот дел од Империјата, притоа поставувајќи ги своите малолетни синови Аркадиј (застапуван од регентот Руфин) на Истокот и Хонориј (застапуван од регентот Стилихон) на Запад (Карта 1). После смртта на Теодосиј, на крајот од 395 год. или почетокот од 396 год. префектурата и официјално била приклучена кон Источното царство под власта на Аркадиј (395-408)⁶⁹. И покрај избирањето на *Sirmium* како седиште, нејзиниот префект бил постојано поврзан со *Thessalonica*⁷⁰.

Во целиот период предмет на ова истражување, значењето и улогата на метрополата *Thessalonica* била исклучително голема. Оправданоста на ова тврдење се потврдува преку бројните настани во помала или поголема мера поврзани за борбата за црковна и политичка контрола над градот помеѓу Истокот и Западот⁷¹. Уште 298 год. Галериј (305-311) градот го избирал за своја престолнина и веднаш започнал обемна градежна кампања⁷². Неговото владеење било одбележано со прогони на христијаните⁷³. Манифестација на улогата на овој град бил седиште на *vicar* на диоцеза, а во него со исклучок на периодот (437/438-440) уште од 387 год. бил седиште на *praetorian prefect* на *Illyricum* и бил сместен архиепископ и *vicar* на западната црква, под директни инженерции на папата. Диоцезата *Pannonia Secunda (Sirmiensis)* била приклучена кон Источната империја најверојатно во 424-425 година⁷⁴. Во 437 год. седиштето на префектурата било пренесено во *Sirmium*. Сепак, заради инвазијата на Хуните, Теодосиј (408-450) бил приморан да ретерира од таквата одлука и околу 441 год. седиштето го вратил назад во *Thessalonica*⁷⁵.

⁶⁹ Фанула Папазоглу, “Историски прилики,” во *Охрид и охридско низ историјата* кн. 1, ур. Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар (Скопје: Институт за национална историја, 1985), 116. Од старата административна единица во рамки на Запад останала диоцезата *Pannonia* нарекувана диоцеза *Illyricum* во периодот во голем дел во рацете на племиња, а во границите на Истокот двете диоцези *Dacia* и *Macedonia*, како префектура *Illyricum* (Lemerle, *Philippe et La Macédoine Orientale*. 80-81; Острогорски, *Историја Византије*. 73-74).

⁷⁰ Archibald Dunn, “Was there a militarisation of the southern Balkans during late antiquity?,” во *Limes XVIII: proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)*, ур. Philip Freeman, BAR international series 1084 (Oxford, England: Archaeopress : Available from Hadrian Books, 2002), 709.

⁷¹ Тука секако за издвојување е еден многу интересен феномен на многу веројатно фабрикување на информациите за потеклото на заштитникот на *Thessalonica*, св. Димитрија, во контекст на преземањето на повлекувањето на седиштето на префектурата *Illyricum* во *Thessalonica* од *Sirmium*, некаде пред средината од 5 век (Митко Б. Панов, “Солун за време владеењето на Максимијан Галериј,” *Гласник на Институтот за национална историја* год. 41, бр. 1-2 (1997), 139-141).

⁷² Панов, “Солун за време владеењето.” 130, 131, 132-133, заб. 13; Panov, “Thessalonica between East and West.” 102, заб. 2.

⁷³ Snively, “Macedonia in Late Antiquity.” 570.

⁷⁴ Костић, “Осврт на административне поделе.” 82-83.

⁷⁵ Lemerle, *Philippe et La Macédoine Orientale*. 82-83; Michael Vickers, “A Note on the Byzantine Palace at Thessaloniki,” *The Annual of the British School at Athens* 66 (1971), 370, заб. 14; Костић, “Осврт на административне поделе.” 83, заб. 23; Panov, “Thessalonica between East and West.” 108; Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 47.

Провинцијата *Macedonia Salutaris* за прв пат се среќава во *Notitia Dignitatum*, дело настанато најрано во последните две децении на 4 в., а дополнувано до пред 424-425 год. или помалку веројатно 430 година⁷⁶. Второто споменување во *Notitia Dignitatum* е во период кога делови од оваа провинцијата припаднале во рамките на две диоцези, *Macedoniae* (дел територијално приклучен кон *Epirus Nova*) и *Daciae* (дел територијално приклучен кон *Praevalis*)⁷⁷. Како аргумент за порано создавање на провинцијата бил податокот што епитетот *Salutaris* се појавил во номинациите на повеќе провинции од Источната империја токму во периодот околу 386 година⁷⁸. На чело на диоцезата *Macedonia* стоел *vicarius*, на провинциите *Macedonia I* и *Dacia Mediterranea* стоеле управници со највисок чин на *consularius*, додека со *Macedonia Salutaris*, *Dardania* и *Epirus Nova* раководеле управници со пониска титула *praesides*. Повеќе истражувачи се со став дека краткото траење на провинцијата (околу десет години) било последица на отстранувањето на опасноста од Готите, причина заради којашто тие сметаат и била создадена⁷⁹.

Според Ф. Папазоглу во пишаните документи не се издвојувале две провинции *Macedonia* и по традиција било користено само името на *Macedonia I*⁸⁰. Заради тоа Папазоглу била со став дека во почетокот од 5 в. територијата на провинциите била обединета. Во писмото од папата Инокентиј до митрополитот Анисиј од *Thessalonica* испратено во 402 год. и тоа испратено до новиот епископ Руф во 412 год., *Macedonia Salutaris* не била спомената помеѓу провинциите потчинети на архиепископијата⁸¹. Според Ф. Папазоглу епископите присутни на соборот во

⁷⁶ *Notitia Dignitatum* Or. I. 76, 125 (ур. Seeck 1876, 3, 5); Папазоглу, *Македонски градови*. 91; James Wiseman, "The City in Macedonia Secunda," во *Villes et Peuplement Dans L'Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome (12-14 Mai 1982)*, том. 77 [Rome: École Française de Rome, 1984], 291-292). Според М. Панов, поделбата на провинција *Macedonia* се случил токму во 388 год, а поделбата траела до заминувањето на Готите кон Италија во 401 година (Панов, "Политичко-идеолошки транзиции." 47, заб. 5). За други размислувања околу датирањето на *Notitia Dignitatum* види (Костић, "Осврт на административне поделе." 83-84, заб. 25, 27, 31).

⁷⁷ *Notitia Dignitatum* Or. III. 4-19 (ур. Seeck 1876, 9-10).

⁷⁸ Папазоглу, *Македонски градови*. 91; Wiseman, "The City in Macedonia." 290-291.

⁷⁹ Костић, "Осврт на административне поделе." 85.

⁸⁰ Папазоглу, *Македонски градови*. 92.

⁸¹ Спореди (Mansi VIII, 750-751) со толкување кај (Jacques Zeiller, *Les Origines Chrétiennes Dans Les Provinces Danubiennes de l'empire Romain*, Biblioth. Des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. CXII [Paris, 1918], 370). Кај Mansi провинциите се наброени само во писмото од Инокентиј до Руф од 412 година. Толкувањето на J. Zeiller го прифатиле и З. Костић и Ф. Папазоглу (Костић, "Осврт на административне поделе." 85.). Епископијата во *Thessalonica* имала ранг на митрополија – егзархат. А преку проширување на територијата под нејзина ингеренција, западната црква се обидувала црквите во префектурата *Illyricum* да ги држи подалеку од црквата во *Constantinopolis*. Сепак, повеќето цркви во *Illyricum* биле наклонети кон црквата во *Roma*, на некои поголеми црквите во префектурата (како таа во *Serdica*) не им годела супериорната и посредничка улога на *Thessalonica*, нешто што црквата во *Constantinopolis* апсолутно сакала да го искористи. *Thessalonica* ја загубила посредничката улога за време на Акакаијевата шизма (Вера Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици во охридско* (Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и народен музеј Охрид, 1975), 18).

Chalcedon (451) доаѓале од епископии коишто и за време на постоењето на *Macedonia Salutaris* биле под јурисдикција на *Macedonia I*. Со тоа Ф. Папазоглу, спротивно на ставовите од другите истражувачи, била со став дека границите на провинциите *Macedonia Salutaris* и *Macedonia Secunda* не се поклопувале, т.е., дека протегањето на првата и постара провинција било ограничено само на западните и северозападните региони од втората помлада провинција⁸². Слично како и при крајот на 4 в., безбедносната ситуација после инвазијата на Хуните и особено после одметнувањето на Готите налагала преземање на мерки и во административната организација. Се во прилог на подобра координација и поголема ефикасност во справувањето со ризиците. Во тој контекст, на соборот во *Chalcedon* (451), епископите, Никола од *Stobi* и Дарданиј од *Bargala* биле споменати меѓу епископите од *Macedonia I*, што веројатно било последица на тоа што со укинувањето на *Macedonia Salutaris* дел од нејзината територија припаднал на *Macedonia I*⁸³. Сепак, во шестата книга на Mansi која делумно се однесува на соборот во *Chalcedon* во 451 год., после неколку епископи од *Macedonia I* се споменува епископот Никола како епископ од *Macedoniae II* (*Nicolao Stoborum Macedoniae Secunde*), после него следат Дарданиј од *Bargala* (без спомената провинција) и Јован од *Parthicopolis* во *Macedonia I*, додека во седмата книга епископите се дадени по истиот редослед но без провинции⁸⁴. Врз основа на овој досега непознат податок, како и податокот кај З. Костиќ дека актите и известувањата од епископските собори не биле во склад со моменталната административно политичка поделба на империјата и отсликувале постара состојба⁸⁵, може да заклучиме дека или Mansi направил грешка во препишувањето или пак ова е податок за порано датирање на повторната поделба на провинцијата *Macedonia (Prima)*, (Карта 2). Информацијата од Malchus за разрушувањето на *Stobi* од Готите во 479 речиси задолжително била интерпретирана во

⁸² Папазоглу, *Македонски градови*. 92, 94, 95, 238. J. Wiseman врз основа на резултатите од топографските, историските и епиграфските истражувања бил со мислење дека е оправдано спојувањето на териториите на двете провинции *Macedoniae* (Wiseman, "The City in Macedonia." 291).

⁸³ Blaga Aleksova и Cyril Mango, "Bargala: A Preliminary Report," *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), 266, заб. 12. Сепак, самото споменување на *Μακεδονίας α'*, го наметнува прашањето за потребата од потенцирање на тоа за која провинција се работи, доколку *Μακεδονίας β'* не постои, т.е. е укината. Според И. Микулчиќ станува збор за грешка при препишување на ракописот, при која *Stobi* и *Bargala* биле погрешно припишани на *Μακεδονίας α'* (Папазоглу, *Македонски градови*. 245-246; Микулчиќ, *Антички градови*. 213-214).

⁸⁴ Mansi VI, 577 D; 1087 D. Кај (Mansi VII, 162 B) само се наброени двата епископи без провинциите.

⁸⁵ Костиќ, "Осврт на административне поделе." 87-88. Со забелешка дека „*Amphipoleos prima Macedonia*“ кај Mansi е „*Amphipoleos prima Armenia*“ (Mansi IX, 392 A) и овој податок не е потврда за постоење на провинција *Macedonia I* во 545 година (Папазоглу, *Македонски градови*. 92, заб. 122)

контекст дека *Stobi* бил град во *Macedonia I*, а не дека тоа бил првиот разурнат град во диоцезата⁸⁶. Затоа споменувајќи ги раздвижувањата на групи од непријателски настроени племенски организации, во првиот случај одметнатите Готи на Теодорих во 482 год., а во вториот на „гетски коњаници“ во 517 год., Маркелин Комес покажува на постоење на две провинции со име *Macedonia*⁸⁷. Двете провинции се споменуваат и во Синекдемот на Хиерокле⁸⁸. За истакнување е дека *Macedonia I* и *Epirus Nova* биле управувани од *κονσιλάριον*, додека, *Macedonia II* и *Dardania* од *ἡγεμόνα*. Последното споменување на провинцијата *Macedonia II*, било во основачкиот акт на архиепископијата *Iustiniana Prima* во 535 год., во делот каде се дефинира територијата под нејзина јурисдикција. Сепак, набргу потоа, во 545 год. новооснованата архиепископија ја изгубила јурисдикцијата над *Macedonia II* или провинцијата веќе не постоела (Карта 3)⁸⁹. Дополнително, во списокот на обновени и изградени утврдувања во провинција *Macedoniae*, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) не направил разлика помеѓу обновените и новите изградени тврдини и сите ги наброил во една провинција⁹⁰. Спротивно на нашето размислување З. Костиќ смета дека провинцијата *Macedonia II* не постоела долг период⁹¹. Прашањето за потенцијалната поделба на територијата на *Macedonia II* е отворено. Врз основа на споменувањето на листата на обновени и новоизградени населби кај Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), З. Костиќ претпоставува дека регионот околу реката

⁸⁶ Malchus, *Byzantiaca* (ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* I, 138-139); Костиќ, “Осврт на административне поделе.” 85, заб. 36. З. Костиќ на истото место споменува дека Ангелики Константакопулу овој пасус кај Malchus го интерпретирала како прв разурнат град и дека создавањето на *Macedonia II*, се случило во периодот 441-449 година.

⁸⁷ Marcellini Comitris, *Chronicon*, год. 482 и год. 518 (ур. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 312, 316).

⁸⁸ Hieroclis, *Synecdemus* 638-641 (ур. Honigmann 1939; ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 90-92). Дело комплетирано за време на Јустинијан, во 527-528 година и сигурно пред 535 год., врз основа на информации од времето на Теодосиј (408-450) но после 424-425 год. или Маркијан (450-457), (ур. Бурмов, *ГИБИ* II, 87; Костиќ, “Осврт на административне поделе.” 86).

⁸⁹ *Iustiniani Novellae* XI; CXXXI.3 [ур. Scott 1932, *The Civil Law* XVI, XVII], превод на англиски јазик е достапен на: http://www.uwo.edu/lib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/1-40/novel%2011_replacement.pdf; http://www.uwo.edu/lib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/121-140/novel%20131_replacement.pdf, пристапено на 05.09.2020. Повеќе истражувачи го спорат реалното спроведување на овие повелби. Иако формално во текот на четвртата деценија *Iustiniana Prima* била седиште на префектурата, сепак, отсуството на потврда (воглавно сигилографски податоци) за постоење на државна провинциска или воена команда оди во прилог на формалниот карактер (Папазоглу, *Македонски градови*. 92; Wiseman, “The City in Macedonia.” 291; Vujadin Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a ‘New’ Society,” во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, ур. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016), 122.

⁹⁰ Procopius. *De Aedificiis* IV. 4 (ур. Dewing 1940, *LCL* 343, 253-255; ур. Острогорски 1955, *ВИИНЈ* I, 59-60). Третото големо дело *За градбите* (*De aedificiis*), поделено во шест книги било објавено околу 554 год., а се однесувало на интензивната градежна активност на Јустинијан (527-565) во периодот 530-552. (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 103-104; ур. Острогорски 1955, *ВИИНЈ* I, 17-20, 59, заб. 128). Според З. Костиќ, *terminus ante quem non* за објавувањето на делото била 548 година (Костиќ, “Осврт на административне поделе.” 90).

⁹¹ Костиќ, “Осврт на административне поделе.” 88.

Брегалница се вратил во рамките на провинцијата *Dacia Mediterranea*⁹². Сепак за времето на настанување на ова дело може да се шпекулира околу сосема поинаков принцип на територијална организација⁹³.

Од територијата којашто е предмет на интерес во овој труд, *Lychnidus* со околината, територијално бил дел од провинција *Epirus Novae*, формирана истовремено со провинција *Thessalia*. Двете настанале од провинцијата *Macedoniae*, веројатно со административните реформи од Диоклецијан во 297 година⁹⁴. Како дополнителна потврда за постоењето на провинцијата *Epirus Nova*, било и споменувањето на границата - *finis Macedoniae et Ephyri* - во *Itinerarium Burdigalense* во 333 година⁹⁵. Во *Lychnidus* бил пронајден и натпис датиран помеѓу 351 и 354 год., во којшто бил споменат Софрониј, гувернер на провинцијата *Epirus Nova*⁹⁶. Според М. Панов провинциите *Epirus Nova* и *Thessalia* биле создадени за време на Галериј (293-311), но после 299 година⁹⁷. Врз основа на детална анализа на епиграфските споменици низ призмата на историските случувања, М. Милин

⁹² Костић, “Осврт на административне поделе.” 89.

⁹³ Редоследот на новоизградени и обновени тврдини којшто го дава Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) оди во прилог на оваа теза. Некои биле набројувани според текот на Дунав, додека тие во внатрешноста на полуостровот, дел биле дадени според провинции, а тие во *Dacia Mediterranea* според редослед на градовите *Serdica*, *Cabazos*, *Dyrtensium*, *Germania*, *Pautalia*, *Scassetana*, *Naissus*, *Remisianisia*, *Aquenisium* (Ђорѓе Stričević, “Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Piriku,” во *Limes u Jugoslaviji I* (Simpozium o limesu 1960 godine, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1961), 179; Сергей Аркадьевич Иванов, “Оборона балканских провинций Византии и проникновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в.,” *Византийский временник* том 45 (1984), 43-45). Набројувањето според градови доминирало над набројувањето според провинции. Така, *Scupi*, бил на листата под *Serdica*, наместо под провинција *Dardania*. Буквалниот превод на предлогот значи „под управата, власта на одреден градски центар“. Што се однесува до набројувањето по „провинции“, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) користел термин кој повеќе одговарал на област (лат. *regio*), (Јасминка Кузмановска, “Прокопиј од Кајсареја: класификација на топонимите во четвртата книга од делото „DE AEDIFICIIS“ (историско-географски и јазични согледувања),” во *Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 октомври 2006)* [Скопје: Институт за национална историја, 2008], 779). Тука, можеби треба да се има во предвид и податокот дека пописите на епископии често му служеле на Хиерокле како извор на информации (Костић, “Осврт на административне поделе.” 88). Според G. Dragon, начинот на набројување на населбите од страна на Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) било последица на бришењето на границите помеѓу некои од провинциите и концентрирање еклесијалните и световните (одбрана, политичка и администрација на ресурси) функции во единствена форма на децентрализирана територијална организација (Љубомир Максимовић, “Северни Илирик у VI веку,” *Зборник радова Византолошког института* књ. XIX [1980], 43; Dagron, “Les Villes Dans L’Illyricum.” 9; Dunn, “Continuity and Change.” 578; Кузмановска, “Прокопиј од Кајсареја.” 779-780). Слично размислување има и З. Костиќ за неспоменувањето на диоцези и префектури во Синекедемот од Хиерокле (Костић, “Осврт на административне поделе.” 86, 89). Според Љ. Максимовиќ и покрај сериозните интервенции во организацијата на провинциската администрација за време на Јустинијан (527-565), за префектурата *Illyricum* не постоеле такви информации (Максимовић, “Северни Илирик.” 30, заб. 60).

⁹⁴ Папазоглу, *Македонски градови*. 87-88. Како аргумент е искористено постоењето на два града со име *Diocletianopolis* (кај Постол и кај Костур), еден во *Thessalia*, друг во *Macedonia*, но и постоењето на митрополија од време на Константин (306-337) во *Larissa*.

⁹⁵ *Itinerarium Burdigalense* 607,3 (уп. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 44); Jan Elsner, “The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine’s Empire,” *The Journal of Roman Studies* 90 (2000): 181–195.

⁹⁶ Бабамова, Епиграфски споменици од Република Македонија. 26.

⁹⁷ Бабамова, Епиграфски споменици од Република Македонија. 26.

го скратила периодот на создавање на провинцијата *Epirus Nova* во годините помеѓу 293 и 298⁹⁸. Според Ф. Папазоглу, фактот што од *Lychnidus* потекнуваат два натписи со споменати провинциски гувернери, Хигин и Софрониј, првиот веројатно датиран во 335 год., а вториот веројатно во 353, упатува на тоа дека многу веројатно дека бил главен град на провинцијата⁹⁹. Според Јован Малала „одделувањето“ на двете провинции *Epirus* ја направил дури императорот Теодосиј (379-395)¹⁰⁰. *Epirus Nova* заедно со провинција *Macedonia* во почетокот на 4 в. биле дел од префектурата *Italia, Illiricum et Africa*. Во прво време како дел од диоцезата *Moesia* којашто веројатно во 327 год. била поделена на две диоцези *Dacia* и *Macedonia*¹⁰¹.

Провинцијата *Dardania* била една од најраните провинции формирани со реформите на административниот систем од крајот на 3 в. и почетокот од 4 век. Формирана била во јужниот дел од провинцијата *Moesia Superior*¹⁰². *Scupi* бил главен град на провинцијата во текот на целото

⁹⁸ Milena Milin, “Epirus Nova Sine Dalmatorum,” Жива Антика год. 47, том. 1-2 (1997): 139–144.

⁹⁹ *Dyrrachium* во периодот бил споменат само во контекст на земјотресот којшто го погодил во 314 година (Балдуин Сариа, “Епиграфски споменици из Јужне Србије,” *Гласник Скопског научног друштва* кн. VII-VIII (1930), 299-302; Папазоглу, “Историски прилики.” 113-114; Milin, “Epirus Nova.” 139-140, заб. 9). Дополнително, многу подоцна, во Синекдемот на Хиерокле *Lychnidus* бил наведен како главен град - метропола на провинцијата *Epirus Nova* (Hieroclis, *Synecdemus* 653.8 [ур. Honigmann 1939; ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 93]). За размислувањето на Ф. Папазоглу по ова прашање види (Папазоглу, “Историски прилики.” 119, заб. 16-1). Натписот со посвета на Флавиј Хигин бил пронајден употребен како сполија во црквата Св. Софија (Паско Кузман, “Охрид - Lychnidus,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 260).

¹⁰⁰ Ioannis Malalae, *Chronographia* (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 207). Заради ова се поставува прашање дали Малала бил неинформиран или пак после одвојувањето од провинција *Macedonia*, *Epirus Nova* и *Epirus Vetus* во одреден период биле споени како една провинција. Ф. Папазоглу предлага дека информацијата на Малала се однесува на тоа дека во рамките на црковната организација *Epirus Nova* бил под јурисдикција на митрополитот во *Thessalonica* се до времето на Теодосиј (379-395), кога преминал под јурисдикција на епископот во *Dyrrachium* (Папазоглу, “Историски прилики.” 115). Во овој контекст може да се интерпретира и споменувањето на епископите Зосим и/или Дионисиј на епископскиот собор во *Serdica* како епископи од провинцијата *Macedoniae*.

¹⁰¹ Lemerle, *Philippes et La Macédoine Orientale*. 76; Костић, “Осврт на административне поделе.” 78-80, 85-86, заб. 36. И покрај мислењата за тоа дека поделбата настанала подоцна, во втората половина од 4 в., сепак, споменувањето на комитот на *Macedoniae* Акакиј уште во 327 год. (*Codex Theodosianus* 11. 3.2. [ур. Pharr 1952]) е многу силен аргумент во прилог на утврдувањето на *terminus ante quem* за настанатата поделбата на диоцезата *Moesia*. Најстариот податок којшто недвосмислено покажува за постоење на диоцезата *Macedonia* бил написот во *Breviarium rerum gestarum populi Romani* од Руфиј Фест. Ова дело настанало за време на владеењето на Валенс (364-378) во коешто се потврдува постоењето на диоцеза *Macedonia* со седум провинции (*Macedonia*, *Thessalia*, *Achaia*, двете провинции *Epirus*, *Praevalis* и *Creta*), (Rufi Festi, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* 1. VIII.2 [ур. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 418-419]). Викарот на диоцезата *Macedonia* Феликс, бил споменат во како носител на функцијата во 265 год. во Кодексот на Теодосиј (*Codex Theodosianus* 2. 1.5.). Околу датирањето на делото од Руфиј Фест види (Костић, “Осврт на административне поделе.” 79, заб. 9). Во тој контекст на забелешката од З. Костић на страни 80-81 за тоа дека во *Laterculus Polemii Silvii* била наведена една провинција *Dacia*, додека кај Руфиј Фест се споменувале две, треба да се додаде и споменувањето на *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea* на натпис од 282 год., поделбата веројатно била направена уште при формирањето или кратко потоа (Венедиков, “Баргала.” 86; Велков, *Градът в Тракия*. 26). Врз основа на овие податоци може да се спекулира околу потенцијално спојување на двете провинции при крајот на 3 в. или почеток на 4 век.

¹⁰² За јужната граница од оваа провинција, поточно за градицата кон *Macedonia II (Salutaris)* види Микулчиќ, *Антички градови*. 207-221.

нејзино постоење. За прв пат била спомената во *Laterculus Veronensis*, веројатно од 314 година¹⁰³. Иако некои истражувачи во рамките на провинцијата *Praevalis (Praevalitana)* со главен град *Scodra* го ставале и регионот Полог, управувањето со регион преку планински масив како што е Шар Планина би било исклучително тешко. Ф. Папазоглу била еден од истражувачите коишто биле со став дека дел од *Macedonia II* после нејзиното укинување влегол во рамките на *Praevalitana*¹⁰⁴, притоа не сметајќи на близината на *Dardania*. Провинцијата *Dardania* во црковно-административен поглед до 8-9 в. била под јурисдикција на римскиот патријархат¹⁰⁵.

Регионот во којшто било подигнато гратчето *Bargala* во текот на раноримскиот период територијално припаѓал кон провинцијата *Thracia*, а при крајот на 3 и поголемиот дел од 4 в. бил бил во рамките на провинцијата *Dacia Mediterranea*¹⁰⁶. Подоцна, можеби од крајот на 4 в. и сигурно после соборот во *Chalcedon* (451) во текот на втората половина на 5 в. припаднал кон границите на *Macedonia II* или *Macedonia I*¹⁰⁷. Сепак припаѓањето кон провинцијата *Macedonia Salutaris* не треба да се отфрла заради многу веројатната можност, портата спомената на натписот од 371 год. да била подигната пред создавањето на оваа провинција¹⁰⁸. Според Ф. Папазоглу после укинувањето на провинција *Macedonia II*, во периодот помеѓу 535 и 545 год., биле вратени провинциските граници како во периодот пред соборот во *Chalcedon*¹⁰⁹.

Во раноримскиот период просторот околу „Големо Градиште“ кај с. Коњух припаѓал во рамките на провинцијата *Moesia Superior*, за во доцноримскиот период после новите административни реорганизации да припадне во границите на провинцијата *Dardania*. Тронеѓето помеѓу провинциите *Dardania*, *Dacia Mediterranea* и *Macedonia* најверојатно се наоѓа кај село Асаница околу 10 km југоисточно од „Големо Градиште“¹¹⁰.

¹⁰³ Види забелешка 57.

¹⁰⁴ Папазоглу, *Македонски градови*. 96.

¹⁰⁵ Радојчиќ, „Црква у Коњуху.“ 151.

¹⁰⁶ Административната промена била направена за време на Аурелијан (270-275) кога била изгубена провинцијата *Dacia* и териториите северно од долното течение на Дунав (Венедиков, „Баргала.“ 86; Микулчиќ, *Антички градови*. 213).

¹⁰⁷ Snively, „Golemo Gradište at Konjuh: A New City.“ 215.

¹⁰⁸ Венедиков, „Баргала.“ 86.

¹⁰⁹ Папазоглу, *Македонски градови*. 93, 94.

¹¹⁰ Mikulčić, „Teritorija Skupa.“ 469; Иван Микулчиќ, „Два безимени доцноантички града во источна Македонија,“ *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје VI-VII* (1975), 120; Иван Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, книга 5, Макропроект „Историја на културата во Македонија“ (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1996), 223; Микулчиќ, *Антички градови*. 360. Иако С. Snively генерално го застапува мислењето дека населбата на „Големо Градиште“ кај с. Коњух се наоѓа во рамките на провинцијата *Dardania*, на едно место го изразува своето сомневање во точното протегање на границата (Carolyn Snively, „Golemo Gradište at Konjuh, Republic of

Црковно-административна организација

Границите на црковните провинции не секогаш се поклопувале со тие на цивилната администрација¹¹¹. Територијално-административната организација на црквата којашто е генерално, но не секогаш била подложна на цивилниот (политичкиот) територијално-административен поредок, кој пак бил предмет на постојани промени¹¹². Провинции биле формирани и спојувани насекаде низ империјата. Иако правилото било да има една метропола, т.е. главниот град на провинцијата, при разделување на провинција не секогаш биле давани ингеренции на седиштето на новата провинција. Познати се повеќе примери кога при спојување на две провинции, свештениците во двата главни града ја задржале својата јурисдикција. Сепак, познати е и аномалии, како на пример метрополата на една провинција да се наоѓа на територија на друга или митрополит да раководи со две провинции, или митрополијата да не е во главниот град на провинцијата. За добивање на статус на митрополија но и за јурисдикција над територии и градови во одредени региони постоело и ривалство и отворена борба помеѓу територијално големи и моќни градови¹¹³. Така, во диоцезата *Thracia* биле посведочени феномени во црковната организација. Епархијата *Europa* имала две седишта, а *Beroe*, *Nicopolis ad Nestum* и *Mesebria* биле седишта на автономни архиепископии¹¹⁴. *Marcianopol* го изгуби статусот на митрополија зашто епископот од безбедносни причини се преселил во *Durostorum*¹¹⁵.

Macedonia: Prolegomena to the Study of a Late Antique Fortification,” во *Нии и Византија - зборник радова IV* [Niš: grad Niš, 2006], 228).

¹¹¹ Во тој контекст можеби најдобра илустрација е тоа што епископот Зосим со сигурност и можеби епископот Дионисиј, двајцата од *Lychnidus*, на соборот во *Serdica* во 343 год. се наведуваат како епископи од провинцијата *Macedoniae* (Michel Le Quien, ур., *Oriens Christianus in Quatuor Patriarchatus Digestus Quo Exhibentur Ecclesiae, Patriarchae Caeterique Praesules Totius Orientis* (Paris: ex Typographia Regia, 1740), 285-286; Alfred Feder S. J., ур., *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica), Series B II 4*, во *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* том. 65, (Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien, 1916), 135; Папазоглу, “Историски прилики.” 114-115). Сепак, треба да се има во предвид дека податокот може да се однесува и на диоцезата. Други извори од 5–6 в. недвосмислено ја потврдуваат припадноста на *Lychnidus* кон провинцијата *Epirus Nova* и во политички и во црковно-административен контекст, со исклучок на податокот дека во почеток на 6 в. се споменува како дел од провинција *Praevalis* (Папазоглу, *Македонски градови*. 90-91; Папазоглу, “Историски прилики.” 115).

¹¹² Венцислав Динчев, “Градът и црквата през късната античност. Архитектурни и градоустройствени измерения,” во *Проф. д-р Борис Борисов, ученици и приятели*, ур. Борис Д. Борисов, Великотърновският университет “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология 2 (Велико Търново: IVIS, 2016), 311; Каролина Снајвли, “Ранохристијанскиот период во Р. Македонија - Црквите,” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 3 (Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013), 1332.

¹¹³ Jones, *The Later Roman Empire*. 880-883.

¹¹⁴ Boyan Dumanov, “Thrace in Late Antiquity,” во *A Companion to Ancient Thrace*, ур. Emil Nankov, Denver Graninger, и Julia Valeva (Hoboken: John Wiley & Sons Inc, 2015), 93.

¹¹⁵ Dumanov, “Thrace in Late Antiquity.” 98.

Во 313 год. Константин (306-337) и Ликийциј (308-324) во *Mediolanum* заеднички издале едикт со којшто на христијаните им е правно признато правото на вероисповед. Победата на Константин (306-337) над Ликийциј (308-324) во 316 год. овозможила „христијаните од Западот, Грците, Македонците и Илирите безбедно да се собираат на молитва“. Поддршката од христијаните, Ликийциј (308-324) го стимулирала да отпочне со нивни прогони¹¹⁶. Со тоа борбата за политичка власт добила и религиозна димензија¹¹⁷. *Thessalonica* станала главно политичко седиште и воена база на Константин (306-337). Уште на првиот екуменски Собор во *Nicaea* во 325 год. епископот на *Thessalonica* Александар добил многу висока позиција во црковната хиерархија. Се чини дека уште многу рано, во почетокот на четвртата деценија од 4 в., покрај политичките и административните, биле поставени и идеолошките граници помеѓу источната и западната црква. После неуспешниот Собор во *Serdica* во 343 год. (против аријаните), границата помеѓу источната и западната црква се наоѓала на планината *Soucis*, т.е. таму, кадешто Илирите се одделувале од Тракијците или природната граница помеѓу *Macedonia* и *Thracia*¹¹⁸. Македонските епископи останале лојални на Никејската догма дури и на религиска основа турбулентниот период од владеење на Константиј (337-361) и во периодот на враќањето кон „римските“ религии и верувања за време на Јулијан (355-361-363)¹¹⁹.

Теодосиј (379-395) во првите години од владеењето ја одбрал токму *Thessalonica* како своја престолнина¹²⁰. Тој издавајќи неколку едикти со религиозна содржина се обидува преку *Thessalonica* да го наметне црковното влијание на територија на цел *Illyricum*. Меѓу останатите, два едикти коишто се однесувале на религијата, два биле донесени од *Stobi*, а еден против воените дезертери од *Scupi*. Меѓу најзначајните одлуки била таа донесена на 28 февруари 380 год. кога никејското христијанство го прогласил за единствена „исправна“ религија во Империјата. Сепак, епископот Ахолиј, којшто дури и го крстил императорот есента 380 год., одржувал многу блиски врски со Западната црква, и интенциите на Теодосиј не се реализирале. Уште повеќе што, на

¹¹⁶ Panov, “Thessalonica between East and West.” 102.

¹¹⁷ Некозистентноста на тетрарсите во религиозен поглед е евидентна и преку фактот што Галериј (305-311), после абдицирањето на Диоклецијан (284-305) веднаш престанал со прогоните, додека Максентиј (306-312) продолжил со истите (Зоговиќ, “Некои промени во преодниот период.” 22).

¹¹⁸ Panov, “Thessalonica between East and West.” 104; Philip Schaff, ур., *Nicene and Post-Nicene Fathers. Second Series Second Series, Vol. 2 (Socrates, Sozomenus: Church Histories)* (New York: Cosimo Classics, 2007), 49; Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 46.

¹¹⁹ Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 46.

¹²⁰ Panov, “Thessalonica between East and West.” 104.

вториот екуменски собор во *Constantinopolis* во 381 год., Ахолиј бил претставник на Западната црква¹²¹.

Во време на папата Инокентиј во 412 год. бил формиран викаријатот во *Thessalonica*, со што оваа метропола ја ставило во деликатна но многу силна позиција т.е. да има црковна и административно-политичка јурисдикција над цела префектура, притоа во религиски поглед бранејќи ги интересите на Западната црква, а во административно-политички да одговара на императорот во *Constantinopolis*¹²². Но, борбата за црковна превласт не завршува тука. Во 421 год. Теодосиј (408-450) издал едикт со којшто приматот над префектурата *Illyricum* го дал на *Constantinopolis*¹²³, но набрзо се повлекува од таквата одлука. Со цел да ја придобие црквата во *Thessalonica*, на 10 октомври 424 (423) год. и ги укинал сите давачки по основ на даноци¹²⁴. После кратко време од донесувањето на оваа одлука, Валентинијан (425-455) бил официјално крунисан за западноримски император токму во *Thessalonica*¹²⁵. Немоќта во наметнувањето на влијанието на Источната црква врз префектурата *Illyricum*, Теодосиј (408-450) се обидел да го реши преку одвојување на црковното од административното седиште, притоа во 437 год. преместувајќи го седиштето на префектурата во *Sirmium*. Сепак, заради инвазијата на Хуните бил набргу приморан да ретерира од таквата одлука и околу 441 год. седиштето било вратено назад во *Thessalonica*¹²⁶. И покрај близината до *Constantinopolis*, територијата на диоцезата *Macedonia*, со исклучок на овој краток период „потчинетост“ на црквата во *Constantinopolis*, формално во периодот на шизмата на Акакиј во периодот 484-519 и дел од диоцезата за време на владеењето на Јустинијан (527-565) после создавањето на *Iustiniana Prima*, постојано била јуристикција на Западната црква, на чело со архиепископот во *Thessalonica*¹²⁷. Во втората половина на 5 в. било евидентно слабеењето на

¹²¹ Panov, “Thessalonica between East and West.” 105.

¹²² Panov, “Thessalonica between East and West.” 107.

¹²³ *Codex Theodosianus* 16. 2.45 (yp. Pharr 1952);

¹²⁴ *Codex Theodosianus* 11. 1.33 (yp. Pharr 1952);

¹²⁵ Panov, “Thessalonica between East and West.” 107;

¹²⁶ Lemerle, *Philippe et La Macédoine Orientale*. 82-83; Vickers, “A Note on the Byzantine Palace.” 370, заб. 14; Panov, “Thessalonica between East and West.” 108; Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 47.

¹²⁷ Panov, “Thessalonica between East and West.” 108. Сепак епископите од *Lychnidus* како и повеќето епископи во *Illyricum* собрани околу никополскиот митрополит Алкис застанале против монофизитизмот, заради што во 516 год. биле повикани во *Constantinopolis* на одговорност. За преданоста на црквата во *Lychnidus* кон Западната црква, делегацијата на папата Хормизд пречекана од епископот Теодорит се задржала во градот, каде што била прочитана папска испратница (Папазоглу, “Историски прилики.” 117-118).

викаријатот¹²⁸. Дури императорот Лав III (717-741) во 731 год. ја предал од Патријархатот во *Roma* на Патријархатот во *Constantinopolis*¹²⁹.

Слично како и Теодосиј (408-450) во акцијата за преместување на седиштето на провинцијата во *Sirmium*, и Јустинијан (527-565) презема мерки за редуцирање на моќта на *Thessalonica* (читај на Западната црква) и наметнувањето на влијанието на црквата во *Constantinopolis*. Така, со основањето на автономната архиепископија *Iustiniana Prima* во 535 год., дел од територијата под јурисдикција на архиепископијата во *Thessalonica*, поточно провинциите во диоцезата *Dacia*, провинцијата *Macedoniae II*, и дел од *Pannonia II* паднале под јурисдикција на новооснованата архиепископија. Идејата со формирањето на оваа автокефална црква била наметнување на црковна контрола од страна на Истокот над дел од црквите во *Illyricum* преку еден индиректен начин, без посредството на константинополската црква, нешто кон што римската црква демонстрирала жесток отпор. Во 545 год. *Iustiniana Prima* ја изгубила јурисдикцијата над *Macedonia II* или провинцијата престанала да постои¹³⁰. Дополнително, во списокот од обновени и изградени утврдувања во провинција *Macedoniae*, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) не направил разлика помеѓу обновените и новите изградени тврдини и сите ги наброил во една провинција¹³¹. Експериментот со основањето на новата архиепископија во срцето на Балканот не успеал, а Западната црква многу набрзо и тука го наметнала своето влијание¹³². Тоа се манифестирало преку промена на курсот во политичките активности на императорите во *Constantinopolis*. Додека за време на Јустинијан (527-565) ја добивала целата поддршка и *Constantinopolis*, *Iustiniana Prima* десет години не била призната од папата, а само не цел половина век подоцна станала инструмент на дејствување на на Западната црква, и проблем за Источната империја и на градовите чиишто

¹²⁸ Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 48.

¹²⁹ Efthymios Rizos, “The Making of a Christian Society in the Late Antique Civil Diocese of Macedonia - Archaeological Evidence on Christianisation from Modern Greece,” *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung Und Konsolidierung*, 2012, 319.

¹³⁰ *Iustiniani Novellae* XI; CXXXI.3 [ур. Scott 1932, The Civil Law XVI, XVII], превод на англиски јазик е достапен на: http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/1-40/novel%2011_replacement.pdf; http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/121-140/novel%20131_replacement.pdf, пристапено на 05.09.2020. Повеќе истражувачи го спорат реалното спроведување на овие повелби. Иако формално во текот на четвртата деценија *Iustiniana Prima* била седиште на префектурата, сепак, отсуството на потврда (воглавно сигилографски податоци) за постоење на државна провинциска или воена команда оди во прилог на формалниот карактер (Папазоглу, *Македонски градови*. 92; Wiseman, “The City in Macedonia.” 291; Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 122.

¹³¹ Третото големо дело *За градбите* (*De aedificiis*), поделено во шест книги било објавено околу 554 год., а се однесувало на интензивната градежна активност на Јустинијан во периодот 530-552, (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 103-104; ур. Острогорски 1955, *ВИИИЈ* I, 17-20, 59, заб. 128).

¹³² Панов, “Политичко-идеолошки транзиции.” 48.

цркви имале долга историја¹³³. Новата архиепископија *Iustiniana Prima* автономијата ја задржала само десетина години¹³⁴.

Од свештенството во урбаните центри предмет на истражувањето сочувани се имињата на епископите: од *Heraclea Lynkestis* – Евагриј (соборот во *Serdica* 343 год), Квинтилиј (на четвртиот екуменски соборите во *Ephesus* 449 год., и *Chalcedon* 451 год. – заменик за Анастасиј од *Thessalonica*) и Бенигниј (на петтиот екуменски соборот во *Constantinopolis* 553 год. – заменик на Илија од *Thessalonica*)¹³⁵; од *Lychnidus* – Зосим или Дионисиј (соборот во *Serdica* 343 год.), Антониј (соборот во *Ephesos* 449 год., соборот во *Chalcedon* во 451 год. и писмо до императорот Лав [457-474] испратено 458 год), Лаврентиј (писмени документи од 492 и 518), Теодорет (писмен документ од 519)¹³⁶; од *Stobi* – Будиј или Буниј (соборот во *Nicaea* во 325 год.), Евстатиј (натпис во мозаик); Николај (соборот во *Chalcedon* во 451 год.), Филип (натпис во камен), Јован (епископскиот собор во *Constantinopolis* во 680-681 год.), Маргарит (епископскиот собор во *Trullo* во 691-692 год.)¹³⁷; од *Scupi* – Дак (соборот во *Nicaea* 325 год.), Парегориј (соборот во *Serdica* 343

¹³³ Иван Венедиков, “Един нов старохристијански надпис од Сердика,” во *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев* (София, 1958), 327-330.

¹³⁴ Костић, “Осврт на административне поделе.” 89.

¹³⁵ Le Quien, *Oriens Christianus* T. II. 81-84; Mansi VI, 607 C; Mansi IX, 345; Петр Иванович Лепорский, *История Фессалоникского экзархата до времени присоединения его к Константинопольскому патриархату* (Санкт-Петербург: тип. М.И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1901), 308; Eduard Schwartz, *ur.*, *Concilium Vniversale Chalcedonense Anno 451, Vol. I, Pars II*, во *Acta Conciliorum Oecumenicorum* T. II, Vol. I, Pars II (Berlin-Leipzig: de Gruyter, 1933), (337), 141; Иванка Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Византолошки институт књ. 5, Српска академија наука - посебна издања, књ. CCLXXIX (Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1957), 42; Калпаковска и Ѓорѓиевска, Животот во *Heraclea Lyncestis*. 102; Richard Price и Michael Gaddis, *прев.*, *The Acts of the Council of Chalcedon. Volume 3: Sessions XI - XVI, Documents after the Council, Appendices, Glossary, Bibliography, Maps, Indices*, reprinted with minor corrections, *Translated Texts for Historians*, volume 45 (Liverpool: Liverpool University Press, 2007), 195.

¹³⁶ Le Quien, *Oriens Christianus* T. II. 285-286; Mansi VIII, 449-450; Лепорский, *История фессалоникского экзархата*. 165, 331; Папазоглу, “Историски прилики.” 114-118; Иванка Николајевић, “Cahiers Archéologiques. Fin de l’antiquité et Moyen Âge, Publiés Par André Grabar et Jean Hubert, XIX (Paris 1969) - критики и прикази,” *Starinar N.S. 1989-1990 XXI*–1970 (1972), 191, заб. 38; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 34, заб. 22. Според Маркелин Комес, Лаврентиј дури се обидува да го увери Анастасиј (491-518) во исправноста на ортодоксната вера (Marcellini Comitiss, *Chronicon IX.3* (516), [ур. Mommsen 1894, 99; ур. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 315; прев. Болгов 2010, 81]). Информациите околу бунтот кренат против Анастасиј (491-518) во 513 год. и епилогот од него се сумирани во (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 29-30, 35, заб 45).

¹³⁷ Le Quien, *Oriens Christianus* T. II. 75-75; Mansi XI, 646, 674, 994; Лепорский, *История фессалоникского экзархата*. 310. Што се однесува до често споменуваното присуство на епископ со име Фока од *Stobi* на епископскиот собор во *Constantinopolis* во 553 год. сметаме дека не може да биде прифатено. Во литературата внесено страна на J. Zeiller (Zeiller, *Les Origines Chrétiennes*. 163, заб. 4) заради изедначувањето на името на *Stobi* во листата на Хиерокле како *Στόλοι* (Hieroclis, *Synecdemus*. 641.2 [ур. Honigmann 1939 ; ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II]) со придавката *Staliensis/Stadiensis* од населба во провинција *Praevalis* (Mansi IX 191, 192, 194, 197). Нешто на што уште одамна покажала Ф. Папазоглу (Папазоглу, *Македонски градови*. 96, 237, заб. 31). Што се однесува до *Stobi*, врз основа на достапните информации Ф. Папазоглу тврди дека епископијата никогаш не била подигната на ранг на митрополија, бидејќи и самото појавување на провинцијата чиј главен град е токму *Stobi* го објаснува преку потребата од справување со воените состојби (Папазоглу, *Македонски градови*. 237-238).

год.), Кар (претпоставен митрополит од *Scupi*, писмо од папата Лав [440-461] до шест митрополити на *Illyricum*); Урскиниј-Урсилј (писмо од Лав (457-474) испратено 457, и во послание на епископите од *Dardania* до истиот император); Јован (послание на епископите од *Dardania* до папата Геласиј испратено во 494 год.), Бененат (соборот во *Constantinopolis* 553 год.)¹³⁸; од *Bargala* – Дарданиј (соборот во *Chalcedon* 451 год.)¹³⁹.

Патна инфраструктура

Со оглед на тоа што патната инфраструктура врз основа на достапните историски извори (*Itinerarium Antonini*, *Itinerarium Burdigalense* и *Tabula Peutingeriana*)¹⁴⁰, веќе беше разгледувана во рамките на претходно истражување (Карта 4)¹⁴¹, сметавме дека ќе биде соодветно да изработиме моделирање на оптималните линии на протегање на патиштата околу населбите коишто се предмет на истражување во овој труд. За таа цел беа користени информации за современиот терен во рамките од Централен Балкан, а како алгоритам за пресметка се користеше вградениот додаток за моделирање на оптимален пат (*least cost analysis*) од слободниот софтвер QGIS (*вер.* 2.18.27). Како параметар во генерирањето на овие претпоставени патишта е земено минималното оптеретување во контекст на совладување на висински разлики. Сепак, ова треба да се разбере само како степен на сознание кое ни го нуди исклучиво современата топографија. Сознание кое доколку во предвид не ги земе локациите на помалите населби, остатоци од патишта и протегањето на водените површини (реки и езера) има пониско ниво на релевантност во археолошки контекст. Дополнително, при моделирањето на патиштата, како почетни точки беа земани самите населби, што не било секогаш случај. За калкулирање на оптималните патишта беше користен интерполираниот и подобрен висински модел на Министерството за земјоделие, шумарство и

¹³⁸ Le Quien, *Oriens Christianus* T. II. 309-310; Mansi VII, 523, 611; Лепорский, *История фессалоникского епархата*. 334; Zef Mirdita, “Das Christentum Und Seine Verbreitung in Dardanien,” *Balkanica* IV (1973), 87; Рајко Брагож, “Ранохристијанската црква во Македонија и нејзините односи со Рим,” *Македонско наследство* год. 5, бр. 13 (2000), 42, заб. 88. Епископот Дак еднаш е наведен како *dákoç makedoníac*, а вториот пак како *dákoç dardavíac* (Ernst Honigmann, “Une Liste Inédite Des Pères de Nicée : Cod. Vatic. Gr. 1587, Fol. 355^p-357^v,” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 20, бр. 1 (1950), 65 – бр. 74; 67 – бр. 139).

¹³⁹ Mansi VI, 951; Schwartz, *Concilium Vniversale Chalcedonense*. (273), 77, (287) 91, (333) 137. За повеќе информации околу изборите на епископи види (Jones, *The Later Roman Empire*. 880, 881, 915-920).

¹⁴⁰ Борис Геров, ур., “Римски пътеводители // *Itineraria Romana*,” прев. Василка Тъпкова—Займова, Латински извори за българската история том I, (София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958), 9–45.

¹⁴¹ Христијан Талевски, “Рановизантиска профана архитектура од Република Македонија” (магистерски труд, Скопје, Р. Македонија, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2014), 19-21, <http://hdl.handle.net/20.500.12188/1931> (не публикуван).

водостопанство на Р. Македонија со резолуција од 15 m¹⁴². Резултатите од анализите се сумирани на Карта 5. Притоа треба да се истакне дека оптималните патишта добиени преку оваа анализа во одредени делови отстапуваат во однос на нивното протегање дефинирано врз основа на сериозните археолошки теренски опсервации¹⁴³. Најнова детална анализа на патната мрежа на територијата на Македонија низ призмата на локациите на идентификуваните тврдини е направена од В. Лилчиќ¹⁴⁴. Заради нашите ограничени познавања на топографијата и локациите на огромниот број населби и населени места презентирани во претходно наведените трудови, моментално не сме во можност да направиме подетален критички осврт на калкулираните оптимални патишта¹⁴⁵.

¹⁴² Ivica Milevski и др., “Comparison of Accuracy of DEM’s Available for the Republic of Macedonia,” во *Proceedings from the 3rd International Geography Symposium – GEOMED 2013*, ур. Efe Recep, Atalay Ibrahim, и Isa Cürebal (GEOMED 2013, Antalya, Turkey: Dokuz Eylul University, Turkey, 2013), 169; Ivica Milevski, “Slope Values Accuracy vs Resolution of the Digital Elevation Models (Example of the Republic of Macedonia),” 2014, 1–2, <https://doi.org/10.13140/2.1.2113.6167>.

¹⁴³ Mikulčić, “Teritorija Skupa.” 466, 470; Папазоглу, “Историски прилики.” 64–69, 106; Вера Битракова Грозданова, “Прилог за Via Egnatia на делницата Lychnidos - Pons Servilii,” *Лихнид* 6 (1988): 37–43; Блажо Георгиевски, “Римските патишта во кумановскиот регион,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 10 (1989): 153–160; Виктор Лилчиќ, “Античка патна мрежа,” во *Археолошка карта на Македонија - Том I* (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1994), 112–118; Микулчиќ, *Антички градови*. 223–236; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 535–541; Ivan Mikulčić, *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien: Städte, Vici, Refugien, Kastelle*, Münchner Beiträge Zur Vor- Und Frühgeschichte (Munich: Verlag C.H. Beck, 2002), 30–47; Јованов, “Нови согледувања.” 11–22; Вера Битракова Грозданова, “Via Egnatia помеѓу Lychnidus и Pons Servilii (нови археолошки докази),” во Археолошките откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2008), 489–540; Виктор Лилчиќ, “Via Egnatia, Лихнид - Ресен,” во Археолошките откритија на почвата на Македонија, кн. 18, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2008), 541–550; Димче Коцо, “„Наколните живеалишта во Охридското Езеро крај Струга“ и средновековните споменици во Струга и струшко,” во Архитектурата на почвата на Македонија, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000), 65–73; Трајче Нацев, “Античката патна комуникација во брегалиничкиот басен,” *Етнологија на občuvането* 12 (2013): 263–272; Трајче Нацев, Звонимир Николовски, и Драган Веселинов, “Античката патната комуникација Астибо - Визианум,” *Гласник на институтот за национална историја* год. 62, бр. 1–2 (2018): 35–45.

¹⁴⁴ Виктор Лилчиќ, “Македонија во доцната антика (археологија),” во МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти, том 2 (Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013), 963–1032; Виктор Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 184–191.

¹⁴⁵ Како еден од чекорите во прилог на изготвување на таков критички осврт, предвидено беше создавање на дигитален атлас на локалитети од римскиот период на територијата на РС Македонија. Во рамките на истоимениот проект, финансиран од Министерство за култура на РС Македонија во рамките на годишната програма за финансирање на проекти од национален интерес во културата, во 2020 година ќе се започне со изработката на дигиталниот атлас.

Природни фактори

Клима

Во целиот контекст не треба да се изостават и двата настани со потенцијално влијание врз промените врз урбаните населби коишто се предмет на истражување. Со првиот и не толку влијателен настан се поврзува, во 535 или поверојатно во 536 год., издадената група закони, насочени кон решавање на финансиските проблеми поврзани со недостигот од жито и проблемите со жетвата во *Thracia* и *Illyricum*¹⁴⁶. Имено, во пролетта 536 год., како последица на природен феномен се појавил „мистериозен облак“ кој, според изворите, во период помеѓу помалку од една година до максимум осумнаесет месеци, ја намалил светлината и ја променил бојата на сонцето. Како можен предизвикувач на оваа мистериозна природна појава биле наведени ерупција на вулкан во северниот дел од северната хемисфера или малку веројатен удар од комета. Сепак, податокот за екстремно големо количество на влага (водена пара) кај некои пишани извори, воопшто не одговарала со климатските промени предизвикани од вакви настани. Неконзистентноста на пишаните извори во опишувањето на манифестациите од оваа појава, како и нејзиното игнорирање во некои од нив, оставила простор за определување на неколку можни природни феномени како непосредни предизвикувачи на облакот. Повеќестраната и мултидисциплинарна анализа покажала дека појавата на мистериозниот облак била несомнена, исто како што биле несомнени и последиците коишто причинителот на појавата ги предизвикал врз вегетацијата, а изразени преку недостиг од жито и други ресурси, потврдено во повеќе пишани извори. Глобалните климатски промени биле физички, т.е. дендрохронолошки потврдени со намален раст на некои видови дрва. Оваа појава констатирана во повеќе региони пошироко низ светот кулминирала на преминот од четвртата во петтата деценија од 6 век. Сепак, A. Arjava истакнува дека врз основа на моментално достапните информации, појавата на облакот немала сериозни, широки и долготрајни импликации врз севкупните случувања во третата четвртина на 6 век¹⁴⁷. Уште повеќе, што последиците поврзани со „мистериозниот облак“, заради хронолошката блискост е тешко да се издвојат од останатите фактори како чумата, земјотресите, сушите,

¹⁴⁶ Antti Arjava, “The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources,” *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2005), 86.

¹⁴⁷ Во последните години се повеќе аргументи одат во прилог на хипотезата за ерупција (ерупции) на вулканот Илопанго во Ел Салвадор како причина за настаните (Robert A. Dull и др., “Did the TBJ Popango Eruption Cause the AD 536 Event?,” *American Geophysical Union, Fall Meeting 2010* 1 (2010): 2370).

непријателските походи и војните¹⁴⁸. На овие случувања сигурно се однесувало и „претскажувањето“ од Јован Лидиски¹⁴⁹. Во овој контекст, треба да се спомене дека во текот на доцноримскиот период биле издвоени три периоди со различни климатски услови: доцноримскиот сушен период (350-470), следен од периодот со климатски услови со изразена влажност, после што повторно, од 670 год. во Левант и после 730 год. во Анадолија, следел сушен период¹⁵⁰. Во овој контекст треба да се имаат во предвид резултатите од истражувањето на регионот околу *Stobi*. Имено, R. L. Folk дошол до заклучок дека во периодот после 3 в. и 4 в. регионот бил погоден од големи климатски промени¹⁵¹. Тие се манифестирале преку поинтензивни периоди на суша, надополнети со постојано дување на ветер, и проследени со повремени катастрофални поплави¹⁵². Овој сушен период кулминацијата ја достигнал токму при крајот од 6 в. и почетокот од 7 век¹⁵³.

Епидемии

Вториот настан којшто се случил во релативно ист период, во 541 год. во *Pelusium* во Египет избила епидемија на чума¹⁵⁴. Бубонската или далеку потешкиот облик на пневмонска форма на чума, предизвикана од бацилот *Yersinia pestis*, преку главните носители на заразата (глодарите) набргу се проширила низ цела Европа, зафаќајќи го просторот од Блискиот Исток (државата на Сасанидите), до просторот на денешна Ирска во 544 година. Првиот бран во Источна Европа завршил во 543 година. Во тој период бил привремено забранет увозот на жито од Египет. Забележано било периодично избивање на епидемијата на секои 9–11 год., во уште осум до тринаесет бранови, сè до 767 година. Но, за разлика од првиот бран со најголема депопулација,

¹⁴⁸ Arjava, “The Mystery Cloud of 536 CE.” 92-93. Прашање е дали тука може да се сместат и сознанијата добиени од истражувањата направени во *Stobi* (Robert L. Folk, “The geologic framework of Stobi,” во *Studies in the Antiquities of Stobi*, том. I, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973), 37–59).

¹⁴⁹ Ioannes Lydus, *De ostentis* 2.23 (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 96).

¹⁵⁰ Adam Izdebski и др., “The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and Their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity,” *Quaternary Science Reviews* 136 (March 2016), 17, <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2015.07.022>.

¹⁵¹ Robert L. Folk, “Geologic Urban Hindplanning: An Example from a Hellenistic-Byzantine City Stobi, Yugoslavian Macedonia,” *Environmental Geology* (Springer) 1 бр. 1 (1975), 5.

¹⁵² На просторот покрај современото корито на Црна Река врз раноримските градби (Casa Romana и надворешен Југоисточен бедем) бил документиран насип од песок повисок од 4,00 m (James Wiseman и Djordje Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971,” *American Journal of Archaeology* 76, бр. 4 (1972), 412.

¹⁵³ Wiseman, “The City in Macedonia.” 313.

¹⁵⁴ Во поново време е пласирана теза за пристаништето *Clysm* на Црвено Море како почетна точка на епидемијата (Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakou, и George Androutsos, “The Role of the Egyptian Sea and Land Routes in the Justinian Plague: The Case of Pelusium,” во *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, ур. Demetres Michaelides [Oxford [England], Oxbow Books, 2014], 336).

болеста се појавувала локално, а бројот на жртвите бил помал¹⁵⁵. Особено била погодена Источната римска империја каде што погинал, процентуално помеѓу 20-25% и 50-60% од вкупната популација¹⁵⁶. Од пресметките добиени според еден песимистички модел биле добиени застрашувачки резултати, изразени преку намалување на бројот на населението за дури 70%, во рок од педесет години после првото избивање на болеста¹⁵⁷. Иако подолг период тезите за депопулација во доцноримскиот период се цел на издржана критика, факт е дека одржливоста на една населба или населено место непосредно зависи, пред сè, од бројот на работоспособно население активно вклучено во обезбедување, одржување и одбрана на основните животни ресурси, живеалиштата и храната.

Земјотреси

Тектонските активности се една од почесто користените хипотези, поврзувани со декадентни појави во културата на живеење од средината на 5 в. па се до почеток од 7 век. Кога се во прашање населбите предмет на интерес во оваа дисертација, дефинитивно најексплоатирана била хипотезата изградена врз основа на податокот кај Маркелин Комес, за земјотресот којшто го погодил регионот околу *Scupi*¹⁵⁸. За речиси секоја од населбите, истражувачки предмет во оваа дисертација, биле изнесени претпоставки, но и интерпретации за наводни штети врз градби предизвикани непосредно од овој земјотрес.

За *Lychnidus* исто така постои конкретен историски податок дека населбата била погодена од земјотрес. Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), *Lychnidus* во *Epirus Nova* го вбројува меѓу градовите коишто уште од стари времиња биле густо населени, а чие население речиси целосно загинало во

¹⁵⁵ Arkadiusz Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries,” *Archaeologia Polona* 44 (2006), 341-342.

¹⁵⁶ Soltysiak, “The Plague Pandemic,” 345-346; Arjava, “The Mistery Cloud of 536 CE.” 76, со наведената библиографија во заб. 17.

¹⁵⁷ Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 347. По прашањето на депопулација види (Jones, *The Later Roman Empire*. 1040-1045; Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 400, заб. 220; Johannes Koder, “Historical Aspect of a Recession of Cultivated Land at the End of the Late Antiquity in the East Mediterranean,” *Palioklimaforschung* 10 (1994), 157, 165; Според J. Koder густината на население на одреден простор во текот на доцноримскиот период (заклучно со почетокот на 6 в.) била повторно достигната дури во турско средновековие (за време на *pax turcica* т.е. 16-17 век).

¹⁵⁸ Marcellini Comititis, *Chronicon* 518 (XI), (уп. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 316). Според дадените информации, во продолжената тектонска активност во *Dardania*, штети претрпеле вкупно дваесет и четири тврдини. Од нив две потонале заедно со нивните жители, четири биле разрушени и под рушевините загинало половина од нивното население, во еднаесет животот го загубиле третина од населението, а во седум загинало четвртина од населението. Земјотресот предизвикал пукнатина долга 44,16 km (30 милји) и широка 3,54 m (12 стапки). Населението од *Scupi* заради опасност од напад (веројатно Словени), непосредно пред земјотресот се евакуирало во тврдините лоцирани на блиските планински.

земјотрес¹⁵⁹. Различни истражувачи различно го датирале овој земјотрес. В. Маленко на едно место споменал дека се случил во 510 година¹⁶⁰. Ф. Папазоглу смета дека овој земјотрес не требало да се поврзува со земјотресот којшто го погодил *Scupi*¹⁶¹. Според П. Кузман земјотресот се случил на 29-30 мај 526 година¹⁶². На друго место В. Маленко споменува катастрофален земјотрес во 559 година¹⁶³. В. Маленко и П. Кузман зборуваат и за земјотрес во 611 година¹⁶⁴. Во суштина, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) информира дека *terminus ante quem* за земјотресите во коишто настрадале градовите бил почетокот на епидемијата на чума во 543 година¹⁶⁵.

Според различни истражувачи и *Stobi* бил погоден од земјотрес/и, наводно во 518, 527 и/или 553 година¹⁶⁶. Според изнесените аргументи од страна на З. Георгиев, во Стоби се несомнени последиците од интензивна тектонска активност во периодот после почетокот од 5. век¹⁶⁷. Во прилог на земјотресот од 518 год., З. Георгиев како аргументи ги користи податоците од градбите погодени од земјотресот, во коишто биле констатирани импровизирани и скромни обиди за санација и адаптирање во прилог на продолжено користење. Констатирани се и обиди со скромен квалитет и за санирање на бедемите. Сепак, нашиот став е дека 518 год. е прениско датирање за земјотрес кој имал толку силни последици. Зашто едноставно тешко е да се замисли дека главниот

¹⁵⁹ Procopii Caesariensis, *Historia Arcana* XVIII, 41-45 (ур. Dewing 1935, *LCL* 290, 225, 227; ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 151-152, 157); Прокопиј, *Тажната историја* (прев. Костеска-Петреска 2007, 103).

¹⁶⁰ Владо Маленко, “Ранохристијански објекти во Охрид и охридско,” *Лихнид* бр. 7 (1989), 7, 8; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 695-696.

¹⁶¹ Папазоглу, “Историски прилики.” 120, заб. 28.

¹⁶² Кузман, “Охрид - Lychnidos.” 261.

¹⁶³ Владо Маленко, “Раносредновековна материјална култура во Охрид и охридско,” во *Охрид и охридско низ историјата кн. I*, ур. Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар (Скопје: Институт за национална историја, 1985), 269.

¹⁶⁴ Владо Маленко и Паско Кузман, “Хермелеја,” *Лихнид* 6 (1988), 99.

¹⁶⁵ Procopii Caesariensis, *Historia Arcana* XVIII, 41-45 (ур. Dewing 1935, *LCL* 290, 225, 227; ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 151-152, 157); Прокопиј, *Тажната историја* (прев. Костеска-Петреска 2007, 103).

¹⁶⁶ Рудолф Егер, “Градска црква у Стобима,” *Гласник Скопског научног друштва* V (1929), 38; Борка Јосифоска, *СТОБИ - водич низ Стоби* (Скопје: Централен завод за заштита на културно-историски споменици на Народна Република Македонија, 1953), VIII; Djordje Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi,” во *Studies in the Antiquities of Stobi* том. I, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973), 193; James Wiseman, “Foreword,” во *STOBI - The Hellenistic and Roman Pottery*, од Virginia Anderson-Stojanović (New Jersey: Princeton University Press, 1992), XXVI; Иван Микулчиќ, *СТОБИ антички град* (Скопје: Магор, 2003), 196; Мила Шурбаноска и Антонио Јакимовски, *Forum Romanum Stobis*, том. I (Скопје: Музеј на Македонија; Ciss Cooperacione Internazionale Sud-Sud, 2007), 20; Елеонора Петрова, *СТОБИ - водич* (Скопје: Музеј на Македонија, Завод за заштита на спомениците на културата на Р. Македонија, 2008), 20; Мила Шурбаноска и Антонио Јакимовски, *Forum Romanum Stobis*, том. II (Скопје: CISS Macedonia, 2010), 36. Тезите за „земјотресите“ во *Stobi* биле предмет на дискусија кај (Зоран Георгиев, “Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби,” *Културно наследство* 38 [2012] (2013), 36–43).

¹⁶⁷ Ова датирање е изведено врз основа на штетите врз внатрешен Југоисточен бедем констатирани во внатрешната кула на бедемот, на местото кадешто тој налегнал врз раноримскиот Југозападен бедем.

град на провинција (до средината на векот), останал без функционална одбрана најмалку три децении. Нашиот став е дека земјотресот се случил подлабоко во 6. век, кога веќе не постоел ниту економски, а ниту логистички потенцијал за обнова на фортификацијата и на останата инфраструктура.

Според Љ. Цидрова, Е. Насух и Љ. Лозановски *Heraclea Lynkestis* бил погоден од разорен земјотрес во текот на 6 век¹⁶⁸. Љ. Цидрова била со став дека Куќа 2 од комплексот Театарски плоштад била напуштена после рушењето од земјотрес во почетокот од 6 век¹⁶⁹.

Според Б. Алексова и И. Микулчиќ, Големата базилика во *Bargala* била сериозно оштетена од земјотресот во 518 год., податок што во отсуство на конкретни археолошки податоци треба да се земе со резерва¹⁷⁰.

Епископската базилика на Големо Градиште кај с. Коњух, подигната во првата половина, најдоцна до средината на 6 в., била сериозно оштетена од земјотрес, после кој врз градбата била изведена обемна реконструкција¹⁷¹. Како последица од истиот земјотрес веројатно биле оштетени јужниот и северниот резиденцијален комплекс¹⁷². Земјотрес којшто се случил подоцна во текот на 6 в., предизвикал надземниот дел од цистерната-резервоарот на акрополата да се сруши внатре во неа¹⁷³.

Останатите фактори со потенцијал позначително да влијаат на ситуацијата во населбите како, побуни и прогони, глад, поплави, сурови зими или лета, грабежи, пожари, наезди од инсекти или глодари, болести кај животните и други, исто треба секогаш да се имаат во предвид. Сепак, информациите за наводните последици од нив во конкретни населби и региони, вклучително и на последиците од климатските и временските промени, епидемиите и земјотресите, во отсуство на

¹⁶⁸ Љубинка Цидрова, Енгин Насух, и Љупчо Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011), 394, заб. 46.

¹⁶⁹ Љубинка Цидрова, “Археолошки истражувања на Куќа 2 во Heraclea Lyncestis, сектор Театарски плоштад,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 300.

¹⁷⁰ Blaga Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations in the Period from 1966 to 1970 and from 1975 to 1976,” *Balkanoslavica* 6 (1977), 96, 99; Иван Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница* (Скопје: Магор, 2009), 54.

¹⁷¹ Во прилог на тоа се и евидентираниите два рушевински слоеви од сидови паднати врз два различни слоеви од тегули (Carolyn Sue Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons: The Northern Terrace,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 [2008], 360).

¹⁷² Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 387; Goran Sanev, Carolyn Sue Snively, и Mihail Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace at Golemo Gradište, Konjuh, 2007 - 2010,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011), 351; Carolyn Snively и Goran Sanev, “Late Antique Residences at Golemo Gradishte, Konjuh, R. Macedonia,” во *Нии и Византија - зборник радова XI* (Niš: grad Niš, 2013), 164, 169.

¹⁷³ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 375, заб. 4.

конкретни аргументи добиени преку археолошки истражувања треба да се толкуваат критички и да се користат со резерва.

4. Основни тенденции во урбаното уредување во источно-медитеранскиот регион

... не постои поголема слава
од основањето на нови градови
...¹⁷⁴.

Генезата на урбаните населби е резултат на повеќе т.н. урбаногени фактори. Времето на Принципатот било време на интензивен развојот на римскиот град¹⁷⁵. Ова тврдење е особено индикативно за Балканот како регион. Тука, при крајот на 1 в. и почетокот на 2 в. започнал првиот бран на поинтензивна урбанизација после римското освојување. Овој процес продолжил со уште посилен интензитет за време на владеењето на императорот Хадријан (117-138)¹⁷⁶. До средина на 3 в. најголем дел од урбаните центри на Балканот добиле статус на муниципиум или колонија. Сепак, со исклучок на лимесот и приморските градови, степенот на урбанизација во внатрешноста на полуостровот била на релативно ниско ниво, споредено со концентрацијата на населби со урбан карактер во други региони¹⁷⁷.

Принципатот бил период кога римската империја претставувала една голема заедница на полуавтономни „градови-држави“ коишто располагале со сопствена територија или локални самоуправни единици (*civitates*) со градовите како центри на управа¹⁷⁸. Дури ни бирократските

¹⁷⁴ Vegetius, *De Re Militari*. IV. Предговор (прев. Milner 1996, 120).

¹⁷⁵ Suić, *Antički grad*. 250-251.

¹⁷⁶ Вујадин Иванишевиќ, “Касноантички град у Илирику и негова трансформација,” во *Константин Велики у византијској и српској традицији*, ур. Љубомир Максимовиќ и др., прво издање, Библиотека Јазон, књига 36 (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 49. За градовите во *Thracia* периодот на владеењето на Трајан (98-117) било особено значајно за најмалку дванаесет градови (Dilyana Boteva, “Trajan and his Cities in Thrace: Focusing on the two Nicopoleis,” во *Trajan und seine Städte: Colloquium Cluj-Napoca, 29. September-2. Oktober 2013*, ур. Ioan Piso и Rada Varga [Cluj-Napoca: Mega Verlag, 2014], 195–204).

¹⁷⁷ Иванишевиќ, “Касноантички град у Илирику.” 49. М. Мирковиќ била со став дека централниот дел од *Illyricum* бил претежно аграрна област со мал број на градови (Мирослава Мирковиќ, “Виле и велики земљишни посед у централноилирским областима од IV до VI века,” *Зборник радова Византолошког института XXXV* [1996], 74). За поразлично размислување види (Jones, *The Later Roman Empire*. 716-717).

¹⁷⁸ Папазоглу, “Историски прилики.” 103; Fanoula Papazoglou, *Les Villes de Macédoine a l'époque Romaine*, том. 16, Suppléments Au Bulletin de Correspondance Hellénique (Athènes-Paris: École Française d'Athènes, 1988), 57; Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 16, 17, 18, 21, 74, 75, заб. 28; Јованова, “Македонија во римскиот период.” 795-796. Во случајот со Македонија (и Пајонија), градовите останале јадра кадешто преку една крајна традиционалност (ономастика, религија, сметање на години, организација на градовите и на нивното управување) Македонците жилаво успеале да го одржат својот идентитет се до прифаќањето на христијанството (Фанула Папазоглу, “Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истражувања,” *Balkanica VIII*

апарати воведени во периодот од владеењето на Трајан (98-117) до Марко Аврелиј (161-180) не ја повредиле автономијата на градовите. На римските граѓани им било гарантирано правото на приватна сопственост и тие биле во постојана економско-политичка интеракција со државата преку односи базирани на меѓусебни права и обврски. Суштината на разбирањето на градскиот идеал била во обезбедување на социјална кохезија преку што е можно повисоко ниво на квалитет на живот за сите граѓани, не само за елитата¹⁷⁹. Граѓаните не само што биле обврзани да ги почитуваат правилата во чисто политички контекст (закони, учество во куријалната управа, исполнување на воени, управни и судски обврски), туку и да се раководат и од заедничкиот интерес во сферата на економијата (рационално да управуваат со имотот како тој би се пренел на законит наследник, користење на дел од сопствените приходи за колективни потреби, т.е. за подигање на јавни и утилитарни градби, нивна обнова и архитектонска декорација, одржување на празнувања и прослави, игри, фестивали, процесии, колективни банкети, натпреварувања, обезбедување на градовите со храна, вино, масло и леб, донирање на пари, помагање на сиромашните и на соседите при интензивна работа, продавање на продукти, леб пред сè, по цени кои не се повисоки од општоприфатените). Заради редуцирање на можноста за заобиколување на овие должности, позициите во градските совети станале наследни уште од 3 век¹⁸⁰. Во време на Принципатот, добродетелството и инвестициите од страна на побогатите граѓани, било тоа да е заради патриотизам и/или заради обезбедување на авторитет и почит во заедницата, биле дополнителни двигатели на квалитетот на урбаното живеење. Имено, при непостоење на услови за обезбедување на слава преку, војна, дипломатија, или преку правни или реторички способности, истото се обезбедувало преку служба во магистратури, преку спонзорирање на погоре наведените случувања и градежништво. Примерите на истакнати членови од заедницата ги следеле други, а најголем стимул се чини било јавното мислење. На некој начин, со ваквото однесување донаторите ја купувале и безбедноста, своја и на нивните семејства. Впрочем, конкуренцијата во градски (помеѓу богатите жители) или во регионални рамки (помеѓу градовите) претставувала многу силен фактор во моделирањето на урбаната форма¹⁸¹. За добродетелството кон градовите и кон заедницата,

(1977), 75-77; Весна Калпаковска, *Епиграфски сведоштва за жителите на Стибера* (Битола: Н.У. Завод и Музеј - Битола, 2004), 129; Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 49, 51, 75-76), а според некои истражувачи и потоа.

¹⁷⁹ Arjan Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Greek Culture in the Roman World (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009), 109.

¹⁸⁰ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 372.

¹⁸¹ Arnold Hugh Martin Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford: Clarendon Press, 1940), 248-250.

донаторите од страна на блиските, народот, советот, градот, синедрите, којноот и/или татковината биле почестувани со благодарности испишани врз јавно поставени натписи и скулптури¹⁸². Тие биле подигани главно во име на жителите од страна на градските совети. Сепак, во текот на првите два века од Принципатот градските приходи генерално биле на високо ниво. Затоа, без да се преценува неговата улога, добродетелството може да се толкува единствено како дополнување на активностите преземани од самите градови и како инвестирање заради лични повисоки цели, заради чест, углед, и покажување на престиж и моќ од страна на економски поимотните граѓани¹⁸³. Сепак, со тек на време голем проблем станале процесот на олигархизација и постепена монополизација на политичката моќ од страна на елитата, зголемувањето на имотните разлики помеѓу граѓанството преку концентрација повеќе моќ и поголемо богатство во рацете на малкумина. Споменатиот тренд водел кон се поизразено корумпирање на односите елита – градски совет – граѓани и намалување на обемот на инвестиции во форма на добродетелство¹⁸⁴. Можноста за побогатите да ги избегнуваат должностите биле секогаш отворени, како преку основниот инструмент на „ангажирано“ добродетелство, така и по линија на пријателство и взаемно

¹⁸² Од *Stybera* се познати имињата на Септимиј Силван Никомах, Марк Ветиј Филон, Тит Флавиј Орест и неговиот син Филоксен, Ангестија Фуска, Септимиј Местриј Ликон, едни од најистакнатите жители на градот, коишто донирале суми на пари за различни намени, вршеле набавки или пак продавале по пониска цена. Од *Heraclea Lynkestis* меѓу останатите заслужни лица се издвојува името на Паул Кајлидиј Фронтон, а во *Stobi* Публиј Сентиј Септимиј Николај, Тибериј Клавдиј Полихарм Ахириј, Тит Местриј Лонг. Тит Флавиј Орест бил споменат како првосвештеник и добротинител и во *Heraclea Lynkestis*, а неговиот син бил споменат во натпис засидан во црквата во с. Граешница. Двајцата повторно се среќаваат и на натписи сега лоцирани во црквата Св. Димитрија во с. Прилепец. Во градот на „Исар“ кај с. Марвинци (*Idomenae?*) М. Аврелиј Демократ бил заслужен за изградбата на нов водовод до градската бања, македонијарх со непознато име го обновил храмот на Херакле (со обновата посветен и на императорот Комод [177-192]) којшто со сопствени средства го изградил М. Тетиј Руф. Од градот денешниот струмички регион или можеби под современата Струмица познат бил патронот на градот Тибериј Клавдиј Менон, а од *Lychnidus* Аврелиј Крат Птолемејев, Каипион Дриантов, Марко Аврелиј Д[...], гимназијархот Гај Јулиј [...], (Вера Битракова-Грозданова, „Три епиграфски прилози од Охрид,” *Živa Antika* год. XX (1970), 160; Папазоглу, „Историски прилики.” 106-107; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 7, 35-43, 122, 127, 128 заб. 73; Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 8, 27-38, 41-42, 56, 59-63, 128; Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 43, 80, 81-82, 92, 97, 99, 118-119, 128-129; Јованова, „Македонија во римскиот период.” 821, 833, 854-857; Вера Битракова-Грозданова, „ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ,” *ПРИЛОЗИ - МАНУ - Одделение за општествени науки XLVII*, бр. 1 (2016), 52; Slavica Babamova, *Inscriptiones Stoborum*, Studies in the Antiquities of Stobi, Monograph Series, книга I (Stobi: National Institution for Management of the Archaeological Site of Stobi, 2013), 22; Slavica Babamova, „New Evidence for the Location of Ancient Gortynia, Idomene and Doberos,” во *Τη προσφιλεστατη και παντα αριστη μακεδονιαρχισση: Students and Colleagues for Professor Fanoula Papazoglou*, ур. Ljubomir Maksimović и Marijana Ricl (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2018), 16, 21). За лично подигнатите споменици се барало мислење на Советот и народот (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 97; Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 80, 99).

¹⁸³ Во тој контекст можеби треба да се спомене и дека во повеќе наврати во *Stybera* самиот град набавувал масло за мачкање на ефебите (Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 26, 28, 128), а познати се повеќе натписи во коишто самите градови покажувале висока почит кон императорите, притоа подигајќи им почесни натписи. Во Македонија најчесто тоа се императорите од династиите Антонини и Севери, но и императори од 3 век.

¹⁸⁴ Wolfgang Liebeschuetz, „The End of the Ancient City,” во *The City in Late Antiquity*, ур. John Rich (London: Taylor & Francis e-Library, 2002), 6; Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire*. 37-52.

неофицијално, па дури и официјално вршење на услуги¹⁸⁵. Според некои истражувачи, признавањето на граѓанското право на сите слободни жители во Империјата од Каракала (211-217) во 212 год. имало негативно влијание врз добродетелството, пред сè, заради изедначувањето на привилегиите и губењето на ексклузивноста на статусот¹⁸⁶. Иако не особено чести во овој период, инвестициите од државата т.е. од императорите и органите на административната управа, исто така биле фактор со соодветно влијание врз стимулирањето на урбаниот развој¹⁸⁷.

Градската земја *ager* на територијата на некогашното кралство Македонија, покрај на мериди, била поделена и на територијални општини фили на чело со филарси избирани од локалното население. Жителите на градовите се бележеле според припадноста на одредена фила¹⁸⁸,

¹⁸⁵ Ramsay MacMullen, "Social Mobility and the Theodosian Code," *Journal of Roman Studies* 54, бр. 1–2 (November 1964): 50, <https://doi.org/10.2307/298650>.

¹⁸⁶ Сепак треба да се има во предвид дека и покрај сериозниот удар на конкурентниот аспект на здобивањето со римско граѓанско право, сепак правата носеле и соодветен товар и обврски коишто требало да ги понесат повеќе членови од заедницата, веројатно и заради што Империјата се одлучила на таков потег (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 13).

¹⁸⁷ Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire*. 109-111. Неопходни се подлабоки проучувања на регионално ниво и преиспитување на прашањата дали муниципалниот систем како правна и практична форма бил функционален, одржлив и траен модел на управување со локалната автономија, дали новите муниципуми биле економски поранливи и дали постои, и ако постои, кои биле причините за слабоста на општините уште од крајот на 2 век? Дали дополнителниот стрес на којшто е изложен системот во текот на 3 в. бил во суштина последица на претходни процеси? Иако апсолутно го отфрламе прифаќањето на универзални модели, на Пиринејскиот Полуостров после средината на 2 в. муниципалните заедници со помал размер наишле на сериозни проблеми, почнале да слабеат, а некои и да се распаѓаат. Ова било евидентно преку приватизирањето на јавниот простор, намалените инвестиции во монументални градежни зафати, запустањето на улиците и појава на реупотреба на материјали во напорите да се одржи егзистенцијалната инфраструктура, водоводи и одводи. Рушењето и реупотребата на јавна скулптура и архитектонски елементи, како и регресијата во поставувањето на епиграфски споменици биле симптоми на „градови во криза“ (Javier Andreu Pintado и Aitor Blanco Perez, *Signs of Weakness and Crisis in the Western Cities of the Roman Empire (c. II-III AD)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019), 8). Дополнителен аспект за анализирање во регионални рамки е потенцијалното повлекување на економски моќните граѓани во нивните полски имоти, како и бројот на оние коишто се здобиле со функција во империјалната администрација. Според анализата на А. Ајмард, причините за кризата во 3 в. биле економски (неадекватен развој на производството, отсекувањето на источните патишта итн.), и тие непосредно поврзани со земјата (дебаланс помеѓу градовите и руралните средини и подреденост на вторите, отсуство на развој во земјоделието, бавен пораст). Потоа, демографски (намален наталитет кај населението со повисок социјален статус, издигнувањето на градското население желно за привилегии над работоспособното население во руралните средини чијшто број се намалувал, при што економијата се контрахирала, златните номинали биле заменети со номинали со пониска вредност, монетарната размена била заменета со натурална, што секако се рефлектирало и врз даночниот систем). Постоел и тренд на зголемување на имотните разлики помеѓу населението (особено помеѓу големопоседниците и селското население), (Paul Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium: From the Origins to the Twelfth Century*, прев. Gearóid Mac Níncaill (Galway, Ireland: Officina Typographica, Galway University Press, 1979), 2, заб. 1; Drinkwater, "Maximinus to Diocletian." 235-262). За истакнување се апокалиптично проследените настани во *Historiae Augustae*, коишто се случиле додека конзули биле Галериј (253-268) и Фаустијан (*The Scriptores Historiae Augustae* vol. III, *The Two Galieni*, V. 2-7 [прев. Magie 1998, LCL 263]); превод на македонски кај Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 22-23).

¹⁸⁸ За *Heraclea Lynkestis* (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 23, 126; Јованова, "Македонија во римскиот период." 814, 845), *Stobi* (Јованова, "Македонија во римскиот период." 804, 845), за *Alkomenai* е само споменато постоење иако во римско време е село (Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 45-46).

а римските граѓани во соодветна триба¹⁸⁹. Слично, на територијата на некогашното кралство Македонија на чело на градовите стоел политарх (управител на градот), но таа улога можело да ја има тело од повеќе членови или т.н. колегиум. Соодветно место во управата на градовите имале Советот, којшто делувал во име на народот, а конкретни задолженија или магистратури држеле т.н. архонти (држач на магистратура) коишто имале заменици или антархонти, а како такви се познати епимелет (врховен благајник-управник-надзорник) агораном (надзорник на пазарот и трговијата), агонотет (приредувач на натпревари), гимназијарх, ефебарх (началник на ефеби), архиереј (првосвештеник) и слично. Особена чест била титулата македонијарх т.е. човек којшто заседавал со коинонот на Македонците. Оваа титула се носела до крајот на животот¹⁹⁰. На просторот покрај Охридското Езеро биле пронајдени два натписи на коишто се споменувала функција стратег. Првиот бил пронајден кај селото Калишта и без поголема сигурност датиран во доцниот републикански период¹⁹¹, а другиот датиран во 3 в. секундарно реупотребен во базиликата кај Св. Еразмо¹⁹². Што се однесува до градовите со класична римска управа, како *Scupi*, во нив постоел совет од декуриони (*ordo decurionum – ordo coloniae – ordo splendidissimus*) од чијшто редови секоја година се избирале по двајца управници (*duumviri*)¹⁹³. Други задолженија во градската управа биле *duumviri quinquennales* со четиригодишен мандат, за време на којшто требало да се грижат за постојаното собирање на даноци, *aediles* за одржување на редот, хигиената во градот, постојаното снабдување со храна, надзор над јавните градби, градските финансии биле во рацете на *quaestores*, а свештенички функции биле *augur, pontifex* и свештеници во царскиот култ или *augustales*, коишто можеле да формираат и здружение. Со засилената урбанизација за време на принципатот, градовите и на нив доделената земја се граничеле со земјата на комуните

¹⁸⁹ Од *Scupi* во Quirina (Јованова, “Македонија во римскиот период.” 850; Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 159), *Stobi* во филите Tromentina, Aemilia, Martia и Ualeria (Папазоглу, *Македонски градови*. 236; Јанакиевски, *Антички театри*. 70-71; Јованова, “Македонија во римскиот период.” 845), од *Heraclea Lynkestis* во трибата Fabia (Папазоглу, *Македонски градови*. 191, 192, 205; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 126) и филите ΔΙΟΝΥΣΙΑС, и ΑΡΤΕ(...), (Томе Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР* (Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и Галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1987), 20-21); од *Stybera* во Scartia (Папазоглу, *Македонски градови*. 219; Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 16, заб. 27), од *Doberos* во Aemilia (Babamova, “New Evidence for the Location.” 21-22), од *Pelagonia* во Maesia (Папазоглу, *Македонски градови*. 205, 206).

¹⁹⁰ Јованова, “Македонија во римскиот период.” 849. И на териториите на Десаретите се посведочени управни тела како архонти, Собрание и народ (Папазоглу, *Македонски градови*. 229; Битракова-Грозданова, “Три епиграфски прилози.” 163, заб.16; Папазоглу, “Историски прилики.” 103-104; Битракова-Грозданова, “ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ.” 57, 60, заб. 51; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 258).

¹⁹¹ Папазоглу, “Историски прилики.” 102-103;

¹⁹² Маленко и Кузман, “Хермелеја.” 96.

¹⁹³ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 159-160.

во нивната околина организирана во *regiones*¹⁹⁴. Околу градовите се наоѓале полски имоти на коишто се произведувале земјоделски производи, а самите здруженија (задруги) располагале и со преработувачки капацитети и занаетчиски работилници. Иако центри на трговијата и занаетчиството биле градовите, сопствениците на полските имоти главно заради економски бенефит барале одржување на пазари (саеми) на нивните имоти. Постоела изразита борба помеѓу членовите на провинциската администрација, приватните сопственици и градските магистрати околу земјата, организацијата на пазари, распределбата на јавните обврски, итн.¹⁹⁵. Уште во раноримскиот период била забележана тенденција на инвестирање на капиталот на економски моќните граѓани во купување на земја, што пак го користеле за купување на гласови и подмигување за добивање на позиции во муниципалната и во централната власт. Нешто што било апсолутно казниво според римското право и судено од специјален кривичен суд (*quaestio ambitus*).

Што се однесува до доцноримскиот период, сенатот, војската и градското население организирано во т.н. деми (плави и зелени) во *Constantinopolis*, биле единствените коишто стоеле на границата на императорскиот апсолутизам. Во секој поголем град постоеле ограноци од овие два политички ентитети коишто како претставници на градското население, заедно со Сенатот и војската учествувале во изборот на императори¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 125-129; Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 55-57. Важна улога во економијата на римската империја имале и двата типа на заедници (колегии, комуни или конвенти), по крвно сродство (кланови, коишто вклучувале роднини и клиенти со различен социјален статус) и по територија (паг, триба и село). Колегиите биле заедници од луѓе територијално и корпоративно организирани според професионална или религиска основа (Елена Михайловна Штаерман, “Еволуција античної форми собственности и античного города,” *Византийский временник* том 34 (59) (1973), 5, 6). Во регионите со изразени хеленистички културни традиции постоела форма на организирање во коина (полуавтономна организација на градови со слична етничка структура во рамки на еден регион, без административна и управна функција), (Barbara Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Cincinnati Classical Studies, new ser., том. 9 (Leiden ; Boston: Brill, 2004), 344). Според други истражувачи овие заедници од градови коишто постоеле уште пред потпаѓањето на Македонија под римска власт, биле слободни во решавањето на внатрешните прашања, но под контрола на гувернерот на провинцијата во однос на надворешните односи. Тие за време на Републиката и Принципатот се појавувале како посредници помеѓу централната власт и народот, како некој вид на гаранција на слободата (Бабамова, *Епиграфски споменици од Република Македонија*. 19-20, заб. 36; Јованова, “Македонија во римскиот период.” 797). Според Ф. Папазоглу тешко дека римјаните дозволиле постоење на коинонот после 148 год. пр.н.е. (Папазоглу, *Македонски градови*. 57). Што се однесува до периодот пред римските освојувања, посведочени се коинонот на Епирците (крај на 3 в. пр.н.е – почеток на 2 в. пр.н.е.) во којшто влегувал и градот *Byllis*, коинонот на Молосите и можеби на Десаретите. Покрај тоа коинони како административна структура се посведочени и во горномакедонските области Орестидата, Елимеја, Линкестидата и Девриоп (Папазоглу, *Македонски градови*. 230; Папазоглу, “Историски прилики.” 104; Битракова-Грозданова, “ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ.” 55, 59, 60-61, заб. 53).

¹⁹⁵ Штаерман, “Еволуција античної форми.” 8-9.

¹⁹⁶ Острогорски, “Држава и друштво.” 8.

4.1. Доцноримските градови

4.1.1. Доцноримскиот град и неговото раководство

Распадот на куријалната - цивилна градска или муниципална управа делумно била последица и на високите даноци воведени за време на Диоклецијан (284-305), на промените во ингеренциите во административната хиерархија и повеќе била резултат на економски отколку идеолошки фактори¹⁹⁷. Кризата во 3 в. била период на генеза на проблемите, преку почеток на мешање на државата во сферата на муниципалната управа заради потребите на издржување на војската. Во време на доминатот, кога власта станува апсолутна и централистичка, врз градовите биле наметнати серија од фискални и административни обврски. Со тоа тие биле трансформирани во органи на централната власт и предмет на засилена економска експлоатација¹⁹⁸.

Со проблемите околу сопственоста на земјата се поврзани едни од клучните прашања за процесите коишто на директен или индиректен начин влијаеле на потенцијалот на градовите за инвестиции во архитектонско и инфраструктурно уредување. Земјата била основата на економијата и темел на државата. Меѓусебната системска зависност помеѓу државата, градовите и земјата била до тој степен изразена што проблемите со производството и приходите од обработката на земјата, особено во пролонгиран временски период, секогаш имале консеквенции врз економијата, врз даночниот систем, врз безбедноста, врз демографијата и најбитно, врз елементарната егзистенција на населението¹⁹⁹. Во 4 в. дел од ингеренциите над земјата со којашто во минатото располагале градовите, слично како и приходите од даноците за изнајмување и приходите од продажбата на приносите делумно преминале во рацете на државата и повеќе не биле наменети исклучиво за потребите на градовите²⁰⁰. Земјата којашто им припаѓала на егзекутирани државни магистрати директно преминувал во сопственост на императорот²⁰¹. Во целиот контекст, „национализацијата“ т.е. конфискацијата на градското земјиште и градби коишто градовите и

¹⁹⁷ Warren Treadgold, "Review: Imaginary Early Christianity. Review of Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse, од Averil Cameron; Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire, од Peter Brown," *The International History Review* 15, бр. 3 (August 1993), 541, 543-544.

¹⁹⁸ Jones, *The Greek City*. 147, заб. 96.

¹⁹⁹ Lemerle, *The Agrarian History*. 1, 7.

²⁰⁰ Оваа пракса, за прв пат воведена за време на Константин (306-337), а била предмет на неколку промени. Во услови на ограничување на права и бенефиции, а по прашањето колку донесените закони доследно се почитувале види (Jones, *The Greek City*. 149-150, 330-331, заб. 98; Митрофан Васильевич Левченко, "Материалы для внутренней истории восточной Римской Империи V—VI вв.," *Византийский сборник* 1 [1945], 54-55).

²⁰¹ За тоа со колкави површини на земја располагал императорот види (Левченко, "Материалы для внутренней." 53-69).

онака не биле во состојба да ги управуваат од страна на државата²⁰², може да се толкува и во прилог на нивно зачувување од приватизација, но и како преземање на обврската за реализирање на активности за коишто после 3 в. и самите градови поседувале дискутабилен капацитет²⁰³.

Треба да се има предвид дека процесите не оделе паралелно и истовремено во сите региони. Тоа пред сè зависело од економската подлога и моќ, од безбедноста, но и од нивото на контрола и координација од страна на државата. Почетоците на некои процеси биле детектирани уште во 3 в., кога во некои средини бил забележан драстичен пад во подигањето на јавни градби и инфраструктура и интензивирање на приватните градежни инвестиции на градски имот. Трендот водел кон отуѓување на парцелите врз коишто биле подигнати приватните градби и нивно преминување во приватни раце. Во приватни раце почнал да преминува и јавниот простор во градовите, а постоеле и случаи кога се подигале приватни катови над градби во сопственост на градот. Така, ваквата интервенција од страна на државата со цел системот да го врати во баланс и да спречи понатамошна приватизација, се чини како логичен одговор во една исклучително комплицирана ситуација.

4.1.2. Земјата како основа за одржување и развој на градовите

Според Г. Л. Курбатов, и покрај конфискацијата од државата при крајот на 3 в. и почетокот на 4 в., земјата и понатаму претставувала значаен извор на средства за градовите. Една од основните цели на државата била да се обезбеди континуирано искористување на необработената земја преку давање на лица коишто имале потенцијал да генерираат приходи. Нешто во што градските организации во изминатиот период потфрлиле. Градовите повторно добивале дел од приходите, но на индиректен начин, преку локалната провинциска управа. Земјата била поделена помеѓу муниципалните сопственици, малите и средни произведувачи под директна контрола на градската управа, земја во колективна сопственост и земја во сопственост на куријалите (кои добиваат право на наследно управување со земјата). Последните пред себе имале големи обврски во обезбедување на нормалното функционирање на градовите (магистратури, канцеларии и услуги, обезбедување на функционирање на градби и инфраструктура итн.). Со дел од земјата и ресурсите добиени од неа управувале и градските институции и постројки чиешто функционирање било

²⁰² Потврдено со законодавните акти од 4 в. (Курбатов, “Разложение античной городской.” 27).

²⁰³ Уште многу порано, Дио Хрисостом (40-120) споменал дека градовите не биле доследни управувачи со јавните средства и биле неефикасни во реализацијата на градежните зафати.

непосредно поврзано со обработливото земјиште, шумите, пасиштата, каменоломите итн.). Ресурсите од таа земја, во натурална форма или преку продажба, биле подлога за нормалното одвивање на градскиот живот и активности. Вонградската сопственост (најчесто на земја) обезбедувала стабилни приходи на пари, производи и останати суровини за самите градови²⁰⁴. Градовите располагале и со градби и инфраструктура внатре во нив, што ги користеле како дополнителен извор на приходи. Токму затоа со конфискувањето на градски имоти внатре во самите градови се намалиле и приходите кои ги остварувала градската управа од нивното изнајмување (работилници, продавници, складишта итн.). Заради недостаток од средства, во 4 в. на места се интензивирал процесот на отуѓување на градските имоти, започнат уште од претходно. Овој процес ги зафатил и имотите во вонградските средини, но и просторите внатре во самите градови. Може да се претпостави дека отуѓувањето на имотите во рамки на самите градови одело потешко и подоцна, бидејќи тие биле непосредно поврзани со нивното функционирање и со нивната економија. Отуѓувањето на градското земјиште особено се интензивирало во 5. век, кога градовите почнале засилено да ја распродаваат земјата заради неможноста да ги покријат основните трошоци. Во овој период неретки биле и злоупотребите преку избегнување на плаќање за користење на градскиот имот, а дел од него заради различни причини трајно преминал во приватни раце или во раце на здруженија (колегии). Со тоа тие добивале поголема економска независност што пак довело до намалена контрола на стоково-паричната размена во градовите и на релација град - село и создавање на монополи коишто единствено државата можела да ги контролира. Нестабилноста на цените непосредно се манифестирала врз економијата т.е. кон свртување кон децентрализирано и домашно производство и децентрализирано складирање на ресурси, конкретно жито, набавени по најдобра цена на отворен пазар веднаш после жетвата²⁰⁵.

²⁰⁴ Штаерман, “Эволюция античной формы.” 3; Курбатов, “Разложение античной городской.” 21-22, 23, 28. За алтернативните извори на приходи за градовите види (John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz, “Civic Finance in the Byzantine Period: The Laws and Egypt,” *Byzantinische Zeitschrift* 89, бр. 2 (1996): 389–408.

²⁰⁵ Курбатов, “Разложение античной городской.” 30. Доста аргументирано, врз основа на присуството/отсуството на одредени типови на амфори била изнесена теза за тоа дека на Балканот државата го контролирала процесот на набавка на храна т.е. дека не станува збор за слободен пазар (Catherine Abadie-Reynal, “Céramique et Commerce Dans Le Bassin Égéen Du IV-E Au VII-E Siècle,” во *Hommes et Richesses Dans L’empire Byzantin, I, IVe-VIe Siècle. Avant-Propos de Gilbert Dagron, Réalités Byzantines 1* (Paris, 1989), 159, според Florin Curta, *The Making of the Slavs - History and Archaeology of the Lower Danube Region c.500-700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 187-188). Ова сепак се однесува на транспортот на ресурси на големи растојанија и апсолутно не ја блокирало трговијата на локално ниво. Купувањето на зрнеста храна било регулирано со указ на Анастасиј (491-518) од 505 год., со кој се заповедало дека тоа може да се обавува единствено на територијата на градот кој имал потреба од тие ресурси, и внатре во самите градови по цени валидни во тој регион и во тоа време (Велков, *Градът в Тракия*. 64-66). При толкувањето на ваквите

Дополнително, намалената безбедност во одредени региони непосредно се манифестирала врз транспортот и размената на ресурси, а изложеноста на ризици во текот на подолг период придонесувало и кон замирање на големите полски имоти, што секако се рефлектирало врз квалитетот и квантитетот на произведената храна. Спред Ј. Koder, рецесијата на површините со култивирано земјиште се должела примарно на неколку фактори и не била последица од ненадејно и генерално нарушување на неселбинскиот и економскиот систем после средината од 6 в., туку повеќе резултат на демографски и повеќе економски распад²⁰⁶, или дебаланс кој се случувал во различни фази, и со различен интензитет и хронологија во различни региони (заб. авт.). Миграцијата на населението од некои региони кон простори непогодни за земјоделски активности се манифестирала и како промена во економијата на дел од населението и транзиција кон егзистенција од занимавање со сточарство и металургија²⁰⁷. Паралелно, на местото на Медитеранска димензија на транспорт и трговија со ресурси и продукти, се следел тренд на регионализација и субрегионализација на производството и размената²⁰⁸. Ваквите услови предизвикале промени и во организацијата на внатрешната управа.²⁰⁹ Како последица, заради задоволување на потребите на луѓето коишто ја обработувале земјата, во градовите се појавувал зголем број на дуќани, занаетчиски работилници и производствени простории со различна специјализација²¹⁰.

Се чини дека зголемените побарувања на *Constantinopolis*, трошоците за одбрана, значителното комерцијализирање на економијата базирана на големите полски имоти, го турнале економскиот систем кон неодржлива специјализација и латерална експанзија (споменатиот процес на окрупнување и создавање на монополи)²¹¹.

информации треба да се има во предвид историскиот контекст, т.е. колку таквата императорска акција била реакција на конкретен проблем во населбински, регионални или пошироки рамки.

²⁰⁶ Koder, "Historical Aspect." 157, 159-160, 164.

²⁰⁷ Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 101.

²⁰⁸ Zanini, "Coming to the End." 139

²⁰⁹ Костић, "Преображај града." 34.

²¹⁰ За примерите во *Thuburbo Maius* и Бет Шеан види Jorge López Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean," во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, ур. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016), 81, 86; Zanini, "Coming to the End." 138. Со ваквите тенденции се создаваат урбани населби кои слободно може да се наречат „утилитарни градови“ (James Crow, "Conclusion," во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, ур. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016), 142).

²¹¹ John Bintliff, "Aspects of Settlement Change in Late Antiquity from Regional Survey Evidence," во *New Cities Late Antiquity: Documents and Archaeology*, ур. Efthymios Rizos, Bibliothèque de l'antiquité Tardive (BAT) (Turnhout: Brepols, 2016), 16.

Забележано било и враќање кон натурален начин на исплаќање на дел од даноците, наместо во пари. Државните службеници даноците ги наплаќале во натура при намалено производството, а во пари кога производите ги имало многу и биле евтини²¹². Генерално гледано, ситуацијата се разликувала од регион до регион и од период до период. Така, во регионите погодени од природни непогоди или од грабежи, доаѓало до сериозен дебаланс, кој единствено можел да се надмине преку олеснувања коишто ги давала самата држава. Зголемувањето на нестабилноста во одредени региони непосредно се манифестирало и во миграција на населението, што секако имало позитивни и негативни реперкусии по функционирањето на целиот систем и на градовите генерално.

4.1.3. Градските институции

Изборот на градската управа од страна на римските граѓани уште долго пред подемот на христијанството бил напуштен концепт. Заради потребата од сопствени средства да го потполнат дефицитот во собраните даноците, декурионите и членовите на старата цивилна градска управа постојано се обидувале да ги заобиколат обврските преку здобивање со државна функција, свештенички статус, служење во војска или замонашување²¹³. Во борбата за контрола и спречување на ваквата пракса, централната власт постојано се обидувала членството во градските совети да го направи наследно²¹⁴. Дополнително, богатите членови на куријалната управа ги

²¹² Lemerle, *The Agrarian History*. 5-6; Jones, *The Later Roman Empire*. 840.

²¹³ Treadgold, "Imaginary Early Christianity." 541; Притоа биле правени обиди добивањето на сенаторска титула да се услови со мандат во градскиот совет (Jones, *The Greek City*. 193-194). Одличен е примерот со двајцата браќа, коишто после смртта на татко им отишле во манастир, само заради избегнување на обврските и оптеретувањето со обемот на обврски којшто ги очекувал доколку ја продолжиле неговата работа (MacMullen, "Social Mobility." 51).

²¹⁴ Во некои средини такви мерки се преземале уште во 3 век (Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 372). Ако се земе во предвид основањето на нови провинции и градови и издигнувањето на рангот на некои од нив, во контекст на поделбата на провинцијата *Cappadocia* и преминувањето на голем дел од куријалите во главниот град на *Cappadocia II*, се доаѓа до заклучок дека и промените во административната организација биле потенцијален причинител на смалување на бројот на куријали во еден град (Thomas A. Kopecek, "The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism," *Church History* 43, бр. 3 (September 1974), 298, 300, <https://doi.org/10.2307/3163752>). Слично, при основањето на *Constantinopolis*, во него биле повлечени многу сенатори и други луѓе со висок социјален статус од *Macedonia* и *Illyricum*. Претставниците во реформираноот систем на администрирање од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. доминантно се регрутирале од куријалите т.е. од луѓето со висок социјален статус (Jones, *The Later Roman Empire*. 546). Во ситуацијата со *Caesarea*, главниот град на претходната провинција *Cappadocia* и на новооснованата провинција со исто име, најбогатите куријали - *principales*, го напуштиле градот и се повлекле во нивните полски имоти, следени од другите куријали и од посиромашното население. Повлекување на куријалите било посведочено и во *Antiochia* (Thomas A. Kopecek. "Curial Displacements and Flight in Later Fourth Century Cappadocia." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 23, бр. 3 [1974], 319, заб. 5). Проблемите со куријалите во *Caesarea* провинцискиот гувернер се обидел да ги реши со продолжување на мандатот на веќе пензионирани куријали. Во овој контекст можеби треба да се стави и податокот за генерално зголемување на големите полски имот почнувајќи од 4 в. на територијата

трошеле своите пари за да обезбедат државна функција и на тој начин да се ослободат од обврските кон градот. Заради селективното почитување на законите била создадена исклучително широка легислатива. Со високо ниво на свест за состојбата, државата преку правната регулатива интервенирала и дел од куријалните должности ги предавала во рацете на империјална администрација, се со цел да ја зголеми ефикасноста на исполнување на обврските кон градовите. Од друга страна, за куријалната управа станувало се потешко и потешко да се подмируваат поголемите финансиски побарувања од државата (делумно во натурален облик) преку приходите од имотите коишто не само што не се управувале на потребното ниво, туку и се намалиле. Суштината на проблемот било подмирувањето на зголемените давачки без систематско и одржливо зголемување на продуктивноста на работниците преку реорганизација, зголемување на нивниот број или преку примена на технолошки иновации²¹⁵. Како што се редуцирал бројот на членови во градските совети, така товарот паѓал на преостанатите финансиски не толку моќни членови на градската управа, што пак и нив ги стимулирало да наоѓаат секакви начини за заобиколување на обврските. Испразнетите места се пополнувале со куријали со поскромен економски статус и авторитет. Заради лимитираниот економски потенцијал, ситуацијата во помалите провинциски градови била потешка²¹⁶. Соодветен удел имало и постојаното подигање на стандардите на живеење, што иницирало поголеми трошоци за нивно задоволување²¹⁷.

Вакумот кој се создал со нефункционирањето на класичните градски институции задолжени за основното функционирање на градовите (основни архитектонски и инфраструктурни зафати, снабдување со основни ресурси и нивно складирање пред сè) ги стимулирал жителите да изнаоѓаат начини за справување со овој проблем. Дел од тие обврски, слично како и со имотот паднале на грбот на државната управа. Во текот на 4 в. за изградбата и одржувањето на јавните градби биле задолжени т.н. *honorati*, општествена група во која преминале голем дел од куријалите, притоа здобивајќи се со државна функција²¹⁸. Поголемиот дел од она што не било во

на централен *Illyricum*. Паралелно се одвивал и порастот на имотите на црквата (Мирковиќ, “Виле и велики земљишни посед.” 74–75).

²¹⁵ Штаерман, “Эволюция античной формы.” 1.

²¹⁶ Jones, *The Greek City*. 148, 192, 252; Jones, *The Later Roman Empire*. 926.

²¹⁷ Jones, *The Greek City*. 248.

²¹⁸ Иако имале друга функција, во краток временски период станува збор за истите луѓе или нивни наследници, коишто сеуште се воделе од доблеста на добродетелство, само што средствата за градежните зафати повеќе не доаѓале од нивните лични фондови. Ако се земат во предвид и примерите на Гргур Назијански Постариот и Василиј од *Caesarea*, веројатно и делот од куријалите коишто преминале во црковна служба продолжиле да ги инвестираат своите или средствата на црквата за изградба на нови и обнова на старите градби, или пак својот граѓански патриотизам го покажувале преку борбата за правата на нивните епископски седишта. Особено се впечатливи писмата на Василиј, кој

интерес на државата завршило во приватни раце, а голем дел од имотите и ингеренциите во таквите населби го презела црквата. Со тоа црквата застанала рамо до рамо со приватните големопоседници. Иако било дискутабилно спроведувањето на законите, државата дури и во 6 в. поседувала солидна легална основа за превенција од приватни градежни интервенции врз јавен (државен?) имот²¹⁹.

Во првата половина на 4 в. обемот на градежни инвестиции во пошироки рамки бил доста ограничен, а дел од градските институции и напoлно замреле. Сепак, постојат исклучоци, главно градови - административни центри на реформираните системи²²⁰. Во втората половина од истиот век веќе се дозволувало рушење и реупотреба на материјалите од градбите со коишто располагале градовите²²¹. Иако дел од тие градби уште во 4 в. преминал во приватни, државни или во рацете на

дури повикувајќи се на алузии во хеленската историја и митологија, истакнувал дека нормалното функционирање на градот без куријали било осудено на пропаст (се однесува на осветлувањето на улиците навечер и одржувањето на гимназиумите). Тие на тој начин, но од една поинаква општествена позиција, го манифестирале својот личен градски патриотизам (Коресек, "The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism." 295, 299-303).

²¹⁹ Hugh Kennedy, "From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria," *Past & Present* 106, February (1985), 21. Непознат тестатор од средината на 6 в. издвоил средства за тврдината над *Salona* (Иванка Николајевиќ, "Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза," *Зборник радова Византолошког института XIII* (1971), 284, 287, 288). Во *Androna* во *Syria*, во 558-559 год., во средината на фортификацијата со инвестиција (придонес) на приватно лице со име Тома бил подигнат каstrум, а Јован го поставил надвратникот на влезот во црквата која се наоѓала во средината на каstrумот (Frank R. Trombley, "War and Society in Rural Syria c. 502-613 A.D.: Observations on the Epigraphy," *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, бр. 1 (January 1997), 170-171, <https://doi.org/10.1179/byz.1997.21.1.154>; M. Decker, "Towers, Refuges, and Fortified Farms in the Late Roman East," *Liber Annuus* 56 (January 2006), 510-511, <https://doi.org/10.1484/J.LA.2.303656>).

²²⁰ *Sirmium* доживеал интензивен урбан развој токму во првата половина од 4 век (Vladislav Popović, "A Survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire," во *SIRMIUM: Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia - Археолошка истражувања у Срему I*, ур. Djurdje Bošković [Beograd: Archaeological Institute, 1971], 129, 144, заб. 53; Милоје Р. Васиќ, "Градови и царске виле у римским провинцијама на територији данашње Србије," во *Константин Велики и Милански едикт 313. : раѓање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. Ивана Поповиќ и Бојана Борић-Брешковиќ, Археолошке монографије / [Народни музеј, Београд]; 22 (Београд: Народни музеј, 2013), 77, 80; Иванишевиќ, "Касноантички град у Илирику." 53-55).

²²¹ Овие процеси биле констатирани и во *Sirmium* од последните децении на 4 в., кога градот е погоден од некоја катастрофа. Така, според пишаните извори во опасност од Квадите во 374 год., градежниот материјал наменет за подигање на театар бил набрзина употребен за обнова на бедемите (Vladislav Popović, "Igre u Sirmijumu," во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. - 17. April 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 125-126). Поради фактот што се до 567 год. останал надвор до територијата на доцноримската империја, во архитектурата не биле забележани изразени христијански манифестации како во другите градови на југ и на исток. Сепак, евидентни биле процесите на подигање на градби со скроман квалитет во рамки на некогаш монументалната архитектура, погребување во рамките на населбинскиот простор, а редовната циркулација на монети престанала уште во 410 година (Popović, "A Survey of the Topography and Urban Organization." 145-147; Васиќ, "Градови и царске виле у римским провинцијама." 81; Ивана Поповиќ, "Сирмијум - царска резиденција, панонска метропола и хришћанска „глава Илирика“," во *Константин Велики и Милански едикт 313. : раѓање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. Ивана Поповиќ и Бојана Борић-Брешковиќ, Археолошке монографије 22 [Београд: Народни музеј, 2013], 117).

црквата, сеуште постоела силна свест за потребата од сочувување на градската сопственост²²². Несомнено е и дека таквата ситуација со градските институции делумно била последица и на повеќекратните обиди и половичните или целосни ретерирања од одлуките за пренасочување на градските приходи (даноците на недвижен имот и придонеси од магистарите и декурионите) кон државните благајни²²³.

Справувањето со промените со градските управи започнало уште во 4 в., кога магистратурите биле заменуваани од други функции, *curator, defensor*, снабдувач со жито (*σιτωνης*) и татко на градот (*πατήρ*). Во првата половина од 5 в., со исклучок на дуумвири, не се споменуваат другите старите градски магистратури, кои пак во втората половина од векот целосно исчезнуваат. Градските финансии биле во рацете на *curator civitatis*. Според некои истражувачи истата функција во некои градови ја извршувал *πατήρ τῆς πόλεως*. Истите лица ги извршувале и наредбите од централната власт. Во *Hadrianopolis* (во 377 год.) и во *Pautalia* (70-тите год. на 5 в.) се споменати управители на градовите *magistratus civitatis*²²⁴. Иако биле од локално потекло, нив ги избирала империјалната власт, а наредбите и одговорноста за нивната работа не била кон градскиот совет,

²²² Курбатов, “Разложение античной городской.” 27, 29. Во тој контекст, иако се отуѓувал градски имот, се давала само градбата, но не и парцелата на којашто била изградена. За спротивно мислење изградено врз аргументи во епиграфските споменици види (Jones, *The Greek City*. 252; Ariel Lewin, “Urban Public Building from Constantine to Julian: The Epigraphic Evidence,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001), 36-37). Според последниот, во првата половина на 4 в. империјалната управа била заинтересирана за одржување на монументалноста на урбаните центри и немало драстични последици и покрај конфискација. Се чини дека ситуацијата во поголемите и позначајни градови, т.е. центрите на провинциите и префектурите била подобра. Сепак, при компарирање, најдоброто прашање е со кој периодот се врши споредбата. Притоа, доколку провинциските гувернери преземале градежни зафати и имале недостиг од средства, со закон им било дадено право да земат пари од други градови (*Codex Theodosianus* 15. 1.18; 15. 1. 26. [ур. Pharr 1952], закони од 374 и 390 година). Претходно Константиј II (337-361) во 349 и 357 год. забранил сквернавење на „орнаментите“ на градовите (*Codex Theodosianus* 9. 17.2; 15. 1.1. [ур. Pharr 1952]). Јулијан (355-361-363) со цел обновување на градовите со декрет заповедал да се вратат отуѓените градски имоти по разумни цени (Курбатов, “Разложение античной городской.” 27, 29-31), но сепак, и покрај нивната нелегална природа, ги признал правата на приватна сопственост доколку резултатите од градежните зафати не предизвикале штета и го разубавувале градот. Во овој контекст за издвојување е податокот кога дури и Јустинијан (527-565) не можел да примора еден големопоседник на земја во *Constantinopolis* да го отуѓи имотот предвиден за изградбата на црквата Св. Софија (Kazhdan и Cutler, “Continuity and Discontinuity.” 442).

²²³ Императорите Константин (306-337) и Константиј II (337-361) ги конфискувале градските такси и имоти, а Јулијан (355-361-363) ги вратил, за потоа повторно да се експроприрани од Валентинијан (364-375) и Валенс (364-378) (Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 372).

²²⁴ Велков, *Градът в Тракия*. 70-72. Притоа не е јасно дали се поклопува со претходно споменатите функции или пак причина за егзистирањето на локалната градска самоуправа е нелојалноста на провинциските гувернери во претходниот период. Диоклецијан (284-305) со цел да редуцира т.е. контролира моќта на градските власти, а истовремено да се зголеми ефикасноста во контролата на градовите, го зголемува бројот на провинции, следствено и на гувернери. Со споменатиот потег, кој преминува во пракса кај следните императори, истовремено се намалува бројот на градови за контролирање (Jones, *The Greek City*. 148). Паралелно, со новата административна поделба и редистрибуција на армијата се редуцирала можноста за одметнувања и граѓански војни како тие во 3 век.

туку кон власта. Во целиот период следела тенденција членовите од градските совети да имаат само формална функција на посредници²²⁵. Врз основа на пишаните извори, постоењето на градски совети било потврдено до крајот од 4 в. и почетокот од 5 век. Во текот на 5 в. бројот на извори коишто го споменуваат нивното постоење значително се намалил²²⁶. До почетокот на 6 в. градските совети во класична смисла на терминот исчезнале од повеќето градови, а исчезнала и старата градска елита (*curiales, honorati* и *possessores*). Вгзаењето на градовите го презеле епископите и видните граѓани²²⁷. Во 505 год. Анастасиј (491-518) наредил во секој град да се создаде управно тело составено од епископ, крупни земјопоседници и куријали. Дополнително, истиот император ја префрлил задачата за собирање на даноците од кулијалите на т.н. *vindices*, со што градовите и официјално останале без тие приходи²²⁸. За лошата состојба во којашто се наоѓале градските совети во 536 год. зборуваат мерките предвидени со јустинијановите новели²²⁹. Во 545 год. Јустинијан (527-565) целосно ги укинал градските совети на територија на целата империја. Со тоа, градовите биле управувани само од епископот и крупните земјоделци и богати жители, а од куријалите останале само тие коишто преминале во нив или имале таков статус²³⁰.

Според W. Liebeschuetz со тоа градовите се трансформирале во неефективни единици во системот на администрација. Несомнено е дека овој начин на функционирање, преку скратување на ингеренциите за било какво дејствување на градските совети и концентрирање на моќта во рацете на провинциската административна организација т.е. во главните градови на провинциите,

²²⁵ Последиците од ваквата поставеност метастазираат до степен што во 6 в. градовите тешко можеле да обезбедат поддршка за воените единици стационирани во нивна близина. Во време на Јустинијан (527-565) заради ефикасна одбрана, кон државната каса ги пренасочува и приходите на последните градови коишто до тој период успеале да задржат одредено ниво на автономија во нивното управување, а коишто приходи требало да се користат за колективните потреби (Procopius, *The Anecdota* XXVI.8 (уп. Dewing 1935, *LCL* 290); Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 373-374, 375-376; Lewin, "Urban Public Building from Constantine." 35, 37). Во време на Јустинијан (527-565) кулминира процесот на централизација и тенденција кон автократско управување со државата. Според Г. Острогорски, автономниот дух на градското население бил конечно скршен со загушувањето на востанието Ника (Острогорски, "Држава и друштво." 13). Во следниот период следат интензивно забрзуваат процесите на децентрализација на регионално ниво, коишто се одвивале паралелно со зголемениот притисок од централната власт. Притисок кој се зголемувал пропорционално со продлабочувањето на проблемите во сите сфери на општеството.

²²⁶ Велков, *Градът в Тракия*. 68-69; John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2001), 110, заб. 39.

²²⁷ Во време на Јустинијан (527-565) имале навистина широки привилегии. До тој степен што имале право да одбијат наредби издадени од империјалната администрација, а со коишто им се ускратуваат нивните права. Во тој контекст, имале право на одлучување по прашањето на рушење на приватни градби коишто ги прекршувале законите и правилата, одржување на јавните градби и сочувување на интегритетот на јавниот простор или пак регулирање на водата која доаѓала од аквадукт (Liebeschuetz, *Decline and Fall*. 110-111; Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 92.).

²²⁸ Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica* III. 42. (уп. M. Whitby 2000).

²²⁹ *Iustiniani Novellae* 38 (уп. Scott 1932).

²³⁰ Велков, *Градът в Тракия*. 69, 70;

само го забрзал распаѓањето на системот на територијални општини и го намалил нивниот капацитет за дејствување²³¹.

4.1.4. Државната управа

И покрај обидот за рехабилитација на административниот систем со реформите изведени при крајот на 3 в. и почетокот на 4 в., со коишто се иницирале и позитивни тенденции во урбаното уредување, се појавил нов проблем. Имено, изразената моќ на провинцискиот административен апарат довел до меѓусебен натпревар за поставување на гувернерите на што е можно повисока функција во државната хиерархија, вклучително и на императорскиот трон²³². Иако во суштина основната цел на реформите била преку јасно дефинирање на ингеренциите и со концентрирање на авторитетот во името на императорот да се оддели цивилната од воената управа, како и на централната од провинциската управа²³³. Притоа се следел процес на зголемена контрола над цивилната власт (провинциска и градска) преку воведувањето на систем кој функционираше врз принцип на интерна самокорекција и меѓусебна контрола. Високиот степен на корупција во провинцискиот чиновнички апарат придонесол кон забрзано распаѓање и децентрализација на системот на управување²³⁴. Принудата и корупцијата биле прифатени како нормални, а продавањето на функциите станало вообичаена пракса²³⁵. Заради тоа следел и процес, во којшто градовите почнале да примаат функции како органи на управа под директна контрола на централната власт. Сето ова е во прилог на отфрлање елементите кои биле потенцијален извор на нови или стари проблеми.

Во текот на 4 в. бројот на градежни зафати резултат на добородетелство на граѓани или пак изведени од самите градови бил крајно редуциран. Спротивно, драстично се зголемил бројот на градежни зафати под закрила на државата (императорот) и особено на провинциските (*praesides*, *proconsules* или *consulares*) или гувернерите на диоцезите (*vicarius* или *exarch*) и префектурите (*praetorian prefect*) или пак на воените команданти (*dux*) на војската во провинциите или

²³¹ Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline.'" 237.

²³² Suić, *Antički grad*. 250.

²³³ Lemerle, *Philippes et La Macédoine Orientale*. 76; Острогорски, "Држава и друштво." 6-7; Зоговиќ, "Некои промени во преодниот период." 20-21.

²³⁴ Stričević, "Uvod u ispitivanje." 180.

²³⁵ Jones, *The Later Roman Empire*. 979.

диоцезите²³⁶. Во време на Константин (306-337) била озваничена титулата *comes* и неретко еден од неговите *comites* ја преземал улогата на *vicarius*, т.е. управувал со диоцеза. Со тоа тој добивал засилена контрола над цивилната административна функција наместо *prefect*-от²³⁷. Соодветна потврда за оваа хипотеза се наоѓа во епиграфските извори. Императорите и гувернерите во текот на 4 в. преземале повеќе градежни зафати во однос на изминатиот период преку обнови но и подигање на нови градби и инфраструктура. Со тоа се правеле обиди да се амортизираат последиците и да се компензира за конфискацијата на имотите и приходите од градовите. На обемот и локацијата на градежните зафати влијаеле неколку фактори. Најпрво била погоденоста од кризата во 3 в. и економската состојба на населбата, заради што честопати преку петиција се барало ослободување од даноци заради завршување на изградбата²³⁸. Следен фактор била способноста, угледот и личната поврзаност на гувернерите и сенаторите (во случаи патрони на некои градови), за насочување на финансии кон населбите каде што имале интерес. Трет фактор бил степенот на корупција и капацитетот на самиот гувернер. Четврт и последен фактор била потенцијалната административна функција на градот. Во време на принципатот, но и подоцна, гувернерите имале задача да вршат надзор над состојбата на јавните градби и да издаваат наредби за обнова на градбите коишто биле во лоша состојба. Имале право и да ја ангажираат војската како помошна работна сила. Со промените од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. провинциските гувернери станале

²³⁶ Lewin, "Urban Public Building from Constantine." 28-35. Цивилната елита подига јавни градби во *Tomis* (Andrew Poulter, "The Use and Abuse of Urbanism in the Danubian Provinces during the Later Roman Empire," во *The City in Late Antiquity*, ур. John Rich [London: Taylor & Francis e-Library, 2002], 118). Во *Aphrodisias* во 4 в. била констатирана концентрација на значителна сопственост во рацете на мал број имотни граѓани, манифестирајќи се преку создавање на масивни резиденцијални градби врз темелите од повеќе живеалишта од претходниот период. Исти манифестации биле констатирани и во *Augusta Traiana*, *Marcianopolis*, *Novae*, *Ratiaria* и *Abritus* во диоцезата Тракија (Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 99). За примери во пошироки географски рамки види Lewin, "Urban Public Building from Constantine." 28-35). Со ова се покажува дека во периодот и цивилните инвестиции во градежништво не биле за потценување. Вакви манифестации се посведочени и во *Scupi*. *Demetrias* во *Thessalia* доживеал сериозна обнова во текот на 4 век (Olga Karagiorgou, "Demetrias and Thebes: The Fortunes and Misfortunes of Two Thessalian Port Cities in Late Antiquity," во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001), 200). Слично, складиштата во *Sirmium*, *Tropaeum Traiani* и *Abritus*, империјалните палати во *Savaria*, *Sophiana* и *Sirmium* и веројатно во *Marcianopolis*, *Tomis* и *Virunum*. Градби со административен карактер се подигнати и во *Gorsium* и *Abritus*. Веројатно, резултат на империјални иницијативи се и фортификациите на *Tomis*, *Tropaeum Traiani*, *Abritus*, *Scarbantia* и *Bassiana* (Poulter, "The Use and Abuse of Urbanism." 119). Помалите градови во провинција *Macedonia* во текот на 4 в., и особено во 5 в. и првата половина на 6 в. поминале низ период во којшто биле реализирани градежни програми на многу високо ниво (Dunn, "Continuity and Change." 537). Во овој контекст може да се интерпретираат и резиденцијалните комплекси во *Stobi*, изградени или обновени на крајот од 4 или првите децении од 5 век. Резултат на империјално добродетелство била и инсталацијата на софистицирана направа за сечење на камен со користење на вода врз Hanghaus 2 во *Ephesos*, како и изградбата на воденица врз монументална фонтана во *Arsionoe* (Crow, "Conclusion," 141-142).

²³⁷ Костић, "Осврт на административне поделе." 79.

²³⁸ Lewin, "Urban Public Building from Constantine." 30.

носителите на најголемиот дел од јавните градежните зафати²³⁹. Јавните работи се финансирале од државната каса, а биле иницирани и изведувани од страна на државниот административен апарат т.е. од провинцискиот гувернер. Новите правила сериозно се почитувале на Истокот. Токму затоа бројот на потврдени градежни зафати изведени со добродетелство или од самите градови е незначителен во однос на тие изведени од гувернери, особено во втората половина на 4 в. и потоа²⁴⁰. Гувернерот имал задача, при почнувањето на изградбата да донесе едикт во кој се давале правилата и периодот до кога градбата требало да се заврши²⁴¹. Сепак, не насекаде и не цела империјална администрација била еднакво заинтересирана за изгледот и добросостојбата во градовите²⁴². Во тој контекст треба да се потенцира и тоа дека Константин (306-337), заради отсуството на иницијатива за јавни работи од страна на некои гувернери, испратил лица кои требало да извршат надзор над состојбата со позначајните градежни зафати²⁴³. Административните

²³⁹ *Codex Theodosianus* 9. 17.2 (уп. Pharr 1952). Дополнително, во доцноримскиот период собирале даноци, биле судии, се грижеле за одржување на мирот, ја контролирале градската управа (Luke Lavan, “The Praetoria of Civil Governors in Late Antiquity,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уп. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001), 50). Иако станува збор за 2 в., што може да се толкува и како еден индикатор за неефикасност на градската управа, треба да се спомене писмото на римскиот магистрат од *Dyrrachium* со коешто тој наредил во *Heraclea Lynkestis* редовно да се праваат литургии (веројатно доследно и редовно да се почитуваат задолженијата коишто потекнувале од држењето на магистратури во градот од тие што имале право на имот), а заедно со Антаните да се извршат поравки на патиштата (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 34, 97).

²⁴⁰ Lewin, “Urban Public Building from Constantine.” 32-33. Меѓу исклучоците бил *Hierapolis* во *Phrygia* каде што после разорниот земјотрес од средината на 4 в., локалните жители целосно го обновиле градот од сопствени средства (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 141). За издвојување е и дека во истиот град во 6 в. во рушевини бил оставен *extra muros* мартириумот на апостол Филип. Дополнително, во *Aphrodisias* во *Caria* крајот на 5 в. и почетокот на 6 в. бил особено интензивен од аспект на цивилно добродетелство преку градежни зафати (Charlotte Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias*, [Journal of Roman Studies / Monographs] *Journal of Roman Studies Monographs* 5 (London: Soc. for the Promotion of Roman Studies, 1989), 131). Според М. Whittow хронологијата на добродетелските градежни зафати во *Aphrodisias*, вклучително и на обновата од епископот Ортагора, треба да се пролонгира кон втората половина на 6 век (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 144-145). Во *Moesia I*, се чини дека отсуствувало спроведувањето на одреден генерален план за урбанизација од страна на централните власти и за разлика од другите делови на Балканот (*Thracia* и *Thessalia*) не биле изградени нови градови. Спротивно, преземените мерки биле спонтани и реакција на локалните предуслови. Веројатно како последица на евакуацијата на населението при напуштањето на *Dacia* за време на Аурелијан (270-275) дошло до вештачки инициран демографски пораст, којшто пак се манифестира преку зголемен број на новоформирани населби во руралните средини и на високо утврдените локации, вклучително и во маргинални региони. Паралелно се следел процес на монументализација на постоечките градовите и генерална милитаризација на цивилните населби. Според Д. Младеновиќ, стабилноста на руралните населби во провинцијата била како никаде на Балканот (Dragana Mladenović, *Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior*, BAR International Series 2367 (Oxford: Archaeopress, 2012), 44, 53).

²⁴¹ Lewin, “Urban Public Building from Constantine.” 35.

²⁴² Liebeschuetz, “The Uses and Abuses of the Concept of ‘Decline.’” 237.

²⁴³ *Codex Theodosianus* 15. 1.2 (уп. Pharr 1952). Дополнително, во закони издадени во 334 и 337 год. биле предвидени големи ослободувања за занаетчиите и уметниците со способности практично применливи во градежништвото. Оваа мерка била насочена кон провинциите во Африка, пред сè, заради огромната потреба од градежници (*Codex Theodosianus* 13. 4.1-2 [уп. Pharr 1952]).

реформи создале и прилики за злоупотреба, корумпирање и нелегално збогатување на провинциските чиновници и на гувернерите пред сè. Тие недвосмислено ја покажувале својата позиција и моќ на различни начини. Во процесот на регулирање на моќта на провинциската администрација, дел од ингеренциите паднале во рацете на провинциските собранија во кои градовите имале свои претставници, а дел од обврските ги презеле т.е. се вратиле во самите градови²⁴⁴.

4.1.5. Градската „елита“ и големопоседниците

Осиромашувањето на урбаните заедници најпрво се манифестираше во намалена контрола и учество во севкупните активности во руралните средини, а потоа во лимитирани активности во внатрешноста на самите градови (намалени инвестиции во архитектура и инфраструктура)²⁴⁵. Ова секако се одrazilo и врз квалитетот и врз квалитетот на изведените зафати. На овој начин, се

²⁴⁴ Во прилог на слабеењето на моќта на провинциската управа е и податокот за префектурата *Illyricum*, каде што делегациите кои носеле решенија од одржаните провинциски собранија не се упатувале кај управителот на провинцијата, туку директно кај управителот на префектурата или кај императорот. Истото било потврдено и во *Thracia* (дискутабилно дали во провинцијата или во диоцезата). Со слабеењето на куријалната управа, овие собранија станале главни цивилни посредници помеѓу градовите и императорот. Во надлежност на провинциските управи останале судовите, а од градовите ги презеле и задолженијата околу подигањето и одржувањето на градските бедеми, мостовите и патиштата, одржување на снабдувањето со храна и вода, одржување на ред и мир, одржување на уличното осветлување и бањите, јавното образование и лекување, но и редовно собирање на даноците и спроведување на одлуките на централната власт. Тие неретко обврските ги префрлале врз локалните земјопоседници, врз сопствениците, врз трговците итн. (Jones, *The Greek City.*, 252-253; Велков, *Градът в Тракия.* 63-64, 68, 72; Stričević, “Uvod u ispitivanje.” 180). Постоеле и неколку други начини како градовите да се здобијат со нови имоти (Jones, *The Greek City.* 250).

²⁴⁵ Притоа мора да истакнеме дека песимистичкиот модел за развојот на настаните е карактеристичен за некои историчари и широката распространетост во научните кругови ја должи на историската наука. Сепак, неговото преиспитувањето и археолошките истражувања во одредени региони покажува сосема спротивни резултати т.е. дека културните, економските и одбранбените манифестации евидентирани во некои рурални средини биле многу блиски до тие констатирани во населбите со редуцираната урбана форма (Archibald Dunn, “The Problem of the Early Byzantine Village in Eastern and Northern Macedonia,” во *XXe Congrès International Des Études Byzantines, Collège de France-Sorbonne, 19-25 Août 2001 : Pré-Actes : Séances Plénières (Les Villages Dans l’Empire Byzantin [IVe-XVe Siècle])*, ур. Gilbert Dagron и Brigitte Mondrain (Paris: Collège de France, Comité d’organisation du XXe congrès international des études byzantines, 2001), 73. 73). *Corinthus* е само еден од повеќето примери на Балканот, во Мала Азија и на Блискиот Исток каде полските имоти и генерално економијата во руралните средини најсериозниот развој го доживеала токму во текот на 4 век. На островот Лезбос до крајот од 6 в. постоела густа мрежа од населби, а 5 в. бил „век на нови градби“ (Koder, “Historical Aspect.” 162). Потребата од регионално фокусирани интердисциплинарни студии се потврдува со истражувањата околу доцноримските населби *Palokastro* и *Drinopolis/Hadrianopolis/Iustinianopolis* (денешна Јужна Албанија). Таму, во периодот кога се забележува генерална рецесија во земјоделски обработуваните површини во поширокиот источно медитерански простор, после осмата деценија од 6 в. бил уништен системот за наводнување, заради што полето било поплавено. Сепак, егзогена популација создала повеќе населби на претходно ненаселен простор што пак се манифестираше преку земјоделска експанзија и зголемување на обработливите површини (Koder, “Historical Aspect.” 164). Слични манифестации можеби треба да се очекуваат и во друго региони во претходниот период, кога империјата спроведувала и стратешки планирани миграции на егзогено население. Една од основните цели за таквото однесување, меѓудругото било и стимулирање на економијата.

поголема улога почнала да игра државата, приватните инвеститори и донатори и самата црква, и следствено нивниот вкус и потреби, коишто не секогаш коинцидирале со колективните. Кон дополнително зголемување на големите имоти придонел и реформираниот даночен систем, којшто бил така поставен да во одредени средини поситните производители и мали земјопоседници во услови на криза буквално се топеле во системот. Заради тоа и своеволно, заради немоќ, ги отстапувале своите имоти на големопоседниците или на црквата²⁴⁶. Дополнително, зголемувањето на моќта на економската моќ на поединци било резултат и на издавањето (под закуп) кое постепено преминувало во трајно отстапување на државни имоти по разни оправдани или помалку оправдани основи. Причина за тоа биле проблемите со наоѓање на работна сила, заради што многу имоти останале необработени. На крај државата ја игубила битката околу сопственоста на земјата, а големопоседниците се здобиле и со монопол над позначајните државни функции²⁴⁷, и дури влијаеле со својот авторитет во сенатот во *Constantinopolis* и на изборот на императори. Приватни инвеститори граделе на градско земјиште, за возврат добивајќи различни награди и бенефиции. Ова секако се рефлектира во отсуство на норми, принципи, ред, систем, стилско единство и унифицираност во креирањето на урбаниот лик. Со развојот на настаните богатите сопственици, но и црковните лица можат да си дозволат да окупираат улици, да подигаат вистински палати со водоводи, приватни бањи, складишта²⁴⁸. Во тој контекст неурбаните колективи и големоседниците

²⁴⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 458-460, 626-630. *Annonae militaris* бил данок во натура воведен за време на Диоклецијан (284-305) од којшто непосредно зависело одржувањето на војската. Имплементацијата имала различни последици во различни средини. Ефикасното собирање на даноците било можно само доколку постоел баланс помеѓу единиците на даночење *capitation-iugatio*, каде *iugum* е површина со земја доволна за тој да се прехрани еден *caput* или човек, а *caput* е човечката работа којашто се троши за да се обработи еден *iugum*. Заради одржување на баланс и постојан прилив од даноци се стимулирала обработка на необработено земјиште, а полека луѓето почнале да се врзуваат за земјата и за професијата (занаетчија за еснаф, куријал за курија) што генерално претставувало ограничување на правото на слобода на движење. Додека некаде реформираниот даночен систем бил причина за економски колапс, во други бил силен стимул за економско раздвижување и динамичен развој на руралните средини. Со овој дакок била значително зголемена бирократизацијата на општеството. Заради проблемите со подмирување на даноците во некои средини, дел од слободното население заради заштита го отстапувало својот имот на покровители-големопоседници. Државата иако се противела на овој процес, сепак заради потребата од ефикасно собирање на даноците, не давала особен отпор кон овој процес, а во случаи дури и самите големопоседници биле ангажирани за собирање на даноци и регрутирање на војници од руралното население (Острогорски, “Држава и друштво.” 6; Георгије Острогорски, “Аграрне прилике у византијском царству у средњем веку,” во *Привреда и друштво у Византијском царству*, ур. Живорад Стојковиќ, Сабрана дела Георгија Острогорског книга 2 (Београд: Просвета, 1969), 61-63; Острогорски, “Велики посед.” 176-177). Во предвид треба да се земе и една студија изработена после средината на дваесеттиот век, со која се дошло до резултати дека колонатот никогаш не профункционирал според логиката на законодавците. Дури и во провинцијата во којашто постојат извори за да се анализира во подробности, воопшто и не постоел како систем (MacMullen, “Social Mobility.” 51, заб. 9).

²⁴⁷ Острогорски, “Аграрне прилике.” 62-63, 65; Острогорски, “Велики посед.” 176-177; Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 277.

²⁴⁸ Курбатов, “Разложение античной городской.” 23-25, 31.

станувале се помоќни²⁴⁹, притоа истиснувајќи го градот како фактор и играјќи се посериозна улога во општеството. Во сиот овој период државата се обидувала да го ограничи прогресот на добродетелството на големопоседниците, не само за да го сочува сопствениот авторитет и приходите, туку и заради можноста од злоупотреба преку даночно затајување и добивање на разни бенефиции коишто пак придонесувале кон нивно уште поинтензивно економско јакнење. Императорите во неколку наврати интервенирале во забрана на добродетелството, но и преку поригорозна фискална политика кон патроните (големопоседници)²⁵⁰. Градската сопственост исчезнала после 6. век²⁵¹. Нешто што било незамисливо додека куријалната управа била сеуште моќна. Имено, процесот на создавање и ширење на латифундиите на Истокот се одвивал побавно токму заради отпорот кој го давале побогатите градови во обидите да ја сочуваат својата сопственост²⁵². Само како илустрација на состојбата во одредени региони, вреди да се спомене ситуацијата во *Dalmatia*. Врз основа на преписките со папата Гргур може да се заклучи дека црквата поседувала многу поседи, но и моќта на големопоседниците била на многу високо ниво. Заради тоа во некои средини тие успевале успешно да се справат во борбата со свештенството на политички план²⁵³.

Во услови на редуција на бројот на старото и богато римско граѓанство (трговците, занаетчиите, банкарите и лихварите)²⁵⁴, христијанството полака го зазел своето место во системот. Со намалувањето на бројот постепено се зголемува економското и општественото значење на занаетчиите и трговците. Во периодот, голем дел од градското население го сочинувале воени лица, административни и финансиски апарат и многу црковни лица²⁵⁵. Економски најмоќните граѓани своето богатство наместо во колективното добро во рамки на градовите, го инвестирале во раскош, за лично уживање и во недвижности (во градовите и надвор од нив), наместо во производство²⁵⁶. Така, постоеле и добри христијани коишто ги помагале сиромашните преку добродетелска дејност, но и такви коишто ја искористувале својата моќ и ги експлоатирале

²⁴⁹ Штаерман, “Еволуција античної форми.” 13.

²⁵⁰ Lemerle, *The Agrarian History*. 3, 11-12.

²⁵¹ Kazhdan и Cutler, “Continuity and Discontinuity.” 442.

²⁵² Острогорски, “Аграрне прилике.” 61.

²⁵³ Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Византолошки институт књ. 6, Српска академија наука - посебна издања, књ. ССХСІ (Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1957), 39.

²⁵⁴ За спротивно мислење види (Jones, *The Greek City*. 255).

²⁵⁵ Велков, *Градът в Тракия*. 222.

²⁵⁶ Liebeschuetz, “The Uses and Abuses of the Concept of ‘Decline.’” 237; Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 183.

работниците злоупотребувајќи ги заради нивните основни егзистенцијални потреби²⁵⁷. Во периодот кој следел, земјопоседниците и работниците на нивните имоти станале доминантни демографски ентитети, обата незадоволни од проблемите со коишто се соочувале²⁵⁸. Едните врзани за земјата, а другите оптоварени од низа фискални давачки кои ги носела нивната функција во градовите, излезот го гледаат или во добивањето на свештенички чин, на државна функција или преку повлекување во нивните полски имоти²⁵⁹. Затоа државата преку правната легислатива се обидува трајно да ги поврзи со нивната функција. Едните преку врзување за земјата и користење на се помоќниот авторитет на црквата за убедување во подобар следен живот, а другите преку заострување на критериумите и преку воведување на систем за напредување, како и преку наследност на позицијата, следствено и на должностите кон куријалната организација.

4.1.6. Основните тенденции во урбаното уредување низ археолошка призма

После сериозните културно-историски (не)прилики, при крајот на 3 в. и во првата половина на 4 в., паралелно со населувањето на егзогена популација во внатрешноста на Балканот²⁶⁰, во

²⁵⁷ Во тој контекст, им позајмувале пари, ги поробувале во случај на неуспешна реколта и глад, наплаќале повеќе од законски предвидените даноци и ги мамеле преку наводно преземање на позитивни мерки, (Jones, *The Later Roman Empire*. 978). Сведоштвото за случувањата во *Odessos* се еклатантен пример за борбата за доминација врз земјата како ресурс. Со развитокот на патронатот (во *Thracia* во првата половина од 5 век) цели села биле давани под закрила на земјопоседниците (Велков, *Градът в Тракия*. 66.). На другата страна од Полуостровот, во сочуваниот фрагмент од еден тестамент од средината на 6 в., непознат тестаментор оставил 100 солиди за редовно да се пали кандило во сите цркви на островот Млет и во тие коишто припаѓале на истата диоцеза, 100 солиди за тврдината над *Salona*, но се погрижил и за неговите ослободеници и издвоил средства за откуп на потенцијални заробеници. Со оглед на честите напади и одведувањето на заробеници, реализацијата на откупот се подигнал на ниво на институција, а поимотните луѓе преку намена на средства за откуп ја искажувале својата длабока побожност (Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 284, 287, 288).

²⁵⁸ Suić, *Antički grad*. 250.

²⁵⁹ Свештенството било ослободено од куријални должности уште за време на Константин (306-337), (Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.”) 373-374.

²⁶⁰ Во 272 год. Аурелијан (270-275) во *Thracia* населил Карпи, во 280 год. Проб (276-282) исто во *Thracia*, на нивно барање населил голем број Бастарни. Во 290 год. Диоклецијан (284-305) населил Сарацени од источниот фронт, а во 303 год. јужно од Дунав веројатно Готи, населил и Галериј (293-311), (Велков, *Градът в Тракия*. 26, 27, 28, 29). Во овој контекст можеби треба да се има во предвид и источната кампања на Галериј (293-311) во 297 год., каде што повел 25000 војници собрани од Илирик и Мизија (Панов, “Солун за време на владеењето.” 130, заб. 6). Во 334 год. Константин (306-337) населил 300 000 Сармати од обата пола и на различна возраст низ *Thracia*, *Macedonia*, и *Italia* (Ammianus Marcellinus, *Excerpta Valesiana* 5, 29-6, 30-32 [прев. Rolfe 2001, *LCL* 331, A.D. 305-337, 527, 529]). Во 339 год. Константин II (337-361) во *Thracia* населил Сасаниди од источниот фронт. Голем број на т.н. Мали Готи во 348 год. биле населени во *Moesia II* (Велков, *Градът в Тракия*. 33). Генерално при населувањето се следела политика на разбивање на хомогеноста на населените и нивно користење како работна сила. Претходно, во периодот после чумата на Антонините, во *Dacia*, *Pannonia*, *Moesia*, *Germania* и *Italia*, во рамки на демографско и генерално економско заживување на регионите, биле населени неколку групи на племиња, кои секако ја пополниле демографската празнина и дури почнале да учествуваат како помошни одреди во римската војска (Cassius Dio 71. 11. 4 [прев. Cary 1955, *LCL* 177, 15]).

некои населби врз остатоците од разрушени градби дошло до краткотрајна појава на скромни живеалишта или градби со друга намена. Археолошките докази за овој пад во некои од урбаните центри, проследен со профано однесување на населението кон раноримските градби биле особено ретки и честопати било многу тешко да се определи потесната хронологија на ваквите интервенции²⁶¹. Во некои од нив, тоа била последна фаза од нивната егзистенција²⁶². Како последица, во доцноримскиот период дошло до драстично намалување на бројот на градовите во однос на раноримскиот период²⁶³. Редуцирањето на бројот на градови во пишаните извори било последица, пред сè, и на губењето на статусот на град, заради променетите критериуми (присуството на свештенство, земјопоседници, воени трупи и официјални државни чиновници), неопходни за една населба да биде третирана како град. Притоа, секоја населба без градска управа административно потпаѓала и се спојувала со некој соседен град, па поради тоа и воопшто не се споменувала. Намалувањето на бројот била и реална ситуација настаната како последица на економскиот развој во 3 в. и 4 в., којшто предизвикал проблеми во муниципалното уредување. Намалениот број бил и манифестација на осиромашувањето и замирањето на градовите после нападите проследени со населувањето на егзогена популација. Според А. Poulter, дури и да се

²⁶¹ Забележано е во *Heraclea Lynkestis* (Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 70; Томе Јанакиевски, *Антички театри во Република Македонија* [Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1998], 55).

²⁶² *Styberra* во Девриоп бил класичен таков пример (Иван Микулчиќ, “Некои археолошки податоци за првото готско пустошење во Пелагонија,” *Стремеж* бр. 4 [1962], 39, 41, заб. 3). Веројатно слична судбина имала и населбата *Lamud* кај денешното село Лопате во кумановско (Mikulčić, “Teritorija Skupa.” 471; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 215). По прашањето за *Lychnidus* во шесетите години од 3 в. види (Папазоглу, “Историски прилики.” 119, заб. 16-2), а веројатно во предвид треба да се има и оставата во којашто последните монети се тие на Аурелијан (270-275), (Вера Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период,” во *Охрид и охридско низ историјата кн. 1*, ур. Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар (Скопје: Институт за национална историја, 1985), 144-145). Населбата на „Исар“ кај селото Марвинци продолжила да егзистира во текот на 4 в. и можеби 5 в. заради подигањето на каструм на таа локација (Викторија Соколовска, *Исар - Марвинци и повардарјето во античко време* [Скопје: Музеј на Македонија, 1986], 136-137, 148; Викторија Соколовска, *Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово, културно-историски осврт* [Скопје: PORTA ARCHAEOLOGICA, 2011], 53-54). Што се однесува пак до населбата на „Градиште“ кај Неготино, крајот на едно релативно напредно гратче дошол во раниот 2 в., за локацијата да биде повторно населена веројатно за време на Аркадиј (Wojciech Brillowski и др., “Polish-Macedonian Excavations at Negotino Gradište. Preliminary Report 2009–2015,” *Archeologia* 66-II. Field Reports (2017), 95-96, 98-99). Според пораните истражувања на населбата, покрај силната експанзија во раноримскиот период, се дискутира активно егзистирање како регионално стопанско и/или административно средиште и во периодот 4–6 век (Иван Микулчиќ, “Проблемот на Антигонеја,” *Годишен зборник на Филозофски факултет во Скопје* бр. 11 (37) (1984), 124, 126). Населбата на „Градиште – Чаир“ кај с. Трешник пак врз основа на движниот археолошки материјал доживеала експанзија (вклучително и изградба на аквадукт) и функционира во периодот од 1-2 в. до 4 в., а целосно замрела во доцноримскиот период (Микулчиќ, “Проблемот на Антигонеја.” 130; 132; Виктор Лилчиќ, “Антички храм кај Трешник,” *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје* 12 (38) [1985], 78; Antonio Jakimovski и Marjan Jovanov, “The Golden Hoard From Tremnik – Ormanov Grob,” *Balkanoslavica* 45, бр. 1–2 [2016], 124).

²⁶³ Jones, *The Greek City*. 91, 314, заб. 121; Папазоглу, *Македонски градови*. 313-314; Jones, *The Later Roman Empire*. 716-717.

зборува за намалена урбана виталност, овој процес никако не можел да се поврзи со економскиот колапс во 3 век²⁶⁴. Оние населби коишто ги преживале турбуленциите во 3 в. и 4 в., се адаптирале кон новите услови и во периодот кој следел се трансформирале во правец на зајакнување на нивната административна, религиска и воено-одбранбена функција²⁶⁵.

Четвртиот век бил време на обнова на некои градови која следела по обидот за консолидација на Империјата и преку воведување на бројни реформи во сите сфери од општествениот живот. Единствени градови коишто забележале поевидентен напредок во Западниот Медитеран од почеток на 4 в. биле империјалните градови²⁶⁶. Со реформите бил опфатен финансискиот, воениот, и административниот апарат, на што се надоврзува и помалку или повеќе изразената религиозна трансформација²⁶⁷. Позитивните ефекти од таквата ревитализација на градовите не се чувствувале истовремено и подеднакво насекаде. Тие најпрво се манифестирале во големите, економски моќни градови кои честопати биле административни центри на новоформираните провинции. Во услови на процеси со декадентен карактер кај поголем дел од градовите, во главните градови од провинциите биле забележани позитивни манифестации, главно преку изградба на нови градби, а во некои од нив се населило и економски помоќно население.

Градскиот живот на просторот на **централен и јужен Балкан** во доцноримскиот период својата кулминација ја постигнал во периодот од последните децении на 4 в. до првите децении од 6 век. Генерално гледано, градежните активности во самите градови влијаеле позитивно врз нивното урбано уредување. Ваквата благосостојба била констатирана преку раскошните резиденцијални градби, бањите и солидното функционирање на уличната, водоводната и одводната инфраструктура. Во полна функција биле голем број фонтани, базени и термални објекти насекаде низ градовите. Од аспект на архитектонската декорација, градбите биле декорирани во фреско и секо-техника, со подни и сидни мозаици, оплати од камени плочи во разни

²⁶⁴ Poulter, "The Use and Abuse of Urbanism." 118, 120.

²⁶⁵ Костић, "Преображај града." 34-35, 38-39; Karagianni, "The Development of the Cities." 119-120; Caroline Snively, "The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views," во *Ниш и Византија - зборник радова VII* (Ниш: Град Ниш; Универзитет у Нишу; Нишки културни центар, 2009), 41, 42; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 215.

²⁶⁶ Bryan Ward-Perkins, "Specialized Production and Exchange," во *The Cambridge Ancient History Volume XIV: Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, ур. Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, и Michael Whitby (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2008), 357.

²⁶⁷ Според Лактанкиј (Lactancius, *De mortibus persecutorum* 7.4. (ур. Schaff 1885, 458), уште за време на тетрархијата „врз одредени области, па дури и врз секој град почнале да тежат многу *praesides*, и уште многубројни служби, како и многуте *rationales, magistri*, и *vicarii praefectorum*“, (Панов, "Солун за време владеењето." 134, заб. 17).

бои, релјефна камена декоративна пластика и штукатура²⁶⁸. За истакнување е и заедничкиот уметнички вокабулар идентификуван во декоративните елементи на црковните градби и во куќите на богатите жители²⁶⁹. Паралелно со обновата се забележувала и промена во карактерот на новоизградените градби. За разлика од раноримскиот период, кога најсилна одлика на урбаниот живот било присуството на раскошни јавни градби, доцноримските градови се состоеле од раскошни палати, цркви, фортификации и останати инфраструктурни елементи. Основните промени на урбаната организација на доцноримските градови се насочени кон пренамена на јавните градби кои излегле од употреба, демонтирање на градби заради градежен материјал или заради локација²⁷⁰, но и рушење заради неконзистентност со новите културни, религиозни и генерални општествени текови. За драстичната промена на односот кон постарите објекти зборува и фактот што функционалната инфраструктура продолжувала да се користи и се адаптирала спрема новонастанатите потреби, а при градежните зафати се реупотребувале архитектонски елементи, релјефи, скулптури, епиграфски споменици и останат градежен материјал добиен преку разградување на постари градби²⁷¹.

Во градовите на просторот на **диоцезите *Thracia* и *Dacia***, после периодот на стагнација, во периодот од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. следел процес на обнова на јавни градби (форуми, булевтериони, цивилни базилики) и простори и тоа не само во главните градови на провинциите, туку и пошироко. Уличниот систем бил во солидна состојба, а во периодот биле посведочени и

²⁶⁸ Изработката на мозаици била далеку помалку платена споредено со сликарството (William Bowden, "Church Builders and Church Building in Late-Antique Epirus," во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 [Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001], 62). Во доцноантичкиот период најскапи и најпрестижни биле мозаиците изведени во *opus sectile* изработен од мермерни плочи и дополнет со мозаик во друг опус (Снајвли, "Ранохристијанскиот период." 1394). Токму заради во оваа техника се изработени подовите на презвитериумите или на наосот во црквите.

²⁶⁹ Karagiorgou, "Demetrius and Thebes." 191, 200. Тврдењето е базирано на големата сличност помеѓу мозикот во живеалиштето на донаторката, добродетелка Дамократија и мозаикот во т.н. Базилика на Дамократија. Во т.н. Гробјанска базилика на локалитетот се забележани имињата на дури шест донатори. Гробјанската базилика веројатно била во служба на *extra muros* населбата на југ од бранетиот периметар на градот.

²⁷⁰ Snively, "The Fates of Balkan Cities." 37-38.

²⁷¹ При истражувањето на централните плоштади (форуми) на *Oescus*, *Nicopolis ad Istrum*, *Philippopolis* и *Serdica* било забележано напуштање на јавните градби во периодот после доцна 4 век (Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 98). Рушењето и пренамената на материјали била цела една индустрија и во постариот период (доцна република, ран принципат), а државата преку воспоставувањето на правни рамки сакала оваа практична активност во архитектонската трансформација и живеење на секоја една населбинска целина, да ја регулира и да спречи потенцијални злоупотреби (Barker и Marano, "Demolition Laws." 833-850). Донирањето на декоративни елементи од приватни градби заради забавување на јавни градби било рутински одобрувано (Joseph Alchermes, "Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse," *Dumbarton Oaks Papers* 48 [1994], 176). Останува отворено прашањето дали и кога причина за реупотребата на градежен материјал се естетските и симболичните вредности или пак финансиските (Bowden, "Church Builders and Church Building." 63). Единствен начин за одговор бил степенот на инкорпорираност на реупотребениот материјал во целокупниот архитектонски аранжман.

серија од нови градежни интервенции преку изградба на складишта, јавни бањи, амфитеатри, фортификации но и резиденцијални комплекси. Постојните капацитети се адаптирале, но наместа се граделе и нови заради сместување, контрола, одржување и снабдување на воените единици стационирани во или во непосредна околина на градовите, но и за тие задолжени за одржување на границата. За истакнување е и подигањето на нови градови коишто допрва ќе го доживеат својот целосен развој. Генерално, се следел еден синхронизиран развој во поголемиот број на градски центри²⁷². Во диоцезите *Thracia* и *Dacia*, јавните градби функционираше до првите децении од 5 век. Таму, запустањето на градбите, симболи на градската автономија се случило при крајот од 4 в. и првата половина од 5 век.

Во последните две децении на 4 в. и почетокот на 5 в., поизразени промени во урбаните средини биле забележани конкретно во градовите во *Pannonia II* и *Moesia I*. Во рамките на постарите градби или врз нивните рушевини се појавувале станбени комплекси со резиденцијална намена изградени од реупотребен градежен материјал, сполии и калов малтер како врзивно средство (*Sirmium*, *Viminacium*, *Horreum Margi*)²⁷³. Квартови со рурален карактер се формирале и во *Felix Romuliana* и *Mediana*. Градовите во *Pannonia II* и *Moesia I* најголемиот удар го доживеале околу средината од 5 век²⁷⁴. Слично урбаните центри во *Moesia II* ја загубиле нивната функција и значење во периодот после разорувањата од Хуните во средината од 5 век. Намалената безбедност иницира миграција на црковната, воената, цивилната елита кон локации со подобра одбрана, однесување коешто не било забележано на просторот јужно од *Haemus*, каде што сеуште функционираше урбаните центри и селата изградени врз постари вили²⁷⁵. Во населбите лоцирани во северниот дел од диоцезата *Dacia*, паралелно со редукција на бранетиот периметар, констатирани биле појави со профан карактер. Дури и на местата кадешто продолжило живеењето (*Burgenae*, *Drobeta*, *Romula*, *Aquae*, *Sirmium*, *Sigidunum*, *Viminacium*), првите сериозни и поамбициозни градежни зафати за обнова се случиле доцна за време на владеењето на Анастасиј

²⁷² Динчев, “Градът и църквата.” 310, 311.

²⁷³ Васић, “Градови и царске виле у римским провинцијама.” 78-79.

²⁷⁴ Васић, “Градови и царске виле у римским провинцијама.” 79, 98, 101.

²⁷⁵ Dumanov, “Thrace in Late Antiquity.” 97-98, 101.

(491-518) и Јустинијан (527-565)²⁷⁶. Во одредена мера, обидот за консолидација на северните провинции бил последица и на миграцијата на Остроготите кон Италија во 488 година²⁷⁷.

Во диоцезите *Thracia* и *Dacia*, при крајот од 4 в. и првата половина од 5 в. се појавила изразена христијанизација на архитектонскиот пејзаж. Во поголемиот дел од нив, онаму каде што биле идентификувани епископските цркви, тие биле базиликални и лоцирани во продолжение на градските плоштади. Нивната локација во старите градски јадра, се чини, најсилно зборува за промените во управувањето и социјалната организација на градовите. Во втората половина на 5 в. и 6 в. биле забележани и одредени негативни тенденции, особено индикативни кај резиденцијалната архитектура, уличната мрежа. Во периодот соодветен приоритет бил даден на фортификациските зафати, генерално преку редуцирање на бранетиот периметар после средината на 5 в. и 6 век²⁷⁸.

Процесите на пренамена и адаптирање на функцијата на секој достапен простор (јавен и приватен) во простории со резиденцијална намена биле констатирани и на форумите, и во нехристијанските храмови и на пазарите. Тие се манифестации евидентни во поширок географски ареал. Во некои населби дошло до напуштање на ортогоналниот систем од улици. Во речиси сите приморски градови на **источниот Јадран**, остатоците од јавна монументална архитектура кои не биле погодни за друга намена (резиденцијална или црковна) биле користени како извор на градежен материјал. Како последица од слабеењето на градските институции настанало разбивање на кохезијата во самите градови, со тенденција кон групирање во хидбридизирани станбени комплекси. Инфраструктурата (водоводите, одводите, улиците) на местата со потврдено отсуство на средства и служби за нивно адекватно одржување влегле во фаза се распаѓа и постепено излегувале од употреба. Дури и онаму каде што се интервенирало, градежните зафати честопати

²⁷⁶ Максимовиќ, “Северни Илирик.” 22, заб. 25; Румен Теофилов Иванов, *Долнодунавската одбранителна система меѓу Дортикум и Дуросторум од Август до Мавриќиј*, изд. 1 (София: ALEA, 1999), 317; Vujadin Ivanišević, “The Danubian Limes of the Diocese of Dacia in the Fifth Century,” во *Romania Gothica II, The Frontier World Romans, Barbarians and Military Culture*, ур. Tivadar Vida (The Frontier World Romans, Barbarians and Military Culture, Budapest: Eötvös Loránd University; Institute for Archaeological Sciences, 2015), 659-661; James Crow, “The Anastasian Wall and the Lower Danube Frontier before Justinian,” во *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC-VI c AD)*, ур. Lyudmil Vagalinski (The lower Danube in antiquity (VI c BC-VI c AD), International Archaeological Conference Bulgaria-Tutrakan, 6.-7.10.2005, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences; National Institute of Archaeology and Museum; Tutrakan History Museum, 2007), 401-408; Andrew G. Poulter, “The Transition to Late Antiquity,” во *The Transition to Late Antiquity: On the Danube and Beyond*, ур. Andrew G. Poulter, Proceedings of the British Academy 141 (Oxford; New York: Published for the British Academy by Oxford University Press, 2007), 9; Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 107; Иванишевиќ, “Касноантички град у Илирику.” 56.

²⁷⁷ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 50.

²⁷⁸ Динчев, “Градът и църквата.” 312.

биле импровизација²⁷⁹. Потребите за вода се задоволувале со копање на бунари или изградба на цистерни. Градовите како места со повисоко ниво на култура на живеење биле релативно поизложени на стрес. Во некои била констатирана тенденција за враќање кон протоурбано ниво на развој. Во нив почнале да продираат елементи карактеристични за руралната економија, после штотакви манифестации почнале да се појавуваат и во архитектурата²⁸⁰. Епископите и високото свештенство, располагале со капацитети за преработка на ресурси, а производни капацитети се наоѓале и во куќите на поединци²⁸¹.

Слични последици биле констатирани и во **провинцијата *Epirus Vetus***. Префектот на *Шугисум* Клавдиј Мамертиниј многу сликовито ја опишал состојбата во главниот град на провинцијата *Nicopolis*. Според неговите зборови, куќите на богатите биле разрушени, крововите на пазарите паднати, аквадуктот напуштен, а одржувањето на Актиските игри било стопирано. Еклатантни примери за овие процеси се откриени во *Butrint*, кадешто театарот бил напуштен во 4 в., врз аквадуктот биле направени импровизирани преправки, а живеалишта и работилници со скроман квалитет ги окупирале и преградиле пораните градби. Во време на втората половина на 5 в. и првата половина на 6 в. се следел тренд на изградба на фортификации коишто заградувале редуциран дел од градовите и подигање на голем број на цркви²⁸². Луксузните импорти таму исчезнале после средината од 7 век²⁸³. Според археолошките податоци, пошироко во *Epirus* интензивен урбан живот постоел до почетокот од 7 век. До средината од 7 в. сите градови освен *Dyrrachium* биле напуштени се до 9 век²⁸⁴.

Што се однесува до **островите во Егесјкото Море**, во средно Византискиот период, врз база на претпоставки се смета дека во внатрешноста на островот продолжиле да функционираат некои населени места, главно позиционирани околу ранохристијански базилики. Дополнително, се преферирале добро бранети локации подалеку од бреговите. Сепак, според J. Koder, ситуацијата на Лезбос како остров со огромен економски потенцијал не би можела да се споредува со помалите острови со лимитиран економски потенцијал, особено за земјоделие. На помалите острови била

²⁷⁹ За *Salona* еклатантен пример за ваквите тенденции се резултатите од истражувањето на лок. Илинац (Nenad Cambi и Željko Rapanić, “SALONA, Solin - Antički Grad,” *Arheološki Pregled* 12 [1970]: 106–111).

²⁸⁰ Suić, *Antički grad*. 248-249; Trombley, “Town and Territorium.” 231.

²⁸¹ Suić, *Antički grad*. 248.

²⁸² Bowden, “Church Builders and Church Building.” 59, 66.

²⁸³ William Bowden, “Urban Transformation in Early-Byzantine Epirus: The Example of Butrint,” во *Exchange and Trade in Medieval Europe - Papers of the “Medieval Europe Brugge 1997” Conference*, ур. Frans Verhaeghe and Guy De Boe, том. 3, Instituut Voor Het Archeologisch Patrimonium.; *Rapporten* (Zellik: Institut vor het Archeologisch Patrimonium, 1997), 165.

²⁸⁴ Bowden, “Urban Transformation in Early-Byzantine Epirus.” 166.

констатирана контракција во обработливите земјоделски површини како последица на депопулација²⁸⁵.

Првите манифестации со профан карактер започанале да се појавуваат паралелно со консолидирањето и градежната иницијатива во повеќе градови на Балканот, т.е. уште од последните децении на 4 век. Овие појави особено се интензивирале после средината и последните децении од 5 в., период кога од друга страна биле создадени врвните архитектонски остварувања во сакралната христијанска архитектура. Типични симптоми за декадентни појави во урбаните средини биле: затворање и поделба на портиците на улиците со колониади и на другите јавни градби, заради адаптирање како живеалишта, работилници или дуќани; присвојување на улиците и отворените простори и подигање на скромни градби намена идентична како погоре опишаната врз улици и други отворени јавни површини; напуштање на јавните градби, особено на бањите и театрите, систематското монтирање на архитектонската декорација од нив, а во екстремни случаи, дури и нивно монтирање и горење на мермерните елементи заради добивање на вар; депонирање на ѓубре и градежни материјали од градби во фаза на рушење во напуштените јавни градби и отворени простори (улици и плоштади); обнова и поставување на нови нивоа на подови соодветни за новите функции на градбите; поделбата на пространите приватни резиденции заради сместување на поголем број на посиромашни жители; површно одржување на фортификациите, аквадуктите, одводите, улиците и останатата инфраструктура и идентификувани импровизирани обнови со целосно занемарување и напуштање на подолг рок; копање на бунари како замена за нефункционалните аквадукти; ниско ниво на чистота и хигиена; неорганизирано погребување надвор од некрополите во разни делови од населбата²⁸⁶. Во периодот од втората половина на 4 в., дел од населението од руралните средини, започнало да се населува, односно да концентрира во непосредната околина и покрај бедемите од поголемите градови. Како резултат на овој процес се појавиле големи предградија надвор од бедемите. Според употребените градежни материјали и квалитетот на изработката, градбите во предградијата, споредено со оние во внатрешноста на самите градови и со субурбаните вили, биле на пониско архитектонско рамниште²⁸⁷. Во текот на 4

²⁸⁵ Koder, "Historical Aspect." 162-163.

²⁸⁶ Russell, "Transformations in the Early Byzantine Urban Life." 144.

²⁸⁷ Во *Heraclea Lynkestis* „субурбаната“ населба е подигната во втората половина на 4 в., а замрела во првата половина од 5 в. (Елица Манева, "Резултати од заштитните ископувања Extra Muros во Хераклеја," *Macedoniae Acta Archaeologica* 7-8 [1987]: 125-142; Елица Манева, "За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја," *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 [1988]: 175-186; Миодраг Грбић, "Откопавања у Хераклеји," *Уметнички преглед* год. I, бр. 11 [1938]: 351). Субурбаната населба во *Stobi* била изградена на самиот крај

в. мрежата од полски вили забележала голема експанзија и поминала низ процес на нуклеизација и централизација. После крајот од 4 в. дел од руралното население запоседнало голем дел од напуштените полски вили, а во 5 в. околу некои од нив биле изградени бедеми²⁸⁸.

Доминантен дел од градежната активност во градовите во 5 в. и првата половина на 6 в. произлегувала, пред сè, од интересите на државата и црквата и се манифестирала преку подигање на дефанзивна воена архитектура и инфраструктура, сето тоа на сметка на сè поизразената дезинтеграција и опаѓање на квалитетот на станбената архитектура. Според концептот на „идеален град“ во 6 в., на место на декоративните и естетските елементи, фокусот се ставал повеќе врз практичните елементи. Пред сè на безбедноста т.е. фортификацијата, црквите, манастирите и добротворните организации, обезбедувањето со вода за пиење и бањите. Ова тврдење нашло своја потполна аргументација во јустинијановата градежна иницијатива, а еклатантен пример се новоподигнатите градови, *Iustiniana Prima*, пред сè²⁸⁹. Според Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), идеал за град биле опременоста со моќна фортификација, аквадукт, бања, улици со портици, цркви и раскошни резиденции²⁹⁰.

На Царичин Град, во акрополата се наоѓал црковниот врв, а во првата зона или Горниот град биле сместени уште неколку цркви, трговскиот квартал и администрацијата со *principia – praetorium* во јужниот дел. Значителен дел од Горниот град бил користен за домување.

од 4 в. или почетокот на 5 в. и континуирано функционираше и во 6 век (Al B. Wesalowsky, “Burial Customs in the West Cemetery,” во *Studies in the Antiquities of Stobi* том. II, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973), 104; Виктор Лилчиќ, “Ранохристијанската засводена гробница кај с. Орман, Скопско, и преглед на другите македонски наоди,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987): 143-151; Милан Ивановски, “Стоби, Западна некропола, 1992” *Културен живот XXXVII* (1992): 32–36).

²⁸⁸ Масивни архитектонски комплекси чијашто главна намена била снабдување и логистичка поддршка на војската на лimesот и на императорот биле констатирани во *Mediana*, во *Felix Romuliana*, потоа *Villa publica Pistrensis* на 30 римски милји западно од *Sirmium* и вилата кај Мадара во Р. Бугарија (Efthymios Rizos, “Centres of the late roman military supply network in the Balkans: a survey of horrea,” *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz* 60 (2013), 666, 668, 670, 684; Иванишевиќ, “Касноантички град у Илирику.” 52).

²⁸⁹ Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 107-126, особено страна 110. Иако дел од истражувачите овој град го лоцирале во провинција *Dardania*, главно повикувајќи се на информацијата кај Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) дека се наоѓал во земјата на Дарданците (Procopius, *De Aedificiis* IV 1.17 (ур. Dewing 1940, LCL 343, 225), сепак тој се наоѓал во рамките на провинцијата *Dacia Mediterranea*, во близина на границата со *Dardania*. Иако не знаеме за непосреден податок, сепак, при набројувањето на провинциите под јурисдикција на оваа архиепископија, провинцијата *Dacia Mediterranea* на две места била ставена на прво место. Дополнителен аргумент е и тоа што во предговорот од единаесеттата новела во еден долг пасус, се споменува *Dacia Mediterranea* како провинција што не е многу далеку од *Pannonia II* како провинцијата *Macedonia* (*Iustiniani Novellae* XI; CXXXI.3 [ур. Scott 1932, *The Civil Law XVI, XVII*]; *Iustiniani Novellae* (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 47-48; Stanisław Turlej, *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian’s Church Policy*, прев. Anna Sosenko, *Jagiellonian Studies in History* том. 7 (Krakow: Jagiellonian University Press, 2017), 13, заб. 15).

²⁹⁰ За истакнување е трансформацијата во Императорскиот портик во *Constantinopolis* во цистерна (Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 395-400; Zanini, “Coming to the End.” 133).

Идентификувани биле вкупно шеесет куќи распоредени радијално во однос на акрополата, педесет од кои се прилепени директно за бедемот на акрополата²⁹¹. Во Долниот град биле сместени уште неколку цркви, бања и главно градби со станбен карактер. Станбените градби биле организирани во два реда, а поседувале атриуми, дворови и анекси. Во втората половина на 6 в. нови градби го окупираше слободниот простор помеѓу јавните и сакралните градби, покрај бедемите и во портиците. Дури дотаму што било проследено со рушење на една од кулите на акрополата и врз остатоците било изградено живеалиште²⁹². Предградијата коишто исто така се заградени со бедеми биле далеку поретко населени. Покрај Источната порта била откриена бања. Живеалиштата биле групирани во помали целини со дворови со различна големина помеѓу нив. Некои од дворовите имале доградби за чување на домашни животни. Во непосредна околина на бранетиот периметар на населбата, покрај околните рекички биле лоцирани работилници за градежна и садова керамика²⁹³. Во предградијата и во непосредната околина било претпоставени постоење на неколку манастири со прифатилишта. Едно од нив се наоѓало северно од бањата покрај Источната порта²⁹⁴. Градот забележал изразен пад и депопулација почнувајќи од времето на Јустин II (565-578). Во градежништвото била зебележлива масовната употреба на сполии, вклучително на архитектонски елементи, а посведочена била и секуларна (профана) намена на атриумите и нартексите на некои од црквите. Следела и концентрација на населението во повисоките и подобро бранети зони од градот. Сепак, и покрај се, формално или не, до 602 год. Царичин Град сеуште имал ранг на архиепископија²⁹⁵.

²⁹¹ Ова претставува флагрантно кршење на закон од 398 со којшто се наредува рушење на сите градби (не јавни) коишто биле прилепени за бедемите или кон други јавни градби или коишто биле подигнати на јавни површини (плоштади или тремови на јавни градби), (*Codex Iustinianus VIII. XII.14* [ур. Scott 1932, *The Civil Law*]). Основната цел била заштита од пожар и непречено движење покрај нив во случај на опасност.

²⁹² Вујадин Иванишевиќ и Соња Стаменковиќ, “Разградња фортификације акропоља Царичиног Града,” *Лесковачки зборник* LIII (2013): 22-30. Овој процес се поврзува со населувањето на ново население, веројатно бегалци, при крајот од владеењето на Јустин (565-578), (Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 124-125, заб. 61).

²⁹³ В. Кондиќ и В. Поповиќ биле со став за хронолошки разлики помеѓу делови од бедемите (Владимир Кондиќ и Владислав Поповиќ, *Царичин Град утврђено насеље у византијском Илирику* [Галерија Српске академије наука и уметности 33, 1977], 171). Според некои истражувачи, акрополата на Царичин Град била секундарно заградена со бедем (Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 117-119, заб. 27, 124).

²⁹⁴ Претставува правоаголна градба (40 x 20 m) со простории распоредени околу централно позициониран перистил (Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 120). За лоцирањето на сместувалишта за странци, за стари и за сиромашни покрај бања во *Aelia Capitolina* види (Michele Voltaggio, “‘Xenodochia’ and ‘Hospitia’ in Sixth-Century Jerusalem: Indicators for the Byzantine Pilgrimage to the Holy Places,” *Zeitschrift Des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-) 127, бр. 2 [2011], 206).

²⁹⁵ Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 125-126.

Во пошироки рамки, археолошките истражувања покажуваат запустање и разградување на јавни градби и простори, главно градбите за игри и забава, бањите, улиците, одводите итн. Наместа каде што аквадуктите не се одржувале, биле констатирани алтернативни начини за снабдување со вода, главно преку копање на бунари. Се чини дека стариот инсуларен систем и генерално системот за комуникација (улицы, отворени простори и плоштади), пред сè заради неопходноста од нив, се основните граници кои не секогаш успешно, ги држеле во одредени рамки овие процеси на запоседнување, делење и пренамена на просторот во простор со комбинирана, станбено-производствено-складишна намена²⁹⁶.

Со градежните активности изведени за време на Јустинијан (527-565) ретки биле градовите каде што регионалната провинциска администрација добила ново седиште. Идеалот за град во периодот кој следува бил *κάστρον*²⁹⁷. Според одредени истражувачи во периодот помеѓу 6 в. и 8 в. дошло до милитаризација на урбаните населби, како одговор на се поагресивното однесување на надворешните непријатели и постојаното јакнење на позициите на воената елита во управувањето на градовите²⁹⁸.

Резиме

Заради хетерогеноста на проблемите како и на местата од каде тие потекнувале, централната власт била приморана да ја се врати автономијата на одлучување во рамките на помалите административи или географски целини и во самите населби. Тенденцијата била кон создавање на еден систем на само одржливост во споменатите рамки, а државата да се јавува како контролор, стимулатор и помагач на местата каде ќе се појавело потреба од истото²⁹⁹. М. Суиќ прави разлика помеѓу развојот на ситуацијата во крајбрежните области од таа во ридестите предели

²⁹⁶ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 370, 377. Одличен пример за мултифункционална намена на градежни комплекси (складирање и преработка на житарици и мешункасти плодови во простории кои се дел од градби со станбена и трговска намена) бил откриен во населбата *Iatrus* кај с. Кривина (Reinder Neef, "Archäobotanische Untersuchungen in Spätantiken Iatrus/Krivina (Grabungskampagnen 1992-2000)," во *Ergebnisse Der Ausgrabungen 1992 - 2000*, ур. Gerda von Bülow, Limesforschungen 28, Band VI, Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau [Mainz am Rhein: von Zabern, 2007], 444), но и комбинација од складишна и прозиводствена намена во Царичин Град (Вујадин Иванишевиќ и Иван Бугарски, "Нова сазнања о урбанизму Царичиног Града," *Старинар Н.С. 2016* књ. LXVI [2016], 154; Вујадин Иванишевиќ и Иван Бугарски, "Програм нових истраживања Царичиног Града," *Лесковачки зборник LVII* [2017], 54).

²⁹⁷ Procopius, *De Aedificiis* I. 11.10-15; IV. 1.19-23 (ур. Dewing 1940, LCL 343); Archibald Dunn, "The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III-VII Cc): General and Regional Perspectives*," *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (January 1994), 79-80; Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 387-388, 397-399.

²⁹⁸ Zanini, "Coming to the End." 133.

²⁹⁹ Ова се мисли и од аспект на економска (ресурси, храна), (Динчев, *Ранновизантискиите крепости*. 76), но и од аспект на воена и административна интервенција.

во внатрешноста на Балканот, каде што целокупната ситуација и нестабилност иницирале фаворизирање на високите и добро бранети предели во позадина на главните патишта како место за живеење и свртување на економијата кон сточарство³⁰⁰. Наоѓањето на мноштво инструменти за мерење на тежина укажува на можноста дека како што одминувало времето, дури и продажбата се децентрализира, т.е. станува секојдневие независно од централните пазари³⁰¹. Членовите на заедницата со повисока економска моќ произведувале за себе, притоа ангажирајќи/вработувајќи работници, додека вишокот го користеле за размена или за продажба³⁰². Руралните вили и понатаму останале центар на руралното производство. Се одржувале старите, а се граделе и нови вили³⁰³. Она што треба да се утврдува во микрорегионални рамки и од аспект на секоја населба посебно, е дали производството на суровини за преработка останало во руралните средини, или пак и суровините и нивната преработка се концентрирала во непосредната околина на градовите³⁰⁴. Дополнително, прашања коишто треба да се разгледуваат од аспект на секоја поединечна населба се производство во непосредната близина, надвор од бранетиот периметар како и користењето на отворени површини за малопроизводство на култури внатре во самите населби³⁰⁵.

³⁰⁰ Suić, *Antički grad*. 249; Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 108.

³⁰¹ Во услови на константен недостиг на станбен простор, дури и пазарите (Полукружен плоштад) како градби се трансформирале во мултифункционални комплекси. Сепак, цените на продуктите и трговијата биле многу строго контролирана од властите (Jones, *The Greek City*. 255).

³⁰² Потенцијално објаснување зошто толку многу луѓе се населуваат во близина на градовите, покрај потребата од зголемена безбедност, била и достапноста на работа. Она што на почетокот се појавувало кај во помал обем, прогресирало, за во втора половина на 6 в. да кулминира и да се манифестира како она што денес го откриваме во голем број населби. Потенцијалното намалување на квантитетот и на контролата на снабдувањето со основни егзистенцијални ресурси резултирало со тоа секој да произведува онолку колку може, а дополнителните потреби да ги задоволува преку купување, размена. Тука, секако соодветна улога добива и црквата, под чијашто контрола потпаднал значителен дел од градската економија.

³⁰³ Suić, *Antički grad*. 249.

³⁰⁴ Потенцијалите за отвореното големо производство на храна треба многу да се дискутираат во времиња на нестабилност проследени со присуство на популација со егзогено потекло. Во прилог на тоа треба да се има во предвид сточарството, живинарството, ловот и риболовот како потенцијални решенија во снабдувањето со храна. За резултати од анализите во *Iatrus* кај с. Кривина види (Laszlo Bartosiewicz и Alice Choyke, “Animal Remains from the 1970-1972 Excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria,” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 [1991], 196).

³⁰⁵ Во населбата *Iatrus* кај с. Кривина, локалното производство на храна, во прилог на што одат и наодите на коси и српови, било проследено со зголемен обем на занаетчиски активности внатре и околу населбата и зголемено количество на локално производство на керамика (Eva Hajnalová, “Archäobotanische Funde Aus Krivina,” во *Iatrus-Krivina II. Ergebnisse Der Ausgrabungen 1966-1977*, ур. Gerda von Bülow, Dietlind Schieferdecker, и Hiltrud Heinrich (Berlin: Akademie-Verlag, 1982), 235; A. Poulter шпекулира околу користење на отворените неизградени површини внатре во бедемите на *Nicopolis ad Istrum* за одгледување на просо и мешункасти производи (Andrew Poulter, *Nicopolis Ad Istrum: A Roman, Late Roman and Early Byzantine City ; Excavations, 1985 - 1992*, *Journal of Roman Studies Monographs* 8 [London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1995], 42, 44; Neef, “Archäobotanische Untersuchungen.” 444, заб. 86; Florin Curta, “Coins, Forts and Commercial Exchanges in the Sixth- and Early Seventh-Century Balkans,” *Oxford Journal of Archaeology* 36, бр. 4 [2017]: 439–454). За исхраната на населението на лок. Царичин Град кај Лебане види кај (Jago Jonathan Birk и др., “An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment, and Decline of Early Byzantine Caričin

Високата концентрација на луѓе во населбите и во нивната непосредна околина³⁰⁶, како и присуството на воени единици во некои региони, во услови на осиромашена и сериозно деградирана цивилна градска организација³⁰⁷, го ставило во прашање функционирањето на основните инфраструктурни елементи со егзистенцијален карактер, неопходни за преживување на жителите на самите населби и коишто го обезбедувале квалитетот и културата на живеење. Поради потребата од постојано воено ангажирање, значително се намалил капацитетот на градските власти и на државната управа да ги одржат во функција старите и да спроведуваат нови аквадукти и да обезбедат извори на техничка вода, одводна мрежа и да го организираат снабдувањето со останата храна неопходна за издржување на населението. Со истражувањата во некогаш урбаните населби биле констатирани промени коишто ги трансформирале во средини со неподносливи услови за живеење. Зголемената опасност по патните комуникации, негативно се рефлектирала врз развојот на производствено-трговските врски помеѓу населбите и населените места. Тоа се манифестирало преку релативна изолација и централизирање на производството и на индустријата во густо населените населби.³⁰⁸

Според Н. Saradi-Mendelovici, почетокот на пропаѓањето на урбаните центри се случил кратко после средината од 6 в., но потоа заклучува дека природните катастрофи, нападите и навлегувањето на егзогна популација биле само дополнителни удари врз и онака нестабилната структура. Таа одговорот на прашањето околу причината за дезинтеграцијата на градовите за време на Јустинијан (527-565) го нашла кај Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), според кого тоа е последица на нивното стареење, негрижа (веројатно економско и административно запоставување) и повремено заради акција на непријателите. Сепак, процесите ниту биле со еднаков интензитет

Grad,” во *LAC 2014 Proceedings* [3rd International landscape archaeology conference [17th – 20th of September 2014], Royal Netherlands Institute in Rome: VU E-Publishing, 2016], 7-8).

³⁰⁶ Zanini, “Coming to the End.” 137.

³⁰⁷ З. Костић, “Преображај града.” 34.

³⁰⁸ Во населбите покрај станбените објекти или во рамките на самите станбени објекти се наоѓале простори со трговска, производствена (храна, оружје, метални и керамички предмети) и складишна намена, како и простории најверојатно користени за одгледување на домашни животни. Мултифункционална намена внатре во одредени градби, како и на градби кои се наоѓале во мал просторен круг во самите населби се идентификувани во *Stobi, Heraclea Lyncestis* и *Scupi* (Ђорѓе Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године,” *Starinar* X-XI (1935-1936) [1936], 154; Viktorija Sokolovska, “СТОБИ – II Peristerijeva palata,” *Arheološki pregled* 7 [1965], 128; Томе Јанакиевски, “Доцноантичка микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 [1977], 97; Т Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 73, сл. 77, 78; Ленче Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum (водич)* [Скопје: Музеј на град Скопје, 2008] 42; Талевски, “Рановизантиска профана архитектура.” 188-191, 204), а забележан е и на просторот на денешна Словенија (Marijan Slabe, “O naselbinski strukturi ob zatoni antike na Slovenskem (5 – 6. stol.),” *Lixnid* 7 [1989], 217), и денешна Србија (Михаило Милинковиќ, “Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије,” во *Ниш и Византија - зборник радова III* [Ниш: Град Ниш, 2005], 173-174).

(следствено и траење), ниту пак резултирале насекаде на ист начин³⁰⁹. Бројот на потенцијални фактори на влијание врз тие процеси бил голем, но Saradi-Mendelovici ги издвојува депопулацијата т.е. падот на густината на населението, економската виталност, политичкото и административното значење, но и недостатокот на храна, инфлацијата, епидемиите, сушите и земјотресите³¹⁰. Како и да е, доколку како репери се земат градовите од 5 в., на крајот од 6 в. и почетокот на 7 в. во најголем број средини функцијата „град“ престанува да постои. Во дваесетите години на 7 в. престанала на постои и префектурата *Illyricum*³¹¹.

Некаде, како во *Thebae*, *Heraclea Lynkestis*, *Lychniidus*, *Scupi*, *Stobi*, во првата половина од 6 в. сеуште се забележувале градежни активности на релативно високо архитектонско рамниште. Без оглед дали средината на 6 в. е времето на отпочнување на тие процеси или можеби тоа треба да се смести еден век порано, до средината од 7 в. опстанале многу малку населби, а уште поретко каде може да се зборува за урбана форма на живот. Околу средината на 6 в. биле изградени базиликите А и Д на Царичин Град, базиликата во село Курлина кај Ниш, и градежните зафати врз базиликата во Пирдоп, базиликата во Белово била датирана во 6 в., но имала трипартитен презвитериум. Во време на Јустин II (565-578) зафати биле изведени врз црквата Богородица од Блахерна во *Constantinopolis*, а при крајот од 6 в. во *Thessalonica* биле извршени зафати врз црквата Хосиос Давид³¹². Последен зафат во градовите во западна Мала Азија била изведбата на декорацијата врз црква во *Miletus* во 602 година³¹³. Во текот на 7 в. државниот систем се контрахирал во континуитет, притоа задржувајќи обем онолку колку што бил неопходен за негово основно одржување и опстојување, конзистентно со можностите и потенцијалите. Тоа може да се сфати повеќе како негово адаптирање во услови на редуцирање на последиците од се поизразени ризици и притисоци³¹⁴. Генералната исцрпеност која ја покажувал државниот систем се манифестирала и во градежната активност. Во текот на 7 в. и 8 в. не постоела значајна градежна активност во *Constantinopolis*, а за обновата на аквадуктот на Валенс работници се собирале од целата територија на државата³¹⁵.

³⁰⁹ Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline.'" 233

³¹⁰ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 371, 401.

³¹¹ Костић, "Осврт на административне поделе." 81-82.

³¹² Ђорђе Стричевић, "Баконикон и протезис у ранохришћанским црквама," *Starinar* IX-X (1958-1959) (1959), 59, 61, 62, заб. 30.

³¹³ Clive Foss, "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia," *American Journal of Archaeology* 81, бр. 4 (Autumn 1977), 477-478; Whittow, "Recent Research on the Late-Antique City." 139.

³¹⁴ Kazhdan и Cutler, "Continuity and Discontinuity." 477; Treadgold, "The Break in Byzantium." 315.

³¹⁵ Kazhdan и Cutler, "Continuity and Discontinuity." 468; Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 369.

Се поставува прашањето зошто градовите не закрепнале после кризите, без оглед на тоа кои биле предизвикувачите. Државата секогаш имала механизми како да се справи со секој од нив, но на локално и регионално ниво³¹⁶. Глобалноста на одредени процеси се чини единствено може да се објасни единствено преку фактори коишто се манифестирале во пошироки географски рамки, пред сè, системската поставеност и организацијата на државата, ослабувањето на муниципалната управа и појава и ширењето на христијанството и неговата институционална позадина.

На крај, се поставува прашањето каде живеела цивилната елита во градовите во услови на окупирање на јавниот простор со архитектонски скромни градби и органско инкорпорирање на тие ваквите градежни зафати внатре во некогаш раскошни резиденцијални комплекси и дали воопшто таа елита треба да се бара внатре во градовите, во полските имоти, во метрополите или на повисоките добро бранети локации³¹⁷?

³¹⁶ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 371, 375.

³¹⁷ Се чини дека следењето на водоводниот систем во контекст на локацијата и правото на окупирање на јавен простор се насоки кон идентификување на резиденциите на таа елита. За пример во *Gortyna* види (Zanini, "Coming to the End." 136, 140).

4.2. Религијата и урбаното уредување

4.2.1. Статусот на црковната организација и нејзините членови

Римската империја политичкото единство на огромна територија го постигнала по цена на културно и религиозно разнообразие. Појавата на христијанството и неговото релативно брзо ширење, во најголем дел било последица токму на таквата хетерогеност и културна слобода. Христијанството како религија, својот најинтензивен развој го поминало во сиропалестинското подрачје и во хеленистичко-римските градови во Мала Азија. Во иницијалната фаза проникнувало помеѓу припадниците на Јудаизмот. Оттаму ширејќи се по линија на трговските патишта стигнало до Балканот, Северна Африка и на Западот³¹⁸. Ширењето на христијанството во урбаните средини може да се следи преку неколку фази, создавање на *domus ecclesiae*, подигање на *memoriae* и гробни цркви главно лоцирани *extra muros*, а дури потоа следело негово целосно навлегување внатре во населбинските ареали, главно под покровителство на секуларната елита и на црковните водачи³¹⁹. Во некои средини следел процес на формирање на квартави (*enoria*) околу црквите³²⁰. Се формирале црковни комплекси и квартави кои што зафаќале релативно голема површина во однос на останатиот населбински ареал³²¹. Полека градовите станувале претесни, па цркви (не гробни) се граделе и во рамки на кварталите коишто се наоѓале *extra muros*³²². Изградбата на црквите ги финансирала државата, самата црква или локалното економски моќно население, индивидуално или колективно. Во случаи уметници, занаетчии и трговци ги „донирале“ своите услуги на црквата³²³. Во периодот пред Константин (306-337) христијанството оставило многу

³¹⁸ Wayne Atherton Meeks, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, Second edition (New Haven London: Yale University Press, 2003), 10-11; Rodney Stark, “Christianizing the Urban Empire: An Analysis Based on 22 Greco-Roman Cities,” *Sociological Analysis* 52, бр. 1 (spring 1991), 82-83, 85-86.

³¹⁹ Базилика К и Базилика G во *Thebes* во *Thessalia* (Karagiorgou, “Demetrias and Thebes.” 193-194). За рани цркви лоцирани покрај бедем види кај (Popović, “A Survey of the Topography and Urban Organization.” 145, заб. 57). За урбаниот карактер на раната црква види (John F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, *Orientalia Christiana Analecta* том. 228 [Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1987]; Виктор Лилчиќ, *Ранохристијанска црква* [Скопје: Македонска цивилизација, 2003], 8-9).

³²⁰ Епископски квартави или маала се посведочени во *Hippo Regius*, *Gerasa*, *Bostra*, *Palmyra* и во многу друго градови на Блискиот Исток (Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 86).

³²¹ Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 74, 75-77.

³²² Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 79.

³²³ Bowden, “Church Builders and Church Building.” 64, 66.

скромни и тешко забележливи материјални траги. Во тој период верниците главно потекнувале од економски слабите општествени заедници или од групите на занаетчии и трговци³²⁴.

Но, со донесувањето на едиктот во *Mediolanum* во февруари 313 год. христијанството било легализирано, а христијаните почнале да ги уживаат истите права со припадниците на другите религии. Сепак, честопати се заборава дека всушност Галериј (293-311) неколку денови пред смртта во почетокот на мај 311 год. во *Serdica* го донесол Едиктот за толеранција со којшто на христијаните им се дозволило слободно да ги градат (обноват) своите храмови и да се собираат доколку притоа не го нарушуваат јавниот ред, и им се признавало правото да можат безбедно да живеат во сопствените домови³²⁵. Урбаните центри биле првите локации каде што проникнало христијанството и места каде што за прв пат масовно се ширело³²⁶. Процесите на негово прифаќање во изолираните и руралните средини и од страна на населената егзогена популација, со одредени исклучоци, одело многу побавно и особено се интензивирало во текот на 5 век³²⁷. Во тој контекст, ширењето на бројните ереси и секти било поинтензивно во руралните средини и помеѓу неписменото население³²⁸. Секако, фактори коишто треба да се имаат во предвид се и интензитетот на традиционалните верувања, далечината и времето потребно за патување од едно до друго место, обемот на воспоставена комуникација и нивото на поврзаност помеѓу луѓето (роднинска, пријателство и размена)³²⁹.

³²⁴ Jones, *The Later Roman Empire*. 982; Rizos, "The Making of a Christian Society." 320. На просторот од *Thracia* и *Moesia* првите црковни општини се формирале уште од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. (Велизар Велков, "Бележки върху социално-икономичкото развитие на град Одесос през ксноантичната епоха," *Известия на археологическото дружество град Варна X* [1956], 112.)

³²⁵ John R. Knipfing, "The Edict of Galerius (311 A. D.) re-considered," *Revue belge de philologie et d'histoire* 1, бр. 4 (1922), 695-697, <https://doi.org/10.3406/rbph.1922.6200>; Панов, "Солун за време владеењето." 143-145. Едиктот бил сочуван според цитирана копија од *Nicomedia*.

³²⁶ Meeks, *The First Urban Christians*. 11.

³²⁷ Chavdar Kirilov, "Der Rissig Gewordene Limes. Höhsiedlungen Im Östlichen Balkan Als Zeugnis Für Die Schwäche des Oströmischen Reichs in Der Spätantike," во *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC-VI c AD)*, ур. Lyudmil Ferdinandov Vagalinski (International Archaeological Conference Bulgaria-Tutakan, 6.-7.10.2005, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences; National Institute of Archaeology and Museum; Tutakan History Museum, 2007), 350.

³²⁸ Jones, *The Later Roman Empire*. 941, 942, 955-956; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 94, 96. Субкултурната теорија на урбанизмот го третира збирот на вредности и норми на однесување кои разликуваат една група од културата на пошироката заедница во која припаѓаат. Во социологијата, субкултура претставува потподелба на „национална“ култура (во политичка смисла) или енклава во нејзин склоп со посебна интегрирана мрежа на однесување, верување и гледишта. Во случајов се однесува на религиозната определба, конкретно на христијанството како различна и нова варијација во постојните религиозни норми. Според оваа теорија, повисокиот степен на урбанизација бил пропорционален со: квантитетот на субкултурни варијации, интензитетот на субкултурните манифестации, квантитетот на извори на дифузија, со обемот на дифузијата во субкултурата, со степенот на отстапувања од „нормите“ и од бројот на единки во една населба (Fischer, "Toward a Subcultural Theory." 1319-1341).

³²⁹ Stark, "Christianizing the Urban Empire." 80, 86.

Од аспект на промени и иновации во каноните, црквата била исклучително конзервативна. Сепак, колку и да се стремела кон тој идеал, црквата била далеку од кохерентна и постоеле локални и регионални варијации на каноните. Доживотно избраните епископи неприкосновено и автократски ја владееле делегираната територија. Тие поседувале и апсолутни права во поставувањето и унапредувањето на црковните лица, но биле подложни на желбите на инвеститорите, особено во случаите кога црквата се градела на приватен имот. Иако Констанс (337-350) се надевал дека свештенството ќе стане наследна функција, сепак, неговите очекувања не се исполниле во целост³³⁰. Свештениците биле почесни гости во империјалниот двор, и слободно можеле да го користат поштенскиот превоз³³¹. Црквата генерирала приходи и од копнената и поморска трговија, но и од градските пазари, а поседувала и преработувачки и производствени капацитети³³². Како дел од епископиумите на епископите и градските свештеници во градовите на источен Јадран, а и пошироко во Империјата, неретко се наоѓале комплекси за производство на вино, масло и други производи, а самото свештенство на чело со водачите на заедниците се стремеле кон зголемување на поседите со коишто располагале³³³. Сепак, во текот на 4 в. било правило епископите и свештенството да ги подмируваат трошоците за живот од некоја друга дејност. Свештениците со повисоки чинови порано се повлекувале од дополнителната работа, додека пониското свештенство продолжувало да се занимава со занаетчиство и трговија, колку и да било тоа недолично. Уште со самата појава на пустиножителство и на монаштво, суштината била во самоодржливоста на овие редови преку занимавање со земјоделско производство, ковање, дрводелство, кожарство, изработка на облека и валање, изработка на обувки и плетење на корпи и покривки за под, препишување и друго. Пустиножителите и монасите егзистирале и од добродетелство и од други доброволни приходи. Постоеле драстични разлики помеѓу примањата на свештениците, а варијациите биле во зависност од седиштето, црквата во која се служи (епископска или друга црква во една населба), од чинот во црковната хиерархија, потоа од редот на кој припаѓа (епископски, парохиски или други институции), од времето поминато во служба и од големината на донации и приходи во црквата, болницата или

³³⁰ Jones, *The Later Roman Empire*. 913, 927.

³³¹ Jones, *The Later Roman Empire*. 90, 894, 895, 904, 910.

³³² Митрофан Васильевич Левченко, “Церковные имущества V–VII вв. в восточно-римской империи,” *Византийский временник* II (XXVII) (1949), 17-18, 22.

³³³ Suić, *Antički grad*. 248.

мартириумот³³⁴. На соборот во *Antiochia* во 341 год. бил јасно потврден авторитетот на митрополитот над другите епископи, а сите заедно со мнозинство од епископите во провинцијата можеле да се спротивстават на предлог за епископ даден од локалното население и од локалното свештенство. Во текот на 5 в. ситуацијата се променила. Во тој период бил забележан тренд, одлуката околу изборот на епископи да ја носат членовите на градските совети и локалните моќници членови на државната аристократија³³⁵. Притоа пропаѓал дотогашниот систем за избор на црковна администрација, а се поголем број економски моќни и луѓе со висок социјален статус започнале да заземаат места во црковната хиерархија. Дополнително, од почетокот на 5 в. црковните приходи започнале да се делат на делови за епископот, за свештениците, за црквата и на крај за сиромашните, со тенденција за намалување на делот кој одел за добротворни цели³³⁶. Во средината на векот подмитувањето заради влијаење на одлуки престанало да биде скандалозно. И покрај сериозните обиди за воспоставување на контрола, подмитувањето заради директно или индиректно влијаење на процеси за избори на свештеници во сите нивоа од црковната хиерархија станало секојдневие³³⁷. Локалното население и локалното свештенство релативно рано почнале да ја губат автономијата во изборот на свој епископ, а притоа за епископи се бирале луѓе коишто биле фаворизирани од епископите на соседните области и од митрополитот. Во време на Јустинијан (527-565) обичното население било целосно исклучено од изборот на епископи, а била укината и давачката *insinuativa* која се давала на црквата при примањето на нов член. Избраниот епископ плаќал соодветна сума на пари на сите коишто учествувале во процесите при неговото влегување во служба³³⁸.

³³⁴ Jones, *The Later Roman Empire*. 907-908, 931. Хиерархијата којашто ја познаваме денес (Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 158, заб. 93) се развива подоцна.

³³⁵ За истакнување е тоа што познати се случаи кога поставениот епископ не бил прифатен од населението во градот. Во тие случаи нивната позиција можела да се обезбеди на сила и преку ангажирање на воени единици од страна на државата.

³³⁶ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 28-29.

³³⁷ Според одредени антички автори христијаните биле главните виновници за пропаѓањето на Римската Империја. Делото *Historiae adversus paganos* од Оросиј (416-417) било одговор на ваквите обвинувања, додека Салвијан од Марсеј отишол дотаму што политичкото и военото слабеење на Империјата го сметал како божествена казна за корумпираноста на современите христијани (Maijastina Kahlos, “Seizing History: Christianising the Past in Late Antique Historiography,” во *Past and Present in Medieval Chronicles*, ур. Mari Isoaho, том. 17, COLLEGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences (Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 2015), 19, 24, 28).

³³⁸ Jones, *The Later Roman Empire*. 909-910.

Уште од времето на Константин (306-337) се започнало со доделување на храна (леб, вино итн.) за свештениците и монасите³³⁹. Понатаму во два наврати оваа субвенција била намалува на третина од Јулијан (355-361-363) и на седмина од Теодосиј (408-450)³⁴⁰. Во 451 год. биле потврдени давачките (за коишто се зборува како за *annonae*) од страна на држава кон црквите, коишто требало да се користат за добротворни цели, а кои честопати биле во форма на храна, најмногу жито³⁴¹. Дополнителен извор биле и донациите како духовен тестамент од страна на верниците³⁴². Јустинијан (527-565) дури и правно го регулирал процесот, преку должноста верникот да се консултира со епископот дали средствата биле доволни не само за подигање на храм, туку и за одржување на свештенството и богослужбите³⁴³. Државата интересот го гледала во осигурувањето на моралното и политичкото единство помеѓу населението преку контрола над црквата, која пак под контрола ги држела верниците. Стравот од вечна казна на следниот живот и постојаното повторување на потребата од покорност кон властите и редовно плаќање на даноците од страна на христијанските автори³⁴⁴, претставувале фантастична алатка за контрола на масите. До средината од 6 в. државата и црквата речиси целосно се фузирале³⁴⁵. Државата и ја предала делата добродетелска дејност на црквата и сите ксенодохиони (сместувалишта за странци), носокомеи (болници), геронтокомии (прифатилишта за старци), птохотрофии (за сиромашни), хосокомии (за

³³⁹ Може само да се замисли колкаво олеснување било тоа за заедниците на христијани ако се знае дека до неодамна во делот од империјата под контрола на Галериј (293-311) биле изведувани нивните најжестоки прогони (Панов, “Солун за време владеењето.” 137-138). Сепак, С. Snively изнесува сомневање по прашањето околу големината на бројот на погинати христијани, при што потенцира дека пристапувањето кон христијанство не било ниту масовно ниту пак брз процес и дека прашањата околу тоа кој бил типот и локацијата на црквите и генерално колкави биле заедниците се прашања коишто тешко може да се одговорот во моментов (Снајвли, “Ранохристијанскиот период.” 1330). Спротивно е мислењето на Д. Зајковски. И покрај проблематичната автентичност и контрадикторност на некои од податоците коишто ги користи, и дискутабилниот начин на заклучување, сепак сметаме дека донесува податоци коишто треба да се имаат во предвид (Драган Зајковски, “Христијанските маченици во Македонија во I - IV век,” Историја год. XLV, бр. 1-2 (2009): 13–26).

³⁴⁰ Според А. Н. М. Jones за време на Јулијан (355-361-363) биле целосно укинати субвенциите (грантовите) за црквата, а повторно воспоставени но намалени на една третина од Јовијан (363-364), (Jones, *The Later Roman Empire*. 899).

³⁴¹ Jones, *The Later Roman Empire*. 899, 904-905.

³⁴² Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 284, 287, 288.

³⁴³ Одличен пример за квантитетот на неопходни ресурси за создавање на една монашка заедница се наоѓа во писмата на папата Григориј (590-604), (Denis Sami, “Changing Beliefs: The Transition from Pagan to Christian Town in Late Antique Sicily,” во *Debating Urbanism within and beyond the Walls A.D. 300-700: Proceedings of a Conference Held at the University of Leicester, 15th November 2008*, ур. Denis Sami и Gavin Speed, Leicester Archaeology Monograph 17 (Bristol: 4word Ltd, 2010), 228, 230).

³⁴⁴ Jones, *The Later Roman Empire*. 983. За карактерот на животот на еден покорен христијанин според црковната догма види (Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 388-392).

³⁴⁵ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 376. Крунисувањето на императорот било световно-воена церемонија до 7 в., со учество на патријархот само како дополнување. Дури во 7 в. станало верска церемонија (Острогорски, “Држава и друштво.” 8).

болни), орфанотрофии (за сираци), јасли или брэфотрофии, лепрозории (за лепрозни) биле упраувани од монаси и се наоѓале под контрола на епископот и патријархот³⁴⁶. Евидентни биле и промени во образованието. Така, елементарното образование преминало во рацете на црквата (училишта, пајдефтерии, дидакалии и школи егзистирале во рамки на црковните комплекси)³⁴⁷. Постоеле и приватни добротворни организации, коишто во првите векови од прифаќањето, црквата не ги промовирала многу³⁴⁸. Покрај хонорари за црковната хиерархија и одржување на храмовите, инвестиции од страна на црквата и свештенството во секуларни цели биле многу чести. Сиропиталишта и болници биле отворени насекаде, а некои епископи интервенирале на местата каде градските совети немале ниту капацитет, ниту можности. Епископите се стекнувале и со функција на *defensor civitatis*, со задача да ги заштитиуваат жителите од злоупотреби од страна на провинциската управа³⁴⁹. Постепено епископите се наметнувале и развиле повеќестрана дејност, за на крајот некои од нив да станат сопственици на големи имоти и бројна зависна работна рака, да управуваат со одбраната, да се фактори кои одлучуваат околу градежни активности. Тие се јавуваат и како одговорни лица за масивни градежни зафати³⁵⁰. Епископите, покрај во контролата

³⁴⁶ Левченко, “Материалы для внутренней.” 12, 13, 14; Peregrine Horden, “The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam,” *Journal of Interdisciplinary History* 35, бр. 3 (2005): 361–389. Околу законите со коишто се регулирале овие градби види (*Iustiniani Novellae* CXX, CXXXI [уп. Scott 1932, *The Civil Law*]). За градбите коишто ги подигнал Василиј, епископ на *Caesarea* во *Cappadocia I*, заради што бил обвинет за запоставување на јавните градби види (Коресек, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 302).

³⁴⁷ Изнесена е претпоставка за користење на една од просториите јужно од Базилика С во *Thebes* во *Thessalia* како училиште, додека за простории во Базилика В се претпоставува дека се користеле за подготовка на оброци за сиромашни (Karagiorgou, “Demetrias and Thebes.” 189-190, 212).

³⁴⁸ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 390. Во тој контекст можеби треба да се спомене и Бененат од *Heraclea Lynkestis* кој што бил богобојазлив, народен поротник, помошник на вдовиците, хранител на сираци, спас на сиромаси и закрилник на бездомните. Очигледно како добродетели се јавувале и индивидуи (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животом во Heraclea Lynkestis*. 90, 136).

³⁴⁹ Jones, *The Greek City*. 253. Во *Heraclea Lynkestis* епископот го заштитил градот од неповолности преку испраќање на дарови, а притоа споменуваат други органи на градската управа (Malchi Philadelphensis [уп. Müller 1885, *HGF* 4, 125]; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животом во Heraclea Lynkestis*. 20, 135, заб. 32). Спротивно, кога бил нападат *Thessalonica*, таму во преговорите бил испратен командантот на градот, патрикијот Хиларијан (Папазоглу, *Македонски градови*. 192). Во случај во *Odessos*, заради настанати спорови епископот Мартин во 535 год. патувал до *Constantinopolis* како претставник од својот град за решавање на спор (Велков, “Бележки върху социално-икономическото развитие.” 113). Епископот Гргур од *Nazianzos*, во кореспонденцијата со провинцискиот гувернер, којшто после бунтот имал за цел да го разруши градот, зборува во името на целиот град и неговите жители, додека Василиј од *Cappadocia*, слично како и Мартин, се обраќал директно до *Constantinopolis* (Коресек, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 295-298, 299-230).

³⁵⁰ *Iustiniani Novellae* CXXVIII (уп. Scott 1932, *The Civil Law*). Натпис датиран за време на Јустинијан (527-565) се однесува на подигањето на епископски резиденцијален град или на градски квартал околу епископскиот двор со сопствени средства на епископот Стефан. (Никола Вулић, Прибој (Избичан), *Споменик Српска академија наука* ХCVIII, [Београд], 1941-48), 159; Ralph F. Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and South Serbia: A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art* [Melbourne/Toronto/New York, printed in Great Britain: Macmillan and company limited, St. Martin's press INC, 1963], 187; Филарет Гранић, “Рецензија на „Н. Вулић, Антички споменици у нашој земљи “,” *Гласник скопског научног друштва* књ. XIV [1935]: 255). Кирскиот епископ Теодерит во

на трошоците на градовите, учествувале во именувањето на официјалните лица на сите градски институции и инсталации или биле лично ангажирани во градежни зафати и одржување на јавните бањи, складиштата за храна, водоводите, мостовите, одржување на јавните архиви, па дури и во контролата на мерните инструменти³⁵¹. Генерално била прифатена идејата дека просторната христијанизација на градовите била бавен процес кој апсолутно пролиферирал во првата половина од 6 в.³⁵², а во некои средини уште од 5 век. Меѓу останатото, епископите се јавувале и како донатори на подни мозаици и цели цркви. Така, на Балканскиот полуостров во 6 в. се посведочени имињата на епископот Филип кој што ја подигнал големата Епископска базилика во *Stobi*, епископот Јован од *Particopolis* кој изградил базилика, епископот Тирс од *Tegea*, епископот Дометиј од *Nicopolis* кој што од темел ја подигнал т.н. Базилика А. Иако не се сочувани имиња, стилските, уметничките и контекстуалните обележја на мозаиците во нартексот од Големата базилика во *Heraclea Lynkestis* и базиликата во Арапај во денешна Албанија покажуваат на

5 в. од епископската каса изградил портик, подигнал два долги моста, извршил обнови врз термите и спровел канал од Еуфрат до градот (Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 27). Во *Zenopolis* во *Lycia* епископот Фирминианиј во 487/488 год. го обновил целиот аквадукт на светиот маченик Сократ, а во *Scythopolis* во *Palaestina* епископот Теодор во 558/559 за потребите на болните од лепра ја обновил бањата (Michael Avi-Yonah, “The Bath of the Lepers at Scythopolis,” *Israel Exploration Journal* 13, бр. 4 [1963], 325–326; Lee, *Pagans and Christians in Late Antiquity*. 222), додека под покровителство на локалниот епископ Плакиј (Планкиј) во *Gerasa* во 454/455 год. била подигната бања (Carl Hermann Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis* [Connecticut: American School of Oriental Research, 1938], 475, бр. 296; Jones, *The Greek City*. 253-254. Во *Serdica*, покрај обновата на други градби, по налог на императорот Тибериј Константин (578-582), а по барање на архиепископот Леонтиј во 580 год. биле добиени средства за обнова на водоводот (Венедиков, “Един нов старохристијански надпис.” 324, 326; Иванов, “Проучувањя на града.” 44; Florin Curta, “Limes and Cross: The Religious Dimension of the Sixth-Century Danube Frontier of the Early Byzantine Empire,” *Старинар* LI [2001], 51, заб. 61; Stričević, “Uvod u ispitivanje.” 182; Curta, *The Making*. 129). Во *Heraclea Lynkestis* епископот Јован се поврзува со подигањето на фонтаната североисточно од сцената на театрот (Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 21, 86-87, 135). Во *Salona* поедноставена форма на јонски капител со монограм на архиепископот Петар (554-562) којшто припаѓал на градба северозападно од градската базилика покажува на градежна интервенција изведена во втората половина на 6 век. Во тој период била датирана транзена од баптистериумот на ортодоксните што според Е. Duggve покажувале на обнова на градбата изведена во почетокот на втората половина на 6 век (Иванка Николајевић, “Ранохристијанске крстионице у Југославији,” *Зборник радова Византолошког института* IX (1966), 235-236). Со оглед на бројот на идентификувани градежни зафати од поширок обем изведени во текот на втората половина на 6 в. и во 7 в., неопходно е да се спомене дека во *Hierapolis* во *Phrygia* била изградена триконхална црква со *terminus post quem* во 610 година (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 142). Во *Sardis*, *terminus post quem* за новиот мозаик поставен во портик покрај улица дала монета на Тибериј Константин (578-582) искована најрано во 578 година (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 146). На лок. Црквиште Св. Ѓорѓи над с. Туденце во Полог била откриена триконхална црква датирана во втората половина на 6 век (Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 75).

³⁵¹ Корецек, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 303; Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 393; Костић, “Преображај града.” 36-37. Со законите од годините 505 (набавка и распределување на жито), 535 (забрана на провинциските намесници да номинираат претставници во градовите), 538 (на територија на *Moesia* на чело на градска управа се споменува епископот) и 545 (широки овластувања) епископите во свои раце ја добиле целосната контрола над градовите (Максимовић, “Северни Илирик.” 41-42).

³⁵² Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 122; Zanini, “Coming to the End.” 132.

високата култура и ерудиција на нивните патрони³⁵³. Епископите дури се стекнале со право на надзор над цивилните провинциски службеници. На одговорност можеле да бидат повикани само на епископските собори. Монасите исто така не можеле да видат судени пред цивилните судови. Покрај цивилниот суд постоел и црковен суд со епископот како судија³⁵⁴. Овој суд имал ингеренции врз сите предмети со исклучок на тие поврзани со финансиските малверзации³⁵⁵. Епископите добивале фундаментална улога во креирањето на урбаниот уредување внатре во градовите, но и на просторите надвор од градовите³⁵⁶. Во случај како тој во *Aquis* епископот имал авторитет врз градот но и над околните утврдувања³⁵⁷. Практично во 6 в. дошле до позиција да управуваат со градовите³⁵⁸. Во време на Маврикиј (582-602) епископот на *Asamus* ги заштитил членовите на милицијата кои командантот Петар којшто заради борбената подготвеност сакал да ги вклучи во армијата³⁵⁹. Симоката споменува и дека командантот на армијата Петар, брат на императорот Маврикиј (582-602), во 594 год. цели два дена бил држен од страна на епископот на

³⁵³ James Wiseman и Djordje Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970," *American Journal of Archaeology* 75, бр. 4 (1971), 398; Ruth E. Kolarik, "Sixth-Century Bishops as Patrons of Floor Mosaics in the Balkan Peninsula," *La Mosaïque Gréco-Romaine*, Collection de l'École Française de Rome, 352, IX (2005): 1255–1267.

³⁵⁴ Овие судови како истоветни со државните се признати уште во 318 година. Веќе во 321 год. црквата се здобила со статус на правен субјект, а на епископите им било признато правото на посредување и на задолжително исполнување на нивните приговори (Зоговиќ, "Некои промени во преодниот период." 22).

³⁵⁵ Левченко, "Церковные имущества V–VII вв." 14-15; Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 375. Конфликтите помеѓу епископите или помеѓу епископ со неговото свештенство или со цивилно население ги решавал провинцискиот совет, но со одобрение на митрополитот. Потенцијалните случаи, кога провинцискиот совет не би можел да донесе одлука, или кога во конфликтот бил вклучен и митрополитот, во прво време не биле правно регулирани. Црковните водачи од поголемите седишта го злоупотребувале овој проблем за наметнување на своето влијание. Константин (306-337) дури дал такви овластувања на епископите, да при секој спор, било која од страните да може да го предаде во рацете на епископот и неговата одлука да биде финална и спроведена од цивилните власти (Jones, *The Later Roman Empire*. 91, 886, 888).

³⁵⁶ За ширината на просторот каде што црквата и епископите станале доминантен ентитет во градовите (Judith Herrin, *The Formation of Christendom* (London: Phoenix, 2001), 72-75). За издвојување е податокот дека епископот Јаков од *Nissibus* уште во 340 год. ја организирал одбраната на градот.

³⁵⁷ Curta, "Limes and Cross." 49.

³⁵⁸ На соборот во *Chalcedon* била донесена одлука во секој новооснован или одново основан град, црковната административна организација да ги следи цивилните и јавните закони. За истакнување е податокот дека при крајот на 4 в. епископот на *Tomis* имал надлежност над сите градови во провинцијата *Scythia*, во 431 год. секој епископ во провинцијата *Europa* имал по 2-3 градови под своја јурисдикција, а во 451 епископот од *Mytilene* над неколку острови. Императорот Зенон (474-491) наредил секој град да има свој епископ (со неколку исклучоци), но епископи имале и други административни единици коишто не биле градови или дури коишто се наоѓале на територија на град – *saltus*, *regions*, *castra* и независните села (ур. Бурмов, *ГИБИ* II, 21; Jones, *The Later Roman Empire*. 875-877). Се смета дека уште од Никејскиот собор се инсистирало црковната администрација да ја следи политичката, т.е. секој град да има своја епископија, а градовите од секоја провинција да бидат организирани во црковна епархија на чело со митрополит или архиепископ – епископот на главниот град на провинцијата (Папазоглу, "Историски прилики." 115; Битракова Грозданова, "Лихнид во ранохристијанскиот период." 264).

³⁵⁹ Theophylacti Simocatae, *Historiae* VII.3 (ур. Whitby 1986); Stričević, "Uvod u ispitivanje." 180. Многу порано, епископот на *Margus* во 441 год. дури и преминал на територија на Хуните, ја пронашол ризницата и ја ограбил (Priscus, *Fragmenta* 2 [ур. Острогорски 1955, прев. Баришић, *ВИИИЈ* I, 10]).

Novae чекајќи завршување на религиозна прослава³⁶⁰. На локалитетот Градац кај Долни Милановац, претпоставената *Thaliata*, покрај бедемот се наоѓала базилика чијашто правоаголна крстилница со кружен базен од крај на 5 в. и почеток на 6 в. била сместена во кула 10 (на западниот бедем). Пред подигањето на базиликата во кулата се наоѓала порта³⁶¹. Ситуации со цркви чијшто еден ѕид е залепен или претставува самиот бедем се евидентирани на локалитетите Костинброд, Бреговина, Дебрене, Гарван (*Dinogentia*)³⁶².

Релативно рано, уште во 368 год. Понтиј, епископот на *Neocaesarea* бил поставен за егзарх на куријалите и патрон на сите плебејци³⁶³. Во 409 год. императорот Хонориј (395-423) го посочил епископот како прва фигура во изборот на *defensor civitatis*³⁶⁴. Во 505 год. Анастасиј (491-518) наредил во сите градови од империјата да се создадат градски раководни тела составени од епископот на прво место и крупните земјопоседници и куријалите после него. Овие тела требало да се грижат за снабдувањето на градовите со жито но и да избираат *pater civitas (defensor)* и други функционери³⁶⁵. Сепак, укинувањето на овие тела во 545 година е последица на неисполнувањето на очекуваните резултати³⁶⁶. Во средината на 6 в. епископите имале одредени контролни функции и во регионалната провинциска администрација³⁶⁷.

Заради бројните ослободувања и бенефиции за свештенството, целокупниот контекст ги стимулирал луѓето доброволно да стапуваат во служба на црквата. Најголеми ослободувања имале сиромашните свештеници³⁶⁸. Едни од почестите причини биле избегнувањето на воена служба или куријални должности³⁶⁹. Дискутабилна е позицијата на моќ на земјопоседниците во однос на

³⁶⁰ Theophylacti Simocatae, *Historiae* VII.2 (уп. Whitby 1986).

³⁶¹ Николајевиќ, “Ранохришћанске крстионице.” 232; Владислав Поповиќ, “Доњи Милановац - Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијски утврђење,” *Старинар XXXIII-XXXIV / 1982-1983 (1984)*, 266, сл. 1, 275, сл. 5, 276, 277, сл. 6, Т. VII, Т. VIII

³⁶² Constantin Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, National Museum of Romanian History, The Centre for Roman Military Studies 8 (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010), 235, 314, 327, 348.

³⁶³ Корецек, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 301.

³⁶⁴ *Codex Iustinianus* I. LV.8 (уп. Scott 1932, The Civil Law).

³⁶⁵ Фактот што овие две градски должности биле едни од најважните функции во градовите зборува сам за себе.

³⁶⁶ Велков, *Градът в Тракия*. 69-71.

³⁶⁷ Liebeschuetz, *Decline and Fall*. 110-111; Динчев, “Градът и црквата.” 312. За местото на епископот (архиепископ) во општеството сам по себе зборува фактот на Царичин Град кај Лебане, град каде што се најизразени манифестациите на „идеалниот град во 6 в.“, црквата и резиденцијата се наоѓале на самата акропола, обезбедени со масивна цистерна за вода (9,70 x 7,00 x 2,00 m) сместена во атриумот (Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 112). Во Долниот град исто така се наоѓала цистерна со импозантни деимензии 40 x 40 x 4 m со капацитет 5000-6000 м³ вода. Водата од аквадуктот примарно се собирала во југозападната аголна кула на Долниот град, од каде била трасирана кон Горниот град, кон термите и кон останатите градби.

³⁶⁸ Jones, *The Later Roman Empire*. 912.

³⁶⁹ Jones, *The Later Roman Empire*. 909, 910, 912.

епископот и свештенството во текот на 6 век. Тие учествувале во изборите на епископи, коишто честопати доаѓале токму од нивните редови. Паралелно со христијанизирањето се формирал (во не мал дел веројатно и трансформира) круг од големопоседници – христијани коишто максимално ги искористувале сите прилики за економски бенефит и зголемување на својата моќ. Во 4 в. тоа биле припадниците на новата муниципална аристократија т.е. куријалите³⁷⁰. Но, неретко и самата црква била врзана во некаква неофицијална симбиоза со нив³⁷¹. Секуларната елита (главно со среден економски статус и тие со висок економски статус, а без висока функција во цивилната власт) барале остварување на своите интереси и цели за лично унапредување и јавна служба преку лично непосредно инкорпорирање во црковната организација и хиерархија³⁷². Оваа пракса била потврдена преку бројни примери. Со закон од 317 год., мандат во функцијата *pastus primipili* бил неопходен услов за унапредувањето во функција на *perfectissimus, egregious, ducenarius* или *centenarius*, а од 361 год. дури и за добивање на црковна функција³⁷³. Постоел и стриктно дефиниран ред за напредување во рамките на црковната хиерархија, иако правилата неретко биле прекршувани³⁷⁴. Заради потребата од сопствени средства да го пополнат дефицитот во собраните даноците, декурионите и цивилна градска управа ја заобиколювале обврската преку здобивање со

³⁷⁰ Kopecek, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 293.

³⁷¹ Ine Jacobs, “Ecclesiastical dominance and urban setting. Colonnaded streets as back-drop for Christian display,” *Antiquité Tardive* 22 (January 2014), 264, <https://doi.org/10.1484/J.AT.5.103192>.

³⁷² Сенаторите, логично, ретко влегувале во црковна служба, а ако влезеле биле директно избирани за епископи. Сепак, како што се зголемувале моќта и потенцијалот за збогатување преку добивање на епископски чин, а сенаторски статус добивале економски не толку моќни функционери, позиција епископ станувала се попримамлива дури и за нив. Иако црквата се противела на ваквата појава, државата немала никаков проблем доколку на лицата им бил завршен мандатот во државна функција или доколку не станувало збор за наследна функција. Кога се во прашање позицијата и моќта на градските управи државата преку правната легислатива се обидувала да го сопре трендот на преминување на куријалите во црковна служба. Така, доколку член од куријата сакал да премине во црковна служба, а за тоа не добиел согласност од колегите, требало да се откаже од дел или од целиот имот добиен после стапувањето во функција и имотот да го предаде на советот (*ordo*). Секако, дека имало отстапувања од ваквите правила (*Codex Theodosianus*, 12, 1,49 (ур. Pharr 1952); MacMullen, “Social Mobility.” 53; Jones, *The Later Roman Empire*. 923, 924-925, 926). Тука секако треба да се има во предвид и една друга димензија т.е. преминувањето на лицата со високи морални вредности од цивилна во црковна служба, што пак оставило простор нивните места да ги заземат лица со спорни морални капацитети. Епископите генерално негативно гледале на здобивањето со цивилна служба на покрстените христијани и во таквите случаи тие можеле да останат дел од христијанската екумена само со добро однесување. Како и по други прашања, ставовите во црквата не биле конзистентни и секоја постапка можела да се толкува и како спроведување на од Бог дадената моќ т.е. судбина (Jones, *The Later Roman Empire*. 983-984). Во тој контекст зачудува и постојењето на повеќе крстилници во рамки на црквите од една населба, особено ако се знае дека покрстувањето се случува исклучиво на Велигден и од страна на епископот (Снајвли, “Ранохристијанскиот период.” 1345). Според И. Николајевиќ, покрстување се вршело на Крстовден, Велигден и Духовден. При крајот на ранохристијанскиот период оваа церемонија можеле да ја извршуваат и свештеници со понизок чин (Николајевиќ, “Ранохристијанске крстионице.” 251; Николајевиќ, “Cahiers Archéologiques - критики и прикази.” 191, заб. 39).

³⁷³ Efthymios Rizos, “Remarks on the Logistics and Infrastructure of the *Annona Militaris* in Eastern Mediterranean and Aegean Areas,” *Antiquité Tardive* 23 (2015), 298.

³⁷⁴ Jones, *The Later Roman Empire*. 912-913, 915.

сенаторска титула, служење во војска, свештенички статус или замонашување³⁷⁵. Муниципалните институции (онаму каде што сеуште се одржале) биле сведени на извршни органи на државата, постојано наоѓајќи се во сенката на црковната управа³⁷⁶. Згора на тоа, црквата, како гласник на сиромашните, постојано била во позиција да регрутира голема маса на луѓе. Во еден така компромитиран систем, иако црквата виртуелно владеела со градовите, според некои истражувачи реалната моќ била во рацете на цивилното население со највисоките социјален и економски статус³⁷⁷, од чиешто семејства честопати потекнувало и високото свештенството. Ситуацијата метастразирала до степен што Јустинијан во 535 год. законски интервенира на тој начин што заповедува, до моментот кога бројот на свештеници во една црковна единица не се врати во „нормала“, да не се номинираат нови после смртта на некој од постојните, или евентуално, бројот да се пополнува со свештеници од други црковни единици³⁷⁸. Причина за оваа интервенција бил и фактот што некои цркви не можејќи финансиски да го покријат целиот целиот црковен административен апарат, запаѓале во долгови.

Црквата во моментот на нејзиното признавање веќе имала создадено свој независен систем на менаџирање на приходите, трошоците и инвестициите. Уште во 3 в. црквите започнале да стекнуваат сопственост, а црквата во *Roma* била релативно богата уште во средината на векот. Основните приходи во самите почетоци доаѓале од доброволните донации но и од завети во пари или во натура од верниците, кои во подоцнежниот период преовладувале над донациите. Во доцноримскиот период, паралелно со зголемувањето на имотите на крупните земјопоседници,

³⁷⁵ Jones, *The Later Roman Empire*. 925-926. Првиот епископ на *Nazianzos* во Кападокија, Гргур Постариот, бил локален големопоседник (Rizos, “New Cities and New Urban Ideals.” 36). Сепак, тој веројатно служел без награда, ги плаќал трошоците на синот кој бил свештеник, а од сопствени средства го платил поголемиот дел од изградбата црква (Kopceck, “The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism.” 293). Амброзиј, епископ на *Mediolanum* којшто претходно имал сенаторска титула имал богата цивилна кариера во управните органи (Jacobs, “Ecclesiastical Dominance and Urban Setting.” 270, заб. 39). За епископи, некогаш и против своја волја, најчесто се избирале длабоко посветени христијани (монаси или пустиножители) коишто живееле надвор од црковните редови, или, луѓе со постоечки врски и потенцијал за влијание врз државната власт (Jones, *The Later Roman Empire*. 915). Во случаи, како тој во *Caesarea* во *Mauretania*, за епископ бил избран човек кој бил познат по тоа што успешно се справувал со властите (Peter Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, The Curti Lectures 1988 [Madison, Wis: University of Wisconsin Press, 1992], 101).

³⁷⁶ М. Суиќ користи термин *диархија* за начинот на управување на доцноантичкиот град (Суиќ, *Антички град*. 249). Во 6 в. куријалната управа ослабнала до тој степен што во неа членувале неугледни и посиромашни луѓе со скроман капацитет да ги прекршуваат законите преку избегнување на должностите со влез во црковната организација (Jones, *The Later Roman Empire*. 926).

³⁷⁷ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 57.

³⁷⁸ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 26. Низ оваа призма може да се гледаат и јустинијановите забрани за стапување во црковна служба на женети мажи, но и на вдовци што имале деца и внуци (Jones, *The Later Roman Empire*. 929).

црковните имоти го започнале својот постојан интензивен раст уште за време на Константин (306-337), а и самиот тој преку сопствениот пример на донирање на земја и куќи на црквите во *Roma* го стимулирал тоа. Дел од имотите бил под директна контрола на црквата (честопати во рацете на манастирите), дел го давала под краткотраен закуп на различни лица, а најголемиот дел бил даван во рацете на приватни лица на релативно подолг рок, за што тие го одржувале и плаќале данок и/или закупнина³⁷⁹. Во време на Константин (306-337) државата започнала со интензивно заплenuвање на имотите на градските светилишта³⁸⁰. Иако Јулијан (355-361-363) ја укинал оваа мерка, за време на Валенс (364-375) повторно станала активна. Овие имоти биле основниот фонд за создавањето на црковните имоти. Во рацете на црквата во 415 год. преминале дел од имотите коишто припаѓале на храмовите посветени на божества од нехристијанските култови и верувања, затворени со едикт донесен во 335 година³⁸¹. Дури, за време на Јустинијан (527-565) бил посведочен случај во кој во надлежност на епископот на градот *Aquae* биле дадени самиот град со сите негови територии, кастели и црковни општини³⁸². Сепак, честопати се појавувал проблем околу разграничувањето помеѓу имотот на црквата и имотот на епископот, како и на тоа во чиј посед требало да припадне заветот на некој верник³⁸³. Црквата генерално и особено црковните организации во одредени региони биле привилегирани и бенефицирани од државата, која меѓу останатото се залагала за правото на не отуѓување на црковните имоти и на колоните и робовите кои биле врзани со тие имоти. Под црковна власт биле многу имоти, цели градови и села³⁸⁴. Дозволено било единствено законско отуѓување на црковни имоти, и тоа на тие коишто не генерирале приходи или пак претставувале терет за црквата, потоа, заради долгови, заради ургентна обнова, заради купување на подобар имот или заради драстично поголема финансиска

³⁷⁹ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 11, 19, 38-39, 41. Според тоа може да се заклучи дека системот на управување со имотите на црквата произлегувал од тој како се управувало државното земјиште (Danuta M. Gorecki, “Land Tenure in Byzantine Property Law: iura in re aliena,” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 22, бр. 2 [2004], 191–210).

³⁸⁰ Jones, *The Greek City*. 330-331, заб. 98; Jones, *The Later Roman Empire*. 92.

³⁸¹ *Codex Theodosianus* 16.10.2 (ур. Pharr, 1952, 475); Платон Петрович Соколов, *Церковноимущественное право в Греко-Римской империи* (Новгород, 1896), 145.

³⁸² *Юстинианови новели / Iustiniani Novellae* (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 49 [535 год.]).

³⁸³ Во тој контекст, веројатно како последица на честите злоупотреби Јустинијан (527-565) донесува закон со којшто епископот не смеел да се стекнува со дополнителна имотна корист за време на службата, со исклучок на имот кој го добил како наследство (Jones, *The Later Roman Empire*. 896).

³⁸⁴ Познат е примерот кога Анастасиј (491-518) при подигањето на бедем на градот *Dara*, од епископот го откупил неговото население (Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 31). Законот за не отуѓување на државен имот донесен од страна на Лав (457-474) важел само за црквата во *Constantinopolis*, а Анастасиј (491-518) ја проширил примената на територијата на цела патријаршија. Јустинијан (527-565) со одредени измени го аплицирал на просторот на целата држава (*Iustiniani Novellae* CXX.VII [ур. Scott 1932, *The Civil Law*]; Jones, *The Later Roman Empire*. 90, 896-897). Во Новелата 120 се наоѓаат повеќе закони со коишто бил регулиран црковниот имот.

корист во однос на приносите од земјиштето. Дозволено било отуѓување од страна на државата заради поширока општествена корист, но и во корист на приватни лица. Сите трансакции се одвивале пред *defensor*³⁸⁵. Според закон од 434 год. имотот на секој свештеник кој починал без наследници, преминувал во рацете на црквата³⁸⁶. Иако И. Николајевиќ-Стојковиќ споменува дека епископот имал правна обврска работите да ги заврши во рок од пет години од отпочнувањето на работите, а во случај на негова смрт, работите ги преземал неговиот наследник, законот покажува дека тоа се однесувало на цивилните изведувачи, а работите да се изведувале под надзор на митрополитот. Прашање е колку црковните лица биле засегнати од овој закон³⁸⁷.

Фактор кој несомнено ги загрозувал интересите на црквата од аспект на располагањето со недвижен имот и работници биле економски помоќните жители т.е. земјопоседниците. Големите земјопоседници се користеле со најразлични средства, вклучително и насилни, за да добијат ресурси со кои располагала црквата³⁸⁸. Најчест начин на кој црквата ги губела имотите бил долгорочниот закуп од страна на крупните земјопоседници³⁸⁹. Бенефициите и привилегираната позиција на црквата и манастирите од аспект на имоти, работна рака и *munera* (обврска за изведување на јавни работа за доброто на целокупното население од лица со висок социјален статус), создавала нелојална конкуренција од економска гледна точка³⁹⁰. Во 423 год. била укината бенефицијата црквата да не учествува во обновата на патишта и мостови³⁹¹. Црквата плаќала единствено данок на имотот, а по барање некои од црковните организации со одлука на

³⁸⁵ Одлука била донесена за време на Анастасиј (491-518), надградена, а потоа и вратена на првата форма за време на Јустинијан (527-565), (Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 15, 16, 49. Велков, *Градът в Тракия*. 221; Велков, “Бележки върху социално-икономическото развитие.” 112, заб. 28). На црквите во градовите *Tomis* и *Odessos* им се дозволувало да го продаваат недвижниот имот со којшто располагале заради откуп на заробеници (*Юстинианови новели / Iustiniani Novellae* (ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 70 [544 год.]). Црквата уште во 4 в. водела грижа за откуп на заробено локално население (Велков, “Бележки върху социално-икономическото развитие.” 112, заб. 27). Како дел од црковниот посед на црковната општина на *Odessos* се јавувале и насади со винова воза (Велков, “Бележки върху социално-икономическото развитие.” 111-112), Jones, *The Later Roman Empire*. 897.

³⁸⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 895.

³⁸⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 31, заб. 110; *Iustiniani Novellae* CXXXI. 10 (ур. Scott 1932, *The Civil Law*).

³⁸⁸ Во *Paphlagonia* и *Cappadocia* биле посведочени и големопоседници со вооружени платеници (Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 152-153).

³⁸⁹ Постоеа „вечен“ и времен закуп. Во време на Анастасиј (491-518) закупот можел да биде максимум до крајот на животот на закупувачот, којшто за време на Јустинијан (527-565) бил пролонгиран максимум до крајот на животите на две генерации наследници, под услов црковниот имот да не претрпи штети. Во некои региони големопоседниците биле до тој степен агресивни што *Lagbe* (Алфарадин) во *Pisidia* со цел да ги сочува црковните имоти побарал императорска интервенција (Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 41, 43-47, 56-57. За примерот со *Odessos* види (Велков, “Бележки върху социално-икономическото развитие.” 112).

³⁹⁰ Во ретки случаи свештениците и ресурсите на црквата можеле да бидат ангажирани во јавните работи (Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 49).

³⁹¹ Jones, *The Later Roman Empire*. 898.

императорот биле ослободувани и од оваа давачка. Со богатството се зголемувала и моќта на црквата на сите полиња, особено за наметнување на своето влијание во различни сфери, вклучително и во сферата на стекнување со уште поголеми богатства. Секако дека и црковните лица, особено епископите, не биле имуни на меѓусебната борба за повисоки позиции (особено изразена помеѓу фракциите) и борба за проширување на просторот под нивна лична јурисдикција. Тоа секако носело углед, бенефиции и ресурси, кои можеле да се користат за подмитување, корупција и други злоупотреби. Имотот со којшто располагале свештениците можел да се користи за симонија, (купување на служби и чинови), при разни избори или за стекнување со поддршка и други лични бенефиции. Познати биле бројни примери на кршење на каноните преку меѓусебно мешање во јурисдикциите на црквите од различни административни единици, а честото повторување на забраните за миграција на свештенството укажуваат на непочитување на законот. Ова правило не важело во случаи на ракоположување на епископ и тој не морал да потекнува од градот каде што бил поставен³⁹².

Познати се и злоупотреби на работата и производството на робовите и колоните, продавање и предавање на црковни средства и доброволни прилози (продукти, имоти и работници) во сопствени или приватни раце, намалување на рентата на „фаворизирани“ управувачи со нејзината земја, поткупување на војската, па дури и присилно присвојување на ресурси (движен и недвижен имот), притоа користејќи ја позицијата дека тоа се изведува во име на Бог. Робовите во класична смисла на зборот ги поседувала црквата, додека колоните врзани за црковните имоти земјата ја обработувале по цена на дел од приносите. Во Западната црква се познати примери каде што покрстувањето се користело како уцена за намалување на делот од производството кој што се давал на црквата. Спротивно, одбивањето на покрстување резултирало со зголемување на давачките. Од почетокот на 5 в. се посведочени присилни масовни покрстувања, а за време на Анастасиј (491-518) биле констатирани и првите изразени симптоми на притисок врз верниците од страна на Источната црката³⁹³. Уште за време на Гедорих (493-526) бил посведочен пример како тој се обидел да ги заштити правата на еден трговец, којшто на епископот на *Salona* Јануариј (505-510)

³⁹² Jones, *The Later Roman Empire*. 912, 915.

³⁹³ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 36; Jones, *The Later Roman Empire*. 895, 896, 941, 949. Имено, Анастасиј (491-518) забранува епископи, рурални епископи и свештеници да ги приморуваат верниците да „даваат доброволни прилози“ преку уцена т.е. ограничување на правото на причест и крштевање. Позната била и злоупотреба на работниците на руралните имоти во *Galatia I* (Trombley, “Town and Territorium.” 222).

му продал поголема количина на масло, но за тоа не добил пари³⁹⁴. Еклатантен пример за состојбата во црквата во некои региони за време на владеењето на Јустинијан (527-565) се актите од двата собори во *Salona* одржани во 530 и 533 година. Со нив бил направен обид да се ограничат злоупотребите со црковниот имот (поклонување, продавање или замена) освен во случаи коишто би придонеле за доброто на црквата и да се запре со позајмување на пари во име на црквата освен во исклучителни случаи. Дополнително, се утврдувале принципите за однесувањето на свештениците (недозволено ракоположување, чести патувања, учество во трки, мигрирање од една во друга црква, примање на незаконски камати) и забрана за осветување на црква доколку не биле обезбедени доволно средства од инвеститорот, а се предвидувале и казни за непочитување на одлуките³⁹⁵. Овие заклучоци биле делумно правно регулирани и претходно, а дел од проблемите влегле во Новелата 120 од новата правна регулатива на Јустинијан (527-565).

Се чини дека од политичкиот и религискиот судир помеѓу Истокот и Западот најмногу профитирале самите цркви како институции. Без оглед дали е источна, западна, александриска, антиохиска, римска или константинополска, авторитетот и ингеренциите на црквата како непосреден сојузник на државата во остварувањето на политичките интереси биле во постојан пораст.

Првите посериозни обиди за контрола на големото богатство со коешто се стекнала црквата биле направени во период на императорите Маврикиј (582-602) и Ираклиј (610-641). Маврикиј се обидел да го ограничи бегањето од воена служба преку пристапување во манастир, но бил приморан да се откаже од оваа мерка. Ираклиј (610-641) ги запленил сите скапоцености со кои располагала цариградската и веројатно други цркви, притоа декларирајќи дека станува збор за заем и дека тие ќе бидат вратени. Претходно, обидот на императорот Василиск (475-476) да одземе црковни имоти завршил со народни протести, а укинувањето на дел од бенефициите на црквата од страна Анастасиј (491-518) било прифатено со негодување и проследено со интервенции. Во време на Иконокластичниот период особено на удар биле манастирите и нивната сопственост³⁹⁶.

На крај од ова поглавје треба да се има во предвид дека, и покрај бројноста на примерите на злоупотреби од страна на свештенството, до тој степен што не мал дел од тие проблеми морале и правно да се регулираат, тие не треба да се преинтерпретираат, зашто многу веројатно не мал дел

³⁹⁴ Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 285, заб. 51.

³⁹⁵ Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 284-285.

³⁹⁶ Левченко, “Церковные имущества V–VII вв.” 48, 50-55, 57; Jones, *The Later Roman Empire*. 931.

од свештенството чесно и доблесно ја вршело својата работа. Уште повеќе што позицијата на највисоките свештенички кругови била многу поразлична од таа на свештениците во руралните средини, особено ако се знае дека ако црквата била на приватен имот, тие биле со статус на колони. Во таков случај тие подлежеле на давачки и морале да најдат заменик за работа на имотот при извршувањето на црковните должности³⁹⁷.

Една од основните причини за неуспехот на црквата да ги наметне морални принципи во сите сфери на општеството била елементарната човекова природа (корумпирање во желба за поголема моќ или слабост во услови на базична потреба од преживување). Црквата потфрлила зашто ја преценила својата моќ и поставила многу високи стандарди, притоа честопати судирајќи се со потребата да внесе хармонија во своите редови во услови на разноумие. За време на принципатот, на добродетелството и на секој придонес кон доброто на заедницата и општеството генерално се гледало како на врвна доблест. Стандардите за очекувано добродетелство биле многу високи и познати се примери на луѓе коишто доживеале целосен економски колапс како последица на добродетелството. Уште повеќе што градскиот патриотизам бил основата за меѓусебен натпревар помеѓу градовите за тоа кој поседувал поголеми, пораскошни и архитектонски пософистицирани градби и инфраструктура. Црквата од друга страна, секое здобивање со јавна служба го толкувала, не како грев, туку како неуспех да се испочитуваат највисоките христијански принципи и идеали на живеење³⁹⁸. Заради ставањето на фокусот кон сопствените интереси во генерални рамки, не успеала да постави идеолошка подлога за поддршка на урбаната култура на живеење³⁹⁹. Од признавањето на христијанството како официјална и единствена религија, апетитите на црквата биле во постојан пораст и нејзините барања не можеле да се толерираат. Црковната политика и борбите за што поголемо влијание и авторитет помеѓу црквите во *Constantinopolis, Roma, Alexandria, Antiochia*⁴⁰⁰, и помеѓу нив тие во *Thessalonica* и *Iustiniana Prima* и црквите во поголемите градови коишто се криеле зад авторитетот на претходните⁴⁰¹, внесувале дополнителна тежина во и онака комплексните односи во општеството. Со исклучоци во редовите на свештенството за кој број може само да се шпекулира, монасите и пустиножителите во

³⁹⁷ Jones, *The Later Roman Empire*. 908, 913. Но, колон не можел да стане свештеник без дозвола на сопственикот на земјата (Jones, *The Later Roman Empire*. 921).

³⁹⁸ Jones, *The Greek City*. 236-237, 248-250; Jones, *The Later Roman Empire*. 971, 985.

³⁹⁹ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 377.

⁴⁰⁰ Острогорски, "Држава и друштво." 10.

⁴⁰¹ Венедиков, "Един нов старохристијански надпис." 327-330.

генерални рамки се чини најмногу одолеале на искушенијата, но затоа пак се потенцира нивниот фанатизам во одредени средини. Иако се познати и примери каде што дури и нивните акции се сомнителни од аспект на чистата и изворна христијанска догма. На крај, големо прашање е колку верниците, особено неписмените и тие од руралните биле свесни за моменталните случувања околу нив.

Веројатно соочувајќи се и гледајќи го сиот тој антагонизам во општеството, Јован Златоуст во еден од своите текстови пишува, дека градовите се до тој степен зли (средини), што тие коишто сакаат да бидат спасени се приморани да ја одберат пустината⁴⁰².

*„Градските бањи ги прават луѓето сладострасни, таверните ги прават снисходливи, пазарите и фестивалите ги прават постојано да брзаат. Во полињата, доблеста суверено владее, зашто нема разврат, ниту пијанство и сладостратие, ниту суета. Земјата е одлична поради својата смиреност, бидејќи е ослободена од акција. Ако има црква во земјата, изгледа како Рајот. Нема викање таму, нема бучава, нема непријатели од секаков карактер, нема ереси...“*⁴⁰³

4.2.2. Архитектурата и инфраструктурата помеѓу христијаните и „неверниците“

Појава на субделба и запустање на јавните градби во класичниот римски град, проследено со изразена профанизација на просторот преку окупирање на јавен простор, разградување и поделба на компартименти на приватните и јавните градби бил феномен карактеристичен за културата на живеење на поширокиот медитерански простор⁴⁰⁴. Според одредени истражувачи ваквото однесување било последица на признавањето на христијанството како официјална државна религија и континуираното зајакнување на статусот и моќта на црквата во целокупниот општествен контекст⁴⁰⁵. Оваа хипотеза, многу едноставно ги објаснува овие комплексните процеси, и само делумно е оправдана бидејќи ретки се факторите (правната регулатива и улогата на економски моќното население) коишто би можеле да се манифестираат на толкав простор и на еден таков, релативно синхронизиран начин. Реалноста била далеку покомплексна, поради фактот

⁴⁰² Jones, *The Later Roman Empire*. 980; Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 390.

⁴⁰³ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 390.

⁴⁰⁴ Дафина Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти во доцната антика во Република Македонија,” *Патримониум* год. 3, бр. 7-8 (2010), 120–121; Дафина Герасимовска, *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија* (Скопје: Каламус, 2009), 267; Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 79-86.

⁴⁰⁵ Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 191-192.

што станувало збор за и според интензитет и според хронологија невоедначени процеси⁴⁰⁶. Дополнително, генералните согледувања во различни региони укажуваат на различен степен на меѓу религиска нетрпеливост, којашто понекогаш резултирала дури и со насилство и убиства. Најголем антагонизам постоел помеѓу христијаните и припадниците на старите нејудејски религии, припадниците на јудаизмот и секако во помал обем со бројните ереси и секти⁴⁰⁷.

Поддршката на христијанството од страна на Теодосиј (379-395) било основа за подигање на првите цркви во многу населби во Македонија и пошироко на Балканскиот Полуостров⁴⁰⁸. Во периодот на 5. в и подоцна, со адаптација или врз разрушените остатоци од нехристијански храмови, цивилни базилики, библиотеки, складишта за жито, бањи итн., биле изградени голем број на цркви. Во текот на 4 в. и особено во периодот 470-550 год. биле изградени најголем дел од познатите ранохристијански храмови во провинциите *Epirus Vetus*, *Macedonia I* и *Macedonia II*⁴⁰⁹. Во градовите на просторот на диоцезите *Thracia* и *Dacia*, првите христијански сакрални градби коишто се во релативно ограничен број, се наоѓале надвор од периметарот на бедемите, т.е., во предградијата и на некрополите⁴¹⁰. Идентични биле и случаите со црквите во ново подигнатите урбани центри каде секогаш се наоѓале на нивната периферија. Во *Dalmatia* колониите *Issa*, *Faria*, *Tragurion*, *Epetium*, со исклучок на *Salona* (во 4 в. после Миланскиот едикт), првите христијански храмови биле изградени во или после 5 век. Во *Tragurion* и *Salona*, во текот на 5 в. или 6 в., а некаде дури и денес се наоѓаат цркви и/или нивни придружни објекти (баптистериум, катехуменум, резиденции)⁴¹¹. Се чини дека до 400 год. слично како и во пошироки рамки, економската моќ на христијанските заедници значително се подобрила. Градењето на цркви особено се интензивирала за време на Теодисијанската династија, а најголемите, најраскошните и архитектонски најсофистицираните христијански сакрални комплекси биле изградени во доцниот 5 в. и 6 век⁴¹². Во тој период повторно се интензивирала изградбата на цркви и надвор од градовите, првенствено

⁴⁰⁶ Пример за тоа е необновувањето на храмовите во *Athenae* и *Corinthus*, места каде што интензивни предхристијански традициите се задржуваат најдолго дури до 6 век.

⁴⁰⁷ Jones, *The Later Roman Empire*. 942-943, 948-949.

⁴⁰⁸ Снајвли, “Ранохристијанскиот период.” 1331, 1362, 1396.

⁴⁰⁹ Snively, “The Fates of Balkan Cities.” 40-41; Снајвли, “Ранохристијанскиот период.” 1397. И. Микулчиќ во студијата за ранохристијанските цркви на територија на СР. Македонија, смета дека периодот од владеењето на Лав (457-474) до почетокот на владеењето на Јустинијан (527-565) било време кога биле подигнати најмногу од црквите на таа територија (Ivan Mikulčić, “Frühchristlicher Kirchenbau in Der S. R. Makedonien,” *La Macedonia Jugoslava*, Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina 33, 1986, 247).

⁴¹⁰ Динчев, “Градът и църквата.” 311.

⁴¹¹ Ariadna Voronova, “Greek Colonies of Dalmatia: Christianization by Means of Architecture,” *Actual Problems of Theory and History of Art 5* (2015): 359–68, <https://doi.org/10.18688/aa155-4-38>.

⁴¹² Rizos, “The Making of a Christian Society.” 330-338.

во рурални средини со потенцијали за економска експлоатација на суровини. Фактот што некои раскошни цркви се наоѓале во рурални средини во 6 в. веројатно зборува за просперитетот во одредени рурални региони, како последица на активноста на црквата или на големопоседниците. Некои биле изградени врз полски вили коишто егзистирале во текот на 4 век⁴¹³. Во текот на 5 в. и 6 в. црквите станале задолжителен елемент на секоја населба. Дополнително, при крајот од 5 в. и почетокот на 6 в. епископските цркви го чинеле јадрото на урбаната топографија и претставувале центар околу којшто биле концентрирани бројни станбени објекти со секуларен карактер, притоа преземајќи ја улогата плоштадите, бањите и градбите за забава⁴¹⁴. Во некои помали населби дури и кога за изградба на фортификацијата биле користени камења и калов малтер, црквите, или во најмала рака нивните апсиди биле единствени во коишто бил употребен варов малтер⁴¹⁵. До крајот на 6 в. повеќе урбани населби имале по неколку, а некои и дури до десет цркви. Врз бројот на подигнати цркви непосреден удел имале и донаторски т.е. приватно изградените цркви од епископи и видни граѓани, во случаи жени⁴¹⁶.

Станбена архитектура

Домусот уште од Републиканскиот период претставувал подеднакво приватен и јавен простор каде се наоѓал центарот на социјалните и политичките активности на сопственикот и неговото семејство⁴¹⁷. Кон крајот на 4 в. и почетокот на 5 в. меѓу останатите промени на кои било подложено урбаното живеење е и губењето на перистилот и свртувањето кон заеднички средишен двор и трем. Тоа е просторот кој во поголем број случаи станал јадро на домашната економија од аспект на преработка на суровините. Тоа е и период кога до резиденциите на економски моќните граѓани почнале да се градат помали живеалишта, бањи, дуќани или други работни простории, а понекогаш дури и црква или простории на добротворна организација. Основните тенденции во станбената архитектура од крајот на 5 в. и 6 в. биле појава на импровизација, реупотреба на

⁴¹³ Тука секако треба да се постават прашањата за начинот на кој вилите биле отстапени за подигање на црква. Дали тоа бил доброволен прилог на сопственикот, дали е просторот бил купен, узурпиран или пак црквата го добила по некој друг основ? (Rizos, "The Making of a Christian Society." 339-340).

⁴¹⁴ Snively, "Macedonia in Late Antiquity." 570; Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 74, 76.

⁴¹⁵ Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 75; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 101.

⁴¹⁶ Rizos, "The Making of a Christian Society." 332-333, 336-339.

⁴¹⁷ Luke Lavan, "Late Antique Governors' Palaces: A Gazetteer," *Antiquité Tardive* 7 (January 2000): 135-164, <https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300808>; Lavan, "The Praetoria of Civil Governors." 47, заб. 21. Тука Теодосијанска Палата во *Stobi* се интерпретира како луксузен аристократски домус и дека во археологијата на овој комплекс не постојат аргументи за негово карактеризирање како нешто друго.

достапниот градежен материјал и адаптирање на постојните архитектонски и инфраструктурни капацитети, проследено со редуцирање на просторот за живеење⁴¹⁸. Во градот од доцната империја владеела перманентна станбена криза. Класичниот домус почнал да се губи и се преминувало кон концептот на инсули, но притоа се губела и смислата за повисоко ниво на организирање на просторот. Куќите не се развивале во основа, туку растеле во висина⁴¹⁹. Феноменот на појава на субделба и запустање на јавните градби во класичниот римски град било проследено со изразени декадентни појави и промена во културата на живеење на поширокиот медитерански простор. За истакнување е дека просторот на којшто биле евидентирани слични или идентични манифестации ги надминувал политичките граници⁴²⁰. Се појавувал како резултат на намалена безбедност во одредени средини, на растењето на имотните разлики и навлегувањето на дел од руралното население во урбаните средини. Градежните интервенции во градбите со станбен карактер или врз срушени раноримски и доцноримски приватни и јавни градби, се карактеризирале со употреба на скромен по квалитет, честопати реупотребен градежен материјал. Паралелно се појавувала и друга нестанбена намена на некои од новоподигнатите градби и на поединечни простории во нив. Споменатиот развој, окарактеризиран со исклучителна христијанизација, дезинтеграција, аграризација, рурализација, рустификација, милитаризација (фортификација) и реорганизација на населбите, продолжува со сè понагласен интензитет и во 6 век⁴²¹. Овие процеси се следеле во многу градови низ Империјата, од *Tipasa* во *Mauretania*, *Apamea* во *Syria*, *Sirmium*, *Butrint*, *Nicopolis ad Actium* *Nicopolis ad Istrum* итн. Таквата слика ја има и на островот Тасос, *Tuburbo Maius* во *Africa Proconsularis*, плоштадите во *Salona* и *Sirmium*. Просторот околу арената на амфитеатарот во *Thebes* во 6 в. бил поделен на мали куќи, а во 5-6 в. и арената на хиподромот во *Sirmium* била преградена со мали куќарки коишто припаѓале или на привремени императорски или „варварски“ гарнизони или пак на популација која барала заштита позади градските ѕидини. Пред населувањето уште од крајот на 4 в. било започнато со разградување на камените блокови од коишто бил изграден⁴²². Покрај бедемот, во јадрот на *Naissus* исто така биле подигнати градби и портици⁴²³.

⁴¹⁸ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 394; Дафина Герасимовска, *Антички куќи во Македонија*, Македонска цивилизација - книга 5 (Скопје: Македонска цивилизација, 1996), 167.

⁴¹⁹ Suić, *Antički grad*. 247-248.

⁴²⁰ Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти.” 120–121; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 267; Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 79-86, 92-94.

⁴²¹ Костић, “Преображај града.” 37.

⁴²² Popović, “Igre u Sirmijumu.” 125.

⁴²³ Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 108.

Се чини дека ваквите манифестации не ги заобиколиле ниту вилите надвор од градовите⁴²⁴. Како во примерот со *Athenae*, од субделбата не биле изоставени ниту поголемите урбани вили⁴²⁵. Во *Sardis*, еден станбен комплекс подигнат во 4 в. бил идентификуван јужно од главната улица. Комплексот доживеал масовна обнова во 5 в. и претставувал простор со елегантни и богато опремени градски куќи. Во текот на 6 в. куќите биле преградени, архитектонски елементи биле отстранети и комплексот продолжил да егзистира како кластер од скромни куќарки и работилници. Кон крајот на 6 в. два бунари и делови од улиците се користеле како ѓубришта⁴²⁶. Фантастични информации за промените во *Ephesos* ни даваат резултатите од истражувањето на т.н. Terrace Houses – Houses on the Slope - Hanghäuser. Тука може да се следи развој на еден комплекс во период од четири векови. После обновата изведена при крајот од 4 в. и почетокот од 5 в., после оштетување од земјотрес, се забележувала интерна поделба и позиционирање на продавници покрај улица којашто водела кон север. Градот бил повторно погоден од земјотрес во средината или втората половина на 5 в., после што остатоците на таа локација биле адаптирани скромни живеалишта и занаетчиски работилници. Најдоцна до 550 год. комплексот бил крајно запуштен⁴²⁷. Многу специфична ситуација била пронајдена во Ум ал-Димал во Јордан, каде што врз постарите остатоци во периодот на 5 в. и 6 в. се појавиле кластери од простории распоредени околу централен двор, налик на римските *villae rusticae*, со празен простор помеѓу кластерите⁴²⁸.

Во пошироки рамки, она што во минатото било производствената компонента од комплексот на *villae rusticae*, во драстично редуцирана форма, и според обем и според капацитет но во поголем квантитет, сега своето место го нашло внатре во градските средини и во предгардијата. Настанува промена во економиката на градовите. Паралелно, во некои средини дошло до еманципација и „урбанизација“ на селата. Имено, во некои села дури се подигале и монументални градби и фортификации, а некои достигнале ранг на епископски седишта. Се следи еден процес на изедначување на селата и градовите, што само по себе претставува голем проблем и за античките извори, но и за современите истражувачи на оваа проблематика⁴²⁹.

⁴²⁴ Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти.” 120-121; Snively, “The Fates of Balkan Cities.” 40, 41.

⁴²⁵ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 370.

⁴²⁶ Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 146.

⁴²⁷ Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 148.

⁴²⁸ Bert de Vries, “Continuity and Change in the Urban Character of the Southern Hauran From the 5th to the 9th Century: The Archaeological Evidence at Umm Al-Jimal,” *Mediterranean Archaeology* 13 (2000), 41-43.

⁴²⁹ Suić, *Antički grad*. 249; Liebeschuetz, “The End of the Ancient City.” 32-34; Kirilov, “Der Rissig Gewordene Limes.” 350.

Јавен простор (улицы и плоштади)

Што се однесува до односот помеѓу црквите и јавниот простор или поточно системот за комуникација во една урбана населба, на Истокот, црквите коишто требало да привлечат верници биле доминантно лоцирани покрај главните градски улици. Несомнено е дека во голем број случаи локациите за подигање на цркви биле предетерминирани од топографијата, постоечките градби и од инфраструктурата. Во случаи, како во *Gortyna* на Крит, нови улици биле спроведени до фокалните точки во градовите, честопати до црквите⁴³⁰. Специфичен е случајот со црквата на Светиот Гроб во *Aelia Capitolina* (Ерусалим) подигната во периодот 330-345 година. Нејзината ориентација била кон запад наместо кон исток, заради обезбедување на излез на главната *cardo* улица⁴³¹. Пример за прилагодување на црква на постојната инфраструктура е и Базилика В во *Thebes* во *Thessalia*. Западниот крај на северниот ѕид на базиликата отстапувал од права линија на протегање за да не ја оштети постојната одводна мрежа⁴³². Во *Palmyra* во текот на 5 в. две или можеби три цркви биле изградени покрај главните улици на градот⁴³³. Генералната слика е дека раскошните христијански храмови биле вклопени во претходната урбана (населбинска) мрежа. Во *Philippi*, црковните комплекси го следеле образецот на резиденцијалните градби од 4 в., притоа окупирајќи цели инсули и преградувајќи улици. Така, октагоналната базилика и Базилика В биле изградени врз две улици *cardo* и на простор од три инсули⁴³⁴. Во голем број урбани населби на Балканот почнувајќи од период после смртта на Константин (306-337), и особено во случаите кога диспозицијата на населбинскиот план не одговарала за вклопување на црковен објект, апсолутно се негирала урбаната мрежа и се блокирале постојните главни и споредни улици⁴³⁵. Подигањето на цркви и особено нивната локација претставувале и стимул за обнова и преземање на масивни

⁴³⁰ Zanini, "Coming to the End." 136.

⁴³¹ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 269.

⁴³² Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 189.

⁴³³ Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 78.

⁴³⁴ Rizos, "The Making of a Christian Society." 332.

⁴³⁵ Karagianni, "The Development of the Cities." 123-125. Ваквата практика била забележана и во градовите *Bargala* (Иван Микулчиќ, "За големината на доцноантичките градови во Македонија," *Историја X*, бр. 2 [1974], 362), *Scupi* (Ончевска Тодоровска Марина, "Новата Голема ранохристијанска базилика од Скупи," *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 [2011], 373-374); *Stobi* (Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 223). Кога е во прашање Епископската базилика во *Stobi*, треба да се истакне и фактот дека југозападниот крај на улицата *Via principalis inferior* била блокирана од комплексот простории коишто структурно припаѓале на објектот Казино или вистинската епископска резиденција. Во прилог на ова може да се претпостави дека според постариот урбан план, улицата водела до споредните влезови северозападно позади гледалиштето на театарот.

градежни зафати во чиј фокус било адаптирање и високо архитектронско уредување на пристапите до нив. Ова било особено изразено во градовите каде се одело на ацилак⁴³⁶.

Архитектонскиот аранжман на улиците зависел од економската моќ и авторитетот на патронот, било тоа да се црковни или световни лица. Раскошни колонади можеле да си дозволат само побогатите урбани центри, главно административни центри на провинциите. Ваквите градежни зафати биле особено интензивни при крајот на 4 в. и првата половина на 5 век⁴³⁷. Со колонади наместа се уредувале и внатрешните коридори, улички и премини преку кои се стигало до самите црковни комплекси. Особено внимание се посветувало на протегањето на триумфалните и обичните патишта надвор или внатре во населбите и на локацијата на пристаништата. До катедралните храмови, со цел да се олесни пристапот на поголем број верници, честопати се стигало преку широки улици коишто воделе до порта или пристаниште,. Во случаи заради совладување на висинска разлика, црквите се поврзувале со улиците преку масивни скалила и ретко каде се влегувало директно од улица со колонада⁴³⁸. Црквите, особено епископските, честопати се сместувале во близина на порта (*extra muros* или *intra muros*), покрај главните улици, врз форумите, врз градба симбол на нехристијанските религии и култови, врз место на страдање или смрт на маченик или врз мемории. Во случаи при лоцирањето на градбите клучна улога играла топографијата т.е. видливоста на храмот, и во таквите случаи се сместувале на највисоките позиции во рамки на акрополата⁴³⁹. Во секој случај, желбата била преку моќта да се манипулира со урбаниот простор во свој прилог и да се потенцира монументалноста на христијанската сакрална архитектура, да се манифестира триумф и доминација над нехристијаните и да се постигне возвишено чувство на патот кон местото за обожување на бога. Примери за вакви аранжмани и за цркви подигнати покрај плоштади или улици се наоѓаат во многу градови, *Salona*, *Stobi*, *Thessalonika*, *Phillipi*, *Thebes* во *Thessalia*, *Apamea*, *Constantinopolis*, *Ephesus*, *Aizanoi*, *Aelia Capitolina* (Ерусалим), *Sergioupolis* (Ресафа), *Abu Mina* итн.⁴⁴⁰. Споменатиот архитектонски концепт своја потполна просторна и архитектонска елаборација има во Царичин Град⁴⁴¹. Според I. Jacobs, со овој

⁴³⁶ Еден од повеќето примери е култот кон св. Теодор Тирски во *Euchaita* во *Helenopontus* (Trombley, "Town and Territorium." 220-221).

⁴³⁷ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 264, 285.

⁴³⁸ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 274.

⁴³⁹ Bowden, "Church Builders and Church Building." 66; Sami, "Changing Beliefs." 226.

⁴⁴⁰ Karagiorgou, "Demetrius and Thebes." 192; Whittow, "Recent Research on the Late-Antique City." 146, 147; Ine Jacobs, *Aesthetic Maintenance of Civic Space: The "classical" City from the 4th to the 7th c. AD*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 193 (Leuven: Peeters [u.a.], 2013), 313-322.

⁴⁴¹ Ivanišević, "Caričin Grad (Justiniana Prima)." 115-116.

архитектонски вокабулар на некој начин се замениле, а во случаи и се вклопиле, адаптирале и асимилирале старите симболи на триумф и моќ, арките, тетрастилите и портиците. Постоеле и нови архитектонски решенија коишто во себе ги имале инкорпорирано визуелните и практичните елементи на триумфалните арки. I. Jacobs дури оди до таму што претпоставувала дека онаму каде што нема информации, како донатори, изведувачи или иницијатори се јавувале епископи со минато во куријалната организација или високо едуцирани економски моќни граѓани. Со оглед на стеснувањето и пренамената на плоштадите, улиците со колонади добиле значајна улога во социо-политичкиот живот⁴⁴². Улиците со колонади давале едно ниво на ред и воедначеност во урбаните населби. Иако генерално, колонадите се користеле како заштита од временските услови, тие служеле и за презентирање на скулптура и споменици со текстуална содржина, а во позадина неретко се одвивала и трговска активност. Кај улиците коишто припаѓале на поширок архитектонски аранжман кој водел до црква честопати била изоставена функцијата на пристап до простории за трговска дејност⁴⁴³. Улиците едноставно претставувале високо ниво на естетско и функционално организирање на урбаниот лик, а нивното користење за време на литургии и процесии создавало посебен амбиент⁴⁴⁴.

⁴⁴² Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 267.

⁴⁴³ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 279. За дуќани со катови, подруми, складишта во *Thebes* во *Thessalia* види (Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 192.

⁴⁴⁴ Edwin Freshfield, "On Byzantine Churches, and the Modifications Made in Their Arrangements Owing to the Necessities of the Greek Ritual," *Archaeologia* 44, бр. 2 (1874), 383-392, <https://doi.org/10.1017/S0261340900006834>; Стричевић, "Таконикон и протезис." 59-66; Лилчиќ, *Ранохристијанска црква.*; Elizabeta Dimitrova, "In Through the Inner Door (The Mosaic in the Narthex of the Large Basilica in Heraclaea Lyncestis)," во *Нии и Византија - зборник радова IV* (Niš: grad Niš, 2006), 179-190; Ljubinka Džidrova, "Art, Form and Liturgy in the Rotunda at Konjuh," во *Нии и Византија - зборник радова V* (Niš: Grad Niš, Niški kulturni centar, 2007), 149-150, 175-178; Elizabeta Dimitrova, "Art and Ritual in the Episcopal Centers of Macedonia Paleocristiana. The Floor Mosaics and the Illustrated Dogma," во *XV Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana. Episcopus, Ciuitas, Territorium (Toledo Del 8 a 12 de Septiembre Del 2008), Libro de Pre-Actas*, ур. Jorge López Quiroga и др. (Episcopus, ciuitas, territorium, Toledo, 2008), 1051-1062; Carolyn Sue Snively, "Spaces for Deposition of Offerings in Early Byzantine Churches: Possible Sacristies at Golemo Gradište, Konjuh," во *Giving Gifts to the Gods, Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches* (Kumanovo: NI Museum of Kumanovo; Ministry of Culture of Republic of Macedonia; Archaeological Museum of Macedonia, 2018), 177, 179-182, сл. 1-6. Во тој контекст треба да се има во предвид и дека црквите и особено нивните анекси се користеле за различни секуларни намени во интерес на заедницата, но и како простории со намена како хонефтирион (за миење на црковните садовите) и слично. Соодветен осврт на декорацијата на подовите во црквите околу Охридското Езеро во контекст на литургијата имал направено и Д. Коцо (Dimče Koco, "O simboličnom značenju podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika," *Peristil* 2 (1957), 55; Димче Коцо, "Ранохристијански базилики во областа на охридското езеро," во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000), 30-33). На ова место Д. Коцо ги поврзал источните премини и просториите со поден мозаик, најчесто во наосот, во нартексот и поретко во просторијата пред крстилницата (последното евидентирано во базиликата во Студенчишта, во Северна базилика во *Stobi* и во Големата базилика во *Bargala*) со намената на просториите или поконкретно со правата на христијаните и нехристијаните. Прашање е колкава била слободата во утврдувањето на намените на конкретните црковни компартименти, и како позицијата, достапниот простор и конфигурацијата на теренот овозможувале цврсто почитување на канони. Дополнително, во

Голем е бројот на пишани и особено археолошки податоци коишто зборуваат за окупирање на јавниот простор и од страна на цивили. Како што веќе беше истакнато во некои населби новите архитектонски аранжмани со црковен карактер се простирале на простор преку неколку инсули и преку улиците помеѓу нив. Онаму каде што црквата немала интерес, се следат процеси на целосно или делумно преградување на улиците со градби со скромни димензии, скромна техника на градење и квалитет на градежни материјали⁴⁴⁵. Јавните површини и градби се адаптирале во објекти со повеќе намени. Забележано е однесување на окупирање на портиците, тремовите и генерално колонадите покрај улиците, а во случаи дури и цели улици биле заградувани и се трансформирале во скромни привремени или трајни живеалишта и/или во простории со трговска намена⁴⁴⁶. Генералниот тренд водел кон напуштање на постарата мрежа од улици. Постепено

услови на ограничен простор апсолутно треба да се очекува повеќенаменско користење на просториите (ѓаконик, протезис, хонефтирион). Додатно прашање е како кај црквите коишто имале галерии бил решаван природот (Стричевиќ, “Ђаконикон и протезис.” 63-64). Во контекст на литургијата можеби треба да се разгледуваат и страната на којашто била лоцирана крстилницата во контекст на подна декорација на латералните кораби. Сепак, за изведување на конкретни заклучоци недостигаат голем број на податоци поврзани со варијабилноста на елементите коишто се анализираат, како и податоци за факторите кои влијаеле на самите варијабилности. Дополнително, секундарните и терциерните градежни интервенции во контекст на адаптирање и реаранжирање на достапниот простор, па дури и пообемните реконструкции врз црквите со коишто се сменуваат контекстот можел да влијае литургијата и на пораките коишто се испраќале преку неа. Од интерес на темата на оваа дисертација е можното затворање на источни премини и формирање на трипартитен презвитериум заради процесите на „Големиот влез“, во San Vitale во *Ravenna* пред средината на 6 в., на Балканот забележано после средината на 6 в., а според некои истражувачи после 572 или 574 год. (Стричевиќ, “Ђаконикон и протезис.” 59, 61, 62, 63; Коцо, “Ранохристијански базилики.” 29; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 26). Според Ѓ. Стричевиќ со исклучок на тие кај коишто бил формиран трипартитен западен дел, во сите цркви од северниот дел на Балканот датирани во 6 в., на северната и јужната страна на нартексот биле идентификувани по едно мало одделение со правоаголна основа, ѓаконик и протезис. Дополнително, во *Illyricum*, странично поставените простории покрај нартексот (едната или двете) почнале да добиваат апсиди на исток уште пред да се префрлат на запад (Стричевиќ, “Ђаконикон и протезис.” 63-65). Сепак, прашањата поврзани со литургијата и манифестациите во архитектурата во контекст на археолошките наоди е цело истражувачко поле коешто треба да се има во предвид при идните истражувања. Тоа некомнено побарува и читање на изворите и нивните преписи и преводи во оригинал, а на комплексноста на интерпретацијата базирана на разбирањето на изворот на информациите во контекст на конкретни материјални остатоци зборува дискусијата околу црквата на Климент во Охрид (Димче Коцо, “Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 1 [1948], 179). За симболиката позади ритуалите поврзани со крштевањето види (Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 72-86; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 207-211; Miško Tutkovski, “The Symbolic Messages of the Mosaics in the Southern Basilica at Plaošnik in Ohrid,” во *Ниш и Византија - зборник радова XII* (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Pravoslavna eparhija nishka; Niški kulturni centar, 2014), 134-141).

⁴⁴⁵ Еклатантен пример за ваков однос има во *Philippi* (Samuel Provost, “City Wall and Urban Area in Macedonia: The Case of Philippi,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001), 135).

⁴⁴⁶ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 370; Helen Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries,” *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), 51. Во Бет Шеан во денешен Израел до средината на 6 в. и подоцна во 6 в. и 7 в. во колонадите покрај главните улици биле сместени продавници. После земјотресот од 659–660 год. на претходно јавни површини се појавиле мали занаетчиски работилници (Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 86).

окупирање на улици од страна на приватни градби било забележано и во *Gerasa* и во *Bosra*⁴⁴⁷. На раскрсниците понекогаш се формирале мали плоштади коишто речиси задолжително завршувале со монументални порти или триумфални арки, а со преградување на некои од нив се формирале нови затворени аранжмани со дворови на место на протегањето на улиците⁴⁴⁸.

Плоштадите во минатото биле симбол на градскиот живот и на високата култура на живеење. Во класичниот период тие биле центар на социјалниот, економскиот и политичкиот живот. Места на социјална интеракција, на бука и немир, места каде што „времето и парите беспотребно се трошеле“ и каде што се поставени споменици симболи на нехристијанското минато на градовите. Токму заради тоа на христијаните им било забранувано да поминуваат време во нив, бидејќи се сметале за јадро околу кое се наоѓале нејудаистички храмови и светилишта и места на одржување на нехристијански процесии. Слично како и кај улиците, портиците и колонадите, и плоштадите се преградувале и врз нив се подигале приватни градби. Негрижата за нив во одредени средини била забележана уште од 4 в., па и порано, а конечно престанале да функционираат како центар на градските случувања во 5 в. и 6 век. До 6 в. некои од нив биле пренаменети во пазари⁴⁴⁹.

Агората на *Thessalonica* исчезнала дури на почетокот од 7 век. *Athenae* поминува низ многу порадикални процеси, а агората била уништена околу 580 година. Низ слични процеси поминувал и *Corinthus*. Таму во 7-8 в. врз агората биле изградени повеќе живеалишта, работилници и дуќани⁴⁵⁰. Во *Tragurion* во *Dalmatia*, каде што и денес се наоѓа катедралниот храм посветен на Св. Ловро, врз плоштадот со храм и со жртвеник на божицата Хера, во 5 в. била изградена ранохристијанска црква. Во близина биле откриени и остатоци од помала црква со крстилница⁴⁵¹. Либианиј пишувал за дрвени прегради помеѓу столбовите на портиците на плоштадот во *Antiochia* изградени од сиромашни луѓе и користени како живеалишта и за трговија. Наредбата до префектот во *Constantinopolis* од 389 год. сите такви појави да се отстранат ја покажува грижата на централната власт околу нагредувањето на раскошните градби и естетиката на јавниот простор со инсталирањето на вакви скромни градежни инсталации⁴⁵². Спроведувањето на оваа наредба е дискутабилно, зашто императорот се согласил на компромис тие да останат доколку фасадите се

⁴⁴⁷ Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 83.

⁴⁴⁸ Jacobs, “Ecclesiastical Dominance and Urban Setting.” 267; Zanini, “Coming to the End.” 136.

⁴⁴⁹ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 384-385, 398.

⁴⁵⁰ Курбатов, “Разложение античной городской.” 25, заб. 25; Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 367-369, 386-387.

⁴⁵¹ Voronova, “Greek Colonies of Dalmatia.” 359-368.

⁴⁵² *Codex Theodosianus* 15. 1.25 (уп. Pharr 1952).

обложени со мермер и доколку нивните димензии се такви да овозможуваат премин до јавните плоштади⁴⁵³. На плоштадот на *Hierapolis* во *Phrygia* во текот на втората половина од 6 в. се наоѓале повеќе работилници⁴⁵⁴.

Јавни бањи

Црква со незадоволство гледала на јавните бањи и генерално, тргнувајќи од сфаќањето „Оној којшто еднаш бил ископан во Христос, нема потреба од второ капење“, не ги прифаќала. Споменатиот однос се темелел на желбата за чување на моралните вредности и пред сè заштита од јавна голотија, релаксација и уживање. Сепак, ова не треба да се сфати како правило кое придонело кон затворање на јавните бањи. И покрај намалувањето на нивниот број, воопшто не се занемарливи случаите на археолошки продолжено одржување и користење на бањите. Во некои населби со полуурбан карактер (*Timacum Minus*, *Iatrus*, *Inogetia*) функционираше до средина од 5 век⁴⁵⁵. Големата бања во *Margum* веројатно била напуштена во 4 в., а во *Naissus* големата јавна бања била во функција и во првата половина на 5 век⁴⁵⁶. До средината од 6 в. биле изградени и многу нови бањи. Покрај цивилните базилики, бањите се меѓу најчестите локации врз кои што биле подигани цркви⁴⁵⁷. Причината за тоа била во фактот што бањските комплекси располагале со водоводен, одводен и системи за затоплување коишто и тоа како биле неопходни во христијанските сакрални комплекси. Така, воопшто не треба да зачудува подигањето на баптистериуми врз функционална инфраструктура од бањи, особено ако се имаат во предвид нивниот капацитет и квалитет на изведба, и секако економичноста којашто се постигнувала со нивната повторна употреба и адаптирање⁴⁵⁸. Дополнително, според Ј. Петровиќ и М. Чанак-Медиќ, првите собири на христијаните се случувале во римските терми и баленуми, меѓу другото и заради

⁴⁵³ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 386, заб. 140. Според S. P. Scott овој закон не бил автентичен.

⁴⁵⁴ Whittow, “Recent Research on the Late-Antique City.” 141.

⁴⁵⁵ Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 75

⁴⁵⁶ Васић, “Градови и царске виле у римским провинцијама.” 86, 93.

⁴⁵⁷ Базиликата на Север во *Lepcis Magna*, Црква I во *Sabratha*, Базиликата Судница во *Carthago*, базиликите Бахира и Бахира Север во *Bostra* (Bryan Ward Perkins, “Excavations in the Severan Basilica at Lepcis Magna, 1951,” *Papers of the British School at Rome* 20 (November 1952), 111-112, <https://doi.org/10.1017/S0068246200006371>; J. Bryan Ward Perkins and R. G. Goodchild, “The Christian Antiquities of Tripolitania,” *Archaeologia* 95 (1953), 7-10, <https://doi.org/10.1017/S0261340900003581>; Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 77, 78).

⁴⁵⁸ Вакви примери се познати од *Butrint* (Bowden, “Church Builders and Church Building.” 66), *Scupi* (Душанка Кораќевик, *Скупи - градска територија* - (Скопје: Музеј на град Скопје, 2002), 131-132; Ончевска Годоровска Марина, “Големата ранохристијанска базилика во Скупи и раното христијанство,” *Македонско наследство* год. XIII, бр. 34-35 (2009), 108); Ончевска Годоровска, *СКУПИ*. 139, заб. 87.

обавување на чинот на покрстување⁴⁵⁹. Според други истражувачи, причина за изградбата на базилики врз постари терми (јавни или приватни) било манифестација на „победата“ на христијанството над другите религии, но и далеку пооправданиот аргумент за достапност на вода⁴⁶⁰. Во случаи како во *Thebes* во *Thessalia*, фонтаната на источниот ѕид од атриумот и базенот од крстилницата на Базилика А се надоврзувале на бањата во непосредна близина. Во непосредна близина на Базилика С во истиот град се наоѓале две бањи⁴⁶¹. Три големи цркви во *Thessalonica*, Св. Димитрија, Св. Богородица Ахиропиита и Св. Софија зазеле бањски комплекси⁴⁶². Според Е. Duggve, во најстариот период од христијанството во *Salona* за крштевање биле користени термите лоцирани на источната страна покрај градската базилика, изградени во 4 век⁴⁶³.

Јавните бањи и во 6 в. сеуште биле дел во она што според тогашни параметри значело „идеален град“ и останале значајна општествена институција и помеѓу богатите и помеѓу сиромашните⁴⁶⁴. Но, евидентни биле промени во архитектонскиот аранжман. Промените се манифестирале како преку зголемување на бројот на приватни бањи, така и преку поделбата и намалувањето на размерот на базените и на бањските комплекси во целост, пред сè, заради зголемување на приватноста при чинот на капење. Дури и во средниот век не се криело воодушевувањето од римските јавни бањи, особено од нивните естетски вредности⁴⁶⁵. Апсолутно не им било забрането капењето на лицата со утврден медицински проблем и на жените (калуѓерките можеле да се капат еднаш во месецот). Впрочем, во болниците со коишто речиси задолжително управувала црквата, одржувањето на хигиената бил еден од основните приоритети. Потребно е да се нагласи и дека во услови на пренаселени населби, термалните комплекси треба да се третираат со особено внимание. Зашто, во отсуство на природни водени ресурси во околината, тие се единствените места за одржување на личната хигиена како основни мерки за превентива и заштита од ширење на болести.

⁴⁵⁹ Jozo Petrović, “U Stobima Danas,” *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* год. LIV (1943), 492; Милка Чанак-Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“ од рановизантискиот период,” во *Хераклеја II*, ур. Ѓорѓи Димовски (Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965), 57; Блага Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Едиција Културно наследство (Скопје: Матица Македонска, 1995), 96.

⁴⁶⁰ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 108-109.

⁴⁶¹ Karagiorgou, “Demetrias and Thebes.” 187, 188, 189 сл. 3, сл. 4.

⁴⁶² Kara M. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the Fourth and Early Eleventh Centuries AD, with Special Reference to the Towns of Byzantine Macedonia* (Thessaloniki: Society for Macedonian Studies, 1996), 145; Rizos, “The Making of a Christian Society.” 332.

⁴⁶³ Николајевиќ, “Ранохришћанске крстионице.” 233-234.

⁴⁶⁴ Jones, *The Later Roman Empire*. 976-977.

⁴⁶⁵ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 383, 384.

Градби за игри и забава

Црквата ги осудува игрите и забавата, следствено соодветна негативна димензија добиле и градбите во коишто одвивале овие активности. Тоа биле пред сè, театрите, амфитеатрите, стадионите, циркусите и хиподромите. Заради чинот на организирани убиства, црквата особено се противела на гладијаторските и борбите со диви животни. Сите игри и забавата биле поврзувани со нехристијански фестивали и славењето на нехристијански божества⁴⁶⁶. Дел од христијаните биле судени и погубени во градби со таков карактер, пред сè, заради нивната намена и капацитетот да соберат голем број на луѓе. Факт е и дека уште од 3 в. голем дел од тие градби соодветно не се одржувале и останале запуштени, а во следниот период нивната судбина е препуштена на епископите и свештенството. Други причини за нивното запоставување биле и високата цена за организирање на игрите, ограничувањето на цивилното добродетелство, како и промената во вкусот на нехристијанското население⁴⁶⁷. Со оглед на карактерот на забавата, се чини дека први на удар биле сите градби чијашто намена не била конзистентна со системот на морални вредности и идеологијата на христијаните, пред сè, театрите и амфитеатрите. Хиподромите и циркусите преживеале подолго (циркусот во *Constantinopolis* се до крстосците во 1204 година), заради тоа што претставувале симбол на империјалната моќ. Дополнително, во циркусите се одвивал дел од империјалните церемонии. Најчеста судбина на градбите за игри и забава била претворање во каменоломи, со цел систематско разградување и повторна употреба на материјалите во други јавни или приватни градби⁴⁶⁸. Тие се користени при подигање на бедеми но и при креирањето на нови архитектонски аранжмани, улици, тремови и портици, и секако за подигање на цркви. Последното покажува на потенцијално инволвирање и дури можеби и контрола на градежните зафати од страна на епископи. Некои градби пак доживеале судбина да се претворат во депонии за одлагање на ѓубре. Доколку се создадела илузија на откривање, или пак во колективната меморија постоеле информации за местото каде што бил затворен, мачен, каде што починал или каде што бил погребан маченик, тогаш таа локација честопати се одбележувала со некаква градба. Затоа, со цел да се продолжи меморијата и сеќавањето на мартир/и или колективната смрт на христијани, се подигале цркви, капели или христијански едикули внатре во градбите за игри и забава. Дури

⁴⁶⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 736, 977-978.

⁴⁶⁷ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 380.

⁴⁶⁸ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 377-382, 395; Zanini, "Coming to the End." 135; Jordina Sales Carbonell, "Roman Spectacles Buildings as a Setting for Martyrdom and Its Consequences in the Christian Architecture," *Journal of Ancient History and Archaeology* 1, бр. 3 (2014), 9, заб. 8, <https://doi.org/10.14795/j.v1i3.57>.

постојат примери каде што мал дел од градбата заради рекреативна употреба опстојува истовремено со христијанска градба⁴⁶⁹. Постоти и Во амфитеатарот во *Corduba* една просторија покрај вомиториум била адаптирана, веројатно за христијанска култна намена⁴⁷⁰. Врз сидовите од еден коридор на амфитеатарот во *Salona*, каде што претходно се наоѓало светилиште посветено на Немеза, биле сочувани фрески со претстава на маченици со нивните имиња⁴⁷¹. Причината за ваквото однесување треба да се бара и во чисто практичните и функционални аспекти, т.е. овие јавни градби биле фантастично вклопени во системот за комуникација во градовите и природот до нив бил лесен, а истовремено поседувале капацитет да соберат голем број на луѓе. Мартириуми биле подигнати во текот на 4 в. во театри (или стадиони) во *Serdica* и *Thessalonica*⁴⁷². Хиподромот во *Thessalonica* излегол од употреба во првата половина на 5 в., а *terminus post quem* за почетокот на неговото рушење биле камените блокови употребени во бедемот подигнат околу средината на 5 век⁴⁷³. Театарот во *Demetrias* во *Tessalia* бил напуштен после средината на 4 век. Дел од материјалите биле реупотребени во т.н. Гробјанска базилика⁴⁷⁴.

Во 6 в. скената од театарот во *Aphrodisias* била редекорирана со фрески со христијански претстави, меѓу кои и на два архангели (едниот бил св. Архангел Михаил)⁴⁷⁵. Во населби со континуитет на живеење до денес, градбите за игри и забава до поново време останале симбол на христијанското мачеништво.

Многу од игрите и покрај прозивањето и противењето на црквата⁴⁷⁶, биле практикувани и во 5 в. и 6 в., а во нив уживале сите, од најсиромашните до најбогатите. Постојат податоци за можна

⁴⁶⁹ Црква била подигната во амфитеатарот во *Caesarea Maritima*, врз т.н. Трајанова палата во *Bostra*, додека во *Gerasa*, за време кога едната половина од хиподромот била сеуште во употреба, во другата половина во текот на втората половина на 6 в. била подигната црква (Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 86).

⁴⁷⁰ Sales Carbonell, "Roman Spectacles Buildings." 9-10, 15-16.

⁴⁷¹ Датирани во почеток на 6 век (Emilio Marin, "Civitas Splendida Salona," во *Salona Christiana*, ур. Zrinka Buljević и др. [Split: Arheološki muzej, 1994], 80; Gillian Vallance Mackie, *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function and Patronage* [Toronto: University of Toronto Press, 2003], 214-215; Voronova, "Greek Colonies of Dalmatia." 359-368).

⁴⁷² Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent* (New Haven: Yale University Press, 2010), 60-61.

⁴⁷³ Vickers, "A Note on the Byzantine Palace." 369, 370.

⁴⁷⁴ Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 199, 200, 201, 211.

⁴⁷⁵ Robin Cormack, "The Classical Tradition in the Byzantine Provincial City: The Evidence of Thessalonike and Aphrodisias," во *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, ур. Margaret E. Mullett и Roger D. Scott (Birmingham: Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1981), 107; Robin Cormack, "The Wall-Painting of St. Michael in the Theater," во *Aphrodisias Papers. Theatre, a Sculptor's Workshop, Philosophers, and Coin-Types Including the Papers given at the Third International Aphrodisias Colloquium Held at New York University on 7 and 8 April, 1989* 2 2, ур. R. R. R. Smith и Kenan T. Erim (Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1991), 109-122.

⁴⁷⁶ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 377-378, 381, 384-385.

активност на гладијатори во текот на 5 век⁴⁷⁷. Градбите биле користени за настапи на пантомимичари, клонови, жонглери, акробати па дури и атлетските натпревари, театарските претстави, трките со кочии и ловот на диви животни (во 499 год. забранети од Анастасиј [491-518]), а подоцна повторно практикувани. Анастасиј (491-518) ја забранил и мимиката⁴⁷⁸. Јустин I (518-527) сите театарски претстави ги прогласил за незаконски, а актерите биле избркани, додека Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) го обвинувал Јустинијан (527-565) за затворањето на театрите, хиподромите и циркусите⁴⁷⁹.

Terminus post quem за изградбата на хиподромот во *Sirmium* е 313 година⁴⁸⁰. Сепак, уште од крајот на 4 в. било започнато со разградување на камените блокови од коишто бил изграден, а во 5-6 в. арената на хиподромот била преградена со мали куќарки⁴⁸¹. Епиграфски споменик датиран во 354 год. откриен во театарот на *Hierapolis* во *Phrygia* ја славел обновата на градбата од страна на гувернерот Магниј⁴⁸². Другиот споменик којшто се однесувал на градежни зафати врз театарот и стоата во *Sparta* бил пронајден во театарот, а датиран во 359 или 360 година⁴⁸³. Анастасиј (491-518) меѓу останатите преземени градежни зафати во родниот град *Dyrrachium* изградил и хиподром⁴⁸⁴. Пред пишувањето на Тајната историја, Јустинијан (527-565) во 521 год. организирал големи игри, а последното такво случување е во амфитеатарот *Kynegion* во 537 година. Во следниот период спектаклите служеле само за приватна забава, а игрите со животни биле сведени на паради со нив⁴⁸⁵.

Нејудаистички храмови

После стагнацијата во римскиот републикански период во првите два века од новата ера повторно заживеале големиот број на светилишта со панхеленски карактер во провинцијата *Achaia*. Сепак, после средината од 3 в. економските проблеми се манифестирале и во управувањето

⁴⁷⁷ Popović, “Igre u Sirmijumu.” 127-128.

⁴⁷⁸ Jones, *The Later Roman Empire*. 736, 977-978.

⁴⁷⁹ Procopius *Historia Arcana*, XXVI (уп. Dewing 1935, LCL 290).

⁴⁸⁰ Popović, “Igre u Sirmijumu.” 124.

⁴⁸¹ Popović, “Igre u Sirmijumu.” 125.

⁴⁸² Christopher Jones, “Epigrams from Hierapolis and Aphrodisias,” *Hermes* 125, Bd., Н. 2 (1997), 204, 207, 212.

⁴⁸³ A. M. Woodward, “Excavations at Sparta, 1924—25: § 3.—The Inscriptions,” *The Annual of the British School at Athens* 26 (November 1925), 228, 230-231, <https://doi.org/10.1017/S0068245400010649>. Реконструирано оштетување на натписот врз основа на местото на наоѓање.

⁴⁸⁴ James Crow, “Fortifications and Urbanism in Late Antiquity,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уп. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001), 100.

⁴⁸⁵ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 379, 380.

со овие светилишта преку ограничениот број на нови изградени градби. Одржувањето на храмовите преминало во рацете на државата, а нормално продолжиле да функционираат и се обновувале само тие чиешто свештенство успеало да најде начин како да обезбеди поддршка од побогатите граѓани.

Секако, меѓу првите градби коишто ги почувствувале последиците од изменетите прилики биле храмовите и светилиштата на нехристијанските култови и религии. Со преземените рестриктивни мерки за време на Константин (306-337) и неговите наследници, со исклучок на владеењето на Јулијан (355-361-363), било сериозно погодено нивното елементарно функционирање. Константин (306-337) и го задал првиот силен удар на сакралната архитектура во последната деценија од неговото владеење преку конфискацијата на богатствата на храмовите и со веројатната забраната за жртвување. Во слична насока се однесувале и наследниците на тронот. Така, Констанс (337-350) ја обновува забраната за жртвување, а Константиј (337-361) наредил сите нехристијански храмови (светилишта и олтари) да се затворат. Тие се давале во рацете на приватни луѓе заради демонтирање и реупотреба како градежен материјал. Настрадале и храмовите коишто се наоѓале надвор од градските ѕидини, зашто многу игри, трки со коли и атлетски натпревари тргнувале токму од нив⁴⁸⁶. Со закон од 346 год. се забранувало разурнување на храмовите коишто биле *extra muros* заради нивната поврзаност со игрите и забавата. Дополнително, во нивната околина се случувале трговски и разни општествени активности и политички собири, а биле места кадешто се презентирале уметничките вредности на поставените скулптури⁴⁸⁷. Во следниот период биле разурнати повеќе храмови, но, промените во животната филозофија, на принципите и „новите“ морални вредности, имале сериозни манифестации во културата на живеење и во целокупното уредување на просторот во населбите. На ниво на легислатива, нехристијанските култови добиле подобар третман за време на Јулијан (355-361-363). Императорот Теодосиј (379-395) во 381 год. донесол едикт со којшто христијанството и официјално било прифатено како единствена државна религија во Империјата⁴⁸⁸. Заради економското задушвање и институционалната маргинализација, голем број светилишта биле затворени уште пред

⁴⁸⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 113.

⁴⁸⁷ Во време на Константин (306-337) било посведочено разурнување на само шест храмови (Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 48, заб. 14, 49, 51).

⁴⁸⁸ За проблемите со природата на археолошките податоци како аргумент против тезите за едновремено затворање на сите нејудаистички светилишта во 381 год. види (Rizos, “The Making of a Christian Society.” 328).

официјалната забрана на јавните нехристијански култови од страна на Теодосиј (379-395)⁴⁸⁹. Во доцниот 4 в. Либианиј (ок. 314 – ок. 392) повикал на реупотреба на нехристијанските храмови како седишта на муниципалната администрација, како простории за собирање на даноци, а и тој самиот својата школа ја сместил во храм т.е. пренамена во било што, само храмовите да не се користат за култна намена⁴⁹⁰. Нејудеистичките култови биле толерирани се до 391 год., кога Теодосиј (379-395) го издал првиот од серијата закони со коишто прогресивно се забранувале не само жртвувањето, туку и сите нехристијански церемонии⁴⁹¹. Во тој контекст се и три години претходно донесените едикти во *Stobi*⁴⁹². Храмовите биле затворени за јавност, а забраните се прошириле и за практикување на нехристијански култови по домовите. Храмовите се затворале, а многу од нив биле и демонтирани⁴⁹³. Генералниот непријателски однос кон нехристијанските градби особено се интензивирал при крајот на 4 в., кога црквата ја добива неопходната кохезија и империјална поддршка⁴⁹⁴. Теодосиј (379-395) не испорачал генерална наредба за рушење на нехристијанските храмови, но барањата за рушење и демонтирање или трансформирање во цркви на некои од нив биле радо прифаќани, а се игнорирале неавторизираните напади врз нив. За решавање на отпорот од населението коешто застанало во одбрана на храмовите и отворено се спротивставувало на христијаните се ангажирала војската⁴⁹⁵. Во 397 год. било наредено градежните материјали од разурнувањето на храмови да се употребуваат за изградба на патишта, мостови, аквадукти и сидови

⁴⁸⁹ Rizos, "The Making of a Christian Society." 323, 324.

⁴⁹⁰ Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 61.

⁴⁹¹ *Codex Theodosianus* 16. 10.12 (ур. Pharr 1952).

⁴⁹² Со првиот се забранува јавно расправање, дискутирање и давање на совети по религиски прашања (*Codex Theodosianus* 16. 4.2 [ур. Pharr 1952]), додека со другиот бил насочен против секакви активности на т.н. „разни и перфидни секти“ (*Codex Theodosianus* 16. 5.15 [ур. Pharr 1952]). Според С. Snively овие едикти биле иницирани повеќе од состојбата во рамки на христијанската заедница во *Stobi* отколку кон припадниците на другите религии (Carolyn Sue Snively, "The Early Christian Basilicas of Stobi : A Study of Form, Function, and Location" (PhD, Austin, The University of Texas at Austin, 1979), 71-72, не публикуван).

⁴⁹³ Jones, *The Later Roman Empire*. 92, 938.

⁴⁹⁴ Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire: A.D. 100 - 400* (New Haven: Yale Univ. Press, 1984), 97-101; Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 47. Дали заради сигурноста на црквата како институција, дали заради тоа што поголемиот дел од работата веќе била завршена, нма информации за ангажирани насилни активности кон нехристијански градби во 6 век (Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 394).

⁴⁹⁵ Jones, *The Later Roman Empire*. 167-169. Парадоксот е во тоа што Црквата не го поддржувала војничкиот живот (Jones, *The Later Roman Empire*. 983). Во тој контекст можеби треба да се спомене и војникот Спуркиј погребан во *Heraclea Lynkestis* којшто покажува за напорите корисно да го помине животот. Специфично е што покрај деталите за точниот ден на неговата смрт, испуштени се информации за достигнувањата, времето поминато во служба, воената единица и каде делувал. Останала молитвата да биде примен од Христос. Ф. Папазоглу со голема доза на резерва претпоставува дека можеби и се замонашил после воената служба. Натписот бил датиран во 370 или 415 година (Фанула Папазоглу, "Ранохристијански натпис из Хераклеје," *Зборник филозофског факултета* XI-1 [1970], 97-98; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 87-88, 103, 145).

(бедеми)⁴⁹⁶. Во 398 год. била донесена наредба за рушење на сите градби (не јавни) коишто биле прилепени за бедемите или кон други јавни градби, а со коишто се загрозувала целата околина со можност од пожар или друга опасност, или коишто биле подигнати на јавни површини (плоштади или тремови на јавни градби)⁴⁹⁷.

Во 399 год. било наредено храмовите во руралните средини да се демонтираат и градежните материјали да се уништат⁴⁹⁸. Во 399 год. од страна на императорите Аркадиј (395-408) и Теодосиј (408-450) бил издаден едикт со којшто се заштитувала архитектонската декорација на јавните градби. Истите императори во истата година забраниле уништување на храмови во коишто нема противзаконски симболи, а доколку сеуште се принесувале жртви, сите идоли требало да се симнат, а лицата да се казнат⁴⁹⁹. Со закон од 407 год. било наредено сите идоли да се разрушат, но се дозволувало јавно користење на храмовите во градовите и надвор од нив⁵⁰⁰. Во 435 год. било наредено сите нехристијански светилишта и храмови во коишто сеуште се негувале „пагански“ култови да бидат уништени со наредба на магистратите и истите да бидат „прочистени“ со подигање на симболи на христијанството⁵⁰¹.

Евреите во овој период се наоѓале во нешто позавидна ситуација. Така, иако во текот на 4 в. свештениците биле ослободени од куријални должности, никако не смееле да практикуваат ритуали навредливи за христијаните⁵⁰². Имено, со повеќе закони се забранувало палење и ограбување на синагоги, а доколку се случело, тие требало да се обноват, а ограбеното да им се врати на еврејските заедници. Исклучок биле случаите кога тие биле посветени (предадени) на христијаните, кога единствено се испорачувала парична компензација. Во почетокот од 5 в. целосно била забранета изградбата на нови синагоги. Во *Gerasa* во 530-531 год. во период кога епископ бил Павле врз синагогата била изградена црква⁵⁰³. Слично малата сала (најверојатно синагога) која била дел од Базиликата на Север во *Lepcis Magna* исто така во 6 в. била

⁴⁹⁶ *Codex Theodosianus* 15. 1.36 (уп. Pharr 1952).

⁴⁹⁷ *Codex Iustinianus* VIII. XII.14 (уп. Scott 1932, *The Civil Law*).

⁴⁹⁸ *Codex Theodosianus* 16. 10.16 (уп. Pharr 1952).

⁴⁹⁹ *Codex Theodosianus* 16. 10.15, 16. 10.18 (уп. Pharr 1952).

⁵⁰⁰ *Codex Theodosianus* 16. 10.19.1-2 (уп. Pharr 1952).

⁵⁰¹ *Codex Theodosianus* 16. 10.25 (уп. Pharr 1952).

⁵⁰² Воспоставувањето на еврејската самоуправа и враќањето на нормалниот политички статус на Евреите во рамките на Империјата, после силните рестиктивни мерки преземени од Хадријан (117-138) започнале најдоцна во 170 година (Shmuel Safrai и Judith M. Stern, *The Jewish People in the First Century, Volume 1* (BRILL, 1974), 409; William Pöhlman, “The Polycharmos Inscription and Synagogue I at Stobi,” во *Studies in the Antiquities of Stobi*, уп. Blaga Aleksova и James Wiseman, том. III [Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981], 244).

⁵⁰³ Kraeling, *Gerasa*. 239, 318.

трансформирана во црква⁵⁰⁴. Во текот на 5 в. црква била подигната и врз синагогата во *Aramea*, а слична судбина имала и синагогата во *Elche*⁵⁰⁵. Во периодот кој следувал ниту припадниците на бројните секти и ереси и нивните светилишта не биле поштедени од бројни притисоци и разурнувања од страна на христијани-фанатици⁵⁰⁶.

Трансформирањето и адаптирањето на храмови на нехристијански религии и култови во цркви и црковни резиденции или градењето врз нив е потврдено и во *Novae* и во *Remesiana* и е феномен евидентиран на просторот на целата римска империја. Притоа најпрво треба да се имаат во предвид и практичните аспекти на подигање на црква врз разрушен храм. Од една страна е осквернавеноста на самото место и оттука прашање е колку тоа било соодветно за подигање на христијански храм. Од друга страна пак било физичкото блокирање на потенцијалното повторно заживување на нехристијанското светилиште и секако реупотребата на градежните материјали⁵⁰⁷. Примерот со марнерионот (храм посветен на Зевс) е особено податлив бидејќи заради десакрализација на просторот, било наредено материјалите од најсветиот дел од храмот да се употребат како под во предниот двор на ново изградената црква.

Храмот на Фортуна во *Antiochia* се користел како школа, а бил и место каде што се собирале трговци. Во *Athenae*, веројатно заради статусот на универзитетски центар, уште долго после официјалното признавање на христијанството се почитувале предхристијанските традиции⁵⁰⁸. Таму, христијанството започнало поинтензивно да се шири дури во втората половина од 5 век. Првите цркви се граделе далеку од центарот на градот во текот на втората четвртина на векот. Предхристијанската архитектура во *Athenae* најсилниот удар го доживеала после затворањето на

⁵⁰⁴ Perkins, "Excavations in the Severan Basilica." 111, заб. 1.

⁵⁰⁵ Rachel Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Handbuch Der Orientalistik, 1. Bd., 2. Abschnitt, B, Lfg. 9 (Leiden ; Boston: Brill, 1998), 93. На истото место истакнува дека не сите синагоги имале иста судбина, кај тие во *Ostia* и *Sardis* дури се забележувал и просперитет.

⁵⁰⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 93, 166-167, 169, 945-946, 947, 949, 954.

⁵⁰⁷ Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 53-54. Сепак треба да се биде особено внимателен и да се има во предвид дека реупотребените материјали може да се едноставно преземени од срушени градби, но несомнено дел може да е резултат на донарации за црквата од приватни лица (Bowden, "Church Builders and Church Building." 62).

⁵⁰⁸ Во тој контекст треба да се спомене делата на Хегиј, којшто при крајот на 5 в. и/или во првите децении на 6 в. ја завршил работата на светилиштата од неговите роднини низ цела Атика, скришно, заради тоа што го немал нивното одобрение, и со голем ентузијазам обновил многу свети места коишто долго време биле во рушевини (Damaskios 145B [прев. Athanassiadi 1999, 319]); или превод како во заб. 382 од преведувачот; Alan Cameron, "The Last Days of the Academy at Athens," *Proceedings of the Cambridge Philological Society, NEW SERIES*, бр. 15 (195) [1969], 10). За нешто поразлично мислење види Rizos, "The Making of a Christian Society." 325. Некои нехристијански храмови иако биле конвертирани во цркви во текот на 6 в., долго претходно биле користени за друга секуларна намена (Sami, "Changing Beliefs." 230).

школите од страна на Јустинијан (527-565). Тогаш започнале да страдаат и храмовите посветени на претхристијански божества и култови, а при крајот од 6 в. храмовите биле конвертирани во цркви или биле запуштени. Скулптурите на Партедон биле жртва на иконокластички напад. Храмот на Атина на Акропол и Хефестионот на Агората станале цркви во текот на 6 в., кратко после нивното затворање како светилишта⁵⁰⁹. Тетраконхална црква била изградена и врз т.н. Хадријанова библиотека⁵¹⁰. Во *Corinthus* било забележано исклучително почитување од страна на христијаните кон нехристијанските култни традиции најрано до крајот од 6 в., но, таквиот став може да е последица на фактот што градбите уништени од земјотресот при крајот од 4 в. никогаш не биле ни обновени⁵¹¹. Во провинција *Achaia*, панатинските празнувања се славеле до времето ја Теодосиј (379-395), слично како и празнувања во *Olympia*. На места, како во *Delphi* и *Dodona*, светилиштата веројатно страдале во налетот на христијанскиот фанатичен менталитет манифестиран во некои средини. Во *Dodona*, Светиот даб бил пресечен и отстранет заедно со корените, а врз храмот на Зевс била подигната црква во којашто биле употребени многу споици. После рушењето и долгиот период на некористење, врз храмовите на Аполон во *Argos*, на Херакле и Дијана во *Dodona* биле подигнати базиликални цркви⁵¹². Според зборовите на Либианиј (ок. 314 – ок. 392) некои од запуштените и срушени храмови биле игнорирани едноставно заради тоа што биле толку солидно градени што било потешко да се срушат отколку да се изградат⁵¹³. Преградниот ѕид на теснецот *Isthmus*, бил обновен со материјали од различни градби, вклучително нехристијански светилишта, храмот на Посејдон и театарот во *Isthmia*⁵¹⁴. Во *Philippi* врз светилиште (хероон) подигнато врз гробница од 2 в. п.н.е. била изградена една од најраните христијански сали за собирање. Оваа правоаголна градба, Базиликата на Св. Павле, подигната во првата половина на 4 в. или подоцна била донација од епископот Порфириј. Подоцна салата била заменета од раскошна октагонална црква, што пак е индикација за нејзиниот мартријален карактер. Особено интересно е тоа што гробницата останала предмет на почитување долго после

⁵⁰⁹ Rizos, "The Making of a Christian Society." 328.

⁵¹⁰ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 271.

⁵¹¹ Кирилов, "Редукцијата на укрепената." 180-183.

⁵¹² Bowden, "Church Builders and Church Building." 66; Rizos, "The Making of a Christian Society." 325, 328. Според мислењето на J. M. Spicer на просторот од денешна Грција бројот на уништени нехристијански храмови бил мал, и во исклучително ретки случаи заради рушењето настанало заради религиозни причини. Тие едноставно биле одбегнувани и врз нив не се подигале цркви (Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 49-50, заб. 30).

⁵¹³ Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 394.

⁵¹⁴ Robert Hohlfelder, "The Trans-Isthmian Walls in the Age of Justinian," *Greek, Roman and Byzantine Studies* 18 (1977), 177-178, заб. 29.

христијанизацијата на градот, а бронзени монети биле оставани во архитектонски раскошно елаборираниот влез до крајот на антиката. Сепак, правоаголната сала била далеку од раскошот на истовремените резиденцијални објекти на видните граѓани во *Philippi*⁵¹⁵. До почетокот од 6 в. пет масивни цркви биле изградени врз храмови, пазарот и гимназиумот околу агората на *Philippi*. Две од нив, Св. Апостол Павле и т.н. Базилика А се наоѓале непосредно во близина на плоштадот, покрај главната улица по која поминувал патот *Via Egnatia*⁵¹⁶. Овој град покажува исклучителна иницијатива за задржување на монументалноста и ја задржал виталноста се до крајот од 6 век⁵¹⁷. На Сицилија биле откриени примери за подигање на цркви врз хипогеуми⁵¹⁸. Во *Salona*, епископска резиденција била изградена врз Капитолиумот, додека врз храмот на Митра била подигната црква⁵¹⁹. Подоцна, во периодот 8-9 в. Мавзолејот на Диоклецијан бил трансформиран во катедрала, храмот на Јупитер во крстилница, а неговата крипта во мала црква. Веројатно при крајот на 11 в. храмот на Кибела изграден истовремено со Диоклецијановата палата бил трансформиран во црква⁵²⁰.

На локалитетот Градац во Лепеница (западно од современиот град Сараево), римски храм веројатно посветен на Силван бил трансформиран во ранохристијански храм со базен за покрстување. Според И. Николајевиќ бил подигнат околу средина на 6 век⁵²¹.

Во *Thracia* и *Dacia* до крајот на 4 в. не било посведочено подигање на црква врз темелите од разрушен нехристијански храм. Градбите коишто биле поврзани со претходниот систем на градска управа, тесно поврзани со урбаното уредување во раноримскиот период, биле запоставени и се напуштале при крајот од 4 в. и првата половина од 5 в., и со тоа се остава широк простор којшто на многу прагматичен начин бил освоен од црквата. Градбите подигнати околу и после средината од 5 в. биле импресивни од повеќе аспекти. Паралелно со зголемувањето на бројот христијанските сакрални градби тие биле позиционирани речиси над сета останата архитектура и речиси целосно го зазеле местото на јавната архитектура од минатите векови. Во голем дел ова било манифестирано и преку бројноста на христијански храмови. И тука, почнувајќи од средината

⁵¹⁵ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*. 61-62; Rizos, "The Making of a Christian Society." 328-332.

⁵¹⁶ Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 271.

⁵¹⁷ Provost, "City Wall and Urban Area in Macedonia." 123, 135; Jacobs, "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting." 270-271.

⁵¹⁸ Sami, "Changing Beliefs." 221.

⁵¹⁹ Voronova, "Greek Colonies of Dalmatia." 359-368.

⁵²⁰ Voronova, "Greek Colonies of Dalmatia." 363. Според И. Николајевиќ паганскиот храм бил трансформиран во црква уште во ранохристијанскиот период (Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 242, заб. 75.

⁵²¹ Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 244-245.

на 5 в., црквата почнала да игра исклучително силна улога во процесот на добивање на статус на град на една населба⁵²².

Во *Aizanoi* околу 400 год. храмот посветен на Зевс бил конвертиран во црква, при што и самата улица *cardo* која водела до неа добила колонада⁵²³. Во *Palaiopolis* на островот Крф, епископот Јовианиј демонтирал најмалку еден „хеленски“ храм и голема количина од материјалот го реупотребил при изградбата на неговата црква врз поплочувањето на плоштадот и врз рушевините од одеонот. За своите постапки оставил и пишан документ врз трибелонот⁵²⁴. Во втората половина на 5 в. веројатно врз храмот на Артемида Јолкиа во *Iolkos* била изградена базилика⁵²⁵.

Градбите познати како Црква 4 во *Tipasa*, Базилика I во *Mactaris*, Црквата на Север и Базилика IV во *Sufetula*, октагоналната базилика во *Aelia Caesarea*, сите биле изградени врз постари нехристијански храмови.

Некрополи

Погребувањето во рамки на бедемите се појавило како посебно однесување во населбите после втората половина од 6 век. Ваквата пракса почнала уште при крајот од 4 в. и почетокот на 5 век. Во средината од 6 в. границата помеѓу просторите на живите и тие на мртвите почнале да исчезнуваат. Споменатиот феномен бил непосредно поврзан со христијанското верување за живот после животот⁵²⁶.

Во време на доцната антика во *Demetrias* во *Thessalia*, покрај продолженото користење на хеленистичките некрополи, гробови се наоѓале насекаде, во и надвор од градот. Тие врз стоата биле датирани во 4 в. или нешто порано⁵²⁷. Изолирани погребувања или помали некрополи можеле

⁵²² Динчев, „Градът и църквата.“ 309, 313.

⁵²³ Jacobs, „Ecclesiastical Dominance and Urban Setting.“ 277. За листа на урбани нехристијански храмови на Силција коишто биле пренаменети во цркви види (Sami, „Changing Beliefs.“ 231, Т. 2). За истакнување дека поголемиот број се адаптирани во текот на 6 век. По овие прашања види и (Saradi-Mendelovici, „The Demise of the Ancient City.“ 392).

⁵²⁴ Bowden, „Church Builders and Church Building.“ 63, 66.

⁵²⁵ Karagiorgou, „Demetrias and Thebes.“ 207.

⁵²⁶ Saradi-Mendelovici, „The Demise of the Ancient City.“ 392; Carolyn S. Snively, „Intramural Burial in the Cities of the Late Antique Diocese of Macedonia,“ во *RADOVI XIII. MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU* (XIII. MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU, Split: Arheološki muzej, 1998), 491-498; Sami, „Changing Beliefs.“ 231, 232; Zanini, „Coming to the End.“ 132-133.

⁵²⁷ Karagiorgou, „Demetrias and Thebes.“ 201.

да се појават и во напуштените делови и градби во населбите⁵²⁸. Во оваа фаза премногу е храбро, но не е неосновано на овој начин да се интерпретираат детските погребувања пронајдени на неколку места северозападно од Via Sacra во *Stobi*, исто како и детскиот гроб врз театарот во *Heraclea Lynkestis*. Во *Stobi* три детски гробови биле констатирани вкопани во подови на простории кои биле во функција во втората половина од 6 в., лоцирани покрај југозападниот бедем во непосредна близина од Porta Heraclea⁵²⁹. Фактот што голем дел од досега пронајдени гробови во рамки на населбинските ареали надвор од контекст на организирана некропола се детски, може да се толкува преку религиозните или суеверните сфаќања на населението. Едно детско погребување било откриено на висина од околу 1 m над подот кој веројатно припаѓал на една од средновековните сиромашни куќи, фундирани врз дебел слој од рушевини врз театарот во *Stobi*⁵³⁰. Три детски погребувања биле откриени и на лок. Големо Градиште кај с. Коњух⁵³¹. Детски погребувања датирани со две монети на Јустин II (565-578) се пронајдени и на лок. Плаошник во *Lychnidus*, а голем процент на детски погребувања бил забележан од внатрешната стана на бедемот на Дебој⁵³². Во *Delphi*, средновековните погребувања на новороденчиња биле откривани многу плитко под површината⁵³³, што не е случај во Стоби. Во *Butrint*, врз рушевините од Триконхалната палата биле пронајдени погребувања во амфори датирани во крајот од 6 в. и почеток од 7 век⁵³⁴. Детски погребувања биле констатирани и покрај бедемите *Salona*⁵³⁵.

⁵²⁸ Snively, "The Fates of Balkan Cities." 38, заб. 4. За населбите во кои се пронајдени погребувања внатре во и непосредно покрај бедемите, како и за причините за ваквата практика (момент на опсада, страв од сквернавање и оневозможување на воскресение итн.), види кај (Snively, "Intramural Burial in the Cities." 496-498).

⁵²⁹ <http://stobi.mk/iskorpuvanja/2013>, последно пристапено на 26 август 2019.

⁵³⁰ Балдуин Сариа, "Позориште у Стобима," *Годишњак Музеја Јужне Србије* кн. I (1937), 43.

⁵³¹ Carolyn S. Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis of Golemo Gradište, Konjuh, Kratovo," *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 349; Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 350; Carolyn Sue Snively and Goran Sanev, "Life - and Death - in the Late Antique City at Konjuh," *Acta Musei Tiberiopolitani* 2 (2018), 159, 160. Врз остеолошкиот материјал од скелетите пронајдени покрај скалилата во источниот дел на акрополата, не биле констатирани фатални повреди и веројатно станувало збор за индивидуи коишто погинале на лице место, затрупани од рушевини. Во пораниот извештај и покрај сомневањето, се тврди дека децата биле погребани. Третото детско погребување било во гроб тип циста со мали димензии, покриена со тегула со врежан крст, лоцирано во јужниот дел над северниот резиденцијален комплекс.

⁵³² Маленко и Кузман, "Хермелеја." 98-99; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 31, 35, заб. 51.

⁵³³ Platon Pétridis, "Delphes dans l'Antiquité tardive: première approche topographique et céramologique," *Bulletin de correspondance hellénique* 121, бр. 2 (1997), 695, <https://doi.org/10.3406/bch.1997.4581>.

⁵³⁴ Richard Hodges и Joanita Vroom, "Late Antique and Early Medieval ceramics from Butrint, Albania," во *La circolazione delle ceramiche nell'Adriatico tra tarda antichità e altomedioevo: III Incontro di studio CER.AM.IS*, ур. Claudio Negrelli и Sauro Gelichi, Documenti di archeologia 43 (Mantova: Societa Archeologica s.r.l. SAP, 2007), 378.

⁵³⁵ Jagoda Madrešić, "Istočni trakt gradskih zidina Salone," *Opvscvla Archaeologica* 23-24, бр. 1 (1999), 147, 148, 149.

Резиме

Покрај долгата репресија, периодот на „замирање“ на нејудаистичките верувања и култови бил релативно долг, а на некои места одредени нехристијански култови и верувања се задржале и после освојувањата од Арапите. И покрај забраните за нехристијаните да се занимаваат со некои дејности (право, образование) тие уште долго се здобивале со високи функции во општеството. Дури и еден век после затворањето на храмовите, нехристијаните се надевале, а христијаните се плашеле од раѓање на „нов Јулијан“. Дотолку повеќе што постоеле и апостати, т.е. лица коишто го напуштиле христијанството и се вратиле на старите религии⁵³⁶. Заради неспроведувањето на законите донесени со цел да се санкционира почитувањето на нехристијанските култови и религии, исти законски одредби биле повторувани во повеќе наврати и од страна на повеќе императори⁵³⁷. Спроведувањето на законите и воопшто, свеста за нивното постоење и разбирање од страна на населението во различни средини е дискутабилно⁵³⁸.

Генералниот заклучок е дека култовите кон мартирите и светците ги замениле старите богови и полубогови, нивните светилишта ги замениле старите храмови, славењето на деновите на светците и гозбите старите фестивали, а натприродните моќи на моштите станале основа за ацилак. Во тој контекст, некои од светците и мартирите станале заштитници на градови, постоеле чуда, а празниците се славеа на ист ден со тие на некои нехристијански божества. Исто како и старите богови, светците лечеле болни, давале пород, штители патници и морепловци од незгоди итн.⁵³⁹. Дополнително, суеверијата биле многу широко присутни, а се верувало и во моќта на безброј

⁵³⁶ Jones, *The Later Roman Empire*. 169, 938-939, 943; Georgios Deligiannakis, “Christian Attitudes Towards Pagan Statuary: The Case of Anastasios of Rhodes,” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* LXXVIII (2008), 154-155.

⁵³⁷ Хонориј (395-423) во 407 год. за Африка, а потоа во 415 год. и во другите диоцези наредил конфискација на даровите од светилиштата, отстранување на претставите на култни ликови и монтирање на олтари. Тоа го повториле и Теодосиј (408-450) во 423 год. и 435 год., Маркијан (450-457) во 451 год., Лав (457-474) во 472 год., па дури и Анастасиј (491-518) забранува отстапување на оставнина заради одржување на нехристијанските култови. Во 542 год. била посведочена мисионерска мисија проследена со уништување на храмови, олтари и сечење на свети дрва во неколку провинции од диоцезата *Asiana*. Во 529 год., а потоа и во 542 год. Јустинијан (527-565) спровел два прогони со кои на удар биле високи функционери, сенатори, квестори, граматичари, софисти, адвокати и доктори, а Тибериј Константин (578-582) во 578 год. спровел уште еден прогон на нехристијани (Jones, *The Later Roman Empire*. 938-939, 941).

⁵³⁸ Повторувани закони (од законодавецот) се неспроведени закони (MacMullen, “Social Mobility.” 49-50).

⁵³⁹ Jones, *The Later Roman Empire*. 960-964, Rizos, “The Making of a Christian Society.” 329. Меѓу подраматичните се чудата на Св. Димитрија во заштита на жителите на градот *Thessalonica*. Во тој контекст е и податокот дека анонимното посветување на дар за боговите како симбол на длабока посветеност и побожност било познато уште во предхристијанскиот период (William Henry Denham Rouse, *Greek Votive Offerings: An Essay in the History of Greek Religion* [Cambridge: University Press, 1902], 322-323). Дополнително, светилиштата во коишто биле сместени значајни реликвии привлекувале повеќе донатори и генерално верници (Gordana Babić, “North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid and Its Mosaic Floor,” *Зборник радова Византолошког института XIII* [1971], 267, 270).

мрачни сили и демони, дел од коишто „престојувале“ во градби со нехристијански карактер⁵⁴⁰. Уште повеќе што новите христијански култови, со чесни исклучоци, честопати биле тесно поврзани со делата на локалните маченици и „легендарни“ личности⁵⁴¹. Локалните маченици и светители станале нови „атлети и гладијатори“, првенци, победници на верата под водството на Христос. Слично како што заради натприродните моќи, претходно се собирале маслото од атлетите и крвта на гладијаторите, така христијаните станале опседнати со собирањето, па дури и тргувањето со остатоци од телата, пепелта или крвта на маченици и светители⁵⁴². Иако преместувањето, разделувањето, па дури и тргувањето со човечки остатоци биле апсолутно контрадикторни со верувањето за пристојно погребување и чекање на повторното доаѓање на Спасителот, тие биле на широко практикувани⁵⁴³. На Балканот уште од 5 в. се појавиле посебно изградени фунерарни крипти во улога на „внатрешни мартириуми“ коишто не биле достапни за верниците⁵⁴⁴. Апсолутно не може се зборува за комплетно поистоветување, но сепак, кај најголем дел од верниците, една ментална апстрактна слика и матрица била заменета со друга, многу слично поставена, но со различен концепт за светото. Конзистентни со ова размислување се хипотезите околу улогата на факторот на културен континуитет во успехот на новите религиозни движења т.е. дека луѓето се отворени за прифаќање на нова религија во оној обем колку што се во позиција да го задржат културниот континуитет во однос на моменталната религиозна определба т.е. со таа со којашто се во моментот запознати. Спротивно, луѓето се позатворени за духовни вредности

⁵⁴⁰ Покрај духовната, ако се земе во предвид практичната страна, сосема е разбирливо вселувањето на светци, монаси и пустиножителите во запуштени нехристијански храмови со изговор да се борат против мрачните сили и демони т.е. заради духовно прочистување на тие места. Како места опседнати со демони се третирале и претхристијанските некрополи, но и самите скулптури, места покрај реки и сите локации каде што во локалната меморија постоело паметење за постоење на некои над човечки сили. Но, помеѓу неедуцираните и едуцираните луѓе постоеле разлики во комплексноста на односот кон нехристијанското наследство (Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 54-57).

⁵⁴¹ На некој начин дури и валоризирањето на делата и одржувањето на меморијата на некој добродетел на градот и неговите жители, коешто било редовна пракса во минатото, се заменува со почитување и обожување на истакнати христијани.

⁵⁴² Sales Carbonell, “Roman Spectacles Buildings.” 11.

⁵⁴³ Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 128. Во тој контекст можеби треба да се споменат остатоците од крипа-осариум во презвитериумот на базиликата кај Св. Еразмо, каде и што починал на 2 јуни 303 год. според П. Кузман, и наоѓањето на моштите во *Formiae* и потоа во *Caieta* (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 34; Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 157; Маленко, “Ранохристијански објекти.” 7, заб. 16, 17; Маленко и Кузман, “Хермелеја.” 94; Паско Кузман, “Археолошки сведоштва за дејноста на Свети Климент Охридски во охридскиот регион,” *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies* 5, бр. 2 (2016), 141; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 24-26, 34, заб. 19, 21).

⁵⁴⁴ André Grabar, *Martyrium: Recherches Sur Le Culte Des Reliques et l'art Chrétien Antique*, Variorum Reprint 2 (London: Variorum Reprints, 1972), 460. Поделба на телата на светителите била забележана уште во 4 век (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36).

коишто се во голема мера или целосно различни и нови⁵⁴⁵. Што се однесува до „креирањето“ на христијанските симболи на верата и иконографијата, претставите во сите медиуми (мозаик, декоративна пластика, ѕидно сликарство и сл.) од предхристијанскиот период имале исклучително силно влијание⁵⁴⁶. Дури во првото време на нефигурални претстави, не може ниту да се направи разлика помеѓу иконографијата, мотивите и стилските особини на претставите во вилите и гробниците на поимотните граѓани и тие во христијанските храмови и синагоги.

И покрај широко застапените тези кои произлегуваат од прифаќањето на исклучиво непријателски однос помеѓу христијаните и нехристијаните, постојат бројни примери за коезистенција и соживот. Во тој контекст, честопати чисто рационалното и практично однесување на луѓето, „сервирано“ со селектирани пишани извори, било интерпретирано како потенцијален негативен однос кон нехристијанските градби и споменици⁵⁴⁷. Запоставувањето на јавната архитектура и на инфраструктурата никако не може во целост да се припише на црквата. Во прилог на тоа е и податокот дека дел од градбите и спомениците уште во 3 в. се наоѓале во лоша состојба, а спонтаното распаѓање и следствено демонтирање било последица на негрижата за нив во релативно подолг временски период⁵⁴⁸. Непреземањето на градежни зафати заради обнова, проследено со трансформирање на јавни градби, простори и храмови на претхристијански религии и култови во цркви и црковни резиденции делумно било манифестација и на државните политики (давањето на бенефиции на црквата и верниците), на слабеењето на муниципалната управа, на желбата за лична благосостојба и исполнување на сопствените интереси наместо колективните и на потребата за дополнително збогатување на економски најмоќните граѓани. Во такви услови, паралелно со растењето на економската моќ на црквата се зголемувале и нејзините имоти, вклучително и сопственоста над јавни градби.

⁵⁴⁵ Stark, “Christianizing the Urban Empire.” 81.

⁵⁴⁶ Babić, “North Chapel.” 274, 275; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 78, 94; Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 11-12, 34, 62-63, 69, 178, (за четирите реки од крајот на светот) 17, 130, 136, 138, 150, 174; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 176; Tutkovski, “The Symbolic Messages.” 140-141. Според И. Николајевиќ-Стојковиќ античката орнаментика во камената пластика често се среќавала и на спомениците од почетокот на 6 век (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 27, 49).

⁵⁴⁷ Пред сè, економскиот и временскиот бенефит од реупотребата на градежните материјали. Уште повеќе што треба да се направи разлика помеѓу подигање на црква како триумф веднаш после рушењето на храм, и изградба започната после одреден временски период од други мотиви (Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 47, 48, заб 8., 49, 54).

⁵⁴⁸ В. Ward-Perkins бил со став дека декадентните појави во монументалните градови на Истокот бил тешко забележлив пред 6 век (Bryan Ward-Perkins, “A Brief Comment,” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, ур. Luke Lavan, *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42 (Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001), 240).

Во многу средини постојат податоци за почитувањето на архитектонските и уметничките квалитети на класичното римско наследство за време на доцноримскиот период, особено од страна на едуцираните луѓе. Дури и епископите кога имале за цел да ја покажат својата ерудиција и култура користеле фрази од античките пишани извори, однесување потврдено и со натписи инсталирани на видни места во некои цркви. Секој од нив се обидувал да реализира и уште повеќе да ги овековечи делата со коишто ги надминал другите епископи. Секако тоа им го овозможувала нивната возвишена позиција во целокупниот општествен систем⁵⁴⁹. Тие никогаш официјално не добиле универзално право да уништуваат нехристијански храмови, а дел од таквите интервенции најверојатно биле резултат и на нивни лични иницијативи. Ваквите мерки честопати се преземале во критични случаи, при немири предизвикани од нехристијанското население или кога населението не сакало да се христијанизира по мирен пат преку убедување и награди. За таа цел често биле „ангажирани“ монаси и ново заветени христијани, желни за да ја докажат својата посветеност на религијата⁵⁵⁰. Постојат и информациите за христијани (дури и со епископски чин) коишто се грижеле за зачувување на нехристијански храмови, што иницијално носење на законска забрана за такво однесување во 364 година⁵⁵¹.

Иако голем број истражувачи многу драматично го прикажувале односот помеѓу припадниците на нехристијанските култови и верувања и христијаните, што несомнено и било реалност во некои средини, посебен феномен претставувало преживувањето на некои култови, пред сè, тие на Херакле и Аполон⁵⁵². Нивната доблест и заштита на луѓето продолжувале да се почитуваат и од страна на христијаните. Панегирици и текстуални записи со нехристијанско потекло се користеле кога некоја личност извела или финансирала градежен зафат, се изборила за привилегии или подигање на статусот на населбата, направила дело со коешто населението го избавила од невољи, или пак успешно ја координирала одбраната на населбата во случај на напад. Ова не биле ниту единствените форми коишто се користеле од христијаните. Во случаи тие лица

⁵⁴⁹ Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1264-1265.

⁵⁵⁰ Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 49.

⁵⁵¹ *Codex Theodosianus* 16. 1.1 (уп. Pharr 1952).

⁵⁵² Во *Siracusa*, храмот на Аполон и Атина бил конвертиран во црква во текот на 6 век (Sami, "Changing Beliefs." 225). Фантастичен приказ на проблемот на заеднички елементи помеѓу Хритос и Херакле и генерално помеѓу Христос и други херои види (David E. Aune, "Heracles and Christ: Heracles Imagery in the Christology of Early Christianity," во *Greeks, Romans, and Christians: Essays in Honor of Abraham J. Malherbe*, уп. Abraham J. Malherbe и др. (Minneapolis: Fortress Press, 1990), 3–19; Лилчич, *Ранохристијанска црква*. 122, 139.

се идентификувале со нехристијанските заштитници на градот. Христијанските писатели се чини никогаш не престанале да ја проучуваат достапната класична литература⁵⁵³.

Според G. Deligiannakis, појавата на традиционални митолошки теми во материјалната култура од христијански контексти воопшто не треба да не зачудува⁵⁵⁴. Во 357 год., за време на Јулијан (355-361-363) било забрането секако сквернавење на надгробни обележја и одземање на нивни елементи заради градење или препродавање. Но, дознаваме дека во 363 год. и покрај забраната, се отстранувале декоративни елементи од гробници заради нивна реупотреба и декорирање на трпезарии и портици⁵⁵⁵. Сепак, заради неутрализирање на нивната моќ и значење, не мал број од скулптуралните претстави биле уништени, а некои го добиле белегот на христијанството и врз нив се врежани графити, карикатури, скици, побожни натписи и крстови⁵⁵⁶. Крстовите станале официјален знак на сите натписи дури и во периодот кога сеуште на големо се почитувале нехристијанските божества. И покрај постоењето на голем број аргументи (материјални податоци и текстуални записи) за широко распространета примена на насилство врз скулптуралните претстави, нехристијански скулптурални претстави од поблиското или подалечното минато останале да се користат заради естетско и практично моделирање на јавниот простор, но и како симбол и гордост на минатото на градовите. Под услов да не се обожуваат, уживале империјална заштита и високи чиновници во државниот апарат ги користеле при обнови и адаптации на просторот. Некои дури и организирано се собирале и по наредба на самите императори се транспортирале од страна на високи административни чиновници⁵⁵⁷. Без оглед на тоа дали биле обожувани или се употребувале од чисто декоративен аспект, третирањето на архитектонски комплекси со империјален карактер се одличен репер за генералните трендови. Тие, како симбол на старост и традиција се третираше како елементи на самоидентификација во колективната свест на општествено високо позиционираните групи. Затоа архитектонски

⁵⁵³ Saradi-Mendelovici, "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments." 60.

⁵⁵⁴ Deligiannakis, "Christian Attitudes." 147-148, заб. 12.

⁵⁵⁵ *Codex Theodosianus* 9. 17.5 (ур. Pharr 1952).

⁵⁵⁶ Иако без никакви дополнителни аргументи, межеби во овој контекст треба да се спомене скулптурата на Асклепиј во *Stybera* којшто била искршена на повеќе парчиња (Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 20). Во тој контекст можеби треба да се спомене и делови од скулптури се откриени и во одводен канал, а не мал дел имаат неприродни откршувања (Лилјана Кепеска и Костадин Кепески, "Мермерна пластика - Стибера 2008-2009," *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 (2010), 256-257). Во населбата се пронајдени монети на Максимијан (286-305), Крисп (317-326) и Константин (306-337), (Калпаковска, *Епиграфски сведоштва*. 22, заб. 39), што е навистина премногу рано за со поголема сигурност да се тврди дека оштетувањата се дела на христијани.

⁵⁵⁷ Во тој контекст за потенцирање е архитектонската декорација и скулптурите од првите две фази на *Mediana* - I фаза - крај од 3 в. - почеток од 4 в.; II фаза - 320-378, (Васић, "Градови и царске виле у римским провинцијама." 99-101.

елементи, натписи и скулптури се користеле и во нови архитектонски аранжмани, како декорација на јавни и приватни градби, на нивните портици, фонтани и бањи, а за време на доцниот 4 в. и раниот 5 в. биле дел и од приватни колекции. Некои христијански автори дури и експлицитно го искажувале воодушевувањето и восхитот од убавината на нехристијанските градби. На нив со воодушевување се гледало и во текот на средниот век⁵⁵⁸. Дотолку што нехристијански градби специфични за некои градови се прикажани во мозаичната подна декорација на црквата посветена на Св. Стефан во Ум ер-Расас во *Palaestina*, датирана во втората половина на 8 век⁵⁵⁹. Сепак, како што ќе каже В. Битракова Грозданова, „*натот што го поминала христијанската уметност, обележан со тенденции на оддалечување од античкиот идеал за пронаоѓање на сопствен израз*“⁵⁶⁰, непосредно се манифестираше во уметничкиот квалитет на претставите, особено тие работени во мозаик. Тука петтиот век се јавува како транзиција од нагласена пластичност и волумен со коишто се карактеризира раноримскиот мозаик, кон шематизирање и формализирање на претставите во рамна површина⁵⁶¹. Во време на втората третата деција на 6 в. повторно созрела и во уметничките остварувања повторно се појавила перспективата т.е. прикажувањето на тридимензионални претстави. За сето тоа да доживее повторен пад на уметничкиот квалитет околу средината на 6 век⁵⁶². Сепак, треба да се има во предвид локалниот развој на уметноста во различни региони, којшто несомнено бил поврзан со повеќе варијабилни, меѓу кои најзначајни биле средствата и врските неопходни за ангажирање на едно атеље и секако ерудицијата на самото свештенство, нормално во рамките на целокупниот општествен контекст. Со други зборови, просперитетот во уметноста во одредени региони или населби апсолутно не мора да одговара со тој во населба повеќе десетици или стотици километри далеку.

⁵⁵⁸ Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 50, 57-60; Deligiannakis, “Christian Attitudes.” 150-151.

⁵⁵⁹ Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 395; Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 57.

⁵⁶⁰ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 50, 56, заб. 164, 92, 94, 96; Вера Битракова-Грозданова, “Охрид,” во *Уметничко богатство на Македонија* (Скопје: Македонска книга, 1984), 91; Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 158-159.

⁵⁶¹ Гордана Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици Дарданија, Македонија, Нов Епир* (Београд: Филозофски факултет; Институт за историја на уметноста, 1978), 81.

⁵⁶² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 218-219.

4.3. Развојот на одбранбениот систем на Балканот (археолошки и историски согледувања)

Потребата од вакво сумирано разработување на конкретен проблем во пошироки географски рамки, наместо презентирање на добро познатата општа историја на периодот или само на археолошките сознанија во населбите коишто се предмет на интерес, се наоѓа во фактот што следењето на системот на одбрана на ниво на регион или населба дава лимитирани податоци за разбирање на концептот на одбрана. Одбранбениот систем се базира, пред сè, на спречување на пробив на граничната линија или појас и ефикасно блокирање на подлабоки продори преку регионално поставена одбрана, активирана во случај на потфрлање на воената инфраструктура и човечките ресурси на лимесот. Голем дел од ова поглавје е посветен на историскиот контекст, критички толкуван низ призмата на резултатите од археолошките истражувања. Во предвид се земени главно податоците за стратиграфијата на населбите и движните археолошки наоди од северните и средно балканските провинции. Посебно внимание ќе биде посветено на резултатите од релативно поновите археолошки истражувања. Сметаме дека овој приод е најсоодветен зашто преку согледување на развојот на одбранбениот систем во пошироки рамки, ќе се добие неопходната подлога за подобро разбирање на потенцијалното влијание на одбраната како фактор во креирањето на урбаниот простор. Впрочем, потребата од засилено утврдување на населбите и развој на секундарна одбрана, било тоа да е на принцип на одбранбени линии и/или региони во провинциите коишто не се наоѓаат на лимесот е симптом кој укажува на зголемена опасност или неспособност проблемите да се решаваат на границата⁵⁶³. Државната стратегија за ефикасна заштита и безбедност на границата и на внатрешноста вклучува серија од различни мерки имплементирани во релативно подолг период. Дефанзивното дејствување не претставува единствено подигање, усовршување и надградување на бедемите и линеарните фортификации⁵⁶⁴, туку и градежни активности и инфраструктурни зафати насочени кон капацитети од егзистенцијален карактер, неопходни, како за преживување на локалното население, така и за згрижување на потенцијални бегалци. Во тој контекст, треба да се има во предвид и

⁵⁶³ Прелиминарните резултати од ова истражување се презентирани во труд со наслов „Northern Balkan limes and the system failure in the hinterland of the peninsula during the early Byzantine period.“ на третиот меѓународен научен симпозиум „DAYS OF JUSTINIAN I“ Byzantium and the Heritage of Europe: Connecting the Cultures“ одржан во Скопје, Р. Македонија (30.10. - 31.10.2015).

⁵⁶⁴ Ciglenečki, “Justinijanovo utvrđivanje.” 217-218.

обезбедувањето на населбите со складишта за жито, техничка вода и вода за пиење⁵⁶⁵, обезбедување и обнова на копнените и поморските патишта⁵⁶⁶, преселување на население на позиции кои овозможувале подигање на бедеми и со тоа полесна одбрана⁵⁶⁷, како и сместување на воени посади во секое утврдено место и на местата каде биле складирани залихите на храна⁵⁶⁸.

Иако лимесот на Дунав бил предмет на истражување на поголем број истражувачи во текот на еден релативно подолг период, значителен дел од ова поглавје е посветено конкретно на потенцијалната поврзаност на ситуацијата околу лимесот со ситуацијата во населбите (не исклучиво урбани) во поширокиот балкански простор. Во фокусот е периодот од распаѓањето на одбраната на југоисточниот суббалпски регион во втората половина на 4 в.⁵⁶⁹, преку интервенциите преземени за време на династиите Валентинијани и Теодосијани, па се до обидите за обнова коишто особено се интензивирале за време на Анастасиј (491-518) и Јустинијан (527-565), и се до конечно напуштање на последната граница на Долен Дунав во 604 година за време на Фока (602-610). Распадот на административниот систем и на системот за внатре-провинциска безбедност, потенцијалното населување на егзогено население, и капацитетот на државата за решавање на проблемите во текот на периодот кој се разгледува се само неколку од многуте различни прашања коишто се предмет на научен интерес. Се во контекст на идентификување на степенот на потенцијално влијание на градежните зафати со одбранбен карактер врз просторната организација на урбаните населби предмет на истражување во овој труд.

⁵⁶⁵ Тука мора да се спомене и епиграфски, хронолошки прецизно датираното подигање на фонтаната североисточно од скената на Театарот во *Heraclea Lyncestis* во септември 561 год., т.е. во 35-тата година од владеењето на Јустинијан (527-565). Таа е поставена врз линијата на протегање на некоја постара водоводна артерија, а несомнено била во функција на доцноримскиот станбен комплекс откриен на просторот врз Театарот и околу него (Томе Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина над театарот во Heraclea Lyncestis* [Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп; Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола, 2001], 18-19; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 21, 86-87).

⁵⁶⁶ Procopius, *De Aedificiis* IV. i. 20-23; IV. ii. 4-7; IV. ii. 14 (yp. Dewing 1940, LCL 343).

⁵⁶⁷ Примерот на преселување на жителите од *Demetrias* во *Thessalia* на соседниот рид *Iolkos* е еклатантен пример за вакво однесување (Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 204-206, 208-209). Хипотезите одат до таму што се претпоставува дека на *Iolkos* било сместено седиштето на епископијата во *Demetrias*. Веројатно епископската базилика била до тој степен оштетена при нападот на Остроготите во осумдесетите години на 5 в. што врз неа бил финансиран дел од ново изградениот бедем. Ова утврдување служело како регионално прибежиште за време на опасност. Слично, жителите на *Diocletianopolis* се преселиле во новосновата тврдина на полуостровот кај денешен Костур (*Keletron, Iustinianopolis*), (Procopius, *De Aedificiis* IV, 3.1-5 [yp. Dewing 1940, LCL 343]; Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 209; Rizos, "New Cities and New Urban Ideals." 30).

⁵⁶⁸ Procopius, *De Aedificiis* IV. i. 37-42; IV. ii. 14-15 (yp. Dewing 1940, LCL 343). Во Тајната историја за истиот регион го кажува токму спротивното (Procopius, *The Anecdota* XXVI. 31-33 (yp. Dewing 1935, LCL 290); Прокопиј, *Тајната историја* [прев. Костеска-Петреска 2007, 137]); Procopius, *De Aedificiis* IV. v. 1; IV. vii. 37 [yp. Dewing 1940, LCL 343]).

⁵⁶⁹ Slabe, "O naselbinski strukturi." 213; Hrvoje Gračanin, "Neka razmatranja o gospodarstvu zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća," *Acta Illyrica: godišnjak udruženja BATHINVS* год. 2, бр. 2 (2018), 339-340, 343.

Токму затоа, истражувањето на состојбата на северниот балкански лимес во доцноримскиот период и осврнување на ефикасноста на граничниот и системот на територијална одбрана е исклучително важно. Во тој контекст, систематското истражување на потенцијалната поврзаност помеѓу состојбата на дефанзивниот систем и археолошки евидентираниите манифестации на еден поширок простор е од особено значење. Уште повеќе што, низ таа призма се гледа на прогресивниот распад во сегменти од општеството, борбата за превенција и санирање на последици, за се да кулминира со случувањата во втората половина од 6 в. и 7 век. Иако дефанзивната политика генерално претставувала серија од конзистентни активности и мерки за отстранување на недостатоците, на ова место ќе се отстапи лимитиран простор за согледување на целокупниот развој на системот за одбрана во раноримскиот период, чијшто развој бил инициран од преминот од експанзионистичка кон политика на одржување на границите. Таквиот обем на анализа на проблемот на одбраната, почнувајќи од времето на владеење на Домитијан (81-96), и особено на Хадријан (117-138), т.е. од времето на првото сериозно преиспитување во римската експанзионистичка политика⁵⁷⁰, иако потребно, значително би го надминало обемот и фокусот на интерес во оваа дисертација.

Во раноримскиот период, изградбата на линеарни камени фортификациони линии засилени со кули било дел од империјалната стратегија за одржување на границите во Британија, Германија, Африка и на Истокот. Во исто време, на сегментот од лимесот во *Pannonia* биле изградени фортификации од дрво⁵⁷¹. Овој податок покажува на тоа дека во 2 в. лимесот на Дунав не бил сметан како трајна линија на римската експанзија, примарно заради комплексноста од ефикасно одржување на така поставената граница⁵⁷². Трајановите освојувања на *Dacia* во 106 год., меѓу другото, може да се толкуваат и како остварување на дел од агендата за поставување на граничната линија врз полесно одбранливата зона на планинскиот венец Карпати⁵⁷³. Границата којашто

⁵⁷⁰ Bernard W. Henderson, *The Life and the Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138* (London: Methuen & CO. Ltd., 1923); Nic Fields, *Hadrian's Wall AD 122-410*, Fortress (Oxford: Osprey, 2003); Nic Fields, *Rome's Northern Frontier AD 70-235: Beyond Hadrian's Wall*, Fortress (Oxford: Osprey, 2005).

⁵⁷¹ Marjeta Šašel Kos, "The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia - A Reminiscence of Marcus Aurelius?," во *Westillyricum Und Nordostitalien in Der Spätromischen Zeit*, ур. Rajko Bratož, Situla 34 (Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 1996), 147.

⁵⁷² Притоа мора постојано да се има во предвид дека достапните ресурси (градежни материјали) и геоморфолошките и топографските predispozicii (пустини, планински венци, реки, езера, мориња и мочуришта) се клучните фактори коишто влијаеле врз квалитетот на градежните материјали и технологијата на градење. За фазите на развој на балканскиот лимес види (Максимовић, "Северни Илирик." 20, заб. 11).

⁵⁷³ Peter Jančura и др., "Priestorový Aspekt a Přírodné Podmienky Invázie Rimánov Do Stredného Podunajska a Karpát v Druhom Storočí n.l.," *Zborník Slovenského Národného Múzea - Archeológia* Supplementum 8, Column of Marcus Aurelius and the Middle Danube Area-Studies (2014), 87.

постоела за време на почетокот на големата хунска инвазија во 5 в. била поставена во 271 год., после напуштањето на *Dacia* за време на Аурелијан (270-275)⁵⁷⁴.

4.3.1. Одбраната во контекст

Поголемиот дел од урбаните центри на Балканот биле заградени со бедеми во текот на 2 в., а најдоцна до средината од 3 век. Од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. на поширокиот балкански простор следел процес на интензивни активности со дефанзивен карактер во пошироки рамки⁵⁷⁵. Евидентните промени во населбите во после кризата во 3 в. може да се толкуваат и како природна рефлексивна на фузирањето на урбаните и воените елементи на населбите во една хибридна форма, конзистентна со промените во стратегијата за одбрана. Во едни такви мултифункционални населби, цивилното население и воените единици живееле заедно во рамки на една фортификација, или во засебни меѓусебно поделени сегменти во рамки на една фортификација. Во тој контекст, при крајот на 3 в. и почетокот на 4 в. не мал број на градови биле подигнати од темел или пак претпеле обнови од посериозни размери. Како што потврдуваат случаите со *Amida*, *Serdica* и *Mezideva*. Некои во текот на доцната империја го зголемиле периметарот на фортификацијата⁵⁷⁶. Друга специфика на градовите кои станале предмет на империјален интерес било нивното снабдување со масивни хоремуи и резервоари за чување вода, а монументалната јавна архитектура на места била заменета со монументални системи за одбрана⁵⁷⁷. Со тоа, поделеноста помеѓу воените и цивилните населби карактеристична за раноримскиот период се губела, а новите градови биле опремувани со во тоа време најсофистицирана фортификациона технологија. Дел од таа инфраструктура во мирновременски услови служела за складирање на ресурси за цивилното население и за војската, додека во немирни времиња се користела за ефикасна одбрана. Се следи и процес на промена на односот кон околниот пејзаж и топографијата преку ставање на приоритет на одбранбените, производствените и складишните аспекти на населбинското живеење. Во текот на 4 в. пропаднале дел од раноримските населби, како последица на што во 5 в. и 6 в., дошло до

⁵⁷⁴ Drinkwater, "Maximinus to Diocletian." 53. Тогаш била формирана провинција *Dacia* на југ од Дунав. Со оглед на споменувањето на *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea* на натпис од 282 год., поделбата веројатно била направена уште при формирањето или кратко потоа (Велков, *Градът в Тракия*. 26).

⁵⁷⁵ Во регионот на источните Алпи од втората половина на 3 век (Slavko Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Opera / Academia Scientiarum et Artium Slovenica, Classis I, Historia et Sociologia; Institutum Archaeologicum, 31. 15 [Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987], 161).

⁵⁷⁶ Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 74; Rizos, "New Cities and New Urban Ideals." 20, 21, 23, 24.

⁵⁷⁷ Rizos, "Centres of the Late Roman." 659–696.

драстично намалување на бројот на градовите во однос на тој во раноримскиот период. Но, за разлика од градовите, оваа констатација воопшто не се однесува на вкупниот број на населби. Особено што во втората половина на 5 в. и првата половина на 6 в. било забележано значително зголемување на бројот на населението во повисоко утврдените населби, со што тие добиле сè позначајна и понагласена улога⁵⁷⁸. Воени инсталации не биле подигани само на лимесот, туку и во внатрешноста⁵⁷⁹. Намалената безбедност и сè поинтензивното присуство на федерати и други доселеници длабоко на римската територија во 4 в. и 5 в., надополнето со сè поизразената христијанизација, силно влијаеле на позиционирањето на населбите и на концентрацијата на населението во непосредната близина на побезбедните големи градски центри⁵⁸⁰, или на високите локации со природно предиспонирана одбрана. Ваквото однесување на државата било одговор на постојаниот притисок на границата на Дунав од страна на повеќе чинители⁵⁸¹. Со промената во системот на одбрана, соодветна улога почнале да имаат т.н. локални земјоделци-војници, коишто поседувале производствен капацитет кој тешко дека го надминувал задоволувањето на сопствените потреби. За значењето на одбраната покажува и новелата на Теодосиј (408-450) со која што војниците кои служеле во кастелите за одбрана на лимесот им следувала земја која тие ја обработувале и за што не плаќале данок. Дополнително, со имплементирањето на федерати во армискиот состав, се правеле драстични промени во јадрото на еден систем. Во дел, според развојот на ситуацијата подоцна, дошло до компромитирање на економските и институционалните компоненти од државата⁵⁸².

Во текот на 5 в. и 6 в., некои од помалите населби и некогашни воени логори, набљудувачници и прибежишта, коишто заради својата првична намена (привремено сместување,

⁵⁷⁸ Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje." 211.

⁵⁷⁹ Кај воените тврдини се истакнува правилниот распоред на просториите без поголеми разлики во габаритот, со исклучок на просториите наменети за заповедникот и неговата посада. Најчесто, во ваквите тврдини, касарната е сместена покрај бедемот. Таа најчесто била на два ката, горниот наменет за сместување, а долниот се користел како складишта, работилници и штали (Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 78). Во некои случаи во нив војската се сместувала во живеалишта изградени од дрво или во шатори (Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje." 217; Fields, *Hadrian's Wall*. 8). Најчесто голем дел од нивната површина бил неизграден заради сместување на дополнителни трупи или за згрижување на бегалци.

⁵⁸⁰ Zanini, "Coming to the End." 137. Придвижувањето било заради безбедност, економија и заради религиозни побуди пред сè. Тука не треба да се исклучи и факторот на миграција од подалечни изгубени или помалку безбедни региони на Империјата како и миграција иницирана од црквата и од локалните цивилни елити.

⁵⁸¹ Велков, *Градът в Тракия*. 26-34; Kina Kojčeva, "Settlement Development in Lower Moesia in Late Antiquity," во *Studies on Settlement Life of Ancient Thrace*, ур. Velizar Velkov, Varbinka Najdenova, и Petar Petrov, *Acta Associationis Internationalis - Terra Antiqua Balcanica* том. 5, (София: СУ "Климент Охридски"; Институт по тракологија при БАН; Център за историја "Древна балканска, 1990), 163; Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 44.

⁵⁸² *Theodosiani Novellae*, XXIII, 4.

издржување и заштита на население кое живеело на друго место) поседувале природни предиспозиции за ефикасна одбрана биле трансформирани во трајни утврдени населби⁵⁸³. Во најдобро бранетиот простор (акрополата) честопати се сместувал црковниот⁵⁸⁴ и управниот, воено-административен апарат, додека во околината, зависно од самата топографија, се формирале и утврдувале подградија. Во 5. и 6. век била забележана и тенденција за лоцирање на сакралните градби во најдобро бранетиот простор во рамки на фортификацијата.

Заради зајакнување на дефанзивната улога се преземаат најразлични мерки и тоа:

1. Дошло до зголемување на дебелината и/или висината на бедемите, по цела или во должина на ударните позиции, а се доградувале кули и/или контрафори, наместа се зголемувал бројот на страни или се подигале полукружни или потковичести кули⁵⁸⁵. Дополнително, помеѓу силните контрафори паралелно со бедемот се подигале и преградни сидови, а празниот простор меѓу нив се полнел со градежни остатоци и рушевини⁵⁸⁶;

2. Се формирал одбранбен појас, во случаи од неколку и некогаш паралелно поставени сидови коишто бранеле засебни сегменти од населбата. Со тоа се зголемувала ефикасноста на одбраната и се овозможувало повлекување на населението во внатрешноста и продолжување на одбраната при пад на надворешните бедемски линии. На места, пред најистурениот сид, се наоѓала ниска и послабо изградена протезхизма;

3. Се прокопувале ровови со чија земја се создавал земјен насип пред ровот, којшто по можност се полнел со вода. Градежниот квалитет на бедемите, линијата на протегање и позицијата на портите, исто како и обликот и градежниот квалитет на кулите, зависел најмногу од нивната функција и од самата топографија⁵⁸⁷.

⁵⁸³ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 79-80; На такви локации во средно големите и мали фортификации безбедно се складираа жетвата но и продуктите добиени преку занимавање со сточарство (Perica Špehar, "Late Antique and Early Byzantine Fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the Province of Dalmatia)," *Höhensiedlungen Zwischen Antike Und Mittelalter. RGA-E Band 58* [2008], 589). Според некои истражувачи вертикалната, но и хоризонталната миграција не се последица исклучиво на намалената безбедност, туку и на зголемената сиромаштија и лошите услови за живеење на дел од руралното население (Kirilov, "Der Rissig Gewordene Limes." 349-350).

⁵⁸⁴ Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 98.

⁵⁸⁵ Nenad Cambi, *Antika*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj 7 (Zagreb: Ljevak, 2002), 253. *Asseria* на Подграѓе кај Бенковци во денешна Хрватска (Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje." 209); Špehar, "Late Antique and Early Byzantine Fortifications." 589.

⁵⁸⁶ Ваква градежна интервенција изведена за време после победата над Остроготите била лоцирана во *Varvaria* на Брибирска Главица (Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje." 209).

⁵⁸⁷ Костић, "Преображај града." 40-41, 43.

4. Во случаи кога природните предиспозиции не биле погодни за соодветна одбрана, фортификации се подигале во непосредна близина на населбите, со цел стационарање на воени единици и/или повлекување во нив за време на опасност⁵⁸⁸.

5. Подигање на нови населби на релативно поголема површина на локации со дефанзивни предиспозиции. Во услови на непостоење на поголема утврдена населба, не се исклучувало преселување на жителите од повеќе села во една новоподигната и фортифицирана населба⁵⁸⁹.

На местата каде постоеле природни предуслови и на местата каде карактерот на самата населба претполагал таква организација, акрополата била функционално и економски одвоена од останатиот дел. Во неа, во складишта биле сместени резервите на храна, и изворите на питка и техничка вода складирани во резервоари. Во такви услови жителите биле во состојба продолжено да опстојуваат во случај на опсада. Основата на бранетиот периметар, но и на предградијата честопати била апсолутно зависна од природната конфигурација на теренот, изворите на питка вода со околните водотеци, и сè останато што оди во прилог на поефикасна одбрана и обезбедување на основните ресурси за преживување. Се чини дека значаен елемент била близината и транспортот на минералните суровини. Новите утврдувања и дополнителните адаптирања на фортификационите системи на старите одеље во прилог на максимално зголемување на ефикасноста за одбрана преку искористување на природните предиспозиции на теренот. Ваквата пракса својата кулминација ја доживеала за време на Јустинијан (527-565). Површината на населбите бил уште еден, исто така, многу значаен фактор. Во доцноримскиот период, особено од последните децении на 4 в., при подигањето на нови бедеми била забележана тенденција на

⁵⁸⁸ Иако постојат бројни примери, би ги издвоиле *Arykanda* во *Lycia*, *Demetrias* во *Thessalia*, *Pautalia* во *Dacia Mediterranea* (Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 176, 184, 193-194; Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 79, 130, сл. 80). Паралелно постоење на моќно утврдување покрај населба во низина се наоѓа и кај *Ephesos* (населбата покрај пристаништето и утврдувањето на ридот Ајасулук), (Clive Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine, and Turkish City* [Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1979], 107) и кај *Emporio* на Хиос (Sinclair Hood, *Excavations in Chios 1952-1955: Byzantine Emporio*, ур. Michael Ballance, Supplementary Volume / British School of Archaeology at Athens 20 [Athens: British School of Archaeology {u.a.}, 1989], 3). Иако присуството на воени единици со себе носело и невољи од различен карактер за локалното население, сепак, не треба да се потценуваат и позитивните манифестации коишто тоа можело да ги има во една здрава и економски избалансирана средина. Тука, пред сè се мисли на економскиот стимул врз локалната економија преку константната побарувачка за ресурси и услуги од страна на војниците. Уште повеќе што покрај потенцијално гарантираната безбедност, војниците во некои средини се јавувале и како инвеститори – добродетели (Trombley, “Town and Territorium.” 224-229).

⁵⁸⁹ Такви се *Zikideva* во *Moesia II*, Царичин Град – *Iustiniana Prima* во *Dacia Mediterranea* и *Mokissos* во *Cappadocia* (Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 185-189).

редуцирање на бранетиот периметар на малите и средни градови⁵⁹⁰. Причината за тоа треба да се бара во ефикасноста на самата фортификација, како и потребата од минимум неопходен број од професионални вооружени војници за покривање на одбранбената линија и организирање на успешна одбрана⁵⁹¹. Не дотолку бројни, но примери на редуцирање на обемот на фортификациите биле евидентирани и во раноримскиот период⁵⁹². Затоа, намалувањето на периметарот на бедемите не секогаш треба да се толкува во негативен контекст, како манифестација на пропаѓање и уназадување. Дополнително, линијата на бедемот не секогаш била линија на протегање на населбата и секогаш постоел потенцијал населбата *extra muros* да одржи одредено ниво на динамика⁵⁹³. Тенденцијата за стеснување на територијата на постарите урбани јадра врз основа на протегањето на некрополите била забележана и во *Sirmium*, *Singidunum*, *Margus*, *Viminacium* и *Naissus*⁵⁹⁴. Слично и на *Pharos* бил подигнат нов бедем со кој што за половина се намалила бранетата површина⁵⁹⁵. Бедемите на *Antiochia* и *Caesarea* во *Cappadocia* и на *Leptis Magna* во *Tripolitania* биле обновени за време на Јустинијан (527-565), но во помал периметар⁵⁹⁶. Редукција на бранетата територија било потврдено и во *Oescus*, *Nicopolis ad Istrum*, *Marcianopolis* и *Rariaria*⁵⁹⁷. Во втората половина од 5 в. и 6 в. биле забележани и одредени негативни тенденции. Од една страна приоритет бил даден на фортификациските зафати и изградбата на масивни црковни комплекси, а декадентни појави особено се евидентни кај резиденцијалната архитектура и во инфраструктурата.

⁵⁹⁰ Snively, "The Fates of Balkan Cities." 40. За градовите во денешна Грција види кај (Karagianni, "The Development of the Cities." 121-122). Редуцирање на урбаните површини и напуштање на сегметни од бранетите делови на населбите било забележано во *Gerasa* и во *Bostra* (Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 83).

⁵⁹¹ Тоа на Јустинијан (527-565) му го препорачувал и Велизариј при освојувањето на Северна Африка, притоа зборувајќи за граничните градови и тврдини (*Codex Iustinianus* I. XXVII.2.14 [уп. Scott 1932, *The Civil Law*]).

⁵⁹² Bintliff, "Aspects of Settlement Change." 15.

⁵⁹³ Crow, "Fortifications and Urbanism." 104; Provost, "City Wall and Urban Area in Macedonia." 123; Chavdar Kirilov, "The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some Reflections on the End of the 'Antique City' in the Lands of the Eastern Roman Empire," во *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, уп. Joachim Henning, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium* (Berlin: de Gruyter, 2007), 15, 19.

⁵⁹⁴ Vujadin Ivanišević и Ivan Bugarski, "Transformation of Burial Space in the Cities of Northern Illyricum during the Late Antiquity" *ANTAEUS* (2018), 92, 107.

⁵⁹⁵ Miroslav Katić, "Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu," *Opisavla Archaeologica* 27 (2003), 525-526.

⁵⁹⁶ Procopius. *De Aedificiis* VI, 4.2.; II, 10.2-5.; V, 4.7-14 (уп. Dewing 1940, LCL 343).

⁵⁹⁷ Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 98. За други населби кај коишто настанало редуцирање на подвршината бранета со бедеми, за *Viminacium*, *Singidunum*, *Serdica*, *Pautalia*, *Nicopolis ad Istrum*, *Philippopolis* кај (Динчев, "Градът и църквата." 312); за *Athenae*, *Miletus*, *Priene*, *Ephesus*, *Pergamum*, *Sardis* кај (Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 369-370); за *Nicopolis ad Actium* кај (Pavlos Chrysostomou и Frangiska Kefallonitou, *Nikopolis*, уп. Evangelia Kypraiou [Athens: Ministry of Culture; Archaeological receipt fund, 2005], 20, 23); за *Dion* кај (Dimitrios Pandermalis, *Dion: The Archaeological Site and the Museum* [Athens: Adam Ed, 1997], 43-44), за пошироко на територија на *Epirus Vetus* кај (Bowden, "Church Builders and Church Building." 59).

Во *Dalmatia* уште од 4 в. се следел процес на утврдување на населбите и населените места во низините. Овој процес се одвива паралелно со хоризонтална миграција на населението кон поголемите и утврдени градови континентално или на островите, но и со вертикална миграција кон локации на поголема надморска височина. Целта била да се постигне повисоко ниво на контрола над патиштата, но и над плодните низини и речни долини. Овие процеси се следеле и во *Moesia I*, а во *Dardania* уште од крај на 3 в. и почеток на 4 век⁵⁹⁸. Провинцијата *Dalmatia* и во 5-6 в. била релативно богата⁵⁹⁹. Според Ѓ. Баслер, подигањето на овие населби на територијата на денешна Босна и Херцеговина започнало уште во средината на 4 век⁶⁰⁰. Според Е. Thomas, зачестените напади во Панонија буквално ги збришале полските имоти, без оглед на нивната големина. Намалената безбедност стимулирала самоодржливост во рамки на вилите, заради што уште при крајот на 3 в. било евидентирано засилување на одбраната, не само на градовите, туку и на приватните имоти⁶⁰¹. На просторот на *Praevalis*, *Epirus Nova* и *Epirus Vetus* поголем број на утврдувања биле подигнати при крајот на 4 век⁶⁰². Во провинција *Macedonia* иницијалните манифестации на милитаризација биле забележани после средината од 3 век⁶⁰³. Тука, покрај првичните иницијативи за консолидација изведени за време на тетрархијата и Константин (306-337), после граѓанските војни и походот на Херулите во 3 в., следна фаза на поинтензивно подигање на фортификации било времето после создавањето на префектурата *Illyricum* во 375 година⁶⁰⁴. Слично, фортификациите на градовите во јужниот дел од полуостровот главно биле подигнати или во средината на 3 в. или на почетокот на 5 в., после походот на Аларих⁶⁰⁵. Причините за военото присуство биле одржувањето на патиштата и фортификациите и безбедноста на патиштата и на градот *Thessalonica*. Според А. Дан, големото прашање било кои фортификации биле производ на императорска иницијатива, кои на префектот, а кои пак биле

⁵⁹⁸ Špehar, "Late Antique and Early Byzantine Fortifications." 588-589, 590, 591.

⁵⁹⁹ Ферлуга, *Византиска управа*. 39.

⁶⁰⁰ Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (Veselin Masleša, 1972), 47.

⁶⁰¹ B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien* (Budapest, 1961). 389; Николајевић, "Велики посед у Далмацији." 278, заб. 5. Со мала забелешка дека законот бил издаден во 420 год. и се оденсувал на полските имоти во источните провинции (*Codex Iustinianus VIII. X.10* [ур. Scott 1932, *The Civil Law*]).

⁶⁰² Владислав Поповић, "Албанија у касној антици," во *Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986 године*, ур. Милутин Гарашанин, Научни скупови књ. XXXIX / Оделење историских наука књ. 10 (Београд: Српска академија наука и уметности, 1988), 216.

⁶⁰³ Dunn, "Continuity and Change." 565.

⁶⁰⁴ Dunn, "Was there a militarization." 705, 706, 709-710.

⁶⁰⁵ Timothy E. Gregory, "Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece," во *City, Town, and Countryside in the Early Byzantine Era*, ур. Robert L. Hohlfelder, *East European Monographs ; Byzantine Series* бр. 120. бр. 1 (Boulder : New York: East European Monographs ; Distributed by Columbia University Press, 1982), 57.

производ на локалните заедници. Несомнено е дека значителен дел од фортификационите инсталации и нивните обнови биле производ на исклучиво локални иницијативи⁶⁰⁶. Дополнително прашање е каде биле сместени единици на империјалната армија⁶⁰⁷. Обемот и скромниот квалитет на некои од утврдувањата ја откривале нивната намена како збегови при ненадејни и брзи напади, без соодветен капацитет за издржување на долги опсади. Според В. Динчев, најголемиот дел од воените единици во текот на 5. и 6. век биле сместени во утврдените урбани населби или во нивната непосредна околина⁶⁰⁸. Во тој контекст, касарната со капацитет од 2000 војници далеку ги надминувала дефанзивните потреби на *Diocletianopolis* во *Thracia*, што зборува за улогата којашто ја имале некои од населбите во поширок контекст⁶⁰⁹. Покрај касарни, во населбите кадешто биле сместени воени единици секогаш се наоѓале и резиденциите (*praetorium*) на воените команданти⁶¹⁰.

4.3.2. Дефанзивната воена политика на Балканот

Архитектонскиот, инфраструктурниот и логистичкиот инженеринг направен на лимесот за време на владеењето на Диоклецијан (284-305), Константин (306-337), а подоцна и Валентинијан (364-375)⁶¹¹, биле сериозно погодени од миграцијата на Готите во втората половина од 4 век. Дури и непосредно пред нивното раздвижување, за време на Јулијан (355-361-363) биле преземани сериозни градежни интервенции врз градовите на Балканот, со посебен фокус кон тие на лимесот⁶¹².

Според тезата на В. Иванишевиќ, врз основа на анализата на циркулацијата на солиди во северниот дел на *Dacia* при крајот на 4 в. и првата половина на 5 в., забележано било повлекување на дел од населението, веројатно елитата, кон југ, кон побезбедните области во јужниот дел на *Moesia I*, северниот дел на *Dacia Mediterranea* и *Dardania*⁶¹³. Во тој контекст го наведува и значително намалениот број на епиграфски споменици, раскошни гробници и богати некрополи и

⁶⁰⁶ Види и Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 227-228.

⁶⁰⁷ Од урбаните центри коишто се предмет на интерес до дисертацијата, според информациите во *Notitia Dignitatum*, присуство на воени единици било посведочено во *Scupi* и *Stobi*.

⁶⁰⁸ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 79. Најверојатно се мисли на тие со поголема површина со локација на офанзивно поставени стратешки точки по линија на патните магистрала. Во овој контекст треба да обрне особено внимание на позицијата на *Stobi*.

⁶⁰⁹ Rizos, “New Cities and New Urban Ideals.” 29.

⁶¹⁰ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 75.

⁶¹¹ Šašel Kos, “The Defensive Policy of Valentinian.” 153-161.

⁶¹² Велков, *Градът в Тракия*. 34.

⁶¹³ Ivanišević, “The Danubian Limes.” 654.

наодите на злато и сребрени садови во текот на 5 век⁶¹⁴. Според Д. Младеновиќ, со оглед на тоа што основата за побуната на само што населените Готи во осмата деценија на 4 в. бил недостатокот од храна, тешко може да се очекува дека населбите во низинските рурални средини не биле погодени⁶¹⁵. После поразот на Валенс кај *Hadrianopolis* во 378 год. дошло до дополнително населување на егзогена популација, процес кој се манифестираше и во материјалната култура⁶¹⁶. Како последица населението почнало да се повлекува кон подобро утврдените места. Ова бил период кога се формирале помошни одреди (*pseudocomitatenses*) и федерати со готското потекло станале дел од воената организација. Во овој контекст, во Теодосиевиот кодекс биле споменати и неколку категории на војници, врзани за тврдините и за земјата којашто ја обработувале во нивната околина. Масовноста на домино ефектот од демографското придвижување се манифестираше во намалување на периметарот на фортификационите линии на градовите, напуштање на некои тврдини на лимесот и напуштање на *villae rusticae, vici u burgi* во некои региони⁶¹⁷. Во периодот, во повеќе населби со урбан карактер почнале да се подигаат населбински квартави со скромна употребена технологија на градење и понизок квалитет на употребени градежни материјали. Споменатиот развој на настаните имал многу сериозни импликации врз демографијата и по економијата. После смртта на Теодосиј (379-395), Аларих, водачот на Визиготите бил наговорен од регентот Руфин да ги поведе своите војници во ограбувачки поход во диоцезата *Macedonia*. На крајот, во 397 год. се населиле во *Epirus Nova* и *Epirus Vetus*, Аларих бил прогласен за *magister militum per Illyricum*, а неговата војска била вооружена по римски стандарди. Дополнително Империјата морала да го купува мирот со високи функции доделени на неговите војници но и со исплата на пари. Во 401 год. Аларих заминал за *Italia*, но во 403 год повторно се вратил и навлегол во *Illyricum*⁶¹⁸.

⁶¹⁴ Иванишевиќ, “Касноантички град у Илирику.” 56.

⁶¹⁵ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 46. На патот кон *Salona*, провинцијата *Dalmatia* била опустошена. Тоа иницијално појава на локални владетели коишто владееле самостојно до 480 год. кога провинцијата била повторно ставена под контрола на источноримската империја, во 482 била освоена од Одоакар (Николајевиќ, “Велики посед у Далмацији.” 280), а од 488 била под власта на Остроготите (во име на императорите во *Constantinopolis*). Контролата од источноримската империја била вратена дури во 545 година (Špehar, “Late Antique and Early Byzantine Fortifications.” 587).

⁶¹⁶ Васић, “Градови и царске виле у римским провинцијама.” 79.

⁶¹⁷ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 48; Ivanišević, “The Danubian Limes.” 659, 661. Истите процеси биле потврдени и во провинцијата *Scythia* (Сергей Торбатов, *Укрепителната система на провинција Скитија (крај на III - VII в.)* [В. Търново: Faber, 2002], 460).

⁶¹⁸ Папазоглу, “Историски прилики.” 116.

Во доцниот 4 в. и раниот 5. в., дошло до промени во традиционалните агрикултурни предели во *Thracia* и *Dacia*⁶¹⁹. Како одговор на намалената одбранбена ефикасност, Теодосиј (408-450) вовел широк спектар на мерки. Тие вклучувале зголемена контрола на системот за снабдување, изградба и реконструкција на утврдувањата и реконструкција и реорганизација на дунавската флота во *Thracia* и *Illyricum*⁶²⁰. Во овој контекст бил и декретот испратен до префектот на *Illyricum* од страна на Хонориј (393-423) и Теодосиј (408-450) со којшто било наредено целокупното население, без оглед на социјален и економски статус да се вклучи во подигањето на бедеми и во набавка и транспортот на ресурси⁶²¹. Намалениот степен на општа безбедност се гледала и во дозволата дадена од императорите Хонориј (393-423) и Теодосиј (408-450) секој да може да го заштити својот имот со ѕидови. Во овој период државата дозволила и утврдување на приватни имоти, но и на црковни и манастирски комплекси⁶²². За време на раните хунски напади во првата половина од 5 в., настрадале голем број од утврдените градови, дел од коишто биле на Дунав⁶²³. Резултатите од ископувањата во *Ratiaria*, *Sucidava*, *Oescus*, *Dimum*, *Novae*, *Iatrus* и *Transmarisca* укажувале на високо ниво на опасност⁶²⁴. Одбраната на западниот сегмент од балканскиот лимес била скршена во периодот 441-443 година. Според Приск, во 447-448 год. Атила побарал Римјаните да престанат да го обработуваат земјиштето кое Хуните го освоиле со оружје и тоа на исток по течението на Дунав до градот *Novae*, а на југ во должина од петдневно газење, т.е. до *Naissus*. Овој град бил целосно разрушен, а во рушевините од храмовите престојувале луѓе коишто

⁶¹⁹ Михаило Милинковиќ, “Мрежа насеља и нивова структура на северу Илирика у 6 в. - археолошки подаци,” во *Vizantijski svet na Balkanu / Byzantine World in the Balkans*, ур. Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, и Radivoj Radić, Posebna izdanja / Vizantološki Institut Srpke Akademije Nauka i Umetnosti 42 (Beograd: Vizantološki institut SANU, 2012), 302; Dumanov, “Thrace in Late Antiquity.” 100. Некои низински населби продолжиле да функционираат, а за теза дека до хунските напади немало поизразени негативни последици и промени види (Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 48-49). Спротивно, Д. Младеновиќ смета дека не може да стане збор за никаква депопулација, туку спротивно, дека било проследено со подобрување на демографската слика како последица на населувањето на Готите. Исто така била со став дека на населувањето на Готите јужно од Долен Дунав во 382 год. немало драстичен одговор од локалното население.

⁶²⁰ Ivanišević, “The Danubian Limes.” 653-654.

⁶²¹ *Codex Theodosianus* 11.17.4 (ур. Pharr 1952).

⁶²² *Codex Iustinianus* VIII. X.10 [ур. Scott 1932, *The Civil Law*]; Thomas, *Römische Villen*. 389; Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 193; Kirilov, “The Reduction of the Fortified City.” 18; Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 80, 138, сл. 94, 95; Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 44. Иако во законот се наведени источните провинции, утврдувањето на вилите во некои региони врз основа на археолошките информации се случувало уште во 3 век. Некои од утврдените приватни имоти после напуштањето биле населени од рурална популација.

⁶²³ Во периодот 441-448/9 год. Хуните во неколку наврати прокрстариле низ Балканот, а најстрашен бил нападот во 447 год. кога биле уништени околу 100, но не помалку од 70 градови (Marcellini Comitibus, *Chronicon* [прев. Болгов 2010, 24-26, 61-63, 154-157]).

⁶²⁴ Иванов, *Долнодунавската одбранителна система*. 307.

се сокриле тука заради болест⁶²⁵. Истовремено, неколку населби со клучна улога во одржувањето на безбедноста на границата, *Singidunum*, *Viminacium*, *Aquae*, и *Pontes* претрпеле сериозни штети. Ситуацијата била до толку сериозна што останале во голем дел разрушени до времето на Анастасиј (491-518) и Јустинијан (527-565)⁶²⁶. Како показател за состојбата во двете провинции *Moesia* било апсолутното отсуство на епископи од тамошните градови на Соборот во *Chalcedon* во 451 година⁶²⁷. Дополнително, неколку децении потоа императорот Зенон (474-491) на Остроготите на Теодорик за населување им ја понудил ретко населената провинција *Dardania*⁶²⁸. Во *Moesia I* полските имоти исчезнале, а преживеаното население било евакуирано кон подобро бранетите локации и таму продолжило да се занимава со екстензивно земјоделие, сточарство, рударство и лов. Ова веројатно било тенденција на поширокиот простор на централен и северен *Illyricum*. Дури и тие коишто се населиле внатре во или во околината на поголемите градови во рамниците, ја користеле непосредната околина за одгледување на земјоделски производи. Тие со себе ја носеле и својата култура и навики на живеење⁶²⁹. Во внатрешноста на префектурата *Illyricum* (диоцезата *Illyricum [Pannonia]*), во 5 в. повеќе населби (главно помалите) биле речиси целосно напуштени или пак го загубиле своето значење. Според поетот Клавдијан, само четврт век после трумфалниот дочек на Јулијан (355-361-363) во *Sirmium*, панонската популација се затварала по градови, колоните се разбегале, а земјата останала необработена⁶³⁰. Како резултат на исклучителната мобилност на напаѓачите, на удар било изложено и населението во источната половина на Балканскиот Полуостров, особено тоа коешто живеело во ранливите низини надвор од градските бедеми. Широките низини во источен Балкан биле простори кадешто напаѓачите максимално ја користеле предноста на својата мобилност⁶³¹. Од друга страна, планинските предели во западниот дел од Полуостровот придонеле за поинаков развој на настаните и следствено поинаква судбина на самите населби во следниот период⁶³². Следела тенденција за миграција на населението кон

⁶²⁵ Priscus, *Fragmenta* 7, 8 (ур. Острогорски 1955, прев. Баришић, *ВИИИЈ* I, 12-13).

⁶²⁶ Максимовић, “Северни Илирик.” 21-22; Васић, “Градови и царске виле у римским провинцијама.” 79.

⁶²⁷ Иванишевић, “Касноантички град у Илирику.” 56, заб. 26.

⁶²⁸ Malchus, *Vyzantiaca* (ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* I, 149). Случувањата околу одметнувањето на Остроготите до нивното заминување во *Italia* во 488 год. било одлично опишано во сочуваниите фрагменти од делото на Malchus (Папазоглу, “Историски прилики.” 116-117). За случувања околу продорот на Остроготите на Валамир во 459 год. и нивното враќање назад во Панонија во 460 год. види (Тони Филиповски, “Охрид во раниот среден век (од V до XI век)” [Скопје, Св. Кирил и Методиј - Скопје, Р. Македонија, 2009], 35-37, не публикуван).

⁶²⁹ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 50.

⁶³⁰ Popović, “Igre u Sirmijumu.” 128.

⁶³¹ Тука треба да се имаат во предвид и мислењата за далеку поголема покриеност со шуми на тој дел од Балканот во минатото, фактор што сигурно влијаел на мобилноста на одредени заедници.

⁶³² Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 50.

помалку изложени региони, кон простори подалеку од реки и патишта т.е. кон повисоки и локации природно предиспонирани за одбрана. Тоа биле планинските предели со тешко достапни ридови кои доминирале над околниот простор или позиции дополнително заштитени со водна површина. И. Микулчиќ иако се чини премногу рано, но со голема проникливост направил типолошка поделба на ваквите повисоки утврдени места врз база на функцијата. Така, тој издвоил кастели - гратчиња (*oppidum, oppidula*) лоцирани на офанзивна позиција и на релативно полесно достапен терен и со зонска поделеност на фортификацијата кај поголемите. Кастели – стражи (*speculae*) со функција за набљудување и контрола на просторот. Потоа збегови (*refugia*), утврдени села (*vici mirati*), утврдени заселоци (*pagi murati*), касарни (*castra*) и стеснувања и линерани фортификации (*clausurae*)⁶³³. Кај поголемите населби пак било забележано засилување на одбраната. Карактеристична била и обновата на старите и појавата на поголем број нови утврдувања на источно-јадранските острови и на крајбрежјето, најверојатно како последица на намалената безбедност по копнените патишта⁶³⁴. Последиците од ваквите процеси биле само изолирани остатоци од живеалишта на нивниот простор за време на шестиот век⁶³⁵. Дел од популацијата на овие населби мигрирала кон *Italia*.

Во периодот се следела и сè поизразена промена во демографската слика на етничка основа. Така, евидентно било постоењето на племенски енклави, остатоци од распаднатиот хунски сојуз на племиња и т.н. „варварска“ - егзогена популација којашто под притисок трајно се населила во границите на Империјата и останала да живее во автономни енклави. Дел од тоа население, главно, преку високите воени функции и заслуги, се здобило со видни места во доцноримскиот општествен систем.

Закрепнувањето на населбите северно од *Haemus* после средината од 5 в. било многу потешко, додека на југ сеуште нормално функционираше урбаните центри и селата лоцирани врз

⁶³³ Mikulčić, “Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji.” 105-111. Сепак, треба да се има во предвид ограничениот фонд на археолошки информации добиени преку археолошки ископувања. Дополнително, во текот на релативно подолг период на функционирање логично е да се очекува и промена на функцијата. Прашање е колку може во пракса да се стават вака поставените типолошки граници, со оглед на природната потреба од мултифункционалност на населбите и потенцијалното ограничено, повремено и наменско користење на утврдувањата или на делови од нив (Kirilov, “Der Rissig Gewordene Limes.” 348-349). Особено во турбулентни периоди, проследени со намален авторитет и контрола од страна на централната власт и во региони далеку од фокусот и од главните магистрала на општествените и воено-политичките случувања.

⁶³⁴ Katić, “Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu.” 524-526.

⁶³⁵ Slabe, “O naselbinski strukturi.” 213; Cambi, *Antika*, 251-253; Ciglenceki, “Justinijanovo utvrđivanje.” 210-211; Anita Rapan Papeša, “Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia,” во *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The State of Research and Selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia*, ur. Branka Migotti, BAR International Series 2393 2393 (Oxford: Archaeopress [u.a.], 2012), 435-436.

постари вили⁶³⁶. Во северниот дел на диоцезата *Dacia* евидентни биле градежни зафати со профан карактер во населбите, паралелно со редуцирањето на нивниот периметар. Дури и на местата каде што продолжило живеењето (*Burgenae, Drobeta, Romula, Aquae, Sirmium, Singidunum, Viminacium*), првите сериозни и поамбициозни градежни зафати за обнова се случиле доцна за време на владеењето на Анастасиј (491-518) и Јустинијан (527-565)⁶³⁷. Во одредена мера, обидот за консолидација на северните провинции е последица и на ранливоста и слабоста на Империјата да се справи со Остроготите пред нивната миграција кон Италија во 488 година⁶³⁸.

Крајот на 5 в. и целиот 6 в. биле проследени со придвижување и нови напади од племиња кои доаѓале преку реката Дунав. Ова предизвикало нов силен притисок, кој дополнително влијаел врз промената на расположението на жителите од племенските енклави кон автохтоното балканско население. Сепак, авторите на сочувваните пишани извори сведочејќи за конкретни настани и катастрофалните последици од нив, останале неми и не биле свесни за подолгорочните глобални процеси кои се случувале паралелно. Според пишаните извори и достапните информации околу настаните во периодот, може да се дојде до заклучок дека во првите децении од 6 в. системот за територијална одбрана на балканските провинции бил далеку од функционален, и сигурно, не бил во состојба да игра некоја активна улога во превенирање и справување со нападите⁶³⁹. Во овој период, најголема закана доаѓала преку Долен Дунав. Нападите во периодот биле фокусирани кон населбите во диоцезата *Thracia*, особено тие лоцирани во провинцијата *Europa*. Затоа во два наврати, во 499 и во 530 година војската од *Illyricum* била испратена да интервенира во *Thracia*⁶⁴⁰. Ова бил период кога Империјата повторно ја вратила контролата над дел од западниот дел на балканскиот лимес. Нападите од првите децении на 6 в. немале сериозно влијание врз животот на

⁶³⁶ Dumanov, "Thrace in Late Antiquity." 97-98, 101.

⁶³⁷ Максимовиќ, "Северни Илирик." 22, заб 25; Иванов, *Долнодунавската отбранителна система*. 317; Ivanišević, "The Danubian Limes." 659-661; Crow, "The Anastasian Wall." 401-408; Poulter, "The Transition to Late Antiquity." 9; Ivanišević, "Caričin Grad (Justiniana Prima)." 107; Иванишевиќ, "Касноантички град у Илирику." 56.

⁶³⁸ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 50.

⁶³⁹ Заради тешкотиите со кои се соочувало населението после силните „варварски“ разрушувања, императорот Анастасиј во 505 год. вовел даночни олеснувања за селаните во *Thracia* (*Codex Iustinianus / Юстинианов кодекс* X. 27. 2; X. 27. 3-4 [ур. Бурмов 1958, ГИБИ II, 33-34]). Многумина ги оставале своите имоти, куќи и лозја, за со средствата добиени преку нивна продажба да се откупуваат заробеници и да се хранат сиромашните (*Iustiniani Novellae / Юстинианови новели* LXV (ур. Бурмов 1958, ГИБИ II, 66-67, 538 год.). На црквите во градовите *Tomis* и *Odesos* им било дозволено да го продаваат недвижниот имот заради откуп на заробеници (*Iustiniani Novellae / Юстинианови новели* CXX (ур. Бурмов 1958, ГИБИ II, 70, 544 год.).

⁶⁴⁰ Marcellini Comititis, *Chronicon* (прев. Болгов 2010, 32, 38, 75-76, 85; Аркадјевич Иванов, "Оборона балканских провинций." 50.

населбите во префектурата *Illyricum* и опоравувањето било полесно⁶⁴¹. Очигледна опасност во *Thracia* резултирала со сериозна империјална интервенција преку подигањето на долгиот ѕид на Анастасиј⁶⁴².

Во 533-534 год. Килдибиј, воениот заповедник на армијата на лимесот бил поразен, после што контролата на дел од лиместо паднала во рацете на Хуните, Словените и Антите⁶⁴³. Обидите за обнова на моќта на одбранбениот систем на Дунав и во балканските провинции веројатно почнал пред, но сигурно после 538-540 год., а завршил најдоцна до 554 година⁶⁴⁴. Во текот на првата фаза фокусот бил ставен на рефортификација на лимесот и неговата заднина, додека во втората фаза преовладувале активностите во внатрешноста. Според листата на Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), во *Illyricum*, 300 фортификации биле изградени или обновени, 54 од нив на лимесот. Во диоцезата *Thracia*, бројот бил 200, од кои 76 на лимесот⁶⁴⁵. Многу веројатно оваа разлика во броеви била резултат на топографијата и пропустливоста на овие два сектори на лимесот. Нивото на потенцијална опасност во периодот бил друг фактор кој влијаел на бројот и концентрацијата на градежни активности со одбранбен карактер. Комплексноста и ефикасноста на одбраната во длабочина, која најмногу зависела од топографијата и теренот, бил само уште еден фактор. На

⁶⁴¹ Максимовиќ, “Северни Илирик.” 23-24.

⁶⁴² John Bagnall Bury, *History of the Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian* (Toronto: Dover Publications Inc. New York, 1958), 435-436; James Crow и Alessandra Ricci, “Investigating the Hinterland of Constantinople: Interim Report on the Anastasian Long Wall,” *The Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), 237-253.

⁶⁴³ Procopius, *Wars* VII xiv. 1-6 (прев. Dewing 1962, *LCL* 173, 265-266).

⁶⁴⁴ Во фокус на интензивната градежна активност за време на владеењето на Јустинијан (527-565), меѓу останатото била и одбранбената архитектура. Според Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), само по течението на реката Дунав бројот на обновени или изградени тврдини бил 80, додека бројот на обновени или изградени тврдини во префектурата *Illyricum* и диоцезата *Thracia* изнесувал 600. Бројот на тврдини на реката Дунав се однесува на обете страни на реката на потегот од *Singidunum* до вливот во Црно Море. Карактерот на утврдувања зависел од локацијата и од функцијата, од едноставни кули, утврдени пристаништа, мали утврдувања, па се до големи тврдини подигнати на стратешките места (Ciglenečki, “Justinijanovo utvrđivanje.” 211-212). Според одредени истражувачи, претходно споменатата интензивна градежна активност била завршена до 30-тите години од 6 век. Но, сведоштвото дека жителите на *Thessalia* живееле во терор и во постојан страв од напаѓачи (*Larissa* и *Caesarea* заради оштетувањето на ѕидовите биле практично без фортификација), како и заради непостоењето на прибежишта и тврдини каде тие би се сокриле во таква ситуација, зборува дека обновата и градењето во балканските провинции и на Дунав сигурно траеле, ако не, и започнале после хунскиот (кутригурски или бугарски) поход во периодот 538-540 год, а завршени до 554 година (Procopius, *De Aedificiis* IV. iii. 1-11; [ур. Dewing 1940, *LCL* 343, 243]); Прокопије, [ур. Острогорски 1955, *ВИИИЖ* I, 70-71, заб. 180 и 181]; Максимовиќ, “Северни Илирик.” 37-39; Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 36).

⁶⁴⁵ Според други истражувачи бројот на утврдувања на Балканот или делови од него се движел околу 400-450, со претпоставка за драстично поголем број. На територија на Р. Македонија, преку топографски истражувања биле констатирани новоизградени 220 утврдувања, а на околу 400 биле пронајдени археолошки наоди кои потврдувале живеење во 6 век (Максимовиќ, “Северни Илирик.” 21-22, 37-39; Раде Михаљчиќ, “Град у преломном добу,” во Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), [Смедерево-Београд: Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, 1992], 113; Микулчиќ, *Антички градови*. 364-365; Васиќ, “Градови и царске виле у римским провинцијата.” 79; Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima),” 109).

Долен Дунав, приоритет било спречувањето на напаѓачите на самата река, пред нивниот влез во рамнините и долините на диоцезата *Thracia*⁶⁴⁶. Таков фокус бил исто така констатиран и во *Scythia*, каде што, со оглед на преземените дејства, Империјата немала во предвид да се бори на сопствена територија⁶⁴⁷. Таму, првиот организиран систем за одбрана во длабочина бил создаден во втората половина на 5 век. Покрај тоа, на патот кон *Constantinopolis* биле подигнати неколку линеарни фортификации⁶⁴⁸. Од друга страна, во планинската префектурата *Illyricum*, постоел подлабок, децентрализиран и регионално организиран систем на одбрана. Разликите биле видливи и во административната и црковната реорганизација. Во *Thracia*, и во претходниот период постоела тенденција за територијално обединување на административните единици и централизација на власта⁶⁴⁹. Во некои провинции, воените команданти (*duces*) имале контрола над *comitatus* (мобилна копнена армија, империјална, централна). Во *Illyricum* биле применети други мерки. Таму, стратешка трансформација на цивилната, црковната и воената администрација довела до сегментација и фрагментација на административните и црковните единици и до децентрализација на власта и должностите. Со оглед на организацијата на одбраната, идејата била преку децентрализација на регионите, ефективноста да се базира првенствено врз принципот на мрежа, но со поголеми населби поставени на стратешки места и локална самоорганизација, а помалку на принципот на дополнителни линеарни утврдувања⁶⁵⁰. Приоритет било инвестирањето во одбрана во локални и регионални рамки, а поширока одбрана на ниво на провинции било тешко да се претпостави. Безбедноста на патиштата и крстосниците, обезбедувањето на непречена визуелна комуникација со цел пренос на информации и заштитата на премините што воделе до рамнините биле клучните фактори во ефикасноста на одбраната. Токму затоа повеќето утврдувања биле лоцирани на главните патишта⁶⁵¹. Во овој контекст треба да истакнеме дека свеста за значењето на безбедноста на крстосницата во областа околу *Naissus* и Лесковачка котлина на југ била на многу

⁶⁴⁶ Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 49.

⁶⁴⁷ Торбатов, *Укрепителната система*. 438-439.

⁶⁴⁸ Michael Wendel, ур., *Karasura: Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien vol. III - Die Verkehrsanbindung in Frühbyzantinische Zeit (4.-8. Jh. n. Chr.)*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes (Langenweissbach: Beier & Beran, 2005), 424, 426.

⁶⁴⁹ Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 50. За истакнување е дека регионалната воена команда во диоцезата *Thracia* е основана во четвртиот век. Седиштето на *praefectorum praetorio* или во овој случај *vicarius Thracia* било во *Constantinopolis*. Неговиот авторитет не бил преземен од страна на *comites provinciarum*. Седиштето на врховниот командант на воената организација во *Thracia* - *comes rei militaris*, подоцна *magister equitum et peditum per Thracias*, исто така биле во *Constantinopolis* (Торбатов, *Укрепителната система*. 24-26, 440; Dumanov, “Thrace in Late Antiquity.” 92).

⁶⁵⁰ Максимовић, “Северни Илирик.” 43; Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 37.

⁶⁵¹ Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 49.

високо ниво. Таму, 32 од 39 тврдини биле новоизградени. Овие мерки биле имплементирани со цел заштита преку обезбедување на ефикасно повлекување за што е можно повеќе население за време на опасност, како и за да се намали брзината, силината на продорот и длабочината на пенетрирање на потенцијалните напаѓачи преку амортизирање и минимализирање на последиците, пред тие да се најдат во ситуација лесно да совладуваат големи растојанија⁶⁵². Регионалните или локалните одбрани обично биле координирани од еден поголем стратешки центар⁶⁵³. Околината на Царичин Град претставувала еклатантен пример за систем на територијална одбрана на еден град во регионални рамки⁶⁵⁴.

Изградбата на одбранбена инфраструктура и црковна архитектура во некои провинции била значително намалена, а според некои истражувачи дури и сопрела во периодот после средината на 6 век⁶⁵⁵. Дополнително, почнувајќи од петтата и шестата деценија на 6 в. воената служба станала исклучително неатрактивна заради нередовните исплати како последица на масивните инвестиции

⁶⁵² Аркадџевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 37; Според тврдењето на анонимниот „сириски армиски инженер или магистер од средината на 6 (поверојатно 9) век“, населбите без оглед дали станува збор за град или тврдина, во случај на опасност требало да имаат доволно ресурси за да примат бегалци коишто доаѓале од поблиската околина или од подалеку (Anonymous, 9. 1-10., 10. 1-10. [уп. Dennis 1985, *CFHB* том. 49, 29, 31]; Ivanišević и Bugarski, “Transformation of Burial Space.” 111-112). За некои подлабоки аспекти на организирањето на одбраната и потенцијалните проблеми притоа види кај (Łukasz Różycki, “The Besieged: Role and Place of Civilian Population During a Siege as Presented in Military Treatises of Late Antiquity,” *Prace Historyczne* 145, бр. 4 [2018], 705–719).

⁶⁵³ Редоследот на новоизградени и обновени тврдини којшто го дава Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) оди во прилог на оваа теза. Некои се набројувани според текот на Дунав, додека тие во внатрешноста на полуостровот, дел се дадени според провинции, а тие во *Dacia Mediterranea* биле според редослед на градовите *Serdica*, *Cabetsos*, *Dyrtensium*, *Germania*, *Pautalia*, *Scassetana*, *Naissus*, *Remisianisia*, *Aquensium* (Stričević, “Uvod u ispitivanje.” 179; Аркадџевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 43-45). Набројувањето според градови доминирало над набројувањето според провинции. Така, *Scupi* бил на листата под *Serdica*, наместо под провинција *Dardania*. Буквалниот превод на предлогот којшто го користел Прокопиј во набројувањето значел „под управата, власта на одреден градски центар“. Што се однесува до набројувањето по „провинции“, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) користи термин кој повеќе одговара на област (лат. *regio*), (Кузмановска, “Прокопиј од Кајсареја.” 779). Тука, можеби треба да се има во предвид и податокот дека пописите на епископии често му служеле на Хиерокле како извор на информации (Костић, “Осврт на административне поделе.” 88). Според G. Dagron, начинот на набројување на населбите од страна на Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) бил последица на бришењето на границите помеѓу некои од провинциите и концентрирање еклесијалните и световните (одбрана, политичка и администрација на ресурси) функции во единствена форма на децентрализирана територијална организација (Максимовић, “Северни Илирик.” 43; Dagron, “Les Villes Dans L’Illyricum.” 9; Dunn, “Continuity and Change.” 578; Кузмановска, “Прокопиј од Кајсареја.” 779-780). Слично размислување имала и З. Костиќ за неспоменувањето на диоцези и префектури во Синекдемот од Хиерокле (Костић, “Осврт на административне поделе.” 86). Според Љ. Максимовиќ и покрај сериозните интервенции во организацијата на провинциската администрација за време на Јустинијан (527-565), за префектурата *Illyricum* не постојат такви информации (Максимовић, “Северни Илирик.” 30, заб. 60).

⁶⁵⁴ Vujadin Ivanisevic и Sonja Stamenkovic, “Late Roman Fortifications in the Leskovac Basin in Relation to Urban Centres,” *Starinar* LXIV, 2014, 219–230, <https://doi.org/10.2298/STA1464219I>.

⁶⁵⁵ Костић, “Преображај града.” 43; Snively, “The Fates of Balkan Cities.” 40-41. Мозаици на Балканот се изработувале се до осмата или деветтата деценија од 6 век (Цветковић - Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици*. 81).

во градежништво и во купување на мирот⁶⁵⁶. Следел период во кој веќе никој не поседувал капацитет да финансира масивни градежни зафати. Во диоцезите *Thracia* и *Dacia*, средината на векот означува кулминација во развојот на утврдените населби⁶⁵⁷. Ова бил период кога неколку силни утврдувања биле од темел подигнати на крајбрежјето во провинција *Scythia*. Ова бил и период кога се забележува имплементација на спорадични но напредни инженерски иновации во технологијата на градење⁶⁵⁸.

Епilog

Според одредени истражувачи соодветен удел во целокупниот контекст имало и постојаното стационарање на војската во градовите, фаза која следела после бројните поделби и потподелни (регионализација на воените трупи) на армискиот систем реформиран од Диоклецијан (284-305) и Константин (306-337). Притоа секоја легија била поделена на три дела, на две мобилни легии (*iuniores et seniores*) распоредени во двете половини од империјата и на статична воена единица распоредена на лимесот, од крајот на 4 в. познати како *limitanei*. Според истражувачите на оваа проблематиката, за време на Диоклецијан (284-305) во фокусот била пограничната армија и засилувањето на нејзините постоечки капацитети, додека распоредувањето на копнена армија во позадина на граничните линии се случило за време на Константин (306-337). На територија на *Illyricum* сигурно формирана до последната деценија од 4 век⁶⁵⁹. Според А. Сатон, политичката и воената фрагментација бил процес кој потекнувал од средината и втората половина на 3 в., а прашањето околу малку веројатното зголемување на бројот на војници е предмет на дискусија, исто како и т.н. одбрана во длабочина и поделбата на задолженијата во армијата (мобилна наспроти статична армија задолжена за безбедноста на границата).

Дополнително, Константин (306-337) бил обвинуван зашто по цена на безбедноста на границата, дел од погранично сконцентрираната војска од времето на Диоклецијан (284-305) ја

⁶⁵⁶ Anastasius Fotiou, "Recruitment Shortages in Sixth-Century Byzantium," *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* LVIII, бр. 1 (1988), 65-67, 70-71.

⁶⁵⁷ Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 77.

⁶⁵⁸ Торбагов, *Укрепителната система*. 461-462. Иновациите не се наоѓаат исклучиво во провинција *Scythia*, види (Христијан Талевски, "Прилог кон хронологијата и развојот на фортификацијата на локалитет Маркови Кули – Водно, Скопје (истражување на триагоналната кула и полигоналниот бастион)," во *Slowianskie Tekty Kultury. Kontunyjacie Samokowskie II* [Духовната и материјалната култура во претхристијанскиот и христијанскиот период во Македонија, Самоков: Adam Mickiewicz University in Poznań, Институт за старословенска култура Прилеп, 2015], 151-172).

⁶⁵⁹ Jones, *The Later Roman Empire*. 608, 660; Jenny C. Mann, "Power, Force and the Frontiers of the Empire, Review of: The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third by Edward N. Luttwak," *Journal of Roman Studies* 69 (November 1979), 180, 181, 182, <https://doi.org/10.2307/299068>; Микулчиќ, *Старо Скопје*. 57; Динчев, *Ранновизантијските крепости*. 79.

трансформирал во комитатенска армија и ја стационарал по градовите⁶⁶⁰. Членовите на пограничната армија добивале имоти со коишто требало да се издржуваат, а за возврат имале должност да ја бранат границата и да оневозможат лесно и брзо преминување и напредување на непријатели⁶⁶¹.

Во доцноримскиот период на Балканот е евидентна постојана потреба од мали, екстремно подвижни и добро координирани воени единици, со потенцијал за спојување на силите за борба против побројни групи напаѓачи. Хроничниот недостаток на мобилни воени единици во рамки на комитатенската армија⁶⁶², неопходни за градење на ефикасен систем за безбедност внатре во провинциите бил меѓу клучните фактори за потфрлањето во одбранбената политика⁶⁶³. Евидентната потребата од мобилни професионални војници способни за брза и лесна реорганизација и трансформација од единици за внатре провинциска безбедност во војска ангажирана во неутрализација и елиминација на потенцијална надворешна закана. Оваа потреба за флексибилен систем на внатре провинциска безбедност била неопходна во планинските и тешко проодни региони во префектурата *Illyricum*, кадешто движењето на голема армија било тешко и таквата војска била некомпетентна за справување со таканаречената „герилска борба“⁶⁶⁴. Од друга страна, била потребна добро организирана повеќенаменска армија за справување со војски како оние на Сасанидите и Остроготите. Се чини дека токму проблемите со армијата биле основната причина зошто во текот на 5 в. и 6 в., биле изградени голем број на утврдувања на места непогодни за живеење, но лесни за одбрана и преживување. Како последица многу населби претрпеле

⁶⁶⁰ Zosimus, (yp. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* том I, 162-163; Mann, “Power, Force and the Frontiers.” 181; Averil Cameron, *The Later Roman Empire, AD 284-430* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1993), 9, 33-35, 146-148. Зголемувањето на мобилноста на армијата преку акцентирање на улогата на коњаницата како еден од водечките армиски одреди бил процес инициран уште за времето на Галиен (253-268).

⁶⁶¹ Зоговиќ, “Некои промени во преодниот период.” 21, заб. 13.

⁶⁶² Иванов, *Долнодунавската одбранителна система*. 307; Торбатов, *Укрепителната система*. 459.

⁶⁶³ Според J. Mann, во источната половина од Империјата немало потреба од мали стратешки лоцираните воени единици, коишто на територија на *Illyricum* формирани во периодот 395-409 година (Mann, “Power, Force and the Frontiers.” 182). На ова место можеби треба да се спомене и податокот дека привремено одделување на самостојни помали подвижни воени единици од легиите под контрола на *dux* или *praepositus* се случувало во шеесетите години од 3 в., а било со цел справување со нападите на егзогено население но и заради справување со се поголемиот број на претенденти на престолот. Такви единици биле посведочени во *Lychnidus* заради безбедноста на *Via Egnatia* или кај *Scupi* како поддршка за Галиен (253-368) во судирот со Регалијан (260), (Папазоглу, “Историски прилики.” 105-106; *The Scriptores Historiae Augustae* X, 10-11 [прев. Magie 1998, LCL 263]).

⁶⁶⁴ Еклатантен пример е писмото испратено од Велизариј во 545/6 год. со коешто тој го предупредил Јустинијан (527-565) дека бројот на воените сили во *Thracia* и *Illyricum* бил многу мал и дека тие биле многу неискусни (Procopius, *Wars* VII. XII. 3-5 [прев. Dewing 1962, LCL 173]). Дополнително, Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) споменува дека многу често воените команданти на постојната војска во *Thracia* и *Illyricum* за време на Јустинијан (527-565) добивале забрани да преземат воени дејствија против „Хуните“, затоа што сојузот со нив требало да се одржува за борба против Готите и против другите непријатели (Procopius, *The Anecdota* XXI (yp. Dewing 1935, LCL 290).

внатрешни структурни измени, но и промени коишто се манифестираше преку примена на современа фортификациона технологија. Притоа не треба да се занемари и бројот на утврдени населби коишто биле изградени од темел⁶⁶⁵.

Се добива впечаток дека основните причини за катастрофалниот развој на ситуацијата во текот на втората половина од 6 в. биле времето на релизација на јустинијановата *Renovatio Imperii*, континуираната неефикасност на одбранбениот систем и недостатокот на искусни бранители и единици на копнената армија⁶⁶⁶. Ако на тоа се додаде дисперзираноста на нападите и бројноста на групите, се добива многу јасна слика за немоќта на копнената армија да се справи со нив. Од друга страна пак, Империјата имала постојана потреба од голема армија заради справување со големи и организирани војски како таа на Исток (Сасанидите), Југ (Вандалите) и Запад (Остроготите). Се чини дека со констатацијата за потребата од големи професионални воени единици и опрема од една страна, и мали, брзи и екстремно мобилни единици со одлична координација и можност за соединување на силите при судири со поголеми групи „варвари“, од друга страна, надополнети со хроничниот недостаток од регрути заради нараснатите амбиции и потреби и покривање на недостатокот преку ангажирање на платеници, во најголем дел, се добива претстава за целокупната ситуација со војската за време на Јустинијан (527-565). Дополнително, професионалната војска е постојано ангажирана во походите на Исток, Југ и Запад и со исклучок на војната против Готите, била речиси апсолутно исклучена од обезбедувањето и заштитата на балканскиот лимес. Тука се правеле обиди сигурноста на Балканските провинции да се обезбеди преку дефанзивна политика и дипломатија.

До сериозна дестабилизација на ситуацијата на лимесот дошло како резултат на продорите на Гепиди, Херули и Ломбарди и засилувањето на хуно-словенските напади, најпрво во периодот 536-540 и по периодот 545-551, кога Кутригурите и Словените го преминале Дунав со помош на официјалните византиски сојузници Гепидите⁶⁶⁷. Со зголемувањето на опасноста за време на

⁶⁶⁵ Такви се *Iustiniana Prima* во *Dacia Mediterranea*, *Monemvasia* во *Achaia*, *Mokisos* во *Cappadocia*, *Sergiopolis* (Ресафа) и *Zenobia* (Халабие) во *Syria* (Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 73-74, 76; Jacobs, “Ecclesiastical Dominance and Urban Setting.” 266, Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 366). Во *Zikideva*, град во *Moesia Secunda* кој започнал да се гради при крајот на 5 в. и почетокот на 6 в., а својот финален лик го добил до средината на векот, водоснабдувањето било решено со посебна фортификација сместена западно од главната, со која што бил обезбеден непосреден приод до реката Јантра (Динчев, “Градът и църквата.” 314).

⁶⁶⁶ Fotiou, “Recruitment Shortages in Sixth-Century.” 65–77.

⁶⁶⁷ Талевски, “Рановизантиска профана архитектура.” 13-14. По периодот непосредно пред овој настан, поточно во 539/540 год., годината во која на небото повеќе од четириесет дена се гледала комета, Хуните - Кутригури? (Геофан, [ур. Острогорски 1955, прев. Рајковиќ, *ВИИИЈИ*, 220, заб. 3]), го преминале Дунав и ја опустошиле Европа до Халкидик на југ, од Јонскиот Залив на запад, па сè до *Constantinopolis* на исток. При овој напад во *Illyricum* биле заробени 32

Јустинијан (527-565) и во децениите пред неговото владеење, помалите населби со нагласен дефанзивен карактер добивале сè поголемо значење. Во нив или во непосредна близина, речиси, задолжително се наоѓала најмалку една црква, а некои од нив имале своја територија, а ерозијата на системот ја покажува и тоа што некои дури се здобивале со градско право, а во одредени ретки случаи се издигнувале и на ранг на епископии.

Кога се во прашање делата на Прокопиј (ок. 500 – ок. 562), уште на почетокот мора да истакнеме дека информациите по одредени прашања се контрадикторни и недоследни, а фондот за различни региони драстично се разликува. Дополнително, обемот на градежна активност со дефанзивен карактер бил аргументирано оспоруван и критикуван, заради фактот што во него биле вклучени и градежните зафати изведени за време на неговите претходници, особено за време на Анастасиј (491-518). Дополнително, делото *За градбите* се третира како панегирик и пропаганден

тврдини. Никогаш претходно не борејќи се против сидови, ја освоиле и *Kassandraia (Poteidaia)* и понесувајќи со себе пари и 120 000 заробеници се вратиле назад без никој да ги попречи (Procopius, *Wars* II. iv.1-12 [прев. Dewing 1914, *LCL* 48, 287, 289]) По прашањето за дали напаѓачите биле Бугари и дали учествувале и Словени види (Максимовић, “Северни Илирик.” 33-34). За реконструкција на патека по која се движел овој напад врз основа на серија од остави меѓу кои и тие од с. Секулица, Кратово, и с. Ореше, Велес, види кај (Јован Кондијанов, “Две остави со палеовизантиски пари од с. Секулица – Кратовско,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 11 [1990], 199–213; Јован Кондијанов, “Прилог за упадот на Кутригурите на територијата на Илирик во 540 година,” *Македонски нумизматички гласник* 1 [1994]: 75–83). Во 548 год. Словените го преминале Дунав и слободно пустошеле низ цел *Illyricum*, сè до *Epidamnus (Dyrrachium)* на југ, притоа убивајќи и поробувајќи сè што им се нашло на пат. Овој напад одел по линија *Naissus, Ulpiana, Scodra, Dirrachium* (Иван Микулчиќ, “Барвари во Македонија во доцната антика,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* кн. 22 (48) [1995], 251). После заземањето на многу тврдини кои стоеле речиси небранети, а кои во минатото важеле за места со цврста одбрана, слободно продолжиле да талкаат и да трагаат по тоа што им било желба. Ситуацијата била таква што воените заповедници со војска од 15 000 луѓе само ги следеле и ги набљудувале, без притоа да имаат храброст да преземат било што (Procopius, *Wars* VII. xxix. 1-2 [прев. Dewing 1962, *LCL* 173, 398-401]). Ова е најраното сведоштво за освојување на тврдини од страна на Словените (Speros Vryonis, “The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece,” *Hesperia* 50, бр. 4 [1981], 386). Две години подоцна, поточно во 549/550 год., група од 3000 Словени повторно го преминала Дунав и без никакви пречки се упатила накај реката *Hebros* (ден. Марица). Таму се поделиле во две помали групи и во два наврата ги победиле империјалните војски, после што се впуштиле во ограбување и пустошење на *Thracia* и *Illyricum*. Таму со опсада освоиле многу тврдини (Procopius *Wars* VII. xxxviii.1-9 [прев. Dewing 1962, *LCL* 217, 20-23]). Тие не знаеле да користат справи за опсада, туку преку напади со стрели ги отргнувале бранителите од линијата на бедемите и врз нив поставувале скали. Во други случаи ги намукувале надвор од бедемите, се повлекувале, а потоа ги напаѓале од заседа. Словените честопати се служеле со тактика на измами. (Vryonis, “The Evolution of Slavic Society.” 386). Во 550/551 год. Словените повторно нападнале на територија од *Illyricum*, со цел, да ја опсадат и освојат *Thessalonica* и околните населби. Сепак, откако добиле информација дека во близина на *Serdica* ги чекал војсководачот Герман, којшто имал за цел да го прекине нивното движење и да ја уништи нивната воена моќ, тие скршнале кон *Dalmatia* (Procopius *Wars* VII. xl.4-9 [прев. Dewing 1962, *LCL* 217, 38-41]). Во тоа време Герман починал, а Словените после поделбата на три групи слободно ја пустошеле Европа и за првпат презимиле на територија на Балканот (Procopius *Wars* VII. xl.33-34 [прев. Dewing 1962, *LCL* 217, 48-49]; Максимовић, “Северни Илирик.” 33-35, 36; Микулчиќ, “Барвари во Македонија.” 251. За патот по кој се движеле види Максимовић, “Северни Илирик.” 34-35, заб. 75, 76, а за местото на презимува забелешка 80. Од 551 год. започнале континуирани напади на Балканот, а контролата на балканските провинции од страна на државата била само формална.

материјал⁶⁶⁸. Некои истражувачи се на мислење дека јустинијановата градежна активност не треба да се смета, едноставно, како едновремен и краткорочен градежен бран, туку како подолгорочно преземање на дефанзивни мерки и јакнење на локалната власт преку концентрација на моќта во рацете на воената, цивилната, односно црковната управа⁶⁶⁹. Според С. А. Иванов, соодветните контра-мерки се преземале паралелно со тивката експанзија и трајното населување на егзогената популација во одредени региони⁶⁷⁰. Во втората половина од 6 в. најверојатно дошло до поинтензивно мигрирање на населението од провинциите на Дунав во правец кон југ, а според В. Иванишевиќ депопулацијата била резултат и на чумата, климатските промени и заради економскиот распад и намалениот авторитет на централната власт. Во втората половина од 6 в. конечно замреле населбите лоцирани во низините и покрај реки и населението се концентрирало кон подобро бранетите локации внатре и надвор од бранетиот периметар. За при крајот на 6 в. да следи процес на напуштање и на населбите лоцирани подалеку од главните патишта во внатрешноста на полуостровот⁶⁷¹.

Затоа, необјасливо е зошто Јустинијан (527-565) не организирал решителни и конечни офанзивни воени интервенции за дефинитивно елиминирање на експанзионистичкиот потенцијал

⁶⁶⁸ Максимовиќ, “Северни Илирик.” 37; Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 36-37; Saradi-Mendelovici, “The Demise of the Ancient City.” 375; Ruth Webb, “Ekphrasis, amplification and persuasion in Procopius’ Buildings,” *Antiquité Tardive* 8 (January 2001): 67–71; Crow, “Fortifications and Urbanism.” 100-103, заб. 18; Curta, “Limes and Cross.” 47-48, заб. 33; Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (London; New York: Routledge: Taylor & Francis, 2005), 83-112; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 110; Snively, “Golemo Gradishhte at Konjuh, Republic of Macedonia.” 229–230; Микулчиќ, *Антички градови*. 365-366; Кузмановска, “Прокопиј од Кајсареја.” 778, заб. 9; Snively, “The Fates of Balkan Cities.” 43. Сепак, споменувањето на јустинијановиот архитект Викториниј, којшто според Прокопиј ги изградил тврдините во *Moesia, Scythia Minor, Illyricum* и *Thracia* на епиградски споменик пронајден во *Byllis* не дава за право во целост да се отфрлат информациите во неговите дела (Curta, “Limes and Cross.” 48, заб. 28). Дополнително, империјалното инвестирање во градежништво за време на Јустинијан (527-565) го надминувало обемот и карактерот на одбраната (Максимовиќ, “Северни Илирик.” 40, заб 112). Обемни градежни зафати посведочени широко на целата територија на Империјата биле насочени и кон останатата инфраструктурата, аквадукти, мостови, канали заради пренасочување на реки, потоа подигањето и обнова на многу сакрални градби и термални комплекси. Овие инвестиции во градежништво неминовно придонеле кон сериозен развој на архитектура и инженерството генерално, што се манифестира во сложени и трајни архитектонски форми (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 38), носејќи ја до самиот лимит конструктивната одржливост на постоечките материјали во контекст на технологијата на градење.

⁶⁶⁹ Георги Острогорски, *Историја на Византија* (Скопје: Наша Книга, 1992), 98-99.

⁶⁷⁰ Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций.” 51. На истото место, само врз основа на топонимите и бројот на утврдувања претпоставува прва фаза на тивко населување на мали групации Словени уште од крајот на 5 в. и прва половина на 6 в. во регионот околу *Naissus, Remesiana* и *Serdica* и во провинција *Dardania*. Сепак, за време на Зенон (474-491) *Dardania* како област со малку население им се нудела за населување уште на Остроготите, а Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) споменува енклави со различно потекло населени во повеќе делови од Балканот, во отсуство на дополнителни материјални потврди, тешко е да се одреди толку рано, а целосно се исклучува било какво помасовно населување на Словени пред крајот од 6 в. и 7 век.

⁶⁷¹ Ivanišević, “Caričin Grad (Justiniana Prima).” 126. Сепак, мора да се истакне дека оваа констатација е базирана единствено на наодите на монети.

на племињата со германско потекло, на Аварите, на Словените и останатите племенски групации на север од балканскиот лимес. Промислените обемни фортификациони градежни активности, дури и да се интенционално припишани на Јустинијан (527-565), апсолутно го отфрлаат сомнежот околу разбирањето и свесноста на државните органи за размерите на опасноста и непосредната закана⁶⁷². Меѓутоа, свртувањето на фокусот на офанзивната политика кон Запад и Африка, на сметка на ослабувањето на позициите на Исток и на балканскиот лимес, била причина плус за негативниот развој на настаните. Повлекувањето на воени трупи од источниот и балканскиот лимес заради нивното ангажирање на Запад сериозно ги ослабеле позиции на Империјата на овие два фронта⁶⁷³.

На крај, по цена на сериозни материјални загуби и воени ризици и за време на интензивирање на нападите и зголемување на опасноста за продори на племенски заедници во внатрешноста на префектурата *Illyricum* и диоцезата *Thracia*, Јустинијан (527-565) само привремено и до одредена мера успеал да го реализира својот мегаломански сон *Renovatio Imperii*. Како резултат на изгубената поддршка и недостатокот од добро обучена и организирана војска на Балканот, неопходна за одбрана на градовите и останатите населби, тие попуштале под притисоците и биле освојувани, некои дури и во повеќе наврати.

„Ниту едно катче од византиската земја не останало неопустошено во тоа време, а многу области биле освојувани по пет, па и по повеќе пати.“⁶⁷⁴

Затоа локалните жители започнале самостојно да се организираат заради давање на отпор кон напаѓачите и на своја рака преземале акции со цел враќање на тоа што го загубиле⁶⁷⁵. При

⁶⁷² Максимовиќ, “Северни Илирик.” 40.

⁶⁷³ John Van Antwerp Fine, *The Early Medieval Balkans - a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (University of Michigan Press, 1991), 23. Подготвувајќи се за воената офанзива кон Запад, под понижувачки услови за Империјата, коишто меѓу другото предвидувале и плаќање на годишен надомест на персискиот крал Хосрој (531-579), во 532 год., Јустинијан (527-565) склучил т.н. договор за „вечен мир“. На овој начин тој ослободил дел од високо оспособената и искусна војска која постојано била ангажирана на Исток. Договорот за мир бил прекршен од страна на Хосрој (531-579) во 540 год., при што *Antiochia* бил разурнат, а Сасанидите стигнале се до морето. Примирјето со зголемување на надоместот било купено на уште пет години. Дополнително било продолжувано во уште два наврати (Острогорски, *Историја на Византија*. 95-96). Заради одбивањето на плаќање годишниот надомест, во 568 год. повторно избиле жестоки борби со Сасанидите околу *Armenia* (Евагрије, [ур. Острогорски 1955, прев. Крекиќ, *ВИИИЈ* I, 100]; Острогорски, *Историја на Византија*. 105-106).

⁶⁷⁴ Procopius, *The Anecdota* XI. 5-11 (ур. Dewing 1935, *LCL* 290); Прокопиј, *Тажната историја* (прев. Костеска-Петреска 2007, 66).

⁶⁷⁵ Procopius, *The Anecdota* XXI. 26-29 (ур. Dewing 1935, *LCL* 290); Прокопиј, *Тажната историја* (прев. Костеска-Петреска 2007, 114). Вклучувањето на локалното население во одбраната на градовите се препорачувало во воените упатства (Maugicij, *Strategicon* X.3 [прев. Dennis 1984, 109]). Ваквото однесување било сосема природно, а посведочено било во пишаните извори коишто се однесувале на *Beroe*, *Diocletianopolis*, *Philipopolis*, *Hadrianopolis*, *Antiochia*, *Edessa* итн., (Кирилов, “Редукцијата на укрепената.” 194, 206, заб. 128). Познат е и случај на повлекување на Аварите пред

походот на Велизариј на *Italia*, како последица од негативниот развој на настаните на Балканот војската почнувала да дезертира. Заради неспособноста на државата да одговори со адекватна воена сила во такви услови, одбранбената стратегија се насочувала кон изградба и обнова на многу тврдини, а мирот во провинциите бил купуван и со големи количества злато. Но, бројноста на водачите од коишто Јустинијан (527-565) го купувал мирот, како и нивните амбиции биле другиот фактор кој придонел кон забрзано празнење на државната каса. Како резултат на погрешната проценка за одржување на мирот и безбедноста во балканските провинции, главно преку силна фортификациона градежна дејност, додека главнината од војската војувала во Северна Африка и на Апенинскиот Полуостров, дошло до постојани напади, а потоа и трајно населување на туѓа популација на територија на Империјата. Дури и како што самиот Ѓ. Острогорски забележува, воените кампањи во Африка, Италија и Шпанија, економски и демографски само дополнително ја истрошиле Империјата и додека византиската војска славела големи победи на Запад, централните покраини биле целосно опустошени⁶⁷⁶. Состојбата и незадоволството кај населението дополнително ја влошило зголемувањето на даноците од страна на Јустинијан (527-565), поради неможноста од финансиско покривање на целокупните државни трошоци⁶⁷⁷.

Во следните неколку децении очигледна е неефективноста на Империјата во борбата да го запре систематичниот распад и губењето на територии, нешто за што нема ниту воен ниту економски капацитет. Наследниците на Јустинијан (527-565) биле исправени пред сериозни предизвици за административна, економска и воена консолидација на државата. Се добива впечаток на испуштена прилика, нереализирана агенда и истроштеност на државниот апарат. Наместо проширување на границите кон запад и југ и дипломатски активности со цел вгезење на политика „раздели па владеј“, за справување со заканите коишто доаѓале од преку Дунав неопходна била директна и офанзивна воена интервенција. Токму заради недостатокот на решителна офанзивна политика Империјата потфрлила во справувањето со повеќето воени предизвиците во текот на 5 в. и 6 век.

налет на жителите на *Drizipera*. Сепак, она што било интерпретирано како повлекување, веројатно било марш на Аварите кон војската на командантот Приск (Theophanes, *Chronographia* 6084 [ур. Mango 1997, 392-393, заб. 7]).

⁶⁷⁶ Острогорски, „Држава и друштво.“ 13.

⁶⁷⁷ Иако не е позната причината, во 552 год. била посведочена „граѓанска војна“ меѓу христијаните во Ulpiana (Procopius, *Wars* VIII. xxv.13 [прев. Dewing 1962, *LCL* 217]); Conor Whately, “War in Late Antiquity: Secondary Works, Literary Sources and Material Evidence,” во *War and Warfare in Late Antiquity*, ур. Alexander Constantine Sarantis и Neil Christie, *Late Antique Archaeology*, том. 8 [Leiden ; Boston: Brill, 2013], 142.)

Соодветно влијание врз случувањата од втората половина на 6 в. имале истрошеноста на државата и економскиот пад кој се појавил како резултат на пролонгираните и континуираните војни, обемните градежни зафати, „варварските“ навлегувања, земјотресите, чумата итн. После смртта на Јустинијан во 565 год. следувал период на редистрибуција на силите на лимесот, што резултира со ситуација во која Аварите⁶⁷⁸, и слободните Словени на Долен Дунав биле следната голема закана за Империјата. Во 568 год. Аварите располагале со целосна контрола во *Pannonia*⁶⁷⁹. Во овој период на неконзистентност во воената политика, притисокот се дистрибуира по целата линија на балканскиот лимес⁶⁸⁰. Во 575 год. Јустин (565-578), подготвувајќи се за војната со Сасанидите вршел регрутација на војници во Панонија, т.е. од регионот под власт на Аварите⁶⁸¹. Слабењето на моќта на државата да дејствува на било каков начин, се манифестирала во самоорганизирање на локалните жители на чело со епископите во борбата за егзистенција. Во тој контекст *Asamus* се бранел со сопствена милиција, организирана со право дадено со декрет на Јустин (565-578)⁶⁸². Потребата за локално организирање на одбрана било последица и на изгубената поддршка од централната власт, како и последица на недоволниот број на добро подготвени, искусни и организирани војници неопходни за запирање на напаѓачите и редуцирање на брзината на нивната пенетрација. Притоа однесувањето на локалното население и на свештенството, пишаните извори го толкувале како губење на лојалноста⁶⁸³. Со цел да се намали кризата, Тибериј Константин (578-582) ги намалил сите даноци во текот на цела една година⁶⁸⁴. Во негово време, во 581 год. немало доволно регрути ниту за да се помогне во одбраната на *Sirmum*⁶⁸⁵. Истата година се интензивирале словенските напади во диоцезата *Thracia*. Портите кон западниот и централен Балкан биле отворени со конечната загуба на стратешки важниот град

⁶⁷⁸ Hrvoje Gračanin, “Avari, Južna Panonija i Pad Sirmija,” *Scrinia Slavonica* 9, бр. 1 (October 2009), 8.

⁶⁷⁹ Špehar, “Late Antique and Early Byzantine Fortifications.” 587.

⁶⁸⁰ Максимовић, “Северни Илирик.” 44. Дobar пример за оваа неконзистентност била дозволата на Аварите да се движат по десниот брег на Дунав во 578/579 год., со цел да им се спротистават на Словените позади Долен Дунав (Менандар Протектор, [ур. Острогорски 1955, прев. Крекић и Томић, *ВИИИЈ* I, 90-92]); Gračanin, “Avari, Južna Panonija.” 11).

⁶⁸¹ Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica* V.14 (ур. Whitby 2000); Gračanin, “Avari, Južna Panonija.” 9, 11, заб. 26.

⁶⁸² Ваквите примери на самоодбрана со организирање на локална милиција биле строго забранети за време на Јустинијан (527-565), (Максимовић, “Северни Илирик.” 40, заб. 118а).

⁶⁸³ Dietrich Claude, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, *Byzantinisches Archiv* vol. 13 (München: C. H. Beck, 1969), 130-131, според Kirilov, “The Reduction of the Fortified City.” 19.

⁶⁸⁴ John Haldon, “Economy and Administration: How Did the Empire Work?,” во *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ур. Michael Maas (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2005), 54.

⁶⁸⁵ Gračanin, “Avari, Južna Panonija.” 9, 12.

Sirmium во 582 година⁶⁸⁶. Врз основа на резултатите од интерпретацијата на археолошките наоди, била изведена хипотеза дека во овој периодот Аварите ги контролирале клучните премини на овој дел од границата на Дунав⁶⁸⁷. Во научните кругови е широко застапен ставот дека и покрај интензивирањето на падот во културата на живеење во населбите на лимесот евидентирано после средината на 6 в., тие сеуште биле во функција. Населбите на лимесот во *Moesia II* и *Scythia*, како и многу други населби низ целиот Балкан, сериозен удар доживеале некаде околу 584/585 година. Наодите на монети во регионот на јужна *Dardania* и *Macedoniae II* укажувале на потенцијална закана и најверојатни продори во годините 583/585 и 584/585⁶⁸⁸. Овие датуми се поклопуваат со засилување на офанзивната политика на Аварите во периодот 584-586 година. Во фокусот на оваа офанзива било систематско уништување на преостанатата погранична и континентална одбрана на лимесот на Дунав, со цел да се спречи можен обид за влез на империјална армија во срцето на Каганатот во Панонија. Ова бил период во којшто покрај *Sirmium*, освоени биле *Singidunum*, *Viminacium*, *Augusta*, *Aquae*, *Bononiae*, *Ratiariae*, *Durostorum* и *Anchilaos* на брегот на Црно Море⁶⁸⁹. После исцрпувачките војни со Сасанидите, во 591 год. конечно била извојувана победа и поголем дел од Еремнија влегол во границите на Империјата⁶⁹⁰. Маврикиј (582-602) почнал да води опресивна даночна политика, притоа намалувајќи ја платата на војската за четвртина, а неможноста за регрутирање на војска од *Illyricum* и *Isauria* го решил со регрути од *Armenia*⁶⁹¹. Според нумизматичките наоди, најголем број на утврдувања во Гердапската клисура биле нападнати (или пак постоела непосредна опасност од напад) околу средината на последната

⁶⁸⁶ Gračanin, “Avari, južna Panonija.” 12-14.

⁶⁸⁷ Gračanin, “Avari, južna Panonija.” 17-18.

⁶⁸⁸ Врз основа на пронајдените единечни наоди на монети и седум остави (Маја Хаџи-Манева, “Рановизантиски остави од Република Македонија во контекст на варварските упади” [магистерска работа, Скопје, Р. Македонија, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2010], 24, не публикуван). *Terminus post-quem* за увозот на најдоцните форми на северноафриканска грнчарија пронајдена на *Stobi*, главниот град на *Macedonia II* била 570 год., (Јован Радњански, “Северно африканска трпезна керамика од Стоби” [магистерски труд, Скопје, Р. Македонија, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2016], 165, не публикуван).

⁶⁸⁹ Максимовић, “Северни Илирик.” 46-48; Alexandru Madgearu, “The End of the Lower Danubian Limes: A Violent or a Peaceful Process?,” *Studia Antiqua et Archaeologica XII* (2006), 152). За нумизматички наоди пошироко во провинциите на Балканот види (Максимовић, “Северни Илирик.” 48; Madgearu, “The End of the Lower Danubian Limes.” 152-153; Stoyan Mihaylov, “Life-Span in the Settlements in the Provinces of Moesia Secunda and Scythia as Evidenced by Coin Finds (Late 5th - Early 7th c. AD),” во *The Lower Danube Roman Limes (1st - 6th c. AD)*, ур. Lyudmil Vagalinski, Nicolay Sharankov, и Sergey Torbatov [Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2012], 462, 465-466) со цитираната литература.

⁶⁹⁰ Острогорски, “Држава и друштво.” 14.

⁶⁹¹ Peter Charanis, “The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire,” *Comparative Studies in Society and History* 3, бр. 2 (January 1961), 141-142; Peter Sarris, “The Eastern Empire from Constantine to Heraclius (306-641),” во *The Oxford History of Byzantium*, ур. Cyril A. Mango (Oxford; New York: Oxford University Press, 2002), 51; Haldon, “Economy and Administration.” 54; Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 341, 355;

деценија на шестиот век - август 595 - август 596 година⁶⁹². Некои од нив, заради стратешкото значење, биле обновени веднаш по нивното уништување десетина години претходно. Според некои истражувачи, точно во овој период завршила дезинтеграцијата на одбраната на *Illyricum* на Дунав⁶⁹³. После уништувањето на 40 утврдувања во *Dalmatia* во 597 год., Аварите ја уништиле континенталната одбрана на провинцијата⁶⁹⁴. Во периодот 593-598 год., Аварите ја прошириле контролата над територијата до *Ratiaria* и *Oescus*. Во овој период под нивна контрола бил и еден од клучните премини на преку *Haemus*⁶⁹⁵. После релативно успешната воена фанзивна воена политика на Маврикиј (582-602), во 598 год. (според некои истражувачи 600 год или дури 601 год.) дошло до примирје, и Дунав формално станал официјална граница. Империјата имала ексклузивно право да се ангажира против Словените зад Долен Дунав⁶⁹⁶. Привременото закрепнување и манифестирањето на моќ преку преземањето на решителни офанзивни акции за време на Маврикиј (582-602), на крајот се покажале како непродуктивни⁶⁹⁷. Уморна од искрпувачките походи војската се побунила против императорот во 602 год., на што се приклучиле и демите и Маврикиј бил погубен. Во време на Фока (602-610) државата била зафатена од тешки внатрешни немири и граѓанска војна⁶⁹⁸. Ова бил период кога многу од утврдувањата во *Scythia* престанале да функционираат и податоците за континуирано живеење во некои од нив биле далеку од секоја идеја за организирана и функционална одбрана⁶⁹⁹. Ова е време кога одбранбената инфраструктура на лимесот на Долен Дунав го доживеала последниот удар и пропаднала како резултат на целосното воено напуштање во 604 година⁷⁰⁰. Колапс на доцноримската воена и административна контрола во *Illyricum* се случил во текот на првите децении од 7 век⁷⁰¹.

⁶⁹² Максимовиќ, “Северни Илирик.” 50.

⁶⁹³ Vladislav Popović, “Les Témoins Archéologiques Des Invasions Avaro-Slaves Dans l’Illyricum Byzantin (V),” *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Antiquité* 87, бр. 1 (1975), 489.

⁶⁹⁴ Gračanin, “Avari, južna Panonija,” 14. За ситуацијата во оваа провинција види Ферлуга, *Византиска управа*. 39-41.

⁶⁹⁵ Alexandru Madgearu, “Defending the Passes in the Haemus Mountains. From Clausura to Kleisoura,” во *Culture and Civilization at Lower Danube (East and West)*, том. XXIX (Culture and civilization in the Lower Danube, Călărași: Muzeul Dunării de Jos, 2016), 214.

⁶⁹⁶ Theophylacti Simocattaе, *Historiae* VII.15 (уп. Whitby 1986).

⁶⁹⁷ Во време на овој император, со цел да се задржи контролата на Запад, за прв пат се воспоставува нов систем на управување преку воени намесништва – егзархатите со седишта во *Ravenna* и *Cartagena* (Острогорски, “Држава и друштво.” 14). Спротивно на реформите од крајот на 3 в. и почетокот на 4 в., во ова време се приоѓа кон обединување на воените и цивилните служби (Зоговиќ, “Некои промени во преодниот период.” 24-26).

⁶⁹⁸ Острогорски, “Држава и друштво.” 15.

⁶⁹⁹ Торбатов, *Укрепителната система*. 463.

⁷⁰⁰ Иванов, *Долнодунавската одбранителна система*. 307; Madgearu, “The End of the Lower Danubian Limes.” 156.

⁷⁰¹ Popović, “Les Témoins Archéologiques des Invasions Avaro-Slaves.” 488-490.

Иако не треба да се забораваат и изостават останатите фактори, ставањето на фокусот врз дефанзивната политика се покажала како погрешна, особено што после средината на 7 в. бројот на населби со сигурно потврден континуитет на живеење со чисти и интензивни доцноримски ранохристијански културни белези е крајно редуциран⁷⁰². Оттогаш, Империјата, или она што останало од неа, само формално ја задржала власта над дел од балканските провинции, преку неколку стратешки упоришта, честопати распоредени покрај крајбрежјето (достапни единствено по воден пат), на островите и исклучително ретко во внатрешноста⁷⁰³. Само во тие места во одредена форма се задржала елитата од градската, црковната и воената „аристократија“. Со тоа кулминирал процесот кој се одвивал паралелно со редуцирањето на контролата од централната власт врз тие елити во минатото. Впрочем, колку што слабеела централната контрола и координација, толку овие елити станувале помоќни, но регионално ориентирани⁷⁰⁴. Новоформираниот лимес далеку на југ, поставен заради одбрана на крајбрежјето од нападите кои доаѓале од внатрешноста на Балканот⁷⁰⁵, како и изгубените околу две третини од вкупната територија, голем дел непосредно после смртта на Јустинијан (527-565), само дополнително укажуваат за комплетната дезинтеграција на административниот, даночниот систем, економскиот пад и распадот на воениот систем на Балканот. Непостоечката одбрана на границите и на балканските провинции била последица на силниот недостаток на обучена професионална војска во големиот број подигнати или обновени тврдини⁷⁰⁶. Последиците биле широко отворен и

⁷⁰² Во прилог на ваквата констатација најмногу зборуваат трагите од живеалишта од тип земјанки над доцноримската терма во *Scupi* (Бранислав Ристески, “Раносредновековни наоди од Скупи,” *Македонско наследство*, год. VI, бр. 19 [2002], 71–81), како и изразеното непочитување и десакарлизација на христијанските храмови во *Stobi*, *Scupi*, *Heraclea Lynkestis* и *Lychnidus*. Десакарлизацијата на храмовите е феномен посведочен на повеќе локалитети на Балканот (Florin Curta, “REVIEW of Vida, Tivadar, and Thomas Völling. *Das Slawische Brandgräberfeld von Olympia*. (Archäologie in Eurasien. Vol. Band 9). Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2000. 127pp., 39 Figurines, 30 Plates.,” *Archaeologia Bulgarica* VI, бр. 1 (2002), 96. За големиот културен и генерален цивилизациски пад во текот на 7 в. и 8 в. најмногу зборуваат промените во материјалната и културата на живеење и погребување, како и хроничниот недостаток од информации за основните елементи за идентификација и анализа на иститие. За најдобар сеопфатен приказ на периодот на територијата на Р. Македонија, а во контекст на поширокиот балкански и поширокиот евро-азиски комплекс види кај (Елица Манева, “Раносредновековна материјална култура во Македонија,” во *МАКЕДОНИЈА милениумски културно-историски факти*, том 3 [Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013], 1263–1328).

⁷⁰³ Острогорски, “Држава и друштво.” 15; Костић, “Осврт на административне поделе.” 91; Madgearu, “The End of the Lower Danubian Limes.” 157-158; Florin Curta, “Postcards from Maurilia, or the Historiography of the Dark-Age Cities of Byzantium,” *Post-Classical Archaeologies* 6 (2016): 89–110, и на ова место цитираната литература.

⁷⁰⁴ Zanini, “Coming to the End.” 139.

⁷⁰⁵ Манева, “Раносредновековна материјална култура.” 1280-1281.

⁷⁰⁶ Во северозападниот дел на Балканскиот Полуостров или територијата на денешна Словенија, проблем со недостаток од војници се појавил порано, уште на крајот на 4 век (Peter Petru, “Poznoantična Poselitve Slovenije [Late Roman Settlement in Slovenia],” *Arheološki vestnik* XXIX [1978], 366).

неконтролиран простор оставен за масовна миграција и трајно населување на население со егзогено потекло⁷⁰⁷.

Со оглед на постоечката и неретко користена римска стратегија за населување на егзогена популација на своја територија, особено практикувана во услови на лош наталитет и после епидемии и војни, апсолутно не треба да се исклучи и допуштено населување на популација од териториите преку реката Дунав во периодот после средината од 6 век. Заради тоа, не можеме едноставно да ја отфлиме идејата за свесно допуштање на населувањето после пројавениот интерес и промената на политиката во периодот после појавувањето и ширењето на чумата и притисокот од Сасанидите на исток⁷⁰⁸. Дополнително, покрај постоењето на капацитет за преземање на ефективни офанзивни мерки со цел спречување на доселувањето⁷⁰⁹, истите отсутувале дури и во услови на значително намалување на фортификационата активност после средината од 6 век⁷¹⁰.

⁷⁰⁷ За времето на првите масивни миграции и трајно населување види (Peter Charanis, "On the Slavic Settlement in the Peloponnesus," *Byzantinische Zeitschrift* 46 [1953]: 91-103; Фрањо Баришиќ, "Цар Фока (602-610) и Подунавски Аваро-Словени," *Зборник радова Византолошког института* кн. 4 [1956] 73-88; Поповиќ, "Les Témoins Archéologiques des Invasions Avaro-Slaves." 489-493; Vryonis, "The Evolution of Slavic Society." 379-380; Михаило Милинковиќ, "Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области," во *Ниш и Византија - зборник радова IV* [Ниш: Град Ниш; ИГП „Просвета“ АД НИШ, 2006], 245-246, 262; Gračanin, "Avari, južna Panonija." 21-22; Vujadin Ivanišević, "Barbarian Settlements in the Interior of Illyricum: The Case of Caričin Grad," во *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, ур. Vujadin Ivanišević и Michel Kazanski, Monographies / Association Des Amis Du Centre D'histoire et Civilisation de Byzance 36 [Paris: Beograd: АСНСВyz; Arheološki Institut Beograd, 2012], 57, 61-62; Papeša, "Early Mediaeval Barbarian Elements." 435-437; Камен Станев, *Тракия през ранното средновековие* [Велико Търново: Фабер, 2012], 174-175; Ivan Bugarski и Milica Radišić, "The Central Balkans in the Early Middle Ages: Archaeological Testimonies to Change," во *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, ур. Vesna Bikić, Byzantine Heritage and Serbian Art, I [Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies; P.E. Službeni glasnik; Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016], 98-99).

⁷⁰⁸ Максимовиќ, "Северни Илирик." 35-36. Уште претходно Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) во повеќе наврати споменал хунски и словенски платеници во редовите на источноримската војска. Тука би го издвоиле и ангажирањето на 1600 коњаници, од кои најголем дел биле Хуни, Словени и Анти. Тие биле донесени при големата готска инвазија на Рим во 537 год., со цел да се борат на страната на Велизариј (Procopius, *Wars* V. xxvii.1-3 [прев. Dewing 1919, LCL 107]).

⁷⁰⁹ Повеќе околу спротиставените мислења по ова прашање види (Alexander Constantine Sarantis, *Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-65*, ARCA: Classical Medieval Texts, Papers, and Monographs 53 [Prenton, U.K: Francis Cairns, 2016]; Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline.'" 237) и реакциите после искажаните ставови кои го следат трудот на В. Либешите.

⁷¹⁰ Тука се мисли на воениот капацитет на државата при поведувањето на пресудната балканска кампања која резултирала со окончување и крај на Готските војни. Во 552 год., повеќенаменска војска поделена во повеќе различни воени единици, на чело со евнухот Нарзес отпочнала решавачка кампања против Остроготите. Тука треба да се спомене информацијата за пристигнувањето на Нарзес во земјата на Остроготите уште 551 год., што е секако збунувачки, пред сè, заради тоа што во 551 год. повеќе генерали, меѓу кои Јован и Нарзес, се судриле со Словени кај *Hadrianopolis*, а веднаш потоа, Јован е во *Salona*, со цел да навлезе на остроготска територија. Во тој момент добива наредба да го почека Нарзес на кого, пак, Хуни му го отежнувале патот, па привремено престојувал во *Philipopolis*. Сето тоа, како и заради фактот што и самиот Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) споменува дека настаните околу *Philipopolis* се случиле после завршувањето на шеснаесеттата година од Готската војна, на ова место, походот на Нарзес го ставаме во 552 година. Откако Хуните се поделиле и дел тргнал кон *Thessalonica*, а дел кон *Constantinopolis*, Нарзес продолжил со походот (Procopius, *Wars* VIII. xxi.4-7; VIII. xxi.18-22; VIII. xxii.1 [прев. Dewing 1962, LCL 217,]). Не е јасно дали вкупната армија од преку 20 000 (според некои до 30 000) војници колку што пристигнале на остроготската територија,

Дополнително, она што постојано треба да се има во предвид каков бил карактерот на нападите и навлегувањата на егзогената популација и секако нејзината структура. Дали нивната основна цел била исклучиво лесно стекнување со ресурси (храна, метали, заробеници) и враќање во матичната територија, или пак, биле во прашање повисоки цели кои предвидувале освојување, неконтролирана миграција и трајно населување на територијата заради воспоставување на управа и општествена организација и непосредна контрола на изворите на тие ресурси. Во прилог треба само да се спомене дека околу 630 год. на повик на императорот Ираклиј (610-641) во Западен и Централен Балкан се населиле Хрвати и Срби⁷¹¹. Заради стимулирање на економијата преку земјоделие како и заради воени потреби, голем број на Словени биле населени во Мала Азија⁷¹². Затоа идејата за допуштено населување на популација од егзогено потекло не треба апсолутно да се исклучи. Покрај изразената немоќ, како непосредни причини за вакво свесно отстапување на простор за доселување е фактот што за нормално функционирање на државата (економијата, администрацијата на териториите и регрутирањето на војска) неопходен бил висок демографски потенцијал⁷¹³. Од друга страна, пак, според оптимистичкиот модел за смртност од чумата и намалувањето на бројот на репродуктивно способно население, вистинските последици од епидемијата се чувствувале дури во последната деценија од 6 век. Реалната слика за демографската состојба на Балканот се добива ако се имаат во предвид постојаните судири и крвопролевањето, проследени со континуирани демографски поместувања на автохтоното и туѓото население во повеќе насоки⁷¹⁴. Периодот кој следел бил проследен со постепено трајно населување на Словените, кои ја пополнувале демографската празнина и слободно ги запоседнувале земјата и

во толкав број тргнала од *Constantinopolis* или, пак, на главнината од искусна, обучена елитна армија се приклучиле регрути во текот на патувањето. Ова го нагласуваме бидејќи оваа информација е од исклучително значење за демографскиот и економскиот потенцијал на балканските провинции, неопходни за издржување и/или формирање на оваа војска. После неколкуте порази на Велизариј и после неколкуте извојувани победи од страна на византиската војска предводена од Нарзес и потпомогната од хунски, ломбардски и херулски платеници (Procopius, *Wars* VIII. xxxi.1-10 [прев. Dewing 1962, *LCL* 217, 369, 371]), во 553 год. бил ставен крај на остроготското владеење, а последните готски банди биле елиминирани до 561 година (Miguel Pablo Sancho Gómez, “The Byzantine Balkan Path in the Gothic Campaigns of 536 and 551,” во *Proceedings of the International Symposium Macedonia and the Balkans in the Byzantine Commonwealth*, ур. Mitko Panov [Days of Justinian I, Skopje: Euro-Balkan University, 2014], 34).

⁷¹¹ Острогорски, *Историја на Византија*. 135-136 и заб. 43. Информација којашто е дискутабилна од повеќе аспекти.

⁷¹² Острогорски, “Велики посед.” 177. За трансферот на население во 7 в. види (Peter Charanis, “Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century,” *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 23-44; Charanis, “The Transfer of Population.” 143-144; Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 341, 357-358).

⁷¹³ Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 341, 361.

⁷¹⁴ Од бројните сведоштва би издвоиле само едно, според кое заради тешката ситуација во државата предизвикана од неправедното владеење на Јустинијан (527-565), многу луѓе бегале не само кај „варварите“ туку и кај Византијците кои живееле далеку, како и дека во секоја земја и во секој град имало многу бегалци (Procopius, *The Anecdota* XI, 38-39 (ур. Dewing 1935, *LCL* 290); Прокопиј, *Тајната историја* (прев. Костеска-Петреска 2007, 69).

ресурсите⁷¹⁵. Според информациите запишани во Миракулите на Св. Димитрија, а во контекст на настаните околу 618 год., се забележува дека процесот на доселување се одвивал паралелно со повлекувањето на дел од автохтоното население. Додека околу градот се наоѓале населби на Словените, тој примал бегалци од Подунавјето, *Pannonia*, *Dacia*, *Dardania* и од останатите провинции и градови (меѓу нив биле издвоени *Naissus* и *Serdica*). На истото место се споменува и дека од заробеништво, во градот *Thessalonica* побегнале мноштво заробеници коишто со себе понеле голем дел од воениот плен на напаѓачите⁷¹⁶. Сепак сите немале таква судбина. Дел од автохтоното балканско население бил одведен во заробеништво во заддунавските простори, за што сведочат и информациите за миграцијата, т.е. враќањето на Сермесијаните, во периодот помеѓу летото 678 год. и месец април 681 година⁷¹⁷. За состојбата на Балканот во текот на 7 в. и 8 в. зборува појавата на кнежевства и први полудржавни или државни формации, како и потребата од воени интервенции од Византија за држење под контрола на агресивноста на населението⁷¹⁸.

⁷¹⁵ Во северозападниот дел на Балканскиот Полуостров или територијата на денешна Словенија, во 5 век на „варварите“ им била препуштена плодната *Pannonia*, богатиот со железо *Noricum* и сите полиња, шуми и пасишта (Petru, “Poznoantična Poselitev Slovenije.” 367). Развојот на настаните и процесите во доцноримскиот период во останатиот дел од Балканот, свои аналогии и непосредни предвесници имал во првите, и на директен удар изложени провинции во неговиот северозападен дел.

⁷¹⁶ *Miracula S. Demetrii* II, (ур. Острогорски 1955, прев. Ф. Баришиќ, *ВИИИЈ I*, 194-196).

⁷¹⁷ *Miracula S. Demetrii* II. 7, (ур. Острогорски 1955, прев. Ф. Баришиќ, *ВИИИЈ I*, 212-213; Манева, “Раносредновековна материјална култура.”, 1279). Археолошки било потврдено постоењето на заробеници од Балканот во словенската матична територија северно од Дунав (Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 352).

⁷¹⁸ Бранко Панов, “Охрид и охридската област во првите векови по словенската колонизација,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 4 (30) (1978), 123, 131-136; Бошко Бабиќ, “Населувањето на словените во охридскиот крај,” во *Охрид и охридско низ историјата кн. 1*, ур. Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар (Скопје: Институт за национална историја, 1985), 177-184.

5. Архитектонска анализа и инфраструктурна организација

5.1. Градби и градбени комплекси

5.1.1. Сакрална архитектура

Храм на Изида и Серапис (Stobi, 2 в. – кр. 4 в.)

Просторна организација и комуникации

Постоењето на храмот посветен на божицата Изида било претпоставено уште со откривањето на посвета на *Sacrum Isidis* од августалот Т. Ф. Лонгин на божествениот император и на муниципиумот *Stobi* и откривањето на вотивниот натпис врз база за скулптура на Клавдија Приска, свештеничка во храмот на Изида Лохија⁷¹⁹. Неговото постоење беше потврдено со истражувања северозападно од внатрешен Југоисточен бедем. Горниот дел од храмот до нивото на подиумот бил целосно демонтиран (Фот. 8). Сочувана била крепидомата и еден камен блок од второто скалило. Најверојатно до подиумот воделе девет скали. Парчиња од елементите над подиумот беа откривани во околината од храмот. Откриен беше и дел од ентаблатурата и педиментот со тимпанон⁷²⁰. Преминот кон двете полуподрумски простории бил на југозападната страна (Фот. 9). Преку три скалила се стигнувало до подот во првата просторија. Помеѓу просториите бил поставен праг, којшто според истражувачите се преминувал преку дрвени скали⁷²¹. Двата премини биле поставени централно и блокирани со врати (Фот. 10, Фот. 11). На крајот од втората просторија се наоѓала ниша, во горниот дел обликувана како конха. Платформата од нишата веројатно стоела повисоко, но секундарно била пробиена (Фот. 12). Од двете страни низ сводот во помалата просторија постоеле два правоаголни несиметрично поставени отвори, веројатно наменети за вентилација (Фот. 13).

Во контекст на ориентацијата, може да се каже дека самиот храм отстапува од ориентација на театарот, и на градбата со арки, отстапува дури и од ориентацијата на раноримскиот комплекс

⁷¹⁹ Silvana Blaževska и Jovan Radnjanski, “The Temple of Isis in Stobi,” во *Proceedings of the International Symposium Skopje, 18-21 September 2013*, ур. Vera Bitrakova Grozdanova и Sander Müskens (Romanising oriental gods? religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period: new finds and novel perspectives, Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts; University of Leiden, 2015), 230.

⁷²⁰ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 215, 219.

⁷²¹ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 220.

од простории околу него, вклучително и од теменосот околу него (План 15)⁷²². Не е јасно зошто и насоката од северозападната преграда од теменосот не одговара со другите. Теменосот од С. Блажевска и Ј. Радњански интерпретиран како стилобат не бил констатиран единствено на североисточната страна. И покрај комплетното отсуство на елементи над подиумот, претпоставен бил тетрастилен простилос или *templum in intis*⁷²³.

На североисток од грамот, пред скалите бил поставен масивен мермерен олтар (Фот. 14). Лоциран бил централно во однос на скалите, а кон североисток и во релативна иста ширина со олтарот продолжува структура којашто наликува на патека. Изработен била на идентичен начин како и преградата од теменосот, но, не е јасно дали насоката и одговара на теменосот или на храмот. Северозападно од храмот, на околу 55-60 m била лоцирана скената од театрот, а јужно од храмот се наоѓала една од градските порти.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од локален песочник, бреча и варов малтер. Тули во *opus mixtum* биле биле употребени во страничните фасади од скалите (Фот. 15). Крепидомата била целосно изведена од масивни камени блокови од песочник. Над неа бил изведен долен профилиран венец. Во североситочната половина за него била користена бреча, а во југозападниот песочник. Над венецот биле поставени ортостати, а само во крајниот североисточен дел страните од скалите биле изведени со сид, како што беше споменато во *opus mixtum*. Тули биле употребени и за арката изведена над преминот помеѓу двете полуподрумски простории. Арката не била изведена по целата ширина од преминот, туку само на неговата југозападна страна (Фот. 16). Сите блокови употребени за ортостати биле од песочник, единствено тие пред сидовите во *opus mixtum* на североисточната страна биле од бреча. Над ортостатите како подиум биле поставени хоризонтални масивни камени блокови, профилирани од надворешната страна (горен венец). Материјалот од којшто биле изведени е ист со тој од којшто биле изработени ортостатите, песочник на југозапад, бреча на североисток т.е. на страната на преминот кон надземниот дел од храмот. Тука завршува сочуваниот

⁷²² Од раноримскиот комплекс, на југозапад беа констатирани повеќе простории групирани околу еден двор, а на југоисток беа откриени три простории од коишто последната североисточна просторија е со апсида на југоисточната страна. Изградени биле во квалитетен *opus mixtum* од обработени камења и обилно користење на варов малтер. Во некои од сидовите беше констатиран еден појас од тули со сочувани четири реда од тули. Дополнително, аглите од сидовите на просторијата со апсида биле изведени во техника со запчесто преклопување помеѓу сидаријата изведена од тули и од камен. Во рамките на овој комплекс од аутопсија се констатирани најмалку две градежни фази. Во 5-6 в. овој комплекс како и просторот околу храмот бил окупиран од помлади градби со резиденцијална функција (Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 216, заб. 2).

⁷²³ Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 220, 231.

надземен дел од градбата. Одозгора врз сводот од полуподрумските простории бил сочуван уште еден делумно откриен блок, најверојатно лоциран во линија на преминот кон храмот. Сите елементи од темелот и фасадите меѓусебно биле поврзани со железни кламфи залиени со олово. Празнините помеѓу блоковите веројатно биле исполнети со варов малтер. Генералната проценка од С. Блажевска и Ј. Радњански била дека овој дел од храмот бил изведен без особена грижа (или можеби познавање и теничка подготовка заб. авт.). Ваквата констатација била изведена врз основа на низа неправилности поврзани со изградбата. Прво, она што веќе беше споменато, храмот не бил вклопен правилно во теменосот и во околниот комплекс, подиумот не бил порамнет на крепидомата и врз блоковите од крепидомата не била изведена завршна обработка⁷²⁴. Идентификуваните елементи од ентаблатурата исто така покажувале разлики, како според употребениот материјал (бреча и бел мермер) така и според декорацијата. За разлика од профилијата во страничните делови, централниот дел од тимпанот бил изведен со дентили покрај рабовите. Разликите во камената пластика биле толкави што веројатно дел од елементите припаѓале на други градби⁷²⁵. Врз долниот дел од првото скалило била откриена една хоризонтално прилепена плочка. Од олтарот биле сочувани камени блокови поставени на две нивоа. Базата идентично како и кај североисточниот дел од храмот била изведена од блокови од песочник, а блокови од бреча биле поставени врз неа. Блоковите од второто ниво биле косо профилирани. Слични фрагменти од долги мермерни плочки како и кај скалите, но погуби и со поголема дебелина биле констатираны и околу олтарот. Северозападно од скалите биле констатираны бази. Преградниот ѕид - теменосот бил изведен од блокови од бреча врз темел од песочник. Сметаме дека иако логична, не постојат аргументи за интерпретација на оваа преграда како стилобат со столбови од портик⁷²⁶.

Подземните простории имале сводови од камења и варов малтер редени во најмалку два реда. Сидовите им биле прекриени со дебела малтерна облога.

Архитектонска декорација

При истражувањата не биле откриени елементи од архитектонската декорација. Единствено се споменуваат наодите на ѕидна декорација во фреско, штуко и мозаичка техника, како и фрагментите од подни мозаици констатираны во помладите депозити околу храмот.

⁷²⁴ Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 218, 231.

⁷²⁵ Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 219.

⁷²⁶ Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 221.

Градежни фази и датирање

Секундарно, со изградба на нови довратници од правоаголни тули била намалена ширината од преминот помеѓу подрумските простории⁷²⁷.

Изградбата на храмот била датирана во првата половина од 2 в. како донација на некој граѓанин и почитувач на култот на божицата. Врз основа на наодите откриени во полуподрумските простории датирани во периодот 2 в. – последна четвртина од 4 в., градбата била сериозно оштетена на крајот од 4 в. или почетокот од 5 век⁷²⁸.

Водовод / Одвод

Во североисточниот дел од истражуваниот простор пред олтарот поминувал одводен канал покриен со плочести камења (Фот. 14).

Стратиграфија и оштетувања

Заради нееднаквата длабочина на темелите од скалите тие во одреден период пропаднале во правец кон североисток (Фот. 13). Претпоставка е дека причина за тоа бил земјотресот што го погодил *Stobi* во околу 300 година. Како последица на оштетувањето ортостатите покрај скалите веројатно биле заменети со сид во *opus mixtum*⁷²⁹. Надземниот дел од храмот бил демонтиран до ниво на подиум. Врз тие елементи биле сочувани траги од намерно сечење и подготовка за реупотреба на друго место. Дел од фрагментите завршиле во доцноримските градби во самата околина. Демонтирани биле и скалите лоцирани на североисточната, предна страна. Она што преостанало бил високиот подиум со двете полуподрумски засводени простории, и една сочувана стапалка од скалите врз крепидомата (Фот. 8). Оштетувања биле констатирани и врз сидовите и сводовите во полуподрумските простории. Секундарно била пробиена и платформата од нишата во втората помала просторија. Во сидот над неа била констатирана дупка (Фот. 12).

Југозападно од храмот биле откриени правоаголни структури со траги од горење, најголемата и со коски од птици (Фот. 17). Едната лоцирана спротивно од преминот кон полуподрумските простории била поголема и изработена од тули и малтер. Од фото документацијата е очигледно дека структурата со тенки плочи била помлада. Од С. Блажевска и Ј. Радњански биле интерпретирани како жртвени јами⁷³⁰. И покрај непостоењето на изгорени човечки

⁷²⁷ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 233.

⁷²⁸ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 215, 222. Овие наоди со нејасно потекло најверојатно биле фрлени во просторијата пред рушењето.

⁷²⁹ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 218.

⁷³⁰ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 221.

остатоци, најпрво заради неугледноста, заради тоа што не се во правилен однос кон храмот, како и заради тоа што во 4 в., когашто и биле датирани овие структури, просторот над градба со арки (покрај внатрешен Југоисточен бедем) бил користен како некропола, сметаме дека интерпретацијата како жртвени јами треба да биде преиспитана. Во рамки на таа некропола било констатирана една појава од изгорени остатоци заокружени со тули. Појавата била дефинирана како гроб 2220. Еден гроб со двојно погребување во гробна конструкција сидана од тули и малтер било констатирано и на околу 18 m југоисточно од храмот.

После рушењето во последната деценија од 4 в. или почетокот од 5 в. во околината на градбата бил изграден комплекс со резиденцијална намена. Некои од сидовите од градбите биле доградени до фасадите од храмот, некои биле подигнати врз нови темели, а некои како темел ги искористиле постарите раноримски сидови (Фот. 8., Фот. 9, Фот. 15). Во исто време со изградбата на доцноримскиот резиденцијален комплекс, депонираниот материјал во двете полуподрумски простории бил затворен со 0,30 m дебел слој од набиена темно кафеава земја. Површината од тој слој била користена како подно ниво. Горниот дел од храмот бил демонтиран до средината од 5 век. Во втората помала просторија пред изведбата на третиот под била вкопана јама, исполнета најдоцна до средината од 6 век. Над постарите два пода бил констатиран уште еден под, изведен најрано во период кога јамата во втората помала просторија била исполнета. Комплексот бил напуштен на крајот од 6 век⁷³¹. Адаптации соодветни на нивоата на газење во полуподрумските простории биле констатирани и во делот на првиот премин кон подземните простории. Врз највисокото ниво на газење од 6 в. биле насипани два слоеви, еден од крајот на 6 в., и уште еден, средновековен. Врз доцноримскиот хоризонт беше констатиран средновековен хоризонт⁷³². Во подземните простории биле констатирани човечки активности датирани во втората половина од 19 век.

Синагога (Stobi, 2 в. – ср. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

⁷³¹ Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 234.

⁷³² Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 215, 216-217, 222, 233, 234. За дополнителни согледувања на стратиграфијата околу внатрешен Југоисточен бедем види (Христијан Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба и прашањата за средниот век во Стоби - крај или само културен пад и континуитет -,” *Folia Archaeologica Balkanica* IV [2018]: 427–465).

Синагогата била лоцирана во североисточната половина од населбата, на просторот северозападно од Градба со арки и североисточно од Голема бања и под Централна базилика (Фот. 18). При ископувањата не бил дефиниран целиот габарит од градбата. Врз основа на резултатите од досегашните истражувања станувало збор за градба со двојна, станбена и трговска намена, којшто секундарно и била дадена на користење на еврејската заедница во *Stobi*⁷³³.

Градежен и конструктивен систем

Од аутопсија е констатирано дека за изградба на синагогата биле користени обработени камења со локално потекло, поретко била употребувана фрагментирана градежна керамика (вклучително и тегули). Како врзивно средство се користел варов малтер (Фот. 19).

Архитектонска декорација

Сидовите и подовите од градбата биле декорирани во повеќе техники. Подот бил изведен во техника на мозаик, а сидовите во техника на штукo и сидно сликарство. Дополнително, врз сидовите биле констатирани и графити. Сите мотиви изведени во мозаик биле геометриски. Притоа очигледна била разликата помеѓу првата фаза од мозаичкиот под, изработен од неправилно сечени тесери со поголеми димензи, и втората фаза кога постоечките претстави биле дополнети со мозаик од поситни внимателно редени тесери. Според истражувачите на мозаиците, и покрај констатираниите разлики, помеѓу изведбите на првиот и вториот мозаик не постоела голема хронолошка разлика. Како дополнителна карактеристика на првиот мозаик било и отсуството на симетрија во организирањето на претставите.

Градежни фази и датирање

Првата градба со двојна станбена и трговска функција била изградена во периодот помеѓу 1 в. пр.н.е. и 2 в.. Таа подоцна и била отстапена на користење на еврејската заедница во *Stobi*. Притоа, кон крајот од 1 в. или поверојатно во почетокот од 2 в. била и обновена⁷³⁴.

Натписот врежан врз реупотребен столб пронајден во дворот (атриум?) од Централната базилика, а којшто бил датиран во 163/164 година, апсолутно кореспондирал со релативната

⁷³³ Poehlman, "The Polycharmos Inscription." 242-243.

⁷³⁴ Poehlman, "The Polycharmos Inscription." 242-243. Во периодот 1 в. пр.н.е. – 1 в. н.е. биле подигнати и просториите споменати во натписот коментирани подолу во текстот. Причината зошто некои истражувачи изградбата на синагогата ја датирале при крајот на 3 в. веројатно е последица на интерпретирањето на археолошки потврдена обнова во контекст на забуната со сметањето на 111/311 год. од актиска или македонска ера, на инфлацијата во 3 в., а во контекст на висината на сумата спомената во натписот, како и на споменувањето на патријарх на еврејската заедница (Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 229). Последните два аргументи биле дискутирани кај (Poehlman, "The Polycharmos Inscription." 244-245).

хронологија развиена врз основна на стратиграфијата и движниот археолошки материјал⁷³⁵. Според овој натпис, Тибериј Клавдиј Полихарм, на еврејската заедница во Стоби и донирал дел од сопствената приватна куќа (тетрастон и триклиниум)⁷³⁶.

Врз основа на анализата на садовата керамика и монетите, синагогата била сериозно оштетена во втората половина на 3 в. и веројатно била обновена после кратко време, но со сигурност не подоцна од средината на 4 век⁷³⁷. Мозаикот во главната сала бил изработен во втората половина од 4 век⁷³⁸. Најмладата монета пронајдена под малтерната подлога за првиот мозаик била искована за време на Ликиниј I (307-324)⁷³⁹. Вториот мозаик покажувал исклучителни сличности во техниката на изведба со мозаикот во т.н. Казино⁷⁴⁰. Врз него бил констатиран ретуш, што упатува на заклучок дека можеби бил во функција подолго време⁷⁴¹. И најраниот датум за изведба на натписот со името Евстатии околу менора во техникана со исчукување (печатење) бил почетокот на 4 век⁷⁴².

Ѓ. Мано-Зиси поаѓајќи од позициите на мозаиците во рамките од комплексот, како и од употребените мотиви, упатил на функционална и структурна поврзаност помеѓу синагогата и Палата на Полихарм⁷⁴³.

Втората синагога била уништена пред крајот од 4 в. и врз неа до крајот од 4 в. или поверојатно на почетокот од 5 в. била изградена црквата⁷⁴⁴. Според R. Kolarik, *terminus post quem* за почетокот на изградбата на базиликата, процес кој хронолошки не бил одделен многу од

⁷³⁵ Притоа не треба да се заборава дека натписите врз други медиуми на коишто се споменува Полихармос се датирани пошироко во периодот од 2 в. до крај на 3 век (Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 27-29).

⁷³⁶ Poehlman, "The Polycharmos Inscription." 236, 237. Сепак мора да се истакне дека испуштениот глагол во натписот го остава отворено прашањето дали Полихармос изградил, донирал, обновил или додал повеќе простории за синагогата.

⁷³⁷ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 408, 410; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 409; Poehlman, "The Polycharmos Inscription." 237, 241-242, 244; Wiseman, "The City in Macedonia." 297.

⁷³⁸ Ruth Ellen Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi and Their Balkan Context" (PhD, Cambridge, Massachusetts, Harvard University, 1982), 194, заб. 634, не публикуван.

⁷³⁹ Ruth Kolarik и Momčilo Petrovski, "Technical Observations on Mosaics at Stobi," во *Studies in the Antiquities of Stobi* том. II, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1975), 75.

⁷⁴⁰ Kolarik и Petrovski, "Technical Observations." 75.

⁷⁴¹ Kolarik и Petrovski, "Technical Observations." 108.

⁷⁴² Станува збор за танка правоаголна плоча со претстава на менора во средината и натпис изведен со старогрчки букви во негатив (Ljubiša V. Popović и др., *Antička bronza u Jugoslaviji* (Beograd: Narodni muzej, 1969), 158, кат. бр. 343; Зорица Костић, "Маргиналије из неколико епиграфских споменика из Македоније," во *Споменица Јована Ковачевића* [Београд, 2003], 201).

⁷⁴³ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 209, 229.

⁷⁴⁴ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 411. Подот на нартексот од базиликата бил поставен врз цементен темел со исклучителна дебелина која достигнува до 0,40 m (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 409).

интенционалното рушење на синагогата, биле две монети исковани од императорот Лав (457-474)⁷⁴⁵. Оваа информација го пролонгира рушењето на синагогата и изградбата на Централна базилика. Времето кога оваа градба излегла од употреба се поврзува и со употребата на архитектонски елементи од театарот во Централна базилика. Во тој контекст треба да се има во предвид дека демонтирањето на театарот започнало најдоцна до почетокот на изградба на внатрешен Југоисточен бедем, во почетокот од 5 век. Прашањата околу судбината на еврејската заедница на *Stobi* сеуште остануваат отворени.

Стратиграфија и оштетувања

Е. Kitzinger врз база на длабоко промислена архитектонска анализа поставува теза за функционирање на атриумот од Централна базилика уште во рамките на Палата на Полихарм, т.е., пред изградбата и адаптирањето на просторот за потребите на базиликата⁷⁴⁶. Под Централна базилика биле констатирани остатоци од постар перистил, лоциран централно по надолжната оска од градбата⁷⁴⁷.

Стара епископска базилика (*Stobi*, последна чет. 4 в. – трета чет. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата интерпретирана како првата епископска базилика во *Stobi* била лоцирана на просторот помеѓу театарот и улицата којашто водела до Porta Herculaea (План 16). Во основа градбата била трикорабна базилика со нартекс. Треба да се истакне дека ориентацијата на црквата југоисток-северозапад била блиска до ориентацијата на градбите југоисточно од Via Principalis Inferior, и со градбите од раноримскиот период.

Главната комуникација кон градбата била од нејзината северозападна страна, преку нартексот којшто не бил доистражен (План 17). Со сигурност била потврдена комуникација помеѓу нартексот и северниот кораб (Фот. 20). Иако ѕидот помеѓу нартексот и корабите бил сериозно оштетен до темел во делот кон југозапад од неговиот спој со ѕиданиот столбец лоциран во линија со северниот стилобат, речиси е сигурно дека постоела комуникација и кон централниот, а веројатно и кон јужниот кораб. Во југоисточниот дел (втората фаза) од северниот ѕид бил

⁷⁴⁵ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 190, заб. 652. Според реверсот на монетата за најблиска монета види (John P. C. Kent, Robert A. G. Carson, и A. M. Burnett, *The Roman Imperial Coinage. Vol. 10: The Divided Empire and the Fall of the Western Parts: AD 395 - 491* [London: Spink, 1994], 294, таб. 26, бр. 693).

⁷⁴⁶ Ernst Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town of Stobi," *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), 145-146.

⁷⁴⁷ Živojin Vinčić и Radmila Vinčić, "Stobi IV - Sinagoga Bazilika," *Arheološki pregled* бр. 7 (1965), 130.

констатиран премин којшто водел кон североисток (Фот. 21). Со оглед на тоа што не постојат никакви аргументи за поинаква интерпретација, основата од правилен отвор во југоисточниот ѕид од северниот кораб веројатно треба да се интерпретира како прозорец (Фот. 22), а со оглед на висината, ваквата интерпретација не треба да се исклучува и за претходно споменатиот премин во северниот ѕид. Премин кон просторот кадешто се наоѓала крстилницата, или продолжение на ѕид, постоел и во северозападниот дел од јужниот периметрален ѕид од црквата (Фот. 23).

Градежен и конструктивен систем

Таканаречената стара Епископска базилика била изградена од обработени камења и фрагментирана градежна керамика. Како врзивно средство била употребена глина или калов малтер. Единствено секундарно доградениот ѕид во линија со северниот стилобат до ѕидот од нартексот бил во *opus mixtum* (Фот. 24). Многу тенки тули биле употребени во два појаси. Долниот со четири-пет реда, а во горниот појас биле употребени осум-девет реда тули. Од внатрешната страна врз северниот ѕид од северниот кораб биле констатирани најмалку три слоеви, изведени како подлога за сликарството (Фот. 25). Најпрво директно врз камењата и каловиот малтер бил нанесен слој светло кафеава глина чијашто површина била дополнително обработена со посветол слој. Потоа бил аплициран слој глина со зеленкаста боја, чијашто површина била прекриена со тенок слој фин бел малтер. Сликарството било изведено директно врз него или врз уште еден слој над него.

Непосредно покрај внатрешното лице од северниот ѕид на северниот кораб била лоцирана банка т.е. ниска платформа најверојатно користена како клупа за седење на верниците (Фот. 25). Изградена била од еден-два реда косо поставени цели и фрагментирани делови градежна керамика со многу тенок профил. Помеѓу двата слоја и најгоре на самата хоризонтална површина биле употребени во хоризонтална положба. Под нив веројатно бил поставен темел од камења.

Од архитектонската конструктивна пластика биле сочувани единствено десет реупотребени бази од песочник врз северниот стилобат (Фот. 26). При истражувањата бил евидентиран и отпечаток од олтарната преграда.

Подовите во корабите од базилика се наоѓале на 4,50 m под подот од Новата, Филипова или Голема Епископска базилика (Црт. 1). Во јужниот кораб било споменато постоење на малтерен под⁷⁴⁸.

⁷⁴⁸ Wiseman, "The City in Macedonia." 295; Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1255.

Архитектонска декорација

Врз подот од централниот кораб во два наврати бил изведен мозаик во *opus tessellatum*. Во најголем дел доминирала геометриската декорација врамена во правоаголни полиња (Црт. 2)⁷⁴⁹. Во помал обем биле застапени вегетабилни и епиграфски мотиви и птици. Притоа биле констатирани и неколку натписи. Централно место над пехар заземал натписот во којшто се споменувало името на епископор Евстатиј. Преводот на натписот гласи: *Подигната е света божја црква за време на пресветиот епископ Евстатиј*. Во правец кон запад од овој натпис, во мозаик биле изведени уште два натписи⁷⁵⁰.

Сидно сликарство било сочувано во северниот сид од северниот кораб и јужниот сид од јужниот кораб (Црт. 3, Фот. 27). Врз јужниот сид биле евидентирани два слоеви. Како мотиви биле насликани полиња со имитација на мермерна облога. Полињата биле меѓусебно одделени со мермерни пиластри⁷⁵¹.

При истражувањата во близина на претпоставениот премин кон централниот кораб било откриен еден поголем фрагмент на којшто бил насликан зелен венец. Се претпоставува дека бил дел од сликарството изведено врз таванот. Дополнително, сликана декорација со вегетабилни мотиви била сочувана и врз северозападните лица од сидовите во југоисточниот дел од црквата.

Не е јасно во каков контекст се констатирани двата јонски капители од бел мермер, евидентирани од аутопсија, јужно од западниот дел од јужниот периметрален сид (Фот. 28).

Градежни фази и датирање

Во градбата биле констатирани две главни градежни фази. Едната поврзана со нејзината изградба и уште еден масивен градежен зафат при којшто градбата била обновена. Податоци за двете фази се евидентирани и во подот, и во сидовите и во декорацијата врз нив.

Според Б. Алексова градбата била изградена при крајот од првата четвртина од 4 век⁷⁵². Единствен аргумент во контекст на ова датирање, за коешто сметаме дека е премногу ниско, било присуството на епископот Будиј (Буниј) на соборот во *Nicaea* во 325 година. Според Алексова

⁷⁴⁹ Претставувањето на геометриски мотиви во касети при што се следи тенденција за постигнување на длабочина била карактеристика на мозаичната продукција во 4 век. Некои од мотивите се користеле и во 5 в. со тенденција за шематизирање и губење на длабочината (Вера Битракова Грозданова, “Врските меѓу мозаиците од Охрид, Епир и Македонија,” *Пелагонитика* 3–4 (1997), 74–75).

⁷⁵⁰ Blaga Aleksova, “The Old Episcopal Basilica at Stobi,” *Archaeologia Jugoslavica* 22–23 (1982–1983), 54, 55, 59; Костић, “Маргиналије.” 197.

⁷⁵¹ Blaga Aleksova, “The Old Episcopal Basilica at Stobi – Archaeological Excavations and Research,” *Starinar N.S.* 1989–1990 XL–XLI (1991), 292.

⁷⁵² Aleksova, “The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations.” 293.

постоењето на епископ претполагало постоење на епископска базилика. Оваа преинтерпретација на историските извори воопшто не може да биде прифатена во отсуство на материјални докази за истата. Врз основа на материјалните податоци, т.е., монетите затворени со поставувањето на малтерниот под во јужниот кораб, според J. Wiseman и R. Kolarik изградбата на базиликата се случила последната четвртина од 4 век⁷⁵³. Во дисертацијата за мозаиците R. Kolarik како *terminus post quem* за поставувањето првиот мозаик во базиликата ги посочува седмата и осмата деценија од 4 в. или најсигурно околу 380 година⁷⁵⁴. Според C. S. Snively изградбата се случила околу 400 година⁷⁵⁵.

Со градежна интервенција во којашто бил отстранет источниот ѕид со апсидата, градбата добила нова апсида, истурена 4,60 m во правец кон југоисток (Црт. 4). Со тоа централниот кораб бил проширен и се протегал врз стариот олтарен простор. Во проширувањето бил изведен мозаик, а можеби истовремено врз јужниот ѕид од јужниот кораб било изведено ново ѕидно сликарство. Според Б. Алексова обновата се случила во втората четвртина од 4 век, пред епископскиот собор во *Constantinopolis* во 381 година⁷⁵⁶. Во тој контекст се споменуваат трите монети исковани од Константин (306-337), Констанс (337-350) и Константиј (337-361) затворени со мозаикот во проширувањето од базиликата. Според овие монети *terminus post quem* за обновата била 341 година.

Според други истражувачи, врз основа на мотивите изведени во мозаикот како време на обновата бил наведен крајот од 4 в. или почетокот од 5 век⁷⁵⁷.

Стратиграфија и оштетувања

Најголем дел од архитектонските елементи најверојатно биле дилоцирани пред насипувањето на градбата. Дополнително, може да се шпекулира околу интенционално демонирање на дел од ѕидовите. Во тој контекст како аргументи може да се спомене драстичната разлика во нивната сочуваност, како и рамните нивоа до коишто биле сочувани повеќе ѕидови (Фот. 20, Фот. 22, Фот. 23, Фот. 24, Фот. 25). Единствено друго објаснување за таквата ситуација е

⁷⁵³ Wiseman, "The City in Macedonia." 295; Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1255. *Terminus ante quem* за подигањето била средината од 5 век (Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 293; Babanova, *Inscriptiones Stoborum*. 133).

⁷⁵⁴ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 28, 223, заб. 42, 194.

⁷⁵⁵ Carolyn Sue Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture of Eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi," во *Ниш и Византија - зборник радова VI* (Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2008), 69, заб. 18.

⁷⁵⁶ Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 294.

⁷⁵⁷ Wiseman, "The City in Macedonia." 295; Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1255.

дека над тие висини сидовите биле изведени од друг материјал, можеби од плитар. Против оваа втора хипотеза е големата разлика во висината помеѓу северниот и јужниот периметрален сид. После напуштањето и парцијалното демонтирање на градбата, биле издигнати високите сидовите за новата базилика, а просторот помеѓу нив бил исполнет со земја (Фот. 29). На тој начин било оформено ниво за подовите на новата базилика, а сидовите од старата базилика коишто не биле демонтирани или срушени, останале сочувани до значителна висина.

Источна базилика на Плаошник (Lychnidus, 4 в. / 5 в. -)

Просторна организација и комуникации

Источната базилика била пронајдена на педесетина метри североисточно од Јужна базилика и стотина метри источно од поликонхалната црква (План 18, План 19)⁷⁵⁸. Од причина што врз неа се протегал современ пат, откриен бил само западниот дел од базиликата (делови од нартекс, ексонартекс и дел од просторија со апсида на југ). Со подоцнежни интервенции трикорабната базилика претрпела сериозни оштетувања⁷⁵⁹.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од камења поврзани со варов малтер. Во откриениот дел од ексонартексот подот бил од тули (Фот. 30). Врз него при истражувањата биле откриени фрагмент од мермерно прозорско мено и фрагментирано прозорско стакло⁷⁶⁰.

Архитектонска декорација

Откриениот дел од нартексот имал под изведен во техника на мозаик, а врз западниот сид била констатирана фреско декорација. Фрагменти од фрески биле наоѓани и низ рушевините⁷⁶¹. Мозаичкиот под бил поделен во две целини. Во јужниот дел биле претставени кругови во интерсекција, а секои четири круга создавале конвексни ромбови на надворешната страна од рабовите. На север од оваа едноставна и релативно лошо изведена претстава, биле претставени покомплексни геометриски и фигурални (флорални и зооморфни) претстави со далеку побогат колорит (Црт. 5). Покрај широка палета на камени, употребени биле и тесери од стаклена паста, а

⁷⁵⁸ Изразувам најголема благодарност до колегата г-дин Паско Кузман за несебичното споделување на планот од истражувањата на Плаошник и за разговорите околу резултатите од истражувања на *Lychnidus*.

⁷⁵⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 18, 140, 146, заб. 2; Кузман, “Археолошки сведоштва.” 142. Дел од оштетувањата на градбата биле направени при вкопувањето на јами во текот на средновековниот период (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 141).

⁷⁶⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 140.

⁷⁶¹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 140-141.

како техника била употребена комбинација од *opus tessellatum* и *opus vermiculatum*⁷⁶². Како мотиви биле користени полихромни преплетени ленти со кои што биле образувани кругови и правоаголници полиња, полихромни искршени ленти, крстови, птици, водни животни, вегетабилни мотиви, а особено интересна е претставата на подигнати бели правоаголници во чија изведба била постигната длабочина на просторот со примена на илузија (коцка во перспектива според М. Тутковски).

Градежни фази и датирање

М. Тутковски врз основа на односот кон плоштадот, историските извори за христијанството во *Lychnidus*, како и врз основа на компарацијата со мозаикот со базиликата на Евстатиј во *Stobi* и други аналогии, изградбата на црквата и изведбата на мозаикот во црквата го датирал во првата половина на 4 век. Дополнително, смета дека црквата била катедрална пред подигањето на Јужна базилика⁷⁶³. Сепак, мора да се има во предвид спорното датирање на архитектонските интервенции врз Старата епископска базилика во *Stobi* од страна на Б. Алексова, на чиешто датирање се повикува и М. Тутковски⁷⁶⁴. Според П. Кузман базиликата била датирана во 5 век⁷⁶⁵, теза којашто е далеку пооправдана во контекст на поставувањето на мозаичките подови, особено за делот во којшто се изведени полихромни фигурални претстави. На став сме дека, можеби со исклучок на претставата на кругови во интерсекција, според софистицираноста на уметничкиот израз претставите во мозаик во оваа црква се ближат кон тие во базиликата кај Манчевци, но се после најстарите мозаици во рамки на комплексот од јужната базилика.

Во полихромниот мозаик во нартексот бил забележан ретуш врз претставата на паунот⁷⁶⁶.

Градска базилика (*Bargala*, кр. 4 в. / поч. 5 в. – кр. 6 в. / поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

⁷⁶² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 141-144, 145. Со мала забелешка на претставата на мисирка, којашто е птица со потекло од Јужна Америка. Претставата може да се интерпретира како некоја друга барска птица или според колоритот, стилизирана претстава на женска единка од паун.

⁷⁶³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 145-146.

⁷⁶⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 146, заб. 10. За датирање во последната четвртина на 4 век (Wiseman, "The City in Macedonia." 295; Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1255). За датирање во почетокот на 5 в. т.е. околу 400 година види (Kolarik, "Sixth-Century Bishops." 1255; Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 69, заб. 18). *Terminus ante quem* за подигањето била средината на 5 век (Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 293; Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 133).

⁷⁶⁵ Кузман, "Археолошки сведоштва." 142.

⁷⁶⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 143.

Градската базилика во *Bargala* се наоѓала на аголот каде што се спојуваат главната улица и една на неа ортогонално поставена улица (План 20)⁷⁶⁷. Базиликата била трикорабна со полукружна апсида и нартекс. Евидентна е неправилност во основата на нартексот, којшто наместо правоаголна има форма на трапез (План 21). Во однос на ориентацијата апсолутно била вклопена во претпоставениот ортогонален план на населбата и одговарала на насоката северозапад-југоисток. Идентификувани биле вкупно четири приоди до базиликата. Еден северозападен којшто водел директно од споредната улица поставен во линија на оската северозапад-југоисток на градбата, додека друг бил од југозапад од главната улица. Двата премини воделе директно до нартексот. Други два премини биле од југоисток и воделе директно во северниот и јужниот кораб од базиликата (Фот. 31). Од внатрешната страна на источниот премин во северниот кораб биле поставени три скали, додека во северниот само една. Според Т. Нацев, причината била во конфигурацијата на теренот⁷⁶⁸. Главниот влез бил од југозапад од главната улица, преку три скали коишто биле разрушени со секундарни интервенции на просторот⁷⁶⁹. Од нартексот преку три премини непосредно се комуницирало со трите кораби, а со уште еден премин на североисточната страна со една мала правоаголна просторија. Преминот од нартексот кон централниот кораб бил решен како дипилон (Фот. 31, Фот. 32). Централниот премин кон презвитериумот бил фланкиран со два камени блокови употребени како бази проектирани кон северозапад. Со премини помеѓу столпците на источните сидови покрај апсидата и првите столбови од колонадите, презвитериумот комуницирал со северниот и со јужниот кораб⁷⁷⁰.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од речни и во помал дел обработени камења и калов малтер во *opus incertum*. Единствено во апсидата (втора фаза) и во стилобатите бил употребен варов малтер⁷⁷¹. Конструктивните и декоративните архитектонски елементи, како и дел од црковниот мебел биле изработени од црвеникав песочник и ситнозрнест мермер (Фот. 33). Растојанијата над

⁷⁶⁷ Голема благодарност до проф. д-р Трајче Нацев за несебичното споделување на фото и дигитализираната изворна техничка документација од оваа и од другите истражувани градби и инфраструктура во *Bargala*.

⁷⁶⁸ Трајче Нацев и Јулиј Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување и реконструкција на Градска ранохристијанска базилика во градот Баргала,” *Македонско наследство* 34–35 (2009), 166; Трајче Нацев, *Ранохристијанска архитектура во источните области на Република Македонија* (Штип, 2019), 126.

⁷⁶⁹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 161. Врз основа на реконструкцијата базирана на резултати од истражувањата, преку три скали се стигнувало до подигнат правоаголен простор. На југозападната страна непосредно пред преминот со два столбови бил изведен трем покриен со тегули и имбрекси (Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 169).

⁷⁷⁰ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 165-166.

⁷⁷¹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 168, 170.

двојната врата во чијашто средина стоел столб од црвеникав камен биле премостени со две арки од тули⁷⁷². Наосот со приближно квадратна форма на југозапад бил одделен од презвитериумот со олтарна преграда, којашто презвитериумот го заградува и од североисточната и од југозападната страна. Наосот и презвитериумот биле одделени од латералните кораби со стилобат (висок 0,35 m) којшто носел колонада од три столбови, од кои по еден биле биле поставени од обете страни на презвитериумот. Од базите била пронајдена само една, додека позициите на другите биле констатирани врз основа на негативите⁷⁷³. Капителите носеле аркади изградени од тули.

Од подот во нартексот се сочувани сиви полигонални камени плочи од варовник во варов малтер. Такви биле откриени на неколку места⁷⁷⁴. Во северниот дел од нартексот падот на теренот бил решен со едно скалило лоцирано во северниот дел⁷⁷⁵. Покрај северозападниот сид на нартексот по целата должина освен пред преминот била поставена платформа-клуба од речни камења и калов малтер во *opus incertum*⁷⁷⁶. Просторијата северно од нартексот покрај сидовите исто така имала платформа или клуба за седење изведена од речни камења и калов малтер во *opus incertum*. Подот бил од набиена глинеста земја⁷⁷⁷.

Подот во презвитериумот бил за едно скалило повисок од тој во останатиот дел од централниот кораб. Во него била откриена плоча од менза изработена од ситнозрнест мермер, оштетена на еден од аглите. Во сиданата ниша под мензата биле поставени светите мошти, веројатно откопани уште пред да биде срушена. Подот во презвитериумот бил решен со поплочување со тули, исто како и подовите во латералните кораби (Фот. 33)⁷⁷⁸.

Горните делови од градбата до нивото под кровот било изведено со тули и варов малтер, а во ист *opus testaceum* бил изведен и горниот дел т.е. сводот на апсидата⁷⁷⁹. Покривот бил изведен од тегули положени врз дрвена конструкција⁷⁸⁰.

⁷⁷² Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 169.

⁷⁷³ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 164.

⁷⁷⁴ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 124.

⁷⁷⁵ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 169.

⁷⁷⁶ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 162. Врз клубата веројатно биле инсталирани дрвени седишта или даски.

⁷⁷⁷ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 163.

⁷⁷⁸ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 164-165; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 126.

⁷⁷⁹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 169-170.

⁷⁸⁰ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 170.

Што се однесува до северниот и јужниот кораб, врз сидовите се сочувани остатоци од облога од варов малтер без сликарство⁷⁸¹. Подовите биле поплочени со тули во варов малтер. Покрај внатрешното лице на периметралните сидови биле поставени платформи – клупа висока 0,35 m, веројатно со фиксирани даски врз горната површина⁷⁸².

Архитектонска декорација

Олтарната преграда околу презвителиумот била од база, столпчиња и парапетни плочи со релјефно претставени крстови и октагони. Сочувани биле и столпчиња и капители од т.н. втор ред⁷⁸³. Од подната декорација единствено пред централниот премин кон презвителиумот бил сочуван дел од мозаик изведен во *opus tessellatum* со претпоставена претстава на крст⁷⁸⁴. Употребувани биле ситни тесери од стаклена паста, некои со позлата (Фот. 34). Веројатно со мозаик бил покриен целиот под во централниот кораб до презвителиумот, но тој бил уништен⁷⁸⁵.

Градежни фази и датирање

Во градбата биле утврдени вкупно три градежни фази. Според информацијата за којашто не е дадена дополнителна аргументација градбата била изградена при крајот на 4 в. или почетокот на 5 век⁷⁸⁶. Првата градба била 0,80 m пониско во однос на подот од втората градежна фаза. Според Т. Нацев, подот во северниот кораб веројатно бил на повисоко ниво во однос на тие во централниот и во јужниот кораб⁷⁸⁷. Во втората градежна фаза кога нивото на споредната улица, исто како и на базиликата било подигнато за 0,80 m северозападниот премин бил затворен⁷⁸⁸. Во исто време покрај североисточниот сид била изградена и крстилница⁷⁸⁹. За разлика од првата фаза на апсидата кога како врзивно средство бил употребен калов малтер, во втората фаза бил употребен варов малтер⁷⁹⁰. Во втората фаза и сидот во функција на стилобат бил исполнет со камења и варов

⁷⁸¹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 170. Според информациите со малтерна облога биле покриени и сидовите од надворешната страна.

⁷⁸² Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 167, 170.

⁷⁸³ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 164.

⁷⁸⁴ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 164.

⁷⁸⁵ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 125.

⁷⁸⁶ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 171.

⁷⁸⁷ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 167, 171. Ова помалку збунува бидејќи според претходно кажаното, со оглед на тоа што до подот во северниот кораб од исток водеа три скалила, а до подот во јужниот кораб едно, произлегува дека северниот кораб бил на пониско ниво споредено со јужниот, освен ако до подовите не се стигнува со качување преку надвор поставени скали.

⁷⁸⁸ Затворањето е изведено со тули во техника *opus spicatum* и речни камења во *opus incertum* (Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 168).

⁷⁸⁹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 161, 167, 170. Комплексот не е доистражен, а тврдењето се базира на аналогија со големата базилика.

⁷⁹⁰ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 166.

малтер⁷⁹¹. Дополнително, во исто време биле отворени источните премини кон северниот и јужниот кораб. Овие интервенции биле изведени на крајот од 5 век⁷⁹². Во третата фаза покрај северниот периметрален ѕид била изградена пастофорија и биле поставени клупите за седење врз коишто веројатно стоеле дрвени даски. Дополнително, затворен бил источниот премин во јужниот кораб. Овие интервенции биле изведени во средината од 6 век⁷⁹³. Врз основа на архитектонската пластика сметаме дека градбата била изградена или сериозно обновена во 6 век⁷⁹⁴.

Стратиграфија и оштетувања

Во средниот век (8 - 9 в.) врз рушевините на базиликата била изградена правоаголна градба со секуларен карактер. Оваа градба имала и ориентација различна од таа на базиликата⁷⁹⁵.

Ранохристијанска базилика на Дебој I (*Lychnidus*, кр. 4 в. / поч. 5 в. – втора пол. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата била подигната врз зарамнето плато на источниот понизок охридски рид (Фот. 35). И покрај сериозните оштетувања, сочувани биле делови од подот во нартексот, северозападниот агол од подот во средниот кораб, северниот кораб и северниот анекс⁷⁹⁶. При истражувањето на црквата биле евидентирани две градби една над друга, честопати интерпретирани како две градежни фази. Двете градби имале подови во техника на мозаик⁷⁹⁷. Иако досегашните истражувачи ги воделе како две фази на една иста базилика, со оглед на информациите кај М. Тутковски коишто покажуваат на промена во габаритот кај втората градба, при што дел од просториите од постарата базилика останале под просториите на помладата, на ова место ќе бидат разгледувани како две посебни градби. Дополнителен аргумент е и широкиот хронолошки распон во којшто егзистирале двете цркви.

Постарата базилика била трикорабна со атриум и нартекс со анекси на север и југ. Средниот кораб бил одделен од страничните со колонади (План 22). Секундарниот аранжман вклучувал

⁷⁹¹ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 126.

⁷⁹² Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 171.

⁷⁹³ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 171.

⁷⁹⁴ На лок. Црквите кај с. Мородвис биле пронајдени декорирани импости за столбови, слични со тие пронајдени во градската базилика во *Bargala* (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 565-566, 1056; Филипова, *Рановизантиските капители*. 316 [кат. бр. 267]).

⁷⁹⁵ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 168.

⁷⁹⁶ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8.

⁷⁹⁷ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 281; Pasko Kuzman, “The Period of Basilicas,” во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 64.

ексонартекст и нартекс подигнати над просторот на атриумот од постарата, северен и јужен анекс покрај нартексот и три издолжени кораби. Како дел од јужниот компартимент веројатно постоела и крстилница⁷⁹⁸. Мозаиците од базиликата биле конзервирани и подигнати, а врз градбата била изградена современа градба. Денес се наоѓа под игралиштето на основното училиште Св. Климент Охридски⁷⁹⁹. Според В. Маленко во првата фаза базиликата имала карактер на гробјанска⁸⁰⁰.

Градежен и конструктивен систем / Архитектонска декорација

Централниот кораб бил одделен од страничните со колонади⁸⁰¹. Трите кораби на базилика и нартексот од првата фаза на базиликата имале подови изработени во техника на мозаик, најдобро сочувани во западниот дел од наосот и северниот дел од нартексот. Во северниот кораб била откриена само подлогата и растурени тесери. Северниот и јужниот анекс биле поплочени со тули, редени наизменично хоризонтално и вертикално (веројатно надолжно и напречно) врз подлога од варов малтер⁸⁰². Во централниот кораб била сочувана само декоративната бордура со претставени геометриски мотиви (преплетени брановидни ленти со кружни полиња и претстави на крстови меѓу нив и октагони во преплет (со хексагони и правоаголници во нив). Во нартексот бил претставен дел од правоаголно поле со преплетени брановидни ленти со кружни полиња⁸⁰³.

Градежни фази и датирање

Градбата била изградена на крајот од 4 в. или почетокот од 5 в., а целосно срушена веројатно со некое разорување, можеби со земјотресот којшто според В. Маленко се случил во 510 година⁸⁰⁴. М. Тутковски бил со идентичен став дека причина за изградбата на втората базилика (со иста ориентација) било рушењето на првата црква во некоја катастрофа⁸⁰⁵.

⁷⁹⁸ Kuzman, "The Period of Basilicas." 64. Не е јасно дали информацијата се однесува на постарата или на помладата црква.

⁷⁹⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 36, 69, 81, заб. 2.

⁸⁰⁰ Маленко, "Ранохристијански објекти." 8.

⁸⁰¹ Маленко, "Ранохристијански објекти." 8.

⁸⁰² Маленко, "Ранохристијански објекти." 8; Kuzman, "The Period of Basilicas." 64; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69.

⁸⁰³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 71-72.

⁸⁰⁴ Маленко, "Ранохристијански објекти." 7, 8; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 695-696. Според П. Кузман земјотресот се случил на 29-30 мај 526 година (Кузман, "Охрид - Lychnidos." 261). Она на што покажува Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) е дека *terminus ante quem* за земјотресите бил почетокот на епидемијата на чума во 543 година (Procopius, *The Anecdota XVIII*, 41-45 [ур. Dewing 1935, *LCL* 290, 225, 227], Прокопиј, *Тајната историја* [прев. Костеска-Петреска 2007, 103]; Procopii Caesariensis, *Historia Arcana* [ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 151-152, 157]).

⁸⁰⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69.

Според В. Маленко мозаиците во првата базилика покажувале поголема архаичност во однос на мозаиците откриени во другите „охридски“ базилики⁸⁰⁶. Според М. Тутковски мозаиците од првата базилика биле меѓу најстарите изведби на мозаици во сакралните христијански градби во *Lychnidus*. Поставувањето го датира од крајот на 4 в. до средината на 5 век⁸⁰⁷.

Стратиграфија и оштетувања

Базиликата на Дебој била подигната врз остатоците од хеленистичката и римската некропола на *Lychnidus*, користена во периодот помеѓу 4 в. пр.н.е. и 4 век⁸⁰⁸. Над градбата се протегала некропола од раниот среден век⁸⁰⁹. Покрај гробовите датирани во периодот 9-13 в., биле пронајдени и гробови со конструкции од тегули на две води без прилози. Слични такви погребувања биле откриени на некрополата на локалитетот Св. Еразмо⁸¹⁰. Човечки активности со коишто биле направени сериозни оштетувања на постарите културни хоризонти се одвивале и во турското средновековие⁸¹¹. Југоисточниот дел од базиликата бил целосно уништен.

⁸⁰⁶ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 288; Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8.

⁸⁰⁷ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 80-81, 217.

⁸⁰⁸ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 7. Кузман, “Охрид - Lychnidus.” 256. Некрополата се протегала на поширок простор источно од комплексот Св. Климент, и северно и североисточно од црквата Св. Константин и Елена (Владо Маленко и Паско Кузман, “Дебој,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 267). Некрополата се ширела кон север, североисток и исток од бедемот каде што биле пронајдени гробни конструкции од тип тегули на две води. Просторот бил употребуван за погребување се до христијанизацијата (Владо Маленко и Паско Кузман, “Кошишта,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 271). Просторот северно од бедемот се користел за погребување во периодот 4–6 век. До населување на платото дошло дури во турско средновековие (Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 251, 253, 259; Вера Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите во Дасаретија,” *Folia Archaeologica Balkanica II* (2012), 102, 104; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64). Според некои истражувачи отсуството на секуларна архитектура од античкиот период и од периодот пред турските освојувања било последица на скромноста на таа архитектура од аспект на квалитет и во контекст на економската состојба на населението коешто ја користело (Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 281). И. Микулчиќ бил на мислење дека понискиот рид Дебој бил населен во 4-5 век (Микулчиќ, *Антички градови*. 362). Во 1964 год., покрај бедемот од внатрешната страна биле пронајдени гробови со конструкции од тегули на две води и групни погребувања во правоаголни јами. Дел од покојниците имале траги од кородирано железо во пределот на градите, стомакот и бутните коски, а забележан бил и голем процент на детски погребувања. Меѓу детските имало такви со конструкции од тегули на горната и долната страна, но и во скршена амфора покриена со тегула. Карактеристично било отсуството на правила во правецот на полагање на покојниците, ниту во задржување на „нивелацијата“. Оваа пракса истражувачите ја интерпретираат како последица на притисок за време на опсада или епидемија (Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 280-281, 302; Маленко и Кузман, “Хермелеја.” 98-99; Кузман, “Охрид - Lychnidus.” 260).

⁸⁰⁹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 7-8; Маленко и Кузман, “Дебој.” 267.

⁸¹⁰ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 281-282, 289; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69, 81, заб. 1.

⁸¹¹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 7-8; Маленко и Кузман, “Дебој.” 267.

Базилика на „Илинденска“ (Lychnidus, кр. 4 в. / поч. 5 в.)

Базиликата на улица „Илинденска“ којашто била делумно истражувана, се наоѓала источно од улицата и во близина на театарот во југоисточен правец⁸¹². Од базиликата биле делумно откриени нартекс поплочен со тули и западните делови од трите кораби. Мозаичките подови со претставени геометриски мотиви биле пронајдени во откриените делови од наосот и нартексот (Фот. 36)⁸¹³. После преземената превентивна конзервација градбата била затрупана⁸¹⁴. Според М. Тутковски, изведбата на мозаичките подови се случило на крајот на 4 в. или почетокот од 5 в. но до средината на векот, истовремено или после мозаиците изведени во ѓаконикот од Јужна базилика⁸¹⁵.

Северна базилика (Stobi, прва пол. 5 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата била лоцирана во североисточната половина од населбата. Просторот кон североисток од градбата бил истражуван само парцијално, и досега не биле констатирани контури од друга градба. Нејзиното истражување започнало уште далечната 1937 год. и според првите истражувачи била работно именувана како црква на Св. Јован Крстител.

Според некои истражувачи, за време на изградбата на помладата епископска базилика, оваа црква ја презела улогата од постарата епископска базилика⁸¹⁶.

Црквата била трикорабна базилика со нартекс, ексонартекс, јужен (две простории) и северен анекс (три постории) од коишто југоисточната била во функција на крстилница (План 23, Фот. 37). Северно од крстилницата биле констатирани една просторија со неправилна форма и уште едно заградување помеѓу просторијата и крстилницата (Фот. 38). Градбата со ориентација

⁸¹² Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 251; Вера Битракова Грозданова, “Старохристијанско Време,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 261; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 193.

⁸¹³ Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 156. Подот во наосот пред поставувањето на мозаикот бил поплочен со тули. Фигурални претстави на плодови и стилизирани флорални мотиви биле изведени во кружните полиња оформени од двојната плетенка (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 193-196).

⁸¹⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 36, 198, заб. 2.

⁸¹⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 192, 197-198.

⁸¹⁶ Vinčić и Vinčić, “Stobi IV - Sinagoga.” 215; Блага Алексова, “Северната базилика во Стоби,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* кн. 15-16 (41-42) (1988-1989), 104.

југоисток-северозапад била влопена во постоечката урбана мрежа на градбите откриени југоисточно од Via Principalis Superior и североисточно од Via Axia (можеби од Via Theodosia).

Главниот приод кон ексонартексот бил од северозапад од улица Via Principalis Inferior, преку два латерално поставени премини. Според отворите во праговите, двата премини биле блокирани со двокрилни врати. Од премините преку најмалку осум скалила се симнувало од нивото на газење на улицата, до нивото од ексонартексот, којшто комуницирал со сите околни простории (Фот. 39). Покрај северозападниот ѕид помеѓу премините била лоцирана чешма (Фот. 40). Кон север и кон југ со северозападните простории од анексите, а кон југоисток преку два премини со нартексот. Од северозападната просторија од јужен анекс не постела друга комуникација. Од северозападната просторија на северниот анекс, постоел премин којшто водел во правец кон североисток, а кон југоисток постоела комуникација кон една мала правоаголна просторија. Од малата правоаголна просторија на југоисток се преминувало во крстилницата, а на југозапад кон нартексот (Фот. 41). Од крстилницата еден премин водел директно кон северниот кораб. Премините помеѓу нартексот и ексонартексот биле поставени поблиску еден до друг во споредба со премините помеѓу улицата и ексонартексот (Фот. 42). Од нартексот покрај претходно споменатата комуникација со малата правоаголна просторија североисточно од него, постоел премин кон малата југозападна просторија од јужниот анекс. Кон југоисток од нартексот кон трите кораби воделе три посебни премини. Комуникацијата кон централниот кораб веројатно била решена како трибелон. Страничните кораби имале и премини во нивните југоисточни ѕидови (Фот. 43). Тој од јужниот кораб бил секундарно затворен. Податокот дека југоисточните ѕидови биле доградени до апсидата⁸¹⁷, упатува кон три можни заклучоци. Првиот е дека примарно премините биле пошироки и дека секундарно ширината им била намалена преку доградување на довратници покрај апсидата. Вториот е дека еднокорабна црква или друга градба со апсида била адаптирана во трикорабна базилика⁸¹⁸. Додека последната и најмалку веројатна интпретација е дека ѕидот од апсидата бил предмет на обнова од пониско ниво.

Градежен и конструктивен систем

Ѕидовите од градбата биле изградени во *opus incertum*, во најголем дел од правилно обработени камења поврзани со малтер. Притоа се забележува нагласен обид за следење на

⁸¹⁷ Димче Коцо и др., “Извештај за ископувањата во Стоби во текот на 1955 година,” *Зборник на археолошкиот музеј - Скопје* кн. III (1961), 70.

⁸¹⁸ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72.

горизонтални редови при зидањето. Фрагменти од градежна керамика биле користени исклучително ретко, а како врзивно средство се користел варов малтер. Горниот дел од чешмата со трите ниши бил целосно изграден од тули. Арките над нишите биле предмет на реконструкција изведена со цемент. Полукружните ниши имале облога од вертикално поставени мермерни плочки. Мермерните плочки употребени врз предната страна помеѓу нишите биле со по неколку вертикални канелури (Фот. 44).

Крстилницата била четирилистна со крстовиден базен. Краците биле симетрично распоредени, со таа разлика што источниот и западниот крак биле пошироки од северниот и јужниот. Во нив се наоѓале и многу тесни скали коишто воделе до дното од базенот. Од надворешната страна помеѓу краците биле изведени четири полигонални ниши. Целата површина од базенот била прекриена со облога од камени плочки со бела и сива боја. На потесните краци биле поставени по едно, а кај пошироките по две симетрично поставени колонети изработени од камен со темна црвена боја (Фот. 45).

Со камени плочи биле поплочени единствено подот од ексонартексот и северниот кораб, а подовите во нартексот, северниот и јужниот кораб, северозападната просторија од северниот анекс и подот во крстилницата биле поплочени со тули⁸¹⁹.

Во централниот кораб и во нартексот биле констатирани подлоги од хидростатен малтер, најверојатно подготовки за изведба на мозаик. Во слоевите над мозаикот биле пронаоѓани фрагменти од мозаик. Страничните кораби биле поплочени со тули во двете градежни фази⁸²⁰. Подовите од тули биле за 0,07 m повисоки од подлогата од малтер во централниот кораб⁸²¹.

Во југоисточниот дел од ексонартексот, покрај премините паралелно со северозападниот сид од нартексот биле поставени по два столба. Два столба биле поставени и покрај преминот кон чешмата поставена централно покрај северозападниот сид од ексонартексот (Фот. 41, Фот. 42). Пред неа стоеле уште два ниски столбови со различен дијаметар, изработени од камен во различна боја. Кај чешмата од аутопсија е констатирана една парапетната плоча, со врежано правоаголно поле во коешто бил врежан крст во круг (Фот. 40). Б. Алексова и В. Лилчиќ успеале да идентификуваат десет фрагменти од парапетни плочи. Покрај едноставните крстови, врз една бил

⁸¹⁹ Тулите употребени за подот во јужниот кораб (0,43 x 0,296 m) имале брановидни вдлабнувања изведени со прсти. Врз една тула била врежана стилизирана претстава на човек. Разликата од 0,60 m помеѓу северозападниот и југоисточниот премин веројатно се должи на подигањето на подот во втората фаза.

⁸²⁰ Petrović, "U Stobima danas." 491; Косо, "O simboličnom značenju." 53.

⁸²¹ Коцо и др., "Извештај за ископувањата." 70.

евидентниран шестокрак крст⁸²². Според местото на крстот и според вертикалните вдлабнувања врз внатрешните страни од ниските столбови може да се претпостави дека биле потребни две такви плочи за базенот да се загради од предната страна (Фот. 46). Не треба да се исклучува и можноста оваа парапетна плоча да била поставена на една од страните на базенот.

Стилобатите помеѓу корабите биле од масивни реупотребени камени блокови, веројатно од силно патиниран мермер. Горната површина им била обработена заради заливање и поврзување со камените елементи врз нив. Околу отворите биле констатирани и негативи од кружни столбови во малтер (Фот. 47). Со оглед на масивноста, и на тоа што врз горната површина од два блокави биле сочувани натписи⁸²³, не треба да се исклучува можноста дека тие потекнувале од театарот⁸²⁴. При истражувањето во јужниот кораб биле констатирани три столбови од мермер врз коишто се потпирала аркада⁸²⁵. Должината на интерколумниите изнесувала околу 2,70 m. Еден од столбовите останал без завршна обработка и полирање.

Архитектонска декорација

Малата правоаголна просторија лоцирана североисточно од нартексот и пред крстилницата имала под изработен во техника на мозаик во *opus tessellatum*. Парчиња од мозаици биле констатирани и во слоевите над црквата⁸²⁶.

Според Д. Николајевиќ-Стојковиќ во базиликата бил секундарно реупотребен коринтски капител од крајот на 4 век⁸²⁷. Во исто време ги датирала и двата коринтски капител со мали димензии откриени во ексонартексот. Столбовите во ексонартексот носеле јонски капители. Во северозападниот дел од ексонартексот биле констатирани неколку архитектонски елементи, главно од венци (Фот. 48). Тие биле употребени во платформите – клупи за седење. Кај фонтаната од аутопсија е констатиран и дел од столб со тордирани канелури, а во ексонартексот и еден импост, и други елементи. Покрај белиот мермер, во градбата се констатирани и елементи од бреча.

Градежни фази и датирање

⁸²² Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 854, 855

⁸²³ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 70.

⁸²⁴ Алексова, “Северната базилика во Стоби.” 104.

⁸²⁵ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 70.

⁸²⁶ Petrović, “U Stobima danas.” 491.

⁸²⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 9

Ј. Петровиќ и Ѓ. Мано-Зиси сметале дека била изградена во 5 в. и дека била обновена само во еден наврат на крајот од 6 в. и почетокот од 7 век⁸²⁸. Според релативно поновите размислувања на Ѓ. Мано-Зиси и Б. Алексова, трикорабната основа од оваа градба се развила од ораториум и станбена градба при крајот од 4 век⁸²⁹. На истото место се споменува дека црквата била срушена во 479 год. и останала во рушевини до крајот од 5 век. Сепак, базиликата била повторно изградена и продолжила да функционира⁸³⁰.

При истражувањето на градбата биле констатирани најмалку пет градежни фази. Според повеќе истражувачи на првата фаза од градбата припаѓале средниот кораб и нартексот⁸³¹. Со изградбата на страничните кораби или втора фаза, била трансформирана во трикорабна базилика со нартекс⁸³². Со овој градежен зафат подовите од сите простории во црквата биле подигнати на повисоко ниво. Податоци за подигањето на нивото на газење во базиликата биле констатирани на неколку места. Разлика од 0,60 – 0,80 m постоела помеѓу нивото на југозападниот премин во нартексот и нивото од југоисточниот премин во јужниот кораб⁸³³. Постар премин бил констатиран на околу 0,80 m под преминот помеѓу нартексот и просторијата со мозаик североисточно од него. Во северниот кораб двете нивоа на подови биле на 0,42 m висинска разлика. Помладиот под бил на исто ниво со тој во крстилницата. Двата одводни канали во северниот кораб биле во контекст со двете нивоа на подови (Фот. 49). После тоа најверојатно следело доградување на просторијата североисточно од нартексот како трета фаза. Следело доградување на двете простории од јужниот анекс, најверојатно истовремено со создавањето на ексонартексот и доградувањето на северозападната просторија од северниот анекс. Овој зафат може да се идентификува како четврта фаза. Со формирањето на ексонартексот бил изведен раскошниот аранжман со столбови и чешма, и со одвод којшто водел низ северниот кораб. Крстилницата била доградена истовремено кога бил пробиеан преминот кон северниот кораб. Оваа градежна интервенција сигурно се случила после доградувањето на малата правоаголна просторија североисточно од нартексот. Според Ѓ. Мано-Зиси чешмата (фонтана?) била изградена пред оформувањето на четирилистната крстилница⁸³⁴. Д.

⁸²⁸ Јозо Петровиќ и Ђорѓе Мано-Зиси, “Откопавања у Стобима,” *Уметнички преглед* год. I, бр. 2 (1937), 62.

⁸²⁹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 215, 231; Алексова, “Северната базилика во Стоби.” 103.

⁸³⁰ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 216.

⁸³¹ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72.

⁸³² Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72.

⁸³³ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 70.

⁸³⁴ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 231.

Коцо пак бил со мислење дека ексонартексот бил додаден истовремено со крстилницата⁸³⁵. Иако се можни уште неколку реконструкции, сепак без соодветни аргументи не би оделе понатаму од оваа анализа.

Водоводниот и одводниот систем отриени во рамките од градбата биле обновени во еден наврат. Притоа биле задржани линиите на нивно протегање. На крајот водоводот излегол од употреба и бил целосно затворен⁸³⁶.

Според С. Snively првата градба била изградена во крајот од 4 в., втората фаза ја датирала некаде во првата половина од 5 в., а третата врз основа на информацијата од R. Kolarik во периодот после 450 година⁸³⁷. Четвртата градежна фаза во којашто била изградена и крстилницата ја датира најрано во последната четвртина од 5 в., а последната петта фаза на крајот од 5 в. или поверојатно во 6 век⁸³⁸. Но, подоцна R. Kolarik како време на изведба на вториот мозаик во просторијата северозападно пред крстилницата, наместо третата четвртина го посочила крајот од 5 век. Првиот мозаик најверојатно бил изработен во првата половина од 5 в., и сигурно пред доцниот 5 в. кога бил поставен вториот мозаик⁸³⁹. За истакнување е дека двата мозаици биле постари од просторијата со којашто и биле пресечени, а вториот мозаик бил постар и од крстилницата со чијашто изградба бил оштетен⁸⁴⁰. Овој мозаик покажува големи сличности со мозаикот во просторијата 5 од Палата на Полихарм. Г. Цветковиќ Томашевиќ, во контекст на датирањето на мозаикот во просторија 5 од Палата на Полихарм го прифатила мислењето на Ѓ. Мано-Зиси и го датирала во 6 век⁸⁴¹. Релативно поновите размислувања од Ѓ. Мано-Зиси биле дека и мозаикот и крстилницата биле од 4 век⁸⁴². Ј. Петровиќ, споменувајќи го адаптирањето на храмот на Ескулап во *Salona* во крстилница во текот на 6 век, укажува дека и крстилницата во Северна базилика била изградена тогаш⁸⁴³. Според А. Василкова Мидоска крстилницата била доградена во почетокот од 4 век⁸⁴⁴.

⁸³⁵ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72.

⁸³⁶ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72; Snively, “The Early Christian Basilicas.” 34.

⁸³⁷ Според лична комуникација со С. Snively, R. Kolarik првично го датирала во третата четвртина од 5 век (Snively, “The Early Christian Basilicas.” 39, 47, заб. 56).

⁸³⁸ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 39-40.

⁸³⁹ Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 183, 185.

⁸⁴⁰ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 40; Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 182.

⁸⁴¹ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 67-68, заб. 19.

⁸⁴² Mано-Zиси, “Stratigraphic Problems.” 216. Притоа била цитирана И. Николајевиќ Стојковиќ, која немајќи други аргументи, последната фаза од Северна базилика ја датира пред втората половина од 5 в., т.е. пред „рушењето од Готите“, (Николајевиќ, “Ранохришћанске крстионице.” 226).

⁸⁴³ Јозо Петровиќ, “Мозаици у Стобима,” *Уметнички преглед* год. III, бр. 9 (1940), 266.

⁸⁴⁴ Анита Василкова-Мидоска, “Антички мотиви на мозаиците во Стоби” (магистерски труд, Скопје, Р. Македонија, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2007), не публикуван.

Податок којшто веќе беше споменат, според Д. Николајевиќ-Стојковиќ во базиликата бил секундарно реупотребен коринтски капител од крајот на 4 век⁸⁴⁵. Во исто време ги датирала и двата коринтски капител со мали димензии откриени во ексонартексот (Фот. 48). С. Филипова речиси сите капители ги датирала кон крајот од 5 в. или почетокот од 6 в., со исклучок на еден кој го датирала во 6 век⁸⁴⁶.

Ако се земе во предвид датирањето на вториот мозаик во крајот од 5 в., врз основа на нашите согледувања, ексонартексот заедно со јужниот анекс и северозападната просторија од северниот анекс и крстилницата биле изведени подоцна, најрано во почетокот од 6 век.

Водовод / Одвод

Чешмата покрај северозападниот ѕид од ексонартексот вода добивала од крак на водоводниот систем којшто се наоѓал под улицата *Via Principalis Inferior*⁸⁴⁷. Посебен водовод носел вода директно во базенот од крстилницата (Фот. 50). Одводниот систем се протегал кон преминот помеѓу нартексот и северниот кораб, притоа поминувајќи под преминот помеѓу ексонартексот и нартексот (План 24). Од северозападниот премин кон северниот кораб, одводниот канал продолжувал под подот по целата негова должина⁸⁴⁸. По истата линија во северниот кораб, каналот бил обновен во еден наврат. Еден канал бил констатиран североисточно покрај северниот анекс. Во југозападниот дел од просторијата со мозаик, пред преминот кон нартексот во мозаикот постоел отвор од одводен канал.

Стратиграфија и оштетувања

Под понискиот под од северниот кораб бил откриен ѕид изграден напречно од северниот ѕид од северниот кораб. Во ист контекст со овој ѕид на просторот околу преминот помеѓу крстилницата и северниот кораб, под подното ниво бил констатиран срушен градежен материјал и слој создаден како последица на интензивно горење. Низ горетините имало и стакло, згура и фрагментирана садова керамика. Градба со ѕидови изградени од тули и хидростатен малтер била констатирана на просторот под југозападниот дел, пред скалите⁸⁴⁹.

⁸⁴⁵ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 9

⁸⁴⁶ Снежана Филипова, *Рановизантиските капители во Република Македонија* (Скопје: Центар за културно и духовно наследство “Каламус,” 2006), 224-228, (кат. бр 138-144).

⁸⁴⁷ Petrović, “U Stobima danas.” 491.

⁸⁴⁸ Косо, “O simboličnom značenju.” 53.

⁸⁴⁹ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 71.

Југоисточната половина од градбата била посериозно оштетена како последица на повеќекратни човечки активности. На просторот околу централниот кораб и врз северозападниот дел од базиликата биле констатирани гробни конструкции цисти од камени плочи кои се посочуваат како главна причина за нарушената интактна Стратиграфија (План 23)⁸⁵⁰. Гробовите датирани широко во периодот 9-10 в. до 12 в. биле ориентирани идентично со градбата југоисток-северозапад⁸⁵¹. Особено голема концентрација на гробови била констатирана на просторот југозападно од црквата⁸⁵². Откриените погребувања најверојатно биле дел од некропола којашто се ширела на лимитиран простор кон Централна базилика и во околината. Гробовите веројатно треба да се гледаат во контекст малата еднокорабна црквичка, изградена врз темелите од централниот кораб од ранохристијанската базилика (План 24)⁸⁵³. Во текот на ископувањата во 1936 год. при ископувањето на Северна Базилика бил пронајден прстен со нагласени рамена и нагласена глава во форма на пресечена пирамида. Овие прстени биле датирани во периодот помеѓу крајот на 10 в. до почетокот на 12 век⁸⁵⁴. Постојат аргументи и за човечки активности на просторот во текот на 14 век. Имено, кај преминот помеѓу северниот кораб и крстилницата биле пронајдени сребрени монети од крал Драгутин (1276-1282), крал Душан (1331-1345), крал Урош (1355-1371), и крал Волкашин (1365-1371). Покрај монетите од српските кралеви биле откриени и монети со венецијанска провениенција, од коишто најдоцните биле ковани за време на Франческо Дандоло (1329-1339). Сите монети биле откриени врз сребрен (позлатен) тас изработен во некоја со западноевропска работилница најдоцна во 14 век⁸⁵⁵.

⁸⁵⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 491-492.

⁸⁵¹ Блага Алексова, “Извештај за истражувањата на средновековните гробови во Стоби,” *Гласник на институтот за национална историја* год. II, бр. 1 (1958), 253; Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 72; Елица Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Културно-историско наследство на Република Македонија кн. XXVIII (Скопје, 1992), 234-235.

⁸⁵² Можеби сосема ирелевантно во овој случај, но во иста позиција биле и гробовите кај Базилика III во *Scupi*.

⁸⁵³ Со нејасни конкретни хронолошки идентификации, слични интервенции се констатирани после рушењето на базилика Extra Muros и на големата Епископска базилика. Врз пораниот презвитериум од базилика Extra Muros била подигната капела (Егер, “Градска црква.” 38; Carolyn Sue Snively, “Salvage Excavations at Stobi,” *Archaeological News* 18 (1993), 26; Љубинка Цидрова, “Обичајот на погребување во црквите и на градска територија и проблемот на континуитет од антика во среден век,” во *Старохристијанската археологија во Македонија*, ур. Блага Алексова, Крум Томовски, и Цветан Грозданов [Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003], 261).

⁸⁵⁴ Војислав С. Јовановиќ, “Прилог проучавању средновековног прстења у СР Србији и СР Македонији,” *Годишњак града Београда* кн. XXV (1978), 69, Т. I – 5, 82, 83, заб. 2; Манева, *Средновековен накит*. 84-85.

⁸⁵⁵ Петровиќ и Мано-Зиси, “Откопавања у Стобима.” 62; Јозо Петровиќ, “Српско средњевоковно благо у Стобима,” *Уметнички преглед* год. III, бр. 4-5 (1940): 108–109; Мано-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 215-216, 231; Блага Алексова, “Стоби, базилика во Паликура, 1981 година,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* кн. 10 (36) (1983), 136; Микулчиќ, *СТОБИ*. 138.

Базилика кај Манчевци (*Lychnidus*, прва пол. 5 в. – ср. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Делови од централниот и северниот кораб од црквата биле пронајдени на педесетина метри северозападно од средновековната црква Св. Софија, на 3-7 m под современото ниво на газење (Фот. 51)⁸⁵⁶. Делови од комплексот (веројатно тие под современиот паркинг) биле евидентирани уште во 1980 год. западно од улицата „Илинденска“, а истражувачите сметале дека станува збор за секуларна градба, можеби епископска резиденција⁸⁵⁷. Врз ѕидовите од таа градба или дел од комплексот биле откриени остатоци од ѕидни мозаици и ѕидно сликарство⁸⁵⁸. Градбата е трикорабна базилика, најверојатно како дел од поширок комплекс (Фот. 52).

Градежен и конструктивен систем

Северниот кораб бил одделен од централниот со колонада (Фот. 53). При истражувањето на базиликата, *in situ* бил откриен дел од срушените градежни материјали и конструктивни елементи (арки, колони и капители). Еден од столбовите бил со вертикални канелури, во долниот дел оформени само како врежани линии во продолжение на рабовите од канелурите. Покрај тоа, евидентирани биле уште најмалку два импости и волута од јонски капител⁸⁵⁹. Ѕидовите биле изградени во *opus mixtum* од камења и четири реда на тули поврзани со варов малтер. Врз северниот стилобат изграден од камења со малтер биле поставени базите за столбови (откриени само три). Базите и стилобатот имале еднаква ширина. Столбовите носеле аркада од тули (Фот. 54).

Подот во северниот кораб во последната фаза бил од тули врз подлога од варов малтер⁸⁶⁰. Подовите во наосот и во секундарно додадениот северен анекс биле изведени во техника на мозаик.

Базиликата била покриена со кров од лаконски тегули, веројатно положени на дрвена носечка конструкција.

Архитектонска декорација

⁸⁵⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 84.

⁸⁵⁷ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 3, заб. 4, 4, заб. 12.

⁸⁵⁸ Кузман, “Охрид - Lychnidus.” 260; Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Попарница“,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 268. 268; Miško Tutkovski, “The Mosaics in the Early Christian Basilica at the Site of Manchevci in Ohrid,” *Folia Archaeologica Balkanica* III (2015), 345. Притоа мора да се истакне дека е нејасно дали базиликата или секуларниот комплекс кај Манчеви е истиот со тој кај Манчеви (Манчевци) и како што некои истражувачи посочуваат, со тој идентификуван како Градба на улица „Илинденска“.

⁸⁵⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 86-88, сл. 88-87.

⁸⁶⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 85.

Во централниот кораб и во северниот анекс биле изведени мозаици во *opus tessellatum* од правилно сечени тесери од локален камен во повеќе бои и поретко тесери од кршени тули⁸⁶¹. Во иста техника бил изведен и мозаикот пронајден во западниот дел од наосот на длабочина од 0,50 m под помладиот мозаички под. Од постариот мозаик бил констатиран само дел од мозаичката површина во северниот дел од централниот кораб.

Во отворената површина јасно се издвојувале три рамки. Надворешната била исполнета со мотив на рибини крлушки, после којашто следувала рамка од плетенка со три ленти. Следното поле било од октагони со геометриски, вегетабилни (розета) и фигурални најчесто зооморфни претстави (водни животни, риби, делфини, водни птици, змија, јагниња и кантарос). Помеѓу нив се наоѓале по четири меѓусебно поврзани и крстесто распоредени свастики. Со оглед на тоа што во западниот дел од истражената површина биле откриени два реда од вака организирани мотиви, многу е веројатно дека најмалку трите правоаголни полиња во средината на централниот кораб биле целосно заобиколени со октагони и поврзани свастики. Како подлога бил искористен хидростатен малтер. Правоаголните полиња од средината на централниот кораб биле затворени во рамки од две плетенки со по две ленти (двете западни полиња со, а источното без кружно поле помеѓу лентите)⁸⁶². Мозаикот бил оштетен во источниот дел при вкопување на современа варница, а оштетувања биле забележани и како последица на рушењето на конструктивни архитектонски елементи⁸⁶³.

Во истражениот дел од мозаикот во северниот анекс биле евидентирани две полиња заградени со рамка во којашто била претставена т.н. синциреста плетенка од две ленти. На едно место помеѓу полињата плетенката била прекината од свастика во квадрат. Западното поле имало уште една рамка со плетенка од две ленти со кружни полиња помеѓу нив. Во средината било претставено шаховско поле со свастики во полињата со потемна позадина, лоцирани во средините на четириаголници со конкавни страни. Во источното поголемо правоаголно поле, во четири кружни полиња (медаљони) оформени од двојна плетенка биле претставени стилизирани листови од акантус, правоаголно поле со натпис било впишано во кружна лента со бранови, кантарос помеѓу афронтирани пауни и геометриска декорација во кружна лента исполнета со лотосови

⁸⁶¹ Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 349, 352.

⁸⁶² Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 346, сл. 7, 348-351.

⁸⁶³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 86-89; Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 347.

цветови. Преводот на натписот во правоаголното поле покажува дека мозаикот го изработиле Тома и Јован заради завет⁸⁶⁴.

Врз јужното лице на северниот ѕид од северниот кораб биле сочувани фрески на коишто врз жолта позадина биле претставени конструктивни елементи (видливи се само капителите), (Фот. 55). Според М. Тутковски во долните зони фреските биле покриени од поплочувањето од тули. Фреските првично биле дел од постариот архитектонски аранжман на градбата⁸⁶⁵. Дополнително, со оглед на растојанието помеѓу базите Тутковски изнесува претпоставка дека била насликана имитација на столбовите од северната колонада. Сепак за насликаните парапетни плочи помеѓу столбовите не се откриени материјални докази.

Градежни фази и датирање

Во одреден временски период после подигањето на базиликата до северниот ѕид на северниот кораб била додадена просторијата со под во мозаичка техника идентификувана како северен анекс (Фот. 56)⁸⁶⁶. Во подот на северниот кораб биле евидентирани три градежни фази. Во првата фаза, на 0,50 m под поплочувањето со тули била откриена подлога од хидростатен малтер со траги од поплочување изведено со тули (само една тула откриена *in situ*), (Фот. 57). Веројатно овој под бил истовремен со подот изведен во техника на мозаик пронајден во западниот дел од централниот кораб на длабочина од 0,50 m под нивото на последниот мозаик⁸⁶⁷. Во втората фаза на 0,20 m под поплочувањето било евидентирано уште едно подно ниво од коешто исто така била сочувана само подлогата од хидростатен малтер. Поплочувањето со тули од последната фаза во северниот кораб било обновено во најмалку еден наврат, при што не биле заменети сите тули⁸⁶⁸. Во контекст на мозаиците, како подоцнежен ретуш биле интерпретирани единствено претставите во октагоните со по едно јагне (без оформени контури) врз црвена позадина⁸⁶⁹. Според М. Тутковски, подната декорација на базиликата била изведена во првите децении од 6 век⁸⁷⁰. Датирањето било направено врз основа на датирањето на мозаиците во нартексот на големата

⁸⁶⁴ Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 351-352.

⁸⁶⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 85; Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 346-347.

⁸⁶⁶ Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 343-344, заб. 3, 357.

⁸⁶⁷ Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 345, заб. 4, 346, 351. Во сочуваните фрагменти биле прикажани геометриски мотиви и исклучително стилизирана флорална декорација. Врз основа на сл. 17 сметаме дека одредено оштетување на мозаикот било санирано со плочки со бела и сина боја.

⁸⁶⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 85; Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica." 346.

⁸⁶⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 892.

⁸⁷⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 217.

базилика и тој во триклиниумот на епископската резиденција во *Heraclea Lynkestis*⁸⁷¹. За коринтскиот капител сметал дека е последица на подолгото функционирање на црквата од првата половина на 5 век (Фот. 54)⁸⁷². Со оглед на тоа што не биле евидентирани знаци на интенционална деструкција или пожар, рушењето на градбата Тутковски го датирал со земјотресот којшто се случил за време на Јустин (518-527) или Јустинијан (527-565)⁸⁷³.

Стратиграфија и оштетувања

Градбата била делумно оштетена од средновековни јами. Во поново време во дворот на куќата којашто се наоѓа врз западниот дел од базиликата, до длабочина од мозаикот во централниот кораб била ископана варница. Не е јасно дали неговото откривање било пријавено⁸⁷⁴.

Јужна базилика на Плаошник (*Lychnidus*, прва пол. 5 в. – ср. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата била трикорабна базилика со нартекс на западната страна, крстилница на јужната страна (југоисточно од апсидата на централниот кораб) и атриум на северната страна. Лоцирана била под и надвор од габаритот на црквата Св. Пантелејмон на Плаошник (Фот. 58). Атриумот бил посебно поставен на северната страна кон плоштадот (План 25, Фот. 59). Комуникацијата кон него била преку три посебно оформени премини на југоисточната страна (Фот. 60). Преку тие премини најпрво се стигнувало до друг коридор, од кој кон југоисток, преку трем носен од колонада се преминувало директно на плоштадот (Фот. 61). На повеќе места во коридорите околу атриумот биле изведени засилувања од сидани столпци, но не е јасно дали покрај конструктивната функција помеѓу нив постоеле и врати. Тремот на атриумот од сите четири страни го носеле колонади (Фот. 62)⁸⁷⁵. Паралелно со североисточниот коридор од атриумот постоеле две надолжно поставени простории со еднаква должина (Фот. 63). Комуникацијата меѓу нив била во линија со средината на

⁸⁷¹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 91, 93; Tutkovski, “The Mosaics in the Early Christian Basilica.” 349-350. Според М. Тутковски мозаикот во наосот на базиликата бил изведен во периодот помеѓу изведбата на мозаикот во нартексот и според мотивите аналогниот мозаик во епископската резиденција во *Heraclea Lynkestis*.

⁸⁷² Покрај аналогиите од Мотичански дол и од Епископска базилика во *Stobi* (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 92, 93, сл. 98-100), спореди и со капители од *Scupi* и од с. Лопате кумановско (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 35, сл. 12-14).

⁸⁷³ Tutkovski, “The Mosaics in the Early Christian Basilica.” 343, 356-357.

⁸⁷⁴ Во краток период во 2007 год. авторот на дисертацијата кратко работеше како координатор на теренските активности на оваа локација, под раководство на Веселинка Боцеска и Паско Кузман и некои од заклучоците во анализата се изведени од аутопсија.

⁸⁷⁵ Депонирани фрески биле пронајдени во јама лоцирана во атриумот, во контекст датиран во доцната антика и ранохристијанскиот период (Кузман, “Археолошки сведоштва.” 155).

коридорот. Премиот со неколку скалило којшто водел до северозападната се наоѓал на северозападниот крај од североисточниот коридор (Фот. 64). Според техничката документација, втората југоисточна просторија покрај североисточниот коридор од тремот на атриумот, комуницирала со коридорот лоциран меѓу плоштадот и југоисточниот коридор на тремот од атриумот. Премиот бил лоциран на нејзината југоисточна страна (Фот. 65). Од југозападниот коридор на атриумот, преку една правоаголна просторија на северозапад од него, во правец кон југозапад се пристапувало кон нартексот, а на североисток кон просторија со апсида (Фот. 66). За апсидалната просторија чиј под бил повисок за две скалила⁸⁷⁶, В. Битракова Грозданова сметала дека е катехуменум или ѓаконик, додека М. Тутковски заради оддалеченоста на од крстилницата ја интерпретирал како ѓаконик (Црт. 6, Фот. 67)⁸⁷⁷. Од нартексот кон трите кораби постоеле три посебни премини (сочуван бил само тој кон северниот кораб). Југозападно од нартексот се наоѓала уште една правоаголна просторија со нејасна комуникација (Фот. 59). Југоисточно од неа, преку коридор (или просторија) којшто се протега покрај целата должина од јужниот кораб на базиликата се стигнувало до просторија која заедно со уште една ортогонално на неа поставена просторија ја заградувале крстилницата од северозапад и југозапад. Комуникацијата до крстилницата била преку два премини лоцирани во нејзиниот северозападен ѕид. Базенот на крстилницата бил поставен речиси целосно во нејзината североисточна половина (Црт. 7). По форма бил кружен, со шест полукружни ниши од надворешната страна, по три на североисточната и југозападната страна. Скалите кои воделе до базенот биле лоцирани на северозападната и југоисточната страна, помеѓу вдлабувањата трите североисточни и трите југозападни вдлабувања (Фот. 68). Помеѓу крстилницата и просторијата југозападно од неа не постоела директна комуникација. Во линија на средината на јужниот кораб постоел премин помеѓу јужниот кораб и долгиот коридор (просторија) покрај неа. Заради тоа повеќе истражувачи биле со став дека целиот овој комплекс бил поврзан со чинот на крштевањето, како и дека тука можеби треба да се идентификуваат консигнаториум и катехуменум⁸⁷⁸. Според П. Кузман на источната страна од комплексот биле лоцирани помошни простории и дворови⁸⁷⁹.

⁸⁷⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 98.

⁸⁷⁷ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 266-267; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 98.

⁸⁷⁸ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 261; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 99.

⁸⁷⁹ Pasko Kuzman, “Plaošnik,” во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 58.

Во периодот на подигањето на базиликата Плоштадот североисточно од неа бил во функција⁸⁸⁰. Се протегал во правец кон север и исток и не би било изненадување доколку со атриумот бил окупирадел дел од него. Нивото на газење на плоштадот било од мозаик изработен со поголеми камчиња. На просторот била лоцирана и монументална цистерна (4-5 век)⁸⁸¹.

Градежен и конструктивен систем

Базиликата била изградена од обработени камења и варов малтер. Според В. Битракова Грозданова атриумот бил изведен набрзина, слично како и мозаиците во базиликата⁸⁸². На повеќе места во коридорите околу атриумот биле изведени засилувања од сидани столпци. Базенот на крстилницата бил од тули и варов малтер со облога од мермерни плочки врз дното и врз сидовите изведени во втората фаза (Фот. 69)⁸⁸³.

Наосот бил одделен од страничните кораби со колонади врз стилобати, а нартексот во линија на стилобатите имал пиластри и на источниот и на западниот сид⁸⁸⁴. Од колонадите помеѓу корабите биле пронајдени повеќе бази за столбови, неколку столбови и повеќе целосно или делумно сочувани капители⁸⁸⁵. Западно од нартексот било откриено ниво на газење поплочено со тули, веројатно поставени пред влезот.

При истражувањето речиси и да не била откриена архитектонска пластика⁸⁸⁶. На терен било идентификувано единствено едно стебло од двоен прозорски столб вградено секундарно во гробница на 50 m североисточно од црквата Св. Пантелејмон. Меното можеби потекнувало од Источна базилика, нешто што како претпоставка го искажал и В. Лилчиќ уште пред нејзиното откривање⁸⁸⁷. Неколку архитектонски елементи биле пронајдени при првите истражувања⁸⁸⁸. В. Маленко спомнува секуларна „профана“ градба и кај црквата Св. Пантелејмон⁸⁸⁹. Во пространиот атриум биле пронајдени мермерни бази и столбови⁸⁹⁰.

⁸⁸⁰ Кузман, „Археолошки сведоштва.“ 142.

⁸⁸¹ Кузман, „Археолошки сведоштва.“ 142.

⁸⁸² Битракова Грозданова, „Спомениците од предисториски и антички период.“ 156; Маленко, „Раносредновековна материјална култура.“ 278; Битракова Грозданова, „Лихнид во ранохристијанскиот период.“ 263, 266.

⁸⁸³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 99.

⁸⁸⁴ Kuzman, „The Period of Basilicas.“ 67; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 98.

⁸⁸⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 100.

⁸⁸⁶ Битракова Грозданова, „Лихнид во ранохристијанскиот период.“ 263. В. Маленко споменува остатоци од камена пластика со припадност на ранохристијанската базилика оставени под подот на средновековната црква (Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 9).

⁸⁸⁷ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 689.

⁸⁸⁸ Коцо, „Климентовиот манастир.“ 152, сл. 7а; 153, сл. 7б; 163, сл. 15; 165, сл. 17.

⁸⁸⁹ Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 3, заб. 4.

⁸⁹⁰ Kuzman, „Plaošnik.“ 58.

Архитектонска декорација

Во голем дел од црковниот комплекс подовите биле изведени во техника на мозаик. Мозаици биле пронајдени и во поголемиот дел од нартексот, северниот кораб, во наосот и во просторијата со апсида на север, просторијата на спојот од југозападниот и северозападниот коридор од атриумот и просторијата помеѓу ѓаконикот и нартексот⁸⁹¹. Речиси сите биле во *opus tessellatum*, со исклучок на северозападниот и југоисточниот коридор на атриумот којшто бил во *opus figlinum* и мозаикот покрај западниот ѕид на нартексот во *opus crustae (lithostroton, scutulatum)*⁸⁹². При изработката на мозаиците биле употребени тесери од камен, кршена тула и поретко од тесери од стаклена паста и тесери со позлата⁸⁹³.

Мозаичкиот под на ѓаконикот бил на повисоко ниво, а комуникацијата кон него била решена со две скалила (Црт. 6, Фот. 66, Фот. 67)⁸⁹⁴. Мозаичниот под во нартексот бил поставен врз малтерна подлога (дебелина 0,03 m)⁸⁹⁵. Најдобро сочуван бил мозаикот во крстилницата (Фот. 68, Фот. 69). Во мозаиците најчесто биле изведени геометриски мотиви (триаголници, правоаголници, ромбови, хексагони, октагони, кругови, пелти, рибини крлушки, крстови, слободни или поврзани свастики - некои во меандер, бранови, плетенки со две или три ленти со или без оформени кругови, назабена лента), потоа фигурални претстави на фијала, кантарос, крстови, штит од триаголници, потоа вегетабилни мотиви (стилизирани растенија, цветови, кринови, дрва, различни плодови, бршленови и други лисја) и зооморфни претстави (пауни, петел и други птици, јагниња, змии, лавови, кошути, еленче и водни животни), комбинирани на различни начини во ленти, бордури или паноа, во или без интерсекција. На просторот од презвитериумот бил откриен дел од мозаик со претставен геометриски мотив⁸⁹⁶. Во мозаикот на подот од крстилницата бил претставен лав со три змии околу него, а на мозаикот во апсидата на просторијата којашто завршува апсидално (катехуменум или ѓаконик), покрај изворот на животот, под нозете од двата елени биле претставени лав и извиена змија со натпис помеѓу нив⁸⁹⁷.

⁸⁹¹ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 262.

⁸⁹² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 101, 104.

⁸⁹³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 121.

⁸⁹⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 98.

⁸⁹⁵ Нада Почуча Кузман и др., “Ранохристијанска базилика (нартекс) на Плаошник, Охрид,” *Македонски археолошки преглед*, бр. 1 (2008), 233.

⁸⁹⁶ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 9. Не е јасно дали тоа е истиот мозаик за којшто зборува Д. Коцо (Коцо, “Климентовиот манастир.” 144, сл. 4) или пак тоа е мозаик дел од подот на ранохристијанската базилика.

⁸⁹⁷ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 266-267; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 113, 117-118. За симболиката на оваа претстава види (Tania Velmans, “Quelques Versions Rares Du Thème de La Fontaine de Vie Dans l’art Paléochrétien,” *Cahiers Archéologiques* XIX [1969]: 29-43; Димитрова, “Четириесет и првиот

Во ѓаконикот во мотив на штит од триаголници распоредени во концентрични кружни ленти централниот дел на правоаголната просторија бил изведен натпис во којшто се споменува дека бил изработен во спомен на ѓаконисата Сосија Павла. Натпис бил изведен и под претставите на лав и змија во апсидалниот дел на истата просторија⁸⁹⁸.

Дното на базенот од првата фаза во крстилницата било во техника на мозаик со претстава на фијала од којашто истекува вода, а покрај неа два афронтирани елегантно изведени пауни позади коишто биле претставени две дрва со плодови на гранките (Црт. 7, Фот. 69)⁸⁹⁹. Во останатиот дел од подот на крстилницата мозаикот бил изведен доста невешто, во многу неправилен цртеж. Со последниот аранжман била нарушена и симетријата⁹⁰⁰.

Градежни фази и датирање

Градбата била изградена на крајот од 5 век⁹⁰¹. На постарата фаза на црквата и припаѓал и мозаикот на дното од базенот на крстилницата⁹⁰². Крстилницата и комплексот простории јужно од јужниот кораб биле дополнително доградени⁹⁰³. Според В. Битракова Грозданова крстилницата не претставувала една компактна архитектонска целина со остатокот од црквата⁹⁰⁴. Врз базенот од крстилницата била изведена дополнителна градежна интервенција⁹⁰⁵. Во првата фаза дното на базенот било во мозаичка техника, а во втората бил подигнат за 0,40 m и изведен од мермерни плочки⁹⁰⁶. Најверојатно во втората фаза бил намален и внатрешниот дијаметар на базенот (Фот. 69).

Според В. Битракова Грозданова разликите во мозаиците на градбата биле последица повеќе на уметничката зрелост на мајсторите коишто работеле врз нив отколку на стилски или

Давидов псалм.” 71, 74; Tutkovski, “The Symbolic Messages.” 131-134, 136-137). За симболиката на претставата на елен/и во борба со змија/ии види (Henri-Charles Puech, “Le Cerf et Le Serpent: Note Sur Le Symbolisme de La Mosaïque Découverte Au Baptistère de l’Henchir Messaouda,” *Cahiers Archéologiques* IV [1949], 59-60).

⁸⁹⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 112-113, 123-124, 221. Според М. Тутковски изведбата на јагниња врз симболичната претстава на псалм 91.13 од иконографски аспект била уникатна помеѓу илустрациите на псалмот во ранохристијанскиот период (Tutkovski, “The Symbolic Messages.” 132-133).

⁸⁹⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 99, 115, 120-121.

⁹⁰⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 125-126.

⁹⁰¹ Кузман, “Археолошки сведоштва.” 142. Според Тутковски, Јужна базилика и околните градби функционираше во втората половина на 4 в., додека мозаиците биле изведени при крајот на 4 в. или првата половина на 5 век (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 130).

⁹⁰² Kuzman, “The Period of Basilicas.” 67.

⁹⁰³ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 261.

⁹⁰⁴ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 261.

⁹⁰⁵ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 262, 267. Веројатно по грешка пауните се заменети со елени.

⁹⁰⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 99.

хронолошки разлики. Единствено мозаикот на дното во базенот од крстилницата се одделувал по изработката од генерално шематизирано-линеарно и без пластичност претставените мотиви. Битракова Грозданова го става под знак прашалник и користењето на шаблони во изработката⁹⁰⁷. М. Тутковски има различни тези околу хронологијата на мозаиците во Јужна базилика. Тој сметал дека мозаиците од оваа базилика заедно со мозаиците од градбата со апсида (јужен анекс на базиликата), како и мозаиците од првата фаза на Базиликата кај Дебој се меѓу најстарите изведби на мозаици во сакралните христијански градби во *Lychnidus*, датирани од крајот на 4 в. и почетокот на 5 в., но пред средината од 5 век⁹⁰⁸.

Според Д. Коцо, врз подот биле пронајдени траги од пожар, но без поконкретни информации за времето и причините⁹⁰⁹.

Иако во северниот кораб, а веројатно и во крстилницата (заб. авт.), е посведочена работа на различни мозаичари, сепак, според М. Тутковски разликите во фондот на употребени бои, уметничките квалитети на претставите за некои од коишто веројатно не бил изведен ниту цртеж (северниот анекс – просторија помеѓу гаконикот и нартексот), слично како и В. Битракова Грозданова бил со мисење дека се последица на истовремена работа на неколку групи од мозаичари и на различната вештина, а не на хронолошки разлики⁹¹⁰. Според М. Тутковски, врз основа на колоритот и стилските особености би можеле да се повлечат паралели помеѓу изведбите на мозаикот во апсидата на гаконикот и тој во централниот дел на нартексот пред влезот во централниот кораб⁹¹¹. Сметаме дека во подот на мозаикот во крстилницата можат да се идентификуваат најмалку три градежни интервенции. Според првобитниот аранжман базенот бил централно поставен во рамка исполнета со кругови во интерсекција, додека надворешната рамка од две наизменично поставени брановидни ленти и полето со кругови во интерсекција помеѓу базенот и оваа рамка во североисточната половина од крстилницата биле секундарна интервенција. Нејасно е само на која интервенција припаѓа претставата на лавот и трите змии. На став сме дека

⁹⁰⁷ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 262-263.

⁹⁰⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 192, 217.

⁹⁰⁹ Димче Коцо, “Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид,” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000), 91; Димче Коцо, “Триконхалните цркви од климентово време,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 265-266.

⁹¹⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 126, 128.

⁹¹¹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 127. Од аспект на симболиката на претставата на кантарос помеѓу два афронтирани елени пред влезот во централниот кораб, М. Тутковски сметал дека носат сотериолошка порака (Tutkovski, “The Symbolic Messages.” 131).

припаѓаат на втората. Дополнително, претставата на дното на базенот далеку ги надминува останатите претстави во крстилницата. Мозаикот во крстилницата бил оштетен со поставувањето на мал правоаголен базен (или можеби шахта) покрај југозападниот ѕид, во близина на западниот агол на крстилницата⁹¹². Овој правоаголен базенот бил изведен од тули со коишто била прекината и ѕидаријата од камења и малтер на ѕидот. Сепак, во недостаток на дополнителни егзактни информации, неопходна е проверка на овие хипотези преку археолошки истражувања.

Комплексот бил разурнат за време на Јустинијан (527-565), а веќе во втората половина на векот просторот се користел како некропола, датирана со гробови во коишто биле пронајдени монети исковани за време на Јустин (565-578)⁹¹³. Во контекст и на подигањето на градбата и изведбата на мозаиците, сметаме дека се случиле подоцна и сигурно после првите децении од 5 век.

Стратиграфија и оштетувања

За интензитетот на населување во доцноримскиот период говорат десетте подни нивоа. Притоа биле идентификувани нивоа од набиена земја, со фрагменти од садова и градежна керамика во комбинација со ситни камења и едно ниво оформено со солиден варов малтер⁹¹⁴. За истакнување е тоа што набргу после пожарот и рушењето, веројатно по образец на поликонхалната црква, поточно на крстилницата во рамките на тој комплекс, на местото на базиликата со материјал од нејзините рушевини била изградена мала триконхална црква со отворен трем на западната страна. Оваа црква била лоцирана на просторот од наосот и презвитериумот на базиликата. Подот и бил поплочен со правоаголни плочки од мермер⁹¹⁵. Врз оваа црква за време на Климент била подигната крстовидна триконхална црква со неколку градежни фази. Секундарно било изведено и пространо проширување во правец кон запад (План 26). Во турското средновековие постоела и џамија. Д. Коцо на едно место споменува постоење на црква после рушењето на првата џамија и пред подигањето на втората во втората половина на 16 в. или на почетокот од 17 век⁹¹⁶. Просторот врз базиликата бил користен и како некропола со три хоризонти на погребување. За нас од интерес е

⁹¹² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 31, 35, заб. 51115.

⁹¹³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 130.

⁹¹⁴ Нада Почуча Кузман и Сарита Карпузова, “Плаошник, Охрид,” *Македонски археолошки преглед*, бр. 1 (2008), 244, 245.

⁹¹⁵ Кузман, “Археолошки сведоштва.” 142-143, пл.2, 144.

⁹¹⁶ Коцо, “Триконхалните цркви.” 267.

првиот, со гробови датирани во периодот 6-7 в. до 10 век⁹¹⁷. Погребувања не постари од 9 в. биле евидентирани на просторот околу крстилницата⁹¹⁸. Мозаичкиот под во нартексот бил оштетен од седум средновековни јами (една со монета од 14 в.) и големо огниште⁹¹⁹. На просторот биле евидентирани и средновековни гробови вкопани во ровка кафеава земја. Со овие јами биле пресечени културни слоеви од римскиот и хеленистичкиот период и од предисторијата⁹²⁰. Хеленистичките слоеви биле пресечени и од јами во коишто бил откриен движен инвентар од раноримскиот период.

Голема Епископска базилика – Филипова базилика (*Stobi*, ср. или втора пол. 5 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Новата епископска базилика или уште позната како базилика на епископ Филип била лоцирана високо над постарата епископска базилика во западниот дел од населбата покрај улицата *Via Sacra*. Градбата била со големи димензии и по форма била трикорабна базилика со атриум со неправилна четириаголна форма, нартекс просторно поделен на три дела, северен анекс и крстилница (План 16, План 27, Фот. 70). Од целосниот габарит, досега не бил дефиниран единствено периметарот во југозападниот дел⁹²¹. Во однос на ориентацијата, во однос на другите цркви во *Stobi* оваа базилика отстапувала најмногу од оската исток-запад. Иако може да се дискутира и за други причини, како постоечката инфраструктура и правата над земјиштето⁹²², најверојатно е дека причината за таквата ориентација била максимално искористување на достапниот простор помеѓу театарот и улицата. Дотолку што со јужните делови од полукружната

⁹¹⁷ Коцо, “Климентовиот манастир.” 129-182; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 278-279. За резултатите од најновите истражувања види (Кузман, “Археолошки сведоштва.” 144-158).

⁹¹⁸ Нада Почуча Кузман и Сашо Ацески, “Крстилница на Плаошник, Охрид,” *Македонски археолошки преглед*, бр. 1 (2008), 228-229. Врз основа на садовата керамика и на една светилка било констатирано дека гробовите биле вкопани во културен слој од римскиот период.

⁹¹⁹ Не е јасно дали е истото огниште со кружна форма со бронзен скифат на Андроник III Палеолог (1328-1341), (Почуча Кузман и Карпузова, “Плаошник.” 245).

⁹²⁰ Почуча Кузман и др., “Ранохристијанска базилика (нартекс).” 233, 234, 235. Под мозаикот биле откриени монети од 3-2 в. пр.н.е., коишто припаѓале на интактни или нарушени населбински слоеви генерално датирани во доцен хеленизам (Почуча Кузман и Карпузова, “Плаошник.” 244).

⁹²¹ За таа цел во 2013 година од НУ Стоби биле спроведени скенирања со гео-радар на тој простор. Резултатите од нив се непубликувани. Основни информации се достапни на <http://stobi.mk/n/d0%bev/d0%besti/r/d0%b5/d0%b0lizir/d0%b0n-m/d0%b0l-%d0%b5u-gr/d0%b0nt-z/d0%b0-d0%b5pisk/d0%bepsk/d0%b0t/d0%b0-b/d0%b0zilik/d0%b0> (последно посетено на 13.08.2020).

⁹²² Snively, “Transepts in the Ecclesiastical Architecture.” 70.

апсида и јужниот кораб градбата налегнале врз периметралниот циркуларен сид од театарот, а на северозапад било бил изведен атриум со неправилна форма.

Основната комуникација помеѓу улицата Via Sacra и црквата бил еден премин лоциран југозападнот од тротоарот од улицата, во линија со средината од градбата Полукружен плоштад (Фот. 71). Во иста линија во правец кон југоисток, а пред северозападниот сид од нартексот бил лоциран атриумот⁹²³. Околу него се протегале три коридори коишто ја следеле неправилната форма од атриумот, југозападен, североисточен и еден којшто ги поврзувал претходните два (Фот. 72). Преку коридорите се стигнувало до северниот и јужниот дел од нартексот. Од страничните коридори постоеле премини и кон атриумот. Сите биле изведени на ист начин т.е. со столб поставен во средината од растојанието помеѓу доворотниците од преминот. Од југозападниот коридор кон атриумот постоеле два такви премини, а од североисточниот еден. За истакнување се констатираните разлики во техниките на зидање и употребените градежни материјали во сидовите со коишто бил заобиколен атриумот. Заради тоа несомнено е дека комуникациите на просторот се менувале во најмалку два-три наврати (Фот. 73). Во техничката документација се прикажани два латерално поставени премини помеѓу атриумот и нартексот (План 27). Тие биле секундарно затворени и денес е презентирана градежна фаза во којашто не постоела комуникација помеѓу атриумот и нартексот. Според ситуацијата на терен сметаме дека не треба да се отфрла и можноста во одреден период да постел еден широк премин помеѓу атриумот и нартексот⁹²⁴. Од североисточниот коридор постоеле два премини и кон две простории коишто немале други комуникации. Едната со цела должина била покрај Via Sacra, а другата покрај нартексот⁹²⁵. Нартексот бил поделен на три дела со по два постаменти со бази поставени врз камени блокови – стилобати, на иста висина нивото со површината на мозаикот од втората фаза (Фот. 74). Камените блокови со постаментите биле во исти линии со првите стилобати помеѓу корабите. Од триделниот нартекс постоеле три премини кон корабите од црквата (Фот. 75). Од јужниот дел од нартексот постоела и комуникација кон југозапад. Преку тој премин и преку високи скали покрај

⁹²³ Бидејќи при ископувањата во далечната 1933 год. во атриумот бил констатиран еден масивен мортар, истражувачите тој простор го интерпретирале како крстилница (Petrović, “U Stobima danas.” 474; Николајевић, “Ранохришћанске крстионице.” 226).

⁹²⁴ Во одреден период кон нартексот постоеле вкупно четири премини, два од коридорите и два ода атриумот (Snively, “The Early Christian Basilicas.” 102), доколку воопшто атриумот и бил оформен за време кога тие премини биле во функција.

⁹²⁵ Врз основа на дел од публикуваната техничка документација, просторијата покрај Via Sacra била секундарно поделена на две помали простории, двете со излез на улицата.

југозападниот потпорен ѕид се слегувало до нивото од крстилницата и комплексот простории околу неа (Фот. 76). Од северниот дел од нартексот, на североисток се преминувало кон една правоаголна просторија којашто имала премини на сите страни (Фот. 77)⁹²⁶. Кон северозапад и кон југоисток кон две простории, а на североисток кон отворен простор т.е. двор (Фот. 78). Дворот од просторијата со апсида источно од него и од улицата бил одделен со ѕидови⁹²⁷. Просторијата кон југоисток комуницирала со северниот кораб (Фот. 77, Фот. 79)⁹²⁸. Просторијата кон северозапад била интерпретирана како катихуменум или консигнаториум⁹²⁹.

Просторот којшто го заземале трите кораби бил предмет на неколку дополнителни градежни интервенции со различен обем. Северниот кораб покрај претходно споменатите премини кон нартексот и кон просторијата североисточно од него, имал и премин кој што водел кон југоисток (Фот. 80). Не е јасна намената на ѕидот којшто се протега по средината од речиси целата должина на коработ (Фот. 81). Преку југоисточниот премин можеби била остварувана и комуникацијата со епископската резиденција (работно наречена Казино). Кон југоисток биле констатирани и тесни скали од камени блокови. Помеѓу апсидата и овој премин била заградена просторија поплочена со камени плочи. Кон североисток веројатно постоела и комуникација со т.н. Епископска резиденција. Иако засега немаме посилни аргументи, со став сме дека комплексот простории во последната фаза од своето постоење бил поврзан со дејноста на црквата.

Во полукружната олтарна апсида во полукружен простор од сите страни заграден со ѕидови била сместена крипта. Кон криптата воделе само два премини поставени странично од страната на презвитериумот. Во двете страни од полукружниот ѕид биле поставени правоаголни ниши, а во централниот дел врз три бази стоеле три колони. Сочуван бил само еден јонски капител. Апсидата и криптата биле поделени со полукружен коридор – амбулаториум. Нивото на газење во коридорот било за 1,75 m пониско од нивото на подот во презвитериумот (Црт. 8, Фот. 82). Врз апсидата стоеле двојни прозорски столбови – менао. Со оглед на тоа што не знаеме за интактната ситуација, не треба да се отфрла и можност пониските менао да биле паднати од галериите. Еден раскошно

⁹²⁶ Во оваа просторија биле пронајдени столб и пиластер капител, бронзен прстен, фрагментирано прозорско стакло и железни клинци.

⁹²⁷ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 167.

⁹²⁸ Во неа биле откриени менао, керамички сад со дебели ѕидови со претставен крст и симболи алфа и омега, потоа бронзена фибула, фрагменти од стаклени чаши, пршлен изработен од мермер, и плочки од бакар Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 169.

⁹²⁹ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 169; Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 89. Ваквата интерпретација била базирана врз пронајдените банкени т.е. клупи за седење со траги од маса помеѓу нив, огниште и голем број фрагменти од керамички и стаклени садови.

декориран импост за капител којшто носел аркада паднал кон југоисток, директно врз кровот од една од адаптираните простории помеѓу радијалните сидови од театарот (Фот. 83).

И. Николајевиќ сметала дека дека Новата епископска или Филипова базилика не била катедрална црква, туку дека имала мартиријален карактер⁹³⁰.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од градбата биле изградени во *opus incertum* од обработени камења со средна големина поврзани со варов малтер. Само на места биле употребени фрагменти од градежна керамика. За разлика од нив, бројот на сполии е релативно голем, особено во делот на апсидата и во сидовите околу неа. Во *opus mixtum* биле изградени само два зида. Едниот е јужниот дел од сидот помеѓу атриумот и нартексот, поконкретно доворотниците од преминот, а другиот бил северниот сид од северниот кораб (Фот. 73, Фот. 79). Бројот на редови тули употребени во северниот сид од северниот кораб бил четири или пет⁹³¹. И на двете места како врзивно средство бил употребен груб варов малтер помешан со кршена тула, меѓу кој се наоѓаат и поголеми парчиња. Неколку тули биле конзервирани врз сидот од атриумот којшто се наоѓал спротивно од влезот покрај Via Sacra (Фот. 72). Според С. Snively варовиот малтер со црвеникава боја и парчиња од градежна керамика бил специфичен за втората градежна фаза⁹³².

Корабите биле меѓусебно одделени со стилобати изградени врз здравица (Фот. 84). Нивната изградба и полнењето на просторот меѓу нив, а врз остатоците од старата базилика претставувал исклучително масивен градежен зафат. Врз стилобатите изведени од камења и варов малтер биле поставени седишта од театарот. Капителите и столбовите, дел реупотребени⁹³³, лежеле масивни јонски бази поставени врз стилобатите т.е. врз реупотребените седишта од театарот (Фот. 85). Со оглед на тоа што биле откриени и импости, може да се претпостави дека врз колонадата се потпирала аркада⁹³⁴. Секундарно, со изградбата на нови стилобати внатрешно во корабите и паралелно покрај старите стилобати, ширините од северниот и од јужниот кораб биле намалени (План 27). Во втората фаза, новите стилобати носеле молитни мермерни столпци со правоаголен пресек и полутопка одозгора⁹³⁵. Помеѓу просторот меѓу ниските столпци бил преграден со

⁹³⁰ Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 226, заб. 11

⁹³¹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 222; Микулчиќ, *СТОБИ*. 120. На терен се конзервирани пет реда.

⁹³² Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 71.

⁹³³ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 88.

⁹³⁴ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 90.

⁹³⁵ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220.

релјефно декорирани парапетни плочи од песочник и од мермер⁹³⁶. Плочите со страните биле заглавени во страничните вдлабнувања од столпците. Но, Е. Kitzinger предлага реконструкција според којашто шеснаесетте столпци и споменатите парапетни плочи биле дел од аранжманот на галериите⁹³⁷. Со истражувањата во 2010 год. на просторот северозападно од Via Sacra, во квадрат F10 од сектор 87 плитко под површианта на теренот беа откриени еден оштетен столбец и капител (Фот. 86). Врз основа на оваа информација може да се заклучи дека бројот на столпци не е конечен.

Според првичниот архитектонски аранжман врз стилобатите биле поставени вкупно единаесет столбови, додела во втората фаза само осум⁹³⁸. Во втората фаза во близина на западниот раб на презвителиумот во линија со постариот стилобат биле изсидани столпци, а продолженијата на стилобатите до антите на источните сидови биле отстранети. Дополнително паралелно со постарите стилобати биле изградени нови. Со нив ширината на страничните кораби била намалена, а истовремено биле во функција како база за оградата⁹³⁹. Новите стилобати се протегале по целата должина од корабите, со премини оставени во линија со премините во презвителиумот. Со споменатиот аранжман во источниот крај од црквата бил формиран т.н. псевдо-трансепт⁹⁴⁰. Новите колони биле со поголеми столбови, поставени поблиску еден до друг⁹⁴¹. Во постарата техничка документација на југозападниот крај од корабите покрај стилобатите биле документирани правоаголни заградени простори (План 28).

Како што беше споменато и на почетокот од анализата на градежниот и конструктивен систем во црквата биле употребени голем број елементи од театарот. Покрај спомената употреба на седишта во стилобатите, реупотребени биле и дел од столбовите од театарот, доворотниците од преминот помеѓу нартексот и централниот кораб биле целосно пренесени од еден (веројатно

⁹³⁶ Микулчиќ, *СТОБИ*. 124.

⁹³⁷ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 90, 92. Иако мора да се истакне дека во контекст на претпоставените галерии голем проблем претставува тоа што не биле пронајдени скали. С. Snively ја отфрла можноста за постоење на галерии на нартексот и над страничните кораби во текот на првата фаза, но остава простор за нивно постоење во втората (Snively, "The Early Christian Basilicas." 143, 146).

⁹³⁸ Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 70; Микулчиќ, *СТОБИ*. 122. Според В. Лилчиќ во првата фаза врз северниот стилобат биле поставени тринаесет, а во втората единаесет столбови (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 822).

⁹³⁹ Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 70

⁹⁴⁰ Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 72

⁹⁴¹ Каролин Снајвли, "Епископската базилика во контекст," во *Студии за старините на Стоби* том. IV, ур. Силвана Блажевска, (Stobi: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018), 289.

североисточниот) од премините помеѓу орхестрата и скената. Архитрави биле употребени како довратници во преминот помеѓу северниот кораб и нартексот⁹⁴².

Врз внатрешното лице од апсидата, во процесот на истражување била сеуште сочувана малтерна облога (Фот. 82).

Подовите во трите помошни простории североисточно од нартексот и од северниот кораб биле поплочени со камени плочи (Фот. 77). Значителен дел од подните површини од црквата биле покриени со мозаици. Во првата фаза подот во презвитериумот бил изведен од големи мермерни плочи и полиња во *opus sectile* поставени врз подлога од хидростатен малтер.

Архитектонска декорација

Во техника на мозаик бил изведен подот во нартексот. Притоа претставите биле поделени во три рамени правоаголни полиња, секое лоцирано во еден дел од триделниот нартекс. Најдобро сочуван бил подот во централниот дел, во линија со централниот кораб. Тука во шест квадратни полиња распоредени во два реда биле изведени геометриски, вегетабилни и фигурални мотиви. Меѓу останатите карактеристична е претставата на профили од глава од коњ и човечка глава во едно од кружните полиња формирано со преплет на плетенка од две ленти (Фот. 87). Сериозно оштетен бил мозаикот во северниот дел од нартексот. Во последниот период од функционирањето на градбата т.е. во втората половина од 6 в., мозаикот бил оштетен во значителна мера, заради што бил саниран многу наивно со тули и малтер⁹⁴³.

Во централниот кораб биле констатирани две различни нивоа на под изработени во техника на мозаик. Двата мозаика биле изработени врз подлога од хидростатен малтер. Сочуваниот мозаик бил изведен со комбинирање на техниките *opus sectile* и *opus tessellatum*. На просторот во централниот кораб покриен со мозаичка декорација, со рамки изведени од плочки од бел мермер биле оформени петнаесет правоаголни полиња. Тие биле распоредени во три реда со по пет

⁹⁴² Сариа, "Позориште у Стобима." 46. Капителите од скената изработени за време на Хадријан (117-138) биле наредени во орхестрата, веројатно подготвени за реупотреба. Треба да се спомене и дека на идентичен начин биле решени и довратниците од преминот помеѓу нартексот и централниот кораб во Северна базилика. Во *Heraclea Lynkestis* дел од архитектонската пластика од театарот била наредена покрај ортостатот. Во истиот град, во еден од премините помеѓу просториите североисточно од портикот како довратници биле употребени архитрави.

⁹⁴³ Ruth Kolarik, "The Episcopal Basilica at Stobi: The Phases of Mosaic Decoration," во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, ур. Blaga Aleksova и James Wiseman (Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981), 69; James Wiseman, "Archaeology and History at Stobi, Macedonia," во *Rome and the Provinces*, ур. Charles B. McClendon (New Haven, Connecticut: New Haven Society of the Archaeological Institute of America, 1986), 43.

полиња⁹⁴⁴. Во деловите изведени во *opus sectile* биле користени плочки од бел мермер и сив шкрилец (Фот. 88).

На просторот од јужниот кораб исто така биле констатирани две нивоа на под изведени во техника на мозаик (Црт. 9). Во постариот мозаик биле изведени геометриски мотиви коишто покажувале сличност со тие изведени во Палата на Полихарм. Постариот мозаик бил изработен во средината од 5 век. Во овој мозаик на две места биле вклучени и мотиви со епиграфска содржина. Во едниот се споменувало остварувањето на заветот за поставување на мозаик во црквата од страна на Перистерија⁹⁴⁵. Вториот мозаик споменува дека најпобожната ѓакониса ја поплочила екседрата заради завет⁹⁴⁶. Овој мозаик бил интенционално пробиеен при вкопувањето на засводена гробница – крипта. Врз постариот мозаик и врз гробницата, на крајот од 5 в. или почетокот од 6 в, бил изведен нов мозаик со потполно различна содржина⁹⁴⁷.

Ј. Петровиќ споменува постоење на под изведен во техника на мозаик и во северениот кораб⁹⁴⁸. Ѓ. Мано-Зиси пак тврди дека заради големите оштетувања била констатирана единствено подлога од набиена земја, со неколку плочи од шкрилец⁹⁴⁹.

Раскошно сидно сликарство било изведено со комбинација од фреско и секо техника веднаш после изградбата во текот од 5 век⁹⁵⁰. Сликаството било изведено врз слој малтер со дебелина 0,01 - 0,03 m. Во сликарска техника била изведена имитација на сидна облога со мермер, и повеќе претстави на човечки ликови (Црт. 10, Фот. 89)⁹⁵¹. Покрај сидно сликарство, дел од сидовите биле со декорација во штукo техника, а над олтарот (веројатно се мисли во конхата) со тесери од стаклена паста бил изведен сиден мозаик⁹⁵².

⁹⁴⁴ Микулчиќ, *СТОБИ*. 122.

⁹⁴⁵ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220, 231.

⁹⁴⁶ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 399; James Wiseman и Djordje Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972," *American Journal of Archaeology* 77, бр. 4 (1973), 397, Pl. 67, Fig. 12; Костић, "Маргиналије." 197. За листа на имиња посведочени и генерално натписи во мозаик на просторот на поранешна Југославија види (Marija Buzov, "Prilog raznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji," *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 7 (1990): 45–64), за територијата на централна и северна Р. Грција (провинција *Achaia*) види (William R. Caraher, "Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece" (PhD, Columbus, The Ohio State University, 2003), 314-337).

⁹⁴⁷ Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 292.

⁹⁴⁸ Petrović, "U Stobima danas." 475.

⁹⁴⁹ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 165-166.

⁹⁵⁰ Милан Ђурић, "О скидању зидних сликарија у Стоби," *Starinar* VII (1932), 86; Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220.

⁹⁵¹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 108; Wiseman, "Archaeology and History." 43.

⁹⁵² Petrović, "U Stobima danas." 495.

Во контекст на конструктивната и декоративната камена пластика, И. Микулчиќ бил со став дека столбовите употребени при изградбата на црквата биле поголеми и врз нив биле поставени масивни и богато декорирани теодосијански, коринтски и двозонски капители⁹⁵³. Ѓ Мано-Зиси пак сметал дека раскошните колони со вакви капители базиликата ги добила со градежните зафати преземени во рамки на обновата во 5 век⁹⁵⁴. Реконструкцијата од Е. Kitzinger за којашто се зборува погоре во текстот може да се надолжни со јонските импост капители употребени во галериите. Транзени биле поставени врз камените блокови од розов мермер во олтарната преграда. Парапетните плочи коишто стоеле помеѓу столпците поставени врз стилобатите помеѓу корабите имале претстави изработени во релјеф. Во јужниот дел од централниот кораб бил откриен и амвон. До платформата се стигнувало преку две скали поставени на југоисточната и северозападната страна (Црт. 11, Фот. 90)⁹⁵⁵. И амвонот имал огради изработени во ажурна техника⁹⁵⁶.

Повеќе истражувачи ги забележале разликите во декоративната и конструктивната пластика во базиликата⁹⁵⁷. Како причина се наведувало вклучувањето на поголем број на уметници, долгиот период на изработка на елементите или можеби дури и различната висина на средства донирани за создавање на градбата.

Крстилница од Епископска базилика

Крстилницата била лоцирана југозападно покрај југозападниот потпоред сид од помладата базилика. Нивото на подовите било пониско во однос на нивото во старата црква (План 16, План 27, Црт. 1). Крстилницата со исклучок на североисточната страна, имала премини од трите страни. По два биле лоцирани на северозападната и југоисточната страна, а еден на југозападната (Фот. 91). Иако комплексот простории околу крстилницата сеуште не е доистражен, главната комуникација кон крстилницата најверојатно водела од северозапад, преку високите скалила (единаесет стапалки од песочник) покрај југозападниот потпоред сид од црквата. До скалите се стигнувало преку премин во југозападниот сид од нартексот (Фот. 76).

Крстилницата имала четиристна форма впишана во четириаголник. Столбовите поставени врз оградата од базенот веројатно носеле балдахин (Црт. 12)⁹⁵⁸. Формата на основата не

⁹⁵³ Микулчиќ, *СТОБИ*. 123-124.

⁹⁵⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220.

⁹⁵⁵ Според реконструкцијата амвонот бил висок 1,00 m.

⁹⁵⁶ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 26-27.

⁹⁵⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 24, 25, 30.

⁹⁵⁸ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220.

била правоаголна бидејќи југоисточниот ѕид бил подолг од северозападниот за околу 0,60 m, што се манифестирало како закосување на југозападниот ѕид.

Просторијата била заградена со ѕидови од обработени камења – песочник, фрагменти од градежна керамика и варов малтер (Фот. 92). Конхите во горните делови од аглите биле изведени со тули и варов малтер. Базенот бил целосно изграден од тули поврзани со варов и хидростатен малтер (Фот. 93). Формата му била кружна, со две ниши впишани од источната и западната страна и четири скали поставени симетрично по две на северната и јужната страна. Врз целата површина од конструкцијата на базенот била изведена облога со камени плочки со бела и сива боја аплицирани врз подлога од хидростатен малтер (Фот. 94). Во правата фаза биле употребени и плочки со црвеникава боја⁹⁵⁹. Врз шесте „краци“ од преградата стоеле шест ниски столбови - колонети. На секој низок столб одговарал по еден висок столб поставен над база којашто лежела директно врз мозаикот (Фот. 91)⁹⁶⁰. Врз секој од вкупно дванаесетте столбови биле поставени јонски импост капители во две различни големини. Сочувани биле сите, освен еден од капителите со помали димензии.

При истражувањата биле констатирани две градежни фази и ѕидно сликарство изведено во најмалку четири слоеви (Фот. 95). Со последното пресликување претставите биле покриени со вар врз којашто биле изведени едноставни геометриски мотиви. Во североисточната конха врз постарото сликарство врз бела основа бил изведен крст со жолтеникаво кафена боја⁹⁶¹. Двете градежни фази биле идентификувани и во мозикот на подот и во базенот (Црт. 13). Во ѕидовите со коишто бил заграден базенот јасно се издвојувал постар базен од тули со помала дебелина поврзани со варов малтер. Овие градежни материјали биле употребени до ниво еднакво или нешто повисоко од подот со мозаик или на иста висина со второто скалило над дното од базенот (Фот. 96). Според Б. Алексова примарниот архитектонски аранжман на крстиницата со „две писцини“ бил во функција уште за време на постарата базилика⁹⁶². Сепак, стратиграфските истражувања покажале дека крстилницата не била постара од третата четвртина на 5 век⁹⁶³. Врз основа на монета R. Kolarik изведбата на мозаикот во крстилницата ја датирала во втората половина од 5 в., а

⁹⁵⁹ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 101.

⁹⁶⁰ В. Лилчиќ сметал дека не е одржлива реконструкцијата со двојна потпорна колонадата над којашто се потпирале архиволти (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 839).

⁹⁶¹ James Wiseman и Djordje Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974,” *Journal of Field Archaeology* 1, бр. 1/2 (1974), 144, сл. 30, 145, 146.

⁹⁶² Aleksova, “The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations.” 292.

⁹⁶³ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 160.

обновата во почетокот од 6 век⁹⁶⁴. Г. Цветковиќ-Томашевиќ изведбата на овој мозаик ја сместила во првата или втората деценија од 6 век⁹⁶⁵. Врз сидовите, вклучително и во конхите било изведено сидно сликарство во коешто може да се издвојат една основна фаза и уште најмалку три до четири пресликувања, податок којшто е забележан од аутопсија (Фот. 95). Според други истражувачи крстилницата била изградена на крајот од 4 в. и функционирала до 479 год., кога заедно со базиликата најверојатно била оштетена. Според Б. Алексова, инсталирањето на пониските колонети врз краците од оградниот сид околу базенот припаѓало на градежните интервенции поврзани со првата фаза, додека повисоките колони биле поставени подоцна во последната фаза од употребата на крстилницата⁹⁶⁶. Додека W. B. Dinsmoor не бил категоричен во врска со нивното постоење пред оштетувањето и обновата. Обновена била заедно со обновата на базиликата при крајот од 5 в. и почетокот од 6 век⁹⁶⁷. Според Ѓ. Мано-Зиси, во првата фаза крштевањето се изведувало со потопување (*immersio*), а во втората, после поставувањето на мермерниот кантарос со полевање (*ablutio*) (Фот. 97)⁹⁶⁸. Според Б. Алексова кантаросот бил воведен во аранжманот на крстилницата при обновата изведена за време на Јустинијан (527-565)⁹⁶⁹.

Според В. Лилчиќ, столбовите околу базенот имале отвори во горниот дел, заради што се претпоставува дека помеѓу нив се протеѓале железни шипки на коишто биле прикачени завеси⁹⁷⁰. Јонските импост капители од крстилницата, според С. Филипова биле изработени на крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. За јонските импост капители коишто биле поставени врз колонетите била на мислење дека биле сполии и дека се постари⁹⁷¹, податок којшто е конзистентен со тврдењата на Б. Алексова дека колоните поставени директно врз мозаикот, покрај базенот биле воведени со секундарниот архитектонски аранжман. Во тој случај овие капители може и да не се сполии.

Во поново време бил направен обид за тридимензионална реконструкција на крстилницата, којашто значително се разликува од реконструкцијата на W. B. Dinsmoore (Црт. 14)⁹⁷².

Градежни фази и датирање

⁹⁶⁴ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 114, 117.

⁹⁶⁵ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 82.

⁹⁶⁶ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 101.

⁹⁶⁷ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 839.

⁹⁶⁸ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 220, 232.

⁹⁶⁹ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 101.

⁹⁷⁰ Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 79.

⁹⁷¹ Филипова, *Рановизантиските капители*. 181-192 (кат. бр. 92-101).

⁹⁷² Jade Stella Wells, "A Virtual Reconstruction of the Baptistery of the Episcopial Basilica at Stobi (R. Macedonia)" (MA, Kingston, Ontario, Canada, Queen's University, 2018). Предложената реконструкција е на страни 105-106.

Поголем број истражувачи, безмалку околу сто години дискутираат околу градежните фази и хронологијата на епископската базилика во *Stobi*⁹⁷³. Генерално размислувата се конципирани околу две градежни фази и неколку дополнителни градежни зафати со лимитиран карактер⁹⁷⁴.

Врз основа на информацијата за тоа дека употребата на варов малтер со црвеникава боја помешан со кршена тула бил карактеристичен за втората фаза⁹⁷⁵, довратниците од југозападниот премин кон нартексот и северниот ѕид од северниот кораб најверојатно биле значително оштетени. Обновата била изведена во *opus mixtum*. Доколку се прифати ваквата интерпретација, затворањето на југозападниот премин помеѓу атриумот и нартексот се случило после обновата на градбата. Со оглед на тоа што дискутираната обнова се случила врз ѕидови од нартексот и северниот кораб, сметаме дека е основано да претпоставиме дека во првата фаза базиликата била едноставна трикорабна базилика со нартекс и веројатно крстилница. Дополнително, за довратникот од јужниот премин кон нартексот бил дограден југозападниот ѕид од атриумот, а за северниот кораб и за нартексот бил дограден комплексот од три простории. Ако на тоа се додаде и податокот дека кон северните простории биле доградени уште две простории и едната потоа поделена, се доаѓа до заклучок за еден процес на еволуција и дефинирање на просторот и улогата на просториите во рамките на црквата. Период којшто најверојатно започнал во последната четвртина или при крајот на 5 в. и траел во 6 век.

Покрај констатираните две нивоа на подови во централниот и јужниот кораб, во стилобатите помеѓу корабите и со сигурност во ѕидовите, две градежни фази биле евидентирани и во стилобатот од презвитериумот (Фот. 82, Фот. 90, Фот. 98). Во првата фаза биле употребени масивни седишта од театарот коишто заради тежината и неонзистентноста на насипана земја под нив набргу почнале да пропаѓаат. Заради тоа било интервенирано со подигање на нивото и поставување на нов стилобат со блокови од црвеникав мермер, повлечен за 1,20 m кон северозапад⁹⁷⁶. Во делот од синтронот биле констатирани три градежни фази (Фот. 99). Со оглед

⁹⁷³ Оваа црква е една од првите истражувани градби, а чишто истражувања започнати за време на Прва светска војна (1917-1918) сеуште траат. Именувањето како Филипова базилика било според епископот Филип, споменат во монументалниот и секундарно реупотребен камен надвратник како лице коешто го подигнало храмот (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 1, 25, 27 сл. 138; Костиќ, “Маргиналије.” 198, заб. 9; Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 136-137).

⁹⁷⁴ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 138.

⁹⁷⁵ Snively, “Transepts in the Ecclesiastical Architecture.” 71.

⁹⁷⁶ Aleksova, “The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations.” 292.

на тоа што амвонот бил изработен од истиот розевикав мермер како и стилобатот од олтарната преграда, најверојатно и тој бил поставен во втората фаза⁹⁷⁷.

Неколку од првите истражувачи на базиликата, нејзината изградба ја датирале околу 500 год., или во првата четвртина од 6 век⁹⁷⁸. И. Николајевиќ-Стојковиќ врз основа на аналогии дошла до заклучок дека црквата треба да се датира во почетокот или првата половина од 5 в. и дека не постојат никакви елементи на скулптурата од 6 век⁹⁷⁹. Ѓ. Мано-Зиси датирањето на изградбата на црквата во крајот од 4 в. го направил врз основа на анализа на повеќе елементи⁹⁸⁰. J. Wiseman изградбата ја датирал околу средината од 5 в., а обновата при крајот од 5 в. или почетокот од 6 век⁹⁸¹. V. Anderson- Stojanović врз основа на датирањето на насипот под подот од првата фаза на базиликата, како *terminus post quem* за изградбата ја поставила третата четвртина од 5 век⁹⁸². С. Snively земајќи ги предвид резултатите од истражувањата на V. Anderson- Stojanović изградбата ја датирала во втората половина или последната четвртина од 5 в., а обновата во првата половина од 6 век⁹⁸³. И. Микулчиќ смета дека црквата била делумно срушена во средината од 5 в., после што биле преземените зафати за нејзина обнова. Притоа, врз постариот под бил насипан слој 0,12 - 0,40 m, врз којшто бил изведен нов мозаик⁹⁸⁴. Б. Алексова изградбата на црквата ја поврзувала со подигање на рангот на *Stobi* како главен град на провинцијата *Macedonia Salutaris* и прогласувањето на *Thessalonica* за викаријат од страна на папата Инокентиј во 412 година. Заради

⁹⁷⁷ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 837.

⁹⁷⁸ Егер, "Градска црква." 29, 41-42; Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 101-110, 153, заб. 5. P. Егер датирањето го направил врз основа на капителите, за некои од кои R. Kautsch покажал на аналогни примероци од *Constantinopolis* датирани во последната третина или втората половина на 5 век. За пиластер капителите P. Егер сметал дека дел се реупотребени и датирани околу 200 год., а дел се нивни имитации. Имитациите според E. Kitzinger биле датирани во 4 век. R. Kautsch го прифатил датирањето од P. Егер. И. Николајевиќ-Стојковиќ пак ги поврзувала со споменици во *Constantinopolis* коишто потекнувале од околу 430 година. За ова, како и по размислувањата за останатите аргументи на други истражувачи види (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 12-13, заб. 32-34, 16-17, 20-21, 28, 30).

⁹⁷⁹ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 18, 29-30, 32.

⁹⁸⁰ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 216-217. На почетокот од југословенско-американските истражувања тоа било општоприфатен став (Snively, "The Early Christian Basilicas." 158, 178, заб.177).

⁹⁸¹ Wiseman, "The City in Macedonia." 305; Wiseman, "Archaeology and History." 43. Истражувањата на слоевите помеѓу подовите од двете фази во нартексот, јужниот кораб и во презвитриумот не дале поконкретни хронолошки податоци (Snively, "The Early Christian Basilicas." 159).

⁹⁸² Virginia Anderson-Stojanović, *STOBI - The Hellenistic and Roman Pottery* (New Jersey: Princeton University Press, 1992), 63, 182; Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 69, заб. 18. Сигурно датирани монети под подот од првата фаза биле исковани во периодот 425-455 година. Заради тоа С. Snively најпрво била со став дека градбата била изградена во текот на втората четвртина или средината од 5 век (Snively, "The Early Christian Basilicas." 158, 178-179, заб. 178).

⁹⁸³ Snively, "Intramural Burial in the Cities." 494-495.

⁹⁸⁴ Микулчиќ, *СТОБИ*. 128.

тоа сметала дека базиликата била подигната во почетокот од 5 век⁹⁸⁵. Градежни интервенции биле констатирани и во втората четвртина од 6 в. после наводниот земјотрес од 518 година⁹⁸⁶. И. Николајевиќ-Стојковиќ била со став дека во епископската базилика и генерално во *Stobi*, не постоеле камени конструктивно-декоративни елементи коишто може да се датираат пред 5 в. и во 6 век⁹⁸⁷. Кај С. Филипова меѓу широко датираниите декоративни елементи се издвојуваат неколку групи. Едната група капители од долната колонада ги датира во втората четвртина или средината од 5 век. Друга група, главно импости за менао ги датира во втората половина од 5 век. Двезонските фигурални капители според С. Филипова биле изработени во доцниот 5 в. или почетокот од 6 в., а една група главно јонски импост капители ги датира во првата половина од 6 век⁹⁸⁸. До заклучок за можно ремоделирање на црквата за време на Јустинијан (527-565) стигнал и В. Лилчиќ, пред сè, врз основа на анализата на двата композитни капители⁹⁸⁹. Во околината на базиликата биле констатирани еден импост капител за столб датиран во втора половина од 6 в., и еден кемпфер капител со врат датиран или во доцен 5 в. или во средина од 6 век⁹⁹⁰. В. Лилчиќ истакнува дека заради тоа што елементи биле пронајдени во наосот, дел од архитектонската пластика од првата фаза бил употребен и во втората фаза.

Во контекст на двете генерални градежни фази констатирани на повеќе места во базиликата, треба да се имаат во предвид и разликите во стилот и уметничките квалитети на архитектонската пластика⁹⁹¹. Притоа мора да се истакне дека постојат разлики помеѓу прецизната изработка на парапетните плочи и шематизираниите и несиметрични претстави на останатата пластика (капителите, задна страна од надвратникот со натпис во којшто се споменува епископ Филип), (Фот. 73, Фот. 100). Според Р. Егер тоа било последица на различната висина на прилозите коишто различни лица ги донирале при градењето на црквата. Сепак И. Николајевиќ-Стојковиќ дискутирајќи ја оваа интерпретација низ призма на тоа дали ако ктитор бил епископот, на други

⁹⁸⁵ Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 294.

⁹⁸⁶ Wiseman, "Archaeology and History." 43; Aleksova, "The Old Episcopal Basilica - Archaeological Excavations." 292. Snively, "Transepts in the Ecclesiastical Architecture." 69, заб. 18.

⁹⁸⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантиска декоративна и архитектонска пластика*. 33. На страна 43 од иститот труд споменува дека развојот на архитектонската скулптура во *Stobi* може да се следи од 4 в. до крајот на 5 век.

⁹⁸⁸ Филипова, *Рановизантиските капители*. 139-204 (кат. бр. 37-111).

⁹⁸⁹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 849, 850. С. Филипова за овие капители коишто и И. Николајевиќ-Стојковиќ ги датирала во првата половина од 5 в., е со став дека биле изработени во првата четвртина од 6 век (Филипова, *Рановизантиските капители*. 192-195 (кат. бр.103-104). Покрај овие капители, останатите композитни капители (кат. бр. 105, 106) ги датира за време на Јустинијан (527-565) или во првата половина од 6 век.

⁹⁹⁰ Филипова, *Рановизантиските капители*. 146-147 (кат. бр. 48), 171-172 (кат. бр. 82).

⁹⁹¹ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантиска декоративна и архитектонска пластика*. 30

лица им било дозволено да донираат, смета дека разликите биле последица на смртта на ктиторот и краткотраен престанок на работите⁹⁹². Дополнително, Николајевиќ-Стојковиќ сметала дека врвните остварувања во пластиката на базиликата биле дело на мајстори од некој значаен уметнички центар, веројатно *Thessalonica*. Спротивно, според Е. Kitzinger и покрај големите варијации од аспект на деталите скулптуралната декорација била зачудувачки хомогена⁹⁹³.

Според R. Kolarik, *terminus post quem* за првиот мозаик во централниот кораб била средината од 5 век⁹⁹⁴. *Terminus post quem* за првиот мозаик во јужниот кораб бил поставен со монети датирани во периодот 425-450⁹⁹⁵. Вториот мозаик во нартексот бил синхрон со вториот мозаик во јужниот кораб, и двата врз основа на аналогии биле датирани во крајот од 5 в. и почетокот од 6 век⁹⁹⁶. Г. Цветковиќ-Томашевиќ помладиот мозаикот во јужниот кораб го датирала пред 518 год., т.е., слично како и R. Kolarik, на крајот од 5 в. и почетокот од 6 век⁹⁹⁷. Во дисертацијата за мозаиците од *Stobi*, R. Kolarik изведбата на помладиот мозаик во јужниот кораб ја датирала истовремено со помладиот мозаик во нартексот, т.е., во почетокот од 6 век⁹⁹⁸. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ, мозаикот во нартексот бил изведен во втората деценија од 6 в., а помладиот мозаик во јужниот кораб бил изработен во средината или шестата-седмата деценија од 6 век⁹⁹⁹. Во последниот период од функционирањето на градбата т.е. во средината и втората половина од 6 в., првичните наивни и груби ретуши врз мозаикот во нартексот биле заменети со крпење со тули и малтер. R. Kolarik споменува и подови и преправки на просторот околу крстилницата, а коишто се случиле во овој период¹⁰⁰⁰.

Водовод / Одвод

⁹⁹² Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 30-32, 34, сл. 152, 153, 154 наспроти илустрација на страна 1 и сл. 76, 77, 113, 114, 155-158.

⁹⁹³ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 102.

⁹⁹⁴ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 75.

⁹⁹⁵ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 80.

⁹⁹⁶ Kolarik, "The Episcopal Basilica at Stobi." 68, 69. Постојење на најмалку две фази и постар мозаик било констатирано релативно одамна (Snively, "The Early Christian Basilicas." 103-104, 141-142; Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 101-102). Со поновите истражувачки и конзерваторски зафати врз мозаикот во нартексот, под мозаикот во средишниот дел било само потврдено постоењето на постар мозаик (Силвана Блажевска, "Истражувања на Стоби, 2015-2017" [XXIV Симпозиум на Македонското археолошко друштво, Струга, 8-10 мај, 2019], не публикувано). Г. Цветковиќ-Томашевиќ не знаејќи за постар мозаик во нартексот споменува дека иако се разликувале, помеѓу мозаикот во нартексот и постариот мозаик во јужниот кораб имало нешто заедничко (Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 85).

⁹⁹⁷ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 82.

⁹⁹⁸ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 83, 95, 98, 101.

⁹⁹⁹ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 83, 84, 85.

¹⁰⁰⁰ Kolarik, "The Episcopal Basilica at Stobi." 69; Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 97; Wiseman, "Archaeology and History." 43.

За водоводниот систем се знае дека оловна цевка носела вода до средината од базенот. Секундарно цевката била извадена, при што било направено сериозно оштетување врз мозаикот (Фот. 97)¹⁰⁰¹. Во атриумот од базиликата била констатирана шахта од одводен канал (Фот. 101).

Стратиграфија и оштетувања

Црквата како и крстилницата после напуштањето стоела уште одреден непознат временски период¹⁰⁰². При истражувањето на крстилницата, во непосредна близина биле откриени дислоцирани архитектонски елементи. Според J. Wiseman овие човечки активности со профан карактер се случиле во краток временски интервал после рушењето на крстилницата. Одвлечените столбови биле спремни за реупотреба. Во нивна непосредна близина бил изграден ѕид во техника со скроман квалитет¹⁰⁰³. *Terminus post quem* за овие активности била монетата искована од Јустин (565-578) во 569/570 год. откриена под рушевините од крстилницата¹⁰⁰⁴. Во контекст на разнесувањето на архитектонски елементи од базиликата, треба да се спомене и еден оштетен столбец и капител беа пронајдени плитко под површината во квадрат F10 на сектор 87 при истражувањата во 2010 година (Фот. 86).

Според J. Wiseman, населбата била напуштана од населението заради привремена заштита на друга локација, и враќање после поминатата опасност¹⁰⁰⁵.

Продолжение на човечките активности врз црквата било констатирано врз рушевините од централниот кораб¹⁰⁰⁶. Имено, на просторот од северниот и централниот кораб после рушењето и напуштањето, во техника со скроман квалитет била изградена градба, со претпоставен христијански карактер. Оваа скромна црквичка била уништена во пожар¹⁰⁰⁷. Во контекст на

¹⁰⁰¹ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 108.

¹⁰⁰² Snively, "The Early Christian Basilicas." 160.

¹⁰⁰³ Базиликата на Демократија во *Demetrias* во *Thessalia* била напуштена, а градежните материјали постепено ограбувани уште од втората четвртина на 6 в.. Во гробните конструкции од втората фаза на погребувања извршени на североисточната некропола кај Базилика А во *Thebes* биле користени елементи од раскошната декорација на базиликата (Karagiorgou, "Demetrias and Thebes." 203, 206, 214).

¹⁰⁰⁴ Истото го забележал и еден од најраните истражувачи на базиликата (Егер, "Градска црква." 38-39).

¹⁰⁰⁵ Wiseman, "The City in Macedonia." 308-312. Вакво однесување е евидентирано и на лок. Големо Градиште кај с. Коњух, каде што фрагмент од олтарната преграда на епископската базилика бил употребен во гробната конструкција бр. 8 (Snively и Sanev, "Life - and Death." 163).

¹⁰⁰⁶ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 90. Во тој контекст можеби треба да се спомене и наодот на монета на Ираклиј (610-641) искована во 634/635 година којашто можеби е пронајдена во рамки ка Епископска базилика, при истражувањата реализирани пред почетокот на Втора светска војна (Vujadijn Ivanišević и Vesna Radić, "Early Byzantine Coins from Stobi in the Collection of the National Museum in Belgrade," *Numizmatičar* 36 [2018], 104, 105, 106, 110, 115, Т. 2). Сепак, со оглед на тоа што во тој период е истражена голема површина од населбата оваа констатација треба да се земе со резерва.

¹⁰⁰⁷ Егер, "Градска црква." 38. Според J. Петровиќ оваа црква била во употреба во 9 век (Николајевиќ, "Ранохристијанске крстионице." 226, заб. 18).

потенцијалното продолжено користење на просторот од филиповата базилика, Е. Kitzinger предлага дека сидно сликарство во црква со скромни димензии било изведувано и во текот од 7 в. и почетокот од 8 в., а скулптура и подоцна¹⁰⁰⁸. Според R. Kolarik не постоеле податоци за еклесијален карактер на градбата/ите врз црквата¹⁰⁰⁹.

Голема базилика - Базилика С (*Heraclea Lynkestis*, ср. 5 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Голема базилика била лоцирана на најниската тераса од населбата во самото подножје од ридот, југоисточно од театарот и покрај југозападен бедем. Основата на црквата била ротирана во насока североисток-југозапад. Црквата била трикорабна, со нартекс, ексонартекс, северен и јужен анекс, веројатно во функција на гаконик и протезис. Просториите на југоисток од основниот габарит во публикациите се среќаваат и како Јужен анекс III.

На источната и на северната страна биле оформени дворови¹⁰¹⁰. Притоа не е јасно која од петте простории северно од црквата била двор. Најверојатно е централната и најголема просторија. Една комуникација кон црквата водела од северозападен правец, т.е., од улицата пред театарскиот плоштад. Преминот бил кон правоаголна просторија лоцирана помеѓу ексонартексот и северниот двор. Уште комуникација постоела и од североисток, преку просторија лоцирана североисточно од дворот. Во североисточниот дел од оваа просторија преку масивен праг изведен од сполии се стигнувало до неа, но, заради оштетувањето на југозападниот сид не е јасно дали постоела комуникација кон дворот (Фот. 102). Помеѓу дворот и оваа просторија од една страна и северниот сид од северниот кораб постоеле уште две простории. Врз сидот со којшто биле одделени дворот и просторијата со неправилна форма југоисточно од него постоела колонада. Во ексонартексот бил лоциран трем носен од колонада од сидани и камени столбови, помеѓу коишто биле подигнати сидани прегради (Фот. 103). Во јужниот дел од колонадата југоисточно покрај патеката којшто

¹⁰⁰⁸ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 90, 100, 108-110, 147. Сепак Е. Kitzinger хипотезата за подоцната скулптура ја гради врз основа на претпоставката дека дел од елементите од базиликата завршиле во црквата во с. Дреново. Во науката постои дебата околу потенцијалната реупотреба на дел од камената архитектонска пластика во селската црква во с. Дреново Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 91. За други мислења околу оваа хипотеза види (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 33, заб. 114). В. Лилчиќ укажува на недоследности во материјалите користени од И. Николајевиќ-Стојковиќ (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 825). В. Лилчиќ бил со став дека и покрај големите стилски сличности со капителите од *Stobi*, дреновските капители не потекнуваат од таму, туку од некоја црква во поблиската околина (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 851, 905).

¹⁰⁰⁹ Kolarik, "The Episcopal Basilica at Stobi." 70, заб. 43.

¹⁰¹⁰ Снајвли, "Ранохристијанскиот период." 1350.

водела од епископската резиденција, во колоната бил поставен масивен крстест столб. На северозападниот крај, кадешто ексонартексот се спојувал со северниот двор се наоѓала чешма (Фот. 104). Скалите лоцирани покрај чешмата (Фот. 105) веројатно воделе до галерији лоцирани над нартексот и можеби над страничните кораби. Не треба да се исклучува и помалку веројатната можност да воделе и кон втор спрат над епископскиот резиденцијален комплекс југозападно. Ексонартексот комуницирал со нартексот преку два посебни премини, од каде преку три премини се комуницирало посебно со секој од трите кораби (Фот. 106). Дополнително, од нартексот преку премини на северозападната и југоисточната страна се преминувало кон северен и јужен анекс. Во северниот анекс преку една мала правоаголна просторија на североисток се преминувало до просторија со апсида на североисточната страна. Иако во дел од техничката документација се прикажани два премини, од аутопсија е констатиран еден широк премин. Дополнително, иако во дел од публикуваната техничка документација за градбата не постои, сепак од аутопсија е евидентиран премин помеѓу југозападниот дел од просторијата со апсида и северниот кораб. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ оваа просторија со апсида била во функција на мартириум во периодот пред третата деценија од 6 в. т.е. пред адаптацијата на просторија 2 од епископска резиденција за таква намена¹⁰¹¹. Во јужниот дел од малата апсида, покрај северозападниот ѕид на северниот кораб постоел премин кон мала просторија и потоа кон северниот двор. Во јужниот анекс, преку една мала просторија покрај југоисточен бедем, кон југозапад постоела комуникација кон издолжена просторија со неправилна трапезоидна основа, идентификувана како ѓаконик (Фот. 107)¹⁰¹². Со последната просторија преку премин на југозападниот крај комуницирал и ексонартексот. На североисточната страна од северниот кораб постоел дополнителен премин. Јужниот кораб комуницирал со просторот југоисточно од него преку премин лоциран пред североисточниот крај на коработ (Фот. 108). Преку овие два премини била воспоставена комуникација со Мала базилика. Преминот во северниот кораб водел директно до тремот пред малата базилика, додека комуникација од јужниот кораб била преку една мала правоаголна просторија покрај самиот бедем идентификувана како катихуменум¹⁰¹³. За истакнување е што многу веројатно преминот од оваа просторија кон северозапад бил блокиран со врата. Кон североисток и

¹⁰¹¹ Гордана Цветковиќ - Томашевиќ, "Епископски двор и манастир у ранохришћанској Хераклеји - неки резултати и истраживања," во *Споменица Јована Ковачевића* (Београд: Српско археолошко друштво; Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2003), 45.

¹⁰¹² Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 35.

¹⁰¹³ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 34.

југозапад малата правоаголна просторија комуницирала со уште две простории покрај бедемот. Едната се протегала речиси по целата должина покрај јужниот кораб и до неа водел еден премин. До другата просторија идентификувана како крстилница лоцирана североисточно покрај бедемот воделе два премини. Базенот бил со кружна форма, а премините кон него биле поставени на северозападната и југоисточната страна (Фот. 109). Заради тенките сидови премините со скалилата не биле во сидот од самиот базен, туку биле проектирани кон надвор. Во контекст на висинските односи, теренот, идентично како и нивоата на градбите покрај југоисточен бедем имал пад во правец од југозапад кон североисток, т.е., од Епископската резиденција кон Мала базилика. Од епископската резиденција на исто ниво со големата базилика биле само двете правоаголни простории во средината покрај ексонартексот.

Градежен и конструктивен систем

Базиликата била изградена од кршени камења камења со варов малтер, дел во *opus mixtum* со појаси од тули, а дел во *opus incertum*. Сидот на полукружната апсидата од централниот кораб од надворешната страна бил засилен со три столпци¹⁰¹⁴. Од надворешната страна бил изработен во техниката на зидање со големи обработени камени блокови помеѓу коишто биле употребувани помали камења (Фот. 108). Во него биле видливи пет реда од тули. Во столпците покрај апсидата биле вградени повеќе, до максимум седум реда со тули. Големите камени блокови во апсидата на базиликата биле идентификувани како седишта од театарот уште пред неговото истражување¹⁰¹⁵. Во *opus mixtum* со четири или пет и еден сид со максимум единаесет реда тули биле изградени сидовите помеѓу ексонартексот и епископскиот двор (Фот. 110), сидовите од просторијата северозападно од североисточниот дел од северниот кораб (Фот. 102) и сидот помеѓу ексонартексот и ѓаконикот (Фот. 111).

Според Т. Јанакиевски шесте квадарни постаменти употребени како темел за јужниот стилобат (Фот. 112), потекнувале од вториот кат на скената, пред којашто биле откриени уште

¹⁰¹⁴ Во контекст на конструктивната поврзаност на столпците истражувачите не даваат конкретна информација (Миодраг Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис код Битоља,” *Уметнички преглед* год. II, бр. 8 (1939), 233; Константин Петров, “Смешано зидање во неколку згради во Македонија од III од VI век,” *Зборник на археолошкиот музеј - Скопје* кн. I (1956), 76, 77; Ѓорѓе Стричевик, “Археолошките ископувања во Херклеја Линкетидска 1936-1938 Година,” во *Хераклеја I*, 1961, 36). Заради тоа и покрај идентичниот опус на зидање без камени блокови, останува нејасна и нивната хронологија во однос на апсидата.

¹⁰¹⁵ Гордана Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици, I. Архитектура, II. Скулптура, III. Прашањето за местото на римскиот форум,” во *Хераклеја II*, 1965, 29. И покрај тоа што не бил истражуван, на ова место бил исправно лоциран.

пет¹⁰¹⁶. Техниката на сидање и материјалите употребени во апсидата не продолжувале во сидовите од страничните кораби. Кружниот базен во крстилницата бил целосно изграден од тули и хидростатен малтер, а дното му било поплочено со мермерни плочи (Фот. 109).

Корабите биле поделени со колонади чишто стилобати биле значително оштетени. При истражувањата бил пронајден мал број елементи од камената пластика на црквата. На 7,50 m од североисточните сидови на страничните кораби се забележуваат правоаголни проширувања на стилобатите.

Архитектонска декорација

Најголем дел од подните површини на базиликата биле изведени во техника на мозаик во *opus tessellatum*. Евидентирани биле претстави на геометриски, вегетабилни и фигурални (главно зооморфни) претстави. Дел од подовите биле оштетени и според М. Грбиќ мозаици биле сочувани на мали површини¹⁰¹⁷. За издвојување е натписот откриен како дел од мозаичната композиција во централниот кораб, каде во правоаголно поле биле впишани зборовите (во превод): *Виника доместикус го изработи заради завет* (Фот. 113)¹⁰¹⁸. Во солидна состојба биле зачувани мозаиците на подовите во нартексот, но и во просториите од јужниот анекс. Мозаикот во нартексот според квалитетот и иконографијата е едно од највисоките уметнички остварувања во пошироки географски рамки (Црт. 15).

Градежни фази и датирање

На ист принцип како во случајот со старата епископска базилика во *Stobi*, и во *Heraclea Lynkestis* информацијата за учеството на епископ на соборот во *Serdica* во 343 год. била користена како податок за изградба на епископската базилика¹⁰¹⁹. Капителот со претставени лисја од акантус

¹⁰¹⁶ Јанакиевски, *Антички театри*. 55, сл. 45.

¹⁰¹⁷ Грбиќ, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 234.

¹⁰¹⁸ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 32; Костиќ, “Маргиналије.” 210; Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 92, 101, 151. Мозаик посветен од Теодор заради спас на душата на Артемија е пронајден во централниот кораб на базиликата на лок. Суви ливади кај село Доленци, битолско (Томе Јанакиевски, “Мозаикот на подот во централниот кораб на ранохристијанската базилика кај локалитетот „Суви Ливади“ с. Доленци-Битола,” во *Materijali*, бр. XVIII [Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji, Beograd: Arheološko društvo na SR Makedonija; Zavoda za zaštita na spomenicite na kulturata, prirodните retkosti i Muzej – Bitola, Savez arheoloških društva Jugoslavije, 1980], 73). Заветен натпис во којшто била спомената факонисата Авсонија бил пронајден врз архитрав во *Doclea* (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 65).

¹⁰¹⁹ Во 347 год. и во 351 год. епископски собори се одржале во *Sirmium*, додека во 343 год. се одржал соборот во *Serdica* (спореди Стјепан Антољак и др., *Историја на македонскиот народ том први - Македонија од праисториското време до потпаѓањето под турска власт (1371 година)*, ур. Бранко Панов [Скопје: Институт за национална историја, 2000], 218 и Фанула Папазоглу, “Хераклеја Линкестидска во светлината на книжевните и епиграфските текстови,” во *Хераклеја I*, 1961, 24; Чанак - Медик, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 57). Сепак, мора да истакнеме дека ова е многу

веени од ветер бил идентификуван како *terminus ante quem* за изградбата на базиликата¹⁰²⁰. Според Е. Манева олтарната преграда била од подоцниот (развен) тип на прегради, т.е., висока олтарна преграда¹⁰²¹. Според В. Лилчиќ, повикувајќи се на информации од И. Микулчиќ големата базилика била изградена на крајот на 5 в., врз постара базилика од крајот на 4 в. или почетокот на 5 век¹⁰²². Од С. Филипова, капителите на колонадата од тремот во ексонартексот биле датирани во 6 в., исто како и двата импости за меноа коишто лежеле северно од големата базилика¹⁰²³. Единствено еден капител од колонадата на ексонартексот бил датиран порано, во доцен 5 век¹⁰²⁴.

Во контекст на датирањето било предложено етапно создавање на мозаичкиот ансамбл. Како најстари биле определени изведбите на мозаиците во централниот кораб и во Јужен анекс III (ѓаконик), датирани во првата половина или средината од 5 век. Потоа во втората половина на векот (последни две децении) следело поставувањето на мозаикот во нартексот¹⁰²⁵, а при крајот на 5 и почетокот на 6 век биле изведени мозаиците во страничните кораби. Помлади т.е. од почетокот на 6 в. биле мозаиците во крстилницата и катехуменумот¹⁰²⁶, во првата деценија, а можеби и подоцна во 6 в. бил датиран мозаикот од просторијата пред северната капела¹⁰²⁷, во третата или четвртата деценија од 6 в. бил изведен мозаикот во крстилницата¹⁰²⁸, а последен бил мозаикот во северната капела, изведен во осмата или деветата деценија од 6 век¹⁰²⁹.

Што се однесува до градежните зафати евидентирани во сидовите, може да се каже дека преминот којшто постоел помеѓу ѓаконикот и просторот (просторијата) југозападно од него бил секундарно затворен (Фот. 107). Од аутопсија е евидентирано дека и просторијата со апсида во северниот анекс била секундарно изградена. Не е јасно кога биле затворени југозападниот и

несигурна аргументација во споредба со информациите коишто може да ни ги дадат археолошките истражувања. Затоа во случајов апсолутно не може да се прифатат како аргумент во утврдувањето на изградбата на црквата.

¹⁰²⁰ Најраните примероци на капители од овој тип биле датирани во средината или втората половина од 5 в., но одредени истражувачи ги датирале како предјустинијански, околу 500 год. или порано (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантиска декоративна и архитектонска пластика*. 20-21; Чанак - Медик, "Ансамбл на Базиликата „А“." 57 [заб. 35]).

¹⁰²¹ Елица Манева, "Хераклеја во раното христијанство," *Културно наследство XVI* (1989) (1993), 20. Според И. Николајевиќ-Стојковиќ овој тип на олтарна преграда се појавил во втората четвртина или средината на 6 век (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантиска декоративна и архитектонска пластика*. 44).

¹⁰²² Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 715, заб. 124.

¹⁰²³ Филипова, *Рановизантиските капители*. 356-361 (кат. бр. 323-328), 371-373 (кат. бр. 341, 342).

¹⁰²⁴ Филипова, *Рановизантиските капители*. 361-362 (кат. бр. 329).

¹⁰²⁵ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 80-81.

¹⁰²⁶ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 67, 68; Манева, "Хераклеја во раното христијанство." 19-20.

¹⁰²⁷ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 82.

¹⁰²⁸ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 84.

¹⁰²⁹ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 35, 80, 85.

северозападниот премин во правоаголната просторија од северен анекс (Фот. 114). Врз основа на значителната неправилност, веројатно е дека архитектонскиот аранжман со којшто бил оформен северниот двор и уште една просторија југозападно од него бил секундарен. Во прилог на тоа можеби треба да се споменат остатоците од три простории констатирани на пониско ниво во дворот чишто ѕидови ги следеле правците на протегање на ѕидовите од базиликата. Сепак, тие може да се и постари, а за потврдување на некој постар аранжман на просторот северно од базиликата, со улица на чијашто јужна страна се наоѓале овие простории, и потенцијално во контекст со просториите врз театарскиот плоштад немаме никакви аргументи. Треба да се истакне и дека постоела значителна висинска разлика помеѓу овие простории.

Водовод / Одвод

Во контекст на водоводниот систем во рамките на градбата може да се каже дека еден крак од водоводниот систем под улицата пред театарскиот плоштад слегувал до чешмата во северниот дел од ексонартексот. Не е јасно како била снабдувана со вода крстилницата. Предложено е дека водоводот стигал од северозападен правец, а поминувал помеѓу Голема базилика и Мала базилика. Канал од керамички цевки е констатиран со аутопсија во просторијата (двор?) североисточно покрај северниот кораб. Сидан канал поминувал и покрај надворешната страна на апсидата од базиликата.

Стратиграфија и оштетувања

Откриените архитектонски остатоци под централниот кораб според истражувачите биле определени како две постари градежни фази. Апсидата и источниот ѕид од постарата Базилика В биле пронајдени на осум метри источно од апсидата на големата базилика. Многу веројатно тоа се остатоците од споменуваната цивилна базилика од почетокот на 2 век. Сидовите од раноримскиот комплекс продолжувале под целиот комплекс од малата и голеамта базилика. За истакнување е и податокот дека постари ѕидови биле реупотребени во помладите градби, што влијаело на нивната ориентација. Реупотребени биле и инфраструктурни елементи, т.е., еден од постарите водоводни канали. Според М. Чанак – Медик, веројатно е дека новата водоводна инфраструктура била поврзана на сеуште функционалната стара¹⁰³⁰. Во рамки на ѕидовите од раноримскиот период биле изградени ѕидови од камења и калов малтер, интерпретирани како „готска населба“ (Фот. 115)¹⁰³¹.

¹⁰³⁰ Чанак - Медик, "Ансамбл на Базиликата „А“." 56-57.

¹⁰³¹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 70; Јанакиевски, *Антички театри*. 55.

Врз основа на публикуваната техничка документација, помлади сидови биле констатирани на 1,00 m над мозаикот во централниот кораб од Голема базилика. Сидови од камења и калов малтер биле евидентирани фундирани директно врз мозаикот во северен кораб од Голема базилика (Црт. 16)¹⁰³².

Централна базилика - Јозина црква (Stobi, ср. 5 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Централната базилика била изградена во североисточната половина од градот, југоисточно од Via Principalis Inferior (). Според ориентацијата била целосно вклопена во ортогоналниот систем во тој дел од населбата. Тоа во дел се должело и на изградбата директно врз остатоците од синагога, којашто исто така била вклопена во урбаната мрежа во тој дел од населбата, а којашто креспондира со Градба со арки и Casa Romana. Околу оваа градба чишто истражувања започнале во 1931 год. се откриени три градби, Централна базилика на североисток, Мала бања на југоисток и Палата на Полихарм на југозапад (План 29, Фот. 116). Градбата била трикорабна базилика со полукружна апсида на југоисток и нартекс, атриум (перистил) обиколен со коридори од сите страни¹⁰³³. Атриумот бил повлечен кон североисток, а коридорот северозападно од него се протегал по целата ширина од градбата. Северозападниот крај од атриумот бил заграден базен, преграден со вертикално поставени плочи од мермер. Две мали простории биле лоцирани кон југоисток, т.е., кон Палата на Полихарм, на просторот помеѓу нартексот, југозападниот и долгиот северозападен коридор.

Главниот премин бил поставен централно на сидот покрај Via Principalis Inferior (Фот. 117). Врз основа на двата отвори во прагот тој бил блокиран со двокрилна врата. До нивото од северозападниот коридор се симнувало преку неколку скалила. Според примарниот архитектонски аранжман од коридорот постоела и отворена комуникација кон североисток, кон т.н. Via Erigon. Во прагот кон оваа улица, на двете нивоа се наоѓале странични вдлабнувања од двокрилни врати. Во непосредна близина се наоѓал уште еден мермерен блок, откриен на едната страна. И овој блок

¹⁰³² Гордана Цветковић-Томашевић, “Упоредно испитивање вишеслојних археолошких налазишта у Хераклеји Линкестис, Улпијани и Сингидунуму/Београду,” *Саопштења* бр. XIX (1987), 12, 13 (заб. 7). Повеќе за овој културен хоризонт врз остатоците од *Heraclea Lynkestis* види го делот за стратиграфија и оштетувања од градбата Епископска резиденција.

¹⁰³³ Ова отстапување на поставувањето на атриум по средина од градбата било констатирано и кај Теодосијанска палата (Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 133).

бил употребен како праг (Фот. 118). Секундарно, североисточниот премин бил затворен¹⁰³⁴, а останале во функција главната комуникација и преминот кон Палата на Полихарм. Од него преку три скалила се симнувало до северната и највисока просторија од палатата (Фот. 119). Од долгиот „приемен“ коридор преку скали со по две стапалки се симнувало до страничните коридори покрај атриумот (Фот. 120). Атриумот со исклучок на северозападниот, непосредно комуницирал со останатите три коридори (Фот. 121). На северозападната страна бил поставен базенот (Фот. 122). Притоа, треба да се потенцира дека премините кон страничните коридори биле стеснети, а единствено преминот кон југоисточниот коридор останал во полна ширина (Фот. 123, Фот. 124). Врз сидовите, со исклучок на северозападниот биле поставени по два столба со бази и капители. На југоисточната еден идентичен столб бил поставен врз постамент, бидејќи не бил изграден сид, туку постаментот стоел директно врз преградата од атриумот (Фот. 125). Камените елементите при истражувањето биле констатирани внатре во атриумот¹⁰³⁵. Скали коишто воделе до галерија биле констатирани на југоисточниот крај од североисточниот коридор, покрај северозападниот сид од нартексот (Фот. 124)¹⁰³⁶. Во контекст на комуникациите кон двете (три со секундарна поделба на поголемата) простории лоцирани покрај Палата на Полихарм, комуникацијата кон поголемата водела преку југозападниот коридор преку широк триделен премин поделен со два столба поставени врз две различни бази. Сочувани биле само базите¹⁰³⁷. Втората помала просторија кон југоисток од првата комуницирала единствено со југозападниот дел од нартексот (Фот. 116, Фот. 117, Фот. 121, Фот. 123).

Комуникацијата помеѓу југоисточниот коридор од атриумот и нартексот се одвивала помеѓу два странично поставени премини коишто биле блокирани со двокрилни врати. Југозападниот премин бил во линија со коридорот и со северозападниот премин кон него (Фот. 120, Фот. 121). Североисточниот премин заради споменатите скали коишто воделе кон галериите

¹⁰³⁴ Јозо Петровиќ, “Ископавање у Стобима 1931,” *Starinar* VII (1932), 82.

¹⁰³⁵ Петровиќ, “Ископавање у Стобима.” 83; Petrović, “U Stobima danas.” 486. Натписот од Тибериј Клавдиј Полихармос бил пронајден врз северниот агол од атриумот, со натписното поле свртено кон атриумот (Petrović, “U Stobima danas.” 501). Во делот на спојот помеѓу југоисточниот и југозападниот коридор биле откриени садови од мермер. Во источниот агол од спојот помеѓу североисточниот и југоисточниот коридор, покрај скалите бил констатиран гроб со столб употребен како маркер (Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 130).

¹⁰³⁶ За локацијата на скали користени за приод до галериите во други цркви види (Стричевиќ, “Ѓаконикон и протезис.” 64-65).

¹⁰³⁷ Во оваа просторија биле пронајдени повеќе од сто „бакарни“ монети исковани во 5 век. Бројот на монети е различен во различни публикации (Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 131). Покрај монетите било откриено едно огниште околу коешто биле констатирани големо количество од вар и фрагментирана садова керамика (Петровиќ, “Ископавање у Стобима.” 82).

бил повлечен кон југозапад од североисточниот коридор. Од нартексот кон корабите воделе три посебни премини (Фот. 126).

Корабите биле разделени со стилобати сидани од камења и малтер врз коишто лежеле по четири (откриени седум) различни бази (Фот. 127). Карактеристично за оваа црква бил малиот број на столбови и широките интерколумнии, како и ширинските пропорциски односи на централниот во однос на страничните кораби.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од обработени камења, поретка употреба на фрагменти од градежна керамика и варов малтер. Југоисточниот периметрален сид (апсидата и страничните кораби) и дел од аглите на атриумот биле во *opus mixtum* (Фот. 123, Фот. 124, Фот. 125, Фот. 128). Во аглите од атриумот биле констатирани еден-два, а во југоисточниот сид од градбата четири реда тули. Секундарно изградениот сид во поголемата просторија покрај Палата на Полихарм бил изграден од камења и сполии поврзани со калов малтер. Сепак, сидови со калов малтер биле изградени на повеќе локации во рамки на црквата¹⁰³⁸. Сполии се констатирани вградени и во аглите од атриумот, но и во преминот помеѓу нартексот и централниот кораб¹⁰³⁹. Базенот во северозападниот дел од атриумот бил целосно обложен со хидростатен малтер¹⁰⁴⁰.

Атриумот бил поплочен со камени плочи, а коридорите околу него биле комбинација од тули и плочести камења (Фот. 129). Притоа доминирала употребата на тули. Страничните кораби веројатно биле поплочени со тули, а во централниот кораб било изведено поплочување со плочести камења. Притоа, со употреба на плочи од бел мермер била потенцирана патека во подот, којашто водела од преминот кон олтарот¹⁰⁴¹. Презвитериумот бил заграден со масивни парапетни плочи коишто биле прицврстени со изливање на олово¹⁰⁴².

Е. Kitzinger посочува дека столбовите употребени околу атриумот биле идентични, притоа веројатно алутирајќи дека можеби биле изработени посебно за атриумот, додека за капителите и за базите бил со став дека се реупотребени¹⁰⁴³.

¹⁰³⁸ Snively, "The Early Christian Basilicas." 67, 68. Тука не се детално наборени од причина што се предмет на издржна критика. Меѓу помладите интервенции биле и преградите од камења и калов малтер изведени помеѓу столбовите.

¹⁰³⁹ Идентичен пример е констатиран во преминот помеѓу нартексот и северниот кораб од филиповата базилика.

¹⁰⁴⁰ Според Ј. Петровиќ базенот се напојувал со вода преку водоводниот систем во населбата (Petrović, "U Stobima danas." 496).

¹⁰⁴¹ Петровиќ, "Ископавање у Стобима." 86.

¹⁰⁴² Petrović, "U Stobima danas." 486; Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 131.

¹⁰⁴³ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 130.

Централниот кораб бил одделен од страничните со колонади од по четири столбови со широки интерколумнии премостени од архитрави¹⁰⁴⁴. Едната база (со четириаголна плинта) од северната колонада веројатно била секундарно реупотребена од долниот кат од сцената на театарот¹⁰⁴⁵. Покрај базата при истражувањата на Централна базилика бил откриен капител и седишта од театарот¹⁰⁴⁶.

Пронајдените прозорски столбови и капители за истите дозволуваат обид за реконструкција на аранжманот од апсидата¹⁰⁴⁷.

Архитектонска декорација

Дел од зачуваната архитектонска пластика, вклучително и камените декоративни елементи биле реупотребени. Иако според И. Николајевиќ-Стојковиќ датирани во првата половина од 5 в., т.е. пред изградбата на црквата, веројатно стеблата во атриумот, елементите врз апсидата и јонскиот капител¹⁰⁴⁸, биле изработени наменски за базиликата.

Градежни фази и датирање

Р. Пашиќ-Винчиќ анализирајќи ја Палата на Полихарм, изградбата на базиликата ја сместила како синхрона со нејзината втора фаза, определена широко во 5 век¹⁰⁴⁹. Според J. Wiseman, Ѓ. Мано-Зиси и Б. Алексова, црквата била подигната при крајот на 4 в. или почетокот од 5 век¹⁰⁵⁰. Според една информација, најмладата монета пронајдена под подот од базиликата била искована во периодот 395-408 година¹⁰⁵¹. Во дисертацијата R. Kolarik дава различен податок за монетата, т.е. дека се работи за монета на Лав (457-474), без подетална хронолошка

¹⁰⁴⁴ Радмила Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата Палата“ – резиденција на црковните великодостојници во Стоби,” *Зборник на археолошкиот музеј - Скопје* кн. IV-V (1966), 72. Според В. Лилчиќ колонадите биле со 5 столбови (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 857).

¹⁰⁴⁵ Јозо Петровиќ, “Стоби 1932,” *Starinar VIII-IX (1933-1934)* (1934), 169; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 857. J. Петровиќ ги изнесол неговите размислувања дека базиликата била подигната на местото на некогашната синагога и го пренесува мислењето на E. Diggve и споменува дека според него базата била изработена во 3 век. За прифаќањето на ова мислење од Б. Сариа види (Сариа, “Позориште у Стобима.” 29).

¹⁰⁴⁶ Сариа, “Позориште у Стобима.” 46; Petrović, “U Stobima danas.” 480.

¹⁰⁴⁷ Petrović, “U Stobima danas.” 497.

¹⁰⁴⁸ За целосната камена архитектонска пластика види (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 855-865).

¹⁰⁴⁹ Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата“.” 71.

¹⁰⁵⁰ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 411; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 409; Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 117.

¹⁰⁵¹ Kolarik и Petrovski, “Technical Observations.” 75, заб. 12. Според ова, може да се заклучи дека покрај внатрешен Југоисточен бедем, оваа базилика била една од првите локации кадешто демонтирани елементи од театарот нашле своја повторна употреба. Сепак, според дискусијата кај С. Snively (Snively, “The Early Christian Basilicas.” 70-71), овие тези биле поставени при почетокот на американско-југословенскиот проект, во обид посетата од Теодосиј (379-395) на *Stobi* во 388 год. да се поврзе со излегувањето од употреба на театарот и со рушењето на синагогата.

идентификација. Дополнително, R. Kolarik била со став дека заради интенционалното рушење на синагогата, не би требало да се очекува подолг временски период до почетокот на работата врз базиликата¹⁰⁵². С. Snively користејќи податоци коишто се надополнуваат со тие од R. Kolarik изградбата ја датирала во третата четвртина од 5 век¹⁰⁵³.

И. Николајевиќ-Стојковиќ, капителите во атриумот повикувајќи се на E. Kitzinger¹⁰⁵⁴, којшто пак се повикал на R. Kautzsch, ги датирала во втората половина на 5 в., а импостите за менао од апсидата во првата половина од векот¹⁰⁵⁵. Со ваквата датација на импостите за менао се сложила и С. Филипова¹⁰⁵⁶.

Според Б. Алексова црквата била обновена после 479 год., веројатно при крајот од 5 век¹⁰⁵⁷. Ѓ. Мано-Зиси пак бил со став дека обновата се случила после 518 година¹⁰⁵⁸. Според Р. Пашиќ-Винчиќ при обновата, столбовите и архитравите употребени во првата фаза биле заменети со сидани столпци врз коишто се потпирале аркади¹⁰⁵⁹. Функционирањето на градбата во 6 в. било потврдено и со монетата искована од Анастасиј (491-518) пронајдена пред прагот од северниот кораб¹⁰⁶⁰. Во контекст на помладите интервенции врз архитектурата на црквата треба да се спомене јонскиот капител, којшто врз основа на сличноста со капителите баптистериумот бил датирани кон крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. Според В. Лилчиќ веројатно припаѓал на колонадите помеѓу корабите, додека според С. Филипова бил пронајден во околина на Мала бања. Дополнително, според В. Лилчиќ базите за прозорски менао коишто најверојатно стоеле врз апсидата биле изработени во првата половина од 6 век¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵² Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 190, заб. 652. Уште една монета од императорот Лав била пронајдена и под нартексот.

¹⁰⁵³ Snively, "The Early Christian Basilicas." 70, 82, заб. 91.

¹⁰⁵⁴ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 132.

¹⁰⁵⁵ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 12, 23, 62. E. Kitzinger истакнува дека капителите во атриумот биле сполии (Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 130). В. Лилчиќ судејќи според типолошко-стилските карактеристики бил со став дека капителите биле изработени најверојатно во втората половина од 4 в., поблиску до почетокот од 5 век (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 857). С. Филипова два од капителите ги датирала во крај од 4 в. и почеток од 5 в., а третиот во првата половина од векот (Филипова, *Рановизантиските капители*. 218-219 [кат. бр. 128-130]).

¹⁰⁵⁶ Филипова, *Рановизантиските капители*. 214-217 (кат. бр. 124-217).

¹⁰⁵⁷ Блага Алексова, "Стоби: Епископска Базилика, Централна Базилика и Синагога археолошки ископувања во 1977 година," *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979), 96.

¹⁰⁵⁸ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 216.

¹⁰⁵⁹ Пашиќ-Винчиќ, "Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата“." 74. С. Snively изразила сомневање во издржаноста на овој податок (Snively, "The Early Christian Basilicas." 68).

¹⁰⁶⁰ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 131.

¹⁰⁶¹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 865. С. Филипова јонскиот капител за го датирала во 6 век (Филипова, *Рановизантиските капители*. 212-213, [кат. бр. 122]).

Е. Kitzinger посочува други примери на базилики со широки интерколумнии, притоа посочувајќи дека базилики со пропорции блиски до тие од Централна базилика се граделе во Сирија во средината од 5 век¹⁰⁶². Други истажувачи сметале дека изградбата на такви базилики започнала околу 500 година.

Дополнително, Е. Kitzinger бил со став дека атриумот примарно припаѓал на постар резиденцијален објект и дека истиот бил адаптиран за потребите на базиликата. Реорганизацијата во постарата градба била изведена во првата половина од 5 век. Оваа интерпретација ја базирал врз основа на податокот дека североисточниот ѕид од Палата на Полихарм бил изграден подоцна и до постоечкиот југозападен ѕид од базиликата¹⁰⁶³. Поголемата северозападна просторија покрај Палата на Полихарм со секундарното преградување со ѕид од камења, сполии и калов малтер била поделена на две помали простории со два посебни премини од југозападниот коридор од атриумот. Преградниот ѕид бил изграден во линија помеѓу северозападниот столб и ѕидот покрај Палата на Полихарм¹⁰⁶⁴. Врз основа на начинот на којшто биле изведени скалите преку коишто комуницирале северозападниот коридор и северната просторија од Палата на Полихарм може да се претпостави постоење на постара и пониско поставена комуникација (Фот. 119).

Водовод / Одвод

При истражувањата било констатирано протегањето на два или три канали. Едниот поминувал под прагот од главниот премин од улица Via Principalis Inferior и благо се извивал во правец кон северозападниот ѕид од атриумот. Притоа не е јасно дали бил поврзан со другиот канал констатиран во средината од атриумот. Тој благо скршнувал кон североисток до североисточниот ѕид од базиликата и пред него повторно скршнувал и се протегал во правец кон југоисток покрај ѕидот, веројатно до шахта којашто се наоѓала пред скалите, на спојот помеѓу југоисточниот и североисточниот коридор. Друг канал бил констатиран под прагот помеѓу југозападниот коридор и поголемата правоаголна просторија покрај него. Каналот бил констатиран покрај остатоци од квалитетно изградени ѕидови на длабочина од околу половина метар под нивото од прагот¹⁰⁶⁵.

Стратиграфија и оштетувања

¹⁰⁶² Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 132.

¹⁰⁶³ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 139.

¹⁰⁶⁴ Во последната северозападна нова формирана просторија било констатирано погребување, второ во рамки на градбата. Како гробен маркер бил искористен столб врз којшто било прочитано името Зофир. (Петровиќ, "Стоби 1932." 169).

¹⁰⁶⁵ Петровиќ, "Ископавање у Стобима." 82.

Централна базилика била изградена директно врз срушената синагога. Е. Kitzinger претпоставил постара градба со станбен карактер (очигледно спомената во натписот од Тибериј Клавдиј Полихармос) којашто била секундарно адаптирана¹⁰⁶⁶. Ако на податокот за дебелината на цементната подлога за подот во нартексот од 0,40 m, се додаде податокот за разурнувањето на Синагога 2 до самиот под, разурнување од коешто на повисоко ниво црквата случајно се сочувале само ситни фрагменти од мозаик¹⁰⁶⁷, покажуваат колку само внимание било посветено на подигањето на црквата и на обезбедувањето на нејзината трајност¹⁰⁶⁸.

Од подоцнежните човечки активности на просторот треба да се издвојат два гроба со столбови употребени како маркери, како и други гробови пронајдени во југоисточниот дел од северниот кораб. Не е јасно дали овие гробови биле дел од средновековната некропола која што се ширела во правец кон северозапад, или пак биле вкопани кратко после рушењето на градбата. Во југоисточниот дел од јужниот кораб бил пронајден питос¹⁰⁶⁹.

Гробјанска базилика (Stobi, ср. 5 в. - втора пол. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Гробјанска базилика била откриена во текот на Прва светска војна, на околу 250 m во правец запад-југозапад од Porta Heraclea (Фот. 130, Фот. 131). Градбата била изградена како трикорабна базилика со нартекс и со анекси од по две простории на северната и јужната страна. Источно од северниот анекс постоел влезен трем со колонада. Најверојатно главниот премин бил од север (исток), наместо од запад (План 30)¹⁰⁷⁰. Преминот помеѓу тремот и просторија 6 (северозападно од тремот) бил блокиран со двокрилна врата. Пиластрите покрај северозападниот и југозападниот ѕид од нартексот, со коишто биле потенцирани премините од нартексот кон просториите 6 и 7 од анексите покрај него, не биле во линија со стилобатите. Северните биле во линија со северниот кораб, а јужните биле повлечени кон југозапад за околу 1,00 m. Не се јасни комуникациите кон крајните простории од анексите. Од нартексот кон корабите воделе три премини. Карактеристично за црквата е тоа што стилобатите не биле паралелни. Северниот стилобат отстапувал повеќе кон југоисток отколку јужниот. Тоа се манифестирало и со различни ширина на краевите од корабите.

¹⁰⁶⁶ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 133.

¹⁰⁶⁷ Kolarik и Petrovski, "Technical Observations." 75.

¹⁰⁶⁸ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 411; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 409..

¹⁰⁶⁹ Петровић, "Ископавање у Стобима." 86.

¹⁰⁷⁰ Snively, "The Early Christian Basilicas." 183, 185.

Јужниот сид бил благо искривен кон коработ. Апсидата била поставена во средината од местата каде што искривените стилобати се спојувале со источниот сид, а не во средината од југоисточниот сид¹⁰⁷¹.

Ориентацијата на градбата била северозапад-југоисток.

Јужно од јужниот анекс била доградена релативно голема гробница со свод и премин со скали од северозападната страна. Во неа на трите страни биле изведени аркосолиуми надвишени од арки. Сидовите со коишто била заградена биле повисоки од сводот, заради што било предложено постоење на капела над неа¹⁰⁷².

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од градбата биле од камења и варов малтер. Сидот од надворешната апсида бил поширок за 0,45 m, во однос на останатите широки 0,65 m. Во делот од апсидата биле пронајдени голем број парчиња мермер. Во северниот анекс била констатирана сполија од театарот¹⁰⁷³. Ова не била единствена реупотребена сполија. Во северниот сид од градбата биле употребени повеќе сполии, главно фрагменти од столбови¹⁰⁷⁴. Над темелите и долните зони, сидовите биле изградени од плитар¹⁰⁷⁵.

Друг карактеристичен елемент од црквата било тоа што стилобатите не биле долги сидови и/или камени блокови, туку сидани столпци коишто носеле бази и столбови. На југоисточната страна од двете страни покрај апсидата постоеле анти. Дури ниту интелекколумниите не биле на исто растојание. Јонските бази од бел мермер биле исто така сполии¹⁰⁷⁶. Во дел од сидовите на местата каде што поминувале преку гробови-цисти биле изведени арки, а дел од столпците и сидовите биле изградени директно врз гробовите. С. Snively констатирала и дека под наосот имало најмал број гробови. Кај тие коишто биле затекнати при изградбата на црквата, им била променета страната за приоѓање до нив. Најверојатна причина за тоа бил подот изведен во техника на мозаик. Некои од столбовите од различен камен биле секундарно поправани со железни кламфи. Некогаш врз неколкуте сочувани импост капители биле изведени аркади¹⁰⁷⁷. Презвитериумот се ширел помеѓу

¹⁰⁷¹ Snively, "The Early Christian Basilicas." 197-200. Според С. Snively неправилностите биле последица на обидот да се направи што е можно помала штета и да се овозможи продолжено користење на гробниците.

¹⁰⁷² Snively, "The Early Christian Basilicas." 187.

¹⁰⁷³ Snively, "The Early Christian Basilicas." 186.

¹⁰⁷⁴ Snively, "The Early Christian Basilicas." 188.

¹⁰⁷⁵ Snively, "The Early Christian Basilicas." 204.

¹⁰⁷⁶ Snively, "The Early Christian Basilicas." 190.

¹⁰⁷⁷ Snively, "The Early Christian Basilicas." 191

колонадите, а бил сочуван и фрагмент од парапетна плоча¹⁰⁷⁸. Синтроносите изградени од камења и малтер биле поставени во (југо)источните агли од презвителиумот.

Архитектонска декорација

Во наосот од црквата бил констатиран мозаик¹⁰⁷⁹. Според С. Snively геометриските мотиви наоѓале аналогии во постариот мозаик во јужниот кораб од голема Епископска базилика (Фот. 132). Постарите истражувачи споменуваале и фигурални претстави. Пронајден бил и под од груби и големи тесери редени во малтер без ред¹⁰⁸⁰.

Градежни фази и датирање

Во градбата не биле констатирани голем број на дополнителни градежни интервенции. Меѓу нив била обновата на северниот ѕид, додавањето на внатрешна апсида и просторијата 4 т.е. преградувањето на тремот пред влезот. Помеѓу и околу базите од песочник секундарно биле изградени ѕидови од камења и кал¹⁰⁸¹. Не е јасно дали оваа преграда била изведена истовремено со тие изградени после престанокот на користењето на црквата како сакрален објект.

Врз основа на споредба помеѓу мозаикот во наосот и постариот мозаик во јужниот кораб од големата Епископска базилика, датиран во втората четвртина или средината од 5 век. С. Snively и R. Kolarik биле со став дека двете цркви биле изградени во рамките на една градежна програма околу средината од 5 век¹⁰⁸². Врз основа на претпоставка, дополнителните интервенции во сакралната градба биле изведени после 479 година.

Б. Алексова датирајќи ги гробниците врз коишто била изграден црквата на крајот од 4 в., била со мислење дека градбата била подигната на крајот од 4 в., како и дека оваа градба била една од првите во коишто биле реупотребени сполни од театарот¹⁰⁸³. Засводените гробници како гробна архитектура на оваа територија се појавиле околу средината од 4 в.¹⁰⁸⁴, но не знаеме кога започнало масовното користење на цистите од камени плочи. Според Ѓ. Мано-Зиси погребувањата во цисти

¹⁰⁷⁸ Snively, "The Early Christian Basilicas." 191.

¹⁰⁷⁹ Snively, "The Early Christian Basilicas." 182, 193.

¹⁰⁸⁰ Snively, "The Early Christian Basilicas." 193.

¹⁰⁸¹ Snively, "The Early Christian Basilicas." 186.

¹⁰⁸² Snively, "The Early Christian Basilicas." 205; Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 24, 27. С. Snively споменува вербално добиена информација за датирање во средината или третата четвртина од 5 век.

¹⁰⁸³ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 119.

¹⁰⁸⁴ Лилчиќ, "Ранохристијанската засводена гробница." 146-151.

биле помлади од засводените гробници¹⁰⁸⁵. Во тој контекст може да се претпостави изградба на црквата и нешто подоцна, во третата четвртина од 5 век.

Со оглед на тоа што премините кон гробовите не биле затворени, најверојатно биле користени како семејни гробници за повеќекратни погребувања¹⁰⁸⁶. Дополнително, подовите во црквата биле сериозно оштетени, делумно со ограбување на гробовите и не располагаме со информации за потенцијално вкопување во нив. Сепак, С. Snively констатирала дека дел од нив бил постар од црквата¹⁰⁸⁷. Иако честопати првите базилики биле градени надвор од бранетиот периметар или покрај бедемите, на што можеби упатуваат повеќе елементи и неправилности во градбата, без поконкретни податоци не можеме со поголема сигурност да потврдиме толку рана изградба на црквата, особено не заради гробовите цисти. Во контекст на датирањето на изградбата на црквата во 5 в. може да се земе во предвид и честата употреба на сполии¹⁰⁸⁸.

Не располагаме со информација за рушењето на градбата. Ставот на С. Snively бил дека егзистирала и во 6 в. заедно со другите базилики, но можеби излегла од употреба пред напуштањето на населбата¹⁰⁸⁹.

Водовод / Одвод

Не располагаме со информации за водоводен или одводен систем, иако според З. Ѓеорѓиев еден аквадукт поминувал во близина на базиликата.

Стратиграфија и оштетувања

Со истражувањата не било констатирано постоење на постари градби под базиликата¹⁰⁹⁰. Под подот на црквата биле откриени повеќе гробови – тип цисти од камени плочи, но и засводени гробници. Градбата уште пред четириесет години се наоѓала во исклучително лоша состојба. Голем дел од ѕидови изградени од камења и кал наполно исчезнале (Фот. 133). Со оглед на тоа што со нивната изградба бил компромитиран системот за комуникација, најверојатно биле изградени

¹⁰⁸⁵ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 211-212, заб. 42. Неколкуте гробови од овој тип истражени во 1970 год. врз основа на движниот археолошки материјал биле датирани во втората половина од 5 век (Živojin Vinčić, “STOBI - Antilčki Grad,” *Arheološki pregled* 12 [1970], 141-142).

¹⁰⁸⁶ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 197.

¹⁰⁸⁷ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 196.

¹⁰⁸⁸ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 864-866.

¹⁰⁸⁹ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 206.

¹⁰⁹⁰ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 202

после излегувањето од употреба на сакралната грдба¹⁰⁹¹. Со овие градежни интервенции можеби било поврзано и ограбувањето на гробовите под подот¹⁰⁹².

Поликонхална црква на Плаошник (*Lychnidus*, ср. 5 в. / прва пол. 6 в. – ср. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Поликонхалната црква била лоцирана во северниот дел од манастирскиот комплекс на Плаошник, јужно од Самоилова тврдина (Фот. 51, Фот. 58, Фот. 134). Во основата на внатрешниот план била проектирана четирилисна, а во екстериерот трилисна архитектонска форма¹⁰⁹³. Покрај правоаголниот наос, презвитериумот и трите лачни коридори – деамбулатории (северен, јужен и западен) поврзани преку три премини со наосот, во правец кон запад биле лоцирани нартекс и атриум со северен и јужен анекс, катехуменум со апсида на југ и трилисна крстилница во јужниот дел од црквата (План 31)¹⁰⁹⁴.

Од атриумот со четириаголна форма постоеле премини кон нартексот и кон западната помала просторија од северниот анекс (Фот. 135). Според В. Битракова Грозданова било можно постоење на колонада и трем во атриумот¹⁰⁹⁵. Според В. Маленко тремот поплочен со тули се протегал на северната, јужната и западната страна од атриумот, а портиците биле носени од сидови¹⁰⁹⁶.

Од нартексот покрај споменатите три премини кон полукружните коридори (тој кон западниот не бил конзервиран, Фот. 136), на север постоел премин кон просторијата на северниот анекс којашто има апсида на исток, а претпоставено било постоење и на премин кон

¹⁰⁹¹ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 182, 184-185, 194. За уште неколку градби преградени на овој начин види страна 210, заб. 32 во истиот труд.

¹⁰⁹² Snively, “The Early Christian Basilicas.” 195, 206.

¹⁰⁹³ За градби со голема сличност со основата на оваа црква види (М. А. Sisson, “The Stoa of Hadrian at Athens,” *Papers of the British School at Rome* 11 [1929], 66–72; Никола Мавродинов, “Планът и реконструкцијата на Св. Софија в Цариград,” *Разкопки и проучувања IV* [1950]: 149–165; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* [Harmondsworth и Baltimore: Penguin books, 1965], 105; Николајевиќ, “*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.” 190, заб. 27; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 38, 40; Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 185 (бр. 72), 193 (бр. 225), 195 (бр. 266), 196 (бр. 273), 199 (бр. 311), 210 (бр. 459); Richard Krautheimer и Slobodan Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura* [Beograd: Gradevinska knjiga, 2008], 79, 138, 262-263).

¹⁰⁹⁴ Kuzman, “The Period of Basilicas.” 65

¹⁰⁹⁵ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24.

¹⁰⁹⁶ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 4. На едниот крај од северниот коридор од тремот биле откриени две засводени гробници во коишто според В. Маленко биле погребани луѓе со високи свештенички чинови. Уште една сидана гробница била пронајдена во јужниот дел од катехуменумот, пред апсидата и покрај западниот сид (Маленко, “Ранохристијански објекти.” 5). Во сидот на една од гробниците била пронајдена тула со релјефно претставена четириконхална градба. Други вакви тули биле најдени и во рушевините (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36, 38).

катехуменумот¹⁰⁹⁷. Двете простории од северниот анекс не комуницирале меѓу себе. Наосот на сите четири страни бил отворен кон полукружни проширувања¹⁰⁹⁸. Од лачните коридори околу него (северен, јужен и западен) бил одделен со аркади потпрени на по четири столпци (Фот. 136, Фот. 137, Фот. 138)¹⁰⁹⁹. Трите споменати коридори биле ограничени со долги лачни сидови, поставени концентрично со аркадите. Северниот и јужниот периметрален сид од деамбулаториите на запад се спојувале со сидови. Покрај нив воделе коридори преку коишто се остварувала комуникација со нартексот (Фот. 139). Уште еден премин кон нартексот бил лоциран во централниот најистурен дел на западната голема конха¹¹⁰⁰. Северниот сид на северниот деамбулаториум и северната апсида од наосот биле со помала должина во однос на останатите¹¹⁰¹. Со сигурност постоел премин северно покрај олтарната апсида којшто водел од лачниот коридорот кон исток (секундарно затворен и преобразен во прозорец)¹¹⁰², додека прашањето за постоењето на премин од јужната страна на апсидата останало отворено¹¹⁰³. Не биле откриени аргументи коишто би упатиле или потврдиле постоење на галерии¹¹⁰⁴. На просторот од наосот (не е јасно на која висина, но веројатно под мозаичкиот под) биле пронајдени повеќе „прекинувани“ и урнати сидови од поликонхосот, но и додавани сидови и пиластри заради конструктивни потреби¹¹⁰⁵.

¹⁰⁹⁷ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24.

¹⁰⁹⁸ Оваа четирилистна форма била јасно потенцирана со длабоки темели под површината на подот. Јужниот сид од јужната апсида (екседра) проектирана кон југ од централниот дел од наосот имала малтерна (фасадна) облога од нивото на најстариот под (тој којшто се наоѓа на 0,80 m под нивото на мозаиците). Северната и јужната мала апсида биле сочувани во висина од 0,10 m над подот, а источната 0,90 m (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22, 38). Врз основа на овој податок искажан и претходно од страна на Д. Коцо (Димче Коцо, „Археолошки проучувања во Охрид од 1959 до 1965 год.“, *годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 19 [1967], 259-260) се претпоставува дека постарата градба била само четириконхос со трем и дека полукружните коридори околу тој примарен четириконхос биле додадени подоцна. М. Тутковски сметал дека не биле евидентирани фази во градењето на внатрешните конхи. Но, сметаме дека нагласувањето на поголемата длабочина на сидовите од централниот дел на црквата во однос на останатите, податок којшто кој што го нагласуваат Д. Коцо и В. Битракова Грозданова во контекст на претставените модели врз тулите, може да се третира како доволен аргумент за претпоставката. Особено што не е докрај разјаснет односот на „примарниот тетраконхос“ кон раноримската градба под неа, заради што останува нејасно кој бил односот дали примарната тетраконхална градба (или просторија) и подот откриен на 0,80 m под подовите со мозаици. Иако поголемата длабочина на некои од сидовите може да се поврзе со нивната конструктивна намена и поголема носивост неопходна за да се развие поликонхалната црква, сепак, тие како елементи на постара градба може да биле реупотребени како темели за столбовите со коишто е одделен наосот од страничните кораби. Сличен пример е познат во трибелонот на Големата базилика во Баргала.

¹⁰⁹⁹ Николајевиќ, „*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.“ 185.

¹¹⁰⁰ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24.

¹¹⁰¹ Николајевиќ, „*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.“ 186, заб. 14.

¹¹⁰² Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24.

¹¹⁰³ Николајевиќ, „*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.“ 187, 190, заб. 26.

¹¹⁰⁴ Николајевиќ, „*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.“ 187.

¹¹⁰⁵ Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 5.

Крстилницата и катихуменумот (просторијата со апсида на југ)¹¹⁰⁶, биле одделени со долг тесен ходник со премин на јужната, западната и источната страна кон крстилницата, којашто пак имала уште еден премин на северната страна. Заради оштетувањето на сидовите, комуникациите од просторијата кон нартексот и кон ходникот не биле евидентирани *in situ* туку биле претпоставени¹¹⁰⁷. Според В. Битракова Грозданова може да се претпостави постоење на премин на северната страна на проавлионот¹¹⁰⁸, којшто водел директно во јужниот полукружен коридор. Според В. Лахтов, западниот премин на крстилницата служел за приод пред крштевањето, а северниот бил наменет за неофитите и преку северниот дел од ходникот на крстилницата водел до западниот дел од наосот¹¹⁰⁹. Во средината од крстилницата (минимално поместен кон север) бил лоциран крстовиден базен, длабок исто толку колку што била висока преградата изведена во форма на крст (Фот. 140). Северниот и јужниот крак на базенот завршувале полукружно, а за разлика од нив, источниот и западниот крак биле решени правоаголно, со по две до три стапала од скали. Целиот базен имал облога од тенки бели мермерни плочки. На дното на базенот постоел одвод за водата¹¹¹⁰.

Заради целиот раскош ставот на некои истражувачи бил дека оваа црква била катедрала на лихридските епископи, а потенцијалната епископска резиденција се наоѓала или на Плаошник¹¹¹¹, или можеби во рамките на комплексот откриен на улица „Илинденска“, за којшто исто така постојат тези дека претставувал дел од црква¹¹¹².

Д. Коцо сметал дека црквата била трикорабна, безкуполна, четириконхална базилика со свод врз централниот дел на наосот и помали сводови врз конхите¹¹¹³.

¹¹⁰⁶ Според В. Битракова Грозданова, заради тоа што од јужниот анекс не се пронајдени археолошки индикации (градежни елементи и/или мебел), не би требало да се исклучуваат и намените како *exorcisterium*, *consignatorium* или *catechumenium* (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 32).

¹¹⁰⁷ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24, 32, 33.

¹¹⁰⁸ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 30.

¹¹⁰⁹ Vasil Lahtov, "IMARET, OHRID - Ranohrišćanska crkva," *Arheološki pregled* 4 (1962), 214; Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 185; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 30.

¹¹¹⁰ Lahtov, "IMARET." 213; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 30.

¹¹¹¹ Lahtov, "IMARET." 216; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 66; Битракова Грозданова, "Врските меѓу мозаиците." 75; Pasko Kuzman, "Lychnidos - Ohrid," во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 37; Kuzman, "The Period of Basilicas." 66.

¹¹¹² Владо Маленко, "Нови антички наоди во Охрид и охридско," *Živa antika* XXVIII, 1-2 (1978), 340; Kuzman, "The Period of Basilicas." 64; Битракова Грозданова, "Топографија и урбаниот развој." 251.

¹¹¹³ За градби со голема сличност во основата или мозаиците на оваа црква види (Sisson, "The Stoa of Hadrian." 66–72; Мавродинов, "Планът и реконструкцијата." 149–65); Битракова Грозданова, "Спомениците од предисториски и антички период." 158; Вера Битракова-Грозданова, "Старохристијански споменици во охридско. Поликонхална црква," во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата

Според В. Маленко комплексот од простории со припадност или гравитација кон црквата се ширел на поширок простор¹¹¹⁴.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била сидана во *opus mixtum*¹¹¹⁵. Се разликувале уште неколку техники на градење. Така, секундарно изградената крстилница била од камења и хидростатен малтер, додека во базенот наместо камења биле употребени тули¹¹¹⁶. Целата градба во висина до подот била од обработени камења, а тули биле евидентирани во аглите сочувани над нивото од подот. Јужната конха била во *opus mixtum*, во надворешниот сид од северната конха не биле употребени тули, а не биле видливи ниту столпците од внатрешната страна прикажани на плановите (План 31)¹¹¹⁷. Тули не биле констатирани ниту во темелите на источната апсида, како и во крстесто сиданите столбови на северната мала апсида и северниот столб на западната мала апсида како и базите на столбовите на северната и јужната внатрешна апсида. Масивни камени блокови, надсидани со тули биле употребени во сите надворешни апсиди (Фот. 141)¹¹¹⁸, а од внатрешната страна радијално, во линија со столбовите на малите конхи биле поставени по два столпци (Фот. 136, Фот. 137, Фот. 138, Фот. 139)¹¹¹⁹. Информацијата за четири сводни ребра веројатно се однесува на столпците од источната страна на западната голема конха¹¹²⁰. Не е докрај јасно дали столпците биле конструктивно поврзани со сидовите¹¹²¹. Помеѓу овие столпци и носачите на аркадите од помалите апсиди можеби се потпирале лаци или сводови¹¹²². Источната олтарска апсида била сидана од камен¹¹²³, а на терен во долните делови се видливи масивни, веројатно реупотребени камени

на почвата на Македонија [Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000], 42-43; Битракова Грозданова, “Врските меѓу мозаиците.” 75). За средновековни поликонхални цркви и неколку постари примери (Коцо, “Климентовиот манастир.” 175-178; Đorđe Stričević, “Églises Triconques Médiévales En Serbie et En Macédoine et La Tradition de l’architecture Paléobyzantine,” во *Actes du XIIIe Congrès International d’études Byzantines T. 1* (Belgrade: Comité Yougoslave des Études Byzantines, 1963), 224–240; Кузман, “Археолошки сведоштва.” 144-173).

¹¹¹⁴ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 5.

¹¹¹⁵ Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 157.

¹¹¹⁶ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 28.

¹¹¹⁷ Николајевиќ, “Cahiers Archéologiques - критики и прикази.” 191. Според В. Битракова Грозданова во сидот на северната голема апсида појасот од тули започнувал на 0,30 m над мозаикот (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22, 24)

¹¹¹⁸ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22.

¹¹¹⁹ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22.

¹¹²⁰ Lahtov, “IMARET.” 212.

¹¹²¹ Николајевиќ, “Cahiers Archéologiques - критики и прикази.” 186, заб. 14.

¹¹²² Западната конха била одделена од наосот со два масивни сидани столпци и два столба. Заради тоа В. Лилчиќ бил на исто мислење дека овие конструктивни елементи, можеби во облик на масивни двојни столбови носеле капители и лаци кон пиластрите во конхите (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 691).

¹¹²³ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22.

блокови. Од надворешната страна таа била засилена со три столпци од големи камени блокови¹¹²⁴. Западната голема конха била градена од необработен камен и сочувана само на ниво на подот. Се потпираше на источниот ѕид од нартексот, којшто во темелите од западната страна бил засилен со столпци¹¹²⁵. Конструктивно поврзано засилување било евидентирано и на спојот помеѓу западниот крај на ѕидот од јужната голема апсида и источниот крај на ѕидот кој од југ го заградува коридорот којшто водел до нартексот¹¹²⁶.

Од презвитериумот биле сочувани единствено базите за олтарната преграда на северната страна и подлогата од хидростатен малтер за подот (веројатно подлога со мозаик), (Фот. 142)¹¹²⁷. Олтарот бил преграден со мермерни столпчиња и парапетни плочи¹¹²⁸. Во презвитериумот биле откриени и фрагментарно сочувани елементи коишто покажувале на конструктивниот изглед на овој дел од црквата¹¹²⁹. В. Битракова Грозданова, заради криптата сместена под мензата во презвитериумот (Фот. 143), сметала дека црквата имала мартириумски карактер т.е. дека се развила од мартириум, со градењето на крстилницата добила и баптисмален, додека во мозаичките претстави на четирите рајски реки и евхаристичко-есхатолошки карактер¹¹³⁰.

Во северозападниот агол на атриумот бил откриен дел од поден мозаик и дел од подот поплочен со тули, заради што е претпоставено постоење на трем (Фот. 135)¹¹³¹. Подот во централниот кораб бил поставен повисоко во однос на подовите во страничните кораби¹¹³², а

¹¹²⁴ Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 186, заб. 14.

¹¹²⁵ Иако погоре во текстот беше споменато дека постои директен премин од нартексот во западниот полукружен коридор (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24), заради лошата сочуваност ова констатација не е докрај разјаснета ниту од истражувачите. Најверојатно на постоење на таа комуникација се однесува и информацијата на страна 42 од истиот труд.

¹¹²⁶ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 22.

¹¹²⁷ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 34. Со поновите истражувања врз мозаиците, од фрагментите била составена претстава на човечка глава (Mishko Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics in the Tetraconchal Church at Plaošnik," *Патримониум* 10 (2012), 109-111; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 157-158, сл. 212).

¹¹²⁸ Vitrakova, "IMARET." 108.

¹¹²⁹ Маленко, "Ранохристијански објекти." 5.

¹¹³⁰ Vera Vitrakova, "IMARET, OHRID - kasnoantička arhitektura i slovenski grobovi," *Arheološki pregled* 6 (1964), 108; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 34, 40, 64, 90, 92; Битракова-Грозданова, "Старохристијански споменици." 43; Битракова-Грозданова, "Охрид." 90; Битракова Грозданова, "Спомениците од предисториски и антички период." 157, 158. Според И. Николајевиќ под олтарната маса постоело депо за реликвии, а не крипта (Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 188). Криптата била изградена од тули со малтер, со мал правоаголен простор заграден со мермерни плочки на дното, каде што веројатно биле сместени реликвиите.

¹¹³¹ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24. Според В. Маленко тремот со под поплочен од тули се протегал на три страни, со исклучок на источната, додека во централниот дел бил поплочен со големи и груби четириаголни камени коцки од варовник со подлога од варов и делумно хидростатен малтер (Маленко, "Ранохристијански објекти." 4, 5).

¹¹³² Микулчиќ, *Антички градови*. 361.

подлогата во презвитериумот била 0,20 m повисоко од мозаикот во наосот¹¹³³. Според В. Лахтов подовите на ходникот и катехуменумот биле поплочени со тули со исти димензии¹¹³⁴, додека според В. Битракова Грозданова подот не бил откриен, а сидовите биле сочувани „под нивото на подот“¹¹³⁵.

Според Д. Коцо и В. Битракова црквата немала купола туку свод и претставувала комбинација од градба со централна основа и базилика¹¹³⁶. Како аргументи за оваа теза се споменуваат столпците од масивни камени блокови покрај внатрешните страни на конхите, масивно изградените источни агли на сидовите од правоаголникот (не квадрат!) околу средишниот дел на наосот. За сводот бил употребен дрвен покрив¹¹³⁷.

Архитектонска декорација

Најголем дел од подовите на просториите од црквата биле во техника на мозаик со претставени геометриски, вегетабилни, фигурални (садови, зооморфни и антропоморфни) и епиграфски мотиви, групирани во полиња распоредени во рамки на затворени архитектонски целини¹¹³⁸. Во страничните кораби биле изведени исклучиво геометриски мотиви (План 31, Црт. 17), за разлика од останатите мозаици (нартекс, централен кораб, и северните анекси) во чиешто композиции покрај геометриските, вклопени биле и фигурални вегетабилни мотиви¹¹³⁹. Сумирано, во мозаиците на подовите од комплексот биле претставени мотиви на рибини крлушки, пелти, шаховско поле од меандер или дијагонално поставени квадрати, триаголници впишани во квадрат, стилизирани цветови со четири листа, бордури од лотос, лоза, двојни плетенки со и без кружни полиња меѓу нив, како и тројни плетенки, плодови од разни локално достапни овошни дрва,

¹¹³³ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 34. Со поновите истражувања врз мозаиците, од фрагментите е составена претстава на човечка глава (Tutkovski, “Newly Discovered Mosaics.” 109-111; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 157-158, сл. 212).

¹¹³⁴ Lahtov, “IMARET.” 214, 216.

¹¹³⁵ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 30.

¹¹³⁶ Bitrakova, “IMARET.” 108; Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257, 261.

¹¹³⁷ Битракова-Грозданова, “Старохристијански споменици.” 42-43; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 40. Според И. Николајевиќ кровот не бил засводен, туку само дрвен (Николајевиќ, “Cahiers Archéologiques - критики и прикази.” 187). И. Микулчиќ заради малата носивост на тенките сидови на градбата, сметал дека таванската конструкција не била засводена туку рамна и изработена од дрво (Микулчиќ, *Антички градови*. 361). Сепак, како контрааргумент на ова мислење коешто е сосема оправдано, особено заради отсуството на столпци од надворешните страни на северниот и јужниот сид, можеби може да се употреби податокот за длабоките темели на сидовите од централниот кораб. Дополнително, доколку и постоело сводно решение на таванот, тоа можело да се потпира единствено врз сидовите од централниот кораб или евентуално на наосот.

¹¹³⁸ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 42.

¹¹³⁹ Bitrakova, “IMARET.” 108.

потоа, неколку кантароси, пауни и други птици, разни животни, претстави на човечки глави¹¹⁴⁰. Употребени биле тесери во разни бои (мермер според В. Лахтов)¹¹⁴¹. Најголем дел од мозаичните површини биле изведени во техника *opus tessellatum*, а мозаикот во трилисниот баптистериум бил изведен во техника на *opus vermiculatum* исто така со тесери од камен но и тесери од стаклена паста во неколку бои (Фот. 140, Фот. 144)¹¹⁴². Во секоја од трите конхи биле изведени по една сцена во кои се прикажани фигурални антропоморфни и зооморфни мотиви коишто го симболизираат 42-от (словенска редакција 41-ви) Давидов псалм¹¹⁴³. Бројот на употребени мотиви како и нивното комбинирање се навистина импресивни и покажуваат висока теолошка ерудиција. Покрај мозаиците, констатирани биле и остатоци од ѕидно сликарство, а тесери од стаклена паста со позлата биле пронајдени во крстилницата и во северниот кораб¹¹⁴⁴.

Во северната капела на црквата бил пронајден мозаик со натпис „Го направија за свој благослов, оние чии имиња ги знае бог“ (Фот. 145)¹¹⁴⁵. Според С. Mango, врз основа на формата на буквите мозаикот можел да биде изработен широко во 5-6 век. Според Г. Бабиќ, анонимниот донатор или донатори не биле различни лица од тој/тие коишто ја подигнале црквата¹¹⁴⁶. Според В. Битракова-Грозданова, иконографските претстави на мозаиците во црквата речиси и да не се среќавале на територијата на Источната империја¹¹⁴⁷. Ова мислење било исклучително оправдано во контекст на конципирањето на темата околу четирите рајски реки. Во крстилницата четирите рајски реки биле илустрирани како четири машки глави со имињата покрај нив. Тие, до поновите откритија биле единствените антропоморфни претстави во доцноримската мозаична продукција

¹¹⁴⁰ За детални описи на претставите на мозаиците види (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 42-57; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 151-178.

¹¹⁴¹ Lahtov, “IMARET.” 212; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 44, 46, 48.

¹¹⁴² Ruth Kolarik, “The Floor Mosaics of Eastern Illyricum,” во *Εισηγήσεις του δεκάτου διεθνούς συνεδρίου християνική αρχαιολογίας (28 Σεπτεμβρίου-4 Окτωβρίου 1980)* (Θεσσαλονίκη, 1980), 187.

¹¹⁴³ Lahtov, “IMARET.” 214; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 54, 56. Во ист опус биле претставени и кантаросот исполнет со вода помеѓу двата афронтирани пауни лоцирани помеѓу северниот столбец на олтарната апсида и источниот столб од малата северна конха (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 46). Според М. Тутковски станувало збор за *opus tessellatum* (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 165).

¹¹⁴⁴ Bitrakova, “IMARET.” 108; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 66; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 65-66. Внатрешната страна на крстилницата имала малтерна облога и геометриски мотиви изведени во фреско техника (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 28).

¹¹⁴⁵ Битракова-Грозданова, “Три епиграфски прилози.” 164; Костић, “Маргиналије.” 220. За бројни други примери од натписи на ктитори коишто заради својата длабока посветеност кон бога не ги споменуваат своите имиња види (Битракова-Грозданова, “Три епиграфски прилози.” 164; Babić, “North Chapel.” 266, 267-270; Цветковић - Томашевић, Рановизантијски подни мозаици. 25, 27, 41, 48; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 52, 54, 64).

¹¹⁴⁶ Babić, “North Chapel.” 266-267, заб. 11.

¹¹⁴⁷ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 90, 92; Битракова Грозданова, “Спомениците од претисториски и антички период.” 157.

на територијата на Р. Македонија¹¹⁴⁸. Додека, во протезисот-северна капела, четирите рајски реки биле претставени како извираат од небесниот свод преку четири кружни отвори фланкирани со елени коишто пијат вода¹¹⁴⁹. Оваа претстава била откриена во мозаикот на уште една просторија надвор од црквата (Фот. 146). В. Битракова Грозданова дури сметала дека образецот за претставата на четирите рајски реки меѓу елени бил настанат во *Lychnidus*¹¹⁵⁰. Покрај тоа што елени коишто се напојуваат од изворот или од четирите реки била откриена и во крстилницата Уед Рамел во Тунис, според В. Битракова Грозданова претставувале единствена идејно композициона целина во ранохристијанската уметност воопшто¹¹⁵¹.

¹¹⁴⁸ Со поновите истражувања врз остатоките од мозаиците во црквата е откриена е една човечка фигура којашто најверојатно била дел претстава во презвитериумот Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics." 109-111, заб. 15.

¹¹⁴⁹ Битракова-Грозданова, "Охрид." 92; Битракова Грозданова, "Лихнид во ранохристијанскиот период." 264, сл. 7; 265, сл. 8; 267; Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 185; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 62. За симболиката на оваа претстава и генерално на четирите рајски реки меѓу кои е и култот кон мартирите, но и баптисмалниот култ види (Babić, "North Chapel." 271-275; Димитрова, "Четириесет и првиот Давидов псалм." 68, 72; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 205-206). Г. Бабиќ и И. Николајевиќ сметале дека северната просторија со апсида била меморијална капела на лихнидските епископи и претпоставиле сепулкрална намена на северниот анекс (Babić, "North Chapel." 273; Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 192). Источната апсидална просторија од северниот анекс и покрај тоа што најголем дел од примерите со претстави на четирите рајски реки се поврзувале со фунерарна употреба и есхатолошки симболизам, или кога се претставени во контекст со елени реките добивале и баптисмална симболика, според В. Битракова Грозданова просторијата имала функција на ѓаконик, а мозаикот и покрај есхатолошкиот симболизам откриен преку натписот, немала фунерарна намена (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 26, 28, 60, 64). Според Г. Бабиќ заради неоткривањето на црковен мебел и гробници, не би требало да се исклучуваат и намените како ѓаконик (скевофилактикон), или пак да била посветена на конкретен култ кон светец или реликвија, со што подарената изведба на мозаикот требало да обезбеди место во рајот (Babić, "North Chapel." 265, 270-271, 272, 275). Сепак, тука мора да се истакне дека Г. Бабиќ, не ги забележала претставените елени покрај четирите рајски реки.

¹¹⁵⁰ Битракова Грозданова, "Лихнид во ранохристијанскиот период." 267.

¹¹⁵¹ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 60, 64; Битракова-Грозданова, "Охрид." 91. За други иконографски паралели види (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 175-177). Тука треба да се спомене и фигуралната претстава на човек во мозаикот од презвитериумот (Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics." 109-111; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 157-158, сл. 212). Според М. Тутковски, во ранохристијанската мозаичарска продукција уникатен бил аранжман во централниот дел од наосот (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 172). Во контекст на користењето на исти мотиви и блискоста помеѓу провинциите *Epirus Vetus* и *Macedonia* и нивното место во поширок контекст види (Битракова Грозданова, "Врските меѓу мозаиците." 73-82; Битракова Грозданова, "Лихнид во ранохристијанскиот период." 267). Според В. Битракова Грозданова како омилен се издвојувал мотивот на осмолисна розета со крст во квадрат, а како особено специфична на просторот од двете провинции се појавувала претставата на изворот на животот (фонтана, кантарос, дрво на животот или рајски реки) помеѓу афронтирани елени, срњи, птици (гулаби, пауни или барски) или јагниња. Дополнително, Битракова Грозданова претпоставила и постоење на локално мозаичарско атеље во *Lychnidos* и околината коешто функционираше во периодот на средината и почетокот на втората половина на 5 век (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 94; Битракова Грозданова, "Врските меѓу мозаиците." 78, 79-80, 81). Според М. Тутковски од уметнички аспект предничеле изведбите на мозаичарското атеље коешто делувало во периодот втората и третата деценија на 6 век (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 218). Сепак, веројатно е дека тоа атеље или функционираше во подолг временски период (базиликите во *Byllis* поликонхалната црква во Лин) или пак извршило силно влијание на локалната мозаичка продукција. Причината за ваквото размислување биле сличностите помеѓу неколку мозаички ансамбли во регионот и пошироко (Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics." 111-112). Делата во *Byllis* несомнено биле продукт на истото атеље, додека мозаиците во поликонхосот во Лин биле нешто помлади. Според последните размислувања, М. Тутковски претпоставил потенцијална поделба на атељето коешто работело во *Lychnidus* во првите децении од 6 век (Tutkovski,

Во градбата биле употребен теодосијански капители, дополнително декорирани со позлата врз листовите од акантус датирани во средината или втората половина на 5 век¹¹⁵².

Градежни фази и датирање

Под атриумот и нартексот, но и под јужната конха биле пронајдени сидови од постара градба со секуларен карактер од римскиот период врз коишто подоцна била изградена Поликонхалната црква¹¹⁵³. Според В. Маленко, постоеле јасно издиференцирани хоризонти на подовите од постарите градби коишто се ширеле и во околината¹¹⁵⁴. Оваа градба била датирана во 4 в. или почетокот од 5 век¹¹⁵⁵.

Во црквата биле евидентирани најмалку три градежни фази изведени врз остатоците од уште постара градба од раноримскиот период. Тие одговарале на идентификувани три подлоги од хидростатен малтер, од коишто врз последната бил изведен мозаик¹¹⁵⁶. Првата фаза на црквата била датирана во 4 – 5 век.

Северниот анекс според Г. Бабиќ или анексите според Д. Коцо биле изградени истовремено со периметралните сидови од централниот кораб, наосот и нартексот¹¹⁵⁷. На првата градба и припаѓале и периметралните сидови од наосот, нартексот, атриумот и анексите. Врз основа на пронајдениот јужен премин кон западниот дел од јужниот кораб, подот на најстарата градба бил на 0,80 m под нивото на денес презентираниите подови¹¹⁵⁸. Во јужниот сид од централниот кораб,

“The Mosaics in the Early Christian Basilica.” 351, 354-356). За симболиката на мотивите конципирани во композиции со претстава на Четириесет и првиот Давидов псалм види (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 38; Димитрова, “Четириесет и првиот Давидов псалм.” 65-78).

¹¹⁵² Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 40, 42, 90; Битракова-Грозданова, “Охрид.” 90; Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 157; Битракова-Грозданова, “Старохристијански споменици.” 43; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 693.

¹¹⁵³ Lahtov, “IMARET.” 215; Bitrakova, “IMARET.” 108; Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 250.

¹¹⁵⁴ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 5.

¹¹⁵⁵ Lahtov, “IMARET.” 216; Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 261; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 66; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 692.

¹¹⁵⁶ Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36.

¹¹⁵⁷ Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257; Babić, “North Chapel.” 264; Николајевиќ, “Cahiers Archéologiques - критики и прикази.” 187.

¹¹⁵⁸ Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257-260. Нивото било евидентирано во јужниот полукружен коридор (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36). Според првичните согледувања на В. Битракова постоеле две фази и една меѓу фаза идентификувана како градежна интервенција со којашто била изградена крстилницата (Bitrakova, “IMARET.” 108). Втората фаза биле денес презентираниите остатоци од црквата, а како градежна интервенција или меѓу фаза веројатно ги определила и подовите од хидростатен малтер на 0,20 m под мозаиците од последната фаза. Според помладите согледувања од Битракова Грозданова, изградбата на крстилницата и сидот покрај јужниот коридор го било истовремено со поставувањето на мозаичните подови (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36). Сепак, доколку градбата го добила постојниот облик за време на нивоата од хидростатен малтер на 0,20 m под подовите (според М. Тутковски основа за под од тули [Тутковски,

западно од јужната конха на наосот, бил откриен одводен канал со насока север-југ и релјефно претставените основи од градби врз тули. Нивото на каналот одговарало на нивото на сега споменатиот преминот во јужниот кораб. Сидовите од постарата градба веројатно претставувале источен дел од поголем комплекс, зашто страничните сидови од наосот биле структурно поврзани со тие во нартексот и во атриумот. Заради тоа било претпоставено постоење на терми или постара крстилница¹¹⁵⁹. При адаптирањето на таа градба во црква централниот кораб бил одделен со масивен сид од страничните, но комуникацијата не била јасна. При истражувањето биле откриени тули со релјефно претставени основи од градби. На едната бил претставен само четириконхалниот централен дел од подоцнежната црква, а на друга покрај централниот дел, претставени биле и страничните кораби, но со различна форма од постојната (Фот. 147)¹¹⁶⁰. Сметаме дека врз тулите бил прикажан централниот кораб, т.е. наосот со четирите проширувања коишто завршуваат со полукружни апсиди.

Подот од втората фаза на црквата се наоѓал на 0,20 m под денес презентираното ниво, а откриен бил во наосот¹¹⁶¹. Според Д. Коцо настанала промена само на висината на подот, но не и на габаритот на црквата. Според него, изведбата на мозаиците и градењето на баптистериумот биле интерпретирани како масивен градежен зафат во рамките на втората фаза¹¹⁶². Новите подови биле во техника на мозаик, а јужно од коридорот којшто нартексот го поврзува со јужниот и западниот кораб биле додадени крстилница, а според В. Лахтов истовремено со крстилницата и катихуменум¹¹⁶³. Преминот лоциран северно покрај олтарната апсида којшто водел од северниот полукружен коридор кон исток бил секундарно затворен и преобразен во прозорец истовремено со изведбата на последниот мозаичен под. Во исто време престанал да служи и јужниот премин

Ранохристијанските мозаици. 150]), тогаш, без оглед колку и да е раскошно уредена во последната фаза со поставувањето на мозаиците, со став сме дека затворањето на премините треба да се третира како обнова или градежни интервенции изведени во исто или различно време. На вакво мислење бил и Д. Коцо (Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 260, 261).

¹¹⁵⁹ Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 257, 260.

¹¹⁶⁰ В. Лахтов споменува и тули на коишто била прикажана еднокорабна базилика без купола и без атриум. Како аналогија ја споменува таа пронајдена во подот на црквата Св. Софија и во базиликата кај Радолишта (Lahtov, “IMARET.” 216).

¹¹⁶¹ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 149.

¹¹⁶² Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 260.

¹¹⁶³ Lahtov, “IMARET.” 213; Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 260. Според В. Лахтов катихуменумот бил „адаптиран“ од просторија во продолжение кон југ од нартексот. Истовремено со подигањето на крстилницата бил додаден и тенок сид залепен за јужниот сид на коридорот помеѓу нартексот и јужниот полукружен коридор (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 36).

помеѓу „проавлионот“ и западниот крај на јужниот полукружен коридор¹¹⁶⁴. Втората фаза според стилските карактеристики и иконографијата во мозаиците била датирана во 5–6 век¹¹⁶⁵. Според И. Николајевиќ доградбата на баптистериум и поставувањето на мозаикот се случила за време на епископот Лаврентиј, епископ во *Lychnidus* во периодот 492-518¹¹⁶⁶. Д. Коцо сметал дека после тоа се случило големото разурнување на црквата, во дел речиси до темели. На став сме дека рушење од толкав обем би причинило сериозни оштетувања на подовите со мозаици, особено на тие во северниот кораб, токму таму каде што се лоцирани и подобро сочувани површини. Според Д. Коцо, со обновата после ова рушење бил изменет правецот на северниот ѕид од северниот кораб. Иако разлики во опусот на зидање биле констатирани и во поликонхалната црква подигната во рамки на стоата од Хадријан во *Athenae*¹¹⁶⁷, сепак, разликите во димензиите и отсуството на столпци од внатрешната страна на северната конха ја чинат оправдана интерпретацијата дека во делот од северната конха градбата во одреден период била сериозно оштетен¹¹⁶⁸. Д. Коцо обновата ја датирал во 6 век¹¹⁶⁹. После тоа следело уште едно рушење, а црквата никогаш повеќе не била обновена.

Подовите во црквата биле декорирани во неколку фази во средината и почетокот или цела втората половина од 5 век¹¹⁷⁰. В. Битракова Грозданова, фрагментарно сочуваниот мозаик во нартексот, заради блискоста во стилот и опусот со мозаиците од Базиликата во Студенчишта (кр. 5 в. – поч. 6 в.) сметала дека бил помлад во однос на мозаиците во наосот од црквата¹¹⁷¹. Според Г. Бабиќ, мозаикот во северниот анекс бил изработен на крајот од 5 век¹¹⁷². Г. Цветковиќ-Томашевиќ мозаиците во поликонхалната црква ги датирала во почетокот или првата деценија од 6 в., а мозаикот во крстилницата во средината од 6 век¹¹⁷³. R. Kolarik била со став дека иако крстилницата

¹¹⁶⁴ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24, 36. Според В. Маленко преминот излегол од употреба после поставувањето на мозаикот и после изградбата на крстилницата (Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 5).

¹¹⁶⁵ Bitrakova, „IMARET.“ 108; Коцо, „Археолошки проучувања во Охрид.“ 261.

¹¹⁶⁶ Николајевиќ, „Cahiers Archéologiques - критики и прикази.“ 191. Претходно градбата ја датирала пошироко во 5 век (Николајевиќ, „Ранохришћанске крстионице.“ 228).

¹¹⁶⁷ Sisson, „The Stoa of Hadrian.“ 67-69.

¹¹⁶⁸ Николајевиќ, „Cahiers Archéologiques - критики и прикази.“ 191.

¹¹⁶⁹ Коцо, „Археолошки проучувања во Охрид.“ 261.

¹¹⁷⁰ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 94; Вера Битракова Грозданова, „Мозаиците во охридскиот регион и врските со Медитеранот,“ во *Цивилизацији на почвата на Македонија*, Макпроект „Историја на културата на Македонија“, кн. 2 (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995), 76.

¹¹⁷¹ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 50, 80. За различните размислувања искажани од повеќе истражувачи во контекст на релативното и апсолутното датирање на мозаиците во Базиликата кај Студенчишта види (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 65-67).

¹¹⁷² Babić, „North Chapel.“ 274, 275.

¹¹⁷³ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 82, 84.

била изградена кратко после црквата, мозаикот во неа бил постар од тие во останатите простории од црквата. Го датирала најверојатно во третата четвртина од 5 в., а мозаиците во останатиот дел од црквата ги припишала на исто атеље што работело и во *Heraclea Lynkestis* и во Лин во втората четвртина на 6 век¹¹⁷⁴. Според И. Микулчиќ мозаичките подови биле изведени за време на Јустинијан (527-565)¹¹⁷⁵. Според М. Тутковски, црквата била изградена во почетокот т.е. во првата деценија на 6 в.¹¹⁷⁶, а после изградбата на крстилницата, во втората или третата деценија од векот, бил изведен и целокупниот мозаички аранжман. Ова тврдење било базирано врз основа на стилските карактеристики, техникатата и употребените материјали и аналогите со мозаиците во *Byllis*. Разликите помеѓу мозаиците во црквата Тутковски ги интерпретирал како последица на различните уметнички капацитети и способности на уметниците од истото атеље¹¹⁷⁷. Сепак, врз основа на уметничките квалитети сметаме дека мозаикот во крстилницата, заедно со целокупната изведба на мозаиците во тетраконхалниот дел од црквата (без да навлегуваме во потенцијалната нивна релативна хронологија), ги надминува претставите во нартексот, северниот анекс и во просторијата со апсида на југоисток северно од олтарот (ѓаконикот?).

Врз основа на стилските анализи, мермерните капители биле датирани во средината или втората половина на 5 век¹¹⁷⁸. Теодосијанските капители со позлата биле датирани во втората половина од 5 век¹¹⁷⁹. На подот во атриумот била пронајдена и монета на Анастасиј (491-518)¹¹⁸⁰.

Водовод / Одвод

Во централниот дел на атриумот (Фот. 135) била лоцирана засводена цистерна (4,00 x 6,50 x 8,00 m) изградена од тули со внатрешна облога од хидростатен малтер со отвор во највисокиот дел¹¹⁸¹. Цистерната служела со складирање на атмосферска вода од кровот на црквата преку оловни или керамички цевки лоцирани во северозападниот и југозападниот агол од северниот и јужниот кораб. Оттука, преку водоводна инсталација којашто поминувала под праговите од западните премини кон корабите и под нартексот, водата била спроведувана до средината од источниот ѕид на цистерната. Каналите го променуваат правецот и се насочувале кон цистерната покрај

¹¹⁷⁴ Kolarik, "The Floor Mosaics." 187, заб. 46, 195.

¹¹⁷⁵ Микулчиќ, *Антички градови*. 320

¹¹⁷⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 150.

¹¹⁷⁷ Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics." 113, заб. 28; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 182-183.

¹¹⁷⁸ Битракова-Грозданова, "Старохристијански споменици." 43.

¹¹⁷⁹ Битракова-Грозданова, "Охрид." 90.

¹¹⁸⁰ Коцо, "Археолошки проучувања во Охрид." 260, 261.

¹¹⁸¹ Николајевиќ, "Cahiers Archéologiques - критики и прикази." 190, заб 26; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24, 26; Маленко, "Ранохристијански објекти." 4.

западниот ѕид од нартексот. Над самото дно од цистерната постоела одводна оловна цевка спроведена до четириаголен бунар засидан во јужниот ѕид од тремот. Од бунарот во правец кон југ продолжувала уште една цевка којашто излегувала надвор од габаритот на градбата. Западно од цистерната кон ѕидот на портикот постоел уште еден правоаголен базен за којшто В. Маленко сметал дека е фонтана¹¹⁸². Во првичниот контекст цистерната била дел од постарата градба, којашто според В. Битракова Грозданова била секундарно адаптирана и користена за литургиските потреби во црквата.

Стратиграфија и оштетувања

Речиси е сигурно дека после рушењето просторот на некогашната црква добил секуларен карактер. Во тој контекст се и откриените кружни огништа и јами во наосот од црквата со коишто бил пробиеен мозаичкиот под. Северно од црквата биле откриени јами од колци на колиба¹¹⁸³. Иако истражувачите овие огништа ги поврзувале со импровизирани живеалишта на Словените изградени во и од рушевините на црквата и поврзани со кал, сепак, се поставуваат прашања за обемот на зафатот за расчистување на просторот од несомнено големото количество на срушен градежен материјал, а во контекст на удобноста на живеењето во градежни рушевини и врз мозаик. Од тие причини, сметаме дека не треба да се отфрла и можноста тие огништа да биле поставени уште во периодот кога дел од ѕидовите на градбата сеуште постоеле.

Мозаикот во крстилницата бил сериозно оштетен во делот на западниот премин, точно во делот каде што со тесери со црна боја бил изведен натпис со старогрчки букви. Со копање на темели за куќа, во 19 в. била уништена претставата на рајската река Хидекл (Тигар) во источната конха¹¹⁸⁴.

Над олтарната апсида од градбата во развиениот среден век била подигната еднокорабна црква. Врз основа на фреско декорацијата црквата сигурно егзистирала во 14 в., а просторот околу неа бил користен како некропола во периодот 10-15 век. Изградена била со остатоци од

¹¹⁸² Маленко, “Ранохристијански објекти.” 4-5.

¹¹⁸³ Bitrakova, “IMARET.” 109; Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 260-261; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 277; Кузман, “Археолошки сведоштва.” 143. Иако ја потенцира како базилика, податоците од Д. Коцо веројатно се однесуваат на поликонхалната црква (Коцо, “Триконхалните цркви.” 265, 266; Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Св. Пантелејмон“ (Плаошник, Имарет),” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. [Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996], 269).

¹¹⁸⁴ Lahtov, “IMARET.” 214-215; Костић, “Маргиналије.” 220.

поликонхалната црква¹¹⁸⁵. Откриени биле и остатоци од станбени градби од турско средновековие (18-19 век)¹¹⁸⁶.

Во темелите на црквата како сполија бил засидан натпис (свртен кон сидот) во којшто се споменува еден многу виден граѓанин и добродетел Аврелиј Крат Птолемеов¹¹⁸⁷.

Голема Базилика (*Bargala*, втора пол. 5 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Во северната четврт од населбата во близина на аголот помеѓу северозападен и североисточен беем била откриена т.н. Голема или Епископска базилика (План 32, План 33, Фот. 148)¹¹⁸⁸. Имала насока исток – запад, со сосема минимално и занемарливо отстапување кон насока северозапад – југоисток. Северниот дел лежел на ниво со околните градби, а во правец кон југ и југозапад заради падот на теренот било неопходно подигање на нивото преку подигање на потпорни сидови и полнење на внатрешноста со цел да се обезбеди неопходната нивелација за подовите (Фот. 149)¹¹⁸⁹. Базиликата била трикорабна со ексонартекс, нартекс и полукружна апсида. Во источниот сид на јужниот кораб била изведена полукружна ниша (Фот. 150)¹¹⁹⁰. Презвитериумот бил поставен преку целата ширина од централниот кораб (Фот. 151). Од поплочениот плоштад до ексонартексот се стигнувало преку масивно сидани скалила лоцирани западно од него. Влезот во ексонартексот бил преку аркадно решен трибелон (Фот. 152)¹¹⁹¹. Помеѓу истражувачите било дискутабилно прашањето за тоа дали преку еден премин ексонартексот

¹¹⁸⁵ Bitrakova, “IMARET.” 109; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 277-278. За најраното датирање на фреските во 14 в. види (Lahtov, “IMARET.” 216).

¹¹⁸⁶ Овие градби но во нешто поразлична интерпретација ги споменува и В. Лахтов. Според него една од неколкуте црковни градби подигнати над поликонхалната црква имала сочуван дел од поден мозаик. Нивното подигање не направило оштетување врз постариот мозаик (Lahtov, “IMARET.” 213, 216).

¹¹⁸⁷ Битракова-Грозданова, “Три епиграфски прилози.” 160; Битракова-Грозданова, “ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ.” 52.

¹¹⁸⁸ Уште пред почетокот на ископувања во северниот агол на бранетиот простор на самата површина биле видливи остатоците од градби, од коишто некои завршувале апсидално. Слично и во источниот дел од утврдувањето биле видливи повеќе градби со простории што завршувале апсидално на источната страна, а по целото плато биле евидентирани фрагменти од конструктивна и декоративна пластика (Блага Алексова, “Баргала - Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања,” *Гласник на институтот за национална историја* год. XI, бр. 3 [1967], 40). Големата базилика била девастирана со екстракција на камен од страна на жителите од околните села. За детален опис на просторот на населбата пред истражувањата и за проблемот со илегалните ископувања види (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 24, 26, 28, 29, 32, 34, 39).

¹¹⁸⁹ Блага Алексова, *Епископијата на Брегалница - прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија* (Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1989), 45.

¹¹⁹⁰ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 29.

¹¹⁹¹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44.

комуницирал со нартексот на подоцна подигнатиот комплекс на т.н. Мала црква (Фот. 153)¹¹⁹². Според Т. Нацев комуникација постоела преку јужниот ѕид на нартексот, но со градбата под малата црква. Ова апсолутно се потврдува и со резултатите публикувани од З. Белдедовски, којшто укажува дека постариот премин кон југ од ексонартексот бил затворен со камења и калов малтер (Фот. 154). Идентична била и ситуацијата помеѓу нартексот од базиликата и наосот на малата црква, каде што исто така преминот бил затворен со камења и калов малтер. Овие премини биле во функција кога нивото на ексонартексот и нартексот биле 1,20 m под денес презентираното ниво¹¹⁹³. До градбата под малата црква изградена од камења и варов малтер се стигнувало и од запад, т.е. од патеката - коридорот јужно од плоштадот (Фот. 155)¹¹⁹⁴.

Од ексонартексот кон нартексот се комуницирало преку пет премини (Фот. 156)¹¹⁹⁵. Од нартексот пак преку три премини се остварувала комуникација со корабите (Фот. 157), а преку три засебни премини, од кои два на север и еден на југ, се преминувало кон околните простории (Фот. 153, Фот. 158)¹¹⁹⁶. Во источниот дел од северниот кораб преку премин во северниот ѕид се стигнувало директно до крстилницата (Фот. 148, Фот. 159)¹¹⁹⁷. На запад крстилницата комуницирала со просторија-вестибул преку два премини, а преку два премини комуницирала со просторот северно од неа (веројатно отворен), (Фот. 160). Просторијата идентификувана како вестибул, кон запад комуницирала со уште една просторија преку два премини. Третата просторија идентификувана како сала, во правец кон запад комуницирала со уште една просторија, а кон југ постоел премин кон нартексот (Фот. 158). Последната северозападна просторија од истражувачите била идентификувана како гаконик (Фот. 161), кој вообичаено бил сместен на југ¹¹⁹⁸. Подот на

¹¹⁹² Звонко Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика во Бургала,” во *Старохристијанска археологија во Македонија* (Старохристијанската археологија, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003), 215.

¹¹⁹³ Звонко Белдедовски, “Епископската базилика во Бургала, истражувања 1999 г.,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 16 (2005), 264, 265, 267.

¹¹⁹⁴ Белдедовски, “Епископската базилика во Бургала.” 268; Трајче Нацев, *Доцноантичкиот град Бургала* (Штип: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Штип, 2008), 116. Малата црква била подигната врз ѕидовите од овој постар анекс, со таа разлика што бил додаден апсидалниот дел.

¹¹⁹⁵ На едно место биле споменати пет влеза во ексонартексот (Трајче Нацев, “Бургала, конзерваторско-реставраторски работи (1996-1998 г.),” *Macedoniae Acta Archaeologica* 16 [2005], 328).

¹¹⁹⁶ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 211, пл. II.

¹¹⁹⁷ Сепак, уште тука мора да се истакне дека тој бил секундарен аранжман и дека за времето кога била во функција постарата крстилница, приодот до неа бил само од запад, преку неколкуте простории (Блага Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот во Бургала,” во *Зборник посветен на Бошко Бабиќ* (Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1986), 37).

¹¹⁹⁸ Во него биле пронајдени и фрагменти прозорско стакло (Aleksova и Mango, “Burgala.” 271, 272). На друго место се споменува дека станува збор за шест пити од стаклена паста во разни бои со дебелина од 2-3 cm (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46). Оваа суровина дефинитивно може да се стави во релација со работилницата за преработка на стакло пронајдена во и пред кула 7 на североисточен бедем (Илинка Атанасова и Трајче Нацев,

ѓаконикот не бил сочуван. Единствено во југозападниот агол била сочувана платформа од тули веројатно користена како база врз којашто била поставена камена маса - *mensa* пронајдена во непосредна близина¹¹⁹⁹. Генерално подот на базиликата имал пад во правец од исток кон запад. Подот во јужниот кораб бил особено нерамен, веројатно заради лошото темелење и субструкција¹²⁰⁰. Чесната трпеза којашто стоела врз пет столпци била констатирана во источниот дел од презвитериумот, непосредно пред апсидата.

Во седумдесетите години на просторот јужно од ексонартексот, нартексот и западниот дел на источниот кораб биле откриени две простории коишто биле секундарно додадени на габаритот на базиликата и интерпретирани како Мала црква (План 34, Фот. 162). Според Б. Алексова еден секундарно отворен премин водел од ексонартексот на базиликата кон западната правоаголна просторија или нартекс од малата црква, а од нартексот на базиликата преку исто така секундарно отворен премин се комуницирало директно со втората источна просторија или наос од малата црква (Фот. 153)¹²⁰¹. Според Ж. Винчиќ аркосолиумот (гробница) лоциран во јужниот дел од нартексот, а со чијашто изградба бил затворен премин, бил срушен заради отворање на премин кон малата црква¹²⁰².

Според Т. Нацев малата црква не комуницирала со базиликата зашто функционираше во различно време и заради тоа што не била пронајдена потврда за комуникација при археолошките истражувања. Според Т. Нацев, прагот на јужниот премин кон наосот на Мала црква се наоѓал на многу повисоко ниво во однос на нивото на газење кога базиликата и главната улица биле во функција. Во тој контекст го споменува и нивото на прозорецот во источниот дел на јужниот ѕид од јужниот анекс. Заради висинската разлика комуникацијата помеѓу нартексот и наосот од малата црква била преку скалила¹²⁰³. Во западниот дел од втората просторија, со изградба на масивен столбец на северната страна покрај ѕидот од базиликата бил потенциран еден мал правоаголен простор лоциран непосредно спроти преминот во јужниот ѕид. Коработ на исток завршувал со

“Новооткриена работилница за стакло во Бургала,” *Balkanoslavica* 46, бр. 1–2 [2017], 107-118). За позицијата на ѓаконикот види (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48, заб. 34).

¹¹⁹⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48.

¹²⁰⁰ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45.

¹²⁰¹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 58. Со став дека постоеле две комуникации помеѓу базиликата и малата црква бил и З. Белдедовски (Белдедовски, “Епископската базилика во Бургала.” 262, 263).

¹²⁰² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 117; Во аркосолиум изграден од кршен камен и тегули поврзани со варов малтер биле пронајдени остатоци од човечки коски (Миланчо Миленкоски, *Ранохристијански сакрални објекти во сливот на Реката Брегалница* [Штип: НУ Универзитетска библиотека „Гоце Делчев“ - Штип, 2017], 53, заб. 115).

¹²⁰³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 115, 117.

полукружна апсида. Во делот пред апсидата со преграда од парапетни плочи бил заграден презвителиумот (Фот. 163). Покрај јужниот, западниот и северниот ѕид којшто припаѓал на базиликата биле подигнати платформи или седишта (0,40 x 0,40 m), додека презвителиумот бил одделен од наосот со олтарна преграда со премин проектиран во правец кон запад¹²⁰⁴. Преминот пред олтарот бил фланкиран со две парапетни плочи. Над преминот стоела арка изработена од камен со зелена боја. Арката според релјефната обработка и мотивите била речиси идентична со таа над централниот премин во презвителиумот на базиликата¹²⁰⁵. Оваа градба првично била интерпретирана како мала црква за литургија за помал број на луѓе во текот на обични денови, а потоа како консигнаториум, па дури и ораториум кој можеби претходел на изградбата на базиликата¹²⁰⁶. Сепак мора да се истакне дека помеѓу истражувачите мислењата околу хронологијата и комуникацијата на оваа градба се поделени. Во западниот дел биле пронајдени црепни и складишни садови коишто наводно припаѓале на населението коешто продолжило да живее после палењето и рушењето на црквата¹²⁰⁷.

Градежен и конструктивен систем

Базиликата била изградена од кршени камења и варов малтер во *opus incertum*. Во апсидата, во еден ред бил употребен и бигор, а три реда од тули биле евидентирани во јужниот столбец покрај апсидата¹²⁰⁸. Голем број бигорни камења биле пронаоѓани и при истражувањата, исто како и голем број на тули и покривни тегули. Врз некои тули, покрај стандардните вдлабнувања за подобро лепење со малтер, со остар предмет пред печењето биле изведувани различни мотиви и букви¹²⁰⁹. Единствено ѕидовите на Малата црква биле изградени од камења поврзани со калов малтер¹²¹⁰.

Сочувани биле базите и јонските капители од трибелонот врз коишто биле поставени импости¹²¹¹. Едниот од двата сочувани капители имал натпис во кој се барала помош (веројатно за спасение) на епископот Ермија. Врз основа на позицијата, изнесени биле претпоставки дека

¹²⁰⁴ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 217-218; Белдедовски, “Епископската базилика во Бургала.” 266.

¹²⁰⁵ Алексова, *Епископијата на Брегалица*. 58.

¹²⁰⁶ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97; Blaga Aleksova, “Bargala and the Fortification System in the Middle Course of the Bregalnica River,” *Balkanoslavica* 11–12 (1985), 64; Алексова, *Епископијата на Брегалица*. 58-59.

¹²⁰⁷ Алексова, *Епископијата на Брегалица*. 59.

¹²⁰⁸ Алексова, “Бургала - Брегалица.” 32.

¹²⁰⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалица*. 63.

¹²¹⁰ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97; Алексова, *Епископијата на Брегалица*. 58. Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 217.

¹²¹¹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 268, сл. 12-14.

Ермија ја подигнал базиликата¹²¹². Според стилот и прецизноста на изработката капителите од трибелонот и од плоштадот пред скалите биле подобро изработени споредено со тие од долните колонади во црквата¹²¹³. При истражувањата биле откриени бројни фрагменти од конструктивна пластика, столбови, капители, делови од венци, парапетни плочи, меноа и камени решетки. Централниот кораб бил одделен од страничните со колонади од по седум столбови (Фот. 151, Фот. 164). Парапетни плочи употребени во парови биле поставени врз масивни камени блокови (наместа неправилно обработени) лоцирани меѓу базите на столбовите т.е. во интерколумниите. Помеѓу плочите имало по еден столбец¹²¹⁴. Според реконструкција, висината од долниот дел од базата до темето на капителот изнесувала 3,22 m¹²¹⁵. На исток колонадите завршувале со масивно сидани столпци. На горните површини од столбовите и на горните и долните страни од јонските импост капители не биле пронајдени остатоци за нивно меѓусебно поврзување со лиење на чивии. Тоа упатува на заклучок дека капителите од колонадите носеле аркади, едната пронајдена срушена во северниот дел од црквата¹²¹⁶. Целокупната анализа на конструктивните елементи била основа за претпоставено постоење на галерии над страничните кораби, дури и во отсуство на елементи коишто би покажале како се стигнувало до нив¹²¹⁷. Кон ваквото решение упатувале поголемиот број пронајдени столбови (различен дијаметар) и капители (јонски импост и импост) коишто можеле да се поделат на два типа¹²¹⁸. Столбовите со помал дијаметар и импост капителите коишто се поврзувале со нив (двата типа елементи од галериите) не биле цврсто поврзани. Единствено столбовите на долната страна и импостите од горната страна имале чивии залиени со олово од

¹²¹² Aleksova и Mango, "Bargala." 268; Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 94; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 45; Костић, "Маргиналије." 202; Филипова, Рановизантиските капители. 285-288, капители бр. 225-227; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 50, заб 18.

¹²¹³ Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 54. Според Б. Aleksova капителите биле датирани во 4 век.

¹²¹⁴ Aleksova, "Баргала - Брегалница." 36; Aleksova и Mango, "Bargala." 268; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 45. Со оглед што сите бази биле изработени од ист материјал и имале иста профилација и типолошки одлики, сосема основано било тврдењето дека тие не се реупотребени, т.е. дека биле изработени наменски за базиликата (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 971, 977).

¹²¹⁵ Aleksova и Mango, "Bargala." 269, заб. 25.

¹²¹⁶ Aleksova и Mango, "Bargala." 269; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 54. Во делот на олтарот била пронајдена една срушена арка, што служела како примарен аргумент за тоа дека врз столбовите биле спроведени аркади (Aleksova, "Баргала - Брегалница." 30, 36). Сепак можно е таа арка да стоела над централниот премин во презвитериумот (Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 96; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 46).

¹²¹⁷ Aleksova и Mango, "Bargala." 268; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 54; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 977.

¹²¹⁸ Aleksova и Mango, "Bargala." 268-269; Aleksova, *Епископијата на Брегалница*. 54.

горната страна, веројатно за поврзување со хоризонтални греди од камен или дрво. На долната страна од импостите за галериите немало траги од средства за поврзување¹²¹⁹.

Според првичниот аранжман, трpezата во презвитериумот била лоцирана источно во однос на секундарниот аранжман. Дополнително, во првата фаза презвитериумот бил со помала должина и на запад и на север и на југ. Притоа неговиот северен и јужен раб не биле во линија со колонадите (Црт. 18, Фот. 165)¹²²⁰. Презвитериумот од западната страна бил заграден со пет масивни блокови во коишто имало канали за поставување на плочите од олтарната преграда. Централниот премин кон презвитериумот со два странични блокови бил проектиран во правец кон запад. Врз базите биле евидентирани негативи т.е. лежишта за мали столпчиња, над коишто била поставена арката, чиишто фрагменти биле пронајдени при истражувањето¹²²¹. Во североисточниот и југоисточниот агол на презвитериумот биле сместени по едно седиште¹²²². Подот во апсидата кој не е сочуван бил повисок во однос на тој во презвитериумот за едно скалило. Претпоставено било постоење на полукружен синтронос, од којшто само најниското седиште од јужната страна било сочувно и тоа без никаква облога¹²²³. Подот кој од презвитериумот продолжува и кон апсидата, од источната страна бил заграден со ѕид во форма на „П“. Овој ѕид при истражувањето бил сочуван во висина од само 0,15 m. Се претпоставува дека бил долниот дел од аранжман со скалила коишто воделе до платформата со епископскиот трон¹²²⁴.

Во подот на северниот кораб бил изведен мозаик, додека подовите во наосот, јужниот кораб, нартексот и ексонартексот биле поплочени со големи камени плочи¹²²⁵. Подот во апсидалната просторија јужно до црквата бил од малтер и парчиња тули¹²²⁶. Подот во последната северозападна просторија – гаконик веројатно бил поплочен со тули¹²²⁷.

¹²¹⁹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 269; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 979.

¹²²⁰ Aleksova и Mango, “Bargala.” 270; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 96.

¹²²¹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 269; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 96; Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 209; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 979, 980.

¹²²² Aleksova и Mango, “Bargala.” 270.

¹²²³ Aleksova и Mango, “Bargala.” 270. Врз карпа покрај ѕидот на апсидата бил откриен сад којшто бил интерпретиран во христијански контекст. Сепак, треба да се имаат во предвид и постарите хоризонти на живеење на истиот простор во железното време (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 42, 46).

¹²²⁴ Aleksova и Mango, “Bargala.” 270; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46-47.

¹²²⁵ Подовите во ексонартексот и нартексот биле со камени плочи со црвена боја, додека во наосот и во јужниот кораб од плочи со белуздава боја (Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 95; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45). Според Т. Нацев плочите во наосот биле со сива и црвена боја и биле поквалитетни од тие со црвена боја во останатите поплочени тули. Тој споменува и дека и во јужниот кораб биле употребени црвени плочи (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 75-76; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 116, 117, заб. 144).

¹²²⁶ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97.

¹²²⁷ Aleksova и Mango, “Bargala.” 271; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 34-35.

Во централниот дел од јужната половина на наосот биле пронајдени остатоци од база за амвон. Реконструирани се седум скалила воделе од западната страна. Карактеристика што била многу невообичаена¹²²⁸. Платформата била оградена со седум парапетни плочи (Црт. 19, Фот. 151)¹²²⁹.

Постарата крстилница била со кружна форма во којашто бил сместен крстовиден базен на кој источниот и западниот крак му завршувале полукружно, а останатите два правоаголно и подоцна биле засидани и уредени како скали за приод кон него. Главниот приодот во двете фази биле преку две скали од западната страна (План 35, Фот. 166)¹²³⁰. Во формирањето на базенот било употребено големо количество од хидростатен малтер и сполии. Малтерот бил измазнет на површината и имал траги од боење, а на дното била поставена една, на тоа место реупотребена мермерна плоча. На источната страна од оградата на базенот со хидростатен малтер била оформена полукружна ниша¹²³¹. Покрај надворешниот раб на кружната основа биле констатирани лежишта за осум бази за столбови коишто носеле балдахин или некој друг покрив. Помеѓу страничните столбови биле поставени шест парапетни плочи од коишто биле откриени само лежиштата¹²³². Не бил откриен систем за довод и одвод на вода. Пред изградбата на новата крстилница, овој базен бил исполнет со градежен отпад и покриен со новото поплочување¹²³³.

При обновата биле поставени масивни сидовите на северната, источната и западната страна од крстилницата, а како јужен сид делумно бил искористен северниот сид од базиликата. Евидентирани биле вкупно шест масивни столпци, по два втопени во источните и западните агли од крстилницата и два прилепени за северниот и јужниот сид (План 35, Фот. 167). Врз основа на ваквата масивна конструкција било претпоставено сводно решение за покривот од крстилницата потпрено врз три арки коишто лежеле на претходно споменатите столпци¹²³⁴. Базенот од крстилницата во втората фаза бил во форма на впишан крст во крст, со полукружни ниши во надворешните страни од краците. Изграден бил од тули и малтер врз коишто биле поставени

¹²²⁸ Aleksova и Mango, "Bargala." 268; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45.

¹²²⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 231; Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5-6 и 11-12 век* (Скопје, Мелбурн: Матица Македонска, 1997), 29; Миленкоски, *Ранохристијански сакрални објекти*. 54.

¹²³⁰ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 36; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 49.

¹²³¹ Според Б. Алексова тоа било местото од каде што свештеното лице вршело миропомазание (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 50, 59).

¹²³² Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 49, 50; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 56.

¹²³³ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 36; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 49, 53.

¹²³⁴ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 54, 56

колони со двозонски или корпа капители, врз кои пак се потпирал балдахин или некаков друг покрив¹²³⁵. Колоните биле од бел мермер, а стоеле на „правите“ страни од оградата на базенот. Како дел од аранжманот на базенот веројатно биле употребени и парапетни плочи. Базенот имал и облога изведена со плочки од бел, сив и црвеникав мермер¹²³⁶. Водата до него доаѓала од северен правец преку оловна цевка, додека одводнувањето било кон запад. Една шахта била поставена веднаш западно до базенот, од каде преку канал којшто го пресекол постариот базен водата стигала до шахта лоцирана јужно од јужниот приод кон базенот на постарата писцина¹²³⁷. Апсидата на крстилницата на запад завршувала полукружно од внатрешната страна и тространо од надворешната. Подот во крстилницата бил поплочен со големи правоаголни камени плочи со црвена боја, со коишто била покриена и постарата крстилница¹²³⁸.

Архитектонска декорација

Подот во северниот кораб бил поплочен со мозаик од ситни камчиња од мермер во повеќе бои (Фот. 168)¹²³⁹. Врамени во седум правоаголни полиња биле претставени геометриски мотиви, кругови со розети, ромбови и квадрати. Во средното поле бил претставен крст¹²⁴⁰. Врз основа на негативите сочувани во подлогата од хидростатен малтер во подот од втората фаза во презвитериумот, можела да се направи детална реконструкција на изгледот на мозаикот изведен во *opus sectile* (Фот. 169)¹²⁴¹. Декорацијата била геометриска од бели мермерни плочи врамени со ленти од црн шкрилец, а околу средишното поле постоела рамка од бели ромбови на црна подлога¹²⁴². Под нивото со малтер во коешто биле втиснувани плочките била откриена нивелација изведена со хидростатен малтер со остатоци од боење, под којшто имало уште едно ниво со хидростатен малтер и камења¹²⁴³. Во подот од т.н. вестибул (просторијата западно од крстилницата) подот бил со мозаичка декорација во којашто биле претставени вегетабилни и

¹²³⁵ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48

¹²³⁶ Aleksova и Mango, “Bargala.” 270; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 33, 35, 36; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48.

¹²³⁷ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 35; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48.

¹²³⁸ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 35, 36.

¹²³⁹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 268, сл. 16, 17; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 95; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45.

¹²⁴⁰ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45.

¹²⁴¹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46, 47.

¹²⁴² Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 54.

¹²⁴³ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 96; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 47; Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 209. Во подоцнежните публикации нивото со измазнет хидростатен малтер со боење е интерпретирано како прва фаза од базиликата датирана при крајот на 4 в., фаза која коинцидира со пробитниот аранжман на крстилницата (Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64).

фигурални (зооморфни) мотиви. Овој мозаик имал бордура од кругови со розети¹²⁴⁴. Мозаикот бил изведен со мали камчиња и тесери од стаклена паста¹²⁴⁵. Просторијата кон запад од неа имала под поплочен со печени тули. Тулите биле редени дијагонално, а единствено по средната надолжна и средната попречна линија тулите не биле редени дијагонално, со што во подот бил изведен крст¹²⁴⁶. Во центарот на краците на крстот со тулите бил оформен ромб.

Градбата имала богата архитектонска декорација изведена од бел мермер, дел од кој според Б. Алексова бил импортиран проконезиски мермер. Дел од камената пластика била изведена и од локален песочник, дацит или андезит со жолтеникава, белуздава или пурпурна боја, а голем дел и во диорит¹²⁴⁷. Декоративната архитектонска пластика пронајдена во малата црква била изведена од песочник и според стилот многу наликувала на таа пронајдена во останатиот дел од големата базилика¹²⁴⁸. Според И. Микулчиќ во овие простории не постоела никаква архитектонска декорација¹²⁴⁹. Сепак мора да се истакне и дека е можно, дел од конструктивната и декоративната пластика од базиликата да била реупотребена во малата црква¹²⁵⁰.

Дел од фрагментираната конструктивна и декоративна архитектонска пластика (бази, столбови, капители, парапетни плочи и сл.) биле разнесени по околните села¹²⁵¹. Фрагментите од капители од импортиран мермер биле пронајдени во т.н. сала, северно од нартексот¹²⁵². Меѓу останатите, пронајдени биле и „импортирани“ двозонски капители и капители во форма на корпа¹²⁵³. Наосот од латералните кораби е одделен со колонада од столбови меѓу коишто стоеле

¹²⁴⁴ Aleksova и Mango, “Bargala.” 271; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 47.

¹²⁴⁵ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97.

¹²⁴⁶ Aleksova и Mango, “Bargala.” 271; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 35; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48.

¹²⁴⁷ Aleksova и Mango, “Bargala.” 271; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 53; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 50. Во еден постар труд Б. Алексова укажува дека мермерот бил по потекло од Прилеп (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 32). Оправдана претпазливост околу идентификувањето на потеклото на мермерот изразува и В. Лилчиќ (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 967), а соодветно внимание треба да се посвети и на потенцијалната употреба на диорит.

¹²⁴⁸ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 97.

¹²⁴⁹ Микулчиќ, *Антички градови*. 342.

¹²⁵⁰ Во тој контекст можеби треба да се споменат фрагментите од арка/и со идентична декорација, пронајдени во презвитериумите на големата базилика и на малата црква (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 979, 980, 987, 989). Сите фрагменти се изработени од зелен песочник и декорирани со мотив на рибина коска, а разликите се во длабочината на вдлабнувањата, и во присуството на релјефно претставена палмета на едната, а грчки крст на другата (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 238-239; Миленкоски, *Ранохристијански сакрални објекти*. 58).

¹²⁵¹ Особено била оштетена градбата во северниот агол на тврдината (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 29, 34).

¹²⁵² За типовите на капители и за нивната декорација види (Aleksova и Mango, “Bargala.” 271).

¹²⁵³ Aleksova и Mango, “Bargala.” 272; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 95; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 979. Капителите изработени во длабок релјеф во долната зона имале претстава на винова лоза, а во горната орли, гулаби, лавови и лозови листови (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 58).

парапетни плочи декорирани со обични латински крстови или со крст во круг или во профилирано правоаголно поле¹²⁵⁴. Импост капителите од колоната на приземјето биле декорирани со крстови, акантусови лисја и кантароси од коишто излегувала винова лоза, додека импостите коишто се припишуваат на галериите биле декорирани со крстови во кружни медалјони¹²⁵⁵. Откриените фрагменти од венци носеле неколку различни декорации. Едни биле со едноставни акантусови лисја, други со акантусови листови во аркада, а најкомплексно декорираните биле со крстови фланкирани со птици¹²⁵⁶. Од хоризонталните краци на крстовите излегувала винова лоза и можеби бршлен. Меѓу фрагментите од парапетни плочи се истакнувала една со должина од 1,60 m, којашто била декорирана со круг изведен во медалјон претставен централно и долен дел од претстава во којашто бил прикажан сад помеѓу два афронтирани пауни. Претставите биле поставени во три правоаголни полиња со рабови изведени во форма на јаже-плетенка. Оваа плоча веројатно била дел од олтарната преграда¹²⁵⁷. Перфорираните плочи транзени веројатно потекнувале од олтарната преграда или можеби од оградата околу чесната трпеца¹²⁵⁸. Потенките столпчиња со речиси триаголен пресек веројатно припаѓале на олтарната менза¹²⁵⁹. Откриени биле и фрагменти од архитектонската декорација на амвонот¹²⁶⁰. Со крстови биле украсени и седумте парапетни плочи на оградата од скалите и платформата на амвонот¹²⁶¹. Од архитектонската пластика во базиликата за издвојување се колоните декорирани со брановиден (цик-цак) орнамент и инкрустрација¹²⁶².

Што се однесува до сидовите, сидот во форма на буквата П во апсидата бил обложен со малтер и живописан само од западната страна¹²⁶³. Врз долните делови од сочуваните сидови на базиликата биле откриени остатоци од фреско декорација во којашто била изведена имитација на мемерна облога од испреплетени правоаголни и кружни рамки од панели со зелена, жолта и црвена

¹²⁵⁴ Aleksova и Mango, "Bargala." 272; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 977. Кај некои горниот крај на крстот е обликуван како Р, т.е. претставен е христов монограм.

¹²⁵⁵ Aleksova и Mango, "Bargala." 269; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 54.

¹²⁵⁶ Заради тоа што во близина на апсидата бил откриен еден венец со декорација изведена само врз две страни, изнесена била претпоставка дека бил поставен на аголот каде што апсидата преминува во источниот сид (Алексова, "Баргала - Брегалница." 30, 33). Иако ова е поверојатно, сепак не треба да се отфрла и можноста венците да биле поставени врз сиданите столпци покрај апсидата.

¹²⁵⁷ Алексова, "Баргала - Брегалница." 33; Aleksova и Mango, "Bargala." 271, сл. 33.

¹²⁵⁸ Види кај (Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 127, сл. 278, 138).

¹²⁵⁹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 979.

¹²⁶⁰ Aleksova и Mango, "Bargala." 272, сл. 39, 40.

¹²⁶¹ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 54.

¹²⁶² Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 54

¹²⁶³ Aleksova и Mango, "Bargala." 270; Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 96.

боја и брановидни линии¹²⁶⁴. Низ рушевините во јужниот кораб биле пронајдени и фрески со вегетабилни мотиви¹²⁶⁵. Траги од сидно сликарство биле пронајдени во крстилницата, врз северниот сид кој припаѓал на постариот архитектонски аранжман од крстилницата. Врз сидот била насликана имитација на облога со камени плочи, а сочувани биле сивата и црната боја¹²⁶⁶. На едно место се споменува и дека западниот сид имал сликана декорација.¹²⁶⁷

При истражувањата се пронајдени голем број на бели мермерни тесери, камени тесери во разни бои, сини и црвени тесери од стаклена паста и обоени тесери со позлата¹²⁶⁸. Веројатно припаѓале на сидни мозаици изведени во делот на олтарната апсида¹²⁶⁹. Врз основа на малите сочувани парчиња, во сидниот мозаик во апсидата биле претставени фигурални и геометриски мотиви. Според Б. Алексова, покрај апсидата на базиликата и апсидата на малата црква (консигнаториум?) била декорирана со мозаик од стаклена паста. Таму биле пронајдени поголеми стаклени плочи со златни површини, а според формата била изнесена претпоставка дека припаѓале на ореолите околу главите на некои светители¹²⁷⁰.

Градежни фази и датирање

Околу датирањето на градбата биле изнесени повеќе различни мислења. Во првиот извештај за американско-македонските истражувања било предложено датирање на градбата во втората половина или крајот од 5 в., со една обнова во втората четвртина од 6 век¹²⁷¹. На мислење дека базиликата била изградена во 4 в. бил и Т. Нацев¹²⁷². Со ваквата констатација, дополнително надополнувајќи со тврдењето дека само неколку фрагменти камена пластика датирани во 4 в. биле

¹²⁶⁴ Aleksova и Mango, "Bargala." 272.

¹²⁶⁵ Алексова, "Баргала - Брегалница." 34.

¹²⁶⁶ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 35, 36; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 49.

¹²⁶⁷ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 53.

¹²⁶⁸ Алексова, "Баргала - Брегалница." 31, 32.

¹²⁶⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 63.

¹²⁷⁰ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 56, 58, 63.

¹²⁷¹ Aleksova и Mango, "Bargala." 273; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 54. Подоцна датирањето на изградбата паѓа на цел 5 в., па дури и крај на 4 в., со обнова изведена при крајот на 5 в. или почетокот на 6 век (Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 32, 37).

¹²⁷² Во тој контекст треба да се спомене и дека најстарите јонски импост капители се датирани околу 400 година (Vassiliki Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, Bulletin de correspondance hellénique 17 (Athènes: Paris: Ecole française d'Athènes; Diffusion de Boccard, 1989), 4-5, заб. 16). Тој дополнително сметал дека првобитното решение на приодот со три скали одговарало на првата фаза кај Б. Алексова, а новото решение на баптистериумот и првиот под во *opus sectile* во делот на презвитериумот го ставил во втора фаза (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 81; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 120).

секундарно употребени се согласил и В. Лилчиќ¹²⁷³. Врз основа на квалитетот на изведената декорација врз постојните конструктивни и врз декоративните елементи базиликата била датирана при крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. Притоа компаративната анализа покажала поголема сличност со примерите од „Големо Градиште“ кај с. Коњух, и била далеку поедноставна од примерите во *Stobi*¹²⁷⁴. Според Б. Алексова и И. Микулчиќ базиликата била сериозно оштетена од земјотресот во 518 год., податок што во отсуство на релевантни аргументи треба да се земе со сериозна резерва¹²⁷⁵. Со обновата било поврзано инсталирањето на двозонските капители¹²⁷⁶.

При конзерваторските зафати врз скалите било дојдено до значајни сознанија за архитектонската еволуција на градбата и притоа биле утврдени вкупно три или четири хронолошки различни градежни зафати¹²⁷⁷. При извршеното сондирање под подот од ексонартексот биле пронајдени доцноантички керамички садови, фрагменти од стакло, тесери од стаклена паста, монети на Константин (306-337) и друг материјал¹²⁷⁸. Притоа било констатирано дека јужниот и северниот премин помеѓу ексонартексот и нартексот биле претходно затворени со камења и калов малтер, и дека на највисокото ниво биле поставени новите прагови од премините помеѓу овие две простории (Фот. 154). Суперструкцијата од сидот врз којшто во следната фаза биле фундирани базите за трибелонот (до висина од 2,50 m) за времето пред затворањето на премините била сочувана во висина од 1,10 - 1,20 m¹²⁷⁹. Следствено, во правата фаза природот кон, но и самиот под на ексонартексот бил на значително пониско ниво, веројатно преку само три скалила изградени преку целата ширина од примарниот архитектонски аранжман¹²⁸⁰. Според примарниот концепт, преминот кон ексонартексот бил поширок и тој бил секундарно скратен преку изградба на сидови

¹²⁷³ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 995, 999. На истото место е поставена теза дека базиликата можеби била изградена врз постара црква или нехристијански храм. За размислувањата на И. Микулчиќ види (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 56, 58).

¹²⁷⁴ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 33-34, 37.

¹²⁷⁵ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 96, 99; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 54.

¹²⁷⁶ Aleksova и Mango, “Bargala.” 271-272, 273. Иако во присуство на останати елементи за идентификување на хронологијата на градежните зафати, принципот на датирање според аналогија е далеку помалку релевантен извор на информации, сепак, според тој принцип капителите биле датирани во првата половина од 6 век (Aleksova и Mango, “Bargala.” 272).

¹²⁷⁷ Во постарите трудови и Т. Нацев бил со став за три градежни фази како и З. Белдедовски (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 80-82).

¹²⁷⁸ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 120.

¹²⁷⁹ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 215-216; Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 265.

¹²⁸⁰ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 216; Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 328-330.

од северната и јужната страна¹²⁸¹. Ако се земе во предвид ситуацијата во останатиот дел од базиликата, пред сè, заради висинската разлика, тешко дека овој аранжман на главниот приод кон градбата одговара со фазата кога подот во презвитериумот бил изведен со хидростатен малтер и боење, со најстарата крстилница¹²⁸², и со, како што споменува Б. Алексова, капителите од песочник од двете колони коишто имале невоедначена изработка. На став сме дека оваа фаза од Б. Алексова определена како прва, одговара на втората фаза на архитектонско аранжирање на скалите, ексонартексот и нартексот, и фаза кога на преминот кон ексонартексот било изведено решение со трибелон¹²⁸³. Во оваа фаза нивото на базиликата било подигнато на релативно исто ниво коешто и денес е презентирано. Притоа бил подигнат и стилбатниот ѕид од трибелонот, а засидани и подигнати биле и праговите во северниот и јужниот премин помеѓу ексонартексот и нартексот (Фот. 170). Притоа биле констатирани шест скалила од камени плочи со црвена боја¹²⁸⁴. Просторот бил исполнет, нивелиран и создадено било ниво на газење со црвеникави камени плочи. Скалите биле пошироки во однос на денес презентираниите, т.е. биле во ширина на петте премини кон ексонартексот исто како и во првата фаза кога биле само три (План 36, Фот. 171)¹²⁸⁵. Според сето ова, останува непозната ситуацијата на пониско ниво западно од нартексот за време на првичното решение со ниски и широки скали.

Во третата фаза или после новиот аранжман на скалите, два од премините од ексонартексот во нартексот (централниот и северниот) биле затворени, а биле отстранети страничните делови. Истовремено преку подигање на потпорни ѕидови на северната и на јужната страна ширината на скалите била намалена (Фот. 171)¹²⁸⁶. На местото на затворените премини биле отворени два нови

¹²⁸¹ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 211, пл. II; Според информациите првично кон ексонартексот воделе вкупно пет премини (Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 328).

¹²⁸² Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 53

¹²⁸³ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 37; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 55-56. Според В. Лилчиќ капителот со натпис од трибелонот бил обработен во „јустинијановски“ манир (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 969). Според други истражувачи, јонските капители од трибелонот биле датирани во втора половина од 5 в. или поверојатно во првата половина од 6 век (Филипова, *Рановизантиските капители*. 285-288, капители бр. 225-227; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 50, заб 18).

¹²⁸⁴ Според Т. Нацев, најпрво настанало подигање на нивото на ексонартексот и до него се стигнувало преку шест скали, додека при следна градежната интервенција на кратење на ширината на скалите биле додадени уште две скалила. Во двете фази скалилата биле со црвеникави камени плочи (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 81; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 120).

¹²⁸⁵ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 265; Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 328; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 81.

¹²⁸⁶ Aleksova и Mango, “Bargala.” 268; Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 265. Б. Алексова во неколку наврати споменува дека нартексот на запад имал четири премини (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 29, 31), но подоцна дава информација за пет (Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 95; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 45). За различна интерпретација на редоследот на интервенции во овој дел види кај (Нацев,

премини коишто биле речиси во линија со тие во трибелонот. Со плочите со црвена боја фундирани врз субструкција од речни и обработени камења и хидростатен малтер биле создадени осум скалила. Според Т. Нацев ова градежна интервенција била изведена во 5 век¹²⁸⁷. Во последната четврта фаза, врз камените плочи од скалите биле поставени масивни обработени камени блокови¹²⁸⁸. При оваа интервенција биле целосно уништени првите три скалила и на нивно место биле поставени камени блокови помасивни од тие вградени во останатите повисоки скалила. Блоковите биле поставувани врз субструкција и само наместа бил употребен варов малтер како врзивно средство¹²⁸⁹. Во последната фаза од поплочениот плоштад југозападно од базиликата до нивото на газење пред преминот кон ексонартексот воделе вкупно осум скалила¹²⁹⁰.

Две фази биле констатирани во источниот дел од презвителиумот¹²⁹¹. Според првичниот аранжман, трpezата била лоциран источно во однос на секундарниот аранжман. Дополнително, во првата фаза презвителиумот бил со помали димензии во правец кон запад, север и југ. Притоа северниот и јужниот раб не биле во линија со колонадите¹²⁹². Причините за секундарните измени во аранжманот се непознати, но не можеле да се поврзат со насилно рушење¹²⁹³. Изградбата на тронот била секундарен архитектонски аранжман изведен во 5 в., истовремено со поставувањето на првиот под во *opus sectile* во презвителиумот¹²⁹⁴. Капителите на колонетите од олтарната преграда на базиликата биле датирани во доцен 5 в. или ран 6 век¹²⁹⁵. Во делот од апсидата и презвителиумот, биле преземени градежни интервенции со коишто оригиналниот аранжман со платформа врз којашто бил поставен епископскиот трон бил отстранет, а покрај внатрешниот раб на апсидата била изградена само една клупа-платформа¹²⁹⁶. Со сместувањето на седиштата за

Ранохристијанска архитектура. 120). Според него централниот и северниот премин се затворени после скратувањето на скалите, а на нивно место биле отворени два нови премини коишто биле речиси паралелни со трибелонот.

¹²⁸⁷ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 213. Нацев, *Доцноантичкиот град*. 82.

¹²⁸⁸ З. Белдедовски скратувањето на ширината на скалите и поставувањето на камените блокови го интерпретирал како една фаза (Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 217). Во повеќето трудови Т. Нацев бил со став дека има три градежни фази, со тоа што имал раличен став за релативната хронологија на некои од зафатите идентификувани и од другите истражувачи (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 82; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 120-121). Т. Нацев во иста фаза со поставувањето на блоковите врз скалите го стабилен и проширувањето и новиот под во презвителиумот (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 82).

¹²⁸⁹ Меѓу нив имало и сполии од антички објекти (Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 213).

¹²⁹⁰ Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 328-330.

¹²⁹¹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 269,

¹²⁹² Aleksova и Mango, “Bargala.” 270.

¹²⁹³ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 47.

¹²⁹⁴ Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64.

¹²⁹⁵ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 50, 54, заб. 18.

¹²⁹⁶ Aleksova и Mango, “Bargala.” 270.

епископите во апсидата, седиштата покрај северниот и јужниот раб од презвитериумот станале непотребни и затоа биле отстранети. Се претпоставува дека новиот аранжман во олтарот бил непосредно поврзан со церемониите (литургијата)¹²⁹⁷. Подот од втората фаза во презвитериумот бил сочуван единствено покрај рабовите. Поплочен бил со плочки во форма на ромбови и триаголници во *opus sectile*. Ромбовите биле од бел мермер, а триаголниците од сив шкрилец. Врз основа на фантастично сочуваните негативи од подот во првата фаза, изнесена била теза дека во втората фаза биле реупотребени истите плочки. Според З. Белдедовски проширувањето на презвитериумот во третата фаза во правец кон север, кон југ и кон запад било последица на зголемениот број свештеници во богослужбата¹²⁹⁸. Како последна интервенција во подот на презвитериумот било поставувањето на две груби плочи од песочник¹²⁹⁹. Според подоцнежните интерпретации, Б. Алексова вториот под на презвитериумот во *opus sectile* и вметнувањето на плочи од песочник биле трета и четврта фаза од градбата. Последната изведена после претпоставеното оштетување во 585 година¹³⁰⁰.

Во југозападниот агол на презвитериумот постоел испуст за течност кој преку цевка од тубуси водел кон југ под подот од јужниот кораб (Фот. 165). Веројатно станувало збор за *thalassa* т.е. дека намената била непосредно поврзана со литургијата¹³⁰¹. Каналот продолжувал и под подот од малата црква¹³⁰².

Преминот кон крстилницата бил секундарно пробиен низ северниот ѕид од базиликата (Фот. 159)¹³⁰³. Северно покрај северниот ѕид од северниот кораб бил изграден анекс којшто според првичниот аранжман можеби имал три, наместо четирите простории колку што броел после обновата (Фот. 160, Фот. 161, Фот. 171)¹³⁰⁴. Западните премини кон помладиот архитектонски аранжман од крстилницата биле дел од секундарниот аранжман, а во првата фаза со постариот

¹²⁹⁷ Aleksova и Mango, "Bargala." 270.

¹²⁹⁸ Белдедовски, "Комплексот на епископската базилика." 212-213.

¹²⁹⁹ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 38; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46, 47.

¹³⁰⁰ Aleksova, "Bargala and the Fortification System." 64-65; Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 38; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 57.

¹³⁰¹ Aleksova и Mango, "Bargala." 270; Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 96; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46.

¹³⁰² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 77, 79; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 151, 152, заб. 151. Т. Нацев сметал дека каналот доаѓал од баптистериумот и служел за негово чистење. Следењето на каналот може да биде сериозен показател за релативната хронологија на зафатите врз градбата.

¹³⁰³ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 34; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 47.

¹³⁰⁴ Распоредот, т.е. преградните ѕидови на просториите во постарата фаза се разликувал од подоцнежниот нивен аранжман. Западниот ѕид на просторијата во којашто била сместена писцината бил позападно т.е. под мозаикот во т.н. вестибул (Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 37; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 53).

базен, западниот ѕид од просторијата бил позападно, т.е. под мозаикот во т.н. вестибул¹³⁰⁵. После обновата во правец од исток кон запад биле распоредени крстилницата, вестибул, сала и просторија за дарови (План 32, План 33). Првичниот аранжман на овој северен анекс бил изграден во кус хронолошки распон после изградбата на базиликата. До крстилницата не се стигнувало директно од северниот кораб, туку преку просториите во правец од запад кон исток. Во делот покрај северниот ѕид на помладата крстилница бил откриен постар ѕид којшто после нејзината изградба останал внатре и на ниво на подот во форма на платформа¹³⁰⁶. Овој ѕид бил во линија со северниот ѕид од просториите западно и коинцидирал со првобитниот архитектонски аранжман со постарата писцина, во којашто била пронајдена монета од Константин (306-337) искована во периодот 330-335¹³⁰⁷. Не е јасен првобитниот аранжман на крстилницата на источната страна¹³⁰⁸. Според Б. Алексова идентификувани биле интервенции и врз постариот базен. Така, северниот и јужниот крак биле засидани и со тоа биле оформени приодите. Главниот приодот во двете фази бил преку две скали од западната страна, а како ниша останал само источниот крак¹³⁰⁹. На едно место Б. Алексова споменува дека старата крстилница била изградена заедно со првата базилика¹³¹⁰.

Според Б. Алексова, новата крстилница со новиот распоред на северните простории со мозаикот во т.н. вестибул, постариот мозаик во *opus sectile* во презвитериумот, поставувањето на „П“ ѕид и епископски трон во апсидата и поставувањето на амвонот во наосот биле изведени во втората половина од 5 в. и 6 век¹³¹¹. С. Филипова за амвонот во големата базилика споменува дека

¹³⁰⁵ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 34, 37.

¹³⁰⁶ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 34; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 47, 48. Според овој податок и според тоа што архитектурата на баптистериумот била поразлична во однос на просторите во околината, како и јасно потенцираните односи помеѓу ѕидовите на публкуваните планови (Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 211, пл. II), може да се тврди разлика во хронологијата на последното уредување на крстилницата со подебели ѕидови. Можно е првичниот архитектонски аранжман со постарата писцина да бил уреден во ист градежен зафат со останатите простории северно од базиликата (Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 36), а дополнителните градежни интервенции да биле преземени само најисточниот дел, каде што веројатно бил изведен поголем градежен зафат и комплетно реуредување проследено со поставување на помладиот базен.

¹³⁰⁷ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 50, 53. И. Микулчиќ пак бил со став дека трите простории биле секундарно додадени во продолжение на обновената крстилница, теза којашто е тешко да се прифати (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 58).

¹³⁰⁸ Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 36. Според Б. Алексова источната страна на постариот баптистериум била срушена, после што при подигањето на новиот баптистериум дошло до проширување кон север и исток (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 53).

¹³⁰⁹ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 36.

¹³¹⁰ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 37

¹³¹¹ Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 37; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 56.

не бил постар од најстариот амвон од *Lechaion* базиликата во *Corinthus*, т.е. дека не е постар од втората половина на 5 век¹³¹².

Според Б. Алексова, апсидите и на базиликата и на Малата црква (консигнаториум?) биле декорирани со мозаик, а платформата од епископскиот трон со ѕидно сликарство во 5 век¹³¹³. Додека третата фаза кога дошло до проширување на презвитериумот и кога бил поставен новиот мозаик во *opus sectile*, рушењето на епископскиот трон и уредувањето со синтронос во апсидата, употребата на двозонски и корпа капители во баптистериумот било изведено на крајот од 5 в. или почетокот од 6 век¹³¹⁴. Според В. Лилчиќ обнова со сигурност била изведена за време на Јустинијан (527-565)¹³¹⁵.

Додатно, во западниот дел покрај јужниот раб од црквата била изградена просторија којашто на исток завршувала со апсида. Како дел од архитектонскиот аранжман во ентериерот била изведена олтарна преграда. Консигнаториумот или малата црква биле изградени подоцна, веројатно со или после големата обнова на базиликата, а според Б. Алексова егзистирале истовремено¹³¹⁶. Б. Алексова, и покрај тоа што постојат драстични разлики во градежниот опус и во употребените материјали, тврдела дека малата црква била подигната како простор за миропомазание истовремено со градежниот зафат за обнова и поставување на новиот базен во крстилницата¹³¹⁷. И. Микулчиќ, спротивно на мислењето од Б. Алексова, бил со став дека малата еднокорабна црква јужно од базиликата била изградена како замена за срушената базилика¹³¹⁸. Веројатно оваа црква била со пократок век на егзистенција, со оглед на тоа што во југозападниот агол бил вкопан гроб датиран со две златни монети на императорот Фока (602-610)¹³¹⁹. Според Т.

¹³¹² Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура*. 29; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 971.

¹³¹³ Според Б. Алексова малата црква или консигнаториумот бил изграден во 5 в., време и кога за период до двете јужни простории во ексонартексот и нартексот на базиликата биле отворени премини (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 56).

¹³¹⁴ Алексова, "Нови истражувања на баптистериумот." 37. На друго место Б. Алексова споменува дека сите фрагменти од двозонски и корпа капители потекнувале или од крстилницата или од просториите западно од неа и дека тие припаѓале на обнова изведена за време на Јустинијан (527-565) или во првата половина од 6 век (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 54, заб. 58, 56-57). Сепак тешко е да се поверува дека моделите стигнале до *Bargala* пред втората четвртина од 6 век.

¹³¹⁵ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 999.

¹³¹⁶ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 97

¹³¹⁷ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 59. Со ваквата интерпретација се сложува и З. Белдедовски (Белдедовски, "Епископската базилика во Бургала." 262, 269).

¹³¹⁸ Микулчиќ, *Антички градови*. 342.

¹³¹⁹ Микулчиќ, *Антички градови*. 342, 344. На друго место И. Микулчиќ споменал дека биле пронајдени во керамички сад во југозападниот агол од малата црква (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 62). Сепак, Б. Алексова истакнува дека иако наоѓањето на монетите во контекст со две сребрени наушници на просторот јужно пред влезот во

Нацев, а врз основа на резултатите од конзерваторските истражувања, малата црква била датирана во крајот од 8 в. и/или почетокот на 9 век¹³²⁰. Комуникацијата кон базиликата не постоела, како што не постоеле ниту скалите кон претпоставениот премин. Наосот од малата црква имал комуникација кон југ и запад (План 34, Фот. 162). Од јужниот премин кон североисток, на подот биле констатирани тули поставени во две линии, најверојатно употребени како покривач за канал или само како обележување на патеката до т.н. амвон или певница¹³²¹. Подот во наосот бил од хидростатен малтер сочуван само наместа, а подот во нартексот бил на значително пониско ниво во однос на нивоата на подовите во наосот и презвитериумот. Што се однесува до релацијата кон базиликата, нивото на подот од нартексот во базиликата било за 0,80 – 0,90 m повисоко во однос на подот од наосот на малата црква¹³²². Сондирањето под подот во наосот на Малата црква покрај градежни материјали, открило и доцноантичка садова керамика, фрагменти од конструктивна и декоративна пластика меѓу кои и делови од транзени, голем број тесери од стаклена паста и парчиња од пити од стаклена паста, едно со траги од позлата¹³²³. Западната мала правоаголна просторија или нартекс на малата црква била лоцирана покрај ексонартексот од базиликата. Таа во западниот ѕид имала уште еден премин којшто водел кон просторија т.е. коридор чијашто ориентација отстапувала од таа на останатите. Таа била ротирана од оската исток-запад во правец на север под кос агол¹³²⁴. Тоа всушност е коридорот - патеката којашто водела до главниот премин кон епископиумот. Под црквата биле откриени архитектонски остатоци коишто коинцидирале со фазите на егзистирање на големата базилика. Подот на оваа просторија се наоѓал на 1 m пониско

базиликата упатувале на постоење на гроб, тоа не било таков случај (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 65). Додека Т. Нацев истакнал дека монетите биле пронајдени во просторијата јужно од скалите коишто воделе до големата базилика (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 119).

¹³²⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 116, 118, 139. Според З. Белдедовски ова градба била подигната во 5 в., кога било подигнато нивото на газење во западниот дел од базиликата, кога бил поставен првиот мозаик во *opus sectile* и кога било изведено новото уредување на крстилницата со новиот базен (Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 221). Сепак, на став сме дека аранжманот и употребените градежни материјали во малата црква воопшто не кореспондираат со архитектонската софистицираност на останатите зафати.

¹³²¹ Трајче Нацев и Дарко Стојановски, “Градот Баргала од 7 до 12 век,” *Вјара и култ, Годишник на асоцијација “Онгъл”* 15 (2017), 274.

¹³²² Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 218, 220; Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 266. Според И. Микулчиќ висинската разлика изнесувала 1,50 m (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 60). З. Белдедовски слично како и Б. Алексова, а спротивно од мислењето на Т. Нацев сметал дека големата базилика и малата црква коинцидирале и дека помеѓу нив постоела комуникација. Заради тоа З. Белдедовски сметал дека високата платформа или подиум имала улога на скала.

¹³²³ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 219; Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 267.

¹³²⁴ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 220; Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 268.

во однос на подот на малата црква и претставувала јужен анекс на базиликата во првата фаза со ниско ниво на газење¹³²⁵. Сидовите од малата црква лежеле врз сидови од тој постар јужен анекс на базиликата изграден после нејзиното подигање. Овој анекс имал две фази, а граден бил од речни и обработени камења поврзани со варов малтер. Може да се шпекулира околу тоа дали подигањето на јужниот анекс коинцидирало со подигањето на просториите од северниот анекс. Комуникацијата кон него била преку преминот во нартексот, а кон јужниот анекс се приоѓало и од запад, од правец на главниот приод кон епископиумот¹³²⁶. Со сондирањето во подот од наосот на Малата црква било документирано и затворање на преминот помеѓу нартексот на Големата базилика и нејзината јужна припрата со камења и калов малтер. На ист начин биле затворени и „ниските“ премини помеѓу ексонартексот и нартексот во првата фаза од базиликата. Според тоа во првата фаза, не само ексонартексот, туку и нартексот се наоѓал на многу пониско ниво во однос на ситуацијата во помладите фази¹³²⁷.

Северно и јужно од скалите после нивното стеснување биле изградени две простории со премини на запад. За нив биле употребени речни камења поврзани со калов малтер во *opus incertum* (План 36, Фот. 171, Фот. 172). Датирани биле кон крајот на 7 в. и почеток на 8 век¹³²⁸.

Според В. Лилчиќ, фрагментите од плоча пронајдени во Малата црква наоѓале аналогии во споменици датирани од 10 в. до 12 век¹³²⁹.

Целиот овој приказ остава простор за многу шпекулирање околу покомплексен хронолошки редослед на градежните зафати идентификувани во рамките на базиликата и околу неа. Зафати коишто може, но не мора да коинцидирале. Со став сме дека целиот аранжман покажува далеку поголема комплексност од тој кој христијанската сакрална архитектура го познава во текот на 4 в. во пошироки рамки и не можеме да се согласиме со тврдењето дека првата базилика била изградена во тој период.

¹³²⁵ Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 275, заб. 5; Според З. Белдедовски ова е фазата кога до ексонартексот од запад воделе само три скалила, кога презвитериумот на базиликата бил од хидростатен малтер со боење и фаза на првата крстилница (Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 221).

¹³²⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 115, 116.

¹³²⁷ Белдедовски, “Комплексот на епископската базилика.” 215-216, 219.

¹³²⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 119-120; Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 275.

¹³²⁹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 987, 992-995, 997-999. Сепак на крајот малата црква ја датира најрано во втората половина на 6 в., што со оглед на вклопеноста во епископиумот сметаме дека е оправдано. Со оглед на тоа што во просториите се пронајдени и црепни, несомнено е дека просторот на малата црква идентично како и во поширокиот ареал на населбата бил населен и користен. Сепак треба да се има во предвид наоѓањето на фрагменти од транзени, пити од стаклена паста (откриени и во ѓаконикот) под подот на црквата и дополнително, треба да се постават прашањата за интензитетот на човечки активности, нивото на газење и секако обемот на користење на постарите градби, конкретно малата црква во текот на средниот век.

Базилика II – Базилика со крстилница (*Scupi*, кр. 5 в. – прва чет. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Базилика II била лоцирана на просторот југозападно, спротивно од северозападната половина од театарот. Ориентацијата на градбата била ротирана во насока северозапад-југоисток, и била паралелна со насоката од театарот. Базиликата имала нартекс, три кораби со полукружна апсида на централниот, крстилница и северен анекс (План 37). Јужниот кораб бил потесен за околу 0,30 m од северниот.

Комплексот, како и други градби во *Scupi* бил сериозно оштетен со помлади човечки активности. Особено настрадале североисточната просторија, западниот дел од нартексот и јужниот кораб (особено јужниот ѕид)¹³³⁰, заради што во делови е тешко да се утврди системот за комуникација (Фот. 173, Фот. 174). Иако не бил констатиран, главниот премин кон црквата најверојатно бил на страната на улицата, т.е., по средината на централниот дел од нартексот¹³³¹. Д. Кораќевиќ врз основа на откриеното поплочување со тули „порабени со камени блокови“ северозападно од преминот кон северниот дел од нартексот претпоставила постоење на трем пред базиликата и покрај улицата¹³³². Од триделниот нартекс постоел троен премин кон централниот кораб (повисок за едно скалило). Трибелонот бил изведен со изградба на два масивни правоаголни ѕидани столпци. Централниот премин кон централниот кораб бил за 0,20 m потесен од страничните широки по 2,00 m¹³³³. Од нартексот еден премин водел кон северниот кораб и еден премин кон секундарно доградената просторија кон североисток од нартексот (Фот. 175)¹³³⁴. Преминот кон североисток постоел и пред изградбата на просторијата. Секундарно, во североисточниот дел од нартексот, помеѓу премините кон североисток и кон северниот кораб, била изведена ниша (Фот. 176). Според Д. Кораќевиќ, истовремено бил пробиен и северниот премин во северозападниот ѕид од нартексот. До него се стигнувало преку две скалила¹³³⁵. Во југоисточниот ѕид од северниот

¹³³⁰ Милутин Гарашанин и Душанка Корачевиќ, “Базиликата II во Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979), 36.

¹³³¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38, 42.

¹³³² Милутин Гарашанин и Душанка Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987), 92.

¹³³³ Кораќевиќ, *Скупи*. 132.

¹³³⁴ Не може а да не се истакне дека масивните ѕидани столпци помеѓу нартексот и централниот кораб не кореспондираат со малите бази во техничката документација. Од тие причини веројатно треба да се внимава при анализата на употребените градежни материјали коишто можеби се резултат на конзерваторските зафати, а не на констатираната ситуација. Во тој контекст треба да се има во предвид и тоа што некои ѕидови при конзервацијата биле посериозно надѕидани, како тие во делот северно од крстилницата.

¹³³⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 40, 41.

кораб постоел премин (Фот. 177)¹³³⁶. Заради оштетувањата врз градбата не е јасно како и дали нартексот комуницирал со јужниот кораб. Нејасна е причината за оштетувањето на стилобатот помеѓу централниот и јужниот кораб. Не се исклучува можноста тоа оштетување да било последица на поставување на цевка во поново време. Веројатно и дел и од оштетувањето на апсидата било од иста причина (Фот. 178).

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од обработени камења и цели или фрагментирани тули со различна дебелина и варов или калов малтер, со обид за следење на хоризонтални редови. Информацијата за употреба на црвеникав малтер¹³³⁷, веројатно се оденсува на северозападниот дел од северниот сид, којшто очигледно се разликува и според градежниот материјал и според техниката на сидање (Фот. 179). Варов малтер во помала количина бил употребен во темелите од северниот и јужниот периметрален сид¹³³⁸, додека во темелите од останатите сидови бил констатиран неправилен ред од камења поврзани со калов малтер¹³³⁹. Со калов малтер бил изведен и напречниот сид со којшто во основа била одделена апсидата од остатокот од централниот кораб (Фот. 180)¹³⁴⁰. Темелите од секундарно доградената просторија на североисток од нартексот биле поставени до помала длабочина, а сидовите и биле со помала ширина (Фот. 174)¹³⁴¹. Тулите биле употребувани слободно и на места била следена нивелација. Во сидовите биле употребувани и сполии од мермер. Техника на *opus mixtum* во најмалку еден или два појаси била употребена во апсидата, но и во речиси сите констатирани довратници и споеви на сидови. Целосно од тули бил изведен северниот столбец покрај апсидата (Фот. 181), сиданите правоаголници столпци покрај премините помеѓу нартексот и централниот кораб. Организирано користење на тули, во еден или повеќе појаси, од еден или повеќе редови, било евидентирано во северозападниот дел од црквата, т.е., во сидовите околу нартексот. Во иста техника биле изведени и сочувваните пиластри со коишто во основа, во линии со трите кораби нартексот бил поделен на три дела. Овие пиластри, најверојатно конструктивно поврзани со северозападниот и југоисточниот сид од нартексот, биле во линија со стилобатите

¹³³⁶ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44.

¹³³⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38.

¹³³⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 79-80. За истакнување е што во југоисточниот дел од црквата разликата во сите сидови била на релативно еднакво ниво.

¹³³⁹ Кораќевиќ, *Скупи*. 129.

¹³⁴⁰ Душанка Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања на античко Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 (1977), 159.

¹³⁴¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82; Кораќевиќ, *Скупи*. 130; Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 61.

помеѓу корабите. Траги од два пиластри биле констатирани и покрај северниот стилобат¹³⁴². Во *opus mixtum* со два појаси од тули, но во полоша техника била изградена крстилницата, поточно југоисточната конха. Во јужната конха која што била сочувана на пониско ниво, од аутопсија тули не се евидентирани (Фот. 182). Сепак, и тука како и во други сидови од базиликата (апсида и стилобати помеѓу корабите) во темелите бил употребен калов малтер, а во повисоките зони од југоисточниот лачен сид варов малтер¹³⁴³. Североисточниот сид од северната просторија и северниот сид од северниот кораб од внатрешната страна имале малтерна облога (Фот. 179, Фот. 183)¹³⁴⁴.

Подовите во северниот и во централниот кораб од црквата биле од хидростатен малтер дебел 0,10 m со тенок премаз врз површината, врз подлога од фрагментирани тули и камења (грагор - волуци). Според Д. Корачевиќ, со поставувањето на оваа подлога била направена подготовка за изведба на мозаици¹³⁴⁵, или можеби поплочувања со тули (заб. авт.).

Во дел подот преминувал преку северниот стилобат¹³⁴⁶. Поплочени со тули биле единствено подовите во тремот, нартексот и просторијата североисточно од него (Фот. 183, Фот. 184, Фот. 185)¹³⁴⁷. Праговите биле изведени од масивни камени блокови, веројатно сполии. Прагот помеѓу централниот и северниот дел од нартексот лежел врз два реда од тули (Фот. 176). Нивото на подот во североисточниот дел од нартексот (во линија со северен кораб) било повисоко во однос на нивото во централниот дел¹³⁴⁸. Подот во северниот кораб бил на исто ниво со тој во наосот, а подот во презвитриумот бил за едно скалило повисоко¹³⁴⁹. Подот во североисточната просторија бил за четири скалила повисоко во однос нивото од подот во нартексот. Според тоа може да се

¹³⁴² Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44.

¹³⁴³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 84.

¹³⁴⁴ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 83. На спојот помеѓу југоисточниот и североисточниот сид од просторијата била пронајдена калотесто изградена конструкција од тули и хидростатен малтер.

¹³⁴⁵ Не е јасно, кога и како била доградена поплочената североисточна пастофорија, кога според истражувачите градбата во моментот на рушење сеуште не била завршена.

¹³⁴⁶ Хидростатниот малтер со тенок премаз бил налиен врз подлога од ситни камчиња (грагор) и фрагменти од тули (Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 43, 44; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 81).

¹³⁴⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 83, 92; Корачевиќ, *Скупи*. 129-130. Тулите од подот во западната половина од северната просторија бил изваден.

¹³⁴⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 39, 40. Тулите биле со димензии 0,41 x 0,28 m. Тули со исти димензии биле констатирани и на првобитното ниво пред изградбата на северозападната просторија.

¹³⁴⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 42-43; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 81; Carolyn Sue Snively, “The New Basilica at Golemo Gradište, Konjuh: A Sixth Century Church in the Province of Dardania,” во *Ниш и Византија - зборник радова IX* (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Niški kulturni centar, 2011), 198. Како линија помеѓу наосот и презвитриумот било претпоставено протегањето на напречно поставениот северозападен сид од вилата.

заклучи дека подните нивоа во комплексот го следеле падот на теренот. Но, и покрај тоа, подот во јужниот дел од нартексот бил на исто ниво со тој во централниот дел¹³⁵⁰. Иако немаме информации за повисоко ниво на под во јужниот кораб, треба да се има во предвид констатираниот под или подлога од хидростатен малтер којшто се наоѓала на значително пониско ниво во однос на нивоата во наосот и во нартексот (Фот. 186)¹³⁵¹. Овој под бил изведен во иста техника со другите подлоги од хидростатен малтер. Малтерот бил едноставно поставен врз нивелирана глинеста земја насипана со фрагменти градежна керамика.

Во базиликата биле откриени и фрагменти од пробиени прегради (веројатно пробиени парапетни плочи - транзени)¹³⁵². Врз стилобатот помеѓу централниот и северниот кораб, во хидростатен малтер биле констатирани четири негативи од бази за столбови (Фот. 187, Фот. 188)¹³⁵³. Наоѓањето на столб со вдлабнувања било интерпретирано во контекст на постоење на парапетни плочи. При истражувањата бил пронајден и дел од лак изграден од тули и малтер¹³⁵⁴.

Остатоци од срушен покрив од тегули биле пронајдени единствено во нартексот¹³⁵⁵.

Архитектонска декорација

Во близина на претпоставеното протегање на олтарната преграда биле пронајдени бази, столбови, дел од парапетен столбец, дел од импост, две мена, откршени делови од мермерни коринтски капители и „ажурирани розети“¹³⁵⁶. Според В. Лилчиќ Адамс врз аркадата којашто се потпираше врз колонадите помеѓу корабите било изведено сидно сликарство.

Градежни фази и датирање

¹³⁵⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 40-41.

¹³⁵¹ Д. Кораќевиќ во тој контекст го споменува ниското ниво на наоѓање на сидовите од крстилницата (Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 84).

¹³⁵² Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 622-623; Snively, “The New Basilica.” 200.

¹³⁵³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 81. Сепак, должината на негативот од 1,20 m можеби упатува на постоење на сидани столбови помеѓу корабите. На тоа покажува и публикуваната фото документација. Според В. Лилчиќ сочуваните повисоки делови биле сидани бази за столбовите (Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 176). Како контрааргумент на нашата претпоставка за постоење на сидани столбови може да се земе растојанието од 1,90-2,10 m помеѓу негативите, како и пронајдените монолитни столбови, врз основа на што Д. Кораќевиќ посочила на постоење на колонади (Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44). Не треба да се отфрла и можност за наизменично користење на сидани и монолитни столбови.

¹³⁵⁴ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44. Со оглед на близината на презвитериумот, постоењето на еден лак не може да го интерпретираме како аркада помеѓу корабите.

¹³⁵⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 39.

¹³⁵⁶ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 81; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 622-623. Според В. Лилчиќ „ажурираните розети“ биле во суштина шест делови од ажурирана парапетна плоча со претстава на шестокрак ранохристијански крст во кружен медалјон (Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 176).

Иако не се наведени конкретни аргументи околу изградбата на црквата, се споменува сличноста со Северна базилика во *Stobi*, чијашто изградба била датирана при крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. Изградбата на Базилика II била грубо датирана пред 6 век. Врз подот во нартексот била пронајдена монета Анастасиј (491-518), а нешто повисоко од подот и монета од Јустинијан (527-565)¹³⁵⁷. В. Лилчиќ покрај овие, споменува и монета на Теодосиј (379-395) и смета дека Базилика I била најстара досега констатирана црква во *Scupi*, изградена во доцниот 4 в. или почетокот од 5 век¹³⁵⁸. Просторијата лоцирана североисточно од нартексот била изградена дополнително, во контекст на што веќе беа изнесени неколку аргументи. Веројатно и крстилницата била градена секундарно¹³⁵⁹. Помеѓу истражувачите постои мислење дека црквата не била завршена во моментот кога *Scupi* бил погоден од земјотресот во 518 година¹³⁶⁰. Во тој контекст како аргументи се спомнуваат незавршената крстилница¹³⁶¹, и подлогите од хидростатен малтер во централен (и можеби јужен кораб). Но, не е јасно како била доградена и поплочена североисточната пастофорија, кога градбата во моментот на рушење сеуште не била завршена.

Водовод / Одвод

Врз основа на техничката и фото документација, канал со насока северозапад-југоисток бил лоциран јужно од јужниот ѕид од јужниот кораб и северозападно од крстилницата (Фот. 182). Без поконкретни информации за висината на којашто се наоѓал и за неговиот пад, не би навлегувале во интерпретација. Според Д. Кораќевиќ функцијата на овој канал била поврзана со термалниот дел од вилата¹³⁶². Канал бил документиран и во северозападниот дел од јужен кораб (План 38). Од надвор покрај северниот ѕид од северниот кораб биле констатирани косо поставени тули и тегули. Нивната функција според Д. Кораќевиќ била дренажна, т.е., одведување на атмосферска вода и заштита на темелите (Црт. 20)¹³⁶³.

Стратиграфија и оштетувања

¹³⁵⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44, 45-46, заб. 10.

¹³⁵⁸ Виктор Лилчиќ, *Античка градежна керамика во Република Македонија* (Скопје: „Македонска цивилизација“ Скопје, 1996), 36; Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 176.

¹³⁵⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38.

¹³⁶⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44; Кораќевиќ, *Скупи*. 133.

¹³⁶¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 85.

¹³⁶² Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88.

¹³⁶³ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38; Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34; Кораќевиќ, *Скупи*. 128.

Темелите од градбата биле поставени врз културен слој со траги од горење¹³⁶⁴. Пред изградбата на црквата била изведена нивелација на просторот за градење, при што веројатно во дел бил донесен и т.н. жолт набој¹³⁶⁵. Дел од сидовите во јужниот и источниот дел од црквата биле поставени директно врз постари сидови од градска вила (Црт. 21). Крстилницата била изградена после излегувањето од употреба на термалниот дел од вилата, а нејзиниот југоисточен лачен сид лежел врз конструкција од сив малтер, постара и од вилата¹³⁶⁶. Имено, крстилницата била поставена директно врз хипокаустен систем од термалниот дел во вилата. При постарите ископувања, постарите сидови на просторот биле интерпретирани како делови од постара базилика¹³⁶⁷, веројатно лоцирана врз вилата. Досега не се приложени поконкретни аргументи во прилог на оваа хипотеза. Пиластри изградени од тули биле констатирани под јужниот сид од централниот кораб, во правец кон нартексот. Покрај нив се наоѓал слој хидростатен малтер дебел 0,10 m, налиен врз фрагменти од тули. Овие остатоци припаѓале на градба постара од базиликата (фаза 2), а помлада од вилата (фаза 1)¹³⁶⁸. Постар под (фаза 3) бил констатиран под подот од базиликата, во западниот дел од наосот¹³⁶⁹. Две пониски нивоа со подови биле евидентирани и во двете јами во северозападниот дел од централниот кораб. Повисокиот од нив бил поплочен со тули, и се наоѓал на околу 0,20 m под подот од базиликата. Тој бил на исто ниво со подот од тули во нартексот. И понискиот, констатиран на околу 0,60 m под подот од базиликата бил исто така поплочен со тули. Пониските подови не биле констатирани во другите делови од базиликата (Црт. 22)¹³⁷⁰. Притоа, мора да се истакне дека нивото на најнискиот под било за околу 1,00 m повисоко од границата помеѓу употребата на калов и варов малтер во некои од сидовите. Следствено, овој под не може да се поврзи со претпоставената постара базилика¹³⁷¹.

Откако била напуштена примарната функција на градбата, во нејзини рамки биле констатирани појави, резултат на човечки активности од секуларен карактер¹³⁷². Дел од достапниот

¹³⁶⁴ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44. Веројатно било последица од активностите на Хуните и Остроготите на Балканскиот Полуостров во средината и во втората половина од 5 век. Врз основа на фактот што базиликата не била завршена до 518 год. Д. Корачевиќ инсистирала на Остроготите (Корачевиќ, *Скупи*. 43).

¹³⁶⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34. Таков жолт набој е констатиран од аутопсија под подлогата од хидростатен малтер констатирана во јужниот кораб.

¹³⁶⁶ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 84.

¹³⁶⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 80.

¹³⁶⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34.

¹³⁶⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 36. Притоа мора да се забележи дека на планот градбата со пиластри била обележана како фаза 3.

¹³⁷⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 35, 43.

¹³⁷¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34-36; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 80.

¹³⁷² Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82.

простор бил пренаменет во станбени простории и складишта. При адаптирањето во северниот, централниот и во јужниот кораб биле изведени сидови од камења и калов малтер (Фот. 179). Некои од овие сидови се ширеле и надвор од габаритот на базиликата¹³⁷³. Во подовите од базиликата биле вкопани и јами, по две во централниот и во северниот кораб. Во едната биле констатирани остатоци од жито¹³⁷⁴. Во крајниот југоисточен дел од северниот кораб била евидентирана и печка со калота (Фот. 189). При изградбата бил пробиеен подот од црквата¹³⁷⁵. При истражувањето биле пронајдени и фрагменти од садова керамика со глеѓосување¹³⁷⁶.

Базилика III - Голема ранохристијанска базилика – (Scupi, трета чет. 6 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Базилика III, Базиликата со атриум или т.н. Нова ранохристијанска базилика била лоцирана југоисточно од една улица *cardo* и југозападно од раноримската бања. Црквата била трикорабна базилика со тристран атриум и нартекс, северен и јужен анекс. Градбата била ротирана кон насока југоисток-северозапад и минимално отстапува од генералната ориентација на досега истражените градби во *Scupi* (План 39). Во источниот дел на презвитериумот којшто зафаќал речиси една третина од должината на наосот биле идентификувани латерално поставени седишта за свештенството. Во средната апсида биле пронајдени траги од полукружен синтронос¹³⁷⁷. Трите кораби на југоисток завршувале со апсиди, централниот со поголема тристрана, а страничните со полукружни (Фот. 190)¹³⁷⁸. Според М. Ончевска Тодоровска епископската базилика во *Scupi* остронува да биде откриена во иднина¹³⁷⁹.

Главниот премин кон базиликата бил од северозапад од улицата *cardo*, преку четириаголната просторија до правоаголниот тристран атриум. М. Ончевска Тодоровска во

¹³⁷³ Кораќевик, “Состојба на археолошките ископувања.” 159.

¹³⁷⁴ Гарашанин и Корачевик, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82.

¹³⁷⁵ Гарашанин и Корачевик, “Базиликата II.” 36; Кораќевик, *Скупи*. 157-158.

¹³⁷⁶ Гарашанин и Корачевик, “Базиликата II.” 44. Не е јасно дали се работи за средновековни или глеѓосани садови од римскиот период (Кораќевик, “Состојба на археолошките ископувања.” 164).

¹³⁷⁷ Snively, “The New Basilica.” 199.

¹³⁷⁸ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 106. Тристраната пасида била со пошироки сидови во однос на полукружните (Marina Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi Represented through the Elements of the Large Basilica with Atrium,” во *Giving Gifts to the Gods, Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches* [Kumanovo: NI Museum of Kumanovo; Ministry of Culture of Republic of Macedonia; Archaeological Museum of Macedonia, 2018], 185, заб. 18).

¹³⁷⁹ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 111.

рамките на базиликата ја вклучила и долгата просторија веднаш покрај улицата (Фот. 191)¹³⁸⁰. Оваа просторија со сигурност имала премин од југозападната страна (Фот. 192). Претпоставено било и постоење на комуникација од северозапад, иако заради оштетувањето на сидот преминот не бил констатиран. Северозападните простории биле со „неправилна“ основа како последица на отстапувањето на ориентацијата на градбата од генералната урбана мрежа во населбата. Заради тоа се појавила потреба од прилагодување на ротираната основа кон линијата на протегање на улицата. Североисточната страна од просторијата била значително покуса од југозападната¹³⁸¹. Уште повеќе што североисточниот сид од оваа просторија не бил во линија со сидот од нартексот, туку бил поставен за 2,40 m подалеку на североисток (мерено до надворешно лице). Комуникацијата од оваа просторија кон атриумот била преку порта над којашто била поставена арка со ширина од 3,00 m¹³⁸². Атриумот комуницирал директно со нартексот (не преку коридор), а комуникацијата помеѓу нартексот и централниот кораб била преку трибелон со арки помеѓу столбовите¹³⁸³. Атриумот бил тристран, со коридори (најверојатно решени како портици) од северозападната, југозападната и североисточната страна¹³⁸⁴. Врз основа на техничката и фото документација може да се констатира дека помеѓу крстестите столбови со коишто просторно биле дефинирани страничните коридори од атриумот, постоеле по две симетрично распоредени кружни бази со правоаголни основи (План 39, Фот. 193). Според М. Ончевска Тодоровска овие столбови веројатно носеле арки¹³⁸⁵. Кон северозапад во линија со северниот крстест столб од атриумот била констатирана правоаголна база. Од северниот дел од нартексот покрај комуникацијата кон североисточниот коридор од атриумот, постоеле комуникации кон просторијата североисточно од него и кон северниот кораб (Фот. 194). Од југозападниот дел од нартексот постоела комуникација кон југозапад кон долга и сеуште недоистражена просторија којашто се протегала и покрај јужниот кораб (Фот. 195)¹³⁸⁶. Во рамките на комплексот биле евидентирани три масивни камени прагови со траги од носачи на

¹³⁸⁰ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 106; Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 185.

¹³⁸¹ Неправилноста веројатно била последица од адаптирањето на насоката од базиликата кон ориентацијата од улицата.

¹³⁸² Според В. Лилчиќ Адамс камените елементи припаѓале на влезна порта во вид на свод (Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 178).

¹³⁸³ Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 371; Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 187.

¹³⁸⁴ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 104; Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 185.

¹³⁸⁵ Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 185.

¹³⁸⁶ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105.

двокрилни врати. Два такви прагови биле поставени под премините помеѓу страничните коридори од атриумот од една страна и нартексот од друга страна. Тие биле во линија со страничните кораби¹³⁸⁷ Идентичен праг постоел и под преминот помеѓу нартексот и југозападната просторија. Прагот од преминот кон секундарно доградената просторија североисточно од нартексот бил поплочен во иста техника и со идентични тули како и подот во просторијата (Фот. 194). Од внатрешната страна покрај североисточниот сид од североисточниот коридор покрај атриумот биле констатирани скалила до галериите на вториот спрат од градбата (Фот. 196)¹³⁸⁸. Според М. Ончевска Тодоровска вториот кат се протегал од атриумот до наосот¹³⁸⁹. Премин бил констатиран и во јужниот сид од јужниот кораб. Според М. Ончевска Тодоровска покрај преминот од нартексот, и овој премин водел кон југозападната просторија¹³⁹⁰.

Според М. Ончевска Тодоровска во последната фаза од функционирањето на градбата, кога околу и врз неа биле изградени скромни градби, главниот приод кон црквата можеби бил од југозапад¹³⁹¹.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од базиликата биле градени во техника на *opus mixtum*, или можеби во *opus testaceum* во сидните платна над темелите¹³⁹². Помеѓу тулите бил употребуван дебел слој малтер (Фот. 197, Фот. 198)¹³⁹³. Во идентичен опус била изградена и секундарно додадената североисточна просторија (Фот. 199). Во доградената просторија на северозапад од атриумот и во долгата просторија покрај улицата не било евидентирано користење на тули. Сидовите биле од камења и малтер (Фот. 192). Констатирани темели во градбата биле од камења и малтер. Рамното ниво на оштетувањето во надтемелните сегменти од сидовите врз коишто биле констатирани негативи од тули можеби е индикатор за намерна екстракција на тулите од сидовите заради реупотреба (Фот. 200).

На просторот од централниот кораб била констатирана подлога или под од хидростатен малтер налиен врз субструкција од фрагментирана градежна керамика и камчиња (Фот. 190, Фот.

¹³⁸⁷ Ширината кај двата премини изнесувала 1,50 m.

¹³⁸⁸ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105; Snively, “The New Basilica.” 198.

¹³⁸⁹ Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 185.

¹³⁹⁰ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 106.

¹³⁹¹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 143.

¹³⁹² Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 104.

¹³⁹³ Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 371.

194). Во иста техника бил изведен и подот во југозападната недоистражена просторија¹³⁹⁴. Подот во презвитериумот бил изведен со правоаголни камени плочи со различни димензии, а во северниот и во јужниот кораб исто како и во централниот била констатирана подлога од хидростатен малтер (Фот. 201)¹³⁹⁵. Во нартексот бил констатиран измазнет малтер со примеси од толчена тула налиен врз набиени косо поставени тули (Фот. 202)¹³⁹⁶. Со тули биле поплочени единствено страничните коридори од атриумот (без централниот дел)¹³⁹⁷ и секундарно додадената североисточна правоаголна просторија. Поплочување изведено со големи плочи од бел мермер било пронајдено во средишниот дел од двете простории северозападно од атриумот¹³⁹⁸. Од внатрешната страна покрај североисточниот и југозападниот ѕид од северниот и јужниот кораб биле изведени платформи-седишта за верниците. Седишта биле констатирани и покрај ѕидовите од атриумот¹³⁹⁹.

Во атриумот во линија со стилобатите помеѓу корабите биле поставени ѕидани крстести столбови. Од аутопсија во двете простории северозападно од атриумот биле констатирани повеќе конструктивни елементи (Фот. 192) На овој начин бил постигнат просторен ефект на три кораби коишто се протегале по целата должина од црквата¹⁴⁰⁰, секако, доколку притоа не се земат во предвид довратниците од премините. Пиластри или довратници постоеле во линија со страничните кораби и тоа, помеѓу корабите и нартексот, помеѓу нартексот и атриумот и помеѓу страничните коридори и северозападниот коридор од атриумот. Трибелонот бил одделен со монолитни столбови поставени врз кружни бази, со горна површина на исто ниво со нивото од подот (Фот. 202)¹⁴⁰¹. Биле констатирани само негативи од олтарната преграда и неколку конструктивни елементи. Врз прагот помеѓу нартексот и југозападната просторија било откриено мено (Фот. 203). Страничните бродови биле одделени од централниот со колонади поставени врз стилобат од масивни солидно обработени камени блокови, врз коишто биле поставени правоаголни камени бази со едноставна профилација (Фот. 204)¹⁴⁰². На северозападната страна од атриумот постоела

¹³⁹⁴ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУИИ*. 135.

¹³⁹⁵ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 107; Snively, “The New Basilica.” 199; Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 189.

¹³⁹⁶ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105.

¹³⁹⁷ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 104.

¹³⁹⁸ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 106.

¹³⁹⁹ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 107.

¹⁴⁰⁰ Snively, “The New Basilica.” 198-199.

¹⁴⁰¹ Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 187, заб. 36.

¹⁴⁰² Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105.

порта надвишена од арка од правилно обработени камења со ширина од 3,00 m¹⁴⁰³. Според М. Ончевска Тодоровска помеѓу крстестите столбови со коишто просторно бил дефиниран нартексот биле изведени лаци¹⁴⁰⁴. Во рушевините била откривана и фрагментирана покривна градежна керамика.

Архитектонска декорација

Двата столбови со релјефни крстови (Фот. 202) биле дел од трибелонот¹⁴⁰⁵, или пак биле дел од колонадите помеѓу наосот и страничните кораби¹⁴⁰⁶. Од конструктивните елементи на олтарната преграда бил пронајден само еден „богато“ декориран капител и камена топка¹⁴⁰⁷.

Градежни фази и датирање

Според М. Ончевска Тодоровска изградбата била датирана во последните декади од 5 в. или во самиот почеток на 6 век¹⁴⁰⁸. Заради постоењето на три апсиди, поставувањето на горната граница за функционирањето на црквата во 518 год. било проблематизирано од С. Snively, дури и хипотетички тие да биле додадени секундарно¹⁴⁰⁹. Хипотезата за рушењето на градбата од земјотрес била изведена врз основа на анализа на рушевините и на пронајдениот нумизматички материјал датиран во периодот од 4 в. до почетокот од 6 век¹⁴¹⁰. Сепак, како што беше и претходно констатирано, заради недостатокот од тули и оформените рамни нивоа на сидовите, како и заради недостигот од архитектонска пластика, сметаме дека врз рушевините се одвивале човечки активности чија цел била екстракција на градежен материјал. Во последната публикација за Базилика III, М. Ончевска Тодоровска функционирањето на градбата го датира во почетокот или првата половина од 6 век¹⁴¹¹.

Во базиликата биле констатирани неколку дополнителни градежни зафати. Со една градежна интервенција бил затворен преминот во североисточниот сид од северниот кораб.

¹⁴⁰³ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 106; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 136.

¹⁴⁰⁴ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105.

¹⁴⁰⁵ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 105.

¹⁴⁰⁶ Snively, “The New Basilica.” 199.

¹⁴⁰⁷ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 107; Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 189-192, 199.

¹⁴⁰⁸ Marina Oncevska Todorovska, “Thermal Facility in Skupi,” во *Зборник на трудови од симпозиумот „Вода, живот и задоволство“ во 2008 г.* (Вода, живот и задоволство, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, 2009), 76; Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 373. В. Лилчиќ Адамс прифаќајќи го ваквото датирање споменува дека врз подовите од базиликата биле пронајдени голем број монети од втората половина од 4 век (Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 178).

¹⁴⁰⁹ Snively, “The New Basilica.” 200.

¹⁴¹⁰ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 107, заб. 28, 108.

¹⁴¹¹ Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 194; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 127, 136.

Секундарно било изведено и доградувањето на просторија кон југозапад од нартексот и јужниот кораб. Со ова просторија бил блокиран еден *decumanus*¹⁴¹². Врз база на техничката документација од градбата може да се каже дека и просторијата со неправилна четириаголна форма северозападно од атриумот и правоаголната просторија североисточно од нартексот биле секундарно доградени. Во северозападниот ѕид од долгата просторија покрај улицата *cardo* од аутопсија е забележано доградување на ѕид со помала ширина. На крај мора да се истакне дека ако во предвид се земе предложената егзистенција на градбата од само неколку децении, бројот на дополнителни градежни интервенции коишто можеби, но судејќи според употребениот градежен материјал веројатно не коинцидирале, бил релативно голем. Затоа сметаме дека е неопходно и во тој контекст да се решаваат евидентните проблеми со хронологијата на градбата.

Водовод / Одвод

Североисточно и паралелно со североисточниот ѕид од атриумот од аутопсија е констатиран канал со нејасна намена и непозната хронологија (Фот. 197, Фот. 205). Врз југозападната просторија паралелно со југозападниот ѕид од црквата бил откриен канал покриен со плочести камења кој можел да се следи до улицата *cardo*. На тој простор била констатирана и мала правоаголна просторија изградена од камења, фрагменти градежна керамика со различна дебелина и посен варов малтер. Иако намената не е јасна, тоа што од неа излегувал претходно споменатиот канал наведува на интерпретација како таложник (шахта), (Фот. 206, Фот. 207). Со оглед на лошиот квалитет на изградба, овие инфраструктурни елементи најверојатно биле во функција на одводниот систем. Иако во отсуство на поконкретни податоци е тешко да се анализира, стратиграфски, но и според техниката на градење може да се каже дека се најрано истовремени со базиликата¹⁴¹³.

Стратиграфија и оштетувања

Базиликата била изградена врз југозападниот дел од раноримската терма, којашто според М. Ончевска Тодоровска се протегала на површина од речиси цела инсула¹⁴¹⁴. Сондирањето во атриумот открило ѕидови чијашто насока кореспондира со таа на раноримската бања северно од

¹⁴¹² Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 373-374.

¹⁴¹³ Голема благодарност на кустос советник д-р Марина Ончевска Тодоровска за отстапената фото документација и за споделените информации.

¹⁴¹⁴ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 108; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУИИ*. 139.

црквата (Фот. 193). Со изградбата на јужниот анекс од базиликата бил затворен декуманот којшто поминувал југозападно од неа¹⁴¹⁵.

Градбата била сериозно оштетена, веројатно при изнесување на архитектонски елементи. Особено настрадал источниот дел¹⁴¹⁶. Околу базиликата на повисоко ниво биле констатирани остатоци од човечки активности во периодот од 6 в. и почетокот од 7 век¹⁴¹⁷. Врз северозападните простории од базиликата биле подигнати станбени простории. Покрај југозападниот ѕид и врз атриумот од базиликата биле пронајдени погребувања вкопани во слоеви над подовите од црквата¹⁴¹⁸. Во близина на црквата бил пронајден енколпион датиран во 10-11 век¹⁴¹⁹. Овие човечки активности не биле констатирани на нивото од подовите во црквата, каков што е случајот со Базилика II.

Мала базилика - Базилика А (*Heraclea Lynkestis*, кр. 5 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Мала базилика била лоцирана на просторот помеѓу Голема базилика и термата, непосредно покрај Јужен бедем. Од страна на М. Грбиќ, еден од првите истражувачи била идентификувана како палата (Фот. 208)¹⁴²⁰. Базиликата била трикорабна со две простории на југозапад и трем (План 40). Во контекст на намената на оваа градба биле изнесени повеќе претпоставки¹⁴²¹. Иако помеѓу истражуваите преовладувало мислењето за користење на градбата за проповед, и дека во период имала статус на епископска, сепак, не треба да се заборава на аргументите коишто покажуваат на баптисмалниот и мартириумски карактер на комплексот¹⁴²². Многу е веројатно дека токму во втората или просторија со базен бил изведуван чинот на покрстување уште пред изградбата на

¹⁴¹⁵ Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 373-374; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 136, 139.

¹⁴¹⁶ Snively, “The New Basilica.” 198.

¹⁴¹⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 136, заб. 81, 143. Остатовите од овите градби биле констатирани северно и јужно од базиликата, но и врз двете простории северозападно од атриумот.

¹⁴¹⁸ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 108; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 420, 422.

¹⁴¹⁹ Oncevska Todorovska, “The Christian Religion in Scupi.” 194. На истото место се наведени местата кадешто врз остатоците од населбата *Scupi* биле пронајдени средновековни погребувања. Во продолжение, на истото место биле презентирани и гробовите констатирани во сектор Југоисточен бедем. Погребувања биле констатирани и врз доцноримската бања (Ристески, “Раносредновековни наоди.” 78, сл. 11), но и врз театарот (Игор Кузманоски, “Средновековна некропола на просторот од античкиот театар во Скупи,” во Римски театар Скупи, ур. Антонио Јакимовски (Скопје: Музеј на град Скопје, 2017), 367–418).

¹⁴²⁰ Грбиќ, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 233.

¹⁴²¹ Снајвли, “Ранохристијанскиот период.” 1350.

¹⁴²² Чанак - Медик, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 55, 60.

крстилницата во рамките на јужниот анекс од големата базилика¹⁴²³. Комплексот на Малата базилика споредено со Голема базилика се протегал на пониска ниво во рамките од населбата.

До неа се стигнувало преку трем, поплочен со тули, лоциран североисточно од апсидата на Големата базилика (Фот. 209, Фот. 210). Тремот преку еден премин комуницирал со отворен простор (или просторија) северно од него, а преку два премини се преминувало кон првата просторија или просторија со мозаик (Фот. 211). Оваа просторија на северозапад комуницирала со една мала правоаголна просторија, а на североисток преку два премини со втората просторија југозападно од трикорабната базилика. Преминот од втората просторија кон централниот кораб бил преку еден премин, веројатно во форма на трибелон (Фот. 212). До страничните кораби се пристапувало единствено преку централниот кораб. Од северниот кораб преку премин во североисточниот сид се пристапувало до просторот помеѓу базиликата и термата (Фот. 213). Иако во техничката документација постои сид североисточно од правоаголната тристрана апсида, тој не постои на терен или е подлабоко. Во североисточниот дел од јужниот кораб постоел премин кон југоисток, којшто водел до долга просторија лоцирана помеѓу бедемот и базиликата. Оваа просторија се протегала паралелно покрај целата должина на јужниот кораб и делумно покрај нартексот. На југозапад од оваа просторија се преминувало кон просторот помеѓу ексонартексот и нартексот од една страна и бедемот од јужна страна. Кон североисток од долгата просторија преку една мала правоаголна просторија се пристапувало до просторот помеѓу базиликата и термата од една страна и до просторот помеѓу бедемот и термата од друга страна.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од неправилни ситни камења, наместа употребени тули поврзани со варов малтер¹⁴²⁴. Источниот периметрален сид со апсида бил изведен *opus mixtum* со еден ред од тули (Фот. 213). Пред оформувањето на првата или просторија со мозаик, тремот од југоисточната страна бил заграден со сид во *opus mixtum* со четири реда од тули, којшто бил секундарно додаден до просторијата со базен којашто и е најстара во рамките на комплексот (Фот. 214)¹⁴²⁵. Сидовите од првата просторија, создадена со отстранување на трем и додавање на сидови

¹⁴²³ Gordana Cvetković-Tomašević, "Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji Linkestis od 1959. do 1974. Godine," во *Materijali*, бр. XV (Naseljavanje i naselja u antici [Prilep 1976], Beograd: Arheološko društvo Makedonije; Savez arheoloških društva Jugoslavije, 1978), 34.

¹⁴²⁴ Грбић, "Откопавања у Херклеји Линкестис." 235.

¹⁴²⁵ Сид во *opus mixtum* со три реда од тули бил пронајден и југоисточно од термата. Овој сид имал насока на протегање директно кон сидот од тремот на Мала базилика. Сепак тој не може да се следи до оваа градба.

биле од речни и кршени камења со различни димензии. Специфично за нив било и користењето на тули во зидањето на доворотниците и аглите (Фот. 210, Фот. 211)¹⁴²⁶. Доколку е од некакво значење, треба да се спомене дека доворотниците од речиси сите премини во западниот дел од големата базилика биле изработени на ист начин, исклучиво од тули (Фот. 106). На овој начин биле оформени и премините во двете североисточни простории формирани врз портикот. Во југозападниот ѕид на просторијата помеѓу двата премини била изведена единечна арка со два реда од тули врз делот каде што новиот ѕид поминувал преку ѕид од раноримската градба (Фот. 210, Фот. 215). Според истражувачот, причина за ваквото решение било обезбедување на конструктивна цврстина. За градителите очигледно бил јасен ризикот од пукање на ѕидот заради различната подлога¹⁴²⁷. Сидовите од просторијата со базен биле изградени од речни и кршени камења поврзани со варов малтер помешан со дробени тули. До висината на цоклето од едноставно профилиран венец од мермер на 0,50 m над подот (Фот. 216), сидовите биле градни од камења со помали димензии и тули. Генерално, во рамките на целиот габарит од комплексот, доцноримските сидови биле изградени од поситни неправилни камења, а на места била употребувана градежна керамика. Постоеле и разлики помеѓу ширините на раноримските и подоцна изградените сидови. Постарите биле 0,90 m наспроти ширината од 0,75 m кај помладите сидови¹⁴²⁸.

Подот на тремот слично како и подовите во страничните кораби биле изведени со поплочување од тули. Тулите во страничните кораби биле ширина од околу 0,52 m и должина 0,76 m (Фот. 209).

Подот во просторијата со базен бил од масивни мермерни камени плочи (широки 0,72 до 0,85 и долги 1,71 до 2,01 m), со пад на висината кон североисток (кон трибелонот од базиликата). Базенот користен за крштевање исто така имал облога од мермерни плочки (Фот. 217, Фот. 218). Имал дијаметар од 2,00 m, длабочина од 0,30-0,40 m, а горното ниво му било поставено повисоко во однос на подот најмалку за висина од едно скапило. Од надворешната страна на кружната фонтана-крстилница биле изведени полукружни ниши, а над неа на столбови веројатно стоел кибориум¹⁴²⁹. Со вода бил снабдувал преку водоводна цевка поставена во централниот дел¹⁴³⁰, до

¹⁴²⁶ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 39.

¹⁴²⁷ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 39.

¹⁴²⁸ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 41-42, сл. 41, 42; Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 42.

¹⁴²⁹ Снајвли, "Ранохристијанскиот период." 1348.

¹⁴³⁰ Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 229.

којашто водата веројатно доаѓала преку каналот со чија обнова бил оштетен мозаикот во првата просторија. Непосредно покрај базенот во правец кон југоисток биле лоцирани резервоарот и шахтата¹⁴³¹. Врз кружниот отвор на резервоарот и преку плочите од нејзиниот поклопец бил откриен помлад слој од малтер, којшто претставувал подлога за поставувањето на подот од мермерни плочи¹⁴³². Според И. Николајевиќ водоводната и одводната инфраструктура припаѓала на постарата градба со портик или на анекс од термата кој се протегал на тој простор, со фијала во центарот на базенот¹⁴³³. Од шахтата преку канал којшто поминувал под југоисточниот ѕид од просторијата водата била изнесувана надвор.

Наосот бил одделен од латералните кораби со по три столбови поставени врз стилобат од масивни обработени камени блокови (Фот. 219). Источните столбови се во линија со западната страна од олтарната преграда на презвитериумот. Вдлабнувањата во горните делови на страните од столбовите можеби носеле прачки за завеси¹⁴³⁴. Врз камени блокови, некои со профилација, стоела и ниската олтарна преграда. Високи монолитно изведени столпци имало само покрај западниот праг од преминот којшто водел до презвитериумот. На североисточната страна од централниот кораб постоела апсида изведена полукружно од внатре, а тристрано (под прави агли) од надвор. Синтронос обликуван во форма на три скалила бил поставен (веројатно секундарно) покрај внатрешниот раб на апсидата (Фот. 220)¹⁴³⁵.

Архитектонска декорација

Подот на првата просторијата североисточно од тремот бил изведен во техника на мозаик. Мозаичкото поле било проширено во еден наврат (Фот. 211). Забележани биле и елементи на ретуш врз мозаикот. Според М. Грбиќ, во мозаикот биле евидентирани три различни техники, изведени во различно време¹⁴³⁶. За изведба на геометриските, вегетабилните и фигуралните мотиви (садови и животни) во *opus tessellatum* биле употребени камени тесери, а само во проширувањето биле користени и тесери од стаклена паста. Целата површина на подот од централниот кораб бил изведен во *opus sectile* со камени плочки со сива и бела боја со правоаголна, квадратна, триаголна,

¹⁴³¹ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 36-37, 45, 56.

¹⁴³² Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 229; Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." план I, II, IV.

¹⁴³³ Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 229, 230.

¹⁴³⁴ Снајвли, "Ранохристијанскиот период." 1348.

¹⁴³⁵ Снајвли, "Ранохристијанскиот период." 1349.

¹⁴³⁶ Грбиќ, "Откопавања у Херклеји Линкестис." 234-235.

хексагонална и октогнална форма. Групирани биле во симетрично распоредени полиња, меѓусебно поделени со правоаголници (Фот. 208, Фот. 221).

Во рушевините од трикорабниот дел од комплексот биле пронајдени остатоци од сидни мозаици изведени со тесери од стаклена паста¹⁴³⁷.

Во базиликата биле пронајдени голем број елементи од декоративната камена пластика.

Градежни фази и датирање

Комплексот Мала базилика бил изграден врз остатоците од раноримска градба/и. Со неколку градежни зафати останал во функција во периодот помеѓу крајот од 4 в. и крајот од 6 век.¹⁴³⁸

Преку анализа компарирање на нивоата на постарите подови во просториите од комплексот било дојдено до заклучок дека втората или просторијата со базен била најстара (спореди План 41 со План 42). Целиот нејзин габарит бил поставен врз постари сидови коишто можеби заградувале имплувиум¹⁴³⁹. Заради лошо изведените довртки од премините помеѓу првата и втората просторија, многу е веројатно дека тие биле секундарно пробиеани¹⁴⁴⁰. Југозападно од оваа просторија на пониско ниво биле пронајдени сидови, шахта за отпадна вода со канал и друг канал (План 43). Тие биле во функција пред поставувањето на тремот и подот со мозаик. Паралелно со североисточниот сид од раноримската градба (југозападен од втората или просторија со базен) бил дограден друг сид. Ортогонално и пониско од последниот бил изграден уште ден сид широк (0,53–0,60 m)¹⁴⁴¹.

Помлад од сидовите на раноримската градба, но постар од формирањето на првата просторија и можеби синхрон со првиот трем бил сидот во *opus mixtum*, за чија внатрешна страна секундарно бил залепен југоисточниот сид на првата просторија (Фот. 214). Во иста техника со него бил изведен „сочуваниот пиластер од надворешната страна на југозападниот агол од средната (втора) просторија“¹⁴⁴². Според М. Чанак-Медиќ преминот кон централниот кораб на базиликата постоел уште од претходно и веројатно бил само проширен и оформен како трибелон (Фот. 212,

¹⁴³⁷ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 51, 55-56; Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 18.

¹⁴³⁸ Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 19.

¹⁴³⁹ Svetković-Tomašević, “Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji.” 34. За детална дескрипција на базенот и аргументи во контекст на неговата улога и изградба во рамките ранохристијанскиот комплекс види Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 54. Сепак останува веројатноста за негово поставување врз или во бизина на постариот водоводен систем.

¹⁴⁴⁰ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 38-39.

¹⁴⁴¹ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 42.

¹⁴⁴² Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 38.

Фот. 221). Во контекст на оваа интерпретација се споменуваат големите камени блокови во довратниците¹⁴⁴³. Интервенциите врз раноримската градба биле со цел изградба на трикорабна базилика, со една просторија (просторија со базен) и трем со мозаичен под во правец кон југозапад¹⁴⁴⁴. Оваа Мала базилика била синхрона со Голема базилика. Првата или просторија со мозаик била оформена најдоцна, после отстранувањето на тремот и проширувањето на мозаичката површина. Веројатно истовремено биле обновени и поставени на повисоко ниво нови подови во постариот дел од комплексот¹⁴⁴⁵. Во трикорабниот дел од црквата биле евидентирани две подни нивоа. Сидовите во тој дел биле покриени со сидната мозаичка декорација во двете фази од употребата на градбата¹⁴⁴⁶.

При конзервијата на мозаикот во првата просторија биле изведени истражувања и со солидна аргументација била направена реконструкција на градежните зафати преземени на овој простор. Според М. Чанак-Медиќ, пред формирањето т.е. заокружувањето на просторијата со мозаик, при што било изведено и проширување на мозаичката површина кон запад, на просторот југозападно од втората или просторија со базен постоел трем, носен од столбови (План 41, План 44). Во контекст на оваа интерпретација се наведуваат формата и позицијата на еден од ретушите на мозаикот и октогоналното полнење евидентирано во подлогата интерпретирано како позиции каде што веројатно стоеле бази од столбови (Фот. 222)¹⁴⁴⁷.

Дополнително, било забележано дека на северозападната страна растојанието потребно за правилно да се заврши мотивот на две преплетени ленти со кружни и квадратни полиња меѓу нив било премало¹⁴⁴⁸. Заради тоа била изнесена претпоставка дека според првобитниот аранжман, подот се протегал подалеку во северозападен правец, во должина потребна да се постават уште

¹⁴⁴³ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 45-46; Преку улицата во рамките на римскиот портик била пронајдена просторија без премини. Заради тоа таа била идентификувана како полуподрумска или подрумска. Види План 4.

¹⁴⁴⁴ За разликите во техниката на зидање и во употребените градежни материјали споредбено со раноримските градби види (Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 39). Види План 2.

¹⁴⁴⁵ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 56.

¹⁴⁴⁶ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 51, 55-56; Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 18.

¹⁴⁴⁷ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 38-42, План IV. Полето кадешто бил изведен паун било со неправична форма и во него при ретушот биле користени тесери од стаклена паста. Неговата локација соодветствувала на растојанието помеѓу претпоставените интерколумнии од тремот. Г. Цветковиќ - Томашевиќ заради префинетоста на изведбата на паунот и гуската, претпоставува дела тие можеби биле делови земени од сиден мозаик и вметнати во подниот (Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 83).

¹⁴⁴⁸ Сличен мотив, но со поголема вештина бил изведен во просторија 4 од епископската резиденција (Иван Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис - Антички град во Македонија* [Скопје: Магор, 2007], 125).

еден или два столбови за тремот¹⁴⁴⁹. Овој трем можеби бил симетричен со тој покрај апсидата на Голема базилика (доколку тој не е помлад) и може само да се шпекулира дека според првобитниот аранжман на просторот помеѓу тремовите до бедемот се протегала улица. Сепак, после тргањето на тремот од првобитниот аранжман, со додадените северозападен, југозападен и југоисточен ѕид, била формирана првата прсторија, а местата кадешто стоеле базите за столбовите од постариот трем и празниот простор во југозападниот дел од новоформираната просторија биле исполнети со мозаик. Од некои истражувачи оваа просторија била интерпретирана како ексонартекс, а просторијата со базен како нартекс. Северозападниот ѕид од новата формирана просторија бил продолжен подалеку кон североисток, од надворешната страна покрај веќе постоечкиот ѕид на просторијата со базен. Во подлогата на постарото североисточно мозаичко поле била пронајдена плочка идентична со тие вградени во подот од централниот кораб на Голема базилика. Заради тоа М. Чанак-Медиќ поставува и хипотеза за релативно подоцнежна изведба на мозаикот во тремот на Мала базилика¹⁴⁵⁰.

Најстариот мозаички под во првата просторија од комплексот бил датиран во 5 в., додека проширувањето се случило во 6 век¹⁴⁵¹. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ мозаикот бил изведен во трета-четврта деценија од 6 век¹⁴⁵². При спроведување или обнова на водоводен канал мозаикот покрај северниот раб на просторијата бил оштетен¹⁴⁵³. Веројатно дополнително до линијата на обновениот канал во правец од север била спроведена и оловна цевка. Иако на прв поглед изгледа дека каналот бил последна градежна интервенција, зачудува косата изведба на северниот раб (октагони во интерсекција) од југозападното мозаичко поле и тоа што истото завршува непосредно покрај каналот. Имено, од една страна се поставува прашањето зошто рамката со октогони во интерсекција била поставена косо, дали заради меморијата за протегањето на каналот или заради што целото проширување на оваа просторија било изведено секундарно, т.е., после поставувањето или обновата на каналот. Од друга страна пак, доколку се прифати пониска хронологија за овој зафат во однос на тој врз каналот, се поставува прашањето зошто каналот не бил покриен со мозаик или зошто северниот раб не бил паралелен со работ на каналот.

¹⁴⁴⁹ Види План 41 и План 44.

¹⁴⁵⁰ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 42.

¹⁴⁵¹ Ђорђе Мано-Зиси, "Пролегомена уз проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму," *Зборник радова Народног музеја* том II (1959), 96.

¹⁴⁵² Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 83.

¹⁴⁵³ Грбић, "Откопавања у Херклеји Линкестис." 234; Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 40.

Слично како и во просторијата со базен, дел од камените декоративни елементи биле во секундарна употреба¹⁴⁵⁴. За дел од архитектонската пластика постојат индикации за датирање во периодот од крајот на 5 в. или почеток од 6 в., после што веројатно следела обнова на градбата изведена во почетокот од владеењето на Јустинијан (527-565), или поверојатно во втората половина од 6 век¹⁴⁵⁵. Капителите од столбовите на трибелонот како и плутеите од преградата на презвитерумот биле датирани во почетните години од јустинијановото владеење или во последните години од владеењето на Јустин (518-527). Врз композитниот капител датиран во втората половина на 6 в. пронајден во градбата бил врежан монограм чиешто значење се толкува како епископ Јован, епископ Пахомије или архиепископ Јован¹⁴⁵⁶. Од Мала базилика потекнувале и импост за сиден пиластер и импости за мена, првиот датиран во „развиен“ 6 в., а другите во 6 век¹⁴⁵⁷. Во контекст на наодот на импост капител за мена пред портикот (тремот) датиран во 6 в., може да се претпостави дека стоел врз прозорско мена од апсидата на Голема базилика¹⁴⁵⁸. Двата двозони композитни капители датирани во 6 в. биле пронајдени западно од термите и веројатно припаѓале на Мала базилика,¹⁴⁵⁹. Четрилисниот капител од мензата и двата импост капители биле датирани во 6 в., а кемпфер капителот во средината или втората половина од 6 век¹⁴⁶⁰.

Иако во публикуваната техничка документација северозападно од надворешниот сид на апсидата се забележува друг сид, тој не бил презентирани и неговата хронологија останува непозната.

Базилика Extra Muros (Stobi, кр. 5 в. – втора пол. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Базиликата надвор од сидовите била лоцирана на околу 200 m јужно од Porta Heraclea и 100 m западно од аголната кула помеѓу југозападен и југоисточен бедем (Фот. 223)¹⁴⁶¹. Ориентирана

¹⁴⁵⁴ Чанак - Медик, „Ансамбл на Базиликата „А.““ 37, 43-44, 60.

¹⁴⁵⁵ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 38-39, 40, 41, 43; Стричевиќ, „Археолошките ископувања во Херклеја.“ 39. Еден од капителите бил изработен од секундарно реупотребен архитектонски елемент – венец со дентили.

¹⁴⁵⁶ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 41-42; Костиќ, „Маргиналије.“ 209. Името на епископот Јован е запишано во натписот од фонтаната изработен во 562 година (Филипова, *Рановизантиските капители.*, 341-342 (кат. бр. 305).

¹⁴⁵⁷ Филипова, *Рановизантиските капители*. 365, 369-370, 371 (кат. бр. 332, 338, 340).

¹⁴⁵⁸ Филипова, *Рановизантиските капители.*, 370-391 (кат. бр. 339).

¹⁴⁵⁹ Филипова, *Рановизантиските капители.*, 342-343 (кат. бр. 306, 307).

¹⁴⁶⁰ Филипова, *Рановизантиските капители.*, 348, 352-353, 354-355, 356 (кат. бр. 313, 318, 320, 322).

¹⁴⁶¹ Мерките се од средините на кулата и на портата до средината од централниот кораб на базиликата.

била северозапад-југоисток. Градбата не била целосно истражена, зашто североисточниот дел од северниот анекс влегувал под насипот од современиот автопат. Градбата била трикорабна базилика со полукружна апсида на југоисток и со нартекс, северен и јужен анекс (План 45). Јужниот анекс го чинеле три напоредно наредени простории, од коишто средната била во функција на крстилница (Фот. 224). Од северниот анекс биле откриени само три од веројатно повеќе простории (Фот. 225). За разлика од ситуацијата на југ, само една просторија од северниот анекс се наоѓала покрај страничниот кораб. Северозападно од североисточниот дел од нартексот и од северниот анекс биле отворени уште две простории. Помалата североисточна просторија од нив најверојатно комуницирала со просторијата северноисточно од северниот дел од нартексот.

Главниот премин кон градбата бил преку патека (коридор?) од северозападната страна (Фот. 226). Притоа мора да се истакне дека преминот не бил поставен централно на северозападниот ѕид од нартексот, туку бил повлечен кон североисток, во замислена линија од северниот стилобат. Североисточно од оваа природна патека се наоѓале две простории, од коишто југозападната поголема просторија комуницирала директно со патеката (Фот. 225). Југозападно од оваа патека било откриено поплучување, веројатно од двор, со потенцијална комуникација кон нартексот. Траги од премин биле констатирани и во линија со преминот помеѓу нартексот и централниот кораб¹⁴⁶². Преминот секундарно бил затворен¹⁴⁶³. Југозападниот дел од нартексот бил заграден и адаптиран како мала правоаголна просторија. Околу нартексот, покрај споменатиот главен премин во северозападниот ѕид, постоеле уште шест премини. Од нив три воделе непосредно кон трите кораби (Фот. 226), а еден кон малата југозападната правоаголна просторија. Од оваа просторија со платформа-клуца покрај југозападниот и северозападниот ѕид, во правец кон југоисток, веројатно преку двоен премин, се пристапувало до крстилницата со кружен базен. Покрај надворешниот раб од северозападната и од југоисточната страна од базенот биле изведени полукружни ниши. Премините преку скали кон базенот биле од североисточната и југозападната страна. Од крстилницата неа исто така преку двоен премин кон уште една просторија југоисточно од неа, интерпретирана како катихуменум (Фот. 227)¹⁴⁶⁴. На североисточниот крај од нартексот еден премин водел кон југоисток, кон просторијата покрај северниот кораб, а другиот кон

¹⁴⁶² Миле Велчовски, “Конзервација и реставрација на археолошки откриени градежни објекти од римскиот период во Република Македонија” (докторска дисертација, Скопје, Р. Македонија, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2018), 48-49, <http://hdl.handle.net/20.500.12188/1990>, непубликуван.

¹⁴⁶³ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 867.

¹⁴⁶⁴ Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 36.

североисток, кон просторијата којашто делумно навлегувала под насипот од автопатот (Фот. 228). Оваа просторија веројатно комуницирала со двете простории, северозападно и југоисточно од неа¹⁴⁶⁵. Центалниот кораб бил одделен од страничните со колонади со по шест столбови, поставени врз бази врз стилобат (Фот. 229). Покрај периметралните сидови од страничните кораби биле констатирани долги платформи, најверојатно во функција на седишта. На архивската фото документација се забележува дека на југоисточниот крај од северниот кораб е можно постоење на секундарно затворен премин (Фот. 230). Овој потенцијален премин не бил презентирани со конзервацијата. Во југозападниот дел од северозападниот сид од нартексот и просторијата југозападно од него било констатирано „оштетување“ или премин (Фот. 231). Оваа појава била потенцирана и во техничката документација. Со конзервацијата овој дел бил затворен.

Градежен и конструктивен систем

Првата градба била изградена од камења и варов малтер. Притоа било констатирано дека најстарите сидови биле поквалитетно изведени од останатите¹⁴⁶⁶. И сидовите од втората градежна фаза, со којашто и била дефинирана базиликата како градба биле од камења и калов малтер¹⁴⁶⁷. Постоеле разлики помеѓу сидовите од втората фаза (првата фаза на базиликата) и сидаријата од нејзината обнова. Тие се разликувале и според квалитетот на употребени камења и според врзивно средство¹⁴⁶⁸.

Апсидата била во *opus mixtum* со појас од пет реда тули¹⁴⁶⁹. Сидарија со употреба на повеќе редови од тули била констатирана и во довратниците од премините помеѓу нартексот и северниот кораб, и од нартексот кон просторијата североисточно до северниот кораб. Не можеме да се сложиме со мислењето на М. Велчовски за примена на техника на *opus quadratum*¹⁴⁷⁰, зашто е очигледно дека станува збор за сидање од генерално правилно обработени камења со тенденција за следење на редови при сидањето. „Изненадува“ користењето на техника „волчји заб“ во западниот сид од нартексот¹⁴⁷¹.

¹⁴⁶⁵ Според М. Велчовски станувало збор за оштетување при изградбата на автопатот, т.е. дека просториите биле затворени и меѓусебно не комуницирале (Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 53).

¹⁴⁶⁶ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49-50.

¹⁴⁶⁷ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 54. За извршените егзактни анализи врз различните малтери во рамките на градбата види (Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 72). Во некои од малтерите биле користени толчена тула и органски влакна.

¹⁴⁶⁸ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 64.

¹⁴⁶⁹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 46.

¹⁴⁷⁰ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 83.

¹⁴⁷¹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62, 83. Веројатно се мисли на запчесто преклопување помеѓу делови од сидот (или сидови) изведени исклучиво од камења и од тули.

Секундарните надградувања и доградувања идентификувани како трета градежна фаза (втора според М. Велчовски) биле изведени со камења и калов малтер¹⁴⁷². На тој начин биле изведени североисточниот и југоисточниот ѕид од просторијата покрај нартексот до северниот кораб, но и западниот ѕид од т.н. Пастофорија 2¹⁴⁷³. Платформите – банкини покрај периметралните ѕидови биле од камења и калов малтер. И преградите во интерколумниите биле изведени во таа техника и со тие материјали, но според М. Велчовски не е јасно на која фаза и припаѓале¹⁴⁷⁴.

Во градбата биле употребени и два капители коишто според М. Велчовски припаѓале на вториот кат од *scenae frons*¹⁴⁷⁵. Врз дел од ѕидовите биле констатирани траги од малтерна облога¹⁴⁷⁶.

Базенот во крстилницата бил изграден истовремено со изградбата на црквата од камења, варов малтер и поретка употреба на фрагментирана градежна керамика. Врз ѕидовите била изведена облога од правоаголни плочи од бел мермер и „светло црн“ веројатно сив до син шкрилец. Врз дното со плочи од бел мермер бил изведен крст со изливник од канелиран мермер во средината. На југозападната страна крстилницата најверојатно имала прозорец¹⁴⁷⁷.

Центалниот кораб бил одделен од страничните со колонади со по шест столбови, поставени врз бази врз стилобат. Покрај северозападниот ѕид, во линија со стилобатите биле изведени ѕидани столпци. Последните столбови на југоисток биле поставени врз базите од страничните ѕидови на олтарната преграда. Уште по еден столб бил поставен во аглите помеѓу стилобатите и базата од предниот (северозападен) дел на олтарната преграда. Базите од колонадите биле со различна профилација¹⁴⁷⁸. Според М. Велчовски над колонадите биле изведени аркади¹⁴⁷⁹. Покрај базите, откриени биле фрагментирани столбови, мена со различни димензии, капители и друга пластика (План 46, Фот. 232)¹⁴⁸⁰. Камената пластика била изработена од бел, син и розев мермер (бреча).

¹⁴⁷² Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49.

¹⁴⁷³ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 52, 57.

¹⁴⁷⁴ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 65.

¹⁴⁷⁵ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 67.

¹⁴⁷⁶ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 72.

¹⁴⁷⁷ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 64.

¹⁴⁷⁸ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 44, 67.

¹⁴⁷⁹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 63.

¹⁴⁸⁰ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 869; Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 67. Врз еден јонски капител била видлива дентикула.

Пристапната патека (коридор?) била целосно поплочена со камени плочи со големи димензии (Фот. 226). Дел од просториите имале и подови во техника на набиена глинеста земја врз подлога од чакал¹⁴⁸¹. Во техника на набиена земја биле подовите во северниот и во јужниот кораб¹⁴⁸².

И подот во просторијата источно од крстилницата, интерпретирана како катихуменум бил исто така поплочен со камени плочи, но со помали димензии во однос на тие во крстилницата¹⁴⁸³. Во нартексот во рамките на двете градежни фази од базиликата биле изведени две поплочувања со камени плочи (Фот. 233)¹⁴⁸⁴. Со камени плочи бил изведен и подот во просторијата југозападно од нартексот.

Кровот од градбата бил изведен од комбинација од реупотребени коринтски тегули и лаконски тегули (Фот. 234)¹⁴⁸⁵.

Архитектонска декорација

Во втората фаза од градбата (прва од базиликата) подот во презвитериумот бил во *opus sectile* од камени плочки во бела, црвена и зелена боја, со бордура од бел мермер и син шкрилец (Фот. 235)¹⁴⁸⁶. Подот во централниот кораб помеѓу северозадниот ѕид и олтарната преграда бил целосно изведен во техника на мозаик во *opus tessellatum* (План 45, Фот. 236). Во рамките со коишто биле поделени шеснаесетте правоаголни полиња распоредени во две колони биле изведени геометриски мотиви. Во правоаголните полиња биле изведени вегетабилни и фигурални мотиви. За изведба на мозаикот биле употребени само четири бои, бела, црна, сиво-зелена и црвена¹⁴⁸⁷.

Според А. Василкова Мидоска, врз ѕидовите било изведено сликарство во секо техника¹⁴⁸⁸. Претставена била имитација на облога со плочи врз коишто биле изведени геометриски мотиви.

Меѓу останатата камена пластика, во градбата биле откриени коринтски капител, капител од тип корпа, фрагменти од транзена, импост со релјефно претставен крст од двете страни¹⁴⁸⁹. Според

¹⁴⁸¹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 56.

¹⁴⁸² Војислав Санев, “Базилика Extra Muros,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 74.

¹⁴⁸³ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 63, 81.

¹⁴⁸⁴ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62, 63. На страна 83 споменува дека постарото поплочување кореспондирало со постарата градба, на *villae rusticae*.

¹⁴⁸⁵ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 56.

¹⁴⁸⁶ Василкова-Мидоска, “Антички мотиви.”; Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62.

¹⁴⁸⁷ Василкова-Мидоска, “Антички мотиви.”

¹⁴⁸⁸ Василкова-Мидоска, “Антички мотиви.”

¹⁴⁸⁹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 868-869, 873.

В. Лилчиќ коринтскиот и корпа капителот не потекнувале од колонадите, туку од олтарната преграда или од крстилницата.

Градежни фази и датирање

В. Санев градбата ја датирал широко, во 5-6 в.¹⁴⁹⁰, а М. Ивановски констатирал три градежни фази во периодот помеѓу средина од 4 в. до крајот од 6 век¹⁴⁹¹. Далеку порелевантно е датирањето направено врз основа на архитектонската пластика. Според В. Лилчиќ, врз основа на датирањето на коринтскиот и корпа капителот, базиликата била изградена во првата половина од 6 век¹⁴⁹². С. Филипова, корпа капителот, коринтскиот капител, два импост капители за столбец, јонски импост капител, импост за столбец, два импости за мено, импост за столб, еден т.н. шематизиран капител и три т.н. декадентни коринтски капители ги датирала во 6 век. Еден јонски капител го датирала дури на крајот од 6 или почетокот од 7 век¹⁴⁹³.

При истражувањето биле констатирани најмалку четири градежни фази и една обнова на сидовите од втората фаза¹⁴⁹⁴. Според М. Велчовски, југоисточниот сид од нартексот до премините кон страничните кораби и припаѓале на постара градба¹⁴⁹⁵, според нас идентификуван како прва фаза од градбата. Втората и третата фаза (прва и втора според Велчовски) одговарале на функционирањето на базиликата и биле сместени во временски рамки од крајот на 4 в. или почетокот од 5 в., до средината од 6 век¹⁴⁹⁶. Во втората фаза трикорабната базилика покрај нартекс имала и ѓаконик, крстилница и катихуменум „на двата негови краја“¹⁴⁹⁷. Во третата фаза (втора според Велчовски) од камења и калов малтер биле изградени т.н. северни пастофории¹⁴⁹⁸. Без соодветни аргументи. М. Велчовски предлага други линии на стилобатите и колонадите. Притоа и збунува со потенцирањето дека северозападниот сид од нартексот припаѓал на третата (втора според него) градежна фаза. Кај сидовите од втората градежна фаза, т.е., фазата со којашто била

¹⁴⁹⁰ Воислав Санев, ур., *Municipium Stobensium, западна некропола 1992* (Скопје: Музеј на Македонија; Републички завод за заштита на спомениците на културата; Народен музеј, Титов Велес, 1994), 15; Санев, “Базилика Extra Muros.” 75.

¹⁴⁹¹ Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 36.

¹⁴⁹² Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 869, 873, 875. За други корпа капители, од коишто еден од базиликата Св. Климент во *Roma* (сл. 115) датиран 514-523 види (Ernst Kitzinger, “The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks. A Study in Coptic and Sassanian Textile Design,” *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946), 70, сл. 111-112, 114-119, 121; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 54, сл. 41-6).

¹⁴⁹³ Филипова, *Рановизантиските капители*. 228-242 (кат. бр. 145, 147, 150-153, 155-161).

¹⁴⁹⁴ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 45.

¹⁴⁹⁵ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49-50.

¹⁴⁹⁶ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 55, 60.

¹⁴⁹⁷ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 61.

¹⁴⁹⁸ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 65.

дефинирана градбата, била констатирана една обнова¹⁴⁹⁹. Велчовски со градежните зафати во рамките на оваа градежна фаза, стилобатите од колонадите биле проширени, нартексот добил нов под, крстилницата кон просторијата интерпретирана како катихуменум добила двоен премин на југоисточната страна¹⁵⁰⁰. На неколку места било констатирано намалување на ширината на премините. Просторијата северозападно од нартексот била изградена секундарно или само надсидана од камења и калов малтер¹⁵⁰¹. Во рамките на северниот анекс бил констатиран и еден сид – стопа, исто така изграден од камења и калов малтер¹⁵⁰². Секундарно со камења и калов малтер биле затворени и интерколумниите од колонадите помеѓу корабите (Фот. 237)¹⁵⁰³.

Според Велчовски градбата била оштетена од земјотрес, а можеби и пожар¹⁵⁰⁴.

Водовод / Одвод

Градбата била директно поврзана на главниот водовод од градот, лоциран на околу 42 m кон северозапад (Фот. 238)¹⁵⁰⁵. Водоводен канал од тубуси бил констатиран под поплучувањето во просторијата југозападно од нартексот. Овој канал се протегал под северозападниот сид и со вода ја снабдувал крстилницата. Според М. Велчовски каналот никогаш не бил ставен во функција¹⁵⁰⁶. Базенот во крстилницата вода добивал преку оловна цевка којашто била засидана во западниот агол од просторијата југозападно од нартексот¹⁵⁰⁷. Во втората фаза наводно излегол од употреба¹⁵⁰⁸. Уште еден канал којшто доаѓал од југ и свртувал кон север на просторот северозападно од просторијата северозападно од нартексот. Еден крак од овој канал се одделувал кон југоисток и после свртувањето кон североисток покрај сидот од нартексот бил прекинат од секундарно изграден сид¹⁵⁰⁹. На просторот северозападно од просторијата лоцирана југозападно од нартексот бил констатиран хидростатен малтер, што истражувачот го навело на постоење на

¹⁴⁹⁹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 54-55. Констатирано во североисточниот дел од северозападниот сид од нартексот.

¹⁵⁰⁰ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 63.

¹⁵⁰¹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49.

¹⁵⁰² Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 55.

¹⁵⁰³ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 67, 82. „Западната интерколумнија“ од северниот стилобат била заградена со сид во *opus spicatum*.

¹⁵⁰⁴ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 46-47, 67, 77. Според В. Санев трагите од пожар околу северниот стилобат и северниот кораб биле од изгорена средновековна куќа (Санев, “Базилика Extra Muros.” 74).

¹⁵⁰⁵ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62.

¹⁵⁰⁶ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 47, 59.

¹⁵⁰⁷ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62.

¹⁵⁰⁸ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 64.

¹⁵⁰⁹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49.

цистерна-резервоар. Со ископувањата на тој простор бил констатирана шахта и три канали¹⁵¹⁰. Едниот од каналите бил од каскадно наредени и обратно поставени имбрекси. На преклопите биле фиксирани со хидростатен малтер, а таков малтер бил употребен и за плочите и тегулите со коишто бил покриен¹⁵¹¹. Другите два канали биле под и над него, а сите го следеле падот на теренот. Еден од каналите бил од тули и плочи залиен со хидростатен малтер врз коритото. Овој канал имал драстичен наклон кон западниот агол од нартексот. М. Велчовски сите канали ги интерпретирал како водоводни и постари од базиликата, но никој не бил насочен накај крстилницата¹⁵¹².

Уште еден канал со насока исток-запад бил пронајден растурен, во просторијата североисточно од нартексот. Во околината биле пронајдени и тубуси¹⁵¹³.

Во северозападната половина од јужниот кораб бил констатиран лачно свиен канал покриен со плочи и камења, веројатно во функција на одвод.

Стратиграфија и оштетувања

Градбата била изградена врз темели од раноримска вила рустика од 2-3 век¹⁵¹⁴. На постарата градба и припаѓал централниот дел од југоисточниот сид покрај нартексот. Некои од сидовите на постарата градба биле реупотребени, а некои демонтирани¹⁵¹⁵. Водоводниот систем констатиран северозападно од црквата, според М. Велчовски бил спроведен пред изградбата на црквата¹⁵¹⁶. В. Санев споменува дека базиликата била изградена врз некрополата¹⁵¹⁷. На едно место Велчовски ги споменува доцноримските градби коишто егзистирале на тој простор пред изградбата на црквата¹⁵¹⁸.

Во последната четврта (според Велчовски трета) градежна фаза, габаритот од црквата бил редуциран на „еднокорабна базилика“¹⁵¹⁹. Според В. Санев остатоците од таа црква биле откриени само во олтарот¹⁵²⁰. Јужно од апсидата била откриена некропола со погребувања во цисти од камени плочи. Според В. Лилчиќ еден гроб – циста бил вкопан врз јужниот дел од олтарната

¹⁵¹⁰ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 50-51.

¹⁵¹¹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 58.

¹⁵¹² Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 51, 58.

¹⁵¹³ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 53.

¹⁵¹⁴ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 45, 83. Веројатно се мисли на *villa suburbana*.

¹⁵¹⁵ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 49-50.

¹⁵¹⁶ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 51.

¹⁵¹⁷ Санев, “Базилика Extra Muros.” 75.

¹⁵¹⁸ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 54.

¹⁵¹⁹ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 60. Веројатно се мисли на еднокорабна црква.

¹⁵²⁰ Санев, “Базилика Extra Muros.” 74-75.

преграда¹⁵²¹. Човечките активности поврзани со оваа фаза веројатно се случувале во текот на средниот век. Употребените градежни материјали и техниката на зидање биле блиски со тие од третата фаза. Според В. Санев во средината од северниот кораб биле констатирани остатоци од вкопана, па изгорена средновековна куќа¹⁵²².

Базилика Е (*Heraclia Lynkestis*, кр. 5 в. – последни дец. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Новоткриената ранохристијанска базилика којашто се наоѓала на просторот југозападно од театарот и северозападно од епископската резиденција. Станува збор за трикорабна базилика со трем со колонада, нартекс и централен кораб кој на североисток завршувал со полукружна апсида (План 47). Основата на градбата била ротирана во насока југозапад-североисток. За доистражување преостанал западниот крај од сакралниот комплекс. Дворот со трем на североисточната страна бил лоциран на запад. Дворот на северозапад комуницирал со една просторија, од која што на североисток веројатно се приоѓало до друга мала правоаголна просторија. На југоисток се наоѓала просторија со апсида кон којашто не постоела директна комуникација. На североисток од тремот преку еден премин се пристапувало до нартексот. На северозападниот крај постоел премин помеѓу нартексот и малата правоаголна просторија северозападно од тремот и кон северниот кораб¹⁵²³. Од нартексот преку еден централно поставен премин постоела комуникација и со централниот кораб од базиликата. До јужниот кораб најверојатно се приоѓало единствено преку централниот кораб. Други премини во страничните кораби не постоеле (Фот. 239).

Градежен и конструктивен систем

Сочуваните сидови биле квалитетно изградени од камен и тули цврсто поврзани со употреба на варов малтер. Апсидата била изведена во *opus mixtum* со четири реда тули (Фот. 240). Во повисоките зони биле забележани секундарно реупотребени мермерни сполии¹⁵²⁴. Сидовите од базиликата биле сочувани во различна висина. На јужната периферија од градбата биле сочувани само во темел. Подобро сочувана била апсидата, поточно нејзината северна половина, а најдобро сочуван, дури до висина од 3 m бил северниот сид на северниот кораб. За истакнување е и

¹⁵²¹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 866, 867

¹⁵²² Санев, “Базилика Extra Muros.” 74.

¹⁵²³ Сидот е сериозно оштетен во овој дел, но на техничката документација од градбата е јасно потенциран јужниот доворотник.

¹⁵²⁴ Аница Ѓорѓиевска и Енгин Насух, *Хераклеја Линкестис, истражувања 2008-2014* (Битола: НУ Завод и Музеј, Битола, 2016), 38, 52. Еден натпис врз мермерна плоча бил реупотребен во олтарот (веројатно во апсидата).

податокот што северниот сид од северниот кораб и западниот сид од нартексот биле со поголема ширина од останатите. Иако не е потврдено со истражувања, врз основа на конфигурацијата на теренот може да се претпостави дека нивоата на газење северозападо од базиликата биле на повисоко ниво. Сидот од апсидата имал темел фундиран до длабочина од речиси 2,50 m¹⁵²⁵. Од фото документацијата може да се заклучи дека имал сочувана малтерна облога до поголема длабочина (Фот. 241). Пред апсидалниот дел бил пронајден испразнет реликвијар (крипта за полагање на мошти - заб. авт.) сидан со тули¹⁵²⁶.

Подот во дворот, вклучувајќи го и тремот бил поплочен со тули (Фот. 242). На исток од апсидата била пронајдена уште една апсида со поголем радиус и два најверојатно конструктивно поврзани столпци од надворешната страна.

Архитектонска декорација

Достапни се информации само за подовите коишто биле поплочени или декорирани со мозаик. Во нартексот бил пронајден сериозно оштетен мозаик во *opus tessellatum* на којшто биле претставени геометриски, вегетабили и фигурални зооморфни мотиви (Црт. 23, Фот. 243)¹⁵²⁷. Во техника на мозаик бил изведен и подот во централниот кораб¹⁵²⁸. Внатрешно покрај северниот сид од градбата биле пронајдени голем број на отпаднати парчиња малтер со сидно сликарство (Фот. 244). Во градбата била пронајдена и архитектонска пластика¹⁵²⁹.

Градежни фази и датирање

При подигањето на базиликата биле искористени сидови од постари градби¹⁵³⁰. Врз основа на прикажаните геометриски мотиви во мозаикот во нартексот, како време на негова изведба била предложена средината од 4 в. т.е. дека е најстарата изградена базилика во градот¹⁵³¹. Сепак, во отсуство на други пококретни археолошки податоци, најмногу заради постоењето на постара апсида, употребата на сполии, претставените фигурални мотиви, како и заради податокот дека

¹⁵²⁵ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 38.

¹⁵²⁶ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 37.

¹⁵²⁷ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 39. И покрај оштетеноста, во долниот десен агол од претставата се зебележува исправена барска птица, а покрај рамката во горниот дел горни делови од дрва со подови. Слична иконографија и концепт имала и претставата во нартексот на Голема Базилика и во просторија 4 од епископската резиденција (Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис*. 125).

¹⁵²⁸ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 37. Не е јасна ситуацијата во северниот кораб. Од аутопсија е забележано дека по целата негова должина, и во дел кај преминот кон централниот кораб бил насипан песок, веројатно за заштита на некоја површина. Дополнително, во разговорите со Е. Насух и А. Ѓорѓиевска добив информација дека каналот во северниот кораб бил констатиран отворен и дека во него биле пронајдени фрагменти од фрески. На Е. Насух и А. Ѓорѓиевска им се заблагодарувам за отстапените информации и фото документација од архивата.

¹⁵²⁹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 37.

¹⁵³⁰ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 39.

¹⁵³¹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 37, 38.

тремот од црквата бил дел од градската вила, а јужниот дел од гимназион¹⁵³², сметаме дека црквата треба да се датира најрано во последната четвртина од 5 в. или првата половина од 6 век.

Водовод / Одвод

Во северниот дел на нартексот била пронајдена чешма (Фот. 245). Водата до чешмата доаѓала во правец од запад, а од чешмата, каналот продолжувал покрај северозападниот раб од северниот кораб. Преку североисточниот ѕид на северниот кораб водоводната линија продолжувала во правец кон исток и југоисток (Фот. 246)¹⁵³³. Нејасна е намената на „коритото“ во јужниот дел од нартексот лоцирано во линија со јужниот кораб. Уште еден канал бил пронајден источно покрај столците од постарата и поголемата апсида (Фот. 239).

Стратиграфија и оштетувања

Тремот југозападно од базиликата во порана фаза припаѓал на *villa urbana*, додека јужниот кораб бил во состав на поголем објект најверојатно наменет како Гимназион¹⁵³⁴. Големите оштетувања врз градбата биле направени во текот на средниот век, но и во поново време во текот на Прва светска војна¹⁵³⁵. Во делот на апсидата била пронајдена јама со помешан материјал. Веројатно овој бил еден од каналите којшто бил обновен при изградбата на Фонтаната од епископот Јован во 562 год., или како што предлагаат други истражувачи во почетокот од 6 век¹⁵³⁶.

Цивилна базилика (Stobi, 5 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата работно наречена Цивилна базилика била лоцирана во североисточната половина од населбата, на просторот помеѓу Централна базилика и Северна базилика (Фот. 247). Откриена во 1937 год. градбата била целосно отворена, а повторно била истражувана во 1957 година¹⁵³⁷. Според ориентација била апсолутно вклопена во ортогоналниот систем во североисточниот дел од населбата. На југозапад, од Централна базилика била одделена во улица¹⁵³⁸, на еден план именувана како *Via Erigon* (План 48), а на друг *Polycharmos Viculus*. Секундарно, со изградба на

¹⁵³² Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 55.

¹⁵³³ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 38.

¹⁵³⁴ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 55.

¹⁵³⁵ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 36.

¹⁵³⁶ Сличен пример е познат и во *Bosra*, каде што водоводот поминувал под катедралниот храм (Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 84). Систем од цевки за собирање на атмосферска вода постоел под подовите во поликонхалната црква. Преку тој систем атмосферската вода од кровот се прибирала во цистерната под атриумот.

¹⁵³⁷ Петровиќ и Мано-Зиси, “Откопавања у Стобима.” 62; Петров, “Кон отвореното прашање.” 307.

¹⁵³⁸ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 250.

дел од просториите во рамки на комплексот Цивилна базилика, ширината од улицата најверојатно била намалена. Во градбата биле јасно издвоени југоисточен дел со три кораби, и северозападен комплекс од простории (Фот. 248). Помеѓу овие два дела постојат и хронолошки разлики, со тоа што југоисточниот дел со три кораби (Фот. 249), бил постар од северозападниот. Бидејќи градбата после излегувањето од употреба настрадала во далеку поголем обем од околните градби, за неа недостигаат многу информации. Дури и најстарите истражувачи не биле докрај сигурни во сакралниот карактер на градбата¹⁵³⁹. Од тие причини ја интерпретирале како манастирски конаци со ќелии. Според Ѓ. Мано-Зиси и М. Иваноски во последниот период од функционирањето, градбата била трансформирана во прифатилиште за странци (ксенодохион), болница (валетудинариум) или во комплекс со станбена намена. Оваа интерпретација ја базирале врз еден сад од оникс за којшто сметале дека се употребувал за мешање на креми и прашоци¹⁵⁴⁰.

Градежен и конструктивен систем

Според Ѓ. Мано-Зиси и М. Иваноски градбата била изградена во *opus mixtum* со обработени камења и редови со тули поврзани со дебел слој варов малтер¹⁵⁴¹. Комплексот простории кон југоисток и северозапад бил изграден од обработени камења, поретко употребувани фрагменти од градежна керамика, а како врзивно средство бил употребуван калов малтер. Во некои од сидовите, како тој покрај Via Principalis Inferior како врзивно средство бил користен и варов малтер (Фот. 250). За југоисточниот сид од јужниот кораб била доградена просторија од правилно обработени камења и калов малтер. Врз сочуваното круниште биле констатирани и ситни фрагменти од градежна керамика употребени како градежен материјал (Фот. 251). При истражувањето било констатирано дека подовите во северниот и во централниот кораб биле за 0,20 m повисоко во однос на подното ниво во јужниот кораб. Подот бил изведен во техника на поплочување со тули, поврзани со варов малтер. Внатрешно покрај апсидата од камења била изведена полукружна платформа – клупа.

Архитектонска декорација

Во градбата биле откриено и сидно сликарство и декорација изведена во штуко техника.

¹⁵³⁹ Константин Петров, “Кон отвореното прашање на шестата базилика во Стоби,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет Во Скопје* кн. 22 (1970), 307.

¹⁵⁴⁰ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 193; Милан Ивановски, “Археолошки локалитет Стоби, Цивилна базилика, 2005 година,” *Културно наследство XXII - XXXIII (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007), 161.

¹⁵⁴¹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 193; Snively, “The Early Christian Basilicas.” 251; Ивановски, “Цивилна базилика, 2005 година.” 161.

Во рамките на градбата била пронајдена и камена архитектонска пластика, архитрав, капители, столбови, јонски бази и веројатно прозорски столбови¹⁵⁴².

Градежни фази и датирање

Како што беше истакнато и претходно, делот од градбата со три кораби бил постар во однос на останатиот дел од комплексот. При истражувањата биле откриени монети од 5 век. Во исто време со изградбата на комплексот простории на северозапад во текот на 6 в., веројатно била обновена и базиликата¹⁵⁴³. Врз основа на откриениот движен инвентар Ѓ. Мано-Зиси претпоставил дека градбата била срушена со земјотрес во 518 година¹⁵⁴⁴. Дополнително, при истражувањето биле констатирани и траги од пожар.

Водовод / Одвод

Во рамки на градбата бил пронајден еден канал (Фот. 252). Се протегал од Via Principalis Inferior и во лак скршнувал кон југозапад.

Стратиграфија и оштетувања

Со оглед на тоа што истражувањата на градбата не понудиле некои поконкретни резултати, истражувањата продолжиле во длабочина. Притоа биле констатирани остатоци од четири различни градби датирани помеѓу хеленистичкиот и доцноримскиот период (План 49)¹⁵⁴⁵. Во една сонда поставена југоисточно од југоисточниот ѕид од северниот кораб била констатирана појава, налик на скали од големи камени блокови песочник. Врз нив се наоѓал слој со голема концентрација од фрагментирана градежна керамика низ земја со траги од интензивно горење (Фот. 253). Не располагаме со информации за поконкретна хронолошка определба на овие појави.

Како што веќе беше споменато при анализата на Северна базилика, во текот на средниот век просторот околу југоисточниот дел од централниот кораб и во правец кон југозапад бил користен за погребување. Интенционалното рушење на ѕидовите од Цивилна базилика заради реупотреба на градежниот материјал била една од основните причини за големите оштетувања¹⁵⁴⁶. Погребувања биле изведувани помеѓу крајот од 11 в. и почетокот од 13 век. Најголем број погребувања биле датирани во 12 век¹⁵⁴⁷.

¹⁵⁴² Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 193.

¹⁵⁴³ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 193.

¹⁵⁴⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 193.

¹⁵⁴⁵ Snively, "The Early Christian Basilicas." 250-251.

¹⁵⁴⁶ Petrović, "U Stobima danas." 486.

¹⁵⁴⁷ Алексова, "Извештај за истражувањата." 253; Коцо и др., "Извештај за ископувањата." 72; Манева, *Средновековен накит*. 234-235.

Базилика под „Св. Софија“ (*Lychnidus*, 5 в. - 6 в.)

Црквата Св. Софија била подигната на местото на ранохристијански храм, веројатно базилика (Фот. 51 – бр. 10)¹⁵⁴⁸. Подот на постарата базилика се наоѓал на повеќе од 4,00 m под средновековната¹⁵⁴⁹. На тој простор и во правец кон запад во повеќе наврати биле откривани сидови, простории со мозаички подови, камена пластика и градежна керамика од доцноантички комплекс, веројатно ранохристијанска базилика¹⁵⁵⁰. Според В. Маленко и П. Кузман под средновековната црква биле идентификувани римска, доцноантичка и раносредновековна „фаза“¹⁵⁵¹. Средновековната црква била подигната врз темелите од две антички градби, а северниот и јужниот дел од црквата лежеле директно врз постари сидови. Западно од црквата биле пронајдени сидови и столбови коишто и припаѓале нејзе и коишто веројатно претставувале атриум со *terminus ante quem* во 14 век, време кога што бил изграден ексонартексот. Западните сидови од ексонартексот и нартексот биле изградени директно врз остатоци од постари градби. И сидот од апсидата од внатрешната страна следел некој постар „лачен“ сид¹⁵⁵². Во тој контекст, можеби треба да се споменат и според Д. Коцо идентичните тули со релјефно прикажана трикорабна базилика, две од базиликата во Радолишта и една од Св. Софија¹⁵⁵³. Тулата во црквата Св. Софија била пронајдена во југоисточниот агол на горниот под од внатрешниот нартекс. Таа имала должина и дебелина еднаква со тулите од најстариот дел на северниот сид на црквата. Сепак, според приложениот цртеж мора да имаме во предвид дека тој опус на сидање *opus cloisonne* бил карактеристичен за средниот век, а најрано се појавува во фортификационата архитектура во

¹⁵⁴⁸ Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 156; Ѓурѓе Бошковиќ и Крум Томовски, “Средновековната архитектура во Охрид,” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000), 60; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64; Aneta Serafimova, “Holy Sophia,” во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 72.

¹⁵⁴⁹ Ѓурѓе Бошковиќ, “Средновековната архитектура во Македонија,” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000), 46.

¹⁵⁵⁰ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 3, заб. 4, 4, заб. 11, 9; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 15.

¹⁵⁵¹ Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Св. Софија“,” во *Археолошка карта на република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 269.

¹⁵⁵² Маленко, “Ранохристијански објекти.” 9.

¹⁵⁵³ Димче Коцо, “Црквата Св. Софија во Охрид,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 2, бр. 1 (1949), 354-356, сл. 12; Коцо, “Ранохристијански базилики.” 28; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 88.

раниот среден век. Во 1985 год. при истражување на просторот на презвитериумот биле откриени остатоци од четири бази за столбови од кибориум со четири бази за столбови, остатоци од синтронос, мозаик во *opus sectile*, комуникација со ѓаконикот и пастофоријата и други елементи коишто припаѓале на ранохристијанска базилика. Меѓу остатоците под презвитериумот исто така бил документиран мозаички под во *opus sectile*¹⁵⁵⁴. В. Маленко, употребата на необработени камени сполии (епиграфски споменици и камена декоративна пластика) од антички и доцноантички градби со сакрален и секуларен карактер ја толкувал како последица на набрзина подигната црква¹⁵⁵⁵. При конзерваторските зафати биле откриени сидови коишто се протегале во правец кон исток од нартексот¹⁵⁵⁶. Во т.н. Григориева галерија, во една бифора биле реупотребени двоен прозорски столб со импост¹⁵⁵⁷. Според И. Микулчиќ можните остатоци под Св. Софија биле од 5-6 век¹⁵⁵⁸.

Ранохристијанска базилика на Дебој II (Lychnidus, први децен. 6 в. -)

Просторна организација и комуникации

Во втората фаза црквата имала потполно различен просторен распоред и единствено била задржана ориентацијата на сидовите од постарата црква (План 22, Фот. 35, Фот. 51 - бр. 8)¹⁵⁵⁹. Втората базилика подигната на лок. Дебој вклучувала ексонартекс со нартекс и странични анекси изградени над атриумот од првата базилика. Западните делови од трите кораби на втората базилика биле лоцирани над западниот дел од нартексот од постарата црква¹⁵⁶⁰. Како дел од јужниот компартимент, источно од јужниот анекс веројатно постоела и крстилница¹⁵⁶¹. Мозаиците од базиликата биле конзервирани и подигнати, а врз градбата била изградена современа градба. Денес се наоѓа под игралиштето на основното училиште Св. Климент Охридски¹⁵⁶².

Градежен и конструктивен систем / Архитектонска декорација

¹⁵⁵⁴ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 9-10.

¹⁵⁵⁵ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 10.

¹⁵⁵⁶ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 88.

¹⁵⁵⁷ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 687. Сепак, треба да имаме во предвид и дека и покрај неспорната хронолошка определба на архитектонските елементи, неретко во минатото, при подигањето на нови цркви луѓето знаеле да поминат и повеќе десетици километри за да пренесат градежен материјал и елементи како личен или семеен придонес и симбол на посветеност кон бога. Можеби низ таа призма треба да се интерпретираат столбовите употребени во северниот портик на средновековната црква изработени од четири различни видови на камен.

¹⁵⁵⁸ Микулчиќ, *Антички градови*. 362.

¹⁵⁵⁹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8.

¹⁵⁶⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69.

¹⁵⁶¹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64.

¹⁵⁶² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 36, 69, 81, заб. 2.

Централниот кораб бил одделен од латералните кораби со колонади, но остатоци од камена пластика не биле откриени¹⁵⁶³. Помладата базилика имала мозаичка декорација во нартексот и наосот, а страничните кораби и анексите биле поплочени со тули поставени наизменично хоризонтално и вертикално (надолжно и напречно) врз подлога од варов малтер. Во ексонартексот имало поплочување со камени плочи¹⁵⁶⁴. При градењето на оваа базилика, мозаикот во централниот кораб се нашол целосно над мозаикот во централниот кораб од првата базилика, а подот од тули во северниот кораб го покрил мозаикот во нартексот од постарата базилика¹⁵⁶⁵. Во централниот кораб бордурата била од троен преплет (со шест ленти) во коишто имало три рамки, две со оформени бранови коишто излегувале од бршленови лисја, кај коишто брановите ја променуваале насоката. Двете вака изведени рамки биле разделени со лента од квадрати. Во внатрешното поле била изведена комбинација од геометриски (свастики) и мотиви на птици, налик на бордурата во нартексот на големата базилика во *Heraclea Lynkestis*. Во нартексот во рамка изведена од двојна плетенка со кружни полиња помеѓу лентите, со едноставна двојна плетенка биле изведени вкупно осум полиња. Во полињата биле изведени геометриски и фигурални мотиви (кантарос, флорални – винова лоза како излегува од кантаросот и зооморфни мотиви – кошути низ вегетација свртени кон кантаросот, делфин октоподи и лигња, барска птица)¹⁵⁶⁶.

Градежни фази и датирање

Втората базилика на Дебој била изградена околу преминот од 5 в. кон 6 век¹⁵⁶⁷. Причината за подигањето на втората базилика кога биле задржани само правците на ѕидовите било рушењето на првата црква во некоја катастрофа¹⁵⁶⁸. Според М. Тутковски подната декорација во втората базилика на Дебој била помлада од изведбата на мозаичката декорација во нартексот на големата базилика во *Heraclea Lynkestis* датирана кон крајот од 5 в. или почетокот од 6 век. Заради тоа предлага датум на изведба на мозаиците во базиликата Дебој II во првите децении од 6 век¹⁵⁶⁹.

¹⁵⁶³ Не е јасно дали информацијата се однесува на постарата или на помладата црква.

¹⁵⁶⁴ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69-70.

¹⁵⁶⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 70.

¹⁵⁶⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 73-77.

¹⁵⁶⁷ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 695-696.

¹⁵⁶⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 69.

¹⁵⁶⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 80-81, 217. Во контекст на стратиграфијата види информации во делот кај Базилика Дебој I.

Базилика Extra Muros (Bargala, 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Врз природно возвишување во теренот на околу стотина метри северозападно од прагот на главната порта во *Bargala* била лоцирана уште една црква, а градби постоеле и во подножјето на оваа градба (Фот. 254)¹⁵⁷⁰. Покрај оваа, надвор од бедемите на *Bargala* биле идентификувани уште две сакрални градби, од коишто едната била исто така со базиликална основа¹⁵⁷¹. Источно од олтарот била откриена и една ранохристијанска гробница изградена од блокови од бигор и малтер, а две гробни конструкции со правоаголна форма сидани од камења тули и малтер биле лоцирани на просторот под нартексот¹⁵⁷².

Базиликата Extra Muros била трикорабна базилика со полукружна апсида и отворен нартекс или трем (План 50, Фот. 255). Поставена била во ориентација северозапад-југоисток. На исток од нартексот преку три засебни премини се преминувало кон централниот и кон страничните кораби (Фот. 256). Преминот кон наосот бил преку монолитен блок од темно сив андезит, а сочуван бил и надвратникот од бел варовник. При истражувањето бил констатиран и прагот на западниот премин кон јужниот кораб, а веројано подоцна бил отворен и источниот премин кон него (Фот. 257)¹⁵⁷³.

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изведена од камења, тули и варов малтер. Наосот бил одделен од латералните кораби со сидани стилобати коишто носеле по четири столбови поставени врз масивни бази (0,80 x 0,80 m), (Фот. 256). Во северниот кораб бил пронајден срушен цел столб со импост капител кој одговарал на него¹⁵⁷⁴. Во линија со стилобатите на источниот и на западниот сид се наоѓале по два сидани столпци (Фот. 258). Четири пиластри биле додадени на западната фасада во линија со северниот и јужниот периметрален сид и во линија со стилобатите. При истражувањата биле евидентирани голем број фрагменти од конструктивна и декоративна камена пластика, мена, бази, столбови, капители, парапетни плочи од олтарната преграда и од преградите помеѓу наосот и латералните кораби¹⁵⁷⁵.

¹⁵⁷⁰ Венедиков, “Баргала.” 84, 86; Алексова, “Баргала - Брегалница.” 27. И. Венедиков *Bargala* ја убицирал токму кај месноста Ханче во поранешниот атар на село Карбинци, на левиот брег на реката Брегалница.

¹⁵⁷¹ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 38; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 32, заб. 17.

¹⁵⁷² Звонко Белдедовски, “Базилика Extra Muros од Баргала,” *Македонско наследство* 34–35 (2009), 193, 194, 200-202; Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 158, 160.

¹⁵⁷³ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 196.

¹⁵⁷⁴ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 197-198.

¹⁵⁷⁵ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 194, 196; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 122.

Подот во централниот кораб бил изведен мозаик од камени плочи во *opus sectile* врз подлога од хидростатен малтер¹⁵⁷⁶. Подовите во северниот и јужниот кораб биле речиси во целост оштетени со прекопување. Во северниот и во јужниот кораб евидентирани биле единствено ситни фрагменти од тули врз подлога од варов малтер¹⁵⁷⁷. Подот во презвитериумот бил изведен со тули врз слој од хидростатен малтер со којшто била покриена подлогата од камења. Покрај рабовите подот од презвитериумот веројатно имал бордура изведена од правоаголни камени плочи од сив варовник. Од неговото оригинално архитектонско уредување биле сочувани многу малку елементи. Подот од тули и плочи бил целосно отстранет, а од елементите од олтарната преграда биле сочувани само фрагменти евидентирани на поширок простор. Од нив имало фрагменти од бази за столпци и парапетни плочи и ситно фрагментирани остатоци од плочите и од столпците¹⁵⁷⁸. Од внатрешната страна покрај апсидата се наоѓал синтронос, а откриен бил и *loculus* – простор изграден од тули и хидростатен малтер наменет за сместување на реликвии¹⁵⁷⁹.

Од аранжманот на нартексот оформен во рамките од втората фаза на базиликата, откриени биле две арки, поставени во линија со двата пиластри од северната половина на базиликата. Едната била во линија со северниот периметрален ѕид, а другата со северниот стилобат. Подот во нартексот иако изведен со насипување на градежен отпад бил понизок за 0,40 m во однос на подовите во наосот и во латералните кораби. Оваа висинска разлика со преминот кон наосот била решена со една скала. Подот во нартексот бил поплочен со тули врз малтерна основа¹⁵⁸⁰.

Во рушевините од градежен материјал, констатирана била една тула со врежан натпис во којшто се споменувало името на епископот Ермија, веројатно истото лице чие име било врежано и врз капителот од трибелонот пред големата базилика¹⁵⁸¹.

Архитектонска декорација

Централниот кораб во базиликата бил со мозаик во *opus sectile* изведен од плочи со црвена и бела боја врз подлога од хидростатен малтер (План 50). Употребувани биле плочи обликувани во правоаголници, квадрати, триаголници и ромбови, со што бил постигнат исклучителен

¹⁵⁷⁶ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 196.

¹⁵⁷⁷ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 197, 198; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 122.

¹⁵⁷⁸ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 195.

¹⁵⁷⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44; Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: Култ на мартирите*. 141.

¹⁵⁸⁰ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 200, 202.

¹⁵⁸¹ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 141. Можеби во овој контекст треба да споменеме и дека С. Филипова забележала сличности помеѓу јонскиот капител пронајден во северниот кораб со капителите од трибелонот на големата базилика и според стилот и според димензиите (Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура*. 28).

геометриски декоративен ефект¹⁵⁸². Со црно-бели ленти биле врамени, врз црна позадина ромбично и ортогонално поставени плочи од бел мермер во три големини¹⁵⁸³. Во градбата била вградена и богата архитектонска декорација¹⁵⁸⁴. Од неа бил сочуван еден доцен тип на јонски капител пронајден во северниот кораб¹⁵⁸⁵, фрагменти од арка којашто веројатно стоела над централниот премин во презвитериумот и парапетни плочи декорирани со рибини крлушки, преплетени кругови со двочлена лента со грчки крстови во круг или правоаголно поле и вегетабилни орнаменти (кринови и акантусови листови)¹⁵⁸⁶. Покрај северниот ѕид било пронајдено и мено од бифора со база и импост капител со изведени релјефни претстави на предните делови¹⁵⁸⁷. Некои од парапетните плочи биле пробиени, а врз некои декорацијата била изведена исклучиво во релјеф. Парапетните плочите биле од андезит.

Градежни фази и датирање

Врз основа на аналогии со пластиката во Големата базилика датирањето на изведбата на конструктивната и декоративната пластика во базиликата било датирано во првата половина од б век¹⁵⁸⁸. Евидентирани биле вкупно две или три градежни фази. Нартексот не постоел во првата фаза, туку бил додаден секундарно после нивелирањето на просторот користен како некропола (Фот. 259)¹⁵⁸⁹. Истражувањата под подните нивоа во наосот и во латералните кораби детектирале постоење на постари нивоа на подови. Во наосот хидростатниот малтер од подлогата на подот на некои места лежел врз камени плочи од црвен варовник, редени слободно врз набиена глинеста земја. Слично, само на 0,20 m под нивото од под во северниот кораб биле евидентирани неколку камени плочи од цврст жолтеникав песочник редени една до друга без ред врз подлога од глина. Но, останува нејасно зошто постар западен премин со праг бил евидентиран на дури 1,30 – 1,40 m под подното ниво. З. Белдедовски ја отфрла можноста ваквото решение да било заради постоење

¹⁵⁸² Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 196.

¹⁵⁸³ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 70.

¹⁵⁸⁴ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44; В. Лилчиќ имал сосема спротивно мислење дека остатоците од камена пластика се скромни (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 999).

¹⁵⁸⁵ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 198. Веројатно станува збор за ист или друг примерок од ист тип на јонски капител датиран во првата половина на шестиот век, исто така пронајден во северниот кораб (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 257-258; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 70).

¹⁵⁸⁶ Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура*. 28-29; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 999; Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 195, 197.

¹⁵⁸⁷ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 198.

¹⁵⁸⁸ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 999. За тешко прифатливото датирање на градбата во крајот на 4 в. види (Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: Култ на мартирите*. 141), а за датирање во втората половина на 5 в. види (Миленкоски, *Ранохристијански сакрални објекти*. 66).

¹⁵⁸⁹ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 194.

на постаро ниво на под во северниот кораб, туку дека природот до северниот кораб бил преку скалила¹⁵⁹⁰. Во јужниот кораб веројатно постар под бил констатиран на 0,20 – 0,25 m под подот, т.е. на иста длабочина како и во северниот кораб, со таа разлика што наместо камени плочи, во јужниот кораб постариот под бил изведен од тули со нееднакви димензии¹⁵⁹¹. Според Т. Нацев и интерколумниите биле надсидани во висина од 0,20 m¹⁵⁹².

Во јужниот кораб преминот преку источниот сид веројатно бил секундарно отворен¹⁵⁹³.

Базилика D (*Heraclea Lynkestis*, поч. 6 в. - кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Во рамките на субрубиумот била пронајдена трикорабна базилика со полукружна апсида и нартекс со две симетрично поставени простории, идентификувани како протезис и гаконик (План 51). Ориентацијата на градбата била ротирана во насока североисток-југозапад. Од премините биле дефинирани единствено преминот во југозападниот сид од нартексот и преминот помеѓу нартексот и централниот кораб. Според ширината (2,10 m) премините најверојатно биле блокирани со двокрилни врати. Во средината од презвитериумот во секундарно реупотребен камен блок под олтарна маса биле сместени моштите (Фот. 260)¹⁵⁹⁴. Врз основа на истовремената некропола во околината како и заради откриениот простор под олтарната трпеза во средината од мозаичкото поле којшто бил посебно наменет за полагање на реликвии, претпоставен бил гробен и мартириумски карактер на базиликата.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од базиликата биле изградени од речни и кршени камења со ретка употреба на фрагменти од градежна керамика (Фот. 261). Како врзивно средство бил употребен калов малтер, а единствено апсидата била од обработени камења и фрагментирана градежна керамика со посен варов малтер со црвеникава боја. Сидот од апсидата бил и поширок (0,95 m) од останатите (0,63-0,70 m)¹⁵⁹⁵. Покрај сериозните оштетувања откриено било дека поплочувања од тули (Фот. 262) биле изведени во јужниот кораб (0,37 x 0,28 m) и во нартексот (0,75 x 0,48 m), а подовите во

¹⁵⁹⁰ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 196, 197, 200.

¹⁵⁹¹ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 198.

¹⁵⁹² Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 122.

¹⁵⁹³ Белдедовски, “Базилика Extra Muros.” 198.

¹⁵⁹⁴ Елица Манева, “Базилика Де од Хераклеја Линкестис,” *Лихнид* бр. 7 (1989), 54.

¹⁵⁹⁵ Манева, “Базилика Де.” 52.

страничните простории покрај нартексот биле во техника на набиена земја¹⁵⁹⁶. Во централниот кораб била откриена субструкција интерпретирана како подготовка за изведување на мозаик. Врз основа на бојата и структурата на рушевините, градбата веројатно настрадала во пожар. Низ рушевините се откривале и парчиња од јагленисани дрвени греди, веројатно од кровната конструкција. Сепак, споменувањето на изгорена земја со црвено-кафеава боја можеби упатува и на сидови изведени во бондрук техника со плитар. Низ рушевините биле пронајдени железни клинци со кружна глава и пирамидално тело. Покривот од градбата бил од тегули и имбрекси¹⁵⁹⁷.

Архитектонска декорација

Мозаик изведен во *opus tessellatum* бил констатиран во делот на презвитериумот и олтарната апсида (Фот. 263, Црт. 24)¹⁵⁹⁸. Мислењето за постоење на олтарна трпеза и место за полагање на реликвији било изведено врз основа на празното поле како „Т“ во средишниот дел од мозаикот. Во апсидата биле пронајдени фрагменти од сидно сликарство изведени врз подлога од фин малтер нанесена врз малтер измешан со плева. Врз еден поголем фрагмент којшто веројатно паднал од конхата во полихромна техника била изведена фигура од човек со нимб. Над десното рамо од фигурата бил претставен крст¹⁵⁹⁹. Од надворешната страна на апсидата биле пронајдени фрагменти од зеленкасто прозорско стакло¹⁶⁰⁰. Од декоративната архитектонска пластика биле пронајдени само аморфни мали фрагменти, без потенцијал за нивна поконкретна стилска анализа и утврдување на хронологија.

Градежни фази и датирање

Врз основа на датирањето на мозаикот во презвитериумот базиликата била изградена во првата половина од 6 в., најверојатно за време на владеењето на Јустинијан (527-565)¹⁶⁰¹. Секундарно затворен премин (0,95 m) бил евидентиран во североисточниот сид од јужниот кораб. Со оглед на извршената припрема за поставување на мозаик во централниот кораб, базиликата била срушена за време на тековна градежна интервенција, веројатно на крајот од 6 век¹⁶⁰². Сепак доколку се прифати ваквата аргументација, а притоа се има во предвид тезата на Г. Цветковиќ-Томашевиќ дека мозаици во последните две децении од 6 в. се изработувале исклучително ретко,

¹⁵⁹⁶ Во средината од некои тули биле изведени симболи на крст.

¹⁵⁹⁷ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 128.

¹⁵⁹⁸ Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 21.

¹⁵⁹⁹ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 128-130.

¹⁶⁰⁰ Манева, “Базилика Де.” 53.

¹⁶⁰¹ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 133; Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 21.

¹⁶⁰² Манева, “Базилика Де.” 56.

сметаме дека рушењето на градбата треба да се спушти. Или пак може да се прифати дека оваа градба била исклучок.

Водовод / Одвод

Мал одводен канал бил пронајден на просторот западно од протезисот¹⁶⁰³. Ова може да се поврзе со потребата од подготовка за делот од литургијата посветен на малиот влез.

Стратиграфија и оштетувања

Просторот околу, па и во самата базилика бил користен за погребување во текот на подолг период. Најрани биле гробовите од доцноримскиот период¹⁶⁰⁴. Со оглед на тоа што во некои од гробовите биле пронајдени фрагментирани стакло и фрески, погребувањата на овој простор продолжиле и после рушењето на црквата. Неколку од погребувањата биле изведени во текот на средниот век (10-11 в.). Источно од градбата бил откриен ѕид со правец север-југ, веројатно подигнат врз гробови. Можеби токму со овој ѕид од градба треба да се поврзат повеќето пронајдени предмети со населбински карактер датирани во 13-14 век¹⁶⁰⁵.

Градбата била сериозно оштетена со поплави од река Сива Вода, но и во поново време со копање на ровови од Прва светска војна.

Епископска базилика (Големо Градиште, с. Коњух, прва пол. 6 в. - кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Црквата била откриена во централниот дел од северната тераса и била со поголеми димензии во однос на Ротондата (Фот. 264, Фот. 265). Пред почетокот на систематските истражувања, локалното население од неа однело големи количества од мермерна пластика, дел декорирана со претстави изведени во релјеф¹⁶⁰⁶. Олтарниот дел на црквата бил уништен од страна на илегални трагачи. Во презвитериумот уште во антиката била ископана голема јама¹⁶⁰⁷.

¹⁶⁰³ Манева, “Базилика Де.” 52.

¹⁶⁰⁴ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 126; Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 21.

¹⁶⁰⁵ Елица Манева, “Средновековна некропола кај Базилика Де во Хераклеја,” *Историја* год. XXII, бр. 1 (1986), 196-197.

¹⁶⁰⁶ Ivan Mikulčić, “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha u Makedoniji - topografsko snimanje,” *Arheološki pregled* 15 (1973), 180.

¹⁶⁰⁷ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 358; Carolyn Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified Late Antique City and Its Churches,” во *Acta Congressus Internationalis XV Archaeologiae Christianae*, Studi Di Antichità Cristiana, 65 (Episcopus, civitas, territorium, Toleti: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana; Universidad de Castilla-La Mancha - Tolède, 2013), 407, 408, 410.

Црквата била трикорабна со нартекс и истурена апсида, но во неа биле вклопени и неколку неспецифични елементи: ануларен коридор, крипта во апсидата, псевдо трансепт, блокирани премини помеѓу столбовите од колонадите, два амвони и полукружна преграда лоцирана западно од големиот амвон во јужниот дел од наосот (План 52)¹⁶⁰⁸. Потпорниот ѕид откриен на 12 m јужно од нартексот бил лимитот на протегање на епископскиот комплекс во правец на југ¹⁶⁰⁹. Главните премини во првата градежна фаза биле од запад, директно во нартексот (Фот. 266). Двата премини биле поставени странично во однос на линијата на влезот во наосот. Во западниот дел од црквата, со исклучок на нартексот, биле лоцирани вкупно осум простории (Фот. 265, Фот. 267)¹⁶¹⁰.

Преминот кон нартексот во последната фаза од функционирањето на градбата бил преку мала централно поставена просторија – коридор, којшто водел до јужниот премин во западниот ѕид од нартексот. Просторитие 4 и 3 меѓусебно комуницирале преку премин со полукружни скали (Фот. 268). Северниот премин од нартексот бил затворен со просторија (Фот. 265).. Од нартексот комуникацијата кон околните простории водела преку два асиметрично поставени премини во западниот ѕид, и по еден премин на северната и јужната страна. Преку три засебни премини постоела непосредна комуникација кон трите кораби (Фот. 269). Една просторија била лоцирана северно од нартексот, две јужно, додека останатите пет биле западно од нив. Широк премин водел до просторијата со платформа покрај западниот ѕид¹⁶¹¹, лоцирана северно од нартексот, од каде пак се преминувало во коридор којшто се протегал по должина на северниот кораб и во анекс со простории лоцирани северно од базиликата (Фот. 270). Во источниот ѕид од северниот кораб се наоѓал премин од којшто преку скали се стигнувало до подот. На исток централниот кораб завршувал со полукружна апсида. Од подот во презвитериумот преку две-три скалила (третото евидентирано како негатив) се пристапувало кон централниот дел на апсидата т.е. над криптата (Фот. 271)¹⁶¹². Од внатрешната страна на апсидата покрај ѕидот се наоѓа *kyklion* или полукружен

¹⁶⁰⁸ Друга специфика забележана кај уште неколку цркви до провинцијата *Dardania* е ширината на наосот којшто е поголема од ширината на страничните кораби заедно (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified.” 408, заб. 20).

¹⁶⁰⁹ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 360; Snively, “The New Basilica.” 190. Т. Нацев ја спорел идентификацијата како епископска базилика (Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 99-100).

¹⁶¹⁰ Во пораните трудови истражувачот претпоставува постоење на атриум или ексонартекс на западната страна (Snively, “The New Basilica.” 190, 191).

¹⁶¹¹ Snively, “The New Basilica.” 190.

¹⁶¹² Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 358; Snively, “The New Basilica.” 193; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified.” 408. На ова место е изнесена претпоставка дека во централниот дел на апсидата врз покривачот на криптата бил лоциран епископски стол.

коридор, којшто водел околу масивно изградена сидна маса од камења и варов малтер во чијшто централен дел е сместена крипта длабока 0,90 m (План 53).

Околу апсидата се протегал полукружен потпорен сид изграден од камења и калов малтер којшто веројатно овозможувал комуникација помеѓу источните премини кои пак воделе до северниот и јужниот кораб¹⁶¹³. Латерално поставени и скалесто уредени седишта (синтроноси) за свештенството биле лоцирани северно и западно во презвитериумот. Со јужните седишта бил блокиран влезот од јужната страна на циркуларниот коридор, заради што С. Snively сметала дека јужниот, а можеби и двата синтроноси биле секундарно додадени¹⁶¹⁴.

Во крстилницата лоцирана јужно од црквата, првично интерпретирана како капела, бил констатиран еден одлично сочуван базен (Фот. 272). Просторијата на исток завршува апсидално. Крстилница со многу сериозни оштетувања била пронајдена и во северниот дел од црквата. Од неа целосно сочуван останал само еден голем камен сад¹⁶¹⁵.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите на градбата биле изведени во техника на *opus incertum* поврзани со варов малтер. Врз сочуваните партии од јужниот сид на јужниот кораб и полукружната платформа во апсидата биле евидентирани негативи од тули, веројатно намерно извадени¹⁶¹⁶. Во рушевинскиот слој биле пронајдени бројни фрагментирани и секундарно обработувани архитектонски елементи со траги од малтер. Појава што упатувала на заклучок дека тие биле сполии¹⁶¹⁷.

Подот од нартексот којшто бил сериозно оштетен бил изведен со ситни камчиња и малтер¹⁶¹⁸. Просторијата јужно од нартексот, во близина на југозападниот агол, во западниот сид имала отвор или ниша чијшто лак бил изграден од тули¹⁶¹⁹. Од оваа просторија кон југ се преминувало во просторија во којашто бил пронајден гроб - тип циста. Подот во оваа просторија бил поплочен со бел варов малтер. Прашањето за функцијата на овие простории е поврзано со

¹⁶¹³ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360. Веројатна потврда за тоа е улицата којашто се протегала источно од него на високо ниво (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407, заб. 18). За истакнување е дека на достапната техничка документација преминот кон северниот кораб не е потенциран, но јасно се гледаат скалилата преку коишто од улицата се слегувало до него.

¹⁶¹⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 408-409. Веројатно со обновата полукружниот коридор во апсидата излегол од употреба (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 358).

¹⁶¹⁵ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209-210.

¹⁶¹⁶ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407, 408.

¹⁶¹⁷ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 409;

¹⁶¹⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360; Snively, "The New Basilica." 190.

¹⁶¹⁹ Snively, "The New Basilica." 191.

одговарањето на прашањата поврзани со практичните потреби и потребите на литургијата поконкретно¹⁶²⁰.

Централниот кораб бил одделен од страничните кораби со колонади од по седум столбови, поставени врз подот над вкопани потпорни сидови. Во продолжение на линијата колонадите на источните сидови се наоѓале анти (Фот. 265, Фот. 268, Фот. 273). Просторот помеѓу антите и сиданите правоаголници столбови со коишто завршувале колонадите веројатно бил надвишен со арки¹⁶²¹. Пронајдените фрагменти од прегради покажувале дека и според првичниот архитектонски аранжман централниот кораб бил одделен од страничните кораби¹⁶²². Во подот изведен од сив малтер биле евидентирани негативи од базите на столбовите, помеѓу коишто биле подигнати ниски сидови. Од внатрешната страна на наосот паралелно на двата стилобати биле пронајдени квалитетно обработени камени блокови од песочник (0,25-0,30 m ширина и 0,15-0,20 m висина), без вдлабнувања или засеци¹⁶²³. Подот во северниот кораб бил изведен од набиена земја, на 0,70 m пониско во однос на подовите во презвителиумот и во јужниот кораб. Во источниот сид на северниот кораб е лоциран премин од којшто преку две-три скапила се симнувало до нивото на газење т.е. до подот. Подот во источниот дел од јужниот кораб во должина од 5 m бил од набиена земја, врз којашто само наместа бил сочуван распаднат варов малтер. Во останатиот дел од јужниот кораб, кон исток од секундарно отстранетиот сид бил од варов малтер со сива боја¹⁶²⁴. Во источната половина од наосот во близина на јужниот стилобат била лоцирана база за поголем амвон. Врз основа на реконструкцијата било предложено дека амвонот имал само еден приод преку скапи од западната страна¹⁶²⁵. Западно непосредно покрај амвонот до јужниот стилобат била пронајдена база со потковичеста форма од низок сид отворен кон исток (Фот. 265, Фот. 274).

¹⁶²⁰ За истакнување е солидно изградената клупа лоцирана покрај источниот сид на југозападната (просторија 3) од епископскиот комплекс (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360; Snively, "The New Basilica." 191).

¹⁶²¹ Кај повеќе цркви кои што во архитектонското решавање вклучувале и трансепт или псевдо-тансепт се евидентирани вакви релативно широки растојанија во сегментот помеѓу колонадите и источните сидови. Сепак, за разлика од ситуацијата тука, каде што сиданиот столб е покрај презвителиумот, во тие градби столбот е лоциран во близина на западниот раб на презвителиумот (Snively, "The New Basilica." 191, 196-197; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 410, заб. 23).

¹⁶²² Snively, "The New Basilica." 192.

¹⁶²³ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 361; Snively, "The New Basilica." 192.

¹⁶²⁴ Snively, "The New Basilica." 191-192; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407, заб. 19. На друго место се истакнува дека подовите во наосот и во латералните кораби биле изведени од сив-бел малтер, којшто наместа бил сериозно оштетен (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360).

¹⁶²⁵ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 361; Snively, "The New Basilica." 193.

Презвитериумот бил релативно голем и зафаќал речиси една третина од должината на наосот (Фот. 265, Фот. 270). Синтроносите се протеѓале преку северниот и јужниот стилобат од презвитеримот во линија со колонадите¹⁶²⁶. Страничните премини во презвитериумот биле лоцирани помеѓу сиданите правоаголници столбови и синтроносите. Со оглед на степенот на оштетувања, зачудува сочуваноста на базата од олтарната преграда¹⁶²⁷. Јужно од влезот во презвитериумот веднаш до базата на олтарната преграда постоел мал амвон со скали врз чиешто странични плочи во релјеф биле изведени пауни (Фот. 275). Подот на презвитериумот кој претходел на целокупниот архитектонски аранжман бил изведен од квалитетен малтер со сива боја помешан со ситни камчиња¹⁶²⁸.

Крстилницата лоцирана јужно од базиликата била изградена од камења со малтер во *opus incertum*. Во делот северно пред апсидата била лоцирана писцина којашто од надворешната страна била кружна, а базенот бил крстовиден со краци коишто завршувале полукружно (Фот. 271). Краците на источната и западната страна со засидани полукружни краеве, веројатно употребувани како скалила за спуштање во базенот. Базенот бил целосно изграден од камења и хидростатен малтер, и со сигурност имал облога од хидростатен малтер (Фот. 276). Покрај надворешниот раб од базенот биле пронајдени пет од веројатно седум бази за столбови коишто носеле капители на коишто почивал балдахин. Пронајдените фрагменти од парапетни плочи упатувале на тоа дела помеѓу некои од столбовите биле исправени парапетни плочи¹⁶²⁹, иако при истражувањата не биле идентификувани негативи од нив.

Врз јужниот ѕид од просторија 3 била сочувана малтерна облога (Фот. 277).

Архитектонска декорација

Врз јужниот ѕид на јужниот кораб и врз северниот ѕид на северниот кораб биле сочувани траги од малтерна облога премачкана со црвена боја¹⁶³⁰.

¹⁶²⁶ Snively, "The New Basilica." 195.

¹⁶²⁷ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 410. Според Т. Нацев и покрај големиот број на откриени фрагменти од парапетни плочи, недостигале такви коишто би одговарале на вдабнувањата во базите (Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 98).

¹⁶²⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 358. Подот на презвитериумот бил речиси целосно оштетен од стари и понови илегални ископувања. На просторот биле откриени и фрагменти од преградата и столпците од олтарната преграда и од малиот амвон (Микулчиќ, "Два безимени доцноантички града." 118-119; Snively, "The New Basilica." 193-194).

¹⁶²⁹ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 144.

¹⁶³⁰ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407.

Архитектонската декоративна пластика употребена во базиликата покажувала големи сличноста со таа откриена во ротондата, што пак било поврзано со делувањето на едно локално или патувачко атеље¹⁶³¹. Значителен дел од архитектонската декорација на црквата бил изведен во бел мермер¹⁶³². За издвојување е и фактот што при истражувањето и покрај оштетувањата и евидентираните изнесувања на материјал, сепак биле пронајдени бројни архитектонски/декоративни елементи.

Градежни фази и датирање

Градбата била изградена во првата половина, најдоцна до средината на 6 в. т.е. две или три децении после големата обнова на населбата¹⁶³³. Под неа биле пронајдени остатоци од сидови од градби коишто веројатно имале секуларен карактер¹⁶³⁴. Комплексот на базиликата бил сериозно девастиран од земјотрес, после којшто врз градбата била изведена сериозна реконструкција¹⁶³⁵. Архитектонскиот аранжман во источниот дел, апсидата со платформа во средината и антите поставени латерално на презвитериумот биле изведени во рамките од еден градежен зафат¹⁶³⁶. Секударно, премините помеѓу столбовите со коишто се одделени наосот и латералните кораби биле затворени со сидови од камења и калов малтер изведени техника со скроман квалитет и прекриени со малтерна облога¹⁶³⁷. Врз овие сидови биле поставени преградни камени блокови. Како резултат на ваквите зафати централниот кораб бил целосно одвоен од страничните во висина од 1,50 m. Премини имало единствено на источната и западната страна од колонадите. На 5 m од источниот сид на јужниот кораб постоел сид којшто бил секундарно отстранет до нивото на подот. Линијата на овој сид била граница кадешто завршувал подот од набиена земја и продолжувал подот

¹⁶³¹ Snively, "The New Basilica." 195; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 210. Според С. Snively комплексноста на литургиската елаборација на прикажаните сцени и мотиви во архитектонската пластика, веројатно е одраз на образованоста и ерудицијата на епископот кој ја наречал нивната изведба (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 219). Дополнително, сличности со ротондата се евидентирани и во архитектонското аранжирање на апсидите (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 409).

¹⁶³² Радојчиќ, "Црква у Коњуху." 149.

¹⁶³³ Snively, "The New Basilica." 197; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 409; Snively, "Spaces for Deposition." 175.

¹⁶³⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 210. Најверојатно станува збор за поголема градба со станбен карактер подигната во почетокот на 6 век (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 358, 359; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407; Snively, "Spaces for Deposition." 175). Сепак, не се исклучува можноста на таа локација пред подигањето на големата базилика да постоела црква со помали размери (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 361).

¹⁶³⁵ Во прилог на тоа се и евидентираните два рушевински слоеви од сидови паднати врз два различни слоеви од тегули (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 360).

¹⁶³⁶ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 408.

¹⁶³⁷ Snively, "The New Basilica." 192.

од сив варов малтер¹⁶³⁸. Врз основа на публикуваниот план од градбата може да се заклучи дека на основниот габарит од црквата со нартекс бил изведен еден посериозен градежен зафат кога биле доградени просториите 1, 2, 3 и 6¹⁶³⁹. Дополнително евидентни биле уште најмалку два дополнителни градежни зафати коишто може но не мора да коинцидирале (План 52). Од аутопсија се констатирани, секундарно затворање на премин преку северниот сид од северниот кораб, затворање на премин помеѓу просториите во северен анекс, а вертикална фуга во зидањето беше констатирана и на јужниот сид од јужниот кораб (Фот. 278). Црквата била во функција најмногу неколку децении.

Стратиграфија и оштетувања

После напуштањето на градбата и на населбата распослана на северна тераса најрано во третата четвртина или при крајот од 6 в., просторот се користел како некропола на којашто биле истражени најмалку седум погребувања. Едно од нив било лоцирано токму во северозападниот агол на просторијата којашто се наоѓала западно од крстилницата во јужниот анекс. Во гробната конструкција на погребувањето бр. 8 бил употребен фрагмент од олтарната преграда на Епископската базилика¹⁶⁴⁰.

Ротонда (Големо Градиште, с. Коњух, ср. 6 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Ротондата била лоцирана околу 210 m јужно од бранетиот периметар на населбата, на простор каде што постарите истражувачи ја лоцирале јужната некропола (Фот. 279)¹⁶⁴¹. Ротондата е исклучително редок тип на црква, и е досега единствена откриена градба врз пространото плато јужно од акрополата на Големо Градиште. Градбата била откопана во 1919 год. од страна на локалното население. Притоа, масивните архитектонски и декоративни елементи биле оставени на

¹⁶³⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407, заб. 19.

¹⁶³⁹ Snively, "Spaces for Deposition." 179, сл. 1.

¹⁶⁴⁰ Snively и Sanev, "Life - and Death." 160-161, 163.

¹⁶⁴¹ Микулчиќ, *Антички градови*. 360. С. Snively не се согласува со ова тврдење, а во прилог на тоа се и преземените истражувања под подот (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 205, заб. 5). Според резултатите од ископувањата црквата била подигната врз стерилна жолтеникава земја. Единствено под југозападната апсидална просторија биле откриени сидови споени под прав агол (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 406, заб. 13; Carolyn Sue Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh, Republic of Macedonia, in 2000," *Dumbarton Oaks Papers* 56 [2003], 304). Во 2014 година југозападно од бедемот на јужниот град покрај современиот пат кој водел преку мостот на Крива Река била откриена еднокорабна базилика идентификувана исто како и таа во месноста К`шла како гробјанска. Подигната била во 5 век. Јужно од црквата било пронајдено само едно погребување, но на површината бил детектиран броен остеолошки материјал од погребувања оштетени со земјоделски активности (Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 298, 299; Snively и Sanev, "Life - and Death." 158, 162).

место, некои биле дислоцирани, додека ситните ги отфрлале на купови надвор од градбата¹⁶⁴². Во 1955 год. северната капела била обновена и до денес функционира како црква (Фот. 280)¹⁶⁴³. Сериозно бил оштетен централниот дел од презвителиумот, а од поплучувањето изведено со камени плочи била пронајдена само една плоча лоцирана во неговиот северен дел¹⁶⁴⁴. На 150 m југоисточно од ротондата бил лоциран свет извор *hagiasma* со минерална вода за којашто локалното население верува дека има лековити својства¹⁶⁴⁵.

Градбата имала централно решение со купола над наосот, впишана во трапезоидна основа (План 54). На источната страна од трапезоидната основа била исфрлена тристраната апсида (правоаголна од надворешната, а полукружна од внатрешната страна). Како што беше истакнато и погоре, според обработката на архитектонската пластика и деталите во архитектонското решавање на одредени сегменти, поконкретно апсидата, ротондата покажувала сличности со епископската базилика лоцирана на Северна тераса¹⁶⁴⁶.

Од нартексот покрај којшто биле поставени два латерални апсидални компартименти - капели, кон потковичестиот – деамбулаторен кораб се преминувало преку аркаден трибелон¹⁶⁴⁷. Од потковичестиот кораб на северната и на јужната страна се преминува кон две, во однос на презвителиумот латерално поставени простории. Преку тесни премини просторот на презвителиумот комуницирал со пастофориите¹⁶⁴⁸. Тие имале улога на протезис и ѓаконик. Двете простории имале премини кон надвор т.е. кон север и кон југ напоредно (Фот. 281). Токму заради тоа Љ. Цидрова истакнала дека пред затворањето на северниот премин било невозможно користење на северната просторија во рамките на литургијата¹⁶⁴⁹. Во северозападниот дел од деамбулаториумот преку премин се пристапувало до скалила коишто воделе кон галериите на катот. Како пандан на југоисточната страна била лоцирана полукружна ниша¹⁶⁵⁰. Во централниот дел на деамбулаториумот се наоѓал кружниот наос (Фот. 282). Помеѓу архитектонските елементи

¹⁶⁴² Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154.

¹⁶⁴³ Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 303.

¹⁶⁴⁴ Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 303.

¹⁶⁴⁵ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 152; Во доцниот средниот век (14-16 в.) веројатно со реупотребени материјали, на 400 m западно од ротондата и 300 m југозападно од бранетиот дел на населбата, денес во рамки на современите гробишта на жителите од с. Коњух е подигната црква посветена на Св. Ѓорѓи (Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 305-306).

¹⁶⁴⁶ Snively, “The New Basilica.” 195-196.

¹⁶⁴⁷ Според С. Радојчиќ јужната капела била крстилница, а северната консигнаториум (Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 159-160).

¹⁶⁴⁸ Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 303.

¹⁶⁴⁹ Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 153.

¹⁶⁵⁰ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154.

коишто го одделувале наосот од циркуларниот кораб биле лоцирани шест премини, по еден на северната, јужната страна и источната страна (кон презвителиумот) и три премини на западната страна. Источно од наосот бил презвителиумот. Латерално во олтарот биле лоцирани две платформи (2 m x 1,5 m) коишто веројатно биле основа за синтроносите. Во апсидата се наоѓале скалила коишто воделе до полукружна платформа изградена од камења околу која поминувал циркуларен коридор - амбитус – *kyklion* – ходник (Фот. 283). Коридорот на северната страна завршувал слепо т.е. бил затворен со ѕид¹⁶⁵¹. Според С. Радојчиќ просториите биле лоцирани источно од апсидата и пастофориите¹⁶⁵².

Градежен и конструктивен систем

Градбата била изградена од големи правилно обработени камени блокови (Фот. 284). Печени тули биле употребувани за изведба на арките, сводовите и куполата¹⁶⁵³. Целата архитектонска пластика, со исклучок на капителите коишто биле во потврд камен, била изведена од ист материјал, андезит со зелена боја. Сепак, евидентирани биле разлики во квалитетот на обработката, пред се помеѓу капителите и останатата камена пластика¹⁶⁵⁴.

Наосот бил одделен од циркуларниот кораб со колонада од шест наизменично наредени столбови во форма на мена (употребени во парови) со четири единечни ѕидани столбови помеѓу нив. Базите од „меноата“ биле во форма на обратно поставени импост капители¹⁶⁵⁵. Над шесте премини помеѓу нив, по еден на северната, јужната страна и источната страна (кон презвителиумот) и три премини на западната страна се наоѓала аркада. Во две интерколумнии на северната и на јужната страна биле затворени со ниски ѕидови и парапетни плочи¹⁶⁵⁶. За истакнување се разликите во должините на интерколумниите, но и во димензиите на базите на столбовите и на капителите. Особено масивни биле ѕиданите столбови северно и јужно од линијата помеѓу наосот и презвителиумот.

¹⁶⁵¹ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 153; Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 303; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified.” 406, 409.

¹⁶⁵² Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 156, 159.

¹⁶⁵³ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 152.

¹⁶⁵⁴ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 152; Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 156.

¹⁶⁵⁵ И. Николајевиќ-Стојковиќ ја спори ваквата реконструкција од С. Радојчиќ (Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154; Николајевиќ-Стојковиќ, Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика. 48)

¹⁶⁵⁶ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 153, сл. 13.

Наосот бил одделен од презвитериумот со висока олтарна преграда којашто ја носеле шест столпци, богато релјефно декорирани на предната страна¹⁶⁵⁷. Малите капители од оградата биле сериозно оштетени, а со сигурност носеле архитрави¹⁶⁵⁸. Базите со столбовите коишто ги носеле овие капители биле монолитни. Периметралните сидови од градбата на повеќе места бил дополнително зајакнати со пиластри и надворешни контрафори. Особено масивни биле контрафорите поставени од надворешната страна на аглите помеѓу источниот сид и северниот и јужниот сид (План 54). Сидани столбови вклопени во сидната маса биле лоцирани во средината на северниот и јужниот сид. Северно и јужно од олтарната преграда се наоѓале два масивни аголни котрафори.

Олтарниот дел бил поплочен со квадратни камени (мермерни?) плочки со коишто во техника *opus sectile* бил обликуван крст. Подот во останатиот дел од црквата, вклучително и во анексите бил изведен од хексагонални печени тули. Покривот бил изведен од големи тегули¹⁶⁵⁹.

Архитектонска декорација

Врз сидовите од деамбулаториумот била сочувана сликана декорација, имитација на мермерна облога врз црвена позадина (Фот. 285)¹⁶⁶⁰. За време на истражувањата биле пронајдени бројни фрагменти од камена архитектонска декорација. Уметничките квалитети на скулптуралните претстави се на многу високо ниво и според стилските карактеристики се уникатни на просторот на Македонија, а според хронологијата се најмалади¹⁶⁶¹. Врз основа на ситно фрагментираната пластика најверојатно постоел раскошно декориран амвон, иако не била откриена неговата основа (Црт. 25)¹⁶⁶². Мартиријалниот карактер на ротондата бил аргументиран со натписот DOMARTIRS

¹⁶⁵⁷ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 161, сл. 28; Николајевиќ-Стојковиќ, Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика. 49.

¹⁶⁵⁸ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 153, 154.

¹⁶⁵⁹ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 152, 153; Милан Ивановски, “Коњух,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 185.

¹⁶⁶⁰ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154, сл. 15.

¹⁶⁶¹ Николајевиќ-Стојковиќ, Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика. 49-50. Сепак останува отворено прашањето дали овие квалитети се резултат на локален развој или на директни или индиректни контакти со некоја метропола.

¹⁶⁶² Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 162. И. Николајевиќ-Стојковиќ логично наведува дека бил лоциран во подкуполниот простор, додека К. Петров оди подалеку и го лоцира во јужниот дел од источната половина на наосот (Николајевиќ-Стојковиќ, Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика. 47, 49). Во тој контекст Љ. Циandrova посочува повеќе контра аргументи на овие хипотези, меѓу коишто е и ограничениот простор во црквата за поставување на така масивен амвон. Затоа предлага алтернативни решенија и отвора можност елементите да биле дел од сосема други елементи на црковниот инвентар вклучително и облоги (Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 158-164, 167, 169). Во контекст на исклучително богатиот декоративен архитектонски аранжман изведен врз или покрај повеќе конструктивни архитектонски елементи, можеби треба да се спомене и користењето на дури дванаесет различни

(интерпретиран како абривирана форма од *domus martyris* – куќа на маченик) исклесан врз капител лоциран над еден од двата столба на трибелонот (Фот. 286)¹⁶⁶³.

Градежни фази и датирање

Уште од најстарите истражувачи црквата била датирана во периодот после владеењето на Јустинијан (527-565), или можеби околу средината на векот¹⁶⁶⁴. Според Б. Алексова црквата била датирана во 4 в.¹⁶⁶⁵, што е апсолутно оправдано отфрлено од страна на С. Snively¹⁶⁶⁶. И. Николајевиќ-Стојковиќ врз основа на аналогии со примери на архитектонска декорација од регионите северно, изведба ја датирала во средината од 6 век¹⁶⁶⁷. С. Радојчиќ бил со став дека е многу тешко да се детектираат дополнителните градежни зафати, ако воопшто и постоеле. Единствено било сигурно потврдено секундарното затворање на преминот во северниот ѕид од северната просторија и додавањето на контрафорите на двата источни агли од црквата. Во контекст на потенцијални дополнителни градежни зафати се споменува и нискиот ѕид помеѓу интерколумниите кој бил прилепен за столбовите¹⁶⁶⁸. Иако анализата покажала дека архитектонската и декоративната пластика била изведена во фаза на завршувањето на градежните зафати, Љ. Џидрова идентификувала две фази во изведбата на декоративните елементи, изведени во краток временски период. Причината за ова ја лоцирала во движењето на ѕидните маси¹⁶⁶⁹.

варијанти на крстови, коишто можеби, но не мора да биле симетрично распоредени (Константин Петров, “Стауродекорација од Коњух,” *Зборник на археолошкиот музеј - Скопје* книга II [1958], 45). Во тој контекст е и тврдењето дека само дел од декоративната пластика припаѓала на амвонот, а дел на олтарната преграда и можеби на преградите помеѓу столбовите на северната и јужната страна од наосот. (Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154-155, 162, 164; Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 47; Константин Петров, “Реконструкција на амвонот од ротондата во Коњух,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* 22 [1970], 272). Фрагментите идентификувани како дел од олтарната преграда биле релјефно обработени од двете страни, со тоа што од внатрешната страна композициите ги чинеле само крстови врамени во кружни полиња.

¹⁶⁶³ Според И. Николајевиќ-Стојковиќ натписот бил изведен врз еден од капителите за двојни издолжени столбови - мена (најчесто употребувани кај прозорци) коишто ја носеле ѕидната маса на куполата (Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 154, 155, 156, сл. 19, 20; Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 47-48, сл. 116; Костиќ, “Маргиналије.” 210; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 206). Иако на едно место С. Snively посочува дека не постојат доволно аргументи за потврдување на мартитијалниот карактер на црквата (Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 305), информацијата за постоењето на крипта под олтарот се чини дека оди во прилог на тој карактер на градбата (Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 155, заб. 20).

¹⁶⁶⁴ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 163, 164; Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 50

¹⁶⁶⁵ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae: култ на мартирите*. 231.

¹⁶⁶⁶ Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 304, заб. 38.

¹⁶⁶⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 50.

¹⁶⁶⁸ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 153, 155; Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 157.

¹⁶⁶⁹ Džidrova, “Art, Form and Liturgy.” 157. Истражувачот оди до таму што шпекулира почеток на обновата после рушењето на акрополата, хипотеза во контекст на којашто сметаме дека не била презентирана соодветна аргументација.

Според Т. Нацев црквата била изградена во втората половина на 5 в. или првите децении на 6 век¹⁶⁷⁰.

Ротонда или поликонхална црква (*Lychnidus*)

Во месноста Горни Сарај, источно од Самоилова тврдина била пронајдена градба со подни мозаици со претставени геометриски и можеби вегетабилни и фигурални (зооморфни) мотиви. И покрај оштетувањата со градежна механизација врз мозаиците и врз сидовите изведени од обработени камења, варов малтер и тули, откриени биле мала просторија со апсида на запад и дел од долг сид кој вртел полукружно или кружно. Мозаици биле констатирани во двете простории. Апсидалната просторија била идентификувана како ѓаконик, а претпоставено било постоење на нартекс, ексонартекс и крстилница. Врз основа на линијата на протегање на сидот од поголемата просторија претпоставено било постоење на кружна црква - тип ротонда (План 55)¹⁶⁷¹. Евидентирани биле и оштетувања направени во турско време.

Црква под „Св. Богородица Перивлепта“ (*Lychnidus*)

Остатоци од ранохристијанска црква биле пронајдени и под нартексот и надворешната припрата од црквата Св. Богородица Перивлепта (Фот. 51 – бр. 11). Откриените остатоци од трем и темели припаѓале на постарата градба¹⁶⁷². Специфично било тоа што јужниот сид имал апсидален, полукружен простор, каде што според В. Лахтов епископот ги подготвувал катихумените за покрстување. Станувало збор за поголем комплекс којшто се ширел под и околу сите страни од средновековната црква. Во правец кон југ и исток биле откриени други градби и средновековни гробови¹⁶⁷³. Откриената камена пластика, доцноримски импост капители за прозорски мена, доцноримски јонски капител, парапетна плоча од истиот период, како и коринтски капител, петте столбови од тремот и коринтскиот капител од ѓаконикот (крај на 4 в.)

¹⁶⁷⁰ Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 97.

¹⁶⁷¹ Владо Маленко, “Охрид / Горни Сарај - Чобановци,” *Arheološki pregled* 28 (1989): 133; Битракова Грозданова, “Старохристијанско време.” 261; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105. Според П. Кузман станува збор за поликонхална црква (Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64).

¹⁶⁷² Lahtov, “IMARET.” 216; Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Св. Климент“,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 268.

¹⁶⁷³ Маленко и Кузман, “Комплекс „Св. Климент“.” 268.

биле употребени како сполии земени од градбите под средновековната црква или од друго место¹⁶⁷⁴. Во дел од камената пластиката биле релјефно претставени крстови.

Други цркви во *Lychnidus*

Во рамките на бранетиот периметар од населбата до сега биле откриени вкупно девет цркви. Остатоци од христијански градби биле откриени на улиците „Илинденска“ и „Климентска“ и помеѓу нив (лок. Попарница), во близина на црквите Св. Никола Челнички, западно од Св. Јован Арбанашки, Св. Богородица Панданос и Св. Никола Геракомија¹⁶⁷⁵.

На јужната падина од источниот понизок охридски рид, јужно од улицата „Климентска“ на потегот помеѓу куќите на С. Алексова и Б. Чипан биле откриени натпис на латински јазик, остатоци од старохристијанска црква во чијшто источен дел биле вкопани раносредновековни гробови¹⁶⁷⁶.

Една базилика била откриена и над/до театарот¹⁶⁷⁷, а друга зад „куќата на Маневи“¹⁶⁷⁸. Дополнително В. Битракова Грозданова споменува доцноримска градба со мозички подови во понискиот дел од улица „Илинденска“ (до куќата на Маневи)¹⁶⁷⁹.

Остатоци од уште една ранохристијанска црква биле пронајдени на улица „Цар Самоил“, во близина на западниот двор на црквата Св. Богородица Болничка. Под современата улица биле откриени сидови од камења и варов малтер со ретка употреба на фрагменти од градежна керамика. На длабочина од 2,15 m од нивото на улицата, во агол помеѓу сидови биле откриени дислоцирани фрагменти од мозаик во *opus tessellatum*. Врз еден од сидовите била сочувана малтерна облога¹⁶⁸⁰.

¹⁶⁷⁴ Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура*. 54, Т. С1; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 689. Според В. Лилчиќ јонскиот и коринтскиот капител треба да се датираат порано (Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите христијаните и за живот по животот: античка камена архитектонска пластика во Република Македонија - I том - рана и зрела антика* [Скопје: Македонска цивилизација, 2001], 373).

¹⁶⁷⁵ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 3, заб. 4, 4, заб. 11, 9; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 62, 64.

¹⁶⁷⁶ Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Св. Спас;“ во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 270.

¹⁶⁷⁷ Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 258; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105.

¹⁶⁷⁸ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 88; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105.

¹⁶⁷⁹ Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 251. Не е јасно дали овие информации се однесуваат на базиликата и комплексот простории под паркингот кај „Манчевци“.

¹⁶⁸⁰ Паско Кузман, “Значајни археолошки сегменти на улицата Цар Самоил во Охрид,” *Археолошки информатор* бр. 2 (2018), 63.

5.1.2. Секуларна архитектура

5.1.2.1. Станбени градби

Casa Romana (Stobi, 1 в. – 4 в.)

Просторна организација и комуникации

Римската куќа или Casa Romana, со исклучок на Градба со арки, засега е единствена истражувана градба на најниската тераса од *Stobi*, лоцирана покрај течението од Црна Река. Изградена била на исток од Градба со арки и непосредно покрај надворешен Југоисточен бедем од којшто била одделена со една тесна уличка поплочена со камени плочи (*via sagularis*), (План 56, Црт. 26, Фот. 287). Иако остатоци од раноримски станбени градби биле евидентирани на неколку локации, оваа *villa urbana* е единствена за којашто со истражувањата се добиени конкретни информации за резиденцијалната архитектура во *Stobi* во текот на раноримскиот период. Целосното истражување на градбата било спречено од современото високо ниво на подземни води.

Ориентацијата на градбата југозапад-североисток е од исклучително значење, зашто врз нејзина основа може да заклучи дека во источната четвртина од населбата, на југоисток од *Via Principalis Inferior* и ако не од *Via Theodosia*, тогаш сигурно на североисток од *Via Axia*, ортогоналниот систем на организација воспоставен во раноримскиот период најверојатно бил почитуван и во доцноримскиот период¹⁶⁸¹.

Во отворениот дел од градбата биле констатирани повеќе правилно распоредени простории и коридори (Фот. 288). Просторијата во средината од градбата била интерпретирана како таблинум. Таблинумот директно комуницирал со атриумот лоциран североисточно од него и со уште една просторија југоисточно од него. Покрај атриумот и таблинумот било констатирано постоење на уште најмалку осум други простории и коридори во рамките од комплексот¹⁶⁸².

Градежен и конструктивен систем

За изградба на ѕидовите од куќата бил користен локален зеленкаст песочник и варов малтер. Најверојатно заради засипувањето на градбата со лизгање на земјиште и водени талози од реката

¹⁶⁸¹ Секако ова е многу храбра хипотеза ако се земе во предвид неистражената површина, но на мислење сме дека постојат основни аргументи за таква интерпретација.

¹⁶⁸² Герасимовска, *Антички куќи*. 40-42.

сидовите биле сочувани до 3,80 m висина над нивото на подовите. Како подлога за под во една од просториите бил откриен компактен слој од бетон и малтер¹⁶⁸³.

Архитектонска декорација

Врз сидовите била сочувана декорација изведена во техника на сидно сликарство и штукo техника. Од сидното сликарство, сочувани биле геометриски и вегетабилни мотиви изведени со користење на широка палета на бои врз позадина со помпеанско црвена боја¹⁶⁸⁴. Насликани биле и јонски столбови врз бази, а од фигуралните претстави биле откриени портрети од луѓе изведени врз монохромна позадина и со контури нагласени со потемни нијанси (Фот. 289)¹⁶⁸⁵. Во штукo техника биле изведени јонски пиластри помеѓу панели обоени со окер боја. Во првата фаза во штукo техника биле изведени имитации на сидови со правилни камени блокови врамени помеѓу рамки (Фот. 290). Во втората фаза долната зона била обоена со црвена боја идентично како во т.н. Булевтерион во *Styberra*. Таму во штукo техника веројатно била имитирана сидна облога со масивни камени плочи или пак големи правоаголни паноа¹⁶⁸⁶.

Градежни фази и датирање

Врз база на изведеното сидно сликарство и штукo декорација изградбата на Casa Romana била датирана во 1 век¹⁶⁸⁷. Во североисточниот агол од таблинумот постел премин којшто секундарно бил затворен. Во просторија 3 биле констатирани два слоја штукo декорација¹⁶⁸⁸. Со дополнителни градежни интервенции куќата се одржала најрано до средината од 3 в., после што настанал хијатус во човечките активности во неа. Како причина за привременото напуштање на градбата се посочувале поплави¹⁶⁸⁹. Во текот на 4 в. градбата била повторно обновена и останала во функција не подоцна од крајот на истиот век¹⁶⁹⁰.

R. Folk споменува дека срушениот градежен материјал од последното рушење недостигал¹⁶⁹¹.

¹⁶⁸³ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 394.

¹⁶⁸⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 202.

¹⁶⁸⁵ За детален преглед на архитектонската декорација во куќата види (Герасимовска, *Антички куќи*. 41).

¹⁶⁸⁶ Душко Темелкоски, "Собрание - булевтерион во Стибера," *Зборник на трудови - НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј - Битола* 20 (2017), 158.

¹⁶⁸⁷ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 397; Герасимовска, *Антички куќи*. 43.

¹⁶⁸⁸ Герасимовска, *Антички куќи*. 40, 41.

¹⁶⁸⁹ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 395-396.

¹⁶⁹⁰ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 228; Горѓе Мано-Зиси, "Стоби 1970-1971," *Macedoniae Acta Archaeologica* 1 (1975), 201; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 396; Герасимовска, *Антички куќи*. 42; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 64.

¹⁶⁹¹ Folk, "Geologic Urban Hindplanning." 15.

На просторот покрај современото корито на Црна Река врз раноримските градби (Casa Romana и надворешен Југоисточен бедем) бил документиран флувијален насип повисок од 4,00 m¹⁶⁹².

Стратиграфија и оштетувања

Внатрешноста од градбата била исполнета со депозити акумулирани со две поплави и една поголема катастрофа, над коишто биле констатирани само речни седименти. Во градбата бил констатиран 2,00 m дебел слој од камења, кал и градежен материјал, веројатно последица на лизгања на земјиште низводно¹⁶⁹³. Нов под од малтер бил поставен после затворањето на прозорец којшто ја загубил функцијата заради подигањето на нивото во градбата. И овој под бил засипан со чист флувијален нанос со дебелина 0,50 – 1,00 m¹⁶⁹⁴.

Со оглед на тоа што немаме информации за стратиграфијата под градбата, на ова место само би ги навеле локациите на коишто биле пронајдени архитектонски остатоци од 1 век. Иако со исклучок на Casa Romana за сите локации располагаме само со фрагментарни податоци, сепак, може да се каже дека градбите од 1 в. ги имаат сите карактеристики на римско провинциско градежништво со висок квалитет во периодот. Во *Stobi* градби од 1 в. биле констатирани под *Domus Fullonica*¹⁶⁹⁵, Градба D под Цивилна базилика¹⁶⁹⁶. Истиот хоризонт веројатно продолжува и под Централна базилика¹⁶⁹⁷. Дел од раноримска куќа бил откриен во близина на Голема бања¹⁶⁹⁸. Една градба со резиденцијален карактер и *terminus post quem* во 75 год. била откриена со истражувањата на акрополата во 1971 година¹⁶⁹⁹. Остатоци од некропола, кружна печка и веројатно *villa suburbana* од 2-3 в. биле откриени во сондите покрај железничката пруга северно од *Stobi*¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹² Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 412.

¹⁶⁹³ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 395-396; Folk, "Geologic Urban Hindplanning." 15-16.

¹⁶⁹⁴ Folk, "Geologic Urban Hindplanning." 16.

¹⁶⁹⁵ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 397; Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 202; Герасимовска, *Антички куќи*. 38, 103.

¹⁶⁹⁶ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 197-198; Герасимовска, *Антички куќи*. 38.

¹⁶⁹⁷ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 408.

¹⁶⁹⁸ James Wiseman и Djordje Georgievski, "Wall Decoration at Stobi," во *Studies in the Antiquities of Stobi том. II*, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1975), 167; Anderson-Stojanović, *STOBI*. 150; Герасимовска, *Антички куќи*. 38-39.

¹⁶⁹⁹ Anderson-Stojanović, *STOBI*. 148-149.

¹⁷⁰⁰ Vinčić, "STOBI - antilčki grad." 140-141.

Градба со секуларен карактер под „Поликонхална црква“ (*Lychnidus*, 1 в.)

Североисточно од поликонхалната црква и на просторот под неа биле регистрирани приватни градби од раниот империјален период. Во непосредна близина на поликонхалната црква била пронајдена раскошна градба со бања околу чиј базен бил изведен поден мозаик во *opus vermiculatum*. На мозаикот биле претставени театарски маски, садови и шематизирана претстава на тврдина. Изведен бил и натпис со грчки букви и елементи на римска ономастика (Фот. 291). П. Кузман споменува бањи со пространи кади¹⁷⁰¹. Покрај просторијата со мозаик, подовите во другите две откриени простории биле од квадратни тули со мали димензии (5 x 5 cm) врз коишто имало траги од горење¹⁷⁰². Сидовите од градбата биле изградени од плитар со малтерна облога и декорирани со сликарство. В. Лахтов споменува дека под 16 m долгиот сид којшто поминувал под јужната конха на крстилницата биле откриени остатоци од сликарство во техника на енкаустика. Комплексот под поликонхалната црква се ширел во правец североисток-југозапад¹⁷⁰³. Според откриената *terra sigillata* градбата била датирана во почетокот на 1 век¹⁷⁰⁴. Покрај оваа градба и театарот, во доцниот републикански и раниот царски период биле датирани една градба лоцирана јужно од поликонхалната црква и резиденцијална градба со систем за загревање на патот за Канео на улица „Кузман Капидан“ (откриена во 60-тите години на 20 век)¹⁷⁰⁵.

Палата на Полихармос - Летна палата – (*Stobi*, 3 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата именувана како Палата на Полихарм била изградена источно од аголот помеѓу *Via Principalis Inferior* и *Via Axia*. Со ориентацијата југозапад-североисток во целост била вклопена во

¹⁷⁰¹ Кузман, “Археолошки сведоштва.” 142, 141.

¹⁷⁰² Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 258; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 33, заб. 14.

¹⁷⁰³ Во правец кон југоисток сид од таа градба веројатно со сликана декорација во техника на енкаустика поминувал под катехуменумот (Lahtov, “IMARET.” 215).

¹⁷⁰⁴ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 258. Слични мозаици биле пронајдени во *Colonia Iulia Pola, Pompeii* и *Glanum* датирани во 1 в. пр.н.е., во исто време кога што бил датиран и движниот археолошки материјал од градбата на Плаошник (Lahtov, “IMARET.” 215; Vesna Girardi Jurkić, “Stambene zgrade, njihova dekoracija i oprema stanovanja u rimskoj Puli. Neki primjeri,” *Histria Antiqua* 20 [2011], 82-84; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 104, 123, сл. 15). Според В. Битракова Грозданова бил дело на патувачко мозаичарско атеље (Vera Bitrakova Grozdanova, “Trgovina Jadranom između Južne Italije i Makedonije od VI do I st. pr. kr.,” во *Лихнид и Дасаретија* [Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017], 184, 194, сл. 13). Мозаици во овој стил и техника се изработувале до 2-3 век (Roger Ling, *Ancient Mosaics* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998), 36-48).

¹⁷⁰⁵ Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 104.

урбаната мрежа во источната четвртина од населбата, југоисточно од Via Principalis Inferior. Главниот премин бил од југозапад преку трем со покрив којшто се потпирал врз колонада од седум столбови со капители покрај улицата Via Axia (Фот. 292)¹⁷⁰⁶. Градбата во првата фаза се ширела на поголема површина и во неа генерално бил вклучен и периметарот од синагогата под Централна базилика. Подоцна градбата била поделена по линија северозапад-југоисток (План 57, План 58). Како потврда за тоа бил и натписот од Тибериј Клавдиј Полихарм, реупотребен во атриумот од Централна базилика. Според читањето на текстот Тибериј на користење на еврејската заедница во *Stobi* и отстапил тетрастон (атриум или перистил) и триклиниум¹⁷⁰⁷.

Од главниот премин се стигнувало до една сала со поголеми димензии (Фот. 293). Некаде во средината врз подот била констатирана база со столб од песочник срушен покрај неа. Од салата постоеле четири премини распоредени на три страни. Еден премин на северозапад водел кон просторијата со складишна намена, лоцирана покрај Via Principalis Inferior (Фот. 294). На североисток од салата биле констатирани два премини. Едниот преку скали водел до просторијата со повисоко ниво на под, преку којашто комплексот комуницирал со Централна базилика. Другиот североисточен премин бил поставен помеѓу претходно споменатата просторија со висок под и северозападниот ѕид од перистилот. Овој премин преку краток ходник водел до североисточниот коридор покрај перистилот, но и до уште едни скали коишто кон северозапад воделе до истата просторија со подно ниво на повисоко ниво (Фот. 295). Од големата сала во правец кон југоисток постоела и отворена комуникација кон југозападниот коридор покрај перистилот. Од овој коридорот кон југозапад постоеле премини кон две простории, од коишто помалата северозападна просторија имала под со мозаик (Фот. 296). Постои несогласување во техничката и фото документација околу потенцијалната комуникација помеѓу овие две простории (План 58). Во дел од публикуваната техничка документација во југоисточната од овие две простории, внатрешно покрај југозападниот ѕид биле потенцирани потенцирани два зида (или еден на средина прекинат ѕид) со непозната намена. Двата странични коридори коишто на северозапад преку скали со две-три скалила комуницирале со големата сала, на југоисток од перистилот се спојувале со

¹⁷⁰⁶ Петровиќ, “Стоби 1932.” 173; Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134.

¹⁷⁰⁷ Бидејќи првиот ред од натписот бил оштетен, постоеле несогласувања околу неговото датирање. Проблематично било читањето на годината како 111 или 311, но и ерата според којашто биле броени годините. Според тоа како можни години на изработка на датумот биле посочени 79 год., 163 год, или 279 година. Споменувањето на сумата од 25000 денари било поврзувано со инфлацијата од 3 век (Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 142). С. Бабамова го застапувала мислењето дека натписот бил изработен во 163/164 година (Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 26).

југоисточниот коридор. На тој начин перистилот од три страни бил заграден со коридори (Фот. 297). Врз стилбатите со коишто бил дефиниран перистилот, врз бази и подсида биле поставени вкупно осум столбови. Ако се исклучат тие на аглите, на секоја страна имало по два дополнителни столба. Премини кон перистилот постоеле од југозападниот и од југоисточниот коридор (Фот. 298). Перистилот од Палата на Полихарм бил исклучок од останатите заради тоа што неговиот аранжман вклучувал базен и бунар. Базенот бил поставен на североисточната страна. Пред него бил изведен канал. Од трите страни бил заграден со сидовите од перистилот. Во нив биле изведени најмалку десет (можеби тринаесет) ниши, три на североисточниот и седум на северозападниот сид¹⁷⁰⁸. Помалку зачудува тоа што биле при конзервацијата пред нишите била поставена преграда од ниски столпци и мермерни плочи (Фот. 299)¹⁷⁰⁹. Од југоисточниот коридор во правец кон југоисток според некои планови постоеле три, а според некои два премини. Додека централно поставениот премин кон триклиниумот и преминот кон коридорот југозападно од него се јасни, преминот кон просторијата североисточно од триклиниумот не бил секогаш јасно потенциран во техничката документација (План 58, План 59). Од триклиниумот кон двете простории североисточно од него воделе два посебни премини. Во техничката документација не секогаш бил нагласен потенцијалниот премин помеѓу нив, којшто на некои планови бил лоциран покрај североисточниот сид од градбата. Во средината од триклиниумот се наоѓал еден осмоаголен базен (Фот. 300)¹⁷¹⁰. Од триклиниумот постоел и премин кон коридорот југозападно од него. Од овој коридор, кој всушност бил продолжение од југозападниот коридор покрај перистилот, постоеле три премини (Фот. 301). Еден веќе споменат кон триклиниумот, еден на југоисточниот крај кон просторот југозападно од апсидата и еден премин кон југозапад, кон просторија 8 – 17/18 (План 58). Од неа преку еден премин веројатно постоела коминикација кон малата правоаголна и повисоко поставена просторија со канал интерпретирана како латрина (Фот. 302). Не е јасна

¹⁷⁰⁸ Биста од матрона изработена во мермер била откриена во базенот (Petrović, “U Stobima danas.” 486).

¹⁷⁰⁹ Врз основа на изворната фото документација јасно се гледа дека во базенот биле депонирани различни камени конструктивни и декоративни елементи. Притоа е јасно дека во делот видлив на фотографиите од преградата не била сочувана ниту една плоча, а едно од столпчињата било констатирано во југоисточниот дел од базенот. Дополнително, плочите поставени од страните на базенот недостига профилацијата којашто ја имаат другите. На крај, базенот овој базен се разликувал од сите останати досега откриени базени вклопени во рамки на перистил во *Stobi* и според тоа што предната страна му била пониска. Во горната површина од блоковите употребени на таа страна се забележуваат вдлабувања карактеристични за места кадешто биле инсталирани вертикални елементи. Заради сето ова сметаме дека преградата не го заградувала северозападниот дел од базенот пред нишите, туку дека била инсталирана на неговата југоисточна страна. Нашиот став е дека преграда која криела најмалку десет ниши изведени од тули не постоела и нејзиното презентирање е контрадикторно со целиот архитектонски концепт.

¹⁷¹⁰ Во контекст на конзервацијата на базенот, врз основа на техничката и фото документација јасно се забележува дека горното ниво му било повисоко поставено во однос на подот со мозаик. Презентирано е на исто ниво со подот.

комуникацијата со малата јужна триаголна просторија. Според Ј. Петровиќ просториите во јужниот дел распоредени покрај Via Sacra биле во функција на кујна¹⁷¹¹. Кон југоисток од просторија 8 била документирана уште една просторија (План 58, План 59). Не е јасна комуникацијата кон неа.

Подовите од поголемиот дел простории биле поплочени со камени плочи¹⁷¹². Во градбата се забележува генерален благ пад на нивоата на подовите во правец од северозапад кон југоисток.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од комплексот Палата на Полихарм биле изградени во *opus incertum* од различни по димензии обработени камења и калов малтер. Калов малтер како врзивно средство бил користен во сидовите со коишто била апсолутно негирана примарната просторна организација, подигнати на крајот од 5 в. и во 6 век¹⁷¹³. Единствено за изведба на нишите со конхи во северозападниот сид од перистилот била користена фрагментирана градежна керамика (Фот. 299).

Посебен куриозитет кај оваа градба бил епиграфскиот споменик во којшто бил споменат втор спрат. Според содржината на текстот Тибериј Клавдиј Полихарм и наследниците се заложиле да се грижат за одржувањето на кровот и набавка на тегули. Тука се споменува и дека тој и неговите наследници ќе се грижеле за одржувањето и набавката на покривни тегули¹⁷¹⁴. Најголем дел од архитектонската пластика била реупотребена за потребите на градбата.

Архитектонска декорација

Дел од подовите во градбата биле изведени во техника на мозаик во техника *opus tessellatum*. Најрани биле мозаиците изведени во коридорите околу перистилот (Фот. 296, Фот. 297). Во нив биле илустрирани исклучиво геометриски мотиви изведени со поголеми тесери. Мозаици биле откриени и во триклиниумот и во просторија 10-14 (Фот. 300, Фот. 303). Во двете простории во мозаик биле претставени геометриски, вегетабилни и фигурални мотиви. И покрај одредени сличности, за изведба на мозаикот во просторија 10 била употребена поголема лепеза на бои.

Базите најверојатно биле сполии, изработени од различен материјал и со различен профил. Столбовите биле изработени од бреча, а над нив биле поставени шест јонски и еден капител со

¹⁷¹¹ Петровиќ, “Стоби 1932.” 176.

¹⁷¹² Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 70.

¹⁷¹³ Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134-135.

¹⁷¹⁴ Петровиќ, “Ископавање у Стобима.” 84; Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 26.

вегетабилни и фигурални мотиви (човечи ликови и листови)¹⁷¹⁵. Со оглед на тоа што базите и столбовите од колонадата на перистилот биле изработени од различен материјал (бел мермер, бреча и песочник), имале различни димензии и профилација, тие биле употребени како сполии. Со идентичен став била и Д. Герсимовска¹⁷¹⁶. Меѓу капителите биле пронајдени неколку јонски импост капители, еден импост и неколку импости за менао.

Градежни фази и датирање

Според резултатите од досегашните истражувања во градбата биле констатирани три градежни фази. Како што беше истаканато и на почетокот, градбата којашто функционираше во 2-3 в. интерпретирана како првата фаза од комплексот, се ширела на поголема површина и во неа генерално бил вклучен и периметарот од синагогата и од Централна базилика (План 57). Подоцна градбата била поделена по линија северозапад-југоисток. Како аргумент за таквото датирање на комплексот бил земен натписот од Тибериј Клавдиј Полихарм со којшто тој отстапил дел од својот имот. Иако не е јасно дали капителот со вегетабилни и фигурални претстави од колонадата на тремот пред влезот првично припаѓал на комплексот, вреди да се спомене неговата изработка во 3 век¹⁷¹⁷. Според Р. Пашиќ, сериозната трансформација на градбата била извршена после рушењето на крајот од 4 век¹⁷¹⁸. Според R. Kolarik и M. Петровски станбениот и сакралниот дел од комплексот функционираше како една целина до почетокот од 5 в. (можеби и подоцна, заб. авт.), т.е., до изградбата на Централна базилика¹⁷¹⁹. Притоа било констатирани дека ѕидот од палатата бил изграден подоцна, после изградбата на југозападниот ѕид од Централна базилика. На тој начин конечно биле заокружени два различни комплекси, едниот со станбена, а другиот со сакрална намена. Помеѓу нив постоела само една комуникација, преку премин во североисточниот ѕид од северната просторија со под на повисоко ниво (Фот. 295). Апсидата од просторијата интерпретирана како триклиниум била изградена во текот од 5 век. Во вторта половина од 5 в. биле доградени нишите над југозападната страна од базенот¹⁷²⁰.

¹⁷¹⁵ Петровиќ, “Стоби 1932.” 173; Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134.

¹⁷¹⁶ Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 70.

¹⁷¹⁷ Петровиќ, “Стоби 1932.” 173; Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 209. Според В. Лилчиќ капителот бил изработен околу 200 година (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 52).

¹⁷¹⁸ Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата.“” 71.

¹⁷¹⁹ Kolarik и Petrovski, “Technical Observations.” 75.

¹⁷²⁰ Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата.“” 71.

Покрај движниот и епиграфскиот материјал, во одредувањето на хронологијата на градежните зафати во градбата, особено биле значајни подовите изведени во техника на мозаик и камената декоративна пластика. Она што е сигурно е дека мозаиците биле помлади од градбата.

Врз основа на анализата врз мозаиците и идентификувањето на нивното место во мозаичката продукција во *Stobi, terminus ante quem* за втората фаза во комплексот била 450 година. Според R. Kolarik и M. Петровски, мозаикот во коридорите бил постар и бил изработен во 4 в., т.е., во истовремено со вториот мозаик во синагогата¹⁷²¹. Според подоцнежните анализи, R. Kolarik сите мозаици ги ставила во рамките од втората градежна фаза и ги датирала во втората половина од 5 век. Мозаиците во триклиниумот и во малата правоаголна просторија биле датирани со монети коишто дале *terminus post quem* во четвртата или петтата деценија од 5 век¹⁷²². Според E. Kitzinger, мозаиците во градбата биле изведени истовремено со мозаиците од подовите на Теодосијанска палата, околу средината од 5 в., а вториот архитектонски аранжман на којшто и припаѓале настанал не многу долго пред тоа¹⁷²³. Според мислењето на E. Kitzinger мозаикот во малата правоаголна просторија 10-14 бил изведен во првата половина од 5 век¹⁷²⁴. Ѓ. Мано-Зиси првично тој мозаик го датирал во почетокот од 6 век¹⁷²⁵. Г. Цветковиќ-Томашевиќ го прифатила датирањето од Ѓ. Мано-Зиси и мозаиците во триклиниумот, во просторија 5 и во југоисточниот коридор покрај перистилот ги датирала во првата или втората деценија од 6 в., додека мозаикот во југозападниот коридор во осмата-деветтата деценија од векот¹⁷²⁶. Според P. Пашиќ-Винчиќ последно, во втората половина од 5 в. бил изведен мозаикот во триклиниумот. Притоа ја потенцирала истовремената изработка со мозаикот во големата Епископска базилика (веројатно се мисли на мозаикот од првата фаза во јужниот кораб)¹⁷²⁷.

¹⁷²¹ *Terminus post quem* за поставувањето на изведбата на првиот мозаик дала една монета искована од Ликиниј (308-324), (Kolarik и Petrovski, "Technical Observations." 75).

¹⁷²² Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 162, 163, 169, 171, 273, заб. 545. Истите монети ги посочува за двата мозаици, а во забелешката споменува само еден мозаик.

¹⁷²³ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 138, 144.

¹⁷²⁴ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 137. Според некои истражувачи овој мозаик покажувал големи сличности со мозаикот во просторијата северозападно од крстилницата од Северна базилика. За широката „лепеза“ од размислувања во контекст на неговото датирање, а коишто го покриваат целиот период 4-6 в. погледни го делот посветен на градежните фази и датирањето на Северна базилика.

¹⁷²⁵ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 67-68, заб. 19.

¹⁷²⁶ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантиски подни мозаици*. 82, 85.

¹⁷²⁷ Според P. Пашиќ-Винчиќ мозаиците во овие две простории биле различни и според лепезата на употребени бои, но и според стилот (Пашиќ-Винчиќ, "Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата.“" 71). E. Kitzinger и покрај евидентните разлики, не изнесол конечен став околу релативната хронологија помеѓу мозаиците во триклиниумот и во Просторија 10 (Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 138).

Како што веќе беше истакнато, голем дел од камената архитектонска пластика бил реупотребен во градбата. Меѓу капителите, иако неколку биле датирани во 5-6 в., два јонски импост капители од песочник, еден импост капител и еден импост за мено биле датирани во 6 век¹⁷²⁸.

Со повеќето дополнителни градежни интервенции изведени на крајот од 5 в. и во текот на 6 в. со камења и калов малтер, била целосно компромитирана просторната организација и комуникациите во градбата (Фот. 304)¹⁷²⁹. Спротивно, Д. Герасимовска била со став дека токму во 6 в. градбата била во функција на црковна резиденција¹⁷³⁰. Од „Полихармосовата синагога“ потекнувал фолис на Анастасиј (491-518) искован во периодот 512-518 година¹⁷³¹. Д. Герасимовска дава информација и за монета од Јустинијан 527-565¹⁷³². Со два зида во западниот агол од салата била заградена една мала просторија со премин од североисток. Просторијата со под на повисоко ниво, со еден ѕид со насока североисток југозапад била преградена, при што премин бил оставен на североисток покрај ѕидот од базиликата. Со ѕид со иста насока била преградена и просторија 9 (15-16). На помалата просторија 10-14 во втората половина од 5 в. североисточниот премин и бил стеснет преку изградба на нови довратници, а со изградба на југоисточниот ѕид мозаикот којшто бил користен како под во релативно подолг период бил оштетен¹⁷³³. Целосно бил нарушен и концептот на перистил. Најпрво, преку изградба на еден ѕид во форма на „Г“ бил заграден североисточниот дел од перистилот, а со подигањето на уште еден југоисточен ѕид била формирана просторија. Дополнително на ѕидот во форма на „Г“, од југозападната страна му бил дограден еден косо поставен ѕид со насока југозапад-североисток. Според еден план и триклиниумот бил преграден со еден ѕид поставен по неговата ширина. И просторија 8 со еден ѕид во насока североисток-југозапад била преградена (простории 17-18), а премин бил оставен покрај североисточниот ѕид од постарата просторија. На еден од плановите бил исцртан и ѕид со насока

¹⁷²⁸ Филипова, *Рановизантиските капители*. 244-249 (кат. бр. 164-173).

¹⁷²⁹ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134-135.

¹⁷³⁰ Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 70,71. Притоа помалку збунувачки, најпрво споменува преградби со ѕидови во скромна техника изведени во 5 в., после што на крајот од 5 в. или почетокот од 6 в. градбата била адаптирана како црковна резиденција, за на крајот повторно да биде преградена со исти ѕидови со скроман квалитет. Сметаме дека за ваква интерпретација не постојат аргументи.

¹⁷³¹ Ivanišević и Radić, “Early Byzantine Coins from Stobi.” 104.

¹⁷³² Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 71.

¹⁷³³ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 138; Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата“.” 71.

североисток-југозапад со којшто била преградена просторија 5, лоцирана помеѓу триклиниумот и југоисточниот коридор покрај перистилот.

Водовод / Одвод

Во сидот помеѓу тремот и салата, на ниво над нивоата на газење од аутопсија биле констатирани два канали покриени со плочи. Уште еден таков канал беше забележан и во североисточниот дел од апсидата на триклиниумот. Не е јасно дали имале некоја практична функција или биле оставени при конзервацијата заради одведување на атмосферска вода. Еден канал сигурно поминувал покрај југозападниот сид од малата правоаголна просторија покрај Via Achia. Од другата страна на улицата била лоцирана латрината во рамки на Голема бања. Не треба да се исклучува можноста и оваа просторија да ја имала таа функција. Особено заради локацијата југоисточно од градската чешма и можноста преку канализирањето на одводот од чешмата, да се одведувал и отпадот од овие две простории.

Domus Fullonica - Северна палата - Домот на ГР - House of Fuller (Stobi, 3 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Domus Fullonica којашто во долгиот период на истражување била именувана на различни начини¹⁷³⁴. Градбата била изградена врз погребувања од хеленистичкиот период. Имала релативно комплексна архитектонска еволуција, со архитектонски остатоци коишто биле датирани во периодот 1-6 век. Domus Fullonica е единствена градба во делот северозападно од Via Principalis Inferior истражувана на толкав простор и во толкава длабочина. Тврдењето дека е целосно истражена се крајно релативни, бидејќи во некоја од постарите фази на егзистирање комплексот најверојатно се ширел во правец кон северозапад, кон сега неистражениот дел. Во контекст на ориентацијата, иако била подложена на протегането на улицата покрај неа, сепак, протегането во насока североисток-југозапад е надвор од образецот констатиран кај сите останати досега откриени градби (План 60, Фот. 305).

Определувањето на точната линија на комуникација којашто водела до градбата е отежнато бидејќи сидовите од југоисточните простории лоцирани покрај улицата биле речиси во целост

¹⁷³⁴ Најчесто користеното име поврзано со работилница за ткаенини и било дадено заради движниот археолошки материјал, мноштво откриени пршлени, фрагментирани вретена, тегови, ткајачки алатки, калемии изработени од глина, како и заради пронајдените школки во каналите (Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 164; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 211). Според J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси ваквата функција ја добила во 5 век (Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403).

оштетени (Фот. 306). Повеќето биле сочувани речиси на ниво еднакво со нивото на газење околу нив. Иако е логично главниот премин да водел до североисточниот дел од градбата, сепак, од она што го имаме како состојба, единствено може да се каже дека една патека водела од улицата, преку две простории и се до југоисточниот ѕид од големата просторија со апсида.

Издржана анализа на комуникациите, вклучително и на промените во различни периоди е невозможна бидејќи во последниот период од егзистирањето на градбата, целиот достапен простор бил поделен на најмалку три станбено-производствени целини. Сите простории во градбата гравитирале околу централно поставениот двор (Фот. 307). Покрај северозападниот стилобат во рамки на дворот била констатирана една четиристрана платформа со неправилна форма заградена од ѕидови (Фот. 305). Нејзината функција била поврзана со функцијата на каналите во коишто биле пронајдени голем број школки¹⁷³⁵. Постојат индикации дека во некоја од постарите фази дворот веројатно бил уреден како перистил со четири коридори околу него (План 61). Од југозападниот коридор постоел премин кон југозапад, т.е. кон просторијата со голема апсида. Во апсидата биле изведени четири симетрично распоредени ниши, но и клупи коишто може да се интерпретираат во контекст на функционирање како трпезарија (Фот. 308).

Југоисточно и северозападно од оваа просторија биле лоцирани по две простории. Југозападната просторија со апсида или големиот триклиниум, кон југоисток комуницирал само со југозападната просторија, а кон северозапад само со североисточната (Фот. 309). Како што веќе беше споменато, комуникацијата преку југоисточниот премин преку уште една просторија водела до улицата. Тие што се лоцирани југоисточно од салата со апсида меѓусебно комуницирале, и настанале со подигање на преграден ѕид во којшто и се наоѓал преминот меѓу нив (План 61, Фот. 305). Кон југоисток од нив и покрај улицата се наоѓале уште две простории со комуникација од страната на улицата. Што се однесува до двете простории северозападно од големата просторија со апсида, иако постојат индикации дека двете простории настанале со поделба на една поголема просторија, сепак, веројатно е дека во еден наврат била намалена ширината на преминот, а подоцна, кога во југозападната просторија биле инсталирани суспензури, преминот бил затворен и северозападно од него на ниво на хипокаустот бил изведен канал, решен со лак (Фот. 310). Според постар архитектонски аранжман во градбата, од просторијата која комуницирала со големиот триклиниум постоела отворена комуникација во правец кон североисток, кон

¹⁷³⁵ Ѓ. Мано-Зиси ги интерпретирал како средство за добивање на боја за ткаенини (Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 163).

неистражениот дел (Фот. 310). На тој начин се затвораат сите комуникации во правец кон северозапад.

Во североисточниот дел од градбата бил оформен комплекс од повеќе простории, којшто независно комуницирал директно со улицата. Централно место во источниот комплекс имала просторијата со апсида на североисток (Фот. 311). Северната просторија во аголот била во функција на складиште.

Во контекст на функцијата на просториите во рамки на градбата биле изнесени повеќе размислувања. Сепак, речиси е невозможно градежните зафати да се поврзат со интерпретациите. Е. Kitzinger изнесол размислување дека градбата била во сопственост на трговци¹⁷³⁶. Според Ѓ. Мано-Зиси после 479 год. големиот триклиниум бил адаптиран како отворена сала¹⁷³⁷. Ј. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси ваквото решение го датирале пред рушењето на крајот од 4 в. и почетокот од 5 век¹⁷³⁸. Како аргумент во прилог на ваквата интерпретација го посочиле податокот дека во апсидата не била контатирана срушена покривна конструкција. После првите истражувања интерпретациите оделе дотаму што заради постоењето на четири ниши, а по аналогија со другите градби со перистили, во триклиниумот било претпоставено постоење на базен¹⁷³⁹. На истото место Ѓ. Мано-Зиси тврди дека големиот триклиниум подоцна бил адаптиран како магацин¹⁷⁴⁰. Тука биле констатирани и скелети од камили. Во просториите западно и јужно од триклиниумот биле пронајдени питоси и амфори¹⁷⁴¹.

Како работилници биле интерпретирани просториите откриени покрај улицата, во југозападниот сегмент од комплексот и во периферниот североисточен дел. Јами и канали чијашто функција била поврзана со металургија или друга индустрија биле евидентирани во северозападниот сегмент од објектот, на стратиграфски повисоко ниво. Нивната функција била датирана во 4 век¹⁷⁴².

Градежен и конструктивен систем

¹⁷³⁶ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 118.

¹⁷³⁷ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 211.

¹⁷³⁸ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403.

¹⁷³⁹ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 163.

¹⁷⁴⁰ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 162-163. Сличен, но се чини помалку контрадикторен став за „отворено складиште“ имал и J. Wiseman, за периодот пред крајот од 4 в. и почетокот од 5 век (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403).

¹⁷⁴¹ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 163.

¹⁷⁴² Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 420; Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 229.

Доминантна техника во којашто биле изградени сидовите во градбата била *opus incertum* од обработени камења и варов малтер употребен како врзивно средство. Со исклучок на југозападниот сид од салата со голема апсида, фрагментирана градежна керамика била употребувана многу ретко. Југозападниот сид со апсида бил изведен во *opus mixtum* со обработени камења и еден појас со три реда на тули поврзани со варов малтер (Фот. 312). Над нивото од појасот со тули биле изведени четири ниши, во горниот дел решени со конхи. Со исклучок на еден ред камења употребени во средината од нивната висина, тие биле целосно изведени од тули. Конхите им биле изградени од фрагменти градежна керамика. Во иста техника биле изведени со него конструктивно поврзаниот северозападен столбец (Фот. 313), како и сидот кој пред да се сруши ја заградувал просторијата од северозапад¹⁷⁴³. Со кружни тули бил изведен „системот за затоплување“ во просторијата северозападно покрај салата со голема апсида (Фот. 310). На ниво на суспензурите биле констатирани траги од горењето, предмети од бакар и „глинени филтри“. Според истражувачите фурнумот се наоѓал во југозападниот дел од североисточната просторија покрај салата, а топлиот воздух се воведува преку лак изведен од тули¹⁷⁴⁴.

Врз сидот од малата просторија со апсида била сочувана облогата со малтер (Фот. 314).

Во техника на *opus incertum* со валчести, приделкани или аморфни камења, фрагментирана градежна керамика и калов малтер биле изградени поголемиот дел од последните градежни интервенции преземени во рамки на градбата (Фот. 305). Од последните градби биле пронајдени срушени сидови од плитар, дрвени греди и тегули¹⁷⁴⁵. Притоа биле реупотребувани достапните архитектонски елементи.

Во просториите со апсиди биле констатирани подоги од хидростатен малтер. Според Ѓ. Мано-Зиси биле интерпретирани како подготовка за изведба аранжман од мозаици со базени (писцини)¹⁷⁴⁶. Дворот бил поплочен со плочести камења (Фот. 307). Подот од скромната градба изградена врз рушевините во рамки на големиот триклиниум бил од набиена жолта глина¹⁷⁴⁷.

Врз основа на гредите констатирани во големиот триклиниум, изгорени некаде на крајот од 4 и почетокот од 5 в.¹⁷⁴⁸, тој бил покриен со кров на две води (План 62).

¹⁷⁴³ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403.

¹⁷⁴⁴ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 420.

¹⁷⁴⁵ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 420.

¹⁷⁴⁶ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 229.

¹⁷⁴⁷ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403.

¹⁷⁴⁸ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403. На ова место е искажан контрадикторниот став за „отворено складиште“ со претпоставка дека гредите можеби паднале од околните простории.

Архитектонска декорација

Камена конструкторивна и декоративна пластика била пронајдена во дворот. Заради разликите помеѓу употребените коринтски и јонски капители, столбови и бази може да се констатира дека дел од нив со сигурност биле сполии. Коринтскиот капител од бел мермер бил интерпретиран како коринтски капител со редуцирана декорација (Фот. 315)¹⁷⁴⁹. Јонските капители биле фрагментирани. Појава што веројатно била последица на интензитетот и траењето на човечките активности после запуштањето и рушењето на архитектонскиот аранжман во којшто биле примарно употребени. Во тој контекст се споменува и употребата на столбот како клупа во рамките на скромните градби изградени после почетокот од 5 век¹⁷⁵⁰.

Градежни фази и датирање

Во Domus Fullonica била пронајдена една остава на шест монети од сребро исковани од Гордијан (238-244)¹⁷⁵¹. Салата со голема апсида, заедно со дворот (перистил) и малата апсидална просторија функционираше во рамките од комплексот во периодот помеѓу втората половина од 3 в. до крајот од 4 век¹⁷⁵². Според J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси проширувањето преку доградување на салата со апсида се случило во почетокот од 4 век¹⁷⁵³. Дека градбата била срушена во настан проследен со катастрофален пожар, на крајот од 4 в. или почетокот од 5 в. покажал и движниот инвентар констатиран врз еден под, но и анализите со примена на метод на јаглерод C₁₄¹⁷⁵⁴. Коринтскиот капител од бел мермер интерпретиран како коринтски капител со редуцирана декорација датиран бил во крајот од 4 в. и почетокот од 5 век¹⁷⁵⁵. После рушењето бил забележан пад на квалитетот на градежните интервенции преземени во градбата. До комплетна просторна

¹⁷⁴⁹ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 10

¹⁷⁵⁰ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403.

¹⁷⁵¹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 203. Според J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси овие монети пронајдени кај прагот помеѓу големиот триклиниум и просторијата северозападно од него претставувале мало семејно богатство коешто не било во релација со рушењето од крајот на 4 в. и почетокот од 5 век (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403).

¹⁷⁵² Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 210; Герасимовска, *Антички куќи*. 103. Сметаме дека без поконкретни аргументи оваа хипотеза треба да се земе со резерва, особено заради разликите во градежни материјали помеѓу просториите со апсиди и употребата на сполии во перистилот.

¹⁷⁵³ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403. Според Wiseman, салата никогаш не го добила финалниот облик. Рушењето настанало помеѓу средина на април и средина од мај. Интерпретацијата била базирана врз основа на староста на гуска со млади пронајдени под срушениот кров во североисточниот дел од салата – големиот триклиниум.

¹⁷⁵⁴ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 403; Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 211; Датирањето со анализа на јаглерод C₁₄ покажало резултат 280 – 380 година (E. Mott Davis, Dušan Srdoč, и Salvatore Valastro Jr., "Radiocarbon Dates from Stobi: 1971 Season," во *Studies in the Antiquities of Stobi том. I*, ур. Djordje Mano-Zissi и James Wiseman [Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973], 33).

¹⁷⁵⁵ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 10.

дезинтеграција и сегментација дошло после 479 година. Последниот градежен хоризонт бил датиран во доцниот 5 в. или раниот 6 век¹⁷⁵⁶.

Иако генерално било прифатено мислењето дека апсидата во големиот триклиниум била доградена секундарно, сметаме дека оваа хипотеза не е одржлива. Најпрво, заради тоа што претпоставениот југоисточен дел од ѕидот за којшто наводно била доградена не постои. Дополнително, постои многу јасна ситуација на југозападен ѕид израден изведен во *opus mixtum*, со длабока апсида на југозапад и два столпци поставени симетрично од двете страни на апсидата во правец кон североисток. На овој прв и постар ѕид при создавањето на комплексот очигледно се надоврзале другите ѕидови, вклучително и тие со коишто била оформена просторијата.

Она што може да забележи од аутопсија и од техничката документација е дека покрај првата фаза и изградбата на објектот, постојат уште најмалку три дополнителни градежни зафати коишто можеби, но не мора да коинцидирале. Постариот архитектонски аранжман со перистил и четири коридори околу него бил целосно компромитиран. Една мала просторија заградувала мал простор со неправилна четириаголна форма покрај северозападниот раб од коридорот. Североисточно од коридорот секундарно бил оформен комплекс во којшто припаѓала и една просторија изградена директно врз поплочувањето од дворот. Секундарно, со два кратки ѕида бил преграден југозападниот коридор. На идентичен начин веројатно бил преграден и југоисточниот коридор (План 61).

Југоисточно и северозападно од големиот триклиниум биле лоцирани по две простории. Тие што се лоцирани југоисточно меѓусебно комунирале, но настанале со подигање на преграден ѕид. Што се однесува до двете простории северозападно од големата просторија со апсида, иако постојат индикации дека двете простории настанале со поделба на една поголема просторија, сепак, поверојатно е дека во еден наврат била намалена ширината на преминот, а подоцна кога во југозападната просторија биле инсталирани суспензури, северозападно од него на ниво на хипокаустот бил изведен канал, решен со лак. Во некоја постара фаза просторијата со којашто комуницирал големиот триклиниум била отворена кон североисток. Секундарно комуникацијата била прекината со напречно поставен ѕид, а просторот кон североисток бил вклопен во некој друга градба.

¹⁷⁵⁶ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 420.

После излегувањето од употреба на “системот за подно греење“ во почетокот од 4 в., подното ниво било кренато на повисоко ниво. Тоа предизвикало и подигање на нивото од прагот. Последниот под бил изграден на крајот од 4 в., кратко пред рушењето на градбата. Северозападаниот дел од градбата во 5 в. служел како отпад¹⁷⁵⁷, а во рамки на салата било изградено скромно живеалиште¹⁷⁵⁸.

Водовод / Одвод

Водоводниот систем од градот не ја постигнул висината на Domus Fullonica. Во иста ситуација биле и сите останати градби лоцирани на просторот од Via Sacra и Via Principalis Superior. Заради тоа во дворот (перистил?) бил ископан бунар. Врз основа на техничката документација констатирани се два канали коишто од север и од запад преку северозападниот коридор се протегале накај дворот (План 60). Не е јасно дали каналот којшто водел од запад бил истиот констатиран во западниот агол од просторијата северозападно од просторијата со подно греење (Фот. 316).

Врз поплочувањето од дворот биле констатирани канали со форма на корита, одозгора затворени со плочести камења. Во нив биле пронајдени школки, а биле во контекст со една платформа заградена со сидови¹⁷⁵⁹.

Стратиграфија и оштетувања

Најраните населбински културни хоризонти на просторот под Domus Fullonica биле датирани во втората половина од 1 век¹⁷⁶⁰. Во западниот дел од комплексот, во културни слоеви пред изградбата на апсидата биле констатирани остатоци од сидно сликарство во фреско техника. Според стилските карактеристики ова сликарство имало карактеристики специфични за времето на династиите Флавијевци и Антонини¹⁷⁶¹. Сидно сликарство во иста техника било констатирано и врз сидови изградени во техника на бондрук, лоцирани во северниот дел од градбата. Од аспект на технологија, врз лицата од сидовите најпрво бил изведен глинен премаз, а потоа врз арматура од трски бил аплициран премаз од фин малтер. Бидејќи малтерот не бил аплициран подеднакво и насекаде, во пониските зони од сидовите сликарството било изведено директно врз глинериот премаз. Насликани биле вегетабилни мотиви и животни со четири нозе. Градбата на којашто и

¹⁷⁵⁷ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 420.

¹⁷⁵⁸ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403.

¹⁷⁵⁹ Mano-Zissi, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 163.

¹⁷⁶⁰ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1970.” 403.

¹⁷⁶¹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 228.

припаѓала оваа ѕидна декорација била срушена на крајот од 1 век¹⁷⁶². После обновата изведена на крајот од 1 в. и се до средината од 3 в., на тој простор функционираше комплекс од складишни простории, работилници и мали градби со резиденцијален карактер.¹⁷⁶³

Римска вила „Авторемонт“ (Heraclea Lynkestis, ср. 3 в. - 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Оваа градба била пронајдена во дворот на претпријатито „Авторемонт“ при реализација на заштитни ископувања во шеесетите и седумдесетите години од 20 век. Била лоцирана надвор од бедемите во истражувачки сектор IV¹⁷⁶⁴. Ориентацијата на градбата била северозапад-југоисток. При истражувањата не бил отворен целиот габарит од комплексот. Констатирани биле само пет простории распоредени во две низи (План 63)¹⁷⁶⁵.

Градежен и конструктивен систем

Во градбата биле идентификувани ѕидови коишто припаѓале на три различни градежни фази. Во првите две фази за градење биле искористени камења со варов малтер (Фот. 317). Во ѕидовите од првата фаза била употребена и техника на *opus mixtum*. Врз еден ѕид изведен во оваа техника била констатирана малтерна облога, но немаме информации дали врз неа било изведено сликарство (Фот. 318). Во ѕидовите од втората фаза било употребена и мермерна скулптура. Во третата фаза ѕидовите биле изведени во полоша техника со употреба на речни и во помала мера кршени камења и калов малтер. За последната фаза било посебно користењето на архитектонски елементи како сполии. Нивоата на газење коишто одговарале последната трета фаза биле во техника на калдрма со набиени кршени и речни камчиња. Наместа биле користени и тули. Во јужниот дел од истражуваниот простор се наоѓале остатоци од хипокаустен систем, којшто најверојатно припаѓал на приватна бања во рамките од комплексот (Фот. 319). На југ покрај апсидата биле пронајдени тубуси но не располагаме со информации околу нивната хронологија.

Архитектонска декорација

Во две од откриените простории од комплексот биле констатирани подови изведени во техника на мозаик. Подот од централната и најголема просторија со дополнителна градежна

¹⁷⁶² Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 202.

¹⁷⁶³ Герасимовска, *Антички куќи*. 103.

¹⁷⁶⁴ Според површинските теренските согледувања од И. Микулчиќ, тој оваа градба ја интерпретирал како крстилница во рамките на црква.

¹⁷⁶⁵ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 140.

интервенција бил покриен со комплетно нов мозаик (Фот. 320). Во постарите мозаици во двете простории А и Б биле изведени крупни геометриски и фигурални мотиви (стилизирани пехари) и најверојатно на оваа фаза припаѓал натписот изведен во кружно поле. Во помладиот мозаик во просторија Б и покрај лошиот или воопшто неизведен цртеж, претставените геометриски и фигурални мотиви (преплет од две ленти со кружни полиња меѓу нив со коишто биле врамени октогони во интерсекција со правоаголни полиња меѓу нив и зооморфни претстави во квадратни полиња обиколени со меандер од свастики) покажуваат далеку поголема комплексност (Фот. 321, Црт. 27, Црт. 28).

Градежни фази и датирање

Вилата била изградена на крајот од 3 в., врз темели од постара градба. Според П. Србиноски со најмалку две градежни интервенции градбата продолжила да функционира до последните декади од 6 век¹⁷⁶⁶. Градежните зафати од втората фаза биле изведени во втората половина од 5 или почетокот од 6 век. Последно, градбата функционираше во рамките на третата фаза датирана во 6 век. Врз основа на анализата на движниот археолошки материјал, Е. Манева била со став дека во првите две фази од постоењето на градбата, човечките активности се случувале помеѓу средината од 3 в. и средината од 4 век. Веројатно во овие хронолошки рамки треба да се датира и поставувањето на новиот мозаик во просторија А. Според Д. Герасимовска вториот мозаик во просторија Б од вилата бил изработен најрано во почетокот од 5 век¹⁷⁶⁷. Е. Манева последната трета фаза ја поврзала со функционирањето на доцноантичкото предградие во втората половина од 4 в. и 5 в., додека Д. Герасимовска го прифатила мислењето на П. Србиновски и ја датираше во 6 век¹⁷⁶⁸.

Стратиграфија и оштетувања

Оваа градба со станбена намена била изградена врз остатоци од сидови од градба подигната околу средината од 3 век. Една од просториите од постарата градаба имала апсида¹⁷⁶⁹.

Градска вила (*Heraclea Lynkestis*, 2 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Делови од градбата идентификувана како градска вила биле откриени на просторот западно од Базилика Е. На истражуваниот простор од градската вила биле констатирани вкупно седум

¹⁷⁶⁶ Пецо Србиновски, “Резултати од ископувањата во 1976 година,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979), 99.

¹⁷⁶⁷ Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 77.

¹⁷⁶⁸ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 140.

¹⁷⁶⁹ Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти.” 121.

основни фази, датирани во периодот 2-6 век¹⁷⁷⁰. Станбена намената на градбата била дефинирана уште со нејзината изградба, за подоцна врз дел од нејзиниот габарит да биде окупиран од базиликата.

Градежен и конструктивен систем

Во првата фаза сидовите биле изградени од солидно обработени камења поврзани со бел варов малтер. Во втората фаза како врзивно средство за камењата бил користен варов малтер со сива боја. Градбата имала правоаголна основа, а во неа било потврдено постоење на неколку простории распоредени во правец исток-запад¹⁷⁷¹. Во третата фаза сидовите се граделе со употреба на бел варов малтер, а за првпат биле употребени фрагменти од мермерни скулптури (Фот. 322)¹⁷⁷². Како резултат на преземените градежни интервенции било извршено конструктивно и функционално поврзување на градбите од првите две фази. Во четвртата фаза во сидовите биле употребени повеќе масивни камени блокови од мермер, а како врзивно средство бил употребен варов малтер¹⁷⁷³. Не е јасно дали овие елементи биле секундарно реупотребени. Според информациите, дел од сидовите биле обновени, а дел биле нови. Карактеристично за оваа фаза било оформувањето на трем со правоаголна основа во јужниот дел од градбата. Во петтата фаза сидовите биле изведени од обработени камења и варов малтер со жолтеникава боја. Во ова време на просторот јужно од поседната југозападна просторија на гимназионот била изградена просторијата со апсида на исток. Покрај оваа, во рамките на комплексот била констатирана уште една просторија, со апсида на северозапад (Фот. 323). Сидовите од шестата фаза од необработени и приделкани камења со варов малтер со светло сива боја. Во оваа фаза било изведено преградување на источната апсида од просторијата изградена во претходната фаза. Со последната седма фаза била поврзана изведбата на сидови со употреба на необработени и приделкани камења поврзани со калов малтер. Според Е. Насух и А. Ѓорѓиевска човечките активности во оваа фаза коинцидирале со тие во рамките на т.н. Микростанбена целина врз театарот.

Градежни фази и датирање

Првата градба егзистирала во периодот помеѓу крајот од 2 в. до средината од 3 век. Втората градба егзистирала во втората половина од 3 в и почетокот од 4 век. Во следната трета фаза

¹⁷⁷⁰ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 39.

¹⁷⁷¹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 40.

¹⁷⁷² Скулптурата од император или висок воен заповедник била употребена како праг (Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 40, 137, сл. 33).

¹⁷⁷³ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 40, 137, сл. 33.

градбата функционира во втората половина од 4 век. Во петтата фаза биле сместени градежните интервенции датирани во првата половина од 5 век. Градежните зафати поврзани со шестата фаза биле изведени околу средината од 5 век. Последната или седма фаза на просторот од вилата коинцидирала со градежните активности преземени во рамките на микростанбената градежна целина врз театарот и датирани биле после крајот на 5 в. и во првата половина од 6 век¹⁷⁷⁴.

Водовод / Одвод

Во четвртата фаза датирана во втората половина од 4 в. бил изграден и водоводен канал од камења, градежна керамика и варов малтер¹⁷⁷⁵. Веројатно тоа е истиот со правец на протегање северозапад-југоисток и којшто поминувал покрај северозападниот ѕид од северен кораб. Во првата половина од 5 в. бил спроведен водоводниот канал од камења градежна керамика, варов малтер и камени плочи, веројатно истиот што поминувал по целата должина од портикот југоисточно од гимназионот¹⁷⁷⁶. Во последната или седма фаза т.е. периодот од крајот на 5 в. до средината од 6 век била спроведена водоводна линија од керамички тубуси¹⁷⁷⁷.

Villa urbana (Scupi, кр. 3 в. / поч. 4 в. - 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Дел од комплекс простории од една доцноримска градска вила биле лоцирани југозападно од театарот и југоисточно од Базилика II. Базиликата делумно го покривала северозападниот термален дел од вилата¹⁷⁷⁸. Од првите истражувачи оваа градба била работно наречена Термален објект или Објект II. Откриените простории ја следеле генералната ориентација на урбаната мрежа во Scupi во насока југоисток-северозапад. Од приватната бања во рамките на комплексот биле истражени аподитериум (лоциран северозападно, под јужен кораб од Базилика II), калдариум тепидариум и префурниум во средината помеѓу трите споменати простории¹⁷⁷⁹. Притоа аподитериумот потврден и со постоењето на скалесто ѕидана конструкција-банкина, на југоисток преку ѕид се граничел со тепидариумот, а на југозапад со калдариумот и префурниумот (План 38, План 64). Во лачниот ѕид (веројатно југоисточниот) била поставена када. Покрај термалниот дел

¹⁷⁷⁴ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 40-41.

¹⁷⁷⁵ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 40.

¹⁷⁷⁶ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 41, 137, сл. 34.

¹⁷⁷⁷ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 42, 138, сл. 35.

¹⁷⁷⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 84.

¹⁷⁷⁹ Душанка Кораќевиќ, *Античко Скупи – резултати од досегашните археолошки истражувања – каталог* (Скопје: Музеј на град Скопје, 1984), 17; Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 85-86, 91.

кон југозапад било констатирано постоење на уште две простории. Со истражувањата не биле добиени информации за комуникациите во рамките на комплексот¹⁷⁸⁰.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од градбата биле изградени од обработени камења и варов малтер. При зидањето биле употребени голем број сполии од раноримскиот период¹⁷⁸¹. Сидовите од термалниот дел на вилата биле изградени од камења, фрагменти од тули сидани без ред, а употребен бил и дебел слој од малтер. Во северозападниот дел од комплексот под крстилницата од Базилика II, темелите од сидовите биле од камења и фрагментирани тули со калов малтер. Над темелите биле констатирани два-три појаси од тули со по еден или два реда, редени наизменично со редови изведени од камен (Фот. 181). Од внатрешната страна врз југозападниот лачен сид биле констатирани два слоеви од малтер. Хидростатниот малтер бил нанесен врз слој бел малтер нанесен директно врз сидот¹⁷⁸². Како врзиво бил користен малтер (најверојатно варов)¹⁷⁸³. Долното ниво од хипокаустниот систем во калдариумот било изведено од кршени тули налиени со бел варов малтер, врз којшто биле изведени стопчиња од кружни тули, високи 0,50 m¹⁷⁸⁴. Врз основа на информациите за распоред во редови на меѓусебно растојание од 0,55 m, може да претпоставиме дека подлогата од подот во калдариумот била од бипедални тули, идентично како и во тепидариумот. Префурниумот бил изграден многу грубо, а бил лоциран помеѓу калдариумот и тепидариумот¹⁷⁸⁵.

Сидовите од тепидариумот биле сериозно оштетени. Сочуваните сидови покрај каналот биле широки 0,55 m, високи 0,90 m, а при нивното градење биле употребени кршени камења, ситни откршени камчиња со варов малтер како врзивно средство¹⁷⁸⁶. Во хипокаустот од тепидариумот бил констатиран канал изведен од вертикално поставени тубуси како столпчиња (Црт. 29, Фот. 324). Столпчињата лежеле врз подот од постарата градба (Фот. 325)¹⁷⁸⁷. Сидовите покрај овој канал биле изградени од чакал, кршени камења и тули со варов малтер како врзиво. Лицата им биле

¹⁷⁸⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 91.

¹⁷⁸¹ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 64.

¹⁷⁸² Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 87; Корачевиќ, *Скупи*. 89.

¹⁷⁸³ Корачевиќ, *Скупи*. 131.

¹⁷⁸⁴ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 87; Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 36.

¹⁷⁸⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 87-88.

¹⁷⁸⁶ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88-89.

¹⁷⁸⁷ Во истиот труд се споменува дека тубусите биле поставувани во сеуште свеж малтер налиен врз поплочување од тули. Веројатно треба да се има во предвид дека од нивото со тулите до постариот под, до којшто биле фундирани сидовите покрај каналот постоел насип од земја и поретко камења во висина од 0,20 m (Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 89, 90). Според В. Лилчиќ вертикалните цилиндрични суспензури (0,20-0,24 x 0,50 m) лежеле врз долниот под од тесни тули (0,27 x 0,153 x 0,075 m) положени врз набиена земја (Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 35).

измалтарени со хидростатен малтер. Овие сидови на нивото од сочуваното круниште биле пошироки (0,40 m) отколку во основата¹⁷⁸⁸. Додека градбата била во функција овој канал бил затворен со бипедални тули (0,60 x 0,60 x 0,08 m)¹⁷⁸⁹. Подот во тепидариумот бил од варов малтер и толчени тули врз подлога од ситни камчиња и толчена тула. Површината му била премачкана со хидростатен малтер¹⁷⁹⁰, слично како и во другите простории¹⁷⁹¹. Подот од калдариумот не бил сочуван.

Архитектонска декорација

Врз северозападниот и североисточниот сид од централната просторија на комплексот, работно наречена „свечена“¹⁷⁹², биле откриени остатоци од сидно сликарство. Врз нив била изведена имитација на облога со мермерни плочи (дел со имитација на мермерна инкрустрација) помеѓу столбови (Фот. 326). Сликаството било поделено во хоризонтални зони, а претставите преминувале од еден на друг сид. Нешто што И. Кузмановски го интерпретира како последица на користење на шаблони¹⁷⁹³. *In situ* била сочувана била само долната зона изведена врз цоклето. Како подлога бил искористен груб малтер од песок, речни камчиња, вар, фрагменти керамика и слама. На некои места под овој слој, фугите од сидот биле полнети со глина, песок и парчиња вар. Врз грубиот слој малтер бил нанесен слој фин малтер од вар, песок и мермерна прашина. Во различни делови бил употребен различен процент од овие материјали. Врз некои од пронајдените фрагменти од малтер со сликарство биле констатирани негативи од трски, заради што биле интерпретирани како сликана декорација врз таванот од просторијата. Како техника биле употребени фреско, комбинација од фреско и секо техника (во изведбата на деталите), а во дел била применета и само секо техника¹⁷⁹⁴. Низ рушевините биле констатирани и фрагменти од штуко декорација¹⁷⁹⁵.

Градежни фази и датирање

Врз основа на стилските карактеристики на сидното сликарство во „свечената“ просторија од градбата, подигањето било датирано најдоцна при крајот од 3 в. или почетокот од 4 век, време

¹⁷⁸⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88-90.

¹⁷⁸⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 91; Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 35-36.

¹⁷⁹⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88.

¹⁷⁹¹ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 156.

¹⁷⁹² Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 156.

¹⁷⁹³ И. Кузманоски повикувајќи се обрасци, претпоставува дека постоеле и средна и горна зона (Игор Кузманоски, “Сидното сликарство од градската вила во Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 [2010], 227-230). Во овој труд И. Кузманоски прави детален опис на сидното сликарство.

¹⁷⁹⁴ Кузманоски, “Сидното сликарство од градската вила.” 231-232.

¹⁷⁹⁵ Кузманоски, “Сидното сликарство од градската вила.” 226, заб. 4.

на Константин (306-337)¹⁷⁹⁶. Според карактеристиките пак на термалниот дел датирањето било широко, во доцноантичкиот период¹⁷⁹⁷. Како *terminus ante quem* за излегувањето од употреба на градбата треба да се има во предвид изградбата на Базилика II во втората половина или при крајот од 5 век. Според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска, градбата кон северозапад интерпретирана како Градба под Базилика II, била секундарно изведено проширување на градската вила во доцниот 4 век. На истото место тие изнесуваат мислење дека Villa Urbana била во функција до крајот од 4 век¹⁷⁹⁸.

Водовод / Одвод

Врз основа на техничката и фото документација, канал со насока северозапад-југоисток бил лоциран јужно од јужниот ѕид од јужниот кораб и северозападно од крстилницата (Фот. 182, План 38). Без поконкретни информации за висината на којашто се наоѓал и за неговиот пад, не би навлегувале во интерпретација. Според Д. Кораќевиќ функцијата на овој канал била поврзана со термалниот дел од вилата¹⁷⁹⁹.

Стратиграфија и оштетувања

Северозападниот дел од тепидариумот и генерално трмалниот дел од вилата и дел од Базилика II биле изградени врз постара градба од 2-3 век. Оваа постара градба се протегала и во источен правец под вилата. Сидовите од оваа градба широки 0,35-0,40 m биле од кршени камења залиени со големо количество бел (варов) малтер. Подот бил изведен со слој од сив малтер, под којшто не била констатирана субструкција¹⁸⁰⁰.

Тепидариумот и особено калдариумот биле многу сериозно оштетени¹⁸⁰¹. Како што веќе беше истакнато, врз северозападниот термален дел од градбата бил изграден југоисточниот дел од Базилика II. Притоа некои од сидовите од вилата биле употребени како темел. Во јужниот дел од калдариумот бил направен обид за трансформација во крстилница во рамките на Базилика II, но заради предвременото рушење на црквата оваа идеја најверојатно не била остварена.

¹⁷⁹⁶ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 157; Кузманоски, “Сидното сликарство од градската вила.” 232.

¹⁷⁹⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 91; Кораќевиќ, *Скупи*. 93.

¹⁷⁹⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 60, заб. 41.

¹⁷⁹⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88.

¹⁸⁰⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 86.

¹⁸⁰¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 87, 88.

Римски домус кај Југоисточен бедем (*Scupi*, поч. 4 в. - кр. 4 в.)

Просторна организација и комуникации

Новооткриениот римски домус бил лоциран во југоисточниот дел од градот, под доцноримскиот југоисточен бедем (Фот. 327). Линијата на северозападната фасада од градбата и улицата покрај неа апсолутно одговараат со линијата на протегање на улицата *cardo*. Со тоа само уште еднаш се потврдува исклучително високото ниво на почитување на ортогоналната организација во инсули констатирана на широк простор во *Scupi*. Досега биле отворени поголем дел од западниот и делумно од централниот дел од градбата. Југозападниот дел од градбата бил развиен околу атриум според И. Кузманоски или перистил според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска (План 65)¹⁸⁰², а североисточниот околу двор. Просторот од атриумот заграден со камени блокови, според И. Кузманоски имал функција на плиток базен. Со оглед на позициите на атриумот и дворот е невозможно да се реконструира нивен аксијален распоред (Фот. 328). Градбата била лоцирана во југозападниот агол од првата инсула, а на југозапад се протегала до *decumanus maximus*¹⁸⁰³.

Според И. Кузманоски атриумот бил јадрото околу коешто се развила целата градба. Кон северозапад коридорите околу импловиумот биле констатирани две, а кон север и североисток уште четири простории. Во североисточната половина од големата правоаголна просторија лоцирана кон североисток од североисточниот коридор од атриумот бил инсталиран систем за затоплување преку хипокауст¹⁸⁰⁴. Кон североисток од овие конструктивно поврзани простории бил лоциран голем двор на чијашто северозападна страна до улицата биле констатирани најмалку четири простории, а уште една просторија се наоѓала на југозапад од дворот¹⁸⁰⁵.

Сериозните оштетувања врз градбата го отежнуваат утврдувањето на комуникацијата внатре во неа. И. Кузманоски бил со став дека вестибулот бил на северозападната страна, т.е., дека

¹⁸⁰² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 51. На истото место види и страни 62-63 со забелешките.

¹⁸⁰³ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 51, заб. 16; Игор Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем во Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019), 346. Ова е апсолутно прифатливо размислување од две причини. Најпрво, откриен бил само североисточниот дел од атриумот на градбата, а како втор аргумент е растојанието од околу 27,50 m до претпоставеното протегање на *decumanus maximus*. Ова е премал простор за да се очекува друга градба, но сосема доволен за да се смести останатиот дел од атриумот и претпоставените југозападни простории покрај улицата. Дополнително, протегањето на *decumanus maximus* на југоисток било индиректно потврдено со констатираната линија на патот којшто поминувал низ Југоисточна некропола.

¹⁸⁰⁴ Сепак отсуството на покомплексен систем за довод и одвод на вода го исклучува постоењето на балнеум (Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 352).

¹⁸⁰⁵ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 53. На истото место и за претпоставените функции на просториите.

влезот бил од улицата *cardo*¹⁸⁰⁶. Сепак, ако се има во предвид претпоставката дека градбата на југозапад се ширела до *decumanus maximus*, не треба да се отфрла и таа страна како потенцијална локација на главниот премин кон градбата¹⁸⁰⁷. Според И. Кузманоски не постоела комуникација помеѓу североисточниот коридор од атриумот и просторијата со подно загревање, додека Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска имале спротивно мислење (Фот. 329)¹⁸⁰⁸. Врз основа на техничката документација со поголема сигурност може да се заклучи дека во југозападниот дел од комплексот, комуникација постоела помеѓу просторијата со подно загревање и малата правоаголна просторија северозападно од неа¹⁸⁰⁹. Прагот иако широк само 1,00 m, најверојатно носел двокрилна врата. Во североисточниот дел, најверојатно постоеле два премини на северозападната страна од дворот коишто воделе до двете простории покрај улицата, блиски до комплексот со атриум (Фот. 330).

Градежен и конструктивен систем

Темелите и долните делови од надземните сидни партии биле изградени во *opus incertum* од обработени камења поврзани со варов малтер. Врз нив лежеле сидни платна изградени од плитар. Во североисточниот дел од комплексот била констатирана тенденција за хоризонтално редување на камењата¹⁸¹⁰. И. Кузманоски претпоставува дека североисточниот дел со двор бил секундарно приклучен кон комплексот со атриум и дека првично се наоѓал во рамки на друга куќа¹⁸¹¹.

Атриумскиот базен (*impluvium*) според И. Кузманоски или перистил според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска, бил заграден со камени блокови. Според Кузманоски бил тетрастилен тип на атриум, а Јованова и Ончевска Тодоровска заради нецелосната истраженост, прашањето го оставаат отворено, иако алудираат на тристран псевдоперистил (Фот. 331)¹⁸¹². И. Кузманоски ваквата интерпретација ја базирал на пронајдената база од столб. На северозападниот сид од базенот, во непосредна близина на базата бил поставен цилиндар од бунар, којшто според Кузманоски најверојатно во секундарна употреба.

¹⁸⁰⁶ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 347.

¹⁸⁰⁷ Со идентично размислување биле и Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска (Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 51, заб. 16).

¹⁸⁰⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 56; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 351. Сепак се чини дека заради оштетувањето на сидот е тешко да даде било каква констатација.

¹⁸⁰⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 58; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 353.

¹⁸¹⁰ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 59.

¹⁸¹¹ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 354.

¹⁸¹² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 53-54, заб. 27, 55.

Во атриумскиот базен биле констатирани три нивоа, првото со чакал набиен во дебелина од 0,10 - 0,15 m, врз кој бил насипан слој од речни камења со различна големина, а најгоре врз подлога од малтер било изведено водоотпорно поплочување со камења и тули (Фот. 332)¹⁸¹³. Коридорите околу импловиумот биле од набиена глинеста земја. Дворот бил одделен од тремот северозападно од него со преграда од камени блокови со правоаголна форма. Внатрешниот дел од дворот бил поплочен со масивни камени плочи¹⁸¹⁴.

Подовите во просторијата со подно загревање и малата правоаголна просторија северозападно од неа, со којашто и непосредно комуницира, биле од дебел слој хидростатен малтер. Тој во просторијата со загревање се ширел и во североисточниот дел, над хипокаустот. На ниво под подот двата дела биле поделени со сид¹⁸¹⁵. Суспензурата била изведена од вертикално поставени тубуси со различна големина и форма, коишто подот го држеле на висина од две стапки. Вкупно деведесет и еден тубус или сидани столпчиња (7 x 13) на меѓусебно растојание од околу 0,52 m лежеле врз квадратни или кружни кули, необработени камења или директно врз долниот под од хипокаустот, фиксирани со малтер. Од страните тубусите имале триаголници отвори заради циркулација на воздух и отпорност на пукање при изложување на голема топлина. Врз нив лежеле тули со големи димензии врз коишто бил налиен слојот малтер со крупни фрагменти толчени тули премачкан со црвена глазура¹⁸¹⁶. Префурниумот бил лоциран на југоисточната страна од просторијата¹⁸¹⁷. Покрај еден од надолжните сидови од хипокаустот на висина на подот биле констатирани ситни фрагменти од хоризонтално поставени керамички цевки за коишто било претпоставено дека се дел од системот за циркулација на воздух или од некој систем за дренажа¹⁸¹⁸. Според Ј. Јованова и М. Ончевска Тодоровска просторијата била загревана и преку сидовите¹⁸¹⁹.

Во градбата биле откриени и фрагменти од столбови¹⁸²⁰.

Остатоци од покривна конструкција биле констатирани во надолжниот коридор покрај атриумот и коридорот во тремот северозападно покрај дворот¹⁸²¹.

¹⁸¹³ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 55; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 348.

¹⁸¹⁴ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 352.

¹⁸¹⁵ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 351.

¹⁸¹⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 56, заб. 30.

¹⁸¹⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 58.

¹⁸¹⁸ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 351.

¹⁸¹⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 56, заб. 30. Оваа интерпретација ја базирале на откриените вертикални цевки од помали тубуси, под малтерата облога во источниот сид.

¹⁸²⁰ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 353.

¹⁸²¹ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 349, 353.

Архитектонска декорација

Од архитектонската декорација на комплексот биле пронајдени еден јонски капител, еден капител за пиластер и други фрагменти од декорацијата на градбата¹⁸²². Во просторијата со подно загревање биле откриени фрагменти од раскошна архитектонска декорација. Притоа дел припаѓале на штучо декорација со венец изведен во горните делови од сидовите, а дел врз долниот дел од сидовите (Фот. 330). Фината гипсена маса којашто била релјефно моделирана, како подлога имала слој од хидростатен малтер нанесен врз слој варов малтер со којшто биле покриени сидовите. Тежината на сидната облога се држела врз железни клинови забиени хоризонтално во сидовите на висина од една римска стапка. Со сидно сликарство бил покриен и останатиот дел од сидовите¹⁸²³. Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска споменуваат и облога со мермерни плочки¹⁸²⁴.

Градежни фази и датирање

Во градбата биле констатирани две генерални градежни фази. Според движниот инвентар првата фаза била датирана во доцен 2 в. или во првата половина кон средината од 3 век. На крајот од 3 в. градбата била насилно срушена¹⁸²⁵. Во втората фаза градбата најверојатно била во функција од крајот на 3 в., и во текот на речиси цел 4 век¹⁸²⁶. Со дополнителни градежни интервенции во рамките од втората фаза градбата била обновена и проширена¹⁸²⁷. Во тој контекст се споменува истовременото или секундарно доградување на североисточниот комплекс околу дворот кон југозападниот комплекс со атриум¹⁸²⁸. Иако доградени, сидовите од североисточниот дел биле темелени до иста длабочина со тие во југозападниот дел.

Водовод / Одвод

Врз основа на постоењето на цилиндар од бунар констатиран врз североисточниот раб од преградата околу перистилот (атриум), Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска биле со став дека

¹⁸²² Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 353, сл. 6-8.

¹⁸²³ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 351.

¹⁸²⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 56. На истото место и за нивните размислувања околу функцијата на просторијата.

¹⁸²⁵ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 45-46, 52.

¹⁸²⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 46, 52, 53, 59-60, ; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 354. Рушењето на оваа градба било поврзано со наводниот напад на Готи и Херули во 268-269 год., а на втората фаза со нестабилноста предизвиката од Готите при крајот од 4 век. Датирањето на градбата било аргументирано и со пронајдените тегули со печат од туланата на Марк Валериј Пакациј, чиешто функционирање врз основа на датирањето на гробови во коишто биле вградени керамички елементи со истиот печат било датирано во втората половина од 3 в., и почетокот од 4 век. Како хронолошки индикатор за рушењето на градбата во контекст на историските случувања била и една фибула (Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 59-60, заб. 40, 60, 178-179, кат. бр. 17).

¹⁸²⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 46.

¹⁸²⁸ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 352.

до градбата не стугнувала водоводна линија¹⁸²⁹. Одводен канал бил констатиран во аголот покрај источниот ограден ѕид од отворениот простор¹⁸³⁰.

Стратиграфија и оштетувања

Под доцноримскиот домус биле констатирани два населбински слоеви датирани во периодот од доцен 1 в. до доцен 2 в. / ран 3. век¹⁸³¹. Камени блокови од портик или перистил биле констатирани на пониско ниво во правец кон север од откриениот атриум од втората фаза (Фот. 331, Фот. 332). Отворите во базите од преградата на постариот перистил служеле за заглавување на дрвени столбови за покривот од тремот. Внатрешно покрај блоковите бил констатиран слој чакал, и наместа подно ниво од малтер. Подлогата во постариот перистил била водоотпорна. Биле констатирани негативи и сочувани темели од два зида (широки 0,55 m) изградени од белутраци и калов малтер¹⁸³². Постариот перистил и овие ѕидови биле интерпретирани како прва фаза. Со нивелирање на рушевините од градежна керамика од оваа фаза била создадена подлога за нивоата на газење од втората фаза¹⁸³³. Сепак, со оглед на тоа што не биле констатирани ѕидови од затворени целини, би требало да се биде претпазлив дали воопшто станува збор за истата градба. Прашање е зошто не биле искористени старите блокови и зошто наместо обнова на старата, целосно нова конструкција била изградена кон југ од постарата. После излегувањето од употреба на домусот на крај од 4 в., дел од ѕидовите биле надградени, а во дел биле подигнати и преградни ѕидови. Новите простории со помали димензии генерално го следеле габаритот на постарата градба. На тој начин со адаптирање на старата градба биле создадени нови простории со коишто бил окупиран и дел од улицата¹⁸³⁴. Во средината или на крајот од 5 в. и почетокот од 6 в., врз домусот и врз овие простории бил изграден доцноримскиот југоисточен бедем (Фот. 333).

¹⁸²⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 55.

¹⁸³⁰ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 55; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 349.

¹⁸³¹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 44. Првиот слој лоциран директно врз здравица бил со големо количество фрагментирана покривна керамика помешана со садова керамика. Не е јасно дали слојот бил насипан или интактен. Врз него бил констатиран слој акумулиран како последица на горење на архитектура од дрво, плитар и глина. Не било јасно и дали станува збор за еден или два населбински хоризонти. Врз овие рушевини биле изградени улицата и т.н. Римски домус со атриум.

¹⁸³² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 52.

¹⁸³³ Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 349.

¹⁸³⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИИ*. 46-47.

Градба со апсидална просторија кај Југоисточен бедем (*Scupi*, 4 в.)

Оваа градба била изградена кратко после втората фаза од „Источно кардо 1“ и римскиот домус¹⁸³⁵. Лоцирана била северозападно покрај улицата и имала идентична ориентација со домусот, следствено на воспоставента урбана мрежа во *Scupi* (План 65). Во суштина бил откриен југоисточен дел од мала правоаголна просторија со вградена апсида на североисток. Сидовите биле изградени од правилно редени камења и варов малтер во солидна техника. Во југозападниот дел од просторијата бил констатиран заграден простор со правоаголна форма со нејасна функција, најверојатно поврзана со вода (Фот. 334)¹⁸³⁶. Во просторијата биле откриени и остатоци од систем за подно затоплување. Градбата била интерпретирана како уште еден домус, а просторијата со апсида како трпезарија. Врз основа на движните наоди и сличноста во техниката на зидање и употребените градежни материјали со втората фаза од домусот, оваа градба била датирана во 4 век. Со изградбата на т.н. Градба западно бедемот оваа градба била оштетена¹⁸³⁷.

Југозападен субурбиум (*Stobi*, кр. 4 в. – кр. 6 в.)

Со заштитните археолошки истражувања преземени во 1992 и 1995 год. заради трасирање на автопатот Е-75, на просторот југозападно од бранетиот периметар на *Stobi*, на релативно голема површина биле откриени градби со повеќенаменска функција¹⁸³⁸. Иако градбите биле со доминантно станбена намена, наместа биле констатирани складишни и помошни простории коритени за производство и преработка. Просторот врз којшто била изградена овој субурбан населбен квартал, во периодот од 1 в. пр.н.е. до првата половина од 4 в. бил интензивно користен како некропола¹⁸³⁹. Субурбаната населба кон североисток се протегала до самиот бедем, за кого и биле доградени сидови¹⁸⁴⁰, а кон југоисток била организизирана на тераси и се спуштала до просторот од стопите за аквадуктот покрај Црна Река¹⁸⁴¹. Ниско сочуваните темели (широки 0,30 – 0,40 m) од мали камења, фрагментирана градежна керамика и калов малтер, во горните зони биле надсидани со плитар (Фот. 335). Во некои сидови биле употребени и сполии.

¹⁸³⁵ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 46.

¹⁸³⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 68, заб. 64.

¹⁸³⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 69.

¹⁸³⁸ Документацијата од ископувањата на овој населбен комплекс не ни е достапна.

¹⁸³⁹ Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 32-33. Според Al B. Wesalowsky просторот бил користен како некропола до крајот од 4 в. и почетокот од 5 век (Wesalowsky, “Burial Customs.” 104).

¹⁸⁴⁰ Ivan Mikulčić и Velika Dautovska, “STOBI – I Antička nekropola,” *Arheološki pregled* 7 (1965), 128.

¹⁸⁴¹ Во понискиот дел накај реката градбите биле многу оштетени.

Комплексот функционираше во периодот помеѓу втората половина или поверојатно крајот од 4 в. и крајот од 6 век¹⁸⁴². Во определувањето на *terminus post quem* за населбата врз Западна некропола послужило наоѓањето на засводена гробница со големи димензии, во којашто биле погребани дури 57 покојници¹⁸⁴³. На тој простор било пронајдено депо (депоа) со *terminus post quem* за полагањето во 430-437 година¹⁸⁴⁴. Во градбите биле констатирани три градежни фази.

Патот којшто почнувал и завршувал на Porta Heraclea поминувал директно низ населбата надвор од бедемите. Откривањето на одводен систем со шахти, којшто бил во функција во 5-6 век, упатува на повисоко ниво на организација во населбата¹⁸⁴⁵. Тој се протегал и во правец кон југоисток кон Црна Река. Според Љ. Цидрова станувало збор за економски добро ситуирано население коешто можело да си дозволи да живее во голему куќи коишто потсетуваат на градските вили, но изградени од поскупоцен по квалитет материјал¹⁸⁴⁶.

Сектор IV – „Extra muros“ (Heraclea Lynkestis, ср. 4 в. - кр. 5 в. / поч. 6 в.)

Во субурбиумот од *Heraclea Lynkestis* или работно наречениот Сектор IV - extra muros простор, биле пронајдени две градби, една вила изградена во втората половина од 3 в. и континуитет на човечки активности до 6 в. и една базилика од 6 век. Покрај овие две градби коишто се предмет на посебни анализи, констатирани биле и остатоци од други градби коишто егзистирале на овој простор во текот на втората половина од 4 век¹⁸⁴⁷. Во остатоците од некои градби била

¹⁸⁴² Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 33. Според Љ. Цидрова интензивните градежни работи поврзани со подигањето на населбата започнале во првата половина од 4 век (Ljubinka Džidrova, “Late Antique Towns on the Territory of the Republic of Macedonia and the Transition from Antiquity to the Middle Ages” (MA, Budapest, Central European University, 1995), 95). На истото место споменува и бројни дополнителни градежни зафати изведувани врз градбите, што пак укажува на релативно долга егзистенција, со сигурност потврдена до времето на владеење на Јустинијан. Зачудува фактот што во науката било апсолутно заобиколено постоењето на голема отпадна јама, пронајдена во 1992 година во рамките на заштитните ископувања на југозападниот субурбиум, а во којашто според Љ. Цидрова имало садова керамика датирана во периодот 7 – 9 век (Džidrova, “Late Antique Towns.” 98).

¹⁸⁴³ Со датирањето на нејзината изградба во средината од 4 в. била една од најстарите гробници од таков тип во Р. Македонија (Лилчиќ, “Ранохристијанската засводена гробница.” 146-151). Големiot број покојници во една гробница упатува на нејзина потенцијална реупотреба, во услови на потреба од брзо и безбедно погребување на поголема група покојници.

¹⁸⁴⁴ Милена Решкова, “Монетни депоа од Стоби” (магистерски труд, Скопје, Св. Кирил и Методиј - Скопје, Р. Македонија, 2019), 80, не публикуван.

¹⁸⁴⁵ Дната од шахтите изградени од плочести камења не биле поплочени (Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 35).

¹⁸⁴⁶ Džidrova, “Late Antique Towns.” 95.

¹⁸⁴⁷ Помеѓу движниот археолошки материјал датиран во 4 в., начести биле монетите исковани од Валенс (364-375) и Теодосиј (379-395), (Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 140).

идентификувана и втора фаза. Овој простор останал *extra muros* дури за време на Анастасиј (491-518), кога бил изграден т.н. внатрешен бедем (План 3)¹⁸⁴⁸.

При истражувањата биле констатирани темели од срушени секуларни градби подигнати со необработени камења поврзани со калов малтер¹⁸⁴⁹. Подните нивоа од овие градби биле од набиена земја. Врз основа на евидентираната градежна керамика покривите им биле од тегули и имбрекси. Остатоците биле многу фрагментирани¹⁸⁵⁰. Во контекст на вилата пронајдена кај „Авторемонт“, градежните зафати и човечките активности во рамките на третата фаза на вилата биле синхрони со тие во останатите градби од населбата.

Живеењето и активностите на луѓето во овој дел од *Heraclea Lynkestis* било со доминантно двоен, станбен и занаетчиски карактер. Недвосмислени податоци во прилог на ова тврдење биле пронајдени на просторот околу и под Базилика D¹⁸⁵¹. При истражувањата биле пронајдени голем број на монети, хронолошки идентификувани во распон од Констанциј II (337-361) до Лав I (457-474). Според степенот на циркулација на емисиите од конкретни владетели, монетаризацијата на активностите во овој дел од населбата кулминирала во периодот од втората деценија на 4 в. и почетокот од 5 век. Од нејасни причини во првите неколку декади од 5 в. човечките активности на овој простор биле со сериозно намален интензитет. Во тој период или најдоцна во средината од 5 в. градбите настрадале во пожар¹⁸⁵². Како дополнителна причина за падот на квалитетот на живеење на овој простор, доколку и воопшто бил позначајно населен, може да се земе и изградбата на внатрешниот бедем. Потег со којшто овој дел од населбата останал надвор од бедемите.

На просторот јужно од јужна порта кон реката Сива Вода исто така биле констатирани архитектонски остатоци адтирани во доцноримскиот период¹⁸⁵³. Во еден сид биле употребени две скулптури. Женската скулптура била датирана во хеленистичкиот период, а другата била претстава на римски граѓанин.

¹⁸⁴⁸ Манева, “За карактерот и времетраењето.” 184.

¹⁸⁴⁹ Манева, “Резултати од заштитните ископувања.” 138.

¹⁸⁵⁰ Според Е. Манева причина за неоткривањето на поголеми примероци од покривна градежна керамика можеби било последица на нивна реупотреба во друг контекст.

¹⁸⁵¹ Во рамките на населбата биле пронајдени суровини и полуфабрикати подготвени за преработка и производство, стаклена и метална згура, алати, печки со потковичеста форма, „работни“ платформи. Сето ова покажува на интензивни занаетчиски активности (Манева, “За карактерот и времетраењето.” 176, 179).

¹⁸⁵² Манева, “За карактерот и времетраењето.” 181, 184.

¹⁸⁵³ Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

Теодосијанска палата и Палата на Партениј (Стоби, кр. 4 в. - 6 в.)

Комплексот од простории изградени околу два перистили на просторот помеѓу Via Principalis Inferior и Via Principalis Superior, југозападно од Via Theodosia во минатото бил именуван како Теодосијанска палата или како Палата на Партениј (План 66)¹⁸⁵⁴. Неправилната четириаголна форма била последица на протегањето на Via Principalis Inferior, којашто минимално ја променува насоката на протегање кај раскрсницата со Via Theodosia, кај источниот агол од градбата. Иако многу е дискутирано околу тоа дали станува збор за една или две градби споени во рамките од една инсула, она што е сигурно е дека на ниво на прв кат тие два комплекси меѓусебно немале директна комуникација. Без оглед на тоа дали на вториот кат постоела комуникација, комплексот околу поголемиот перистил поседувал карактеристики на јавна градба (Фот. 336). За разлика од него, помалиот комплекс лоциран во јужната четвртина од инсулата, според повеќе истражувачи имал специфики на приватна градба (Фот. 337). Според некои истражувачи просториите околу помалиот перистил биле интерпретирани како гинекајон во рамките од палатата¹⁸⁵⁵. Во анализата на градбата заради практични причини комплексот простории околу поголемиот перистил ќе бидат именувани како Теодосијанска палата, додека просториите околу помалиот перистил како Палата на Партениј.

Теодосијанска палата

Просторна организација и комуникации

До Теодосијанска палата воделе три премини. Еден премин водел од југоисток од Via Principalis Inferior, друг од североисток од Via Theodosia, а трет од југозапад од улицата што ги поврзува Via Principalis Superior и Via Principalis Inferior (Фот. 338). Преку последниот премин улицата со коридор била директно поврзана со југозападниот коридор покрај перистилот. До него се слегувало преку скали со најмалку две стапалки (Фот. 339). Само не е јасно дали преминот бил директно покрај улицата или на југоисточната страна преку правоаголната просторија покрај улицата. Според Б. Несторовиќ, просториите од двете страни на коридорот којшто водел до

¹⁸⁵⁴ Именувањет на комплексот околу големиот перистил како Теодосијанска палата започнало во осмата деценија од 20 век. Претходно и покрај отсуството на комуникација помеѓу комплексите околу двата перистили, градбата во целата инсула била именувана како Палата на Партениј. Причината за ова именување било наоѓањето на цилиндричен бронзен печат во којшто било врежано името Партениј (Владимир Р. Петковиќ, “Историско-уметнички музеј у 1930 години,” *Годишњак на Српска краљевска академија XXXIX* (1930) [1930], 190).

¹⁸⁵⁵ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 119; Микулчиќ, *СТОБИ*. 172.

перистилот биле со економска функција¹⁸⁵⁶. Една до максимум три мали простории биле лоцирани помеѓу коридорот и апсидата од триклиниумот (Фот. 340). На површина од теренот се познаваат единствено слаби контури од сидови.

Во јужниот дел од комплексот, во аголот помеѓу Via Theodosia и Via Principalis Inferior бил поставен четириаголен двор, од четирите страни заобиколен од четири коридори (Фот. 341). Преминот покрај Via Theodosia преку североисточниот коридор околу дворот поминувал директно низ дворот и се поврзувал на југозападниот коридор покрај него. Преминот од Via Principalis Inferior водел кон преку југозападен коридор на чијшто североисточен крај се наоѓал премин¹⁸⁵⁷. Преку тој премин постоела комуникација со коридорот којшто на североисток се поврзувал со североисточниот коридор покрај перистилот, а на северозапад комуницирал со тесната правоаголна просторија (Фот. 338). Североисточниот дел од таа просторија бил интерпретиран како латрина (Фот. 342)¹⁸⁵⁸, а на југозапад просторијата се спојувала со југозападниот коридор покрај перистилот. Пред спојот со коридорот покрај перистилот кон југоисток комуницирала со една мала правоаголна просторија без други комуникации.

Централното место во градбата го заземал перистилот, од три страни заобиколен од коридори. Преминот кон него бил од северозапад од поширокиот и пократок коридор. Преминот не бил поставен централно, туки бил повлечен кон југозапад (Фот. 336, Фот. 339). Иако на дел од основите на градбата, бази и столбови биле прикажани и на југозападниот преграден сид (План 66), сепак треба да се потенцира дека врз него не биле пронајдени ниту бази ниту столбови. Заради тоа не треба да се отфрла можноста за асиметрично решение на перистиолот. Од внатрешна страна покрај надолжните сидани прегради (стилобати?) биле заградени правоаголни простори, интерпретирани како места коишто биле хортикултурно уредени (Фот. 343). Во југоисточниот дел биле изведени еден правоаголен централен и два странични базени коишто на северозападната страна завршувале лачно. Страничните базени биле значително поплатки од правоаголниот (Фот. 344). Во југоисточниот сид од перистилот биле изведени седум ниши, по една во линија со

¹⁸⁵⁶ Богдан Несторовиќ, “Ископавања у Стобима,” *Starinar* VI (1931), 111-112. На тој простор била констатирана „сидана канализација и јасли“. Просторијата југоисточно од коридорот била интерпретирана како штала.

¹⁸⁵⁷ Овој премин не постои на првиот публикуван план од градбата (Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 110, сл. 1).

¹⁸⁵⁸ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 114; Petrović, “U Stobima danas.” 479.

помалите странични базени и пет над големиот базен (Фот. 345). Овој дел од перистилот носел раскошна архитектонска декорација¹⁸⁵⁹.

Подовите во коридорите околу перистилот биле на повисоко ниво од тој во перистилот. Североисточниот и северозападниот, којшто е и поширок од останатите два, биле со подови изведени во техника на мозаик (Фот. 343). Од северозападниот коридор преку четири широки премини со скали (по една до четири стапалки) се стигнувало до четирите простории покрај Via Principalis Superior (Фот. 346). Тие простории меѓусебно не комуницирале. На северозападната страна во првата просторија (броејќи од североисток кон југозапад) била изведена апсида. Втората и најголема просторија била интерпретирана како екседра¹⁸⁶⁰. Преминот кон третата просторија бил двоен, во средната поделен со база којашто веројатно носела столб. Покрај северозападниот ѕид била констатирана платформа врз којашто биле поставени четири столбови. Во проширувањата на страничните ѕидови биле употребени профилирани венци. Интерпретирана била како библиотека (Фот. 347)¹⁸⁶¹. Од четвртата просторија покрај чишто ѕидови биле поставени платформи-клупи, во правец кој југозапад покрај улицата една после друга биле поставени уште три простории¹⁸⁶². Премините помеѓу нив биле поставени во една линија¹⁸⁶³. На југоисток тие се граничеле со голем триклиниум до којшто се пристапувало преку премин од спојот помеѓу североисточниот и југозападниот коридор (Фот. 348). И до триклиниумот воделе скали со четири стапалки. На југоисток од него се наоѓале две простории коишто комуницирале меѓусебно. Со триклиниумот комуницирала само североисточната (Фот. 349). Како што беше и претходно истакнато, претпоставено е постоење на втор спрат.

Градежен и конструктивен систем

Ѕидовите од комплексот Теодосијанска палата биле изградени во *opus incertum* од обработени камења поврзувани со големо количество од варов малтер. Поретко, во ѕидовите биле користени хоризонтално или вертикално поставени цели и фрагментирани парчиња градежна

¹⁸⁵⁹ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 113; Владимир Петковиќ, “Античке скулптуре из Стобиа,” *Starinar* XII (1937), 12-35.

¹⁸⁶⁰ Во оваа просторија бил пронајден еден кемпфер капитал врз којшто бил изведен христов монограм (Владимир Р. Петковиќ, “Историско-уметнички музеј у 1929 години,” *Годишњак на Српска краљевска академија XXXVIII* (1929) [1930], 232).

¹⁸⁶¹ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 120.

¹⁸⁶² Во четвртата просторија биле пронајдени три ситно фрагментирани питоси (Петковиќ, “Историско-уметнички музеј у 1929.” 232).

¹⁸⁶³ Лоцирањето на кружна структура (бунар?) во последната западна просторија од градбата и нејзиното поврзување со водоводниот систем не била потврдена со поновите истражувања.

керамика. Двата странични базени во перистилот биле целосно изведени од тули и малтер (Фот. 344). Со тули биле изведени и лаците и подлогите во нишите над базенот (Фот. 345). Иако биле сочувани едвај неколку редови, од тули биле изведени и полукружните столпци врз коишто се потпирале масивните мермерни елементи употребени врз југоисточниот дел од големиот базен (Фот. 350). Според некои истражувачи, во помладите сидови биле користени „византиски“, додека во постарите римски тули. Според Ѓ. Мано-Зиси основна разлика помеѓу Палата на Партениј и Теодосијанска палата било тоа што во втората не биле констатирани сидови изведени во *opus mixtum*¹⁸⁶⁴. Заради засилувањето изведено од надворешна страна на апсидата во триклиниумот, изнесена била претпоставка за решение со свод (конха). Е. Kitzinger констатирал поголема сочуваност на сидовите во севезападниот дел од градбата споредено со висината на сочуваност на сидовите во југоисточниот дел¹⁸⁶⁵. Правоаголните простори лоцирани во рамки на перистилот користени за „хортикултурно уредување“ биле заградени со масивни камени блокови од песочник (Фот. 343). Еден од нив бил реупотребен епиграфски споменик.

Столбовите употребени за перистилот биле сполии¹⁸⁶⁶. Доколку се исклучат столбовите употребени на аглите, за североисточната колонада била употребени уште најмалку пет столбови, а за северозападната уште четири столбови (Фот. 336, Фот. 339). Според Е. Kitzinger разликите во висините биле решавани преку употреба на бази со различни висини¹⁸⁶⁷. Капителите со тордирани канелури биле изработени специјално за градбата. Според предложените реконструкции интерколумниите биле премостувани со архитрави¹⁸⁶⁸.

При истражувањата биле пронајдени поголем број на прозорски столбови и колонети. Покрај нивното постоење, масивноста и висината на некои од сидовите биле аргументи за претпоставениот втор спрат над просториите лоцирани југоисточно и северозападно од перистилот. Е. Kitzinger претпоставувал дека Теодосијанска палата и Палата на Партениј можеби

¹⁸⁶⁴ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 230. Мора да се истакне дека во *opus mixtum* биле конзервирани двата кратки сидови додадени секундарно во линија со стилобатите од двете страни на страничните базени. Тули биле констатирани и во североисточниот сид од градбата (покрај Via Theodosia), во линија со југоисточното лице од југоисточниот сид од перистилот.

¹⁸⁶⁵ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 118.

¹⁸⁶⁶ Според Ѓ. Мано-Зиси некои од реупотребените елементи биле изработени во 3 век (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 213).

¹⁸⁶⁷ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 119. На една од базите се забележуваат дентили, остатоци од рециклираниот архитектонски елемент употребен за нејзина изработка. Слична ситуација е констатирана кај еден капител во *Heraclea Lynkestis*.

¹⁸⁶⁸ Од аутопсија меѓу елементите собрани во лапидариумот беа констатиран повеќе делови од профилирани хоризонтални греди.

биле поврзани преку надворешни галерии лоцирани на вториот спрат¹⁸⁶⁹. Како аргумент против хипотезите за постоење на втор спрат е неоткривањето на скали. Во тој контекст не треба да се отфрла решение со дрвени скали. Д. Герасимовска претпоставува постоење на дрвени скали во дворот од Теодосијанска палата¹⁸⁷⁰.

Покривната конструкција била од тегули, најверојатно положени врз основа од дрвени греди.

Архитектонска декорација

При истражувањето била констатирана архитектонска декорација каква што не била откриена во ниту една од досега истражуваниите истовремени градби. Во техника на мозаик биле изработени подните нивоа во перистилот, во северозападниот и североисточниот коридор и во перистилот и во четирите простории помеѓу северозападниот коридор и Via Principalis Superior (Фот. 336, Фот. 339, Фот. 343, Фот. 346, Фот. 347). Во *opus segmentatum* бил изведен мозаикот во перистилот и во апсидата од триклиниумот (Фот. 348). Во *opus sectile* биле мозаиците во триклиниумот и во првата и третата просторија покрај Via Principalis Superior (броејќи од североисток накај југозапад), а во *opus tessellatum* биле изведени мозаиците во коридорите и тој во втората просторија.

Сидна мозаичка декорација била констатирана во четирите простории покрај улицата¹⁸⁷¹. Со облога од мермерни плочи биле решени и сидовите помеѓу премините коишто воде до нив (Фот. 346). Во пониските зони од сидовите во триклиниумот исто така била констатирана облога од мермер, а во горните зони било изведено сидно сликарство¹⁸⁷². За горниот дел од апсидата во триклиниумот било претпоставено решение со конха.

Според Б. Несторовиќ сидно сликарство било изведено врз голем дел од сидните површини. Претставени биле флорални и „архаични претстави“¹⁸⁷³.

Конструктивната и декоративната пластика била изведена од мермер со бела, сива и розова боја (бреча). Заради секундарно реупотребените столбови биле користени исто така реупотребени бази со различна висина¹⁸⁷⁴. На северниот агол од перистилот бил искористен столб со тордирани

¹⁸⁶⁹ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 121.

¹⁸⁷⁰ Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 65.

¹⁸⁷¹ Petrović, “U Stobima danas.” 478.

¹⁸⁷² Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 111; Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 120.

¹⁸⁷³ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 114.

¹⁸⁷⁴ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 119; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 213; Герасимовска, *Антички куќи*. 59.

канелури. Со тордирани канелури биле и капителите од колонадата на перистилот специјално изработени за таа намена. Канелирани биле и масивните мермерни елементи врз и покрај југоисточниот ѕид од големиот базен.

Употребената архитектонска декорација во градбата била заокружена со изведбата на југоисточниот дел од перистилот, базените и ѕидот со ниши. Седумте ниши од базенот биле изведени во *opus musivum* во разни бои¹⁸⁷⁵. Помеѓу нишите врз бази од бел мермер биле поставени колонети од мермер со зелена боја со јонски капители над нив¹⁸⁷⁶. Трите базени имале облога изведена од бели мермерни плочи¹⁸⁷⁷. На трите страни од правоаголниот базен биле вертикално поставени парапетни плочи од бреча, со декорација изведена во појас во највисокиот дел. Помеѓу нив врз полукружни ѕидани столпци во базенот стоеле масивни постаменти со полукружно изработено и со тордирани канелури декорирано лице (Фот. 350). При истражувањето во базенот биле пронајдени неколку скулптури од бронза¹⁸⁷⁸.

Водовод / Одвод

Според Ј. Петровиќ водата од североисточниот доаѓала до југозападниот и на крај завршувала во централниот базен¹⁸⁷⁹. На просторот југоисточно од коридорот кој од југозапад водел кон перистилот била констатирана ѕидана канализација¹⁸⁸⁰. Одржувањето на латрината лоцирана позади базенот можеби било изведувано преку канализирање на одводот од базенот. Водата од базенот била одведувана во правец кон североисток, а таа од латрината во ист правец преку одлично, со тули залиени со малтер затворен канал.

Паралелно покрај северозападниот раб од базенот во перистилот бил изведен канал. Помеѓу двете страни од североисточниот премин кон дворот, од аутопсија е констатирана линија од камења. Веројатно станува збор за пропаднат канал којшто водел кон *Via Principalis Inferior*, со шахта на северзападната страна покрај ѕидот¹⁸⁸¹.

Палата на Партениј

¹⁸⁷⁵ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 113.

¹⁸⁷⁶ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 119.

¹⁸⁷⁷ Она што може да се констатира на терен е дека дната од страничните базени биле поплочени со тули, а на дното од големиот базен има хидростатен малтер. Со тули бил поплочен и просторот помеѓу ѕидот со нишите и преградата од базенот. Констатирана е облога со плочи врз надворешното лице од страничните базени.

¹⁸⁷⁸ Петковиќ, “Античке скулптуре.” 12-35.

¹⁸⁷⁹ Petrović, “U Stobima danas.” 479.

¹⁸⁸⁰ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 112.

¹⁸⁸¹ Структура налик на праг била документирана на план од 1939 година (Ђорђе Мано-Зиси, “Урбанистички лик Стобија,” *Уметнички преглед* год. II, бр. 9 [1939], 267).

Просторна организација и комуникации

Палата на Партениј била лоцирана во јужната четвртина од инсулата којашто ја делат со Теодосијанска палата (План 66, Фот. 337). И кај оваа градба како и кај Теодосијанска палата, северозападниот дел, заклучно со перистилот бил паралелен со *Via Principalis Superior*, а деформацијата на основата настанало со ротирање на сидовите во југоисточната половина од комплексот. Главниот премин во градбата бил од југоисток преку улицата *Via Principalis Inferior* (Фот. 351)¹⁸⁸². Од преминот, во правец кон северозапад водел тесен коридор. Кон североисток преку мало проширување се стигнувало до една мала правоаголна просторија. Од тоа проширување кон југоисток постоел премин кон уште една просторија лоцирана покрај улицата (Фот. 352). На северозападниот крај од тесниот коридор постоела комуникација кон уште една просторија, лоцирана на неговата североисточна страна (Фот. 351)¹⁸⁸³. Од северозападниот крај кон југозапад, преку премин на крајот од уште едно мало проширување се стигнувало до спојот помеѓу североисточниот и југозападниот коридор околу перистилот (Фот. 353). На југоисток од спојот постоела комуникација кон една од поголемите простории во рамките од комплексот (Фот. 354). Нејзиниот југоисточен сид се граничел со *Via Principalis Inferior*, а на југозапад постоеле два премини кон просторијата лоцирана југоисточно спроти перистилот (Фот. 355).

Централно место во рамките од градбата заземал перистилот. Базенот се наоѓал на северозапад, а над него бил издигнат сид пред којшто биле поствени ниши изведени во камени блокови од песочник (Фот. 337, Фот. 356). Околу него се протегале четири коридори. Североисточниот коридор претставувал комуникација помеѓу југоисточниот и северозападниот коридор, додека југозападниот коридор, којшто бил и поширок од останатите, комуницирал единствено со југоисточниот коридор. Од југоисточниот коридор кон југоисток преку премин се стигнувало до просторијата со платформа поставена во југоисточниот дел покрај сидот којшто ја одделувал од улицата¹⁸⁸⁴. Платформата поплочена со камени плочи била повисока од нивото на

¹⁸⁸² Западниот агол од градбата бил истражуван одамна и не е јасен односот на палатата кон улицата којашто слегувала од *Via Principalis Superior*. Не е јасен ниту односот со двете простории југозападно од неа. Во секој случај, доколку со идни истражувања се покаже дека постоел и југозападен премин којшто водел директно во коридорот северозападно од перистилот, апсолутно би се компромитирале хипотезите за приватниот карактер на градбата. Ова особено, ако се земе во предвид површината на којашто се протега.

¹⁸⁸³ Во оваа просторија биле пронајдени повеќе питоси, од коишто три сеуште стојат вкопани во подот. Оваа просторија несомнено имала функција на складиште, но немаме информации за времето на таквата употреба (Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 112).

¹⁸⁸⁴ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 112.

подот за 0,40 m¹⁸⁸⁵. Ова е истата просторија со два премини кон североисточната страна спомената и претходно (Фот. 355, Фот. 357). Од североисточниот коридор кон североисток се наоѓала просторија со апсида на североисток. Во средината од тој премин била констатирана база за столб. Заради тоа било претпоставено постоење на двоен премин надвишен од две арки потпрени на страничните сидови (Фот. 337, Фот. 358). Како аргумент во прилог на ваквата интерпретација може да се третира и секундарно изградениот северозападен довратник.

На северозапад овој коридор се спојувал со северозападниот коридор, којшто поминувајќи позади базенот од перистилот завршувал нејасно.

Подот во перистилот бил поплочен со правилно наредени плочи од песочник. Во иста техника било изработено и дното од базенот¹⁸⁸⁶.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите во градбата биле изградени од обработени камења и варов малтер. Исклучително ретко биле употребувани цели или фрагментирани парчиња градежна керамика. Во *opus mixtum* била изведена единствено апсидата од просторијата североисточно од перистилот и северозападниот сид од перистилот, позади нишите (Фот. 356, Фот. 358).

Довратниците и прагот којшто водел до просторијата југоисточно од југоисточниот коридор покрај перистилот биле од репотребени мермерни елементи (Фот. 357).

При истражувањето беа констатирани одредени недоследности во контекст на уредувањето на перистилот. Имено, според првиот план публикуван од Б. Несторовиќ, како и според извештајот од В. Петковиќ перистилот имал колонади само на североисточната и југоисточната страна (План 67)¹⁸⁸⁷. Три бази беа евидентирани од аутопсија врз југозападниот стилобат, додека базите врз југоисточниот стилобат биле дислоцирани. И покрај постоењето на можност за асиметрично решение, по примерот од Теодосијанска палата, не треба да се отфрла идејата за перистил со колонади од трите страни. Ова особено заради лимитираниот достапен простор внатре во градбата, простор кој тешко дозволувал дополнителни поделби и ограничувања. Доколку се исклучат базите и столбовите од бел мермер и столбовите од бреча, сите употребени како сполии, значаен дел од елементите на перистилот биле во целост изведени од зелен песочник. Според димензиите и

¹⁸⁸⁵ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 121. Бидејќи во просторијата била проијадена и мермерна маса – *mensae*, заради што била (пре)интерпретирана како просторија со ритуална намена. Според Д. Герасимовска оваа просторија била во функција на *tablinum* или *cubiculus*.

¹⁸⁸⁶ Петковиќ, "Историско-уметнички музеј у 1930 години." 189.

¹⁸⁸⁷ Петковиќ, "Историско-уметнички музеј у 1930 години." 188; Несторовиќ, "Ископавања у Стобима." 110.

материјалот од којшто бил изведен најголемиот дел од архитектонската пластика може да се заклучи дека тие биле изработени посебно за оваа градба. Капителите биле изработени од бреча¹⁸⁸⁸. Врз основа на констатираните импости и арки изведени од тули, Е. Kitzinger предложил аркадно решени интерколумнии¹⁸⁸⁹. Пред ѕидот над базенот биле поставени седум ниши, изработени посебно во блокови од песочник (Фот. 337, Фот. 356).

Архитектонска декорација

Подот во просторијата со платформа во југоисточниот дел бил изведен во техника на мозаик во *opus tessellatum* (Фот. 359)¹⁸⁹⁰. Со мозаик во *opus sectile* бил и подот во малата просторија со апсида на североисток.

Врз импост капителите во релјеф биле изведени розети и крстови.

„ЗАТВОР“

На просторот југозападно од триклиниумот во Теодосијанска палата биле откриени две најверојатно подземни простории. Таваните на двете им биле изведени како полуцилиндрични сводови (Фот. 360)¹⁸⁹¹. Според Е. Kitzinger во просториите била депонирана садова керамика, а во едната бил пронајден и човечки скелет¹⁸⁹². Врз нив се наоѓала една просторија којашто со сигурност била заградена со ѕидови од три страни. Во неа при истражувањата бил констатиран натпис посветен на Клаудија Приска, свештеничка во храмот на Изида Лохија. Со поновите истражувања на поголемиот простор југозападно од Теодосијанска палата била откриена градба во чијшто рамки се наоѓале подземните и надземните простории и којашто од Палатата била одделена со улица. Со тоа недвосмислено биле побиени тезите за припадност на т.н. Затвор кон Палатата¹⁸⁹³.

¹⁸⁸⁸ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 214.

¹⁸⁸⁹ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 120.

¹⁸⁹⁰ Според Ѓ. Мано-Зиси овој мозик делел стилски карактеристики со мозаикот откриен во градбата именувана Казино (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 214).

¹⁸⁹¹ Petrović, “U Stobima danas.” 477.

¹⁸⁹² Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 128. Идентификувањето на скелет во близина на железни предмети (алки?) била и причината за работно име на овие простории „Затвор“.

¹⁸⁹³ За повеќе детали околу новата градба (комплекс од простории) ќе треба да се почека на публикување на резултатите од истражувањата. На терен од аутопсија беше забележано дека југоисточниот дел од тој простор бил претходно истражуван па покриен со земја. Потврда за тоа е реотривањето на голема фурна публикувана во извештаите од истражувањата спроведени пред Втора светска војна (Мано-Зиси, “Урбанистички лик.” 267). Последен план на којшто се појавила фурната бил планот кај (Константин Петров, “Истражувања на водоводниот систем во рановизантискиот Стоби,” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* кн. 19 [1967], 267–304), каде што била идентификувана како дел од водоводниот систем.

Градежни фази и датирање

Бидејќи се подетално образложени во делот каде што се анализира системот од улици во *Stobi*, нашиот страв е дека според примарниот аранжман габаритот на градбата бил помал, зашто преку целиот секундарно изграден југоисточен дел со двор претходно поминувала улица или бил дел од некој поширок отворен простор. Во два премини, биле констатирани секундарни санирања на доворотниците со тули и малтер (Фот. 338, Фот. 361). За првиот лоциран на северозапад од југозападниот коридор покрај дворот, може да се шпекулира дека претставувал секундарно пробиеан премин, после проширувањето на комплексот кон југоисток.

Секундарно, преку додавање на четири доворотници комуникацијата во североисточниот коридор покрај дворот била стеснета на два премини (Фот. 362). Не сме во можност да ја интерпретираме вертикалната линија во југоисточниот ѕид од триклиниумот, кон просторијата со којашто не комуницирал (Фот. 349).

Мора да се истакне дека во *opus mixtum* биле конзервирани двата кратки ѕидови додадени секундарно во линија со стилобатите од двете страни на страничните базени (Фот. 363). Тули биле констатирани и во североисточниот ѕид од градбата (покрај *Via Theodosia*), во линија со југоисточното лице од југоисточниот ѕид од перистилот (Фот. 364). Констатирано е и дека североисточниот ѕид од латрината бил дограден до ѕидот југоисточно од него. Тој ѕид најверојатно бил постар и секундарно разграден во ширина на североисточниот коридор (Фот. 365). Не е јасен односот на североисточниот ѕид од латрината, кон ѕидот со ниши над базенот. Нивото во големата просторија југозападно од југозападниот коридор било повисоко. О причини што премин помеѓу коридорот и просторијата бил секундарно затворен, можеби треба да се очекува дека тие некогаш комуницирале. Не е јасно зошто североисточниот ѕид од градбата во ширина на северозападниот коридор околу перистилот бил конзервиран како затворен премин (Фот. 366). Со оглед на техниката на ѕидање во долниот дел од ѕидот веројатно бил помлад и бил вкопан од повисоко ниво. Токму во тој дел ѕидот бил удвоен со ѕидот којшто ја заградувал просторијата со апсида на северозапад.

Во Палата на Партениј секундарно била изградена апсидата во малата просторија североисточно од перистилот и северозападниот доворотник од преминот што водел до неа (Фот. 358). Делот од градбата околу перистилот се наоѓа во исклучително лоша состојба. Ѕидот којшто од југозапад го заградувал југозападниот коридор покрај перистилот најверојатно бил додаден секундарно (Фот. 367). Со оглед на ситуацијата констатирана помеѓу две бази во југозападната

колонада, не треба да се исклучи секундарно преградување на просторот помеѓу колонадите (Фот. 337), аналогно со бројните други примери во други градби во *Stobi*.

Ѓ. Мано-Зиси согледувајќи ја градбата како целина со комплетната архитектонска декорација и просторна организација предложил аналогича со ориенталната и хеленистичка атмосфера во *Constantinopolis* во текот на последните децении од 4 век¹⁸⁹⁴, и градбата уште долго пред тоа ја датирал во 5 век¹⁸⁹⁵. Според него во градбата биле констатирани најмалку две градежни фази¹⁸⁹⁶. Д. Герасимовска дополнувајќи ги информациите од В. Петковиќ дава информација за три фази. Имено, Герасимовска била со став дека градбата била изградена во почетокот од 4 в., или можеби уште од крајот на 3 век. Во втората фаза (доцен 4 в. и прва половина од 5 в.) во градбата биле изградени ѕидови во техника со скроман квалитет, без малтер и без темели, а во третата фаза (средината од 5 в. до доцниот 6 в.) градбата ја запоседнале сточари со нивните стада¹⁸⁹⁷. В. Лилчиќ ги прифатил трите градежни фази, но оправдано не се согласува со датирањето на втората и третата фаза¹⁸⁹⁸. Во градбата биле откриени и доцноримски монети¹⁸⁹⁹. Сепак, и покрај многу логичниот наод, не располагаме со никакви информации за нивоата на подивите и нивоата на газење од градбите во 6 век.

Е. Kitzinger правејќи исклучително студиозна анализа, притоа се осврнал и на архитектонските елементи, и врз декорацијата, планот и на скулптурата. Непостоењето на аксијален ред на организација на просторот согласно римските правила го натерале да размислува за станбените градби во *Constantinopolis* за време на владеењето на Константин (306-337)¹⁹⁰⁰. Слични градби биле откриени и во *Antioch* во 2-3 в., како и во *Leptis Magna*. Иако Kitzinger укажува на потенцијално влијание од Сирија, се прашува дали всушност не станувало збор за паралелен развој на станбената архитектура во источниот Медитеран, и дали датирањето во 5 в. било

¹⁸⁹⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 213.

¹⁸⁹⁵ Ђорѓе Мано-Зиси, "Декоративна пластика у Стобима," *Уметнички преглед* год. IV, бр. 1-2 (1940), 41.

¹⁸⁹⁶ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 230.

¹⁸⁹⁷ Герасимовска, *Антички куќи*. 58-65; Дафина Герасимовска, "Доцноримски куќи во Стоби," *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* кн. 24(50) (1997), 415; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 66, 67.

¹⁸⁹⁸ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 888.

¹⁸⁹⁹ Монетите пронајдени во триклиниумот (или во просторијата со апсида на северозапад) биле исковани од Јустинијан (527-565), Јустин II (565-578), Маврикиј (582-602), (Владимир Р. Петковиќ, "VI - Историско-уметнички (Народни) музеј у 1927 години," *Годишњак на Српска краљевска академија XXXVII* (1928) [1929], 191; Петковиќ, "Историско-уметнички музеј у 1929 години." 234).

¹⁹⁰⁰ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 122.

оправдано¹⁹⁰¹. Најсигурен *terminus ante quem* за изградбата била изведбата на мозаиците во првите децении од 5 век¹⁹⁰².

Во Теодосијанска палата R. Kolarik разликувала две групи на мозаици. Во првата група постари мозаици ги вброила мозаиците во геометриски мотиви во коридорите и просторијата со мозаик во *opus tessellatum* покрај Via Principalis Superior¹⁹⁰³. Во втората група ги вброила мозаиците во *opus sectile*, тој во апсидата од триклиниумот, тој во перистилот и преправка на мозаикот во источниот дел од северозападниот коридор¹⁹⁰⁴. Како *terminus post quem* за мозаиците го искористила датирањето на изградбата на комплексот во втората половина од 4 в. или почетокот од 5 век. Врз основа на аналогии со другите градби, првите мозаици со геометриски мотиви биле изведени во првата половина или втората четвртина од 5 в., а за втората група како претпоставен датум за поставувањето била втората половина или крајот од 5 в. или почетокот од 6 век¹⁹⁰⁵. Еден исклучителен наод на пет монети под мозаикот во перистилот поставил *terminus post quem* за неговата изработка најрано во периодот 408-423¹⁹⁰⁶. Ѓ. Мано-Зиси бил со став дека мозаикот во просторијата со платформа во Палата на Партениј бил сличен со мозаиците во т.н. Казино¹⁹⁰⁷. Идентичен став имала и R. Kolarik и според стилот мозаикот го датирала во почетокот од 5 век¹⁹⁰⁸. R. Kolarik не споменува мозаик во *opus sectile* во малата просторија со апсида на североисток. J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси мозаиците во целата инсула ги датирале во почетокот од 5 век¹⁹⁰⁹. Г. Цветковиќ-Томашевиќ сите мозаици во Теодосијанска палата и Палата на Партениј ги датирала во првата половина од 5 век¹⁹¹⁰.

Теодосијанска палата врз основа на тордираните капители била подигната или пак темелно обновена во почетокот од 5 век¹⁹¹¹. С. Филипова го прифатила датирањето на капителите со

¹⁹⁰¹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 123.

¹⁹⁰² Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 127.

¹⁹⁰³ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 207

¹⁹⁰⁴ Преправањето на мозаикот било заради тоа што бил пресечен од канал. Сметаме дека треба да се има во предвид и дека техниката во којашто бил изведен мозаикот во перистилот е поврзана и со фактот што тој се наоѓал под отворено небо. Заради тоа големите камења и отсуството на детали, претставуваат помалку важен индикатор за неговата хронологија.

¹⁹⁰⁵ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 208, 212, 214, 216, 218, 219, 285, заб. 688.

¹⁹⁰⁶ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 285, заб. 689.

¹⁹⁰⁷ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 214.

¹⁹⁰⁸ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 134-135.

¹⁹⁰⁹ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 67, заб. 7.

¹⁹¹⁰ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 80.

¹⁹¹¹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 127; Според И. Николајевиќ-Стојковиќ новите капители биле специјално изработени во почетокот од 5 век за стари (реупотребени) столбови, истовремено со тордираните бази покрај базенот (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 16, заб. 51a). Со

тордирани канелури во почетокот од 5 век¹⁹¹². Според И. Николајевиќ-Стојковиќ во границите на *Stobi*, единствено камената архитектонска декорација од перистилот во палата на Партениј можела да се датира кратко после таа пронајдена во големата Епископска базилика. Нејзината изведба ја датирала пред 6 век¹⁹¹³. С. Филипова импостите за столбови и столпци и кемпфер капителот, сите изработени од зелен песочник ги датирала во 6 век¹⁹¹⁴.

Функција

Најголем дел од истражувачите на комплексот биле со мислење дека станува збор за градба со резиденцијална функција. Нашиот став базиран на повеќе аргументи е дека станува збор за *praetorium*, т.е. за седиште на воениот и/или цивилниот гувернер на провинција со седиште во *Stobi*. Обединувањето на јавната и приватната функција во еден комплекс апсолутно кореспондира со употреба на приватниот дел за гувернерот и неговото семејство и на јавниот дел како центар на управувањето со провинцијата. Комплексот има импозантни димензии и се наоѓа во јадрото од градот помеѓу две главни улици, што е одлична локација за спроведување на процесиите на гувернерот со другите носители на јавни функции - *officiales*. Дел од тие активности се случувале во големиот перистил. Дополнително, управувањето на провинцијата *Macedonia Salutaris*, колку и да било кратко нејзиното постоење, во секој случај било поврзано и со посебен простор за вршење на бирократските работи и администрацијата. Времето на основање на провинцијата апсолутно кореспондира со датирањето на мозаиците и целокупниот архитектонски аранжман во палатата. Со таквата функција на градбата може да се поврзи постоењето на голем триклиниум, перистил, најраскошна архитектонска и скулптурална декорација од сите останати досега откриени градби, штала (иако веројатно подоцна). Дополнително, опремена била со латрина, правоаголни простории распоредени во една линија (во *Dura Europos* и *Athenae* лоцирани покрај надворешни портици). Во комплексот недостигале балнеум¹⁹¹⁵, култно место, императорска скулптура, столб со натпис или сликана претстава на императорот и фамилијата. Не може со поголема сигурност ниту да се

споменатиот заклучок се согласил и В. Лилчиќ (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 888). Треба да се истакне дека еден од овие тордирани капители бил вграден како сполија во сидовите од просторија бр. 37 од Палата на Перистерија (лоцирана покрај *Via Principalis Superior*), (Филипова, *Рановизантиските капители*. 209 [кат. бр. 118]).

¹⁹¹² Филипова, *Рановизантиските капители*. 204-210 (кат. бр. 112-118).

¹⁹¹³ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 22, 32. Според Николајевиќ-Стојковиќ архитектонската декоративна пластика од перистилот, во целост изработена од ист камен била најмлад анамбл од тој вид во *Stobi*.

¹⁹¹⁴ Филипова, *Рановизантиските капители*. 249-255 (кат. бр. 174-183).

¹⁹¹⁵ Во време на Јустинијан (527-565) во *Constantinopolis* бањата се наоѓала на спрат.

идентификува просторија којашто би се користела како судница или *secretarium* (приватна просторија за судење и разговори). Во *Ptolemais* постоел простор за чекање со клупи за седење. Во тој контекст можеби треба да се размислува за третата просторија (броејќи од североисток кон југозапад) покрај *Via Principalis Superior*, во којашто покрај сидовите била изведена ниска платформа. Многу преториуми биле подигнати покрај плоштади, т.е., на места кадешто се наоѓале цивилните базили. Сепак судниците и *secretaria* не секогаш окупирале специфичен дел од архитектонскиот комплекс. Врз основа на архитектонскиот план може да се спореди со преториумите во *Caesarea Maritima* и особено со тој во *Aramea*. Своевиден проблем е и сместувањето на чиновниците т.е. помошниците - асистентите на гувернерот т.н. *officiales* кои држеле посебни канцеларии и вршеле специфични функции. Некои преториуми имале интегриран затвор. Во нив постоел простор којшто се користел за чување на официјални документи *scrinia*. Во *Caesarea Maritima* во 4 в. и 5 в. некогашниот затвор бил реупотребен како складиште¹⁹¹⁶. За жал, комплексот во *Stobi* бил истражен во првата половина од 20 в., а во текот на Втората светска војна веројатно засекогаш се изгубени информации коишто би ја потврдиле или негирале оваа хипотеза за *praetorium*-от во *Stobi*.

Палата на Перистерија (*Stobi*, кр. 4 в. - 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Палата на Перистерија била најголема градба со доминантно станбена намена во доцноримскиот период во *Stobi*¹⁹¹⁷. Лоцирана била во централното градско јадро, помеѓу улиците *Via Principalis Superior* и *Via Principalis Inferior*, *Via Theodosia* и *Via Axia*. Градба се протегала на просторот од цела инсула (две ако се земе во предвид протегањето на градбите северозападно од *Via Principalis Superior*). Имала неправилна четириаголна форма, главно заради скршнувањето на *Via Principalis Inferior* на раскрсницата со *Via Theodosia* (План 68). За разлика од Теодосијанска палата чијшто југоисточен дел бил адаптиран кон протегањето на *Via Principalis Inferior*, најголем дел од просториите од оваа градба се ориентирани според насоката на оваа улица. Со оглед на површината на градбата, особено на должината од повеќе од 50,00 m (насока северозапад-

¹⁹¹⁶ Lavan, "The Praetoria of Civil Governors." 39-56.

¹⁹¹⁷ Името на градбата е дадено според натписот со којшто од страна на Руфин и Аурелијан, синови на Перистерија, во чест на Јован се посветувала една просторија (југоисточниот триклиниум) заедно со нејзината декорација (Georg Mano-Zissi, "Mosaiken in Stobi", *Известия на Българският археологически институт* 10 (1936), 295-297; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1970." 399; Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 134).

југоисток), подовите и нивоата на газење го следеле падот на теренот во таа насока. Различните висини биле премостувани со скали.

Со оглед на бројот на градежни интервенции, генерално распределени во четири градежни фази, оваа градба претставува исклучително сложен градежен комплекс за анализа. Најпрво, заради бројот на секундарни и терциерни интервенции изведени во веќе заокружената градба, коишто можеби но најверојатно не коинцидирале, но и заради обемот на конзерваторски работи коишто вклучувале и отстранување на сидови. Од аутопсија се констатирани сидови коишто не биле внесени во публикуваната техничка документација. Секако, дополнителен проблем за критичко согледување на развојот и архитектонската еволуција на комплексот претставува фактот што заради истражувањата реализирани уште пред Втора светска војна, дел од комплексот е во напредна фаза од рушење. Заради сето тоа, како и заради тоа што дел од комплексот со сигурност имал и втор спрат, за просторна анализа и анализа на системот на комуникација во градбата ќе се користи достапната, генерално публикувана техничка и фото документација¹⁹¹⁸.

Генерално планот на градбата може да се подели на југоисточна и северозападна половина. Југоисточната половина, доколку се исклучат петте простории (5-9) покрај *Via Principalis Inferior*, одејќи во правец од североисток кон југозапад во целост била окупирана од балнеум (14-19), перистил со базен (1), коридори (2), два триклиниуми (3, 4) и јужен двор (10). Во северозападната половина бил констатиран голем број на премини, исто како што бил голем и бројот на дополнителни градежни интервенции. Констатирани се два премини на североисточната страна преку *Via Axia*, по еден кон северозападното и кон југоисточното крило од градбата (Фот. 368). Два веројатно секундарно затворени премини биле констатирани и на југоисточната страна, преку *Via Principalis Inferior* (Фот. 369). Едниот водел кон просторија 5, а другиот кој јужниот двор 10.

Главниот премин кон северозападната половина од градбата водел од североисток, од улицата *Via Axia*. Од широкиот премин се влегувало кон голем двор (Фот. 370), којшто во правец кон југозапад преминувал во коридор (20). Кон југоисток од дворот биле лоцирани сидови од примарниот комплекс на просторот¹⁹¹⁹. Преминот кон југоисточното крило од градбата бо коешто биле вклопени овие простории бил исто така од *Via Axia* (Фот. 371). Секундарно, помеѓу дворот и баленумот со перистилот на југоисток биле оформени просториите 11-13 и 27 (Фот. 372). Од дворот постоел премин кон југоисток до просторија 27, од којашто кон југоисток се преминувало

¹⁹¹⁸ За најдетална анализа на комплексот види (Герасимовска, *Антички куќи*. 65-76).

¹⁹¹⁹ Датирани бил во 3 в. или почетокот од 4 век.

кон северозападниот коридор позади базенот во перистилот (Фот. 373). Кон североисток од просторија 27 постоел премин (секундарно затворен) кон просторија со апсида на северозапад (13). И просторија 13 како и 27 на југоисток комуницирала со северозападниот коридор од перистилот, додека на североисток комуницирала со една просторија 11¹⁹²⁰. Во средината од преминот кон апсидата била констатирана една база за столб (Фот. 372). Најверојатно кон апсидата водел двоен премин. Преминот од *Via Axia* кон просторија 11 бил главниот премин којшто водел кон југоисточното крило од градбата. Помеѓу просторија 11 и дворот во северозападното крило (20) се наоѓала уште една просторија со премин единствено на страната од просторија 11.

Јужниот дел од дворот во северозападното крило бил секундарно преграден (20а), (Фот. 373). Најверојатно најпрво бил изграден подолгиот северозападен ѕид, а потоа бил затворен и малиот премин помеѓу него и апсидата од малата трпезарија. Помеѓу дворот со коридор (20) и улицата *Via Principalis Superior* се наоѓале шест простории (34-39), (Фот. 374, Фот. 375). Од дворот 20 не постоела комуникација единствено кон просторија 36, а од коридорот кон просторијата 39. Просториите 34 и 35 од една страна, просториите 37, 38 и 39 меѓусебно комуницирале преку премини лоциран покрај северозападниот периметрален ѕид. Преминот помеѓу просториите 34 и 35 бил секундарно затворен. Од дворот преку коридорот 20 во правец кон југозапад се стигнувало до друг ортогонално поставен коридор (28), (Фот. 374). Овој тесен коридор водел до просторија којашто секундарно била преградена на две помали простории 25 и 29¹⁹²¹. На североисток во продолжение од просторијата 25 постоел премин кон мала правоаголна просторија 26, која на југоисток комуницирала со уште еден коридор (30) лоциран северозападно од северозападниот триклиниум (Фот. 376). Овој коридор којшто на југоисток комуницирал со јужниот двор, со две прегради со премини изградени на југозападната и североисточната страна секундарно бил адаптиран како просторија. Кон североисток, преку премин кој секундарно бил затворен, просторија 26 комуницирала и со просторија 27 (Фот. 377). Покрај преминот затворен со првите интервенции во рамки на градбата, во просторија 27 биле изградени скали. Во средината помеѓу дворот со коридор 20, коридорот 28 и просториите 25-29, 26 и 27 се наоѓал простор со неправилна четириаголна форма. Премините кој овој централен простор се наоѓале на североисток од дворот 20 и од југоисток, од просторија 27. Секундарно во него биле оформени четири простории 21-24

¹⁹²⁰ Овој дел од комплексот бил интерпретиран како трпезарија со вестибул (Герасимовска, *Антички куќи*. 66, 69).

¹⁹²¹ Во југозападниот дел од просторија 25 била лоцирана масивна печка.

(Фот. 378). Просторија 24 комуницирала со дворот 20 преку просториите 21 и 23. Четвртата просторија исто преку стариот премин комуницирала единствено со просторија 22¹⁹²².

Според постарата организација на просторот во северозападниот дел од градбата, од просторијата 39 лоцирана покрај Via Principalis Superior постоела отворена комуникација до коридорот 30 преку долг југозападен коридор (Фот. 375). Од истиот долг југозападен коридор се преминувало и кон двете долги простории покрај Via Theodosia 44-46, 47-49 (Фот. 379). Со изведените прегради на овој коридор и на споменатите долги простории биле создадени голем број простории. Комуникациите помеѓу нив се нејасни и без соодветна документација не би шпекулирале.

Како што веќе беше споменато, главниот премин кон југоисточното крило од комплексот бил исто од страната на Via Axia. Оттаму преку просториите 11 и 13 се стигнувало до северозападниот коридор покрај перистилот (Фот. 373). Овој коридор на југозапад примарно комуницирал со коридот 30, а секундарно преминот бил стеснет (Фот. 376). Централно место во југоисточното крило од градбата заземал перистилот, од сите четири страни заобиколен со коридори (Фот. 380). Со колони биле решени само југоисточната и југозападната страна, додека на североисточната страна бил подигнат ѕид. Базенот бил лоциран во северозападниот дел од перистилот (Фот. 381). Североисточниот коридор кон југозапад преку два премини поделени со ѕидан правоаголен столбец комуницирал со перистилот (Фот. 380). Од истиот коридор во правец кон североисток постоеле премини кон просториите 14 и 19, двете определени како дел од балнеумот (14-19), (Фот. 382)¹⁹²³. Помеѓу југоисточниот коридор и Via Principalis Inferior биле лоцирани три простории со комуникација единствено кон коридорот (Фот. 383). Преминот помеѓу југозападната просторија 7 и коридорот бил двоен, во средината поделен со столб поставен врз база. Од југозападниот коридор, покрај комуникацијата со коридор 18, и преку четири премини помеѓу три столбови кон перистилот, постоеле и премини кон двата триклиниуми лоцирани југоисточно од него. Премините кон триклиниумите биле блокирани со двокрилни врати (Фот. 380, Фот. 384). Северозападниот триклиниум (4) немал други комуникации. Југоисточниот триклиниум

¹⁹²² Во северозападниот, југозападниот и во југоисточниот ѕид од просторија 22 се констатирани повеќе правоаголни ниши. Во подот од оваа просторија биле вкопани најмалку два питоси. Најмалку по еден питос бил вкопан и во просториите 23 и 24.

¹⁹²³ Во балнеумот и покрај малата површина биле сместени сите елементи неопходни во една бања со приватен карактер. Просторија 14 била интерпретирана како аподитериум, 16 како фригидариум, 17 и 18 како тепидариум и калдариум. Во дел од просторија 19 бил сместен префуниумот (Герасимовска, *Антички куќи*. 69-71). Фурнумот бил од североисточната страна.

(3) комуницирал со двете простории (8, 9) лоцирани југоисточно од него, покрај Via Principalis Inferior (Фот. 383, Фот. 385). Преку премин во југоисточниот ѕид од просторија 9, триклиниумот комуницирал и со јужниот двор, а од таму кон северозапад и со коридорот 8 (Фот. 386). Според Д. Герасимовска, просториите 20-46 биле интерпретирани како простор со економска намена, а просториите покрај Via Theodosia како дуќани¹⁹²⁴.

До вториот спрат издигнат над дел од градбата се стигнувало преку ѕидани скали. Едни биле лоцирани покрај североисточниот ѕид од дворот (20). Уште едни биле изградено во коридорот 20 покрај просторија 37. Уште три скалила биле поставени во просториите 23, 24 и 27 (Фот. 370, Фот. 377, Фот. 378).

Градежен и конструктивен систем

Ѕидовите во Палата на Перистерија биле изведени од обработени камења, ретко употребувани фрагменти од градежна керамика и варов малтер како врзивно средство. Судејќи според ситуацијата во југоисточниот триклиниум, ѕидовите од градбата биле фундирани длабоко до здравица. Единствено апсидата од постариот југоисточен триклиниум била изведена во *opus mixtum* со еден појас од четири реда тули (Фот. 384, Фот. 386). При изградбата на балнеумот биле употребени голем број тули (Фот. 382). Во некои од ѕидовите беше констатиран *opus mixtum* со еден појас од три реда со тули. Констатирана била и употреба на сполии. Сполиите биле почесто вградувани во преградните ѕидови од последната градежна фаза. Треба да се истакне и дека еден од тордираните капители од Теодосијанска палата бил вграден како сполија во ѕидовите од просторија бр. 37 од Палата на Перистерија, лоцирана покрај Via Principalis Superior¹⁹²⁵.

Врз основа на информацијата од Ј. Петровиќ за потенцијална експлозија на печката за загревање на водата, знаеме дека дел од таванот над балнеумот бил решен како купола или свод¹⁹²⁶.

Централно место во југоисточното крило од градбата заземал перистилот, од сите четири страни заобиколен со коридори. Со колонади биле решени само југоисточната и југозападната страна, додека на североисточната страна бил подигнат ѕид. Подот бил изведен во техника на поплочување со камења. Не е јасно со какви носачи биле решени југоисточните агли. На југозападната страна врз ѕидан стилобат биле поставени три столбови, помеѓу којшто биле оформени четири премини (Фот. 380). На југоисточниот ѕид биле поставени четири пониски

¹⁹²⁴ Герасимовска, *Антички куќи*. 66.

¹⁹²⁵ Филипова, *Рановизантиските капители*. 209 (кат. бр. 118).

¹⁹²⁶ Petrović, "U Stobima danas." 483.

столбови. Столбовите носеле јонски капители. Базенот бил лоциран во северозападниот дел од перистилот. Дното му било поплочено со плочести камења, а врз страните била сочувана облога од хидростатен малтер (Фот. 381). Над него од три страни со употреба на парапетни плочи била изведена преграда. Во средината била поставена реупотребена надгробна мермерна стела. Врз поголемиот дел од плочите, врз горната страна од аутопсија се констатирани кружни отвори. Ова не наведува на мислење за можна изведба на венец над нив. Во страните од базенот се појавиле отвори, коишто според повеќе истражувачи биле интерпретирани како керамички садови. Парапетот над базенот бил изведен од сполии. И базите од стилобатите биле од различен материјал и со различна профилација. Во рамки на градбата, главно околу триклиниумите, од аутопсија се констатирани релативни тесни двојни прозорски столбови (Фот. 387). Во североисточниот канал покрај поплочувањето во перистилот се наоѓа еден столб којшто бил изработен од песочник (Фот. 388). Во преминот кон југоисточниот триклиниум од аутопсија беа констатирани и два импости за столб изработени од зелен песочник (Фот. 384).

Подот во северозападниот триклиниум бил поплочен со плочести камења

Архитектонска декорација

Подот во постариот југоисточен триклиниум бил изведен во техника на мозаик (Црт. 30, Фот. 389). Претставите биле поставени во правоаголни рамки распоредени од централно поставениот осмоаголен базен¹⁹²⁷. Претставени биле геометриски, вегетабилни, фигурални и епиграфски мотиви.

Колонадите во перистилот носеле јонски капители.

Градежни фази и датирање

Според анализите од Д. Герасимовска, најстариот дел од комплексот бил датиран во 3 в. или почетокот од 4 век (План 68). Најстарите сидови биле откриени на просторот југоисточно од главниот премин којшто водел кон северозападното крило. Најверојатно станува збор за реупотребени сидови од постара градба, заради што не сме во можност да ги определеме неговите контури¹⁹²⁸. Според Д. Герасимовска, периметарот од градбата бил заокружен во првата половина од 4 в. и тој бил габаритот во рамки на којшто се изведувале сите дополнителни градежни интервенции. Тогаш бил оформен и постариот југоисточен триклиниум (Фот. 386). Баленумот

¹⁹²⁷ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 138.

¹⁹²⁸ Датирањето било изведено врз основа на монетите од Константин (306-337) и неговите синови пронајдени во одводниот систем од балнеумот (Герасимовска, *Антички куќи*. 75).

имал две градежни фази. Од аутопсија во неколку сидови околу него беше забележано доградување и санирање на доворот од премини со тули и малтер (Фот. 382). Зарди тоа сметаме дека можеби бил подоцна вклопен во рамките на постојниот габарит од градбата. Дополнително бил додаден североисточниот сид покрај „тристриониот“ базен (Фот. 390). Од аутопсија беше забележано доградување и кај северозападниот сид од јужниот двор 10 (Фот. 391). Покрај Via Theodosia се забележува прекинат сид, од чиешто лица продолжува југозападниот сид од дворот (Фот. 392). Овој сид се наоѓал на околу 10,25 m од јужниот агол на дворот. Со оглед на тоа што југозападниот сид од истиот двор очигледно бил дограден и во правец кон југоисток и кон северозапад, се поставува прашање дали со таа екстензија бил опфатен поголем дел од градбата или само дворот. Во одреден период од внатрешна страна најверојатно бил преграден и апсидалниот дел од југоисточниот триклиниум (Фот. 384). Од аутопсија е констатиран и затворен премин помеѓу коридорот 20 и југозападниот долг коридор (просторија 41), (Фот. 379). На крајот од 4 в. и почетокот од 5 в. биле изведени градежни зафати со лимитиран карактер. Покрај затворањето на неколку премини на просторот околу малата трпезарија и главниот премин кон југоисточното крило од комплексот, најголем зафат била изградбата на северозападниот триклиниум (4), (Фот. 386). Во последната, според Д. Герасимовска трета фаза, на крајот од 5 в. во рамки на градбата биле изградени голем број на сидови во коишто бил употребен калов малтер. Ѓ. Мано-Зиси пред Д. Герасимовска третата градежна фаза ја датирал после 479 година. Според него намената на комплексот од големиот број и мали по димензии простории лоциран покрај Via Theodosia била повеќенаменска. На еден ограничен простор биле лоцирани работилници, складишта и скромни живеалишта¹⁹²⁹. Со нивната изградба била целосно компромитирана примарната организација на просторот. Притоа мора да се истакне дека со изградбата на сидот од камења и калов малтер во југоисточниот дел од дворот 20, и на сидот помеѓу просториите 25 и 29, градбата била конечно поделена на два дела (Фот. 393). Од публикуваниот план слободно може да се констатира дека северозападното крило било далеку поизложено на дополнителни преградби во однос на југоисточното, кадешто речиси и ги нема¹⁹³⁰. Користењето на градбата во 6 в. било потврдено со

¹⁹²⁹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 213. Во контекст на производствените активности во комплексот J. Петровиќ споменува керамички садови, деформирани заради рушењето на печката во којашто се печеле (Petrović, “U Stobima danas.” 482, sl. 24).

¹⁹³⁰ Иако градба со помала површина, идентична ситуација е забележана кај Куќа со триклиниум, лоцирана западно од Domus Fullonica. Додека југозападниот дел од оваа градба останал генерално интактен, во североисточниот краен дел беа забележани до три-четири дополнителни интервенции. Сите реализирани на еден многу лимитиран простор.

златна монета од Анастасиј (491-518)¹⁹³¹. Во југоисточниот коридор покрај перистилот било откриено огниште¹⁹³².

R. Kolarik дава информации непосредно поврзани со стратиграфијата под градбата, но истражувањата не дале конкретна информација за поточно датирање на градбата. Заради тоа ја датирала врз основа на периодот на изградба на другите истражувани „станбени“ комплекси, во првата половина од 5 век¹⁹³³. Постаро подно ниво констатирано под подлогата за мозаик во југоисточниот триклиниум затворило садова керамика од средноримскиот период, изработена помеѓу крајот од 2 в. и почетокот од 4 век. Под подлогата за мозаикот беа констатирани и траги од интензивно горење. Пронајдени беа растурени сидови од плитар и многу гареж.

Некои истражувачи како аналогија за мозаикот во постариот триклиниум од Палата на Перистерија го посочувале мозикот во просторијата помеѓу југозападниот коридор покрај перистилот во Палата на Полихарм и Via Axia. *Terminus ante quem* за тој мозаик била средината од 5 век. E. Kitzinger заради природното претставување на животните, мозаикот го датирал на крајот од 4 в. или почетокот од 5 век¹⁹³⁴. Според R. Kolarik не сите полиња биле изведени истовремено¹⁹³⁵. Дел од полињата биле изведени со изградбата во првата половина од 5 в., а дел (трите полиња покрај североисточниот сид) според стилот и техниката во 6 век¹⁹³⁶. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ мозикот бил изработен во средината или шестата-седмата деценија од 6 век¹⁹³⁷.

С. Филипова од Палата на Перистерија публикувала еден импост за мено, датиран во 5-6 в., и еден крајно едноставно изведен импост за столбец со крст претставен во релјеф, датиран во 6 век¹⁹³⁸.

Водовод / Одвод

Од достапната техничка и фото документација може да се заклучи дека под подовите во градбата поминувал релативно разгранет водоводен и одводен систем. Аргумент за тоа се големиот број откриени оловни цевки. Според Д. Герасимовска оваа градба водата ја добивала преку главна

¹⁹³¹ Герасимовска, *Антички куќи*. 75.

¹⁹³² Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 140.

¹⁹³³ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 138.

¹⁹³⁴ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 138.

¹⁹³⁵ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 140-141.

¹⁹³⁶ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 150, 154.

¹⁹³⁷ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 84, 85.

¹⁹³⁸ Филипова, *Рановизантиските капители*. 242-244 (кат. бр. 162-163).

водоводна артерија што се протегала по Via Principalis Superior¹⁹³⁹. Според Ј. Петровиќ водоводната линија од оваа градба продолжувала накај градската чешма¹⁹⁴⁰.

Во рамките од базенот во перистилот, водата најпрво преку тубус се изливала во коритото обложено со хидростатен малтер лоцирано позади базенот (Фот. 394). Не јасно дали каналот во северозападниот коридор покрај перистилот бил преливен или токму тој бил носачот на вода до „тристраниот“ базен. Од тој резервоар (тристрано корито), преку отвори во оградата водата се изливала во базенот¹⁹⁴¹. Во тој контекст можеби треба да се има во предвид еден потенцијален отвор (канал?) во долниот дел од секундарно додадениот североисточен сид покрај „тристраниот“ базен (Фот. 390). Слични такви се констатирани помеѓу просториите 8 и 9, и во североисточниот дел од југоисточниот сид од перистилот. Не е јасна намената на масивен канал или ниша во југозападниот сид од јужниот двор (Фот. 392). Со оловна водоводна цевка бил поврзан базенот (фонтаната) во југоисточниот триклиниум. Оловната цевка била спроведена под прагот од преминот помеѓу триклиниумот и југозападниот коридор. Доаѓала од североисточен правец. Вишокот вода од базенот бил спроведуван со сидан одводен канал, насочен исто така под преминот како и оловната цевка, но во правец на исток. Со вода бил снабден и балнеумот. Тука била констатирана цевка од тубуси, веројатно во функција на одвод¹⁹⁴².

Покрај североисточниот и северозападниот раб, пред базенот во перистилот биле спроведени одводни канали со правоаголен пресек (Фот. 388). Во источниот агол од перистилот била констатирана шахта (Фот. 395). Според Д. Герасимовска одводот од фонтаната во трпезаријата и од балнеумот се собирале во шахта сместена под спојот помеѓу североисточниот и југоисточниот коридор околу перистилот. Покрај под коридорите, траги од одвод биле констатирани во просториите 31, 42 и 46¹⁹⁴³. Североисточно од градбата, покрај главните премини од Via Aхia поминувал одводен канал со поголем капацитет (План 68).

Просторија со апсида (*Lychnidus*, кр. 4 в. / ср. 5 в. - ср. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

¹⁹³⁹ Герасимовска, *Антички куќи*. 74.

¹⁹⁴⁰ Petrović, "U Stobima danas." 483.

¹⁹⁴¹ Герасимовска, *Антички куќи*. 67.

¹⁹⁴² Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 71.

¹⁹⁴³ Герасимовска, *Антички куќи*. 74.

Просторија со апсида била дел од градба лоцирана источно од доцноантичкиот плоштад, на просторот јужно од Источна базилика и североисточно од Јужна базилика Фот. 396. Од доцноантичкиот плоштад оваа градба била одделена со улица. Откриената просторијата со апсида на северната страна не комуницирала со улицата, којашто на западната страна била уредена со столпци сидани од тули и веројатно покриена. Може само да се претпостави аркадно решение над столпците¹⁹⁴⁴.

Градежен и конструктивен систем/Архитектонска декорација

Како под на просторијата бил изведен мозаик во *opus tessellatum* (Црт. 31). Мозаикот претрпел сериозни оштетувања и со сигурност се ширел во правоаголниот дел од просторијата, а нејасно е дали мозаик бил изведен и во делот на апсидата. Од сочуваните претстави откриен бил дел од бордурата со три рамки. Во надворешната рамка била изведена лента назабена кон надворешната страна, после која следувала празна лента, а централниот дел бил обиколен од полукругови во интерсекција, отворени кон внатрешноста.

Градежни фази и датирање

Според М. Тутковски просторијата егзистирала истовремено со плоштадот и Јужна базилика. Со овие градби имала и соодветни паралели од аспект на мотивите и колоритот на мозаикот. Заради тоа М. Тутковски изнесол претпоставка дека била подигната и егзистирала истовремено, т.е., од крајот на 4 в. до средината од 5 в. и дека била срушена кога и останатите градби откриени на Плаошник, околу средината од 6 век¹⁹⁴⁵.

Епископска резиденција (Stobi, 4 в. – 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата којашто го носи работното име Епископска резиденција била истажувана уште во 1941 година. Лоцирана била југоисточно покрај *Via Principalis Superior*, на самиот почеток после скршнувањето од *Via Sacra*. На југоисток од резиденцијата се наоѓала старата Епископска базилика, на југ театарот, а на југоисток градбата Казино. Ориентацијата југоисток-северозапад кореспондира со таа на казиното и комплексот Теодосијанска Палата – Палата на Партениј.

Комплексот Епископска резиденција, доколку воопшто и може да се третира како една целина, се состоел од една уличка со екседра на југозапад и комплекс простории на југоисток (План

¹⁹⁴⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 134.

¹⁹⁴⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 134-135.

69, Фот. 397). До уличката се пристапувало преку скали со коишто од нивото на Via Principalis Superior се стигнувало на пониското ниво на уличката со екседра. Покрај рабовите од уличката врз стилобати биле изведени колонади (Фот. 398). Полукружно проширување - exedra било поставено во средината од југозападната колонада (Фот. 399)¹⁹⁴⁶. Од Ѓ. Мано-Зиси било интерпретирано како ораториум од ранохристијанскиот период¹⁹⁴⁷.

Уличката кон југоисток водела најпрво кон една правоаголна просторија со премини кон просториите лоцирани североисточно, југоисточно и два премини југозападно (Фот. 400)¹⁹⁴⁸. Заради недоволна истраженост останал непознат габаритот кон просторијата југозападно. Реконструкцијата на просторот кон југозапад може да се направи само врз основа на постара техничка документација. Имено, од првата југозападна правоаголната просторија, до којашто воделе два премини, постоеле комуникации кон сите околни простории (План 69, Фот. 401). Еден премин со масивни камени блокови како довратници водел кон северозапад т.е. кон просторот позади екседрата (Фот. 402). Со еден широк премин на југоисток оваа просторија била поврзана со првата од двете простории југозападно од триклиниумот. Кон југозапад преку еден премин најпрво се стигнувало до една мала правоаголна просторија, а потоа преку уште еден премин поставен во линија со претходниот се стигнувало до просторот пред југоисточниот премин кон северниот кораб од големата Епископска базилика (Фот. 403). Југоисточниот премин од средната просторијата водел кон просторија со апсида на југоисток – триклиниум (Фот. 404)¹⁹⁴⁹.

Оваа просторија преку два премини поставени во нејзината северозападна половина комуницирала со две простории, поставени надолжно покрај нејзините странични сидови. Според техничката документација не постоела комуникација кон ниедна од двете простории југозападно од триклиниумот. Иако со конзервацијата на една југозападна просторија не биле претставени други премини, како што беше споменато и претходно, од една од просториите постои еден широк премин кон северозапад. Преминот кон североисток од триклиниумот водел до југоисточната од двете простории на таа страна (Фот. 405). Од другата просторија покрај триклиниумот преку еден премин на северозападната страна постоела комуникација со малата правоаголна просторија. Како

¹⁹⁴⁶ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 232.

¹⁹⁴⁷ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 214.

¹⁹⁴⁸ Уште на почетокот на анализата на системот за комуникација мора да се истакне дека бројот на простории и премините помеѓу нив на постарата техничка документација не кореспондира со тоа што е презентирано после конзервација.

¹⁹⁴⁹ Камени мортари, садова керамика и питоси биле откриени во делот пред апсидата (Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 162, 163).

што беше споменато и претходно, до оваа мала правоаголна просторија водел и североисточниот премин од средишно поставената правоаголна просторија поврзана со улицата со екседра (Фот. 406). Малата правоаголна просторија имала премини на сите страни. На уште два достапни планови постојат други решенија на комуникациите во рамки на комплексот.

На повисоко ниво, кон југоисток од краткиот сегмент од улица којашто ги поврзувал *Via Sacra* и *Via Principalis Superior* бил лоциран комплекс од неколку простории. Едната од нив на југозападната страна завршувала со апсида. Кон североисток од просторијата со апсида се наоѓале скалите коишто воделе до уличката со екседра.

Градежен и конструктивен систем

На просторот од т.н. Епископска резиденција може слободно да се каже дека постојат два хоризонти на живеење. Градбите од првиот, понизок хоризонт биле изведени од камења поврзани со варов малтер. Фрагментирана градежна керамика била користена исклучително ретко. Единствено апсидата од триклиниумот била изведена во *opus mixtum* со појас од тули со сочувани три реда. Од јужната надворешна страна на апсидата бил изведен еден масивен сидан столбец со нејасна намена (Фот. 401)¹⁹⁵⁰. Во рамките од првата градба биле констатирани и дополнителни преградувања изведени со сидови од камења поврзани со калов малтер.

За сидовите од вториот хоризонт ќе стане збор подоцна, а тука ќе истакнеме дека генерално се разликувале по тоа што како врзивно средство бил употребен калов малтер.

Подот во една просторија бил изведен во техника на поплочување со сив песочник¹⁹⁵¹. Ј. Петровиќ споменува дека во помошните простории биле констатирани дебели слоеви од срушениот покрив¹⁹⁵².

Во делот на улицата биле употребени голем број на сполии. Тие биле комбинирани со сидови изградени од камења. Во изведбата на стилобатите покрај уличката биле реупотребени масивни камени блокови, главно архитрави (Фот. 396, Фот. 407). Во делот на екседрата сидови од камења и малтер биле изградени помеѓу двата високи постаменти и еден обратно поставен

¹⁹⁵⁰ Асиметричното решение можеби укажува на појава на потенцијален структурен проблем во делот од апсидата, заради што се појавила потреба од изградба на столбецот. Со конзервацијата сидот од апсидата не бил презентирани во *opus mixtum*.

¹⁹⁵¹ Милан Ивановски и Владо Маленко, “Археолошки локалитет Стоби, Епископска базилика, 2005 година,” *Културно наследство XXII - XXXIII (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007), 162.

¹⁹⁵² Petrović, “U Stobima danas.” 476.

коринтски капител (Фот. 398). На две локации во рамки на комплексот како довратници биле поставени масивни секундарно реупотребени блокови.

Архитектонска декорација

Сидовите од градбата носеле раскошна архитектонска декорација изведена во теракота (веројатно и штукo) обоена со живи бои (Црт. 32). Врз некои елементи била констатирана и позлата¹⁹⁵³. Како арматура за моделите било употребувано олово. Изведени биле фигури од птици и други животни, гроздови и архитектонски елементи (тордирани столбови и столбови со вегетабилна декорација и капители). Целата декорација била констатирана отпадната и измешана со јагленисани греди и траги од интензивен пожар.

Врз внатрешниот сид од апсидата на триклиниумот бил изведен мозаик во *opus musivum*¹⁹⁵⁴.

Градежни фази и датирање

Во рамки на градбата биле констатирани две градежни фази и потенцијални подфази¹⁹⁵⁵. Таканаречената Епископска резиденција била изградена во 4 в., а полната раскошната декорација ја добила во почетокот од 5 век¹⁹⁵⁶. Ѓ. Мано Зиси малата екседра во градбата (или високите бази) ги датирал во 5 век¹⁹⁵⁷. Според В. Калеова, на најстарата фаза од градбата и припаѓала крајната југозападна просторија, лоцирана во правец кон североисток од северниот кораб од големата Епископска базилика¹⁹⁵⁸.

Градбата настрадала во катастрофален пожар, после кој при крајот од 5 в. била обновена. Со градежните зафати преземени во рамки на обновата колонадите биле затворени од сидови¹⁹⁵⁹. Превртениот коринтски капител употребен во екседрата, според И. Николајевиќ-Стојковиќ бил изработен на крајот „од втората половина“ од 4 век¹⁹⁶⁰. Двете бази употребени во истата екседра според Ѓ. Мано-Зиси биле датирани во 5 век¹⁹⁶¹. С. Филипова публикува неколку капители за прозорски столбови, на коишто како локација ја нотирала Епископска резиденција. Сите ги датирала во 6 век¹⁹⁶².

¹⁹⁵³ Petrović, “U Stobima danas.” 476-477.

¹⁹⁵⁴ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 162, 163.

¹⁹⁵⁵ Мано-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 232.

¹⁹⁵⁶ Герасимовска, *Антички куќи*. 110, 111.

¹⁹⁵⁷ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 24, заб. 84.

¹⁹⁵⁸ Василка Калеова, “Епископска резиденција - археолошки истражувања во 2005 година,” *Културно наследство XXII - XXXIII (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007), 157.

¹⁹⁵⁹ Мано-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 232.

¹⁹⁶⁰ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 10.

¹⁹⁶¹ Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 24, заб. 84.

¹⁹⁶² Филипова, *Рановизантиските капители*. 140-143 (кат. бр. 38-41).

Со истражувањето на градбата не биле констатирани елементи на водоводен или одводен систем.

Стратиграфија и оштетувања

На просторот помеѓу улицата со екседра и североисточниот ѕид од големата Епископска базилика биле констатирани остатоци од градби подигнати на повисоко ниво (Фот. 396, Фот. 398, Фот. 408)¹⁹⁶³. Изградени биле во *opus incertum* со скромн квалитет, од камења поврзани со калов малтер. Во нив биле употребувани и сполии, меѓу коишто бил констатиран и еден капител за прозорски столб - мено¹⁹⁶⁴. Според Д. Герасимовска овие ѕидови биле изградени после рушењето на т.н. Епископска резиденција проследено со нивелирање на теренот. Изградени биле во доцноримскиот период¹⁹⁶⁵. Истражувањето на просторот непосредно покрај североисточниот ѕид од голема Епископска базилика било оневозможено заради бројните масивни конструктивни елементи депонирани на тој простор. Делумно заради тие причини останале нејасни повеќе прашања од суштинско значење, како, функцијата на градбата, периметарот, градежните фази и слично.

Епископиум - епископска резиденција (Bargala, 4 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Епископиумот бил лоциран во северната населбинска четврт, северозападно од Големата базилика. Од северозападен бедем била одделена со правоаголен простор, веројатно со ниво на газење под отворено небо, а останатата градежна целина била доградена за бедемите (План 70, Фот. 409). Епископиумот бил одделен од останатиот дел на населбата со преграден ѕид (простор помеѓу два т.н. периметрални ѕидови покрај главната улица помеѓу коишто бил оформен коридор¹⁹⁶⁶. Епископската резиденција бил дел од епископиумот во којшто покрај неа, се наоѓаат цистерна за вода, простории за складирање и преработка на храна и други суровини¹⁹⁶⁷. Во правец

¹⁹⁶³ Овие градби ги констатирале уште првите истражувачи, притоа истакнувајќи дека тие биле со скромн квалитет без „драгоцен и трајни“ подни нивоа (Ђорѓе Мано-Зиси, “К питању стратиграфије у Стобима,” *Зборник радова Народног музеја* том II (1959), 355; Petrović, “U Stobima danas.” 476).

¹⁹⁶⁴ Калеова, “Епископска резиденција.” 157.

¹⁹⁶⁵ Герасимовска, *Антички куќи*. 110.

¹⁹⁶⁶ Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 273.

¹⁹⁶⁷ Според некои од истражувачите на комплексот, во Епископиумот се вклучува и термалниот комплекс (Звонко Белдедовски, Ристо Петковски, аи Трајче Нацев, “Топлотна инсталација на големата и малата бања во градот Баргала,” во *Зборник на трудови од симпозиумот „Вода, живот и задоволство“ во 2008 г.* [Вода, живот и задоволство,

кон запад и југозапад бил лоциран и термалниот комплекс. Во целиот овој архитектонски аранжман е манифестирана идеалната слика за уредувањето на едно малечко провинциско гратче во доцноримскиот период.

Еден дел од епископиумот го сочинувале три-четири простории помеѓу цистерна за вода и поплочената уличка на југоисток и Северозападен бедем со мал правоаголен отворен простор на северозапад. Централно место во овој дел од комплексот заземала големата сала којашто на североисток завршува апсидално (План 71, Фот. 410)¹⁹⁶⁸. Кон југозапад од големата апсидална сала се наоѓала уште една тесна, но долга просторија или т.н. трем или остава (Фот. 411). Претпоставка е дека постоел приодот кон салата и од југозападната страна од тремот, но дека тој бил уништен со прекопувањето¹⁹⁶⁹. До тремот и до салата се стигнувало и од југоисток преку коридор која ја одделувала салата од резервоарот за вода (Фот. 412). Од плоштадот пред големата базилика до првото ниво на уличката – коридор воделе скали, а потоа преку уште неколку скали се стигнувало до второто ниво во делот пред преминот кон апсидалната сала. Од оваа уличка преку неколку скали се симнувало и кон југоисток до просторијата со корито лоцирано југозападно покрај цистерната (Фот. 413). Кон северозапад од салата со апсида преку два премини постоела комуникација со две помали простории (една во постарата фаза) коишто меѓу себе не комуницирале (Фот. 414). Двете простории го сочинувал т.н. економски дел, именуван така според осумте пронајдени питоси¹⁹⁷⁰. Досега опишаниот комплекс преку премин, од апсидата на салата и секундарно затворен премин во североисточниот ѕид на економскиот дел комуницирал со резиденцијалниот и преработувачки комплекс покрај северозападен и североисточен бедем (Фот. 414).

Покрај северозападен бедем биле лоцирани пет простории коишто секоја одделно комуницирала со поплочен коридор - трем југоисточно од нив (Фот. 415, План 72). Премини постоел и во средините на преградните ѕидовите помеѓу првите три и четвртата и петтата просторија (Фот. 416)¹⁹⁷¹. Југозападните три простории со четвртата и со петтата просторија пред Кула 6 комуницирале индиректно преку поплочениот трем¹⁹⁷². Преминот помеѓу четвртата и

Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, 2009], 130), но тука од објективни причини термалниот комплекс ќе биде анализиран одделно.

¹⁹⁶⁸ Апсидата била поставена директно врз карпа (Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98).

¹⁹⁶⁹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 61; Нацев, *Доцноантичкиот град*.

83.

¹⁹⁷⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 83.

¹⁹⁷¹ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 60; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 84-85.

¹⁹⁷² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 85.

петтата просторија бил надвишен од арка изведена со тули¹⁹⁷³. Во должина на првите три простории, коридорот бил уреден во форма на трем со четири столбови на југоисточната страна (Фот. 415, Фот. 417). Тремот бил отворен кон југоисток. До него се пристапувало и од југозапад, од каде преку три мали простории наредени една после друга накај северозападен бедем, се стигнувало до и претходно споменатиот правоаголен и веројатно отворен простор и улицата *Via Intervalum* (Фот. 409, Фот. 414)¹⁹⁷⁴. Тремот на североисток се спојувал со друг трем насока северозапад-југоисток којшто се протегал пред комплексот за производство на вино (Фот. 415, Фот. 418). Во североисточниот дел на тремот биле пронајдени и скали коишто веројатно воделе до втор кат над околните простории или до патека на куртината од бедемот (Фот. 419)¹⁹⁷⁵.

Според И. Микулчиќ во југозападниот дел од комплексот покрај бедемот се наоѓал „санитарен јазол“ (Фот. 409)¹⁹⁷⁶.

Иако е тешко просторно да се оддели, пред сè заради дискутабилната намена за содржината на садовите во просторијата со питоси, сепак, комплексот покрај североисточен бедем ќе биде предаден одделно и поделен на Комплекс за вино производство и Работилница за стакло.

Градежен и конструктивен систем

Градбите од комплексот биле изградени од камења поврзани со варов малтер. Темелите биле во *opus caementicium*, со суперструкција во *opus incertum*¹⁹⁷⁷. Тули биле употребувани за арките. Апсидалната сала била градена во *opus mixtum* од речни камења, обработени камени блокови и тули (Фот. 420)¹⁹⁷⁸. Подот во апсидалната просторија бил изведен од обработени правоаголни камени плочи, повисок за една скала во делот на апсидата¹⁹⁷⁹. Во тремот не било констатирано подно ниво и затоа било претпоставено постоење на дрвена платформа (Фот. 411)¹⁹⁸⁰. Во источниот дел на салата покрај јужниот крај на апсидата биле пронајдени две огништа,

¹⁹⁷³ Трајче Нацев, *Баргала*, Најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство на Република Македонија (Скопје: Министерство за култура на Република Македонија; Управа за заштита на културното наследство, 2017), 18.

¹⁹⁷⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 86, 88-89.

¹⁹⁷⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 87

¹⁹⁷⁶ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 62.

¹⁹⁷⁷ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 89.

¹⁹⁷⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 138.

¹⁹⁷⁹ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 34-35; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 98; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 61; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 83.

¹⁹⁸⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 83.

веројатно помлада интервенција на овој простор¹⁹⁸¹. Врз сидовите на трите простории покрај бедемот биле констатирани два слоеви од малтер¹⁹⁸².

Во делот на просториите кон северозапад од апсидата на салата било документирано дека југозападниот столбец бил конструктивно поврзан со североисточниот сид на економската просторија, додела североисточниот столбец бил секундарно прилепен за првата просторија покрај бедемот (Фот. 414). Подот во овој дел бил поплочен со камени плочи редени без ред¹⁹⁸³.

Според остатоците од малтер врз подот во првата и третата просторија покрај северозападен бедем веројатно подовите биле од варов малтер¹⁹⁸⁴. Во подот на средната просторија биле вкопани три питоси, а на целиот простор при истражувањата биле пронајдени и доцноримски амфори со чешлеста декорација, но и кујнски садови декорирани со врежани паралелни хоризонтални и брановидни линии. Кровот на трите простории покрај северозападен бедем бил засводен, а претпоставено било и постоење на втор кат¹⁹⁸⁵. Во останатиот дел просториите биле покриени со тегули положени врз дрвена конструкција¹⁹⁸⁶.

На целиот простор северно од големата базилика биле пронајдени фрагменти од декоративна и конструктивна пластика¹⁹⁸⁷. Во должина на првите три простории, коридорот бил уреден во форма на трем со четири столбови на југоисточната страна поставени врз стилобат (Фот. 415. Фот. 417). Дополнително, како дел од архитектонскиот аранжман биле употребени и бази со високи постаменти¹⁹⁸⁸. Тремот бил отворен кон југоисток. Помеѓу столбовите од тремот отворен кон југоисток, т.е., кон просторот северно од големата базилика, биле поставени парапетни плочи декорирани со крстови врамени во правоаголни полиња претставени во релјеф¹⁹⁸⁹. Отворениот простор југоисточно од колоната бил идентификуван како плоштад (двор, заб. авт.)¹⁹⁹⁰. Првите

¹⁹⁸¹ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 60.

¹⁹⁸² Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 60.

¹⁹⁸³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 89.

¹⁹⁸⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 86.

¹⁹⁸⁵ Aleksova и Mango, "Bargala." 268.

¹⁹⁸⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 89.

¹⁹⁸⁷ Алексова, "Баргала - Брегалница." 36.

¹⁹⁸⁸ Б. Алексова претпоставува постоење на почесни споменици поставени врз тие високи бази. Пронајдени биле повеќе сплии, постамент со натпис, два фрагменти од скулптури од 2 – 3 в., фрагмент од стела од мермер (Алексова, "Баргала - Брегалница." 35, 60, заб. 92).

¹⁹⁸⁹ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 94.

¹⁹⁹⁰ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44.

истражувачи покрај парапетните плочи, покрај просториите до северозападниот раб на тремот констатирале и клупа изведена од камења¹⁹⁹¹.

Тремот во североисточниот и југоисточниот дел бил поплочен со камени плочи со црвеникава боја, а единствено во линија со југоисточниот премин кон него кој водел од дворот бил од камени плочи со сива боја (Фот. 421)¹⁹⁹².

Четвртата просторија покрај северозападен бедем во правец од југозапад кон североисток била со складишна намена, најверојатно хореум. Во неа биле пронајдени *in situ* вкупно петнаесет до седумнаесет питоси (Фот. 422)¹⁹⁹³. Од публикуваната фото документација може да се забележи дека при истражувањето подот на просторијата бил пробиеен, како и дека просторијата страдала во сериозен пожар¹⁹⁹⁴. Само неколку од питосите биле целосно вкопани во подот, додека повеќето биле вкопани само до една четвртина или максимум половина од висината. Оваа просторија комуницирала и со коридорот југоисточно, но и со петтата просторија кон североисток пред преминот во северната аголна или Кула б¹⁹⁹⁵. Подот во последната петта просторија бил од масивни необработени камени плочи и бил за 0,60 m повисок во однос на подовите во претходните четири простории (Фот. 419)¹⁹⁹⁶.

Архитектонска декорација

Во апсидалниот дел на салата биле пронајдени остатоци од фреско декорација¹⁹⁹⁷. Според И. Микулчиќ во апсидалната просторија биле пронајдени двозонски капители за коишто претпоставува дека биле откопани и донесени од големата базилика¹⁹⁹⁸.

Градежни фази и датирање

Во првата фаза приодот до комплексот бил од северозапад преку *Via Intervalum* и од југозапад преку плоштадот (Фот. 409, Фот. 412, Фот. 413). Од првата фаза, во југоисточниот дел од апсидалната сала на 1,00 m под презентираното ниво било пронајдено друго подно ниво

¹⁹⁹¹ Aleksova и Mango, "Bargala." 268. Клупите се протегале од надворешната страна покрај источниот ѕид на сите три простории (Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 94).

¹⁹⁹² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 87.

¹⁹⁹³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 86; Трајче Нацев, "Вински региони во провинција Македонија Втора," *Образ - мит - текст, Годишник на асоцијација "Онгъл"* 14 (2016), 406; Trajce Nacev и Ilinka Atanasova, "New Findings Regarding the Economic Part of Bargala," *Review of the Institute of History and Archaeology* 4, бр. 1 (2017), 25.

¹⁹⁹⁴ Нацев, Баргала. 18-19. Според Т. Нацев намената како складиште е секундарна и изведена после средината од 6 век.

¹⁹⁹⁵ Nacev и Atanasova, "New Findings." 25.

¹⁹⁹⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 86.

¹⁹⁹⁷ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98.

¹⁹⁹⁸ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 62-63.

поплочено со камени плочи¹⁹⁹⁹. Во делот на тремот на големата апсидална сала покрај југозападниот и североисточниот сид биле подигнати ниски сидови, налик на платформи, со што ширината на просторијата била сериозно намалена (Фот. 411)²⁰⁰⁰. Во комплексот биле констатирани дополнителни градежни интервенции заради затворања на премини. Еден секундарно затворен премин бил лоциран во североисточниот сид на североисточната просторија од економскиот дел (Фот. 414)²⁰⁰¹. Тој премин од резиденцијата преку скали кон коридорот водел до просториите прилепени за северозападен бедем. Затворањето било изведено со камења поврзани со малтер. Во салата со апсида биле констатирани траги од сериозен пожар²⁰⁰². Според Т. Нацев, сидот со којшто просторијата северозападно од големата сала била поделена на две помали бил подигнат при крајот на 7 в. или почетокот на 8 век (Фот. 414)²⁰⁰³.

Во југозападниот дел од т.н. станбен комплекс покрај северозападен бедем биле пронајдени скали, а првата просторија со сид со насока југозапад-североисток била поделена на два дела коишто меѓусебно комуницирале преку широк премин (План 72)²⁰⁰⁴. Покрај генералното подигање на нивото на подовите во комплексот, скалите покрај бедемот во првата просторија биле срушени исто како и сидот со којшто била поделена. Истовремено, кон втората просторија бил отворен премин. Првата градежна фаза Т. Нацев ја датирал во 4 век. Преуредувањето најверојатно настанало кон крајот на 5 в. или почетокот од 6 век. Комплексот егзистирал до крајот од 6 в. или првата деценија на 7 век²⁰⁰⁵. Дополнително биле затворени и комуникациите помеѓу втората и просториите лоцирани југозападно и североисточно од неа (таа пред складиштето), (Фот. 416). Двете затворања биле изведени со фрагменти од градежна керамика поврзани со кал²⁰⁰⁶. Секундарно бил затворен и преминот помеѓу хореумот (четврта) и петтата просторија покрај бедемот, а како врзивно средство бил употребен калов малтер (Фот. 422). После затворањето на преминот или во истиот зафат, во последната североисточна просторија покрај југозападниот раб била подигната платформа – клупа од камења и калов малтер²⁰⁰⁷. Во постарата фаза од

¹⁹⁹⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 89.

²⁰⁰⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 83.

²⁰⁰¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 90.

²⁰⁰² Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98.

²⁰⁰³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 84. Тој со оваа интервенција го поврзува и огништето во преполовен питос откриено покрај северозападниот сид од втората просторија.

²⁰⁰⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 90.

²⁰⁰⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 90-91.

²⁰⁰⁶ Aleksova и Mango, "Bargala." 268; Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 94.

²⁰⁰⁷ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 86. Според истражувачот овие интервенции биле изведени на крајот од 6 век.

североисточниот трем, во правец кон југоисток постоела комуникација којашто водеа директно до просторијата за ферментација на вино од преработувачкиот комплекс покрај североисточен бедем (Фот. 419)²⁰⁰⁸. Капителите од колонадата на тремот имале поедноставена форма на кемпфер капители и биле датирани во полн 6 век²⁰⁰⁹.

После рушењето, во текот на средниот век биле изградени преградни сидови од камења поврзани со калов малтер²⁰¹⁰. Според Т. Нацев во просторијата за ферментација на гроздов сок, врз трите простории покрај северозападен бедем, како и врз салата на епископската резиденција биле констатирани човечки активности во периодот 7 – 8 век²⁰¹¹.

Градбата на улица „Илинденска“ (*Lychnidus*, 4 в. – 6 в.)

На раскрсницата помеѓу улиците „Христо Узунов“ и „Илинденска“ во Охрид била откриена градба со мозаици, уништена при изградба на современи градби²⁰¹². Од доцноантичката зграда со „профан“ или сакрален карактер пронајдена на ул. „Илинденска“ биле истражени само делови од четири простории со подови на различни нивоа (Фот. 423). Подот на првата просторија бил поплочен со тули, тегули и мермерни плочи врз подлога од хидростатен малтер. Во втората просторија подот бил од наизменично, хоризонтално и вертикално (веројатно надолжно и напречно) редени тули во подлога од варов малтер. Врз сите сидови биле сочувани остатоци од полихромно сликарство (дел изведено врз срушени камења од бигор), сидни мозаици со тесери од стаклена паста со повеќе бои и позлата. Меѓу останатите наоди била пронајдена и камена пластика и прозорско стакло. Станувало збор за дел ранохристијанска градба со поголеми димензии којашто се ширела кон север, запад и југ²⁰¹³. Според И. Микулчиќ градбата на улица „Илинденска“ била доцноримска приградска вила, додека В. Маленко во контекст на презентирањето на градбата наведува дека до тој момент не била откриена епископска резиденција во *Lychnidus*²⁰¹⁴.

²⁰⁰⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 85.

²⁰⁰⁹ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 62.

²⁰¹⁰ Нацев и Стојановски, „Градот Баргала.“ 273, 276-. Две простории се лоцирани покрај северниот периметрален сид на преминот кој води кон епископиумот, преградни сидови има и врз остатоците од епископската резиденција и во просториите северозападно од големата апсидална сала.

²⁰¹¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 121.

²⁰¹² Битракова Грозданова, „Топографија и урбаниот развој.“ 251. Не е јасно дали станува збор за истата градба идентификувана како ранохристијанска базилика во делот помеѓу улиците „Боро Шаин“, „Христо Узунов“ и „Илинденска“ (Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 3, заб. 4, 4, заб. 11; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 15).

²⁰¹³ Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 10-11.

²⁰¹⁴ Маленко, „Ранохристијански објекти.“ 11; Микулчиќ, *Антички градови*. 362; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 693.

Казино (Stobi, 5 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата работно именувана како Казино или Коцкарница била лоцирана североисточно од гледалиштето на театарот, југоисточно од Епископска резиденција и јужно од Палата на Партениј (План 73, Фот. 424)²⁰¹⁵. Истражувањата започнале во 1940 год. кога бил откриен триклиниумот и коридорот северозападно од него, заедно со неколку простории кон североисток од него. Градбата сеуште не е доистражена. Не е јасен периметарот на југозападната, северната и југоисточната страна. На североисточната страна покрај градбата веројатно поминувала уличката којашто се спуштала ортогонално од *Via Principalis Superior* и поминувала помеѓу триклиниумот од Теодосијанска палата и т.н. Затвор. Со ориентацијата југоисток-северозапад кореспондира со ориентација на т.н. Епископска резиденција и со комплексот Теодосијанска палата – Палата на Партениј

На северозапад, поставен централно во линија со надолжната оска од градбата се наоѓал главниот премин. Преминот бил уреден со трем пред самата врата (Фот. 425)²⁰¹⁶. Кон југозапад од тремот била изведена т.н. *Via Episcopalis*, улица којашто водела накај југоисточниот премин во северниот кораб од големата Епископска базилика (Фот. 426). Улицата поминувала северозападно покрај три простории од комплексот Казино. На североисток, иако бил откриен голем камен блок, веројатно во функција на праг, не е докрај разјаснет односот на градбата со улицата *Via Principalis Inferior*.

Во правец кон југоисток од главниот премин, преку правоаголната просторија се стигнувало до средината од задната северозападна страна на сид од базен поставен во рамки на перистил²⁰¹⁷. Перистилот просторно дефиниран од еден монолитен столб, шест правоаголни и два аголни сидани столпци, од сите четири страни бил заобиколен со коридори (Фот. 427, Фот. 428). Северозападниот коридор бил на повисоко ниво во однос на останатите. Заради тоа од него до страничните коридори се стигнувало преку скали (Фот. 429).

²⁰¹⁵ Именувањето било направено заради двете (три?) маси од мермер (*mensae*), бронзена чаша, зарови и чинија со издолжена форма во триклиниумот. Интерпретирани биле како маси за коцкање (Petrović, “U Stobima danas.” 487; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 230).

²⁰¹⁶ Зоран Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби, археолошко истражување во 2005 година,” *Културно наследство XXII - XXXIII (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007), 155-156.

²⁰¹⁷ Во југоисточното лице од базенот биле изведени четири до шест ниши. Бројот не може да се утврди бидејќи сидот не е бил целосно отворен.

На североисточната страна од североисточниот коридор биле констатирани три простории и еден коридор (Фот. 428, Фот. 430). Од другата страна, кон југозапад од југозападниот коридор покрај перистилот, во профилот било констатирано лице од сид со потврдени три премини низ него (Фот. 431). Југоисточниот коридор, кон североисток комуницирал со друг тесен коридор, на југоисток преку централно поставен премин со триклиниумот, а на северозапад преку двојниот премин со перистилот²⁰¹⁸. На југозападниот крај кон југоисток комуницирал и со долга и тесна просторија покрај триклиниумот (Фот. 432)²⁰¹⁹. Во средината од триклиниумот со полукружна апсида на југоисточната страна се наоѓал осмоаголен базен, а покрај него врз подот биле пронајдени три маси (*mensae*) изработени од мермер (Фот. 433). На југозапад триклиниумот комуницирал со споменатата долга и тесна просторија преку еден премин, а на североисток постоела комуникација кон две правоаголни простории (Фот. 434). Од двете простории бил одделен со правоаголни сидани столпци. Југоисточната имала премин кон југоисток. Северозападната просторија преку троен премин поделен со два столба кон североисток комуницирала со балнеумот во комплексот (Фот. 435). Според Ј. Петровиќ помеѓу столбовите биле поставени пердиња²⁰²⁰. Иако просторијата со столбови лоцирана североисточно од триклиниумот имала под поплочен со мермерни плочи, интерпретиран како базен, сметаме дека за тоа не постојат соодветни аргументи. Североисточно од тројниот премин се наоѓал еден релативно долг коридор со насока југоисток-северозапад (Фот. 436). Тој се протегал од претпоставената латрина на северозапад (Фот. 437, План 75 – бр. 12), потоа поплочен со камени плочи на југозапад комуницирал со југоисточниот коридор од перистилот (Фот. 432), поминувајќи пред тројниот премин со столбови и студениот дел од бањата североисточно од него (Фот. 435, План 75 – бр. 8-11), со под во мозаик продолжувал покрај топлите простории се до една правоаголна просторија со комуникација кон југоисток (План 75 – бр. 16). Пред таа просторија на југозапад преку две простории комуницирал и со триклиниумот, но и со просторот североисточно од апсидата (Фот. 438). Како што веќе беше споменато, во правец кон североисток, спротивно од тројниот премин со

²⁰¹⁸ Преминот кон триклиниумот бил блокиран со двокрилна врата.

²⁰¹⁹ Од достапната техничка документација беа констатирани неконзистентности со ситуациите во градбата. Еден од основните проблеми во тој контекст е презентирањето на средишниот дел од југоисточниот коридор како затворена просторија и со троен премин кон перистилот. Дополнителни неконзистентности се констатирани во презентираниот директен премин од западниот агол на спој помеѓу североисточниот и југоисточниот коридор кон просторијата покрај триклиниумот. Презентирани се и две простории југозадно од триклиниумот, иако не постојат никакви аргументи за такво нешто.

²⁰²⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 487;

столбови се наоѓал студениот дел од бањата. Тука, околу правоаголната просторија со подно ниво поплочено со мермерни плочи, на три страни биле поставени кади – базени со правоаголна форма (Фот. 435, Фот. 439). Североисточната била со најголем волумен. Преминот кон судаториумот се наоѓал помеѓу југоисточната правоаголна када и североисточниот периметрален ѕид од градбата. Во продолжение кон југоисток се наоѓал калдариумот со две кади, по една на североисточната и југозападната страна (Фот. 440)²⁰²¹. Затоплувањето на термалниот комплекс се вршело преку фурнум со префурниум лоциран југоисточно од калдариумот (Фот. 441). Судаториумот и калдариумот на североисток завршувале со полукружни ѕидови.

И покрај работно именување Казино или Коцкарница, оваа градба многу веројатно била епископска резиденција. На тоа укажуваат движните наоди, просторниот аранжман којшто вклучувал перистил, триклиниум и балнеум, но и луксузната архитектонска декорација изведена во техника на сликарство и мозаик²⁰²².

Градежен и конструктивен систем

Најголем дел од ѕидовите во градбата биле изградени од обработени камења и варов малтер. Исклучително ретко во овие ѕидови биле користени фрагменти од тули. Дел од ѕидовите (југоисточниот откриен ѕид од градбата и ѕидови во балнеумот) биле изведени во техника *opus mixtum*, со еден појас од три или четири реда тули (Фот. 435, Фот. 438, Фот. 439, Фот. 440). Во идентична техника биле изведени четирите ѕидани столпци помеѓу триклиниумот и двете простории североисточно од оваа просторија (Фот. 433, Фот. 434). Од тули поврзани со малтер биле изведени и довратниците од премините кон трите простории лоцирани североисточно од североисточниот коридор покрај перистилот (Фот. 427, Фот. 428, Фот. 429, Фот. 442). Тулите честопати биле користени во балнеумот. Хипокаустот, арките, преградите пред кадите, сите биле целосно изведени од тули. Суспензурите од хипокаустот во судаториумот и калдариумот биле изведени од кружни и правоаголни тули (Фот. 440). Констатирани биле и неколку вертикално поставени керамички цевки. Во ѕидовите биле употребени и сполии²⁰²³. Врз неколку од ѕидовите била сочувана малтерната облога (Фот. 424, Фот. 442).

²⁰²¹ Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 156. Во *Thebes* во *Thessalia*, град со бранета површина од 25 ha биле откриени дури пет бањи, три од коишто биле лоцирани покрај базилики (За дуќани со катови, подруми, складишта итн. во *Thebes* во *Thessalia* види [Karagiorgou, “Demetrius and Thebes.” 193, заб. 56]).

²⁰²² Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 156. Меѓу движниот инвентар покрај крстовите се вбројувал и еден раскошен мобилијар декориран во техника на интарзија со голем број полускапоцени камења.

²⁰²³ Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 17.

За стилобатот со којшто бил заграден перистилот биле реупотребени камени блокови со поголеми димензии. Во југоисточната половина перистилот бил решен со два аглести и четири симетрично распоредени правоаголни сидани столпци. По еден имало на страничните сидови, а два се на југоисточниот. Во средината од југоисточната страна помеѓу споменатите правоаголни столпци, врз мермерна база бил поставен монолитен мермерен столб (Фот. 428, Фот. 431)²⁰²⁴. Констатирано е дека со југозападниот правоаголен столбец била засидана една база. Во северозападната половина од перистилот најверојатно покрај југоисточната линија од базенот, врз стилобатите од двете страни биле изведени по уште еден правоаголен сидан столбец (Фот. 429). Во близина на североисточниот раб била откриена база со вдлабнување за вглавување на парапетна плоча (Фот. 428). Перистилот имал подно ниво изведено со поплочување од камени плочи. На идентичен начин било изведено и дното во базенот. При изведбата на архитектонскиот аранжман на базенот биле употребувани сполии (Фот. 428, Фот. 429, Фот. 431)²⁰²⁵.

Подовите од двете простории во правец кон североисток од триклиниумот и во фригидариумот биле од плочи, од кои во просторијата со столбови и во фригидариумот спроти неа од правилно обработени правоаголни мермерни плочи (Фот. 435).

На повеќе локации биле констатирани затворања или стеснување на премини. Затворањата на премини биле изведувани со калов малтер, а неретко во тие интервенции биле употребувани ситни, косо наредени фрагменти градежна керамика (Фот. 428, Фот. 431, Фот. 432, Фот. 433, Фот. 434, Фот. 438, Фот. 442, Фот. 443).

Кадите имале облога од камени плочки со бела и сива боја.

Архитектонска декорација

Значителен дел од подовите во градбата биле изведени во техника на мозаик. Целосно со мозаик бил покриен подот во триклиниумот, во југоисточниот коридор и во средната просторија североисточно од североисточниот коридор (План 74, Фот. 444). Меѓу изведените мотиви на спирали, плетенки, издолжени хексагони, Соломонов јазол, мотив на рибина крлушка и кругови во хоризонтален преклоп, од особено значење е натписот во североисточниот дел од мозаикот во југоисточниот коридор. Не располагаме со информација за предложено читање. Површината на

²⁰²⁴ Слични или можеби идентични бази врз висока плинта биле употребени за колонадата од Полукружен плоштад.

²⁰²⁵ Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 155.

којашто мозаиците биле сочувани во интактна состојба е мала. Според Ј. Петровиќ дел од тесерите од мозаикот во триклиниумот биле ископани и собрани на едно место²⁰²⁶.

Врз дел од малтерната облога врз ѕидовите било изведено ѕидно сликарство во фреско техника (Фот. 445)²⁰²⁷.

Денес во перистилот се наоѓаат повеќе елементи од конструктивна и декоративна пластика. Евидентирани се неколку откриени столбови, еден откриен коринтски капител (можеби од театарот), фрагменти од најмалку две парапетни плочи и една транзена, дел од импост (веројатно за мена), база со вдлабнување за заглавување на плоча (Фот. 428). Во базенот се наоѓаат „испретурани“ повеќе камени блокови, воглавно делови од венци и архитрави од бреча. Во југозападниот коридор покрај перистилот била пронајдена една база од скулптура исто така изработена од бреча во средината од 2 век²⁰²⁸. Во рамки на комплексот бил констатиран елемент којшто потекнувал од театарот (Фот. 426). Со оглед на тоа што од горната страна во монолитниот блок биле изведени скали, а десно од нив од долната страна се наоѓал лак, несомнено е дека блокот бил земен од североисточната аналема, и се наоѓал над преминот низ неа. Во првата правоаголна просторија покрај северозападниот премин бил констатиран еден октагонал столб од бреча со натпис датиран во 2-3 век (Фот. 426)²⁰²⁹.

Еден од најексклузивните наоди во оваа градба бил наодот на парапетни плочи со исклучително високо уметничка изведба на грифони во профил кои стојат на сите четири нозе (Фот. 446).

Градежни фази и датирање

Р. Kolarik и Ѓ. Мано-Зиси биле со став за стилска поврзаност на мозаиците во коридорот и во просторијата со апсида со тие во втората синагога, изведени во втората половина од 4 век²⁰³⁰. За време на функционирањето во периодот 4-6 в. градбата била оштетувана во неколку наврати²⁰³¹. Но, со обновите продолжувала да функционира, притоа променувајќи се во поглед на интерната

²⁰²⁶ Petrović, “U Stobima danas.” 487.

²⁰²⁷ Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 156.

²⁰²⁸ Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 41.

²⁰²⁹ Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 63.

²⁰³⁰ Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 17, 20, 21; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 210. Нашиот став е дека мозаиците во казиното се разликуваат од тие во синагогата и според комплексноста на мотивите но и според вештината на уметниците и занаетчиите коишто ги изработувале.

²⁰³¹ Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 156.

комуникација помеѓу просториите, но и во нивните функции. Во процесот на еволуцијата на овој комплекс, тој ја проширувал површината на којашто се протегал.

Според З. Ѓеоргиев градбата била особено сериозно оштетена околу средината од 5 век. Според Ѓеоргиев ова оштетување било *terminus post quem* за ситните градежни интервенции со скроман квалитет, констатирани во повеќе делови од градбата. Со тие доградби се следел процес на затворање и стеснување на премините. Особено индикативни биле секундарните преградувања со скроман квалитет изведени помеѓу сиданите столпци околу перистилот, помеѓу столпците со коишто триклиниумот бил одделен од двете простории североисточно од него и стеснувањето на преминот кон триклиниумот. Сидови со скроман квалитет биле изградени и на просторот југоисточно од базенот и североисточно од апсидата на триклиниумот.

Во 1981 год. во шахта под базенче лоцирано во просторија североисточно од триклиниумот била пронајдена остава од околу 80 монети, депонирана најрано во 586 година²⁰³².

Водовод / Одвод

Југозападно од базенот во перистилот, покрај скалите кошто воделе до југозападниот коридор покрај перистилот било лоцирано едно плитко мермерно корито (Фот. 429). Плитки одводни канали се наоѓале покрај југоисточниот и југозападниот раб од перистилот (Фот. 428, Фот. 443). Во југоисточниот сид од базенот над самото дно биле констатирани најмалку три цевки со голем профил (Фот. 428). Од под главниот премин во триклиниумот кон базенот бил поставен канал покриен со камени плочи (Фот. 433). Не е јасно дали носел или одведувал вода од базенот. Уште еден канал бил откриен во малата правоаголна просторија, лоцирана североисточно од североисточната и најголема када во студениот дел од бањата. Сметаме дека просторијата била во функција на латрина (Фот. 437).

Стратиграфија и оштетувања

На повеќе места и во повеќе простории биле констатирани човечки активности со профан карактер. Покрај нарушувањето на примарниот просторен концепт со поголем број преградувања, оштетувањата врз мозаиците заземаат особено место. Не е јасно дали елементите од базенот во

²⁰³² Микулчиќ, *СТОБИ*. 166. Со оглед на тоа што се потенцира дека просторијата имала комуникација со триклиниумот, веројатно се работи за југоисточната просторија. Постоеле одредени несогласувања во контекст на бројот на монети во оставата (Решкова, “Монетни депоа од Стоби.” 48, заб. 95). Според М. Хаџи-Манева депото сместено во сад под базенот броело 80 монети, а *terminus post quem* за депонирањето била 583/584 година (Маја Hadji-Maneva, “Early Byzantine Coin Circulation in Macedonia Secunda,” *Cercetari Numismatice* XV [2009], 123-124).

перистилот биле демонтирани или се срушиле од земјотрес. Во последната фаза градбата била адаптирана за производна дејност²⁰³³.

Комплекс простории над Римски домус кај Југоисточен бедем (*Scupi*, поч. 5 в. – 5 в.?)

После рушењето и излегувањето од употреба на домусот кај Југоисточен бедем во *Scupi* на крајот од 4 в., врз достапниот простор со остатоци од архитектонски елементи бил изграден комплекс од простории коишто меѓусебно комуницирале. Со оглед на тоа што при изградбата на новите простории голем број од ѕидовите од домусот биле реупотребени како темел, овој комплекс ја наследил ориентацијата на домусот (План 75). Притоа дел од ѕидовите биле надградени, а дел биле негирани и врз нови темели биле подигнати преградни ѕидови. Градени биле од камења, фрагментирани тули и калов малтер (Фот. 447, Фот. 448). Со оглед на разликите во техниките на ѕидање и разликите во употребените материјали, комплексот најверојатно еволуирал природно, преку чести повеќекратни доградби и адаптации преземани во зависност од потребите. На тој начин со адаптирање на старата градба биле создадени нови простории со коишто бил окупиран и дел од улицата²⁰³⁴. Крајот на живеењето во комплексот се случил во 5 в., а бил насилан и проследен со пожар²⁰³⁵. После рушењето на комплексот бил изграден доцноримскиот Југоисточен бедем (Фот. 449).

Градба западно од бедемот (*Scupi*, кр. 5 в. – кр. 6 в.)

Со поновите истражувања на југоисточниот бедем биле констатирани градби изградени и неколкукратно обновувани во текот на 6 век. Иако без поконкретен датум за изградбата на Југоисточен бедем, при крајот од 5 в. или во 6 в., после неговата изградба биле подигнати и т.н. Градба западно од бедемот и Градба со портик (План 76)²⁰³⁶.

Градбата западно од бедемот била изградена на растојание од 4,00 m од лицето на ѕидот. При изградбата биле апсолутно занемарени остатоците од постари градби на просторот (улицата и Градба со апсида). Во рамките на долгиот период на егзистирање на градбата биле констатирани вкупно три градежни фази (Фот. 450). Во рамки на правата фаза била изградена една голема

²⁰³³ Георгиев, “Casino / Коцкарница“ – Стоби.” 157

²⁰³⁴ Јованова и Ончевска Годоровска, *СКУПИ*. 46-47.

²⁰³⁵ Јованова и Ончевска Годоровска, *СКУПИ*. 46-47, 70.

²⁰³⁶ Голема благодарност до кустос советник Ленче Јованова за отстапената техничка и фото документација од истражувањата во сектор Југоисточен бедем.

просторија со неправилна четириаголна форма (Фот. 451). Според Л. Јованова, после насилното оштетување и делумно рушење, градбата била обновена и проширена. При тие зафати со насипување на рушевини било подигнато и нивото на газење²⁰³⁷. Со проширувањето кон североисток биле оформени најмалку четири простории (Фот. 452). Во последната трета фаза, во правец кон североисток и во иста насока со ѕидови од претходните две фази бил изграден ѕид откриен во должина од околу 12,00 m.

Во северозападниот ѕид од просторијата од првата фаза бил констатиран секундарно затворен премин (Фот. 451). ѕидовите од првата просторија биле изградени во солидна техника од правилно редени секундарно реупотребени камења од постари градби, најмногу од театарот. Како врзивно средство се употребувал варов малтер. Квалитетот на ѕидовите го покажува и ширината на темелите од 0,80 m, за 0,20 m повеќе од ширината во надземниот дел. За разлика од нив во следните две градежни фази ѕидовите биле изградени во техника со скроман квалитет, од помали камења, фрагментирани тули и калов малтер. Градбата била изградена после подигањето на бедемот, а со двете доградби егзистирала долго во периодот од крајот на 5 в. и во 6 век. Датирањето бил направено врз основа на движниот археолошки материјал. Според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска градбата била во функција на одбраната на населбата²⁰³⁸.

За истакнување е наоѓањето на два масивни блокови од травертин (веројатно од театарот) во слојот земја под ѕидот од третата фаза на градбата (Фот. 449. Фот. 450). Нивото на коешто се наоѓаат можеби кореспондира со нивото на газење надвор од комплексот градби врз римскиот домус. Иако се релативно ниско, не треба да се исклучува можноста да се донесени заедно со останатиот материјал од театарот, при градежните зафати поврзани со изградбата на Југозападен бедем.

После разурнувањето на оваа и градбата со портик дошло до интензивирање на започнатите процеси на дезинтеграција и рурализација на урбаната структура и амбиент. На крајот од 6 в. и почетокот од 7 в., дел од постарите градби бил разрушен, а дел адаптиран за живеење со сосема различен карактер²⁰³⁹. Овие градби биле слични со тие откриени на повеќе локации во рамките од населбата²⁰⁴⁰.

²⁰³⁷ Ленче Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем, културна стратиграфија (2008 – 2010 година),” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019), 300-301, заб. 32.

²⁰³⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 47-48, 83-85.

²⁰³⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 48.

²⁰⁴⁰ Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 300-301, заб. 32.

Градба со портик (*Scupi*, поч. 6 в. - кр. 6 в.)

Од градбата со портик лоцирана на околу 19,00 m северозападно од Југоисточен бедем биле откриен предниот дел со премин пред којшто биле издигнати три сидани столпци во улога на портик. Од североисток и од југозапад портикот бил заграден со сидови (План 76, Фот. 453). Кон северозапад и кон југоисток се наоѓале две простории со поголеми димензии. Ориентацијата на градбата била иста со таа на постарите градби изградени на тој простор и одговарала на генералната организација на урбаната мрежа во градот. Според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска, ваквата ситуација била последица на тоа што оваа јавна градба била изградена врз постар објект. Сидовите биле изградени од камења и варов малтер. Наместа биле констатирани и сполии. Просторот југоисточно од портикот до сидот од третата фаза на Градба западно од портикот бил израмнет и врз него бил налиен слој малтер. Најверојатно тој простор функционирал како двор.

Во градбата биле констатирани две градежни фази. Југозападната просторија била додадена секундарно. Дополнително, југозападно од преминот била доградена основа за скали коишто најверојатно воделе до втор кат. Врз основа на пронајдените монети врз нивоата на газење исковани од Јустин (518-527) и од Јустинијан (527-565), градбата најверојатно била во функција во поголем дел од 6 век²⁰⁴¹.

После разурнувањето на оваа градба при крајот од 6 в. и почетокот од 7 в., просторот бил адаптиран за живеење со сосема различен карактер²⁰⁴².

Јужен резиденцијален комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, поч. 6 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Таканаречениот јужен резиденцијален комплекс се протегал југоисточно од епископската базилика. Досега биле дефинирани две градби, првата со просториите А, В, С, D, а втората со просториите Е, F, G (План 77). Покрај овие, дел од комплексот биле и неколку градби со една или две простории коишто како и претходните, покрај за живеење, функционирале и како работилници, како складишта и како места за преработка на храна²⁰⁴³. Во просториите А (2), D (1),

²⁰⁴¹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 85-87.

²⁰⁴² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 48.

²⁰⁴³ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 354-355; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209.

Е (2), F (1), Н (3) и J (1) биле откриени питоси вкопани во подните нивоа до самиот обод (Фот. 454). Особено броен инвентар доминантно со домашна, утилитарна намена бил пронајден во просторија Е. Ситуацијата во северната куќа од станбениот комплекс била поразлична²⁰⁴⁴. Врз основа на остатоците, во просторија Н се чувал запалив материјал. Во просторија G биле пронајдени фрагменти од прозорско стакло коешто најверојатно паднало од прозорец на вториот кат²⁰⁴⁵.

Просторна организација и комуникации

Комплексот имал неправилна основа и од три страни бил обиколен од улици (Фот. 455)²⁰⁴⁶. Иако неправилната форма на основата на просториите во градбата била генерална карактеристика, просториите во источниот дел имале исклучително неправилна форма. Просториите биле преградувани спонтано и без грижа за организација од повисок степен²⁰⁴⁷.

Еден од премините во градбата бил преку поплочен премин - коридор кој водел од улицата источно од комплексот директно до просторија D, а истовремено кон југ комуницирал со просторија Н. Пред влезот во просторија D коридорот скршнувал во јужен правец. Кон југ излегувал на сид со централно поставен премин кон двориште. Од двориштето во правец кон југ, т.е. кон подножјето на ридот се протегала уличка или рампа²⁰⁴⁸. Од јужниот крак на коридорот преку просторијата G постоела комуникација и кон просториите Е и F. Со оглед на тоа што сидот помеѓу просториите Е и F од една и просторија J од друга страна не се спојувале со на него ортогонално поставените сидови, може да се шпекулира за различниот архитектонски аранжман во постарата фаза на градбата. Во тој контекст треба да се спомене и дека просторија J комуницирала директно со двориштето лоцирано помеѓу неа и просториите K и L на исток. Коридорот јасно издвојувал две градби, коишто биле споени со сидот помеѓу просториите Е и G од една и D од друга страна (Фот. 456)²⁰⁴⁹. Во коридорот било пронајдено камено корито, што било интерпретирано како место за чување на домашни животни²⁰⁵⁰. Просторија A веројатно од самото подигање на комплексот била одвоена од останатиот дел (Фот. 457). Оваа просторија била одвоена (заштитена) од улицата со тесен „слеп“ коридор во чијшто источен дел била пронајдена платформа

²⁰⁴⁴ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 386; Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 352.

²⁰⁴⁵ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 163.

²⁰⁴⁶ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 160.

²⁰⁴⁷ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 387.

²⁰⁴⁸ Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 354, 355, сл. 6; Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 163.

²⁰⁴⁹ Градба 1 со простории A, B, C и D и Градба 2 со просториите E, F и G.

²⁰⁵⁰ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 162.

сидана од тули и малтер. Во коридорот се влегувало преку мал правоаголен простор кој исто така комуницирал и со просторија В, која пак на север преку премин комуницирала со просторија С. Просторија D на северната страна непосредно комуницирала со просториите В и С.

Врз основа на стратиграфијата, дебелината на темелните партии на сидовите и солидно изградените скалилата лоцирани јужно покрај влезот во просторија G, претпоставено било постоење на втор кат над просторија D и пошироко над западниот дел од резиденцијалниот комплекс. Притоа не е јасно колкав дел од комплексот имал втор кат²⁰⁵¹.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите на комплексот биле изградени од камења поврзани со калов малтер, како темел надграден со сидни платна од плитар (Фот. 458, Фот. 459)²⁰⁵², веројатно засилени со дрвена арматура. Подот во просторија А бил од набиена глина, слично како и во најголем дел од останатите простории²⁰⁵³. Подот на просторија В бил поплочен со камени плочи и во дел бил изведен од камења во набиена земја налик на калдрма²⁰⁵⁴. Во источниот дел од просторија Е биле констатирани остатоци од многу грубо изведено камено поплочување²⁰⁵⁵. Остатоци од сериозно оштетен под изведен од тули биле пронајдени во северозападниот агол од просторија H²⁰⁵⁶. За истакнување е значителниот пад на подните нивоа и нивоата на газење во правец од југ кон север, што воопшто не треба да изненадува ако се има во предвид дека комплексот бил лоциран во самото подножје на ридот²⁰⁵⁷. Крововите од градбите биле покриени со тегули²⁰⁵⁸.

Градежни фази и датирање

Врз основа на садовата керамика комплексот бил датиран во 6 век²⁰⁵⁹. Генерално, преземените градежни интервенции можеле да се поделат во две фази²⁰⁶⁰, со можност за повеќе

²⁰⁵¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 162, 163.

²⁰⁵² Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 386; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 162.

²⁰⁵³ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 160. Во подот биле целосно вкопани два питоси, а дел од столб бил лоциран покрај северниот сид (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385).

²⁰⁵⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 161.

²⁰⁵⁵ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 163.

²⁰⁵⁶ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 163. Поплочување со тули, но во далеку поскупуна техника е евидентирано и во градба со т.н. Сонда 8 (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 379). Откриениот дел од градбата датирана во доцниот 5 в. или 6 в. бил покриен со тегули.

²⁰⁵⁷ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 352.

²⁰⁵⁸ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 161. Преградниот сид помеѓу просториите А и В бил покриен со тегули (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385).

²⁰⁵⁹ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 160.

²⁰⁶⁰ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 384-385; Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 352.

дополнителни интервенции. Со оглед на тоа што преградниот ѕид помеѓу просториите А и В се појавил под рушевинскиот слој од втората фаза (Фот. 457), најверојатно тој бил секундарно разграден (при адаптациите преземени во фаза II) за да би се остварила комуникација помеѓу овие две простории. Дополнително, при тие адаптации, во правец кон север бил продолжен источниот ѕид на слепиот коридор, лоциран источно од просторија А, интервенција веројатно изведена за да се заштити влезот во просторија В²⁰⁶¹. Во ист опус и веројатно истовремено бил изграден преминот и источниот ѕид на просторија В²⁰⁶². Истражувачите изнесуваат можност овие две интервенции да биле изведени во трета градежна фаза²⁰⁶³. Подот во просторија В бил обновен во втората фаза со камени плочи и помали камења²⁰⁶⁴. Сепак, согледувањето на целокупната ситуација дава основа за да се претпостави поголема старост на просторија А во однос на остатокот од комплексот и дополнителен аранжман околу таа просторија изведен во текот на втората фаза²⁰⁶⁵. Предложено било потенцијално оштетување причинето од земјотрес, после што врз градбата биле изведени одредени поправки и адаптации²⁰⁶⁶.

После напуштањето на градбата, врз рушевините од покривните конструкции на просторот, слично како и во ситуацијата со северниот резиденцијален комплекс, биле подигнати ѕидови сочувани само во по неколку реда камења ѕидани во скромн опус²⁰⁶⁷.

Градби со доминантно станбена намена во Сектор Акропола (Големо Градиште, с. Коњух, прва чет. 6 в. - поч. 7 в.)

Акрополата на лок. Големо Градиште при истражувањето била поделена на три посебни просторни целини, западно (плато D), источно (плато C) и северно или плато А (План 78, Фот. 460).

Плато А

Северното или плато А имало пад во правец кон север речиси по целата должина од неговото протегање (Фот. 461). Со сондирањата на тесното северно плато на акрополата или т.н.

²⁰⁶¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 161.

²⁰⁶² Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 161.

²⁰⁶³ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 161, заб. 7.

²⁰⁶⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 385.

²⁰⁶⁵ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 352.

²⁰⁶⁶ На северната тераса се евидентирани градежни интервенции коишто можат да се вклопат во вкупно четири или пет градежни зафати изведени во период од 150 години. (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 387).

²⁰⁶⁷ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 352.

сектор IC, биле откриени простории коишто се протегале до самиот раб на терасата. Оваа појава била интерпретирана како густо збиена организација и пренаселеност. Намената на просториите била доминантно резиденцијална, а датирањето на просториите на двата истражувани пунктови е 6 век²⁰⁶⁸.

Плато С

Платото не било природна формација, туку било адаптирано според потребите и можностите преку бројни зафати врз карпата²⁰⁶⁹. Северозападниот крај на платото претставувал вистински лавиринт од појави издлабени во карпа, одводни канали, патеки, улички, рампи, скалила, платформи и јами²⁰⁷⁰. Во северниот дел од платото биле констатирани правоаголни површини добиени со сечење на карпата, а според резултатите од ископувањата тој простор бил исклучително густо населен (Фот. 462). Од С. Snively била изнесена хипотеза дека акрополата била трансформирана од простор со чисто воен карактер во цивилна населба, веројатно со население коешто се повлекло од помалку безбедните пониски населбински ареали при крајот на 6 в. и почетокот од 7 век²⁰⁷¹. Овој процес започнал најрано во третата четвртина од 6 в., а како манифестација од него се толкуваат бројните живеалишта со една градежна фаза подигнати на северното плато од акрополата, како и бројните секундарни интервенции и пренамени на постари градби²⁰⁷².

Во средишниот дел на акрополата (сектор IA) била лоцирана градба со три простории идентификувана како административна или резиденцијална (План 79, План 80, Фот. 463). Западната просторија на северната страна завршува апсидално. Сидовите биле изградени од

²⁰⁶⁸ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 158.

²⁰⁶⁹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 208. Во текот на првата половина на 6 в. посериозни интервенции биле преземени врз источниот дел од акрополата или т.н. Плато С. Зарамнување било постигнато и со полнење на празниот простор помеѓу јужниот биед и карпата со материјал во висина до 2 m, слој кој како последица на ерозија бил поплиток кон исток. Преку користење на систем од потпорни сидови источната половина од акрополата била изнивелирана како дел од планирани и внимателно изведени активности (Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 302, 306; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 238; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 338, 339). За преземените масивни зафати во прилог на адаптирање на просторот види (Микулчиќ, "Два безимени доцноантички града." 120-121; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 228, заб. 10).

²⁰⁷⁰ Микулчиќ, *Антички градови*. 359; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 235; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 337.

²⁰⁷¹ Snively и Sanev, "Life - and Death." 157, 163.

²⁰⁷² Во тој контекст треба да се спомене пренамената на просторија која се наоѓала источно од улицата, во продолжение на јужната порта на акрополата, просторија преку којашто се комуницирало со источната кула до портата во просторија со складишна намена. Бројните наоди на складишни садови со различни димензии била манифестација на потребата од децентрализирано чување на храна. За просторната организација на акрополата види (Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 337-338).

камења поврзани со варов во првата и калов малтер во втората фаза. Покриена била со покрив од тегули. Со сигурност се идентификувани две градежни фази²⁰⁷³. Северниот сид од комплексот бил речиси целосно уништен. Во втората фаза со интервенција врз сидот кој ги делел двете простории, двата премини коишто постоеле меѓу нив биле затворени. Дополнително, со сид кој се протегал север-југ втората или источна просторија биле поделена на две помали. Подот во првата просторија бил покриен со груб мозаик со претставени два кругови изведени со бели и сиви парчиња од варовник, врз позадина изведена со фрагменти од градежна керамика²⁰⁷⁴. Подот во втората просторија бил од нивелирана карпа со вдлабнатини исполнети со фрагменти од градежна керамика и малтер²⁰⁷⁵, а во близина на јужниот сид во карпата било вкопано огниште (1,20 m дијаметар). Просторот на југ од откриените простории бил сериозно оштетен и веројатно како дел од архитектонскиот аранжман содржел природен коридор и двор со трем и колонада, лоциран пред влезот во западната просторија. Базен бил лоциран централно во дворот. Констатирани биле вкупно две или можеби три фази, но подигањето на градбата веројатно коинцидирало со утврдувањето на акрополата во текот на втората четвртина од 6 век²⁰⁷⁶. Неколките фрагменти од релјефно обработен камен упатуваат на можно постоење на архитектонска декорација со спорен уметнички квалитет²⁰⁷⁷.

Во текот на првичните истражувања на акрополата, на местото каде што била лоцирана цистерната (сектор IA) била истражена и просторија вкопана во карпа (10 m исток-запад x 4,5 m север-југ) којашто била користена како подрумска за градбата којашто постоела над неа. Оваа градба се наоѓала западно од претходната. Со сид бил заграден јужниот дел од просторијата²⁰⁷⁸. Вдлабнувањата изведени во карпата на северната страна биле користени за прицврстување на греди коишто го носеле подот на катот. Оваа пренамена веројатно била направена после затрупувањето на цистерната²⁰⁷⁹. Во правец кон југозапад бил дефиниран простор со димензии (2 m исток-запад – 5 m север-југ) со подно ниво коешто веројатно се наоѓало врз нивелирана карпа.

²⁰⁷³ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 301; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 239; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 339.

²⁰⁷⁴ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 301

²⁰⁷⁵ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 340.

²⁰⁷⁶ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 301; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 340; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 404; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 159.

²⁰⁷⁷ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 301

²⁰⁷⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 242.

²⁰⁷⁹ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 300-301; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 242.

На просторот помеѓу секторот IA и портата во јужниот бедем на акрополата, на линија на претпоставеното протегање на бедемот била пронајдена просторија којашто примарно служела како живеалиште, а секундарно била пренаменета во складиште т.е. остава²⁰⁸⁰. Подот бил изведен во техника на набиена земја. Констатирани биле повеќе оштетувања меѓу кои и едно врз источниот ѕид како последица на прекопување изведено после нејзиното напуштање.

Во секторот IA од источното плато во близина на преминот кон највисокиот дел од акрополата биле пронајдени одлично сочувани темели од трапезоидна градба вкопани во карпа. На источната и северната страна во карпата биле изведени клупи. Влезот бил од јужната страна. Изнесени се претпоставки дека кровната конструкција била од дрвени греди и тегули²⁰⁸¹. Во подоцната фаза во карпата биле издлабени јами користени за главување на дрвените столбови коишто ги носеле преградните ѕидови изградени во техника на лепеж. Кровот бил кос и изграден од лесни материјали, веројатно слама или трска²⁰⁸².

Комплекс од простории, коридори и премини делумно обликувани преку интервенција врз карпата биле констатирани северно од портата во јужниот бедем на акрополата (План 79 – IB, Фот. 464, Фот. 465, Фот. 466). Овој комплекс кој според резултатите од истражувањата со сигурност се ширел во правец кон запад со портата комуницирал непосредно преку улица²⁰⁸³. Во рамки на истражувањата на истиот сектор IB, непосредно до бедемот и западно од улица која водела од јужната порта на акрополата кон претходно споменатиот комплекс била откриена просторија идентификувана како работилница²⁰⁸⁴. Преминот на источната страна бил лоциран непосредно покрај улицата, додека во северниот ѕид бил секундарно пробиен уште еден премин. Во југоисточниот агол на просторијата во подот од набиена земја бил вкопан питос. Покрај северниот раб на северниот ѕид од просторијата биле лоцирани скалила коишто најверојатно преку просторијата воделе до патека од внатрешната страна покрај бедемот²⁰⁸⁵. Иако генералните согледувања на материјалот покажувале на рушење и замирање на доцноримската населба на крајот од 6 в. и почетокот од 7 в., сепак исто како и на повеќе други локации биле евидентирани

²⁰⁸⁰ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 346.

²⁰⁸¹ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 158.

²⁰⁸² Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 158-159.

²⁰⁸³ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 301-302; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 342.

²⁰⁸⁴ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 342.

²⁰⁸⁵ Snively, "Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia." 240.

човечки активности после тоа рушење. Во тој период во функција веројатно останал само бедемот²⁰⁸⁶.

Слична стратиграфска слика била откриена и во сектор ID (План 81). Во северниот дел биле откриени негативи од градби и бројни други интервенции во карпата. Во пониско вкопан простор во форма на правоаголник, во средината на јужниот раб на дното биле пробиена дупка којашто водела до друга пониска просторија лоцирана јужно (Фот. 467). Во правец кон југ биле пронајдени многу лошо сочувани и директно врз карпа фундирани сидови изградени од камења. Слично како и во останатиот дел од акрополата, нерамнините и вдлабнувањата во карпата биле пополнувани со камења и фрагменти од градежна керамика. На просторот помеѓу адаптираната карпа за просторија на север и бедемот на акрополата на југ, констатирани биле и делумно истражени вкупно шест простории. Врз основа на наодите, просториите имале комбинирана резиденцијална и производствена (индустриска) намена. Во правец кон југ, преку просторија С на чијшто биле откриени траги од горење, и врз коишто секундарно било поставено ниво на газење, се стигнувало до просторија D. Подот од просторија D бил од набиена земја со камења. Преку премин кон југ се стигнувало до пониско поставената просторија E. Кон запад од последната просторија се протегал отворен простор²⁰⁸⁷. Просторијата E и отворениот простор на југ биле прилепени за северното лице на бедемот.

Една комуникација од платото С кон платото А на северната страна на акрополата се одвивала преку исклесани скалила источно од просторија вкопана во карпа во сектор IF (Фот. 461)²⁰⁸⁸. Во североисточниот агол од секторот во јама вкопана во карпа бил положен питос, со полукружна платформа и сид изведени во карпата позади него. Во северозападниот дел бил пронајден масивен сид широк 1,50 m и полукружна ниша со под од тули од неговата источна страна.

Во крајниот источен дел на акрополата (сектор IG) наместо претпоставената порта и кула била пронајдена просторија вкопана во карпа и со вдлабнување во форма на правоаголник изведено во централниот дел во карпата (Фот. 468)²⁰⁸⁹.

Плато D

²⁰⁸⁶ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 302.

²⁰⁸⁷ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 346.

²⁰⁸⁸ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 347.

²⁰⁸⁹ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 348.

Во највисокиот западен дел од акрополата или т.н. плато D биле констатирани остатоци од поголеми простории. Повеќето биле делумно вклесани во карпа, со сидови високи и до 2 m²⁰⁹⁰. Особено густо населени биле јужните падини од ова плато, но врз основа на негативите, споредбено со тие во највисокиот дел и тие откриени на Плато А, просториите биле со помали димензии и со неправилни основи (Фот. 469). Приодот до западниот дел од Плато D од западен правец бил исклучително тежок. На овој простор преку зарамнет простор со јужна експозиција се доаѓало до просторија (3,35 x 3,80 m) којашто била целосно хоризонтално издлабена во карпа²⁰⁹¹. Меѓу грижливо обработените помошни елементи била идентификувани ниша, платформа која се протегала од обете страни на просторијата, уште една платформа веројатно користена како кревет и прозорец. Врз основа на страничните дупки за греди, до неа се пристапувало преку премин од друга просторија лоцирана пред неа. Меѓу нив се наоѓала врата. Во подот на просторијата во карпа била вкопана (исклесана во карпа) една гробна јама (Фот. 470)²⁰⁹². Веројатно овие две простории биле дел од поголем комплекс²⁰⁹³. Дури била изнесена и хипотеза за градба на кат, чијшто спрат бил врз карпата северно од претходно дискутираната просторија во карпа²⁰⁹⁴. Откриени биле и странично вклесани дупки коишто ги носеле гредите од кровот. Од второто ниво се стигнувало до третото ниво коешто се наоѓало во правец на север, од каде што пак можело да се стигне до највисокиот дел од акрополата. Што се однесува до просторијата хоризонтално издлабена во карпа, претпоставена била нејзина посуштинска улога во контролата на приодот до акрополата во првата фаза. Подигањето на просторијата пред неа веројатно коинцидирало со изградбата на тие на Плато А и на јужната падина од акрополата во текот втората или поточно крајот на 6 в., кога бил евидентиран процес на населување на побројно цивилно население на тој простор во очајнички обиди да се обезбеди безбедноста на живеалиштето²⁰⁹⁵.

²⁰⁹⁰ Carolyn Sue Snively, "The Rock-Cut Room on the Acropolis at Golemo Gradiste, Konjuh: Date and Purpose," во *Ниш и Византија - зборник радова XII* (Niš: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна Епархија нишка, Нишки културни центар, 2014), 195.

²⁰⁹¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 235-236. Ова е единствената просторија во којашто е пронајден стратифициран материјал датиран во среден век (Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 338, заб. 15).

²⁰⁹² Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 299-300; Snively, "The Rock-Cut Room." 197.

²⁰⁹³ Според С. Радојчиќ станувало збор за испосници (ќелии), (Радојчиќ, "Црква у Коњуху." 148). Според С. Snively оваа хипотеза бара дополнителни истражувања (Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 300).

²⁰⁹⁴ Snively, "The Rock-Cut Room." 198.

²⁰⁹⁵ Snively, "The Rock-Cut Room." 203. Најверојатно од акрополата потекнуваат псевдосолидот на Јустин II (685-695, 705-711) од почетокот на 8 в., бакарните скифати (12-13 в.), фрагментите од кујнска керамика и од глеѓосани чинии (12-14 в.), (Микулчиќ, *Средновековни градови*. 225). Меѓу површинските наоди на локалитетот биле идентификувани

Целиот овој простор импонира со преземените зафати во прилог на адаптирање на простории и создавање на комуникации меѓу нив. За издвојување е и користењето на сидови (прегради) изведени во техника на лепеж на поширокиот простор на акрополата. Во прилог на широкиот хронолошки распон на користење на акрополата карпата (доцноримски период и 9-11 в.) се посочуваат и разликите во квалитетот на обработка на карпата²⁰⁹⁶. Садовата керамика од затворена целина покажувала на рушење во раниот 7 век²⁰⁹⁷.

Врз акрополата биле дефинирани две генерални градежни фази. Во првата фаза од користењето на акрополата бил потенциран нејзиниот воен карактер, за во втората фаза да стане прибежиште на цивилното население и да се трансформира во простор со доминантно станбена намена. Не смее да се заборави и дека функционираше како повеќенаменски простор (складирање и преработка на храна и други суровини)²⁰⁹⁸. Иако првично се добива впечаток на строга функционална поделеност, сепак ваквата слика може да е резултат на продолженото користење на просторот проследено со промени во функцијата²⁰⁹⁹. Големиот број на пронајдени питоси упатува на заклучок дека населението преземало мерки за издржување во случај на опсада²¹⁰⁰.

Веројатно првата фаза датирана во првата половина од 6 в. коинцидира или претходи на подигањето на бедемот на акрополата во втората четвртина на 6 век²¹⁰¹. Разурнувањата на акрополата биле датирани во почетокот на 7 век²¹⁰².

Северен резиденцијален комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, втора чет. 6 в. – кр. 6 в.)

Истражениот дел од Северниот станбен комплекс бил лоциран североисточно од епископската базилика. Градбата имала резиденцијална намена, а изнесени се претпоставки дека на тој простор била лоцирана епископската резиденција (План 82, Фот. 471)²¹⁰³. Просторија 3 била најголемата, а во неа биле откриени четири големи питоси. За истакнување е и податокот дека

и фрагменти од црепни. Податоци за човечки активности на локацијата се наоѓаат и во пишаните извори (Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 152).

²⁰⁹⁶ Snively, “The Rock-Cut Room.” 199-200.

²⁰⁹⁷ Snively, “The Rock-Cut Room.” 196.

²⁰⁹⁸ Snively, “The Rock-Cut Room.” 195, 200.

²⁰⁹⁹ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 349.

²¹⁰⁰ Snively, “The Rock-Cut Room.” 195.

²¹⁰¹ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 159; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 208.

²¹⁰² Snively и Sanev, “Life - and Death.” 157.

²¹⁰³ Sabrina C. Higgins, “Riding into Late Antiquity: A Thracian Rider Relief from Golemo Gradište, Konjuh,” во *Нии и Византија - зборник радова XI* (Niš: grad Niš, 2013), 173. Сепак просторот помеѓу комплексот и базиликата останал неистражен заради практични причини (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 210).

целиот ситен движен инвентар пронајден во градбата, потекнува од подот којшто одговарал на првата градежна фаза. Станбениот карактер на градбата го потврдувале и наодите на железни ножеви, стаклени предмети, керамички садови, утилитарни предмети и прозорско стакло²¹⁰⁴.

Просторна организација и комуникации

Од т.н. северен станбен комплекс досега биле откриени четири простории и претставувал најрепрезентативна досега откриена градба со секуларна намена. На запад двете простории биле ограничени со долг коридор, додека на југ и исток се протегале улици (Фот. 472). Влезот бил од северна страна од простор идентификуван како внатрешен двор со колонада (Фот. 473)²¹⁰⁵. Системот на комуникација бил преку северен влез во коридорот (Фот. 474), од каде преку просторија 2 се стигнувало до просторија 3 (Фот. 475). Просторија 3 исто така од северната страна остварувала комуникација со внатрешниот двор со колонада (Фот. 476). Преминот од северната и од источната страна бил заштитен со сидови²¹⁰⁶. Северно од просторија 3 била лоцирана просторија 4²¹⁰⁷. Помеѓу нив не постоела комуникација (Фот. 477). Во досегашниот степен на истраженост, не бил откриен премин кој од околните улици водел во внатрешноста на комплексот.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите биле изградени во *opus incertum* со обработени и необработени камења коишто следеле хоризонтален слог. Наместа биле употребени фрагменти од тули и плочести камења поврзани со калов малтер²¹⁰⁸. Идентификувани биле две нивоа на нивелирање на сидаријата, а на места како врзивно средство бил употребен варов малтер²¹⁰⁹. Техниката на градење била подобра во однос на останатите станбени градби.

Подните нивоа биле од набиена глина, а само наместа било документирано поплочување со камени плочи. Во постарата фаза подот од коридорот (просторија 1) бил поплочен со тули, а секундарно тулите биле отстранети и на нивно место било поставено камено поплочување,

²¹⁰⁴ Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 351; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 210.

²¹⁰⁵ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 164, 166. Од колоната биле откриени само еден откриен столб и три правоаголни бази за столбови во правец исток – запад, поставени на растојание од 1 m од сидот со премините коишто воделе до коридорот и до просторија 3. На исто ниво со праговите, подот бил од малтерен премаз сочуван само на места (Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 351). Во западниот дел од двориштето најверојатно била лоцирана кујна (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 212.).

²¹⁰⁶ Snively и Sanev, “Late Antique Residences.” 164.

²¹⁰⁷ Со поновите истражувања е детерминирана северната граница на градбата ограничена со протегањето на улица со правец исток запад. Кон север од просторија 4 се откриени три, во однос на неа, помали простории (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 212).

²¹⁰⁸ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 381.

²¹⁰⁹ Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 349.

сочувано само на лимитирана површина²¹¹⁰. Траги од поплочување биле констатирани и во просторија 2. Подот од набиена глина во просторија 3 бил на пониско ниво во однос на тој во просторија 2²¹¹¹. Во јужниот дел на истата просторија 3 била лоцирана фурна или печка сидана од тули врз коишто имало траги од висока температура.

Градбата била покриена со тегули. Во рушевинскиот слој над тегулите меѓу останатото биле пронајдени и архитектонски елементи, дел од мена, база и дел од столб²¹¹².

Градежни фази и датирање

Градежните фази на комплексот се сеуште предмет на расправа и неопходни се дополнителни археолошки истражувања за нивно конкретно детерминирање. Градежниот комплекс веројатно бил подигнат истовремено со големата обнова на населбата во втората четвртина од 6 в.²¹¹³, а делумно уништен во текот на третата четвртина од 6 век.

Констатирани биле една основна градежна фаза и една обнова²¹¹⁴. Трагите од горење укажуваат дека градбата веројатно била сериозно оштетена во одреден момент, после што рушевините биле нивелирани²¹¹⁵. Од она што е сигурно е дека западниот коридор со два напречни сидови бил дополнително поделен на три помали простории, веројатно после оштетува нанесени од земјотрес²¹¹⁶. Градбата пред напуштањето претрпела дислоцирање на архитектонски елементи и сидови и продолжила да функционира во таква форма и без коридорот. На ниво на подните нивоа во просториите 2 и 3 биле констатирани сидови од постара градба/и²¹¹⁷.

Во просторија 3 биле пронајдени четири питоси и мала остава од дванаесет монети датирани главно во средината од 6 век²¹¹⁸. Врз основа на нивната хронологија, *terminus post quem* за напуштањето на градбата била 565 година²¹¹⁹. После напуштањето на резиденцијата на тој

²¹¹⁰ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 351.

²¹¹¹ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 168. Драстичните разлики помеѓу подните нивоа од двете фази евидентни особено според висината на премините коишто одговараат на првата фаза е последица на нивелирањето изведено после парцијалното рушење на градбата (Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 351).

²¹¹² Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 380.

²¹¹³ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209.

²¹¹⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 380.

²¹¹⁵ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 351

²¹¹⁶ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 351; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 164, 169. Алтернативната интерпретација е дека секундарно подигнатите сидови биле дел од полуподрумска или подрумска просторија вкопана после засипувањето на градбата.

²¹¹⁷ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 380; Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 351; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 168.

²¹¹⁸ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 167.

²¹¹⁹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 212.

простор бил изграден ѕид во кој биле вградени повеќе сполии и чија намена била да заградува дел од северната тераса. Тој не се спојувал со ниту еден ѕид од резиденцијата. Подигнат бил не порано од крајот на 6 в., или доста подоцна²¹²⁰. После напуштањето на комплексот, на крајот од 6 в. просторот се користел како некропола на којашто биле истражени најмалку седум погребувања²¹²¹.

Источен градежен комплекс (Големо Градиште, с. Коњух, втора чет. 6. – кр. 6 в.)

На просторот североисточно од улицата откриена во близина на источен бедем биле делумно истражени две градби (сектор ПА), (План 83, Фот. 478). Едната била идентификувана како станбен објект, додека втора (источната) имала нејасна, веројатно трговска намена. Во просториите биле пронајдени неколку питоси и мелнички камења²¹²². Претпоставено било постоење на втор кат.

Во двете биле идентификувани по две-три градежни фази, а на повисоко ниво било пронајдено погребување. Сидовите од втората фаза биле изградени во поскумна техника на ѕидање во т.н. сувосид. Подот од првата фаза во просторијата откриена источно биле од набиена глинеста земја, за во втората фаза подот да биде поплочен со камени плочи. Слично подот во централно откриената просторија во првата фаза бил од набиена земја (и понизок од нивото на улицата источно од просторијата), додека во втората веројатно фрагменти од градежна керамика и камчиња биле употребени во земјата за набивање.

„Североисточен анекс“ (Lychnidus, први децении 6 в. -)

Просторна организација и комуникации

Градбата наречена Североисточен анекс била лоцирана северно од Поликонхалната црква (План 31). Иако името на „анексот“ е работно, сепак мора да се истакне дека без оглед колку

²¹²⁰ Higgins, “Riding into Late Antiquity.” 174. Покрај овој преграден ѕид, плитко под современата површина на теренот, на околу 1 m или повеќе над подовите на резиденцијалните градби биле евидентирани неколку скромно изградени ѕидови подигнати врз нивните рушевини. Идентифувани биле две нивоа на живеење од 6 век. Овие архитектонски остатоци биле постари од преградниот ѕид (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 380; Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 350; Snively и Sanev, “Life - and Death.” 163). Архитектонските остатоци коишто се наоѓале плитко под површината биле изложени на сериозна девастација од ерозија или од човечки активности (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons.” 387, заб. 29).

²¹²¹ Snively и Sanev, “Life - and Death.” 160-162, 163. Во еден случај со сигурност не станувало збор за погребување, бидејќи телото веројатно било буквално фрлено во јама. Интригантен е фактот што некои од погребувањата биле вкопани внатре во сеуште постоечки градби (Snively и Sanev, “Life - and Death.” 163).

²¹²² Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 355-358; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 209.

функционално и да била поврзана со црквата, станува збор за посебен градежен комплекс. Дополнително, со затворањето на преминот лоциран северно покрај олтарната апсида и поставувањето на прозорец²¹²³, градбата била и физички одделена од црквата. Дополнително, посебноста е потенцирана и преку различната ориентација (насока северозапад-југоисток) во однос на црквата. Градбата не била целосно откриена. Имала една голема правоаголна просторија на којашто во правец кон југоисток се надоврзувала една помала просторија со апсида на југоисток. Комуникацијата кон неа била преку премин во јужниот дел од сидот со којшто биле одделени. На североисток од големата просторија постеле уште два премини коишто воделе кон најмалку две простории коишто меѓусебно не комуницирале. Во правец кон северозапад од големата правоаголна просторија се наоѓала уште една просторија со еднаква ширина. Комуникацијата кон неа се одвивала преку премин во средината на сидот којшто ги одделувал. Како што и беше споменато, во порана фаза на југ од апсидалната просторија постоела комуникација кон црквата, комуникација којашто во фазата кога бил поставен мозаичкиот под била затворена²¹²⁴.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите на градбата биле во исклучително лоша состојба, во голем дел сочувани само во негатив²¹²⁵.

Архитектонска декорација

Во контекст на архитектонска декорација, остатоци од мозаичен под со сериозни оштетувања била констатирана единствено во просторијата со апсида (Фот. 146, Фот. 479). И покрај стилските разлики коишто укажувале на помала старост, иконографијата и мотивите биле речиси идентични со тие претставени во просторијата со апсида од северниот анекс и во западната мала конха од црквата²¹²⁶. Мозаичкиот под бил поставен во правоаголниот дел од просторијата, додека, заради оштетувањата, останува непознато дали мозаик бил изработен и во апсидата. И тука како и во северниот анекс во мозаик бил изведен натпис во три реда, врамен во едноставна рамка. Разликата била во тоа што тука натписот бил над (југоисточно) од претставата на елени со главите наведнати над сад во којшто истекувала вода од четири кружно претставени извори – илустрација на четирите рајски реки. И покрај оштетеноста на натписот, во вториот ред се споменувал

²¹²³ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24.

²¹²⁴ Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24, 36.

²¹²⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 149, 184, заб. 11.

²¹²⁶ Tutkovski, "Newly Discovered Mosaics." 107-109; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 162-165

„најсветиот епископ“²¹²⁷. Изведбата на буквите била на пониско ниво во однос на натписот во северниот анекс, и очигледна е намерата во ограничен простор да се стави што е можно подолг текст.

Градежни фази и датирање

Според М. Тутковски и покрај релативно понискиот уметнички квалитет на мозаикот, врз основа на колоритот, стилот и иконографијата, тој бил дело на истото атеље коешто работело во втората или третата деценија од 6 в. во поликонхалната црква, пред неговото преселување во *Byllis*²¹²⁸.

Доцноримски станбени комплекси - Stobi²¹²⁹

Најголем бројот на истражувани станбени градби од доцноримскиот период лоцирани во рамките на населбите коишто се предмет на истражувањето во дисертацијата потекнуваат од *Stobi*. Ваквата ситуација се должи, пред сè, на поголемиот степен на истраженост на населбата, како и на фактот што најголем дел од истражувањата реализирани во периодот 2008-2012 год. беа фокусирани на откривање на населбинскиот комплекс северозападно од *Via Sacra* (План 84, Фот. 480)²¹³⁰. Сепак, честопати занемарувани од страна на голем број истражувачи, трагите од човечки активности во периодот беа констатирани во речиси секоја досега истражувана градба во рамките од населбата. Во продолжение на текстот градбите ќе бидат презентирани според комплекси или според локации на коишто биле евидентирани.

Повеќенаменските градби со доминантно резиденцијална функција лоцирани северозападно од *Via Sacra* биле темелени врз остатоци од постари градби. Сепак, мора да се истакне дека во споредба со истражувања во другите делови, тука, со неколкуте сондирања не беа констатирани остатоци од поголеми градби или сочувана архитектонска декорација. Дури и бројот на постари градби во чишто сидови како врзивно средство бил употребен варов малтер е исклучително мал (План 85, Фот. 481). Тука секако исклучок е т.н. Куќа со триклиниум, во која што барем во постарите фази биле применети повисоки градежни, конструктивни и естетски

²¹²⁷ Tutkovski, “Newly Discovered Mosaics.” 109; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 165.

²¹²⁸ Tutkovski, “Newly Discovered Mosaics.” 109, 113-114; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 182-183.

²¹²⁹ Доцноримските станбени комплекси од *Stobi* беа детално анализирани во магистерската работа Талевски, “Рановизантиска профана архитектура.”, заради што тука ќе бидат дадени само сумирани податоци од тие анализи.

²¹³⁰ Прелиминарните резултати од истражувањето на комплексот беа презентирани во 2010 година (Христијан Талевски, Димитар Николовски, и Љубинко Ѓекиќ, “Истражувања на рановизантиска населба на Стоби 2009-2010,” на XXI Симпозиум на МАНД, Струмица, 2010, не публикувано).

принципи (План 86, Фот. 482). На неколку локации под нивоата на газење од овие градби беа евидентирани траги од исклучително силен пожар (Фот. 483). Иако е едноставно овие ситуации да се интерпретираат со примена на културно-историската методологија, сепак, за било каква издржана интерпретација на причините, обемот и хронологијата на пожарот се неопходни проблематски поставени истражувања, коишто до денес не се направени²¹³¹. Не е познат ниту посигурен *terminus post quem* за изградбата на комплексот северозападно од Via Sacra. Што се однесува до ориентацијата, овие градби биле подложни на протегањето на инфраструктура, т.е., северозападен и југозападен бедем, улицата Via Sacra и новооткриената улица (Vicus Altior) којашто се исклучува кон север од Via Sacra, и лачно заобиколувајќи го Полукружен плоштад се протега по должината од северозападна тераса од населбата паралелно со Via Principalis Superior (План 84). Како последица од ваквата ситуација, градбите покрај бедемите се ориентирани според нивното протегање, додека почнувајќи од скршнувањето на новата улица кон североисток, веќе се приклонуваат кон ориентацијата на градбите констатирани во остатокот од терасата преку авионските фотографии (Фот. 484). Констатирано е дека со преземањето на допнителни градежни зафати во рамките или околу примарно изградените градби, се следел тренд на кумулативно ширење на градбите, без да се води грижа за повисоко ниво на организација на просторот (Фот. 485).

Сидовите од градбите биле изградени од камења и калов малтер, со ретка употреба на фрагментирана градежна керамика. Повисоките зони од сидовите биле во бондрук конструкција со плитарни тули (Фот. 486). Забележана е зачестена употреба на фрагментирана градежна керамика и пад во квалитетот на градење во секундарните и особено во терциерните градежни интервенции во градбите (Фот. 487). Квалитетот на обработка и големината на употребените камења варира од градба до градба. Во некои градби дури се следи тенденција за употреба на квадарни камени блокови во редови. Но таквите примери се исклучок. Во контекст на дополнителните градежни зафати во рамките на и околу градбите, констатирани се по уште две до три дополнителни интервенции. Врз основа на овој податок, а со примена на аналогија со градбите

²¹³¹ Под нивоата на газење наместа беа констатирани интактни ситуации од срушени градби изградени од камења греди и плитар. Неретко трагите од изгорен плитар беа измешани заради продолжените човечки активности на просторот после пожарот. Исклучок се двете сонди, едната поставена во магацинот од Куќа со триклинниум, а другата до новооткриената улица. Ископувањата ги изведе дипл. арх. Љубинко Ѓекиќ. Во сондата во магацинот беше констатирано дека темелите од градбата се многу длабоки, како последица на што биле пореметени постарите културни слоеви. Во другата сонда под улицата беше откриен движен археолошки материјал од 4 век.

изградени во рамки на субрубиумот југозападно од југозападен бедем, кадешто се забележани идентичен број на дополнителни интервенции²¹³², може само да претпоставиме почеток на изградбата на комплексот северозападно од Via Sacra во првата половина од 5 век. Што се однесува до бројот на простории во рамки на една градба, ретко каде надминува четири простории. Генерално бројот се движи од една или две, а најчесто три до четири простории. Најголем дел од градбите и просториите биле со правоаголна основа. И покрај обидите да се следи ориентацијата од постарите ѕидови, со дел од изведените помлади интервенции основите биле деформирани. Констатирани се и простории со неправилна четириаголна форма. Бидејќи на значителен дел од истражувана површина контролните профили не беа отстранети, спречени сме во изнесувањето на подетални и подобро аргументирани заклучоци. Од она што е констатирано во истражените делови, може да се сумира дека бројот на дополнителни градежни интервенции врз примарните градби се намалува како што одминувало времето. Констатирани се примери на промена на комуникациите преку затворање на едни и отворање на други премини (Фот. 488). Подните нивоа во градбите биле изведени во техника на набиена глинеста земја. Исклучително ретко, и тоа најчесто околу платформите од огништата, подовите биле запечени и со црвенкаста боја (Фот. 489). Во некои простории беше констатирано делумно поплочување со плочести камења и поретко тули (Фот. 490). Констатирани обнови (наместа неколкукратни) на подовите во некои простории биле изведувани на два начини, или со подигање на нивото врз насип или со едноставно премачкување и набивање на нов слој глина врз оштетувањето и во неговата околина. Единствено на две простории на чишто подови беа откриени и рачни мелници беше констатирано премачкување со тенок слој од вар (Фот. 491). Иако не е докрај јасно, користењето на вар можеби треба да се поврзи со нејзините антибактериски својства. Покривите биле изведени од лаконски тегули и полукружни имбрекси положени врз дрвени конструкции (Фот. 492). Врз тегулите и имбрексите се евидентирани различни мотиви изведени со врежување со прсти. Исклучително ретко се појавуваат тегули со чешлести линии (Фот. 493). На неколку локации беа пронајдени индиции за покриви изведени од камени плочи (Фот. 494). Сепак, за решавањето на конструкцијата од покривните конструкции неопходни се анализи, извршени за секоја градба посебно.

Акрополата лоцирана во северниот дел од населбата, во текот на доцноримскиот период најверојатно била едно од погусто населените места. Резултатите од досегашните истражувања

²¹³² Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 33.

показале постоење на живеалишта и дуќани со мали димензии. Изградени биле врз остатоците од помал објект датиран во 4 в., а констатирани биле две градежни фази. Бил направен обид за датирање на изградбата со мерење на јаглерод C-14. Резултатите дале релативно широк датум 370 - 470 година. Врз основа на пронајдениот движен археолошки материјал градбата била изградена во 5 – 6 век. *Terminus post quem* за напуштањето и рушењето на градбата дала една монета искована од Јустин (565-578) во 569/570 година²¹³³. Истражувања на акрополата биле изведени и во рамките на проектот „Предримско Стоби“ (Фот. 495)²¹³⁴.

После излегувањето од употреба на театарот, значителен дел од архитектонските елементи биле употребени како спои во повеќе градби и инфраструктурни елементи. Пронајдени се во големата Епископска базилика, Полукружен плоштад, Северна базилика, Централна базилика, во внатрешен Југоисточен бедем и улицата *Via Episcopalis* (Фот. 426). Во повеќе делови врз демонтираниот театар биле изградени градби, главно со станбен карактер. Уште на почеток треба да се истакне дека голем проблем во интерпретацијата на тие градби е тоа што не секогаш доцноримските градби се јасно изделени од средновековните.

Доцноантички и/или „византиски“ објекти биле изградени врз депониран отпад во југозападниот пародос (План 87)²¹³⁵. Еден од сидовите бил дограден ортогонално на аналемата, додека два (0,80 m ширин) биле поставени паралелно со аналемата. Помеѓу нив бил констатиран питос чијшто обод бил покриен со камен поклопец²¹³⁶. Веројатно истовремени со овие биле и сидовите изградени од кршени камења на просторот југозападно од преминот којшто водел во пародосот²¹³⁷. Еден исто така помлад сид (широк 1,10 m), со мало закосување бил поставен речиси паралелно со преминот. Под овој сид поминувала аналемата²¹³⁸. Ориентацијата на овие сидови Б. Сариа ја поврзал со ориентацијата на голема Епископска базилика. Комплекс од неколку простории бил изграден и врз североисточниот параскенион. Врз подното ниво од првата откриена просторија било пронајдено огниште чишто рабови биле од камења и питос, а поплочување од

²¹³³ Davis, Srdoč, и Valastro Jr., “Radiocarbon Dates.” 33; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 411-412; Anderson-Stojanović, *STOBI*. 148-150.

²¹³⁴ Мила Шурбаноска, Горан Санев, и Антонио Јакимовски, “Археолошки истражувања - Стоби 2001,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 278-280.

²¹³⁵ Сариа, “Позориште у Стобима.” 43.

²¹³⁶ Сариа, “Позориште у Стобима.” 4, 42, 43.

²¹³⁷ Сариа, “Позориште у Стобима.” 4, 5, 6.

²¹³⁸ Сариа, “Позориште у Стобима.” 6. Иако помалку збунувачки, ваквата ситуација била возможна бидејќи според Б. Сариа ширина на гледалиштето изнесувала 26,50 m, а не 30,00 m колку што е. Дополнително, во југозападниот дел аналемата била демонтирана до пониско ниво.

тули (цигли). Оваа просторија имала премин на југоисточната страна²¹³⁹. Во периодот кога биле изградени овие градби, најдоцна во средината од 5 в., скената веќе била разградена во значителна мера. Како градежен материјал за сидовите широки 0,60 – 0,70 m биле употребени камења, фрагментирана градежна керамика и калов малтер. Како аргумент во прилог на ова тврдење е протеганоста на сидови во правец кон југоисток преку сидовите од скената. Дополнително, и самата ориентација на градбата со димензии (6,80 x 5,50 m) отстапувала од ориентацијата на сидовите од скената²¹⁴⁰. Средновековни (раносредновековни) градби со станбен карактер биле констатирани и на поросторот врз слојот од рушевини акумулиран во орхестрата (длабочина околу 9,00 m), врз скената и врз гледалиштето²¹⁴¹. С. Саржоски во краткиот извештај за истражувањата во периодот од 1963 до 1965 година споменал постоење на една „касновизантиска зграда (Фот. 496)“²¹⁴². Б. Сарија и Ѓ. Мано-Зиси зборуваат за „разни бедни згради“ од сиромашно население изградени врз седиштата и орхестрата²¹⁴³. Според Ѓ. Мано-Зиси во тие „визби“ било собрано населението коешто го преживеало готскиот напад од 479 година²¹⁴⁴. Не треба да се исклучува можноста сидот изграден врз подиумот пред првиот ред од седишта да припаѓал на некоја од тие градби. Тој сид честопати се интерпретира како втора фаза од заштитанта преграда околу орхестрата²¹⁴⁵.

²¹³⁹ Сарија, “Позориште у Стобима.” 42. Според движниот археолошки материјал депонираниот отпад во североисточниот пародос бил акумулиран после крајот од 4 век. Депонирањето во слоеви со пад во правец од влезот кон орхестрата низ коишто било евидентирано големо количество на пепел, јаглен, згура, животински коски, садова керамика и човечки скелет, траела 25-50 години во текот на првата половина на 5. век. Врз тоа ѓубриште, во голема мера насипано како последица на работењето на печката подигната врз параскенионот, најдоцна во средината од 5 в. биле изградени скромните живеалишта и работилници коишто ги спомнува Б. Сарија (Мано-Зиси, “Стоби 1970-1971.” 202; Elizabeth Gebhard, “The Theater at Stobi: A Summary,” во *Studies in the Antiquities of Stobi mom. III*, ур. Blaga Aleksova и James Wiseman [Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981], 18, 19; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 417-418; Anderson-Stojanović, *STOBI*. 154). Дополнително, во аголот покрај јужниот сид од просторијата подигната врз североисточниот параскенион Б. Сарија споменува гроб покриен со плоча од песочник (Сарија, “Позориште у Стобима.” 43). Најверојатно станува збор за две погребувања во тој простор со непознат меѓусебен однос. Секундарно подигнати печки врз градби кадешто имало поголеми количества на мермер се познати од *Demetrius* во *Thessalia* (Karagiorgou, “Demetrius and Thebes.” 211). Мермерот со горење се претворал во вар потребна за други градежни зафати (Štefan Mlakar, “Iz inventara svedočanstva o kazališnom životu u antičkoj Puli,” во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 91; Russell, “Transformations in the Early Byzantine Urban Life.” 144).

²¹⁴⁰ Сарија, “Позориште у Стобима.” 42-43.

²¹⁴¹ Сарија, “Позориште у Стобима.” 3-4, 42-43; Petrović, “U Stobima danas.” 480.

²¹⁴² Saržo Saržoski, “STOBI – III antičko pozorište,” *Arheološki pregled* 7 (1965): 129.

²¹⁴³ Сарија, “Позориште у Стобима.” 15; Đorđe Mano-Zisi, “Antički Teatar u Stobima,” во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. April 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 4.

²¹⁴⁴ Mano-Zisi, “Antički teatar.” 12.

²¹⁴⁵ Сарија, “Позориште у Стобима.” 29. Како контрааргумент може да се користи податокот што на една од постарите публикувани фотографии јасно се гледа дека површината од тој сид била обработена во техника на дерсување.

Со релативно поновите истражувања врз радијалните сидови беше констатирано постоење на цел повеќенаменски, но доминантно станбен комплекс (Фот. 497)²¹⁴⁶. Притоа импресионира умешноста во преземите градежни активности за адаптирање на достапниот простор во градби, некои и со два ката²¹⁴⁷.

Во Domus Fullonica врз градежен материјал срушен при крајот од 4 в. биле изградени градби во иста техника и веројатно со идентичен карактер. Според Ѓ. Мано-Зиси овие градби биле дополнително преградувани после 479 год., после „рушењето на градот“. Според инвентарот, во градбата составен од мноштво пршлени, глиненни калеми, делови од вретена, алатки за ткаење и тегови во последниот период градбата функционираше како работилница за производство и преработка на текстил²¹⁴⁸. Покрај тоа, констатирана била и складишна намена на некои од просториите²¹⁴⁹. Во секој случај квалитетот на овие дополнително заградени простории бил полош во однос на постарите (План 60, Фот. 305).

Податоци за човечки активности во текот на 6 в. биле констатирани и во Теодосијанска палата. Имено, во триклиниумот откриени осум монети исковани од Јустинијан (527-565), Јустин (565-578) и Маврикиј²¹⁵⁰.

Пет златни монети, две исковани од Јустин (518-527) и три од Јустинијан (527-565) биле откриени и во т.н. затвор²¹⁵¹.

Годината 479 била определена како *terminus post quem* за третата градежна фаза во Палата на Перистерија. Во тој период југозападниот дел кон Via Theodosia со изградба на повеќе сидови во рамките од веќе постоечките, просторот бил адаптиран во комплекс со комбиниран населбинско - занаетчиски карактер. Во него биле констатирани работилници, живеалишта и простории со складишна намена²¹⁵². И покрај тоа што не се констатирани премини во југозападниот дел од градбата, според В. Петровиќ просториите покрај улицата ги интерпретирал како дуќани со

²¹⁴⁶ Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти.” 124; Dafina Gerasimovska, “House Development in the Cities of the Republic of Macedonia throughout Antiquity,” *Haemus* 1 (2012), 109.

²¹⁴⁷ Без да навлегуваме во подетална анализа, ќе го почекаме публикувањето на истражувањата со коишто уште од 2009 година раководеше С. Блажевска.

²¹⁴⁸ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 164; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 211.

²¹⁴⁹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 211.

²¹⁵⁰ Петковиќ, “VI - Историско-Уметнички (Народни) музеј у 1927 години.” 191; Петковиќ, “Историско-уметнички музеј у 1929 години.” 234; Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 127, заб. 194.

²¹⁵¹ Владимир Р. Петковиќ и Ђорђе Мано-Зиси, “Хисториско-уметнички музеј у 1932 години,” *Годишњак на Српска краљевска академија* XLI (1932) (1932), 212.

²¹⁵² Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 213, 230.

складишта позади нив²¹⁵³. Во некои од просториите дури бил спроведен водовод. Иако дел од новоизградените сидови ги следеле насоките од постарите сидови во градбата, при подигањето на последните доградувања таквата организација не се почитувала (Фот. 378, Фот. 379, План 68).

Во периодот после 518 година во рамки на Палата на Полихарм биле констатирани неколку градежни зафати изведени во краток временски период. Слично како и кај другите градби, доградените сидови биле во техника со скроман квалитет од камења и калов малтер. Во некои од сидовите биле реупотребени сполии. При адаптирањето на просторот, рушевните во некои од просториите од палатата биле расчистени. Подните нивоа биле на повисоко ниво од мозаиците. Изведени биле во техника на набиена глинеста земја²¹⁵⁴. Со нив бил нарушен постариот концепт на внатрешна просторна организација. Преградувањата биле изведени насекаде, во големата сала, во перистилот, во триклиниумот и во помошните простории наоколу. Тоа што се констатирани и дополнителни доградби на примарните преградувања веројатно зборува за релативно подолг период на живеење во такви новонастанати услови. Двете преградувања биле лоцирани во перистилот. Најпрво со еден надолжен сид во североисточниот дел бил заграден простор, којшто со изградбата на вториот напречно поставен сид бил адаптиран и користен како штала²¹⁵⁵. Со напречно поставен сид, триклиниумот бил поделен на два дела²¹⁵⁶. На југозапад од триклиниумот секундарно бил отворен премин (План 59, Фот. 304).

Најмала концентрација на градби од крајот на 5 в. и почетокот од 6 в. беше констатирана на просторот покрај внатрешниот Југоисточен бедем²¹⁵⁷.

Сиромашни остатоци од доцноримски градби биле констатирани врз големата сала со арки од Градба со арки. Овој комплекс се ширел во правец кон северозапад, т.е. кон Мала бања (План 88, Фот. 498).

Две мали простории од „привремен карактер“ датирани во 5-6 в. биле пронајдени во делот кадешто автопатот Е-75 го пресекол ридот Орлова Чука. Сидовите им биле изградени од кршени камења и калов малтер. Во нив биле пронајдени железни земјоделски алатки²¹⁵⁸.

²¹⁵³ Petrović, “U Stobima danas.” 482.

²¹⁵⁴ Пашиќ-Винчиќ, “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата.“ 74-75.

²¹⁵⁵ Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 134.

²¹⁵⁶ Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 135.

²¹⁵⁷ Džidrova, “Late Antique Towns.” 94; Галевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 439-444.

²¹⁵⁸ Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 36.

Таканаречени „јаки градби“ биле констатирани на рамницата покрај левиот брег од реката Вардар²¹⁵⁹. Од таа страна на реката од аутопсија е констатиран еден солидно изграден и релативно добро сочуван сид (Фот. 499).

При пробивањето на стриот пат Градско-Неготино била откриена една градба именувана како Трансеригонска базилика или Базилика шест, но, сакрална намена на градбата е дискутабилна²¹⁶⁰.

Повеќето пронајдени поединечни и групни наоди на пари во рамките на комплексот северозападно од Via Sacra, но и во рамки на други градби во *Stobi*, како *terminus post quem* за замирањето на градот ја покажуваат 583/584 или 584/585²¹⁶¹. Но, пронајдени се повеќе аргументи коишто упатуваат на продолжение на човечките активности во населбата барем за неколку, но не повеќе од пет децении после оваа година²¹⁶². Во тој контекст можеби треба да се спомене и наодот на монета искована од императорот Ираклиј (610-641) во 634/635 год., којашто можеби била пронајдена во рамки на Епископска базилика, при истражувањата реализирани пред почетокот на Втора светска војна²¹⁶³.

Доцноримски станбени комплекси - Heraclea Lynkestis²¹⁶⁴

Во *Heraclea Lynkestis* делови од поголеми комплекси со доминантно станбена намена од доцноримскиот период биле констатирани преку истражувањата на неколку локации. Најпрво бил идентификуван комплексот од простории изграден врз т.н. Портик. (План 40). Делот на портикот, исто како и просторијата до него, со неколку адаптации со повисоки нивоа на газење останале во функција и во доцноримскиот период, кога добил доминантно станбена намена. Со последните градежни интервенции, според истражувачот најверојатно изврдени од Словените во 6 в., над просторот од портикот бил создаден комплекс од шест простории. Со еден напречно поставен сид

²¹⁵⁹ Petrović, “U Stobima danas.” 472, 508; Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 86, 111.

²¹⁶⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 472; Петров, “Кон отвореното прашање.” 307-318; Snively, “The Early Christian Basilicas.” 243-249.

²¹⁶¹ Хаџи-Манева, “Рановизантиски остави.” 24; Решкова, “Монетни депоа од Стоби.” 82-83.

²¹⁶² Димитар Николовски, “Трговскиот кварт во Стоби: Полукружен плоштад,” во *Студии за старините на Стоби том. 4*, ур. Силвана Блажевска (Stobi: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018), 308, 314, заб. 20, 316 (Т.П: 7), 324. Околу тезите и аргументите за продолжено егзистирање на луѓе во *Stobi* во почетокот од 7 в. види (Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 452, 454-455).

²¹⁶³ Ivanišević и Radić, “Early Byzantine Coins from Stobi.” 104, 105, 106, 110, 115, Т. 2.

²¹⁶⁴ Доцноримските станбени комплекси од *Heraclea Lynkestis* беа детално анализирани во магистерската работа Талевски, “Рановизантиска профана архитектура.”, заради што тука ќе бидат дадени само сумирани податоци од тие анализи.

врз улицата со канал таа била преградена и веројатно бил оставен премин покрај северниот сид од Мала базилика²¹⁶⁵. Со адаптациите и доградувањата, човечките активности на овој простор продолжиле непрекинато најрано до крајот од 6 век. Правоаголната просторија немала премини во ниту еден од сидовите. Заради тоа од истражувачите била интерпретирана како подрумска или полуподрумска²¹⁶⁶. Во една од тие простории биле пронајдени повеќе питоси, заради што таа била интерпретирана како складиште во служба на некоја друга градба²¹⁶⁷. Овој комплекс бил вклопен во постоечки архитектонски остатоци. Заради тоа сидовите ја задржале ориентација североисток-југозапад од постарите градби.

Друг идентификуван и далеку поголем станбен комплекс бил истражен на просторот врз и околу театарот. Иако работно бил именуван како Доцноантичка микростанбена целина врз Театарот (План 89), сепак, факт е дека границите на комплексот, ако воопшто и можат да се утврдат, се ширеле на поголем простор²¹⁶⁸. Во идентична техника и со исти градежни материјали биле и градбите лоцирани врз падината североисточно покрај периметралниот циркуларен сид од гледалиштето (Фот. 500). Импост капител изработен од бел мермер бил употребен во темелот од еден сид (Фот. 501).

Во рамките на т.н. Микростанбена целина биле констатирани вкупно осум градби распоредени околу орхестрата и една градба изградена врз неа (Фот. 502). За разлика од просториите врз портикот коишто биле вклопени во постоечки простории, при изградбата комплексот од градби врз театарот не постоеле такви ограничувања. Сепак, тука распределбата и организацијата на просторот била детерминирана од падот на теренот достапен за градење, како и од полукружната форма на гледалиштето што условила радијален распоред на градбите²¹⁶⁹. Заради тоа градбите биле ориентирани југозапад-североисток. Заради ниското ниво на организација на просторот, градбите врз источниот дел од гледалиштето имале поголемо отстапување од насоката исток-запад во споредба со ориентацијата на театарот. За разлика од нив пак, градбите врз југоисточниот дел од театарот имале насока исток-запад. Градбите 7 и 8 од комплексот имале по

²¹⁶⁵ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 9, заб. 2, 15. Сепак, треба да се има во предвид етничка определба на населението коешто живеело во рамките од овој комплекс не е потврдена со соодветн аргументи.

²¹⁶⁶ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 9. Оваа просторија била најстара и веројатно синхрона со портикот. Види (План 40) и спореди со (План 42).

²¹⁶⁷ Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

²¹⁶⁸ Во тој контекст се и резултатите од истражувањето на просторот помеѓу *Heraclea Lynkestis* и Буковски гробишта и констатацијата дека микростанбената можеби треба да се третира како дел од макростанбена (Горѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 51, 57). Нешто на што и други истражувачи укажувале од претходно.

²¹⁶⁹ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 43.

седум простории, со тоа што просториите од градбата 7 зафаќале површина безмалку двојно поголема од градбата 8. Градбата 7 била со најголема површина во рамките на комплексот. Лоцирана била врз поголемиот дел од орхестрата, но на многу повисоко ниво. Градбите 1 и 5 имале по две затворени простории, со коридор пред главниот премин. Градбите 3 и 6 имале по една затворена просторија и по една просторија пред влезот, веројатно во улога на предворје. Градбите 2, 4 и 9 биле со по една просторија. Градбата 9 била и со најмала површина од само 9 m².

Во близина на градската фонтана биле ископани „бројни објекти со станбен карактер“ (Фот. 503)²¹⁷⁰.

Во рамките на проектот за убицирање на средновековен Битола и покрај тоа што на акрополата биле истражени десет сонди, архитектонски остатоци биле констатирани само во две. (Фот. 504). Движните наоди пронајдени на акрополата биле датирани најдоцна во 6 век. Помлади наоди не биле евидентирани²¹⁷¹.

Најголем дел од овие градби со доминантно станбен карактер биле изграден врз слој од рушевини или врз постари сидови. Сидовите биле од камења и калов малтер употребен како врзивно средство. Наоѓањето на склуптури од император (или висок воен чиновник), од божицата Венера претставена во седечка положба како и скулптура од римскиот граѓанин Тит Флавиј Орест (Фот. 505), еден од најголемите добродетели на овие простори, како и една скулптура од ефеб (Фот. 506), употребени како градежен материјал во скромните сидови од камења со калов малтер се сериозни индикатори за културата на живеење во доцноримскиот период²¹⁷².

Според техниката на зидање и употребените градежни материјали сидовите од градбите подигнати врз театарот имале големи сличности со сидовите изведени како дел од последните градежни интервенции врз портикот. Вториот хоризонт градби во орхестрата биле поставени врз остатоците од сидови од првиот хоризонт (Фот. 507, Фот. 508, Фот. 509). Помладите сидови во западниот дел од комплексот биле изградени врз циркуларниот периметрален сид, а дел биле темелени врз карпа. Во средишниот дел од гледалиштето биле констатирани сидови темелени директно врз сочувани редови од седишта. Ерозивниот слој кон орхестрата се зголемувал и врз неа

²¹⁷⁰ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 56.

²¹⁷¹ Томе Јанакиевски, *Убицаија на средновековна Битола (VII - XIV век)* (Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп, 2003), 58-64, Т. XI-XXVI.

²¹⁷² Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 15; Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

достигнувал до длабочина од шест метри (Фот. 510, Фот. 511, Фот. 512, Фот. 513, Фот. 514)²¹⁷³. Врз циркуларни и радијални сидови бил изградена и Градба 8 (североисточниот раб), лоцирана во источниот дел од гледалиштето²¹⁷⁴.

Со датирањето на комплексот врз портикот во 6 в. дадено од страна на Г. Цветковиќ-Томашевиќ не се согласил Т. Јанакиевски²¹⁷⁵. Г. Цветковиќ-Томашевиќ на едно место овие простории ги интерпретирала како синхрони со тие пронајдени под централниот кораб од Голема базилика. Ги датирала во 4 в. и ги идентификува како готски²¹⁷⁶. Како последица на ваквото датирање, сметала дека за времето кога постоела Мала базилика, просторот над протикот бил празен, без градби²¹⁷⁷. Сметаме дека датирањето на човечките активности во рамките на овој простор врз основа на крајно релативни параметри не е оправдано. Врз основа на увидот во публикуваната техничка и фото документација, како и врз основа на анализи од аутопсија, сметаме дека просторот врз портикот се користел во релативно подолг временски период. Притоа, сидови биле доградувани и обновувани како последица на што темелите им се на различна длабочина. Разликите во нивоата на темелење може да биле последица и на различната цврстина на подлогата. Затоа, без консултирање на изворната документација од истражувањата и контекстуална анализа во контекст на откриените нивоа на газење и движните наоди, секое впуштање во било каква интерпретација би било рамно на неаргументирана шпекулација и интерпретирање на основа на лимитиран фонд на информации. Во контекст на горната граница од егзистирањето на комплексот, треба да се имаат во предвид доцноримските монети откриени на ниво 0,50 - 2,00 m повисоко од подот на портикот и 1,00 m повисоко од нивото на улицата покрај Мала базилика²¹⁷⁸.

Градбите врз театарот биле изградени откако во почетокот од 5 в. престанал да се користи²¹⁷⁹, после што следел период на демонирање на архитектонски елементи и неговото разградување во текот на истиот век (Фот. 515, Фот. 516). За истакнување е тоа што многу малку внимание било посветено на постоењето на два хоризонти од градби. Првиот хоризонт бил на ниво

²¹⁷³ Tome Janakievski, "Heraclea Lyncestis – tri objekta iz kasnoantičke mikrostanbene celine iznad rimskog teatra," *Arheološki vestnik* бр. XXIX (1978), 696.

²¹⁷⁴ Јанакиевски, "Доцноантичка микростанбена целина." 95, 97.

²¹⁷⁵ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 32-33.

²¹⁷⁶ Svetković-Tomašević, "Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji." 34.

²¹⁷⁷ Цветковиќ-Томашевиќ, "Упоредно испитивање." 13 (заб. 6).

²¹⁷⁸ Драгица Симоска, "Монети најдени во Хераклеја Линкестидска за време на археолошките ископувања и конзерваторските работи во годините 1959-1961," во *Хераклеја II*, ур. Ѓорѓи Димовски (Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965), 77 (заб. 2), 79-80, Т. II.

²¹⁷⁹ Јанакиевски, "Доцноантичка микростанбена целина." 81.

со ортостатот околу орхестрата, а една просторија била формирана и во југозападниот пародос, преку заградување на простор кон нишите од аналемата (Фот. 517, Фот. 518). Вториот хоризонт припаѓал на т.н. Микростанбена целина којашто се ширела преку целото гледалиште, орхестрата, врз скената, а веројатно и пошироко (Фот. 500).²¹⁸⁰ Иако сидовите од првиот хоризонт на градби во орхестрата стратиграфски кореспондираат со тие изградени врз остатоците од раноримската градба под Голема базилика, според Т. Јанакиевски подигнати во 5 в. или почетокот од втората половина од истото столетие²¹⁸¹, сепак без поконкретни аргументи не можеме да ја прифатиме датацијата како истовремени. Според Д. Герасимовска, двете куќарки од камења и кал од првиот хоризонт на градби во орхестрата, југозападниот пародос и дел од гледалиштето биле датирани во првата половина од 5 век²¹⁸². Според Т. Јанакиевски градбите во орхестрата после нивното рушење биле насипани со материјал еродиран од делумно разградениот театар²¹⁸³. Овој еродиран нанос достигнувал до висината од првите редови со седишта. Според И. Микулчиќ, т.н. микростанбена целина била изградена врз еродиран материјал со висина од 4-6 m над нивото на газење во орхестрата. Изградбата на овој комплекс била синхрона со обновата на населбата после заминувањето на готите²¹⁸⁴. Иако не докрај јасно, Т. Јанакиевски бил со став дека првите градби во орхестрата биле изградени во средината од 5 в., а микростанбената целина во постјугинијановиот период²¹⁸⁵. Сепак, сметаме дека станува збор за континуирана еволуција и промени во целиот период, нешто што јасно го покажува стратиграфијата и односите помеѓу сидовите од градбите над театарот. Треба да се истакне дека Т. Јанакиевски во различни наврати различно го датирал вториот хоризонт. Подигањето на градбата врз орхестрата на едно место била определена во последните декади од 5 в., а како *terminus post quem* сметал на заминувањето на Готите во 479 година²¹⁸⁶. Во истиот труд датумот на изградба на микростанбената целина го поврзал со завршувањето на изградбата на комплексот на Голема базилика, според него при крајот од 5 в. и почеток од 6 век²¹⁸⁷. Според третото мислење, комплексот врз театарот врз основа на движниот археолошки материјал го датирал во втората половина од 6 век²¹⁸⁸. Најмлади монети

²¹⁸⁰ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 69, сл.70.

²¹⁸¹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 70.

²¹⁸² Герасимовска, *Антички куќи*. 143-144.

²¹⁸³ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 70.

²¹⁸⁴ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 357-360.

²¹⁸⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 162-166.

²¹⁸⁶ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 31.

²¹⁸⁷ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 33, 43.

²¹⁸⁸ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 80; Јанакиевски, “Доцноантичка микростанбена целина.” 100.

биле констатирани во просторијата 5А од комплексот, исковани за време на Маврикиј (582-602), поточно во 583/584 година²¹⁸⁹.

Врз основа на идентификуваните примарни и секундарни градежни зафати, очигледни се напорите преземени заради ублажување на последиците од падот на теренот врз којшто се наоѓале овие градби. Остриот пад несомнено го зголемил степенот на изложеност на ерозија како последица на атмосферски појави. Дополнително, проблем несомнено претставувала и растреситата подлога од еродирани рушевини врз којашто бил подигнат дел од градбите. Сметаме дека деловите од градбите на просторот помеѓу највисоките зони од некогашното гледалиште и надворешниот раб од орхестрата биле најризицини од тој аспект. Причина за ваквото размислување е тоа што градбите изградени врз повисоките зони од гледалиштето налегнале или директно врз карпа или врз постоечки делови од театарската зграда, а градбите над орхестрата биле изградени врз темели од постари градби внатре во орхестрата, кои пак за подлога имале релативно рамна површина. Заради тоа, дел од преземените дополнителни градежни зафати, наместа исклучително нелогични на прв поглед, биле токму со цел да се обезбеди заштита од поплавување и рушење. Во некои од градбите била констатирана по една една дополнителна градежна интервенција.

Сметаме дека треба да се обрне уште малку внимание на хипотезите за „истовременост“ помеѓу градбите под Голема базилика и тие врз театарот. Во тој контекст и Т. Јанакиевски како синхрони ги посочил градбите од камења со калов малтер констатирани под подот во централниот кораб од Голема базилика и градбите од комплексот врз театарот (Фот. 115). Ваквата интерпретација ја изградил врз податокот за изградба на Голема базилика на крајот од 5 в. или почетокот од 6 век. Притоа, за почеток на разградувањето на театарот како *terminus post quem* го зел времето на потенцијално излегување од употреба на градбата и го поврзал разградувањето на театарот со употребата на архитектонски елементи од него во базиликата²¹⁹⁰. Врз основа на оваа интерпретација веројатно треба да се разбере дека дека градбите на овие две локации коегзистирале во еден многу краток временски период. Сепак, сметаме дека веројатноста внатре во орхестрата да се изградат градби во релативно исто време со тие под базиликата, а потоа, за време на егзистирањето на градбите во театарот, при изградбата на базиликата да биле експлатирани или употребени претходно дислоцирани елементи, а притоа имаме јасни

²¹⁸⁹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 102-103; 2001, 77; Јанакиевски, *Антички театри*. 167.

²¹⁹⁰ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 27, 31. Во овој труд се потпира на датирањето на Голема базилика од страна на Г. Цветковиќ-Томашевиќ кон крајот на 5 в. или почетокот од 6 век.

показатели дека дел од елементите биле наредени во орхестрата под нивото на првите градби во театарот, и сето да се случило во период до датумот на изведување на мозаикот во централниот кораб во средината од 5 в., што апсолутно не мора да е датум на подигање на базиликата, иако се изводливи како процеси, апсолутно не може да бидат прифатени без никаков хронолошки осетлив археолошки податок употребен во аргументацијата. Во тој контекст е и несогласувањето на податоците по можеби единствениот хронолошки осетлив употребен аргумент, мозаикот во централниот кораб, исто така датиран без хронолошки осетливи археолошки податоци. За крај, во контекст на комплексноста на ситуацијата со определувањето на релативната (не на апсолутната хронологија) би споменале дека во еден од трудовите, Г. Цветковиќ-Томашевиќ мозаикот во централниот кораб од Голема базилика го датира во прва половина од 5 в., а скромните градби под централниот кораб од базиликата во 4 век²¹⁹¹. Дополнително, А. Ѓорѓиевска овие градби ги датирала во периодот од првата половина на 4 в. до првата половина од 5 век²¹⁹².

Ситуација многу блиска со таа врз театарот во *Heraclea Lynkestis* била пронајдена во *Carthago Spartaria* на Пиринејскиот Полуостров²¹⁹³. Таканареченото „Византиско маало“ функционираше во периодот на 6-7 век.

Доцноримски станбени комплекси - Scupi²¹⁹⁴

Како и секоја друга населба и *Scupi* како град поминал низ посебна и автентична еволуција во архитектурата и во организирањето на просторот. Сепак, не многу населби уште во раноримскиот период имале висока управна функција на град колонија, за во доцноримскиот период да биде главен град на новоформирана провинција и епископско седиште. Речиси сите истражувачи на *Scupi*, крајот на урбаниот карактер на животот во градот го поврзуваат со земјотресот во 518 година²¹⁹⁵. Во поново време како дополнителни причини се споменуваат и општествената нестабилност, изгубениот углед како епископско седиште, а и жителите коишто

²¹⁹¹ Svetković-Tomašević, “Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji.” 34.

²¹⁹² Аница Ѓорѓиевска, *Хераклеа Линкестис – водич 2007/2008* (Битола: НУ Завод и Музеј, Битола, 2008), 51.

²¹⁹³ Quiroga, “Early Byzantine Urban Landscapes.” 80, 102-103, сл. 17, 18.

²¹⁹⁴ Доцноримските станбени комплекси од *Scupi* беа детално анализирани во магистерската работа Талевски, “Рановизантиска профана архитектура.”, заради што тука ќе бидат дадени само сумирани податоци од тие анализи.

²¹⁹⁵ Marcellini Comitris, *Chronicon* 518 (XI) (ур. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 316). Со поновите истражувања биле добиени информации коишто покажуваат дека после земјотресот животот во градот бил нормализран, што е особено евидентно во архитектурата (Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 95-96). Сметаме дека ваквата интерпретација е апсолутно оправдана.

продолжиле да живеат во остатоците од градот²¹⁹⁶. Како дополнителен фактор за рецесија во економските активности и регрес во културата на живеење се споменува и создавањето на *Iustiniana Prima* во 535 година. Овие два настани се сметаат како клучни за веројатната неможност населба од таков ранг да ја исполнува функцијата на административен и религиозен центар на еден поголем регион²¹⁹⁷. Сепак, на став сме дека општествените прилики и државните политики во првата половина од 6 в., како и слабата економска подлога, биле клучни во отсуството на доволен потенцијал за обнова и развој после земјотресот²¹⁹⁸. Од истражувачите, фазата од еволуцијата на населбата после 518 год. е интерпретирана како постурбан период. Според досегашниот степен на истраженост, а во контекст на падот во културата на живеење во *Scupi* во тој период, најиздржани аргументи нудат архитектурата и инфраструктурата.

Основна карактеристика за секуларните градби од т.н. постурбан период била употребата на калов малтер во сидови изградени во скромна градежна техника со необработени камења и фрагменти од градежна керамика. Подовите од овие градби биле од набиена земја. Дел од овие градби биле адаптирани постари градби преку подигање на преградни сидови, а дел биле новоизградени градби. Остатоци од секуларни градби од овој период биле евидентирани на неколку локации. Според М. Ончевска Тодоровска доцноантичката населба *Scupi* егзистирала континуирано во периодот од крајот на 5 в., низ 6 в. и почетокот од 7 век²¹⁹⁹. Во контекст на градбите изградени после излегувањето од употреба на театарот, но и генерално во рамките од целата населба биле констатирани две градежни фази. Градбите биле со доминантно станбена функција, а се разликувале по тоа што тие од првата фаза биле со „попрецизен опус на изградба“ во однос на тие од втората фаза. Во втората фаза било констатирано апсолутно отсуство на организација карактеристична за урбано живеење²²⁰⁰. Втората фаза карактеризирана со „едноставност на градежниот опус“ била датирана во крајот од доцната антика и почетокот од средниот век.

²¹⁹⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 142.

²¹⁹⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 16.

²¹⁹⁸ Кога се споменува економска подлога, во конкретниот случај со *Scupi*, заради информациите околу понудата од императорот Зенон (476-491) за населување на провинцијата *Dardania* од Остроготите, треба да се истражува потенцијалниот недостатокот од човечки ресурси. Секако овие хипотези треба да се тестираат низ резултатите од археолошките истражувања, а не само врз база на пишаните извори.

²¹⁹⁹ Марина Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба на просторот од римскиот театар во Скупи,” во *Римски театар Скупи*, ур. Антонио Јакимовски (Скопје: Музеј на град Скопје, 2017), 247.

²²⁰⁰ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 250.

Досега, најголема концентрација од вакви градби била констатирана на просторот врз старото градско јадро, северозападно од улицата *cardo*. Во рамките на овој комплекс биле откриени две градби со вкупно дванаесет простории²²⁰¹. Според информациите од Л. Јованова дека градбите биле со една или неколку простории²²⁰², може да се заклучи дека во комплексот би требало да се дефинираат повеќе од само две градби (План 90). Притоа, за градбите во североисточниот дел од комплексот, покрај *decumanus maximus* било карактеристично тоа што се адаптирани постари простории (Фот. 519, Фот. 520, Фот. 521). Заради тоа, логично може да се заклучи дека не настанале подрастични промени во ориентацијата. Сепак, тоа не може да се каже и за просториите северозападно од хореумот и од доцноримската бања. Тука се забележува минимално отстапување од ориентацијата на постарата урбана мрежа во населбата (Фот. 522). Генерално, на овој простор биле лоцирани градби со станбен карактер, што е апсолутно спротивно со јавната функција на постарите градби на овој простор. Покрај основната градежна фаза во заокружувањето на градбите, евидентирани биле и дополнителни интервенции внатре во градбите. Тие интервенции биле констатирани како градење на нови сидови, а наместа биле обновени и подовите. Притоа во некои простории било подигнато нивото на подовите. Најголем дел од овие градби биле дислоцирани и не се видливи на терен (Фот. 523).

Друга локација кадешто биле констатирани сидови од камења поврзани со калов малтер и наместа употребени фрагменти од градежна керамика бил „тротоарот“ помеѓу сидовите од доцноримската бања и хореумот од една страна и северозападниот раб од улицата *cardo* (Фот. 524, Фот. 525)²²⁰³. Со два напречно поставени зида изградени во оваа техника бил заграден југозападниот дел од тротоарот. Едниот бил во линија со југозападниот крај од бањата, а другиот бил поставен паралелно со него и непосредно покрај каналот којшто доаѓал од кај базенот во аподитериумот од бањата²²⁰⁴. Градежни интервенции во иста техника, од коишто останале по само неколку реда камења и калов малтер биле констатирани и врз сидовите од доцноантичката бања покрај тротоарот и непосредно врз сидот со којшто тротоарот бил одделен од улицата²²⁰⁵. Овие

²²⁰¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 158.

²²⁰² Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 40.

²²⁰³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 93.

²²⁰⁴ Душанка Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982 година,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 (1988), 161.

²²⁰⁵ Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 158.

остатоци се веројатно од простории со станбен карактер со коишто бил окупиран претходен јавен простор. Според Д. Кораќевиќ во тротоарот биле сместени продавници и трговски дуќани²²⁰⁶.

Откако била напуштена примарната функција на Базилика II, во нејзини рамки биле констатирани појави, резултат на човечки активности од секуларен карактер²²⁰⁷. Сидови изградени во техника со скроман квалитет биле констатирани внатре, но и околу Базилика II. Дел од достапниот простор бил пренаменет во станбени простории и складишта. Врз подот во нартексот била пронајдена монета искована од Анастасиј (491-518), а нешто повисоко од подот и монета од Јустинијан (527-565)²²⁰⁸. При адаптирањето во северниот, централниот и во јужниот кораб биле изведени сидови од камења и калов малтер²²⁰⁹. Сидовите во северозападниот дел од северниот кораб биле од фрагменти градежна керамика, камења и калов малтер (Фот. 179)²²¹⁰. Сидови биле изградени и надвор од габаритот на базиликата²²¹¹. Еден бил дограден од надворешната страна од апсидата. Не е јасно дали и преградниот во апсидата бил дел од овие градежни интервенции (Фот. 181). Во крајниот југоисточен дел од северниот кораб била евидентирана и печка со калота (Фот. 189)²²¹². Подот од црквата бил оштетен со вкопувањето на дрвени греди од наводната настрешница за печката. Во подовите од базиликата биле вкопани и јами, по две во централниот и во северниот кораб. Во едната биле констатирани остатоци од жито²²¹³. При изградбата бил пробиеен подот од црквата²²¹⁴. При истражувањето биле пронајдени и фрагменти од садова керамика со глеѓосување²²¹⁵. Во секој случај овие биле резултат на активности од луѓе коишто не ја почитувале светоста на црквата.

Уште при првите истражувања на театарот биле констатирани сидови коишто и според техниката и според употребените материјали не можеле да се поврзат со театарот. Според Н. Вулиќ градбите припаѓале на каменоресци коишто работеле на екстракција на камен од театарот после

²²⁰⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 147.

²²⁰⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82.

²²⁰⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44, 45-46, заб. 10. Според приложената фотографија може да се заклучи дека фолисот потекнувал од офисина В во *Suzisus*, искован во 551/2 година (Кораќевиќ, *Скупи*. 134).

²²⁰⁹ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 159.

²²¹⁰ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82.

²²¹¹ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 159.

²²¹² Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 36.

²²¹³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 82.

²²¹⁴ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 36; Кораќевиќ, *Скупи*. 157-158.

²²¹⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 44. Не е јасно дали се работи за средновековни или глеѓосани садови од римскиот период (Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 164).

излегувањето од употреба²²¹⁶. И овие градби имале сидови од камења (валчести) и калов малтер²²¹⁷. Фрагментирана садова керамика од доцноримскиот период и од раниот среден век (преселба на народите) била евидентирана и во просториите во централниот дел од скената²²¹⁸. Со поновите истражува врз театарот биле целосно откриени градбите од доцноантичкиот период. Остатоци од градби биле пронајдени во различни делови од театарот (План 91)²²¹⁹. Сепак, најголема концентracија била забележана врз орхестрата. Тие градби биле подигнати врз еродиран материјал и намерно насипан градежен шут, на 1,00 - 1,20 m над нивото на газење во орхестрата²²²⁰.

На првата фаза и припаѓале четирите градби врз и во рамките на театарот. Остатоци од човечки активности биле констатирани во орхестрата, во и покрај скената и параскенионите, во т.н. скалишни простории покрај внатрешниот (најкраток) циркуларен сид од гледалиштето, на просторот североисточно од периметралниот циркуларен сид од гледалиштето²²²¹. Сидовите од овие градби биле изградени од кршени камења, фрагментирана градежна керамика (наместа во редови) и калов малтер како врзивно средство. Варов малтер бил употребуван многу ретко. Градба 1 била лоцирана помеѓу радијалните сидови 24 и 25 и циркуларните сидови 6 и 7 (Фот. 526). Градбата била оформена со изградба на два сида споени под прав агол. Пократкиот сид од градбата налегнувал директно врз периметралниот циркуларен сид²²²². Друга градба била констатирана надворешно од периметралниот циркуларен сид и делумно меѓу радијалните сидови 13 и 15 (Фот. 527). И оваа градба имала станбена функција. Кон запад било евидентирано проширување во коешто била лоцирана печка²²²³. Градба 2 во орхестрата била изградена во западниот дел, веднаш покрај западното крило од скената (Фот. 528). Еден од сидовите долг 12,00 m бил откриен уште од Н. Вулиќ. Оваа градба се протегала на поширок простор и во правец кон гледалиштето и кон скената. Од неа биле откриени и неколку напречни сидови. Ентериерот од градбата бил на југозапад од долгиот сид, а во надворешниот дел североисточно бил констатиран двор со ниво на газење од ситно кршени камења и жолтеникава глина. Изградена била од делумно обработени

²²¹⁶ Nikola Vulić, "Rimsko pozorište kod Skoplja," во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. April 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 41.

²²¹⁷ Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 34.

²²¹⁸ Duje Rendić-Miočević, "SCUPI istraživanja rimskog teatra 1959-1961. godine," во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. April 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 49.

²²¹⁹ Ончевска Тодоровска, "Доцноантичка населба." 249.

²²²⁰ Ончевска Тодоровска, "Доцноантичка населба." 249-250, 253. Во насипаниот слој од рушевини биле констатирани фрагменти од римска камена пластика и плочи од варовник.

²²²¹ Ончевска Тодоровска, "Доцноантичка населба." 250.

²²²² Ончевска Тодоровска, "Доцноантичка населба." 250, 253.

²²²³ Ончевска Тодоровска, "Доцноантичка населба." 253.

камења и кал, а како сполии употребени биле и два столба коишто веројатно и припаѓале на скената. Во градбата биле пронајдени монети од 4 век²²²⁴.

Градба 3 во чиј состав се наоѓале две простории (3.1 и 3.2) се протегала речиси врз целата орхестра (Фот. 529). Двете простории се наоѓале во северозападниот дел од градбата. Нивото од набиена земја насипано со песок, констатирано западно до ова градба било интерпретирано како улица. Просторија 3.1 била паралелна со скената и се наоѓала југозападно од Просторија 3.2 (Фот. 530). Според М. Ончевска Тодровска помеѓу двете простории 3.1 и 3.2 најверојатно била лоцирана порта којашто водела кон југоисток, т.е. кон двор во внатрешноста од Градба 3²²²⁵.

Кон Просторија 3.1 водел премин од североисток, а преминот кон просторија 3.2 бил од југоисток. Сидовите од просторија 3.1 биле изградени од камења, поретко употребени фрагменти од тули и глина како врзивно средство. На аглите биле употребувани хоризонтално редени тули во неколку реда, а во останатиот дел сидовите биле од ситни камчиња. На североисток, од неколку реда тули поставени врз подлога од камења била изведена конструкција којашто наликува на правоаголна платформа. Тулите од средниот ред биле поставени косо. Сидовите од Просторија 3.2 биле изградени од од камења во долниот дел, а над нив биле користени тули поврзани со кал низ којашто имало грутки од вар (Фот. 531)²²²⁶. На североисточната страна бил изграден долг сид, а секундарно паралелно покрај него од надворешната страна бил поставен уште еден сид. Во него биле констатирани и фрагменти од питоси употребени како градежен материјал. Постариот внатрешен сид бил пресечен заради изградба на канал „во рамките на вториот паралелен сид“²²²⁷. Во надворешниот паралелен сид покрај камења и тули биле користени и фрагментирани питоси. Западната половина од подот во Просторија 3.2 бил поплочен со тули. Во двете простории од градбата биле констатирани по две градежни фази. Внатрешните сидови од просторија 3.1 биле изградени секундарно и биле со помала ширина. Во средишниот дел од сидот постоел отвор, интерпретиран како одводен канал (Фот. 532). „Во слојот кадешто била изградена“ просторијата 3.2. била пронајдени монети од 4 век²²²⁸. Во правец кон југоисток биле пронајдени и делови од

²²²⁴ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 253, заб. 13.

²²²⁵ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 257. Недостигањето на некои од сидовите било припишано на интервенциите при ископувањата од Н. Вулиќ.

²²²⁶ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 257.

²²²⁷ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 259. Во истиот сид била употребен и фрагмент од надгробна плоча со латински натпис. Помеѓу двата паралелни сида под конструкција од кршени тули било погребано бебе.

²²²⁸ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 255.

другите простории од градбата. Лицето на еден од сидовите било изградено од камења и тули редени без ред, а јадрото му било исполнето со ситни камења и кал²²²⁹.

Истовремени со градбите 1, 2 и 3 биле подните нивоа од набиени кршени тули констатирани во т.н. скалишни простории лоцирани во „темелната зона“ од гледалиштето (Фот. 533). Со изведбата на платформи од камења и варов малтер нивоата од овие градби биле изедначени со тие во орхестрата²²³⁰.

Градбата 4 била лоцирана во источниот дел од „театарската зграда“ доградена до страничното крило од скената, коешто било употребено како северен сид за просторија од градбата. Еден од сидовите на оваа градба имал „заоблена форма кон јужната страна“. Во рамки на просторијата било констатирано подно ниво од кршени тули врз коешто со венец од камења била изведена печка (1,00 x 1,10 m)²²³¹.

Врз остатоците од градба 3 биле констатирани сидови од втората градежна фаза (хоризонт, заб. авт.), (Фот. 534). Бидејќи остатоците од втората фаза стратиграфски не биле далеку од остатоците од раносредновековната населба, културните слоеви биле измешани во значителна мера. Просторија А била со правоаголна основа, а сидовите и биле изведени во техника со скроман квалитет од камења и поретка употреба на фрагменти од тули. За подигање на источниот сид од оваа просторија како темел бил употребен сид од просторија 3.2. Кровот веројатно се потпирал врз вертикални греди. Две јами од гредите биле констатирани до источниот дел. Покрај источниот сид се наоѓало огниште, заоблено од едната страна, со подлога од кршени тули. Просторијата Б од втората фаза имала елипсовидна основа (Фот. 535). Оваа просторија изградена од валчести камења и фрагменти од тули била вкопана во рушевините од постарата на овој простор Градба 3. Преминот до оваа просторија бил од југозападната страна, свртен кон централниот дел од комплексот. Во линија со оската по средината од оваа просторија биле констатирани две јами од вертикални греди врз коишто веројатно се потпирал кровот. Во оваа просторија била констатирана и печка поплочена со фрагменти од тули, фундирани врз жолта глина²²³². Просторија В лоцирана североисточно од просторија Б, непосредно покрај првиот циркуларен сид од гледалиштето, била со правоаголна основа (Фот. 536). Во североисточниот агол од просторијата било пронајдено правоаголно огниште од вертикално поставени плочести камења. Јами од колци биле констатирани

²²²⁹ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 259.

²²³⁰ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 255.

²²³¹ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 263.

²²³² Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 263.

и во подот од оваа просторија²²³³. Остатоци од сидови од втората фаза биле констатирани уште на неколку локации во рамки на комплексот²²³⁴. Егзистирањето на градбите од втората фаза било во периодот од крајот на доцната антика и почетокот од раниот среден век. Во рамките на комплексот биле евидентирани и мноштво „отпадни“ и јами за чување на храна од доцната антика и раниот среден век. Деветте откриени погребувања врз театарот веројатно датирале од „почетокот на доцната антика“ (План 92)²²³⁵.

Над Базилика III биле констатирани градби со различни димензии изградени од камења, фрагментирана градежна керамика и калов малтер (Фот. 537). Датирани биле во крајот од 6 в. и почетокот од 7 век²²³⁶. Нивните остатоци биле откриени северно и јужно од базиликата, но и врз двете простории северозападно од атриумот²²³⁷. Врз југозападната просторија и врз просторијата северозападно од атриумот биле констатирани и погребувања.

Градби од крајот на 6 в. и почетокот од 7 в. со две градежни фази биле констатирани и врз раноримскиот термален комплекс²²³⁸. Со нивната изградба биле оштетени остатоците од раноримската бања²²³⁹.

Градби со сидови од камења поврзани со калов малтер и дел од улица во техника на калдрма биле пронајдени на просторот северозападно од Базилика I, стратиграфски повисоко во однос на остатоците од неа. Овие градби биле поврзани со функционирањето на населбата во постурбаниот период, после земјотресот во 518 година²²⁴⁰.

Остатоци од градби датирани во периодот 5-6 в. биле констатирани и врз северозападна некропола. Иако оваа информација може да се интерпретира како создавање на северозападно предградите на *Scupi*, нешто што воопшто не би требало да не изненади со оглед на територијата на градот, сепак, без поконкретни аргументи не сме во можност подетално да го анализираме овој проблем²²⁴¹.

²²³³ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 265. М. Ончевска Тодоровска истакнува дека во овој културен хоризонт бил откриен богат инвентар и голем број животински коски.

²²³⁴ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 265, заб. 19. Едно живеалиште било оформено од кршени тегули и четири јами од веритаклни греди.

²²³⁵ Ончевска Тодоровска, “Доцноантичка населба.” 267-268, заб. 22, заб. 24. Бројни доцноантички погребувања биле констатирани на поширок простор од доцноантичкиот град *Scupi*.

²²³⁶ Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 374.

²²³⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 143.

²²³⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 143.

²²³⁹ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 77.

²²⁴⁰ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 149; Кораќевиќ, Античко Скупи – резултати. 14.

²²⁴¹ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 80.

Остатоци од градби од овој хоризонт биле констатирани и на Зајчев Рид. Меѓу остатоците од овие градби на територијата од населбата биле констатирани и неколку занаетчески работилници за преработка на метал²²⁴².

Реконструкцијата на човечките активности во постурбаниот и раносредновековниот период на просторот од *Scupi* претставува вистински предизвик, пред сè, заради лимитираниот интензитет на повеќе активности сместени во плитка стратиграфија. Според техничката документација на просторот северозападно од улицата *cardo* и од доцноримската бања, над градбите од т.н. постурбана фаза, биле констатирани сидови чијашто ориентација апсолутно се разликува од ориентацијата на постарите градби (Фот. 538). Сидовите и подовите од овие средновековни градби иако биле стратиграфски повисоко, според употребените градежни материјали биле многу блиски до доцноримските²²⁴³.

На просторот северозападно од хореумот биле откриени остатоци од две полуземјанки со правоаголна основа коишто врз основа на сатовата керамика егзистирале во периодот од втората половина на 6 в., до првата половина од 8 век (План 93, Фот. 539). При истражувања не биле констатирани манифестации коишто би покажале на насилно рушење²²⁴⁴. Главните премини кон полуземјанките биле од нивната источна страна, северно од сиданиот столбец од бањата²²⁴⁵. Просторот врз остатоците од постарата градба бил користен како некропола, пред повторно да добие станбена функција со изградбата на помладата градба. Постарата земјанка имала сидови изведени во техника на плетер со коишто биле поврзани со постарите сидови²²⁴⁶.

Епископски двор (*Heraclea Lynkestis*, трета деценија 6 в. – кр. 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Епископската резиденција или комплекс попознат како епископски двор бил лоциран на просторот југозападно од Голема базилика и југоисточно од гимназионот (План 94). На северозапад од градбата веројатно се протегала улица. На југ просториите од овој комплекс биле залепени за северното лице од веројатно постар бедем. Јужно од овој бедем и бедемот со кружна кула се наоѓал уште еден комплекс од простории. Истражувањата на просторот западно од

²²⁴² Јованова и Ончевска Годоровска, *СКУПИ*. 145-146.

²²⁴³ Кораќевиќ, *Скупи*. 43.

²²⁴⁴ Ристески, “Раносредновековни наоди.” 80-81.

²²⁴⁵ Ристески, “Раносредновековни наоди.” 72, 76.

²²⁴⁶ Ристески, “Раносредновековни наоди.” 72, 76.

централно лоцираниот двор не се завршени и заради тоа останува нејасна границата од комплексот на таа страна и односот кон архитектонските остатоците идентификувани како дел од градската вила. Со поновите истражувања биле отворени уште две простории²²⁴⁷.

Главниот приод до комплексот веројатно бил преку премин од улицата на северозападната страна. Од тука во правец кон југоисток еден коридор водел до простор на чијашто североисточна страна се наоѓале три масивни правоаголни столпци, а на југозападната страна од аутопсија е евидентирана релативно широка површина, без архитектонски остатоци (Фот. 540). Според А. Ѓорѓиевска и Е. Насух на југоисточната страна постоел трем решен со аркади, а на југозападната страна трем којшто „од двете страни бил заграден со аркади“²²⁴⁸. Во техничката документација на просторот југозападно од дворот биле претставени сидови чијашто ориентација не одговарала со генералната ориентација на сидовите од резиденцијата и веројатно станувало збор за остатоци од помлади градби коишто биле дислоцирани при конзервацијата (Фот. 541). На просторот североисточно од коридорот веројатно се наоѓал трем, преку којшто се стигнувало до централно поставениот двор. Неговата форма ја следи формата на трапезоид на откриениот дел од комплексот (Фот. 542).

Во југозападниот дел од отворениот двор, во близина тремот бил лоциран бунар (Фот. 543). Сепак основната врска во системот за комуникација во градбата не бил дворот, туку коридорот со тремови од двете страни, лоциран југозападно покрај триклиниумот и дворот (Фот. 544). На североисток од коридорот и северозападно од дворот биле лоцирани две простории, едната со апсида на североисток идентификувана како триклиниум (Фот. 545), а помеѓу неа и дворот била лоцирана уште најмалку една правоаголна просторија (веројатно секундарно заградена). Во просторијата со апсида биле констатирани фрагменти од три мермерни маси (*mensae*) и од столпчињата врз коишто биле поставени.²²⁴⁹ До апсидата во правец кон југоисток постоел премин до правоаголната просторија до неа (Фот. 546). Од неа се стигнувало до трите простории покрај ексонартексот, до јужниот коридор и преку премин во неговиот источен дел до ексонартексот. Кон југоисток од јужниот коридор се наоѓале три простории од коишто комуникација постоела само со таа во средината и од неа до источната. На запад јужниот коридор преку една мала просторија со неправилна форма комуницирал со југозападниот коридор и преку него со дворот. Од оваа

²²⁴⁷ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 57.

²²⁴⁸ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 31.

²²⁴⁹ Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 48-49, сл. 6.

просторија покрај кон коридорите, постоеле премини кон простории на југозапад и југоисток од неа, од каде преку кулата од бедемот се стигнувало до јужниот комплекс (Фот. 547). Според секундарниот концепт на распредеба на просторот јужниот коридор бил преграден. Со поставувањето на два зида во неговиот источен дел бил блокиран преминот од овој коридор кон ексонартексот, а притоа останал во функција преминот кој во северозападен правец водел до трите просториите покрај ексонартексот. Секундарно бил затворен и преминот помеѓу ѓаконикот од Голема базилика и источната просторија јужно од коридорот (Фот. 107). Не е јасно дали биле затворени и други премини или пак единствената комуникација помеѓу резиденцијата и Голема базилика била преку триклиниумот и трите простории југоисточно до него. Нејасно е и која била причината за ова физичко одделување помеѓу Голема базилика и епископската резиденција. Со оглед на тоа што немаме информации за хронологијата на овие преградби, останува можноста дел од преградите да биле средновековни, т.е. да биле на повисоко ниво и да функционираше со горните партии од ѕидовите на комплексот, во време кога тој ја загубил својата примарна функција. Во тој контекст можеби треба да се има во предвид намената на комплексот како манастир, во којшто сите просториите имале конкретни функции²²⁵⁰. При зафатите за конзервација и презентација биле отстранети повеќе ѕидови.

Градежен и конструктивен систем

Од причини што повеќето од откриените ѕидови во комплексот биле конзервирани со современ малтер, тешко е да се каже со кое врзивно средство биле градени. Врз основа на степенот на оштетеност и видливите јадра на некои од ѕидовите, несомнено е дека наместа како врзивно средство бил користен калов малтер. Наместа покрај камења биле употребувани и фрагменти градежна керамика. Со поновите истражувања во западниот дел од резиденцијата биле пронајдени ѕидови од делумно обработени камења и варов малтер и тули користени исклучиво во преградниот ѕид помеѓу двете нови откриени простории (Фот. 548, Фот. 549, Фот. 550)²²⁵¹. Од аспект на квалитетот на техниката на зидање, и употребените материјали, далеку поквалитетно (во *opus mixtum*) биле изградени ѕидовите кон ексонартексот од Голема базилика. Во оваа техника биле изградени и некои (не сите) од преградните ѕидови помеѓу шесте простории во тој дел од градбата

²²⁵⁰ Цветковић - Томашевић, “Епископски двор и манастир.” 42-48. Трансформација на простории со резиденцијален карактер во седиште на монашка заедница е познато и во *Lilybaeum* на Сицилија. Присуството на монашка заедница во *Heraclea Lynkestis* може да се објасни со фактот што некои биле стратешки точки на патот кон Светата Земја (Sami, “Changing Beliefs.” 228, 230).

²²⁵¹ Горѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 57.

(Фот. 551, Фот. 552). Во некои од сидовите во комплексот биле употребени и поголеми блокови од мермер, веројатно како сполии. Подот во тремот бил поплочен со тули или правоаголни камени плочи, а нивото на газење во дворот било поплочено со камени плочи со неправилна форма.

Во дел од комплексот најверојатно постоеле простории подигнати на втор кат.

Архитектонска декорација

Четири од вкупно шест простории покрај ексонартексот и ѓаконикот од Голема базилика имале подови изведени во техника на мозаик (Црт. 33, Црт. 34, Црт. 35, Црт. 36). Исклучоци биле подовите во просторијата јужно од апсидата на триклиниумот и коридорот којшто претставувал врска помеѓу базиликата и резиденцијата. Во мозаичка техника на релативно ограничени површини бил изведен широк репертоар од мотиви, во којшто значително место било отстапено на зооморфните и останатите фигурални претстави.

Во триклиниумот биле пронајдени и фрагментирани остатоци од сидно сликарство со претставени геометриски мотиви и антопоморфни претстави. Соодветен куриозитет биле и изведените напписи, како и податокот дека значителен дел од претставите биле врз златна подлога²²⁵². Во оваа просторија биле констатирани и повеќе конструктивни и декоративни архитектонски елементи. Посебен архитектонски белег на оваа градба биле трифората со полукружна аркада врз апсидата од триклиниумот. Меноата од трифората биле поставени врз бази, но и капители декорирани со едноставни врежани крстови (Фот. 553).

Градежни фази и датирање

Во градбата се забележани повеќе дополнителни интервенции коишто можат да се групираат во најмалку четири градежни зафати. Иако некои се дефинитивно помлади градежни интервенции, нивниот однос кон останатите сидови упатува на нивна синхрона егзистенција со нив. Констатирани се и остатоците од градби со различна ориентација во однос на просториите од резиденцијата. Ситуацијата со седумте простории од последната фаза лоцирани во североисточниот дел од комплексот покрај сидот од ексонартексот на Голема базилика е релативно збунувачка, особено доколку се направи обид за реконструкција на градежните зафати според достапната фоти и техничката документација. Може да се претпостави дека дека со изградбата на сидот помеѓу резиденцијата и базиликата најпрво на просторот југозападно од триклиниумот била создадена една голема просторија со столпци на југозападната страна. Следно, веројатно со

²²⁵² Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 20.

додавање на два зида поставени ортогонално, од коишто едниот бил во линија со северозападниот столбец, а другиот покрај преградниот ѕид, била создадена просторија 1 (План 94). Дополнително, во ист манир со два ѕидови под агол била заградена Просторија 2, а во слободниот преостанат простор била формирана Просторија 3. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ просториите 1, 2 и 3 постоеле пред подигањето на ѕидот помеѓу резиденцијата и базиликата²²⁵³. Заради тоа се сметало дека тие простори примарно биле непосредно поврзани до Голема базилика и дека припаѓале на градежните зафати преземени заради обнова на градот после 479 година. За разлика од нив, трите простории на југоисток биле залепени за него и наверојатно биле помлади. Подните нивоа во двете простории лоцирани во средината покрај ексонартексот биле на еднаква висина со подовите во Голема базилика, податок што е потврдено од аутопсија. Единствено Просторија 4, лоцирана покрај бедемот и ѓаконикот била на значително повисоко ниво, конкретно над нивото на ѓаконикот. Како *terminus post quem* за формирањето на епископската резиденција, т.е., за разделувањето на дел од просториите од Голема базилика била утврдена третата деценија од 6 век²²⁵⁴. Иако се согласуваме за тоа дека трите простории 4, 5 и 5_A биле заградени после подигањето на преградниот ѕид, и тоа најпрво просторија 4 со коридор на северната страна, а потоа просториите 5 и 5_A²²⁵⁵, сепак сме со став дека габаритот од Голема базилика, без оглед дали резиденцијата постоела како таква или не, бил јасно дефиниран во првата или евентуалната втора градежна фаза²²⁵⁶. Дополнително, сметаме дека датирањето на мозаиците биле причина за поинаква интерпретација на градежната еволуција на комплексот. Притоа, без соодветна аргументација, решавањето на подовите во рамки на постоечки простории е хронолошки крајно релативна работа, којашто единствено може да се анализира низ призма на археолошки, а не податоци за стилот.

Во тој контекст, според Г. Цветковиќ-Томашевиќ, од мозаиците најстар бил тој изведен во Просторија 2, на почетокот или вовтората деценија од 6 век. Првата фаза од мозаикот во триклиниумот била датирана во средината од 6 век²²⁵⁷. Мозаичкиот под во Просторија 4 бил

²²⁵³ Цветковиќ - Томашевиќ, "Епископски двор и манастир." 41.

²²⁵⁴ Цветковиќ - Томашевиќ, "Епископски двор и манастир." 46-47.

²²⁵⁵ Со мала забелешка дека просторија 5 може да е постара од просторија 5_A, а без поконкретни стратиграфски податоци не треба да се отфрли спорен нас помалку веројатната можност просторија 5_A да е постара од Просторија 5.

²²⁵⁶ Доколку се прифати архитектонски редуцираната реконструкција на правата фаза видлива на План 2.

²²⁵⁷ Манева, "Хераклеја во раното христијанство." 20. На првата фаза и припаѓале два или три парови од правоаголните полиња. Фазите биле поделени врз база на фуга, и стилски карактеристики. Сепак, заради непостојењето на разлики во релативно комплексните бордури во три рамки, меѓусебно разделени со по неколку едноставни ленти, непрецизноста во интерпретацијата и опсервациите направени од аутопсија, сметаме дека мозикот бил изведен во еден зафат, а разликите да се поврзани повеќе со процесот на изработка отколку со некои подрастични хронолошки разлики.

изведен полошо во однос на останатите, и најверојатно бил истовремен со мозаикот од втората фаза на триклиниумот. Најмлад, изведен во третата четвртина или во седмата или осмата декада од 6 в. бил мозаикот во Просторија 3²²⁵⁸. За истакнување е податокот дека претставите во мозаик во Просторија 2 биле свртени кон југозапад, а тие во Просторија 3 кон североисток.

Еден капител идентичен по начинот на изведена декорација со тие реконструирани во трифората од триклиниумот бил пронајден во Мала базилика. Датиран бил во 6 век (Фот. 554)²²⁵⁹.

Водовод / Одвод

Централно во југозападната половина од дворот се наоѓал бунар со релјефно обработен цилиндар. Дополнително, во југозападниот дел од триклиниумот бил пронајдено големо корито од чешма изработено од мермер²²⁶⁰. До оваа просторија бил спроведен водовод и одвод.

Уште еден канал поминувал во јужната половина од југозападен коридор и дворот, продолжувал преку Просторија 3 северно од коридорот и северно под преградниот ѕид веднаш покрај преминот кон дворот во ексонартексот од Голема базилика. Намената на каналот не јасна, но споредено со другите градби, најверојатно бил водоводен.

Стратиграфија и оштетувања

Веројатно со спроведувањето или со обнова на каналот, мозаикот во Просторија 3 бил оштетен. Не располагаме со информации, но многу веројатно е дека оштетувањето на мозаикот во Просторија 2 било заради поставување, според ширината, на водоводна цевка од олово (Фот. 555)²²⁶¹.

Како последица од секундарен градежен зафат, преграден бил дел од северозападната половина од дворот. Ова преградување иако помладо во однос на останатиот комплекс, веројатно било изведено за време кога резиденцијата сеуште била во функција.

Кон запад и југ од епископската резиденција биле констатирани остатоци од градби со различна ориентација. Се чини дека просторијата југозападно од дворот припаѓала на градба

²²⁵⁸ Цветковиќ - Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*. 68. Веројатно заради ненамерна грешка Г. Цветковиќ-Томашевиќ покажува на 7 в. наместо на 6 век (Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 52). На друго место истиот истражувач ги дели мозаиците на тие изведени пред средината од 6 в. и тие помлади за една или две децении. Притоа втората фаза од мозаикот во триклиниумот, мозаиците во југоисточните простории (поделени со коридорот кон ексонартексот) припаѓале на помладата група (Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 44, 52).

²²⁵⁹ Филипова, *Рановизантиските капители*. 365 (кат.бр. 332). Спореди со

²²⁶⁰ Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 45, сл. 3, 50, сл. 7.

²²⁶¹ Ваквата интервенција можеби треба да се разгледува компаративно со секундарното спроведување на канал или цевка преку северниот ѕид во просторијата со мозаик во рамките на Мала базилика.

којашто којашто се ширела кон запад. Во тој правец се наоѓа заштитната ограда од локалитетот. Како последица на оштетувањата на просториите од комплексот констатирани со поновите ископувања, при истражувањето биле пронајдени движни наоди помешани со фрагменти од мозаици и стакло²²⁶². Како што беше истакнато и претходно, дел од сидовите коишто заградувале простории биле изградени подоцна во однос на примарниот архитектонски аранжман од епископската резиденција. Бидејќи не биле прецизно хронолошки определени, не била исклучена можноста тие да се резултат од човечки активности во средниот век (раносредновековни?)²²⁶³. Врз основа на достапните информации може да се заклучи дека остатоци од овие помлади градби биле пронајдени на поголема површина врз резиденцијата. Делови од сидови изградени во скромна техника биле констатирани под епископскиот комплекс, но и во просториите над мозаиците. При конзерваторските зафати дел од нив биле отстранети. Овие градби, според истражувачот, припаѓале на т.н. „варварска населба“ над епископската резиденција²²⁶⁴. Врз основа на публикуваната техничка документација со пресеци преку триклиниумот од епископската резиденција и преку централниот кораб од Голема базилика (Црт. 16) несомнено е дека темелите од овие сидови биле поставени повисоко над доцноримските. Во пресекот низ триклиниумот тие биле 1,50 m повисоко од нивото на мозаикот. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ, појавата на предисториски, хеленистички и движен материјал од римскиот период било интерпретирано како последица на копање на земја за употреба како врзивно средство во сидовите. Констатираните остатоци од сидови врз триклиниумот биле многу скромни²²⁶⁵. Од информациите што се достапни, во еден труд била дадена информација за пет монети од Јустин (565–578) со сопругата Софија, од Маврикиј (582–602) и од Тибериј III (698 - 705)²²⁶⁶. За жал монетите не биле поврзани со конкретна стратиграфска единица или контекст. На друго место Г. Цветковиќ-Томашевиќ и покрај тоа што јасно го потенцира, не дава конкретна хронологија за овој хоризонт²²⁶⁷. И. Микулчиќ и Е. Манева врз база на обемен движен материјал (монети, бронзен накит, железни алатки и кујнска садова

²²⁶² Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 57.

²²⁶³ Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 42.

²²⁶⁴ Svetković-Tomašević, “Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji.” 31.

²²⁶⁵ Гордана Цветковиќ Томашевиќ и др., *Рановизантијски подни мозаици у епископском двору у Хераклеји Линкестис* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 2002), 86-87.

²²⁶⁶ Веројатно од Тибериј II (574-582), (Цветковиќ Томашевиќ и др., *Рановизантијски подни мозаици у епископском двору*. 87).

²²⁶⁷ Единствено е даден *terminus post quem* за тој хоризонт во периодот на преселба на народите од крајот на 6 и почетокот од 7 век (Цветковиќ-Томашевиќ, “Упоредно испитивање.” 12, 17, 18).

керамика) функционирањето на оваа населба подигната врз рушевините од античкиот град го датираат во периодот помеѓу 10 в. и 13 век²²⁶⁸.

Градбата на улица „Климентска“ (*Lychnidus*, ср. 6 в.)

Од градбата на улица „Климентска“ биле откриени источните делови од три градежно поврзани простории со распоредени во насока север-југ. Според В. Маленко претставувале дел од градба којашто се ширела во правец кон запад. Втората просторија имала мала апсида во источниот дел. Двете северни простории, вклучително и делот на апсидата, биле декорирани со подни мозаици, додека во третата подот бил изведен со камени плочи²²⁶⁹. Како мотиви во изведбата на мозаичките површини биле употребени геометриски (меандер од свастики, полукругови во интерсекција, назабена лента, плетенка од две ленти, солмонови јазли, ромб, триаголници, кругови, рибини крлушки) и фигурални (кантарос, флорални и зооморфни – паун и други птици) мотиви. В. Маленко споменува и претстави на конусни и листови од крин (Фот. 556)²²⁷⁰. При изработката биле употребувани крупни тесери со скромна палета на бои со коишто бил претставен ограничен репертоар на претстави²²⁷¹. Според организацијата на просторот во градбата, како и врз основа на анализата на претставените мотиви и нивните стилски карактеристики бил претпоставен христијански карактер на градбата и дека можеби станува збор за епископска резиденција²²⁷². Според стилските карактеристики мозаиците биле блиски со тие откриени во базиликата на улица „Илинденска“, лоцирана во непосредна близина во југозападен правец. В. Маленко сметал дека двете градби имале „заедничка припадност“²²⁷³. Додека, според М. Тутковски мозаиците во оваа градба биле блиски до мозаиците во базиликата кај Студенчишта и базиликата во Лин, датирани околу средината на 6 век²²⁷⁴. Според М. Тутковски мозаиците од оваа градба со секуларен „профан“ карактер претставувале перипетија во уметничкиот развој на мозаиците во регионот на

²²⁶⁸ Манева, “Средновековна некропола.” 197; Манева, *Средновековен налит.* 114; Микулчиќ, *Средновековни градови.* 140. За спротивно мислење види (Јанакиевски, *Убикација на средновековна Битола.* 25, 27).

²²⁶⁹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8; Тутковски, *Ранохристијанските мозаици.* 188.

²²⁷⁰ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8-9.

²²⁷¹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици.* 191.

²²⁷² Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 156. За други размислувања околу потенцијалната локација на епископската резиденција види (Маленко, “Нови антички наоди.” 340; Битракова Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 251; Битракова Грозданова, “Врските меѓу мозаиците.” 75; Kuzman, “Lychnidus - Ohrid.” 37; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64, 66.).

²²⁷³ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 9.

²²⁷⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици.* 192.

*Lychnidus*²²⁷⁵. Мозаиците и сидовите во правец кон запад биле уништени на северната страна²²⁷⁶.
В. Битракова Грозданова сметала дека станува збор за градба со резиденцијален карактер²²⁷⁷.

²²⁷⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 218.

²²⁷⁶ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 9.

²²⁷⁷ Битракова Грозданова, “Старохристијанско време.” 261.

5.1.2.2. Јавни градби

Театар (*Lychnidus*, 2-1 в. пр.н.е. – кр. 4 в.)

Просторна организација и комуникации

Театарот бил лоциран на југоисточните падини на повисокиот западен охридски рид. В. Лахтов откривачот на градбата и прв нејзин истражувач, имал релативно пренагласена претпоставка за пониски тринаесет реда и повисоки петнаесет реда седишта поделени со една дијазома (План 95)²²⁷⁸, хипотеза којашто била отфрлена од подоцнежните истражувачи. Градбата имала сочувани девет реда седишта²²⁷⁹. Со скалите изработени после поставувањето на блоковите биле оформени четири кунеи (Фот. 557). Врз блоковите биле испишани лични и/или фамилијарни имиња²²⁸⁰.

Градежен и конструктивен систем

Гледалиштето делумно налегнувало врз карпестата падина на ридот, а на југозапад седиштата се потпирале врз свод изведен од камења со различни димензии со наместа употребен варов малтер. Попречниот сид помеѓу сводот и аналемата бил од камења и варов малтер²²⁸¹. Празниот простор бил исполнет со земја. Од камења и варов малтер бил изграден и сидот од пародосот кон сводот, додека аналемата била од обработени камени блокови. Во средишниот дел аналемата имала лачно засечен блок, којшто служел за дренажа. Според И. Микулчиќ седиштата лежеле врз радијални и циркуларни сидови од камења со малтер²²⁸². Деветте реда седишта биле изработени од травертин и варовник со розево-жолтеникава боја или сиво-бела боја²²⁸³. Предниот горен дел на седиштата бил профилиран - издаден нанапред и со вертикална профилација кон долниот дел, каде што блоковите од погорниот ред биле заглавувани во вдлабнувањата изрежани во задниот дел од блоковите од понискиот ред²²⁸⁴. Ортогатот којшто бил поврзан со

²²⁷⁸ Vasil Lahtov, "OHRID - antičko pozorište," *Arheološki pregled* 4 (1962), 200, план 4.

²²⁷⁹ Владо Маленко, "Антички Театар - Охрид," во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. - 17. April 1980)*, ур. Danica Dimitrijević и др. (Novi Sad: Matica srpska, 1981), 20; Јанакиевски, *Антички театри*. 138.

²²⁸⁰ Маленко, "Нови антички наоди." 345, 346; Маленко, "Антички театар - Охрид." 21-22; Pasko Kuzman, "Ancient Theatre," во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 44.

²²⁸¹ Маленко, "Нови антички наоди." 344, 345; Маленко, "Антички театар - Охрид." 20-21.

²²⁸² Микулчиќ, *Антички градови*. 106.

²²⁸³ Kuzman, "Ancient Theatre." 44. Според В. Лахтов првите четири реда биле од бел бигор – сига, а останатите од сив варовник (Lahtov, "OHRID." 200). Според В. Маленко долните шест реда седишта биле изработени од травертин и биле од поголеми блокови, додека горните биле од варовни и само наместа бил употребуван травертин (Маленко, "Антички театар - Охрид." 21-22).

²²⁸⁴ Маленко, "Нови антички наоди." 345; Маленко, "Антички театар - Охрид." 21.

северозападниот сид на сцената и одговарал на првата фаза (според В. Маленко) бил отстранет од истражувачите. Во него постоеле три премини. Еден поставен централно во однос на гледалиштето, а уште два на североисток и југозапад од него (План 96)²²⁸⁵.

На просторот од логионот (широк 3,50 m) биле пронајдени профилирани фризови и блокови во форма на квадари со еднаква ширина и висина. Овие елементи припаѓале на проскенионот којшто пак бил поврзан со гледалиштето. Врз основа на откриените жлебови од горната страна, веројатно е дека логионот бил прекриен со дрвени талпи (дебели 6-7 cm)²²⁸⁶. На југоисточната страна од сидот со којшто арената била ограничена од југоисток бил пронајден уште еден сид паралелен со претходниот²²⁸⁷.

Во делот на епитеатронот биле подигнати лачни сидови изведени во концентрични линии во однос на линиите на седиштата (План 97, Фот. 558, Фот. 559, Фот. 560). Надворешниот сид имал три премини и во него постоело ниво во сидаријата изведено од четири реда тули. На внатрешниот сид на еднакво растојание биле поставени столбови сидани од тули и варов малтер. Просторот помеѓу сидовите бил покриен со тегули²²⁸⁸.

Подот во орхестрата имал повеќе слоеви насипани веројатно како резултат на долгиот период на користење на градбата. Врз основа на пронајдената појава - земја измешана со чакал и животински коски, лоцирана во линија со скалите покрај пародосите било претпоставено постоење на уште една платформа²²⁸⁹. Во средината на арената (или врз логеионот?) и врз каналот биле пронајдени осум камени блокови, бази, капители и седишта со вдлабнатини за заглавување на дрвени греди во нив. Т. Јанакиевски врз основа на времето кога била подигната градбата, претпоставува дека првично подот во орхестрата бил решен со поплочување од камени плочи²²⁹⁰.

Зградата на сцената со исклучок на предниот северозападен дел сеуште не е истражена²²⁹¹.

Архитектонска декорација

²²⁸⁵ Вlado Маленко, "Античкиот театар во Охрид (The Antique Theatre in Ohrid)," *Македонски археолошки преглед*, бр. 1 (2008), 76.

²²⁸⁶ Маленко, "Античкиот театар." 75

²²⁸⁷ Маленко, "Античкиот театар." 76.

²²⁸⁸ Маленко, "Нови антички наоди." 347; Маленко, "Антички театар - Охрид." 23.

²²⁸⁹ Маленко, "Античкиот театар." 76. Сепак, според структурата може да станува збор и за полнетица на јама.

²²⁹⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 102.

²²⁹¹ Микулчиќ, *Антички градови*. 106.

При истражувањето биле пронајдени мноштво цели и фрагментирани релјефни плочи и епиграфски споменици, бази, столбови, капители, како и обработени камени блокови²²⁹². Меѓу нив во науката најексплоатирани се релјефите со претстави на Дионис и музите²²⁹³.

Градежни фази и датирање

Театарот бил подигнат во периодот 2-1 в. пр.н.е., а дополнителни градежни интервенции и адаптација на орхестрата во арена биле изведени во текот на 2 век²²⁹⁴. В. Маленко времето на изградба на театарот го спуштил до средината од 3 в. пр.н.е.²²⁹⁵. Врз основа на двете релјефни плочи Ф. Месеснел уште во 1934 год. градењето на театарот го ставил во 1 век²²⁹⁶.

Во првата фаза радиусот и периметарот на орхестрата биле помали, а седиштата се спуштале до неа (План 96)²²⁹⁷.

Според В. Маленко на првата градежна фаза припаѓале долните шест реда седишта. Како градежен материјал бил употребен травертин. Оваа градежна фаза била евидентирана и во долниот дел од југозападната аналема „граничниот сид помеѓу гледалиштето и југозападниот пародос“, (Фот. 561). Оваа градежна интервенција В. Маленко ја датирал во доцниот хеленизам, но пред доаѓањето на Римјаните²²⁹⁸. На втората градежна фаза и припаѓале горните три редови од седишта од помали блокови изработени од варовник и со врежани имиња. Травертинските блокови употребени во втората фаза биле „со друга техника на клесање“. На оваа градежна фаза и припаѓале и три-четири реда извадени редови седишта (веројатно тие од централниот дел, а не цели редови)

²²⁹² Маленко, “Антички театар - Охрид.” 18.

²²⁹³ Никодим Павлович Кондаков, *Македонија - Археологическое Путешествие* (Санктпетербургъ: Типография императорской академии наук, 1909), 240-241; Битракова-Грозданова, “Охрид.” 88; Вера Битракова Грозданова, “Антички култни споменици во охридскиот регион,” во *Лихнид и Дасаретија* (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017), 339–354; Vera Bitrakova Grozdanova, “Muze na reljefima iz Lihnida,” во *Лихнид и Дасаретија* (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017), 355–68. 355-368.

²²⁹⁴ Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 137; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 258; Вера Битракова Грозданова и Паско Кузман, “Lychnidos во раната антика,” *Македонско наследство* год. III, бр. 8 (1998), 16; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 104; Kuzman, “Lychnidos - Ohrid.” 36; Kuzman, “Ancient Theatre.” 46. Според П. Кузман адаптацијата била направена во почетокот на 2 в., а претпоставува дури и постоење на стадион (Кузман, “Охрид - Lychnidos.” 259-260). Според В. Битракова Грозданова покрај театар во доцнорепубликанскиот и раноцарскиот период (најрано од средина на 2 в.) веројатно биле подигнати и други градби како агора, булевтерион, цивилна базилика, гимназион и храмови (Папазоглу, “Историски прилики.” 106-107; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 258, 261; Вера Битракова Грозданова, “Lychnidos во раната антика (нови археолошки докази),” *Историја XXXIV/XXXV* (September 1998), 104). Од овие градби, епиграфски било потврдено постоењето на гимназион, додека со археолошки истражува на Плаошник биле пронајдени индикации за постоење на антички храмови (Кузман, “Археолошки сведоштва.” 141).

²²⁹⁵ Маленко, “Античкиот театар.” 75, 76.

²²⁹⁶ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 18, 26, заб. 8.

²²⁹⁷ Lahtov, “OHRID.” 201.

²²⁹⁸ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 24.

и периметралниот сид кој што го следел гледалиштето, заедно со горниот дел на сидот помеѓу гледалиштето и југозападниот пародос со којшто биле градежно поврзани. Сепак, и покрај тоа што е нејасно од публикуваните трудови, веројатно е и дека два реда седишта биле извадени за да се изгради внатрешниот периметрален сид на просторот од скратеното гледалиште²²⁹⁹. Оваа градежна интервенција В. Маленко ја датирал веднаш после освојувањето од Римјаните²³⁰⁰. Подигањето на периметралниот сид (внатрешен) е прва фаза од идентификувани три во делот на епитеатронот (Фот. 558, Фот. 559). Периметралниот сид кој се протегал лачно по југозападниот и средишниот член дел на гледалиштето на југозападната страна бил поврзан со сидот од аналемата. Во втората фаза (трета на театарот) бил подигнат уште еден (надворешен) лачен и други, кон лачниот сид од првата фаза напречно поставени сидови²³⁰¹. Новиот лачен сид го следел протегањето на лакот на гледалиштето и постариот лачен сид. Оваа градежна интервенција В. Маленко ја датирал во 1 в. и сметал дека коинцидирала со отстранувањето и излегувањето од употреба на првите неколку редови од стариот театар. Според В. Битракова Грозданова орхестрата на театарот била делумно затрупана за време кога театарот добил карактер на „амфитеатар“, т.е., со нејзиното адаптирање во заградена арена со елипсовидна форма²³⁰². Со истиот зафат над широката дијазома била адаптирана уште една галерија, а театарот бил користен за повеќе намени²³⁰³. Од она што може да се забележи на терен ортостатот околу орхестрата бил изграден секундарно. Во него биле употребени дел од травертинските седишта од првата фаза, надсидани со камења и варов малтер. Оваа интерпретација В. Маленко ја засилува со тоа објаснување за тоа зошто травертинот бил ретко користен во повисоките редови седишта. Според него, кога Римјаните ја зголемувале висината на гледалиштето, заради тоа што травертинските копови биле оддалечени 42 km и им биле недостапни, донесените неупотребени и необработени травертински блокови ги користеле од готовиот донесен градежен материјал²³⁰⁴. Со оваа масивна градежна интервенција гледалиштето било значајно проширено и на југозападната и на североисточната страна, а старата аналема

²²⁹⁹ Маленко, “Нови антички наоди.” 347; Маленко, “Антички театар - Охрид.” 22, 23.

²³⁰⁰ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 24.

²³⁰¹ Радијално поставените сидови се поврзувале со горниот дел од надворешниот лачен сид (Маленко, “Антички театар - Охрид.” 24). Податок што внесува дополнителна конфузија т.е. кога бил подигнат долниот дел од овој надворешен периметрален сид.

²³⁰² Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105. Сепак, врз основа на публикуваниот план не може да се каже дека станува збор за елипсовидна арена, иако, станува збор за релативно длабоко решение на арената во првата фаза според В. Маленко (Маленко, “Античкиот театар.” 80).

²³⁰³ Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105.

²³⁰⁴ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 25. Наместо вака драматична приказна, еднакво веројатно е дека реупотребувале материјал од стариот театар.

веројатно останала под новите седишта. В. Лахтов подигањето на ортостатот со седишта од гледалиштето го датирал во 1 век²³⁰⁵. Позади ѕидот биле лоцирани четири кафези за животни²³⁰⁶, или можеби *portae posticae* според Т. Јанакиевски²³⁰⁷. Според планот на В. Маленко²³⁰⁸, јасно се гледа дека проширувањето на гледалиштето одговара на фаза кога ортостатот со масивни травертински блокови бил под седишта, а ортостатот кој бил во функција поминувал преку седиштата и орхестрата од најстариот театар (План 96, Фот. 557, Фот. 562, Фот. 563).

Сепак во целата оваа интерпретација од истражувачите останал заобиколен постаментот со дел од скулптура затрупан во орхестрата, веројатно после напуштањето на градбата. Датирани бил во 3 век²³⁰⁹.

Врз основа на сето погоре кажано може да го заклучиме следното. Најпрво, обемот на градежни интервенции и покрај тоа што е релативно голем, тие сепак може да се поделат на два начини, според хронологијата и според локацијата. Првата градба е стариот хеленистички или раноримски театар. Со овој театар може да се поврзат и травертинските блокови видливи на терен во делот на југозападната аналема. Врз основа на планот од В. Маленко²³¹⁰, втората градба, како што слободно може да се нарече, поседувала значително пошироко гледалиште под коешто се нашле и аналемите од стариот театар. Според локацијата, во првата група се интервенциите во делот на ортостатите, а втората на просторот од епитеатронот. Ортостатот од втората градба поминувал преку северозападниот дел од орхестрата на стариот театар, а орхестрата била многу длабока. Ова е т.н. „амфитеатар“ фаза на театарот. Дискутабилна е интерпретацијата на ѕидот идентификуван како ортостат којшто е видлив на терен и во којшто биле вградени травертински блокови. Тој може да е постар и повеќе се доближува до правецот на протегање на лакот на гледалиштето од стариот отколку на втората театарска зграда. Сепак било тоа да се постар или да е последна интервенција изведена секундарно на втората театарска зграда зачудува ниското ниво на квалитет на опусот во којшто бил изведен. Друг нејасен елемент бил тесниот ходник, коридор или слично, лоциран во југозападниот дел од помладата театарска зграда. Југоисточно од него се забележува праг и доворотници (Фот. 563). Што се однесува до епитеатронот, се чини дека и покрај

²³⁰⁵ Lahtov, "OHRID." 201.

²³⁰⁶ Kuzman, "Ancient Theatre." 44

²³⁰⁷ Јанакиевски, *Антички театри*. 59, 109-110.

²³⁰⁸ Маленко, "Античкиот театар." 80.

²³⁰⁹ Битракова-Грозданова, "ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ." 51-53.

²³¹⁰ Маленко, "Античкиот театар." 80.

конфузноста во давањето на информациите и непоткрепувањето со соодветна техничка документација, ситуацијата е генерално јасна. Најверојатно биле острани два реда седишта од втората фаза кај В. Маленко (додавањето на редови од седишта од камен којшто не е травертин) и дека притоа бил подигнат циркуларниот периметрален ѕид во делот на епитеатронот. Подоцна во ист зафат биле додадени уште еден циркуларен со напречни радијално распоредени ѕидови. Дополнително, двата лачни ѕидови биле обновени во висина, а просторот меѓу нив бил исполнет со сива набиена глина, со којашто била оформена косина со пад од 0,40 - 0,50 m спрема внатрешниот ѕид. Градежните зафати коишто припаѓале на првите две фази коинцидирале со интервенции врз седиштата²³¹¹. Градбата била целосно напуштена веројатно после крајот на 4 век²³¹². В. Маленко споменува и ѕидови од најдоцната антика – Јустинијаново време и од средниот век коишто не ги следеле лачните ѕидови кои припаѓале на театарот²³¹³.

Во недостаток на поконкретни информации за движниот археолошки материјал и за скулптурата, и датирањето на едниот од релјефите во 1 в. пр.н.е., а другиот во римски период²³¹⁴, навистина е тешко да се дискутира за хронологијата на градежните зафати, а без притоа во контекст да се користат индиректни извори на информации. На крај, во недостаток на конкретни изворни информации и документација секоја елементарна интерпретација, а не продлабочена анализа на една вака комплексна градба е еднаква на чиста шпекулација.

Водовод / Одвод

Во гледалиштето според В. Маленко, што е во суштина орхестрата или арената бил откриен одводен канал (широк 1,12 m). Изграден бил од кршени камења и компактен варов малтер, од внатрешната страна обложен со тули. Каналот веројатно продолжувал во правец кон југоисток под скената (План 96, Фот. 564). За жал и овој елемент на театарот бил отстранет²³¹⁵.

Стратиграфија и оштетувања

Градбата се наоѓала под 3,00 m (гледалиштето) до 9,00 (орхестрата, пародосите и скената) m дебели културни хоризонти. Во челниот (средишен) бил биле извадени највисоките три-четири реда седишта, а во југозападниот дел осум-десет. Надворешните скали на црквата Св. Богородица

²³¹¹ Маленко, “Нови антички наоди.” 346; Маленко, “Антички театар - Охрид.” 23.

²³¹² Битракова-Грозданова, “ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ.” 52.

²³¹³ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 22.

²³¹⁴ Битракова Грозданова, “Антички култни споменици.” 344

²³¹⁵ Маленко, “Античкиот театар.” 76.

Перивлепта (денешен Св. Климент) биле изградени со седишта од театарот²³¹⁶. На просторот од епитеатронот и наспроти челниот, средишниот дел над градбата биле пронајдени „преплетени“ сидови коишто се протегале во различни правци градени во повеќе техники и со различни материјали (План 97, Фот. 558). Меѓу нив имало и такви изградени во доцноримскиот период, средновековни резиденцијални градби, отпадни јами, доцносредновековни градби но и современи градби кои што пред почетокот на истражувањата биле отстранети²³¹⁷. При подигањето на градба датирана во периодот 10-12 в., во горниот дел на гледалиштето биле отстранети и секундарно реупотребени два реда седишта²³¹⁸. За време на истражувачките, конзерваторските и реставраторските зафати врз театарот биле пронајдени остатоци од три средновековни цркви. Една во југозападниот дел од комплексот. Уште една во североисточниот, и базилика или средновековна црква и цистерна за вода северно од аудиториумот (гледалиштето)²³¹⁹.

Веднаш после напуштањето се пристапило кон секундарна реупотреба на погодните градежни материјали која што траела се до крајот од 19 век. Голем дел од архитектонските декоративни и конструктивни елементи биле реупотребени при изградбата на црквите, бедемите или секуларните градби или едноставно биле депонирани по дворовите на сакралните и секуларните градби²³²⁰.

Театар (Stobi, поч. 2 в. – кр. 4 в. / поч. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Театарот покрај големата Епископска базилика бил една од најрано истражуваните градби во *Stobi*, во годините после крајот од Прва Светска војна. Ориентацијата на градбата југозапад-североисток не кореспондира со ориентацијата на храмот посветен на Изида, но апсолутно се вклопува со организацијата и ориентацијата на раноримскиот комплекс околу него. Поклопувањето со ориентацијата на градбите Казино и Епископска резиденција веројатно се должи на протегането на инфраструктурата, пред сè улиците, околу неа, и можеби на постари градби под нив.

²³¹⁶ Lahtov, “OHRID.” 198-199. За вадењето на блокови види Маленко, “Антички театар - Охрид.” 18, 19.

²³¹⁷ Маленко, “Нови антички наоди.” 345, 347; Маленко, “Антички театар - Охрид.” 19, 20; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 279.

²³¹⁸ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 280.

²³¹⁹ Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 258; Kuzman, “Ancient Theatre.” 46.

²³²⁰ Маленко, “Антички театар - Охрид.” 18, 25-26.

Гледалиштето било поставено врз терен со благ пад во правец од северозапад кон југоисток (План 98, Црт. 37, Фот. 565). При проектирањето и изведбата на градбата биле применети „хибридни“ решенија, карактеристични и за хеленски и за римски тип театри. Самата форма на гледалиштето чијшто периметар бил поголем од периметарот на полукруг со ист радиус, било одлика на хеленски тип на театри. Од друга страна, на карактеристичен римски конструктивен систем укажува податокот дека седиштата биле поставени врз мрежа од циркуларни и радијални сидови изградени од ниво на карпа-здравица или од подлога изведена од камења и малтер. Според E. Gebhard и пропорциските односи применети при проектирањето, слично како и повеќе други елементи од театарот, биле со карактеристики на хеленски тип сцена²³²¹, додека, фасадата била хибридна форма во комбинација со модели специфични за римски театри (Црт. 38)²³²².

Еден од повеќето аргументи за повеќенаменската употребата на градбата биле два капители за пиластер. Врз едниот бил претставен гладијатор додека врз другиот трагична театарска маска. Агонални игри биле приредувани за време на 3 век²³²³.

Периметралниот (фасаден) циркуларен сид бил констатиран на еден многу ограничен простор, од надворешната страна во аголот помеѓу апсидата од централниот кораб и југоисточниот сид од јужниот кораб од големата Епископска базилика (План 98, Фот. 565). При истражувањето *in situ* биле откриени само седиштата од југозападната пониска четвртина од гледалиштето (Фот. 566, Фот. 567)²³²⁴. Врз основа на реконструкцијата предложена од F. Nemans долниот дел со осум скалишта бил поделен на седум делови (План 99)²³²⁵. Горниот дел над дијазомата бил поделен на четиринаесет делови помеѓу петнаесет скалишта. Помеѓу долната и горната зона од по седумнаесет седишта била поставена дијазома²³²⁶.

Седиштата биле поставени врз конструкција од пет циркуларни сидови и дваесет и шест во долната зона и триесет и два (триесет според реконструкција) радијални сидови во горната зона²³²⁷. Под седиштата постоеле два циркуларни коридори. Пократкиот циркуларен коридор се наоѓал

²³²¹ Gebhard, “The Theater at Stobi.” 14.

²³²² Elizabeth Gebhard, “The Scenae-Frons in the Theater at Stobi,” во *Studies in the Antiquities of Stobi tom. III*, ур. Blaga Aleksova и James Wiseman (Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981), 199; Јанакиевски, *Антички театри*. 137.

²³²³ Mano-Zisi, “Antički teatar.” 7.

²³²⁴ Блоквите користени како седишта биле со должина 0,90 – 3,53 m (Јанакиевски, *Антички театри*. 68).

²³²⁵ Gebhard, “The Theater at Stobi.” 21, fig. 2.

²³²⁶ Според Г. Павловски осумнаесет во долната зона, а шестнаесет во горната (Гоце Павловски, “Архитектонските карактеристики на кавеата на театарот во Стоби” (магистерски труд, Скопје, Св. Кирил и Методиј - Скопје, Р. Македонија, 2014), цртеж 19, не публикуван).

²³²⁷ Павловски, “Архитектонските карактеристики.” план 8, план 9.

под петнаесеттиот, шестнаесеттиот и седумнаесеттиот ред седишта (Црт. 37). Подолгиот надворешен циркуларен коридор преку премини (*vomitoria*) имал комуникација од надвор од градбата²³²⁸, а преку три радијални коридори комуницирал со долната зона од гледалиштето (*ima cavea*). Скалите преку коишто наворешниот циркуларен коридор преку страничните радијални се стигнувало до гледалиштето се наоѓале во линија со првите два реда седишта од гледалиштето (Фот. 568). Пред овие скали, од југоисточната страна од овие два коридори постоеле премини коишто воделе од пародосите (Фот. 569, Фот. 570). За разлика од нив, од средниот радијален коридор до гледалиштето воделе скали лоцирани покрај него (веројатно симетрично од двете страни), (Фот. 566, Фот. 571). Покрај овие три радијални коридори, двата циркуларни коридори меѓусебно комуницирале преку уште четири радијални коридори распоредени симетрично под југозападниот и североисточниот дел од горната зона²³²⁹.

Скената била реконструирана врз основа на резултатите од истражувањата²³³⁰. Просторно била поделена на пет простории распоредени симетрично. Според реконструкцијата од Ф. Неманс, којашто во голем дел кореспондира со таа на Е. Дуггве²³³¹, тие меѓусебно комуницирале преку преку премини поставени веднаш позади северозападната фасада, распоредени во една линија (Фот. 572). До секоја од овие пет простории воделе и скали од правец на орхестрата (Фот. 573). Врз основа на позицијата на вдлабнувањата во праговите премините од орхестрата, тие биле блокирани со двокрилни врати коишто се отворале кон внатре.

Централниот премин бил поширок во однос на премините кон странично поставените простории. Врз основа на сочуваниот доворотник од преминот кон југозападната просторија, висината на премините изнесувала 2,35 m²³³². Просториите во скената преку два премини во југозападниот ѕид од крајните простории комуницирале и со просторот југоисточно. И овие премини биле блокирани со врати коишто се отворале кон внатре. Крајните странични простории биле со поголема површина од останатите, додека централната била минимално поголема од двете простории покрај неа. Во неа било констатирано светилиште (*sacellum*), најверојатно посветено на

²³²⁸ Г. Павловски предлага вкупно триесет и еден премин во периметралниот циркуларен ѕид (Павловски, “Архитектонските карактеристики.” План 8).

²³²⁹ За предложена реконструкција на циркулацијата на публиката види (Павловски, “Архитектонските карактеристики.” цртеж 20).

²³³⁰ Сариа, “Позориште у Стобима.” 17.

²³³¹ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 250-251, 273.

²³³² Сариа, “Позориште у Стобима.” 18.

Немеца (Фот. 574). Во средишниот дел од југоисточниот сид била поставена едикула²³³³. Натпис бил поставен во средината од цолкето врз коешто постоел сид со малтерна облога обоена во црвена боја. Според текстот, три августали во чест на императорот и на градот и подигнале скулптура на *Ulrix Augusta* - Немеца²³³⁴.

Орхестрата била со поголема површина од полукруг со ист радиус. Заградена била со ортостати со подиум (вкупна висина 1,60 m)²³³⁵. Во ортостатите биле оформени три премини кон помошни простории под првите неколку реда седишта (Фот. 566, Фот. 575). Централно поставената просторија комуницирала и со средниот радијален коридор, кој пак водел до надворешниот циркуларен коридор. Страничните простории (димензии 1,25 x 0,95 [1,30] m) биле отворени секундарно (Фот. 576). Од горната страна врз подиумите и врз блоковите од првиот ред седишта биле констатирани отвори интерпретирани како места коишто служеле за затегнување на заштитната мрежа (Фот. 577, Црт. 39)²³³⁶. Секундарно врз подиумот бил изграден сид од најчесто правилно обработени камења, фрагменти од градежна керамика и варов малтер. Врз основа на фото документација површината од сидот била изведена во техника на дерсување (Фот. 575, Фот. 578). Со овој сид бил делумно блокиран скалестиот премин од југоисточниот долг радијален коридор. На страните од орхестрата постоеле отворени премини кон „клинестите“ пародоси (со потесни премини од надворешните страни). Од орхестрата кон скената воделе пет скали, по една до секоја од просториите (Фот. 579).

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од театарот биле градени од обработени камења и парчиња мермер со обилна употреба на варов малтер. Со полуцилиндрични сводови изведени со тули и малтер биле решени таваните од просториите за комуникација помеѓу радијалните сидови (Фот. 569, Фот. 575, Фот. 580). Циркуларните коридори биле исто така решени со полуцилиндрични сводови, но изведени со камења и малтер (Фот. 581)²³³⁷. Единствено премините коишто ги поврзувале пародосите со долгите странични радијални коридори биле надвишени од лаци изведени во мермер (Фот. 426, Фот. 569). Дел од сидовите во скената биле изведени во *opus mixtum* со појас од четири реда од тули (Фот. 582). Кај дел од сидовите под седиштата од гледалиштето, сидовите биле изведени со

²³³³ Покрај оваа веројатно постоела и друга едикула.

²³³⁴ Сариа, “Позориште у Стобима.” 52-53.

²³³⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 134.

²³³⁶ Изведбата на овие отвори следела после врежувањето на имињата врз седиштата.

²³³⁷ Сариа, “Позориште у Стобима.” 13.

нагласени, пред лицата од камењата исфрлени фуџи. Врз нив биле изведувани врежувања на воглавно вегетабилни мотиви. На некои места биле констатирани и маркери (линии и бројки) изведени со црвена боја. Надворешниот периметрален циркуларен сид имал масивни темели со ширина поголема од 3,00 m²³³⁸. Аналемите биле изведени со наизменично поставување на хоризонтални (високи 0,42 m) и вертикални (високи 0,90 m) камени блокови (Фот. 569, Фот. 570, Фот. 583). Од горната страна врз аналемите т.е. врз оградата страничните скали покрај седиштата биле поставени полукружно профилирани камени блокови (Фот. 567, Фот. 569).

Подот во орхестрата бил насипан со два слоја. Првиот слој бил груб чакал, а вториот и повисок слој бил ситнозрнеста песок. Околу орхестрата врз ниски блокови без профилација биле поставени ортостати врз коишто се наоѓале профилирани хоризонтално поставени блокови во функција на подиум и газисhte пред првиот ред од седишта (Фот. 575). Веројатно на ист начин бил решен надворешниот сид околу дијазомата (Црт. 40). Долниот дел од *scenae frons* бил изведен со ортостати поставени врз крепидома и долен профилиран венец (Фот. 573, Фот. 584). На краевите, од надворешните страни на скалите коишто воделе до поголемите странични простории, наместо ортостати биле поставени масивни квадарни бази (Фот. 573, Фот. 584). Врз овие бази и врз ортостатите биле хоризонтално поставени камени блокови, профилирани од предната страна. Според предложените реконструкции од Е. Dyggve, Б. Сариа и F. Nemans, врз овој подиум биле поставени вкупно десет столбови од долниот кат на *scenae frons* (Црт. 38). Столбовите биле лоцирани од двете страни на секоја од скалите коишто воделе кон просториите во скената²³³⁹.

Темелите од сидовите на надворешната југоисточна фасада од скената биле од камења и малтер. Во горната сочувана зона сидот бил во *opus mixtum* со еден појас од четири реда тули (Фот. 582). Внатрешните преградни сидови од скената биле широки 0,90 m, а надворешните биле за 0,30 m пошироки. Сидовите во сите простории од скената со исклучок на средната просторија биле засилени со столбови (План 98, План 99, Фот. 572)²³⁴⁰. Во помалите странични простории покрај страничните сидови биле изведени по три столбови. По два биле во аглите, а по еден покрај средината од страничните сидови. Во поголемите странични простории од скената биле изведени вкупно по осум столбови. Распоредени биле симетрично, по четири покрај предниот

²³³⁸ Сариа, “Позориште у Стобима.” 6.

²³³⁹ За деталена анализа на елементите од *scenae frons* видете (Јилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 250-275).

²³⁴⁰ Столбовите биле од масивни квадари изработени од зелен песочник (должина 0,75 x 0,52 m висина). Врз овие блокови употребени како бази (по два еден врз друг) столбовите биле изградени од тули и малтер.

(северозападен) и задниот (југоисточен сид). Конструктивното и структурно засилување на сидовите коешто го давале овие столбови несомнено укажува на масата на вториот спрат и на покривот.

Во одреден период на растојание од 1,20 m паралелно пред *scenae frons* бил изграден сид широк 0,70 m²³⁴¹. Се протегал во линија со фасадите од параскенините но не бил поврзан со нив. За него биле употребени камења и калов малтер. Преку овој сид постоеле премини само кон трите простории во средната од скената. Во т.н. „јак сид“ широк 1,50 m (долниот дел од скената) Б. Сариа споменува отвори во коишто биле поставени носачите за пулпитумот²³⁴². Постојењето на пулпитум е дискутабилно.

Паралелно со југоисточниот сид од скената во линија со просториите од североисточното крило бил изграден сид од обработени камења и варов малтер (План 98). Заради тоа што фугите помеѓу камењата биле потенцирани со врежани линии, техниката на зидање била интерпретирана како „византиска“²³⁴³. Сид бил поврзан со столбовите од помалата просторија, но повлечен за 1,00 m кон северозапад. Темелите му биле поставени директно врз карпа до длабочина од 2,50 m, а ширината во однос на постариот сид од фасадата му била зголемена за само 0,05 m. Од постарите темели бил одделен со две арки (Фот. 585). Нов сид бил изграден и помеѓу североисточниот параскенион и скената. Тој бил повлечен кон југозапад за 0,30 m, а како темел бил искористен постариот сид. Според Е. Gebhard, ова била една од преземените превентивни мерки за конструктивно и структурно зајакнување на градбата после земјотресот од 300 год., и отстранување на потенцијалните нарушувања на структурата кај темелите од постарите сидови во случај на нови потреси²³⁴⁴.

Според Б. Сариа страничните простории од скената биле со крстести сводови, а централната со полуцилиндричен²³⁴⁵. Скената била првично покриена со коринтски тип тегули. Пронајдените лаконски тегули се поврзувале со новото покривно решение поставено со обновата после земјотресот или со градбите коишто биле изградени на тој простор после напуштањето на театарот²³⁴⁶.

²³⁴¹ Сариа, „Позориште у Стобима.“ 39.

²³⁴² Сариа, „Позориште у Стобима.“ 16, 39.

²³⁴³ Сариа, „Позориште у Стобима.“ 26.

²³⁴⁴ Elizabeth Gebhard, „Evidence for an Eartquake in the Theatre at Stobi, c. AD 300,“ *Occasional Papers of British School in Athens, Archeoseismology* бр. 7 (1996), 59.

²³⁴⁵ Сариа, „Позориште у Стобима.“ 19.

²³⁴⁶ Сариа, „Позориште у Стобима.“ 36 Gebhard, „The Theater at Stobi.“ 15.

Архитектонска декорација

Врз сидовите од централната просторија во скената била изведена облога со плочки од бел и црвен мермер. Тие биле сечени во разни геометриски форми. Дел од нив биле констатирани *in situ* во просторијата, а дел завршиле реупотребени во големата Епископска базилика. Во истата просторија биле пронајдени венец и цокле, капители, фрагменти од пилатер и дел од фриз изработен во штоко техника²³⁴⁷. Во помалата просторија североисточно од средната бил пронајден еден пиластер капител со претстава на гладијатор. Капителот бил дополнително декориран со боење²³⁴⁸.

Во изработката на камените конструктивни и декоративни елементи бил употребуван мермер во неколку бои. За седишта, капителите, дел од лаците и пиластрите бил користен бел мермер. Бреча била користена за довратници и столбови. Наместа се користел и мермер со зеленкаста боја²³⁴⁹.

Врз ортостатите околу орхестрата бил констатиран тенок малтерен (варов) премаз врз којшто било изведено сликарство со црвена и зелена боја²³⁵⁰.

Градежни фази и датирање

Во градбата биле констатирани две јасно издиференцирани градежни фази, со хијатус помеѓу правата фаза и недовршената градба и втората фаза кога градбата била „комплетно“ завршена. Во културните слоеви поврзани со првата фаза била откриена садова керамика од крајот на 1 в. и почетокот од 2 век. Нумизматичкиот материјал во истите слоеви бил застапен со емисии на монети од Август (27 пр.н.е.-14 н.е.), Тибериј (14-37), Нерон (54-68) и Веспасијан (69-79), со последно ковање во 79 година²³⁵¹. Во културниот слој којшто коинцидирал со градежните работи во рамките од втората фаза била пронајдена фрагментирана садова керамика од крајот на 1 в. и почетокот од 2 век. Од нумизматичкиот материјал, откриени биле само две монети, една од Август искована во 7 в. пр.н.е. и една од Плотина, сопругата од Трајан (98-117), искована во периодот 98-117 година²³⁵².

²³⁴⁷ Сариа, “Позориште у Стобима.” 22.

²³⁴⁸ Сариа, “Позориште у Стобима.” 27.

²³⁴⁹ Mano-Zisi, “Antički teatar.” 7.

²³⁵⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 482; Gebhard, “The Theater at Stobi.” 17.

²³⁵¹ Павловски, “Архитектонските карактеристики.” 93. Според Павловски изградбата започнала до крајот од 1 в.

²³⁵² Павловски, “Архитектонските карактеристики.” 94.

Е. Gebhard застапувала генерално подоцна хронологија од таа предложена од Г. Павловски. Имено, според Е. Gebhard градежните активности започнале во првата четвртина од 2 век. Во оваа фаза биле изградени скената (до ниво на под) и гледалиштето до одредена висина²³⁵³. Според Gebhard градбата била завршена кратко после средината од 2 век²³⁵⁴. Во контекст на „завршувањето“ на изградбата мора да се потенцира дека на повеќе места се забележува отсуството на финална обработка и полирање на архитектонските елементи²³⁵⁵. Покрај грубо обработените површини, неретко биле оставени и екстензиите на камените блокови, оставани заради полесен транспорт и преместување (Фот. 575, Фот. 583). Хронолошките и стилските разлики констатирани во камената пластика од *scenae frons* од некои истражувачи биле интерпретирани како последица од долгото траење на градежните работи. Сепак, заради тоа што коринтските капители од вториот кат биле датирани околу 300 год., безмалку два века пред тие од првиот кат датирани за време на Хадријан (117-138), сметаме дека причина за разликата е обновата на градбата, а не долгото траење на градежните работи²³⁵⁶. Спротивно, Е. Duggve сметал дека не постојат стилски разлики помеѓу капителите и дека биле истовремени дела на иста работилница од околу 300 година²³⁵⁷. Во контекст на подоцнежниот датум на обновата на градбата било и определувањето на најраните аналогии за дел од капителите на скената за време на Диоклецијан (284-305). Според Ф. Папазоглу капителот на којшто бил прикажан гладијатор не можел да се изработи во 4 век²³⁵⁸. Е. Kitzinger се обидел датирањето на градежните интервенции во театарот да го изведе врз основа на пиластер капителите од скената пронајдени како спории во големата Епископска базилика²³⁵⁹.

Постојат несогласувања и околу датирањето на натписот во којшто се споменува подигањето на скулптура на *Ulrix Augusta*²³⁶⁰. Првичниот став од Ф. Папазоглу бил дека е изведен на крајот од 3 век (Фот. 574)²³⁶¹. Сепак, потоа го датирала на крајот на 2 в. или почетокот на 3 в., за време на Септимиј Север (193-211) или Каракала (198-217)²³⁶². С. Бабамова се согласила со

²³⁵³ Gebhard, "The Theater at Stobi." 13.

²³⁵⁴ Gebhard, "Evidence for an Eartquake." 55.

²³⁵⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 134.

²³⁵⁶ Сариа, "Позориште у Стобима." 43.

²³⁵⁷ Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 9, заб. 21.

²³⁵⁸ Fanula Papazoglu, "Natpis iz nemezejona i datovanje stobskog pozorišta," *Živa antika* I-2 (1951), 292.

²³⁵⁹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 152-153.

²³⁶⁰ Сариа, "Позориште у Стобима." 52-53.

²³⁶¹ Papazoglu, "Natpis iz nemezejona." 289.

²³⁶² Fanoula Papazoglou, "Dedicaces Deo Caesari de Stobi," *Zeitschrift Fur Papyrologie Und Epigraphic* Bd. 82 (1990), 221. Императори коишто пред Аурелијан (270-275) и Диоклецијан (284-305) се именувале со епитет на бог (*deo caesari*), биле Комод (177-192), Домицијан (81-96) и Калигула (37-41), (Сариа, "Позориште у Стобима." 53).

датирањето од Ф. Папазоглу на крајот од 2 в. или почетокот од 3 в.²³⁶³, време кога што според Ѓ. Мано-Зиси била извршена обнова на градбата²³⁶⁴.

Можната причина заради којашто се наметнала потреба од обнова на театрот бил претпоставениот земјотрес којшто го погодил *Stobi* околу 300 година²³⁶⁵. За овој земјотрес најмногу аргументи биле пронајдени токму во рамки на скената од театарот. Имено, Е. Gebhard забележала странично поместување на неколку масивни камени блокови од ортостатите околу орхестрата и од аналемите. Дополнително, од силината на ударот биле срушени и два надворешни сидови од скената. Како дополнителни аргументи биле и преземените мерки заради структурно зајакнување на темелите од постарите сидови²³⁶⁶. Според Е. Kitzinger, со делумната обнова на почетокот од 4 в., градбата била прилагодена за игри со животни (*venationes*) и продолжила да функционира до крајот од истиот век²³⁶⁷.

Најдоцна во почетокот од 5 в. театарот излегол од употреба и започнало неговото демонирање. Засега најсигурни аргументи за почетокот на демонирањето на театарот дале истражувањата врз внатрешен Југоисточен бедем²³⁶⁸. Ѓ. Мано-Зиси бил со мислење дека театарот бил напуштен во средината од 4 век²³⁶⁹.

Водовод / Одвод

Пронајдената водоводна цевка од керамички тубуси во југозападниот страничен радијален коридор, почетокот на изградбата на гледалиштето го определила како *terminus ante quem* за спроведувањето на првиот водоводен систем во *Stobi* (План 100, Црт. 41).

Еден одводен канал бил поставен во средината од орхестрата, со цел да ја одведува атмосферската вода од неа. Каналот со димензии (ширина 1,15 x 0,69 m висина) бил покриен со дебели плочести камења од песочник. Водата ја спроведувал од средината на орхестрата во правец кон југоисток, притоа поминувајќи под средината од скената²³⁷⁰.

²³⁶³ Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 23.

²³⁶⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 205-206.

²³⁶⁵ Wiseman, "Archaeology and History." 41.

²³⁶⁶ Gebhard, "Evidence for an Earthquake." 55, 56. Во контекст на тие градежни интервенции во североисточната половина од скеанта биле тргнати преградните сидови (Gebhard, "The Theater at Stobi." 18).

²³⁶⁷ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 152.

²³⁶⁸ Изградбата на бедемот била датирана со монета искована од Аркадиј (395-408), (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 126, заб. 12; Gebhard, "The Theater at Stobi." 19; Шурбаноска и Јахимовски, *Forum Romanum I*. 25). Ова датирање на изградбата на бедемот беше потврдено и со поновите истражувања (Талевски, "Проблемот на рановизантиската населба Стоби." 444).

²³⁶⁹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 206. Акумулацијата на отпад започнала во средина на 4 век (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 417-418).

²³⁷⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 72.

Стратиграфија и оштетувања

Голем дел од мермерните елементи од театарот завршиле во големата Епископска базилика. Покрај стилобатите во коишто се употребени седиштата, елементи од татарот биле употребени во апсидата од базиликата и за довратниците на преминот помеѓу нартексот и централниот кораб (земени од премините помеѓу скената и орхестрата). Дополнително, делови од театарот биле употребени во внатрешен Југоисточен бедем, Porta Heraclea, Полукружен плоштад, Via Sacra, Via Episcopalis, Централна базилика²³⁷¹. Според J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси елементи од театарот биле вградени и во други градби постари од внатрешен Југоисточен бедем, а лоцирани во источниот дел од населбата²³⁷². Хадријановите капители биле пронајдени подредени во орхестрата.

Веројатно, паралелно со демонирањето започнал и процес на депонирање на отпад во пародосите и во орхестрата. Според движниот археолошки материјал, депонираниот отпад во североисточниот пародос бил акумулиран после крајот од 4 век. Депонирањето во слоеви со пад во правец од влезот кон орхестрата, а низ коишто било евидентирано големо количество на пепел, јаглен, згура, животински коски, садова керамика и човечки скелет, траела 25-50 години во текот на првата половина на 5 век²³⁷³. Врз североисточниот пародос и врз параскенионот најдоцна во средината од 5 в. биле изградени скромните живеалишта и работилници коишто ги спомнува Б. Сариа (План 87, Фот. 586)²³⁷⁴. Дополнително, во аголот покрај јужниот сид од просторијата подигната врз североисточниот параскенион Б. Сариа бил констатиран гроб покриен со плоча од песочник. Најверојатно станува збор за две погребувања во тој простор со непознат меѓусебен однос²³⁷⁵.

Кемпфер капител бил вграден во еден сид од камења и калов малтер. Со неговата изградба во крајната североисточна просторија бил оштетен еден од сидовите на скената²³⁷⁶.

²³⁷¹ Сариа, “Позориште у Стобима.” 46.

²³⁷² Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 126.

²³⁷³ Тоа губриште, во голема мера било насипано како последица на работењето на печката подигната врз североисточниот параскенион. Секундарно подигнати печки врз градби кадешто имало поголеми количества на мермер се познати од *Demetrias* во *Thessalia* (Karagiorgou, “Demetrias and Thebes.” 211). Мермерот со горење се претворал во вар потребна за други градежни зафати (Mlakar, “Iz inventara svedočanstva.” 91; Russell, “Transformations in the Early Byzantine Urban Life.” 144).

²³⁷⁴ Сариа, “Позориште у Стобима.” 43; Мано-Зиси, “Стоби 1970-1971.” 202; Gebhard, “The Theater at Stobi.” 18, 19; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 417-418; Anderson-Stojanović, *STOBI*. 154.

²³⁷⁵ За подетална анализа на повеќенаменските градби пронајдени на тој простор погледнете го делот за доцноримските станбени комплекси.

²³⁷⁶ Сариа, “Позориште у Стобима.” 26.

Според Б. Сариа, врз седиштата бил откриен слој од пепел создаден како последица на пожар. Траги од друг пожар којшто наводно се случил во средниот век биле констатирани на 2,00 m над првиот. Вториот пожар оставил слој од пепел со дебелина 0,10 m²³⁷⁷. Со истражувањата во пократкиот циркуларен коридор биле констатирани остатоци од човечки активности од периодот 9-11 век. Остатоци од човечки активности од крај на 4 в. и 5 в. биле евидентирани на длабочина од 4,80 m под сводот коридорот²³⁷⁸.

Театар (*Scupi*, 2 в. – 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Најголемата досега пронајдена градба од римскиот период на територијата на Р. Македонија е театарот во *Scupi*. Со ориетацијата југоисток-северозапад бил комплетно вклопен во ортогоналната урбана мрежа на раноримскиот град. Споредено со останатите театари во Р. Македонија, чиишто гледалишта биле свртени кон југоисток, театарот во *Scupi* бил единствен со гледалиште свртено кон југоисток (План 101, Фот. 587). Скената била со димензии 97,00 x 15,00 m (23,00 m во делот од параскенионите, а само дијаметарот на орхестрата изнесувал 32,50 m. Според архитектонските карактеристики театарот во *Scupi*, генерално може да се определи како римски тип на театар. И покрај постоењето на други други отстапувања, се чини дека површината на арената е најголемото. Според одредени архитектонски елементи, истражувачите наоѓале аналогии со театри во западниот дел од Империјата²³⁷⁹. Во тој контекст се истакнувало дека гледалиштето било со форма на некомплетен полукруг, како и постоењето на централна ниша во *scenae frons*. Сепак, ова размислување треба да се земе со резерва, особено заради разликите помеѓу стариот и новиот план од градбата. Според новиот план гледалиштето има полукружна форма, а орхестрата била поголема од полукруг, нешто што не било карактеристично за римските театри²³⁸⁰.

²³⁷⁷ Сариа, “Позориште у Стобима.” 46.

²³⁷⁸ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 417. При поновите истражувања во коридорите на театарот биле детектирани бројни наслојувања (Гоце Павловски, “Истражувања на театарот во Стоби 2013-2014” [XXIII Симпозиум на МАНД, Винаца, 2014], не публикуван). Сепак, останува отворено прашањето кои од неколкуте десетици издвоени стратиграфски целини биле резултат на природни појави и седиментација, а кои се културни слоеви.

²³⁷⁹ Антонио Јакимовски и др., “Римски театар - Скупи,” во *Римски Театар Скупи*, ур. Антонио Јакимовски (Скопје: Музеј на град Скопје, 2017), 106.

²³⁸⁰ Јакимовски и др., “Римски театар.” 54.

Врзо основа на анализата на конструктивната и декоративната пластика, ставот на В. Лилчиќ Адамс бил дека скената имала втор спрат²³⁸¹.

Врз основа на изведените елементи, оваа градба според примарниот архитектонски концепт била прилагодена за изведба на агонални претстави²³⁸². Според Д. Кораќевиќ во арената биле приредувани и борби помеѓу гладијатори²³⁸³. Резултатите од поновите истражувања покажале на повеќефункционален архитектонски концепт, прилагоден и за гладијаторски борби, и за борби со животни, но и за изведување на театарски претстави²³⁸⁴.

Градежен и конструктивен систем

Како локација за изградба на театарот биле одбрани југозападните падини од Зајчев Рид (Фот. 588). Сепак, падот на теренот бил минимален, заради што бил неопходен масивен градежен зафат за подигање на мрежа од радијални и циркуларни сидови. Како што веќе беше истакнато, гледалиштето било изградено во форма на некомплетен круг. Седиштата се потпирале врз шест циркуларни и дваесет и шест радијални сидови сконцентрирани само во горната зона. Притоа не се сметани аналемите. Истражувачите на градбата споменуваат триесет радијални сидови²³⁸⁵. Притоа се поставува прашање дали гледалиштето било одделено, или почнувало и завршувало на *basilicas*, а *aditus maximi* да биле само коридори со *versurae* на страната од скената. Со оглед на малата ширина на приодните коридори сметаме дека втората реконструкција е поверојатна. На ниво на седиштата биле констатирани три циркуларни патеки за движење на коишто би требало да се претпостави и постоење на радијално распоредени скали, а под седиштата комуникацијата била преку три циркуларни и девет радијални ходници²³⁸⁶.

Првиот и најкраток циркуларен сид (широк 0,60 m) бил констатиран непосредно покрај орхестрата. Во поголем дел бил сериозно оштетен и констатиран бил само негатив од него. Помеѓу него и вториот циркуларен сид се протегал првиот циркуларен коридор, чијшто таван со сигурност бил решен со свод. Слабата носивост со неговата ширина од 0,60 m веројатно била решена со користење на ортостати со коишто веројатно имале ист темел²³⁸⁷. Над сидот со мала ширина и ортостатите веројатно стоел подиумот или стојалиштето пред првиот ред седишта, можеби со

²³⁸¹ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 166.

²³⁸² Јанакиевски, *Антички театар*. 103.

²³⁸³ Кораќевиќ, *Скупи*. 61.

²³⁸⁴ Јакимовски и др., “Римски театар.” 106.

²³⁸⁵ Јакимовски и др., “Римски театар.” 107.

²³⁸⁶ Јакимовски и др., “Римски театар.” 90-93, 107.

²³⁸⁷ Како аргумент во контекст на ваквата реконструкција е ширината на цоклето кон орхестрата од околу 0,60 m.

елементи за заштита на гледачите (Црт. 42)²³⁸⁸. Во него постоеле премини помеѓу орхестрата и првиот радијален коридор (Фот. 589)²³⁸⁹.

Во долната зона седиштата најверојатно се потпирале само врз сводовите од циркуларните сидови. Протегањето на вториот циркуларен сид покрај арената било прекинато од скали коишто воделе до три „вомиториуми“ или уште наречени скалишни простории (Фот. 590). Како заден сид за сите три простории бил искористен третиот циркуларен сид, а до подовите во нив се стигнувало преку најмалку три скали. Сепак, со оглед што е дискутабилно приоѓањето до седиштата од овие простории, како и заради тоа што не биле коридори коишто воделе до и надвор од театарот²³⁹⁰, сметаме дека станува збор за *portae posticae* или, со оглед на тоа што постојат скали, помалку веројатно *stabulum*. Во југоисточниот т.н. вомиториум подот бил од масивна плоча од травертин (Фот. 591)²³⁹¹. Иако не е јасно кој е четвртиот тунел од каде се излегувало на дијазомата (веројатно вториот коридор)²³⁹², според поновите истражувања дијазомата или (лат. *praecinctio*) била над, т.е. помеѓу третиот и четвртиот циркуларен сид. Внатрешноста од оваа просторија била исполнета, а таванот бил изведен во форма на свод²³⁹³. Покрај тоа, како дополнителни аргументи се наведени двата сочувани (од најмалку три) премини со коишто бил пробиеен четвртиот радијален сид. Дополнително, југоисточно од централниот премин била констатирана рамна подлога од варов малтер (Фот. 592, Фот. 593). Уште една патека – *praecinctio* поминувала преку понискиот дел од радијалните сидови. Вториот циркуларен коридор се протегал помеѓу третиот и четвртиот циркуларен сид, а највисокиот или трет циркуларен коридор се протегал помеѓу шестиот и седмиот циркуларен сид (Фот. 594). Најверојатно и таваните помеѓу сите останати циркуларни сидови биле решени со сводови (Црт. 43, Црт. 44, Црт. 45, Фот. 595)²³⁹⁴. Таваните помеѓу радијалните сидови

²³⁸⁸ Гоце Павловски, “Анализа на архитектонскиот дизајн и хипотетичка реконструкција на гледалиштето,” во *Римски театар Скупи*, ур. Антонио Јакимовски (Скопје: Музеј на град Скопје, 2017), 144.

²³⁸⁹ Јакимовски и др., “Римски театар.” 55.

²³⁹⁰ *vōmī-tōrīa, ōrum*, n., премини кон театрите или амфитеатрите, *vomitores* (коишто воделе до местата за седење). Преземено од <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=vomitorium&la=la#lexicon> (последно посетено на 03.08.2020).

²³⁹¹ Јакимовски и др., “Римски театар.” 101.

²³⁹² Јанакиевски, *Антички театри*. 61.

²³⁹³ Јакимовски и др., “Римски театар.” 71, заб. 100.

²³⁹⁴ Со една мала забелешка за пресеците коишто во делот помеѓу вториот циркуларен сид и вториот радијален коридор не се конзистентни со публикуваната основа. Имено, во пресеците било испуштено броењето на вториот циркуларен сид со којшто т.н. вомиториуми биле заградени од внатрешната страна. Како последица, патеката и вториот радијален коридор на пресеците се наоѓа помеѓу вториот и третиот, и третиот и петтиот циркуларен сид, наместо над просторот помеѓу третиот и четвртиот и четвртиот и петтиот циркуларен сид.

биле решени со полуцилиндрични сводови²³⁹⁵, чијашто висина најверојатно растела во правец од петтиот кон шестиот циркуларен сид (Фот. 596, Фот. 597). Негативи од скали биле констатирани врз шестиот циркуларен сид во делот помеѓу радијалните сидови 19 и 20 (Фот. 598). Од гледалиштето биле отстранети сите седишта. Единствено биле сочувани неколку блокови од дислоцирани седишта, два од коишто биле констатирани на просторот помеѓу радијалните сидови 14 и 15 (Фот. 599). Три масивни камени блокови сочувани *in situ* биле констатирани кај југозападниот крај од периметралниот циркуларен сид, пред спојот со сидот од аналемата (Фот. 600). Според Т. Јанакиевски под гледалиштето постоеле два премини - *vomitoria* со различни димензии²³⁹⁶.

При градењето на сидовите од гледалиштето бил користен локален шкрилец и квалитетен варов малтер. Притоа фасадите биле со одлично обработени камења со нагласени, пред лицата од камењата истурени фуџи. Јадрото од сидовите било исполнето со камења и варов малтер. Темелите биле од поситни камења, но обилно залиени со варов малтер. Тули со димензии 0,39 x 0,39 x 0,06 m биле користени во изведбата на засводените тавани (Фот. 589, Фот. 595, Фот. 601)²³⁹⁷. Врз некои од сидовите биле констатирани маркери изведени со црвена боја (Фот. 602). Архитектонската плстика била изработена од бел мермер и од травертин²³⁹⁸.

Скената заедно со страничните крила на ниво на основа била поделена на четири симетрично распоредени конструктивни целини (Фот. 603). Во двете целини поставени помеѓу страничните крила биле констатирани по пет простории, организирани симетрично. Во лицата на сидовите од овие простории биле сочувани „фугите“. Другите две целини или странични крила имале по четири простории. Лицата од страничните крила биле исфрлени кон североисток на 8,00 m од *sceanae frons*. Со оглед на тоа што сидовите од целиот југозападен сегмент од театарот биле сочувани под нивоа на подови, останува нејасна комуникацијата помеѓу просториите. Четирите целини меѓусебно биле поделени со три ходници – коридори, долги по 15,00 m, коишто можеби биле засводени. Овие коридори ги поврзувале арената и просторот југозападно од скената. Централниот ходник бил широк 3,10 m, а страничните по околу 2,00 m. Подовите во средишниот и во северозападниот ходник биле решени со поплочување изведено со масивни камени плочи

²³⁹⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 60-61; Јаќимовски и др., “Римски театар.” 107.

²³⁹⁶ Јанакиевски, *Антички театри*. 61.

²³⁹⁷ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 33; Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 171.

²³⁹⁸ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 166.

(Фот. 604)²³⁹⁹. Со најновите истражувања во северозападниот ходник не било констатирано поплочување, иако тоа се забележува на постариот план (План 102). Поплочен бил само југоисточниот коридор. Дел од плочите не биле констатирани при истражувањето. Покрај сидовите од средниот ходник биле изградени банкини од два реда камења, веројатно дел од темелите. Плочите во центалниот дел биле положени врз подлога од малтер, а покрај сидовите врз издигнатите банкини. Преминот помеѓу средниот ходник и орхестрата бил блокиран со двокрилна врата. Скената била изградена од камења и варов малтер, врз темели длабоки 1,00 m. Ширината на сидовите во темелите била поголема од ширината на надземните сидни зони. Највисоко врз темелите со блокови од варовник бил изведен венец или крепидома висока околу 0,50 m, врз којашто можеби стоеле ортостати (Фот. 605). Архитектонски елемент карактеристичен за театрите од западниот дел од Империјата била нишата длабока 3,50 m изведена од североисточната страна на централниот дел од скената покрај ходникот. Централни лачни ниши (двете формираат полуокруг) покрај средишниот коридор и правоаголни биле констатирани и реконструирани во делот на *scenae frons*, од двете страни покрај страничните коридори низ скената. Во северозападната правоаголна таква ниша биле констатирани масивни камени блокови (План 103, Фот. 605, Фот. 606).

За истакнување се *aditus maximi* (пародосите) широки само околу 2,00 m покрај арената, и околу 2,90 m на надворешната страна (Фот. 607). Покрај нив од една страна биле издигнати аналемите (Фот. 608), а од другата *basilicas* (параскениони) и по уште една правоаголна просторија од страните на орхестрата (Фот. 609)²⁴⁰⁰. Иако намената на страничните простории покрај скената не е јасна²⁴⁰¹, можеби биле дел од т.н. *proscenion* познат од хеленскиот тип театри. Кон југозапад од двете простории покрај орхестрата, во двете крила покрај скената постоеле уште две простории во форма на Г, но не е јасно дали имале некаква практична функција. Најверојатно биле дел од осумте простории од т.н. *postscenium*, во коишто се чувале разни предмети потребни за претставите и во коишто се подготвувале актерите (Фот. 610)²⁴⁰². Покрај југозападната фасада, по целата должина од скената со страничните крила постоеле четири долги простории, најверојатно во функција на *porticus post scenam* (Фот. 607, Фот. 611)²⁴⁰³.

²³⁹⁹ Јанакиевски, *Антички театри*. 64.

²⁴⁰⁰ Јакимовски и др., “Римски театар.” 47-48, 52.

²⁴⁰¹ Јакимовски и др., “Римски театар.” 47-48.

²⁴⁰² Јакимовски и др., “Римски театар.” 48-49.

²⁴⁰³ Јакимовски и др., “Римски театар.” 50-51.

При истражувањата во арената и покрај тоа што било стигнато до здравица, не било констатирано ниво на под (Фот. 612)²⁴⁰⁴. Врз основа на подлогата изградена од цврст малтер и кршени камења во дебелина од 0,40 m помеѓу северозападниот ходник покрај сцената и орхестрата можеби треба да се претпостави такво решение. Сепак, се чини невозможно со толкава ефикасност да била отстранета подлога изведена толку масивно и со таква цврстина. Заради тоа моментално е поприфатлива тезата дека нивото било од набиена земја²⁴⁰⁵. Во средината од орхестрата била констатирана подземна просторија (во западниот дел длабока 3,20 – 3,40 m), (Фот. 613). Просторот во просторијата бил поделен на два меѓусебно поврзани делови, од кои првиот бил дополнително поделен на уште два сегменти. На дното и во аглите биле констатирани хоризонтални и вертикални негативи и јами, можеби од дрвена конструкција. Од северозападниот *aditus* бил спроведен канал (ширина 0,60 - 0,80 m, длабочина 0,80 - 1,10 m) потесен на страната од коридорот и со ниво повисоко во однос на дното од подземната просторија. Од источната просторија кон југоисточниот *aditus* се протегал уште еден ров (ширина 1,00 m, длабочина 1,20 m), несиметрично поставен во однос на првиот (План 104). Намената на оваа просторија била интерпретирана во функција на механизам за придвижување на кафези или за контрола на сценографијата. После излегувањето од употреба била затрупана и врз неа биле поставени пет квадратни плочки од камен распоредени во аглите и средината на замислен квадрат²⁴⁰⁶.

Врз основа на фото документација е констатирано дека страничните природни коридори биле вкопани во здравица и нивото на газење им било пониско (Фот. 607).

При истражувањето на сцената биле констатирани т.н. „тегули со брдо“, најверојатно коринтски тип на тегули²⁴⁰⁷.

Архитектонска декорација

Преку две илјади фрагменти од бази, столбови, архитрави и венци биле пронајдени пред фасадата од сцената, но не и пред параскеноните (Фот. 614)²⁴⁰⁸. Столбовите поставени врз бази биле надвишени од коринтски капители коишто ја носеле ентаблатурата декорирана со лезбијска кима, розети, конзоли, и низа од палмети во највисокиот дел²⁴⁰⁹.

²⁴⁰⁴ Јанакиевски, *Антички театри*. 62, 103.

²⁴⁰⁵ Јакимовски и др., “Римски театар.” 55.

²⁴⁰⁶ Јакимовски и др., “Римски театар.” 56-61, 105.

²⁴⁰⁷ Vulić, “Rimsko pozorište kod Skoplja.” 16, 41.

²⁴⁰⁸ За детална анализа на архитектонската декоративна и конструктивна пластика види (Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 151-163; Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 166-170).

²⁴⁰⁹ Микулчиќ, *Старо Скопје*. 42; Јанакиевски, *Антички театри*. 63.

Фасадата од скената била изведена со облога од локално достапен шкрилец во разни бои. Наместа облогата била сочувана до висина од 2,20 m над орхестрата²⁴¹⁰.

Градежни фази и датирање

Театарот бил изграден на самиот почеток од 2 век, можеби до крајот од првата четвртина од 2 век²⁴¹¹. Според И. Микулчиќ, врз основа на декоративната архитектонска пластика бил датиран за време на Хадријан (117-138) и пред средина од 2 век²⁴¹². Според В. Лилчиќ бил изграден во периодот 120-150 год. од странана на архитекти и уметници од Италија²⁴¹³. Врз основа на нумизматичките наоди, почетокот на изградбата на театарот бил при крајот од 1 в., а пуштањето во употреба на почетокот од 2 век. Врз основа на локацијата каде биле наоѓани монети од втората половина од 3 в., претпоставена била промена во функцијата на целата градба или делови од неа. Сепак, не треба да се отфрлат и некои дополнителни градежни зафати, иако од истражувачите тие се апсолутно отфрлени²⁴¹⁴. Градбата продолжила да функционира во таква форма до почетокот од втората половина од 4 век. Горниот дел од кавеата можеби бил адаптиран за друга намена уште на крајот од 4 век. Врз основа на нумизматичките наоди, континуирано населбинско живеење било констатирано во периодот од крајот на 4 в., до почетокот од 7 век²⁴¹⁵. Подземната просторија во средишниот дел од орхестрата била затрупана на крајот од 4 в. или почетокот од 5 век²⁴¹⁶. Постапувањето на пет квадратни камења со отвори за заглавување на дрвени греди бил секундарен аранжман во скеанта.

Водовод / Одвод

Од надворешната страна на скената покрај југозападната фасада бил спроведен одводен канал. Изграден бил од пет реда тули, а тули биле искористени и за негово покривање (0,40 x 0,28 x 0,05 m). Внатрешната ширина му била 0,25 m, а длабочината 0,40 m (Фот. 615). Од горната страна бил залиен со слој малтер дебел околу 0,03 m. Според истражувачите бил изграден заедно со скената, а останало нејасно од каде и кон каде ја одведувал водата. Каналот бил благо закосен во

²⁴¹⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 62.

²⁴¹¹ Јакимовски и др., “Римски театар.” 104, заб. 42.

²⁴¹² Микулчиќ, *Старо Скопје*. 42; Микулчиќ, *Антички градови*. 140.

²⁴¹³ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 33; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 151; Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 165, 172.

²⁴¹⁴ Јакимовски и др., “Римски театар.” 106.

²⁴¹⁵ Ванчо Милошевски и Горан Лилчиќ, “Преглед на нумизматичкиот материјал од театарот во Скупи (Истражување 2013-2016),” во *Римски театар Скупи*, ур. Антонио Јакимовски (Скопје: Музеј на град Скопје, 2017), 438-439.

²⁴¹⁶ Јакимовски и др., “Римски театар.” 105. Другите истражувачи како *terminus ante quem* за престанокот на употребата ја посочуваат средината од 5 век (Јакимовски и др., “Римски театар.” 105).

правец од северозапад кон југоисток, кон кадешто и носел вода²⁴¹⁷. Заради површината на градбата, сигурно постоел ефикасен систем за одводнување. Сепак подземната просторија и каналите во скената може да интерпретираат низ таа призма, сепак за такво нешто не постојат доволно аргументи и ова прашање останува отворено.

Стратиграфија и оштетувања

Како последица на интензивни и можеби подолготрајни човечки активности со профан карактер, ниту едно седиште не било констатирано *in situ*. Од скената *in situ* бил сочуван само дел од подиумот во северозападното крило од скената и долниот венец врз темелите (крепидомата) врз којашто веројатно бил поставен ортостат. Градбите изградени врз напуштената и веројатно девастирана градба биле констатирани уште со првите истражувања. На просторот врз театарот биле констатирани повеќе станбени градби изградени во техника со скроман квалитет од ситни камчиња и фрагментирана градежна керамика²⁴¹⁸. Некои од овие градби имале темели поставени директно врз остатоците од сидови коишто примарно и припаѓале на градбата. Сид од една градба бил констатиран во северозападниот „спореден“ ходник. Со други два сидови била заокружена една просторија констатирна во северозападниот дел од „театарската зграда“, веројатно скената. Уште една градба од којашто биле сочувани само три зида била констатирана североисточно од ходникот што поминува по средината од скената. Еден сид со правец кон североисток поминувал во средината од главниот ходник од „театарската зграда“, веројатно скената. Тој бил помлад и со ширина од 0,55 m. Според Н. Вулиќ овие градби биле во сопственост на каменоресците задолжени за демонирање и сечење на камените елементи од градбата, после нејзиното излегување од употреба. Во средниот век голем дел од материјалот завршил на Скопско Кале²⁴¹⁹. Се споменува постоење на една градба во делот на средината од надворешниот периметрален сид од гледалиштето²⁴²⁰. Врз основа на движниот археолошки материјал, овие градби биле датирани во 4 век. Според И. Микулчиќ, театарот излегол од употреба пред средината од 4 в., кога што и отпочнало демонирањето на конструктивната и декоративната пластика (делумно изведена во мермер). Тоа било и време на почеток на употреба на сполии од театарот во други градби²⁴²¹. Другите градби беа детално анализирани во делот од тезата посветен на анализа на доцноримските

²⁴¹⁷ Јакимовски и др., “Римски театар.” 53, заб. 59.

²⁴¹⁸ Микулчиќ, *Старо Скопје*. 42; Јанакиевски, *Антички театри*. 159.

²⁴¹⁹ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 166, 171.

²⁴²⁰ Vulić, “Rimsko pozorište kod Skoplja.” 38.

²⁴²¹ Микулчиќ, *Старо Скопје*. 42.

станбени комплекси. Се чини дека резултатите и документацијата од првите ископувања фантастично би се вклопила со таа од новите. За жал најголем дел од таа документација пропаднала во катастрофалниот земјотрес, заедно со документацијата од археолошките истражувања на вилата со терма, и базиликата лоцирана надвор од бранетиот периметар на населбата²⁴²². Две седишта од гледалиштето биле констатирани при поновите истражувања во сектор Југоисточен бедем.

Во *Scupi* според епиграфските споменици е посведочено постоење на храмови посветени на Херкул и Dea Syria, но и на пазар *macellum*²⁴²³.

Театар (*Heraclea Lynkestis*, 2 в. – 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Театарот бил изграден врз природна падина и заедно со раноримскиот комплекс североисточно од него бил дел од централното градско јадро (План 105). Заради прилагодувањето кон конфигурацијата на теренот, ориентацијата на градбата е југозапад - североисток, со гледалиште свртено кон југоисток²⁴²⁴. При проектирањето на градбата била направена комбинација од елементи на амфитеатри и театри. Притоа не биле во целост испочитувани пропорциските параметри споменати од Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.)²⁴²⁵. Забележани биле и одредени отстапувања од симетријата на градбата. Имено, североисточната аналема и пародосот биле пократки за 1,10 m во однос на југозападните²⁴²⁶. Заради ваквото отстапување периметралниот циркуларен ѕид отстапувал токму за тоа растојание во правец кон југозапад, споредено со ситуацијата на североисточната страна. Во аналемата покрај југозападниот пародос бил изведен премин кон кафез лоциран под југозападниот дел од теартонот (Фот. 616)²⁴²⁷. Покрај двете масивни слепи арки изведени во двете аналеми, поблиску до орхестрата, симетрично од двете страни биле поставени премини кон гледалиштето (Фот. 617, Фот. 618). Преку скали, најпрво се стигнувало до платформа (2,20 x 1,80 m), од кадешто преку други скали можело да се стигне до

²⁴²² Јанакиевски, *Антички театри*. 43; Кораќевик, *Скупи*. 17.

²⁴²³ Јованова, “Македонија во римскиот период.” 841.

²⁴²⁴ Понатаму во текстот заради двојната намена на театрите, ќе се користи терминот гледалиште, наместо термините театрон, коилон, аудиториум или кавеа.

²⁴²⁵ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 15.

²⁴²⁶ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 23, 30, 39. Првичните согледувања на фотографиите направени од воздух покажуваат на потреба од резерва во контекст на прифаќањето на ваквата интерпретација.

²⁴²⁷ Јанакиевски, *Антички театри*. 81.

гледалиштето, а потоа и до секој ред од гледалиштето. Од пародосите постоеле премини кон параскенионите.

Орхестрата-кониистра била со дијаметар од 26,40 m. На орхестрата и бил даден пад во правец од северозапад кон југоисток, кон канал во југоисточниот агол на орхестрата, покрај североисточниот доворотник од источната врата на скената²⁴²⁸. Ортостатот кон гледалиштето бил висок 2,10 m (Фот. 619). Во вдлабнувања изведени врз неговата горна површина биле поставувани греди за прикачување на мрежа за заштита²⁴²⁹. Останува непознато дали тие биле направени при подигањето на театарот или пак биле секундарна интервенција²⁴³⁰. Централно и симетрично од двете страни на ортостатот, во близина на споевите со аналемите, постоеле три премини кон засводени простории под седиштата. Страничните биле поголеми и интерпретирани како кафези (*stabulum*), додека средната веројатно била користена како место за затскривање (*portae posticae*), (Фот. 619, Фот. 620, Фот. 621)²⁴³¹. Југозападниот кафез со коридор (тунел) бил поврзан со просторија за животни во рамките на параскенионот.

Правоаголната сцена била проектирана врз основа на римски модел. И тука како и во гледалиштето била идентификувана асиметрија. Ширината на североисточниот дел била помала. Орхестрата комуницирала со скената преку три премини, блокирани со двокрилни врати²⁴³². Премините биле вовлечени во правоаголни ниши. Заради оштетувањата врз градбата ширината на северозападната ниша останала непозната, но може да се очекува симетрично решение со ширина на преминот од 2,40 m (Фот. 515, Фот. 516, Фот. 622). Фасадата од скената била од масивни вертикално поставени блокови врз профилирана база. Врз вертикалните мермерни блокови хоризонтално биле поставени мермерни блокови со профилирана предна страна (Фот. 623). Врз нив веројатно стоеле столбови. Просторот од скената и параскенионите бил групиран во вкупно девет простории. Од нив, на параскенионите припаѓале четири, а на самата сцена пет простории. Со орхестрата комуницирале само централната и просториите од скената лоцирани до параскенионите. Сите простории од скената комуницирале меѓусебно преку премини поставени во една линија зад *scenae frons*. Притоа не постоел премин кон североисточниот параскенион, додека југозападната просторија од скената комуницирала со северозападната просторија од

²⁴²⁸ Јанакиевски, *Антички театри*. 104, 131.

²⁴²⁹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 33-34.

²⁴³⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 145, 155.

²⁴³¹ Јанакиевски, *Антички театри*. 87, 107-109.

²⁴³² Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 42-43.

југозападниот параскенион. Премиот бил во иста линија со останатите премини позади фасадата од скената. Параскенионите биле поделени на по две простории од сидови со насока североисток-југозапад (Фот. 624, Фот. 625). Премините помеѓу просториите биле лоцирани во североисточниот дел од преградните сидови. Премиот во југозападниот параскенион бил потесен од тој помеѓу просториите во североисточниот (1,18 m спрема 2,05 m). Во југозападниот параскенион во сидот помеѓу просториите биле констатирани три вертикални отвори со поголема ширина на северозападната страна, а помала на југоисточната (0,36 m спрема 0,14 m), (Фот. 626). На југоисток од југоисточниот сид на просториите од скената и над четиринаесетте засводени простории на југозападната фасада се наоѓал простор со неправилна форма со должина од околу 34,00 m и ширина околу 5,30 m на југозападната (4,70 m на североисточната страна).

Заради комуникацијата помеѓу кафезот под југозападниот дел од гледалиштето и полуподрумските или подрумски простории во југозападниот параскенион, изнесена е хипотеза дека во тие простории биле сместени животни²⁴³³.

Во северозападните лица на двете простории од скената поставени од страните на централната биле констатирани ниши. Ваквата ситуација го натерала Т. Јанакиевски без соодветна аргументација да ги интерпретира како немезиони²⁴³⁴. Скулптура од Немеза била откриена внатре во втората просторија на југоисточната фасада од скената.

Градежен и конструктивен систем

Театарот бил изграден со една голема градежна интервенција. Притоа била избрана локација кадешто природниот пад на карпата можел да биде максимално искористен. Затоа седиштата во средишниот дел од гледалиштето налегнувале врз, директно врз карпата полукружно оформени лежишта од камења и варов малтер (Фот. 627)²⁴³⁵. За поставување на седиштата од југозападното и североисточното крило од гледалиштето од темел била подигната мрежа од циркуларни и радијални сидови (Фот. 628, Фот. 629, Фот. 630)²⁴³⁶. Радијалните и циркуларните сидови на градбата биле изградени од кршени камења и варов малтер²⁴³⁷. Ортостатот бил од вертикално поставени камени блокови од мермер, врз коишто биле положени блокови со профилација на страната кон орхестрата (Фот. 631). Употребените седишта биле од блокови со

²⁴³³ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 46.

²⁴³⁴ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 44.

²⁴³⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 100.

²⁴³⁶ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 19.

²⁴³⁷ Јанакиевски, *Антички театри*. 56.

разлики во должините (0,65 - 2,60 m). Во средината од гледалиштето во висина помеѓу третиот и осмиот ред од седишта била поставена правоаголна лежа (3,70 x 1,30 m), (Фот. 619, Фот. 632). Нивото на газење во ложата било на исто ниво со третиот ред седишта. Во висина од првите осум редови, т.е. до редот седишта над ложата, од двете страни покрај неа биле оформени скали²⁴³⁸. Во повисоките зони од гледалиштето, ако се исклучат скалите паралелни со аналемите коишто најверојатно постоеле од првиот до последниот ред, потврдено било постоење на уште пет радијално распоредени скали (Фот. 633). Тие по средината од гледалиштето, над ложата, започнувале од десеттиот ред, а останатите четири од единаесеттиот (Фот. 90, Фот. 91, Фот. 634)²⁴³⁹. Врз основа на тоа каде почнуваат скалите во повисоката зона, како и заради нешто поголемата ширина, десеттиот, а можеби и деветтиот ред биле за комуникација т.е. имале улога на псевдо дијазома. Врз седиштата биле врежани ознаки со распоредот на местата за гледачите (Фот. 635, Фот. 636)²⁴⁴⁰.

Најголем дел од сидовите биле во техника на *opus incertum*, особено тие коишто не биле видливи. Во природот кон северозападниот дел од гледалиштето била сочувана облога од малтер (Фот. 637). Во деловите од сидовите коишто биле во функција на фасади или лица од пониски сидови биле користени техника на *opus mixtum* и *opus testaceum (latericum)* со јадро од камења и малтер²⁴⁴¹. Сидовите биле широки помеѓу 0,80 m и 1,70 m. Периметралниот циркуларен сид бил поширок на краевите во однос на средината (1,23 – 1,43 m). Арка целосно изведена од тули била поставена во највисокиот дел од периметралниот циркуларен сид изграден од масивни вертикално поставени камени блокови од мермер, врз коишто лежеле други хоризонтално поставени блокови со профилација на предната страна (Фот. 638). Во средишниот дел, веројатно кај арката се наоѓал немезион²⁴⁴².

²⁴³⁸ Јанакиевски, *Антички театри*. 83- 84.

²⁴³⁹ Треба да бидеме особено претпазливи во интерпретациите, бидејќи врз гледалиштето биле изведени обемни конзерваторски зафати. Притоа седиштата не биле реставрирани до аналемите, а линиите на скалите во близина на аналемите биле реконструирани единствено врз база на позицијата на едно седиште во југозападниот дел од гледалиштето. Врз основа на архивска фото документација, несомнено е дека блокот со скалата бил дислоциран во правец кон север. Дополнително, единствениот сочуван блок со скала во близина на североисточната аналема бил пронајден пропаднат во просторијата под него. Врз основа на овие два податоци, сметаме дека во изворниот архитектонски аранжман, скалите покрај рабовите од двете страни на гледалиштето се наоѓале поблиску до аналемите во однос на тоа каде се конзервирани. Заради оштетувањата и големиот број седишта коишто недостигаат, речиси целата североисточна половина од горната зона била реконструирана.

²⁴⁴⁰ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 20-21, сл. 8, ск. 2.

²⁴⁴¹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 23-24.

²⁴⁴² Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 23.

Со тули биле изведени и довратниците на местото за затскривање во средината на ортостатот околу охестрата²⁴⁴³. Во аналемите биле изведени по две масивни слепи арки (Фот. 639, Фот. 640). Како темел за нив биле употребени обработени камења поврзани со варов малтер. Спротивно од аналемите во идентична техника *opus testaceum* биле изведени по три арки. Од нив, по две (крајната и средната) биле слепи, додека тие коишто се наоѓале покрај скената биле пробиени и под нив се наоѓале премини кон параскенионите (Фот. 641). Во *opus latericum* била комплетно изведена и југоисточната фасада од скената. Во тој дел биле изведени вкупно четиринаесет длабоки арки со различни димензии. По две од нив биле во линија со параскенионите, додека останатите десет биле на југоисточната страна од скената (Фот. 642).

За истакнување е тоа што надворешните агли од југоисточните лица од параскенионите биле изведени со масивни камени блокови од гранит, во *opus quadratum pseudoisodomum* (Фот. 625, Фот. 643).²⁴⁴⁴

Рамниот простор од орхестрата бил постигнат со нивелирање на карпата, врз којашто бил насипан песок. Според Т. Јанакиевски пулпитум бил лоциран во средината²⁴⁴⁵. При истражувањето на останатите простории не биле констатирани подови. Поплочување со тули било изведено единствено во една просторија во југозападниот пародос, доколку тоа не припаѓа на помладите преградби (Фот. 643). Сепак оваа инфограмација е изнесена врз основа на фото документација, заради што не поседуваме конкретни информации за контекстот или хронологијата. Неоткривањето на подови може да е последица од интензивните човечки активности после напуштањето на градбата или можеби тоа што биле изведени од набиена земја. Нивото на орхестрата било за 0,96 m пониско во однос на подовите од просториите во скената. Единствено подно ниво попложено со камени плочи од мермер бил подот од ложата²⁴⁴⁶. Покрај северозападниот раб од обете страни биле поставени мермерни елементи со релјефно претставени протоми на лав (Фот. 644).

Врз основа на пронајдените стопи, Т. Јанакиевски претпоставува решение со свод на таваните од централната просторија во скената и на просторијата југозападно до неа²⁴⁴⁷.

Градежни фази и датирање

²⁴⁴³ Јанакиевски, *Антички театри*. 81, 108, 111.

²⁴⁴⁴ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 45-46.

²⁴⁴⁵ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 34-38; Јанакиевски, *Антички театри*. 128, 129, сл. 102 и 103.

²⁴⁴⁶ Јанакиевски, *Антички театри*. 84.

²⁴⁴⁷ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 44.

Изградбата на театарот била датирана за време на Хадријан (117–138 год.)²⁴⁴⁸. Се среќава и информација за времето на владеење на императорот Антониј Пиј (138–161 год.) како период кога градбата за прв пат влегла во употреба²⁴⁴⁹. Иако постоењето на втора фаза е дискутабилно, изнесени биле претпоставки дека заштитната мрежа била поставена секундарно при адаптација на градбата за борби со животни²⁴⁵⁰.

На почеток од 5 в. градбата најверојатно излегла од употреба и врз неа биле преземени повеќе градежни интервенции.

Водовод / Одвод

Во југозападниот параскенион била пронајдена цевка од керамички тубуси (Фот. 645). Заради тоа владеењето на Антониј Пиј (138-161) може да се смета како сигурен *terminus ante quem* за спроведувањето на првата водоводна мрежа во овој дел од градот.

Стратиграфија и оштетувања

Според Т. Јанакиевски градбите констатирани под подот во централниот кораб од Голема базилика, изградени од камења и калов малтер биле истовремени со тие подигнати во театарот во средината од 5 век²⁴⁵¹. Според Т. Јанакиевски, разградувањето на градбата се случило во крај на 5 в. или почеток од 6 век²⁴⁵². Сепак, најверојатно уште во текот на првата половина од 5 в. дел од камената конструктивна пластика бил дислоциран. Притоа елементи од декоративната пластика од скената биле поставени покрај ортостатот во орхестрата. Дополнително, пет реда седишта од западното крило биле наредени во форма на лак внатре во орхестрата (Фот. 646)²⁴⁵³.

Со сидови од обработени камења и варов малтер било изведено заградувањето на преминот кон југозападниот пародос и преминот кон гледалиштето во источната аналема. Сидот во источнисточниот пародос бил изграден врз слој земја насипана врз прагот (Фот. 518, Фот. 647)²⁴⁵⁴. Декоративни и конструктивни елементи од театарот биле употребувани за изработка на корита, капители за прозорски мена и сл. Околу средината од 5 в., внатре во орхестрата со камења и калов малтер биле изградени повеќе сидови со коишто биле оформени простории (Фот. 508, Фот. 517)²⁴⁵⁵.

²⁴⁴⁸ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 66.

²⁴⁴⁹ Јанакиевски, *Антички театри*. 155.

²⁴⁵⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 145.

²⁴⁵¹ Јанакиевски, *Антички театри*. 162-163.

²⁴⁵² Јанакиевски, *Антички театри*. 56.

²⁴⁵³ Јанакиевски, *Антички театри*. 161, 162, сл. 125 и 126.

²⁴⁵⁴ Јанакиевски, *Антички театри*. 162, сл. 127 и 128.

²⁴⁵⁵ Јанакиевски, *Антички театри*. 162.

Подоцна врз нив биле подигнати градбите од рановизантиската микростанбена целина врз театарот. Јужната просторија од североисточниот параскениот најверојатно била адаптирана во складиште. Оваа интерпретација се базира на констатираните девет складишни садови (питоси или долиуми) во неа²⁴⁵⁶.

Градба со арки (*Stobi*, поч. 2 в. – кр. 3 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата со арки или како што честопати била именувана „Римски форум“ била лоцирана во североисточната половина од населбата, на просторот помеѓу надворешен Југоисточен бедем и синагогата. Речиси во целост била истражена северозападната половина (Фот. 648), додека поголемиот дел од југоисточната половина бил предмет на реконструкција (План 106). Со реконструкцијата било претпоставено постоење на перистил на околу 2,10 m од лицата на сидовите. Во секој случај станува збор за масивен комплекс, составен најмалку од две пространи сали со правоаголна форма, и две простории со апсиди на северозапад во северозападниот дел од градбата (Фот. 649). Од југоисточната сала бил отворен само североисточниот сид и многу краток дел од југозападниот сид. Ориентацијата на градбата била апсолутно вклопена во проектираната ортогонална мрежа на просторот југоисточно од *Via Principalis Inferior* и североисточно од *Via Theodosia*. Притоа мора да се истакне дека ориентацијата не кореспондира со ориентацијата на другите раноримски градби, Театар и Храм на Изиди. Сепак, со оглед на габариот на комплексот, не можеме да бидеме сигурни дека од градбата не било блокирано протегањето на некоја улица. Системот за комуникација бил целосно компромитиран со помлади преградувања. До тој степен што во трите целосно отворени простории не постои ниту една отворена хоризонтална комуникација, ниту помеѓу нив, ниту кон околината. Сите премини биле затворени во нивната полна висина.

Во големата сала, на североисточната, југозападната и југозападната страна постоеле слепи аркади со двојни лаци (пониските додадени секундарно) изведени помеѓу сидани столпци или пиластри (Фот. 650). Иако не се отворени во целост, нивниот број е јасен. На југозападната страна слепата аркада биле изведени со вкупно десет ниши. Во шестата ниша бројќи од северозапад кон југоисток постоел еден тесен и висок премин којшто секундарно бил затворен (Фот. 651). Врз

²⁴⁵⁶ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 72-73.

спротивниот ѕид на североисточната страна, првите две ниши на северозапад биле уредени како премини, додека останатите осум биле симетрично изведени како тие на југозападната страна (Фот. 652). На југоисточната страна биле изведени седум ниши надвишени со двојни арки. Еден премин постоел по целата ширина од втората ниша (броејќи од североисток кон југозапад). Оваа ниша била поширока од останатите. Во насока кон југозапад, тесен премин постоел и во петтата ниша. Овие два премини воделе кон југоисточната сала (Фот. 653). Сите досега споменати премини, со исклучок на двата во североисточниот ѕид за коишто немаме информации, во горниот дел биле решени со лаџи. Според примарниот архитектонски аранжман, премините од големата сала кон двете простории со апсиди на северозапад биле отворени во целата ширина (Фот. 649). Дискутабилни се потенцијалните комуникации од апсидалните простории кон надвор, т.е. кон североисток и југозапад. Во југозападната просторија со апсида, од нивото на подот високо бил издигнат ѕид со што комплетно бил затворен „преминот“ или нишата кон југозапад (Фот. 654). Со оглед на големината на градежниот зафат може да се претпостави поширока комуникација кон југозапад. Но, се поставува прашањето како било премостено толку широко растојание пред затворањето. Затоа во отсуство на дополнителни аргументи, а под претпоставка за симетрично решение, може да се претпостави и постоење на ниша на која во позадина би се потпирале горните елементи од ѕидовите. Во североисточната просторија со апсида затворање на потенцијалниот премин било изведено во два наврати (Фот. 648). Не располагаме со информации за хронологијата на двете интервенции. Иако помалку збунува тоа што облогата со плочи продолжува во долниот дел од североисточната страна на просторијата, причина за тоа веројатно е цоклето – надолжно поставената платформа, симетрична со таа на југозападната страна од просторијата (Фот. 655). И во оваа просторија се поставува прашањето околу начинот на премостување на растојанието.

Главниот премин кон северозападната сала од Градба со арки не бил откриен. Иако на ниво на хипотеза којашто треба дополнително да се проверува, сметаме дека примарното решение било со премин на северозапад, преку коридор којшто се протегал помеѓу двете простории со апсиди (Фот. 656). Основниот недостаток на ова тврдење е непостоењето на аргументи за тоа како била премостувана висинската разлика од нивото на подовите од првата синагога, до нивото на газење во Градба со арки, како и високиот ѕид од камени блокови изграден северозападно од линијата на надворешните ѕидови од просториите со апсиди (Фот. 657). Како слаб аргумент којшто можеби треба да се спомене е потенцијалното протегање на улица (Via Erigon или Vicus Polycharmos) со правец северозапад-југоисток до претпоставениот премин во градбата (Фот. 247). Врз основа на

ширината на комуникациите, големата сала покрај комуникацијата преку два премини кон југоисток, во североисточниот дел отворено комуницирала со просторот североисточно од неа (Фот. 652, Фот. 658).

Во долгиот период на егзистирање на сидовите сочувани во висина од 4,00 – 5,50 m, констатирани биле неколку нивоа на газење. Последните биле датирани во доцноримскиот период. Секоја нова организација на просторот имплицирала соодветни промени во комуникациите.

J. Wiseman имајќи ги во предвид аркадите и помладите мозаици врз коишто бил изграден внатрешниот Југоисточен бедем претпоставил функција на бања²⁴⁵⁷. На истото место претпоставува дека внатрешниот бедем можеби поминувал и преку форумот од раноримскиот град²⁴⁵⁸.

Градежен и конструктивен систем

Градба била изградена во исклучително солидна примена на *opus mixtum* со два појаси од по четири реда тули со дебелина 0,06 m. Како врзивно средство бил користен варов малтер. Во страните од нишите се забележува техника на сидање со запчесто преклопување помеѓу партиите сидани со камен и тие со тули. Сидаријата од тули на страните од нишите, на две нивоа била спојувана со претходно споменатите два појаси од тули. Целосно од тули биле изведени столпците, двојните арки и лаците над премините (Фот. 659). По целата должина покрај внатрешниот надолжен сид од североисточната просторија со апсида, од тули и малтер било изведено цокле – надолжно поставена платформа (Фот. 660). Во примарните затворања на премините во големата сала многу ретко биле употребувани фрагменти од тули, главно редени без ред (Фот. 653, Фот. 659). Секундарните затворања на премини во северозападната половина на откриениот дел од градбата биле изведени исклучиво од камења и варов малтер (Фот. 649, Фот. 652, Фот. 654, Фот. 658). Тули и масивни камени блокови од различен материјал (веројатно сполии) биле употребувани единствено во највисоките зони од помладите сидови (Фот. 652, Фот. 654, Фот. 656, Фот. 658). Сполија била констатирана и во југозападниот преграден сид од југозападната просторија со апсида (Фот. 654). Со употреба на камења и малтер бил затворен и претпоставениот северозападен коридор помеѓу просториите со апсиди и врз него бил изграден канал (Фот. 656). Евидентирани се и терциерни затворања на премини (Фот. 661).

²⁴⁵⁷ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 125.

²⁴⁵⁸ Wiseman, “The City in Macedonia.” 301, 302.

Иако е јасно дека горните лаци во југоисточниот дел од североисточниот ѕид од салата биле конзервирани, далечината на којашто паднале подоцна откриените арки југозападно од нив, даваат за право да се претпостави постоење на тројни арки (Фот. 662). Секако, постои можност тие да не биле дел од примарниот аранжман, туку да биле изградени подоцна, за време кога во рамките од постарите ѕидови биле констатирани човечките активности на повисоко ниво. Според фото документацијата е очигледно дека употребените тули се потенки од тие употребени во ѕиданите столпци. Постои разлика и во полнењето на просторот помеѓу конзервираните првично изведени арки, каде бил користен камен, и срушените, каде било евидентирано користење на тули со тенок профил. Идентична ситуација била констатирана и со поновите истражувања. Притоа била добиена една дополнителна информација за постоење на столбови ѕидани од тули и малтер, издигнати на повисоко ниво помеѓу повисоките арки (Фот. 663).

Во салата со арки не било констатирано најстарото ниво на газење или тоа едноставно било изведено од набиена земја²⁴⁵⁹. Единствено врз подот во нишите помеѓу ѕиданите столпци биле поставени мермерни плочи (Фот. 651, Фот. 664).

Во близина на источниот агол од салата со арки била откриена масивна база изработена од обработени мермерни блокови (Фот. 650).

Архитектонска декорација

Според примарниот архитектонски аранжман во Градба со арки била изведена раскошна декорација. Со аплицирањето на архитектонска декорација во рамките на втората градежна фаза, градбата била презентирана во полн сјај. Во значителен дел од висината на големата сала со арки ѕидовите, вклучително и столпците носеле мермерна облога.

Во висина од 4,00 m над подот во неколку зони била изведена облога со плочи од мермер, додека во преостаната висина од 1,20 m декорацијата била во техника на ѕидно сликарство. Оплатата врз ѕидовите била изведена врз две подлоги, едната од бел варов малтер, а другата од розов – хидростатен малтер²⁴⁶⁰. Во долната зона од нишите (0,85 m висина) за облога бил користен сив мермер. Над плочите од сив мермер биле аплицирани тенки профилирани елементи (0,10 m висина) изработени од розов мермер. Над нив биле прикачени плочи (0,25 – 0,45 m висина) од бел

²⁴⁵⁹ Треба да се истакне дека овој податок малку зачудува. Пред сè, заради занаетчискиот и уметничкиот квалитет на архитектонската декорација за којшто ќе стане збор подолу во текстот. Иако без никакви аргументи, со оглед на тоа што при изградбата на една градба на подовите се работело последно, може само да се претпостави дека работата била прекината од некоја, за нас непозната причина.

²⁴⁶⁰ Лилчиќ, Античка градежна керамика. 55.

ситнозрнест мермер врз коишто во плиток релјеф биле претставени вегетабилни мотиви²⁴⁶¹. Кај столпците, од три страни со по три посебно изведени елементи околу секој столбец биле изведени имитации на правоаголни бази. Идентични елементи биле употребени и кај премините коишто воделе кон североисток. Над овие имитации на бази, за сиданите столбови биле прилепени вертикално поставени и вертикално канелирани мермерни плочи. Над нив стоеле прикачени пиластер капители врз коишто во длабок релјеф била изведена оволо и вегетабилна декорација (Фот. 664, Фот. 665, Црт. 46).

Помеѓу сиданите столпци, на помала висина секундарно биле вметнати плитки арки. После изработка и врз нивните предни страни биле аплицирани профилирани мермерни елементи коишто го следеле закривувањето од лаците.

При истражувањата била констатирана само мермерната облога аплицирана врз долните делови од сидовите во салата, но и во просториите со апсиди, кадешто јасно се гледаат отворите за заглавување на носачи за тешкиот сиден декор (Фот. 666).

Сликаството во салата било изведено со црна и жолта боја²⁴⁶². Според В. Санев и С. Саржоски врз североисточниот сид со арки се забележувале траги од штукатура. Тие уште при првите истражувања во сочуваните ниши во југоисточниот сид, покрај облогата со мермерни плочки констатирале и декорација во фреско техника²⁴⁶³. Според В. Лилчиќ лицата од сидовите во повисоките зони биле обработени во техника на дерсување. Тој констатирал и хронолошки разлики. Во постарите сидови со врежувања бил имитиран *opus quadratum*, а во помладите биле изведени овални врежувања²⁴⁶⁴. Интактно сочувана малтерна облога аплицирана во дебел слој била откриена во втората ниша на североисточниот сид, броејќи од северозапад кон југоисток (Фот. 667). М. Шурбаноска и А. Јакимовски споменуваат постоење на хоризонтални појаси од фреско декорација²⁴⁶⁵.

Како што беше споменато и погоре во анализата, во делот посветен на комуникациите, во североисточната просторија со апсида покрај страничните сидови биле издигнати цокли – платформи. Во најнискиот дел по целиот внатрешен раб биле поставени ниски профилирани

²⁴⁶¹ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 55.

²⁴⁶² Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 30.

²⁴⁶³ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 124.

²⁴⁶⁴ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 54-55.

²⁴⁶⁵ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 55. Сметаме дека разликите во нијансите забележливи на фотографијата се должи на нивото од рушевини до коешто арката била исполнета.

плочки, над коишто, веројатно во зони, била аплицирана сидната облога со камени плочи (Фот. 654, Фот. 655, Фот. 660). Пространите подни површини биле целосно покриени со геометриски мотиви изведени во *opus sectile* во разни бои. Тие како според колоритот, така и според умешноста во создавањето на мотивите биле исклучително уметничко и занаетчиско дело во пошироки рамки (Фот. 654, Фот. 655, Фот. 660, Фот. 668).

J. Wiseman, Ѓ. Мано Зиси, В. Санев и С. Саржоски укажуваат на постоење на растурен под изведен во *opus sectile* врз малтерна подлога. Поред R. Kolarik во иста техника биле изведени и подовите, но и облогата врз сидовите²⁴⁶⁶. Не е јасно на која висина се наоѓал овој под, веројатно лоциран покрај сидови со облога од мермер во источниот агол од салата²⁴⁶⁷, а констатиран со сондирање под подот од помладата градба со мозаик во *opus tessellatum* (Фот. 669)²⁴⁶⁸. Сепак, со оглед на тоа што со поновите истражувања таков под не бил констатиран, а ниту со првите истражувања *in situ* не бил констатиран ниту еден мал дел, сметаме дека не станувало збор за мозаик туку за отпадната облога од сидовите. Освен ако описот не се однесува на под во југоисточната сала, чијшто дел и бил откриен со сондирањето под мозаикот во *opus tessellatum*.

Градежни фази и датирање

Според В. Санев и С. Саржоски градбата била изградена во 2 век²⁴⁶⁹. Според М. Шурбаноска и А. Јакимовски Градба со арки била изградена во почетокот од 2 в., а при крајот од 3 в. била сериозно оштетена од голем пожар²⁴⁷⁰. Спротивно, J. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси споменуваат дека насипот над опожарената градба со длабочина од 3,00 m можеби почнал да се создава уште од крајот на 2 в., а сигурно се акумулирал во текот на 3 век²⁴⁷¹. Според В. Санев и С. Саржоски „палатата“ или бања врз насипот со под во *opus tessellatum* била изградена во 3 в., а излегла од употреба при крајот од 3 в. и почетокот од 4 век (Фот. 669)²⁴⁷². Дополнително, според овие два истражувачи првата градба настрадала во пожар, после што поширокиот премин во југоисточниот

²⁴⁶⁶ Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 172

²⁴⁶⁷ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 124. Според истражувачите биле откриени правилно сечени плочки во повеќе бои.

²⁴⁶⁸ Војислав Санев и Саржо Саржоски, “Ископувања на внатрешниот бедем во Стоби, 1972-1974 година,” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, ур. Blaga Aleksova и James Wiseman (Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981), 230. Мора да признаеме дека не докрај ни е јасно хоризонталното и стратиграфското позиционирање на појавите констатирани со истражувањата на овој простор.

²⁴⁶⁹ Санев и Саржоски, “Ископувања на внатрешниот бедем.” 231.

²⁴⁷⁰ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 22.

²⁴⁷¹ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 124, заб. 11. Две монети во насипот биле исковани во третата четвртина од 2 век.

²⁴⁷² Санев и Саржоски, “Ископувања на внатрешниот бедем.” 231.

сид бил затворен, и со насипување на донесен материјал било направено подигање на нивото до подот од „катот“²⁴⁷³. На тоа ниво бил поставен и мозаикот во *opus tessellatum*.

Со поновите истражувања било констатирано дека до драстично подигање на нивото во градбата не настанало веднаш после пожарот. Имено, употребата на градбата била продолжена преку налевање на тенок слој од бел малтер врз слојот од отпаднати сидни оплати и многубројни фрагментирани скулптури со траги од изложеност на висока температура. Новиот под се наоѓал на ниво повисоко за 0,70 - 0,90 m во однос на постариот (Фот. 670). Во контекст на утврдувањето на хронологијата на првите затворени премини во југоисточниот и југозападниот сид од салата, исклучително значајна би била информацијата дали овој под допирал до нив. Сепак, не располагаме со документација со којашто би можеле да го провериме истото. Пред почетокот на акумулирање на слојот од 3,00 m, врз вториот под од варов малтер од непознати причини се формирал слој од срушен градежен материјал, ситни камења, фрагменти од тули. Низ овој слој биле пронајдени и мноштво движни предмети. Дебелината на слојот во различни делови била различна, но не надминувала 1,00 m. Нашиот став е дека станува збор за слој создаден со екстракција на градежен материјал погоден за реупотреба, најверојатно после парцијално рушење на дел од високите елементи на градбата (Фот. 671). Како аргумент во контекст на оваа предложена интерпретација е и рушењето на дел од североисточниот сид, чиешто елементи биле пронајдени во близина на северниот агол од салата (Фот. 649, Фот. 658, Фот. 663, Фот. 664).

Подоцна, а со оглед на идентичната техника и употребени градежни материјали, во рамки од еден поголем градежен зафат биле затворени сите преостанати премини, вклучувајќи ги и комуникациите со просториите со апсиди (Фот. 649, Фот. 652, Фот. 654, Фот. 658). Единствено во североисточниот сид од североисточната просторија со апсида било констатирано затворање во два наврати²⁴⁷⁴. Постојат нејасноти за нивото на газење во периодот кога тие биле изградени. Во тој контекст треба да се има во предвид дека сите биле подигнати од нивоата на праговите од првата градба, но не е јасно дали биле градени во ров. Со нивната изградба градбата ја изгубила примарната функција, заради што останатите појави ќе бидат разгледани во делот стратиграфија и оштетувања.

²⁴⁷³ Санев и Саржоски, “Ископувања на внатрешниот бедем.” 231.

²⁴⁷⁴ Градежните материјали и други детали беа разгледувани во делот каде што се анализираа комуникациите но и градежниот со конструктивниот систем.

Со детално проучување В. Лилчиќ утврдил дека првично во горниот дел од арките постоеле прозорци, коишто секундарно биле затворени. Во тој градежен зафат биле изведени и плитки арки. Во рамките на овој зафат сидовите добиле и малтерна облога. Овие интервенции биле изведени во почетокот од 3 век. Според В. Лилчиќ градбата излегла од употреба во доцниот 3 век²⁴⁷⁵.

Што се однесува до бројот на редови со арки, неопходна е кратка дискусија. Иако е јасно дека горните лази во југоисточниот дел од североисточниот сид од салата биле конзервирани, далечината на којашто паднале подоцна откриените арки југозападно од нив, даваат за право да се претпостави постоење на најмалку тројни арки. Со став сме дека постоењето на барем уште еден ред од арки може да се аргументира токму со секундарно изградените пониски арки. Имено, во сидните столпци коишто и припаѓале на првата градба не се констатирани буквално никакви оштетувања ниту пукнатини. Затоа, потребата од дополнително зајакнување помеѓу нив ја гледаме единствено во потенцијалното дополнително оптеретување. Многу е веројатно дека тие не биле дел од примарниот аранжман, туку да се изградени подоцна, во период кога во рамките од постарите сидови се живеело на повисоко ниво. Според фото документацијата е очигледно дека тулите од коишто се изградени биле потанки од тие употребени во сидани столпци (Фот. 659, Фот. 662, Фот. 663). Хронолошката разлика помеѓу елементите изградени со тули дебели 0,06 m и тули со дебелина 0,04 m ја потврдил и В. Лилчиќ²⁴⁷⁶.

Стратиграфија и оштетувања

Како што веќе беше истакнато, Ј. Wiseman и Ѓ. Мано-Зиси споменуваат дека насипот над опожарената градба со длабочина од 3,00 m можеби почнал да се акумулира уште од крајот на 2 в. а сигурно се акумулирал во текот на 3 век (Фот.671)²⁴⁷⁷. Помеѓу внатрешното лице од бедемот и сидот со којшто биле одделени двете простории од градба со арки биле откриени биле две простории, коишто веројатно биле дел од домус²⁴⁷⁸. Подот во едната просторија бил изведен во техника на мозаик. Во овој дел биле претставени геометриски мотиви, ромбови, квадрати и кругови (Фот. 669)²⁴⁷⁹. Мозаикот во ист опус, веројатно од истата просторија, продолжувал и од

²⁴⁷⁵ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 54.

²⁴⁷⁶ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 56.

²⁴⁷⁷ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 124, заб. 11. Две монети во насипот биле исковани во третата четвртина од 2 век.

²⁴⁷⁸ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 54.

²⁴⁷⁹ Санев и Саржоски, "Ископувања на внатрешниот бедем." 229. Од надворешната страна од јужниот сид од просторијата со мозаик биле констатирани скали со девет стапалки коишто воделе надолу. Според В. Санев и С. Саржоски, преку тие скали, под преминот надвишен од лак се стигнувало до долниот спрат. Врз основа на срушениот градежен материјал врз скалите, тие излегле од употреба во 3 век (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972."

источната страна од бедемот²⁴⁸⁰. На тој простор во мозаикот биле изведени два делфини опкружени од ластари од бршлен. Просторијата со мозаик била со импозантни димензии 19,00 x 30,00 m, а бидејќи не биле пронајдени елементи врз коишто би се потпираше покрив, најверојатно била отворена²⁴⁸¹. В. Санев и С. Саржоски просторијата со овој мозаик ја датирале во 3 век. R Kolarik според сатовата керамика и монетите исковани најдоцна до средината од 3 в., а затворени под мозаикот ја посочува втората половина од 3 в. како време на изведба. Срушена била на крајот од 4 век²⁴⁸². Според други истражувачи мозаикот бил изведен после втората половина од векот. Подот од втората просторија бил подигнат врз насип којшто содржел движен инвентар датиран до почетокот или средината од 4 век.

Биле констатирани и оштетувања на мозаикот направени при поставување на одводен канал. Мозаикот секундарно бил прелиен со варов малтер. Единствено мал дел источно од подоцна изградениот бедем останал без малтер²⁴⁸³. Иако немаме поконкретни аргументи, овој слој малтер врз мозаикот можеби треба да се поврзи со нивото на под создадено врз насипот дебел 3,00 – 3,50 m (Фот. 671, Фот. 672). Слојот малтер бил дебел 0,03 – 0,05 m. Во југозападната просторија со апсида на релативно еднакво ниво бил констатиран под изведен од варов малтер (Фот. 654, Фот. 661). Создавањето на подот било датирано на крајот од 3 в. или почетокот од 4 век²⁴⁸⁴. Иако без соодветни аргументи, но, со масивните градежни зафати за преградување на премините во северозападната половина од градбата, на релативно високо ниво биле оформени три премини. Два

393-394). Вториот кат, можеби галерија, бил констатиран во источната просторија синхрона со салата со арки. Овие скали не биле во функција на поврзување помеѓу подот од повисоката просторија со мозаик во *opus tessellatum* и подовите во салите (Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 172). Со истражувањата на тој простор била пронајдена база од скулптура на којашто се споменува примопиларот Гај Аелиј Приск (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 229). Најверојатно станува збор за истиот натпис пронајден вграден во градба датирана во 4 в., лоцирана западно од внатрешен Југоисточен бедем (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 201; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 126, заб. 12).

²⁴⁸⁰ Санев и Саржоски, “Ископувања на внатрешниот бедем.” 230-231.

²⁴⁸¹ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 125; Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 172-173. R. Kolarik споменува дека овој мозаик според површина претставувал еден од најголемите дотогаш откриени римски мозаици, под претпоставка дела се протегал и бил сочуван на целата површина од просторијата.

²⁴⁸² Kolarik, “The Floor Mosaics of Stobi.” 173, 275, заб. 568. Врз депозитот врз мозаикот била пронајдена монета искована од Аркадиј (383-408) во периодот 383-393.

²⁴⁸³ Просторијата излегла од употреба при крајот од 3 в. и почетокот од 4 в., кога просторот бил адаптиран како складиште (Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1972.” 393). Заради поставување на питоси биле вкопани јами, констатирани на двете страни од подоцна изградениот бедем. Со јамите бил пресечен и мозаикот во *opus tessellatum*. Дополнителни оштетувања врз мозаикот биле направени при поставувањето на темелите од бедемот директно врз неговата површина. Изградбата на бедемот била датирана со монета искована од Аркадиј (395-408), (Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 126, заб. 12; Gebhard, “The Theater at Stobi.” 19; Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I.* 25). Ова датирање на изградбата на бедемот беше потврдено и со поновите истражувања (Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 444).

²⁴⁸⁴ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I.* 36.

премини преку внатрешните сидови од просториите со апсиди воделе кон централниот, повисоко поставен коридор помеѓу нив (Фот. 658). Нивото на газење во овој период веројатно кореспондира со поплочувањето на градбата со непозната намена, изградена во средишниот дел на салата. Иако поплочувањето на каналот генерално кореспондира со ова исто ниво (Фот. 650), сепак, тој во правец кон северозапад доаѓа од повисоко ниво и со поголема длабочина (Фот. 649, Фот 656). Заради тоа моментално немаме конечен став по ова прашање²⁴⁸⁵. Уште еден премин на релативно исто ниво бил констатиран во северозападниот дел од североисточниот сид од салата со арки (Фот. 661).

Во салата со арки биле пронајдени и сидови изградени во техника со скроман квалитет од камења, фрагменти градежна керамика и калов малтер како врзивно средство. Еден бил дограден за сидот со којшто бил затворен еден од премините коишто воделе кон североисток од салата (План 107, Фот. 673). Според М. Шурбаноска и А. Јакимовски биле во функција на градби датирани во средината од 4 век²⁴⁸⁶. После напуштањето на градбите со сидови изградени во вака скромна техника на просторот на просторот бил депониран отпад. Меѓу депонираниот материјал била констатирана остава од една бронзена и 305 сребрени монети, со *terminus post quem* во монета искована од Галиен (253-268) за време на совладетелство со неговиот татко Валеријан (253-260)²⁴⁸⁷. Во ѓубриштето и врз поплоченото ниво на газење врз градбата со непозната намена во средината од салата биле вкопани гробови, најчесто изградени со тегули на две води (План 108, Фот. 674). *Terminus post quem* за почетокот на погребувањата во рамки на некрополата била констатирана една монета искована од Валенс (367-375)²⁴⁸⁸. Во наредниот период, врз нивото од коешто биле вршени погребувања бил констатиран флувијален слој наноси од Црна Река длабоки до 1,00 м.

На карајот од оваа анализа на Градба со арки, сметаме дека треба да се спомене и дека на просторот врз раноримските градби покрај современото корито на Црна Река (Casa Romana и

²⁴⁸⁵ Со каналот и со градбата со непозната намена изградена во салата се поврзуваат повеќе нејасноти, дел од коишто ќе бидат продискутирани во дело за одводниот систем.

²⁴⁸⁶ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 36. Со оглед на тоа што темелот од сидот се наоѓал на исто ниво со долното ниво од една од пониските арки, тој бил на повисоко ниво од нивото на вкопување на гробовите. Можеби пониско или на исто ниво со нивото на коешто се срушиле арките. Ваквата хронолошка интерпретација од истражувачите не кореспондира и со останатата стратиграфија.

²⁴⁸⁷ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II*. 86.

²⁴⁸⁸ Просторот се користел за погребување на крајот од 4 в. и почетокот од 5 в. (Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I*. 38), веројатно до изградбата на внатрешен Југоисточен бедем.

Надворешен источен бедем) бил документиран насип од песок повисок од 4,00 m²⁴⁸⁹. Дополнително, Casa Romana функционираше најрано до средината од 3 в., после што настанал хијатус во човечките активности во неа. Како причина за привременото напуштање на градбата биле наведени поплави²⁴⁹⁰. Во текот на 4 в. градбата била повторно обновена и останала во функција не подоцна од крајот на истиот век²⁴⁹¹. Сепак, во Градба со арки нема податоци за речни наноси од втората половина на 3 в., акумулирањето на депозит во текот на истиот век и подигањето на нивото, како и преземените затворања на премини може да интерпретира како мерки преземени заради заштита од висок речен водостој. Прашање е дали обновата на Casa Romana во текот на 4 век може да се поврзе со домусот чијашто просторија имала под во техника на мозаик. Таа обнова можеби коинцидира со подот од бел малтер констатиран во југозападната просторија со апсида, повисоките премини, веројатно нивото на газење врз градбата во салата. Не е до крај јасно ниту дали премините биле затворени пред депонирањето на оставата од третата четвртина на 3 в. или подоцна, доколку воопшто нејзиното депонирање може да се земе како релевантен податок за слојот во којшто била најдена. Не можеме да кажеме ништо поконкретно ниту околу хронологијата на претпоставеното подигање на нови повисоки арки, освен да се претпостави дека и тоа било дел од големото и повторно ставање во функција на комплексот во крајот од 3 или првата половина од 4 век. Она што е сигурно е дека после големото затворање на премини во северозападната половина од градбата и создавањето на нови комуникации на повисоко ниво, и тие нови комуникации биле затворени. Специфично за овие последни големи градежни интервенции врз градбата било користењето на масивни камени блокови од песочник или друг материјал, од коишто дел сигурно биле сполии. Иако без поконкретна хронолошка идентификација, овој зафат веројатно бил истовремен со подигањето на градбата со непозната намена врз претпоставениот коридор помеѓу просториите со апсиди. Врз скалите коишто воделе до неа била пронајдена монета на Маркијан (450-457). Иако при оваа анализа беше далеку помината границата на аргументирана археолошка интерпретација, без егзактна аргументација, сметаме дека ова е максимумот што можеше да се направи за оваа градба со исклучително значење за решавање на урбаниот развој на *Stobi*. Сметаме дека со дополнителна археолошка документација и истражувања, досегашниот степен на

²⁴⁸⁹ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1971." 412.

²⁴⁹⁰ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 395-396.

²⁴⁹¹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 228; Мано-Зиси, "Стоби 1970-1971." 201; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 396; Герасимовска, *Антички куќи*. 42; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 64.

истраженост на градбата претставува солидна основа одговор на повеќе прашања поврзани со тој проблем.

Раноримска терма (*Scupi*, 2 в. – кр. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Раноримски термален комплекс бил идентификуван југоисточно од улицата *cardo* спротивно од доцноримската бања. Оваа градба се протежала на површина со должина (југозапад - североисток) речиси идентична со таа на инсулата во којашто се наоѓа²⁴⁹². Како и сите останати досега откриени раноримски градби била апсолутно вклопена во ортогоналната урбана мрежа од градот. Ориентирана била југозапад-североисток со дискутабилен главен премин (План 109, Фот. 675).

Аподитериумот бил лоциран на североисток (Фот. 676). Кон југозапад до него била лоцирана тоблого и сува просторија, интерпретирана како тепидариум (Фот. 677)²⁴⁹³. Помеѓу нив се наоѓал фригидариум²⁴⁹⁴. На југоисток во централната просторија или тепидариумот кон југоисток се наоѓала апсида во функција на ниша со радиус 1,50 m²⁴⁹⁵. На југозапад од централната просторија бил поставен калдариумот (Фот. 678). По средината од североисточниот ѕид од калдариумот во правец кон североисток, т.е. кон полукружниот дел од тепидариумот била поставена полукружна када за врела вода со радиус 2,95 m. Во калдариумот биле констатирани и мали базени – кадички²⁴⁹⁶. Кон југозапад калдариумот се ширел на просторот под Базлика III (Фот. 679). Југоисточно од просториите аподитериум и тепидариум се наоѓал двор или атриум²⁴⁹⁷, а југоисточно од калдариум бил префурниумот. Во дворот бил констатиран монолитен столб и фрагменти од јонски капители (Фот. 680). Врз основа на ваквата ситуација било претпоставено постоење на колонада во непосредна близина на југоисточниот раб од истражуваниот простор²⁴⁹⁸.

²⁴⁹² Марина Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект во Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019), 323.

²⁴⁹³ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 80.

²⁴⁹⁴ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 324.

²⁴⁹⁵ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 77.

²⁴⁹⁶ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 324, 325, 328. Една сочувана само во траги се наоѓала во западниот дел од кадариумот.

²⁴⁹⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 115.

²⁴⁹⁸ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 331.

Со поставувањето на тепидариумот и калдариумот на југозапад биле испочитувани насоките коишто ги среќаваме кај Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.), а којшто посочува дека за топлиот дел од бањата треба да се избегнуваат северната и североисточната страна²⁴⁹⁹.

Утврдувањето на комуникацијата низ градбата т.е. помеѓу просториите претставува вистински проблем, пред сè, заради сериозните оштетувања и повеќето дополнителни градежни интервенции преземени на просторот. Ситуацијата е таква што дури може да се изрази и сомнеж за припадноста на просториите кон една градба дури и во примарниот архитектонски аранжман. Во тој контекст треба да се имаат во предвид и констатираните разлики во техниките на зидање и употребените градежни материјали, аргументи коишто можат да се употребат или во интерпретирање на развој на комплексот во текот на најмалку две или три градежни фази, или во интерпретација низ призма на припадност на просториите кон различни градежни целини²⁵⁰⁰. Ова особено заради не откривањето на директна комуникација помеѓу калдариумот и централната просторија, примарно интерпретирана како тепидариум. Во тој контекст сигурно не може да се замисли процес на капење со комуникација преку тротоарот покрај улицата. Премин којшто водел кон југоисточната просторија од аподитериумот бил на североисточната страна, непосредно покрај новооткриениот сегмент од *decumanus maximus* (Фот. 676, Фот. 681)²⁵⁰¹. Од аутопсија е констатиран премин помеѓу аподитериумот и тепидариумот или централната просторија којшто не бил забележан во техничката документација. Заради постоењето на агол од сид изграден во различен опус, југоисточно во непосредна близина на преминот во којшто како праг била употребена камена плоча, не треба да се исклучи и една широка комуникација помеѓу аподитериумот и тепидариумот којашто секундарно била преградена. Сепак, за аргументирање на оваа претпоставка неопходна е дополнителна документација. Во моментот тој дел е истражен до југоисточниот дел од северозападната просторија од аподитериумот (Фот. 682). Северозападниот премин од тротоарот покрај улицата *cardo* кон централната просторија бил интерпретиран како

²⁴⁹⁹ Vitruvius, V, X (ур. Лопач 1990, 116).

²⁵⁰⁰ За такво нешто постојат и објективни индиции (Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 332), а за такво нешто зборува и промената на терминологијата за именувањето на тепидариумот во централна просторија (Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 115).

²⁵⁰¹ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 323. Од аутопсија е констатирано дека во правец кон југозапад од североисточниот периметрален сид од аподитериумот постои друг сид, паралелен со него, изграден од камења и калов малтер, а во којшто исто така постоел премин. Според М. Ончевска Тодоровска во североисточниот дел од аподитериумот се наоѓал ходник широк 2,80 m (Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 328-329). Не е јасно дали како ходник бил третиран просторот помеѓу овие два зида којшто бил пополечен со камени плочи со бела боја.

доцноримска адаптација на просторијата. Оваа интерпретација веројатно се базира врз употребата на масивни правилно обработени камени блокови, можеби употребени како сполии (Фот. 683)²⁵⁰². Преминот од улицата *cardo* кон просторијата северозападно од калдариумот веројатно бил дел од помлад архитектонски аранжман во однос на тој од раноримската терма (Фот. 684). Се лини дека единствен сигурно констатиран премин во раноримскиот комплекс бил преминот помеѓу калдариумот и последно споменатата просторија северозападно од него (Фот. 685).

Градежен и конструктивен систем

Северозападната фасада од бањата и аподитериумот биле изградени во квалитетен *opus mixtum*, со малтерна облога констатирана од внатрешната страна од фасадата (Фот. 675, Фот. 676, Фот. 683, Фот. 684). Сидот бил широк 1,00 m²⁵⁰³. Сидовите од аподитериумот биле во иста техника, вклучувајќи ја и облогата од варов малтер од внатрешната страна. Разлика е констатирана во јужниот агол кадешто биле употребени само тули со голема дебелина и тенок слој варов малтер меѓу нив (Фот. 686)²⁵⁰⁴. Техника карактеристична за раноримските градби во *Scupi*. Констатираните линии врз малтерната облога од надворешната страна биле интерпретирани како декорација, а подоцна како основа за облога од плочки (Фот. 687)²⁵⁰⁵. Од аутопсија е констатирано дека во идентична техника и со ист градежен материјал како јужниот агол од југоисточната просторија од аподитериумот бил изведен југозападниот довратник од преминот помеѓу калдариумот и просторијата северозападно од него (Фот. 688). Сидовите од оваа просторија имале малтерна облога од внатрешната страна. Во северозападната просторија, за којашто не располагаме со никакви информации, по средината покрај северозападниот сид бил изведен полукружен сид со нејасна намена. Неговата североисточната половина недостига (Фот. 689). Калдариумот и тепидариумот биле заокружени од правилно, во редови редени камења со варов малтер. Камењата биле втопувани во малтерот²⁵⁰⁶. Долниот дел од сидовите од централната просторија биле со дебелин слој хидростатен малтер²⁵⁰⁷. Појасот од тули во неколку реда бил сочуван само на некои места. Врз

²⁵⁰² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 119.

²⁵⁰³ Од поголеми камења и 3-4 реда тули чиешто круниште било поврзано со варов малтер (Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 161).

²⁵⁰⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 119; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 330.

²⁵⁰⁵ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 330.

²⁵⁰⁶ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329-330.

²⁵⁰⁷ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329.

сидовите од кадата во калдариумот бил евидентиран слој од хидростатен малтер со дебелина од 0,02 m. Наместа бил сочуван во висина од 0,75 m²⁵⁰⁸.

Подовите во калдариумот и централната просторија биле изведени од хидростатен малтер²⁵⁰⁹. Притоа подот во централната просторија бил на повисоко ниво во однос подовите во околните простории и најверојатно бил поплочен со мермер²⁵¹⁰.

Според М. Ончевска Тодоровска префурниумот бил лоциран на југоисток од калдариумот, што не е стандардно решение. Од фурнумот, преку лак загреаниот воздух се спроведувал до средината од калдариумот преку сидан канал (можеби засводен). Каналот на околу 1,20 m мерено од внатрешното лице на југоисточниот сид се проширувал од 0,50 m на 1,00 m (Фот. 678). Суспензурите била изведени од квадратни тули (0,28 x 0,28 m). Покрај тулите наместа биле употребувани и вертикално поставени цевки со иста висина (Фот. 690)²⁵¹¹. Од аутопсија е констатирано дека во страничните делови од цевките постоеле отвори, заради поголема издржливост на висока температура и заштита од пукање. Како подлога за тубусите биле користени глина или варов малтер. Суспензурите потпирале под изведен од масивни бипедални тули (0,57 x 0,58 x 0,065 m) прелиени со малтер во два слоеви. Подебелиот и хидростатен слој малтер бил налиен директно врз тулите. Површинскиот слој варов малтер пак бил потенок и помешан со крупно фрагменти кршени тули. Сид изграден од ситни парчиња мермер, чакал, камења и малтер во (*opus caementicum*) бил констатиран во југозападниот дел од откриената површина од калдариумот. Овој сид имал висина еднаква со сиданите столпчиња (0,50 m) и бил ортогонално поставен на југоисточниот сид од калдариумот (Фот. 679, Фот. 690)²⁵¹². Од двете страни врз лицата имал облога од хидростатен малтер. Во идентична техника бил изведен и апсидалниот сид на североисточната страна од калдариумот²⁵¹³. Заради големата должина на просторијата, М. Ончевска Тодоровска оправдано претпоставила постоење на уште еден извор на топол воздух во правец кон југозапад од првиот²⁵¹⁴. Југоисточно и надвор од градбата, на просторот пред т.н. ниша помеѓу калдариумот и тепидариумот бил пронајден висок постамент врз којшто бил испишан текст поврзан со изградбата на бањата. Според М. Ончевска Тодоровска над

²⁵⁰⁸ Oncevska Todorovska, "Thermal Facility." 78; Ончевска Тодоровска, "Новиот голем термален објект." 325.

²⁵⁰⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУИИ*. 118; Ончевска Тодоровска, "Новиот голем термален објект." 330.

²⁵¹⁰ Ончевска Тодоровска, "Новиот голем термален објект." 329.

²⁵¹¹ Тулите биле квадратни со раб 0,28 m, а столпчињата биле со висина од 0,50 m.

²⁵¹² Ончевска Тодоровска, "Новиот голем термален објект." 328.

²⁵¹³ Oncevska Todorovska, "Thermal Facility." 78.

²⁵¹⁴ Ончевска Тодоровска, "Новиот голем термален објект." 328.

него бил поставен и капителот пронајден во непосредна близина (Фот. 691)²⁵¹⁵, врз којшто се верува дека била поставена скулптура. Стеснувањето на североисточниот ѕид од калдариумот, при што во долниот дел била оформена платформа, било интерпретирано како седиште за посетители во дворот²⁵¹⁶.

Врз основа на масивноста на аглите во калдариумот, М. Ончевска Тодоровска претпоставува можно куполно решение²⁵¹⁷. Со оглед на тоа што страничните ѕидови биле со мала ширина и не биле зајакнати со столпци од надворешната страна, сметаме дека треба да се отфрли идејата за надолжно поставен полуцилиндричен свод како решение на кровот. Сепак, не треба да се отфрли идејата за конха (полукалото) како решение во делот над големиот полукружен базен.

Архитектонска декорација

Во централната просторија биле констатирани две нивоа на под коишто одговарале на примарниот архитектонски аранжман и на една обнова²⁵¹⁸. Повисокиот бил изведен од хидростатен малтер. Сидот околу југоисточната ниша и подот во неа биле прекриени со правоаголни плочи од мермер во нијанси од зелена, црвена и жолта боја²⁵¹⁹. Единствена разлика било тоа што плочите користени во подот биле со поголема дебелина. Изнесена била претпоставка дека во иста техника бил изработен и подот во тепидариумот и дека не бил оставен на хидростатен малтер²⁵²⁰.

Дел од подните површини во бањата биле изведени во техника на мозаик. Што се однесува до ѕидовите, во калдариумот биле декорирани во техника на ѕидно сликарство во разни бои²⁵²¹, а тие во централната просторија во техника на ѕиден мозаик. Во ѕидното сликарство биле констатирани претстави на геометриски мотиви, ликовни претстави и графити²⁵²². Меѓу фрагментите од ѕиден мозаик биле констатирани и парчиња во коишто била употребена фолија од злато (Фот. 692)²⁵²³.

²⁵¹⁵ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 332. На натписот подигнат од декурионот Quintus Ahenna Rufus, бил посочен едилот којшто во тоа време бил надлежен за водоснабдувањето, а можеби и за бањата (Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУП*. 117). За капителот види на страна 350-351 во истата публикација. Според последната публикација на М. Ончевска Тодоровска, едилот бил истовремено и декурион и изградбата на термата веројатно била поврзана со истото лице (Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 332).

²⁵¹⁶ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 332.

²⁵¹⁷ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 325.

²⁵¹⁸ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 77; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329.

²⁵¹⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУП*. 112, 388; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329.

²⁵²⁰ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 77.

²⁵²¹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУП*. 118; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 330.

²⁵²² Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУП*. 390-393.

²⁵²³ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 81; Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУП*. 389-390.

Во калдариумот од аутопсија е констатиран еден декоративен елемент обликуван во форма на шишарка поставена врз правоаголна база (Фот. 693). Не е јасно дали е пронајден *in situ* или бил во секундарна употреба.

Градежни фази и датирање

Раноримската бања во *Scupi* била изградена во текот на 2 век²⁵²⁴. Во подот од централната просторија биле констатирани две фази (Фот. 694)²⁵²⁵. Секундарно било извршено и преградување во северозападниот дел, градежна интервенција со којашто и била скратена должината²⁵²⁶. Делот од комплексот лоциран покрај улицата останал во функција до крајот од 5 в. или можеби и подоцна, т.е., до изградбата на Базилика III²⁵²⁷. За време на функционирањето на градбата, врз примарниот архитектонски аранжман биле изведени неколку дополнителни градежни интервенции. При истражувањето на двете помошни простории лоцирани непосредно покрај тротоарот биле констатирани дополнителни преградувања²⁵²⁸. Во тој контекст треба да се спомене и дека според Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска просториите од комплексот лоцирани покрај *decumanus maximus* и покрај улицата *cardo* биле пренаменети и добиле трговска намена²⁵²⁹. Сепак, калдариумот најверојатно продолжил да функционира до 5 век. Врз основа на публикуваниот план од улицата (План 110) сметаме дека делот од градба источно од улицата за којшто пишува Д. Кораќевиќ припаѓал на помладите градби изградени врз темелите од раноримската бањата. За постарите било карактеристично користењето на сив малтер. Притоа, покрај тротоарот кај фасадата бил констатиран сид од камења, поретко употребена фрагментирана градежна керамика и варов малтер како врзивно средство²⁵³⁰. Со последните преземени градежни интервенции кај премините биле употребени камени блокови со големи димензии. Праговите биле повисоки од подот. Архитрав бил констатиран употребен како сполија во прагот од една просторија југоисточно од југоисточниот тротоар²⁵³¹. Југозападните сидови од оваа градба биле широки 0,75 m. Кон север бил констатиран премин со пиластер покрај него изведен во лоша техника. Во правец

²⁵²⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 121, заб. 44; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 335, 336.

²⁵²⁵ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329.

²⁵²⁶ Биле констатирани и „две фази на пресидување“ во оваа просторија (Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 329).

²⁵²⁷ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 80.

²⁵²⁸ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 77.

²⁵²⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 121, 138.

²⁵³⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 121.

²⁵³¹ Кораќевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 162.

кон југ бил констатиран уште еден сид во граден од камења и тули поврзани со варов малтер во солидна техника. Овој сид бил конструктивно поврзан со фасадниот и според техниката на сидање и употребените градежни материјали бил датиран во почетокот 4 век²⁵³². М. Ончевска Годоровска била со став дека во текот на 4 в. градбата била предмет на посериозна градежна интервенција, во каква форма продолжила да егзистира и во 5 век²⁵³³. Во време пред рушењето меѓусебно поделените простории функционирале независно една од друга и комуницирале само со улицата²⁵³⁴.

Во дворот (атриум) југоисточно од трите простории бил констатиран дебел слој од рушевини, според М. Ончевска Годоровска последица на земјотрес. Најмладите монети биле исковани во крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. Меѓу рушевините покрај скулптурата на Венера, биле констатирани и срушени лаци (веројатно од арки)²⁵³⁵.

Водовод / Одвод

Досега не бил пронајден водоводот којшто носел вода до бањата. Покрај констатираниите тубуси, при истражувањето бил откриен и еден железен вентил за насочување на водата²⁵³⁶. Независно од оваа градба, во правец кон југоисток бил констатиран еден елемент којшто најверојатно припаѓал на горен дел од бунар (Фот. 695). Немаме информации ниту за контекстот на наоѓање, ниту дали воопшто е *in situ*.

Одводот од оваа градба идентично со ситуацијата од северозападната страна од улицата *cardo* поминувал под северозападниот периметрален сид од градбата, под југоисточниот тротоар и бил поврзан на големиот одводен канал под поплочувањето од улицата²⁵³⁷. Откривањето на хоризонтално поставен засидан тубус во источниот агол од калдариумот го отвора прашањето дали северозападниот крак бил единствениот одвод од градбата²⁵³⁸. Со оглед на висината на којашто се наоѓа, можеби бил во функција на одвод, но не треба да се исклучува и можноста за употреба во системот за одведување на загреаниот воздух. Глинени цевки (веројатно тубуси) биле констатирани и од надворешната страна во нишата помеѓу аподитериумот и централната

²⁵³² Кораќевик, *Скупи*. 122. За истакнување е дека овој сид бил граден во техника којашто многу наликува на таа применета во градбата североисточно над Базилика I.

²⁵³³ Ончевска Годоровска, “Новиот голем термален објект.” 336.

²⁵³⁴ Ончевска Годоровска, “Новиот голем термален објект.” 337.

²⁵³⁵ Ончевска Годоровска, “Новиот голем термален објект.” 330, 336, заб. 28, 337.

²⁵³⁶ Јованова и Ончевска Годоровска, *СКУПИ*. 118, 252.

²⁵³⁷ Кораќевик, *Скупи*. 156.

²⁵³⁸ Низ него бил одведен топлиот воздух од хипокаустот.

просторија, но не била разјаснета нивната насока и намена²⁵³⁹. Одводни канали биле констатирани и во коридорот од градбата, но и во сидовите од „ходникот“ помеѓу аподитериумот и централната просторија²⁵⁴⁰. Еден канал бил констатиран паралелно со Базилика III, на значително повисоко ниво од калдариумот (Фот. 197, Фот. 205), а уште еден исто така помлад канал бил спроведен преку премините во североисточниот дел од југоисточната просторија од аподитериумот (Фот. 676).

Стратиграфија и оштетувања

Бањата била на стратиграфски пониско ниво споредено со Базилика III. Со истражувања во централниот дел од атриумот на базиликата биле констатирани сидови со идентична ориентација како тие од бањата. Најверојатно термалниот комплекс се ширел и на просторот под северозападниот дел од базиликата²⁵⁴¹. Во источниот дел од бањата бил констатиран рушевински слој со дебелина од 2,00 m. Според М. Ончевска Тодоровска рушевините настанале како последица од земјотрес²⁵⁴². При поставувањето на темели за станбени градби и работилници во текот на 6 в. и почетокот од 7 в., врз дел од термата биле направени големи оштетувања²⁵⁴³. Некои од овие градби биле фундирани многу длабоко, дури до подот под суспензурата од калдариумот.

Портик (*Heraclea Lynkestis*, 2 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Портикот бил мал дел од комплекс којшто во раноримскиот период се протегал на голема површина, до југозападниот дел од трите кораби од Голема базилика (План 42). Портикот бил лоциран во северозападна половина од крајниот североисточен откриен дел од комплексот. Лоциран бил југоисточно од театарот, северозападно од помладите градби, Терма и Мала базилика (Фот. 696, Фот. 697). Во контекст на портикот бил откриен натпис со содржина преземена од делата на Хесиод и скулптура со претстава на божицата Немеза, како и две скулптури на лица во воени

²⁵³⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 118.

²⁵⁴⁰ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 331. Иако не можеме да ја посочиме точната локација на ходникот, сепак нејасно е од каде тие канали изнесувале вода.

²⁵⁴¹ Ончевска Тодоровска, “Големата ранохристијанска базилика.” 108; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 323.

²⁵⁴² Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 79.

²⁵⁴³ Oncevska Todorovska, “Thermal Facility.” 76; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 336-337. Овие градби биле подигнати после претходното нивелирање на просторот.

оклопи (високи воени заповедници или императори)²⁵⁴⁴. Заради тоа биле изнесени претпоставки за судница или за наменска поврзаност со театарот²⁵⁴⁵.

Делот на портикот, исто како и просторијата до него, со неколку адаптации со повисоки нивоа на газење останале во функција и во протовизнатискиот период (План 40). Правоаголната просторија југозападно од портикот немала премини во ниту еден од сидовите. Заради тоа од истражувачите била интерпретирана како подрумска или полуподрумска (Фот. 698)²⁵⁴⁶.

Градежен и конструктивен систем

Според првичниот концепт од портикот, покрај северозападниот сид кој бил продолжение од ист сид којшто од северозапад ја заградувал правоаголната просторија, стоеле високи постаменти за скулптури. Паралелно со нив, на југоисточната страна, северозападно покрај замислената линија од внатрешното лице на југоисточниот сид од правоаголната просторија, биле пронајдени четири високи постаменти за стилбови (едниот дислоциран). Тие биле поставени врз стилобат од правоаголни блокови. На просторот помеѓу тие блокови постоеле обработени квадарни камени блокови со помала ширина, но, наредени во линија со југоисточните лица на постаментите за столбови. Столбовите биле во фрагменти, исто како и пронајдените пиластер капители. При истражувањето не биле констатирани елементи од највисоките зони од портикот. Заради тоа останува нејасно какви капители, какви греди или аркада и можеби фриз и/или венец носеле столбовите. Од истражувачите било изнесено мислење дека гредите биле од дрво²⁵⁴⁷.

Нивото на газење било поплочено со големи камени плочи.

Архитектонска декорација

Во рушевините биле пронајдени делови од декорацијата изведена во штуко техника.

Градежни фази и датирање

Врз основа на скулптурите и конструктивната пластика изработена од бел мермер градбата била подигната во првите две декади од 2 век²⁵⁴⁸. Примарниот портик, отворен кон југоисток, североисток и можеби кон северозапад, со изградба на два зида бил затворен и адаптиран во

²⁵⁴⁴ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 25.

²⁵⁴⁵ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 27, заб. 48.

²⁵⁴⁶ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 9.

²⁵⁴⁷ Детална анализа била направена од Г. Цветковиќ Томашевиќ, а достапни ни се две претпоставени реконструкции (Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 10-14, таб. XVIII; Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис*. 78-79).

²⁵⁴⁸ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 21, 27.

просторија (Фот. 697, Фот. 699, Фот. 700, Фот. 701)²⁵⁴⁹. Според А. Ѓорѓиевска и Е. Насух градбата била обновена во доцниот 3 в., и повторно во 5 в., но со сосема различен архитектонски аранжман²⁵⁵⁰. На тој начин била создадена улицата со канал југоисточно од југоисточниот ѕид. Овој ѕид бил изграден во линија со југоисточниот ѕид од правоаголната просторија лоцирана југозападно од портикот (Фот. 699, Фот. 702). Тој ѕид продолжувал во правец кон североисток, но за тие истражувања не ни се достапни никакви информации. Од она што ни е достапно како информација за просторот североисточно од портикот, може само да се каже дека биле изградени два напречно поставени ѕидови во коишто довратниците им биле изведени од тули поврзани со малтер (Фот. 703)²⁵⁵¹. Од техничката документација (План 40) може да се каже дека југоисточниот и североисточниот ѕид со два премини (коишто на планот не се прикажани) биле конструктивно поврзани. Ова може да се интерпретира како ситуација на ниво на круништа и горни ѕидни партии, и не мора да го претставува односот на ѕидовите во пониските зони. Така, доколку југоисточниот и северозападниот ѕид биле обновени во еден градежен зафат, притоа веројатно биле исполнети и премините, а информацијата за потенцијалната конструктивна неповрзаност во долните партии останала недостапна за нас. Со последните градежни интервенции, според Г. Цветковиќ-Томашевиќ најверојатно изведени од Словените во 6 в., над просторот од портикот бил создаден комплекс од шест простории. Во една од тие простории биле пронајдени повеќе питоси²⁵⁵². Со еден напречно поставен ѕид врз улицата со канал таа била преградена и веројатно бил оставен премин до северниот ѕид од Мала базилика²⁵⁵³. Со адаптациите и доградувањата, човечките активности на

²⁵⁴⁹ Според техничката документација, и северозападниот ѕид покрај базите за скулптури бил подигнат подоцна во однос на правоаголната просторија (План 40). Во тој контекст, како аргумент може да се посочи и тоа што на североисточниот крај бил дограден кон агол од некоја друга просторија. Информации за таа просторија не ни се достапни, освен што ѕидовите одговараат на ориентација на раноримскиот комплекс. Во уредувањето на преминот во нејзиниот југоисточен ѕид биле реупотребени архитектонски елементи од мермер. Но, тие може да се секундарна интервенција (Фот. 700). Сидот покрај базите за скулптури бил изведен во *opus mixtum* со три реда од тули, за разлика од северозападниот ѕид на правоаголната просторија, во кој тули биле употребени само во аголот кој го прави со југозападниот ѕид од просторијата (Фот. 701). Ниту еден од останатите ѕидови на овој простор не е бил изведен во оваа техника. Најблиски градби во коишто била употребена оваа техника се термата, просторијата северно од северен кораб од Голема базилика и надворешниот југоисточен ѕид од просторијата со базен во комплексот Мала базилика. Доколку се прифати хипотезата дека ѕидот во *opus mixtum* бил изграден секундарно, тогаш, со фондот на информации со којшто располагаме не ни преостанува никаква друга алтернатива, освен дека тој бил подигнат истовремено со стилобатот, високите и ниските бази и столбовите од портикот. Како и дека правоаголанта просторија без премини можеби е постара дури и од уредувањето на портикот.

²⁵⁵⁰ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 26.

²⁵⁵¹ Во првиот југозападен ѕид постоеле два премини, а во североисточниот периметрален ѕид на градбата само еден премин. Во идентична техника биле изведени довратниците од двата премини коишто воделе кон просторијата со мозаик од комплексот на малата базилика, како и премините во западниот дел од Голема базилика.

²⁵⁵² Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

²⁵⁵³ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 9, заб. 2.

овој простор продолжиле непрекинато најрано до крајот од 6 век. Наоѓањето на скулптури употребени како градежен материјал во скромните сидови од камења со калов малтер е сериозен индикатор за падот во културата на живеење во *Heraclea Lynkestis* на крајот од доцноантичкиот период²⁵⁵⁴.

Градежен комплекс во централното градско јадро (*Heraclea Lynkestis*, 2 в. - 6 в.)

Остатоци од градби датирани во раноримскиот период биле откриени и на просторот под и североисточно од централниот кораб од големата базилика (спореди План 41 со План 42 и План 40, Фот. 210, Фот. 212, Фот. 698, Фот. 699)²⁵⁵⁵. Заради пронајдените скулптури и архитектонска пластика, било претпоставено постоење на цивилна или т.н. Базилика В, библиотека, теменос од храми или друга градба чијшто карактер би се поврзал со постоењето на римскиот форум²⁵⁵⁶.

Во линија со надолжната оска од големата базилика, биле пронајдени бази од градба со портик (Фот. 696, Фот. 697, Фот. 699, Фот. 704). Кон југоисток, спротивно од правоаголната просторија без премини лоцирана југозападно од претходно анализираниот портик, се наоѓала просторијата со базен од комплексот Мала базилика. Уште најраните истражувачи забележале дека двете простори од страните на улицата имале еднакво широки сидови (0,90 m), имале еднакви димензии во правец југозапад-североисток, а се разликувале единствено според димензиите во правец северозапад-југоисток²⁵⁵⁷. Заради ваквото поклопување, како и заради поклопувањето на различните димензии со ширината на сидовите, што било можно во случај да еден од раноримските сидови со правец на протегање југозапад-североисток бил избегнат во целата негова ширина²⁵⁵⁸, изнесена била претпоставка дека помладите сидови биле подигнати директно врз остатоци од простории од раноримскиот период (спореди План 41 со План 42 и План 40). Како што беше дискутирано и погоре, сидот во *opus mixtum* бил секундарно залепен за аголот на просторијата со базен, а трагите од тули биле видливи како негативи во југоисточното лице од помладиот југоисточен сид од просторијата со мозаик (Фот. 214). Како дополнителен аргумент бил и податокот дека премините во југозападниот сид од просторијата со базен биле пробиени

²⁵⁵⁴ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 15; Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

²⁵⁵⁵ Стричевиќ, “Археолошките ископувања во Херклеја.” 37.

²⁵⁵⁶ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 29; За тезите околу намените на просторот под базиликата види (Јованова, “Македонија во римскиот период.” 817, 918, заб. 61).

²⁵⁵⁷ Чанак - Медик, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 42, 53. Просторијата со базен била за 0,90 m подолга.

²⁵⁵⁸ Хипотеза којашто единствено може да се провери преку археолошки ископувања, но на крај не мора ниту да се очекува апсолутна симетрија.

секундарно²⁵⁵⁹. Она што во симетрично, преку улицата поставената правоаголна просторија не било направено, и таа била интерпретирана како подрумска во рамките на доцноримскиот комплекс. Под помладиот мозаик (југозападно поле во подот од просторијата со мозаик) датиран во 5 в. биле пронајдени два зида споени под агол на источната страна. Во самиот агол се наоѓал одводен канал. Сидовите биле изградени од кршени камења поврзани со варов малтер (План 43)²⁵⁶⁰. Паралелно и непосредно покрај североисточниот од овие два зида, бил изграден уште еден ѕид²⁵⁶¹. Насоките на протегање на овие ѕидови биле исти со останатите ѕидови од постариот комплекс, кој постоел тука пред изградбата на Мала базилика. Врз основа на замислената реконструкција, истовремени ѕидови од овој комплекс се наоѓале под западниот ѕид, под северниот ѕид од северниот кораб и под стилобатот помеѓу јужниот и централниот кораб од Голема базилика (План 41)²⁵⁶². На ова само можеби треба да се додаде дека надворешниот периметар треба да се бара во линија со северозападниот ѕид од северниот анекс од Голема базилика и под јужниот ѕид од нејзиниот јужен кораб. Датирањето на ова градско јадро од коешто дел бил и портикот е идентично, во првите децении од 2 век²⁵⁶³.

Терма (*Heraclea Lynkestis*, ср. 2 в. – кр. 3 в.)

Просторна организација и комуникации

Термата била лоцирана помеѓу портикот, Мала базилика и Јужен бедем. Северозападно покрај градбата поминувала улица. Според комуникацијата кон неа, улица веројатно поминувала и североисточно. Нивото на градбата било пониско и во однос на улицата и во однос на комплексот Мала базилика. Иако просторот кон североисток од неа не бил истражуван, најверојатно е откриен целиот габарит од градбата. Припаѓа на тип терми чишто простории се распоредени аксијално (План 111). Главниот и единствен премин којшто водел кон градбата бил од североисток. Со два напречно поставени ѕидови биле оформени три простории. Првата просторија имала двојна функција на аподитериум и фригидариум (Фот. 705). Целиот достапен простор покрај ѕидовите бил уреден како клупа (платформа) за седење. На северозапад бил поставен базен со правоаголна форма (Фот. 706), над којшто во ѕидот била изведена полукружна ниша. Во југозападниот ѕид од

²⁵⁵⁹ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 38.

²⁵⁶⁰ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 42.

²⁵⁶¹ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 42, пл. 5.

²⁵⁶² Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 29.

²⁵⁶³ Јанакиевски, *Антички театри*. 55.

југоисточниот крај на просторијата бил поставен базен со полукружна форма (Фот. 707). Оваа просторија не поседувала систем за загревање на подовите. Тепидариумот бил втора просторија во правец кон југозапад до којашто се стигнувало преку еден премин во северната половина од сидот. До калдариумот се стигнувало преку еден централно премин поставен централно (Фот. 708). Иако во техничката докуменатација во сидот помеѓу тепидариумот се забележуваат напречни линии, премини во тие делови не се презентирани и веројатно тие линии ги означувале местата на отворите преку коишто бил поврзан системот за загревање на тепидариумот и калдариумот. Последната и најголема просторија калдариум била лоцирана во крајниот југозападен дел од градбата (Фот. 709). Од најмалку две кади коишто биле дел од оваа просторија сочувана била само северозападната (Фот. 710). Во средината од калдариумот, помеѓу двете кади, на југозападниот сид се наоѓал резервоарот за загревање на водата. Веројатно спротивно од овие кади покрај сидот помеѓу тепидариумот и калдариумот се наоѓале уште две кади. Префурниумот којшто веројатно бил презентирани во секундарен архитектонски аранжман е лоциран југозападно од калдариумот. Иако биле изнесени претпоставки дека затоплувањето било преку пет ложишта, три на југозападната и две на југоисточната страна²⁵⁶⁴, сметаме дека било користено едно централно ложиште (фурнум) или евентуално сите три на југозападната страна (Фот. 711). Во тој контекст, иако не сме во состојба со голема сигурност на процениме што е конзервација, а кој дел припаѓал на оригиналната сидарија од градбата, од аутопсија е евидентирано дека тулите од централно поставениот канал во југозападниот сид од калдариумот се многу посериозно оштетени од висока температура, споредено со тулите во останатите канали. Заради тоа сметаме дека фурнумот се наоѓал под резервоарот, т.е. во средината од југозападниот сид од калдариумот, а другите канали служеле за регулирање на топлината. Приодот до префурниумот бил од југоисточната страна. До него се стигнувало или од североисточен или од југозападен правец, но во архитектонски аранжман пред изградбата на Мала базилика. Приод имало и од југоисточната страна, но заради сериозните оштетувања на сидовите, ситуацијата во овој дел од градбата не е докрај јасна (Фот. 712). Приодот од североисточната страна бил преку неколку премини во сидови со коишто биле оформени неколку мали простории (Фот. 713).

Градежен и конструктивен систем

²⁵⁶⁴ Гордана Цветковиќ - Томашевиќ, “Терме откривене у близини театра / арене у Хераклеји Линкестис - Купатило гладијатора?,” *Саопштења 2002 XXXIV* (2003), 25.

Градбата има масивни сидови, какви што и одговарале на функцијата. Периметралните сидови со исклучок на северозападниот и југоисточниот, како и напречните сидови помеѓу просториите биле широки по 1,20 m. Останатите биле изградени со помала ширина од 0,75 m. Во изградбата на пошироките сидови била применета техника *opus mixtum* со четири реда од тули²⁵⁶⁵, додека во останатите техника *opus incertum*. Два појаси од тули се забележуваат по целата должина од југозападниот сид од резервоарот за вода и во делови од југоисточниот и североисточниот периметрален сид. Во должина од околу 1,80 m мерено од северозападниот и југоисточниот периметрален сид, врз југозападниот сид од тепидариумот било изведено удвојување со сидови во *opus mixtum* со четири реда од тули. Слични столпци биле пронајдени спротивно од овие, покрај североисточниот сид од истата просторија, но и во калдариумот, покрај доворотниците од преминот. Појасите од тули во сите столпци со исклучок на тие покрај сидот помеѓу тепидариумот и калдариумот биле на исто ниво со појасите во сидовите покрај нив. Со југоисточниот столбец во тепидариумот југоисточниот канал лоциран помеѓу хипокаустите од овие две простории бил целосно затворен, а другиот канал до него, само до половина. Затворен бил и каналот во југоисточниот сид од калдариумот (Фот. 714).

Како што веќе беше истакнато, помеѓу префурниумот и калдариумот постоеле три канали. Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ ложишта постоеле во секој од каналите. Зачудува тоа што дното на презентираната сочувана када се наоѓа на половина од висината на северозападниот канал (Фот. 715). Овие канали биле формирани од четири реда од тули, со таа разлика што во централниот, во којшто и единствено се забележуваат траги од висока температура, лаковите од тули биле распоредени концентрично, додека во страничните, двете најмали арки биле изведени една врз друга, а останатите два лаци се концентрични со повисоката²⁵⁶⁶. Од внатрешната североисточна страна на страничните канали достигале само надворешните три реда од тули. Централниот канал врз којшто се наоѓал резервоарот со вода бил подолг од другите два.

Од сите сидови, само покрај тие во калдариумот било изведено загревање преку правоаголни тубуси. Во другите простории не биле евидентирани елементи што би покажале на загревање на сидовите, иако еден првоаголен отвор видлив во северозападниот крај на сидот помеѓу калдариумот и тепидариумот можеби е индикација за постоење на таков систем и во нив (Фот. 716).

²⁵⁶⁵ Цветковиќ - Томашевиќ, "Терме откријени у близини театра." 27.

²⁵⁶⁶ Спореди со Цветковиќ - Томашевиќ, "Терме откријени у близини театра." 31, сл. 7.

Покрај северозападниот сид од префурниумот од аутопсија е евидентиран сид во техника на *opus mixtum* со шест или седум редови од тули. Врз него се видливи неколку сполии (Фот. 717)²⁵⁶⁷. Покрај основата на југозападниот сид од истата просторија се забележува веројатно постар сид со поголема ширина.

Нишата во северозападниот сид од првата просторија исто како и претпоставениот резервоар за вода биле целосно изградени од тули (Фот. 706, Фот. 718). Врз потесните сидови биле забележани траги од обнова. Помеѓу техниката на зидање и употребените градежни материјали во сидовите од првите две фази не постоеле значителни и јасни граници. Најверојатно заради економија во зидањето, а притоа да не се предизвикаат последици по степенот на изолација, надворешното лице било изведено на многу специфичен начин. Имено, врз сидни импости без потпора од пиластри била изведена т.н. слепа аркада со четири арки (Фот. 719, Фот. 720). Со тоа била ефикасно намалена ширината на сидовите во основата од градбата, а истовремено била обезбедена солидна подлога за потребата поголема ширина на сидот во горните зони.

Базените во просторијата со двојна функција имале облога од правоаголни мермерни плочки и плочки од црн и сив шкрилец (Фот. 705, Фот. 706, Фот. 707)²⁵⁶⁸. Од аутопсија се забележува дека подот исто така бил од правоаголни плочки од бел мермер и сив шкрилец. На просторот од тепидариумот градбата била сериозно оштетена, до тој степен што од суспензурите од хипокаустот биле откриени само негативи од правоаголни тули (0,30x0,30-0,36 m). Ова можеби покажува на екстракција на тулите после излегувањето од употреба на градбата заради нивна реупотреба. Единствената сочувана када во калдариумот била со облога од бел мермер (Фот. 710). Подот во тепидариумот бил затоплуван преку четири отвори (канални) во сидот кон хипокаустот во калдариумот. Секударно, последниот југоисточен канал бил целосно затворен, а тој пред него до половина од неговата ширина. Каналите биле низ единечни арки изведени со еден ред од тули. Иако не е докрај јасно, но, најверојатно таквите канали во југоисточниот сид во тепидариумот и во калдариумот служеле за регулирање на топлината преку испуштање на топлиот воздух. Не треба да се отфрли и можноста тие да биле дел од примарен архитектонски аранжман на терма којашто се протегала на поголема површина.

²⁵⁶⁷ Јонски капител со темето од долната страна бил засидан во сидот помеѓу тепидариумот и калдариумот, на местото кадешто прекинува појасот од тули.

²⁵⁶⁸ Цветковиќ - Томашевиќ, “Терме откријени у близини театра.” 28.

Во контекст на решението на кровот, врз основа на разликите во ширините на сидовите од просторијата аподитериум/фригидариум била изнесена хипотеза за постоење на полуцилиндричен свод, а врз основа на столпците во четирите агли од тепидариумот решение со крстест свод над оваа просторија²⁵⁶⁹.

Во рамките на градбата не биле евидентрани оцаи за контрола на чадот и топлиот воздух, што е сосема разбирливо зарди тоа што не е сочуван ниту дел од подовите, т.е., од нивото на коешто тие се одделувале од хипокаустот.

Градежни фази и датирање

Иако оваа градба е од исклучително значење во контекст на утврдувањето на посигурен *terminus ante quem* за спроведувањето на водоводниот систем во овој дел од населбата, интерпретациите околу нејзиното датирање не се поставени врз основа на посериозни хронолошки осетливи археолошки идниказатори. Во контекст на релативната хронологија, изградбата на термата била датирана после подигањето на театарот и сигурно после ставањето во функција на портикот²⁵⁷⁰. Во тој контекст била и интерпретацијата на термата како гладијаторска. Оваа градба била во употреба до почетокот на 4 век²⁵⁷¹. Љ. Цидрова, Е. Насух и Љ. Лозановски изнесле аргументи за повеќекратни обнови и адаптирања изведени со цел да се овозможи нејзино континуирано користење. Според нив, една обнова со поголем обем била направена во почетокот на 4 век. Дополнително, градбата била темелно обновена во 5 в. или почеток од 6 век²⁵⁷². Во контекст на секундарните архитектонски интервенции, големо прашање е зошто со изведбата на југоисточното удвојување врз југозападното лице од тепидариумот бил целосно затворен еден канал, и до половина бил затворен канал до него, двата претходно во функција на системот за затоплување. Врз основа на столпците покрај југоисточното лице од градбата, изградени во иста техника како и сидовите со коишто бил удвоен сидот од тепидариумот, може да се претпостави дека дел од преземените градежни интервенции биле со цел структурно зајакнување на градбата. Со еден од тие столпци дури бил затворен еден од сидните импости и слепата арка којашто ја носел. Од аутопсија е забележано и затворање на каналот во југоисточниот сид од калдариумот. Причината дали за овие интервенции биле проблеми со температурата во тепидариумот, или нешто

²⁵⁶⁹ Цветковић - Томашевић, “Терме откријене у близини театра.” 29, 30.

²⁵⁷⁰ Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 386.

²⁵⁷¹ Цветковић - Томашевић, “Терме откријене у близини театра.” 35.

²⁵⁷² Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 387-388. Во овој труд била направена исцрпна анализа на бањата, во контекст на која се приложени сите постари библиографски единици.

друго останува отворено прашање. Во тој контекст, евидентно е дека првиот и целосно затворен канал на југоисточната страна не формирал целосна арка. Дополнително, во некои од сидовите се забележуваат прекини на појасите со тули, некои особено нагласени во вертикала. Прашање е дали тоа било резултат на конзервацијата на градбата или пак на градежни интервенции изведени во минатото. Доколку ваквата појава била последица на градежни зафати во минатото, врз основа на разликите во техниката на зидање коишто коинцидираат со разлики во нивната ширина, може да се претпостави дека постарата градба имала поголема површина, а некои од столпците покрај југоисточното лице да биле во функција на носачи за „висечките“ подови, потенцијално лоцирани (Фот. 713) на просторот југоисточно од презентираниот габарит на термата. Дополнително, користењето на *opus mixtum* во некои до сидовите југоисточно од термата, можноста растојанијата помеѓу сочувваните сидни партии со неколку реда тули интерпретирани како премини да се во суштина делови од арки, како и затворањето на некои од каналите во југоисточниот сид можеби се само допонителни аргументи во однос на оваа хипотеза. Сепак без соодветни аргументи базирани врз архивска археолошка документација и археолошки истражувања во делот на улицата којашто поминувала северозападно од термата, оваа хипотеза не може да се потврди. Иако постои можност и за дополнително развивање на аргументите за и против оваа хипотеза, како на пример аналогии помеѓу техниките на зидање на столпците, и на сидовите коишто се откриени во поблиската и подалечната околина од презентираната градба, особено југоисточно и западно, (Фот. 719, Фот. 214) без поконкретна аргументација тоа нема да го направиме на ова место.

Водовод / Одвод

Со истражувањата не бил пронајден одговорот на прашањето за доводот на вода до резервоарот. Од резервоарот до кадите во бањата водата била дистрибуирана преку оловни цевки. Искористената вода од базените во калдариумот и тепидариумот преку систем од одводни канали била спроведувана кон југоисток и веројатно преку бедемот се изнесувала надвор од населбата. Водата од базените во просторијата аподитериум/фригидариум преку канали под прагот се оведувала во правец кон исток.

Голема Бања – Машка бања - Зимска палата (Stobi, 3 в. - 4 в.)

Просторна организација и комуникации

Големата или како што била честопати именувана Машка бања се наоѓала во централното урбано јадро од *Stobi*, лоцирана на аголот помеѓу *Via Principalis Inferior* и *Via Axia*, југоисточно

од градската чешма. Со ориентацијата северозапад-југоисток во целост била вклопена во урбаната мрежа поставена југоисточно од Via Principalis Inferior и североисточно од Via Theodosia. Според димензиите кореспондира со димензиите на градбите видливи на авионска фотографија од пред Прва светска војна, на просторот северозападно со Via Principalis Superior.

Во рамките на градбата било констатирано постоење на аподитериум, фригидариум, тепидариум, калдариум, латрина и неколку помошни простории (План 112, План 113, Фот. 721). Два премини од североисточна страна, од Via Axia, воделе внатре во комплексот. Југоисточниот премин водел до една правоаголна просторија лоцирана северозападно од латрината. Оваа просторија комуницирала и со латрината и со помошната просторија југоисточно од аподитериумот (Фот. 722). Преку еден нејасен премин помеѓу калдариумот и западниот лачен ѕид од латрината, од оваа просторија се преминувало кон просторот југоисточно од калдариумот (Фот. 723). Северозападниот премин од Via Axia водел директно во аподитериумот. Покрај рабовите од аподитериумот биле изведени клупи со отвори под седиштата (Фот. 724).

На југоисточната страна, со колонада од монолитни столбови коишто носеле аркада изведена од тули, аподитериумот бил одделен од тепидариумот²⁵⁷³. Просторијата со три ниши лоцирана југозападно од тепидариумот била интерпретирана како фригидариум (Фот. 725, Фот. 726)²⁵⁷⁴. До неа се стигнувало преку скали со две стапалки. Од тепидариумот не се преминувало директно кон калдариумот, туку преку три југозападно лоцирани премини, меѓусебно одделени со ѕидани столбови, најпрво се стигнувало до мала правоаголна просторија (Фот. 727). Нивото на подот во оваа просторија бил за едно скалило повисок во однос на нивото од подот во тепидариумот. Од неа преку еден или два, исто така во југозападната половина лоцирани премини се стигнувало до калдариумот²⁵⁷⁵. Непосредно покрај преминот кон калдариумот, во правец кон југозапад постоела комуникација со една мала правоаголна просторија (Фот. 728). Во постарата техничка документација претставени се два премини коишто воделе кон југоисток, т.е. кон дворот (Фот. 729). Во калдариумот којшто на југозапад завршувал со полукружна апсида биле сочувани

²⁵⁷³ Петровиќ, “Стоби 1932.” 177. Мора да се истакне дека со исклучок на просторното одделување, не постојат други аргументи коишто би го потврдиле идентификувањето на просторијата како тепидариум. Дополнително, на повеќе точки беше констатирана неконзистентност помеѓу публикуваната техничката документација за градбата, но и со изведената конзервација. Според постарите истражувачи, во линија со ѕидот со којшто аподитериумот бил одделен од фригидариумот бил претставен монолитен столб. Уште еден столб којшто не е во линија со претходниот бил документиран во линија со ѕиданиот столбец покрај североисточниот ѕид од аподитериумот. Во реконструкцијата направена од И. Микулчиќ наместо монолитни столбови биле претставени квадратни ѕидани столпци.

²⁵⁷⁴ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 205.

²⁵⁷⁵ Претставен бил само еден премин.

две кади (Фот. 730). Тие биле лоцирани странично, покрај југоисточниот сид од просторијата (Фот. 731). Системот за греење бил лоциран југоисточно од калдариумот (Фот. 732). Функцијата на просториите во југозападниот дел од комплексот не е јасна. Триаголниот простор - двор југозападно од калдариумот и југоисточно од фригидариумот бил уреден како портик со столпци сидани во *opus mixtum* (Фот. 733). Тие најверојатно носеле аркада. Во југоисточниот сид од фригидариумот според првичниот архитектонски концепт постоеле два премини со различна ширина²⁵⁷⁶. Едниот водел директно кон дворот, а другиот кон малата правоаголна просторија (Фот. 734).

Градежен и конструктивен систем

Голема бања во дел била изградена во *opus incertum* од обработени камења и варов малтер, а во дел во *opus mixtum* со најмалку еден појас од тули или со тули употребени само во аглите. Генерално, фрагменти од тули биле констатирани и во сидовите изведени во *opus incertum*, но биле употребувани без ред. Во оваа техника биле изведени сидовите во североисточниот и југоисточниот дел од градбата, т.е. тие кон североисток и југоисток од калдариумот. Во останатиот дел во којшто биле вклучени калдариумот, просторијата пред него, фригидариумот, југозападното крило од аподитериумот, и дворот, тулите биле употребувани многу често. Некои од сидовите биле изведени во техника на запчесто преклопување помеѓу редовите изведени од камења и тие од тули (Фот. 735). Во целост од тули биле изведени трите ниши во фригидариумот, арките од каналите, кадите во калдариумот, дел од сиданите столпци, елементите од хипокаустот. Покрај постоењето на мали, помалку „чудни“ комбинации во редувањето на деловите од тули и тие од камења во фасадите од калдариумот, особено внимание било посветено на идентично решение од двете страни. Овие „чудни“ комбинации, во отсуство на дополнителни аргументи, може да се интерпретираат единствено како последица од адаптирањето на постарата градба. Внатрешните лица од сидовите во калдариумот биле комплетно изведени со еден ред хоризонтално изведени тули (Фот. 730).

Како што беше истакнато и претходно, системот за загревање започнувал од просторот југоисточно од калдариумот. Со оглед на тоа што пепел и јаглен биле пронајдени во сите канали во југозападниот сид од калдариумот²⁵⁷⁷, несомнено е дека топлиот воздух се внесувал преку сите

²⁵⁷⁶ На исток од триаголниот двор, во аголот, била констатирана скулптура од Венера, којашто со долниот дел била цврсто засидана во подот (Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 141).

²⁵⁷⁷ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 141.

три лачно изведени канали²⁵⁷⁸. Двата поголеми канали биле лоцирани во северозападната половина, а останатите четири во југоисточната (Фот. 730). И тука е констатирана неконзистентност помеѓу техничката документација и презентираната состојба. Каналите служеле за регулирање на топлината во различни делови од просторијата. Дополнително, насочувањето на движењето на загреаниот воздух се вршело и преку користење на карактеристични тули со дршка. Дното од хипокаустот било во целост пополочено со тули. Врз нив биле поставувани столпчиња со квадратен пресек и вертикално поставени керамички цевки (Фот. 730, План 112, Црт. 47)²⁵⁷⁹. Според осовинското растојание од 0,60 m, очигледно е дека врз столпчињата биле поставени бипедални тули. Во западниот агол бил конзервиран дел од подот со два реда од тули, врз коишто бил изведен под од мермерни плочи²⁵⁸⁰. На ниво од хипокаустот, внатрешно покрај двете кади од тули биле изведени масивни сидани столпци. Врз нив биле констатирани бази за столбови²⁵⁸¹. Од атопсија е констатирано дека покрај нив лежат делови од столбови (Фот. 730). Не е јасна конкретната намена на скалесто изведените проширувања од внатрешната страна на сидовите од калдариумот. Заради загревање низ сидовите од калдариумот биле спроведени керамички цевки²⁵⁸².

Подот во калдариумот бил изведен со поплочување од камени плочи од мермер, а во останатите простории веројатно бил користен песочник.

Архитектонска декорација

Според информациите кај Ј. Петровиќ сидовите од градбата имале облога изведена со камени плочи. Во нив како дополнителен декоративен елемент биле вклесани правилни канали²⁵⁸³. Ѓ. Мано-Зиси ја потенцирал употребата на облога од мермерни плочи во фригидариумот²⁵⁸⁴. Двете сочувани кади исто така биле целосно покриени со облога од плочи од мермер.

Во Големата бања (Зимска палата) била пронајден една од најархаичните изведби на импост капител во *Stobi*, датиран најдоцна во почетокот од 5 век²⁵⁸⁵.

²⁵⁷⁸ Иако според фото документацијата било очигледно дека сите три канали имале лачно изведени отвори, со конзервацијата во средината бил претставен квадратен отвор, заграден од камени плочи (Фот. 732).

²⁵⁷⁹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 141. Тука веројатно од практични причини керамичките цевки при конзервацијата биле заменети со кружни тули.

²⁵⁸⁰ Petrović, "U Stobima danas." 484.

²⁵⁸¹ Petrović, "U Stobima danas." 484.

²⁵⁸² Петровић, "Стоби 1932." 177.

²⁵⁸³ Petrović, "U Stobima danas." 484.

²⁵⁸⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 205.

²⁵⁸⁵ Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 18.

Градежни фази и датирање

Во бањата биле констатирани две градежни фази. Нивото на газење во постарата градбата било за 2,50 m пониско од денес презентираното ниво од бањата²⁵⁸⁶. Според Ѓ. Мано-Зиси Големата бања била изградена во текот на 3 в., а била обновена само еднаш, во 4 век²⁵⁸⁷. Како *terminus post quem* за изградбата на бањата било искористено крајно чудното делумно вкопување во подот од аподитериумот на скулптурата од Тибериј Клавдиј Полихармос. Нејзината изработка била датирана во 2-3 век²⁵⁸⁸. Постара градба била изградена во исклучително солидна техника. Постоеле големи разлики помеѓу сидовите од постарата и помладата фаза (градба?). Во секој случај елементи од постарата градба биле адаптирани за потребите на помладата. Како аргумент за поврзаност на Голема бања со постарата градба се споменуваат столбови коишто во висина од една третина биле затворени во помладиот под во аподитериумот, којшто бил поплочен со тули.

Драстичното подигање на нивото од градбата, според презентираниите аргументи ја става под знак прашалник интерпретацијата како една градба. Она што е сигурно констатирано се секундарни интервенции со ограничен карактер. Според Ѓ. Мано-Зиси, аподитериумот бил секундарно проширен²⁵⁸⁹. Со сидови изведени во *opus mixtum* биле затворени двата премини коишто т.н. фригидариум го поврзувале со дворот и со малата правоаголна просторија југоисточно од него (Фот. 734). Не е јасно дали секундарно биле изведени и праговите од камења и малтер лоцирани помеѓу сиданите столпци од премините помеѓу тепидариумот и малата просторија пред калдариумот (Фот. 727, Фот. 730). Секундарно бил затворен североисточниот премин кон неа (Фот. 727, Фот. 736). Секундарно бил изграден и сиданиот столбец помеѓу тепидариумот и правоаголната просторија лоцирана помеѓу калдариумот и сидот покрај Via Axia (Фот. 737). Веројатно при оформувањето на фригидариумот, претходниот северозападен премин од аподитериумот бил затворен и уреден како клупа (Фот. 724).

Водовод / Одвод

Главниот водоводен канал којшто се протегал по линија на Via Principalis Inferior се одделувал во правец кон југоисток и преку југозападната периферија од градбата, водата ја носел до нејзиниот југоисточен дел (План 113). Големата правоаголна шахта лоцирана во северниот агол

²⁵⁸⁶ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 203; Според E. Kitzinger разликата помеѓу нивоата во градбите била лесно воочлива во аподитериумот и изнесувала 1,00 m (Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 140).

²⁵⁸⁷ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 203.

²⁵⁸⁸ Petrović, "U Stobima danas." 484.

²⁵⁸⁹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 205.

од триаголниот двор најверојатно била со намена да ја собира и да ја одведува искористената вода во бањата (Фот. 733, Фот. 734). Еден одводен канал бил констатиран од внатрешната страна покрај североисточниот ѕид од латрината (Фот. 738). Со став сме дека оваа латрина и латрината од другата страна на улицата во Палата на Полихарм, биле во непосредна врска со одводниот канал (канал) којшто ја одведувал водата од градската чешма.

Гимназион (*Heraclea Lynkestis*, 4 в. – 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата идентификуван како дел од комплексот на гимназионот била лоцирана на просторот помеѓу Базилика Е, театарот и епископската резиденција. Планот на градбата е од седум простории распоредени надолжно во една линија (План 114). По целата должина од градбата на југоисточната страна се протегал портик широк 1,70 m, со улица покрај него. Сиданите столпци од тремот биле поставени северозападно, покрај тротоарот од улицата. Главниот премин бил по средината на градбата од југоисток. Тој водел кон една централно поставена правоаголна просторија. Во правец кон југозапад и североисток од неа се наоѓале по три простории. Секоја просторија комуницирала со соседната/ите преку само еден премин (Фот. 739, Фот. 740, Фот. 741). Не се евидентирани други премини. На југозапад од последната просторија се наоѓала просторија со апсида на северозапад. Гимназионот не комуницирал директно со оваа просторија.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од градбата биле изградени од делумно обработени камења поврзани со варов малтер, а врз внатрешната страна биле обложени со квалитетна малтерна облога. Преградните сидови биле во *opus mixtum* со три реда од тули. Сочувани биле во висина до 2,40 m. Врз основа на големиот број на фрагменти од прозорско стакло градбата имала голем број на прозорци²⁵⁹⁰. Тремот пред градбата бил носен од сидани столпци изградени од камења и фрагменти од градежна керамика (Фот. 742, Фот. 743, Фот. 744).

Архитектонска декорација

При истражувањата била пронајдена една тесера од стаклена паста со позлата. Истражувачите сметаат дека била дел од архитектонската декорација на градбата²⁵⁹¹. Сепак, со оглед на интерзивноста на ерозивните процеси на просторот, како и заради бројните подоцнежни

²⁵⁹⁰ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 41.

²⁵⁹¹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 42.

човечки активност евидентирани на просторот во непосредна близина, сметаме дека оваа градба немала таква декорација.

Градежни фази и датирање

Според истражувачите станува збор за постара градба којашто во рамките на истиот габарит продолжила да функционира и била адаптирана во доцноантичкиот период²⁵⁹². Иако може да станува збор за темел, сепак заради правилноста во промената во употребениот градежен материјал, сметаме дека во југозападниот периметрален ѕид од градбата се евидентни две фази (Фот. 745).

Водовод / Одвод

По целата должина од портикот, најверојатно под нивото на газење, се протегал канал изграден од камења и покриен со големи плочести камења. На исток од главниот премин од градбата се наоѓала правоаголна шахта или таложник, идентична како тие пронајдени на линија на каналите коишто поминувале југоисточно пред театарскиот плоштад. И според насоката на протегане и според градбата, несомнено е дека станува збор за истиот водоводен систем. Во тој контекст е и локацијата на уште еден таложник или шахта откриена во близина на североисточниот крај од портикот. Овој канал веројатно се приклучувал на југоисточниот (поблизок до комплексот на Голема базилика) од двата канали коишто поминувале под улицата пред театарскиот плоштад. Иако од една страна зачудува како бил изведен покривачот, сепак, кракот кој водел кон фонтаната во ексонартексот на Голема базилика, недвосмислено покажува дека станува збор за дел од водоводната мрежа. Во близина на југозападниот крај од портикот, на пониско ниво под овој канал поминувала цевка од керамички тубуси и свртувала кон запад (Фот. 746). Најверојатно станува збор за постара водоводна мрежа или пак за крак кој од главниот водовод носел вода кон некој помал потрошувач југозападно од гимназионот, кон градската вила. Друга цевка поминувала и преку североисточниот дел од портикот (Фот. 747), но не е јасен нејзиниот однос кон каналот покриен со плочи. Не е јасна намената на каналот со насока северозапад-југоисток којшто поминувал под стилобатот од портикот, преку уличката и кон отвор во северозападниот периметрален ѕид од комплексот Епископска резиденција (Фот. 744).

²⁵⁹² Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 42, 55.

Базилика I – Цивилна базилика (Scupi, 4 в. – прва пол. 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Цивилна базилика во Scupi е градба којашто се издвојувала и според градежниот и според конструктивниот систем, но и според успешно создаденото единство на различни архитектонски елементи. Ориентацијата на градбата северозапад-југоисток и покрај оддалеченоста од остананите откриени градби, била апсолутно подложена на протегањето на урбаната мрежа во градот. Главниот премин најверојатно бил од југоисток (План 115, План 116). Во централниот дел била лоцирана голема сала којашто на северозапад завршувала апсидално. Околу салата и внатрешно покрај периметралниот ѕид од градбата се протегал потковичест коридор, кој непрекинато ја обиколувал салата од сите страни (Фот. 748). На југоисток коридорот комуницирал со две простории со апсиди кон периметралниот ѕид, североисточната кон североисток, а југозападната кон југозапад. Целосното истражување на градбата било попречено од протегањето на „јаз за наводнување“. Заради тоа била отворена само североисточната половина, а другата половина била реконструирана врз принцип на симетрија.

Градежен и конструктивен систем

Цивилната базилика била изградена во *opus quadratum* со исклучително висок квалитет. Надворешниот периметрален ѕид од надворешната страна бил засилен со масивни ѕидани столпци (0,90 x 0,90 m) изведени со тули (0,48 x 0,355 x 0,055 m) и варов малтер врз темели од камења и варов малтер (Фот. 749)²⁵⁹³. Околу централната сала биле изведени тринаесет ѕидани столпци (1,20 x 0,60 m) од тули и варов малтер. Кон салата, пред секој од столпците биле поставени ниски мермерни постаменти и квалитетно профилирани бази коишто носеле столбови (Фот. 750)²⁵⁹⁴. Покрај базите и столбовите, биле пронајдени и хоризонтални греди, остатоци од венец, еден коринтски капител и капител за столбец²⁵⁹⁵. Врз капителите за столпци, со задниот дел потпрени врз ѕиданите столпци, а со предниот врз коринтските капители, биле поставени венците на коишто се потпирала аркада (Црт. 48)²⁵⁹⁶. Со оглед на тоа тоа што задните делови од венецот и од капителот

²⁵⁹³ Кораќевиќ, *Скупи*. 76.

²⁵⁹⁴ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 75.

²⁵⁹⁵ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 147.

²⁵⁹⁶ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 34; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 166, 168-172.

за столбец не биле обработени, тие најверојатно биле делумно засидани во столпците. Камената архитектонска пластика била од бел мермер и од травертин²⁵⁹⁷.

Коридорот околу салата бил со ширина од 2,40 m. Врз масивните сидови (ширина 1,90 m) засилени со контрафори од надворешните страни се потпирала целата покривна конструкција²⁵⁹⁸, врз салата најверојатно во форма на полуцилиндричен свод потпрен врз колонадата и сиданите столпци. Според В. Лилчиќ таванот во централната просторија можеби бил во форма на крстест свод, а свод носеле и надворешните столпци од сидот околу потковичестиот коридор²⁵⁹⁹.

Архитектонска декорација

Подот во салата бил изведен со мозаик во *opus tessellatum* во којшто биле претставени геометриски мотиви (Фот. 751). Покрај подот и сидовите биле покриени со мозаици²⁶⁰⁰. Според В. Лилчиќ сидовите имале и мермерна облога²⁶⁰¹. Покрај конструктивната пластика, откриен бил само еден коринтски капител и еден капител за столбец.

Градежни фази и датирање

Градбата била изградена и веројатно профункционирала како градско собрание во почетокот од 4 век²⁶⁰². Според В. Лилчиќ врз основа на техниката на зидање градбата била подигната во втората половина од 4 век²⁶⁰³. Во контекст на единствениот откриен капител, В. Лилчиќ, и покрај сличноста со т.н. северијански капители датирани до средина на 3 в., заради аналогните примероци пронајдени во ротондата во *Thessalonica*, капителот од Базилика I го датирал во првата половина од 4 век²⁶⁰⁴. В. Лилчиќ и С. Филипова еден многу сличен капител од с. Лопате кај Куманово го датирале во првата половина од 5 век²⁶⁰⁵. Главната разлика помеѓу двата капители била во обработката на горниот дел, конкретно на аголните волути. Кај примерот од *Scupi* тие биле делумно пробиени. Импост капителот за столбец²⁶⁰⁶, С. Филипова го датирала во крајот од 4 в. или почеток од 5 в., „доколку и припаѓал на базиликата“²⁶⁰⁷.

²⁵⁹⁷ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 173

²⁵⁹⁸ При првите ископувања, поведени од масивноста на сидовите, истражувачите сметале дека се работи за бедем Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 147.

²⁵⁹⁹ Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 34.

²⁶⁰⁰ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 147.

²⁶⁰¹ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 172.

²⁶⁰² Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 77.

²⁶⁰³ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 165.

²⁶⁰⁴ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 167.

²⁶⁰⁵ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 130-131; Филипова, *Рановизантиските капители*. 137-138 (кат. бр. 33).

²⁶⁰⁶ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том I - рана и зрела антика*. 175 (бр. 4).

²⁶⁰⁷ Филипова, *Рановизантиските капители*. 124-125 (кат. бр. 11).

Стратиграфија и оштетувања

Цивилна базилика била изградена врз срушени градби датирани во 2-3 век. Во рушевините под базиликата биле констатирани траги од горење, веројатно како последица на пожар²⁶⁰⁸.

Во правец кон североисток од базиликата биле пронајдени остатоци од уште една јавна градба, откриена во должина од 34 m (План 116). Југозападниот ѕид од оваа градба којшто бил засилен со три со пиластри од камен и тули (1,50 x 0,60 m) од југозападната страна бил изграден директно врз североисточниот ѕид од Базилика I²⁶⁰⁹.

Доцноримска бања (Scupi, 4 в. - 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Доцноримската бања била лоцирана северозападно од улицата *cardo* и во целост била изградена врз постарата градба Хореум. Со оглед на тоа што конструктивни и градежни елементи од хореумот биле употребени како темел за ѕидовите од бањата, нејзината ориентација била подложна на ориентација од хореумот и заради тоа и оваа градба не отстапува од ортогоналната урбана мрежа во населбата (План 117, Фот. 752). Во рамките од бањата биле оформени аподитериум, тепидариум, лакониум и калдариум. Со оглед на откриената када (базен) заградена со масивни камени блокови во аподитериумот, тој можеби имал двојна функција и на фригидариум²⁶¹⁰. Преминот кон базенот бил од југозапад преку две скалила²⁶¹¹. Во југозападниот дел од оваа просторија, паралелно со тепидариумот во топлиот дел од комплексот, била констатирана платформа (0,60 m ширина x 0,60 m висина), (Фот. 753)²⁶¹². Странично биле констатирани ниши (отвори) коишто биле интерпретирани како места за чување на облеката за време на капењето²⁶¹³. Во аподитериумот со фригидариум при истражувањата биле констатирани три премини. Сигурно е дека североисточниот премин бил во функција во текот на правата фаза од користењето на комплексот (Фот. 754), а југоисточниот премин од тротоарот покрај улицата *cardo* бил секундарно пробиен. Заради висинската разлика помеѓу тротоарот и подното ниво во аподитериумот прагот бил поставен повисоко и до него се стигнувало преку две скалила исклесани

²⁶⁰⁸ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 147.

²⁶⁰⁹ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 149.

²⁶¹⁰ Според Д. Кораќевиќ функција на фригидариум добила апсидалната просторија (Кораќевиќ, *Скупи*. 118). Интерпретација за којашто сметаме дека не постојат доволно аргументи.

²⁶¹¹ Јованова, СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum. 50.

²⁶¹² Кораќевиќ, *Скупи*. 106

²⁶¹³ Јованова, СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum. 48.

во еден камен блок поставен врз нивото од тротоарот (Фот. 755). Со уште еден премин лоциран во југозападниот дел од аподитериумот била воспоставена комуникација помеѓу аподитериумот и топлиот дел од комплексот. Во овој премин биле констатирани две нивоа на користење. Изнесени се претпоставки дека во одреден период можеби истовремено биле во функција североисточниот премин и пониското ниво од југозападниот премин²⁶¹⁴. Со подигањето на нивото на прагот се наметнала потребата од инсталирање на едно скалило. Според Л. Јованова овој премин бил пробиен секундарно, после излегувањето од употреба на североисточниот (Фот. 756)²⁶¹⁵. Во суштина градбата била поделена на југозападен топол дел, и североисточен студен дел од комплексот, коишто меѓусебно директно не комуницирале. Комуникацијата била преку северозападен премин во топлиот дел и југозападен премин од аподитериумот со фригидариум. Сепак, на терен не бил конзервиран никаков премин од северозападната страна на топлиот дел (Фот. 757). Притоа мора да се истакне и дека двата дела не биле конструктивно поврзани (План 117, Фот. 758). Дополнително, сметаме дека е проблематично индиректното комуницирање помеѓу студениот и топлиот дел. Во тој контекст треба да се има во предвид сериозното оштетување на сидот помеѓу овие два делови од бањата (Фот. 754, Фот. 759). Според Д. Кораќевиќ и Л. Јованова во првата градежна фаза од градбата, просторот североисточно од североисточниот премин до североисточниот периметрален сид од хореумот бил во функција на атриум (План 117, Фот. 760)²⁶¹⁶.

Градежен и конструктивен систем

Најголемиот дел од сидовите во градбата биле во *opus mixtum* со солиден квалитет. Употребени биле камења со средна големина, а како врзивно средство бил користен малтер. Во топлиот дел појасот со тули бил од најмалку четири-пет реда од тули (Фот. 761). Некои од сидовите во овој дел биле во *opus incertum* со камења и малтер. Во студениот дел, со исклучок на доворотниците од југозападниот премин во коишто биле вградени повеќе редови од тули²⁶¹⁷, појасот од тули бил со најмалку три реда од тули (Фот. 762). За истакнување е дека во оваа градба за разлика од раноримските, тулите се потенки за сметка на подебелите слоеви употребен малтер (Фот. 763). Генерално бил нанесуван слој малтер 0,04 - 0,05 m, којшто наместа достигнувал до 0,10

²⁶¹⁴ Кораќевиќ, *Скупи*. 101.

²⁶¹⁵ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 52.

²⁶¹⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 107; Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 51.

²⁶¹⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 101.

m дебелина. На неколку места било констатирано дека над темелите и во аглите биле користени поголеми камени блокови, најверојатно сполии.

Темелите во аподитериумот биле со ширина од 1,20 m, а сидните партии над темелите биле широки 0,80 m. Со исклучок на префурниумот чиешто сидови биле широки 1,00 - 1,25 m, сите останати сидови од комплексот биле со овие димензии²⁶¹⁸. Исклучок бил и доградениот лачен сид не североисточната страна, чијашто ширина изнесувала 1,00 m. Темето од лакот било повлечено кон југоисток од централно поставениот премин на оваа страна од градбата. Лачниот (апсидален) сид имал длабоки темели, а изграден бил квалитетно од камења и ретко употребувани фрагменти од тули со варов малтер како врзивно средство (Фот. 764).

Д. Кораќевиќ била со став дека поплочувањето со тули преземено како обнова на постар под во аподитериумот било истовремено со затворањето на североисточниот премин со лачниот сид. Всушност, овие градежни интервенции веројатно биле дел од поголем градежен зафат во рамки на којшто бил пробиеан југоисточниот премин, а како последица на обновата на подот се наметнала и потреба од подигање на нивото на прагот во југозападниот премин (Фот. 765)²⁶¹⁹. Во аподитериумот биле констатирани две подни подлоги. Во североисточниот било констатирано поплочување со тули поставени врз хидростатен малтер и чакал, а во југозападниот со камени плочи (Фот. 753, Фот. 762)²⁶²⁰. Поплочувањето со камени плочи се поврзувало со втората фаза од градбата²⁶²¹. Поплочувањето со тули било за 0,35 m повисоко споредено со нивото од камени плочи. Базенот или кадата (3,80 x 2,80 m) во југозападниот дел од аподитериумот била изградена од масивни камени плочи изработени посебно за таа намена (Фот. 766)²⁶²². Плочите биле поставени врз плиток темел од камења, тули и малтер со ширина од 0,80 m. Дното било поплочено со внимателно наредени бипедални тули, полиени со хидростатен малтер со мала дебелина. Како подлога за тулите била искористена маса од кршена тула, чакал и сив малтер налиена во дебелина од 0,16 m²⁶²³. Во јужниот дел од секундарно доградената североисточна апсидална просторија биле констатирани остатоци од хидростатен малтер, веројатно од подно ниво. Нивото било еднакво со нивото од тули во аподитериумот²⁶²⁴.

²⁶¹⁸ Кораќевиќ, *Скупи*. 107.

²⁶¹⁹ Кораќевиќ, *Скупи*. 118.

²⁶²⁰ Тулите имале димензии 0,50 x 0,40 x 0,03 m.

²⁶²¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 118.

²⁶²² Во североисточниот дел базенот бил поставен врз поплочувањето изведено со тули.

²⁶²³ Тулите (0,60x 0,60 x 0,05 m), биле врз подлога од кршена тула, чакал и сив малтер (Кораќевиќ, *Скупи*. 105).

²⁶²⁴ Кораќевиќ, *Скупи*. 107.

Врз сид од камења поврзани со варов малтер лоциран на околу 2,70 m од северозападниот периметрален сид од аподитериумот биле поставени шест сидани столбови (0,80 x 0,60 x 0,80 m) од тули и варов малтер. Биле изведени на меѓусебно растојание од 1,80 m (Фот. 762, Фот. 765, Фот. 766)²⁶²⁵. При истражувањата биле откривани и фрагменти од покривни ќерамиди од покривот.

Како што веќе беше споменато, во југозападниот дел од градбата биле лоцирани топлиите простории. Целата површина од подовите во топлиот дел од бањата била загревана со хипокауст. Покрај подовите, веројатно и сидовите биле исто така загревани²⁶²⁶. Во прилог на оваа хипотеза Д. Кораќевиќ ги посочила пронајдените фрагментирани тубуси²⁶²⁷. На ниво на хипокаустот, топлиот дел со два реда по четири напречно поставени сидани слободностоечки правоаголници столбови (1,00 x 0,95 m) бил поделен на три дела т.е. простории. Покрај страничните сидови во линија со столбовите во идентична техника биле изведени конструктивно поврзани столпци. Североисточно покрај сидот кон аподитериумот се наоѓал тепидариум, централно бил лакониумот, а југозападно до префурниумот бил сместен калдариумот²⁶²⁸. Целиот останат простор од хипокаустот бил исполнет со суспензури сидани со правоаголници тули (0,40 x 0,30 x 0,04) и малтер, наредени во редови на меѓусебно растојание од 1,00 m (Фот. 767). Во редовите суспензурите биле поставувани на меѓусебно растојание од 0,60 m²⁶²⁹. Единствено во делот на фурнумот суспензурите биле помасивни (0,80 x 0,80 m) на меѓусебно растојание од 0,40 m (Фот. 768)²⁶³⁰. Со тули поплочен бил и долниот под од хипокаустот врз којшто лежеле столпчињата. Врз основа на само еден интактно сочуван пример било констатирано дека помеѓу столпците и столбовите биле изведени арки од тули под коишто биле оформени канали. Идентично биле решени и растојанијата помеѓу столпците покрај југоисточниот сид и столбовите покрај нив²⁶³¹. Долен дел од арка била констатирана и помеѓу двата реда столбови во северозападниот дел од лакониумот (Фот. 769). Според Д. Кораќевиќ овој отвор (канал) служел за одведување на чадот²⁶³², и веројатно за контрола

²⁶²⁵ Кораќевиќ, *Скупи*. 103-104.

²⁶²⁶ Јованова, *СКУПИИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 51.

²⁶²⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 110. Сепак, освен ако тие не биле со правоаголна форма, треба да се има во предвид дека овие тубуси можеби биле дел од доводот и одводот на вода од кадите.

²⁶²⁸ Кораќевиќ, *Скупи*. 108.

²⁶²⁹ Кораќевиќ, *Скупи*. 110. Тука треба да се спомене дека растојанието од 1,00 m, коешто го нема во техничката документација веројатно било решено со арки.

²⁶³⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 110.

²⁶³¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 108-109. Со арки можеби биле решени и растојанијата помеѓу столбовите. Ова е оправдано решение, особено доколку се прифати хипотезата дека постоела физичка поделба на простории внатре во топлиот дел од бањата.

²⁶³² Кораќевиќ, *Скупи*. 108-109.

на температурата. При истражувањето биле констатирани сериозни оштетувања врз подот. Сепак, добиени биле информации дека бил од два реда од тули со дебелина од 0,08 m, налиени со слој хидростатен малтер со дебелина од 0,06 m.

Како и во секоја бања фурнумот од надворешната страна бил заграден со пошироки сидови. Лоциран бил централно во југозападниот дел од калдариумот, со сидовите проектиран кон надвор од линијата на југозападниот сид од калдариумот. Од трите внатрешни страни покрај сидовите биле изградени ситчиња од тули со ширина колку и тулите. Во овој дел најверојатно бил сместен казанот или некој друг резервоар за загревање на водата. Отворот (каналот) на страната од префурниумот бил изведен со камења, а кон фурнумот била изведена арка од камења и тули. Околу отворот била констатирана срушена двојна арка изведена од тули. Дното од ложиштето било изведено со плочести камења (Црт. 49, Фот. 770).

Без оглед дали постоел или не постоел директен премин помеѓу топлиот и студениот дел од бањата, сметаме дека просторот северозападно од калдариумот, т.е. местото на комуникација помеѓу овие два дела од градбата од практични причини биле покриен и затворен простор.

Градежни фази и датирање

Преземните градежни зафати беа вклучени во анализата на градбата и се вклучени во делот којшто се однесува на водоводниот и одводниот систем, заради што сметаме дека нема потреба од нивно повторување. Според Д. Кораќевиќ доцноримската терма била изградена во првите децении од 4 век (План 118)²⁶³³. Дополнителните градежни интервенции биле изведени во поскумна градежна техника и биле датирани во втората половина од 4 век. Во овој период било изведено повисокото поплочивање со тули, повисокото ниво во југозападниот премин, апсидалната просторија и пробивањето на преминот од југоисточната страна (План 119)²⁶³⁴. Д. Кораќевиќ дури претпоставила култна намена на североисточниот студен дел од бањата.

Водовод / Одвод

Североисточно од апсидалната просторија на пониско ниво биле констатирани дислоцирани фрагменти од оловни цевки. При чистење на современа јама, во еден од профилите на ниво идентично со дното од базенот во аподитериумот била откриена уште една цевка, најверојатно *in situ*²⁶³⁵. Сепак не била констатирана поврзаност со базенот. Како посигурен

²⁶³³ Кораќевиќ, *Скупи*. 118.

²⁶³⁴ Кораќевиќ, *Скупи*. 118.

²⁶³⁵ Кораќевиќ, *Скупи*. 112.

хидрофор до термите се споменува „бронзена“ цевка со правец на протегање север-југ²⁶³⁶. Со инсталирањето на водоводен канал од тубуси којшто доаѓал од покрај северозападниот од трите премини на хореумот во правец кон југозапад, биле пробиени повеќе сидови од градбата, главно во студениот дел. Овој канал под југоисточниот довратник од југозападниот премин во аподитериумот излегувал покрај надворешанта страна од северозападниот сид од топлиот дел од бањата, и скршнувал кон југоисток кон фурнумот, над којшто веројатно се наоѓал казан или некој друг резервоар со вода (План 117, План 119, Фот. 771)²⁶³⁷. Според Д. Кораќевиќ овој канал бил спроведен во последната трета фаза од функционирањето на термата. Во тоа време веројатно во употреба останал само топлиот дел од бањата²⁶³⁸.

Еден одводен канал бил констатиран под југозападниот крај од источниот преграден сид од кадата во аподитериумот. Каналот од под кадата продолжувал во правец кон исток, кадешто под тротоарот се делел на два крака (План 120).

Стратиграфија и оштетувања

Според резултатите од досегашните истражувања, бањата била изградена во рамките на обновата на населбата во 4 в., после пожарот во којшто настрадал и хореумот. Од практични причини за изградба на југоисточните сидови од аподитериумот и калдариумот како темел бил употребен југоисточниот сид од хореумот²⁶³⁹, а северозападниот сид од аподитериумот налегнал врз северозападниот ред сидани столпци. Иако без соодветни аргументи, изнесена била претпоставка за употреба на средниот ред од столпци како потпора за северозападниот сид од калдариумот на бањата.

Мала бања (Стоби, 4 в. - 5 в.)

Просторна организација и комуникации

Термалниот објект работно именуван Мала бања или Женска бања бил лоциран југоисточно од Централна базилика²⁶⁴⁰. Тезите околу тоа дека бањата била со приватен карактер – балнеум²⁶⁴¹,

²⁶³⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 112-113. Цевката била прекината со изградбата на лачниот сид (Кораќевиќ, *Скупи*. 118).

²⁶³⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 113, 120. Димензиите на тубусите од овој канал (0,65 m должина и 0,25 m дијаметар) се идентични со димензии од тубусите употребени во каналите под улицата северозападно од Базилика II.

²⁶³⁸ Кораќевиќ, *Скупи*. 120.

²⁶³⁹ Во североисточниот дел е поширок за 0,30 m од сидот под него (Кораќевиќ, *Скупи*. 100).

²⁶⁴⁰ Работното име Женска бања го добила заради накитот пронајден при пробното сондирање пред конзерваторските зафати во 1960 година.

²⁶⁴¹ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 290.

се чинат оправдани од неколку причини. Како основни аргументи треба да се земат релативно недефинираниот периметар, и малата ширина на сидовите од топлиот дел. Дополнително, и покрај тоа што ориентацијата со насока југозапад-североисток кореспондира со ориентацијата на другите градби, доколу се прифати мислењето дека помеѓу Централна базилика и Цивилна базилика се протегала улица, работно наречена *Via Erigon (Vicus Polycharmos)*, се чини дека ова градба била поставена врз дел од улицата. Со ваквата постравеност на бањата се проблематизира и претпоставеното протегање на улица којашто поминувала југоисточно од т.н. Машка бања. Во рамки на градбата биле идентификувани аподитериум, кадариум и уште неколку помошни простории (План 121, Фот. 772). Според Ј. Петровиќ бањата вклучувала и просторија за потење²⁶⁴². Кадариумот го чинеле двете југоисточни простории со апсиди на југозапад (Фот. 773), а северозападната просторија со када под којашто не бил спроведен системот за подно греење можеби треба да се интерпретира како тепидариум (Фот. 774).

На северозападната страна Мала бања имала премин којшто водел директно до аподитериумот (Фот. 772, Фот. 775). Просторијата којашто завршува апсидално, на северозапад од аподитериумот, била интерпретирана како фригидариум (Фот. 776). Тоа е најголемиот базен во рамки на градбата, а од аподитериумот бил преграден со подсид од тули и малтер. Во иста техника биле изведени и трите стапалки од скалите коишто воделе до него. На северозападниот и на југоисточниот крај од југозападниот сид од аподитериумот постоеле два премини. Северозападниот премин водел кон првата од трите простории со апсиди на југозападната страна (тепидариум?), (Фот. 772). Во апсидалните делови биле сместени базени – кади за капење. Сочувана била само кадата во оваа просторија, а нема податоци за тоа дека подот и бил загреван. Кадата била изведена на идентичен начин како и во фригидариумот, т.е. со преграда – подсид изведен од тули и малтер. Покрај југоисточниот раб од просторијата оваа преграда била прекината, а во продолжение недостига поплучувањето. Ова оштетување било последица на пропаѓањето на поголемиот југоисточен дел од комплексот при земјотрес. Кон северозапад од неа постоела комуникација со уште една мала правоаголна просторија (Фот. 775, Фот. 777). Заради оштетувања во двете останати простории со подно греење останува нејасна комуникацијата до нив (Фот. 773, Фот. 775). Иако мора да се истакне дека нема многу простор за погрешно интерпретирање. Во лачниот сид – апсида од средната просторија биле сочувани страничните делови од каналот -

²⁶⁴² Петровиќ, “Ископавање у Стобима.” 86.

арката преку којашто топлиот воздух се воведувал под нејзиниот под и под подот од просторијата југоисточно од неа (Фот. 773). Со оглед на ограничениот простор во средната од трите простории со апсиди на југозапад, префурниумот, фурнумот и котелот - резервоар за загревање на водата, би требало да се бара на просторот југозападно од неа. Во дел од публикуваната техничка документација југозападно од лачниот сид и била претставена правоаголна структура, најверојатно фурнумот (План 121). Во контекст на системот за комуникација и подно греење, останува нејасна ситуацијата со каналот лоциран во сидот помеѓу југоисточната просторија со подно греење и јужната просторија од градбата. На неговото дно се наоѓаат камења и малтер, податок што можеби упатува на секундарно затворање на каналот. Во тој контекст треба да се земе во предвид и прекилот во југозападниот сид од јужната просторија. Конзервацијата во тој дел е помалку збунувачка, заради тоа што од северозападна страна е хипокаустот, а на југоисток од каналот се наоѓал подот од јужната просторија (Фот. 772, Фот. 778).

Преку југоисточниот премин во југозападниот сид од аподитериумот постоела комуникација преку еден коридор. На југозапад од коридорот постоела комуникација кон јужната просторија од градбата, а на југоисток коридорот се проширувал во мала правоаголна просторија (Фот. 772, Фот. 779). Од таа просторија кон југозапад бил лоциран уште еден премин кој најверојатно водел кон надвор или кон друг дел од комплексот, а на североисток била лоцирана уште една просторија под чијшто југозападен раб бил констатиран одводен канал (Фот. 780).

Во правец кон северозапад, т.е. кон североисточниот сид од Централна базилика од аутопсија било констатирано постоење на сид. Овој сид не се спојувал со североисточниот сид од бањата и се протегал косо (Фот. 776, Фот. 774). Немаме информации за хронолошките односи и функцијата на овој сид. Не е јасно дали станува збор за сид од друга градба или пак бил изграден со цел да се блокира визуелната комуникација кон аподитериумот од бањата.

Градежен и конструктивен систем

Малата бања била изградена во *opus incertum* со користење на камења и варов малтер. Тули веројатно биле констатирани во довратниците од северозападниот премин во југозападниот сид од аподитериумот и во преминот помеѓу просторијата југозападно од фригидариумот и просторијата со сочувана када (Фот. 774). Тули биле констатирани и во преградите со коишто биле оформени двете сочувани кади во рамките од комплексот. Преградниот сид помеѓу просториите со подно греење биле целосно изведени со тули (Фот. 773). Во него на ниво на хипокаустот со три сидани столпци биле оформени четири канали коишто во горниот дел завршувале лачно (Фот. 781). Преку

нив циркулирал топлиот воздух низ хипокаустот. Зачудува хетерогеноста на материјалите користени за суспензурите (Фот. 773). Со тули бил изведен и каналот којшто го спроведувал топлиот воздух од префурниумот. Констатирани биле столпчиња од кружни тули, од квадратни тули но и вертикално поставени керамички цевки. Цевките, слично како и повеќе столпчиња од кружни тули биле поставени врз квадратни тули. Иако се насетуваат четири редови, разликите и лошата организација на суспензурите може да се интерпретира или како резултат на секундарни поправки или како користење на реупотребен материјал. Во средината од аподитериумот била сочувана база или долен дел од столбец ѕидан со тули.

Подовите во сите простории биле поплочени со камени плочи. Со исклучок на просторијата со сочувана када и таа северозападно од неа, кадешто за подовите биле употребени правилно обработени правоаголни плочи од сив шкрилец, во сите останати биле користени плочи од песочник. Сепак, треба да се има во предвид дека ова толкување е изведено врз основа на конзервацијата.

Архитектонска декорација

Не располагаме со информации за евентуално постоење на архитектонска декорација. Единствено во јужната просторија од градбата од аутопсија е констатиран еден кемпфер капител (Фот. 778).

Градежни фази и датирање

Малата бања била изградена во 4 в. и во неа биле констатирани две градежни фази. Втората фаза била хронолошки определена во 5 век²⁶⁴³. Во рамките на првата градежна фаза биле изградени аподитериумот и фригидариумот, а топлиот дел од бањата, трите простории во југозападниот дел за загревање на подовите биле доградени и биле во функција со втората фаза од градбата.

Водовод / Одвод

Не располагаме со информации за начинот на којшто водата циркулирала низ градбата. Одводен канал се протегал паралелно покрај југоисточниот периметрален ѕид од источната просторија (Фот. 780). Иако можеби сосема ирелевантно, каналот спроведен кон градбата во салата од Градба со арки се наоѓал во иста насока со бањата²⁶⁴⁴.

Стратиграфија и оштетувања

²⁶⁴³ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 210.

²⁶⁴⁴ Terminus ante quem за изградбата на објектот со нејасна намена во рамки на салата од градба со арки била некрополата со гробови од типот тегули на две води датирани во втората половина од 4 век (Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II*. 44).

Како што беше споменато и претходно, градбата несомнено била сериозно оштетена од земјотрес (Фот. 772, Фот. 774, Фот. 776). Не располагаме со информации за нејзино санирање после земјотресот²⁶⁴⁵.

Ѓ. Мано-Зиси споменува постоење на апсидални структури со нејасна хронолошка идентификација под бањата. Тие структури биле темелени врз карпа²⁶⁴⁶.

Термален комплекс (Bargala, 5 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Комплексот кој го чинат малата и големата бања бил лоциран во правец кон запад и југозапад од Епископската резиденција покрај северозападен бедем. Иако термите се протегале на релативно лимитиран простор, според интерпретацијата од истражувачите, во нив биле констатирани аподитериум, фригидариум со еден голем базен, тепидариум со два помали базени, судаториум со еден базен и калдариум со два базени (План 122, Фот. 782)²⁶⁴⁷. Кон аподитериумот воделе два премини, потесниот бил на североисточната страна, а поширокиот на југоисточната страна. Вториот бил секундарно затворен²⁶⁴⁸, веројатно заради отвореноста кон плоштадот и предната страна на Големата базилика (Фот. 783).

Фригидариумот бил директно поврзан со аподитериумот (Фот. 784). Комуникацијата помеѓу просториите била по редослед како и што беа наведени, со тоа што секоја просторија преку еден премин комуницирала со следната. Исклучок бил аподитериумот, кој во постарата фаза преку уште еден премин комуницирал со просторот на плоштадот, додека помеѓу југозападниот периметрален ѕид и фригидариумот постоел уште еден премин кој водел кон уличка (Фот. 783). Уличката помеѓу големата бања и бедемот скршнувала кон североисток и водела помеѓу големата бања и бедемот, се до малата бања (Фот. 785)²⁶⁴⁹. Од аподитериумот кон северозапад се преминувало кон тепидариумот (Фот. 786), од каде на југоисток се преминувало кон судаториум (Фот. 787), од каде на североисток се стигнувало до последната просторија т.е. калдариумот (Фот.

²⁶⁴⁵ Тезите за еден подоцен земјотрес којшто со голема веројатност го погодил *Stobi* се релативно често експлоатирани при интерпретирањето на разни појави и процеси во населбата. За нивен краток преглед види (Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 432, заб. 13).

²⁶⁴⁶ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 210.

²⁶⁴⁷ Звонко Белдедовски и Трајче Нацев, “Новооткриен термален објект во Баргала,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (2006), 291.

²⁶⁴⁸ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 131, 139.

²⁶⁴⁹ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 300-301.

788). Североисточно од калдариумот во друга просторија и на пониско ниво се наоѓал префурниумот (Фот. 785, Фот. 789). Малата бања била лоцирана северно од големата, непосредно пред влезот во Кула 5 (помеѓу главната порта и северната аголна кула), (План 122, Фот. 782, Фот. 785, Фот. 790). Станува збор за две мали простории коишто зафаќале мала површина со димензии 4,55 x 3,00 m.

Во делот помеѓу Мала и Голема бања од една страна и апсидалната сала на епископската резиденција била лоцирана една повеќенаменска просторија (Фот. 785)²⁶⁵⁰. Преминот кон просторот пред префурниумот се наоѓал на северозапад, помеѓу Мала и Голема бања (Фот. 782, Фот. 790), а преминот до и од малата бања бил на североисток²⁶⁵¹.

Градежен и конструктивен систем

Голема бања

Сидовите на градбата биле изградени од речен камен, тули, поврзани со варов и хидростатен малтер, а меѓу рушевините биле откривани и обработени камења од бигор и остатоци од дрвени конструкции²⁶⁵². Темелните партии биле во *opus caementicum*, сидовите во *opus incertum*. Тули биле употребувани во подовите, во арките и во преградните ситчиња на кадите²⁶⁵³.

Заради справување со масата на сводот над базенот од фригидариумот, покрај преминот кој водел кон северозапад т.е. кон надвор од термата и покрај преминот кон тепидариумот, во сидната маса биле вклопени столпци (Фот. 786). Подот на аподитериумот бил од камени плочи со црвеникава боја (бреча) фундирани врз субструкција од речни камења и хидростатен малтер²⁶⁵⁴. Во североисточниот сид биле лоцирани две полукружни ниши. На северозапад се наоѓал најголемиот базен во рамки на бањата, тој од фригидариумот. На југоисток, од аподитериумот бил одделен со две пристапни скалила изградени од тули (Фот. 784). Дното и сидовите од базенот имале облога од камени плочи. Како врзивно средство и за тулите и за камените плочи бил употребен хидростатен малтер. Одводен отвор се наоѓал во северозападниот дел од базенот. За издвојување е податокот дека во полукружниот сид над фригидариумот бил лоциран прозорец, веројатно

²⁶⁵⁰ Звонко Белдедовски, “Префурниум на големата бања и мала бања од Баргала,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 367; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 130. Служела како магацински простор, како простор за складирање на дрво и други материјали и како простор за приготвување на храна.

²⁶⁵¹ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 376.

²⁶⁵² Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 292, 293, 295.

²⁶⁵³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 101;

²⁶⁵⁴ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 291-292. Според истражувачите, аподитериумот и фригидариумот се загревале со мангали (Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 136).

бифора поделена со едно мено²⁶⁵⁵. Мено од андезит и прозорско стакло било пронајдено и во тепидариумот. Веројатно прозорецот-бифора бил лоциран над поголемиот северозападен базен во калдариумот, а дел од прозорец бил идентификуван и над југоисточниот базен.

Подовите и на тепидариумот и на дната од двата базени биле од камени плочи во хидростатен малтер (Фот. 786, Фот. 787). Со тоа што подовите во базените и облогата исто како и во базенот во фригидариумот биле од обработени правоаголни камени плочи²⁶⁵⁶. Во северозападниот поголем базен бил сочуван и дел од облогата со камени плочи аплицирана врз страничните сидови од базенот. Приодите до базените во тепидариумот, исто како и кај фригидариумот биле преку скалесто сидани прегради од тули и хидростатен малтер, обложени со црвеникави камени плочи. Во северозападниот дел од базенот во фригидариумот на ниво на дното се наоѓал испуст за вода која се спроведувала до главниот одводен канал под улицата *Via Intervalum*²⁶⁵⁷. На висина на дното на поголемиот северозападен базен во тепидариумот и во југозападниот сид од помалиот североисточен базен биле евидентирани отвори за одведување на вода, а на истата страна само повисоко ниво бил сочуван дел од тубус за довод на вода. Од помалиот базен, чиешто дно се наоѓало на иста висина со нивото на подот во просторијата, водата истекувала по подот, преку канал врежан во прагот кон аподитериумот, од кадешто во правец кон југогозапад истекувала низ северозападниот премин кон аподитериумот²⁶⁵⁸. Во рушевините при истражувањето на аподитериумот и генерално во целата бања биле пронајдени голем број од тубуси и фрагменти од системот за довод на топла вода²⁶⁵⁹. Во контекст на системот за загревање на подот, во северозападниот сид од тепидариумот била лоцирана арка, во функција на одведување на чадот кој доаѓал од горењето. Овој канал започнувал од под прагот помеѓу судаториумот и тепидариумот (долг 2,00, широк 1,00 m), (Фот. 786, Фот. 791)²⁶⁶⁰. Според тоа, хипокасутот со сигурност се протегал под калдариумот, судаториумот, а под североисточната половина од тепидариумот бил спроведен еден засводен канал со којшто и завршувал системот за загревање на подовите и сидовите²⁶⁶¹. Подот во судаториумот бил од тули, хидростатен малтер и камени плочи

²⁶⁵⁵ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 292.

²⁶⁵⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 97, 98.

²⁶⁵⁷ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 97.

²⁶⁵⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 99.

²⁶⁵⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 98, 99.

²⁶⁶⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 101. Сводната конструкција била изведена од камена, а единствено на краевите каналот завршувал со арки од тули.

²⁶⁶¹ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 136.

поставени врз носачи. Носачите на подот коишто биле лоцирани покрај сидовите биле целосно сидани од кружни или правоаголни тули со различни димензии. Додека останатите биле од керамички цевки исполнети со малтер и кружни или правоаголни тули, идентично како и столпчињата во калдариумот (Фот. 792)²⁶⁶². Врз столпчињата биле поставени масивни бипедални тули, прекриени со хидростатен малтер, па уште еден слој од тули со помали димензии, исто така прекриени со хидростатен малтер врз којшто било изведено поплочување со камени плочи²⁶⁶³. Единствено на југоисточната страна бил лоциран полукружно заграден простор со издигнато седиште или под, целосно изградено од тули и малтер²⁶⁶⁴. Оваа просторија имала и систем за загревање на сидовите изведен од тули и вертикално поставувани тегули со облога од камени плочи. Топлиот воздух од хипокаустот циркулирал низ празнините. Овој систем за загревање на сидовите се протегал покрај југозападниот, североисточниот и северозападниот сид до висина од 0,60 m и ширина од 0,25 – 0,30 m. Во просторијата биле пронајдени и мали цилиндрични керамички елементи, најверојатно дел од системот за загревање на сидовите²⁶⁶⁵. Во долните зони од сидот над нивото на прагот помеѓу судаториумот и калдариумот биле изсидани полукружни арки коишто обезбедувале циркулација на топол воздух под подот во правец од калдариумот кон југозапад. Арките почивале врз масивни сидани столпци со коишто биле формирани три (според Т. Нацев четири) канали за циркулирање на топлиот воздух низ системот за подно греење²⁶⁶⁶. Централниот канал под прагот од преминот помеѓу калдариумот и судаториумот бил правоаголен, а страничните по два на двете страни од централниот биле засводени и секундарно затворени (Црт. 50, Фот. 793)²⁶⁶⁷. Комплексот од големата бања на североисток завршувал со калдариум со два базени лоцирани на северозападната и југоисточната страна. Тој на југоисточната страна бил со полукружна, а другиот со правоаголна форма (Фот. 794). Подот од камени плочи со црвена и сива боја бил поставен врз слој малтер нанесен врз помали тули, кои пак лежеле врз друг слој малтер

²⁶⁶² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 102.

²⁶⁶³ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 135.

²⁶⁶⁴ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 135.

²⁶⁶⁵ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 295; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 135.

²⁶⁶⁶ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 296; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 134, сл. 9. Во првата публикација се споменува дека арките биле над подот и за циркулација на пареата, а во втората под подот и за циркулација на воздух како дел од системот за подно греење. Во монографијата од Т. Нацев во делот на арките над подот циркулирал топлиот воздух, а помеѓу столпците врз коишто се потпирале под подот циркулирал топлиот воздух од хипокаустот (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 100, 101). На страна 102-103 каналите имале функција да го спроведуваат топлиот воздух кој доаѓал од префурниумот. Две од арките биле затворени при обновата на бањата.

²⁶⁶⁷ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 134.

којшто пак покривал масивни бипедални тули (0,62 x 0,51 x 0,04). Овие масивни тули со четирите агли лежеле врз сидани столпци од квадратни и кружни тули и керамички цевки – *tubi*, поставени врз површина од камења нивелирана со слој од хидростатен малтер и тули исто како и во случајот на судаториумот²⁶⁶⁸. Керамичките цевки имале прстенесто задебелени рабови на краевите и биле исполнети со хидростатен малтер. Хипокаустот се протегал и под кадите. Во северниот сид на југоисточната када на ниво на подот биле вградени два „отвори“ коишто служеле за довод на топол воздух непосредно под кадата²⁶⁶⁹. Системот за загревање на сидовите бил изведен од вертикално поставени тегули и тули и спроведен до сидовите од базените, но и во југозападниот сид кон судаториумот²⁶⁷⁰. Сидовите и дната од кадите имале облога од камени плочи²⁶⁷¹. Во северозападната правоаголна када во системот за затоплување на сидовите биле употребени хоризонтални редови од цилиндрични керамички елементи, прицврстувани за сидовите со долги железни „Т“ клинови²⁶⁷². Двата базени имале облоги од камени плочи. Двете кади на нивото на подовите имале вградено по една оловна цевка за истек на вода²⁶⁷³. Од југоисточната када водата се слевала во одводниот канал којшто од фонтаната до цистерната под плоштадот водел во правец кон југозапад накај улицата²⁶⁷⁴.

Префурниумот бил изведен со длабок свод од тули и хидростатен малтер лоциран на североисточната страна, со цел што е можно поголемо скратување на растојанието од огништето до хипокаустот под калдариумот (Фот. 785, Фот. 789)²⁶⁷⁵. Подот од огништето бил изграден од тули и хидростатен малтер. Огништето било засведено и изведено од тули и малтер во техника на испуштање на редови. Лоцирано било непосредно под нивото на дното од т.н. казан, резервоар или печка на североисточната страна од калдариумот²⁶⁷⁶. Врз сидовите од калдариумот била сочувана облога од хидростатен малтер, што истражувачите ги упатило на размислување дека во тој дел се

²⁶⁶⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 102. На истото место види и за димензиите на градежните елементи.

²⁶⁶⁹ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132-133. Веројатно тоа се истите арки по должина на североисточниот сид, по две наспроти југоисточната и северозападната када (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 101).

²⁶⁷⁰ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 133-134.

²⁶⁷¹ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 134.

²⁶⁷² Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 134.

²⁶⁷³ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 297; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 134.

²⁶⁷⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 103.

²⁶⁷⁵ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 298; Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373.

²⁶⁷⁶ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132. Истражувачите тука го користат термин хипокауст наместо калдариум, што внесува мала забуна (Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 297).

наоѓал резервоарот (1,50 x 2,00 m) во којшто се загревала водата (Фот. 795)²⁶⁷⁷. Идентификуваната печка имала двојни сидови изградени од фрагментирани тули и дебел слој од хидростатен малтер²⁶⁷⁸. Сидовите на североисточната страна биле двојни и помасивни во однос на останатите заради поефикасна топлотна изолација. Водата се спроведувала до базените преку систем од керамички и оловни цевки. При истражувањето на огништето биле пронајдени парчиња од стопено олово, веројатно дел од таа водоводна инсталација. Северозападно и југоисточно пред резервоарот, во аглите помеѓу него и базените биле оставени отвори за топол воздух²⁶⁷⁹.

Таваните од тепадариумот, судаториумот и калдариумот биле засводен со обработени бигорни камења²⁶⁸⁰. Водата до поголемиот базен се носела преку откриената цевка од тубуси којашто се протегала преку западниот сид (Фот. 796)²⁶⁸¹.

Големата бања била покриена со тегулите наоѓани низ рушевините во текот на истражувањата.

Мала бања

Подот на двете простории од малата бања бил од масивни (бипедални) тули врз коишто бил ставен слој малтер, кој воедно бил подлога за камените плочи. Во првата североисточна просторија не било забележано камено поплочување. Подовите на двете простории биле загревани преку хипокауст од вградени цилиндрични керамички цевки со кружни или правоаголни отвори на страните (План 122, Црт. 51, Фот. 790)²⁶⁸². Во првата т.е. североисточна просторија тубусите биле со половична висина во однос на тие во југозападната просторија, високи 0,25 наместо 0,50 m, а на краевите сите завршувале со прстенесто задебелување. Тие биле фундирани врз набиена земја со камења и биле идентични со тие во Големата бања²⁶⁸³. На југозападната, југоисточната и североисточната страна бањата била заградена со сидови од речни и песочни камења поврзани со калов малтер во *opus incertum*. Во југозападниот сид биле употребени и тули²⁶⁸⁴. Сидовите од малата бања биле изградени: меѓусебно поврзаните североисточен и југоисточен сид од речни и

²⁶⁷⁷ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 297-298; Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373.

²⁶⁷⁸ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132.

²⁶⁷⁹ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 374; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132, сл. 5, 133, сл. 6, сл. 7.

²⁶⁸⁰ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 294, 297.

²⁶⁸¹ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 293-294.

²⁶⁸² Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁶⁸³ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 377; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁶⁸⁴ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 137.

приделкани камења поврзани со варов малтер и со облога од глина врз која што бил аплициран хидростатен малтер, а северозападниот од плитарни тули поврзани со жолта глина и со облога од два слоеви на глина²⁶⁸⁵. Последниот од внатрешната страна бил обложен со тегули врз кои била нанесена квалитетна жолтеникава глина со површинска облога од хидростатен малтер. И југозападниот сид имал облога од тегули премачкани со хидростатен малтер. Тегулите биле прикачувани за сидовите со железни „Т“ клинци. Со хидростатен малтер биле премачкани и внатрешните страни на останатите сидови²⁶⁸⁶.

Фурнумот или печката за загревање на водата се наоѓала во југозападниот дел, врз којшто се наоѓала структура од којашто бил останат само полуцилиндричен дел во форма на „казан“ (0,60 ширина x 1,20 m висина), (Фот. 797). Веројатно на ова место бил поставен сад за затоплување на вода²⁶⁸⁷. Во јужниот агол на поголемата просторија се наоѓал правоаголен резервоар изграден од печени тули (0,80 x 0,65 x 1,10 m) со облога од хидростатен малтер. Оваа структура била идентификувана како када. Изградена била од тули поврзани со хидростатен малтер, а нејзиниот југоисточен сид имал облога од тегули премачкани со хидростатен малтер (Фот. 798). Во западниот агол на ниво на дното постоел испуст за вода, а отвор (0,25 x 0,25 m), веројатно заради затоплување бил откриен и во североисточниот сид под подот²⁶⁸⁸. Одведувањето на отпадните води од топлата просторија било преку оловна цевка на нивото на висечкиот под лоцирана во „југозападниот“ агол²⁶⁸⁹. На највисокото ниво во сидот биле вградени две оловни цевки, а кон југоисток се наоѓало правоаголно корито. Цевките биле засидани со коритото. Со првата цевка биле поврзани коритото со ладна вода и цилиндричниот простор, со втората било поврзано коритото за ладна вода и кадата, а со трета цевка биле поврзани цилиндричниот дел и кадата²⁶⁹⁰. Сепак, мора да се истакне дека овој дел од термалниот комплекс имал сериозни нејаснотии. Најпрво тоа се локацијата пред влезот во кула, големината и комуникациите со околината т.е. релативната отвореност, но и не докрај

²⁶⁸⁵ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 374-375; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 136-137. Според Т. Нацев југоисточниот и североисточниот сид не биле конструктивно поврзани (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 107).

²⁶⁸⁶ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 375; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 108; Трајче Нацев, “Конзерваторско-реставраторски работи на објектот Мала терма на археолошкиот локалитет Баргала, Горен Козјак,” *Археолошки информатор* бр. 1 (2017), 143; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 137.

²⁶⁸⁷ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 375; Нацев, “Конзерваторско-реставраторски работи.” 143; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 137.

²⁶⁸⁸ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 377; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 109; Нацев, “Конзерваторско-реставраторски работи.” 143; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁶⁸⁹ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁶⁹⁰ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 375, 376, сл. 12, 377, сл. 13; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 137.

објаснетата циркулација на водата од аспект на висините. Иако според истражувачите станува збор за бања со када за една индивидуа²⁶⁹¹, не треба да се отфрла и можноста дека станува збор за помошна постројка со преливници во контекст на ефикасно опслужување на капацитетите на Голема бања и контрола на температурата на водата. Во овој контекст може да се каже дека според висините, дното на кадата во малата бања се наоѓа на релативно исто ниво со нивото на подот во калдариумот, а базените биле пониски од тој под. Како контрааргумент за претпоставката за намена како помошна постројка е постоењето на хипокауст. Додатно, со оглед на приодот до бањата од страната на епископската резиденција, и лоцирањето на самата бања, при што бил блокиран преминот кон кулата, може и да се интерпретира како приватна бања за црковни лица²⁶⁹².

Фурна била откриена во просторијата североисточно од калдариумот на големата бања. Била изградена од тули и фрагменти од тегули, камења се употребени во делот околу отворот, со квалитетна жолтеникава глина употребена како врзивно средство, но и како облога (Фот. 799). Во северозападната и предната југозападна страна од калотестиот дел имала два мали кружни отвори за одведување на чад и топлина²⁶⁹³. Подот на фурната бил поплочен со тули²⁶⁹⁴. Сепак, со оглед на споменувањето на насип од сива и жолтеникава земја, помешан со гареж, јаглен и пепел, нагорени животински коски, градежни тули, фрагменти од тегули, јагленисани дрва подготвени за ложење како и јагленисани фрагменти од дрвена резба, се добива впечаток дека вистинскиот под кој коинцидира со фурната бил на повисоко ниво²⁶⁹⁵, и дека поплочувањето со тули одговарало на фазата пред големиот пожар којшто ја зафатил населбата. На истражениот простор биле пронајдени и фрагменти од мермерни скулптури и релјефна плоча од римскиот период²⁶⁹⁶.

Архитектонска декорација

На просторот североисточно од калдариумот, во слојот од рушевини биле пронајдени остатоци од ѕидно сликарство²⁶⁹⁷.

Градежни фази и датирање

²⁶⁹¹ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 374; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 136.

²⁶⁹² Со сличен став бил и И. Микулчиќ, со тоа што оди и чекор подалеку и смета дека тоа била бања за самиот епископ (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 68).

²⁶⁹³ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 368.

²⁶⁹⁴ Не е јасно дали податокот се однесува на дното на ложиштето или на подот на просторијата. Подот на просторијата пред ложиштето бил од тули и хидростатен малтер (Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373).

²⁶⁹⁵ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 369-370. Дрвената резба И. Микулчиќ смета дека била депонирана и спремна за ложење на печките во термалниот комплекс (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 66).

²⁶⁹⁶ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 66, 68.

²⁶⁹⁷ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 300; Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373.

Градбата била подигната во 4-5 в., а евидентирана била само една поголема обнова. Малата бања била изградена на крајот од 5 в. или почетокот од 6 век²⁶⁹⁸. Првиот и поголем премин кој од југоисток водел кон аподитериумот бил секундарно затворен и покрај југозападниот, североисточниот и југоисточниот раб биле поставени платформи или седишта²⁶⁹⁹. Уште една платформа била подигната по средината на просторијата, паралелно со базенот од фригидариумот (Фот. 783, Фот. 784).

И во делот пред префурниумот била изведена интервенција со цел намалување на димензиите на ложиштето, при што од засводена добило правоаголна форма (Фот. 789)²⁷⁰⁰. Исто така, два од петте засводени канали помеѓу калдариумот и судаториумот биле затворени. Констатирани биле и аргументи во контекст на потенцијална обнова на кадите во калдариумот и непосредно удвојување на надворешните сидови од калдариумот и огништето²⁷⁰¹. Во првата фаза подовите на судаториумот и на калдариумот биле на повисоко ниво, а вертикалните тубуси не биле исполнети со хидростатен малтер²⁷⁰².

Во рушевините на аподитериумот и на просторот околу префурниумот биле пронајдени монети од Јустинијан (527-565) и Јустин II (565-578)²⁷⁰³. Бањата била во функција во текот на 5 в. и 6 в., со можност на просторот да постоела градба со термален карактер уште во текот на 4 век²⁷⁰⁴. Функционирала до крајот од 6 в. или можеби почеток на 7 век²⁷⁰⁵. Просторот североисточно од префурниумот бил поделен со сид од камења поврзани со калов малтер со правец југоисток-северозапад, при што меѓу нив бил оставен премин²⁷⁰⁶. Во просторијата за ложење во комплексот од Големата бања, после излегувањето од употреба била изградена е масивна фурна за леб, месо и

²⁶⁹⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 65, 105. Сепак, со оглед на сличноста на употребените градежни материјали прашање е дали може да се прифати поголема хронолошка разлика помеѓу подигањето на бањите. Единствено ако малата бања не била подигната при обновата на големата бања, но нема податоци за разлики во употребените градежни материјали во хипокасутот на големата бања при подигањето и при обновата.

²⁶⁹⁹ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 292; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 96; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 139.

²⁷⁰⁰ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132, 139.

²⁷⁰¹ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 139; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 105, сл. 108.

²⁷⁰² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 105-106.

²⁷⁰³ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 292, 298; Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 373; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁷⁰⁴ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 378; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 139.

²⁷⁰⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 106.

²⁷⁰⁶ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 367

други прехранбени продукти (Фот. 799)²⁷⁰⁷. Датирана била на крајот од 7 в. или почетокот од 8 век²⁷⁰⁸.

Водовод / Одвод

Водоснабдувањето на двете бањи веројатно било од цистерната североисточно до апсидалната сала на резиденцијата²⁷⁰⁹. Што се однесува до големата бања, оваа теза била изнесена врз база на локацијата на отворот видлив во североисточната фасада од кадариумот (Фот. 796)²⁷¹⁰. Протегањето на оваа цевка било евидентирано и во долните ѕидни партии од апсидалната сала од епископската резиденција²⁷¹¹.

²⁷⁰⁷ Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 130.

²⁷⁰⁸ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 368; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 121; Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 276-277.

²⁷⁰⁹ Белдедовски и Нацев, “Новооткриен термален објект.” 300; Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 378; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 138.

²⁷¹⁰ Белдедовски, “Префурниум на големата бања.” 372, сл. 6, 373; Белдедовски, Петковски, и Нацев, “Топлотна инсталација.” 132.

²⁷¹¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 104.

5.1.3. Градби со економска намена

5.1.3.1. Производствена и преработувачка намена

Работилница за стакло (Bargala, втора пол. 6 в. - поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Комплексот од простории пред и во кула 7 е идентификуван како работилница за преработка на стакло. Во самата кула била пронајдена печката за топење на стакло (Црт. 52, Фот. 800). Со откривањето на комплекс простории со ваков карактер, само се дополнува сликата за улогата на епископиумот лоциран во северниот дел од населбата. Овој комплекс претставувал еклатантен пример за позицијата и улогата на црквата во доцноримскиот период. Според Т. Нацев, до средината од 6 в. т.е. до нивната пренамена, овие простории биле дел од раскошниот аранжман на Епископската резиденција²⁷¹².

Печката била откриена во контекст којшто настрадал во пожар со исклучително висока температура²⁷¹³. Идентификацијата на намената на печката и на целиот комплекс како работилница за стакло била изведена врз основа на бројните фрагменти од садово и прозорско стакло, но и полуфабрикати од стакло и стаклена паста, како и заради откриениот калап за чинија, т.н. керамички лули и фрагментите од цевки за дување на стакло (Фот. 801)²⁷¹⁴. Несомнено е дека шесте пити од стаклена паста во разни бои со дебелина од 2-3 см пронајдени во ѓаконикот (малата северозападна просторија на големата базилика) може да се стават во контекст на активноста на оваа работилница²⁷¹⁵.

Во градбата се влегувало од југозападен правец директно од улица, а од таму во правец кон североисток се преминувало директно кон кулата во којашто била сместена печката (Фот. 802). Во средината на делот пред кулата било лоцирано отворено огниште²⁷¹⁶. Пред источното засилување на бедемот било пронајдено големо количество на вар.

Градежен и конструктивен систем

²⁷¹² Trajče Nacev, "The Winery of the Late Antique City of Bargala," во *Folia Archaeologica Balkanica*, vol. II (Skopje: Faculty of Philosophy - Skopje, Institute of Art History and Archaeology, 2012), 414. Дури две третини од комплексот на резиденцијата добиле економска функција т.е. биле пренаменети за складирање, преработка и производство (производство на вино, на стакло, на леб и преработка на железо).

²⁷¹³ Атанасова и Нацев, "Новооткриена работилница." 108.

²⁷¹⁴ Атанасова и Нацев, "Новооткриена работилница." 114-115.

²⁷¹⁵ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46.

²⁷¹⁶ Атанасова и Нацев, "Новооткриена работилница." 110.

Преградниот сид од просторијата пред кулата бил изграден од камења поврзани со калов малтер, а во останатите сидови бил користен варов малтер²⁷¹⁷. Покрај сидовите на југоисточната и југозападната страна од северозападната просторија биле сочувани подсидувања од камења и калов малтер широки 0,60 m и 0,40 m соодветно²⁷¹⁸.

Во долниот дел од страничните сидови била сочувана облога од хидростатен малтер. На североисточната страна два од сидовите биле доградени до две масивни правоаголни засилувања на бедемот (Фот. 803). Подот во југоисточната просторија во делот кај контрафорите бил од камени плочи, а претпоставено било постоење на поплочување со правилно редени тули, во голем дел отстранети (Фот. 802). Што се однесува до изведбата на подот во северозападната просторија, врз него било посветено внимание во контекст на негова соодветна изолација (Фот. 802). Најпрво бил нанесен слој од жолта земја којашто честопати била употребувана и како врзивно средство во сидови, а врз него била изведена нивелација со црвена земја, врз којашто пак била изведена облога од хидростатен малтер. При истражувањето во просторијата биле откриени интензивни траги од горење со јагленисани греди, фрагментирано стакло и градежна керамика²⁷¹⁹.

Градбата била покриена со тегули и имбрекси²⁷²⁰.

Печката за топење на стакло била лоцирана во самата кула североисточно од претходно опишаните простории. Основата на печката била правоаголна (1,90 x 1,60 m), фундирана врз фрагментирана градежна керамика врз која што бил насипан слој од глина. Изградена била од камења и сполии поврзани со калов малтер²⁷²¹. Над правоаголното ложиште се наоѓала калотестата комората со дијаметар од 1,25 m (Црт. 52)²⁷²². Во североисточниот дел постоел елипсовиден таложник за стопеното стакло. Во непосредна близина била откриена кружна јама чиешто сидови биле зајакнати со запечена кал. Во јамата било пронајдено отпадно фрагментирано стакло, исто како и во северниот и во западниот агол (веројатно на кулата). Во западниот агол бил складиран и кварцен песок, а јужно од печката во самиот агол на кулата била лоцирана платформа од правилно наредени керамички плочи (0,70 x 0,70 m)²⁷²³.

²⁷¹⁷ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 108, 110.

²⁷¹⁸ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 111.

²⁷¹⁹ Во контекст на непостоењето на премин кон северозападната просторија и наоѓањето на греди и стаклени предмети во една релативно мала просторија, може да се претпостави постоење на втор кат.

²⁷²⁰ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 110.

²⁷²¹ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 22.

²⁷²² Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 112.

²⁷²³ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 114.

Во југозападниот и северозападниот сид на кулата секундарно било изведено отворање на сидната маса, веројатно заради потребите од преработка на стакло²⁷²⁴.

Градежни фази и датирање

Просторијата пред преминот во кулата била секундарно преградена со сид изведен во техника на сувозид²⁷²⁵. Функцијата на просторијата, со оглед на тоа што не бил откриен премин кој водел во неа била крајно енигматична. Или била користена како када, заради изведената субструкција идентична како и таа на цистерната, или пак за подготвување на смеса²⁷²⁶. Работилницата функционираше во периодот од 6 в. и почетокот од 7 век²⁷²⁷. Градбата била уништена во пожар²⁷²⁸.

Водовод / Одвод

Од под југоисточното засилување паралелно со југоисточниот сид се протегал одводен канал со значаен пад во правец кон југозапад (Црт. 52, Фот. 802)²⁷²⁹. Каналот веројатно бил покриен со камени плочи коишто биле секундарно отстранети. Овој канал во правец на југозапад се надоврзувал на друг канал со насока исток–запад со отстапување кон северозапад–југоисток.

Комплекс за вино производство (*Bargala*, сред. 6 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Просториите идентификувани како комплекс за производство на вино се наоѓале непосредно покрај североисточен бедем, помеѓу северната аголна кула и кула 7. Комплексот се состоел од три напоредно наредени простории (План 123, Фот. 804). Притоа источната, т.н. Просторија 1, од истражувачите била интерпретирана како повеќенаменска, т.е. дека во одреден дел од годината служела во вино производство, а во другиот била во служба на работилницата за стакло (Фот. 802)²⁷³⁰. Причина за ваквата интерпретација се отворите кои постоеле помеѓу оваа и

²⁷²⁴ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 115.

²⁷²⁵ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 108.

²⁷²⁶ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 111.

²⁷²⁷ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 115, 116.

²⁷²⁸ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 111. Стактарска работилница без дополнителни информации била констатирана јужно од северен бедем од *Heraclea Lynkestis*, во неговиот западен дел (Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 58).

²⁷²⁹ Атанасова и Нацев, “Новооткриена работилница.” 110.

²⁷³⁰ Насев, “The Winery.” 415; Нацев, “Вински региони.” 407-408. Иако сезонското користење на ист простор за повеќе намени било сосема нормална појава, таквата теза во случајов е тешко прифатлива, пред сè, заради опасноста од контаминација на храната.

соседната Просторија 2, каде што и биле сместени пресите (Фот. 805)²⁷³¹. Просторија 1 немала комуникација со околните простории и врз основа на скалите пронајдени во североисточниот дел од тремот покрај неа, било претпоставено постоење на втор кат.

Приодот до Просторија 2 бил преку премин од југозапад преку тремот (Фот. 805). Исто преку тремот се стигнувало и до Просторија 3 (Фот. 804). Таа на северозапад од преминот била поделена на два дела (Фот. 806). Тремот бил целосно истражен, а преку стилобатот на југоисточната страна бил отворен кон централен двор²⁷³². На југоисток тремот бил затворен со сид²⁷³³. Градба којашто веројатно имала идентична намена била пронајдена во т.н. вила Мадара²⁷³⁴.

Градежен и конструктивен систем

Покрај југоисточниот сид од Просторија 2 се наоѓале две преси (североисточната покрај бедемот 3,10 x 2,20 x 0,20 m, југозападната десно од преминот 2,60 x 2,40 x 0,20 m). Двете биле подигнати од подот премачкан со жолтеникава глина за 0,50 m²⁷³⁵. Сидовите им биле изградени од тули во *opus testaceum*, поврзани и премачкани со хидростатен малтер, врз платформа од кршени камења и варов малтер (Фот. 805, Фот. 807). Под платформата била изведена субструкција од камења поврзани со калов малтер (Фот. 808). Дното на пресите било врз платформата врз која во хидростатен малтер биле поставени тули (Црт. 53)²⁷³⁶. Со хидростатен малтер биле премачкани и сидовите над пресите. Нема податоци за третирање на површините на останатите сидови²⁷³⁷. Врз основа на публикувана фото документација²⁷³⁸, на која што јасно се гледаат негативи од тули врз сидовите на пресите, како и врз основа на малтерната облога на околните сидови, може да се заклучи дека сидовите биле повисоки за најмалку еден или два реда тули. Во тој контекст, за истакнување е и тоа што малтерната облога недостига во линија со северозападните сидови на

²⁷³¹ Nacev, "The Winery." 414; Нацев, "Вински региони." 407; Nacev и Atanasova, "New Findings." 24. На терен не се видливи тие отвори, а Просторија 2, заедно со Просторија 3 и со тремот југозападно од нив чинат една посебна градежна целина.

²⁷³² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 88.

²⁷³³ Градба со сочувана облога од варов малтер врз подот и врз долните делови од сидовите е пронајдена на *Stobi*. Иако комплексот околу неа е не доистражен, работната хипотеза од истражувачите е дека станува збор за постројка за процесирање на течности, можеби во процес на производство на вино (Нацев, "Вински региони." 412, заб. 8). Во секој случај станува збор за постројки за големо-производство со коешто најверојатно раководела црквата.

²⁷³⁴ Rizos, "Centres of the Late Roman." 671, сл. 12. Во тој контекст треба да се истакне и дека во рамките на комплексот во Мадара биле пронајдени хореум со преса за вино и долиуми, што многу потсетува на ситуацијата во *Bargala*.

²⁷³⁵ Не се исклучува можноста од под изведен со тули коишто секундарно биле дислоцирани (Нацев, "Вински региони." 408, 410).

²⁷³⁶ Нацев, "Вински региони." 408.

²⁷³⁷ Нацев, "Вински региони." 409, 410.

²⁷³⁸ Nacev, "The Winery." 419-420, сл. 5, сл. 6.

пресите, но и врз југозападниот сид, во делот помеѓу пресите (Фот. 805, Фот. 809). Падот на површината во пресите бил кон отвори во аглите на северозападната страна, од каде што течноста преку тубуси истекувала во полу-сферични садови од камен. Сочуван бил само тој пред помалата преса (Фот. 810). Делумно бил вкопан во подот, а неговиот капацитет изнесувал околу 100 литри. Дополнително, на средината од северозападните лица постоеле кружни преливници за вишокот течност²⁷³⁹. Во делот помеѓу сочуваниот таложник и југозападниот сид на просторијата била вградена сполија со претстава на винова лоза (Фот. 807)²⁷⁴⁰.

Спротивно од празниот просторот помеѓу пресите, пред секундарно затворениот премин кон Просторија 2, врз подот била пронајдена база од столб (Фот. 811).

Преминот помеѓу Просториите 3а и 3б бил преку двоен премин над којшто имало двојна арка (Фот. 806). На страните арките се потпирале на сидани столпци, а на средина се спојувале над јонски капител поставен врз столб²⁷⁴¹. Подот бил изведен од камени плочи, коишто недостигале единствено покрај североисточниот сид²⁷⁴². Во просторијата не бил откриен движен археолошки материјал.

Според Т. Нацев, после примарното таложење, ширата од камените садови се сместувала во поголеми садови за ферментација, коишто се наоѓале во Просторија 3²⁷⁴³. Во овие две простории се одвивала ферментација на виното²⁷⁴⁴.

Камената пластика пронајдена во делот на тремот потполно одговарала на таа откриена на југозападниот трем пред трите простории покрај северозападен бедем²⁷⁴⁵.

Градежни фази и датирање

Првичната намена на градбата била како функционален дел од комплексот на епископската резиденција²⁷⁴⁶. Според Т. Нацев пренамената како преработувачки и производствен комплекс била секундарна и изведена после средината од 6 век²⁷⁴⁷. Во првата фаза постоела директна комуникација помеѓу Просторија 2 и Просторија 3а преку премин во сидот помеѓу нив. Дополнително, со пренамената изведена во средината на 6 в. секундарно биле затворени и два

²⁷³⁹ Нацев, “Вински региони.” 409, 410, 412.

²⁷⁴⁰ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 24.

²⁷⁴¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 87.

²⁷⁴² Нацев, “Вински региони.” 411; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 24.

²⁷⁴³ Нацев, “Вински региони.” 410, 412.

²⁷⁴⁴ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 24.

²⁷⁴⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 88.

²⁷⁴⁶ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 24.

²⁷⁴⁷ Нацев, *Баргала*. 19.

дополнителни премини кон тремот на југозападната страна и уште еден премин кон коридорот на северозапад (Фот. 804, Фот. 812)²⁷⁴⁸.

Водовод / Одвод

По целата должина на просторијата се протегал одводен отворен канал, којшто преку друг покриен канал излегувал од градбата²⁷⁴⁹. Југозападно од комплексот поминувал каналот кој доаѓал од југоисток, идентификуван како водоводен²⁷⁵⁰.

Куќа со работилница (*Bargala*, втора пол. 6 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

Според И. Микулчиќ, во делот на главниот приод кон епископиумот, североисточно покрај главната улица била лоцирана куќа со работилница. Градбата свртена кон главната улица била поделена во три сегменти (План 70 – Е, План 124, Фот. 813). Приодот бил директно од улицата преку пет скалила од обработени камени блокови, преку коишто се доаѓало до вестибул (10,00 x 4,20 m), (Фот. 814). Притоа биле идентификувани вкупно пет простории. Една просторија со простор пред неа бил во правец од главната улица кон североисток²⁷⁵¹. Од скалите преку стојалиштето се стигнувало до просторија во којашто била пронајдена фурната за леб (Фот. 815)²⁷⁵². Во правец кон југоисток била подигната просторија со премин лоциран непосредно покрај улицата, врз којашто и делумно лежела оваа просторија. Во пониските сегменти од северозападниот ѕид била видлива арка низ којашто поминувал каналот за одвод на вода, којшто доаѓал од под коридорот помеѓу цистерната и апсидалната сала (Фот. 816)²⁷⁵³. Северозападно од оваа просторија и североисточно од просторијата со фурна имало уште една просторија. Во правец пак кон северозапад од попишаните простории, т.е. од таа на стојалиштето после скалите и таа со фурна биле лоцирани уште две простории (Фот. 817). Југозападната или таа со два премини опишана и кај И. Микулчиќ окупираше дел од улицата. После рушењето при крајот на 6 в., градбата била целосно реуредена. Северниот дел од вестибулот бил заграден и на тоа место била изградена фурната за печење на леб. Основата на фурната била ѕидана од камења, а во повисокиот дел од

²⁷⁴⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 87; Нацев, “Вински региони.” 410; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 24.

²⁷⁴⁹ Нацев, “Вински региони.” 410.

²⁷⁵⁰ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 20.

²⁷⁵¹ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 270-271.

²⁷⁵² Т. Нацев и стојалиштето и просторија со фурна ги третираше како една целина.

²⁷⁵³ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 270.

тули во форма на свод. Во истиот зафат била обновена и просторијата западно од вестибулот и кон неа имало два премини меѓусебно одделени со сидан столбец.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите биле изградени од речни камења поврзани со калов малтер.

Градежни фази и датирање

Истражувачот на комплексот З. Белдедовски го потенцирал фактот дека на просторот околу скалиштето на преминот кон епископиумот постоеле градби со повеќе фази на градење. Тоа го потврдувале како стратиграфијата, така и наодите²⁷⁵⁴.

Меѓу бројниот движен инвентар биле пронајдени и фрагменти од камени калапи или матрици за лиење или втиснување на метален лим. Контекстот бил датиран со монета на Јустинијан (527-565)²⁷⁵⁵.

Т. Нацев оправдано бил со став дека овие простории не постоеле за време кога големата базилика била во функција, т.е., дека станувало збор за комплекс од простории коишто егзистирале во периодот на 7-8 в., на што упатувал и дел од пронајдениот материјал²⁷⁵⁶. Во целиот комплекс малку збунува тоа што помладите сидови продолжуваат преку постарите т.н. периметрални сидови. Дополнително, две помалку чудни тесни простории биле идентификувани како складишни. Североисточно од североисточниот периметрален сид не биле идентификувани премини²⁷⁵⁷. Заради тоа сметаме дека периметралните сидови од долгиор коридор биле пониско сочувани и само делумно биле искористени во новото архитектонско обликување на просторот, ако и воопшто биле видливи и користени.

Работилница за железо (*Bargala*, втора пол. 6 в. – поч. 7 в.)

Просторна организација и комуникации

На просторот помеѓу Кула 7 и североисточната порта бил лоциран комплекс од четири простории. Приодот до двете простории во југоисточниот дел од комплексот бил преку премин од југоисток, лоциран пред преминот во портата (План 125, План 126, Фот. 818). Последните две мали

²⁷⁵⁴ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 269-270, 271; Нацев, Баргала. 12.

²⁷⁵⁵ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 68.

²⁷⁵⁶ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 271-272; Нацев, Доцноантичкиот град. 71, 119-121. Тука може само да се спомене дека ова не е изолирана и уникатна ситуација (Ђорђе Јанковиќ, “Srednjevekovna грнчарија donjeg srpskog Podunavlja,” *Balkanoslavica* 3 (1974), 89-90; Ivanišević, “Barbarian Settlements.” 61), но за поконкретна дискусија неопходни се подетални информации за стратиграфијата на овој простор.

²⁷⁵⁷ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 270.

простории комуницирале во правец кон северозапад, кон преминот во Кула 7 (Фот. 819). Секундарно преминот бил затворен. Просторијата во средината имала премин на југозападната страна, преку косо поставениот сид (Фот. 820). Оваа просторија била одделена од двете простории кон југоисток со еден заеднички сид. Во нејзиниот источен агол била поставена масивна печка (дијаметар од 4 m), (Фот. 818, Фот. 821), а откриени биле и два складишни садови, со остатоци од жито во еден од нив.

Градежен и конструктивен систем

Сидовите на малите простории лоцирани југоисточно од преминот кон Кула 7 биле изградени од камења поврзани со квалитетен варов малтер. Од надворешната страна врз облогата од малтер биле изведени мотиви интерпретирани како риби. Подот во помалата северозападна просторија бил изведен од неправилни правоаголници, додека во поголемата од тули со различни димензии, веројатно секундарно реупотребени (819). Оштетување било забележано во северниот агол на поголемата просторија каде што недостигале тули од поплочувањето²⁷⁵⁸.

Кружната основа на печката била сидана од неправилни камења и тули (Фот. 821). Во повисоките делови, како што дијаметарот се намалувал и печката добивала конусовидна форма, во градењето биле користени фрагменти од тули. Во внатрешноста, врз субструкција од камења бил насипан дебел слој од глина (со црвена боја заради температурите), врз кој дополнително бил насипан слој од дробени тули. Перфорираните тули веројатно стоеле на столпци над нивото на ложиштето. Печката со два зида од камења и калов малтер била потпрена на бедемот. Со ложиштето се потпирала на преградниот сид помеѓу просториите. Ложењето на печката било од првата просторија покрај преминот во кулата, каде што пред ложиштето била изградена платформа од речни камења со калов малтер и покриена со плочи од црвен песочник. Според истражувачите плочите биле реупотребени од големата базилика. Во аголот помеѓу бедемот и ложиштето била пронајдена јама исполнета со пепел во прстен од камења.

Градежни фази и датирање

Иако двата кружни зида биле интерпретирани како конструктивен елемент на една иста печка, сметаме дека станува збор за две печеки со различна хронологија за коишто било употребено исто ложиште. Особено што во северниот дел биле откриени само пепел и остатоци од горење²⁷⁵⁹. Заради ова претпоставуваме дека помалата печка била помлада и подигната врз

²⁷⁵⁸ Nacev и Atanasova, "New Findings." 21.

²⁷⁵⁹ Nacev и Atanasova, "New Findings." 19.

остатоците од поголемата печката, вклучително и врз пепелта од нејзиното користење. Иако, фактот што сидот со помал дијаметар е прекинат, може да биде аргумент за поинаква интерпретација. Истражувачите сметаат дека тука се наоѓал оцакот од печката. Печката веројатно се користела за топење на метал или поточно железо. Оваа идентификација била направена врз основа на големата количина на згура²⁷⁶⁰. Покрај тоа, пред ложиштето биле пронајдени поголеми количества на градежна и садова керамика. Во соседната просторија кон југозапад биле пронајдени голем број фрагменти од складишни садови.

Градбата била уништена во пожар²⁷⁶¹.

Водовод / Одвод

Под подот на просторијата за ложење поминувал еден од главните водоводни канали (Фот. 822).

5.1.3.2. Трговска намена

Полукружен плоштад (Stobi, 5 в. - 6 в.)

Просторна организација и комуникации

Градбата работно именувана како Полукружен плоштад била лоцирана спротивно од Епископска базилика, непосредно покрај Via Sacra (План 16, План 27, План 127, План 128, Фот. 823). Најверојатно настанала во периодот кога на југоисточната страна бил поставен портик. Заради тоа оваа градба заедно со улицата претставуваат еден неразделен замислен и реализиран архитектонски аранжман. Во централниот дел од отворениот поплочен простор обиколен од столбови и сидани столпци констатирани биле три масивни камени блокови (Фот. 824). Масивниот базен изработен од мермер којшто сега се наоѓа врз тие блокови бил откриен на Via Sacra (Фот. 825). Околу полукружниот централен дел којшто бил комплетно отворен кон југоисток, т.е. кон улицата, се протегал полукружен коридор, широк околу 2,75 - 3,00 m. Коридорот бил покриен и во дел уреден како трем, во дел потпрен врз аркада носена од капители и столбови поставени врз бази и стилобат изведен во форма на полукруг. Откриени биле вкупно десет бази за столбови и пет сидани столпци (Фот. 823, Фот. 824, Фот. 825). Од изворната фото документација може да се

²⁷⁶⁰ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 158; Трајче Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град Баргала,” *Review of the Institute of History and Archaeology* 1, бр. 1 (2010), 55; Нацев, “Вински региони.” 406; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 19.

²⁷⁶¹ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 21.

заклучи дека по една мермерна база се наоѓала покрај секој од сиданите столпци. Првиот североисточен столбец имал лице изведено во линија со блоковите покрај улицата. За разлика од него, лицето на последниот југозападен столбец било повлечено внатре (Фот. 826). Во североисточниот дел и во крајниот југозападен дел покрај улицата помеѓу столбовите врз стилобатот биле изградени вкупно пет масивни столпци. Циркуларно околу полукружниот коридор биле распоредени вкупно единаесет простории (План 127, План 128). Од нив, девет имале директна комуникација со коридорот, а две биле лоцирани во позадина. Според примарното уредување четири простории имале по два премини (План 127 - 1, 5, 8 и 10-11)²⁷⁶². Единствено просторија 1 имала директна комуникација со Via Sacra. Премини постоеле и помеѓу соседните простории²⁷⁶³. Во правец кон североисток, помеѓу просториите 9 и 10 постоела комуникација кон две улички. Едната преку неколку скалила кон северозапад водела до еден поплочен правоаголен простор (Фот. 827). Друга во правец кон североисток се спојувала со улицата којашто го обиколува Полукружен плоштад од северозапад (Фот. 828).

Со оглед на тоа што градбата во изменета форма егзистирала до последните децении од 6 в., во период на своето постоење ја менувала функцијата. Според аналогии на ваквата специфична просторна организација, претпоставена била трговска намена. Ѓ. Мано-Зиси врз база на движниот инвентар откриен во просториите констатитрал двојна занаетчиска и трговска функција²⁷⁶⁴. Како аргументи во прилог на употребата за трговија би требало да се потенцира големиот број на премини којшто овозможувал непречено движење на поголем број луѓе. Дополнително, близината на Porta Herculæ (засеци од коли во две различни ширини врз прагот) овозможувала лесен дотур на продукти, но и лесен приод од страна на купувачи и трговци без тие да влегуваат подлабоко во населбата. Уште еден фактор била безбедноста позади бедемите. Дополнително, локацијата спротивно од црквата била идеално место за продажба на различни продукти на лицата коишто доаѓале на богослужба. Движниот археолошки инвентар, неколку мали ваги, повеќе бронзени ексагии, стаклени ексагии, делови од кантари, складишни садови, сите упатуваат на потенцијална трговска намена²⁷⁶⁵. Зачудува и бројот на пронајдени железни брави, особено во просторија 8.

²⁷⁶² Освен кога ќе биде потенцирано поинаку, редоследот на просториите го следи тој на План 127, за појавите ќе биде користено означувањето од План 128.

²⁷⁶³ Во целиот комплекс е констатирана тенденција за смалување на бројот на премини и преградување т.е. сегментирање на помали простории.

²⁷⁶⁴ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 154.

²⁷⁶⁵ Д. Николовски направил одличен преглед на просториите и на инвентарот пронајден во нив Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 312-320.

Заради постоењето на конструкции со непозната намена врз подовите од просториите од 6 и 7, како и заради трагите од пепел и горење, особено концентрирани врз подот во просторија 8, Д. Николовски слично како и Ѓ. Мано-Зиси претпоставил постоење на работилници во рамки на комплексот²⁷⁶⁶. Со став сме дека постоеле занаетчиски активности со ограничен карактер, и дека нема аргументи за практикување на металургија.

Во последната фаза од функционирањето сите простории останале со по само еден премин кон коридорот, а дел од просториите добиле станбена намена.

Западно од просториите 1 и 2 се наоѓала една правоаголна структура чијашто функција и покрај впечатливоста во изградбата од сполии сеуште останува непозната (Фот. 829).

Градежен и конструктивен систем

Сидовите од градбата биле изградени од делумно обработени камења повразни со калов и варов малтер. Фрагментирана градежна керамика била употребувана исклучително ретко, а најмногу при затворањето на преминот помеѓу просториите 3 и 4 (Фот. 830). Со варов малтер биле изведени само потпорниот сид спрема улицата над градбата и долните делови од неколку сидови од просторија 10-11 (секундарно поделена на два дела) (План 85, Фот. 831)²⁷⁶⁷. Кај сите останати сидови како врзивно средство бил употребен калов малтер. Соодветна потпорна улога за терасата на којашто се наоѓала улицата имале и сидовите со коишто биле поделени просториите, а коишто биле ортогонално поставени на северозападниот периметрален сид од градбата (Фот. 832). Во архитектонското уредување на надворешниот отворен простор биле користени сполии, главно елементи од театарот. Со масивни блокови од мермер била изведена и преградата покрај Via Sacra и стилобатот со полукружна форма (Фот. 823, Фот. 824, Фот. 826).

Подовите генерално биле изведени од набиена земја. Поплочување со камени плочи со различни димензии било изведено во просториите 5 и 11 (Фот. 831, Фот. 833). Разликата е во тоа што во просторија 5 плочите биле поголеми и наредени како патека помеѓу преминот кон просторијата и средината од северозападниот сид. Два фрагменти од надгробна плоча со латински крст и текст [MNHMIΩN AΛEΞANΔPOY], беа откриени врз подот на релативно големо растојание, веројатно во функција на поплочувањето (Фот. 833, Фот. 834). Натписот со текст кој во превод

²⁷⁶⁶ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 320-322.

²⁷⁶⁷ Според Д. Николовски варов малтер бил употребен само во долниот дел, додека во горните делови како врзивно средство бил користен калов малтер (Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 310).

гласи „споменик од Александар“ бил изработен во 5 век²⁷⁶⁸. Во просторија 11 плочите ги имало само во југоисточната половина. Поплочување со камени плочи било изведено и во централниот отворен простор.

Базите употребени во полукружната колонада биле со различни димензии и со различна профилирација. Сполии биле двата сочувани столба со различни димензии и од мермер со различна боја²⁷⁶⁹.

Во секоја истражувана просторија беа констатирани срушени покривни конструкции од лаконски тегули и полукружни имбрекси (Фот. 835). Во рамки на една просторија беше забележан широк опус на различни мотиви, плитко врежани со прсти пред сушењето. Исклучително ретко се откривани фрагменти со врежани чешлести линии. Врз дел од тегулите беа забележани стапалки од животни, најчесто од кучиња и можеби овци и кози. Во просторија 6 беше откриен и голем број тули, делумно измешани со тегулите и главно концентрирани покрај југозападниот ѕид од просторијата

Архитектонска декорација

Според Ѓ. Мано-Зиси над столбовите биле поставени капители, реупотребени како и столбовите. Ваквото мислење го темелел врз нивната декоративна и типолошка шареноликост. Притоа споменува постоење на коринтски и јонски капители, кај првиот ѕидан столбец бил пронајден импост капител за столбец декориран со лоза и опашка од делфин, а кај четвртиот столбец биле констатирани капители од типот кемпфер декорирани со крст, делфин и риба²⁷⁷⁰.

Градежни фази и датирање

Од вкупниот број простории дел биле формирани со преградување на постари простории. Всушност и сите преградни ѕидови биле доградени на северозападниот периметрален ѕид којшто ја држел терасата на којашто се наоѓала улица (Фот. 832). Д. Николовски евидентирал две градежни фази во овој ѕид. Тие меѓусебно се разликувале според употребеното врзивно средство²⁷⁷¹. Во целиот комплекс беше констатирана тенденција за смалување на бројот на премини и преградување т.е. сегментирање на помали простории. Околу циркуларниот коридор,

²⁷⁶⁸ Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 126. Ова не е единствен ваков пример. Врз нивото на газење пред преминот кон една градба (баскет F1.10.2) беше пронајден надгробен споменик од дете, ќерка од Исидор (Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 127).

²⁷⁶⁹ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 310.

²⁷⁷⁰ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 158.

²⁷⁷¹ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 310.

секундарно биле затворени југозападниот премин кон просторија 5 (Фот. 833), источниот премин кон просторија 8 (Фот. 836) и северозападниот премин кон просторија 10 (Фот. 831). Што се однесува до премините помеѓу просториите, затворени биле премините помеѓу просториите 3 и 4 (Фот. 830), просториите 5 и 6 (Фот. 837) и просториите 6 и 7 (Фот. 832). Од исклучително значење за датирање на затворањето на преминот помеѓу просториите 5 и 6 се петте пронајдени монети, при отстранувањето на профилот којшто поминуваше точно преку преминот. Монетите беа пронајдени во 2012 година по средината на сидот, при чистењето на круништето од затворањето. Тие веројатно биле затворени внатре во сидот со надсидувањето со плитар²⁷⁷². Една од монетите била искована во 574-575 година²⁷⁷³. Секундарно бил изграден сидот во североисточната просторија, со што била поделена на простории 7 и 8 (Фот. 836). На планот публикуван од Ѓ. Мано-Зиси, во просториите 1 и 2 може да се забележат секундарно изградени сидови²⁷⁷⁴, коишто денес не се видливи. Иако не е сосема сигурно, но многу веројатно е дека бил затворен и премин во периметралниот сид, којшто од просторија 4 водел кон северозапад (Фот. 838).

Во аголот кадешто се допирале сидовите A1.1 и A1.14 (План 128) беше откриена една за интерпретирање малку проблематична ситуација. Токму врз спојот од сидовите беа откриени остатоци од фурна (Фот. 839). Темелите од фуранта со кружна основа и беа изградени од камења и кал, а делот над платформата од фрагменти градежна керамика (повеќе од имбрекси). Платформата во фурната пак беше од фрагменти од тули. Врз платформата беше откриена растресита црвеникава земја. Јужниот дел од фурната беше оштетен со минатите ископувања. Иако не е докрај јасен односот помеѓу сидовите, најверојатно е дека југоисточниот дел од сидот (A1.1) бил дограден за спојот помеѓу северозападниот негов дел (J10.3) и сидот A1.14. Фурната беше помлада појава на просторот и коинцидираше со највисокото констатирано подно ниво во просторијата 7-8. Иако во тој дел подот беше пресечен, според откриената ситуација тој многу веројатно се ширел кон југоисток преку сидот преку сид A1.14.

Изградбата на полукружен плоштад била изведена во рамките на поголем градежен зафат којшто предвидувал уредување *Via Sacra*. Притоа зафати можеби биле преземени и во северозападниот дел од голема Епископска базилика. Овој градежен зафат бил реализиран во текот од 5 век. Според Д. Николовски „продавниците“ биле во употреба во втората половина од 6 век.

²⁷⁷² Нивните баскети се В8/В9.9.1 – В8/В9.9.5.

²⁷⁷³ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 324.

²⁷⁷⁴ Мано-Зиси, “Урбанистички лик.” 264.

Иако немаме сигурни податоци дека дошло до синхроно напуштање на сите простории, повеќето аргументи упатуваат на последните две децении, а можеби и почетокот од 7 век (не подоцна од 620-630 год.) како период на замирање на човечките активности во градбата²⁷⁷⁵. Сепак, интензитетот и карактерот на човечките активности во овој последен период е предмет на дискусија. Она што е впечатливо е девестираноста на централниот отворен дел од градбата, што може да се забези од публикуваната фото документација (Фот. 825).

Сидовите изведени со варов малтер како врзивно средство припаѓале на постара градежна фаза. Со оглед да тоа што во рамки од градбата не беа пронајдени други такви сидови, со исклучок на тие во североисточниот дел, а коишто припаѓаат на друга организација на просторот, не треба да се отфрла и можноста сидот покрај улицата да бил истовремен со останатите, но изграден во поквалитетна техника заради потребата од поголема носивост. Во просториите 7 и 8 коишто биле истржувани и претходно, беа констатирани постари нивоа на подови. Но, за тоа каква била организацијата на просторот во тој период немаме информации, освен дека сидот A1.14 најверојатно излегол од употреба. Д. Николовски претпоставува постоење на една централно позиционирана просторија на просторот од просториите 3, 4, 5, 6, 7, 8 во постарата фаза²⁷⁷⁶. Сметаме дека нема доволно аргументи за ваква интерпретација. Во некои од просториите беа констатирани до четири или пет обнови (премачкувања со нов слој глина) заради санирање на пропаднати или оштетени делови од подовите.

Интерпретацијата дека на североисточната страна четири, а на југозападната страна еден столб биле заменети со сидани столпци не може да биде прифатена, пред сè, заради растојанијата помеѓу интерколумниите. Со исклучок на ситуацијата во југоисточниот дел кадешто недостига база за столб, поприматлива е интерпретација според која столпците биле изведени додека столбовите биле во функција. Спротивно, се поставува прашањето која била потребата од бази и столбови констатирани при истражувањето околу сиданите столпци. Правоаголните столпци во долните делови биле изградени од камења и малтер, а тули биле употребувани во повисоко сочувани делови²⁷⁷⁷. Според Д. Николовски во столпците (сега конзервирани) како врзивно средство бил употребен калов малтер, а последниот југозападен столбец делумно налегнал врз базата покрај

²⁷⁷⁵ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 308, 314, заб. 20, 316 (Т.П: 7), 324. Околу тезите и аргументите за продолжено егзистирање на луѓе во *Stobi* во почетокот од 7 в. види (Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 452, 454-455).

²⁷⁷⁶ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 312.

²⁷⁷⁷ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 156.

него²⁷⁷⁸. Сидани столбови биле секундарно изградени и помеѓу столбовите од колонадата врз јужниот раб од Via Sacra.

Водовод / Одвод

Водоводниот систем не стигнувал до нивото од оваа градба. Одводнувањето било кон улицата.

Стратиграфија и оштетувања

Појави коишто претходеа на последната употреба на градбата беа констатирани во просториите 3, и веројатно во 4, 7 и 8. Нивото во просторија 4 беше отворено од претходно, заради што не сме сигурни за нивото на подот.

Театарски плоштад (*Heraclea Lynkestis*, 5 в. – поч. 6 в.)

На југоисточната страна од сцената со параскенионите биле лоцирани четиринаесет засводени простории со еднаква должина (длабочина), (Фот. 642). За разлика од должините, ширините на просториите им се разликувале и во распоредот било применето асиметрично решение²⁷⁷⁹. По две биле во линија со параскенионите, додека останатите десет биле во линија со сцената (Фот. 840, Фот. 841). Овие простории со доградување на сидови кон југоисток биле адаптирани како комплекс од надолжно распоредени простории (План 129, План 130). Сидовите биле изградени директно врз театарскиот плоштад. Помеѓу плоштадот и останатиот дел од театарот преку овие простории не постоела директна комуникација. Постоеле комуникации и помеѓу некои од соседните простории преку премини во секундарно изградените сидови. Но, главната ориентација била кон улицата југоисточно од нив. Т. Јанакиевски сметал дека овие простории примарно биле наменети за трговија²⁷⁸⁰. Во периодот после 4 в. после изградбата на сидовите врз театарскиот плоштад комплексот добил двојна преработувачко-производствена и станбена функција. Сепак, од истражувачите биле евидентирани градежни, конструктивни и концепциски разлики помеѓу посебни градежни целини. Заради тоа речиси е сигурно дека биле изградени во фази и најверојатно од различни инвеститори. И тука била констатирана идентична ситуација како и во други градби. Во најстарите сидови изведени во *opus incertum* како врзивно средство бил употребен квалитетен варов малтер, за разлика од помладите градежни интервенции

²⁷⁷⁸ Николовски, “Трговскиот квартал во Стоби.” 312.

²⁷⁷⁹ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 47.

²⁷⁸⁰ Јанакиевски, *Антички театри*. 98.

изведени од камења и калов малтер (Фот. 842, Фот. 843). На некои места биле секундарно реупотребена мермерна пластика, а во еден од сидовите бил евидентиран *opus mixtum* со најмалку три реда од тули (Фот. 844, Фот. 845).

Во т.н. Куќа 2 биле евидентирани дури пет нивоа на подови, во контекст на три фази на градбата²⁷⁸¹. Прагот од главниот премин кон градбата идентично како и прагот од преминот помеѓу двете простории, биле од масивни камени блокови во коишто биле прицврстени носачи за двокрилни врати (Фот. 846). Во изработката на подното ниво во првата просторија биле употребени дрвени штици²⁷⁸². Во друга просторија од Куќа 2 биле констатирани дури три огништа (Фот. 843). Со поновите истражувања бил констатиран под од набиена земја и камења²⁷⁸³. Изградбата на оваа куќа со повеќенаменска функција било датирано во втората половина од 5 век. Пред рушењето коешто според истражувачите се случило во земјотрес во почетокот од 6 в., била обновена со еден градежен зафат изведен при крајот од 5 в. и почетокот од 6 век. Со информациите од поновите истражувања биле потврдени резултатите од претходните извештаи. Во куќата се живеело во текот на подолг временски период, како последица на што биле изведени неколку градежни интервенции. Како и дека куќата има повеќенаменски (станбен и стопански) карактер²⁷⁸⁴.

Куќа 3 била изградена врз насип од црвена песоклива земја. Од источната страна градбата била заграена од сид изграден од камења со варов малтер, а од југоисточната страна бил изграден сид со калов малтер како врзивно средство. Главниот премин кон градбата не бил откриен. Со расчистувањето на градбата било пронајдено одлично сочувано поплочување со добро наредени камени плочи (Фот. 847). Според истражувачите ова поплочување припаѓало на постара градба²⁷⁸⁵.

Куќа 4 имала две простории, северозападна и југоисточна, според истражувачите лоцирани врз простор со поплочување од тули и камени плочи, (Фот. 848). Врз основа на оваа информација може да се заклучи дека дел од сидовите од коишто биле сочувани единствено темелните партии, биле фундирани врз постаро поплочување²⁷⁸⁶.

²⁷⁸¹ Цидрова, “Археолошки истражувања на Куќа 2.” 296, 298.

²⁷⁸² Цидрова, “Археолошки истражувања на Куќа 2.” 300.

²⁷⁸³ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 44.

²⁷⁸⁴ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 44.

²⁷⁸⁵ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 44.

²⁷⁸⁶ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 44-45.

Во засводена Просторија 2 била пронајдена женска скулптура од мермер најверојатно од Немеза²⁷⁸⁷. Како податок за користењето на просторот во средниот век биле петте византиски трахеи²⁷⁸⁸.

Културните слоеви во рамките на комплексот од простории врз театарскиот плоштад биле нарушени и во поново време. Најпрво за време на Прва светска војна, а потоа при археолошките ископувања во делот покрај југоисточната фасада од скената и параскенионите. Според Ј. Цидрова, ваквата ситуација го отежнала процесот на архитектонска анализа и утврдувањето на градежни фази²⁷⁸⁹.

²⁷⁸⁷ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 59-61.

²⁷⁸⁸ Јанакиевски, *Убикација на средновековна Битола*. 25. Тука бил направен и преглед на дел од средновековните наоди врз *Heraclea Lynkestis*.

²⁷⁸⁹ Цидрова, “Археолошки истражувања на Куќа 2.” 293-294.

5.1.4. Градби со неидентификувана намена

Градба со перистил (*Stobi*, 1-2 в. - сред. 2 в.)

Оваа градба лоцирана кон југ и кон исток под Голема бања (План 112, План 113). Од неа било констатирано единствено протегањето на перистилот²⁷⁹⁰.

Градби под Цивилна базилика - Градба С (*Stobi*, 2 в. – кр. 4 в.)

Со истражувањата изведени под градбата интерпретирана како цивилна базилика биле констатирани најмалку три хоризонти коишто се предмет на нашиот интерес. Преку анализа на старитаграфијата и движните археолошки наоди биле добиени резултати за исклучително интензивни човечки активности на тој дел од населбата²⁷⁹¹. Уште повеќе што во рамките на најстариот и најмладиот културен хоризонт биле детектирани по две градежни фази. На тој простор биле пронајдени ковања на Филип (359-336 пр.н.е.), мегарски чаши, фрагменти од сидно сликарство во помпеанска црвена боја, *terra sigillata*, теракотна фигура од Венера, глава од скулптура на Галиен (253-268), уште една глава од скулптура, и садова керамика од доцноримскиот период²⁷⁹².

Архитектонски остатоци од градба биле констатирани под централниот и западниот дел од јужниот кораб од Цивилна базилика (План 49). Стратиграфски се наоѓале на околу 2,56 m под нивото од базиликата и 1,56 m под нивото од градба В. Сидовите биле изградени во *opus mixtum* од обработени камења и редови со тули поврзани со глина. Во градбата била користена и бондрук конструкција²⁷⁹³. Подот од градбата бил изведен со малтер²⁷⁹⁴. Под северозападниот дел од Цивилна базилика бил констатиран канал којшто коинцидирал со оваа градба. Сидовите носеле сликарство изведено во фреско техника со претставени геометриски и флорални мотиви. *Terminus ante quem* за изградбата било подигањето на Градба В на крајот од 4 век²⁷⁹⁵. Меѓу рушевините покрај тули и тегули била пронајдена *terra sigillata* и *terra nigra* садова керамика, датирана во периодот 2 в. до крај од 3 век.

²⁷⁹⁰ Anderson-Stojanović, *STOBI*. 150.

²⁷⁹¹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 189.

²⁷⁹² Петровић и Мано-Зиси, "Откопавања у Стобима." 62; Мано-Зиси, "К питању стратиграфије." 355.

²⁷⁹³ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 196, 226.

²⁷⁹⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 195.

²⁷⁹⁵ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 195.

Градба над Градба со арки (Stobi, четврта чет. 4 в. - 5 в.)

Градбата со претпоставена сакрална намена била изградена во средината и високо над подовите од две апсидални простории од Градба со арки. Била поставена непосредно над одводниот канал спроведен по средината од некогашниот главен коридор кон Градба со арки (План 88, Фот. 648)²⁷⁹⁶. До нивото на газење воделе четири скалила изведени масивно од големи камени блокови со различни димензии и квалитет. Дел веројатно биле реупотребени²⁷⁹⁷. Предниот дел од скалите бил поставен врз сид изграден од правилно обработени камени блокови. Бидејќи таква силна подлога немало од страните, првото ниво од блокови започнало да пропаѓа под тежината²⁷⁹⁸. Пред скалите и паралелно со нив се протегал канал покриен со масивни камени плочи. Тој поминувал над постариот канал којшто водел „до салата“ од Градба со арки, а се наоѓал и на релативно повисоко ниво во однос на првата скала. Покрај југозападниот довратник била откриена база за пиластер. Иако наликува, сепак е различна од базите од облогата на пиластрите во Градба со арки. Претпоставуваме дека градбата имала две простории во правец кон југоисток од скалите. Преку премин со праг изведен од три масивни мермерни блокови бреча се стигнувало до втората просторија, лоцирана на југоисток од првата. Врз долните делови од сидовите од првата просторија беше сочувана малтерна облога. Иако просторот бил девестиран до степен што е спорно и самото постоење на објект, сепак аранжманот со масивни скали на чиешто највисоко скалило била употребена база за пилатер и облогата со малтер сочувана во долните делови од сидовите на првата просторија, ни даваат за право да го издвоиме овој објект како посебна градба. Дополнително, кон северозапад пред скалите биле пронајдени и столбови, а еден откршен архитрав бил констатиран во првата просторија со малтерна облога врз сидовите.

Функцијата на градбата е нејасна исто како и нејзината хронологија. Пронаоѓањето на претстава на Диоскурите и божицата Деметра или Артемида изведена во релјеф, веројатно во

²⁷⁹⁶ *Terminus ante quem* за големата правоаголна градба внатре во салата од Градба со арки била некорполата врз неа, со погребувања од втората половина на 4 век (Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II.* 44). Каналот што поминувал под скалите се протегал врз оваа градба и дека најрано можно датирање е истовремено подигање со таа градба доколку нивната функција била поврзана. Врз основа на тоа втората половина од 4 в. е *terminus post quem* за изградбата на овој објект со непозната намена.

²⁷⁹⁷ Во долниот дел од најголемиот мермерен блок употребен во првото скалило се забележува интервенција којашто лицето го оставила нерамно. Иако е преинтерпретирано, пред се заради должината и заради хронолошките импликации коишто би ги имала таквата интерпретација, постои мала веројатност тој да припаѓал на највисоките зони од гледалиштето на театарот.

²⁷⁹⁸ Девастацијата во тој дел делумно се случила после отворањето на градбата.

функција на метопа, асоцира на потенцијален сакрален карактер на градбата. Овој релјеф бил пронајден врз скалите, кадешто била евидентирана и една златна монета од Маркијан (450–457)²⁷⁹⁹.

На просторот северозападно од скалите и од двете простории од Градба со арки што завршуваат со апсиди истражувањата се запрени врз повисоко ниво. На тој простор биле констатирани остатоци од доцноримски и можеби средновековни градби.

Други градби со секуларен карактер (*Lychnidus*, 3 в. - 6 в.)

Со ископите заради поставување на канализациона и мрежа од кабли и подигање на приватни градби, на улица „Климентска“, на потегот од „Челница до куќата на Андон Кољуши“ биле откриени остатоци од антички и средновековни градби, водоводни цевки, комуникации и римска некропола со инхумирани покојници²⁸⁰⁰.

На просторот од црквата Св. Варвара, „куќите на Писиновци и Петковци до раскрсницата кај Лешчарови“ биле пронајдени архитектонски остатоци, камена пластика и подни мозаици²⁸⁰¹.

На 15 m од Долна Порта пред и под „куќата на Ајри Доко“ и западно под „куќата на Касапови“ била пронајдена градба со редови тули во комбинација со камења поврзани со варов малтер. На овој простор веројатно се наоѓала градба со секуларен карактер²⁸⁰².

На просторот помеѓу бедемот и современата Куќа на Уранија на 1,40 m под современото ниво било откриено поплочување со масивни камени плочи. На длабочина од 3 m јужно од бедемот било детектирано постоење на градба, а западно од неа, на 2,60 m под современото ниво хидростатен малтер нанесен во дебел слој²⁸⁰³.

На улицата „Цар Самуил“ наспроти северозападниот дел од дворот на црквата Св. Никола Геракомија била откриена градба со ѕидови изградени од масивни тули со варов малтер. На локацијата било претпоставено постоење на античка фурна или гробница²⁸⁰⁴.

Северозападно и северно од ѓаконикот на Јужна базилика биле откриени две градби. Северозападната градба (куќа според планот) била поврзана со функционирањето на базиликата, а била подигната во првите децении на 4 век. Во неа биле констатирани вкупно три подни нивоа.

²⁷⁹⁹ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II*. 44.

²⁸⁰⁰ Маленко, “Нови антички наоди.” 340-341; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 282.

²⁸⁰¹ Маленко, “Нови антички наоди.” 340.

²⁸⁰² Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 63.

²⁸⁰³ Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 64-65.

²⁸⁰⁴ Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 65.

Првото било од набиена земја и збиени камчиња, а останатите две биле изведени со поплочувања од тули со крстови (фаза II) и брановидни линии (фаза III). Во затворена целина помеѓу двете обнови на подот била откриена остава на монети датирани во втората половина од 4 век. Градбата била срушена кога и останатите градби на Плаошник за време на Јустинијан (527-565)²⁸⁰⁵.

Градбата којашто функционираше истовремено со јужната базилика и со плоштадот била лоцирана северно од ѓаконикот на црквата. Низ делот од урнатините на градбата откриени паднати директно врз нивото на плоштадот биле идентификувани монети на Јустинијан (527-565)²⁸⁰⁶.

На терасата на Високо Кале во 1987 година била откриена градба со мозаични подови, а со комунални зафати во 1964 год. на улица „Кочо Рацин пред куќата на Матови“ постоеле видливи траги од хипокаусти²⁸⁰⁷. Со истражувањата во делот на Варош биле пронајдени остатоци од резиденцијални градби со хипокаусти и цистерни²⁸⁰⁸.

Објект 1 јужно од Villa urbana (Scupi, поч. 4 в. - 5 в.)

Уште при првите систематски истражувања на Scupi на просторот јужно од Објект II или т.н. Villa Urbana биле откриени архитектонски остатоци. Во јужниот дел од истражуваната површина биле констатирани остатоци од постара градба (План 64). Сидот од таа градба бил изведен во поквалитетна техника со груби обработени камења во форма на „коцка“. При обновата на оваа градба била оформена една релативно голема правоаголна просторија. Сидовите и биле изградени од правилно, во хоризонтални редови наредени кршени камења и „груб“ варов малтер (Фот. 849). Евидентирана била и реупотреба на елементи од камен. На овој простор не било документирано подно ниво. Споредено со Villa Urbana темелите од оваа градба биле поставени подлабоко. Покрај тоа и таа била датирана во почетокот од 4 век²⁸⁰⁹.

Градба североисточно од Базилика I (Scupi, втора пол. 4 в. - кр. 5 в.)

Во правец кон североисток од базиликата биле пронајдени остатоци од уште една јавна градба, откриена во должина од 34 m (План 116). Југозападниот ѕид од оваа градба којшто бил засилен со три пиластри од камен и тули (1,50 x 0,60 m) од југозападната страна бил изграден

²⁸⁰⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 128-129, 133, заб. 80.

²⁸⁰⁶ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 129-130, 133, заб. 82.

²⁸⁰⁷ Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 250, 251.

²⁸⁰⁸ Вера Битракова-Грозданова, “За ковницата на Лихнид,” *Živa antika* 23-2 (1973), 297.

²⁸⁰⁹ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 156; Кораќевиќ, *Скупи*. 96.

директно врз североисточниот ѕид од Базилика I²⁸¹⁰. Споредено со базиликата ѕидовите од оваа градба биле со помала ширина и биле изградени во техника со полош квалитет од обработени камења и тули поврзани со варов малтер (Фот. 850)²⁸¹¹. Оваа градба се ширела под неистражен дел во правец кон североисток. Камените плочи од подното ниво биле поставени врз подлога изведена со малтер помешан со толчени тули (0,10 m) врз којшто бил налеан малтер помешан со чакал (Фот. 851). Оваа градба била датирана во првата половина од 4 век, но сигурно била помлада во однос на Базилика I²⁸¹². Над неа биле констатирани ѕидови со скроман квалитет од т.н. постурбана фаза на населбата. Истражувањето било оневозможено заради локацијата на старскиот дом.

Градба под Базилика II (*Scupi*, втора пол. 4 в. - кр. 5 в.)

На просторот под југозападниот дел од нартексот и северозападниот дел од јужен кораб од Базилика II биле констатирани остатоци од градба со поголема површина. Покрај ѕидовите од оваа градба биле констатирани пиластри изградени во солидна техника од тули и малтер²⁸¹³. Сидот констатиран под презвитериумот од базиликата, широк 0,85 m, а изграден од камења поврзани со варов малтер, веројатно бил дел од комплексот на истата градба (План 38, Црт. 21). Северниот стилобат помеѓу корабите и јужниот ѕид од јужниот кораб биле изградени директно врз остатоци од други ѕидови коишто и припажале на оваа градба. При истражувањата биле пронајдени податоци коишто покажувале дека јужниот и западниот ѕид од нартексот на базиликата можеби исто така биле изградени врз ѕидови од оваа постара градба²⁸¹⁴. Со ориентацијата југоисток-северозапад и оваа градба била апсолутно подложна на протегањето на ортогоналната урбана мрежа во градот. Во делот од градбата под западниот дел од базиликата бил откриен под од хидростатен малтер врз подлога од кршени тули (Фот. 186). Во овој под којшто и припаѓал на постарата градба под базиликата бил констатиран и одводен канал со правец северозапад југоисток. Во профилите од двете јами во северозападниот дел од централниот кораб, под подот од Базилика II биле констатирани две постари нивоа на подови (Црт. 22). Нејасно дали некој од

²⁸¹⁰ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 149.

²⁸¹¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 85.

²⁸¹² Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 147-149, 160. Според Д. Кораќевиќ оваа градба била синхрона со Објект I (термата) и Објект II (Villa Urbana).

²⁸¹³ Градбата првично била интерпретирана како постара базилика со еден кораб и нартекс (Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 80), а потоа како јавна градба или можеби и како екстензија од Villa Urbana (Кораќевиќ, *Скупи*. 95; Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 67).

²⁸¹⁴ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 67.

овие подови, конкретно понискиот, висински одговарал на подот под јужниот кораб од базиликата²⁸¹⁵. Оваа градба била помлада во однос на градската вила. Нејзината изградба била датирана во втората половина од 4 век²⁸¹⁶. Во контекст на оправданоста на ова тврдење биле изнесени неколку аргументи. Најпрво, оваа градба била стратиграфски повисоко во однос на вилата. Југоисточниот периметрален сид од градбата лоциран под презвитериумот од базиликата бил изграден покрај или врз северозпадниот сид од калдариумот на термалниот дел од вилата. Слично како и тука, врз североисточниот сид од Базилика I била изградена градба со непозната намена. За истакнување е и дека во двата случаи, секундарните градежни интервенции врз сидовите од постари градби хронолошки биле многу блиски²⁸¹⁷.

Градби под Цивилна базилика - Градба В (Stobi, кр. 4 в. - 5 в.)

Во северозападаната половина под Цивилна базилика бил откриен дел од градба со апсида (План 59). Стратиграфски се наоѓала на околу 1 m под базиликакта²⁸¹⁸. Според насоката од апсидата ориентацијата на просторијата споредено со Цивилна базилика отстапувала минимално во правец кон југоисток. Сидовите биле изградени од обработени камења и малтер, а откриениот дел од подот бил изведен со поплочување со камени плочи со мала дебелина. Во културните слоеви коишто коинцидирале со градбата биле констратирани траги од јагленисан органски материјал во земја со темна боја. Низ рушевините биле пронајдени остатоци од архитектонска декорација изведени во штучко и фреско техника. Притоа била имитирана облога со кемени плочи во неколку бои поделени со јонски столбови. *Terminus post quem* за изградбата дале монетите исковани од Теодосиј (379–395)²⁸¹⁹. Архитектурата од оваа градба била сериозно оштетена при темелењето на сидовите од Цивилна базилика.

Градба со апсида врз централно градско јадро (Scupi, кр. 5 в. / поч. 6 в. - кр. 6 в.)

Таканаречената Градба со апсида била лоцирана северозападно од североисточниот крај од хореумот, непосредно покрај улицата *decumanus maximus*. Со оглед на тоа што била вклопена во

²⁸¹⁵ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 35-36.

²⁸¹⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 95.

²⁸¹⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 42-43.

²⁸¹⁸ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 195; Ивановски, “Цивилна базилика, 2005 година.” 161.

²⁸¹⁹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 195.

постечка архитектура, нејзината ориентација југозапад-североисток апсолутно кореспондира со ортогоналната мрежа во градот (План 117, План 131).

Преминот којшто водел до правоаголната просторија бил од југозапад. Останува нејасна комуникацијата кон апсидата лоцирана на југоисток од правоаголната просторија.

При градењето на сидовите од оваа градба со ширина од 0,70 m биле употребени мали камења, фрагментирани тули и малтер. Во контекст на техниката на градење овие сидови биле со поскромен квалитет во однос на останатите. Југозападниот сид, на југоисточната страна бил потпрен со четири столпци, различни и според техниката на градење и според димензиите. И апсидата од надворешаната страна била потпрена со три меѓусебно поврзани сидови од југозападната, североисточната и југоисточната страна. Овие сидови широки по 0,50 m биле изградени во иста техника. И внатре во апсидата биле изградени сидови, но, од камења поврзани со калов малтер. Во рамките на оваа градба биле констатирани и сидови чиешто лица биле целосно изградени од фрагментирани тули. Тоа што врз некои сидови биле констатирани траги од облога со малтер ја прави оваа градба исклучителна од апсект на обемот и диверзитетот на различни градежни активности и продукти евидентирани на еден крајно лимитиран простор.

Врз основа на пронајдениот движен инвентар, како и врз основа на ориентацијата оваа Градба со апсида била интерпретирана како сакрален објект од крајот на 5 в. или првата половина од 6 век²⁸²⁰.

Доцноримски објекти со неидентификувана намена во Хореум (*Scupi*)

Во североисточниот дел од хореумот, североисточно од доцноримската бања, помеѓу надолжните периметрални сидови од хореумот биле изградени два сида со должина од 15,00 m. Едниот сид бил подигнат помеѓу столпците на североисточната фасада од хореумот, а другиот на 5,50 m (7,50 m според техничка документација) во правец кон југозапад, внатре во хореумот (Фот. 519, Фот. 520). Во средината од двата сида постоеле премини, кај североисточниот сид широк 1,90 m, а кај југозападниот внатрешен сид широк 1,50 m (1,80 m според техничка документација), (План 117)²⁸²¹. Двата сида со исклучок на темелите во коишто се користеле помали камења и калов малтер, биле изградени во иста техника во целата сочувана висина. За таа цел биле употребени поголеми камења, поретко биле користени фрагментирани тули, а како врзивно средство служел

²⁸²⁰ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 44.

²⁸²¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 139.

малтер нанесуван во дебели слоеви. Иако намената на овие сидови не е докрај разјаснета, претпоставена била нивна поврзаност со архитектонскиот аранжаман на комплексот доцноримската терма²⁸²².

Сектор Акропола, (*Heraclea Lynkestis*, 6. в.)

Досегашните истражувањата на акрополата од *Heraclea Lynkestis* биле од сондажен карактер. Уште при првите ископувања биле констатирани неколку простории²⁸²³. Бидејќи една од просториите имала апсида, работно била именувана како „Мала Црква“²⁸²⁴.

Т. Јанакиевски извел сондирања во овој дел од населбата²⁸²⁵. Во десетте сонди истражени до здравица (карпа) биле евидентирани археолошки остатоци со скроман карактер (План 132, Фот. 852). Културните слоеви биле евидентирани во длабочина од 1,20 - 2,20 m (во сонда 5). Човечките активности на акрополата биле датирани од хеленистичкиот период (фрагментирана мегарска чаша и нумизматички материјал) до доцноримски период (керамички садови и нумизматички материјал – монета со вредност од 20 нумии)²⁸²⁶.

Градежни комплекси од геомагнетни скенирања (Големо Градиште, с. Коњух)

Во 2008 година во северната половина од Северна тераса биле изведени гео-магнетни скенирања на две релативно големи површини (План 133). Иако во извештајот до детали биле опишани методите преку коишто било дојдено до резултатите, сметаме дека интерпретациите поврзани со фазите, хронологијата и намената на детектираните градби е неоснована, особено во отсуство на археолошки истражувања според коишто тие би се тестирале. Сепак, мора да се истакне дека применетата методологија е исклучително податлива од аспект на утврдување на организацијата на населбата. Се чини дека со истражувањата во останатиот дел од терасата не треба да се очекуваат некои особени изненадувања од аспект на организацијата на системите за комуникација и на распоредот и организацијата на градежните комплекси и на градбите во нивни

²⁸²² Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 53.

²⁸²³ Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 233.

²⁸²⁴ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 13.

²⁸²⁵ Јанакиевски, *Убикација на средновековна Битола*. 58-64.

²⁸²⁶ Јанакиевски, *Убикација на средновековна Битола*. Т. XI – XXVI.

рамки²⁸²⁷. Несомнено е дека плански изведените досегашни истражувања значајно придонесуваат кон расветлување и кристализирање на сликата во неистражениот дел од Северна тераса.

²⁸²⁷ Reuben Thorpe, “Golemo Gradiste, Konjuh, Republic of Macedonia, Report on Archaeological Geophysical Survey,” Cultural Heritage and Archaeological Resource Management (The National Museum of Macedonia; Gettysburg College, Pennsylvania, USA, 2008). За претпоставената организација врз основа на резултатите особено страни 10-12 со илустративниот материјал.

5.2. Инфраструктура

5.2.1. Фортификации

Lychnidus (кр. 4 в. пр.н.е. – втор. пол. на 6 в.)

Според археолошките податоци, најстарата фортификација била подигната за време на македонскиот крал Филип (359-336)²⁸²⁸. Западниот и северниот периметар од тврдината веројатно бил поставен уште со најстарото утврдување. Под темелите на северната страна од акрополата, под фортификацијата од средновековниот и античкиот период северно од Горни Сарај, на 100 m источно од Железната порта бил пронајден бедем во груб *opus quadratum* датиран најдоцна во 4 в. пр.н.е. Според пишаните изводи фортификацијата на *Lychnidus* била индидентно спомената во 209 год. пр.н.е. во контекст на подмитувањето на командантот на „посадата и тврдината“ од страна на Ероп²⁸²⁹. Во хеленистичкиот и раноримскиот период, со сигурност до 3 в., а можеби и подоцна, дел од некрополите биле лоцирани на „Дебој“ и на просторот во северната половина од Самоилова тврдина ширејќи се во правец кон север²⁸³⁰. Во контекст на утврдување на приближниот периметар од населбата и потенцијалното функционирање на бедем во раноримскиот период треба да се земат во предвид уште неколку информации. На улица „Климентска“, во потегот од „Челница до куќата на Андон Кољуши“ меѓу останатото била откриена римска некропола со инхумирани покојници²⁸³¹. Источно од бранетиот периметар на населбата на потегот од „Чинарот до стоковната куќа Билјана“ и во делот на старата чаршија биле откриени фурни – варници за печење вар и кружна печка за градежна керамика и некропола од хеленистичкиот и римскиот период. На самите фурни и во нивната околина биле откривани правоаголни гробни конструкции (рамни и засводени), гробови без конструкции, како и гробни конструкции покриени со тегули датирани во периодот 3-5 век²⁸³². Ваквата стратиграфија со делови од средновековна некропола била

²⁸²⁸ Kuzman, “Lychnidos - Ohrid.” 35; Kuzman, “Samuel’s Fortress.” 48.

²⁸²⁹ Папазоглу, “Историски Прилики.” 92; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 255-256, 257, 259; Кузман, “Охрид - Lychnidos.” 257; Битракова Грозданова и Кузман, “Lychnidos во раната антика.” 8-9, заб. 10; Битракова Грозданова, “Lychnidos.” 99; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 103.

²⁸³⁰ Битракова Грозданова, “Lychnidos.” 100; Davča Spasova, “The Roman Legionary from Ohrid Citadel,” *Folia Archaeologica Balkanica* II (2012), 399.

²⁸³¹ Маленко, “Нови антички наоди.” 340-341; Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 282.

²⁸³² Маленко, “Нови антички наоди.” 341-342; Битракова Грозданова, “Спомениците од предисториски и антички период.” 135; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 252; Владо Маленко и Паско Кузман, “Комплекс „Стара Чаршија“,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 270.

евидентирана и на локалитетите во северниот дел на старата чаршија²⁸³³. Градба од хоризонт датиран во периодот 3-5 в. била откриена во северозападниот дел на „Млечниот ресторан“²⁸³⁴.

Габаритот којшто и денес е видлив, тврдината веројатно го добила најдоцна во текот на 4 в. кога со бедем бил заштитен и источниот понизок рид (План 134). Специфична била употребата на *opus mixtum* со три или четири редови на тули употребени во појаси на растојание од 1,00 - 2,00 m (Фот. 853, Фот. 854). Оваа техника заради санациите на фасадата во минатото на места останала во внатрешноста на денес видливите лица од бедемот (Фот. 855). Со сигурност била потврдена во источниот бедем кај Дебој и на северен бедем на Самоилова тврдина и Високо Кале²⁸³⁵. Од Самоилова тврдина бедемот се протегал кон запад до месноста „Лабино“ каде што скршнувал кон југозапад до стрмниот карпест брег над езерото²⁸³⁶. Со истражувањата на Дебој било утврдено постоење на постар бедем од внатрешната страна на денес видливиот бедем. Денес видливиот ѕид бил изграден до постариот после неговото рушење и според Д. Коцо требало да се третира како негова обнова. Под постариот ѕид биле пронајдени гробови со кремирани покојници од хеленистичкиот и римскиот период. Истата некропола со гробови датирани од 4 в. пр.н.е. до 5 в., веројатно се ширела и на просторот на современото основно училиште Св. Климент Охридски²⁸³⁷. Во тој контекст, на исток од бедемот на Дебој била лоцирана некропола со гробни конструкции од тип тегули на две води, а просторот бил употребуван за погребување се до христијанизацијата. Некрополата се ширела кон исток и север (надвор од бедемот). Просторот северно од бедемот се користел за погребување во периодот 4–6 век²⁸³⁸. Идентификувањето на горната хронолошка граница на гробовите ја става под знак прашалник тезата за подигањето на бедемот во 4 век, а овој

²⁸³³ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 285-286.

²⁸³⁴ Маленко, “Нови антички наоди.” 342.

²⁸³⁵ Маленко, “Нови антички наоди.” 339, заб. 2; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 259-260; Кузман, “Охрид - Lychnidos.” 261; Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 259; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 105; Kuzman, “Lychnidos - Ohrid.” 36; Pasko Kuzman, “Samuel’s Fortress,” во *OHRID - World Heritage Site*, ур. Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, Macedonian Cultural Heritage (Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009), 48. Според И. Микулчиќ, раноантичкиот бедем, обновуван и во доцната антика, бил во функција до полното средновековие, кога бил срушен и останале само неговите темели за да ги штитат темелите на доцносредновековниот бедем. Со сондирање во североисточниот дел на акрополата било утврдено дека линијата на средновековниот бедем излегувала далеку на североисток пред линијата на античкиот бедем (Микулчиќ, *Антички градови*. 104).

²⁸³⁶ Владо Маленко и Паско Кузман, “Самоилова Тврдина,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 271.

²⁸³⁷ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 271.

²⁸³⁸ Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 251, 253, 259; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 102, 104; Kuzman, “The Period of Basilicas.” 64.

често споменуван податок може да послужи за различни интерпретации. Од тие причини се наметнуваат повеќе прашања. Дали пред сè бил изграден во 4 век? Ако одговорот на ова прашање е позитивен, која е линија на протегање на бедемот? Дали се практикувало погребување во границите на бедемот и слично. Голем проблем претставува тоа што иако во гробовите биле положени наоди, нема поконкретна хронолошка идентификација. Во тој контекст треба да се има во предвид и мислењето од В. Маленко, дека во првата фаза базиликата на Дебој (подигната на крајот од 4 в. или почетокот на 5 в.) имала карактер на гробјанска²⁸³⁹. Дополнително, дел од тврдината (Горни Сарај) се користел за погребување во текот на доцноримскиот период²⁸⁴⁰.

Постариот бедем бил изграден од кршени камења и обработени камени блокови (како сполии) поврзани со прегорен варов малтер во ширина од 2,20 m²⁸⁴¹. Источниот бедем од Дебој се спуштал се до брегот на езерото. Во овој сегмент кај црквата Св. Богородица Челница и над езерото биле лоцирани две големи порти, Челница и Долна Порта. На западниот дел од постариот ѕид постоела двојна кула со сочуван само северен дел²⁸⁴². Северната кула и била сочувана и на Долна Порта²⁸⁴³. Идентификувани биле уште две други порти, Железна порта и Горна порта (Фот. 856)²⁸⁴⁴.

Што се однесува до јужниот бедем и на протегањето на бедемот од Кула 27 до езерскиот брег, констатирани биле следните информации. Во текот на втората половина на 4 в. со големото проширување на бранетиот дел од градот, јужниот бедем бил поставен во линија од Кула 26, до под „Куќата на Робевци“ и „Куќата на Уранија“, пред родната куќа на Христо Узунов, накај „Савиновци“ и преку улица „Коста Абраш“ кон јужната апсида на средновековната црква Св. Софија (пред подигањето на ранохристијанската црква под неа). Кај куќата од „Грдановци“ покрај самиот езерски брег бедемот скршнувал во правец кон „Канео“. Остатоци од бедем биле идентификувани и на стрмната падина североисточно над истоимената населба²⁸⁴⁵. Овој бедем бил

²⁸³⁹ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 8.

²⁸⁴⁰ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 257; Битракова Грозданова, “Околу полеогенезата на населбите.” 104; Spasova, “The Roman Legionary.” 399. Во тој контекст и прашањето дали станува збор за погребувања *intra muros*?

²⁸⁴¹ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 280.

²⁸⁴² Коцо, “Археолошки проучувања во Охрид.” 263.

²⁸⁴³ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 280; Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 261-262;

²⁸⁴⁴ Маленко и Кузман, “Самоилова тврдина.” 271.

²⁸⁴⁵ Постарите истражувачи линијата на бедемот ја следеле јужната стрмнина од понискиот охридски рид, кон зградата на старата митрополија, па црквата Св. Никола Геракомија и до Св. Софија (Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 66). Линијата на бедемот била евидентирана југоисточно покрај црквата (Маленко и Кузман, “Комплекс „Св. Софија.“” 269; Маленко и Кузман, “Самоилова тврдина.” 271). На просторот спроти влезот во Меморијалниот музеј на Христо

граден од средно големи камења, фрагменти градежна керамика и варов малтер во ширина од 1,80 m. Во текот на првата половина од 5 в. дошло до проширување на бранетиот периметар, па линијата на бедемот одела од Кула 26 кон Долна Порта, од каде што продолжувала кон црквата Св. Никола Болнички и кон езерото²⁸⁴⁶. Хронолошкото одредување на сегментот Св. Никола Болнички – езеро не било археолошки потврдено.

Во контекст на потенцијалното подигање на доцноримскиот бедем во 5 в., како и во контекст на утврдување на *terminus ante quem* за изградбата, можеби говори успехот во одбивањето на Источните Готи на нивниот пат кон *Dyrrachium* кој и го освоиле некаде во периодот околу 479 година²⁸⁴⁷. Токму во *Lychnidus* била сместена базата за дејствување против преостанатите готски одреди во околината²⁸⁴⁸. Според В. Маленко од Остроготите најмногу настрадале сакралните и секуларните градби надвор од утврдувањето²⁸⁴⁹.

За следење на периметарот на населбата во текот на доцноримскиот период помагаат и откриените рамни правоаголни и засводени гробници и гробови со тегули (единечни или поставени во ред) во реоните „Кошишта“ (северното подножје на високиот рид) и „Месокастро“ (североисточниот дел од источниот понизок рид и старата чаршија)²⁸⁵⁰. Гробниците во реонот на „Месокастро“ биле датирани во периодот 3-5 век.

Според одредени истражувачи градот бил освоен и населен со Словени во текот на 6 век²⁸⁵¹. Во контекст на потенцијалното замирање на доцноримската населба можеби треба да се споменат двете детски погребувања откриени на Плаошник, датирани со две монети исковани за време на Јустин (565-578)²⁸⁵². Дополнително, депото од 113 бакарни монети со *terminus post quem* во 586/587 год. пронајдени вкопани во подот на градба којашто страдала во пожар лоцирана во рамките на

Узунов, сочуваното круниште на бедемот пред турското средновековие било употребена како калдрма (Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 65).

²⁸⁴⁶ Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 66.

²⁸⁴⁷ Филиповски, “Градот Лихнид.” 54-55, заб. 139-144.

²⁸⁴⁸ Malchus, *Byzantiaca* (ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* I, 144-145, 148-151); Битракова Грозданова, “Топографија и урбаниот развој.” 259; Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 260. Сепак, според информациите кај Малх, се чини дека Остроготите брзале накај *Dyrrachium* и дека ниту се задржале подолго, а веројатно и не се посветиле особено на освојување на тврдината.

²⁸⁴⁹ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 301.

²⁸⁵⁰ Маленко, “Нови антички наоди.” 341, 342; Маленко и Кузман, “Кошишта.” 271.

²⁸⁵¹ Маленко, “Нови антички наоди.” 339.

²⁸⁵² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 31, 35, заб. 51, 130.

„Самоилова тврдина“ можеби покажува на конкретен историски настан во животот на населбата и нејзините жители²⁸⁵³.

Врз основа на информации за релјефот, направена е анализа на видливост од акрополата на *Lychnidus*. Од резултатите може да се заклучи од таа локација потоееле одлични предиспозиции за визуелна комуникација со целиот брег од Охридското езеро, Охридското поле и југоисточната половина од Струшко поле. Што се однесува до повисоките региони, постоел голем потенцијал за визуелна комуникација кон планините Галичица и Јабланица, потоа кон планината Бигла, а најмалку кон Плакенска планина и Стогово (Карта 6).

Heraclea Lynkestis (кр. 3 в. – кр. 6 в. / поч 7 в.)

Степенот на истраженост на бедемите во *Heraclea Lynkestis* е релативно низок. Сепак, врз основа на топографски анализи речиси целосно било утврдено нивното протегање. Јужната и северната линија од фортификацијата биле спроведени релативно паралелно, а западниот бедем бил ортогонално поставен во однос на нив (План 3). На околу 230 m источно од аголната кула помеѓу северозападен и југозападен бедем, северозападниот бедем скршнувал кон исток. Со неколку помали скршнувања бил следен во должина од околу 220 m, и не е јасно каде и како завршувал. Иста е ситуацијата и со југоисточниот бедем кој бил следен во искршена линија од околу 460 m. Веројатно источно од вила „Авторемонт“ и Базилика Е, двата зида биле пресечени од современ пат, заради што останува нејасно протегањето на населбата во тој правец. Во некои генерални планови публикувани за населбата се забележува и претпоставено постоење на источно подградие (План 135).

Во делот на акрополата линијата на протегање на бедемите се гледала на површината од современиот терен. Од југоисток и исток акрополата со посебен бедем била физички одделена од терасата под неа. Овој ѕид се спојувал со северозападниот на околу 180 m од аголнатата кула, а со југозападниот на околу 80 m од кулата²⁸⁵⁴. Според И. Микулчиќ акрополата на југоисточната страна била утврдена со два зида, постариот доцноримски, а помладиот изграден во средновековниот период²⁸⁵⁵. М. Грбиќ забележал две паралелни бедемски линии во југоисточниот

²⁸⁵³ Маја Хаџи-Манева, “Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век,” *Macedonia Acta Archaeologica* 18 (2008), 387.

²⁸⁵⁴ Грбиќ, “Откопавања у Хераклеји.” 351. Мерењата се направени врз основа на планот од населбата.

²⁸⁵⁵ Микулчиќ, *Средновековни градови*. 141. Т. Јанакиевски не се согласува со ваквата интерпретација (Јанакиевски, *Убикација на средновековна Битола*. 24-25).

дел од населбата. Внатрешниот бедем имал сериозни оштетувања врз надворешното лице. Ова оштетување било интерпретирано како последица од напад на Остроготите во 479 год., заради што овој датум бил земен како *terminus post quem* за изградбата на надворешниот бедем²⁸⁵⁶.

Во време на владеењето на Анастасиј (491-518)²⁸⁵⁷, на скршувањето од северозападен бедем и на растојани од околу 250 m од претпоставениот спој помеѓу југоисточен и југозападен бедем биле изградени бедеми со коишто источните зони од населбата според истражувачите останале надвор од ѕидовите²⁸⁵⁸. Спојот под остар агол на новиот југоисточен и северен бедем се наоѓал на околу 120 m од скршувањето на стариот југоисточен бедем и на околу 180 m од скршувањето на северозападен бедем. Изнесена била хипотеза за поголема старост на Северозападниот и југозападниот бедем во однос на останатите. Како датирање за нивната изградба и егзистенција бил наведен доцноримскиот период. Според И. Микулчиќ бедемите биле обновени после рушењето од Хуните во 447 година²⁸⁵⁹. Спред последните согледувања И. Микулчиќ бил со мислење дека последната обнова на Јужен бедем се склучила на крајот од 5 в. и во 6 век²⁸⁶⁰. Во нивната изградба биле користени обработени камења со мали димензии со варов малтер употребен како врзивно средство. Сидовите биле „неправилно поделени“ со ѕидарија од неколку појаси изведени со тули. Во „јужниот и во источниот бедем“ (веројатно се мисли на југоисточен) биле употребени единствено големи камења (без појаси од тули) и варов малтер. После завршувањето на ѕидот со ширина од 2,00 m²⁸⁶¹, фасадите биле измалтарени²⁸⁶².

На околу 90 m источно од местото кадешто на југоисточен бедем бил дограден бедемот подигнат за време на Анастасиј (491-518) била констатирана порта бранета од две кули изградени од масивни правоаголно обработени камени блокови. Подоцна пред портата биле подигнати градби коишто го „нагрдиле“ погледот кон портата. Уште една порта била лоцирана на местото кадешто северозападен бедем скршнувал кон исток²⁸⁶³. Овие информации земени во контекст на

²⁸⁵⁶ Чанак - Медик, „Ансамбл на Базиликата „А.“” 58.

²⁸⁵⁷ Со пронаоѓањето на јужниот бедем со кружна кула изграден при крај од 3 век, станува уште потешко прифаќањето на и онака тешко одржливата хипотеза за подигањето на првите бедеми после 479 год. изнесена од Ф. Папазоглу. (Папазоглу, „Хераклеја Линкестидска.” 26).

²⁸⁵⁸ Манева, „Хераклеја во раното христијанство.” 21. За повеќе информации поврзани за овој дел од населбата види анализа на Сектор IV – *extra muros*.

²⁸⁵⁹ Микулчиќ, *Антички градови*. 328.

²⁸⁶⁰ Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис*. 96. На ова место бил направен комплетен преглед на бедемите и на нивните дотогашни истражувања.

²⁸⁶¹ Цветковиќ - Томашевиќ, „Епископски двор и манастир.” 41.

²⁸⁶² Грбиќ, „Откопавања у Херклеји Линкестис.” 233.

²⁸⁶³ Грбиќ, „Откопавања у Херклеји Линкестис.” 233, 235.

Јужен бедем со кружна кула и новооткриените градби во рамките од сектор Југ отвораат повеќе прашања.

Во т.н. Римски бедем била констатирана една кружна кула. Римскиот бедем бил зачуван во висина до максимум 1,60 - 1,80 m и ширина од 3,10 m. Изграден бил од кршени камења со варов малтер во многу цврста техника (Фот. 857, Фот. 858, Фот. 859). Според техничката документација источниот откриен дел бил со насока североисток-југозапад до кружната кула, од каде скршнува во насока запад-северозапад. Во делот источно од кулата, во внатрешното лице биле констатирани вкупно седум правоаголни ниши со различни димензии (Фот. 860). Врз основа на фото документацијата може да се претпостави дека овој бедем бил удвоен, т.е., дека му била зголемена ширината. Сепак, нејасно е дали дополнителната бедемска линија била изведена од внатрешната или од надворешната страна на постојниот бедем. Преминот кон кулата бил поставен централно на северната страна, а ѕидот бил со ширина од 1,70 m. Врз основа на движниот археолошки материјал, римскиот бедем со кружна кула бил изграден кон крајот од 3 век²⁸⁶⁴.

Иако од постарите истражувања се знаело дека во североисточното лице од кулата јужно покрај епископската резиденција постоел премин (План 94, Фот. 547), сепак, надворешниот Римски бедем останал непознат. Пред откривањето на овој бедем се знаело за протегањето на внатрешниот јужен бедем којшто може да се следи јужно покрај Мала базилика, Голема базилика и јужно од епископската резиденција. Тој бил изграден од камења и варов малтер. Во него честопати биле употребувани и сполии. Особено масивни камени блокови биле употребени во долните зони од ѕидовите на најмалку трите откриени кули (Фот. 861, Фот. 862, Фот. 863, Фот. 864, Фот. 865). На повеќе места во бедемот биле констатирани отвори за одводнување. Немаме информации за односот на т.н. Римски бедем кон претходно евидентираниот внатрешен бедем. Со поновите истражувања во т.н. сектор Југ, биле откриени повеќе делови од мермерна пластика и голема концентрација од античка покривна керамика (Фот. 866). Помеѓу нив биле констатирани остатоци од градби изградени од камења поврзани со варов или калов малтер²⁸⁶⁵. Некои биле доградени до лицето од бедемот, а во претходно оформени простории се забележуваат дополнителни градежни интервенции. Овие простории имале стопански карактер²⁸⁶⁶.

²⁸⁶⁴ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 47-48.

²⁸⁶⁵ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 48.

²⁸⁶⁶ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 49.

Според Г. Цветковиќ-Томашевиќ во доцноримскиот период населбата се протегала на површина од 40 ha²⁸⁶⁷. Сепак, преку последните мерења е стигнато до површина од околу 5,20 ha во периметар со ѕидот подигнат за време на Анастасиј (491-518) и околу 7,30 ha во примарниот периметар, но на исток до современиот пат.

Кон „средината“ од Римски бедем, без информација дали надвор или внатре, биле констатирани неколку гробови од тип „тегули и имбрекси“ веројатно тип тегули на две води и надгорбен споменик којшто бил секундарно реупотребуван²⁸⁶⁸. На пониско ниво и пред источниот спој помеѓу кружната кула и надворешен Римски (Јужен) бедем, од аутопсија се констатирани ѕидови, најверојатно од постари градби.

Во сектор Север биле констатирани остатоци од бедем со којшто била заштитена т.н. микростанбената целина. Бедемот бил датиран во раниот среден век²⁸⁶⁹.

Врз основа на информации за релјефот, направена е анализа на видливост од акрополата на *Heraclea Lynkestis*. Од резултатите може да се заклучи од таа локација можело во целост да се контролира Пелагонија, а визуелно постоела комуникација кон највисоките точки од северните т.е. североисточните ограноци од Баба Планина и ридско-панинските предели северозападно од современ Битола (Карта 7).

Stobi (3 в. – 6 в.)

Со долгогодишните истражувања на *Stobi* релативно точно било констатирано протегањето на речиси целата линија на бедемите. Значителен дел од бедемите и се отворени (План 136, Фот. 867). Со поновите истражувања беше комплетно отворена целата линија на протегање од Северозападен бедем (Фот. 868). Тој, со пробивањето на стариот пат Градско-Неготино, и можеби уште при пробивањето на пругата бил пресечен (План 137Фот. 869). Протегањето на Северен бедем со којшто тој се спојувал во уништениот дел, денес е видно непосредно покрај оградата од современиот пат, но, на многу пониско ниво споредено со тоа кадешто бил пресечен северозападниот (Фот. 870). Претходно бил истражуван Југозападен бедем и дел од Југоисточен бедем до скршнувањето кон југоисток. Со поновите истражувања во бедемот којшто ги поврзувал Југоисточен бедем со внатрешен југоисточен бедем беше констатирана порта (Фот. 871). После

²⁸⁶⁷ Гордана Томашевиќ, Милорад Медик, и Милка Чанак-Медик, “Увод,” во *Хераклеја II* (Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965), 6.

²⁸⁶⁸ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 56.

²⁸⁶⁹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 57.

преминот во градот на тој потег се наоѓало поплочување изведено на голема површина. Во раноримскиот период, пред изградбата на внатрешен Југоисточен бедем, овој бедем продолжувал до раноримскиот бедем којшто се протегал покрај Црна Река. Податоци за тоа беа откриени во и околу кулата којашто лоцирана на спојот на овој бедем со внатрешен Југоисточен бедем. Помладиот бедем бил изграден врз постариот (Фот. 872). Надворешен Југоисточен бедем во поголема должина бил откриен кај „дрвениот мост“ над Црна Река и Casa Romana. Како за Северен бедем, така и за овој дел од бедемот располагаме со ограничен фонд информации. Може само да се констатира дека внатрешен Југоисточен бедем се спојувал со Северен бедем на просторот околу старата железничка станица (Фот. 873). За истакнување е големиот правоаголен затворен простор со приближни димензии од 50,00 x 50,00 m, лоциран југоисточно од внатрешен Југоисточен бедем (Фот. 874). Под претпоставка дека станува збор за градба синхрона со бедемот, а не за некоја помлада, при апсолутно отсуство на податоци од археолошки истражувања, на ниво на шпекулација, единствено според аналогии со други градови, сметаме дека станува збор за касарна којашто дури може да се поврзи со стационарањето на *Lanciarii Stobenses*²⁸⁷⁰.

Линијата по којашто се протегал надворешен Југоисточен бедем била точно определена преку следење на топографијата покрај Црна Река. Во долниот дел на северозападната страна имал цокле со ширина 0,35 - 0,40 m. Цоклето било на 0,55 m над работ од Via Sagularis (Црт. 26)²⁸⁷¹ Со цоклето ширината му изнесувала 2,65 m, а во повисоките зони бил потесен за ширината на цоклето.

Внатрешниот Југоисточен бедем во горните зони бил со ширина од 2,36 m, а во темелот околу 2,66 m²⁸⁷². Толкава беше и ширината во западниот дел, отворен во 2008 година (Фот. 875). Кај Градба со арки се споменува и ширина од 2,50 m (Фот. 650, Фот. 876). Изграден бил од обработени камења и варов малтер со хоризонтален појас од употребени седишта од театарот, а на површината имало остатоци од тули. Квадратната кула во којашто исто така биле употребени седишта од театарот била секундарно доградена до внатрешното лице од бедемот (Фот. 877)²⁸⁷³. Во тој дел бедемот бил сочуван во висина од повеќе од 4,50 m. Во највисоко сочуваниот дел на двата истражувани сегменти бил констатиран појас изведен со тули²⁸⁷⁴. Со истражувањата во 2008

²⁸⁷⁰ *Notitia Dignitatum* (ур. Seec 1876, 24, 25); Malchus, *Byzantiaca* (ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* I, 139). При истражувањата во седумдесетите години од 20 в. била интерпретирана и како хореум.

²⁸⁷¹ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 128.

²⁸⁷² Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 393.

²⁸⁷³ Санев и Саржоски, "Ископувања на внатрешниот бедем." 229-230.

²⁸⁷⁴ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 122.

год. беше откриено дека појасот бил од најмалку четири реда тули (Фот. 878). Дополнително, на двете локации било констатирано дека нивото на бедемот било сочувано точно до нивото со тули²⁸⁷⁵.

Во контекст на висината на бедемот изнесени биле претпоставки за висина од 8,00 – 10,00 m²⁸⁷⁶.

Намалувањето на бранетиот периметар на населбата преку изградбата на внатрешен Југоисточен бедем можеби било истовремено со зголемувањето на ширината на Јужен бедем, Југозападен бедем и на Северозападен бедем. Во овие делови е констатирано „удвојување“ преку изградба на нов сид покрај линијата од стариот (Фот. 879).

Со досегашните истражувања откриени биле вкупно тринаесет правоаголници кули во функција на доцноримскиот бедем и една кула од раноримскиот бедем. Од нив, двете покрај внатрешен Југоисточен бедем биле внатрешни, Јужен бедем „поминувал“ низ средината од една кула, а сите останати биле поставени надворешно. Ако се исклучат аголите кули, на Југозападен бедем постоеле уште три кули и една порта (Porta Heraclea), (Фот. 867, Фот. 880), а на Северозападен бедем уште пет кули (Фот. 868). Со истражувањето покрај Северозападен и Југозападен бедем беше констатирано дека по целите должини од откриените внатрешни лица биле доградени голем број сидови, притоа блокирајќи секаква комуникација покрај нив.

Еден од главните премини во населбата се наоѓал во северозападниот дел од Југозападен бедем. Портата била именувана Porta Heraclea (План 138, Фот. 880). Локацијата била именувана „Порта“ од страна на локалното население уште пред да бидат извршени истражувања²⁸⁷⁷. За изградбата биле употребени обработени камења, варов малтер и поголем број на секундарно реупотребени архитектонски елементи и надгробни споменици. Лаците над двата премини и

²⁸⁷⁵ При истражувањата на внатрешен Југоисточен бедем во 2008 и 2009 год., низ рушевинскиот слој од камења, малтер и поретки наоди на тули беа пронајдени четири средновековни монети, три од кои му припаѓаат на монетоковањето на Алексеј I Комнен во периодот 1092-1118 (Силвана Блажевска и Јован Радњански, “Резултати од истражувањата во Стоби, 2008,” [XX Симпозиум на МАНД, Кичево, 2008], не публикувано). Тука, во должина од повеќе од 50 метри бедемот беше сочуван до нивото на коешто се појавувал појасот со тули. Ова недвосмислено покажува на систематско отстранување на тулите кое се случило најрано во периодот 1092-1118. Во прилог на тоа треба да се наведе и крајно редуцираниот број фрагментирани или целосно сочувани тули во рушевините покрај бедемот. Повеќе информации за истражувањата на овој простор кај Blaževska и Radnjanski, “The Temple of Isis.” 215–217, 222. Појасот од неколку реда тули и интенционалната девастација на највисоките партии од бедемот со цел екстракција на тулите во текот на средниот век (без дополнителна аргументација) ја забележале и минатите истражувачи Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 122; Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1972.” 394.

²⁸⁷⁶ Petrović, “U Stobima danas.” 471; Зоран Георгиев, “Протејхизматата на Стоби,” *Културно наследство XXVIII-XXIX (2002/2003)* бр. 28-29 (2004), 253.

²⁸⁷⁷ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 87.

полуцилиндричниот свод биле изведени од тули²⁸⁷⁸. Информацијата дека натписните полиња од спомениците вградени во портата биле свртени напред²⁸⁷⁹, може да иницира неколку дискусии. Ако ваквата ситуација за срушените елементи била констатирана преку страните на коишто постоел малтер, се поставува прашање колку нивното дислоцирање од местата на гробни маркери било условено со ваквото нивно поставување.

Портата се состоела од неколку елементи. Глава функција имал самиот премин, поставен во линија со бедемот, и пропилонот од две напред исфрлени кули. Премините на двете позиции биле блокирани со дрвени врати обложени со метални плочки. Внатрешната била пронајдена изгорена. Отворањето било кон внатре, кон населбата²⁸⁸⁰. Помеѓу нив бил изведен полуцилиндричен свод долг 2,50 m²⁸⁸¹, а за кровот било претпоставено решение со тегули. За праг во надворешниот премин бил употребен архитрав од бреча, според З. Георгиев можеби земен од скената на театарот²⁸⁸². Врз основа на вдлабнатините во прагот било констатирано дека преку оваа порта поминувале товарни коли²⁸⁸³. Биле констатирани и позициите од доворотните греди со правоаголен пресек. Со оглед на тоа што на средината не бил откриен отвор за блокирање на вратата, претпоставено било блокирање со хоризонтално поставена греда. На висина од 4,50 m над прагот од надворешниот премин бил изведен лак од тули со висина од 1,00 m.

Таванот од внатрешната порта бил исто така решен со полуцилиндричен свод. Тој паднал кон пропилонот, а над неа се срушиле секундарно употребените надгробни споменици²⁸⁸⁴. Ѓ. Мано-Зиси наместо лаци укажал на постоење на архитрав поставен врз столбови и претпоставил постоење на горна конструкција со монументални димензии. Над портата можеби постоел и кат²⁸⁸⁵. Секако дека арката не ја исклучувала употребата на архитрав и обратно²⁸⁸⁶.

Околу решението на одбраната на Југозападен бедем и конкретно на Porta Heraclea биле предложени неколку идеи²⁸⁸⁷. Според З. Георгиев Porta Heraclea била бранета од припилон со протејхизма. Притоа биле констатирани одредени неправилности во изградбата на пропилоните.

²⁸⁷⁸ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 148.

²⁸⁷⁹ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 149.

²⁸⁸⁰ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 146.

²⁸⁸¹ Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 248.

²⁸⁸² Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 247.

²⁸⁸³ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 149.

²⁸⁸⁴ Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 113.

²⁸⁸⁵ Ђорђе Мано-Зиси, “Хисториско-уметнички музеј у 1932 – рад изван Музеја,” *Годишњак на Српска краљевска академија* XLI (1933), 236.

²⁸⁸⁶ Kitinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 112.

²⁸⁸⁷ Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 244.

Формата не им била квадрат или правоаголник, туку неправилен четириаголник. Во нивната изградба биле употребени камења и варов малтер во *opus incertum* со *emplecton*. Употребени биле и сполии од театарот²⁸⁸⁸. Од страната на коридорот меѓу нив и на североисточна страна во кулите од пропугнакулумот биле изведени тремови. Заградени биле со ниски сидови од камења и калов малтер. Тремовите биле поставени асиметрично. Заради отсуство на сидани скали З. Георгиев претпоставил користење на надворешни дрвени скали²⁸⁸⁹.

За пропилонот била предложена висина од 7,50 m. Прагот од внатрешната порта бил повисок од тој на надворешната за 0,80 m. Североисточно од пропилонот, од двете страни покрај коридорот којшто ги поврзувал двата премини постоеле т.н. маневарски коридори. Нивото на газење во нив било повисоко (решено со подсид) во однос на тоа во коридорот.

Сидовите од протејхизмата биле на 11,70 m од лицето на Југозападен бедем. Пропилонот не бил само едноставна проекција на уште една надворешна порта пред постоечката внатрешна портата. Со заштитата на неговите страни со протејхизма, била само потенцирана и зајакната неговата улога во одбраната²⁸⁹⁰. Во линија на претпоставеното протегање на сидот не биле пронајдени, или биле откриени само сиромашни остатоци од сидот. На местата кадешто била констатирана, сидот во ширина од 1,20 m бил изграден од камења поврзани со калов малтер. Според З. Георгиев, со оглед на малата ширина на сидот и употребениот градежен материјал, протејхизмата не можела да достигне висина поголема од 3,50 – 3,80 m. Со тоа се намалила и можноста да се дејствува директно од лицата на бедемите²⁸⁹¹. Во правец кон југоисток протејхизмата се протегала до средината од првата кула југоисточно од Porta Heraclea, кадешто ортогонално свртувајќи се протегала до средината од нејзината челна фасада. Протегањето на протејхизмата во правец кон северозапад останало непознато.

Во контекст на датирањето на бедемот биле искажани повеќе претпоставки и размислувања, а релативно малку од нив биле темелени врз релевантни археолошки податоци. Патеписецот L. Heuzeu уште пред почетокот на археолошките ископувања, како *terminus post quem* за изградбата на бедемот ја поставил 479 година²⁸⁹².

²⁸⁸⁸ Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 245.

²⁸⁸⁹ Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 246.

²⁸⁹⁰ Кај неколку порти во *Thessalonica* биле констатирани пропициони во функција на двојни порти (Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 113).

²⁸⁹¹ Георгиев, “Протејхизмата на Стоби.” 253.

²⁸⁹² Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 111.

Иако без потесни хронолошки рамки, определувањето на *terminus ante quem* за изградбата на раноримскиот бедем во крајот од 3 в. било извршено врз основа на стратиграфска анализа и движен археолошки материјал²⁸⁹³. Во утврдувањето на *terminus post quem* за изградбата можеби треба да се земат во предвид податоците за протегањето на некрополите и населбинските остатоци од 1 век. На просторот од Западна некропола биле констатирани гробови датирани во 1 в. пр.н.е. или поконкретно за време на Август (31 пр.н.е. – 14. н.е.). Од друга страна, најстарите населбински остатоци од принципатот биле откриени под Domus Fullonica, Цивилна базилика, Casa Romana, Централна базилика и Палата на Перистерија²⁸⁹⁴. Според И. Микулчиќ првиот римски бедем бил изграден во 2 век²⁸⁹⁵. А. Јакимовски исто така врз стратиграфски согледувањам изградбата на првиот бедем ја датирал во првите децении, или најдоцна до средината од 1 век²⁸⁹⁶.

Ѓ. Мано-Зиси изградбата на новите бедеми ја датирал после 479 год., време кога во неа биле вградени надгробните споменици од Западна некропола²⁸⁹⁷. Е. Kitzinger сметал дека била изградена во 5 в. или подоцна²⁸⁹⁸. Според З. Георгиев бедемот бил изграден во третата деценија од 5 век. Според него после 479 год., биле преземени зафати за обнова на бедемот, но не и за обнова на протејхизмата²⁸⁹⁹. Како образец за обновата на Porta Heraclea и доградувањето на пропилон, најверојатно изведен после 479 год., биле користени Porta Aurea во *Constantinopolis* и *Thessalonica*²⁹⁰⁰. Врз портата биле констатирани траги од оштетувања најверојатно настанати од непријателски напади и од земјотрес. Настан после кој никогаш повеќе не била обновена наводно бил земјотресот од 518 година. Според информациите, внатрешната порта паднала кон пропилонот, а над неа се срушиле секундарно употребените надгробни споменици²⁹⁰¹.

²⁸⁹³ Движниот археолошки материјал бил констатиран со ископувањето под Via Sagilaris помеѓу бедемот и Casa Romana. Слојот во којшто бил откриен се насипал врз малтерна подлога покрај бедемот и под полочувањето на улицата (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 128).

²⁸⁹⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 201.

²⁸⁹⁵ Микулчиќ, "За големината на доцноантичките градови." 353.

²⁸⁹⁶ Шурбаноска, Санев, и Јакимовски, "Археолошки остражувања - Стоби 2001." 278.

²⁸⁹⁷ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 145.

²⁸⁹⁸ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 113-114. Според Kitzinger, на друго место Ѓ. Мано-Зиси портата ја датирал за време на Теодосиј (408-450).

²⁸⁹⁹ Георгиев, "Протејхизмата на Стоби." 252. Иако протејхизма се споменувала кај Филон од Византион (250 г. пр.н.е.), нивното подигање на Балканот се поврзувало со големата обнова на одбраната на Балканот во 6 век. Протејхизмите пред бедемите во *Thessalonica* и *Philippi* биле датирани кон крајот на 5 в. и почетокот од 6 век (Provost, "City Wall and Urban Area in Macedonia." 134).

²⁹⁰⁰ Porta Aurea во *Thessalonica* била изградена за време на Теодосиј (408-450), (Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 224, 232).

²⁹⁰¹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 113.

Внатрешниот југоисточен бедем бил изграден во почетокот од 5 век. Тој бил повлечен за за 80,00 - 130,00 m северозападно од постариот бедем (План 139)²⁹⁰². Иако неговата изградбата била поврзувана со катастрофална поплава и лизгање на земјиште, се чини дека поминал одреден период помеѓу напуштањето на најниската југоисточна тераса и изградбата на бедемот. Период во којшто се случувало повеќекратно таложење на флувијален материјал. Во текот на 4 в., веројатно околу средината, дошло до големо повлекување на населбата во правец кон северозапад. Толку големо што просторот на југоисточната тераса, северозападно од подоцна изградениот бедем, бил користен како некропола²⁹⁰³. Во тој контекст при истражувањето беше констатиран мал проблем помеѓу датирањето на обновата на Casa Romana, хронологијата на некрополата на југоисточна тераса и изградбата на бедемот. Имено, според повеќе истражувачи во текот од 4 в. Casa Romana била повторно обновена и останала во функција не подоцна од крајот на истиот век²⁹⁰⁴. Од друга страна, *terminus post quem* за почетокот на погребувањата во рамки на некрополата врз Градба со арки бил определен со една монета искована од Валенс (367-375)²⁹⁰⁵. Констатирано било и дека нивото од коешто биле вршени погребувања било насипано со речни наноси од Црна Река длабоки до 1,00 m. Во тој контекст, тешко е да се замисли дека додека обновената Casa Romana била во функција, а на околу 70,00 m западно од неа, просторот се користел за погребување. Тука може уште да се додаде дека на просторот над просторијата со мозаик изградена над југоисточната сала од Градба со арки не се известува за речни наноси. Со поновите истражувања беше констатирано дека Црна Река ја поплаувала југоисточната тераса и после изградбата на бедемот (Фот. 881), но некрополата, пред се заради нивото на коешто се наоѓа, никако не може хронолошки да се определи после изградбата на бедемот.

²⁹⁰² Изградбата на бедемот била датирана со монета искована од Аркадиј (395-408), (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 126, заб. 12; Gebhard, "The Theater at Stobi." 19; Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I.* 25). Ова датирање на изградбата на бедемот беше потврдено и со поновите истражувања (Талевски, "Проблемот на рановизантиската населба Стоби." 444). Индиректен аргумент за напуштањето на југоисточната тераса покрај Црна Река била садовата керамика констатирана во депозитите врз Via Sagularis помеѓу Casa Romana и надворешниот Југоисточен бедем. Најмладите садови биле произведени на крајот од 4 век (Anderson-Stojanović, *STOBI.* 153). И. Микулчиќ изградбата на внатрешен Југоисточен бедем и обновата на Јужниот бедем и Југоисточен бедем биле изведени во последните децении од 4 в. и без да бидат обновени продолжиле да функционираат низ 5-6 век (Микулчиќ, *Антички градови.* 335; Микулчиќ, *СТОБИ.* 102).

²⁹⁰³ Големото насипување покрај коритото од реката се случило после 3-4 век (Folk, "Geologic Urban Hindplanning." 5; Wiseman, "The City in Macedonia." 302).

²⁹⁰⁴ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 228; Мано-Зиси, "Стоби 1970-1971." 201; Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 396; Anderson-Stojanović, *STOBI.* 153; Герасимовска, *Антички куќи.* 42; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето.* 64.

²⁹⁰⁵ Просторот се користел за погребување на крајот од 4 в. и почетокот од 5 в. (Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum I.* 38), веројатно до изградбата на внатрешен Југоисточен бедем.

Иако честопати од истражувачите се посочува поголема површина, со првиот бедем бил заграден прстор со површина околу 18,50 ha. Со изградбата на внатрешен Југоисточен бедем оваа површина се намалила за околу 4,50 ha.

Врз основа на информации за релјефот, беше направена анализа на видливост од акрополата на *Stobi*. Од анализата може да се заклучи дека споредено со другите населби предмет на истражувањето во оваа дисертација, *Stobi* имал релативно лимитиран потенцијал за директна визуелна комуникација со пониските региони околу населбата, особено во правец кон југ и југоисток. Што се однесува до повисоките региони, постоел солиден потенцијал за визуелна комуникација кон планината Клепа, Конечка планина (Серта) и повисоките ридови јужно и југоисточно од Велес (Карта 8). Ова е апсолутно конзистентно со неговата офанзивна позиција на патот покрај реката Вардар.

Scupi (2 в. – 6 в.)

Првото мапирање на протегањето на бедемите од *Scupi* било направено од И. Микулчиќ и тоа исклучиво врз основа на топографски согледувања. Потоа, со примена на методологија на археолошки ископувања биле констатирани делови од линиите на протегање на североисточен, источен и југоисточен бедем²⁹⁰⁶. Од тогаш биле публикувани неколку планови, коишто во помала или поголема мера отстапуваат еден од друг (План 140). Во 2000 год. биле реализирани геофизички истражувања на бедемите од *Scupi*. Со резултатите од овие истражувања се потврдиле резултатите до коишто дошол И. Микулчиќ, особено во контекст на протегањето на северозападен и југозападен бедем²⁹⁰⁷. Во поново време биле извршени и гео-скенирања со коишто било констатирано протегање на долг ѕид (според скенирање со сонар од И. Алексовски), веројатно северозападен бедем (План 141). Структури (веројатно градби) биле констатирани внатре, но и северозападно или надвор од линијата на протегање од бедемот (План 142)²⁹⁰⁸.

²⁹⁰⁶ Линиите на протегање на бедемот се детално проследени кај (Mikulčić, “Teritorija Skupa.” 476).

²⁹⁰⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 40.

²⁹⁰⁸ Reuben Thorpe, “Geo-Physics, GIS, and Digital Data: Integrated Management Tools and Approaches to Site Management” (Managing the Archaeological Heritage of Macedonia. Holiday Inn, Skopje, Republic of Macedonia, Skopje, September 2008), https://www.academia.edu/1663047/Geo_physics_GIS_and_Digital_Data_Integrated_management_tools_and_approaches_to_site_management); Reuben Thorpe, “Looking and Digging: Non-Intrusive Survey, Relations of Knowledge and Hierarchies of Information in Cultural Resource Management,” *Haemus* 2 (2013), 44, сл. 5.

Бедмот широк 3,20 m бил изграден во техника на „лиење“ од камења и големо количество варов малтер употребен како врзивно средство²⁹⁰⁹. Според И. Микулчиќ, пред линијата од бедмот на северната и на југоисточната страна биле констатирани одбранбени ровови. Информацијата за постоење на „јак подсид“ покрај надворешниот раб се однесувала на југоисточниот ров широк 60,00 m²⁹¹⁰, а идентично подсидување било констатирано и покрај североисточниот одбранбен ров, кој бил со помала ширина од 30,00 m²⁹¹¹. Најчесто се смета дека површината од *Scupi* внатре во бедемите изнесувала 43-44 ha²⁹¹².

Според Л. Јованова непосреден повод за изградбата на бедмот било навлегувањето од страна на Костобоките длабоко на римска територија, до *Elateia (Phocis)*. Заради тоа како *terminus post quem* за изградбата била земена 170 година²⁹¹³. Преку примена на археолошки истражувања, изградбата на југозападен бедем било датирано во втората половина од 2 век. Овој сид бил широк 2,20 m²⁹¹⁴. Како дополнителни аргументи од Л. Јованова биле искористени градежната техниката и констатирани монети од Фаустина Помладата²⁹¹⁵. Со најновите истражувања во делот на југоисточен бедем било констатирано дека бедмот откриен во тој дел налегнувал и оштетил градби од раноримскиот период (План 143). Изградбата на овој бедем врз градба којашто била напуштена на крајот од 4 в., недвосмислено упатува на заклучок дека раноримскиот град се протегал подалеку во правец кон југоисток²⁹¹⁶. Треба да се истакне и дека со ориентацијата северозапад-југоисток минимално отстапува од претходно строго почитуваниот ортогонален систем²⁹¹⁷. Југоисточен бедем бил изграден во *opus incertum* од камења и варов малтер, а во него биле употребени и сполии (Фот. 882). При изработката на лицата било посветено поголемо внимание, а треба да се потенцира и дека во него биле реупотребени камења од театарот²⁹¹⁸. Не е јасно дали двата масивни камени блокови од травертин пронајдени северозападно од бедмот биле

²⁹⁰⁹ Микулчиќ, Старо Скопје. 41.

²⁹¹⁰ Ivan Mikulčić, “SCUPI - Istočna nekropola i gradski bedem,” *Arheološki pregled* 12 (1970), 130.

²⁹¹¹ Mikulčić, “Teritorija Skupa.” 476; Микулчиќ, Старо Скопје. 41.

²⁹¹² Ленче Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија и урбанистичка структура на градот I-III век,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 205. Врз основа на планот од Д. Кораќевиќ без измерени 40,43 ha површина на доцноримскиот град.

²⁹¹³ Ленче Јованова, “Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (2006), 174.

²⁹¹⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 40, заб. 6, 91.

²⁹¹⁵ Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 206.

²⁹¹⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 89, 91; Кузманоски, “Римски домус од сектор Југоисточен бедем.” 345.

²⁹¹⁷ Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 303.

²⁹¹⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 74; Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 302-303. Јадрото на сидот било од помали необработени камења, обилно залиени со малтер помешан со чакал и песок.

донесени при градежните работи (Фот. 449, Фот. 450). Пред изградбата со насипување на рушевини од постари градби теренот бил подигнат (или изнивелиран), после што, до здравица бил ископан ров широк исто колку и ширината од темелите. Со овој зафат биле оштетени домусот со атриум (перистил?), комплексот простории над него и улицата северозападно од нив (План 75, Фот. 328, Фот. 329, Фот. 447, Фот. 448)²⁹¹⁹.

Ширината на темелите од новооткриениот сегмент од внатрешниот југоисточен бедем изнесувала максимални 3,60 m во крајниот југозападен откриен дел. Постепено намалувајќи се, на спојот со полукружната кула ширината на темелите изнесувала 3,20 m²⁹²⁰. Линијата на протегање на овој бедем била констатирана со три сонди уште во 1970 година. Во сите три сонди ѕидот бил со иста ширина од 3,20 m, и секаде бил значително оштетен²⁹²¹. Идентична ситуација, или сочуваност само на темели или во негатив била констатирана и со поновите истражувања. Единствено кај полукружната кула (Фот. 883), бил сочуван надземен дел, врз основа на што било констатирано дека темелите биле со длабочина од 2,30 m, а ширината во надземниот дел 3,00 – 3,20 m²⁹²². Ширината на ѕидовите од полукружната кула изнесувала 2,60 m. И. Микулчиќ споменал и „проблематична источна порта“, на околу 220 m југозападно од спојот помеѓу источен и југоисточен бедем²⁹²³. Врз основа на ширината била изнесена претпоставка за висина на бедемот од околу 10,00 - 12,00 m²⁹²⁴. Оштетувањата врз бедемот се должеле на неговото користење како мајдан за градежен материјал²⁹²⁵. Констатирана била уште една целосно срушена полукружна кула.

Врз основа на техничката документација може да се констатира дека таа била дополнително доградена до југоисточното лице од бедемот, но овој податок не е потврден од истражувачите. Врз основа на стратиграфијата, полукружната форма на кулата, техниката на ѕидање и употребата на сполии, овој бедем бил во функција во периодот од втората половина на 5 в. до крајот од 6 век. Изграден бил во период помеѓу средината од 5 в. и крајот од 5 в. или почетокот од 6 век и со сигурност бил во функција за време на Јустинијан (527-565) и Јустин (565-578)²⁹²⁶.

²⁹¹⁹ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 48; Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 300, 303.

²⁹²⁰ Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 302.

²⁹²¹ Mikulčić, “SCUPI - Istočna nekropola i gradski bedem.” 130.

²⁹²² Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 302.

²⁹²³ Mikulčić, “SCUPI - Istočna nekropola i gradski bedem.” 130.

²⁹²⁴ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 75; Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 303.

²⁹²⁵ Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 303.

²⁹²⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 78; Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 305, 306.

И. Микулчиќ споменува случајно раскопана правоаголна кула на северозападен бедем, широка 8 m. Се наоѓала покрај патот Злокуќани-Бардовци²⁹²⁷. Уште една случајно раскопана кула, веројатно западен агол од фортификацијата била лоцирана на кат. пар. 689 од К.О. Злокуќани (Фот. 884). Фортификацијата имала форма на четвртина полукруг, а не прав агол со аголна кула²⁹²⁸.

Како посебен куриозитет било откривањето на пет елипсовидни јами (дијаметар 3,50 – 4,00 m. x 2,60 - 3,00 m) поставени паралелно со бедемот на растојание од 0,50 – 0,60 m. Растојанието помеѓу јамите изнесувало 3,00 – 3,50 m (Фот. 885)²⁹²⁹. Тие биле вкопани до здравица како и темелите од бедемот и очигледно е дека се направени наменски. Најверојатно биле со дефанзивна функција т.е. за одбрана од опсадни справи. Биле вкопани од нивото на газење покрај бедемот, т.е. од висина еднаква со почетокот од надземниот дел на бедемот. Исполнети биле со отпаден градежен материјал и во нив не бил констатиран движен инвентар²⁹³⁰.

Јами со помал дијаметар познати како *lilia*, распоредени во форма на шаховско поле, и во чиешто дно честопати биле забиени колци биле пронајдени северно од сидот на Антонините во *Britannia*. Тие биле камуфлирани за да не бидат забележани од напаѓачите²⁹³¹. Филон од Византион зборувал за систем на одбрана со вкопување на празни садови покриени со морска трева којашто не скапува, далеку пред првиот одбранбен ров²⁹³². Овој систем бил ефикасен против опсадни справи коишто делувале непосредно, т.е. со физички контакт врз сидовите. Пешадијата можела слободно да премине преку садовите и тие да останат незабележани, додека тешките опсадни справи со тркалата пропаѓале во нив и нивното движење било значително отежнато, ако не и оневозможено.

Бедемот од *Scupi* веројатно ја изгубил функцијата при крајот од 6 век, како последица на што врз него биле изведени поголеми оштетувања. Дел од оштетувања биле направени во раносредновековниот период, но и во поново време. При истражувања биле откриени и движни наоди од 10-11 в., и веројатно исто како и елементите од театарот, дел од градежниот материјал од бедемот завршил на Скопско Кале²⁹³³.

²⁹²⁷ Микулчиќ, Старо Скопје. 41, План 140 - с., означена со m.

²⁹²⁸ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 161.

²⁹²⁹ Јованова, “Скупи - сектор Југоисточен бедем.” 302

²⁹³⁰ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 81-82.

²⁹³¹ Fields, *Rome's Northern Frontier AD 70-235*. 27, 50, 53.

²⁹³² Eric William Marsden, *Greek and Roman Artillery - Historical Development* (Oxford: Oxford university press, 1969), 114.

²⁹³³ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 78, заб. 79.

Врз основа на информации за релјефот, направена е анализа на видливост од Зајчев Рид (Карта 9). Од резултатите може да се заклучи дека од таа локација можело во целост да се контролира движењето на поголеми групи луѓе низ Скопската Котлина. Од таа точка постоел фантастичен потенцијал за контрола на движењето по патот низ Качаничка Клисура. Несомнено силна поволност на стратешки план била и визуелната комуникација со високите делови од сите околни планини, Скопска Црна Гора, Градиштанска Планина, Водно, Сува Гора и Жеден.

Bargala (поч. 4 в. – поч. 7 в.)

Bargala била заштитена со бедем кој затвора простор со трапезоидна форма. Северозападниот бедем бил проектиран паралелно со југоисточниот, а двата биле ортогонално поставени на североисточниот (План 144). Отстапување имало само кај Југозападен бедем, најверојатно заради избегнување на токот на Козјачка Река. Површината на бранетиот дел од населбата изнесувал околу 4,75 хектари. Врз основа на истражувањата, покрај аголните кули, на североисточен и југозападен бедем се наоѓале по уште четири или пет кули, три на југоисточен бедем, и четири (две покрај портата) на северозападен бедем (Фот. 886)²⁹³⁴. Некои од кулите биле со внатрешниот дел биле вовлечени во бедемот (кулите 1, 2, 5, 6, 7, 8), додека некои со целиот габарит биле исфрлени пред линијата на бедемот (кулите 3 и 4), (Фот. 887)²⁹³⁵. Досега биле констатирани локациите на две порти, главната *Porta Principalis* лоцирана приближно во средината на северозападниот бедем (Фот. 888) и една споредна порта во Североисточен бедем, сместена помеѓу кулите 7 и 8 (Фот. 889). На Југоисточен и Југозападен бедем не постоеле површински индикации за порта со обем како таа на Северозападен бедем²⁹³⁶. Главната порта била за цели 5 метра поблиску до северната кула, споредбено со далечината на западната кула, а североисточната

²⁹³⁴ Според И. Микулчиќ бедемите на *Bargala* биле засилени со дваесет кули (Микулчиќ, *Антички градови*. 244, сл. 164, 263). На истото место И. Микулчиќ споменал постоење на уште една порта на северозападната страна од главната порта во линија со лицата на кулите. Спротивно, Б. Алексова зборува за многу мал број на кули, заради што сметала дека населбата имала скроман одбранбен капацитет (Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 63). Со досегашните истражувања досега се откриени вкупно единаесет кули со правоаголна основа, а се претпоставува постоење на вкупно дваесет до дваесет и пет кули (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 131; Нацев и Веселинов, “Трансформацијата на доцноантичките.” Трајче Нацев и Драган Веселинов, “Трансформацијата на доцноантичките во средновековни утврдувања во брегалничкиот басен,” во *Зборник на трудови од меѓународниот симпозиум „Денови на Јустиниан I“ - Самуиловата држава и Византија: историја, легенда, традиција, наследство, Скопје 17-18 Октомври, 2014*, ур. Митко Б. Панов (Скопје: Универзитет „Евро-Балкан“, 2015), 216, заб. 11; Трајче Нацев и Драган Веселинов, “Одбранбениот систем на градот Баргала,” *Гласник на институтот за национална историја* год. 59, бр. 1-2 (2015), 29, заб. 7, 30, заб. 12).

²⁹³⁵ Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 57.

²⁹³⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 59, 61.

била за три метра поблиску до кула 8 во однос на далечината до кула 7²⁹³⁷. Главната порта од двете страни била фланкирана со по една правоаголна кула со коишто бил формиран внатрешниот *propugnaculum* (План 145). Секундарно во правец кон северозапад од преминот бил дополнително заграден простор со што бил формиран надворешниот *propugnaculum* (Фот. 890)²⁹³⁸. Со тоа населбата е заштитена со систем на т.н. двојна порта²⁹³⁹. Североисточниот ѕид од надворешниот *propugnaculum* за разлика од северозападниот и југозападниот бил единствено сочуван над ниво на газење во внатрешноста. Во неговиот североисточен ѕид бил лоциран и помал премин, веројатно наменет за населението од предградието (Фот. 891)²⁹⁴⁰. На надворешната северозападна страна, преминот помеѓу кулите бил стеснет со два испусти (довратници) изведени во ист градежен зафат со линијата на нивните челни страни, а во прагот покрај североисточниот довратник постоела јама за заглавување на носачот од вратата²⁹⁴¹. Внатрешниот *propugnaculum* и на северозапад и на југоисток бил заграден со двокрилни врати²⁹⁴². На сличен начин, со две порти и со надворешен *propugnaculum* била бранета и североисточната порта. Со таа разлика што надворешниот премин бил потесен на надворешната страна (1,40 m), а потесен на внатрешната (2,00 m)²⁹⁴³. Над преминот стоела арка изградена од три реда лакови од тули.

На југоисточен бедем била лоцирана правоаголна кула со премин низ неа²⁹⁴⁴, веројатно слично како преминот во бедемот североисточно од големата базилика. Претпоставената улица којашто можеби ги поврзува овие два премини поминувала покрај Градската базилика (План 146)²⁹⁴⁵. Т. Нацев и И. Микулчиќ споменуваат и југозападна порта, поставена спротивно од таа на североисточен бедем²⁹⁴⁶.

²⁹³⁷ Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 60. Неправилности се забележуваат и кај ширините и должините на ѕидовите на кулите, но и кај меѓусебното растојание помеѓу кулите, па дури и во поставеноста на аголните кули во однос на куртините (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 45, 46, 50, 54, 55, 58, 59, 130; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 59; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 30).

²⁹³⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 130-131; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 58.

²⁹³⁹ Aleksova и Mango, “Bargala.” 268.

²⁹⁴⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 50.

²⁹⁴¹ Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 324.

²⁹⁴² Ширината на надворешниот премин од внатрешниот *propugnaculum* изнесува 3,75 m, додека кај внатрешниот 4,35 m (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 47, 49).

²⁹⁴³ Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 60.

²⁹⁴⁴ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 363; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 42.

²⁹⁴⁵ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 363; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 55.

²⁹⁴⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 130; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 48.

Сите досега откриени кули биле со правоаголна основа и сите биле истурени кон напред. Досега со сигурност биле идентификувани вкупно две порти, по една на северозападен и североисточен бедем (Фот. 888, Фот. 889). Покрај заштитниот ѕид, фортификацијата од населбата ја сочинувале и вештачки насип на североисточната страна паралелен со бедемот на растојание од дваесетина метри, потоа протејхизма и одбранбен ров на североисточната и северозападната страна. Според И. Микулчиќ заштитен ров постоел и на југоисточната страна, а зборува и за два тесни и длабоки, веројатно подѕидани ровови покрај североисточниот бедем²⁹⁴⁷.

Со досегашните истражувања на фортификацијата биле пронајдени вкупно седум ниши, од коишто само две биле изградени покрај лицето од бедемот, а останатите биле во ѕидот од куртините. По две биле евидентирани втопени во ѕидовите од надворешниот *propugnaculum* (Фот. 890)²⁹⁴⁸. Над една од нишите и уште во еден случај, но внатре во бедемот биле изведени еднорамни скали преку коишто се стигнувало до патеката врз куртините (Фот. 892). Вториот случај со тесни скали вклопени во ѕидот биле констатирани во куртина D помеѓу кулите 5 и 6 (Фот. 893)²⁹⁴⁹. Една тесна ниша била лоцирана и на Североисточен бедем во правец кон југоисток од северната аголна кула²⁹⁵⁰. Самите ниши веројатно служеле како подлога за скалите (фланкираните), за заштита на стражарите и за чување на оружјето, а некои можеби биле и затворени потерни²⁹⁵¹. Сметаме дека во зависност од ширината во нишите треба да се очекува и постоење на скали изведени од дрво. Со пресметки направени врз основа на бројот на скали во контекст на должината на поголемата и фланкирана ниша, била претпоставена висина од околу 10 m до нивото на патеката врз куртината или 12,00-12,50 m заедно со парапетот и градобраните, додека висината на кулите достигувала до 14,00-15,00 m²⁹⁵².

²⁹⁴⁷ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 363; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 48. Иако своевременно Т. Нацев бил резервиран од аспект на постоењето на ровови и протејхизма, подоцна ги променува ставовите (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 41, 59, 129; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 56; Нацев и Веселинов, “Трансформацијата на доцноантичките.” 216; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 29, 30, 31. Изнесена е претпоставка дека возвишувањето било остаток од земјено утврдување од предримскиот период (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 42). Сепак, Т. Нацев од информации добиени од сопственикот на парцелата соопштува дека насипот бил современ (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 129, заб. 3). Дополнително, Т. Нацев истакнува дека заради интензивната обработка на земјата било многу тешко да се лоцира протегањето на рововите (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 43).

²⁹⁴⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 45, 46, 50.

²⁹⁴⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 54-55.

²⁹⁵⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 57.

²⁹⁵¹ Нацев, Баргала. 11.

²⁹⁵² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 53, 132-133; Нацев, Баргала. 6, 9.

Бедемите биле солидно сидани од речни и камења од песочник (почесто употребувани во повисоките зони и при секундарните зафати) поврзани со варов малтер. Темелите биле изведени во *opus caementicium*, додека суперструкцијата била во *opus incertum*. Во техника на *opus mixtum* со различен број на појаси од по три реда на тули, коишто се наоѓале на различна висина и до различна должина од лицата биле изведени северозападните и југоисточните фасади со доворотниците на кулите покрај главната порта (Фот. 890)²⁹⁵³. Од надворешната северозападна фасада појасите со тули одеа до 2,05 m кај североисточната кула и 1,35 m кај југозападната кула. Што се однесува до доворотниците, тулените појаси кај северозападните започнувале од страните, а кај југоисточните од внатрешната страна на внатрешниот *propugnaculum*. Со тули биле изведувани арките и сводовите, со тоа што некои арки почнувале со по неколку косо поставени камења²⁹⁵⁴. Темелите биле фундирани врз песочна карпа со жолта боја²⁹⁵⁵. Длабочината на субструкцијата за бедемот изнесувала 1,60 - 1,80 m. Широк бил до 2,20-2,30 m, додека ширината на сидовите кај аголните кули била 1,00–1,25 m²⁹⁵⁶. Ширината на темелите во делот од куртините била поголема од таа на суперструкцијата за 0,20 - 0,40 m. Бедемот којшто ја штител населбата бил сочуван во висина од 2,60 m²⁹⁵⁷. Откриените кули биле конструктивно поврзани со основното сидно платно на бедемот, некои и во субструкцијата, а некои како кулите со коишто била фланкирана главната порта, во повисоките делови, т.е. на 1,20 m од ниво на подот во нив²⁹⁵⁸.

Подовите во кулите 1, 2, 3, 4 и на јужната аголна кула биле од жолта глинеста земја без субструкција²⁹⁵⁹.

Дополнителното зајакнување од внатрешната страна покрај надворешните доворотници од внатрешниот *propugnaculum* било изведено со столбови (1,35 x 1,35 m) сидани во *opus incertum* од песочни камења и варов малтер. Со ова била создадена доволно силна основа за поставување на дворедна арка длабока 2,50 m помеѓу двете кули т.е. над внатрешниот *propugnaculum*. Со тоа било

²⁹⁵³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 48-49; Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 325. Претходната информација е дека тулите и камењата биле употребувани без некој ред (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 130).

²⁹⁵⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 53, 57.

²⁹⁵⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 129-130; Нацев и Веселинов, “Трансформацијата на доцноантичките.” 216; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 29-30.

²⁹⁵⁶ Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 94; Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 159; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 30.

²⁹⁵⁷ Aleksova и Mango, “Bargala.” 267

²⁹⁵⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 43, 44.

²⁹⁵⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 45, 46, 60.

овозможено и поставување на сидни платна над самиот премин за дејствување во просторот на надворешниот *propugnaculum*²⁹⁶⁰.

Со оглед на тоа што единствено во кулите 3 и 4 била пронајдена ситуација со црвена непечена глинеста земја и јагленисани греди, можеби треба да се очекуваат одредени разлики во однос на другите кули²⁹⁶¹.

Секундарно за југоисточното лице во правец кон североисток од главната порта биле залепени три масивни столбови поставени на меѓусебно растојание од 2,55 m, изградени во *opus incertum* од обработени камења од песочник со варов малтер (Фот. 894). Според Т. Нацев над првите два столба и над нишата помеѓу нив поминувале скалите коишто воделе до третиот кат на кулите 3 и 4²⁹⁶². Субструкцијата на столбовите била поширока во однос на суперструкцијата за 0,15 m.

Преминот кон северната аголна кула бил во форма на полуцилиндричен свод изведен со тули²⁹⁶³. Арка од свод била изведена над преминот кон Кула 4 (Фот. 895)²⁹⁶⁴.

Просечното растојание помеѓу кулите на северозападен бедем изнесува 36,60 - 39,60 m, а на североисточен 40-42 m²⁹⁶⁵.

Во делот на куртина Е т.е. помеѓу северната аголна Кула 6 и Кула 7, од надворешната страна врз малтерното премачкување на сидот биле изведени мотиви интерпретирани како риби²⁹⁶⁶.

Генерално земено, *Bargala* врз основа анализата на локацијата и околината имала многу низок потенцијал за одбрана и врз основа на повеќе параметри слободно може да се тврди дека основната функција населбата била офанзивна²⁹⁶⁷. Исклучително лесно пристапни биле

²⁹⁶⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 47-48.

²⁹⁶¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 51. Во Кула 3 биле откриени повеќе керамички тегови, а во Кула 4 скелет од коњ.

²⁹⁶² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 52.

²⁹⁶³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 55; Трајче Нацев, “Извештај од конзерваторско-реставраторските работи на североисточната и северозападната кула од фортификацијата на градот Бургала” (Штип: Завод и Музеј Штип, 2001), 3. Над влезот во кула 7 при конзерваторските зафат е изведен таков свод со тули во два реда, додека над преминот во северната кула покрај главната порта е изведена арка со еден ред од тули иако при истражувањето биле евидентирани два реда (Нацев, “Бургала, конзерваторско-реставраторски работи.” 325).

²⁹⁶⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 51.

²⁹⁶⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 130; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 59; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 30.

²⁹⁶⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 57; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 22.

²⁹⁶⁷ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 362, 363; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 48.

северозападната и североисточната страна. Како ранливи позиции покрај портите се идентификувани и правоаголните кули, пред сè, заради тенките агли и потенките страни²⁹⁶⁸.

Евидентирани биле најмалку две поголеми дополнителни градежни интервенции изведени во делот на главната порта. Едната била во форма на истурено заградување со правоаголна форма *propugnaculum*, истовремено со овој или пред овој зафат, со инсталирање на сидани столпци изведено било дополнителното засилување од внатрешната страна на доворотниците од надворешниот премин помеѓу кулите. Евидентиран бил и зафат врз западниот бедем²⁹⁶⁹. Според Т. Нацев ова засилување на главната порта било изведено околу средината од 6 век²⁹⁷⁰. Ширината на сидовите со коишто бил оформен *propugnaculum* пред портата изнесувала 2,30 m, и била идентична со ширината во останатите делови од сидот во куртините²⁹⁷¹. За истакнување е и податокот што во делот на кулите со коишто била фланкирана главната порта, од субструкцијата до ниво 1,20 m над подот во кулите била забележана фуга помеѓу кулите и лицето на бедемот, во сидаријата над тоа ниво куртината била структурно поврзана со кулата²⁹⁷².

На југозападното лице на Североисточен бедем пред преминот во Кула 7 биле доградени две од вкупно четирите масивни засилувања на фортификацијата евидентирани на тој простор (Фот. 895, Фот. 896). Тие биле со правоаголна основа со димензии 1,60 x 1,60/1,80 m. Две биле лоцирани од обете страни пред преминот кон кулата. Со оглед на тоа што биле фундирани врз поплочување од камени плочи, несомнено е дека биле секундарно изградени²⁹⁷³.

Т. Нацев направил обид за реконструкција на бедемите, при што претпоставил висина во деловите на куртините помеѓу 12,00 - 12,50 m и висина на кулите помеѓу 14,00 - 15,00 m. Неговиот став бил дека со таа висина кулите би имале три ката, со директен премин кон највисоката платформа од нивото на патеката во куртините. Комуникацијата помеѓу катовите била преку дрвени скали. Кулите биле без прозорци, но имале две до три ембразури во истурените лица пред куртините²⁹⁷⁴. Со оглед на ситуација во кулите, многу веројатно е дека аголните кули не биле покриени т.е. завршувале со рамна платформа, а нивото од коешто се делувало се потпираше врз

²⁹⁶⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 131-132.

²⁹⁶⁹ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 99; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 47; Нацев, "Баргала, конзерваторско-реставраторски работи." 324; Нацев и Веселинов, "Одбранбениот систем." 30-31.

²⁹⁷⁰ Нацев, "Фортификацијата на доцноантичкиот град." 62.

²⁹⁷¹ Нацев и Веселинов, "Одбранбениот систем." 31.

²⁹⁷² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 134.

²⁹⁷³ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 58; Атанасова и Нацев, "Новооткриена работилница." 110; Nacev и Atanasova, "New Findings." 17.

²⁹⁷⁴ Нацев, Баргала. 6, 9, 10.

арки и сводови од тули. Пред лицата од куртините и на кулите веројатно имало парапет со висина 1,80 – 2,00 m од кој само градобраните биле високи 0,60 m, со идентично растојание меѓу нив. Што се однесува до другите кули, тие веројатно биле покриени со тегули и имбрекси поставени врз дрвена конструкција²⁹⁷⁵.

Ако се земат во предвид интервенциите преземени во прилог на засилување на главната порта во северозападен бедем, нејасно е зошто преминот во североисточниот бедем се јавува како исклучително ранлива позиција во одбраната. Заради тоа, при крајот од 6 в. или почетокот од 7 в. североисточната порта била целосно преградена и веројатно пренаменета во градба со резиденцијална намена²⁹⁷⁶. Во прилог на идентификување на слабите точки на фортификацијата треба да се земат во предвид и четирите масивни контрафори во *opus incertum* секундарно инсталирани од внатрешната страна на бедемот во близина на кула 7 (Фот. 895, Фот. 896)²⁹⁷⁷. Со оглед на тоа што конзервацијата не дава можност за релевантно толкување, не е јасно дали секундарно биле додадени тие во делот на *propugnaculum*-от и северно од главната порта. Што се однесува до засилувањата (една од нив била нишата со скали покрај куртина С) изведени од внатрешната страна со сигурност биле секундарни интервенции, веројатно изведени како дел од активностите за засилување на бедемот во трета градежна фаза²⁹⁷⁸. Се забележуваат разлики и во употребениот градежен материјал. Помеѓу засилувања се наоѓале со тули засводени ниши, а помасивното засилување североисточно од внатрешната страна на главната порта покрај нишата, имало и скали кои воделе до патеката на бедемот (Фот. 892). Со помалото засилување на делот од бедемот североисточно од портата била затворена и делумно покриена постара порта која уште претходно, веројатно при подигањето на главната порта била исполнета (Фот. 897)²⁹⁷⁹. Дополнително, за истакнување е фактот за разликите помеѓу димензиите на кулите. Според Т. Нацев деформациите биле последица на аголната форма којашто ја имаат кулите и заради тоа што биле вметнати во бедемските линии, а не се надвор од нив²⁹⁸⁰.

²⁹⁷⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 132, 133. Според најновите информации кулите 2, 3, 4 и 5 биле покриени со тегули и имбрекси врз дрвена конструкција, додека, аголните, како и кулите 7, 8, 9, 10 и 11 биле со рамни платформи на највисокото ниво поставени врз арки и сводови од тули (Нацев, Баргала. 10).

²⁹⁷⁶ Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 60; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 18, заб. 3. При градежниот зафат биле употребени архитектонски елементи и натписи.

²⁹⁷⁷ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 56-57; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 17.

²⁹⁷⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 134.

²⁹⁷⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 52; Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 325, 326, сл. 6.

²⁹⁸⁰ Нацев, “Извештај од конзерваторско-реставраторските работи.” 3.

Фортификацијата од *Bargala* според едни истражувачи била изградена во почетокот од 4 в., додека според други во 5 век²⁹⁸¹. Првата фаза од фортификацијата со пораната порта била датирана во 4 век. Фортификацијата од *Bargala* била изградена на почетокот од 4 в. како воен каструм во којшто била сместена некоја помошна воена единица, можеби проширена кохорта²⁹⁸². Подоцна во текот од 4 в., а според натписот за подигање или обнова на портата најдоцна до седмата деценија на векот, воениот карактер на населбата бил заменет со цивилен²⁹⁸³. Б. Алексова изградбата на фортификацијата ја датирала широко во 4 век²⁹⁸⁴. Името на населбата било констатирано преку натписот од 371 год., во којшто се поменува дека по наредба на гувернерот на провинцијата *Dacia Mediterranea*, Антониј Алипиј, жителите на *Bargala* ја реконструирале портата²⁹⁸⁵. Сепак нашиот став е дека останува отворено прашањето за тоа дали тоа била портата на населбата на локалитетите „Бандера“ или на „Градот“.

Во текот на 4 в., била засидана старата порта и подигната нова, за што веројатно сведочи и натписот од Ханче. Според Т. Нацев, при крајот од 5 в. или почетокот на 6 в. населбата била нападна, при што главната порта и делови од бедемите биле срушени. Заради санирање на истите

²⁹⁸¹ Микулчиќ, *Антички градови*. 264. Пригоа И. Микулчиќ претпоставува дека регионот имал важна улога во конфронтациите помеѓу Константин (306-337) и Галериј (305-311). Оваа претпоставка ја базира на исклучително силниот систем на регионална одбрана. Што се однесува пак до тврдењето дека најстарите наоди од римскиот период на просторот на населбата, тоа не се монетите на Константин (306-337), туку сполни од мермерни споменици од 2 в. и 3 в. вградени во помлади градби (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 42; Микулчиќ, *Антички градови*. 264). Повеќе за системот на регионална одбрана околу *Bargala* види (Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 61–71; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29, заб. 8; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 135-136; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 61-62; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 27-34).

²⁹⁸² Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 362; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 965. Раноримската населбата „Бандера“ кај с. Долен Козјак била напуштена на крајот на 4 век (Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 93; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 42; Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 28-31). Б. Алексова и К. Манго биле со став дека градот *Bargala* е релоциран од Долен Козјак на локацијата „Градот“ кај Горен Козјак на крајот на 4 в. или подоцна, во текот на 5 в., време кога според нив бил подигнат и бедемот. Бројот на наоди кај Горен Козјак коишто можеле да се датираат пред 5 в. е многу мал. За разлика од тука, кај Долен Козјак се наоѓаале остатоци од градби со континуитет низ целиот римски период (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 10-11; Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 361-362; Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 62, 66; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 61; Нацев и Веселинов, “Одбранбениот систем.” 31). Делови од мозаик и фрагменти од конструктивна пластика биле пронајдени и североисточно од Долен Козјак. (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 21-22, 27, 40; Aleksova и Mango, “Bargala.” 266, 277; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 93).

²⁹⁸³ Микулчиќ, *Антички градови*. 264, 342; Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 995.

²⁹⁸⁴ Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 63.

²⁹⁸⁵ Сепак, мора да се истакне дека натписот е најден на лок. Ханче во близина на село Долен Козјак, на 3,40 km западно од населбата. На истата локација и И. Венедиков и Милутин и Д. Гарашанин споменале постоење на базилика (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 9, 22, 27). Повеќе за базиликите пронајдени во околината на *Bargala* види (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44; Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64; Микулчиќ, *Антички градови*. 344). Се поставува и прашањето зошто била изградена или обновена само порта (Венедиков, “Баргала.” 84-86).

била изведена обнова во висина, засилени биле доворотниците покрај надворешната страна на внатрешниот *propugnaculum*, а веројатно истовремено биле изведени и засилувањата со ниши евидентирани на неколку позиции од внатрешната страна на Северозападен и Североисточен бедем. Ова било и време на изведба на двојната арка над главната порта²⁹⁸⁶. Како четврта фаза била изградбата на надворешниот *propugnaculum* околу средината од 6 век²⁹⁸⁷. Населбата со сигурност егзистирала барем до првите децении од 7 век.

На Соборот во *Chalcedon* (451) учествувал и епископот Дарданиј од *Bargala*²⁹⁸⁸. Б. Алексова и С. Mango врз основа на податоците од откриената остава откриена во 1968 год. јужно од големата базилика, биле со став дека населбата замрела во 585 година. Сепак од локалитетот потекнуваат и два солиди на императорот Фока (602-610)²⁹⁸⁹. Во делот на западната порта бил откриен дебел слој од јаглен, појава што била поврзана со пожар²⁹⁹⁰.

Бедемот бил обновен во текот на средниот век во техника на *opus incertum* од речни камења и калов малтер²⁹⁹¹. Јужно од јужната аголна кула во средниот век била изградена црква со дедикација на Св. Ѓорѓи²⁹⁹². Околу неа била лоцирана некропола, којашто имала најмалку два, а можеби и три хоризонти на погребување, во хронолошки распон од 9-10 в. до 17 век. Откриен бил и објект идентификуван како земјанка датирана во 7 – 8 век²⁹⁹³.

²⁹⁸⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 134; Нацев, “Баргала, конзерваторско-реставраторски работи.” 327; Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 62.

²⁹⁸⁷ Првичните размислувања на Т. Нацев се дека надворешниот *propugnaculum* бил изграден во почетокот од 5 век. Околу евидентираниите фази на бедемот на *Bargala* од страна на Р. Петковски и З. Георгиев види (Нацев, *Доцноантичкиот град*. 50, 134-135).

²⁹⁸⁸ Mansi VI, 951; Schwartz, *Concilium Vniversale Chalcedonense*. (273), 77, (287) 91, (333) 137.

²⁹⁸⁹ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 26, 41”; Aleksova и Mango, “Bargala.” 273, 277; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 98-99; Горица Микулчиќ, “Археолошки наоѓалишта во СР Македонија потврдени со монети од 6 век,” *Macedonia Acta Archaeologica* 7-8 (1987), 192; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 65-68. Информациите за содржината на оставата се контрадикторни (Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 64, 66).

²⁹⁹⁰ Aleksova и Mango, “Bargala.” 268. Траги од уништување во пожар се евидентирани и во наосот на големата базилика, во крстилницата, кај главниот премин кон црквата, во апсидалната просторија јужно до базиликата, во епископската резиденција, во просториите покрај бедемот во северниот агол на бранетиот дел од населбата (Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 99; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 38, заб. 44). Според Т. Нацев овој пожар се датира во 610 година (Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 62).

²⁹⁹¹ Звонко Белдедовски, “Баргала - Средновековна некропола, ранословенски елементи,” *Зборник на Музеј на Македонија - нова серија 1 - Археологија*, 1995, 178; Нацев и Веселинов, “Трансформацијата на доцноантичките.” 216.

²⁹⁹² Во црквата се вградени конструктивни елементи од големата базилика (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 31; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 99; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 122-123; Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 277).

²⁹⁹³ Меѓу остатоците од постарите ископувања била откриена монета на Јован Цимиски (969-976), (Алексова, “Баргала - Брегалница.” 19, 20-21, 25-26; Aleksova и Mango, “Bargala.” 273-277; Aleksova, “BARGALA - Archaeological Excavations.” 99; Звонко Белдедовски, “Некропола од среден век,” *Arheološki pregled* 29 [1988]: 190-92; Белдедовски, “Баргала - средновековна некропола.” 167-179; Звонко Белдедовски и Трајче Нацев, “Баргала, истражување од 1988 година со преглед на позначајните наоди од досегашните истражувања на средновековната некропола,” *Зборник на*

Врз основа на информации за релјефот, беше направена анализа на видливост од највисоката точка во рамките на фортификацијата од *Bargala*. Преку анализа на теренот утврдено беше дека таа точка се наоѓа на висина од 421,00 m, во близина на источниот агол од бранетиот периметар од населбата. Од анализата може да се заклучи дека и оваа населба, слично како и *Stobi* имала релативно лимитиран потенцијал за директна визуелна комуникација со пониските региони околу населбата. Најдобра комуникација постоела кон север и северозапад, т.е., кон долината на реката Брегалница. Што се однесува до визуелната комуникација со повисоките региони во околината, констатирана беше релативно солидна визуелна комуникација кон северозапад, т.е., кон југоисточните и источните ограноци на планината Манговица, и кон југозападните падини од Осоговски планини. Визуелната комуникација кон југ и југозапад била апсолутно лимитирана. На запад може само да се издвои потенцијалната комуникација кон ридовите западно и северозападно од село Горни Балван и Криви Дол (Карта 10).

Големо Градиште, с. Коњух (ср. 5 в. – прва чет. 7 в.)

Населбата на „Големо Градиште“ кај с. Коњух била основана во текот на 5 в., најверојатно на просторот на т.н. Северна тераса²⁹⁹⁴. Досега биле откриени само скромни наоди од периодот на 3-4 в., што остава простор за претпоставки околу постоењето на помала населба во текот на 4 век²⁹⁹⁵. Сепак, постарата населба сигурно била лоцирана во непосредна близина на Големо

итипскиот народен музеј VII [1996]: 35–46.). Сумирани податоци за човечките активности врз рановизантиската населба во текот на средновековниот период, вклучително и за средновековната населба врз урнатините се достапни кај (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 68-69; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 124-126; 139-140; Нацев и Стојановски, “Градот Баргала.” 272-382). Според Т. Нацев постои континуитет на користење на локацијата на населбата во раното средновековие (Нацев, “Фортификацијата на доцноантичкиот град.” 63).

²⁹⁹⁴ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 337.

²⁹⁹⁵ Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 361. И. Микулчиќ тврдел дека зачетокот и крајот на цивилната населба биле поврзани токму со користењето на акрополниот простор (Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 121; Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 367, 368; Микулчиќ, *Антички градови*. 359). Според него големиот број на монети пронајдени во населбата укажувале за развиен стопански живот уште во раноримскиот период (Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 119). Сепак, екстензивната анализа на садовата керамика изведена од страна V. Anderson-Stojanović е во спротивност со тезите за човечко користење на просторот на доцноримската населба во раноримскиот период. Заклучоците биле дека најраната садова керамика која била констатирана на локалитетот не можела да се датира пред преминот од 3 в. во 4 век (Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 298, заб. 12; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 208). На археолошкиот локалитет Кшла на спротивниот брег на Крива Река, северозападно од Големо Градиште биле пронајдени железнодобски и римски гробови и трикорабна(?) гробјанска базилика изградена на крај од 5 в. или почеток од 6 век (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified.” 405-406, 411, сл. 2; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 97-98, сл. 87). Токму на тој простор била пронајдена најраната керамика и надгробни споменици датирани во 3 век (Борка Јосифовска, “Један нови војнички натпис из Коњуха,” *Živa antika XIII-XIV* (1964): 166–70; Микулчиќ, *Антички градови*. 360; Higgins, “Riding into Late Antiquity.” 173, 181, заб. 1, заб. 22, сл. 8; Горан Санев и Биљана Куфојанакис

Градиште, а не на местото од доцноримската населба²⁹⁹⁶. Големата обнова на северна тераса била изведена во втората четвртина од 6 в., но сепак, тој простор во голем дел бил напуштен подоцна во текот на истото столетие²⁹⁹⁷. Населението се повлекло на акрополата којашто продолжила активно да функционира до почеток од 7 век. Покрај фортификацијата и останата инфраструктура, истражувани биле и градби со резиденцијална или комбинирана станбена и економска (индустриска и/или трговска) намена, лоцирани во различните населбински ареали.

Трите одделни зони на населбата: Северна тераса, Акропола и Јужната зона којашто се протега помеѓу подножјето на акрополата и понискиот рид познат како „Мало Градиште“ биле бранети со посебни фортификациони линии. С. Snively истакнала дека населбата подигната во средината или втората половина од 5 в. можеби не била заштитена со бедем (План 147)²⁹⁹⁸.

Северната тераса била бранета со бедем од три страни, којшто на источната и западната се протегал до самата акропола. Влезот во северната тераса бил преку порта којашто се наоѓала во северозападниот агол од линијата на бедемот. На постоење на премин покажувале и прекилот во линијата на бедемот, како и идентификуваните интервенции во карпата покрај Крива река, изведени со цел да се потенцираат дефанзивните капацитети на потенцијалната порта. Во правец од портата кон северозапад бил лоциран „антички“ мост над Крива Река²⁹⁹⁹. Друга порта во форма на дипилон бранета со кула/и била откриена северно од средината на источниот бедем на северната тераса³⁰⁰⁰. Портата не била ортогонално поставена на линијата од бедемот туку била ротирана спрема југоисток. На едно место било споменато и постоење на западна порта на северната

Пачкова, „Археолошки Парк - Големо Градиште“, Потенцијал за развој на културниот туризам во с. Коњух, Кратово,” *Славишки зборник* 2 (2013), 96; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 207, 208, со детален преглед на сознанија со цитирана литература на страни 212-214). Во јужниот кораб на базиликата била вкопана масивна засводена гробница со повеќе погребувања сместени на две нивоа. Веројатно на оваа локација се погребувало и населението од доцноримската населба (Ивановски, “Коњух.” 185; Snively и Sanev, “Life - and Death.” 158, 162).

²⁹⁹⁶ Доколку се прифати убикацијата на *Tranupara* на овој локалитет, се чини дека најнеспорен доказ за потенцијалното преместување на населбата со исто име е споменувањето на оваа населба на *Tabula Peutingeriana*, карта за која *terminus ante quem* на последната ревизија е средината на 5 в., т.е. најраниот датум за подигањето на населбата на „Големо Градиште“.

²⁹⁹⁷ Sanev, Snively, и Stojanoski, “Excavations on the Northern Terrace.” 348.

²⁹⁹⁸ Snively, “The New Basilica.” 188; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 218.

²⁹⁹⁹ Mikulčić, “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha.” 180; Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 118. На овој простор во современи услови била подготвувана цементна маса, заради што биле евидентирани поголеми промени во конфигурацијата на теренот (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 228, заб. 12).

³⁰⁰⁰ Портата била раскопана од локалното население (Mikulčić, “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha.” 180; Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 118; Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 367, сл. 6-2). Резултатите од геомагнетните истражувања покажуваат дека помеѓу овие две порти се протегала улица (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 209).

тераса³⁰⁰¹. Од внатрешната страна покрај делумно истражениот источен бедем бил лоциран коридор. До патеката за движење по бедемот се стигнувало преку сидани скали за качување, а покрај него, на лимитиран истражувачки простор била откриена градба доградена за лицето од бедемот. Источниот бедем во искршена линија поминувал преку повисоко плато, источно под акрополата, и се протегал во вкупна должина од 550 m³⁰⁰².

Целата северна тераса се наоѓа врз „камена плоча“ чишто најниски делови се на 3 m над нивото на реката. Северниот брег на оваа тераса бил вертикално пресечен во права линија³⁰⁰³. На 1,50-2,00 m од брегот покрај течението на реката, северниот бедем на Северна тераса бил фундиран директно врз прилагодената карпа и на места бил сочуван до 2,50-3,00 m висина (Фот. 898). Ширината му изнесувала 2,60 - 2,80 m³⁰⁰⁴. Сидан бил многу квалитетно од обработени камења и варов малтер во техника на *emplecton* и во него биле употребувани сполии³⁰⁰⁵.

Акрополата е лоцирана врз издолжено плато (приближно 320 x 55 m) со правец исток – запад, коешто се издигнува на околу 100 m над северната тераса (План 78). Поседувала исклучителни одбранбени карактеристики. Западното плато D од западната страна била природно бранета со вертикалниот пад на карпите. Слична била ситуацијата на северната страна кон т.н. Плато А и кон југ³⁰⁰⁶. Во делот помеѓу портата и сектор IA било констатирано сериозно оштетување на лицата на бедемот, веројатно како последица на намерна екстракција на камен³⁰⁰⁷. Со исклучок на тешките за совладување приоди од југ и од север каде биле идентификувани порти, речиси е невозможно да се пријде до акрополата³⁰⁰⁸. Едната порта лоцирана во јужниот бедем на акрополата била контролирана од правоаголна кула (5,00 m исток-запад – 3,60 m север-југ), (План 79, Фот. 464, Фот. 466). Кулата била лоцирана источно напред пред линијата на бедемот. До западното лице на кулата била поставена платформа – клупа. Пред портата западно бил изграден потпорен сид со којшто бил ограничен простор во форма на двор со главен приод од западна страна. Комуникацијата веројатно се одвивала преку рампа од јужната страна на акрополата,

³⁰⁰¹ Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 298.

³⁰⁰² Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 118.

³⁰⁰³ Радојчиќ, “Црква у Коњуху.” 148; Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 118.

³⁰⁰⁴ Mikulčić, “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha.” 180.

³⁰⁰⁵ Микулчиќ, *Средновековни градови*. 223.

³⁰⁰⁶ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 242.

³⁰⁰⁷ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 346.

³⁰⁰⁸ Заради исклесаните скали и близината на патот кој поминува источно од фортификацијата се претпоставува постоење и на источна порта (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 241; Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 338).

којашто преку западниот приод водела до дворот. Приод имало и од источната страна³⁰⁰⁹. Уште еден потенок сид се протегал паралелно со бедемот во правец кон запад, веројатно со функција да спречи оштетување на бедемот како последица на ерозија³⁰¹⁰. Влезот од дворот во портата широка 2,50 m бил преку три скалила, факт што апсолутно исклучува премин на коли³⁰¹¹. Уште една правоаголна кула (4,75 x 3,60 m) била лоцирана западно (сектор IA)³⁰¹². Друга порта којашто водела до Северна тераса и до источниот дел од Јужната тераса била лоцирана во источниот дел од платото (Фот. 468)³⁰¹³. Оваа хипотеза се темелела врз основа на откриениот камен блок засидан во јужниот сегмент од бедемот којшто ја штител јужната зона. Остатоци од карпа обработена заради поставување на порта биле констатирани и во западниот дел од акрополата. Патека водела од неа до набљудувачница достапна само од внатрешната страна. На јужната страна од портата со потешкотии можело да се стигне до просторија којашто се наоѓала на запад и којашто е целосно вкопана во карпа (димензии 3,35 x 3,80 m)³⁰¹⁴.

На исток, јужниот бедем од акрополата ненадејно завршувал, а источно од него бил пронајден друг сид со иста ширина, но со различна насока на протегање³⁰¹⁵. Во овој сегмент биле евидентирани повеќе од една градежна фаза, и иако ширината на бедемот била помала (1,70 m), употребените градежни материјали биле поквалитетни. На нивниот спој се наоѓала кула (5,25 x 3,90) фундирана директно врз карпа. И покрај постоењето на скали вклесани во карпа, постоењето на бедем во источниот дел од акрополата било дискутабилно заради фактот што постоењето на бедем не било констатирано источно од северното плато А, а коешто непосредно комуницирало со платото јужно од него преку повеќе премини. Логички, не постоела потреба да се заградува платото С на исток, кога до него слободно може да се пријде преку плато А³⁰¹⁶. Со оглед на тоа што сидови со правец на протегање север-југ продолжувале кон север од видливиот раб на

³⁰⁰⁹ Snively, "Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia." 240.

³⁰¹⁰ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 342, 345. За наодите пронајдени во контекст проследен со горење, меѓу кои постоеле и фрагментирани црепни види страна 344.

³⁰¹¹ Snively, "Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia." 240; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 343.

³⁰¹² Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 341. Подот на кулата бил поплочен со тегули и фрагменти од тегули во малтер. Кулата била секундарно адаптирана и за друга намена, а покрај западното лице постоела една просторија. Претпоставено било постоење на секундарно затворена порта лоцирана во овој дел од бедемот (Snively, "Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia." 240).

³⁰¹³ Snively, "The Rock-Cut Room." 194

³⁰¹⁴ Покрај ниша, платформа која се протега покрај две страни, кревет и прозорец, во подот на просторијата веројатно секундарно била вкопана гробна јама (Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 299-300).

³⁰¹⁵ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 348.

³⁰¹⁶ Snively, "Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia." 241.

северната страна од северното плато А на акрополата, не е јасно дали тоа воопшто било заградено со бедем од северната страна³⁰¹⁷. После рушењето на повисоките сидни платна од бедемот, преку изградбата на потпорен сид од камења и калов малтер, врз југоисточниот дел од акрополата била создадена тераса³⁰¹⁸.

Ширината на јужниот бедем од акрополата изнесувал 1,6 m – 2,4 m³⁰¹⁹. Бедемите биле изградени од камења и варов малтер. Во темелите биле употребени и камења со потемна боја³⁰²⁰. Линијата на бедемот ја следела конфигурацијата на теренот и на места е фундирана врз карпа, а на места и врз земја³⁰²¹.

Бедемот на акрополата бил изграден подоцна или поверојатно истовремено со останатите, во текот на првата половина, поточно во втората четвртина на 6 в., како дел од одбранбените мерки преземени од страна на Јустинијан (527-565)³⁰²². Најверојатно бил продукт на империјална или барем провинциска иницијатива. Овој простор останал во употреба се до почетокот од 7 век³⁰²³. А пронајдените проектили од балиста, железни врвови од стрели, како и евидентираните рушења и обнови само го потврдувале значењето на фортификација за оваа офанзивно поставена населба³⁰²⁴.

Платото јужно од акрополата било заградено со две паралелни бедемски линии од јужната страна и служело како прибежиште за околното население³⁰²⁵. Трасата на јужниот бедем можела да се следи во должина од 550 m, додека во должина 350 m до неговиот крај на запад линијата на протегање била непозната, веројатно заради оштетувања³⁰²⁶. Источниот дел од т.н. Мало Градиште, вклучително и бедемот, бил сериозно оштетен со градежна механизација во осумдесетите години од 20 век. Врз основа на големината на камените блокови било претпоставено

³⁰¹⁷ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 237, 238.

³⁰¹⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 240-241; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 348.

³⁰¹⁹ Mikulčić, "Antički gradovi kod Drenova i Konjuha." 181; Микулчиќ, "Два безимени доцноантички града." 121; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 341, 342, 346, 348. Генерално се следи намалување на ширината на јужниот бедем на акрополата во правец од запад кон исток.

³⁰²⁰ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 240; Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 342, 348.

³⁰²¹ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 343, 346.

³⁰²² Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 349; Според И. Микулчиќ бедемската линија покрај Крива Река била засилена со повеќе кули со правоаголна и триаголна основа, а бил подигнат во 6 в. (Микулчиќ, *Антички градови*. 358). Ширината на сидот изнесува 2,6-2,8 m.

³⁰²³ Snively, "The Rock-Cut Room." 193, 194; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 208.

³⁰²⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 243.

³⁰²⁵ Микулчиќ, *Средновековни градови*. 224; Snively и Sanev, "Life - and Death." 157. Иако не е истражувано, С. Snively истакнува дека и покрај тоа што просторот земјоделски се обработува, пронајден е многу ограничен фонд на движен археолошки материјал и градежни елементи (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 206).

³⁰²⁶ Микулчиќ, "Два безимени доцноантички града." 117.

постоене на порта во тој дел од населбата³⁰²⁷. Преку оваа порта водел патот накај ротондата. Другата порта веројатно била лоцирана западно, од кадешто преку улица се стигнувало до јужната порта од акрополата.

Со ископувањата изведени од внатрешната страна на источниот бедем на северна тераса било утврдено дека бедемот лежел врз постара градба. Овој податок одел во прилог на тезата дека целата бедемска линија (вклучително и таа на акрополата) била изведена истовремено, во втората четвртина од 6 век³⁰²⁸. Населбата настрадала некаде при крајот од 6 в., време кога населбата на северната тераса била целосно напуштена и кога најверојатно населението, или дел од него се повлекол на акрополниот простор³⁰²⁹. Уништувањето на делови од јужниот бедем на акрополата било датирано во раниот 7 век. Бедемот на акрополата бил првично датиран во 14 век³⁰³⁰.

Основната функција на оваа населба била контрола над крстосницата на патните правци *Scupi – Pautalia – Serdica* и патот кој доаѓал од југ од *Astibo*³⁰³¹. Едниот поминувал северно, а другиот западно од населбата. Друга функција била царина на ресурси и контрола на безбедноста на границите помеѓу провинциите *Dardania, Dacia Mediterranea* и *Macedonia* чиешто тромеѓе најверојатно се наоѓа кај село Асаница околу 10 km југоисточно. Секако најмногу од се да ја обезбедува постојаната експлоатација на железна и оловна руда и сребро³⁰³². Во суштина, населбата на Големо Градиште одговарала на потребите за офанзивно поставена населба со исклучителни дефанзивни капацитети, каде што во случај на опасност прибежиште ќе најде населението од пошироката околина и место од каде што ќе се овозможи ефикасно практично управување со рудните ресурси на локално т.е. регионално ниво и пред сè место коешто ќе гарантира нивна безбедна експлоатација и пренос³⁰³³. Военото присуство во или околу населбата било потврдено со повеќе епиграфски споменици³⁰³⁴.

³⁰²⁷ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 299, заб. 14; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 234, заб. 14.

³⁰²⁸ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209; Snively and Sanev, "Life - and Death." 157.

³⁰²⁹ Snively and Sanev, "Life - and Death." 157.

³⁰³⁰ Mikulčić, "Antički Gradovi Kod Drenova i Konjuha." 181.

³⁰³¹ Токот на Крива Река бил премостен со солидно сидан мост во цврста малтерна техника (Радојчиќ, "Црква у Коњуху." 148; Микулчиќ, *Антички градови*. 360). Повеќе за регионалната патна мрежа види (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 214; Лилчиќ, "Македонија во доцната антика." 1016-1018).

³⁰³² Mikulčić, "Teritorija Skupa." 469; Микулчиќ, "Два безимени доцноантички града." 120; Микулчиќ, *Средновековни градови*. 223; Микулчиќ, *Антички градови*. 360.

³⁰³³ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 218-219.

³⁰³⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 214. Во тој контекст треба да се спомене евидентираното присуство на една од помоќните кохорти во доцноримскиот период (Јосифовска, "Један нови војнички натпис." 169-170).

Врз основа на информации за релјефот, направена беше анализа на видливост и од Акрополата на лок. Големо Градиште кај с. Коњух. Од резултатите може да се констатира дека населбата на овој локалитет имала одличен потенцијал за визуелна комуникација. На северозапад тоа е до повисоките точки јужно и југозападно од Старо Нагоричане и Алгуња. На североисток до повисоките локации источно и североисточно од Криви Камен. На југ до повисоките места северно од село Кокошиње. На југозапад до ридовите северно од линијата Гризиловци-Луково и јужно и западно с. Филиповци. Анализата не покажа видливост кон лок. Градиште кај с. Секулица. Притоа мора да се истакне дека од локацијата на акрополата на Големо Градиште имала исклучително голем потенцијалот за визуелна комуникација во насока северозапад-југоисток (Карта 11).

5.2.2. Комуникација и улици

Lychnidus

На потегот од Горна Порта „до куќата на Заровци“ бил откриен дел од „стар антички пат“ или улица врз којашто имало интервенции во средниот век³⁰³⁵. Патот водел од портата кон античкиот театар. Изграден бил од правоаголни камени блокови, во средниот век обновен со неправилни блокови од варовник³⁰³⁶. Патот бил широк 7,40 m, со тротоар широк 0,45 m, а водел кон југозапад. Врз самиот тротоар се наоѓала осмоаголна база со три торуси. Патот бил оштетен при изградба на водовод во Охрид, а во рамките на тие зафати биле пронајдени повеќе предмети од мермер³⁰³⁷. В. Маленко тој простор го посочил како можна локација за форумот.

На Плаошник, северозападно од апсидата на ѓаконикот од Јужна базилика и северно покрај една доцноантичка секуларна градба бил истражен дел од улица којашто водела кон доцноримскиот плоштад на Плаошник (План 18, План 148, Фот. 58). Првото ниво било датирано во првите децении од 4 век, дефинирани биле вкупно шест последователни обнови на примарното ниво на газење. Улицата веројатно останала во функција до времето на Јустинијан (527-565)³⁰³⁸.

Во доцноантичкиот период за време на раната христијанизација на Плаошник на просторот северно и источно од атриумот на Јужна базилика бил дефиниран плоштад (Фот. 58, Фот. 59, Фот. 899)³⁰³⁹. Со целосното откривање во 2000 год. била создадена можност за подетална анализа на поширок простор и во контекст на околните градби. Имал неправилна полигонална форма. Од сите страни, со исклучок на западната бил обиколен со тремови. На западната страна се наоѓала градба којашто била во фаза на истражување³⁰⁴⁰. Нивото на газење било изведено од големи камени плочи и три мозаички полиња од неправилно сечени камења (бели, сиви и црвени) врз подлога од варов или хидростатен малтер (0,10 - 0,15 m)³⁰⁴¹. Во првото мозаичко поле лоцирано источно од атриумот на Јужна базилика биле претставени кругови во интерсекција врзани во рамка со три монохромни ленти³⁰⁴². Од југ ова поле било заградено со трем од сидани столпци од тули, а на запад со колонада

³⁰³⁵ Маленко, „Нови антички наоди.“ 340.

³⁰³⁶ Маленко, „Раносредновековна материјална култура.“ 282. Еден од блоковите имал врежувања веројатно користени како „песочен“ т.е. сончев часовник.

³⁰³⁷ Маленко, „Нови антички наоди.“ 340.

³⁰³⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 128-130.

³⁰³⁹ Битракова Грозданова, „Лихнид во ранохристијанскиот период.“ 263; Битракова Грозданова, „Околу полеогенезата на населбите.“ 105.

³⁰⁴⁰ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 136.

³⁰⁴¹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 136.

³⁰⁴² Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 137, сл. 174.

од камени столбови. Североисточно од Поле 1 во линија со просторијата со апсида и мозаичен под било изведено мозаичкото поле 2. На исток било ограничено со тремот од сидани столбови со тули, а на југ и запад продолжувало во поплочување со камени плочи. Во ова поле бил претставен мотивот рибини крлушки³⁰⁴³. Третото најголемо и мозаичко поле со најкомплексна декорација во однос на останатите било лоцирано во северната половина од плоштадот. На север и на запад се ширел делот од плоштадот поплочен со камени плочи, додека на север и на исток ова поле било заградено со тремови од столбови сидани со тули. Во најголем дел било целосно уништено³⁰⁴⁴. Врз основа на сочуваната површина била направена реконструкција на исклучиво геометриската декорација. Бордурата била изведена од три ленти со различни мотиви, меѓусебно поделени со по две тенки ленти во различна боја. Надворешната лента била со дијагонално поставени квадрати, средната била исполнета со мотив меандер-свастика, додека третата била од полукругови во интерсекција отворени кон внатрешната страна. Сочуваниот дел од централното поле било од квадрати (Фот. 900)³⁰⁴⁵. Генерално биле употребувани сини и бели камчиња, а детали биле изведувани од кршени тули.

Според В. Битракова Грозданова плоштадот и дел од монументалните градби биле создадени за време на епископот Лаврентиј (492-518)³⁰⁴⁶. Плоштадот бил изведен со комбинација од големи камени плочи и мозаички површини во *opus terrazzo*³⁰⁴⁷. Според М. Тутковски мозаиците од плоштадот биле меѓу постарите остварувања датирани во периодот од крајот на 4 в. до средината на 5 век, истовремено со мозаичкото уредување на комплексот Јужна базилика³⁰⁴⁸. Според М. Тутковски плоштадот ја задржал функцијата се до време на Јустинијан (527-565), кога според него биле срушени околните градби³⁰⁴⁹.

Уште една улица или коридор се протегал помеѓу плоштадот и комплексот во којшто била откриена Просторија со апсида. Од плоштадот бил одделен со колонада од столпци сидани со тули (Фот. 396).

Масивни камени плочи биле употребени за поплочување на просторот помеѓу двете кули на Долна Порта. На двата краја покрај кулите на меѓусебно растојание од 2,30 m биле пронајдени

³⁰⁴³ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 137.

³⁰⁴⁴ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 137.

³⁰⁴⁵ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 138.

³⁰⁴⁶ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.”266.

³⁰⁴⁷ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 18, заб. 29.

³⁰⁴⁸ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 136, 139, 217.

³⁰⁴⁹ Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 139.

вдлабнувања во плочите во коишто веројатно биле заглавени носачите од вратата. Покрај вдлабнувањата биле откриени остатоци од сидови од камења и варов малтер доградени до лицата од кулите. Оваа подлога била изведена синхронно со „аглестата“ фаза на Кула 27. Нивото на газење било 1,25 m пониско од современото³⁰⁵⁰.

Според В. Маленко најголем дел од современата комуникациската мрежа во стариот дел од Охрид, со исклучок на улиците „Климентска“ и „Цар Самуил“ и неколку споредни улички, имала континуитет од средновековниот период³⁰⁵¹. Комуникациите во населбите честопати биле детерминирани од топографијата и практичните аспекти на живеењето и може само да се претпостави дека во случајот со *Lychnidus* некои од нив биле во функција уште во антиката. За издвојување се и размислувањата околу поврзаноста на засводените гробници со патиштата коишто воделе до населбата. Во тој контекст се споменуваат гробниците кај северното подножје од повисокиот рид – реон Кошишта, и на североисточниот дел од понискиот рид – реон Месокастро³⁰⁵².

Heraclea Lynkestis

Иако во истражуваниот дел од *Heraclea Lynkestis* било генерално јасно протегањето на улиците, барем во последниот период од егзистенцијата на населбата, сепак, достапни се многу малку конкретни информации за хронологијата на потенцијалните различни нивоа на газење и за потенцијалните промени во однос на системот за комуникација од постариот период. Една улица била констатирана на потегот помеѓу гимназионот, театарот и фонтаната од една страна и епископската резиденција, Голема базилика и протикот од друга страна (План 129, План 130, Фот. 3, Фот. 840, Фот. 841, Фот. 901). Во делот помеѓу гимназионот и театарот скршнува од насока северозапад-југоисток кон југозапад-североисток. Откриена била во должина од околу 120 m. Во правец од северозапад на оваа улица веројатно се приклучувала друга улица којашто поминувала помеѓу гимназионот и театарот. Нашиот став е дека во постариот период од егзистенцијата на оваа улица била поширока, а со окупирањето на делот југоисточно од скената и покрај Голема базилика, површината на оваа улица била значително редуцирана, а многу веројатно бил компромитиран и правецот на протегање. Од фонтаната во правец кон просторијата со мозаик од комплексот на Мала

³⁰⁵⁰ Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 62-63. Тука е даден и приказ на целата стратиграфија покрај кулата до длабочина од 3,80 m.

³⁰⁵¹ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 283; Кузман, “Значајни археолошки сегменти.” 65.

³⁰⁵² Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 283.

базилика, од најдолгата досега констатирана улица се одделувала кратка уличка, којашто пред просторија со мозаик во *opus tessellatum* во рамки на Мала базилика скршнувала во правец кон североисток и поминувала на потегот помеѓу Мала базилика и бањата од една и портикот од друга страна (Фот. 902). Врз основа на нивоата на газење, веројатно е дека откриените улици биле синхрони со последните фази од животот во населбата, т.е., дека биле во функција во текот од 5 в. и 6 век³⁰⁵³. Сметаме дека системот за комуникација во раноримскиот период треба да се бара на пониско ниво. Врз основа на остатоците од градби од раноримскиот период не би требало да се очекуваат некои поголеми отстапувања во однос на насоките на постарите улици, но, можеби треба да се очекуваат разлики во нивната ширина. При преградувањето на портикот во текот на 6 в. со новите ѕидови бил заграден дел од улицата југоисточно од него (План 40)³⁰⁵⁴. Не треба да се исклучува можноста дека со оваа интервенција оваа уличка била адаптирана како просторија. Со оваа интервенција под адаптираната просторија се нашол и каналот со камени плочи.

Во рамките на новоформираниот комплекс идентификуван како Микростанбена целина врз театарот биле констатирани две улички со правец на протегање северозапад-југоисток. Двете улички имале пад во правец од северозапад кон југоисток (План 89, Фот. 903, Фот. 904)³⁰⁵⁵. Заради отсуството на систем за одводнување, веројатно самите улици имале улога во одведувањето на атмосферската вода. Во тој контекст неопходно е да се споменат и мерките за заштита од поплава и од оштетување на ѕидовите со ерозија евидентирани кај речиси секоја градба од овој комплекс. Едната уличка со ниво на газење поплочено со неправилно кршени камени плочи со различна големина поминувала во југозападниот дел од комплексот помеѓу градбите 6 и 7 од една и 3, 4 и 5 од друга страна. Другата уличка со ниво на газење од набиена земја поминувала во североисточниот дел од комплексот помеѓу градбите 8 и 9 од една и 6 и 7 од друга страна. На северозапад оваа уличка почнувала од отворен простор.

Во реката Сива Вода биле констатирани големи камени блокови коишто биле интерпретирани како остатоци од мост³⁰⁵⁶.

³⁰⁵³ Стричевиќ, “Археолошките ископувања во Херклеја.” 41.

³⁰⁵⁴ Томашевиќ, “Портик со почесни и вотивни споменици.” 9, заб. 2.

³⁰⁵⁵ Падот на уличката на потегот од Градба 4 до Градба 3 бил приближно 0,20 m (Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина*. 50, 54).

³⁰⁵⁶ Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 232.

Stobi

Улици

Должината на утврдено протегање на улици во *Stobi*, споредено со другите населби предмет на ова истражување е на релативно високо ниво. Дополнителни аргументи во прилог на трасирање на улиците во сеуште неистражениот дел северозападно од *Via Principalis Superior* се наоѓаат во авионските фотографии од 1934 година. Како проблем може да истакнат разликите помеѓу денес востановените патеки на движење и вистинските нивоа на улиците. Како проблематични се издвоени, комуникацијата кон старата Епископска базилика и протегањето на улицата од *Porta Nera* пред изведбата на *Via Sacra*, речиси целата откриена линија од *Via Principalis Superior*, комуникацијата од неа кон југоисток, кон Епископска резиденција и т.н. Казино, потенцијалната комуникација помеѓу театарот и казиното и протегањето на *Via Principalis Inferior* на потегот од раскрсницата со *Via Theodosia* до раскрсницата со *Via Axia* и комуникациите околу Градба со арки. Еден од посигурните индикатори за нивоата на некои од улиците се праговите од премините кон коишто тие воделе. Иако сосема ирелевантно, сметаме дека тука треба да се спомене дека *Via Sacra* била апсолутно паралелна со сегментот од Внатрешен источен бедем којшто се наоѓа југоисточно од комплексот околу храмот на Изида.

Од уличната мрежа досега биле констатирани три улици со генерална насока на протегање југозапад-североисток. Едната улица се протегала по средината од највисоката тераса, именувана *Vicus Altior* (План 149, Фот. 484, Фот. 485). Оваа улица генерално била паралелна со *Via Principalis Superior* и со југозападниот сегмент од *Via Principalis Inferior*. Во доцноримскиот период претпоставуваме постоење на уште најмалку две улици во правец кон југоисток од *Via Principalis Inferior*. Една за чиешто протегање немаме никакви аргументи веројатно се протегала југоисточно од Голема бања и скршнувајќи поминувала југоисточно позади скената од театарот (План 150). Другата заради откриениот масивен одводен канал, сметаме дека поминувала северозападно покрај апсидите од двете простории од комплексот Градба со арки. Во правец кон југоисток, ако се исклучи улицата *Via Sagularis* (помеѓу *Casa Romana* и Надворешен Југоисточен бедем), веројатно е протегањето на уште една, а поверојатно две улици.

Што се однесува до улиците со генерална насока на протегање северозапад-југоисток, со сигурност било констатирано протегањето на улицата помеѓу т.н. Затвор и Теодосијанска палата, *Via Theodosia*, *Via Axia* и *Via Erigon*. Според Е. Kitzinger, во правец кон југоисток од тротоарот на *Via Sacra* постоеле скали коишто воделе до улица на потегот помеѓу големата Епископска базилика

и Југозападен бедем (Фот. 905, Фот. 906). Преку оваа улица се стигнувало до пониските зони од населбата³⁰⁵⁷. Преминот од тротоарот кон оваа улица бил решен со свод. Улицата поминувала низ станбен дел лоциран покрај базиликата. Подовите на приземните простории од овие градби биле поставени толку ниско, што нивните втори катови во однос на висината на улицата личеле на приземје од тие градби³⁰⁵⁸. Претпоставуваме постоење на улица кон југоисток од *Via Principalis Superior*, лоцирана на потегот Затвор – голема Епископска базилика, како и уште најмалку две улици североисточно од Северна базилика. Притоа мора да се истакне дека заради поголемата должина на Теодосијанска палата и Палата на Перистерија, на просторот северозападно од *Via Principalis Superior*, на истиот потег има две улици повеќе. Замислените линии на тие улици поминувале преку средините од овие градби³⁰⁵⁹.

Покрај овие улици, идентификувани се уште две. Едната уличка била откриена уште во 1940 година. Изградена била од хоризонтално поставени седишта од театарот. Преку неа градбата именувана како Казино, (вистинската епископска резиденција) била поврзана со една од просториите помеѓу радијалните сидови од театарот и понатаму со југоисточниот премин од северниот кораб од базиликата (Фот. 426, Фот. 907). Од југоисточната страна улицата била заградена со сид изграден од камења со варов малтер. На југозападниот крај овој сид се спојувал со друг поставен во насока југоисток-северозапад. Сметаме дека помеѓу последниот сид и надворешниот циркуларен сид од театарот (или негова надградба) постоел коридор којшто скршнувал кон југоисток и се протегал покрај неговата фасада и казиното. Дека станува збор за уличка упатува и податокот дека нивото било изведено од поситни камчиња и набиена земја³⁰⁶⁰.

На исток, пред казиното, комуникацијата кон оваа уличка била строго регулирана. Во тој контекст треба да се интерпретира прагот од двокрилна врата (широка 2,80 m) поставен на северната страна од уличката (Фот. 425, Фот. 426). Пред преминот кон казиното било изведено поплучување, а прагот што водел кон внатрешноста од градбата бил поставен пониско за едно-две скалила во споредба со прагот покрај северниот раб од уличката. Заради намалување на ризикот

³⁰⁵⁷ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 87, 115.

³⁰⁵⁸ E. Kitzinger во тој контекст споменува и дека недалеку од *Porta Heraclea* биле пронајдени два прозорски столба - меноа (Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 115).

³⁰⁵⁹ Иако од страна на некои истражувачи биле споменати *cardo maximus* и *decumanus maximus* (Шурбаноска и Јахимовски, *Forum Romanum I*. 18.) нашиот став е дека во оваа фаза на истраженост на раноримската улична мрежа не постои основа за користење на овие термини.

³⁰⁶⁰ Ивановски и Маленко, "Археолошки локалитет Стоби." 162.

од поплава со вода надојдена по *Via Episcopalis*, помеѓу поплочувањето и првите блокови имало една вертикално поставена плоча.

Другата улица била именувана како *Via Sagularis* била откриена во ширина од 2,40 m помеѓу *Casa Romana* и надворешен Југоисточен бедем (План 56, Црт. 26). Со примарното ниво на улицата веројатно треба да се идентификува нивото од варов малтер, констатирано на околу 0,50 m под нивото со поплочување. Садовата керамика пронајдена во депозитот помеѓу нивото од малтер и поплочувањето била датирана во 3 в.³⁰⁶¹. Поплоченото ниво од улицата било помладо во однос на градбата. Врз поплочувањето бил констатиран насип (мешавина од кал со археолошки материјал) подлабок од 1,00 m, датиран после средина и веројатно на крајот од 3 век. После тоа, ниво на газење бил создадено со покомпактен насип, а потоа просторот се користел како отпад се до крајот на 4. век³⁰⁶².

Единствена досега целосно откриена улица во *Stobi* била *Via Sacra* (Фот. 905). Се протегала од *Porta Heraclea* до скршнувањето помеѓу северниот анекс од големата Епископска базилика и *Domus Fullonica*. Во дел била изведена со поплочување со плочести камења, а дел од ситни камења и вар во техника на калдрама. На северозападната страна после *Porta Heraclea* тротоарот бил едноставен, со вертикално поставени плочи паралелно со просториите³⁰⁶³ И југоисточниот раб од улицата бил решен на идентичен начин. На приближно 33 m од портата, покрај југоисточниот раб од улицата започнувало протегањето на портик. Овој трем или портик следел се до скршнувањето кон *Via Principalis Superior*. Колонадата врз којашто се потпирал кровот од тегули се потпирала врз бази поставени врз стилобат. Врз столбовите биле поставени „плитки“ јонски капители и импост капители. Само врз некои од капителите биле врежани крстови. Во науката постои дискусија дали просторот над капителите бил решен со аркада или со архитрави. Според Ѓ. Мано-Зиси аркада од тули се протегала се до преминот кон големата Епископска базилика³⁰⁶⁴. Е. Kitzinger бил застапник на мислењето дека интерколумниите биле надвишени од архитрави³⁰⁶⁵. Ова архитектонско уредување на улицата било изведено во 5 век³⁰⁶⁶ Траги од дрвени греди биле констатирани помеѓу столбовите. Со цел да се избегне можноста од домино рушење на колонадата, после секои два

³⁰⁶¹ Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974.” 128.

³⁰⁶² Anderson-Stojanović, *STOBI*. 153.

³⁰⁶³ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 150.

³⁰⁶⁴ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 150.

³⁰⁶⁵ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 87, 116.

³⁰⁶⁶ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 151.

столба бил изграден по еден столбец³⁰⁶⁷. Решението со столпци било секундарно. Во долниот дел столпците биле изградени од камен, а во горниот од тули и малтер. Овој градежен зафат бил изведен околу 500 година³⁰⁶⁸. Иако симетрично решение било предложено и од северозападната страна од колонадата во должина од 7,80 m од портата, сметаме дека за тоа не постојат соодветни аргументи. Особено што констатираните бази не биле поставени врз стилобат. Според Ѓ. Мано-Зиси просторот во портикот бил адаптиран за трговска дејност³⁰⁶⁹.

Пред Полукружен плоштад во правец кон север од *Via Sacra* се одделувала уште една главна улица. Оваа улица заобиколувајќи го Полукружен плоштад од северозапад, продолжувала да се протега кон североисток покрај Куќа со триклиниум. Оттаму нејзиното протегање може да се проследи со исклучително голема точност преку користење на авионските фотографии од 1934 година. Оваа улица се протегала во насока југозапад-североисток по средината од највисоката северозападна тераса. Заради тоа предлагаме името на оваа улица да биде *Vicus Altior* (План 149, Фот. 484, Фот. 485)³⁰⁷⁰. Во делот во којшто може јасно да се проследи нејзиното протегање била паралелна со *Via Principalis Superior*. Ортогонално се разминувала со улицата помеѓу Теодосијанска палата и Затворот, со *Via Theodosia* и со уште две улици коишто се протегале во линии со средините од Теодосијанска палта и Палата на Перистерија. Со овие улици, веројатно со Северозападен бедем и со *Via Principalis Superior*, формирала правоаголни инсули во коишто била сместена по една градба. Во делот кадешто оваа улица се одделила од *Via Sacra* нивото на газење било поплочено со камени плочи, а во целата останата откриена должина нивото на газење било изведено во техника на калдрма од камења со различни димензии, фрагменти од градежна керамика, коски и друг отпад (Фот. 908)³⁰⁷¹. Во делови нивото било од набиена земја. Покрај западниот и југозападниот раб околу Полукружен плоштад, калдрмата недостигаше во појас со ширина 0,90–2,00 m. Ако оваа ситуација се интерпретира како оштетување на нивото на улицата при темелењето на периметралниот ѕид од градбата, *terminus ante quem* за нејзиното

³⁰⁶⁷ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 152.

³⁰⁶⁸ Kitzinger, “A Survey of the Early Christian Town.” 87, 116.

³⁰⁶⁹ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 154.

³⁰⁷⁰ Во консултација со проф. д-р Војислав Саракинки како најсоодветно се предлага името *Vicus Altior*. Причината ова именување е податокот дека римјаните терминот *Via* го користеле за патишта, а истовремено не правеле разлика помеѓу маало, кварт, улица. Улиците се именувале според намената на квартот низ којшто поминувале, според некој познат човек или семејство, или некој специфичен елемент. Во случајов улицата поминува низ највисокиот комплекс со доминантно станбена намена во градот.

³⁰⁷¹ Не е јасно дали животинските коски и другите отпадни материјали биле тампонирани со останатиот материјал или тука завршиле подоцна.

„тампонирање“ би била изградбата на објектот во првите децении од 5 век. Во контекст на датирањето на улицата беше направено и сондирање под нивото на улицата³⁰⁷². Под улицата беше откриен движен археолошки материјал од 4 век. Истото ниво на улицата останало во функција до крајот од 6 в. и веројатно првите децении од 7 век. Во текот на Прва светска војна со копање на ровови биле направени оштетувања врз нивото од улицата.

После одделувањето од *Via Sacra*, северозападно од оваа улица бил лоциран широк отворен простор од којшто кон југозапад продолжувале две а кон североисток една или две улички (План 151). На овие улици се надоврзувале други улички и правоаголни отворени простори со коишто биле заобиколени посебни станбени целини. Овие улички според ориентацијата отстапувале од останатата мрежа и генерално биле приклонети кон ориентацијата на бедемите. Ортогоналниот систем на улици на највисоката тераса доследно бил применуван на просторот североисточно од линијата апсида на *Domus Fullonica*, северозападен бедем. Нивоата на газење им биле од набиена глинеста земја, а само наместа беше констатирано поплочување со камени плочи. Генерално, сите го следеле падот на теренот од северозапад кон југ и југоисток. Ширините на уличките варираа во различни делови.

Во делот помеѓу северниот анекс од големата Епископска базилика и *Domus Fullonica*, *Via Sacra* скршнува кон исток и преминува кон *Via Principalis Superior*. Според Ѓ. Мано-Зиси ова скршнување било последица на просторното реорганизирање во овој дел од населбата, направено во рамките на градежните зафати за изградба на големата Епископска базилика³⁰⁷³. Покрај понискиот југоисточен раб од *Via Principalis Superior* поминувал одводниот канал којшто доаѓал од страна на *Via Sacra*³⁰⁷⁴. Од таа страна не бил констатиран тротоар, а калдрмата била сериозно оштетена. Мора да се истакне дека презентираниот ниво на улицата е премногу високо во однос на вистинското ниво од улицата (Фот. 909). Заради тоа сметаме дека треба да се очекува пад во правец од југозапад кон североисток. Пад којшто може да бил решен и со скали. Со оглед на тоа што *Via Principalis Superior* во линијата до кадешто може да се следи (североисточно од Палата на Полихарм) не скршнувала ниту еднаш, може да се очекува спојување со *Via Principalis Inferior* (План 149, План 150). Доколку на претпоставениот спој не постоело проширување во форма на

³⁰⁷² Ископувањата ги изведе дипл. арх. Љубинко Ѓекиќ.

³⁰⁷³ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 223.

³⁰⁷⁴ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 159; Petrović, “U Stobima danas.” 474; Мано-Зиси, “Стоби 1970-1971.” 202.

плоштад или слично, сметаме дека е поверојатно и *Via Principalis Superior* да го променувала праецот и да продолжувала да се протега кон североисток.

Следна улица со насока на протегање југозапад-североисток била *Via Principalis Inferior*. Според досегашните истражувања, ова е улица чиешто протегање било потврдено во најголема должина. На југозапад започнувала од казиното, а најдалечна точка на којашто била констатирана е северозападно покрај Северна базилика. На ова улица се наоѓале две чешми, едната позната како Градска чешма, а другата како мала Градска чешма. Последната била лоцирана југозападно од Палата на Партениј. Под нивото на улицата поминувал одводен канал на којшто му се приклучувал канал којшто излегувал од Теодосијанска палата³⁰⁷⁵. Досега било констатирано протегањето на три улици преку коишто оваа улица била поврзана со *Via Principalis Superior*. Тие се *Via Axia*, *Via Theodosia* и веројатно улицата помеѓу Теодосијанска палата и т.н. Затвор. Веројатно, заради тоа што не е сигурна комуникацијата југозападно покрај Палата на Партениј. Во контекст на нивото од улицата, а со оглед на нивото на двата секундарно затворени премини во југоисточниот ѕид од Палата на Перистерија, сметаме дека е проблематично презентираниот ниво на улицата во делот од Теодосијанска палата до градската чешма (Фот. 910).

Со поновите истражувања на просторот југозападно од Теодосијанска палата била откриена градба во чиешто рамки се наоѓале подземни и надземни простории и којашто од Палатата била одделена со улица изведена во техника на калдрма од камчиња со различни димензии (Фот. 909). Со тоа недвосмислено биле побиени тезите за припадност на т.н. Затвор кон Палатата³⁰⁷⁶. Додека го очекуваме публикувањето на резултатите од овие истражувања, единствено би го свртеле вниманието кон разликата помеѓу нивото на оваа улица на раскрсницата со *Via Principalis Superior* и презентираниот ниво на газење на таа улица. Протегањето на оваа улица со голема сигурност може да се проследи најмалку до раскрсницата со *Vicus Altior* (План 149). Кон северозапад од раскрсницата на авионската фотографија се видливи ѕидови поставени напречно на улицата.

Улицата *Via Theodosia* ги поврзувала улиците *Via Principalis Inferior*, *Via Principalis Superior* и *Vicus Altior* (Фот. 911). Првите две улици ги поврзувала на потегот помеѓу Теодосијанска палата

³⁰⁷⁵ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 114.

³⁰⁷⁶ За повеќе детали околу новата градба (комплекс од простории) ќе треба да се почека на публикување на резултатите од истражувањата. На терен од аутопсија беше забележано дека југоисточниот дел од тој простор бил претходно истражуван па покриен со земја. Потврда за тоа е реоткривањето на голема фурна публикувана во извештаите од истражувањата спроведени пред Втора светска војна (Мано-Зиси, “Урбанистички лик.” 267). Последен план на којшто се појавила фурната бил планот кај (Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 267–304), кадешто била идентификувана како дел од водоводниот систем.

и Палата на Перистерија, а сегментот кон северозапад сеуште не е истражен. Нејзиното протегање може да се следи од раскрсницата со *Via Principalis Inferior*, преку раскрсницата со *Via Principalis Superior* до просторот северозападно од раскрсницата со главната улица на највисоката тераса. Станува збор за еден од подолгите коридори со насока северозапад-југоисток. Според линијата на сид на којшто директно удира најверојатно била прекината пред да стигне до северозападен бедем. Сепак, за утврдување на хронологијата на овој потенцијален премин неопходни се археолошки истражувања.

Улицата *Via Axia* првично била откриена на потегот помеѓу Голема бања и Палата на Полихарм (Фот. 912). Нејзиното протегање кон северозапад може да се следи од раскрсницата со *Via Principalis Inferior* покрај Градска чешма, од каде што продолжува да се протега североисточно покрај Палата на Перистерија (Фот. 913). Од нејзината североисточна страна се наоѓа уште една градба чишто истражувања започнале пред Втора светска војна. Врз основа на авионските фотографии од 1934 год. може да се заклучи дека улицата завршувала на раскрсницата со *Via Principalis Superior* (Фот. 484), кратко после благото скршнување во правец кон север, во линија со северозападното крило од Палата на Перистерија.

Досегашните истражувања во Стоби покажуваат на изразено прекршување на улиците со насока на протегање североисток – југозапад во линија со насока северозапад-југоисток. Одредено поместување на правецот на протегање во однос на истата линија е многу веројатно и за улиците со правец северозапад – југоисток (План 149, План 150). Иако е несомнено дека некои од улиците во периодот на нивното постоење менувале насока и ширина, а покрај некои биле отстранувани и доградувани портици³⁰⁷⁷, сметаме дека уличната мрежа во *Stobi* може генерално да се подели на најмалку два или поверојатно четири урбани целини - сегменти, во коишто бил применет ортогонален ред. Според предложениот идеален план со реконструкција на уличната мрежа сметаме дека претходната констатација не е без аргументи. Тие, според резултатите од досегашните истражувања не се поделени по ниту еден друг основ, освен според отстапувањето на правците според коишто била поставена ортогоналната проекција. Врз основа на фотографиите од 1934 год, ортогонална организација имале и улиците на највисоката тераса северозападно над *Via Principalis Superior*³⁰⁷⁸. Отстапувања очекуваме и покрај линиите со коишто меѓусебно биле поделени овие сегменти, како и во деловите покрај бедемите, особено на точките на нивно

³⁰⁷⁷ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 201.

³⁰⁷⁸ Иван Микулчиќ, *СТОБИ*. 104.

прекршување. Основниот проблем за ригорозно спроведување на ортогонално организиран уличен систем на просторот од целата населба бил терасестиот пад на теренот од северозапад кон југоисток, како и разликите во површините на тие тераси. Според Ѓ. Мано-Зиси за обезбедување на подлога за градба биле изведени масивни нивелациони зафати³⁰⁷⁹. И покрај констатираните отстапувања, констатирана била тенденција за одржување на ортогоналната организација на улиците³⁰⁸⁰. Според резултатите од досегашните истражувања треба да се очекува подрастична промена на нивоата на улиците во делот на пониските тераси покрај Црна Река.

Ориентацијата на Casa Romana југозапад-североисток е од исклучително значење, зашто врз нејзина основа може да заклучи дека во источната четвртина од населбата, на југоисток од Via Principalis Inferior и ако не од Via Theodosia, тогаш сигурно на североисток од Via Axia, ортогоналниот систем на организација воспоставен во раноримскиот период, во голема мера бил почитуван и во доцноримскиот период³⁰⁸¹.

Решавањето на системот за комуникација во раноримскиот период и потенцијалните разлики, особено во централната градска зона, претставуваат вистински предизвик. Постојат солидни индиции за протегање на постара улица паралелна со Via Principalis Superior, а којашто поминувала во линија помеѓу апсидата од стара Епископска базилика и театарот, преку југоисточниот дел од Палата на Партениј и Теодосијанска палата, југоисточниот дел од Палата на Перистерија и Градска чешма, се до пред синагогата на североисток. Сепак за потврда на оваа хипотеза се неопходни конкретни и проблематски поставени истражувања. Во тој контекст можеби треба да се споменат и комуникациите кон Теодосијанска палата од југозапад, и кон Палата на Перистерија од североисток. Дополнително, овие се единствени градби коишто како и Domus Fullonica имаа апсиди свртени кон југоисток. Еден од посилните аргументи е југозападниот ѕид во јужниот двор од Палата на Перистерија (Фот. 392). Додатно, деформацијата на планот од Теодосијанска палата е само заради неправилната основа во делот околу југозападниот двор.

³⁰⁷⁹ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 222.

³⁰⁸⁰ Е. Кицингер направил краток осврт на овој проблеми и претпоставил дека градот уште во раноримскиот период немал чиста ортогонална проекција во целокупниот обем, види кај Kitinger, "A Survey of the Early Christian Town." 128-129, заб. 200. Иако обемот на истраженост на раноримскиот град седум децении подоцна сеуште е многу мал, сепак, после истражувањето на Casa Romana, Градба со арки и откривањето на комплексот околу Храм на Изида, оваа негова претпоставка се чини коректна. Во раноримскиот период ортогоналниот систем бил спроведуван на неколку ограничени простори во рамки на самата населба, соодветно на постоечката конфигурација на теренот. Одредени отстапувања од тој систем биле направени во доцноримскиот период.

³⁰⁸¹ Секако ова е многу храбра хипотеза ако се земе во предвид неистражената површина, но на мислење сме дека постојат основни аргументи за таква интерпретација.

Останатиот дел апсолутно кореспондира со насоката на *Via Principalis Superior*. Дополнително, доворот биле изведени од тули од малтер . Овој детал во сидаријата, покрај останатите интерпретации, може да се интерпретира и како санирање на секундарно отворен премин.

Една тесна уличка, на еден план забележана како *Via Erigon* ја одделувала Цивилна базилика од Централна базилика (План 48, Фот. 247)³⁰⁸². На друг план именувана била како *Polycharmos Viculus* (План 152). Иако без посигурни аргументи, со оглед на тоа што комплексот простории северозападно и југозападно од трите кораби бил секундарно изграден, може да се претпостави дека ширината на улицата била намалена со нивното подигање. Како аргумент за постоењето на уличката може да се земе во предвид и локацијата на еден од премините којшто водел кон аподитериумот од Мала бања. Под претпоставка дека улицата била дел од организираниот ортогонален систем на улици во *Stobi*, во правец кон југоисток се стигнува до масивните скали од градбата со непозната намена, лоцирана над и помеѓу двете простории со апсиди од Градба со арки (План 88, Фот. 648). Како аргумент во прилог на претпоставеното протегање на улицата можеби треба да се спомене и протегањето на каналот до градбата подигната внатре во салата од Градба со арки. Доколку претпоставеното протегање на оваа улица се проектира и во правец кон северозапад, се стигнува до прекршувањето на северозападен бедем после коешто тој се протегал во правец кон север. И. Микулчиќ претпоставувал лоцирање на потерна токму врз прекршувањето. Преку археолошки истражувања на спојот не е потврдено нејзиното постоење. Доколку претпоставената линија на протегање на оваа пак се проектира преку Градба со арки кон југоисток, се стигнува до локација пред „дрвениот мост“ на Црна Река.

Поврзувањето на протегањето на примарната одводна мрежа со протегањето на улиците не натера на размислување околу инсуларната организација урбаниот систем во *Stobi*, или поконкретно за потенцијалното протегање на улица над каналот којшто покриен со камени плочи северозападно и паралелно со скалите од градбата (План 88, Фот. 648, Фот. 914). Тој канал бил паралелен и со внатрешен Југоисточен бедем, но и со дел од надворешниот Југоисточен бедем. Растојанието помеѓу лицето од бедемот и средината на каналот изнесува околу 51,10 m. Растојанието помеѓу средината на *Via Principalis Inferior* и лицето на внатрешен Југоисточен бедем, мерено по надолжната оска од Градба со арки изнесува 156,64 m, што ако се подели на три дела, а

³⁰⁸² Snively, “The Early Christian Basilicas.” 250.

под претпоставка дека меѓу нив се протегале уште две улици, се добива резултат 52,21 m просечно растојание помеѓу средините од две улици. Секако доколку не постоела улица покрај бедемот, туку градбите биле изградени до неговото лице. На ова како информација може да се додадат должините од Машка бања (47,73 m), Казино (48,1), Епископска резиденција (48,50 m), Domus Fullonica (надворешно од една до друга апсида 48,20 m). Што се однесува до ширината од претпоставените инсули, иако не располагаме со соодветни примери сепак беа извршени неколку мерења. Така, растојанието помеѓу средината од Via Axia и средината од Via Erigon изнесува околу 43,32 m. Растојанието помеѓу средините од Via Theodosia и малата улочка југозападно покрај Теодосијанска палата и Палата на Партениј изнесува 45,00 m. Со геореференцирање на авионската фотографија на којашто јасно се гледа урбаната организација на просторот северозападно од Via Principalis Superior, извршени се мерења и добиени се следните резултати. Растојанието од средината на една до средината од друга улица со насока северозапад-југоисток изнесува просечно 24,50 – 24,90 m. Додека, растојанието помеѓу средината од една и средината од друга улица со насока североисток - југозапад изнесува околу 45,30 - 47,90.

Со оваа анализа се добива генерална слика за просечните должини и ширини на инсулите. Констатираните големи отстапувања може да се последица на повеќе фактори. Како причина може да е внатрешната организација и отстапувањата од ортогоналната мрежа во градот, спојувањето на градби и подигање на градби со габарит поголем од тој на идеално проектираните инсули, а секако и грешки во нашите мерења³⁰⁸³.

Што се однесува до материјалите од коишто биле изведени нивоата на газење од улиците, може да се заклучи дека дел биле поплочени со плочести камења, дел во техника на калдрма и дел од набиена земја. Во улиците изведени во техника на калдрма се забележуваат разлики во грубоста на употребениот материјал. Додека некаде биле користени поголеми камени облупоци, фрагменти од садова и градежна керамика и друг отпад, вклучително и животински коски, на некои места нивоата биле од фино набиена земја помешана со помали речни камчиња (гранулат).

³⁰⁸³ Мора да се нагласи дека за поконкретни податоци беше неопходно коригирање на основата од населбата. Заради тоа беше предвидено снимање и создавање на модел од населбата со примена на фотограметрија. За тоа беа обезбедени средства од Министерство за култура на РС Македонија, во рамки на програмата за финансирање на проекти од национален интерес за 2020 година. За жал, на уредно побараната согласност од ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп (бр. 10-202/1 од 10.07.2020) за извршување на топографско и фото документирање на локалитетот, од Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби беше добиен негативен одговор и не беше издадена согласност (бр. 03-185/2 од 06.07.2020). Во контекст на одговорот беа приложени, според нас сосема ирелевантни информации и образложение базирано на лични предрасуди. Преку оваа постапка која е без преседан, дел од културното наследство на РС Македонија е окупирано и третирано како лична своина.

Помеѓу долгата просторија од Полукружен плоштад и Куќа со триклиниум беше откриен еден сокак чијашто северозападна половина била заградена со вертикално поставени плочести камења (Фот. 828). Делот од половината кон Куќа со триклиниум бил исполнет со ситни камчиња и ситно фрагментирана градежна керамика.

Улиците и отворените површини биле користени за насочување на атмосферските води кон каналите главно спореведувани под нивоата на газење. Каналите без оглед на техниката на изведба на улиците, редовно биле покривани со камени плочи.

Генералниот заклучок е дека системот од улици во доцноримскиот период го наследил и до одреден степен го разобличил системот за комуникација од доцноримскиот период. Резултатите од истражувањето на доцноримскиот станбен комплекс лоциран на просторот северозападно од Via Sacra во *Stobi* покажаа дека протегањето на градбите било детерминирано од протегањето на инфраструктурните елементи во нивната околина. Пред сè, протегањето било подредено на бедемите, а потоа и на улиците. На некој начин и секундарното проширување на градбите било подредено на достапниот простор (улици, сокаци, дворови, плоштади) околу самите градби. Притоа со оглед на тоа што повеќе улички со одводни канали биле адаптирани во простории, мора да се истакне дека одводната инфраструктура не играла голема улога (Фот. 915). На тој начин дошло до редуцирање на површините користени за комуникација. Но, мора да се истакне дека ниту во овој комплекс, ниту во останатиот дел од населбата не се констатирани блокирања на примарната мрежа од улици.

Отворени простори

Резултатите од истражувањата на просторот северозападно до Via Sacra дадоа и релативно неочекувани резултати. Имено, додека во речиси секоја функционална населба од периодот, буквално секој достапен слободен простор (плоштади, улици, портици, напуштени градби и нивни делови) бил окупиран и адаптиран честопати за станбена намена, северозападно од Via Sacra беше откриен отворен неизграден простор на површина од преку 700 m². Овој простор започнувал на околу 25 m од Porta Herculæa по линија на Via Sacra. Неизградениот простор имал неправилна форма. На северозапад бил отворен кон уште еден помал правоаголен простор (План 151, Фот. 916). Целиот отворен простор се наоѓал северозападно од улицата којашто се одделувала од Via Sacra кон север. Од него преку една уличка кон северозапад и две улички кон југозапад, директно или индиректно (преку сокаци и дворови) се стигнувало до сите градби во рамките на тој дел од населбата. Нивото на газење било од набиена земја. На три места под нивото на газење во

неизградениот простор беа констатирани кратки ситчиња со насока идентична како и околните градби. Овие ситчиња изградени во скромна техника од камења и калов малтер имале лице само на едната страна³⁰⁸⁴. Заради тоа, како и заради тоа што е нејасно дали затвораат простории, овие ситчиња беа интерпретирани како подсидувања. Падот на нивото било кон југ и југозапад, т.е. кон главните улици. На местата кадешто тоа ниво беше пробиено, констатирани беа измешани остатоци од срушени плитарни сидови и подвижни наоди. Наместа имаше и траги од плитарни сидови изложени на висока температура. Во централниот дел беа констатирани најинтензивните траги од горење коишто резултирале со запекување на сидови од плитар (Фот. 483)³⁰⁸⁵. Нејасно е на кое место на Via Sacra била канализирана целата атмосферска вода од крововите, дворовите, улиците и отворените простори во тој дел од комплексот. Во јужниот дел од комплексот беше откриен еден канал покриен со камени плочи. Овој канал бил насипан со слојот земја од нивото на газење на отворениот неизграден простор.

Следејќи го протегањето на улицата покрај Полукружен плоштад и Куќа со триклиниум, во правец кон североисток се стигнува до уште еден отворен простор. Констатиран беше на површина од околу 560 m². Тој исто така како и претходниот се наоѓал на северозапад од улицата. Неговите граници на североисток не беа откриени. Притоа беше забележана и една неконзистентност помеѓу откриената ситуација и видливите линии од сидови на фотографиите од 1934 година. Не е јасно дали тие архитектонските остатоци се наоѓаат на пониско ниво, или пак биле уништени со видливите ровови од Прва светска војна. Можеби со проширувањето на истражувањата кон североисток ќе биде откриена градбата јасно видлива на фотографиите.

Веќе беше споменато дека дел од градбите комуницирале преку правоаголни дворови, лоцирани на улички или сокаци. Преку нив тие биле поврзани на главните улици и отворените простори покрај нив. Мора да се истакне дека не било правило од овие дворови секогаш да постои комуникација кон околните градби³⁰⁸⁶.

³⁰⁸⁴ Во рамките на истражувањата на само еден од овие сидови му беше отворена целосната висина. Тој бил темелен врз ниво од компактна глинеста земја. Како темел бил употребен еден одлично изработен јонски капитал.

³⁰⁸⁵ Заради интензитетот на горење, во кв. D3 (сектор 88) беше отстранет слојот од изгорени сидови од плитар. Во рушевините беа откриени голем број желени клинци и неколку парчиња од плитарни тули со траги од премачкување со вар. На најниското ниво помеѓу два делумно демонтирани зида беше констатирано поплочување врз коешто во процес на горење се јагленисал органски материјал. Пронајдени беа и други сидови. Лимитираниот простор на којшто беа откриени овие појави оставија малку простор за поширока интерпретација.

³⁰⁸⁶ Сличен просторен концепт од сокаци коишто воделе кон внатрешноста од градежните комплекси бил забележан и на лок. Големо Градиште кај с. Коњух (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 404). Слично како и во *Stobi* премините кон градбите ретко кога биле директно на страните од главните улици.

Патишта и мостови

Во контекст до главните патишта преку коишто *Stobi* бил поврзан со други населби, досега бил потврден само патот којшто водел од Porta Heraclea. Нивото на газење било од ситни валчести камења³⁰⁸⁷. Една порта беше констатирна и во краткиот дел од јужниот сегмент од југозападен бедем, во делот којшто останал да ја брани населбата после изградбата на внатрешен Југоисточен бедем (Фот. 871). Не е јасно дали како порта може да се третира и скромното доградување во делот на Северозападен бедем, или пак тоа треба да се третира како лоша санација после рушење во тој дел (Фот. 917).

Со оглед на неопходноста од премостување на реките Вардар и Црна Река барем на едно место, треба да се има во предвид т.н. Турски мост над Црна Река. Според постарите истражувачи стопите биле византиски ()³⁰⁸⁸. Според С. Snively, иако анализите потврдиле негова изградба во периодот 1780 – 1860, не треба да се отфрла големата веројатност дрвените греди да биле поставени врз столбови од постар римски мост³⁰⁸⁹. Случајно или не, доколку се следи претпоставената линија на протегање на улицата Via Eripon преку градба со арки излегува во непосредна близина, западно од мостот со стопи на Црна Река (Фот. 247). Ј. Петровиќ информирал за стар мост (премин) којшто водел преку реката Вардар. Неговите остатоци чијашто локација е непозната биле забележливи единствено при екстремно ниско ниво на водите на реката³⁰⁹⁰.

Во поново време при низок водостој, кај мостот во коритото на Црна Река од аутопсија беа констатирани два реда напречно наредени дрвени греди (Фот. 918). Меѓусебно биле поврзани со железни кламфи и клинци. Пред самиот влив на Црна Река во Вардар, покрај двата брега, исто така од аутопсија беа констатирани вертикални греди забиени во дното од реката (Фот. 919). Најверојатно биле дел од мост или некои платформи, но, не располагаме со информации за нивната хронологија.

³⁰⁸⁷ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 149. Сметаме дека заливањето со вар е проблематична интерпретација, заради тоа што од аутопсија беше констатирано дека може камчињата да се поврзани преку калцинација.

³⁰⁸⁸ Petrović, “U Stobima danas.” 471.

³⁰⁸⁹ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 244, 253, заб. 1-2. За тоа дека мостот бил во контекст со пат изведен во техника на калдрма види (Wiseman и Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1971.” 412). Сепак, со оглед на тоа што во време на земање на примероци не биле видливи хоризонталните греди од нивото на газење на мостот, примероци од дрво биле земени од стопите на мостот. Со тоа била сериозно ослабена споменатата теза за поставување на дрвени греди врз носачи-стопи од римски или византиски мост (Davis, Srdoč, и Valastro Jr., “Radiocarbon Dates.” 34).

³⁰⁹⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 471.

Scupi

Како резултат на досегашните истражувања на *Scupi* констатирано било протегањето на најмалку четири улици. Кога е во прашање оваа населба, податок којшто во голема мера го олеснува проектирањето на улиците е нивниот ортогонален распоред. Систем којшто доследно бил следен до втората половина од 5 в. и почетокот од 6 в., ако не и подоцна. Сепак, не треба да биде изненадување доколку во одредени делови од населбата постоеле проектирани отстапувања од оваа ортогонална мрежа уште во раноримскиот период. И покрај тоа што биле дадени претпоставки за димензиите на инсулите, треба да се има во предвид дека досега е определена точната должина (насока југозапад-североисток) на само две инсули во централното градско јадро. Идентично како и со ориентацијата на улиците, и кај димензиите од инсулите не би требало да не изненадат разлики, особено во контекст на „правилна“ ортогонална поделба на поголемите инсули на помали делови.

CARDINI

Најрано од сите улици било констатирано протегањето на една улица *cardo* (можеби *cardo maximus*?). Протегањето на оваа улица било откриено уште со првите сондажни археолошки ископувања, спроведени на просторот северозападно од Базилика II (План 38). На тој простор и во правец кон југозапад било откриено оштетено ниво на газење од различни по големина цепени и кршени камења, поставени директно врз тврдо набиена земја и дебел слој од чакал³⁰⁹¹. Д. Кораќевиќ констатира дека тремот пред базиликата бил поплочен со тули и „порабен со камени блокови“. Веројатно работ од камени блокови бил во суштина југоисточен раб од улицата³⁰⁹². Сериозни оштетувања врз нивото на газење од улицата било констатирано и во правец кон југозапад, т.е., кон раскрсницата со *decumanus maximus* (Фот. 920). Во сегментот од улицата југозападно од раскрсницата со *decumanus maximus* поплочувањето било подобро сочувано во северозападната половина од улицата. Кон раскрсницата со уште еден *decumanus* на југозапад поплочувањето било сочувано и по целата ширина од улицата (Фот. 921, Фот. 922, Фот. 923).

Раскрсница помеѓу улицата *cardo* и улицата *decumanus maximus* била констатирана на околу 36,80 m кон југозапад од западниот агол на Базилика II. Во западниот агол од раскрсницата бил констатиран неоштетен дел со поплочување. За таа цел биле употребени обработени камени плочи

³⁰⁹¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

³⁰⁹² Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

со поголеми но различни димензии. Плочите биле поставени без ред³⁰⁹³. Нивото на плочите било со наклон во правец од североисток кон југозапад, а во делот на раскрсницата падот бил благ и кон југоисток³⁰⁹⁴. Во делот од улицата *cardo* североисточно од раскрсницата (широка 9,50 m) наклонот кон југоисток бил поизразен во споредба со делот југозападно од раскрсницата (широк 6,00 - 8,30 m)³⁰⁹⁵. Притоа било забележано и мало наклонување во правец кон југ. И конфигурацијата на теренот во тој дел покажувала на позначаен наклон кон југоисток и југ (План 110). Улицата *cardo* била отворена во должина од околу 130,00 m (Фот. 924)³⁰⁹⁶.

Северозападно и југоисточно од улицата *cardo* биле констатирани тротоари. Тие биле одделени од улицата со прегради од камени блокови или сидови (Фот. 925, Фот. 926). Во југозападниот сегмент од југоисточниот тротоар била констатирана малтерна подлога во два слоеви со вкупна дебелина од 0,08 m. Појавата се ширела во должина од 1,80. Идентична таква подлога од два слоја малтер била констатирана и во североисточниот сегмент од северозападниот тротоар³⁰⁹⁷. Врз основа на овие информации како и заради податокот дека во северозападниот тротоар било констатирано интактно сочувано ниво на газење поплочено со тули, Д. Кораќевиќ сметала дека во примарниот архитектонски аранжман двата тротоари биле поплочени со тули поставувани во свеж малтер³⁰⁹⁸. Остатоци од тули биле констатирани и во сегментот североисточно од раскрсницата со *decumanus maximus* (Фот. 927). Едната локација била на просторот северозападно од преминот кон северниот дел од нартексот од Базилика II³⁰⁹⁹. Л. Јованова била со став дека поплочувања со тули имало само пред премините кон градбите покрај тротоарот, додека во останатиот дел биле во техника на калдрма изведена со валчести камења – белутрак³¹⁰⁰. Оваа констатација веројатно ја темелела врз основа на сондажните истражувања изведени од внатрешната страна покрај тротоарот (Фот. 928). Измерената ширината од 3,00 m на југозападниот тротоар се однесувала на неговиот југозападен дел. Ширината на северозападниот тротоар варираше помеѓу 2,80 m во југозападниот дел и 2,50 m во североисточниот дел³¹⁰¹.

³⁰⁹³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

³⁰⁹⁴ Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 161.

³⁰⁹⁵ Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 160.

³⁰⁹⁶ Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 207.

³⁰⁹⁷ Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 161.

³⁰⁹⁸ Кораќевиќ, *Скупи*. 144.

³⁰⁹⁹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

³¹⁰⁰ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 54.

³¹⁰¹ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92-93; Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 160.

Северозападниот тротоар бил покриен и уреден како трем со колонада од монолитни столбови поставени врз бази меѓусебно оддалечени 3,60 m³¹⁰². Оваа интерпретација била базирана врз трите пронајдени негативи од столбови, лоцирани покрај секундарно изградените сидани столбови³¹⁰³. Во југозападниот дел од тротоарот бил констатиран само еден фрагмент од столб којшто имал еднаков дијаметар со тие чии негативи биле сочувани (Фот. 929). Не е јасно дали во тој примарен архитектонски аранжман биле употребени и базите констатирани во линија со ивичникот (Фот. 928, Фот. 930). Преку контролни истражувања било констатирано дека најмалку две од тие бази лоцирани во линија на ивичникот лежеле врз тенок насип од земја, со што апсолутно се проблематизира нивната носечка улога. Овој податок истовремено може да се користи и како аргумент дека базите можеби како и другите обработени блокови биле искористени како сполии³¹⁰⁴. Сепак, информацијата за еднаквото растојание помеѓу нив е контра аргумент на идејата за сполии. Во југозападниот дел и се до спојот со улицата *decumanus*, улицата на северозападната страна била одделена од тротоарот со долги обработени камени блокови со правоаголен профил (Фот. 931)³¹⁰⁵. Со секундарниот архитектонски аранжман на улицата се поврзувал сидот-ивичник од мали камења, ретко употребувани фрагментирани тули и малтер широк 0,40 m³¹⁰⁶. Тие биле изградени во иста линија со постарите рабови (граничници) помеѓу тротоарите и улицата. Ваков сид којшто веројатно коинцидирал со тие југозападно од раскрсницата бил констатиран и североисточно од раскрсницата (Фот. 932). На северозападната страна сидот од улицата бил со многу плиток темел, а од надворешната страна до висина од 0,25 кон улицата со малтер било изведено закосување со наклон кон улицата. Оваа интервенција најверојатно била заради заштита и пренасочување на атмосферската водата. М. Гарашанин и Д. Кораќевиќ во делот покрај улицата споменуваат и два „примитивни“ сида, едниот долг 10,00 m и широк 0,45 m (Фот. 933, Фот. 929)³¹⁰⁷. Врз сидот-ивичник дополнително биле издигнати столпци (димензии 0,95 x 0,62 x 0,52 m) изградени во лоша техника од необработени камења,

³¹⁰² Покрај базите биле констатирани и фрагменти од столбовите (Кораќевиќ, *Скупи*.145).

³¹⁰³ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 93; Корачевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 158-159; Кораќевиќ, *Скупи*.145.

³¹⁰⁴ Д. Кораќевиќ споменува дека базите главно лежеле врз субструкција од малтер и чакал (Кораќевиќ, *Скупи*.145).

³¹⁰⁵ Кораќевиќ, *Скупи*.145. Нивната ширина варираше помеѓи 0,34 m и 0,40 m.

³¹⁰⁶ Кораќевиќ, *Скупи*.145. Сочуван бил до иста висина. Лицата му биле измалтарени, но облогата била сочувана во многу мал дел.

³¹⁰⁷ Не е јасно дали сидот долг 10,00 m е ист или различен од тој којшто го одделувал тротоарот од улицата, бидејќи од публикуваната фото документација се забележуваат два сида, еден сид фундиран директно врз поплочувањето од улицата, а во југозападниот дел од тротоарот поставен од внатрешната страна.

фрагментирани тули поврзани со малтер. Веројатно и тие како и сидовите носеле малтерна облога. Растојанието меѓу нив изнесувало 3,40 m (Фот. 934, Фот. 935). Бидејќи ширината на северозападниот сид ивичник била премала за врз него да налегнат столбовите, од северозападната страна на сидот, на неколку места покрај него во иста техника и со исти материјали била додадена сидна маса со ширина од 0,23 m³¹⁰⁸. Еден од столпците лежел врз два обработени масивни камени блокови (Фот. 936), а некои столпци биле изградени од нивото на тротоарот³¹⁰⁹. Во правец кон југозапад како подлога за монолитен столб или сидан столбец најверојатно била употребена ниска база од мермер, веројатно сполија (Фот. 937). Покрај изградените преградни сидови во втората фаза, во третиот аранжман монолитните столбови од колоната помеѓу улицата и тротоарот од првата фаза ја презеле токму овие сиданите столпци (План 153)³¹¹⁰. Со нивното инсталирање североисточниот дел од северозападниот тротоар бил уреден како портик³¹¹¹. Сепак, ваквото решение не се протегаало по целата должина од тротоарот покрај инсулата. Со сидани столпци не бил решен југозападниот дел од тротоарот.

Идентичен сид со сидот-ивичник бил изграден и од југоисточната страна на улицата (Фот. 192, Фот. 938). Притоа била употребена иста техника, исти градежни материјали и малтерна облога. И овој сид како и северозападниот имал многу плитки темели до длабочина речиси идентична со нивото од поплочувањето³¹¹². И ширината од 0,40 m им била идентична, но, за разлика од северозападниот, југоисточниот сид-ивичник бил сериозно оштетен. До тој степен што не е видлива ниту линијата на неговото протегање (Фот. 939)³¹¹³. Веројатно во иста линија со овој сид, еден преграден сид југоисточно покрај улицата бил констатирам и североисточно од раскрсницата (Фот. 940). За истакнување е и податокот дека североисточно од преминот кон просторијата лоцирана северозападно од калдариумот на Раноримската терма, на меѓусебно растојание од 5,00 m, од тули и варов малтер во солиден опус биле изградени две бази за столбови (1,00 x 0,65 x 0,60 m)³¹¹⁴.

Еден одводен канал којшто изнесувал вода од аподитериумот на Доцноримска бања се протегал под тротоарот, северозападно покрај северозападниот раб (преграда) од улицата (План

³¹⁰⁸ Кораџевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 157-158.

³¹⁰⁹ Кораџевиќ, *Скупи*. 146.

³¹¹⁰ Гарашанин и Кораџевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 93; Кораџевиќ, *Скупи*. 145.

³¹¹¹ Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupiogum) - топографија.” 207.

³¹¹² Кораџевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 161.

³¹¹³ Кораџевиќ, *Скупи*. 145.

³¹¹⁴ Кораџевиќ, *Скупи*. 145.

117, План 120, Фот. 929). Канали од внатрешната страна на тротоарите биле констатирани и од југоисточната страна, но и од двете страни на улицата североисточно од раскрсницата³¹¹⁵.

Д. Кораќевик покажува на големо количество срушени (цели и фрагментирани) тули и малтер во североисточниот сегмент од северозападниот тротоар³¹¹⁶, и во југозападниот сегмент од југоисточниот тротоар³¹¹⁷. Заради тоа што малтерот бил задржан само од една страна на тулите, овие рушевини примарно ги интерпретирала како оштетувања на поплочувањата од тули во рамки на тротоарите. Сепак, со став сме дека предната страна од покривот над тротоарите можеби била поставена врз аркада потпрена врз ѕиданите столбови. Слично решение предложила и Д. Кораќевик³¹¹⁸.

Со досегашните истражувања на улиците не биле констатирани скалила, но, североисточно покрај раскрсницата со *decumanus maximus* напречно од протегањето на улицата *cardo* биле констатирани корита (Фот. 920, Фот. 941)³¹¹⁹.

Градби коишто биле лоцирани југоисточно и имале директна комуникација со улицата (без оглед на нивната хронологија) се Раноримска терма Базилика II и Базилика III. Единствено градбите Хореум и Доцноримска бања биле лоцирани северозападно од улицата, со тоа што не бил констатиран директен премин кон хореумот, а преминот кон бањата бил пробиеен секундарно.

Со голема доза на сигурност, Д. Кораќевик претпоставува дека оваа улица *cardo* водела до форумот³¹²⁰. Во контекст на интерпретирањето како *cardo maximus*, покрај тоа што поминувала покрај театарот и низ централното градско јадро, надвор од населбата продолжувал пат којшто водел директно до мост над реката Вардар (Фот. 942, Фот. 943)³¹²¹. При проверката на воздушни фотографии од просторот наведен како потенцијална локација на мостот, беше констатирано дека во тој дел дното на реката е повисоко и при низок водостој се создаваат мали речни острови, врз коишто се појавува и бујна вегетација. За истакнување е и дека речиси задолжително, во должина од околу 130,00 m кон запад водата во реката е брановита. На воздушна фотографија од 2002 год.,

³¹¹⁵ За одводниот систем во *Scupi* е направена посебна анализа подолу во текстот.

³¹¹⁶ Кораќевик, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 159.

³¹¹⁷ Кораќевик, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 162.

³¹¹⁸ Кораќевик, *Скупи*. 147.

³¹¹⁹ Гарашанин и Кораќевик, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

³¹²⁰ Гарашанин и Кораќевик, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 93. Претпоставката била дека форумот (од 4 в.) се наоѓал кај Домот за стари лица и делумно под современиот отпад. Во тој контекст бил интерпретиран и масивниот капител за правоаголен столбец којшто бил изваден при копањето на темели за старскиот дом (Кораќевик, *Скупи*. 152).

³¹²¹ Кораќевик, “Состојба на археолошките ископувања.” 150; Кораќевик, *Скупи*. 151. Ова е толкувано како аргумент во контекст на ставот на повеќе истражувачи дека ова е улицата *cardo maximus*.

дури и целиот централен дел од просторот на којшто се појавува разбранувана вода бил покриен со густа вегетација. Иако за дополнителни информации од тие коишто ги изнела Д. Кораќевиќ³¹²², се неопходни проблематски поставени истражувања, сметаме дека причина за повисокото ниво на дното од реката во овој дел се остатоците од градежен материјал и останати архитектонски елементи од мостот.

Подлога од улица од чакал, толчени тули и малтер била констатирана на 20,00 m во правец кон северозапад од Базилика I (Фот. 944)³¹²³. Откриениениот сегмент (должина 20,00 m и ширина 4,00 m) бил паралелен со откриеното *cardo* од централната градска зона. Најверојатно истата улица во правец кон североисток поминувала северозападно од Градба со апсида³¹²⁴.

Со истражувањата во сектор Југоисточен бедем била откриена уште една улица *cardo*, работно наречена „Источно кардо 1“. Оваа улица се протегала северозападно покрај доцноримскиот домус под Југоисточен бедем (План 65). Кон југозапад, на околу 25,00 m би требало да се очекува раскрсница со *decumanus maximus*. Истражена била во должина од околу 35,00 m. Притоа било констатирано и примарното ниво на улицата³¹²⁵. Трасирана била истовремено со првата фаза од домусот од крајот на 2 в. или првата половина од 3 век. Паралелно со градежните интервенции во рамките од втората фаза на римскиот домус, веројатно при крајот од 3 в. или почетокот од 4 в., со нов насип (макадам) било подигнато и нивото на улицата. При оваа интервенција биле поставени рабници од камени блокови, а во северозападниот дел бил спроведен одводен канал за контрола на отпадните води од околните градби. Во оваа фаза улицата била со ширина од 5,00 m. Излегла од употреба со изградбата на Југоисточен бедем, најрано во средината од 5 в. и сигурно пред почетокот од владеењето на Јустинијан (527-565)³¹²⁶.

DECUMANI

На просторот помеѓу градбите северозападно од улицата и Базилика I во 1971 год. до заштитната ограда од Домот за стари лица нелегално бил ископан канал. Во него, покрај констатираните остатоци од различни градби, некои со луксузна архитектонска декорација, била констатирана и една поплочена површина. Улицата или плоштадот поплочени со камени квадари

³¹²² Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 150.

³¹²³ Кораќевиќ, *Скупи*. 20.

³¹²⁴ Кораќевиќ, *Скупи*. 148.

³¹²⁵ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 44.

³¹²⁶ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 46, 66.

биле констатирани во должина од 12,00 m (Фот. 945)³¹²⁷. Поплочувањето најверојатно се протегало и под современиот пат за с. Бардовци. Плочите слично како кај другите интактно сочувани улици биле поставувани без ред во правец исток-запад (веројатно североисток-југозапад). Според Д. Кораќевиќ оваа улица била интерпретирана како (*decumanus maximus*)³¹²⁸. Рабовите од улицата биле решени идентично како и тие на улицата *cardo* (*cardo maximus*?) со масивни камени блокови со правоаголен пресек. Под нивото на газење во североисточниот дел од улицата бил констатиран одводен канал којшто отпадната вода ја носел во клоаката т.е. во каналот под улицата *cardo*³¹²⁹. Не е јасно дали станува збор за истиот канал покриен со масивни камени плочи којшто бил констатиран во дворот од старскиот дом³¹³⁰.

Во правец кон североисток од инсулата во којашто биле изградени хореумот, доцноримската бања, градбата со апсида и други градби се протегала улица со насока северозапад-југоисток којашто сеуште не е истражена. Откриена била само раскрсницата со улицата *cardo*, а со поновите истражувања било констатирано дека до неа се протега и наводниот аподитериум од комплексот Раноримска терма. Североисточно од раскрсницата биле констатирани корита, а во западниот агол кон хореумот било сочувано поплочувањето. Ширината на оваа улица од 10,50 m (од техничка документација измерени 10,10 – 11,50 m) како и неколку други аргументи одат во прилог на тезата дека станува збор за *decumanus maximus*³¹³¹. Како дополнителни аргументи се наведени протегањето на патиштата надвор од градот. Имено, северозападно од бранетиот периметар на градот, во иста линија со улицата бил констатитран пат³¹³². Дополнително, протегањето на *decumanus maximus* на југоисток било индиректно потврдено со констатираната линија на патот којшто поминувал низ Југоисточна некропола³¹³³. Иако без дополнителни поконкретни информации, сметаме дека треба да се спомене и лоцирањето на т.н. „проблематична источна порта“ на околу 220 m југозападно од спојот помеѓу источен и југоисточен бедем³¹³⁴.

Според Л. Јованова поставувањето на примарната ортогонална мрежа од улици било изведено уште при крајот од 1 в. или почетокот од 2 век. Но, процесот на покомплексно

³¹²⁷ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 152.

³¹²⁸ Лоцирањето на раскрсница исто така може да биде причина за големата должина на поплочувањето (Кораќевиќ, *Скупи*. 37, 149).

³¹²⁹ Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 208.

³¹³⁰ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 154.

³¹³¹ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 55.

³¹³² Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 208.

³¹³³ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 51, заб. 16.

³¹³⁴ Mikulčić, “SCUPI - Istočna nekropola i gradski bedem” 130.

архитектонско уредување со тротоари, дефинирани со гранични сидови и нивно поплочување бил завршен еден век подоцна, на крајот од 3 в. и почетокот од 4 век³¹³⁵. Слично и Д. Кораќевик пред Л. Јованова врз основа на споредбата помеѓу нивоата на претпоставените подови во хореумот и нивото на поплочување на улицата, претпоставила дека таа главната улица била трасирана уште во најраниот период од постоењето на населбата³¹³⁶. Сепак, Д. Кораќевик во еден од постарите трудови самата забележала дека на пониско ниво од поплочувањето на улицата³¹³⁷, во делот под и покрај југозападниот дел од северозападниот тротоар, биле констатирани сидови чијашто насока, техника на градење и употребен градежен материјал не оделе во прилог на претходно наведената хипотеза за толку рано спроведување на ортогоналната организација во градот.

На просторот западно од Базилика I, покрај една градба била констатирана улица со ниво на газење изведенот во техника на калдрма. Ова ниво било интерпретирано како дел од системот за комуникација изведен со обновата на населбата после земјотресот³¹³⁸. Протегањето на една уличка било констатирано и во орхестрата од театарот (Фот. 529).

Досегашните истражувања понудиле недоволно информации за реконструкција на организацијата на комуникацијата помеѓу градбите во периодот после земјотресот. Со оглед на тоа што во публикациите не се споменува слој од интактни рушевини, може да се претпостави дека дел од улиците биле расчистени и продолжиле да се користат на исто ниво³¹³⁹. Сепак, во отсуство на дополнителни информации не треба да се отфрла и идејата за подигање на нивото на новите улици врз рушевините, како и за промена на насоките.

Во контекст на почитувањето на ортогоналниот систем во градот треба да се истакне изградбата на југозападниот (јужен) анекс од Базилика III. Со таа градежна интервенција датирана во крајот од 5 в. и почетокот од 6 в., а според последните датирањан на базиликата веројатно била изведена подоцна, окупиран бил дел од *decumanus* којшто се протегал југозападно од базиликата³¹⁴⁰. Следствено и градбите изградени во скромна техника врз јужниот анекс и врз

³¹³⁵ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 55.

³¹³⁶ Кораќевик, *Скупи*. 55. Тука само треба да се истакне дека според поновите истражувања, хореумот се третира како градба изградена за време на Тетрахијата или кратко потоа.

³¹³⁷ За изградба на едниот сид биле употребени мали камења, со плиток темел под поплочувањето. Овој сид ортогонално бил дограден на друг подобро изграден и подлабоко темелен сид, играден под југоисточниот граничен сид (Корачевик, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 161; Кораќевик, *Античко Скупи – резултати*. 28).

³¹³⁸ Кораќевик, “Состојба на археолошките ископувања.” 149.

³¹³⁹ Треба да се има во предвид и дека заради интензитетот на човечки активности после 518 год. не располагаме ниту со поконкретни материјални податоци и за штетите од земјотресот.

³¹⁴⁰ За раскрсницата помеѓу овој *decumanus* и улицата *cardo* веќе беше зборувано (Фот. 931).

големата просторија северозападно од атриумот од базиликата само го продолжиле примарното непочитување на ортогоналната мрежа³¹⁴¹. Доколку и воопшто некаков организиран систем на улици опстанал до времето на изградба на овие скромни градби, најверојатно во крајот од 6 в. или почетокот од 7 век.

Bargala

Истражувачите на *Bargala* претпоставувале ортогонален распоред на улиците. Со истражувањата во северната четврт од населбата откриен бил дел од главната улица *Via Principalis* (План 70, Фот. 946)³¹⁴². Оваа улица имала насока на протегање северозапад-југоисток. Според И. Микулчиќ ова била единствената главна улица³¹⁴³. Била поплочена со големи правоаголни камени плочи во ист опус како и преминот во портата. Веројатно во правец кон југоисток улицата покажувала поинаква структура, т.е. плочите биле поставувани без ред³¹⁴⁴.

Во должина од 26,25 - 27,75 m на североисточната страна од улицата со два паралелни сидови во *opus incertum* од камења и варов малтер бил оформен простор кој може да се следи од улицата покрај бедемот на северозапад до малата црква на југоисток. Овие два сидови во целост го заградувале епископиумот од југозапад (Фот. 947). Ширината на просторот била еднаква со таа на малата црква. Патот на движење водел од главната улица преку пет скали до мал правоаголен простор (План 124, Фот. 814)³¹⁴⁵. Според истражувачите скалите биле главниот приод кон епископиумот, а споредниот се наоѓал југоисточно од скалите. Оттаму преку долг коридор во правец кон југоисток се стигнувало до малата црква, а на северозапад до *Via Intervalum*. Североисточниот сид бил прекинат со преминот којшто води од овој коридор до плоштадот пред Голема базилика (Фот. 947). Преминот бил на северозападната страна преку праг изработен од четири масивни обработени камени блокови со должина 1,00 - 1,20 m и ширина 0,70 m³¹⁴⁶. Падот на теренот од малата црква кон северозапад бил решен и со поставување на три скали на соодветни растојанија. Нивото на газење на коридорот било поплочено со камени плочи, а истиот не бил

³¹⁴¹ Ончевска Тодоровска, “Новата Голема ранохристијанска базилика.” 374.

³¹⁴² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 137.

³¹⁴³ Микулчиќ, “За големината на доцноантичките градови.” 363.

³¹⁴⁴ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 62.

³¹⁴⁵ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 69-70; Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 159. Петте скалила имале по три обработени камени блокови на секое скалило, поставени врз субструкција од набиена земја со ситни камења врз којшто бил нанесен варов малтер. Од обете страни скалишните сидови биле изградени од речни камења во варов малтер во *opus incertum*.

³¹⁴⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 70-71, 137.

покриен. И. Микулчиќ, базирајќи се на извештајот за истражувањата на З. Белдедовски³¹⁴⁷, овој простор го интерпретирал како куќа со работилница³¹⁴⁸.

На просторот помеѓу големата базилика на исток, епископската резиденција и цистерната на североисток, големата бања на северозапад и долгиот правоаголен простор на југозапад бил оформен плоштад поплочен со камени плочи. Во правец кон северозапад кратка улличка го поврзувала со улличката Via Sagularis или Via Intervalum (Фот. 946)³¹⁴⁹. Последната поминувала помеѓу северозападен бедем од една и Голема бања од друга страна. Приодот до улличката бил преку влезот во епископиумот. Нивото и било поплочено со неправилни камени плочи во варов малтер, врз субструкција од набиена земја со ситни камења, а единствено кај малата и кај големата бања биле врз земја, заради полесно чистење на каналот кој се протегал под целата нејзина должина. Нивото на улицата имало пад во правец од североисток кон југозапад, пад којшто е дополнително нагласен преку трите скали поставени на различно растојание (Фот. 782, Фот. 785). Уличката била со должина од 28 m, а ширината и варираше помеѓу 1,00-2,00 m. На крајот на 5 в. или почетокот на 6 в., со градењето на Мала Терма ширината и била намалена³¹⁵⁰.

Се споменуваат траги од други улици. Дел од улица ортогонално поставена на главната улица била откриена во централниот простор од бранетата населба, покрај Градска базилика (План 20)³¹⁵¹. Во втората градежна фаза кога нивото на споредната улица, како и на базиликата било подигнато за 0,80 m, северозападниот премин од оваа улица кон базиликата бил затворен³¹⁵².

Последно откриената североисточна порта водела од предградието кон внатрешноста на населбата. Ниво на улицата идентификувана како *decumanus* било поплочено со големи камени плочи со неправилна форма (План 125, План 126, Фот. 948)³¹⁵³.

Во рамките на епископиумот биле пронајдени и два отворени простори. Едниот за којшто има скромни информации бил лоциран помеѓу големата базилика на југ, преработувачкиот и производствен комплекс на североисток, цистерната и апсидата на апсидалната сала на југозапад и т.н. резиденцијален дел на северозапад (Фот. 804). Од северозапад и североисток бил заграден со тремови преку коишто се стигнувало до северната аголна кула (Фот. 415), а на исток бил отворен

³¹⁴⁷ Белдедовски, “Епископската базилика во Баргала.” 269-272.

³¹⁴⁸ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 68.

³¹⁴⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 137; Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 159.

³¹⁵⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 64-65.

³¹⁵¹ Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 158.

³¹⁵² Нацев и Фрков, “Археолошко, архитектонско истражување.” 161, 167.

³¹⁵³ Nacev и Atanasova, “New Findings.” 18.

кон североисточната порта. Под нивото на газење во правец од североисточната порта, кон северозапад се протегал канал.

Другиот отворен простор бил лоциран јужно од претходниот, на просторот помеѓу големата базилика на исток и југоисток, цистерната и тремот на апсидалната сала на северозапад, големата бања на северозапад и т.н. периметрални сидови на југозапад, со коишто и бил одделен од главната улица (Фот. 947, Фот. 949)³¹⁵⁴. На северната страна на плоштадот бил лоциран еден полукружно заграден простор со столбови коишто носеле јонски капители³¹⁵⁵. Главниот приод бил од југозапад преку коридорот ограничен со периметралните сидови. Преку скали од плоштадот се стигнувало до големата базилика, до цистерната и до епископската резиденција, а во прво време и директно се пристапувало кон аподитериумот на големата бања (Фот. 783). Подоцна тој премин кон бањата бил затворен најверојатно заради отвореноста кон базиликата, а останала комуникацијата која покрај југозападниот сид на термата водела до Via Intervalum и од неа до североисточниот премин кон Голема бања. Специфично било решението на скалите коишто воделе до коридорот помеѓу цистерната и апсидалната сала, бидејќи биле поставени врз полуцилиндричен свод (Фот. 412). Североисточно пред скалите коишто воделе до големата базилика на плоштадот бил откриен полукружен сид, веројатно во функција на екседра. Покрај југозападниот сид на тремот или оставата на епископската резиденција била лоцирана градба налик на засводена гробница идентификувана како место на коешто биле положени реликвији³¹⁵⁶. Со еден сид со насока запад-исток кој што бил во линија со северниот потпорен сид од скалите на Голема базилика, отворениот простор бил ограничен од северната страна. Овој сид водел до југозападниот сид од големата бања, а во него имало премин којшто водел кон епископската резиденција и цистерната (Фот. 950)³¹⁵⁷. Под плоштадот поминувал одводен канал којшто водел од под коридорот помеѓу цистерната и апсидалната сала во правец кон главната улица (План 124, Фот. 816).

Големо Градиште, с. Коњух

Иако досегашните истражувања биле главно фокусирани на истражување на архитектурата, организацијата на уличниот систем на населбата на „Големо Градиште“ започнува да се насетува. Системот од улици врз којшто веројатно имало дополнителни упади и нарушувања во

³¹⁵⁴ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 72.

³¹⁵⁵ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44.

³¹⁵⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 73.

³¹⁵⁷ Нацев, *Баргала*. 13.

организациската, во рамките од досега истражениот дел (со исклучок на градбите во северното подножје на ридот) имал правец на протегање северозапад-југоисток и североисток-југозапад. Наместа улиците со насока север-југ и исток запад и со помали или поголеми отстапувања. На некои места биле констатирани неколку последователно користени нивоа на газење³¹⁵⁸. Поголеми градежни комплекси меѓусебно биле поделени со улици, а до градбите во нив се стигнувало или директно од улиците или пак преку слепи улички, коридори, премини и отворени површини – дворови внатре во градежните блокови. На некој начин, и покрај евидентните исклучоци, како да се избегнувала директна комуникација со главните улици. Градбите и комплексите помеѓу улиците биле со неправилна форма³¹⁵⁹, со сериозни отстапувања во однос на било каква хипотетички проектирана ортогонална мрежа.

Северна тераса

Периметарот на северниот (епископски?) резиденцијален комплекс од северната, источната и јужната страна бил ограничен со протегањето на три улици (План 82)³¹⁶⁰. Улицата широка околу 3 m (3,75-2,50 m) со пад ист со правецот на протегање (југозапад – североисток) била лоцирана источно од комплексот. Улицата била изведена во техника на набиена глинеста земја, а само кон север биле откриени две површини од набиени ситни камчиња. Врз неа при истражувањето бил детектиран слој од песок и рушевини настанати како последица на уништување или обнова, а повисоко биле пронајдени остатоци од преработувачки активности³¹⁶¹.

Со улици од источната, северната и западната страна бил заграден и јужниот резиденцијален комплекс (План 77, Фот. 454, Фот. 455)³¹⁶². Улицата на источната страна со правец на протегање југ-север била широка 2,00-3,50 m. Изведена била од силно набиена земја со камчиња во техника на калдрма. Единствено одводниот канал којшто се протегал покрај западниот раб бил поплочен со камени плочи. Нивото на улицата било откриено насипано со чакал, земја и песок,

³¹⁵⁸ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 167. *Terminus post quem* за спроведувањето на уличниот систем била средината или втората половина на 6 век (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209).

³¹⁵⁹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 404.

³¹⁶⁰ Источно од улицата бил откриен дел од друга градба чијшто периметрален ѕид (источно покрај улицата) бил постар и веројатно обновен при подигањето на северниот „епископски“ резиденцијален комплекс (Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 381).

³¹⁶¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 379, 381.

³¹⁶² Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 160.

наместа помешани со садова керамика³¹⁶³. Северната улица широка 3,50 m имала правец на протегање исток - запад, а од северната страна била заградена со сид којшто веројатно имал улога на потпорен. Причина за ваквото размислување била висинската разлика помеѓу нивоата на газење на улицата и на градбите северно од овој сид³¹⁶⁴. Идентификувани биле вкупно три фази во користењето на улицата. Во првата фаза, пред изградбата на северниот потпорен сид улицата била делумно поплочена, а делумно изведена во техника на набиена земја. Втората фаза била поврзана со изградбата на северниот потпорен сид, додека во третата фаза ширината на улицата била намалена од јужната страна преку изградбата на северните сидови на јужниот резиденцијален комплекс и на северниот сид од друга градба лоцирана западно од него³¹⁶⁵. Западната улица имала правец на протегање југозапад – североисток и не била паралелна со источната. Широка била 2,50-3,00 m, а изработена во техника на набиена земја, наместа помешана со камчиња во техника на калдрма. Во јужниот дел слично како и во случаите со неколку други улици, нивото било од големи камења. Сондажните ископувања откриле неколку сидови под последното ниво од улицата, неколку фази и насипи од песок, садова керамика и животински коски насипани како последица на периодични поплави³¹⁶⁶.

Преку геофизички скенирања, на само 15 m источно од линијата на северозападниот беден на северното подградие била идентификувана масивна градба која од југозапад и југоисток била заградена со улици³¹⁶⁷. Според скенирањата и сондажните ископувања, улица широка 3 m и делумно поплочена со камења врз набиена земја се протегала помеѓу источната и северозападната порта (План 133)³¹⁶⁸.

³¹⁶³ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 383; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 160. Со оглед на дебелината од 0,50 m и фактот што насипот се наоѓал плитко под површината, изнесена била претпоставка дека насипот бил вештачки создаден.

³¹⁶⁴ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 383, заб. 19; Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 352.

³¹⁶⁵ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 383.

³¹⁶⁶ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 383-384.

³¹⁶⁷ Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 160. Повеќе за резултатите од скенирањата види (Thorpe, "Golemo Gradiste, Konjuh, Republic of Macedonia.").

³¹⁶⁸ Sanev, Snively, и Stojanoski, "Excavations on the Northern Terrace." 348, 356; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 209.

На релативно високо ниво на просторот помеѓу апсидата на епископската црква и полукружниот ѕид источно од неа било документирано постоење на улица, којашто била сериозно оштетена од илегални копања (план 53)³¹⁶⁹.

Во т.н. Сонда 8 во 2005 год. бил констатиран дел од улица со градба којашто се протегала западно од неа (План 154). Улицата имала пад во ист правец со правецот на протегане (југозапад кон североисток). Површината и била изведена во техника на калдрма од силно набиена маса од сивкаста земја, ситни камчиња и фрагменти од градежна керамика. Количината на материјал во земјата варираше од место до место. Во ист опус биле изведени и други улички пронајдени на акрополата и на северната тераса³¹⁷⁰. Во југозападниот агол на сондата на површината од улицата биле констатирани две линии од паралелно поставени камени блокови, со можност просторот меѓу нив да бил затворен и од северозападната страна. Плитко втемелениот ѕид што водел покрај северозападниот раб од улицата веројатно имал единствено заштитна улога, т.е. да оневозможи контакт на атмосферска вода со периметралниот ѕид од градбата лоцирана кон северозапад од улицата.

Акропола

Комуникацијата помеѓу просториите на повисоко ниво лоцирани врз самиот највисок северен раб на карпестиот гробен кон пониското ниво на северното плато А на акрополата било преку во карпа изведени скали и рампи (Фот. 469)³¹⁷¹. Врз основа на вдлабнувањата во карпа било претпоставено постоење на внатрешна порта или контролна точка во рамките на самата акропола³¹⁷².

Просторот помеѓу јужниот бедем на акрополата и градбата со административната/резиденцијална функција лоцирана во централниот дел на акрополата бил идентификуван како улица со ширина од 3 m (План 79, План 80)³¹⁷³. На поголема површина во западниот дел од т.н. сектор IV, плитко под површината од теренот било откриено ниво од камчиња, фрагменти од градежна керамика набиени во земја во техника на калдрма. Во слична

³¹⁶⁹ За сериозноста на затекнатата ситуација покажува и првичното тврдење дека базиликата била речиси целосно уништена од илегални ископувања (Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 298-299; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified." 407).

³¹⁷⁰ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 378.

³¹⁷¹ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 299; Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 238, 241; Snively, "The Rock-Cut Room." 194, 195.

³¹⁷² Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 242.

³¹⁷³ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 340; Snively и Sanev, "Late Antique Residences." 159.

техника, но, само со силно набиени камчиња било изведено ниво на газење надвор од западната просторија покрај портата³¹⁷⁴. Веројатно истата улица се протегала подалеку на исток каде што на неа се надоврзувала улица со правец на протегање север-југ поплочена со камења. Оваа улица пак водела директно од јужната порта кон отворен плоштад лоциран северно. Евидентирани биле неколку фази на користење и нивоа коишто наместа биле поплочени со камени плочи, а наместа изведени во техника на калдрма³¹⁷⁵. На источната страна улицата била поширока од ширината на портата, а секундарно врз поплочување биле подигнати ѕидови од градба идентификувана како стражарница (Фот. 464, Фот. 466)³¹⁷⁶. Постоење на градби било констатирано од обете страни на улицата, а рушевинскиот слој насипан директно врз улицата бил идентификуван како срушени ѕидови во техника *terre pisé*³¹⁷⁷. Влезот во претходно споменатата источна просторија која секундарно била сериозно оштетена бил преку праг лоциран веднаш до бедемот³¹⁷⁸. Централниот дел од улицата во ширина од околу 1 m бил понизок во однос на страничните делови. Овој „канал“ чиешто дно не било поплочено најверојатно бил користен за одводнување³¹⁷⁹.

Во дворот јужно од портата, во нивото на газење од улицата, во западната просторија, а и подигањето на источната просторија, укажувале на едно генерално просторно уредување во тој дел од населбата и најмалку една (или серија доколку се хронолошки различни) дополнителни градежни интервенции, веројатно истовремени со користењето на просторот кон север како плоштад (отворен простор)³¹⁸⁰. Акрополата комуницирала со северната тераса преку комуникација лоцирана во источната падина од ридот, каде што и било претпоставено постоење на порта³¹⁸¹.

Патишта и мостови

³¹⁷⁴ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 342, 349. Под нивото во западниот дел од сектор IV биле пронајдени ѕидови и ниво на газење поплочено со камени плочи и ситни камчиња.

³¹⁷⁵ Snively, “Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia.” 239; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 208.

³¹⁷⁶ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 344. Од просторијата се влегувало директно во кулата преку премин широк 0,90 m. Види и забелешка 95 (складиште).

³¹⁷⁷ Snively, “Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia.” 240; Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 342, 343-344.

³¹⁷⁸ Snively, “Golemo Gradišhte at Konjuh, Republic of Macedonia.” 240;

³¹⁷⁹ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 343.

³¹⁸⁰ Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 345.

³¹⁸¹ Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 117; Лилчиќ, “Размислувања.” 36-37; Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 299; Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 347, 348; Snively, “The Rock-Cut Room.” 201. На места патот бил пробиван со интервенции во карпата.

Со досегашните истражувања биле откриени повеќе директни или индиректни податоци за протегањето на патната комуникација која водела до или околу населбата. Пат со ширина од околу 1,50–2,00 m поминувал покрај ротондата и преку месноста Клисура источно од населбата (не преку акрополниот простор) водел до Северна тераса т.е. водел до т.н. Источна порта (Црт. 54, Фот. 951)³¹⁸². Патот бил делумно вкопан во карпа и наместа поплочен со камени плочи³¹⁸³. На северната страна од акрополата била идентификувана рампа којашто водела од Крива Река па се до фортификацијата на акрополниот простор³¹⁸⁴. Во правец кон северозапад од северозападната порта на Северна тераса бил лоциран „антички“ мост над Крива Река³¹⁸⁵.

³¹⁸² Лилчиќ, “Размислувања.” 36-37; Snively, “Archaeological Investigation at Konjuh.” 299; Snively, “Archaeological Excavations on the Acropolis.” 347, 348; Snively, “The Rock-Cut Room.” 201. На места патот е пробиван со интервенции во карпата.

³¹⁸³ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 233, 236, сл. 6, сл. 7, 241.

³¹⁸⁴ Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 235; Snively, “Golemo Gradište at Konjuh: A New City.” 207.

³¹⁸⁵ Mikulčić, “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha.” 180; Микулчиќ, “Два безимени доцноантички града.” 118. На овој простор во поново време е подготвувана цементна маса, заради што се евидентирани поголеми промени во конфигурацијата на теренот (Snively, “Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia.” 228, заб. 12).

5.2.3. Складишта за храна

Lychnidus

Не располагаме со информации за откриени складишта во *Lychnidus*.

Heraclea Lynkestis

Во рамките на истражениот дел од оваа населба во просториите од повеќе градби биле идентификувани остатоци од складишни садови. Но, капацитетот на овие складишни садови бил релативно мал, и веројатно бил доволен за задоволување на приватните потреби. Единствено место кадешто биле пронајдени индиции за складирање на ресурси во поголеми количини била југоисточната просторија на североисточен параскенион (Фот. 952). Констатираните биле вкупно девет складишни садови, дел поставени помеѓу преградни сидови проектирани од преградниот сид во пародосот³¹⁸⁶. Останува нејасно дали тоа била примарна намена на просторијата, или што е поверојатно, просторијата била адаптирана во складиште. Нема информации за времето кога била направена оваа трансформација, ниту за карактерот на ресурсите коишто веројатно се чувале. Слични вакви складишта биле откриени на повеќе локалитети: *Bargala* (епископски двор), во *Stobi*, во *Germania* кај село Сапарева бања, *Ќустендил*³¹⁸⁷. Во една од просториите изградени врз портикот биле пронајдени повеќе питоси, заради што таа била интерпретирана како складиште во служба на друга градба или можеби и Мала базилика³¹⁸⁸.

Stobi

Според резултатите од досегашните истражувања на *Stobi* не било констатирано постоење на градба специјално наменета за складирање на поголеми количества на ресурси. Единствено врз основа на аналогии со планот на градбата откриена на околу 50 m североисточно од Паликура базиликата³¹⁸⁹, можеме да претпоставиме постоење на масивен римски хореум во близина на градот (План 155)³¹⁹⁰. Најголема површина употребувана како складиште во рамките од населбата

³¹⁸⁶ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 72-73. Иако на прв поглед може да се интерпретираат како питоси или долиуми, сепак, врз основа на фото документацијата мора да се истакне дека дел од садовите имаат тенки сидови и не може да се класифицираат како такви садови.

³¹⁸⁷ Иванов, “Проучувања на града.” 44.

³¹⁸⁸ Грбић, “Откопавања у Херклеји Линкестис.” 235.

³¹⁸⁹ Милан Ивановски, “Средновековна некропола во реонот на Паликурската базилика кај Стоби,” во *Зборник посветен на Бошко Бабиќ* (Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1986), 97-104.

³¹⁹⁰ Во контекст на оваа теза види (Rizos, “Centres of the Late Roman.” 659–696).

била констатирана врз просторијата со мозаик во *opus tessellatum* лоцирана над југоисточната сала од Градба со арки (Фот. 953). Имено, после излегувањето од употреба на крајот од 3 в. и почетокот од 4 в., заради поставување на питоси биле ископани голем број јами³¹⁹¹. Иако заради површината на којашто биле констатирани јамите првично бевме со став дека станува збор за дефанзивен елемент, како во примерот со југоисточен бедем во *Scupi*, бидејќи јамите од питоси се ширеле од двете страни на бедемот, тие не биле во контекст со неговата примарна функција. Со ископувањето на јамите бил оштетен мозаикот под нив. Внатре во јамите биле откривани фрагменти од питоси³¹⁹².

Во речиси секоја градба со доминантно станбена намена од доцноримскиот период биле констатирани по најмалку една просторија со складишна намена. Така, во североисточниот дел од *Domus Fullonica* бил оформен комплекс од повеќе простории (План 61). Северната просторија 32 лоцирана северозападно од малата просторија со апсида била во функција на складиште, кујна или просторија за преработка на зрнеста храна³¹⁹³. Во неа биле констатирани десет амфори и диноси и два питоси полни со зрнеста храна. Според И. Микулчиќ питоси биле пронајдени во вкупно шест простории од комплексот³¹⁹⁴. Околу десет питоси со различни димензии биле пронајдени во просторијата 39 од Палата на Партениј (План 67). Ова складиште било лоцирано североисточно од коридорот којшто водел од *Via Principalis Inferior*³¹⁹⁵. Ѓ. Мано-Зиси и Д. Герасимовска споменуваат дека во преградувањата изведени во Палата на Перистерија во рамките од третата градежна фаза (после 479 год.), во просториите покрај *Via Theodosia* покрај работилници и скромни живеалишта биле констатирани и складишта³¹⁹⁶. По еден речиси целосно ископан питос беше констатиран од аутопсија во просториите 23 и 24, а два питоси во просторија 22 од истиот комплекс (Фот. 378). Просторијата лоцирана северозападно од големата сала во Палата на Полихарм и покрај *Via Principalis Inferior* имала складишна намена (Фот. 294)³¹⁹⁷.

Слично како и во големите резиденцијални градби, при истражувањето на доцноримските повеќенаменски градби со доминантно станбен карактер, речиси и да не постоеше градба во којашто не беа пронајдени барем по неколку складишни садови. Во контекст на поставувањето беа

³¹⁹¹ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 393.

³¹⁹² Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 125.

³¹⁹³ Герасимовска, *Антички куќи*. 99-100, 102-103; Микулчиќ, *СТОБИ*. 190-196.

³¹⁹⁴ Микулчиќ, *СТОБИ*. 194.

³¹⁹⁵ Герасимовска, *Антички куќи*. 52.

³¹⁹⁶ Mano-Zissi, "Stratigraphic Problems." 213.

³¹⁹⁷ Герасимовска, *Антички куќи*. 81.

констатирани три различни ситуации. Дел од питостите биле целосно вкопани во подовите до висината на ободот (Фот. 491, Фот. 954). Дел биле делумно вкопани, а дел биле поставени на подовите и потпирани со камења и друг градежен материјал. За жал, немаме информации околу нивната содржина. Посебно место во рамките од комплексот заземале двете простории лоцирани северно од внатрешната врата од Porta Heraclaea, со премини од Via Sacra. Од поголемата југозападна просторија беше констатиран еден премин кон северозапад, кон сеуште неистражена просторија. Во двете простории беа пронајдени вкупно десет питоси, два од коишто биле целосно вкопани во подот од поголемата просторија (Фот. 955). На некои од питосите им беа пронајдени и капаците. Покрај сидот којшто ја одделувал помалата просторија од тротоарот покрај Via Sacra беше пронајден човечки череп, со горниот дел поставен врз подот. Ребра и други коски беа констатирани низ рушевините во соседната поголема просторија. Помеѓу другите човечки остатоци констатирани на повеќе места низ населбата, дел биле посмртно дислоцирани и разделени. Според З. Георгиев скелетите честопати биле откривани во простории со економска или складишна намена, но, тоа не било секогаш правило (План 156)³¹⁹⁸. Дел од нив биле откривани и на отворени простори³¹⁹⁹.

Scupi

Хореум (Scupi, поч. 3 в. – 4 в.)

Втора според површината најголема досега истражена градба во Scupi после театарот бил хореумот. Интерпретацијата како хореум била направена врз основа на аналогии констатирани во Mediana во Dacia Mediterranea и Tropaeum во Scythia Minor. Дополнително, во контекст на локацијата на хореумот во Scupi, овие два хореуми, исто како и тие пронајдени во Zaldapa, Kabyle, Nicopolis ad Istrum, Sirmium и Municipium DD, сите биле лоцирани во централните градски јадра³²⁰⁰. Веројатно, заедно со скалдиштата во Horreum Margi, и останатите лоцирани во рурални средини, биле дел од еден ист систем на собирање на annonae и обезбедување на постојано снабдување со

³¹⁹⁸ Георгиев, “Тези и аргументи.” 43-46, 49-50, сл. 14.

³¹⁹⁹ Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 432-436.

³²⁰⁰ Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Dissertationes et Monographiae T. X, (Priština - Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1970), 35; Popović, “A Survey of the Topography and Urban Organization.” 126-127, 142; Rizos, “Centres of the Late Roman.” 667, сл. 8, 672, сл. 13, 676. Остатоци од градба многу слична на таа кај Сочаница е пронајдена и на локалитет кај с. Маскар кај Младеновац (Никола Тасић, “Маскар - Црквине, Римска Базилика,” *Starinar N.S.* VII-VIII (1956-1957) [1957]: 410-411).

жито³²⁰¹. Според Д. Кораќевеќ, она што овој хореум го разликувало од другите откриени на Балканот бил недостатокот од питоси и мелници, инвентар карактеристичен за другите градби со ваков карактер³²⁰². Сепак ова е апсолутно разбирливо и дури и очекувано, со оглед на интензитетот на човечки активности после излегувањето од употреба на оваа градба.

Просторна организација и комуникации

Градбата ориентирана југозапад – североисток била целосно вклопена во ортогоналната урбана мрежа на градот (План, 117, План 157). Трите главни премини кон градбата биле лоцирани на североисток, покрај *decumanus maximus*. Страничните биле широки по 1,50 m, додека централниот бил поширок за 2,00 m во однос на нив (Фот. 956, Фот. 957)³²⁰³. Врз основа на зачуваниот праг на северозападниот од трите влезови, знаеме дека тој носел двокрилна врата. Од северозапад постоел уште еден премин којшто водел директно кон најголемата просторија со столпци (Фот. 958). Кон северозапад од оваа просторија биле лоцирани две помали правоаголни простории (Фот. 959, Фот. 960). Сидовите од југозападната биле за 0,50 m и 1,50 m пократки во однос на тие од североисточната (j/z – c/i 9,00 m и j/i – c/z 7,50 m мерено надворешно)³²⁰⁴. Кон двете простории постоел по еден премин од големата просторија. Врз база на вдлабнувањата во сочуваниите прагови тие носеле двокрилни врати.

Градежен и конструктивен систем

Градбата судејќи според применетите градежни материјали и техники била изградена исклучително квалитетно. Сидовите од градбата биле сочувани во различен степен, што е сосема разбирливо со оглед на интензитетот на човечките активности на просторот после излегувањето од употреба на градбата. Темелите до 0,80 m од вкупно 2,00 m висина биле изградени од мали валчести камења поврзани со калов малтер. Над темелите сидовите биле изградени во солидна техника од поголеми камења поврзани со квалитетен малтер со сива боја. Јадрата на сидовите биле полнети со поситни камења, фрагментирани тули и малтер со сива боја. Сидовите имале малтерна

³²⁰¹ Mladenović, *Urbanism and Settlement*. 44. Неопходни се дополнителни археолошки истражувања за испитување на веродостојноста на хипотезата дека на 50,00 m североисточно од Паликура базилика кај Stobi под средновековните гробови бил откриен дел од масивен римски хореум (Талевски, “Проблемот на рановизантиската населба Стоби.” 448).

³²⁰² Кораќевеќ, *Скупи*. 74, 76.

³²⁰³ Кораќевеќ, *Скупи*. 69. Заради сочуваниот праг кај северозападниот премин била реконструирана двокрилна врата.

³²⁰⁴ Врз основа на публикуваната техничка документација, поголема разика од 0,50 m постои во насока југоисток-северозапад.

облога нанесена во два релативно дебели слоеви, а врз нив била нанесена „глазура“ (Фот. 961)³²⁰⁵. Единствено во делот од најдобро сочуваното круниште од североисточниот сегмент од северозападниот сид бил констатиран *opus mixtum* со два реда од тули поврзани со малтер. Темелите од сидовите во рамките на тремот биле широки 2,00 m и биле за 0,50 m пошироки од темелите на сидовите во останатиот дел од градбата. Сидните партии над темелите биле со ширина од 1,20 m. Што се однесува до страничните простории, сите сидови од југозападната просторија биле широки 0,80 m, а од североисточната, сидовите кон улицата и кон големата просторија биле широки по 1,20 m, а северозападниот и југоисточниот сид биле широки 0,90 m.

Од внатрешната страна на северозападниот сид, на 2,00 m во правец кон североисток од југозападната странична просторија била констатирана ниша со ширина од 1,65 m и 0,55 m длабочина (Фот. 962). Каналот со арка од тули (0,52 m висина и 0,70 m ширина) бил изведен по средината во северозападниот сид помеѓу двете странични простории (Фот. 963)³²⁰⁶. Иако не е јасна намената, податокот од Д. Кораќевиќ дека каналот бил затворен и измалтарен заедно со сидот, можеби треба да се интерпретира како структурно и конструктивно зацврстување заради различна подлога врз којашто бил фундиран тој дел од сидот. Од североисточната страна од фасадата покрај улицата *cardo maximus* биле констатирани три столпци (долги по 1,50 m). Два биле во линија со надолжните сидови од големата просторија, а третиот бил проектиран кон улицата од северозападниот сид од североисточната странична просторија. Два столпци биле поставени од внатрешната страна покрај надолжните сидови од градбата, на 5,50 m од нивните краеве на југозапад (Фот. 964)³²⁰⁷. Меѓусебната оддалеченост на столпците изнесувала 10,50 m. Заради тоа овој дел од градбата бил третиран како трем. Овие столпци биле изградени од мали камења, тули и многу малтер³²⁰⁸.

Внатре во големата просторија биле откриени остатоци од сидани столпци распоредени во три реда (2,50 m растојание помеѓу редовите и 3,00 m помеѓу столпците во еден ред). Од северозападниот ред биле сочувани осум столпци од средниот само три, а од југоисточниот ред шест (Фот. 965). И покрај извршените сондирања на просторот помеѓу калдариумот од помладата

³²⁰⁵ Кораќевиќ, *Скупи*. 66-67. Сепак, со оглед на незнанењето за аналогии за ваква техника на обработка на сидни површини, сметаме дека т.н. „глазура“ или застаклување може да се појави како последица на изложување на висока температура. Сепак, неопходни се дополнителни истражувања во контекст на испитување на ова тврдење.

³²⁰⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 68-69.

³²⁰⁷ Северозападниот бил долг 2,10 m и широк 1,20 m, а југоисточниот бил констатиран во темели со димензии 2,50 x 1,50 m (Кораќевиќ, *Скупи*. 71).

³²⁰⁸ Кораќевиќ, *Скупи*. 66, 71.

бања и северозападниот сид од хореумот, столпци не биле констатирани во југозападната третина од големата просторија. Заради тоа Д. Кораќевиќ претпоставила дека централен ред од столпци можеби бил покриен од северозападниот сид од калдариумот од бањата³²⁰⁹. Столпците имале коцкеста форма со раб од 1,00 m³²¹⁰. Темелите високи 0,30 m биле со калов малтер како врзивно средство. Над темелите столпците биле изградени од мали камења и правилно, во редови наредени тули поврзани со многу малтер. Според Д. Кораќевиќ столпците биле основа за бази од столбови коишто носеле аркада³²¹¹. При истражувања биле откриени поголем број бази и столбови. Тие биле основа за претпоставено постоење на втор спрат во рамките на градбата³²¹².

Довратниците од северозападниот премин кон најголемата просторија биле изградени од дебели тули со тенок слој малтер меѓу нив. Техника специфична за раноримските градби во *Scupi* (Фот. 763). Прагот бил од две камени плочи (Фот. 959).

Во рамките на градбата во ниту една од просториите не било констатирано подно ниво. Подлога од вар (0,03-0,10 m) била констатирана на нивото кадешто започнувала надтемелната зона од сидот, во неоштетен простор во северниот агол од градбата. Тоа било нивото на коешто во рамките од целата градба биле констатирани траги од горење од интензивен пожар. Концентрацијата на покривна градежна керамика и јагленисани греди била најголема во јужната половина од градбата³²¹³. Како резултат на овие информации сметаме дека подот во градбата бил дрвен и се потпирал врз сиданите столпци. Единствена слаба страна на оваа хипотеза е отсуството на аргументи за начинот на којшто подот бил потпрен покрај сидовите. Нејасно е дали информацијата за намалувањето на ширината во надтемелните партии од сидовите било изведено со нивно повлекување кон надвор, кон внатре или по средината од ширината на темелите.

Градежни фази и датирање

Датирањето на изградбата на хореумот во почетокот од 3 в. било направено врз база на подвижниот археолошки материјал евидентиран во градбата, но и врз стратиграфска анализа³²¹⁴.

³²⁰⁹ За премостување на ширината од 15,00 m, неопходна била барем една централно поставена колонада, во линија на сидот од калдариумот на бањата (Кораќевиќ, *Скупи*. 71).

³²¹⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 70.

³²¹¹ Како аргумент за ваквата интерпретација се споменуваат фрагментирани тули пронајдени во голем број низ слојот од рушевини.

³²¹² Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 45.

³²¹³ Кораќевиќ, *Скупи*. 74-75.

³²¹⁴ Изградбата била после нападот од Костобоките во 170 година. Тие од горното течение на Тиса, преку провинциите *Moesia Superior* и *Moesia Inferior*, и преку провинцијата *Macedonia* продреле до *Elateia* во градот *Elateia (Phocis)* (Јованова, “Кога било изградено.” 166-167).

Сепак со поновите истражувања оваа градба се определува во периодот на тетрархијата³²¹⁵, интерпретација што е далеку поприватлива од претходната, особено ако се знае дека за време на обемните реформи бил комплетно осмислен нов систем за производство, набавка и чување на ресурси неопходни за војската. Сепак, во контекст на ваквото датирање како аргументи се неопходни археолошки податоци од истражувањето на градбата, а не историски.

Стратиграфија и оштетувања

Првичните сериозни оштетувања врз хореумот биле направени при изградбата на доцноримската бања. Југоисточните фасадни ѕидови од калдариумот и аподитериумот биле изградени непосредно врз југоисточниот ѕид од хореумот (Фот. 966). Како потпора за северозападниот ѕид од аподитериумот биле искористени пет столпци од северозападниот ред во големата просторија од хореумот (Фот. 967). Дополнителни оштетувања биле направени во текот на доцноримскиот период. Во рамките на североисточниот дел од оваа градба биле адаптирани простории, веројатно со станбен карактер. Прашање е дали живеалиштата од тип полуземјанки и некрополата направиле оштетувања врз ѕидовите од хореумот³²¹⁶. Овие човечки активности на просторот биле датирани во 6-7 в., и можеби прва половина од 8 век.

Bargala

Епископската резиденција била дел од епископиумот во којшто покрај станбените простории, се наоѓале цистерна за вода, простории за складирање и преработка на храна и други суровини. Четвртата просторија покрај северозападен бедем во правец од југозапад кон североисток била со складишна намена, најверојатно хореум. Во неа *in situ* биле пронајдени вкупно петнаесет до седумнаесет питоси (Фот. 422)³²¹⁷. Од публикуваната фото документација може да се забележи дека при истражувањето подот на просторијата бил пробиеен, како и дека просторијата страдала во сериозен пожар³²¹⁸. Само неколку од питосите биле целосно вкопани во подот, додека повеќето биле вкопани само до една четвртина или максимум половина од висината. Оваа

³²¹⁵ Јованова и Ончевска Годоровска, *СКУПИИ*. 52, заб. 20.

³²¹⁶ Ристески, “Раносредновековни наоди.” 71-81.

³²¹⁷ Нацев, Доцноантичкиот град. 86; Нацев, “Вински региони.” 406; Nacev и Atanasova, “New Findings.” 25.

³²¹⁸ Нацев, Баргала. 18-19. Според Т. Нацев намената како складиште е секундарна и изведена после средината од 6 век.

просторија комуницирала и со коридорот југоисточно, но и со петтата просторија кон североисток пред преминот во северната аголна или Кула б³²¹⁹.

Во средната просторија од комплексот Работилница за железо, покрај кружната печка биле пронајдени и два складишни садови. Едниот од нив имал остатоци од жито³²²⁰.

Големо Градиште, с. Коњух

Со досегашните истражувања на оваа населба биле пронајдени гилем број складишни садови, распоредени во речиси сите досега откриени градби (План 83, Фот. 454). Со оглед на нивниот капацитет веројатно биле за задоволување на приватни (семејни) потреби. Единствено една просторија може потенцијално да се идентификува како складиште. Лоцирана била покрај јужниот бедем од акрополата³²²¹.

³²¹⁹ Nacev и Atanasova, "New Findings." 25.

³²²⁰ Nacev и Atanasova, "New Findings." 15-26.

³²²¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia." 240.

5.2.4. Резервоари за вода и водоводни системи

Lychnidus

Иако Малх при опишувањето на настанатите околу *Lychnidus* и Остроготите споменал дека „тој град се наоѓал на укрепено место, и дека во него се наоѓале полно извори и дека од претходно бил снабден со храна“³²²², информациите за водоводниот систем во оваа населба се скромни.

Североисточно од поликонхалната црква била пронајдена една масивно ѕидана цистерна од камен, варов и хидростатен малтер. Цистерната функционираше во периодот од Август (27 пр.н.е - 14 н.е.) до 3 век³²²³.

При современи инфраструктурни зафати биле пронајдени делови од комуникацискиот, водоводниот и одводниот систем во утврдениот периметар од населбата³²²⁴. Пронајдените цистерни за вода, водоводи од тубуси и одводни канали биле поврзани со урбаниот карактер на населбата во средниот век³²²⁵.

Во централниот дел од атриумот на поликонхалната црква (Фот. 135), била лоцирана засводена цистерна (4,00 x 6,50 x 8,00 m) изградена од тули со внатрешна облога од хидростатен малтер и со отвор во највисокиот дел³²²⁶. Цистерната служела со складирање на атмосферска вода од кровот на црквата преку оловни или керамички цевки лоцирани во северозападниот и југозападниот агол од северниот и јужниот кораб. Оттука, преку водоводна инсталација којашто поминувала под праговите од западните премини кон корабите и под нартексот, водата била спроведувана до средината од источниот ѕид на цистерната. Каналите го променувале правецот и се насочувале кон цистерната покрај западниот ѕид од нартексот. Над самото дно од цистерната постоела одводна оловна цевка спроведена до четириаголен бунар засидан во јужниот ѕид од тремот. Од бунарот во правец кон југ продолжувала уште една цевка којашто излегувала надвор од габаритот на градбата. Западно од цистерната кон ѕидот од портикот постоел уште еден правоаголен базен за којшто В. Маленко сметал дека е фонтана³²²⁷. Во првичниот контекст

³²²² Malchus, *Byzantiaca* (ур. Бешевлиев 1954, *ГИБИ* I, 145).

³²²³ Битракова Грозданова, “Лихнид во ранохристијанскиот период.” 258.

³²²⁴ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 282.

³²²⁵ Маленко, “Раносредновековна материјална култура.” 283.

³²²⁶ Николајевиќ, “*Cahiers Archéologiques* - критики и прикази.” 190, заб 26; Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 24, 26; Маленко, “Ранохристијански објекти.” 4.

³²²⁷ Маленко, “Ранохристијански објекти.” 4-5.

цистерната била дел од постарата градба. Според В. Битракова Грозданова била секундарно адаптирана и користена за литургиските потреби во црквата.

Денес околу Јужна базилика се наоѓаат два бунари за вода (Фот. 968), а на Плаошник од аутопсија уште на најмалку две локации се забележани „простории“ со облога од хидростатен малтер (Фот. 969). Во отсуство на било какви дополнителни податоци, не можеме да ги интерпретираме како резервоари или цистерни. На просторот од атриумот на базиликата била лоцирана и монументална цистерна (4-5 век)³²²⁸.

Heraclea Lynkestis

Врз основа на досегашните истражувања врз водоводниот систем во *Heraclea Lynkestis*, пред сè, врз големиот број на канали, бањата и фонтаните, слободно може да се заклучи дека систем за континуирано водоснабдување бил изведен релативно рано, уште во раноримскиот период. Во доцноримскиот и доцноримскиот период биле преземани градежни зафати за одржување и надградување на овој систем, што секако се манифестирале во архитектонските и инфраструктурните остатоци³²²⁹.

Северозападно од *Heraclea Lynkestis* на ридот Тумбеки, при обработка на земја, уште во 1885 год. биле констатирани остатоци од аквадукт од тубуси поставени во насока север-југ³²³⁰. Висинската разлика и растојанието од околу 6,2 km помеѓу изворот лоциран на планината Неолица и акрополниот дел од градот оделе во прилог на оваа хипотеза за главниот водовод (Карта 12)³²³¹.

³²²⁸ Кузман, “Археолошки сведоштва.” 142.

³²²⁹ Најнов преглед за водоводниот систем во *Heraclea Lynkestis* бил направен кај (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 381-404).

³²³⁰ Константин Петров, “Еден нов податок за Хераклеја Линкестис,” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје* кн. I (1956), 108.

³²³¹ Петров, “Еден нов податок.” 110; Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 296, заб. 43; Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 406-407. Иако не е во контекст на темата, за издвојување е податокот кај Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.), според кој во земјата на Линкестите постоел извор/и на „кисела“ вода којашто се користела за топење на камења во уринарниот тракт (Vitruvius, VIII.3 [ур. Лорас 1990, 164]). Врз основа на достапните податоци, со примена на технологија на ГИС направено е моделирање на оптимален пат помеѓу акрополата на градот и претпоставените извори на вода. Како база за моделирањето се користени публикуваните податоци и податоци за современата топографија и изворите на вода. Во публикуваните податоци е забележана една неконзистентност, а тоа е растојанието од 6,2 km и висината на изохипса 900 m во близина на кота 1103 m. Сепак, моделот на претпоставен водовод спроведен од извори на планината Неолица од таа далечина поминува во близина на простор со такви топографски параметри (кота 1122 m во близина на изохипса од 900 m). Овој модел е спроведен преку ридот Тумбе Кафе (Тумбеки). Другиот модел води од истите извори директно до истата крајна точка. Сепак, врз основа на дополнителната анализа врз падот од теренот, вториот модел е проблематичен заради тоа што паѓа под нивото на акрополата на подолго растојание. Со секоја нова информација за протегањето на аквадуктот, оваа овој тип на анализи добива на екзактност.

Водата најверојатно била акумулирана во цистерна лоцирана на акрополата во текот на ноќта, од кадешто преку водоводен систем се разнесувала до потрошувачите врз пониските населбински тераси³²³². Како најстара досега откриена градба, чијашто егзистенција не можела да се замисли без стабилен доток на вода била термата, изградена не пред средина на 2 век³²³³, а веројатно подоцна. Во југозападниот параскенион од театарот била пронајдена цевка од керамички тубуси (Фот. 645). Заради тоа владеењето на Антониј Пиј (138-161) може да се смета како сигурен *terminus ante quem* за спроведувањето на првата водоводна мрежа во градот. На просторот јужно од Северен бедем биле пронајдени две цевки. Ова е досега највисоко евидентиран крак од водоводната мрежа во населбата и апсолутно оди во прилог на потврдување на хипотезата за резервоар лоциран во рамки на акрополата. Едната цевка била оловна и интерпретирана како постара, а другата од тубуси и интерпретирана како помлада³²³⁴. Љ. Цидрова била со став за постоење на две линии од водоводот коишто се протегаале од двете страни покрај театарот³²³⁵.

Алтернативен начин за водоснабдување бил преку бунари. Тие биле констатирани преку три цилиндри од надземни делови од бунари. Едниот бил пронајден *in situ* во рамките на дворот од епископската резиденција (Фот. 543), другиот под мозикот во просторија 3 од т.н. Мартириум 2 во истата градба, а третиот бил пронајден дислоциран, надвор од југозападен бедем, на југ од Мала базилика (Фот. 970)³²³⁶. Несомнено е дека обезбедувањето на вода од бунари можело да се применува на терасата покрај реката, но на акрополата којашто се наоѓа на околу 60 m висинска разлика споредено со терасата покрај Сива Вода, тоа се чини тешко изводливо. Сепак, во тој дел од населбата не треба да се исклучи постоење на системи за акумулирање на атмосферска вода

Протегањето на водоводната мрежа во *Heraclea Lynkestis* може да се следи од Базилика Е. Во југозападниот дел од градбата бил лоциран таложник или шахта, од кој каналот продолжувал

³²³² Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 297.

³²³³ Цветковиќ - Томашевиќ, “Терме откриени у близини театра.” 35.

³²³⁴ Горѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 56.

³²³⁵ Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 382. Врз основа на фото документацијата од истражувањето на просторот североисточно од гледалиштето не се забележува постоење на директна водоводна линија до фонтаната.

³²³⁶ Петров, “Еден нов податок.” 108. Дијаметарот на тој во епископската резиденција изнесувал 0,60 m, изработен бил од мермер, декориран со вертикални канелури, а според Г. Цветковиќ-Томашевиќ бил во секундарна употреба (Цветковиќ - Томашевиќ, “Епископски двор и манастир.” 42). Информацијата за вториот цилиндар од резиденцијата (Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 382, фуснота 3), според Е. Манева е неточна. Според Манева наодот на којшто се повикуваат овие истражувачи бил седиште коешто припаѓало на латрина, а бунар бил пронајден при истражувањето на Базилика Д. Информациите ми беа пренесени вербално, на што особено се заблагодарувам. Третиот цилиндар констатиран надвор од бедемите и имал релјефна декорација со претставени христијански мотиви.

покрај јужното лице од северниот кораб (Фот. 245, Фот. 245). Во делот пред да се пробие под североисточниот ѕид од северниот кораб почнувал лачно да завртува во правец кон југоисток. Веројатно истиот канал протегајќи се во правец кон југ заобиколувал околу ѕиданите столпи од постарата апсида на базиликата. Оваа констатација не е сигурна бидејќи каналот пронајден во тој дел бил изграден од камења, а северно од него била констатирана појава од ѕидани камења во форма на правоаголник со непозната намена. Иако не постојат никакви аргументи за поврзаност, во портикот од гимназионот била констатирана шахтата на растојание од 18,5 m од местото каде што каналот се губи. Оваа шахта се наоѓала во иста насока со каналот. Иако за потврда на оваа претпоставка се потребни истражувања, сепак поверојатно е дека каналот којшто поминувал преку северниот кораб од Базилика Е, продолжувал и бил поврзан со каналите под улицата пред Театарски плоштад.

По целата должина од портикот југоисточно од гимназионот, најверојатно под нивото на газење, се протегал канал изграден од камења и покриен со големи плочести камења (Фот. 971). На исток од главниот премин во градбата се наоѓала правоаголна шахта или таложник, идентична како тие пронајдени на линија на каналите коишто поминувале југоисточно пред театарскиот плоштад. И според насоката на протегање, и според градбата, несомнено е дека станува збор за истиот водоводен систем. Во тој контекст е и локацијата на уште еден таложник или шахта откриена надвор, во близина на североисточниот крај од портикот. Каналот во портикот веројатно се приклучувал на југоисточниот (поблизок до комплексот на Голема базилика) од двата канали коишто поминувале под улицата пред театарскиот плоштад. Иако од една страна зачудува начинот на којшто бил изграден каналот (од камења) и како бил изведен покривачот (од камени плочи), техника карактеристична за одводните системи, сепак, кракот кој води кон фонтаната во ексонартерксот на Голема базилика недвосмислено покажува дека станува збор за дел од водоводната мрежа³²³⁷. Дополнително, не мали сегменти од двата канали пред театарски плоштад биле покриени исто така со камени плочи (Фот. 972). Дополнително, во близина на југозападниот крај од портикот, на пониско ниво под овој канал поминувала цевка од керамички тубуси и свртувала кон запад. Најверојатно станува збор за постара водоводна мрежа, или пак за крак, кој од главниот водовод носел вода кон некој помал потрошувач југозападно од гимназионот, кон

³²³⁷ Циandroва, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 397. Врз основа на овој податок овој канал бил датиран широко во 5 в. и почеток од 6 век.

градската вила. Не е јасно, иако е многу веројатно дека оваа цевка се поврзувала со таа пронајдена во вилата (Фот. 973). Друг канал поминувал и преку североисточниот дел од протикот (Фот. 974).

На просторот северозападно од Голема базилика биле констатирани два канали со неправилна линија на протегање (План 129, План 130, План 158, Црт. 55, Фот. 840, Фот. 841, Фот. 975, Фот. 976, Фот. 977). Југоисточниот веројатно е истиот којшто доаѓал од страна на портикот од гимназионот. Овој канал до т.н. шахта 1 имал поголем пад, во однос на нивото во останатиот откриен сегмент. Според истражувачите бил и постар во однос на северозападниот. Северозападниот канал бил констатиран на просторот помеѓу гимназионот и југозападниот параскенион, кадешто веројатно свртувал од северозападен правец кон североисток. Во еден сегмент поминувал непосредно покрај просториите врз театарскиот плоштад. Изграден бил од најмалку три-четири реда од тули и малтер (Фот. 978)³²³⁸. Со тули му било поплочено и дното. Информацијата за канал којшто поминувал пред Куќа 3 и се вливал во веќе откриена шахта³²³⁹, веројатно не се оденсува на друг, туку на овој веќе публикуван канал, а кој се вливал во шахтата означена со број 3³²⁴⁰. Иако немаме информации за ниту еден корисник на водата од овој канал³²⁴¹, сметаме дека бил дел од водоводната мрежа. Информациите за тоа како биле изведени покривачите се неконзистентни, најверојатно заради различните користерни окривачи (тули или камени плочи) во различни сегменти од протегањето на каналите (Фот. 979)³²⁴². Дополнително, по ништо друго не се разликува од каналот југоисточно од него, а за кого заради податокот дека на него била приклучена чешмата од ексонартексот од Голема базилика знаеме дека бил водоводен (Фот. 975, Фот. 976). Двата канали веројатно се спојувале со шахтата под нивото на улицата, поставена во линија со Куќа 4, после што најверојатно продолжувале како еден канал до шахта 4 (Фот. 980, Фот. 981)³²⁴³. Двете шахти (шахта 4 и шахта 5) изградени од тули биле констатирани во непосредна близина една од друга, во линија со североисточниот параскенион, северно и јужно од ѕидот со

³²³⁸ Врз основа на фото документација е потврдено постоење на камени елементи за поврзување на места со висок воден притисок. Ваков елемент, можеби дислоциран бил пронајден над северозападниот канал од Театарски плоштад.

³²³⁹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 44.

³²⁴⁰ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 385, сл. 3.

³²⁴¹ Можеби „сопственикот“ на куќа 2, но сметаме дека аргументацијата не е доволна за да се потврди таква интерпретација (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 400).

³²⁴² Според едни информации двата канали биле поставени врз подлога од песок, имале облога од хидростатен малтер, и биле покриени со крупен плочест шкрилец заиен со хидростатен малтер (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 397). Врз основа на реконструкцијата, значителен дел, особено од северозападниот канал бил покриен со тули.

³²⁴³ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 397, 398. Според информациите на истото место каналите се спојувале и во шахта 2.

којшто од север бил ограничен комплексот на Голема базилика (Фот. 982)³²⁴⁴. Според некои истражувачи, од шахта 4 водоводот скршнувал кон југоисток и со вода го снабдувал базенот од крстилницата на Голема базилика³²⁴⁵. Во правец кон југоисток, покрај одводниот канал којшто доаѓал од страна на фонтаната, постоела уште една шахта 6 (Фот. 983). Во контекст на овие три шахти лоцирани на еден мал простор, без посигурни аргументи може само да претпоставиме дека шахта 6 вода добивала од северозапад, можеби од шахта 4, и можеби истовремено и од шахта 5. Останува нејасно од каде била снабдувана со вода шахта 5 лоцирана јужно од сидот. Секако, со оглед на лимитираниот фонд на информации можни се и други варијанти, а се наметнува и прашање дали трите шахти биле синхрони. Она што е сигурно е дека од таложникот или шахта поставена јужно од сидот се одделувала цевка изведена со тубуси. Според макетата на каналите, може да заклучиме дека една линија од канал покриен со тули поминувала јужно и југоисточно од фонтаната. Веројатно ова е истиот канал којшто доаѓајќи од исток, поминувал под „парапетниот сид“ пред фонтаната и продолжувал кон запад (Фот. 977, Фот. 984)³²⁴⁶. Оваа информација само дополнително ја комплицира и онака сложената состојба во контекст на утврдувањето на меѓусебниот однос помеѓу каналите и шахтите на овој простор, т.е., дали според една хипотеза фонтаната добивала вода од водоводот којшто поминувал североисточно од театарот, и дека таа водоводна линија можеби продолжувала и слегувала до раскрсницата помеѓу параскенионот, фонтаната, Голема базилика и раноримската градба со портик, или, според другата хипотеза, фонтаната добивала вода од шахтата идентификувана со број 3. Заради висинските односи, со став сме дека втората хипотеза е невозможна. Сметаме дека фонтаната вода добивала од непозната

³²⁴⁴ Иако точната позиција каде била пресечена водоводна линија со „потпорниот сид од Голема базилика“, сепак можно е тоа да била токму помеѓу овие две шахти (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 393, заб. 44). Северната од овие две шахти (шахта 4) имала две градежни фази, првата изведена со хидростатен малтер, а втората со варов малтер (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 398). Овој податок, доколку и воопшто биле изведени два градежни зафати, може да се интерпретира на начин дека во одреден период дошло до подигање на нивото на газење од улицата.

³²⁴⁵ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 399. Оваа информација, иако не доволно аргументирана, се толкува како уште еден податок за спроведувањето на дел од водоводната мрежа најрано во 5 век. Изградбата на базиликата било датирано во средината или втората половина од 5 век, а мозаикот во крстилницата во бил датиран во почетокот од 6 век (Манева, “Хераклеја во раното христијанство.” 19-20). Иако не располагаме со информации за доводот и одводот на вода од него, во мозаикот се забележува праволиниско оштетување во линија на северозападното скалило. Иако оштетувањето било минимално, ова може да се третира како линија на поставување на водоводна цевка со мал дијаметар, можеби по примерот на оловната цевка спроведена преку северниот дел од просторијата со мозаик од комплексот Мала базилика.

³²⁴⁶ Горѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 45.

водоводна линија од север, или најниско преку водовод спроведен секундарно преку театарот³²⁴⁷. Во рамките на комплексот Голема базилика уште на неколку локации биле констатирани канали со тубуси. Еден канал поминувал преку просторијата северно од северниот кораб од базиликата (Фот. 985, Фот. 986). Еден канал којшто поминувал покрај сиданите столпци од апсидата бил изграден од камења, а дното му било поплочено со градежна керамика (тули со свиени рабови или тегули), (Фот. 987). Нејасно е дали каналот бил водоводен или одводен и дали ова бил истиот канал којшто М. Чанак Медик го споменува под мозаикот во првата просторија од комплексот Мала базилика³²⁴⁸.

А. Ѓорѓиевска и Е. Насух сметаат дека достапните податоци за водоснабдувањето во *Heraclea Lyncestis* се однесувале на состојбата во доцноримскиот период. Имено, тие сметале дека каналот изграден од камења и хидростатен малтер со правец запад-исток и покриен со плочи евидентиран западно од влезот во југозападниот пародос, а којшто продолжувал во пародосот за потоа да скршне и да премине позади фасадата од скената е истиот констатиран со истражувањата на улиците југоисточно од театарот и северозападно од Мала базилика и бањата, и дека бил водовод спроведен во 6 век³²⁴⁹. Иако без други поцврсти аргументи освен, оштетувањето на мозаици во Епископска резиденција, во Мала базилика, и во Базилика Е (Фот. 211, Фот. 555, Фот. 233, Фот. 246), сметаме дека интервенцијата врз водоводниот систем, (доколку била само една) е со карактер на обнова, а не на спроведување на нов водовод на голем простор. Оваа теза ја базираме на неколку аргументи. Како прв аргумент, сметаме дека доколку би се спроведувала нова водоводна мрежа, особено во 6 в., сигурно би се избегнало оштетување во градби тесно поврзани

³²⁴⁷ Во истиот труд на едно место се споменува дека за фонтаната бил изграден нов водовод, а на друго дека била поставена на постоечка водоводна линија и дека бил изграден нов водовод (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 393, 395).

³²⁴⁸ Чанак - Медик, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 42.

³²⁴⁹ Ѓорѓиевска и Насух, *Хераклеја Линкестис*. 32. Се споменува и дека истиот канал поминувал и „пред самата театарска зграда“ и веројатно се мисли на скената. Аргументите како висината на наоѓање и релативниот стратиграфски однос во однос на Микростанбената целина и на Фонтаната, правецот на протегање и постоењето на масивна шахта или таложник упатуваат на негова намена како водовод сепак, димензиите (0,45 x 0,55 m) коишто коинцидираат со одводниот канал под улицата јужно од фонтаната, не остават простор за апсолутна сигурност. Во прилог на тоа дека станува збор за водоводен канал се и високиот квалитет на изведба со употреба на камења, варов малтер и внатрешната облога од хидростатен малтер. Сметаме дека бил изведен во периодот после напуштањето на градбата, т.е. пред или синхронно со градбите од т.н. Микростанбена целина, а после градбите во југозападниот пародос и во орхестрата. Ако се анализира покривачот, во прилог на водоводната функција одат и податоците за каналот под портикот на гиманзионот и веројатно секундарните интервенции врз каналот северозападно од комплексот Голема базилика. Како последен аргумент е фото документацијата од истражувањето на просторот североисточно од гледалиштето, кадешто не се забележува ниту еден канал. Сепак, не може да се прифати тезата дека од овој ист канал со вода била снабдувана и чешмата во ексонартексот од Голема базилика (Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 73; Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 397).

со црквата и свештенството. Како втор аргумент е идентичниот начин на затворање на каналите со тули во епископската резиденција и во Мала базилика. А како трет и не сосем релевантен аргумент, сметаме дека изведбата на нов водовод сигурно ќе најдел место во натписот во фонтаната. На крај, економичноста на обнова во однос на изградба на нова водоводна мрежа треба исто така да се има во предвид. Сепак, треба да се има во предвид и можноста дел од периферната водоводна мрежа да била спроведена во 6 в., но за тоа се неопходни поконкретни аргументи. Во контекст на функцијата, покрај аргументите приложени при анализата на одводниот систем, треба да се има во предвид дека степенот на заштита од контаминација на водата којшто можел да се постигне на помали канали покриени со тули е далеку од тој којшто го овозможувале камените плочи. Како последен аргумент може да се земе и можноста од контрола на потенцијалните дефекти кај водоводниот систем преку следење на ситуациите во шахтите и местата на истек на таа вода. Спротивно, одводните канали со голема длабочина и покривач од камени плочи биле далеку поедноставни за одржување.

Од исклучително значење за функционирање на водоводниот систем во *Heraclea Lynkestis* во доцноримскиот период е информацијата за изградбата на фонтаната во триесет и петтата година од владеењето на Јустинијан, т.е. во 562 година³²⁵⁰. Значењето на оваа информација е уште поголемо од причина што за многу други и значително поистражени населби сеуште е нејасно снабдувањето со вода во втората половина од 6 век³²⁵¹. Т. Јанакиевски споменува дека водата во фонтаната доаѓала преку аквадукт од Баба Планина. Т. Јанакиевски пред Е. Насух и А. Ѓорѓиевска каналот којшто поминувал преку југозападниот пародос и преку скената го интерпретирал како водоводен (Фот. 988, Фот. 989, Фот. 990, Фот. 991, Фот. 992, Фот. 993)³²⁵², т.е. како канал со којшто се снабдувале трите чешми во фонтаната. Во последната североисточна просторија од скеанта пред параскенионот била пронајдена масивна шахта изградена од тули и малтер. Се поставува прашање зошто не е во линија со каналот, туку понико и јужно од него. Според истражувачите фонтаната била изградена на линија на главна водоводна артерија. Претпоставено е постоење на постара фаза од фонтаната, но таа фонтана не била во функција долго време пред изградбата на втората и

³²⁵⁰ Калпаковска и Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis*. 21, 86-87, 135; Ѓорѓиевска, *Хераклеа Линкестис – водич*. 41.

³²⁵¹ Други истражувачи сметаат дека нова водоводна линија била спроведена околу средината од 6 в., пред изградбата на фонтаната (Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 395).

³²⁵² Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. 73, сл.79. За овој проблем веќе стана збор, а подетално се осврнуваме во делот кадешто се анализира одводната мрежа.

последна фонтана на таа локација (Фот. 994)³²⁵³. Во тој контекст, како и во контекст на водоснабдување од северен, а не од западен правец можеби треба да се интерпретира секундарно затворената арка (канал?), (Фот. 995) Фонтаната била изградена од обработени камења, тули и варов и можеби хидростатен малтер. Базенот од три страни бил заграден со сидови, а единствено на југоисточната страна бил заграден со четири мермерни столпчиња помеѓу коишто биле заглавени релјефно декорирани парапетни плочи (Фот. 996, Фот. 997). Покрај овие, во рушевините пред фонтаната, покрај капителот со монограм на епископот Јован (Пахомиј?), биле пронајдени и најмалку четири четирилистни капители и фрагменти од мали столбови од мермер. Најверојатно врз нив се потпирале архитектонски елементи од повисоките зони од фонтаната и венцот со натпис. Во северозападниот сид, целосно изграден од тули, биле изведени три ниши (страничните правоаголни, а централната полукружна). Уште две полукружни ниши биле изведени врз страничните сидови. Водата истекувала преку три чешми³²⁵⁴. Просторот пред фонтаната бил поплочен плочи од камен во неколку бои. Со оглед на тоа што во непосредна близина се наоѓале сидови изградени во *opus mixtum*, како и заради тоа што е очигледно дека северозападниот сид од резервоарот се разликувал од страничните, може да се претпостави и дека фонтаната била создадена со адаптирање на постоечки комплекс од простории (Фот. 998, Фот. 999).

Протегањето на еден водоводен канал било констатирано во северниот дел од првата или просторија со мозаик од комплексот Мала базилика. Иако е дискутабилно дали бил спроведен после поставувањето на мозаикот, при што тој бил оштетен, сепак сметаме дека станува збор за обнова на постар канал (План 40, План 43, План 159, Фот. 211). Каналот носел вода до базенот во средината од втората просторија. На ниво на воден ток во западниот дел од солидно изградениот канал бил евидентиран негатив од оловна цевка со дијаметар од 5-6 см. Врз неа била изведена двојна покривка со тули помеѓу коишто бил нанесен малтер³²⁵⁵. Кон северниот агол од првата просторија бил констатиран вертикален канал³²⁵⁶. Иако не е докрај јасно, но веројатно е дека со секундарното приклучување кон постариот канал за базенот пред прагот, бил овозможен

³²⁵³ Циandroва, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 393-394.

³²⁵⁴ Роберт Михајловски и Јержи Розпендовски, “Јустинијановата епископска фонтана во Хераклеја Линкестис,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011): 405-420.

³²⁵⁵ Димензиите на тулите употребени во највисоката покривка биле (0,55 x 0,78/0,80 m). Ваквата ситуација според некои истражувачи, коишто споменуваат дека оловната цевка била вметната на повисоко ниво во веќе постоечки канал, се поврзува со потенцијалната обнова на водоводниот систем во почетокот на 6 в., истовремено со обновата на базенот во Мала Базилика (Циandroва, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 391).

³²⁵⁶ Чанак - Медик, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 36, 37, 38, 40. Повеќе информации за водоводи од оловни цевки види (Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 271-272, заб. 9).

алтернативен извор на вода. Иако најпрво треба да се имаат во предвид практичните аспекти, собирањето на атмосферската вода од покривите заради заштита од поплава и нејзино користење за одржување и прочистување на системот, како и дека можеби ова решение произлегло како алтернатива и решение на потенцијален проблем со водоводот, сметаме дека би преинтерпретирале доколку тоа го поврземе со литургиски цели и христијанската догма.

Притоа, обновата на водоводот со којшто бил снабдуван базенот можеби била поврзана со поголем градежен зафат од 562 год., а со којшто во функција била ставена фонтаната североисточно од североисточниот параскенион³²⁵⁷. Според други истражувачи, обновата на каналот во просторијата со мозаик и на поголем дел од водоводната мрежа се случила истовремено со обновата на базенот во Мала базилика на почетокот од 6 век³²⁵⁸. Мал и многу значаен детал претставува оловната цевка којашто преку северниот ѕид од просторијата со мозаик била спроведена до линијата на стариот канал, пред северозападниот премин помеѓу просторијата со мозаик и просторијата со базен. За жал, освен претпоставената обнова на базенот, дефинитивната обнова со којашто бил оштетен мозаикот и пуштањето во функција на фонтаната, не располагаме со други поконкретни стратиграфски и хронолошки поосетливи археолошки податоци.

Врз основа на оштетувањата на мозаиците во Базилика Е, епископската резиденција, како и врз основа на информациите за изградбата на фонтаната во 562 год., сметаме дека водоводниот систем во *Heraclea Lynkestis* бил обновен во текот на 6 век. Не треба да се исклучува тоа да било резултат на една масивна градежна активност, во рамки на којашто била уредена фонтаната. Како контра аргумент за тоа дека обновата на водоводниот систем не била истовремена со уредувањето на фонтаната може да се искористи тоа што би требало да се очекува дека таков голем зафат ќе беше споменат во натписот. Според други истражувачи во 6 в. биле изведени и канали од тубуси, како периферни гранки од водоводната мрежа.

Stobi

Во *Stobi* се истражувани поголем број на градби коишто заедно имале потреба од релативно големи количини на вода. Тука се, пред сè, градската чешма, двете јавни и двете приватни бањи и повеќето нимфеуми, фонтани и базени. Според конфигурацијата на теренот, линијата на

³²⁵⁷ Како што беше истакнато и претходно некои истражувачи биле со став дека водата до фонтаната стигнувала преку системот од канали пред театарскиот плоштад, а не преку посебен водовод за фонтаната (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 399).

³²⁵⁸ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 391.

Југозападен бедем и особено просторот околу Porta Heraclea се единствениот логичен простор од каде што би се очекувала патеката на централизираното водоснабдување, ако притоа се исклучи можноста од носење на вода од Вардар и Црна Река преку изградба на акумулација. Тука секако треба да се имаат во предвид и капацитетите за користење на атмосферските и подземните води преку нивна акумулација во резервоари и бунари.

Аквадукт/и

Во контекст на информациите за линијата на протегање на аквадуктот (аквадуктите?) од *Stobi* се направени хидролошки анализи (анализа на истек на површински води) со примена на ГИС технологија. Направени се и математички калкулации во коишто како основа се земени податоците за откриениот дел од аквадукт при копањето на ров за спроведување на железничката пруга Шивец – Градско (План 160)³²⁵⁹.

Откриениот аквадукт имал правец на протегање од југозапад кон североисток и бил отворен во должина од 46,37 m. Каналот од обете страни бил ограничен од сидови со дебелина 0,50 m, коишто во горниот дел завршувале со полуцилиндричен свод со висина од 0,40 m (Црт. 56). Како градежен материјал биле употребени кршени камења поврзани со варов малтер и крупнозрнеста песок. Од внатрешната страна бил премачкан со фин хидростатен малтер со дебелина од 0,01 cm. Покрај долните рабови од каналот дебелината од малтерот достигувала 0,08-0,10 m. Каналот во кој бил сместен аквадуктот имал висина од 1,70 m и ширина 1,50 m. Во откриената делница бил пробиван низ карпа во тунел³²⁶⁰, дури 6,20 m под современиот терен (Црт. 57). Оваа интерпретација била аргументирана и со евидентираното проширување, веројатно во функција на шахта којашто водела до површината и обезбедувала проток на воздух и депонирање на ископаниот материјал (Фот. 1000). Како дополнителен аргумент била наведена и откриената светилка. Она што зачудува е бројот на скршнувања (завои) на една вака кратка делница. Според другите истражувачи овој аквадукт се протегал до Porta Heraclea, каде што наводно била сместена и цистерна-резервоар (*castelum limarium*). Аквадуктот откриен при трасирањето на железничката пруга, според

³²⁵⁹ За математичките пресметки на пад на нивото на каналот е користена интернет страницата <https://www.calculator.net/slope-calculator.html>, последно посетена на 27.08.2020. Локацијата на аквадуктот била идентификувана на 877,541 m југозападно од средната оска на внатрешниот влез на Porta Heraclea, определена според информацијата за растојание од 4416 m од Градско (Винчиќ и Ивановски, “Стоби – Акведукт.” 63). Иако истражувачите не ја имаат посочено точната локација за почетокот на мерењето од Градско, при калкулирањето како почетна точка ја определевме пругата пред зградата на железничката станица.

³²⁶⁰ Живојин Винчиќ и Милан Ивановски, “Стоби – Акведукт,” *Културно наследство 1987 - 88* бр. XIV – XV (1990), 64.

мислењето на Ж. Винчиќ и М. Ивановски бил датиран во 1 в. пр.н.е. – 1 век.³²⁶¹ Според Ѓ. Мано-Зиси со инсталација на водоводната мрежа се започнало за време на владеењето на Хадријан (117–138), а потполниот капацитет бил достигнат на крајот од 3 в. и во 4 век³²⁶². Тука треба особено да се има во предвид и податокот дека изградбата на станбена архитектура во *Stobi* кулминирала на крајот од 4 в. и првата половина од 5 в., кога во функција биле фонтаните и базените-нимфеуми сместени во рамки на перистилите³²⁶³. Најстарите остатоци кои укажуваат на централизирано водоснабдување на *Stobi* е водоводната цевка пронајдена пониско од подното ниво на првиот – југозападен радијален коридор (План 100, Црт. 41)³²⁶⁴. Почетокот на изградбата на театарската зграда претставува *terminus ante quem* за споведувањето на хидрофорот во *Stobi*, секако доколку цевката немала некоја друга намена.

За попрецизно утврдување на падот на нивото во каналот идеално би било да се имаат информации за висината на што е можно подалечни точки. Со тоа истовремено би се обезбедиле и информации за проверка на резултатите после извршената калкулација. Сепак инфомациите со коишто располагаме не се со таков карактер. Иако најголемото растојание на коешто имаме информации за нивото на каналот се завоите I и VI, најверојатно заради секундарни придвижувања тие вредности се проблематични. Имено, со земање во предвид на нивото кај завоите еден (144,908 m) и шест (144,898 m), се добива просечен наклон од -0,000225 m (се смета како количник од падот -0,01 m и растојанието 44,40 m или *sinus* од аголот на наклон = 359.987°), што е незначителен наклон и се става под знак прашалник ефикасноста на толку мал пад за обезбедување на континуиран воден тек. Како дополнителен аргумент за проблематичноста на толку мал наклон на каналот може да користат вредностите за наклонот на добро документираните аквадукти. Врз основа

³²⁶¹ Винчиќ и Ивановски, “Стоби – Акведукт.” 66-67.

³²⁶² Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 206, 230. Со сличен став бил и К. Петров (Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 300, 302). К. Петров без силни аргументи но со силна истражувачка интуиција, само врз основа на констатираниот одводен систем во орхестрата од театарот дошол до заклучок дека 2 в. бил време когашто бил инсталиран првиот водоводен систем во *Stobi*. Тој истакнува и дека водоводниот систем останал во функција до крајот од 5 и почетокот од 6 век.

³²⁶³ Базените – нимфеумите биле раскошно декорирани архитектонски аранжмани. Притоа биле користени зидани и монолитни елементи, ниши, оплати, постамени, бази, колонети, парапети, капители и оплати изведени во различни техники. Како дополнителен елемент била антропоморфната пластика, во најголем број пронајдена во Теодосијанска палата. Базените и бунарите истовремено функционирале и како резервоари во коишто се прибирала атмосферската вода. На тој начин се избегнувало и поплавување на градбите во услови на поројни врнежи.

³²⁶⁴ Започнат да се гради во втората половина на 1. век (прва фаза), а со сигурност завршен после крајот на истиот век, најверојатно во првите децении 2. век, види кај Gebhard, “The Theater at Stobi.” 13; Gebhard, “Evidence for an Eartquake.” 55, сл. 6; Павловски, “Архитектонските карактеристики.” 91-94. Нивото на подот во североисточниот радијален коридор било 138,68 m. Претпоставуваме релативно иста висина и за подот во југоисточниот радијален коридор.

на тие податоци, минимум неопходен наклон за обезбедување на континуиран воден тек е просечен наклон од $-0,011 \text{ m}^{3265}$. Затоа за пресметка на наклонот на каналот од аквадуктот од *Stobi* беа искористени нивоата кај завоите четири (144,952 m) и шест (144,898 m). Со користење на овие параметри се добива просечен пад од $-0,00432 \text{ m}$ (пад од $-0,054 \text{ m}$ на растојание од 12,50 или \sin од 359.753°). Иако дури и овој наклон е за три пати помал од најмалиот документиран наклон кај аквадуктот *Aqua Anio Novus* во Рим, сепак, до добивањето на дополнителни информации преку археолошки истражувања ова се единствените достапни информации. Со користење на падот од $-0,00432 \text{ m}$, на растојание од 860 m (најкратко растојание од завој шест до Југозападен бедем) се добива висина од околу 141,18 m како ниво на каналот на точката каде што каналот би поминувал под линијата на Југозападен бедем. Современиот терен оваа висинска вредност ја има на 121,70 m југоисточно од централната оска на *Porta Heraclea* мерено по должина на Југозападен бедем³²⁶⁶. Тука за дополнителна проверка би можеле да се искористат и податоци за нивото од каде што започнувала надтемелната зона од Југозападен бедем, но не располагаме со такви информации. Тука секако треба да се има во предвид и висината од 1,40 m од нивото на каналот до горното ниво на сводот над него. Со додавање на висината на аквадуктот, и споредба со современото ниво на теренот, се добива приближна позиција којашто се наоѓа на околу 112,50 m југоисточно од оската која поминува преку средините на премините во *Porta Heraclea*, мерено по линија на Југозападен бедем (Карта 13). Без да се има во предвид хронологијата на градбата, којашто апсолутно не мора да кореспондира со хронологијата на хидрофорните инсталации во градот, овој аквадукт тешко дека ќе можел да донесе вода до нивото на дното од базенот во крстилницата од Епископската базилика (142,52 m), (Црт. 1)³²⁶⁷. Сепак, без никаков проблем би носел вода до театарот (ок. 136,60 m). Овој водовод без поголеми проблеми би го снабдувала со вода јадрото на раноримскиот град на најниската југоисточна тераса³²⁶⁸.

³²⁶⁵ Hubert Chanson, "Certains Aspects de La Conception Hydrauliques des Aqueducs Romains," *La Houille Blanche*, бр. 6–7 (October 2002), 51, таб. 3, <https://doi.org/10.1051/lhb/2002084>.

³²⁶⁶ Како основа за создавање на дигитален висински модел на современиот терен се користени податоци од мрежата на Министерството за земјоделство, шумарство и водостопанство со резолуција од 5 m. За проверка на коректноста на висинските податоци на овој модел беше направена споредба со нивото на теренот североисточно покрај *Porta Heraclea*. Мерењето покажа висинска разлика од само $+0,33 \text{ m}$ во однос на котите мерени според топографската точка врз северозападната аголната кула од Југозападен бедем. Ова е коректен резултат, ако се има во предвид резолуцијата на висинскиот модел.

³²⁶⁷ Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1973-1974." 141, сл. 28.

³²⁶⁸ Нивото на газење покрај храмот на Изида е 133,50 m (Blaževska и Radnjanski, "The Temple of Isis." 237-238), а подното ниво на *Casa Romana* се наоѓа на 128,92 m (Wiseman и Mano-Zissi, "Excavations at Stobi, 1972." 396).

Аквадукт бил констатиран и на 14,14 m југоисточно од оската преку премините во Porta Heraclea. За жал, тој не бил отворен, а отворен бил само горниот дел од сводот, којшто може да се забележи и на самата површина од теренот (План 161, Фот. 1001). Според информациите од З. Георгиев, овој аквадукт скршнувал косо во правец кон просторот источно од Гробјанска базилика. Сепак, ако се знае дека нивото на теренот покрај бедемот се наоѓа на повисоко ниво во однос на некрополата, се поставува прашање зошто со поновите истражувања на Западна некропола не беше констатирана линијата од аквадуктот. Истражуван е просторот низ којшто би требало да помине тој аквадукт ако се протегал од правец на Гробјанска базилика. Ширината од 1,60 m според публикуваниот план била релативно иста со таа на аквадуктот кај железничката пруга. Висините на каналот се разликувале за само 0,10 m, а најголемите разлики биле констатирани во изведбата на каналот и употребените градежни материјали³²⁶⁹. Овој аквадукт бил пробиен при земјените работи на современиот автопат во делот помеѓу Гробјанска базилика и Porta Heraclea. Внатрешноста била „обсидана“ со тули, висок бил 1,10 m. По средината на дното имал канал со трапезоиден пресек и тесни рабови (банкини), по страните изградени од тули. За жал не ни се достапни подетални информации за апсолутната надморска височина на каналот. Делови од аквадукт биле констатирани и при поставување на гасоводна мрежа во регионот на Паликура базилика³²⁷⁰.

Заради споредба со нивоата на аквадуктот пресечен со железничката линија беше направена уште една анализа. Имено, нивото на улицата од внатрешната страна на Porta Heraclea се наоѓа на висина 149,45 m. Под претпоставка тоа да е видината на горното ниво на сводот и нивото на каналот да е на 1,40 m под горното ниво на сводот, се добива дека нивото на каналот е 148,05, што е +3,152 m над висината на каналот кај завој шест, и дури 6,87 m над нивото на приближно калкулираната кота на којашто тој би требало да помине под Југозападен бедем. Ова е преголема разлика, и ако се земе во предвид и потенцијалната потреба од собирно место – резервоар. Затоа,

³²⁶⁹ За време на работата на анализите се постави прашање дали случајно е возможно публикуваните висини за аквадуктот да се релативни висини, а не апсолутни надморски височини. Сепак, фактот што според железничката станица во Градско идентификуваната локација на аквадуктот, според топографска карта 1:25000 се наоѓа на локација пониско од изохипса со вредност 150,00 m. Дополнително, користениот репер врз бетонски столб на железницата на кота 150,00 m и користењето на теодолит од страна на екипата во документирањето на промената на правците и висините на аквадуктот, оставаат малку простор за сомнеж дека не се работи за една иста водоводна линија. Уште повеќе што на истите топографски карти се наоѓа и реперот – топографската точка од која се земани поголемиот дел од висините при истражувањето на просторот северозападно од Via Sacra.

³²⁷⁰ Зоран Георгиев, “За структурата, изгледот и градежната историја на Порта Хераклеја во Стоби,” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. IV*, ур. Силвана Блажевска (Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018), 212, заб. 11.

доколку структурата југоисточно од Porta Heraclea е аквадукт, сметаме дека можноста за постоење на само еден аквадукт за *Stobi* треба се отфрли.

При заштитните археолошки ископувања на Западна некропола во 1978 год. биле пронајдени остатоци од три водоводни линии од керамички тубуси. На 800 m западно од *Stobi* до поново време се наоѓала чешма, којашто не пресушувала во текот на целата година, а за која истражувачите тврделе дека била дел од водоносниот систем на градот (Карта 13)³²⁷¹. Цевката била од тубуси полагани во ров длабок 1,50 m. Оваа линија го пратела протегањето на северната периферија на трасата (веројатно на пругата) паралелно со автопатот. Претпоставката дека овие споредни водоносни линии се вливале во „главниот аквадукт“ била изнесена заради тоа што висината на којашто се наоѓале не била доволна за да водата стигне до Porta Heraclea. Биле интерпретирани и како помошен водовод од доцноримскиот период. Ова тврдење нема логика зашто ако тие се поврзувале со „главниот аквадукт“, тогаш сигурно и тој не би може да ја постигне висината од Porta Heraclea. Во тој контекст далеку логично изгледа објаснувањето дека цевките носеле вода до некои од вилите во околината на градот, или можеби до понискиот аквадукт.

Што се однесува до утврдувањето на изворите со коишто со вода се хранеле аквадуктите од *Stobi*, истражувачите посочиле неколку локации Росоман, Дебриште, Мрзен Ореовец, Сирково, Крушевица и Чичево (Карта 14)³²⁷². Како потенцијална локација на којашто поминувал аквадуктот се споменувала и чешмата под патот Градско - Прилеп во Росоман, а за којашто локалните жители споменувале дека при изградбата биле откриени тубуси. Во тој контекст беше направена анализа, но во спротивна насока, од завој VI на аквадуктот до потенцијалната локација на аквадуктот кај Росоман. Врз основа на дигитален модел генериран врз база на изохипси од топографска карта 1:25000, чешмата се наоѓала на надморска височина од околу 147,60 m. Доколку се земе најмалото можно растојание од завој шест до чешмата коешто изнесува 3260 m, користејќи ги истите параметри за наклонот, се добива висина од 158,98 m надморска височина на нивото на каналот на тоа растојание. Тоа е +11,38 m повисоко ниво од тоа на коешто се наоѓа чешмата. Изохипса со висина 160,00 m поминува северозападно од селото. Резултатите покажаа дека водоводот од Росоман никако не можел да стигне на задоволителна висина на *Stobi*. Според направените анализи

³²⁷¹ Врз основа на современите катастарски податоци, една чешма е означена на 906,25 m западно од средината на внатрешниот премин на Porta Heraclea. Не е јасно дали станува збор за истата посочена во публикацијата.

³²⁷² Во селската чешма во Сирково е вграден натпис посветен на императорот Хадријан (117-138), (Karl Hald, *Auf Den Trümmern Stobis* (Stuttgart: Strecker und Schröder, 1917), 45-46; Babamova, *Inscriptiones Stoborum*. 33; Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 276; Винчиќ и Ивановски, “Стоби – Акведукт.” 66.

единствено Росоман и особено Росоманско поле не ги исполнуваат топографските предиспозиции за спроведување на аквадукт.

Со цел да се елиминира некоја од другите локации, а под претпоставка дека изворите биле површински, беше направена анализа на истек на површински води. Целта за редуцирање на просторот од каде се наоѓал почетокот на системот за водоснабдување на *Stobi* даде сосема спротивни резултати. Имено, се покажаа дека на вливот на Црна Река во Вардар се наоѓа истекот на површински води коишто доаѓаат од сливен базен со површина поголема од 500 km². Сливот на Црна Река дефинивно имал далеку поголема површина во правец кон југозапад, но тука периметарот беше ставен врз основа на логични и прифатливи граници заобиколени со високи планини (Карта 15). Со други зборови, до *Stobi* можела да се доведе вода од многу широк регион, и затоа без дополнителни податоци не може попрецизно да се лоцира извориштето на аквадуктот/ите на Стоби, и ниту една од наведените локации (освен Росоман) не може да биде аргументирано отфрлена. Сепак, треба да се има во предвид и фактот дека овој резултат во голем дел се должи на течението на големите реки Вардар и Црна Река, кои што и така се природни крајни дестинации на истекувањето на површинските води.

М. Велчовски дава информација дека Базилика *Extra Muros* била директно поврзана на главниот водовод од градот, лоциран на околу 42 m северозападно од неа³²⁷³. Откриениот канал бил изграден од камења и калов малтер, таванот му бил засводен, а долниот дел му бил премачкан со хидростатен малтер³²⁷⁴.

Водовод во населбата

Протегањето на водоводната мрежа ќе ја следиме според гравитацискиот пад, т.е. од највисокиот дел во населбата па се до најнискиот покрај Црна Река, или од највисоката до најниската точка на којашто бил констатиран водовод. Притоа најпрво ќе биде анализиран примарниот водоводен систем, а потоа секундарниот.

Со последните истражувања на делот од доцноримската населба на просторот северозападот од *Via Sacra* не беше откриен ниту еден водоводен канал. Водоводен канал не бил

³²⁷³ Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 62, заб. 81.

³²⁷⁴ Притоа Велчовски не дава други поконкретни информации. Дополнително, со оглед на дадените погрешни димензии за базиликата (20,50 x 25,00 m), мерени без нартекс и анекси, како и според даденото растојание од 50 m (Велчовски, “Конзервација и реставрација.” 44), наместо најмалку 85 m од бедемот, сметаме дека предложеното лоцирање треба да се земе со голема резерва.

откриен ниту во делот на Via Sacra. К. Петров бил со идентичен став дека со исклучок на просториите и градбите покрај улицата, комплексот северозападно од Via Sacra (и логично Via Principalis Superior) не биле приклучени на централизираното водоснабдување (План 162)³²⁷⁵.

Од тука се поставува прашањето која е највисоката досега откриена точка до којашто со сигурност бил спроведен водоводен систем. Со оглед на површината на населениот простор северозападно од Via Principalis Superior, како и организацијата констатирана преку авионските фотографии од 1934, тешко е да се замисли дека тој дел од населбата функционираше без водоводен систем. Веројатно понесени од истото размислување, постарите истражувачи зборуваат за две водоводни линии коишто се протегаа по линија на двете Via Principalis Superior и Via Principalis Inferior³²⁷⁶. Врз основа на датирањето на градбите што биле снабдувани со првата во 3 в., изнесена била хипотеза дека таа линија била постара. Од оваа линија на водоводот со вода биле снабдувани балнеумот во Палата на Перистерија, градската чешма, големата бања, и Северна базилика. Втората водоводна линија се одделувала од првата и главна водоводна линија уште од Via Sacra. Оттаму преку надземен канал потпрен врз столпци со аркада покрај јужниот ѕид и скалите покрај нартексот од големата Епископска базилика се спуштал накај крстилницата и Театарот³²⁷⁷. Овој водовод во рамките од комплексот околу крстилницата снабдувал две чешми. Едната лоцирана покрај скалите коишто крстилницата ја спојувале со нартексот, идентификувана преку постоењето на корита и шахта, а другата во просторијата кај „излезот“ од крстилницата³²⁷⁸. Веројатно во продолжение на оваа линија во правец кон североисток продолжувал водоводот спроведен по линија на Via Principalis Inferior. Според Ѓ. Мано-Зиси на водоводот од Via Sacra кај Domus Fullonica била поврзана уште една линија со протегање накај казиното³²⁷⁹. Иако, како што може да се види од прегледот на информациите погоре, повеќето истражувачи тврделе дека главната водоводна линија се протегала по линија Via Sacra - Via Principalis Superior, не располагаме со ниту еден конкретен аргумент (фото или техничка документација) со којшто би се потврдила оваа хипотеза.

³²⁷⁵ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 278.

³²⁷⁶ Водоводниот систем по Via Principalis Inferior бил исцртан уште во 1939 година (Мано-Зиси, “Урбанистички лик.” 267). На истиот план покрај улицата југозападно од Палата на Партениј било означено постоење на Мала градска чешма.

³²⁷⁷ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 230.

³²⁷⁸ На тоа место била констатирани монети од 4 век (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 230).

³²⁷⁹ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 230).

Во тој контекст би потенцирале уште неколку информации коишто на директен или индиректен начин ја потврдуваат тезата дека водоводот не стигал до нивото на Via Sacra. Во атриумот на големата Епископска базилика не била изведена чешма или фонтана, а проблемот бил решен со големи садови. Иако за изградба на црквата бил вложен исклучително голем напор и средства, крстилницата, без оглед на раскошното уредување, останала ниско покрај базиликата. Во рамките на Полукружен плоштад не беше откриен никаков елемент на функционален водовод³²⁸⁰. Во Domus Fullonica бил констатиран бунар. Иако бунарот можел да биде алтернативен извор на техничка вода, како во Палата на Полихарм, во рамки на градбата не биле откриени елементи на водовод. Следни највисоко поставени потрошувачи на вода се базенот во перистилот, фонтаната во триклиниумот и балнеумот во Палата на Перистерија, базенот во перистилот во Теодосијанска Палата, базенот во перистилот од Палата на Партениј, базенот во перистилот во т.н. Коцкарница и фонтаната во триклиниумот од истата градба. Заради тоа, а во апсолутно отсуство на дополнителни аргументи, нашиот став е дека „водоводниот систем од Porta Heraclea“ не стигнувал до Via Principalis Superior. Дури и аквадукт да поминувал некаде во околината на портата, на што укажуваат резултатите од поновите истражувања од З. Георгиев, каналот сигурно не достигнувал до нивото од улицата. Највисоката точка во Stobi за којашто со апсолутна сигурност можеме да потврдиме водовод е базенот во крстилницата, којшто се наоѓал на апсолутна надморска височина 142,52. Со сличен став бил и Ж Винчиќ, којшто тврдел дека „главната артерија доаѓала од јужниот дел на градот, па преку каналот *vallum*, (со димензии 0,30, и длабочина од 0,40 m), кој доаѓал до Via Principalis Inferior, но само до два најголеми потрошувачи, Градската чешма – нимфеонот и Големите терми“³²⁸¹. Заради за водоснабдување на градбите од највисоката тераса поверојатно било користењето на бунари³²⁸², садови за акумулирање на атмосферска вода и можеби користење на кулите на северозападен и југозападен бедем за акумулирање на вода³²⁸³.

³²⁸⁰ За идентичен став види (Герасимовска, “Доцноримски куќи.” 417).

³²⁸¹ Живојин Винчиќ, “Стоби - конзервација на големите терми,” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008), 443. Содржината на текстот упатува и на постоење на друга артерија до резиденцијалните градби. И покрај повеќекратните обиди, не успеавме да дојдеме до магистерската теза Живојин Винчиќ, “Хидроинсталации на доцноантичките и рановизантиските градови во Македонија и Србија” (Белград, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Универзитет у Београду, 1980).

³²⁸² Според Ѓ. Мано-Зиси питоси биле користени за време на опсада (Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 208).

³²⁸³ При истражувањата на доцноримската населба северозападно од Via Sacra, во неколку простории во рамките од различни градби беа констатирани ниски структури со кружна форма и дијаметар од околу 1,00 m. Биле оформувани со мали камења и фрагменти од тули, со нивелација во внатрешниот дел. Во и околу нив не беа пронајдени траги од висока температура. Нивната намена остана непозната.

Не располагаме со информации како и каде водоводниот систем преминувал кон пониските тераси, т.е., до јадрото од раноримскиот град.

Според Ѓ. Мано-Зиси водоводните линии „север-југ“, веројатно североисток-југозапад се протегале низ сидовите од откриените градби³²⁸⁴. Цевките од примарните и секундарните линии биле од тубуси чишто споеви биле фиксирани со хидростатен малтер³²⁸⁵. Периферните водоводни линии биле од оловни цевки и преку нив водата се носела до некои градби и до базените и фонтаните во нив³²⁸⁶. Оловни цевки биле констатирани кон базените во перистилите од Теодосијанска палата и Палата на Партениј³²⁸⁷. Според постарите истражувачи во просторијата северозападно од апсидата на триклиниумот од Теодосијанска палата била констатирана кружна структура чијашто внатрешна страна била премачкана со хидростатен малтер (План 67, План 163)³²⁸⁸. Иако за оваа структура била претпоставена намена поврзана со вода, како резервоар или бунар, во таа просторија не е констатирано ништо слично. При истражувањата под мозаикот во југоисточниот триклиниум од Палата на Перистерија беше потврдено дека како водовод до фонтаната била користена оловна цевка. Најверојатно и другите фонтани (полигонални базени) пронајдени во рамките на триклиниумите од казиното и Палата на Полихарм биле снабдувани на идентичен начин³²⁸⁹. Од достапната техничка и фото документација може да се заклучи дека под подовите во Палата на Перистерија поминувал релативно разгранет водоводен систем. Аргумент за тоа се големиот број откриени оловни цевки (План 68). Според Д. Герасимовска оваа градба водата ја добивала преку главна водоводна артерија што се протегала по *Via Principalis Superior*³²⁹⁰. Во рамките од базенот од перистилот, водата најпрво преку тубус се изливала во коритото лоцирано позади базенот. Тоа било обложено со хидростатен малтер. Не е јасно дали каналот во северозападниот коридор покрај перистилот бил преливен или токму тој бил носачот на вода до „тристрано“ базен (Фот. 394). Од тој резервоар (тристрано корито), преку отвори во оградата водата се изливала во базенот³²⁹¹. Во тој контекст можеби треба да се има во предвид еден

³²⁸⁴ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 207.

³²⁸⁵ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 207.

³²⁸⁶ К. Петров има направено досега најдетален преглед на водоводот и одводот во *Stobi*, низ призма на системите во *Roma* опишани во *De aquaeductu urbis Romae* од Sextus Iulius Frontinus. Притоа Петров прави и осврт врз човечките ресурси неопходни за непречено функционирање на оваа инфраструктура (Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 267-304).

³²⁸⁷ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 114.

³²⁸⁸ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 267, 283; Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 207.

³²⁸⁹ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 272.

³²⁹⁰ Герасимовска, *Антички куќи*. 74.

³²⁹¹ Герасимовска, *Антички куќи*. 67.

потенцијален отвор (одводен канал?) во долниот дел од секундарно додадениот североисточен сид покрај „тристранит“ базен (Фот. 390). Не е јасна намената на правоаголниот канал (или ниша) со големи димензии во југозападниот сид од јужниот двор. Неспецифично решение, барем за *Stobi*, била примената на тубуси за одводниот систем од балнеумот³²⁹².

Со сигурност било потврдено дека до крстилницата од голема Епископска базилика водела оловна цевка, (секундарно дислоцирана, Фот. 97). На сличен начин веројатно бил решен и водоводот до крстилницата во Северна базилика.

Според Ј. Петровиќ водоводната линија од Палата на Перистерија продолжувала накај градската чешма³²⁹³. К. Петров пак сметал дека до чешмата стигнувала посебна водоводна линија, којашто се надоврзувала на водоводниот канал во *Via Principalis Superior*³²⁹⁴. Чешмата била откриена во исклучително лоша состојба. Поголемиот дел од она што е презентирано денес е резултат на конзервација со реконструкција (Фот. 1002). Она што треба да се потенцира се употребените сполии, две бази, капител и камени блокови. После градската чешма водоводот се разделувал во повеќе линии коишто се протегале надалеку.

Голема бања се снабдувала со вода преку каналот на *Via Principalis Inferior* (План 113). Од западниот дел на градбата, преку надземниот канал потпрен на столците со аркади покрај југозападниот двор, водата била спроведувана до полукружниот резервоар лоциран југоисточно од калдариумот. Според К. Петров од тој резервоар преку оловни цевки³²⁹⁵, била спроведувана до базените-кади во топлиот дел од бањата³²⁹⁶. Фригидариумот вода добивал директно од водоводната линија по улицата³²⁹⁷. На 0,70 m под северозападниот премин од *Via Axiá* била констатирана водоводна цевка од тубуси поврзани со „љуќум“³²⁹⁸.

Ј. Петровиќ споменал дека на водоводниот систем бил приклучен и базенот во северозападниот дел од дворот (атриум) во Централна базилика (План 29, Фот. 122)³²⁹⁹.

³²⁹² Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 287; Лилчиќ, *Античка градежна керамика*. 71.

³²⁹³ Petrović, “U Stobima danas.” 483. Претпоставил и решение со колонада над (околу) коритата.

³²⁹⁴ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 287.

³²⁹⁵ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 272.

³²⁹⁶ Тука се поставува прашањето дали водата била загревана во полукружниот резервоар, или во друг котел-резервоар којшто се наоѓал во југоисточниот дел од калдариумот, помеѓу двете сочувани кади.

³²⁹⁷ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 209.

³²⁹⁸ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 287.

³²⁹⁹ Petrović, “U Stobima danas.” 496.

Чешмата покрај северозападниот сид од ексонартексот во Северна базилика, вода добивала од крак на водоводниот систем којшто се наоѓал под улицата *Via Principalis Inferior*³³⁰⁰. Посебен водовод носел вода директно во базенот од крстилницата (Фот. 40, Фот. 45). Преку сондирање во крстилницата биле откриени две водоводни линии, изведени една врз друга. Една постара под нивото од втората којашто била прекината на 0,80 m оддалеченост од западниот раб на базенот. Со сондирање во ексонартексот и во северниот дел од нартексот било констатирано дека водоводот до крстилницата поминувал преку северниот премин кон нартексот³³⁰¹.

Постојат две тези за протегањето на водоводот до Мала бања. Едната е дека водоводот слегувал од *Via Principalis Inferior* преку *Via Erigon*, улицата помеѓу Цивилна базилика и Централна базилика. Втората теза била дека градбата била поврзана на водоводот којшто се протегал по *Via Axia*³³⁰².

Не располагаме со конкретна информација до кога останал во функција водоводниот систем во *Stobi* или во делови од него. Затоа останува отворено прашањето и дали истиот воопшто функционираше во текот на 6 век. Единствен индиректен податок за излегувањето од употреба на централизираното водоснабдување во населбата е отстранувањето на водоводната цевка која носела вода во базенот од крстилницата на големата Епископска базилика. Активност којашто врз основа на една монета искована од Јустин (565-578) се случила најрано во 569/570 година³³⁰³.

Алтернативен извори на вода биле бунарите, констатирани на неколку локации во населбата. Еден бил откриен во дворот од *Domus Fullonica*, а уште еден бил лоциран во рамките на перистилот од Палата на Полихарм. Притоа мора да се истакне дека единствено во архитектонскиот аранжман на перистилот во Палата на Полихарм биле вклучени и бунар и базен – нимфеум (Фот. 297). Веќе беше споменато дека не се констатирани остатоци од кружната структура во просторијата северозападно од апсидата на триклиниумот во Теодосијанска палата. Најверојатно станувало збор за помлада и плитко фундирана инсталација. Таа била отстранета или срушена заедно со неколкуте сидови во истата просторија околу неа, јасно видливи на авионските фотографии од 1934 година. К. Петров имал во предвид уште една структура со кружна форма лоцирана помеѓу Епископска резиденција и малата апсидална просторија покрај спојот *Via Sacra*

³³⁰⁰ Petrović, “U Stobima danas.” 491.

³³⁰¹ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 71; Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 294.

³³⁰² Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 290.

³³⁰³ Folk, “The Geologic Framework.” 47, 55; Wiseman, “The City in Macedonia.” 310.

– Via Principalis Superior, но се сомневал во нејзината употреба како резервоар³³⁰⁴. Со оглед на локацијата на Црна Река, несомнено е дека терасите северозападно и југоисточно од внатрешен југоисточен бедем биле најсоодветни за обезбедување на вода преку бунари. На тој потег биле откриени два бунари. Едниот сочуван интактно во рамките на комплексот околу храмот на Изида. Другиот бил лоциран во осмата ниша покрај југозападниот ѕид од салата од Градба со арки (Фот. 649, Фот. 650)³³⁰⁵.

Според резултатите од досегашните истражувања, не постојат индикации за подигање на брана заради користење на водите на Црна Река како техничка вода. Во контекст на ова размислување се чини дека заради природата на самата река, колебањето на висината на водостојот и високиот потенцијал за излевање надвор од коритото, сметаме дека зафат со таков карактер бил тешко изводлив.

Scupi

При сондирањето на просторот северозападно од Базилика II, била констатирана ситуација во којашто нивото на газење на улицата било сериозно оштетено. Притоа биле констатирани три канали³³⁰⁶, коишто несомнено се наоѓале под земја, т.е. под нивотот на газење (План 38). Според М. Гарашанин и Д. Кораќевиќ дислоцирањето на некои од плочите од поплочувањето на улицата можеби било поврзано со инсталирањето на еден од каналите со тубуси (Фот. 1003). Каналот I којшто се протегал на 1,10 m паралелно со северозападниот ѕид од Базилика II бил ѕидан од тули и малтер и најверојатно бил одводен. Другите две цевки коишто се протегале под нивото на улицата *cardo* биле од тубуси (0,65 x 0,24 m) и меѓусебно не биле паралелени³³⁰⁷. Определувањето на функцијата на каналите (водовод или одвод) во некои случаи е проблематична. Иако во југозападниот откриен дел од улицата од натрешната страна на преградата помеѓу улицата и тротоарот се протегал одводен канал кој се вливал во главниот одводен канал, прашање е дали сите канали покрај рабовите од улицата треба да се интерпретираат како одводни. Во тој контекст, на просторот североисточно од раскрсницата помеѓу улиците *cardo* и *decumanus maximus* покрај еден граничник од улицата бил констатиран канал од којшто или можеби од под којшто излегува оловна

³³⁰⁴ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 285.

³³⁰⁵ Мермерниот цилиндар (прстен) од овој бунар паднал на неговото дно. Мора да се истакне дека заради тоа што ѕидовите заокружуваат поголем периметар од прстенот, треба да се има резерва при интерпретирањето на структурата како бунар.

³³⁰⁶ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38.

³³⁰⁷ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38.

цевка (Фот. 920). Уште еден пример на оловна цевка (веројатно намерно косо пресечена или оддвоена) е констатиран на другата северозападна страна од улицата (Фот. 1004).

Североисточно од раскрсницата помеѓу улиците *cardo (maximus?)* и *decumanus maximus* врз нивото и напречно на улицата биле поставени две камени корита за коишто веќе стана збор (Фот. 920, Фот. 941). Постои веројатност еден од двата канали од тубуси лоцирани северозападно од Базилика II да носел вода до тие корита. Сметаме дека станува збор за некоја помлада адаптација на чешма или можеби поила. Југоисточниот канал, кој драстично дивергирал од насоката на улицата „удира“ директно на југоисточното од двете корита³³⁰⁸. Водоводни оловни цевки биле констатирани во североисточниот откриен дел од улицата. Слична ситуација била констатирана во правец кон југозапад, поточно на просторот североисточно од раскрсницата помеѓу улиците (Фот 920). Оловните цевки се одделувале од главниот водовод и несомнено носеле вода до градбите покрај улицата³³⁰⁹.

На пониско ниво североисточно од апсидалната просторија од доцноримската бања биле констатирани дислоцирани фрагменти оловни цевки. При чистење на современа јама, во еден од профилите на ниво идентично со дното од базенот во аподитериумот била откриена уште една цевка, најверојатно *in situ*³³¹⁰. Сепак не била констатирана поврзаност со базенот. Како примарен водовод којшто носел вода до доцноримската бања се споменува „бронзена“ цевка со правец на протегање север-југ, лоцирана во североисточниот дел од термата³³¹¹. Оваа цевка се наоѓала на исто ниво со дното од кадата во аподитериумот. Не е јасно дали заради проблеми со дотокот на вода или заради тоа што можеби била пресечена со изградбата на лачниот сид североисточно од аподитериумот³³¹², секундарно била инсталирана водоводна цевка од тубуси којашто доаѓала од покрај северозападниот од трите премини на хореумот и се протегала во правец кон југозапад (План 117, План 119). При спроведувањето на цевката биле пробиени повеќе сидови од градбата, главно лоцирани во студениот дел. Оваа цевка под југоисточниот доворотник од југозападниот премин во аподитериумот излегувала покрај надворешната страна од северозападниот сид од топлиот дел од бањата, и скршувала кон југоисток кон фурнумот, над којшто веројатно се наоѓал

³³⁰⁸ Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 92.

³³⁰⁹ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 55; Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.”, 207.

³³¹⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 112.

³³¹¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 112-113.

³³¹² Кораќевиќ, *Скупи*. 118.

казан или некој друг резервоар со вода (План 117, План 119, Фот. 771)³³¹³. Констатирано е дека е тубусите од коишто била изградена оваа цевка биле со идентични димензии како и тие употребени за цевките под улицата *cardo*, северозападно од Базилика II³³¹⁴.

Врз основа на постоењето на цилиндар од бунар констатиран врз североисточниот раб од преградата околу перистилот (атриум) од римскиот домус под доцноримскиот Југоисточен бедем, Л. Јованова и М. Ончевска Тодоровска биле со став дека водоводната мрежа не стигувала до тој дел од градот³³¹⁵.

Иако фондот на информации е мал и како што беше истакнато на почетокот, во некои случаи е проблематично одделувањето на водоводните од одводните линии, сепак може да се заклучи дека во *Scupi* биле користени системи коишто се детално опишани кај Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.)³³¹⁶. За високото ниво на култура на живеење во *Scupi* говори и натписот пронајден на просторот од претпоставениот атриум југоисточно од термата. Тој бил подигнат од декурионот Quintus Axenna Rufus, а во текстот бил наведен едилот којшто во тоа време бил надлежен за водоснабдувањето и можеби за бањата³³¹⁷.

Во контекст на спроведувањето на првиот аквадукт треба да го земеме во предвид времето на изградаба на раноримската терма, градба којашто несомнено имала потреба од поголеми количества на вода. Врз основа на тоа *terminus ante quem* за спроведувањето на првиот водовод во *Scupi* бил 2 век³³¹⁸. Како највисока точка на којашто досега бил констатиран водоводниот систем се каналите северозападно од Базилика II. Нивниот правец на протегање упатува на Зајчев Рид како потенцијална локација на резервоар за вода. Неколку истражувачи изворите на водоводниот систем од *Scupi* ги лоцирале во околината на современото село Бањани (Бањане), поточно во месноста Бања северно од селото, во чијашто непосредна близина се наоѓале силни извори на вода (Карта 16)³³¹⁹. Остатоците од римски водоводни тубуси биле пронаоѓани на повеќе места во полето

³³¹³ Кораќевиќ, *Скупи*. 113, 120. Димензиите на тубусите од оваа цевка (0,65 m должина и 0,25 m дијаметар). При еден неформален разговор со Л. Јованова, за што срдечно и се заблагодарувам, ни беше покажано на можност да цевката не одела до резервоарот над фурнумот, туку дека загреана вода доаѓала од таму до базенот во аподитериумот, кадешто се мешала со студената вода којашто ја носела другата цевка од североисток.

³³¹⁴ (Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38).

³³¹⁵ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 55.

³³¹⁶ Vitruvius, VIII.6 (ур. Лопач 1990, 168).

³³¹⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 117.

³³¹⁸ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 121, заб. 44; Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 335, 336.

³³¹⁹ Драги Митревски, лок. Бања, с. Бањане во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 364.

околу село Бањани. В. Лилчиќ Адамс исто така бил со став дека главниот аквадукт кој носел вода од извор кај с. Бањани до *Scupi* се протегал по линијата на современиот пат Визбегово – Скопска Црна Гора³³²⁰. Во непосредна близина, на лок. Дуло била лоцирана полска вила од доцноримскиот период³³²¹. Во близина на овој локалитет на топографската карта се мапирани три извори на вода. Друг локалитет на којшто се споменува водовод е локалитетот Чешма кај с. Бардовци, кадешто била пронајдена една надгробна плоча од 2 век³³²². Иако не постојат никакви индикации, освен концентрацијата од неколку локалитети од раноримскиот и доцноримскиот период³³²³, сметаме дека и изворите кај с. Рашче треба да бидат земени во предвид како потенцијален извор на аквадуктот од *Scupi*. Бројот на евидентирани водни точки во околината на *Scupi* е релативно голем (Карта 17), но, анализата на секоја поединечно, а во контекст на евидентираниите археолошки локалитети, може да биде предмет само на посебна студија. Што се однесува до скопскиот аквадукт, заради деталните анализи од К. Петров³³²⁴, Н. Катаниќ и М. Гојковиќ³³²⁵, и најмногу заради правецот на протегање, сметаме дека не може да се аргументира никаква поврзаност со водоводниот систем од *Scupi*.

Заради проверка на висинскиот потенцијал за спроведување на водовод од изворите во околината на с. Бањани, и с. Рашче, како и од околината на с. Бардовци, беа направени анализи на оптимален пат. Со оглед на тоа што не бевме во можност попрецизно да ја лоцираме месноста Бања северно од селото, како почеток за анализата го зедовме изворот Калавец северозападно од селото (Карта 16). Голем проблем беше и утврдувањето на местото од лок. Чешма кај с. Бардовци. Уште повеќе што на топографски карти не е евидентирано постоење на извор на таа околина. Како почеток на анализата на оптимален пат од изворите кај с. Рашче беше земен еден извор на запад од селото.

³³²⁰ Лилчиќ Адамс, “Скупи и античката цивилизација.” 179.

³³²¹ Милош Билбија, “Дуло,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 364.

³³²² Ленче Јованова, “Чешма,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 364.

³³²³ Драги Митревски и Ленче Јованова, “Рашче,” во *Археолошка карта на Република Македонија - Том II*, ур. Димче Коцо и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996), 380-381.

³³²⁴ Константин Петров, “Аквадуктот кај Скопје и проблемот на неговото датирање,” *Македонско наследство* год. III, бр. 7 (1998), 109–110.

³³²⁵ Nadežda Katanić и Milan Gojković, *Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori* (Београд: Савезни институт за заштиту споменика културе, 1961), 280-296.

Што се однесува до линијата на потенцијалниот водовод од кај месноста Бања, т.е. од изворот Калавец, постојат апсолутни топографски предиспозиции водата да се донесе до северен бедем (Карта 18, а-с). Највисока точка на Северен бедем до којашто објективно би можел да стигне водоводот е на висина од околу 264,1 m, на координата (7532904.926, 4652977.945), (Карта 19, а.). Оваа точка е повисока од оптималната којашто се наоѓа на висина современ терен од околу 262,85 m, или на координата (7532864.607, 4652987.960), (Карта 19, б.). При проверка на историски орто фотографии од сервисот Google Earth, во близина на таа точка во правец кон север-североисток се забележуваат две линии кои не се во иста насока (Фот. 1005). Овие линии водат до уште пониска точка на северен бедем. При проверката на други орто фотографии од минатото не се забележани вака јасни линии, освен нешто побујна вегетација на некои од фотоградиите во северната обработлива површина. Моделирањето на оптимален пат за носење на вода до Зајчев Рид покажува дека тоа би било проблематично, поради фактот што во последниот сегмент би требало да се совлада висина од 263,96 m до 317,087, секако, доколку највисоката зона од ридот е местото каде што бил лоциран потенцијалниот резервоар (Карта 19, с.). Единствениот проблем со спроведувањето на водовод од околината на с. Бањани е должината од околу 12000 m. Дополнително, тубусите во полето може да потекнуваат од полски вили, коишто ако се земе во предвид рангот и големината на *Scupi* сигурно биле во голем број. Моделирањето на оптимален пат од лок. Чешма кај с. Бардовци покажува линија којашто би била апсолутно проблематична за канал или цевковод да се спроведе директно до градот (Карта 18, d.). Сепак, не треба да се исклучува можноста, доколку и воопшто постоел водовод кој доаѓал од западна страна, тој на патот до градот да добивал приклучувања од извори со помал капацитет. Што се однесува до потенцијалниот водовод од правец на с. Рашче, колку и да е изненадувачки, но, постојат апсолутни топографски предиспозиции за спроведување на водоводна линија од тој правец (Карта 18, е.). Дури и препреката којашто се наоѓа на растојание од 7600 m до 8000 m од изворот е лесна за заобиколување, и навистина е нејасно зошто алгоритмот за пресметка на оптимален пат одбира да се искачува и да слегува во тој дел. Во суштина станува збор за падина којашто лесно може да биде пробиена или заобиколена од југ. Негативните страни на оваа претпоставена траса на водовод се должината од околу 13300 m, а далеку поголем проблем е потребата да се премостува речен тек, најмалку во еден наврат. Тука секако треба да се има во предвид и дека патната инфраструктура, т.е. конструкцијата од мостовите можела да се користи за пренесување на водоводната инфраструктурата. Како и да е, надземното протегање и на најмал дел од водоводот, го правел

градот исклучително ранлив во услови на опсада. Дополнително, со водовод од западен правец тешко дека би можеле да се постигнат висините на просторот североисточно од *cardo maximus*³³²⁶.

Врз основа на резултатите од досегашните истражувања во *Scupi*, водоводниот систем излегол од функција во 6. век, најверојатно заради оштетувања од земјотресот³³²⁷. Како алтернативно решение за водоснабдување било констатирано постоење на најмалку два бунари. Двата биле констатирани во рамките на комплексот градби и простории северозападно улицата *cardo (maximus?)*. Едниот бунар со дијаметар 1,00 m и со сид широк 0,40 m бил откриен на просторот помеѓу северозападните сидови од калдариумот и хореумот (Фот. 1006, Фот. 1007). При градењето биле искористени камења, поретко биле употребувани фрагментирани тули, а како врзивно средство бил користен калов малтер.

Југоисточно од дворот на раноримската терма од аутопсија беше констатиран еден елемент којшто најверојатно припаѓал на горен дел од бунар (Фот. 695). Немаме информации ниту за контекстот на наоѓање, ниту дали воопшто е *in situ*.

Со досегашните истражувања не биле констатирани системи за користење на водата од реката Вардар, доколку такво нешто и било возможно со оглед на тоа што населбата се наоѓала во котлина.

Bargala

Изворите на вода со коишто се снабдувала *Bargala* биле лоцирани во подножјето на врвот Цвилиг, на 3 km југоисточно од населбата³³²⁸. Пред спроведувањето до населбата преку аквадукт од тубуси, водата била каптирана од неколку извори. Во контекст на водоводниот систем во градот

³³²⁶ На крај од анализите мора да се истакне дека примената на оваа методологија претставува еден од пионерските, ако не и првиот обид во нашата држава преку моделирање на оптимален пат помеѓу две точки, да се претпостави потенцијална линија на протегање на цевковод или канал. Мерењата не се апсолутни и во секој случај е неопходна примена на методологии на геоскенирање и археолошки ископувања за проверка на овие тврдења. Дополнително, доколку за овие анализи се користат податоци од LIDAR, филтрирани на начин за примена во археологија, несомнено би се добивале поточни и резултати со поголемо ниво на детали. Во текот на оваа година беше завршено LIDAR скенирањето на северната половина од РС Македонија. Според досегашното искуство, податоците нема да бидат достапни слободно, и за нив најверојатно ќе треба да се издвојуваат сериозни суми на пари.

³³²⁷ Marcellini Comitris, *Chronicon* (ур. Геров 1958, *ЛИБИ* I, 316; прев. Болгов 2010, 82, 183). Во серијата земјотреси штети претрпеле вкупно 24 тврдини. Од нив две потонале заедно со нивните жители, четири биле разрушени и под рушевините загинало половина од нивното население, во еднаесет животот го загубиле трети од населението, а во седум погинало четвртина од населението.

³³²⁸ Алексова, “Баргала - Брегалница.” 29, 40; Aleksova, “Bargala and the Fortification System.” 64; Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 29, 32, заб 8; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 44; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 65.

3. Белдедовски открил три канали користерни за спроведување на вода за пиење. Два од нив биле со правец север-југ. Првиот бил пронајден на длабочина од 0,60-1,60 m од современото ниво на теренот, во должина од 17 m, со димензии 0,20(0,25)-0,25 m. Тој бил од необработени камени плочи во чакал и песок, а врз некои од нив бил забележан и малтер. Вториот бил откриен во должина од 13 m и бил комбинација од камени плочи и тубуси (Фот. 1008)³³²⁹. Како дел од водоводниот систем биле откриени два таложници, едниот изведен од камени плочи, а за другиот бил употребени керамички сад. Третиот канал бил откриен во должина од 5 m. Покрај овие, уште два краци од водоводот изградени од керамички тубуси се спојувале и продолжувале како еден³³³⁰. Од изворите водата била донесена до северниот дел од населбата. Исто така, остатоци од водоводниот систем биле откриени и покрај северниот бедем, на источната страна³³³¹.

Иако местото каде водоводот влегувал во населбата просторно е неопределено, сепак, следејќи ги изохипсите на теренот и достапните информации, а под претпоставка дека целата населба, вклучително и куќите во западниот дел биле снабдувани со вода³³³², може да се шпекулира дека водата влегувала во населбата некаде кај источната аголна кула, а дека резервоарот кај епископската резиденција е последниот на линијата на нејзиното протегање (Фот. 1009). Во прилог на оваа теза е и тоа што како последен, тој секогаш се полнел прв при акумулацијата на вода во текот на вечерните часови, а потребите за вода во овој дел на населбата биле особено големи, пред сè, заради функционирањето на термалниот комплекс.

Покрај североисточен бедем биле откриени еден мермерен саркофаг (со релјефната претстава свртен накај лицето на бедемот) и едно грубо издлабено камено корито (Фот. 1010). Без поголеми детали, истражувачите споменуваат дека биле дел од системот за водоснабдување³³³³.

Една од главните водоводни артерии водела во правец од преминот во североисточната порта под просториите во нејзина непосредна близина, кон северозапад (План 125, Фот. 822). Во права линија минувала пред работилницата за стакло и пред комплексот за вино производство во правец кон задната страна од апсидалната сала од епископската резиденција³³³⁴. Овој канал водел до цистерната каде што водата се спроведувала преку керамички тубуси.

³³²⁹ Zvonko Beldedovski, "Bargala, vodovod," *Arheološki pregled* 22 (1981): 126–27, T. LXXVI-LXXVII.

³³³⁰ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 62, заб. 97; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 65-66.

³³³¹ Алексова, "Баргала - Брегалница." 34; Микулчиќ, "За големината на доцноантичките градови." 363.

³³³² Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 62.

³³³³ Nacev и Atanasova, "New Findings." 18.

³³³⁴ Nacev и Atanasova, "New Findings." 20, 22.

Покрај северниот сид од базиликата била откриена водоводна линија од тубуси којашто водела во правец кон исток. Писцината во крстилницата добивала вода од север преку оловна цевка со печати од работилниците³³³⁵.

Во рамките на населбата била пронајдена и градска цистерна за вода со чешма (Фот. 951, Фот. 1011)³³³⁶. Лоцирана била во јадрото на епископскиот комплекс, непосредно помеѓу северозападниот дел на големата базилика и епископската резиденција и термалниот комплекс (План 70). Во системот биле вклучени еден голем и еден помал резервоар со неколку фонтани³³³⁷. Градбата имала „двојни сидови“, надворешни изведени со камења и малтер во *opus incertum* и внатрешни од печени тули во *opus testaceum* со дебел слој од облога од хидростатен малтер. Дополнително, просторот помеѓу сидовите со тули и надворешните сидови бил исполнет со кршени камења залиени со хидростатен малтер³³³⁸. Низ малтерот на облогата изведена врз сидовите од внатрешната страна биле употребени и фрагменти од керамика. Дното на цистерната било изведено со две нивоа од малтер помешан со фрагменти керамика и камени плочи³³³⁹. Според Т. Нацев подот бил од три нивоа, најниското како субструкција од речни камења залиени со хидростатен малтер со дебелина од 0,60 m, второто било изведено од кршени плочи и тули поврзани со хидростатен малтер, а највисоко резервоарот бил поплочен со сиви правоаголно обработени камени плочи поставени во редови³³⁴⁰. Таванот на цистерната бил засводен со еден ред од тули³³⁴¹. Водата била доведувана од север преку керамички тубуси. Водата истекувала во цистерната преку вертикално поставена керамичка цевка со три до пет изливници преку вертикален отвор во сидот висок 0,75 m, а широк 0,15 m (Фот. 1012). Отворот се наоѓал на висина од 0,72 m над подот. Водата во цистерната доаѓала од северозапад, а била спроведена со тубуси³³⁴². Југозападно од цистерната се наоѓала тесна просторија низ која што воделе водоводни линии и во којашто биле пронајдени два релјефи со претставени персонификации на вода³³⁴³. Кон југозапад

³³³⁵ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 48, 62-63.

³³³⁶ Лилчиќ, *Македонскиот камен - том II - доцна антика*. 967.

³³³⁷ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 62.

³³³⁸ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 92.

³³³⁹ Пригоа не е јасно дали станува збор за две фази или за оригинална концепција изведена заради подобра изолација (Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98). Во средишниот дел во малтерот биле пронајдени камени плочи поставени во форма на крст. Едната одговарала на претходно пронајдена плоча со релјефна декорација со предхристијански фигурални мотиви. Ова се поврзува со постара декорација на писцината која потекнува од постара градба (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 61).

³³⁴⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 92-93.

³³⁴¹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 93.

³³⁴² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 66.

³³⁴³ Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 98.

се наоѓал и еден длабок сад од камен. На северозападната и југоисточната страна постоеле одводни канали - преливници за одведување на вишокот вода (Фот. 413, Фот. 1013, Фот. 1014)³³⁴⁴. Во правец кон ѓаконикот од базиликата била лоцирана фонтана со три ниши, една правоаголна фланкирана со две полукружни (Фот. 1015)³³⁴⁵. Ако се земат во предвид внатрешните димензии 9,30 x 5,30-5,40 m и под претпоставка дека сводот почнувал над максималното ниво на коешто потенцијално би се акумулирала вода, се доаѓа до пресметка за максимален капацитет од 73 m³ вода. Сепак заради преливниците ова ниво било недостижно. Најнискиот се наоѓал на само 0,20 m над подот, вториот од којшто истекувала вода за пиење до коритото покрај југозападниот ѕид се наоѓал на 0,55 m, а највисокиот и веројатно безбедносен испуст за контрола на максималното ниво на вода се наоѓал на 0,90 m над подот во западниот агол. Б. Алексова сметала дека постоеле два симетрично распоредени безбедносни испуси³³⁴⁶. Според тоа, максималниот капацитет на цистерната веројатно изнесувал околу 44,7 m³ вода. Помеѓу цистерната и големата апсидална сала бил спроведен канал којшто собирал атмосферска и вода којашто ќе се прелиела од цистерната. На овој канал во правец од југоисток му се приклучувал друг канал којшто го собирал вишокот од водата за пиење од коритото покрај југозападниот ѕид од цистерната (Фот. 1016)³³⁴⁷. Покрај големиот резервоар постоел и помал резервоар, веројатно лоциран покрај југозападниот ѕид. Според И. Микулчиќ тоа е фонтаната со колонада од столбови коишто носеле коринтски капители (Фот. 1017)³³⁴⁸.

При конзерваторските зафати врз бедемот, во 2001 год. бил пронајден водоводен елемент оформен во еден камен блок³³⁴⁹. Во суштина станувало збор за правоаголен ризициент со навнатре косо засечени страни со надворешни димензии 0,44(0,49) x 0,58 x 0,27 m, од којшто излегувал правоаголно засечен канал со надворешни димензии 0,36 x 0,67 x 0,20 m (Црт. 58).

³³⁴⁴ Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 61.

³³⁴⁵ Aleksova и Mango, "Bargala." 273. Веројатно станува збор за истата структура покрај југозападниот ѕид, на друго место интерпретирана како градска фонтана со монолитно обработено корито (Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 61).

³³⁴⁶ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 93.

³³⁴⁷ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 94.

³³⁴⁸ Микулчиќ, *Античките градови на Брегалница*. 64.

³³⁴⁹ Трајче Нацев, "Конзерваторско-реставраторски работи на југозападната и северозападната кула од фортификацијата на градот Бургала, Горен Козјак," *Археолошки информатор* бр. 3 (2019), 120.

Големо Градиште, с. Коњух

Во делот на акрополата на лок. Големо Градиште биле детектирани бројни засеци изведени во карпа, од коишто дел со сигурност се користеле за контролирано одведување на атмосферска вода до резервоари. Од аспект на водоснабдувањето, централно место на акрополата заземала цистерната вкопана во карпа цели 5 m (Фот. 1018). Окното на цистерната било со димензии 2,50 m (исток-запад) x 3,50 m (север-југ), а проширувајќи се кон дното, резервоарот имал форма на пресечена пирамида³³⁵⁰. Двете вдлабнувања на дното на коешто биле пронајдени повеќе предмети изработени од керамика, метал и камен биле интерпретирани како таложници. Како последица на земјотрес којшто се случил подоцна во текот од 6 в., градбата – фонтана, преку којашто се управувало со водата од резервоарот се срушила внатре во него³³⁵¹. Интактните архитектонски остатоци пронајдени во цистерната припаѓале на разрушен надземен дел од архитектонска целина со два прстени од бунар, базен, столбови, со сидови од обработени камења и печени тули и со покрив од тегули³³⁵². Резервоарот не бил обновен, туку насипан со фрагментирана градежна керамика, камења и земја и нивелиран³³⁵³. Врз основа непостоењето на хидростатен малтер и евидентните пукнатини во карпата се спорела идентификацијата на структурата како цистерна³³⁵⁴. И покрај детектираните постари активности на акрополата, единствено создавањето на цистерната било веројатно синхроно со подигањето на населбата на северната тераса³³⁵⁵.

Фрагмент од тубус веројатно бил користен за одведување и доведување на вода бил пронајден во делот од градбата истражен со т.н. Сонда 8³³⁵⁶.

³³⁵⁰ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 340.

³³⁵¹ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 375, заб. 4.

³³⁵² Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 341.

³³⁵³ Snively, "Archaeological Excavations on the Acropolis." 341.

³³⁵⁴ Snively, "Archaeological Investigation at Konjuh." 300, заб. 21. Врз основа на информации од вработен во кумановскиот музеј било претпоставено постоење на аквадукт којшто носел вода до пониските делови од населбата. Сепак, со досегашните истражувања такви траги не биле откриени.

³³⁵⁵ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh: A New City." 218

³³⁵⁶ Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons." 379.

5.2.5. Одводни системи

Lychnidus

Со досегашните истражувања не добивме никаки информации за одводниот систем на *Lychnidus*. Единствено во рамките на Поликонхалната црква бил констатиран систем за акумулирање на атмосферска вода преку нејзино спроведување до резервоар под атриумот. Она што можеме да го кажеме е дека одводниот систем сигурно завршувал во езерото, но и дека заради големиот пад на теренот во правец од север кон југ, во населбата сигурно бил неопходен ефикасен систем за спроведување на отпадните води.

Heraclea Lynkestis

Ефикасното изнесување на вишокот од атмосферска вода и вода донесена со аквадукт, како и на водата контаминирана од различни човечки активности било еден од предусловите за високо ниво на квалитет на живот. Заради поголемата количина на вода, логично е да претпоставиме дека одводниот систем имал поголем капацитет на спроводливост од водоводниот, но, останува прашањето за неговата разгранетост.

Атмосферската вода од гледалиштето на театарот се одведувала преку три канали вдлабени во камените блокови врз ортостатот околу орхестрата. Одводнување на самата орхестра било решено само со благ кон исток, без употреба на канали. Во источниот дел постоел канал (0,55 x 0,37 m) чијашто функција била токму одведување на атмосферската вода во правец кон југоисток³³⁵⁷. Масивна шахта (1,69 x 1,56 m, и отвор во средината со димензии 0,55 x 0,55 m) била констатирана во просторијата до североисточниот параскенион³³⁵⁸. Со оглед на нивото на коешто се наоѓал овој канал, сметаме дека оваа интерпретација е дискутабилна. Имено, овој канал веројатно е истиот којшто поминувал пред југозападниот параскенион, во делот на југозападниот премин кон неа скршнувал два пати и продолжувал накај шахтата, паралелно позади северозападната фасада од скената. Овој канал бил изграден од камења и малтер, и идентично како и другите одводни канали бил поширок и покриен со камени плочи.

³³⁵⁷ Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis* - ТЕАТАР. 34.

³³⁵⁸ Јанакиевски, *Антички театри*. 96. Шахтата се наоѓа на пониско ниво и јужно од каналот, заради што е дискутабилна нејзината хронологија и можеби и самата намена.

Одводниот систем во *Heraclea Lynkestis* може да се следи во делот јужно од фонтаната североисточно од театарот. Несомнено е дека вишокот вода од фонтаната била спроведена под уличките помеѓу правоаголната просторија од раноримската градба и портикот од една страна и периметралните ѕидови од термата и комплексите Голема базилика и Мала базилика од друга страна (Фот. 902). Овој канал бил изграден од камења и малтер, покриен бил со неправилни плочести камења и имал поголем капацитет за спроведување на вода³³⁵⁹. Истражувачите овој канал го третираше како водовод кој со вода ги снабдувал жителите на источната населба којашто со изградбата на новиот бедем останала *extra muros*³³⁶⁰. Дополнително, со градежните зафати врз портикот, со два зида била преградена и адаптирана во просторија дел улицата под којашто поминувал овој канал. Според истражувачите одводот требало да се бара на пониско ниво и покрај рабовите од улицата³³⁶¹. Дури и да се толкува како водовод до термата, горната граница од нејзиното функционирање е дискутабилна. Дополнително, иако најверојатно како последица на секундарни интервенции може да се очекуваат отстапувања, особено во делот на покривачите, сметаме дека водоводните канали биле потесни и поплитки³³⁶², и дека при нивната изведба биле употребувани тули, вклучително и за покривање. Шахтите или таложниците од овие канали биле правоаголни и исто така изведени од тули.

Во тој контекст дискутабилна е и намената на каналот покриен со плочести камења, а којшто поминувал под нивото на газење од портикот пред гимназионот (План 117, Фот. 746, Фот.

³³⁵⁹ Со идентичен став бил и К. Петров, и покрај тоа што за времето на пишување на трудот, истражувањето на водоводната и одводната мрежа во *Heraclea Lynkestis* било на самите почетоци. Тој споменува и траги од хидростатен малтер врз овој канал (Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 297-298), идентично како и каналот којшто поминувал преку театарот (Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis* - ТЕАТАР. 73). Каналот покрај Мала базилика бил широк 0,50 m, додека точната длабочина заради наноси не била утврдена. Со сигурност бил длабок најмалку 0,80 m. Димензиите се само уште еден аргумент дека станува збор за одводен, а не за водоводен канал како што сметаат некои истражувачи. Како аргумент треба да се искористи и прашањето, кон кој потрошувач „носел вода“ овој канал, ако се земе во предвид дека поминува на околу 17 m од бедемот, и дури и да се прифати постоење на простарно предградие покрај Сива Вода. На крај, посебно за водоводниот систем е намалување на обемот на хидрофорите како се оди кон периферија. Спротивно, одводните системи на периферијата се со најголем капацитет за спроведување на вода. И покрај тоа истражувачи и во поново време го третираше овој канал како водоводен (Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 392). Каналот којшто поминувал преку театарот, бил поширок и подлабок од водоводните канали констатирани југоисточно од скената (широки околу 0,20-0,25 m). По димензиите тој бил близок со претходно споменатиот канал со намена како одвод, но треба да се има во предвид дека најверојатно од него со вода се напојувала фонтаната.

³³⁶⁰ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 390. Сепак, како врз основа на датирањето на предградието, така и заради нивото на коешто се протегал каналот ова е тешко возможна претпоставка. Љ. Џидрова е со став различен од истражувачите на ова предградие и смета дека тоа било изградено и егзистирало во текот на 6 век.

³³⁶¹ Џидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на *Heraclea Lyncestis*.” 392.

³³⁶² Од каналите пред театарскиот плоштад, југоисточниот и поблизок до базиликата бил со димензии 0,18 x 0,26 m, а северозападниот 0,20 x 0,22 m.

747). Плочести камења биле употребени, веројатно при обнова, за покривање на дел од каналот северозападно од Голема базилика (Фот. 979). Овој канал имал иста линија на протегање и веројатно од шахтата североисточно од портикот продолжувал да носи вода во правец кон североисток. Како дополнителен аргумент во контекст на претпоставката дека најверојатно бил водоводен иако изграден од камења и покриен со плочи, е и цевката од тубуси којашто најверојатно се одделува од него во западниот дел од портикот, и лачно свртувал во правец кон Градска вила. Иако не се пронајдени никакви информации, во линија со главниот премин кон гимназионот, а во правец кон југоситок се одделувал канал којшто најверојатно бил користен за одводнување во западниот дел од истражената населба.

Со истражувањето под мозаикот во југозападната просторија од комплексот Мала базилика биле евидентирани три сидови од раноримскиот период и една шахта (План 43). Од правоаголниот отвор на дното од шахтата излегувал канал од камења, варов малтер и малтерна облога од внатрешната страна. Неговата намена била да ја изнесува водата кон југоисток, надвор од бедемот³³⁶³. Каналот одозгора бил затворен со плочи од шкрилец. Според М. Чанак-Медиќ шахтата и каналот биле во функција на собирање и одведување на вишокот атмосферска вода од раноримскиот комплекс во овој дел од населбата. Кон североисток од шахтата бил пронајден друг канал со дно изработено од тули со големи димензии и завиени рабови. Овој канал се протегал во насока север-југ, со свртување спрема исток³³⁶⁴.

Покрај постоењето на главна одводна мрежа, споредни или независни системи за одводнување биле констатирани на неколку локации. Едниот канал со дно од градежна керамика со свиени рабови (тегули) веројатно е истиот споменат во делот за водоводниот систем. Имено, тој поминувајќи покрај сиданите столпци од апсидата поминувал под тремот североисточно покрај базиликата, од кадешто веројатно преку каналот со насока северозапад-југоисток лоциран во просторијата помеѓу бедемот и просторијата со мозаик во рамки од комплексот Мала Базилика, водата ја изнесувал надвор од бедемот. Според И. Николајевиќ водоводната и одводната инфраструктура припаѓале на постарата градба со портик или на анекс од термата којшто се протегал на тој простор, со фијала во центарот на базенот³³⁶⁵. Непосредно покрај базенот во правец кон југоисток биле лоцирани резервоар и шахта (План 40)³³⁶⁶. Врз кружниот отвор на резервоарот

³³⁶³ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 42, 59.

³³⁶⁴ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 42.

³³⁶⁵ Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 229, 230.

³³⁶⁶ Чанак - Медиќ, "Ансамбл на Базиликата „А“." 36-37, 45, 56.

и преку плочите од нејзиниот поклопец бил откриен помлад слој од малтер, којшто претставувал подлога за поставувањето на подот од мермерни плочи³³⁶⁷. Од шахтата преку канал којшто поминувал под југоисточниот ѕид од просторијата водата била изнесувана надвор. Од базенот во втората просторија од комплексот Мала базилика излегувала оловна цевка со идентичен дијаметар како таа што носела вода до него. Одводната оловна цевка водела до шахта, од каде преку широк тубус лоциран на дното од шахтата водата се преливала во резервоар со форма на пресечен конус. Резервоарот бил покриен со мелница со дијаметар од 0,74 m, одозгора затворена со малтерот употребен како подлога за поплочувањето со мермерни плочи³³⁶⁸. Водата акумулирана во резервоарот истекувала надвор спроведена низ бедемот преку цевка од тубуси, а поставена релативно високо над дното од резервоарот³³⁶⁹. Според претпоставената реконструкција за комплексот изработена од М. Чанак-Медиќ, во одводот била спроведувана дури и атмосферската вода од покривите³³⁷⁰. Системот за одведување на вишокот од вода во овој најнизок дел од населбата морал да функционира беспрекорно, се со цел избегнување на несакани поплави за коишто и тоа како бил предиспониран со оглед на позицијата. Во тој контекст мора да се имаат во предвид и повеќето изливници евидентирани во надворешното лице од Внатрешен јужен бедем.

За опасностите од поплави и од нарушување на конструктивната цврстина на градбите како последица на еродирање на терен со голем наклон сведочат констатираните примарни и секундарни градежни зафати преземени во рамките на т.н. Микростанбена целина врз театарот. Дополнителен проблем веројатно претставувала и растреситата подлога од еродирани рушевини врз којашто биле изградени дел од градбите. Заради тоа, дел од преземените дополнителни градежни зафати, наместа исклучително нелогични на прв поглед, биле токму со цел да се обезбеди заштита од поплавување и рушење. Во рамките на оваа целина основно средство за одведување на вишокот вода биле улиците. Заради тоа уште при проектирањето на градбите веројатно се имале во предвид дел од потенцијалните проблеми. Оваа констатација е очигледна доколку се набљудуваат повеќето евидентирани дополнителни градежни интервенции. Дел од нив предвидувале изградба на сидови и препреки заради одведување на водата подалеку од праговите. Дополнително, преку изградба на,

³³⁶⁷ Николајевиќ, “Ранохришћанске крстионице.” 229; Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” план I, II, IV.

³³⁶⁸ Иако немаме дополнителни информации и документација од ситуацијата, слично решение било изведено и во каналот покрај северозападен бедем во *Bargala*.

³³⁶⁹ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 36-37, 38, 45. Иако помалку зачудува комплексноста на ова решение, сепак можеме само да претпоставуваме дали целта била заштита од инсекти или мали животни.

³³⁷⁰ Чанак - Медиќ, “Ансамбл на Базиликата „А“.” 60.

на прв поглед нелогично поставени сидови врз достапни слободни површини, се имало за цел да се постигне насочување и забавување на токот на атмосферската вода (План 89). Помошните сидови честопати биле или со помала ширина или со плиток темел. Во тој контекст веројатно треба да се интерперетираат и сидовите подигнати во највисокиот дел, над градбите од комплексот, во линија со надворешниот циркуларен периметрален сид од театарот. Самата ширина од 1,60 m во сегмент од еден од сидовите, е одличен индикатор за потребите и ситуацијата во којашто се наоѓале жителите од станбениот комплекс.

Како посебен феномен кој може да се стави во контекст на заштита на североисточниот сид од Градба 7, биле шест камења – мелници, констатирани покрај североисточната уличка, потпрени врз просторија 7B (Фот. 904).

Stobi

Како и секоја населба и *Stobi* во периодот пред доведувањето на дополнителни количества на вода преку аквадукт, имала систем за одведување на водата. Како наједноставно решение секогаш се наметнувало канализирањето на водата по површините од улиците. Но проблеми би настанале во моментот кога би профункционирал првиот аквадукт. Заради тоа сметаме дека до пуштањето во употреба на првиот аквадукт, сигурно бил решен и одводниот систем којшто требало да го изнесе надвор вишокот вода и водата којашто веќе била употребена и контаминирана на некој начин. Во продолжение ќе го проследиме протегањето на одводни канали следејќи го падот на теренот, а не нивната хронологијата. Со оглед на истраженоста на населбата, анализата ќе го следи падот од северозапад кон југ и југоисток, т.е., накај текот од Црна Река. Несомнено е дека одводната мрежа завршувала во Црна Река. И покрај постоењето на канали со поголем капацитет, досега не била откриена клоака.

Иако според досегашните истражувања на просторот северозападно од *Via Sacra* не беа констатирани водоводни канали, може слободно да се каже дека во тој дел од населбата постоела релативно развиена одводна мрежа. Како примарен елемент на одводната мрежа биле нивоата на газење, поточно падот на улиците, потоа биле вертикално поставените камени плочи или блокови пред премините и на критични места, а како трет елемент била изградбата на платформи и подсиди на местата изложени на ризик од поплава или разградување како последица од ерозија. На некои места за таа цел биле користени и секундарно реупотребени камени блокови (архитектонски елементи, надгробни плочи и слично), (Фот. 1019). Дополнително, спроведувани биле и канали

чишто сидови биле изработени од вертикално поставени плочести камења или ситни камчиња и фрагменти градежна керамика. Во секој случај како покривачи биле употребени камени плочи. Констатиран беше и случај на канал изведен со обратно поставени имбрекси, одозгора покриен со фрагменти од тули и плочести камења (Фот. 1020). Ваков канал беше констатиран во просторија 8 од т.н. Куќа со триклиниум. Насекаде протегањето на каналите било подложно на гравитацискиот пад на водата.

Овој одводен систем со сигурност бил во функција до времето кога улиците биле во функција. Со оглед на тоа што дел од улиците во тој дел од населбата бил преграден и адаптиран како простории, веројатно треба да се очекува излегување од употреба на каналите под нив и пренасочување на атмосферските води по улиците. Еден таков пример беше констатиран на тесната уличка помеѓу полукружен плоштад и Куќа со триклиниум (Фот. 828). Веројатно ова е случај на такво затворање на постар канал од вертикално поставени плочести камења.

На некои места се констатирани хоризонтални отвори во сидовите и фрагменти од тубуси низ рушевините од сидови од плитар (Фот. 1021). Сметаме дека во двата случаи овие елементи биле во функција на канализирање на атмосферската вода³³⁷¹.

Не е јасно дали атмосферската вода од овој дел на населбата била одведувана кон Porta Heraclea, дали била собирана во некој резервоар, или пак била канализирана кон канал со поголем капацитет. Еден канал бил констатиран под Via Sacra³³⁷², и/или под јужниот портик пред предминот кон големата Епископска базилика³³⁷³. Од Via Sacra одводот продолжувал во правец кон Via Principalis Superior, каде што каналот се протегал покрај јужниот раб од улицата и бил покриен со плочести камења³³⁷⁴. Нивото на улицата имало пад од северозападниот кон југоисточниот раб, т.е. кон каналот. На некои места после Via Sacra во каналите имало отвори за собирање на водата. Во овој дел улицата не била заградена со тротоар, а и калдрмата била полошо

³³⁷¹ Слична пракса била констатирана и во *Heraclea Lynkestis*, во еден од сидовите од комплексот простории северозападно од театарот. Во *Porphyreon* во *Phoenixe* протегањето на системот за одведување на водата слично како и секаде, бил спроведен по линиите на протегање на улиците. Таму биле откриени и вертикално поставени тубуси за брзо одведување на дождовната вода од рамните кровови на куќите директно во одводниот систем. Таму, со подигањето на Базилика била пресечена една од постарите одводни линија (Tomasz Waliszewski и Mariusz Gwiazda, "Preliminary Report on the 2010 Excavation Season at Jiyeh (Porphyreon)," *Polish Archaeology in the Mediterranean* 22 (2013), 324, 325-326, 331, 332).

³³⁷² Petrović, "U Stobima danas." 474.

³³⁷³ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 159.

³³⁷⁴ Мано-Зиси, "Ископавања у Стобима 1933 и 1934." 159; Мано-Зиси, "Стоби 1970-1971." 202.

сочувана отколку во останатиот дел. Притоа не се споменува постоење на шахти и/или таложници, еден од основните неопходни елементи за одржување на каналите.

Во продолжението од *Via Pricipalis Superior*, на претходно споменатиот одводен канал се приклучувала одводна линија од *Domus Fullonica*. Еден канал беше констатиран од аутопсија во западниот агол од просторијата северозападно од просторијата со подно греење (Фот. 316). Врз основа на техничката документација констатирани се два канали коишто од север и од запад преку северозападниот коридор се протегале накај дворот. Веројатно истиот канал којшто доаѓал од запад се протегал низ дворот покрај југозападниот стилобат, од кадешто под југоисточните простории излегувал на *Via Principalis Superior* (План 60). Врз поплочувањето од дворот биле констатирани канали со форма на корита, одозгора затворени со плочести камења. Во нив биле пронајдени школки, а биле во контекст со една платформа заградена со сидови³³⁷⁵. Иако градбата била истражувана уште одамна и во неколку наврати, бунарот лоциран во западната четвртина од перистилот бил откриен во поново време (Фот. 306, Фот. 307). Во доцноримскиот период бил засипан³³⁷⁶. Од северозападен правец, до него било спроведено мало каналче изведено од мали плочести камења. И покрај изнесената претпоставка дека во него биле депонирани отпадни води и фекалии, во отсуство на издржани аргументи, а притоа поаѓајќи од практично и рационално резонирање, сметаме дека служел за собирање на атмосферска вода.

Еден од поголемите потрошувачи на вода во *Stobi* се наоѓале токму во инсулата Теодосијанска палата – Палата на Партениј. Сидана канализација била констатирана на просторот југоисточно од влезниот коридор, тој којшто од југозапад водел кон перистилот³³⁷⁷. Дополнително, во рамките од Теодосијанска палата во просторијата позади базенот била идентификувана латрина. Може само да претпоставиме дека одржувањето на латрината било изведувано преку канализирање на одводот од базените. Според Б. Несторовиќ и К. Петров, една одводна цевка со насока север-југ ја собирала целата водата од базените и од другите простории, и најверојатно се вливала во одводен канал со поголем капацитет под *Via Principalis Inferior*³³⁷⁸. Во тој контекст треба да се спомене дека помеѓу двете страни од североисточниот премин кон дворот, од аутопсија е констатирана линија од плочести камења. Веројатно станува збор за пропаднат канал којшто водел кон *Via Principalis Inferior*. На северзападната страна покрај сидот со кој бил дефиниран премин е

³³⁷⁵ Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934.” 163.

³³⁷⁶ Герасимовска, *Антички куќи*. 100.

³³⁷⁷ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 112.

³³⁷⁸ Несторовиќ, “Ископавања у Стобима.” 114; Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 272.

констатирана шахта. Сепак, југоисточната улица не била единствената дестинација на одводот од палатата. Вишокот вода од базените била одведувана и во правец кон североисток, под мозаикот во североисточниот коридор. Во таа насока водел и одводот од латрината. Тој канал бил одлично затворен со тули залиени со малтер. R. Kolarik споменува дека мозаикот во североисточниот дел од северозападниот коридор покрај работ бил пресечен од канал³³⁷⁹.

Одводниот канал по Via Axia се протегал покрај североисточниот раб од Палата на Перистерија (Фот. 368). И покрај тоа што внатре во градбата се констатирани повеќе помали одводни канали, не е јасна линијата/линиите на одведување на водата надвор од градбата. Она што е сигурно е постоењето на поголема шахта во источниот агол од перистилот (Фот. 395). Според Д. Герасимовска одводот од фонтаната во трпезаријата и од балнеумот се собирале во шахта сместена под спојот помеѓу североисточниот и југоисточниот коридор околу перистилот³³⁸⁰. Со оглед на дебелината на цевките коишто воделе до таа шахта, сметаме дека тоа се елементи на водоводот, а не на одводот. Еден канал којшто вртејќи во лак се вливал во каналот под Via Axia, бил во функција да изнесува вода од поплочувањето во двор 20.

Иако не располагаме со техничка или фото документација за каналот под Via Principalis Inferior, двата канали со поголем капацитет најверојатно се спојувале во делот на раскрсницата помеѓу Via Principalis Inferior и Via Axia. Со оглед на тоа што не располагаме со информации за нивото на газење на Via Principalis Inferior, врз основа на нивоата на праговите од градбите кон североисток од раскрсницата, може да се заклучи дека каналот под Via Axia бил најниската линија во одведувањето на водата во правец од северозапад кон југоисток. Ј. Петровиќ споменал дека пред чешмата постоела солидно изведен одводен систем³³⁸¹. Дополнително, нашиот став е дека поставувањето на латрини од двете страни покрај Via Axia, во Палата на Полихарм и Голема бања било направено наменски, пред сè, заради постојаниот проток на вода.

Во исто време кога Палата на Полихарм била одделена од Централна базилика, во југозападниот коридор покрај перистилот бил поставен канал. При поставувањето на каналот мозаикот бил пресечен³³⁸².

При истражувањата на Централна базилика било констатирано протегањето на два или три канали (План 29, Фот. 116). Еден канал бил пронајден под подот, покрај преминот кон најмалата

³³⁷⁹ Kolarik, "The Floor Mosaics of Stobi." 212, сл. 439-440.

³³⁸⁰ Герасимовска, *Антички куќи*. 74.

³³⁸¹ Petrović, "U Stobima danas." 483.

³³⁸² Петровић, "Стоби 1932." 176; Petrović, "U Stobima danas." 502.

правоаголна просторија во југозападниот дел од Централна базилика³³⁸³. Друг канал бил констатиран под прагот помеѓу југозападниот коридор и поголемата правоаголна просторија покрај него. Каналот бил констатиран покрај остатоци од квалитетно изградени сидови на длабочина од околу половина метар под нивото од прагот³³⁸⁴. Друг канал поминувал под прагот од главниот премин кон улица Via Principalis Inferior и благо се извивал во правец кон северозападниот сид од атриумот. Притоа не е јасно дали бил поврзан со другиот канал констатиран во средината од атриумот. Тој благо скршнувал кон североисток до североисточниот сид од базиликата и пред него повторно скршнувал и се протегал во правец кон југоисток покрај сидот. На спојот помеѓу југоисточниот и североисточниот коридор веројатно се вливал во шахта којашто се наоѓала пред скалите. Паралелно покрај североисточниот сид од базиликата исто така бил откриен канал. Тој бил продолжение на одводна шахта до којашто водата доаѓала од под североисточниот сид покрај кој и се протегал. Не е јасен односот помеѓу двете шахти. Под улицата Via Erigon којашто се протегала помеѓу Цивилна базилика и Централната базилика биле констатирани два канали³³⁸⁵. Не е јасно дали претходно споменатиот канал бил еден од нив.

Уште еден канал бил пронајден под северозападниот дел од Цивилна Базилика. Каналот имал насока север-југ и бил во контекст со подот од малтер во рамките од Градба С под базиликата³³⁸⁶.

Северна базилика била најдалечната досега откриена градба до којашто стигнувала водоводната мрежа во *Stobi*. За одведување на водата од чешмата изградена покрај северозападниот сид од градбата било посветено големо внимание. Подоцна се појавила и потреба за одведување и на водата од крстилницата. Одводниот систем откриен во рамки на градбата се протегал од чешмата кон преминот помеѓу нартексот и северниот кораб, притоа поминувајќи под преминот помеѓу ексонартексот и нартексот. Од северозападниот премин кон северниот кораб, одводниот канал продолжувал под подот по целата негова должина (План 23, План 24, Фот. 47, Фот. 49)³³⁸⁷. Секундарно одводот бил обновен преку изградба на друг и повисоко поставен канал. Новиот канал во целост ја следел линијата на протегање од постариот канал во северниот кораб³³⁸⁸.

³³⁸³ Петровић, “Ископавање у Стобима.” 82.

³³⁸⁴ Петровић, “Ископавање у Стобима.” 82.

³³⁸⁵ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 291-292.

³³⁸⁶ Mano-Zissi, “Stratigraphic Problems.” 195-196.

³³⁸⁷ Косо, “О симболичном значењу.” 53.

³³⁸⁸ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 70. Двата канали имале иста должина и ширина и висина (13,10 x 0,15 m). Повисокиот канал бил широк 0,20 m, и за 0,05 m бил потесен од понискиот канал. Изградени биле во иста техника од

Друг канал бил констатиран североисточно и паралелно покрај северниот анекс. Овој канал водел до правоаголниот простор лоциран северно до крстилницата³³⁸⁹. Во југозападниот дел од просторијата со мозаик, пред преминот кон нартексот, во мозаикот постоел отвор којшто најверојатно водел до одводен канал.

Во југоисточниот дел од населбата биле констатирани два одводни канали и една градба чијашто намена можеби била поврзана со одводниот систем. Двата канали биле со релативно голем капацитет, што е апсолутно очекувано ако се има во предвид дека на околу 60-70 m се наоѓала Црна Река.

Во делот кадешто предмет на анализа беше Градба со арки беа изнесени и аргументирани неколку претпоставки. Меѓу нив беше и дека истовремено или кратко после затворањето на премините од централниот коридор кон латерално поставените простории со апсиди, низ коридорот во насока северозапад-југоисток бил спроведен канал (Фот. 648, Фот. 649, Фот. 650). Изграден бил од камења и варов малтер и плочести камења употребени како покривач. Каналот не поминувал по средината од коридорот, туку се протегал косо, благо скршнувајќи од насоката на коридорот. Во откриената должина од каналот биле констатирани две скршнувања, едно северозападно пред коридорот, некаде под скалите од градбата со непозната намена и уште една југоисточно од коридорот, над северозападниот ѕид од градбата со нејасна намена³³⁹⁰. Навистина интригира масивноста на градежниот зафат за овој канал да се подигне врз здрава подлога, и да се спроведе до „цистерната“. Во потпорниот ѕид за каналот се забележува една хоризонтална линија во зидањето. Друг за нас тешко објаснив момент е тоа што на местото кадешто влегувал во рамките од салата со арки, горното ниво на сочуваност драстично паѓа до нивото на круништето од „цистерната“, (Фот. 649, Фот. 656). Од една страна размислуваме во насока на секундарно разградување, но проблем е постоењето на покривни плочи. За дел од нив е очигледно дека се наредени после неговото празнење при истражувањето. Од друга страна, тешко одржлива и речиси невозможна е и претпоставката дека позади југоисточното, сега срушено лице, имал драстичен пад на висината на дното, за повторно да продолжи на пониско ниво. Каналот завршувал слепо некаде

камења и малтер. Дната им биле поплочени со тули, а покривните плочи коинцидирале со двете нивоа на под во северниот кораб од базиликата.

³³⁸⁹ Коцо и др., “Извештај за ископувањата.” 71.

³³⁹⁰ Оваа градба и покрај сета контрадикторност, работно ќе ја именуваме како цистерна. Единствено разумно решение на коешто може да помислиме, доколку воопшто и била во контекст со каналот во некоја постара фаза, е дека служела за акумулирање на атмосферска вода.

кај средината од „цистерната“. Единствено еден отвор во дното може да се поврзи со некоја, за нас непозната практична функција, и тука генерално завршуваат сите за нас достапни информации. Несомнено е дека без соодветна документација од самите истражувања е невозможно понатамошно било какво интерпретирање.

Што се однесува до цистерната, веќе беше истакнато дека каналот влегува и се протега некаде до нејзината средина. Врз основа на овој однос, најрано можно датирање за каналот била изградбата на „цистерната“, доколку воопшто нивната намена и била поврзана. Тука може да се спомене и еден многу несигурен аргумент по нивната потенцијална хронолошка разлика, а тоа е разликата во патината на лицата од сидовите. Дополнително, во североисточното повисоко сочувано лице од „цистерната“ бил сочуван оригиналниот изглед, од кој се гледа дека фугите помеѓу камењата биле внимателно затворени и потенцирани со квалитетен бел малтер (Фот. 1022). Нешто што не е констатирано кај сидот којшто го носел каналот. Каналот може да се следи некаде до средината од цистерната, т.е. до една масивна правоаголна плоча (Фот. 650, Фот. 652). Не е јасна ситуацијата кон североисток, а дискутабилно е и свртувањето кон југозапад (Фот. 1023). Евидентирана е и вериткална линија во сидаријата на југоисточната страна, линија којашто можеби одговарала на неговото протегање кон југоисток. Во „цистерната“ биле констатирани внимателно, во нивоа редени камења, масивно заливани со вар. Највисоко, на нивото на круништето од сочуваните сидови, било изведено поплочување со големи масивни правоаголни плочи. Во горниот дел фасадите од „цистерната“ биле изведени во техника на дерсување. Врз малтерот биле дополнително изведени хорионтални и вертикални врежувања (Фот. 1022). Не е јасно дали темните нијанси на камењата биле резултат на висока температура. Во југоисточниот и југозападниот дел овие нивоа од камења и малтер најверојатно биле секундарно отстранети. Истражувањата застанале на едно ниво, можеби исто како и останатите само сочуваниот на целата површина, и до една структура со правоаголна форма (Фот. 1024). Како и да е, тука завршуваат информации коишто во оваа фаза можевме да ги констатираме и во врска со „цистерната“. Функцијата на правоаголната градба останува непозната, ниту пак се познати причините за нејзиното масивно полнење. Останува уште еден детал кој беше забележан на дел од достапаната фото документација. Во линија со каналот и внатре во цистерната се забележува жолтеникава земја, налик на речен нанос (Фот. 674). Во останатиот дел се забележува темна кафеава земја, во којашто веројатно биле вкопани гробовите. Ваквата ситуација би можела да се интерпретира како вкопување поврзано со демонтажа на каналот, после што дошло до насипување на жолтеникавата земја (песок?). Сепак,

со оглед на тоа што разградувањето на „цистерната“ и вадењето на „полнежот“ во неа коинцидира со темната кафеава земја, најверојатно таа е помлад депозит на тој простор. Во контекст на хронологијата на разградувањето на цистерната и веројатно на каналот, *terminus ante quem* е користењето на просторот како некропола во текот на втората половина од 4 век³³⁹¹. Со ваквата интерпретација, изградбата и користењето на „цистерната“ каналот се уште помлади човечки активности на просторот, особено ако се има во предвид дека бил потребен и период за нивно девастирање.

Другиот канал се протегал во насока југозапад-североисток северозападно од Градба со арки, пред скалите од градбата со непозната функција (Фот. 648, Фот. 914). Изграден бил од камења и варов малтер, а како покривач биле употребени масивни камени плочи. За негово покривање била употребена и една база од скултура во стоечка состојба. Не располагаме со егзактни информации во кој правец ја спроведувал водата. Со оглед на тоа што се наоѓа на висина над првото скалило од градбата со непозната намена лоцирана југоисточно од него, веројатно бил помлад од неа³³⁹².

На одводниот систем во јужниот дел од градот, од северозапад му се приклучувал еден канал со релативно поголем капацитет. Водата собрана во шахта лоцирана во средината од орхестрата, преку каналот (ширина 1,15 m и 0,69 m висина) била одведувана кон југоисток, кон средината од скената и под светилиштето на Немеза. Оттаму не е јасно неговото протегање³³⁹³. Каналот бил покриен со плочи со дебелина од 0,18 m. Изграден бил од кршени камења и малтер. Површината од внатрешниот канал била особено внимателно обработена. Со цел да се избегне негово оштетување под тежината од скената, помеѓу каналот и нејзините ѕидови имало слој земја од 0,15 m. При истражувањето во него бил констатиран слој од жолтеникава земја, и друг слој од пепел, јаглен и кал над тој слој.

Според некои истражувачи одводниот систем го достигнал својот полн капацитет и развој во почетокот од 4 век. Нашиот став е дека тоа можело да се случи најрано во првата половина од 5 век.

³³⁹¹ Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II*. 44.

³³⁹² Како сосема релативна хронолошка идентификација би ја споменале само златната монета искована од Маркијан (450–457) пронајдена врз една од скалите (Шурбаноска и Јакимовски, *Forum Romanum II*. 44).

³³⁹³ Б. Сариа на околу 45,00 m кон југоисток, накај Црна Река, открил еден канал кој го поврзува со тој кај театарот (Сариа, “Позориште у Стобима.” 15).

Независно од одводниот систем во бранетиот периметар од населбата, добро развиен одводен систем бил спроведен и под југозападниот субурбиум. Тој бил во функција на градбите од 5-6 век. И тој го следел терасестиот пад на теренот кон Црна Река. На одредено растојание на линиите од каналите со плочести камења биле изведувани шахти без поплочување на дната³³⁹⁴. На овој систем се приклучувале и каналите констатирани околу Базилика Extra Muros (Фот. 238).

Scupi

Со истражувањата на градот *Scupi* било констатирано протегањето на три одводни канали од примарната одводна мрежа. Овие канали биле со поголем капацитет и на нив од страните на инсулите се приклучувале канали од секундарната одводна мрежа. Овие и веројатно други канали коишто се протегале под улиците ја изнесувале атмосферската и искористената вода од градбите во правец кон реката Вардар.

Еден од каналите од примарната одводна мрежа бил констатиран под поплочувањето во југоисточната половина од улицата *cardo (maximus?)*, со којшто имал иста насока на протегање. Највисоката точка на североисток кадешто бил откриен овој канал се наоѓала под раскрсницата помеѓу *cardo (maximus?)* и *decumanus maximus* (План 110). Тука, под раскрсницата во него се вливал друг канал којшто се протегал под нивото на газење на *decumanus maximus*³³⁹⁵. Оваа т.н. клоака со димензии од 0,70 m ширина и 1,60 m длабочина имала голем капацитет за одведување на вода. Дното од каналот било од ситни камења и чакал, а сидовите (широки по 0,40 m) биле изградени од кршени камења и малтер³³⁹⁶. Немаме информација за тоа како каналот бил решен во горниот дел. На ниво на поплочувањето од улицата, над каналот плочите биле поставувани напречно (Фот. 926)³³⁹⁷.

Првите податоци за одводниот систем во *Scupi* биле добиени во далечната 1967 год., со ископувањето во дворот од Домот за стари лица. Притоа бил констатиран канал покриен со големи камени плочи (Фот. 1025). Во 1971 при ископ од страна на претпријатието „Водовод“, покрај патот за с. Бардовци бил пресен плочник и дел од претходно откриениот канал³³⁹⁸. Каналот со ширина од 0,80 m и длабочина 1,40 m поминувал под улица *cardo*, оддалечена до 20 m во правец кон

³³⁹⁴ Ивановски, “Стоби, Западна некропола.” 35

³³⁹⁵ Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 207.

³³⁹⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 154.

³³⁹⁷ Идентични решенија на одводот се документирани во *Nicopolis ad Istrum*, *Oescus* и *Philippopolis* (Теofil Иванов, “Градоустройство през римската и ксноантичната епоха в Българија,” *Археология* IX, кн. 4 [1967], 16).

³³⁹⁸ Кораќевиќ, “Состојба на археолошките ископувања.” 153-154.

северозапад од Базилика I³³⁹⁹. Овој одводен канал ги спроведувал отпадните води кон југ (веројатно југозапад)³⁴⁰⁰. Сидовите му биле изградени од тули и малтер, а таванот му бил решен како свод (Црт. 59). И тој како и останатите канали на нивото на газење од улиците бил покриен со напречно наредени камени плочи. Широкото датирање во 2-3 в. било направено врз основа на техниката на градење и користените градежни материјали³⁴⁰¹.

Бројот на канали од секундарната одводна мрежа бил далеку поголем. Каналот I којшто се протегал на 1,10 m паралелно со северозападниот ѕид од Базилика II бил ѕидан од тули и малтер. Имал малтерна облога, а дното му било од хидростатен малтер. Слични или можеби идентични канали биле констатирани на повеќе места под тротоарите, непосредно покрај преградите со коишто тие биле одделени од улиците. Заради тоа сметаме дека овој канал имал функција на одвод. Сепак, ваквата констатација ја проблематизира свиената оловна цевка којашто излегувала од каналот, или поминувала под овој канал (Фот. 920). Веројатно истиот канал продолжувал во правец кон југозапад. Констатиран бил пред поплочувањето со тули од сеуште неистражена градба (Фот. 1026).

Врз основа на техничката и фото документација, канал со насока северозапад-југоисток бил лоциран јужно од јужниот ѕид од јужниот кораб и северозападно од крстилницата на Базилика II (Фот. 182). Без поконкретни информации за висината на којашто се наоѓал и за неговиот пад, не би навлегувале во негова интерпретација. Според Д. Кораќевиќ функцијата на овој канал била поврзана со термалниот дел од вилата³⁴⁰². Канал бил документиран и во северозападниот дел од јужен кораб (План 38). Од надвор покрај северниот ѕид од северниот кораб биле констатирани косо поставени тули и тегули. Нивната функција според Д. Кораќевиќ била дренажна, т.е., одведување на атмосферска вода и заштита на темелите (Црт. 20)³⁴⁰³.

Друг ѕидан канал бил констатиран на северозападната страна на улицата *cardo (maximus?)* во сегментот североисточно од раскрсницата со *cardo maximus* (Фот. 1027). Изграден бил од цели и фрагментирани тули со мали димензии, веројатно поврзани со варов или хидростатен малтер. И дното му било поплочено со тули, а покриен бил со плочести камења врз коишто бил насипан еден

³³⁹⁹ Оваа улица беше спомената при анализата на системот за комуникација, се протегала паралелно со *cardo (maximus?)* до просторот северозападно од Градба со апсида.

³⁴⁰⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 20.

³⁴⁰¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 156.

³⁴⁰² Гарашанин и Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981.” 88.

³⁴⁰³ Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 38; Гарашанин и Корачевиќ, “Базиликата II.” 34; Кораќевиќ, *Скупи*. 128.

слој од ситни камења. Поминувал северозападно покрај коритата врз улицата. Во него во правец од северозапад се вливала цевка изградена од тубуси, а врз него била потпрена оловна цевка, најверојатно со водоводна функција.

Канали коишто припаѓале на секундарната одводна мрежа биле констатирани и на просторот од улицата и тротоарите југозападно од раскрсницата помеѓу *cardo (maximus?)* и *decumanus maximus*. Се претегале од градбите северозападно и југоисточно од улицата, до главниот одводен канал под нејзината југоисточна половина. Најстари меѓу нив биле два пониско поставени канали со насока северозапад-југоисток, а коишто поминувале напречно под топлиот дел од доцноримската бања. Висински се наоѓале на ниво еднакво со подовите на градбите од најстариот римски културен хоризонт во *Scupi* (План 164, Фот. 1028)³⁴⁰⁴. Североисточниот од нив, на просторот северозападно од топлиот дел од бањата бил отворен во должина од 3,50 m (според техничката документација 4,50 m). Во иста линија бил констатиран и југоисточно од топлиот дел од бањата, од каде поминувајќи под тротоарот, под еден помлад канал, под северзападниот граничник од улицата и под самата улица, се вливал директно во главниот одводен канал под улицата. Страничните сидови со ширина од 0,40 m биле изградени од кршени камења, залиени со варов малтер во повисокиот дел. Дното му било поплочено со тули, а фрагменти биле употребени за покривање. Во делот констатитран под тротоарот како покривач биле употребени три плочести камења. Секундарно во линија на неговото протегање биле изградени сиданите потпорни столбови за преградата помеѓу калдариумот и лакониумот во топлиот дел од доцноримската бања. Со темењето на сидовите и хипокаустот во топлиот дел од бањата тој бил оштетен и отстранет во целост. Вториот од постарите канали на просторот се наоѓал на растојание од 4,00 m во правец кон југозапад од првиот³⁴⁰⁵. Овој канал којшто бил изграден во иста техника со претходниот бил отворен во должина од 0,60 m. И овој канал како и првиот бил пресечен од југоисточниот сид од хореумот и од сидовите на доцноримската бања. Потребата од два одводни канали упатувале на постоење на постара градба/и северозападно од хореумот чијашто функција налагала одведување на поголемо количество на вода³⁴⁰⁶.

Еден одводен канал бил констатиран под југозападниот крај од источниот преграден сид од кадата (базенот) во аподитериумот од доцноримската терма. Каналот со ширина 0,15 m од под

³⁴⁰⁴ Кораќевиќ, *Скупи*. 51.

³⁴⁰⁵ Публикуваните димензии и тие измерени на планови се разликуваат.

³⁴⁰⁶ Кораќевиќ, *Скупи*. 51-53, 156.

кадата продолжувал во правец кон исток, кадешто под тротоарот се делел на два крака (План 120)³⁴⁰⁷.

Едната линија била спроведена директно до главниот одводен канал под југоисточната половина од улицата *cardo*³⁴⁰⁸. Другата линија се одделувала ортогонално во правец кон југозапад и во должина од 16,00 m се протегала непосредно покрај северозападниот раб од граничникот помеѓу улицата и тротоарот (План 110, План. 117, Фот. 929, Фот. 1029). Северозападната страна од каналот била изведена од правилно редени тули со големи димензии поврзани со малтер. Од страната на улицата како ивица бил искористен граничникот. Дното било поплочено со тули. Каналот немал малтерна облога, а ширината му била „колку една тула“. Дополнително, Д. Кораќевиќ споменува странично поставени правоаголни отвори, коишто ги интерпретирала како дополнителни приклучоци за одведување на отпадната вода од објектите³⁴⁰⁹. Каналот повторно скршнувал ортогонално, но овојпат во правец кон југоисток т.е. кон главниот одводен канал во којшто директно се вливал после 5,00 m³⁴¹⁰. Притоа во овој последен дел бил констатиран наклон на дното од 0,44 m на скршувањето покрај тротоарот до 0,80 m кај спојот со главниот одводен канал. После скршувањето двата странични зида му биле изградени од тули и малтер.

Откриен бил уште еден канал којшто изнесувал вода од градба лоцирана во инсулата југоисточно од *cardo (maximus?)*, (Фот. 1030). И тој како и претходниот се протегал под тротоарот, но не скршнувал, туку задржувајќи го правецот се вливал директно во главниот одводен канал. Каналот од југоисточната страна на улицата (0,27 m ширина и 0,48 m длабочина) бил изграден од камења, поретко употребени фрагменти од тули поврзани со малтер. Дното му било поплочено со тули, а тули биле употребени и за негово покривање. Од внатрешната страна бил целосно покриен со малтерна облога³⁴¹¹.

Од надворешната страна на скената покрај југозападната фасада бил спроведен одводен канал. Тој најверојатно се протегал покрај работ од некој *decumanus*. Изграден бил од пет реда тули и покриен со тули (0,40 x 0,28 x 0,05 m). Внатрешната ширина му била 0,25 m, а длабочината 0,40 - 0,50 m), (Фот. 615)³⁴¹². Од горната страна бил залиен со слој малтер со дебелина од околу 0,03 m.

³⁴⁰⁷ Кораќевиќ, *Скупи*. 105.

³⁴⁰⁸ Била лоцирана на 1 m во правец на североисток од постариот оштетен канал (Кораќевиќ, *Скупи*. 155).

³⁴⁰⁹ Кораќевиќ, “Археолошките истражувања во Скупи во 1982.” 160-161.

³⁴¹⁰ Кораќевиќ, *Скупи*. 105.

³⁴¹¹ Кораќевиќ, *Скупи*. 156.

³⁴¹² Јованова, “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - топографија.” 210.

Според истражувачите бил изграден заедно со скената, а останало нејасно од каде и кон каде (во пошироки рамки) ја одведувал водата. Каналот бил благо закосен во правец од северозапад кон југоисток, кон кадешто и носел вода³⁴¹³. Уште еден канал бил констатиран уште при првите истражувања³⁴¹⁴. Сепак, и покрај тоа што се споменува дека во почетниот дел сидовите му биле од пет реда тули, во останатиот дел Н. Вулиќ споменал „жлебени“ камени блокови. Дополнително, вториот канал бил широк 0,15-0,20 m, а длабок 0,32 m.

Североисточно и паралелно со североисточниот сид од атриумот на Базилика III од аутопсија е констатиран канал со нејасна намена и непозната хронологија (Фот. 197, Фот. 205). Врз југозападната просторија паралелно со југозападниот сид од црквата бил откриен канал покриен со плочести камења кој можел да се следи до улицата *cardo*. На тој простор била констатирана и мала правоаголна просторија изградена од камења, фрагменти градежна керамика со различна дебелина и посен варов малтер. Иако намената не е јасна, тоа што од неа излегувал претходно споменатиот канал наведува на интерпретација како таложник (шахта), (Фот. 206, Фот. 207). Со оглед на лошиот квалитет на изградба, овие инфраструктурни елементи најверојатно биле во функција на одводниот систем. Иако во отсуство на поконкретни податоци е тешко да се анализира, стратиграфски но и според техниката на градење може да се каже дека се најрано истовремени со базиликата³⁴¹⁵.

Одводни канали биле констатирани и во коридорот од раноримската терма, но и во сидовите од „ходникот“ помеѓу аподитериумот и централната просторија³⁴¹⁶. Еден веројатно помлад канал бил спроведен преку премините во североисточниот дел од југоисточната просторија од аподитериумот (Фот. 676). Не располагаме со поконкретни податоци за него, дури и за да би претпоставиле дека се влива во продолжени од главниот одводен канал под *decumanus maximus*.

Со истражувањата во рамки на сектор Југоисточен бедем, во северозападниот дел од новоткриената улица *cardo* бил констатиран еден одводен канал од тули (План 65)³⁴¹⁷.

³⁴¹³ Јакимовски и др., “Римски театар.” 53, заб. 59.

³⁴¹⁴ Vulić, “Rimsko pozorište kod Skoplja.” 41.

³⁴¹⁵ Голема благодарност на кустос советник д-р Марина Ончевска Тодоровска за отстапената фото документација и за споделените информации.

³⁴¹⁶ Ончевска Тодоровска, “Новиот голем термален објект.” 331. Иако не можеме да ја посочиме точната локација на ходникот, сепак нејасно е од каде тие канали изнесувале вода.

³⁴¹⁷ Јованова и Ончевска Тодоровска, *СКУПИ*. 66.

Bargala

Во *Bargala* покрај водоводната, се следи и систем на одводна мрежа за одведување на нечистата и атмосферската вода. Тука логично, пред сè, треба да се имаат во предвид местата каде што постоела побарувачка и потрошувачка на вода. Тоа се, пред сè, термалниот комплекс, фонтаната покрај цистерната и баптистериумот на големата базилика. Така, откриени биле три одводни линии.

Првата одводна линија откриена под *Via Intervalum* покрај северозападен бедем, го собирала поголемиот дел од водата во термалниот комплекс и преку посебен канал под бедемот употребената вода ја носела надвор од населбата (Фот. 946, Фот. 1031). Од малата бања доаѓал еден канал, а од големата три (од фригидариумот, тепидариумот и од калдариум). Собиерна шахта (1,20 x 1,40 x 1,05 m) била поставена под улицата во линија со југозападниот ѕид на просторијата (економскиот дел) североисточно од големата апсидална сала. Во неа се вливал и канал којшто водел од северозапад (Фот. 1032)³⁴¹⁸. Шахтата била ѕидана во *opus incertum*, со речни камења и варов малтер со поплочено дно. Покриена била со кружна камена плоча, перфорирана на средината, а на северозападната страна имала преливник од којшто вишокот вода излегувал и течел по улицата. Каналот којшто излегувал од шахтата бил широк 0,20 – 0,25 m, со длабочина од 0,85 – 1,00 m. Изграден бил исто како и шахтата, а бил покриен со два, наместа до три реда од камени плочи и варов малтер³⁴¹⁹.

Вториот одводен канал водел по средината на епископиумот, а бил изграден идентично како и првиот. Водел од под коридорот помеѓу цистерната и големата апсидална сала, а примал вода и од каналот од преливникот на цистерната и од споредниот канал кој носел вода од фонтаната со камено корито југозападно од цистерната (Фот. 1015, Фот. 1016, Фот. 1017). Овој канал поминувал под плоштадот и под т.н. периметрални ѕидови на епископиумот излегувал на главната улица (План 124, Фот. 816). И оваа како и првата одводна линија имала собирна шахта со изливник за вишокот на вода лоцирана пред североисточниот периметрален ѕид на епископиумот. Веројатно во овој канал се вливала и водата од полукружната када во калдариумот³⁴²⁰.

³⁴¹⁸ Како хипотеза, можеби е продолжение на каналот којшто поминува пред преработувачкиот комплекс покрај североисточен бедем. Сепак, можно е тој канал да се вливал во втората одводна линија.

³⁴¹⁹ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 67.

³⁴²⁰ Нацев, *Доцноантичкиот град*. 67-68, 103.

Третата одводна линија изнесувала вода од баптистериумот, преку западниот дел на презвитериумот, под подот на малата црква кон улицата (План 34, План 35)³⁴²¹.

Системот за одвод во северниот дел од населбата бил решен уште пред подигањето на епископиумот³⁴²².

Големо Градиште, с. Коњух

За населбата на лок Големо Градиште не располагаме со информации за системот за одведување на водата. Со оглед на висината на ридот, северната тераса несомнено имала потреба од ефикасен систем за спроведување на вишокот и на искористената вода. Како крајна дестинација на одводниот систем од населелбата на Северна тераса несомнено биле водите од Крива Река.

³⁴²¹ Aleksova и Mango, "Bargala." 270; Aleksova, "BARGALA - Archaeological Excavations." 96; Алексова, *Епископијата на Брегалница*. 46; Нацев, *Доцноантичкиот град*. 68, 77, 79; Нацев, *Ранохристијанска архитектура*. 145, 151, 152, заб. 151.

³⁴²² Нацев, *Доцноантичкиот град*. 66, 138.

6. Дискусија и завршни согледувања

Иако предметот на истражување и истражувачкиот проблем во овој труд се релативно обемна материја во така зацртаните рамки, во дел од поглавјата тие се разгледувани во уште пошироки балкански и источно медитерански рамки. Целта воопшто не беше да се дојде до информации коишто би се користеле за пополнување на потенцијалниот недостиг од информации за проблеми подвртани со истражувачкиот предмет, туку, врз основа на релевантни извори на информации да се осознае општествената организација и комплексните процеси на општествена интеракција во пошироки рамки. Општествена организација и процеси од коишто населбите предмет на ова истражување биле неразделен дел. Овој приод и консултирањето на обемен фонд на стручни и научни трудови недвосмислено придонесе и кон изградување на високо ниво на критичка опсервација на достапната граѓа непосредно поврзана со предметот и проблемите на истражувањето. Соодветна улога во тој процес имаше и теренското искуство на истражувачот, во значителна мера изградено преку истражувањата во *Stobi*. Како последица, наместо генерализирање преку изнесените заклучоци и неаргументирано потврдување (приклонување) кон одредени хипотези, онаму каде што беше достигнат индивидуалниот лимит на спознанија и поимање врз основа на достапните информации, беше потенцирана потребата од дополнителни и проблематски поставени истражувања во рамките на самите населби. Една од причините за таков приод беше фактот што интензитетот на влијание на одредени фактори и обемот на процеси коишто биле засегнати од нив биле различни во различни делови од империјата.

Несомнено е дека потврдените глобални климатски промени, поплавите, епидемијата на чума, земјотресите, воените фактори (агресивноста на соседните племенски или државни организации), демографските (однесувањето на локалното и егзогеното население, неговата социјална и политичка организација и животни услови во коишто живее, неговата структура, занимањето, бројност, половата и старосна структура, степенот на мобилност), црковните и политичките превирања, политичките притисоци (партии и претенденти за трон и функции), економијата (ресурси, економика, производство и преработка - централизирано/децентрализирано, трговија, размена – натурална или стоковно-парична), безбедноста, сите во различен степен влијаеле врз различни сфери од животот во одредени населби. Тука треба да се имаат во предвид и потенцијалните побуни и прогони, глад, поплави, сурови зими или лета, грабежи, пожари, наезди

од инсекти или глодари, болести кај животните и други. Во еден комплексен контекст на природни и општествени фактори како потенцијални клучни причини за негативниот развој на настаните во текот на 6 в., несомнено треба да се имаат во предвид и потенцијалните узурпации и бунтови, погрешни проценки за дистрибуција на вооружените сили, пад на земјоделската продуктивност, неурамнотеженост помеѓу производителите и непродуктивните дејности, регресија во економијата, отсуство на иновација во сферите на производството – особено во земјоделието, високата стапка на смртност и несоодветната стапка на раѓање, корупција и административни злоупотреби, отсуството на активен патриотизам, како и ниската куповна моќ на поголемиот дел од населението. Како што истакнува А. Dunn, во периодот помеѓу 4 в. и првата половина на 7 в. се случува долгорочна деурбанизација во културен и економски аспект³⁴²³.

Што се однесува до обемот на последици од епидемијата на бубонска чума, недостигот на директно распространети докази за чумата и последиците во потесни региони е проблем што заслужува особено внимание. Од населбите предмет на интерес во овој труд, потенцијални манифестации биле пронајдени единствено со истражувањата на *Stobi*. Евидентираниите индикации за напуштена населба може да биле последица на неколку различни фактори³⁴²⁴. Но, во прилог на епидемијата, треба се спомене масовната и веројатно повеќекратно реупотребувана фамилијарна ранохристијанска гробница откриена на западната некропола³⁴²⁵. Меѓу останатите гробни форми биле споменати и обични јами, без присуство на конструкција, во коишто се среќавале по две-три, па дури и повеќе од десет индивидуи. Сепак, не постојат доволно силни аргументи за поврзување на овие групни погребувања исклучиво со епидемија³⁴²⁶, опасност, меѓучовечки конфликт или некоја друга природна непогода³⁴²⁷.

³⁴²³ Dunn, “The Transition from Polis to Kastron.” 79.

³⁴²⁴ Депопулацијата во рамки на една населба не треба секогаш да се поврзува со смрт. Имено, во располагаме со информации за депопулација на Котор во 1430 година како последица на евакуација - бегане на економски помоќните граѓани заради ризикот од разболување од чума (Валентина Живковиќ, “Котор - модел касносредњеveковног града,” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Даница Поповиќ и Смиља Марјановиќ-Душаниќ (Београд: Сlio, 2004), 108-109).

³⁴²⁵ Пронајдени биле вкупно педесет и седум според пол и возраст различни покојници. Само единаесет од нив биле сместени во „ковчег“ – гроб од тип циста, додека сите останати биле нафрлани без некој ред, пракса којашто истражувачите ја интерпретирале како последица на меѓурелигиски судир. Гробницата со најмногу покојници била изградена до средината на 4 век (Ивановски, “Стоби, Западна Некропола.” 34; Snively, “Salvage Excavations.” 25, сл. 15). Масовни погребувања датирани во доцната антика, меѓу коишто имало и голем број на деца биле констатирани покрај бедемот во северниот дел на тврдината во месноста Дебој (Кузман, “Охрид - Lychnidon.” 260).

³⁴²⁶ Во тој контекст треба да се споменат неколкуте купови од вар измешани со човечки коски, веројатно датирани во 4 век (Snively, “Salvage Excavations.” 25).

³⁴²⁷ Еден епиграфски споменик од *Naissus*, во кој била спомената смртта на неколку роднински поврзани луѓе во краток временски период, во есента 545, бил исто така потенцијален индикатор за ширењето на болеста во внатрешноста на

Теоретски, последиците од влијанието на различните фактори може да се класифицираат во неколку групи: *индивидуални*, преку смртта на единката; демографски, преку пад на бројот на население и промена на структурата на населението од аспект на полот, возраста и занимањето; *економски*, преку намалувањето на работната сила која особено ги погодувала силно развиените економии што, дополнително се одразувало преку пад во трговските односи; *политички*, преку релативен раст на моќта на претходно маргинални популации во општеството и депортација или миграција на население заради демографски пад во одредени области; *социјални*, преку нарушување и промени во погребните обичаи и распаѓање на постојните општествени односи; *религиозни*, преку теолошка интерпретација и барање на заштита со примена на магиски дејства³⁴²⁸.

Постоењето и степенот на влијание на некои од овие фактори во целокупниот општествено-историски контекст и амбиент, во современата наука е под притисок на сериозна критика и затоа треба особено внимателно да се земаат во предвид нивните манифестации во одредени региони. Во контекст на населбите предмет на ова истражување, и ефектите од земјотресите се еден од факторите коишто честопати биле преинтерпретирани. Затоа се неопходни дополнителни продлабочени истражувања во прилог на расветлување на одредени прашања и процеси во потесни географски рамки и во самите населби. Овој приод е неопходен бидејќи во отсуство на егзактни научни податоци и релативно различниот степен на истраженост, квантитетот и квалитетот на информациите забележани во пишаните извори многу варира во однос на одредени региони и населби, а неретко и самата интерпретација на резултатите од тие истражувања била заведена од достапните пишани податоци³⁴²⁹. Имено, процеси констатирани во еден регион или населба едноставно не постојат во други, пред сè, заради тоа што бројот на факторите и интензитетот со којшто влијаеле на тие процеси бил различен. Уште повеќе што различни фактори на различни места можеле да стимулираат исти процеси. Дури и сличните или идентични процеси идентификувани на различни места честопати имаат различна хронологија. Притоа се забележува дека одредени сличности и разлики помеѓу регионите главно се детерминирани од природните

Балканот (Никола Вулић, *Наш (Naissus)*, *Споменик Српска академија наука LXXVII* [Београд, 1934], 47-48, бр. 38; John Robert Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3 B: A. D. 527 - 641 (Kâladji - Zudius)* [Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992], 1320).

³⁴²⁸ Soltysiak, "The Plague Pandemic." 346, 355. Кога е во прашање однесувањето, т.е. интерното поместување на населението внатре во населбите, на ова место треба да се има во предвид и изведената претпоставка дека после т.н. Црна Смрт (чума) во 14 в., преживеаното сиромашно население коешто претходно не поседувало земја или чии живеалишта биле уништени, се населувало во испразнетите живеалишта и останати јавни градби.

³⁴²⁹ Dunn, "Continuity and Change." 566-567, 580.

карактеристики. Иако некои промени може да се следат и на ниво на административни единици, и границите на самите единици на управување честопати биле детерминирани од природата. Заради тоа нашиот став е дека градењето на одржливи универзални модели на широки региони е невозможно и секоја една населба треба да се третира како посебен организам, а инфраструктурните системи, секој квартал (маало) и секоја градба треба да се третираат како „биолошки“ системи и органи на тој организам.

Затоа, релативно свесни за комплексноста на минатото, наместо недостатоците во нашите спознанија за населбите предмет на истражувањето да ги пополнуваме со примена на принцип на аналогија, прашањата ги оставаме отворени. И ќе останат такви се до публикувањето на нови резултати и до реализирањето на идни проблематски поставени теренски истражувања или до нови истражувања во создадените архиви и документација. Сметаме дека во процесот на заклучување е исклучително важно да се препознае лимитот на спознанието до кое може да се дојде во истражувачкиот процес, а којшто произлегува од користената методологија и квантитетот и квалитетот на информации поврзани со предметот на истражувањето. Факт е дека секоја градба нуди лимитиран фонд на информации прибрани во процесот на истражување. Заради утврдување на потесни хронолошки рамки врз основа на археолошките податоци како и заради утврдување на функцијата на одредени простории од градбите за време на нивното напуштање, неопходна е и контекстуална анализа на движниот археолошки материјал. Тоа може да се направи единствено преку егзактни анализи и анализа на предметите во рамки на појавите и контекстите во коишто биле откриени. Сепак, треба да се има во предвид и дека архитектурата е само едно од повеќето обележја на населбинскиот живот и оттука, само врз нејзина основа не може да се донесуваат конечни заклучоци за комплексните процеси на човечката интеракција во минатото.

Проблеми при истражувањето

Заради соодветна објективна опсервација на квантитетот и квалитетот на презентираниите согледувања и заклучоци, сметаме дека е неопходно уште на почетокот да дадеме еден краток осврт на пречките на коишто се наиде при истражувањето. Ова особено заради тоа што преку истражувачкиот процес потфрливме да поставиме потесни хронолошки рамки за промените во населбите. Тој неуспех во дел е последица и на преценувањето на степенот на спознанија за истражувачкиот предмет и проблемите поврзани со него, спознанија базирани непосредно на резултати од археолошки истражувања, а не истражувања потесно поврзани со историјата.

Генерално, борбата за превласт во контролата над градовите и на населението во нив во текот на доцноримскиот период бил производ од интеракцијата помеѓу императорот, сенаторската социјална група и партиите, администрацијата во цивилната административна хиерархија и членовите на црковната хиерархија. Но, честопати во интерпретирањето на минатото истражувачите неретко ги забораваат, археолошки најчесто невидливите секојдневни елементарни активности, ситуации и состојби на единката, семејството и групите од луѓе обединети по разни основи. Споменатиот период се манифестираше и врз тоа кои градби биле во фокусот на истражувањата. Така, можеби и заради видливите контури во теренот, во минатото најголемо внимание им се посветувало на јавните градби, на сакралните градби и на пространите резиденцијални комплекси. Поради фактот што во втор план било ставено најбројното, но економски послабо население коешто живеело внатре во урбаните средини и надвор од нив, овој период, свесни или не, со себе го носел ризикот од создавање на „паралелни мината“.

Еден од најголемите проблеми во работата на трудот беше честото несогласување на истражувачите дури и околу релативната хронологија на градежните интервенции во градбите коишто во себе носат поголем фонд на хронолошки осетливи елементи. Процесот на спроведување на издржана и критички ориентирана анализа во случаи беше отежнат заради лимитираниот обем на публикувана техничка и фото документација, како за недвижните остатоци така и за хронолошки осетливиот движен инвентар пронајден при истражувањата. Честопати и покрај генералните стратиграфски согледувања, недостигаат детали неопходни за објективна научна опсервација на истражувачкиот предмет. Дополнителни тешкотии внесуваше, во случаи несистематско презентирање на информациите во извештаите од археолошките ископувања, како и користењето на несоодветна терминологија и употреба на нови „исковани“ термини. На некои места беше констатирана неконзистентност помеѓу публикуваната фото и техничка документација, како и во контекст на презентираниот ситуација во откриените делови од населбите..

Дополнителен проблем беа без соодветна аргументација „сервираните“ интерпретации, дури и по проблемите коишто се предмет на научен интерес во овој труд. Тие претставуваа огромен ризик за изведување на неосновани заклучоци. Дополнително, различните размислувања во контекст на датирањето на архитектонската декорација во градбите беше исклучително голем проблем, особено кога притоа биле користеин стилски и иконографски варијабилни за коишто се применува датирање по принцип на аналогии на поширок географски простор, а не конкретни

археолошки податоци³⁴³⁰. Иако не мора да се земе како правило, кога се користи системот на датирање според аналогии на декоративни архитектонски елементи, пред сè, заради големата веројатност од оштетување на мозаиците во случај на реконструкција, на став сме дека камената архитектонска декорација би требало да биде порелевантен извор на информации за времето на изградба градбите, а мозаиците за нивните обнови³⁴³¹. Уште повеќе што мозаиците можеле истовремено или последователно да се изведуваат во веќе постоечки простории, стари и по неколку десетици години. Сепак, особено во случај кога над конструктивните и декоративните елементи од камен не биле изведени аркади, може да се очекува комплетно демонирање и замена со нови елементи дури и при постоечки подови изведени во техника на мозаик.

Иако од методолошки аспект може со право да се спори во оваа дисертација применетиот приод, според којшто при анализата на градбите во дел се користеше и моменталната состојба во којашто се презентирани некои од нив, сепак, во отсуство на друга архивска документација тоа беше единствена опција. Дополнително, заради свеста и ризиците коишто ги носи таквиот приод, на овој начин добиените информации беа секогаш третирали критички и секогаш низ призма на достапната архивска и публикуваната пишана, техничка и фото документација. Како резултат на таквиот приод беа откривани и јасно потенцирани неконзистентностите во изведената

³⁴³⁰ Во контекст на мозаиците и нивната продукција, како варијабилни коишто во одреден степен влијаеле врз интерпретацијата на истражувачите може да се издвојат: хронологија на подигање на другите елементи од една градба, коишто апсолутно не мора да коинцидираат со поставувањето на мозаиците; ерудицијата на локалното свештенство; историските случувања, регионален и поширок државен општествен контекст и крајно индивидуални и релативно објективни параметри. Што се однесува пак до камената архитектонска декорација, како проблеми се јавуваат комплетна или парцијална реупотреба на архитектонските елементи, и повторно, уметничкото атеље и квалитетите на членовите на тоа атеље; иконографски и стилски карактеристики и употребен материјал, регионален и поширок општествен контекст и крајно индивидуални и релативно објективни параметри. Во прилог на последното, се поставува прашањето каде се наоѓа границата помеѓу различни изведувачи во рамки на исто атеље или различни донатори и хронолошки одделени изведби, на мозаици или декоративна пластика. Дополнително, каде е границата помеѓу она што е во пошироки рамки експеримент, неприфатена иновација или уникатни остварувања педесет или сто години пред појавата на слични манифестации, од интерпретација како тек со современите уметнички токови и каде е тука местото на уметникот којшто пркоси на генералните уметнички токови. Постојната постара скулптура секогаш имала потенцијално влијание врз новите уметнички остварувања, исто како и реупотребата на елементи со или без дообработка. Последни меѓу наведените варијабилни коишто влијаеле врз интерпретацијата од страна на истражувачите се степенот на истраженост, сочуваноста и колкав број на елементи стигнале од нас. Треба да се има во предвид дека се работи со материјал на којшто може и да му се изгуби трагата, а без притоа да биде соодветно публикуван. (Николајевиќ-Стојковиќ, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 13-15, 22, 30-31, 32, 54, 59).

³⁴³¹ Но, единствено кога постојат аргументи за наменска изработка на декоративните елементи, а не кога тие се споили. Единствени градби за коишто аргументи за наменска изработка се големата Епископска базилика во *Stobi*, крстилницата, Палата на Партениј, Епископска резиденција во *Heraclea Lynkestis*. Бројот на градби може да биде уште поголем, но, за одредени градби сеуште постојат дискусии. Потврдени се и примери како Теодосијанска палата во *Stobi* каде што само капителите биле изработени наменски, а останатите конструктивни елементи биле споили.

конзервација, а честопати беа поставувани и прашања коишто би требало да се користат како повод за идни проблематски поставени истражувања. На крај, во контекст на ова прашање треба да се има во предвид и дека во случајот со *Stobi*, каде што доколку се исклучат поновите истражувања, пред втората светска војна биле откриени можеби 70-80 % од сите градби, целосната документација во Народен Музеј Белград била неповратно изгубена за време на војната. Во комуникација со колегите од НУ Завод и Музеј Битола, значителен дел од документација и конзерваторските работи на првите откриени градби се наоѓа во Белград, Р. Србија.

Моделите на трансформација како проблем

Прилагодувањето кон новонастанати општествени услови секогаш имплицира промени во населбинското живеење. Но, манифестациите и однесувањето (одговорот) на локалното население кон новонастанатите ситуации се разликувале и според регионот и според интензитетот и според хронологијата на одвивање³⁴³². И покрај обидите, невозможно е да се постават само неколку единствени универзални модели на трансформација и постепено или нагло замирање на доцноримските населби. Постојат само различни елементи и настани коишто на различни места, во релативно различно време, во различна мера влијаеле на промените и предизвикувале различен одговор од локалното население. Сметаме дека како последица постоеле не воедначени манифестации и крајни ефекти. Од овие причини треба особено внимателно да се пристапува кон дефинирањето на просторот на којшто е применлив еден „модел“. Моделите треба повеќе да се гледаат само како рамки во кои ќе биде сместен индивидуалниот развој на секоја поединечна населба. Во голем број случаи интерпретациите од истражувачите биле базирани на сознанијата на историската наука, а притоа се развиле и исклучително песимистички модели на промени. Еден од проблемите со интерпретацијата на резултатите лежи и во отсуството на критичко толкување на достапните информации. Моделите базирани на историски извори градени и надградувани во текот на неколку десетици години се тешко надминлив проблем, особено во контекст на хронологијата на градбите и населбите во целина. Нашиот став не е комплетно да се отфрлат историските извори, туку една од целите на археолошките истражувањата да биде проверка на информациите во нив, а не потврдување на тие информации и калибрирање на археолошката интерпретација спрема нив. Некои истражувачи резултатите од нивните истражувања ги вклопувале во моделите изградени на сознанијата за далеку поистражени населби. Само како

³⁴³² Максимовиќ, “Северни Илирик.” 48; Snively, “The Fates of Balkan Cities.” 40-42.

пример, археолошките истражувања во одредени региони, особено Јужен и Централен Балкан, Мала Азија и Левант покажале други тенденции, со различни манифестации во градовите и во руралните средини. Според некои истражувачи таквата ситуација се должела на раскилот на органската поврзаност помеѓу овие два темели на доцноримското општеството, како резултат на што дошло до асиметричен развој.

Архитектонското наследство од раноримскиот период

Заради што е можно поцелосно следење на предметот на истражување, направен е краток осврт на архитектонското и инфраструктурното наследство од раноримскиот период. Ова е и во прилог на претходно искажаниот став дека секоја населба треба да се третира како жив организам, организам кој меѓу другото се раѓа, старее и неопходно умира. Заради тоа, секое вештачко одвојување на постариот од помладиот дел во процесот на истражување е неприродно и може да има сериозни импликации во процесот на заклучување. Римските градови на територијата на Р. Македонија, најинтензивниот урбан развој го забележале од почетокот на 2 в. и особено во период на владеењето на императорот Хадријан (117-138). Оваа теза е поткрепена со повеќето, и од аспект на технологија, и од аспект на обем, квалитет и естетски и уметнички вредности, дотогаш невидени на овој простор архитектонски и инфраструктурни зафати. Забележаните изведби со висок квалитет на полето на архитектонската декорација датирани во 1 в., покажуваат дека регионот во којшто се наоѓаат населбите предмет на ова истражување, поконкретно *Lychnidus* и *Stobi*, во тој поглед воопшто не застанувале зад истовремените населби на Балканот. Но, мора да се истакне дека тие остатоци од декоративните елементи, според досегашните истражувања се исклучително ретки, и неопходни се далеку посериозен број на податоци за реална евалуација на состојбата со архитектурата во 1 век.

Во раноримскиот период, доминантен носител на сите позитивни вредности во архитектурата и инфраструктурата била самата држава, пред сè, заради потребата од полесна контрола на ресурсите и на населението во новоосвоените територии. Самиот *Roma* е основниот репер за она што значи високо цивилизациско рамниште. Градовите лоцирани на Ориентот биле контратежа на „новините“ коишто проникнувале со ширењето и стабилизирањето на римската култура. Раноримскиот период бил време кога во континенталниот дел од Балканот од темел биле

подигнати урбани средини. Веќе во 3 в., а некаде можеби дури и од последната четвртина од 2 в. почнале и првите бавни процеси на дегенерација на муниципалната самоуправа³⁴³³.

Во раноримскиот период во Македонија се забележани најинтензивните класични римски манифестации во архитектурата³⁴³⁴. Тие главно се појавиле како последица на изградбата на нови урбани средини. Класичниот римски град во периодот пред и самиот да поприми источно медитерански и хеленски елементи не фатил подлабоки корени во источните провинции³⁴³⁵. Една од главните причини била силната врска со Истокот којашто постоела долго во периодот пред римските освојувања. Забележаното интензивирање на градежните активности на територијата на Македонија во првите два века од новата ера, се случува во услови на *Pax Romana* и сестран прогрес во Римската Империја. Прогресот бил постигнат преку подигањето на градови и нивното поврзување со квалитетна патна инфраструктура. Сиромашните остатоци од објекти датирани во 1 в., со себе ги носеле сите карактеристики и целиот квалитет на римското провинциско градежништво од периодот (*Stobi*: *Domus Fullonica* и *Casa Romana*, Градба D под Цивилна базилика, истиот хоризонт веројатно продолжувал и под Централна базилика, дел од раноримска куќа во близина на Голема бања; *Scupi*: сидови под Цивилна базилика (Базилика I); *Heraclea Lynkestis*: дел од станбен објект под театарската сцена; *Lychnidus*: дел од палатен комплекс со бања).

Најинтензивниот урбан развој римските градови во Македонија го забележале од почетокот на 2 в. и особено во период на владеењето на императорот Хадријан (117-138), (во *Stobi*: Градба со арки, храм на Изида; Синагогата со резиденцијалниот комплекс попознат како Палата на Полихарм; градба кај железничка пруга; во *Scupi*: раноримската бања, римски домус под југоисточен бедем, градба под *Villa Urbana*; во *Heraclea Lynkestis*: Порттик, Терма; театрите во *Stobi*, *Scupi* и *Heraclea Lynkestis*).

Прашањето за изградбата на првото камено утврдување на *Stobi* е сеуште предмет на дискусија (1-3 век). Аквадуктот бил датирани во периодот 1. век пр.н.е. – 1. век н.е., а водоводот низ градот според други истражувачи започнал да се инсталира од времето на Хадријан (117-138). Што се однесува до *Scupi*, првото камено утврдување е подигнато во втората половина од 2 в., водоводот најверојатно бил спроведен во 2 в., додека одводниот систем во 2-3 век. Со најновите истражувања

³⁴³³ Kazhdan и Cutler, "Continuity and Discontinuity." 438.

³⁴³⁴ Dafina Gerasimovska, "Between the East and the West, The Roman Urban Planning in the Republic of Macedonia," *Folia Archaeologica Balkanica* II (2012), 295.

³⁴³⁵ Gerasimovska, "Between the East and the West." 288.

на *Heraclea Lynkestis* крајот од 3 в. бил констатиран како датум за изградба на јужниот бедем. Како *terminus ante quem* за спроведувањето на аквадукт била изградбата на театарот и на термата во средината од 2 век.

Сакрална архитектура

По прашањето за тоа на кој начин и кога за прв пат христијаните станале видливи во урбаниот простор, во урбаните центри коишто се предмет на ова истражување тоа се втората половина или последните децении од 4 век. Ова е релативно доцен датум, ако се знае дека во некои средини уште во текот од 3 в. биле потврдени релативно солидно организирани христијански заедници. Тука се поставува и прашањето до кога и каде се забележуваат манифестации на нехристијанските религии? Не располагаме со никакви материјални податоци за христијаните во текот на првите три векови од новата ера. Причина за тоа може да е фактот што ова истражување беше фокусирано главно на архитектурата и инфраструктурата, а општо познато е дека најраните христијански траги се наоѓале *extra muros*, под земја, на некрополите и биле констатирани преку подвижниот археолошки материјал. Дополнителен проблем е релативно долгата егзистенција на градбите коишто се предмет на интерес, па потенцијалното користење како *domus ecclesiae* на некои резиденцијални градби останува археолошки тешко дофатливо. Анализите на епиграфските споменици и подвижните археолошки наоди можат да донесат нови сознанија и логично, спуштање на датумот на иницијалната појава на христијански манифестации во материјалните остатоци³⁴³⁶. Во контекст на религијата на населението коешто живеело надвор од ѕидовите е податокот на Игнатиј од 13 в., којшто споменал постоење на христијански населби надвор од ѕидините на *Thessalonica*, место каде што прогонетите христијани биле осудени да живеат за време на владеењето на Галериј (293-311)³⁴³⁷. Иако предградијата во населбите коишто се предмет на интерес на ова истражување биле изградени подоцна, или како во *Heraclea Lynkestis* со скратување на бранетиот периметар дел од населбата останал надвор, немаме информации за крајот од 3 в. и првата половина од 4 век. Тука секако треба да се имаат во предвид црквите лоцирани *extra muros* кај коишто не биле откриени податоци за мартиријален или гробјански карактер. Две цркви надвор

³⁴³⁶ Во контекст на интерпретацијата на епиграфските споменици треба да се има во предвид потенцијалната замена на каменот со дрво или малтерна подлога, користени како медиуми во текот на 6 век (Whittow, "Recent Research on the Late-Antique City." 134-144).

³⁴³⁷ Панов, "Солун за време на владеењето." 138.

од бедемите се пронајдени во *Stobi*, една во *Bargala*, една во *Heraclea Lynkestis* и една не сосема сигурно потврдена црква северозападно од бедемите на *Scupi*.

Во контекст на комплексноста на односите помеѓу различните религиски групи, сметаме дека не треба да се очекуваат нагли промени и прекршувања, туку поблаги и можеби хибридни манифестации од аспект на формирање и промена на религиозниот идентитет³⁴³⁸. Сметаме дека не треба да се очекуваат ниту исти „модел на христијанизација“ на населението и на урбаните средини, особено заради различниот карактер и различната хронологија на населбите. Иако недостигаат неопходните суптилни податоци за степенот и обемот на христијанизација на урбаниот простор, може да се претпостави побрза и поизразена христијанизација во градовите формирани во 4-5 в. (*Bargala* и Големо Градиште кај с. Коњух) во однос на местата каде што урбаната култура и нејзините манифестации врз урбаната средина имале подлабоки корени. Во населбите каде што црковните комплекси и катедралните храмови пред сè, не биле изградени врз постари градби со јавен карактер, дошло до поместување на она што значи јадро на урбаното живеење. Изградбата на цркви влијаела и врз одржувањето на урбаната инфраструктура во делови од населбите. Во случаите кога црквите не биле подигнати во рамките на постар јавен простор и кога не биле изградени директно врз нехристијанските јавни градби, дошло до запустање и засилена девастација на постарите градби преку рециклирање на градежните материјали. Спротивно, епископските резиденции, обично се наоѓале во најсигурниот дел во градот. Црквите ја замениле монументалната архитектура на класичниот римски град³⁴³⁹. Според Н. Saradi-Mendelović, доцноримските градови спротивно од процесите во минатото следеле процес на децентрализација т.е., од плоштадот како центар, кон повеќе парохиски цркви како центри на гравитација. Според резултатите од досегашните истражувања, со голема Епископска базилика, Централна базилика, и можеби Паликура базилика постоење на такви манифестации можеби треба да се истражува на *Stobi*.

Во одредена мера на црквите треба да се гледа и како на економски двигател и како на единствен доволно моќен фактор, којшто можел да застане на патот на градските елити. Заради

³⁴³⁸ Усвојувањето на од државата диктираната христијанската симболија за време на Константин (306-337) од страна на високите државни претставници и од војската претставува ризична база за интерпретација на тоа дали некој е христијанин или не (Rizos, “The Making of a Christian Society.” 320, 322).

³⁴³⁹ Архитектура којашто по обем и елаборација ги надминува неопходните побарувања за остварување на практичната функција за којашто градбата треба да се користи (Bruce G. Trigger, “Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour,” *World Archaeology* 22, бр. 2, Monuments and the Monumental [October 199], 119).

задоволување на потребите црквата, се стимулирало производството и трговија со ресурси. Дополнително, со оглед на контрахирањето на економијата, се чини дека црквата стимулирала зголемување на обемот на т.н. циркуларна економија во рамките на системот. Дополнително, при изградбата на храмови биле активно вклучени повеќе луѓе (работници, занаетчии, уметници), без оглед на тоа дали работеле за пари, ресурси или за доброто на црквата и заедницата. Тука треба да се споменат изведбите, донациите и/или посветите од некои лица во чест на Бог, а лоцирани во црквите. Тие опфаќале изградба на цркви и анекси, изведба на мозаици, донирање на ресурси и слично. Иако не мал дел од тие лица заради својата длабока посветеност кон бога не ги споменувале своите имиња, сочувани се имињата на епископот Евстатиј во *Stobi*, Хермија од *Bargala*, епископот Филип и најверојатно цивилното лице Перистерија во *Stobi*, ќаконисата Сосија Павла, и лицата Тома и Јован во *Lychnidus*, domestикот/ата Виника и епископот Јован (Пахомија?) во *Heraclea Lynkestis*. Сепак, непознати се деталите околу тоа од каде биле средствата, особено за поголемите градежни зафати каде што се споменувале епископи. Дали биле сопствени средства од епископите, дали биле заложби од жителите или од државата, а епископите само го надгледувале процесот или некоја друга ситуација е непознато.

Сепак, со оглед на ограничената производствена моќ на црквата, особено во прво време, долгорочното инвестирање во изградба и одржување на црковните имоти, во издржување на свештенството и во обезбедување на ресурсите неопходни за литургија, придонесувало до економско исцрпување во локални рамки. Времето потребно за тоа исцрпување зависело од моќта на заедницата да ја апсорбира потрошувачката на ресурси. Онаму каде што економијата била локално зависна, прагот се достигнувал побрзо, а секако соодветен удел во задржување на економскиот баланс имале и државната даночна политика, природните непогоди (климатски, тектонски, епидемиолошки и демографски) и степеност на изложеност на надворешна опасност. Во пошироки географски рамки тој праг бил достигнат некаде околу средината на 6 век³⁴⁴⁰.

Во контекст на изградбата на црквите во бранетиот периметар од населбите предмет на ова истражување, може слободно да се заклучи дека секогаш биле покрај главните комуникации. Тие или се наоѓале покрај раскрсница т.е. спој на главни улици (Базилика III во *Scupi*, градската базилика во *Bargala*) или покрај главна улица (Базилика II во *Scupi* и сите базилики во *Stobi*). Кога биле лоцирани на периферијата од населбите, како Епископска базилика во *Stobi* и големата

³⁴⁴⁰ Sami, "Changing Beliefs." 213-238. Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City." 393. Bowden, "Church Builders and Church Building." 65-66.

базилика во *Bargala*, во нивна близина секогаш поминувала улица којашто била поврзана со порта. Во населбите како *Heraclea Lynkestis*, *Bargala* и делумно *Stobi*, каде постоел лимитиран простор и улична мрежа којашто не одговарала со насоката од црквата, природот бил обезбедуван преку странично поставени помошни простории или коридори, или преку атриуми или дворови со неправилна форма. При изградбата на големата Базилика во *Stobi* и Голема базилика во *Bargala*, било посветено големо внимание на обезбедување на доминантната позиција на овие градби во урбаниот пејзаж.

Што се однесува до Епископската базилика во *Bargala*, може слободно да се каже дека изведувачот се потрудил да обезбеди возвишена и доминантна позиција над сите останати градби, со исклучок на бедемите. Подигањето на природот кон базиликата на релативно високо ниво и нејзиното лоцирање во близина и речиси спротивно од главната порта сериозно придонеле кон истакнувањето на позицијата на оваа градба. За изградба на оваа базилика вешто бил искористен падот на теренот од север кон југ и преку изградба на потпорни ѕидови на пониските страни и природ преку високи скали, била обезбедена доминантна позиција на градбата, лесно воочлива веднаш после влегувањето во населбата преку „главната“ порта. Сепак, избраната локација побарувала и оперативна и структурно решавање на градбата, пред сè заради падот на теренот во правец од север кон југ.

Што се однесува до големата Епископска базилика во *Stobi*, за подигање на нивото на градбата и обезбедување на доминантна позиција дури и над театарот од една страна, и после влезот од *Porta Heraclea* од друга страна, бил преземен масивен градежен зафат, којшто со исклучок на изградбата на бедемите, не можел да се спореди со ниту една друга досега позната градежна интервенција во периодот во истражуваните населби. Ако на тоа се додаде и веројатно оправданото мислење дека при изградбата (или можеби обновата) на базиликата било поместено протегането на една од главните улици во населбата, новата улица било комплетно уредена со портик од јужната и делумно од северната страна и притоа како дел од архитектонскиот комплекс бил изграден и Полукружен плоштад, се чини дека ја добиваме вистинската слика за местото на црковната организација во втората половина од 5 век. Регулацијата на процесот и контролата на урбаното уредување биле непосредно поврзано и со тоа во чии раце биле надлежностите. Не смее

да се заборави и дека северозападно од Полукружен плоштад беше констатиран еден голем отворен простор, околу којшто се наоѓал комплекс со доминантно станбена намена³⁴⁴¹.

Што се однесува до конфигурацијата на теренот, посебно внимание заслужуваат трите цркви на Плаошник, како и базиликите на Дебој. Иако мора да се истакне дека терасестиот пад од двата охридски рида кон езерото и не претставувал проблем за изградба на цркви и во пониските делови од населбата, се добива впечаток дека зарамнувањето на Плаошник било максимално експлоатирано од страна на црковната организација во *Lychnidus*. Еден е масивниот потврден комплекс околу Јужна базилика, после тоа следел комплексот на Поликонхалната црква, а последно, недоистражената Источна базилика. Во контекст на минатата намена на местото избрано за изградба на базилика, интересни прашања покренува локацијата на зарамнетиот дел на ридот Дебој. Со оглед на тоа што тој простор пред изградбата на базиликата се користел како некропола, може само да се шпекулира околу изградба на црква врз гроб од маченик или многу поверојатно подигање на базилика заради духовно прочистување на просторот којшто влегол во рамките на доцноримската населба и стопирање на било каков однос на нехристијаните кон нивните предци. Епископската базилика на лок. Големо Градиште кај с. Коњух била изградена во јадрото на северната тераса од бранетиот периметар на населбата. Од една страна била лоцирана на доволно растојание за бидат избегнати потенцијални проблеми со надоаѓање на вода од северните падини на ридот. Не располагаме со информации за комуникацијата кон неа, но се наоѓала заобиколена од неколку комплекси со станбена намена.

Поголемиот дел од истражуваните цркви имаат помало или поголемо отстапување во однос на насоката исток-запад. Доколку за определување на насоката на црквите била користена точката на изгревот на сонцето на хоризонтот³⁴⁴², ротацијата на градбите може да се објасни со времето на почеток со градежните работи. Врз основа на оваа хипотеза, колку е ротацијата поголема во правец кон југ, толку почетокот на работите бил поблиску до 21-22 декември, додека во случаите кога аголот е помал, може да се претпостави поран или подоцна почеток на работите, но не пред 23 септември или после 20 март кога сонцето на северната хемисфера изгрева точно на исток, а заоѓа на запад. Конзистентно, колку што оската од градбата отстапувала од географскиот исток во правец кон север, толку датумот на отпочување на работите бил поблиску до 21 јуни, а колку

³⁴⁴¹ Заради недоистраженост останува отворено прашањето околу улогата на „уличката со екседра“ која водела до т.н. Епископска резиденција во *Stobi* (Jacobs, “Ecclesiastical dominance and urban setting.” 279, заб. 79).

³⁴⁴² Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 138.

отстапувањето било помало толку датумот бил поблиску до 20 март или до 23 септември Иако се неопходни многу истражувања до прифаќањето на оваа претпоставка, и истите треба да бидат компаративни во контекст на која географска ширина се лоцирани градбите и степенот на отстапување. Истражувања се неопходни и во контекст на пишаните извори и на прецизно датирани градби. Отстапувањето би можело да се поврзи и со местото на изгрејсонцето на денот посветен на светецот, патрон на црквата³⁴⁴³. Сепак, нашиот став е дека на ориентацијата на градбите влијаеле повеќе практични аспекти и можности, како и желбите, амбициите и средствата од нарачателот.

Мора да се истакне дека за повеќето цркви располагаме со лимитиран фонд на информации за стратиграфијата под нив, т.е., за градбите, структурите и просторите врз коишто биле подигнати. Според резултатите од досегашните истражувања не била констатирана изградба на базилика брз остатоци од нејудаистички храм. Во населбите предмет на истражување единствен храм најверојатно посветен на ориенталните божества Изиди и Серапис беше пронајден во *Stobi*. После излегувањето од употреба на крајот од 4 в. или почетокот од 5 в. бил демонтиран до нивото од подиумот од којшто исто така недостигаат елементи. Во *Stobi* била констатирана изградба на црква, Централна базилика, директно врз остатоците од синагога. Притоа, со изградбата на базиликата најрано во средината од 5 в., покрај тоа што бил покриен целиот габарит од постариот храм, сидовите од синагогата биле демонтиран до нивоа на подови, а изведени биле интервенции со коишто се обезбедило негово „трајно“ запечатување. Во тој контекст се мисли на наливање на слој малтер во дебелина од 0,40 m во дел под подот од базиликата. Големата Епископска базилика била изградена врз старата епископска базилика, под којашто беа констатирани културни слоеви од хеленистичкиот период. Гробјанската базилика била изградена врз некропола, а мислењата за Базилика Extra Muros се поделени помеѓу некропола, римска *villa suburbana* или други живеалишта. Во Scupi, Базилика II била изградена врз градба/и со станбена намена, а Базилика III налегнала директно врз остатоците од раноримската терма. Оваа базилика со изградбата на јужниот анекс блокирала и еден *decumanus*³⁴⁴⁴. Под поликонхалната црква во *Lychnidus* била констатирана постара градба со слична но помала по димензии основа којашто црквата ја

³⁴⁴³ Snively, “The Early Christian Basilicas.” 212, заб. 48.

³⁴⁴⁴ Иако во пошироки рамки биле констатирани повеќе примери на блокирање на улици со изградба на црковни комплекси, ситуацијата со Базилика III е единствен сигурно потврден случај во истражуваните населби. Тука можеби треба да се смести и изградбата на комплексот простории северозападно и југозападно од Цивилна базилика во *Stobi*, но функционирањето на градбата како црква е непотврдено.

наследила. Постарата градба била со секуларен карактер. Големата и малата базилика во *Heraclea Lynkestis* биле изградени во централното градско јадро, врз остатоците од широк раноримски комплекс со јавен карактер. Малата базилика можеби делумно налегнала и врз дел од бањата. За Големата базилика во *Bargala* постои теза дека била изградена врз ораториум. Под Епископската базилика на Големо Градиште кај с. Коњух била констатирана постара базилика или градба со секуларен карактер.

Во контекст на одбраната, не може да се каже дека било која од истражуваните цркви била позаштитена од останатите градби во населбите. Заклучокот е сосема спротивен. Заради лоцирањето покрај главните улици природот до нив бил многу лесен. Во тој контекст можеби треба да се истакне и појавата за затворање или стеснување на премини. Оваа појава беше констатирана и кај градби со секуларен карактер. Сепак, кај сакралните градби може да се поврзи и со промените во литургијата.

Црквите, особено катедралните, до максимум ја користеле постојната инфраструктура, која честопати била обновувана и надоградувана за потребите на заедницата и на самите градби. За истакнување е и посведоченото лоцирање на базилики или нивни компартименти и анекси врз бањи и генерално врз постоечка или нова водоводна или складишна инфраструктура (водоводи, цистерни и бунари)³⁴⁴⁵. Како што истакнал J. Lassus, покрај користењето на водата во литургијата, слично како и во секуларната главно резиденцијална архитектура, собирањето на атмосферската вода било неопходно заради одржување на мозаиците. Неретко во просториите пред нартексот биле инсталирани чешми или како алтернатива, садови за вода изработени од камен. Сепак, апсолутно не треба да се отфрла можноста за водоснабдување преку резервоар или цистерна. Во некои цркви во ексонартексот или во атриумот постоеле чешми-фонтани, а во некои само голем

³⁴⁴⁵ Вакви примери се познати од *Butrint* (Bowden, "Church Builders and Church Building." 66), *Scupi* (Коракевиќ, *Скупи*.131-132, *Stobi* и можеби *Heraclea Lynkestis* (Николајевиќ, "Ранохришћанске крстионице." 229, 230). Најчесто природот до вода бил преку атриумите на црквите, како во Царичин Град (Владимир Р. Петковиќ, "Ископавање Царичина Града код Лебана," *Старинар* XII (1937), 83, сл. 3, 84, сл. 4; Ѓорѓе Мано-Зиси, "Ископавање на Царичином Граду 1949-1952 године," *Старинар* III-IV / 1952-1953 (1955), 135, 136, сл. 9, 154), во *Phillipi* (Lemerle, *Philippe et La Macédoine Orientale*. 298, заб. 4 со други примери), *Thebae* во *Thessalia* (Битракова Грозданова, *Старохристијански споменици*. 26). Во Сирија во атриумите на црквите во *Cheikh Sleiman*, *Tourmanin*, *Mchabbak*, *Oumm es-Sorab*, а можеби криптата на Банакфур била користена како цистерна. Во *Brâd* цистерната се наоѓала под северната сакристија (веројатно факоник), додека во црквата Св. Симеон во централниот октагон (Jean Lassus, *Sanctuaires Chrétiens de Syrie : Essai Sur La Genèse, La Forme et l'usage Liturgique Des Édifices Du Culte Chrétien, En Syrie, Du IIIe Siècle à La Conquête Musulmane* (Paris: P. Geuthner, 1944), 234. Во базиликата кај Студенчишта источно покрај централниот премин помеѓу дворовите секундарно бил изграден мал резервоар (Тутковски, *Ранохристијанските мозаици*. 56). За потребата од пристап до вода пред влегувањето во црквата, за симболиката и намената на атриумот во црквите види (Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 31, 44, 50, 52-53).

сад. Во тој контекст треба да се третираат и фонтаната на плоштадот пред скалите од Голема базилика во *Bargala*, чешмата-фонтана во ексонартексот од Северна базилика во *Stobi*, базенот во северозападниот дел од дворот-атриум во Централна базилика, мортарот и големиот отворен сад на *Via Sacra* и во атриумот од големата Епископска базилика во *Stobi*³⁴⁴⁶, чешмата во северозападниот дел од ексонартексот во Големата базилика во *Heraclea Lynkestis* и резервоарот под атриумот во Поликонхалната црква во *Lychnidus*. Меѓу повеќето истражувачи и Б. Алексова укажува на поврзаноста помеѓу крстилниците од една и фонтаните, нимфеоните, мавзолеите и термите³⁴⁴⁷. Поврзаноста помеѓу базиликите и термите може да се аргументира по три основи. Првата била потребата од функционален водовод за изведување на крштевањето. Втората е податокот дека после реките, прво место на коешто биле покрстувани христијаните биле јавните бањи. Наоѓањето на печка или фурна северозападно од крстилницата на епископската базилика во *Stobi* отвора и друга перспектива на потенцијалната поврзаност со бањите. Тоа е користењето на загреана вода заради крштевање во зимските месеци, колку и да е тоа дискутабилно во конкретниов случај. Дополнително, J. Wiseman предлага дека структурата била користена за печење на обреден леб. Во близина на бањи биле изградени Централна базилика во *Stobi*, Голема базилика во *Bargala*, Мала базилика во *Heraclea Lynkestis*. Под и околу поликонхалната црква во *Lychnidus* бил откриен поголем комплекс од раноримскиот период од којшто дел припаѓал на раскошна бања. Базилика II во *Scupi* била изградена врз и во непосредна близина на термален дел којшто претходно функционирал во рамките на една станбена градба. Притоа калдариумот од балнеумот бил адаптиран како крстилница. Базилика III од друга страна делумно го покривала калдариумот, но и друг сегмент од комплексот на раноримската бања.

Развојот на сакралната и цивилната станбената архитектура

Како што одминува времето, во периодот после првата половина од 5 в. во населбите предмет на истражувањето започнува да се забележува неконзистентност помеѓу секуларната и цивилната станбената архитектура³⁴⁴⁸. Додека црквите претставуваат ремек дела во коишто било имплементирано врвно познавање во технологијата на градење, кај живеалиштата се забележува

³⁴⁴⁶ Во случајот со големата Епископска базилика во *Stobi*, постоењето на мортар во атриумот, како и наоѓањето на голем отворен сад на *Via Sacra*, во непосредна близина на преминот кон базиликата, може да се третираат како дополнителни аргументи за тоа дека водоводот не стигнувал до нивото на *Via Sacra*.

³⁴⁴⁷ Алексова, “Нови истражувања на баптистериумот.” 32.

³⁴⁴⁸ Констатациите не важат за епископските резиденции.

постојано намалување на квалитетот, манифестирано преку разобличување на плановите, употреба или реупотреба на скромни по квалитет градежни материјали, со континуиран пад во техниката на зидање и честа употреба на архитектонска пластика, скулптури, релјефи и натписи. Ова може да се гледа и како на исклучителна поларизација на богатството во едно општество и вишок на приходи во рацете на неколку, малку по број општествени ентитети³⁴⁴⁹.

Дури и со чисто лаичко осврнување на резиденцијалните градби коишто егзистирале на крајот од 5 в. и во текот од 6 в., не може, а да не се констатираат дијаметрално спротивни разлики помеѓу цивилната станбена и сакралната архитектура. Таа спротивност веројатно била производ на високата поларизација во едно општество. Притоа е потенцирана општествена позиција којашто ја зазела црквата и свештенството во рамките на населбите (управа, економија, образование, градежни зафати, одржување, официјално претставништво итн). Улогата на црквата и на епископите како едни од нејзините претставници јасно се согледува и преку донесените законските акти од првата половина на 6 век. Раскошот и квалитетот во којшто биле изведени и декорирани сакралните градби од втората половина на 5 в. и првата половина на 6 в., покажува дека воопшто не било доведено во прашање познавањето на технологијата на градење и капацитетот и познавањето на градителите. Ако тука се додаде примената на врвното познавање на технологијата и методологијата на изградба на архитектура со одбранбен карактер (фортификации, масивни резервоари за вода, хидро-акумулациони брани), се доаѓа до заклучокот дека манифестациите евидентирани во цивилната станбената архитектура се најтесно поврзани со статусот и економската моќ на корисниците. Ваквите аргументи наведуваат на заклучок дека решенијата на станбените градби се резултат на тоа што оваа популација била надвор од сферата на повисоките интереси на државата, оставена на црквата и на епископот како нејзин пастир. Целокупното внимание на државата било свртено кон сакралната и делумно кон архитектурата со одбранбен карактер, кон местата каде што се применувало целото познавање и искуство наследено од римската и доцноримската архитектура³⁴⁵⁰.

Во услови на промени во организацијата на урбаниот простор, изразени преку преградување на постари градби и адаптирање како живеалишта, работилници и простори за чување на домашни животни, црквите најдолго оддолеале и ја зачувале просторната целovitost, но се чини не и конзистентност. Уште повеќе што во услови на сериозна деградација на она што

³⁴⁴⁹ Bowden, "Church Builders and Church Building." 66-67.

³⁴⁵⁰ Suić, *Antički grad*. 249.

значи организиран урбан простор, тие со својата монументалност и раскошна архитектонска декорација биле апсолутно неконзистентни со околниот пејзаж. Со тоа само уште повеќе бил потенциран ефектот врз народните маси.

Кулминација на инвестиции во христијанска сакрална архитектура

Во контекст на бројот на изградени цркви сметаме дека тврдењето на И. Микулчиќ изнесено уште 1986 год., дека периодот од владеењето на Лав (457-474) до почетокот на владеењето на Јустинијан (527-565) бил период кога биле подигнати најмногу од црквите на територијата на Р. Македонија е апсолутно прифатлива што се однесува само до црквите во населбите предмет на оваа дисертација. Сепак, дополнително би истакнале дека не мал број на претходно изградени цркви, во периодот од последната четвртина од 5 в. и првите три-четири децении од 6 в. добиле потполна архитектонска и заокружена просторна елаборација. Прашање е колку ваквата интерпретација произлегува од датирањето на градбите врз основа на историските извори, без или во сосема ограничен обем критички да се третираат последиците од потенцијалните рушења, пожари, земјотреси и слично. Или пак, станува збор за еден „природен“ процес на развој којшто токму во овој период ја добил неопходната база преку остварување на неопходни предуслови. Не треба да се исклучи и можноста вистината да е некаде на средина, т.е. незгодите и потенцијално тешките периоди на закрепнување само да придонеле во јакнењето на позицијата на црквата на секое поле, а делумните или целосни оштетувања, доколку и воопшто се случиле, да биле искористени како повод и причина за погоре искажаната интерпретација.

„Профано“ однесување во рамки на црквите и надвор од нив

Можеби зачудувачки, но бројот на цркви со потврдени активности со профан карактер не е занемарлив. Во *Stobi* во голема Епископска базилика, Базилика *Extra Muros*, Голема базилика во *Bargala* и веројатно во Северна базилика. Предмет на градежни активности со профан карактер биле и Базилика II и Базилика III во *Scupi*. Одредени активности со профан карактер биле изведувани и во Поликонхалната црква во *Lychnidus*, се сомневаме, во периодот пред комплетното рушење. И покрај бројот, не располагаме со информации за хронологијата на повеќето од овие интервенции, а некои од нив најверојатно биле изведени во текот на средниот век.

Секундарната реупотреба на скулптура и споменици со епиграфска содржина како градежен материјал и како декорација претставува посебен проблем. Иако оваа пракса веројатно

заслужува поголемо внимание, на ова место ќе биде направен само краток осврт. Единствена причина заради којашто не би навлегувале во интерпретации е незнаењето како сопствениците, но и другите луѓе ги поимале овие „предмети“ и нештата коишто ги симболизирале. Притоа ќе искористиме неколку примери коишто покажуваат дека интерпретацијата на постарата скулптура и споменици со епиграфска содржина се тешки за интерпретација и лесно може да го заведат секој истражувач, во нив да го види „она што сака“ да го види. Базенот од перистилот во Теодосијанска палата во *Stobi* бил украсен со скулптури изработени во мермер и бронза во коишто биле претставени повеќе ентитети од нејудаистичкиот религиозен систем во Империјата. Тие биле најдени „фрлени“ внатре во базенот. Во базенот од перистилот од Палата на Перистерија една раноримска надгробна стела била употребена како декорација. Во рамките на комплексот градби северозападно од *Via Sacra*, една масивна но едноставно релјефно обработена стела била употребена како праг-граничник пред преминот кон една од градбите. Врз нивоата на газење во истите тие градби, на две места беа констатирани ранохристијански надгробни плочи. Двете биле скршени на по два фрагменти. Ѓ. Мано-Зиси споменува дека епиграфските споменици вградени во *Porta Heraclea* со натписните полиња биле свртени кон напред. Притоа само би потсетиле дека уште во 357 год., за време на Јулијан (355-361-363) било забрането секако сквернавење на надгробни обележја и одземање на нивни елементи заради градење или трговија. Но, во 363 год. и покрај забраната, се отстранувале декоративни елементи од гробници заради нивна реупотреба и декорирање на трпезарии и портици³⁴⁵¹. Натписот во којшто се споменува Аврелиј Крат Птолемеј бил вграден во северниот ѕид од катихуменумот од Поликонхалната црква во *Lychnidus*. Скулпурата на Тит Флавиј Орест заедно со неколку други скулптури била употребена во темелот на еден од ѕидовите изградени врз портикот во *Heraclea Lynkestis*. Други секундарно реупотребени скулптури биле пронајдени при најстарите ископувања на портата (потерна?) од Југозападен бедем, а една скулптура пресечена на половина била употребена како праг во комплексот Градска вила. Дел од скулптура на ефеб била вградена и во градбите врз театарот. Во *Bargala* покрај североисточен бедем бил откриен саркофаг, со релјефното поле свртен кон бедемот. Овие се само неколку од многуте целосно или фрагментарно реупотребени скулптури и епиграфски споменици коишто во отсуство на информации за контекстите, нивната употреба може да ја интерпретираме како производ на човековата рационалност и практичност. Дека биле употребени како готов

³⁴⁵¹ *Codex Theodosianus* 9. 17.5 (уп. Pharr 1952).

достапен градежен материјал којшто на местото на голем број собирани, кршени или демонтирани и транспортирани камења и употреба на поголема количина на врзивно средство. Од друга страна заради монолитноста обезбедувале цврстина и стабилност на градбите. Останатите биле употребени како декоративни елементи и единствена причина заради којашто би можеле да пречат во едно христијанизирано општество е единствено доколку прикажувале или симболизирале нешта спротивни од христијанската догма. Иако голем број истражувачи многу драматично го прикажувале односот помеѓу припадниците на нехристијанските култови и верувања и христијаните, што несомнено и било реалност во некои средини, посебен феномен претставува преживувањето на некои култови, пред сè, тие на Херакле и Аполон³⁴⁵². Нивната доблест и заштита на луѓето продолжиле да се почитуваат и од страна на христијаните. Панегирици и текстуални записи со нехристијанско потекло се користеле кога некоја личност извела или финансирала градежен зафат, се изборила за привилегии или подигање на статусот на населбата, направила дело со коешто населението го избавила од невољи, или пак успешно ја координирала одбраната на населбата во случај на напад. Ова не се ниту единствените форми коишто биле користени од христијаните. Во случаи тие лица се идентификувале со нехристијанските заштитници на населбите. Творците на „литература со христијанска содржина“ се чини никогаш не престанале да ја проучуваат достапната класична литература³⁴⁵³. Истиот став за чисто рационална и практична интерпретација имаме и за сполиите – реупотребени камени елементи од постари градби. При секој обид да се суди за естетските и конструктивните квалитети на градбите во коишто биле употребени сполитите треба да се има во предвид врз лицата на некои од сидовите во коишто биле реупотребени тие елементи била изведена малтерна или некој друг вид облога. Доколку се земат во предвид скулптурите, епиграфските споменици и сполиите изработени од мермер, се чини дека тие коишто стигнале до нас „поминале“ далеку подобро од тие коишто завршиле во печките како таа пронајдена во делот на југозападниот параскенион од театарот во *Stobi*³⁴⁵⁴.

На крај, прашање е колку еден дуалистички приод на христијанство спрема нехристијански религии и култови е оправдан при третирањето на проблеми во широки географски рамки. Со

³⁴⁵² Во *Siracusa*, храмот на Аполон и Атина бил конвертиран во црква во текот на 6 век (Sami, “Changing Beliefs.” 225). Фантастичен приказ на проблемот на заеднички елементи помеѓу Хритос и Херакле и генерално помеѓу Христос и други херои види (Aune, “Heraclēs and Christ.” 3–19; Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*. 122, 139).

³⁴⁵³ Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes Toward Pagan Monuments.” 60.

³⁴⁵⁴ G. Margalha и др., “Traditional Lime Kilns - Industry or Archeology?” (Congresso “Historical Mortars (HMC 08)”, Lisboa, Portugal, 2008).

таквиот приод значително се симплифицира комплексната природа на човековото однесување. Опасноста е да се западне во идеализирање на степенот на антагонизам и конфликт, како што и самите христијани ја идеализираше жестината на нешто коешто не го виделе, туку само чуле за него. Притоа мислиме на манифестациите приредувани во амфитеатрите и во адаптираните театри. Нашиот став е дека религиозната промена не се манифестирала како промена на човечките религиозни практики и навики. На местото на стариот пантеон, дошол нов „пантеон“. Култовите кон мартирите и светците ги замениле старите богови, деновите посветени на нив станале „нови“ денови за гозби, старите светилишта ги замениле новите храмови, гозбите старите фестивали, а магичната моќ на моштите станала основа за ацилак. Некои од светците биле заштитници на градови, други се славење на ист ден со нехристијанските, се верувало во постоење на чуда итн. Исто како и старите богови и „новите“ лечеле болни, давале пород, штители патници и морепловци од незгоди³⁴⁵⁵.

Станбена архитектура

Во контекст на станбената архитектура во населбите предмет на ова истражување, најголем број на римски градби датирани во 4 в. биле откриени во *Scupi. Villa Urbana*, обновениот домус под Југоисточен бедем и уште неколку парцијално откриени градби за коишто се изнесени претпоставки дека станува збор за градби со станбена намена покажуваат на силниот урбан подем на градот главен град на доцноримска провинција. Станува збор за солидно изградени градби со простории обезбедени со подно греење. Неколките делумно истражени градби со претпоставена станбена намена во *Lychnidus* прелиминарно датирани во 4 в. не оставаат простор за изнесување на поконкретни заклучоци. Во *Heraclea Lynkestis* досега се откриени само делови од две градби со станбена функција со градежни фази датирани во 4 в., градската вила и вила „Авторемнот“. И покрај нискиот степен на истраженост покажуваат манифестации на релативно скромни резиденцијални градби. Во *Stobi* во текот на 4 в. била потврдена егзистенцијата на неколку градби, *Domus Fullonica*, Палата на Полихарм, т.н. Епископска резиденција, градбата под Цивилна базилика, како и обновата на *Casa Romana*. Сите овие градби, особено проширувањето на големата трпезарија во *Domus Fullonica* и обновата на *Casa Romana* во почетокот од 4 в., покажуваат манифестации на еден релативно солиден развој. Но користењето на југоисточната тераса како некропола во текот на последната четвртина од 4 в. сметаме дека треба да се третира како

³⁴⁵⁵ Jones, *The Later Roman Empire*. 960-964, Rizos, “The Making of a Christian Society.” 329.

последница на сериозен пад во урбана историја на градот. Иако при анализата на градбите изнесовме претпоставка за релативно подолготрајни процеси започнати после првите децении од 4 в., не треба да се исклучи и стеснување на овој период на последната третина од 4 век. проблемот со интерпретацијата е во контрадикторноста на податоците за обновата на *Casa Romana* и нејзино егзистирање до крајот од 4 в., со податоците за постоење на некропола северозападно од неа. Доколку притоа се земат во предвид информациите од R. Folk, дека градбата била најпрво делумно демонтирана, а врз нивото на обновата постоеле остатоци од речни наноси, може само да се претпостави дека тоа било последното планирано напуштање, веројатно направено во релативно исто време со изградбата на внатрешниот Источен бедем. Во *Bargala* со исклучок на епископската резиденција, за којашто сметаме дека дури и да била изградена на крајот од 4 в., од почетокот немала функција на резиденција за епископот, не располагаме со информации за други градби со станбен карактер. Она на што не смее да заборава во овој период е изградбата на југозападното предградие на *Stobi* во почетокот од 5 век. За жал, освен основни информации за доминантно станбената намена, градежните материјали и техники, градежните фази и слично, не располагаме ниту со еден генерален план на тој дел од населбата. Источниот субурбиум во *Heraclea Lynkestis* коешто можеби било и нешто постаро од предградието во *Stobi*, нема да биде дискутирано бидејќи останува нејасно дали воопшто станува збор за предградие. Она што може да се каже е дека во текот на 5 в. дошло до рецесија во животните активности на тој простор.

На крајот од 4 в. и почетокот од 5 в. во *Stobi* повторно се забележуваат исклучително позитивни манифестации во развојот од станбената архитектура. Тоа е период кога биле обновени или изградени сите палати познати во рамките на доцноримскиот град со намален периметар на бедемите. Ваквата манифестација на прогрес веројатно во дел била стимулирана од фактот што населбата добила статус на главен град на провинција, без оглед колку краток бил нејзиниот век. Во градбите бил манифестиран сиот раскош на станбеното провинциско градежништво, несомнено во врска со тој на Ориентот.

Од она што може да се констатира врз основа на истражуваните градби, тие ја наследиле т.е. биле вклопени во постарата урбана мрежа, со веројатност за зголемување на површината преку окупирање на постари улици. Во контекст на хипотетизираното зголемување на имотите од економски помоќните граѓани, може да се интерпретира порано само во домусот под Југоисточен бедем во *Scupi* и подоцна можеби во Теодосијанска палата и Палата на Перистерија во *Stobi*. Во контекст на градежните материјали може да се каже дека со исклучок на југозападниот субурбиум

во *Stobi* каде што како врзивно средство бил користен калов малтер, градбите во градовите биле градени во солидна техника со употреба на обработени камења, цели парчиња и фрагменти од градежна керамика и варов и хидростатен малтер. Сочуваните висини на сидовите од градбите во случаи не се доволни за да се задоволи висината неопходна на еден приземен спрат од градбите, заради што се поставува прашањето дали некои од градбите и просториите во нив имале сидови од бондрук конструкција со плитар. Најчесто недостигаат и информации за покривните конструкции на овие градби, а катноста била единствено врз основа на хипотези базирани на постоењето на скали во приземните простории. Во градбите од овој период е констатирано користење на сидна декорација, најчесто сликарство, поретко штука или сиден мозаик, и подна декорација, најчесто во техника на мозаик во *opus tessellatum*.

Во втората половина од 5 в. или поточно во последните децении од векот и во 6 в. се забележуваат првите градежни интервенции со профан карактер во рамките од постојните градби, но и врз јавни површини, тремови, портици, плоштади, дворови и улици. Живеалиштата во текот на втората половина од 5 в. и 6 в. во населбите предмет на истражувањето ги имале истите карактеристики со тие откриени во утврдените населби во диоцезите *Thracia* и *Dacia*³⁴⁵⁶. Со исклучоци, тие имале релативно мали димензии со ретко кога повеќе од 4-5 простории и секогаш биле густо распоредени. Во речиси сите градби со станбен карактер од претходниот период откриени во *Stobi*, *Scupi* и *Heraclea Lynkestis* се констатирани дополнителни градежни интервенции, секогаш изведени во техника со поскромен карактер во однос на претходните градби. Покрај тие, во истите населби и во населбата на лок. Големо Градиште кај с. Коњух беше констатирана изградба и на нови градби. Во сидовите од овие преградувања биле користени и фрагментирани тули, а речиси секогаш како врзивно средство бил користен каловиот малтер. Неретко биле користени и сполии, скулптури, релјефи и епиграфски споменици, како од раноримскиот период, така и од доцноримскиот период, во случаи и такви земени од градбите во коишто овие сидови биле вклопени. Според ориентацијата може да се констатира дека примарните преградувања ја следеле ориентацијата од постарите сидови. Нешто што не може да се каже за секундарните и особено не за терциерните градежни зафати, онаму каде што ги има. Новите изградени градби се разликувале од доградувањата во рамки на постарите градби, единствено по

³⁴⁵⁶ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 77.

тоа што ориентацијата им била прилагодена според падот на теренот достапен за градење, според поголемите градби во околината, како и според постојната инфраструктура од улици и бедеми.

Притоа кај помладите преградувања се забележува почеста употреба на градежна керамика и поситни камења, сидани во техника со скроман квалитет³⁴⁵⁷. Повисоките зони од сидовите биле градени во бондрук конструкција со плитар. Присуството на фрагментирана садова керамика во рушевините од сидови од земја, покажува на можност на секундарна реупотреба на материјалот или намерно користење на полнило, или пак на постоење на сидови изведени во техника на набиена земја. Покрај сидови, во градбите биле констатирани и промени во комуникациите, честопати манифестирани преку затворање на премини помеѓу простории. Сметаме дека треба да се очекуваат и затворања изведени исклучиво од плитарни тули, коишто заради трошноста на материјалот е потешко археолошки да се документираат.

Подовите честопати биле изведени во техника на набиена земја, во случаи делумно и исклучително ретко целосно поплочени со камени плочи или тули. Само во неколку случаи биле констатирани индикации за покривање на земјени подови со органски материјал. Иако не располагаме со конкретни информации, на местата каде што постоел втор кат би требало да се очекува поголема употреба на дрво од коешто биле изработени самите подови или подлогите врз коишто била нанесена глина.

Во контекст на покривите, најмногу информации имаме за градбите откриени во *Stobi*. Таму покривите честопати биле изведувани од лаконски тегули и полукружни имбрекси положувани врз конструкција од дрвени греди. Откривањето на различни мотиви врежани врз тегулите упатува на интерпретација дека дел, ако не и целата покривна градежна керамика била во секундарна употреба. Во тој контекст можеби треба да се интерпретира и една просторија откриена во делот на акрополата, а во којашто во една просторија биле откриени голем број лаконски тегули наредени косо една врз друга. Само наместа беа констатирани податоци за можно користење на органски материјал или камени плочи за покривање на градбите.

Во некои градби, особено индицирано од наодите во *Stobi*, дополнителните градежни интервенции и преградувања биле концентрирани во дел од нивниот периметар. Вакво однесување со сигурност било констатирано во Куќа со триклиниум и Палта на Перистерија. Ваквата појава може да се интерпретира и дека дури и подоцна во текот од 6 в., остатокот од она што во

³⁴⁵⁷ Во диоцезите *Thracia* и *Dacia* оваа појава била карактеристична за пограничните провинции (Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 77).

претходниот период било препознато како „градска елита“, продолжило да живее и да користи само дел од своите некогашни имоти. Од аспект на функцијата на градбите, иако фондот на движен археолошки материјал е недоволно проучен за анализа со подлабок карактер, забележлива е повеќенаменска функција, станбена, складишна, производствена, преработувачка и трговска. Откриените издлабени камени елементи дури посочуваат и на одгледување на домашни животни. Најверојатно во периодот после средината од 6 в. или поверојатно кон крајот од векот и почетокот од 7 в. се забележува комплетно отсуство на правила и норми во градежништвото. Во *Stobi* во базените во рамките на перистилите од постарите градби (можеби уште од претходно), биле депонирани архитектонски елементи и антропоморфна пластика. Дел несомнено во нив се нашол како последица на рушењето, но со оглед на позицијата во којашто биле констатирани може да се интерпретира и непосредна човечка активност. Дополнително, преку инсталација на ситчиња изградени во скромна техника била целосно компромитирана просторната организација на постарите градби. Се чини дека еклатантен пример за таквата состојба е Палата на Полихарм, Палата на Перистерија и веројатно градбите Казино и Теодосијанска палата. Не е јасно дали во овие рамки треба да се сместат и активностите со профан карактер констатирани во некои од црквите.

Генералниот заклучок е дека во текот на поголемиот дел од 6 в. и почетокот од 7 в. основни фактори коишто влијаеле на градежните решенија биле рационално и што е можно поефикасно и поефтино решавање на просторот неопходен живеење. Притоа се добива впечаток за отсуство на планирање од повисок степен и дека, пред сè, биле задоволувани личните и семејните потреби, без притоа да се води грижа за некои повисоки архитектонски одржливи концепти. Дел од секундарните и терциерните градежни зафати во архитектурата и инфраструктурата биле насочени единствено кон решавање на ситуации и проблеми во самите градби и во нивната поблиска околина. Иако користењето на калов малтер како врзивно средство воопшто не треба да се толкува како конструктивно и структурно помалку ефикасно од користењето на варов малтер, нормално доколку ѕидовите со калов малтер биле изведени квалитетно, сепак, економски поисплатливата реупотреба на камења и камени елементи со најразлична примарна намена во контекст останатите карактеристики на овие градбите, како, низок степен на организација и голема слобода во организирањето на просторот во услови на отсуство на правила, несомнено може да се поврзи со слабата економска моќ и ниска општествена положба на населението коешто ги користело овие градби. Во контекст на промените, оваа доминантно станбена архитектура била искусвена,

зависна единствено од елементарните природни, физички и практични законитости. Иако се забележува тенденција за згрижување на што е можно повеќе луѓе, со оглед на ситуацијата во *Stobi*, каде што е констатирана во голем дел напуштена населба, и градби оставени на спонтано распаѓање, се поставуваат низа прашања околу времето, времетраењето и причините за таквата ситуација³⁴⁵⁸.

Како заклучок е извлечено и дека, во *Scupi*, *Stobi*, *Heraclea Lynkestis*, *Bargala* и на Големо Градиште кај с. Коњух не се почитувале превентивните мерки предвидени со законот од 398 год. за рушење на сите градби (не јавни) коишто биле доградени за бедемите или кон други јавни градби, а со коишто се загрозувала целата околина со можност од пожар или друга опасност, или коишто биле подигнати на јавни површини (плоштади или тремови на јавни градби)³⁴⁵⁹. Според позициите на епископските резиденции во *Heraclea Lynkestis* и *Bargala* може да се констатира дека свештенството било активно вклучено во непочитувањето на државните закони.

Јавни градби

Според одредени истражувачи, урбаните промени во доцноримските населби во значителен дел биле манифестација на исчезнувањето на јавните аспекти на животот во градовите и свртување кон приватното и семејното, пред сè, како последица на масовната христијанизација. Во тој контекст гладијаторските и борбите со диви животни во театрите, јавните претстави, јавните бањи како места за социјална интеракција во класична смисла, почнале да добиваат поинакво (поприватно) уредување, а култните градби на предхристијанските божества и култови станале мајдани за градежен материјал.

Театрите излегле од употреба на почетокот од 5 в. и не подоцна од средината на векот. Истовремено или после краток период се започнало со нивно демонтирање. Најсериозни оштетувања настанале врз најголемиот, театарот во *Scupi*. После фазата на демонтирање врз нив започнале да се градат градби со секуларен карактер. Не постојат аргументи за користење на театрите за друга намена пред и во фазите на нивно демонтирање. Иако на ниво на многу слаба и можеби неодржлива хипотеза, со оглед на сочувваните остатоци од сликарство врз ортостатите

³⁴⁵⁸ Треба да се спомене и дека делот од населбата откриен северозападно од *Via Sacra* има мноштво заеднички елементи со градбите лоцирани во субурбиумот, барем со она малку што знаеме за нив. Никаде на друго место во рамките од населбата, дури ни помеѓу градбите лоцирани помеѓу радијалните ѕидови од театарот, ниту покрај југоисточен бедем, толку рано не може да се најде таква ситуација на „слободно архитектонско интерпретирање“ на просторот.

³⁴⁵⁹ *Codex Iustinianus* VIII. XII.14 (yp. Scott 1932, *The Civil Law*).

околу орхестрата од театарот во *Stobi*, може само да се шпекулира околу потенцијална христијанска тематика на мотивите и претставите. Примерот со амфитеатарот во Салона е само аргумент во контекст на оваа претпоставка.

Во фокусот на доцноримското градежништво во урбаните средини биле повеќенаменските резиденцијални комплекси во сопственост на економски помоќните жители, црквите и резиденциите од свештениците³⁴⁶⁰. Постоенето на повеќе примери во *Lychnidus*, *Heraclea Lynkestis*, *Scupi* и *Stobi* на запустање, секундарни интервенции и адаптирање на постари градби од јавен интерес недвосмислено покажува на еден „негаторски“ однос кон постарите градби со јавен карактер. Ова покрај останатите начини, може да се интерпретира како намалена потреба и генерално намален интерес за нивно одржување, како и немоќ или непостоење на градските органи задолжени за тоа. Бидејќи не секаде имаме информации за стратиграфијата под помладите градби не сме во можност да изградиме став по прашањето за обемот на градежни зафати со таков карактер. Во *Lychnidus* сигурно во делот на епитеатронот од театарот и веројатно врз гледалиштето и орхестрата, во текот на доцноримскиот период биле изведени повеќе градежни интервенции. Во *Heraclea Lynkestis*, врз речиси целиот комплекс со јавна намена лоциран во централно градско јадро, со исклучок на просторот од т.н. Портик, биле изградени градби со христијански сакрален карактер. Дополнително, целата површина од театарот бил окупирана и адаптира во комплекс со станбена намена. Таканаречената микростанбена целина врз театарот во *Heraclea Lynkestis* претставува класичен пример за узурпирање и пренамена на градба со јавен карактер. Во театарот во *Stobi*, и покрај несогласувањето помеѓу информациите дадени од различни истражувачи сметаме дека покрај адаптирањето на просторот врз сцената и помеѓу радијалните сидови, градби со секуларен карактер биле изградени врз орхестрата и можеби врз гледалиштето. Во *Scupi* со изградбата на доцноримската бања и во дел од други простории бил окупиран просторот од некогашниот хореум.

Можеби зачудувачки, во сите населби, дури и во *Stobi*, каде што во сите градби со станбен карактер се забележани градежни интервенции со профан карактер, а постојан аргументи за такви активности и во црквите, немаме информации за окупирање и адаптирање на бањите во ниту една од населбите. Во случаите со двете бањи во *Stobi* и со термалниот комплекс во *Bargala*, дел од градежните интервенции, покрај останатите, може да се интерпретираат и во контекст на

³⁴⁶⁰ Kirilov, “The Reduction of the Fortified City.” 18.

зголемување на приватноста. Ваквата интервенција е очигледна во затворањето на југозападниот главен премин од страната на плоштадот во *Bargala*. Тука треба да се спомене и дека спротивно од тој премин се наоѓале скалите коишто воделе до Големата базилика. После тоа во функција останал еден тесен и неугледен премин, на северозападната страна покрај бедемот. Пред северозападниот премин кон Мала бања во *Stobi*, косо, во насока северозапад-југоисток се протегал ѕид којшто го блокирал визуелниот контакт кон аподитериумот. Не располагаме со информации за времето на изградба на овој ѕид. Во тој контекст можеби треба да се интерпретира и секундарното затворање на некои од премините кон тесната и долга просторија пред калдариумот од Голема бања во *Stobi*. Во *Scupi*, главниот североисточен премин кон бањата бил затворен со полукружен ѕид, а секундарно бил отворен премин од југозапад, од страна на улицата. Сепак, некои од овие интервенции можеби немаат никаква поврзаност со приватноста, туку биле поврзани со потенцијални проблеми со одржување на температурата и намалувањето на ефикасноста на системот за затоплување.

Градби со економска намена

Што се однесува до градбите со економска намена, иако не располагаме со соодветни репери за споредба датирани во раноримскиот период³⁴⁶¹, како места коишто од страна на истражувачите биле наведени како места за трговска намена биле портиците и тротоарите покрај главните улици. Како простор со трговска намена бил интерпретиран јужниот портик покрај *Via Sacra* во *Stobi* и можеби првичната намена на просториите изградени во рамките од Театарски плоштад во *Heraclea Lynkestis*. Врз основа на повеќе аргументи, градбата Полукружен плоштад според првичната намена најверојатно функционираше како комплекс од дуќани. Но, со тек на времето, особено во 6 в. исто како и повеќето градби на Театарски плоштад во *Heraclea Lynkestis* веројатно добил повеќенаменска функција. Истражувачите за овие градби сугерираат на комбинирана станбена, производствена, складишна и некаде трговска намена. Практикување на занаетчиство и трговија било потврдено во повеќе градби во *Stobi*. Покрај Полукружен плоштад, кадешто во речиси секој просторија се потврдени индикации за трговска, а во некои и за занаетчиска дејност, таква намена се припишува и на просториите од северозападниот сегмент од комплексот Палата на Перистерија лоцирани покрај *Via Thedosia*. Траги од производствени активности најверојатно поврзани со некоја течност беа констатирани и на просторот

³⁴⁶¹ *Macellum* бил посведочен единствено во *Scupi*.

северозападно до *Domus Fullonica* и североисточно до Куќа со триклиниум. Во една од просториите од комплексот Куќа со триклиниум беше констатиран еленски рог, најверојатно како суровина. Во уште една просторија во рамки на градбата северозападно од Полукружен плоштад беше исто така откриен еленски рог. Врз нивото на газење од „тремот“ пред влезот во истата градбата беше документирана една плочка од рефлексен лак. Врз нивото на газење пред влезот од градбата лоцирана во самиот агол помеѓу југозападен и северозападен бедем беше констатиран инвентар речиси идентичен со тој документиран во просториите од Плукужен плоштад. Тој се состоеше од кантар, мала вагичка, поголем број стаклени и бронзени ексагии.

Сметаме дека фантастична илустрација на местото, улогата и дејноста на црквата во рамките на една доцноримска неселба е епископиумот во *Bargala*. Во рамките од тој комплекс, на еден релативно ограничен простор биле вклопени религиозната, станбената, производствената и складишната намена. Религиозната преку црквата, станбената преку салата со апсида и неколкуте простории покрај бедемот, производствената преку вино производството и преработката на стакло и складишната преку просторијата со преку петанесет питоси и секако преку резервоарот на вода. На тоа може само да се додаде и термалниот комплекс. Производството на вино несомнено било поврзано со економијата на црквата *Bargala*, со соодветен куриозитет претставуваат податоците за преработка на стакло. Како аргументи за поврзаноста на оваа топилница за стакло лоцирана пред и во кула 7 од североисточен бедем со црквата треба да се споменат шесте пити од стаклена паста во разни бои со дебелина од 2-3 cm пронајдени во ѓаконикот (малата северозападна просторија на големата базилика), како и тие пронајдени во Мала базилика. Во *Bargala* била откриена и печка за топење на железо за којашто сметаме дека е една од помладите структури во комплексот и излегува од предметот на истражување во овој труд.

Одбрана и фортификациони системи

Одбраната на една држава е систем од континуирани и потенцијално конзистентни офанзивно-дефанзивни мерки кои вклучуваат архитектура, инфраструктура, човечки ресурси, снабдување и дипломатија пред сè. Затоа, од запирањето на експанзијата на Империјата, во различни региони во различно време и во различен обем (во зависност од изложеноста, опасноста, интересот и капацитетот) биле преземани различни активности со дефанзивен карактер, дел имплементирани на локално и регионално ниво, честопати како процес во реализирањето на една голема стратегија во пошироки рамки. Сепак, хетерогеноста на проблемите со коишто се соочувала

државата на повеќе страни, генерално слабата ефикасност во справувањето со нив, заради отсуството на соодветна технологија и човечки ресурси пред сè, како и недостигот на капацитет за градење на одржлива експанзионистичка политика, оставала простор за консолидација и јакнење на соседите коишто располагале со потенцијал да вршат притисок и да предизвикаат нестабилност. Државата во целиот доцноримски период преземала и серија други активности за справување со проблемите. Така, покрај директните воени судири, многу активна улога играла дипломатијата и користењето на федерати, лаети или други сојузници. Во време на Јустинијан (527-565) дипломатијата имала суштинска улога во консолидирањето на ситуацијата на северниот балкански лимес, особено преку користењето на Гепидите како инструмент за држење под контрола на останатите племенски групации³⁴⁶². Договорите со другите племенски или општествени организации и групации, чија структура честопати ги надминувала границите на етничкото потекло³⁴⁶³, предвидувале дефокусирање на непријателите преку предизвикување на судири и други конфликти. Во континуитет биле преземани и мерки насочени кон промени во финансискиот, даночниот и административниот систем.

Треба да се има во предвид дека бедемите биле, пред сè, оптоварување од повеќе причини. Најпрво се масивни како градежен зафат, следствено и доста скапи. Побарувале техничка подготвеност но и познавање на технологија при нивното проектирање и изведба. А ако се земе во предвид нивното одржување и потребата од воени единици за нивно опслужување, на долг рок претставувале вистински терет за локалното население, особено доколку истите не биле предмет на државен интерес. Нивната функција е чисто подигање на нивото на безбедност при опасност од надворешни напади. Тоа што физички го ограничуваат просторот ја нарушувале комоцијата, што е проблем од аспект на природно ширење на населбата. Последиците од ограничениот простор се манифестирале во растење на градбите во висина и пренаселеност за време на намалена безбедност. Токму заради тоа во мирновременски услови населбите или не се оградувале со бедеми или тие се запоставувале со неодржување³⁴⁶⁴.

Според некои истражувачи, изразената неефикасност на дефанзивниот систем во текот на доцноримскиот период предизвикала серија од последици коишто се манифестирале најпрво како

³⁴⁶² Alexander Sarantis, "War and Diplomacy in Pannonia and the North-West Balkans during the Reign of Justinian: The Gepid Threat and Imperial Responses," *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009): 15–40.

³⁴⁶³ Преку оваа констатација може да се протолкува конфузијата во пишаните извори при идентификацијата и етничкото атрибуирање на одредени напади.

³⁴⁶⁴ Кирилов, "Редукцијата на укрепената." 193.

интерна миграција на автохтоното население во рамките на самите населби, а потоа и кон други, подобро бранети позиции. Во тој контекст треба да се интерпретира појавата на предградија, Југозападен субурбиум во *Stobi* и Источен субурбиум во *Heraclea Lynkestis*. *Terminus post quem* за предградието на *Stobi* бил крајот од 4 в. и почетокот од 5 век. Со предградието во *Heraclea Lynkestis* постои сериозен проблем од аспект на интерпретацијата. Имено, доколку се прифати дека смалувањето на бранетиот периметар во источниот дел од населбата настанало со изградбата на новите бедеми за време на Анастасиј (491-518), во тој случај источното „предградие“ коешто функционираше до втората деценија и веројатно во втората половина од 4 в. и најдоцна до средина од 5 в., воопшто не било предградие. Надвор од ѕидовите останал и просторот југоисточно од внатрешен Југоисточен бедем во *Stobi*, со таа разлика што на тој простор после подигањето на бедемот во почетокот од 5 в. досега не биле констатирани архитектонски остатоци. Изградбата на внатрешен Југоисточен бедем во *Stobi* најверојатно имала за цел и блокирање на поплави од Црна Река, коешто покрај материјални штети, создавало ризик од појава и ширење на болести. Во случајот со изградбата на Југоисточен бедем во *Scupi* во периодот помеѓу средината од 5 в. и крајот од 5 в. или почетокот од 6 в., дел од населбата останал *extra muros*. Бедемите од *Bargala* биле изградени во текот на 4 в., сигурно пред седмата деценија од истиот, време кога портата била обновена. За тоа дека провинциската управа ја контролирала ситуацијата со нивото на ефективна одбрана во населбите од втората половина од 4 в., недвосмислено покажува наредбата од гувернерот на провинцијата *Dacia Mediterranea*, Антониј Алипиј, жителите на *Bargala* да ја реконструираат портата. Сепак, од информациите содржани во натписот не е јасно кој обезбедил средства за овој зафат. Не треба да се исклучи дека тоа биле неговите жители.

Бедемот на акрополата од населбата на Големо Градиште кај с. Коњух бил изграден подоцна или веројатно истовремено со останатите, во текот на првата половина, поточно во втората четвртина на 6 в., како дел од одбранбените мерки преземени од страна на Јустинијан (527-565). Во 6 в. бил обновен бедемот во *Bargala* и можеби во *Stobi*, а во *Heraclea Lynkestis* и можеби и порано во *Scupi* биле изградени нови бедемски линии.

Зонска поделеност на фортификациите

Според досегашните истражувања во пошироки рамки, со исклучок на поголемите градови и населбите со офанзивна функција сместени во рамница, во доцноримскиот период може да се следи тенденција на зонска организациона поделеност на фортификациите, со јасно издвоени

акропола, горен и долен град. Според истражувачите, во најдобро бранетите зони се наоѓале или треба да се очекува да бидат сместени водечките црковни и воени управи, додека во долниот град и подградието, т.е. предградието бил или треба да се очекува доминантно станбениот и/или занаетчискиот комплекс. Сепак, во услови на распад на вака конципираниот населбински систем, пропратен со демографски промени или дебаланс помеѓу капацитетот за производство и бројот на потрошувачи кои се бавеле со непродуктивни дејности (армијата, цивилната и црковната администрација сенаторите и нивните фамилии)³⁴⁶⁵, одговорите околу функционалната поделеност треба да се бараат во рамките на секоја една населба посебно и секако, во недвижните и движните археолошки остатоци. Единствена населба во рамките на предметот на истражување, каде што беше констатиран ваков систем на зонска поделеност на одбраната беше населбата на Големо Градиште кај с. Коњух. Сепак, и покрај постоењето на зонска поделеност, не беше констатирано постоење на функционална поделеност. Со исклучок на една градба во централниот дел од акрополата, и на цистерната источно од неа, на целото истражено плато биле констатирани остатоци од живеалишта. Досега на акрополата не била откриена градба со сакрален карактер. На северната тераса биле констатирани комплекси со резиденцијален карактер и една трикорабна базилика. Нема информации за градби на јужната тераса од населбата. Мора да се истакне дека изразен потенцијал за таква зонска поделеност на одбраната имал и *Heracela Lynkestis*.

Во 398 год. била донесена наредба за рушење на сите градби (не јавни) коишто биле доградени за бедемите или кон други јавни градби, а со коишто се загрозувала целата околина со можност од пожар или друга опасност, или коишто биле подигнати на јавни површини (плоштади или тремови на јавни градби)³⁴⁶⁶. Овој закон недвосмислено покажува на почетокот на окупирање на јавни површини, покажува и ниско ниво на свест и за одбрана, но и за превентивно дејствување заради спречување на пожар. Врз основа на досегашните истражувања може да се каже дека законските одредби за оставање на слободен простор за движење покрај бедемите не се почитувале во *Stobi*, *Heraclea Lynkestis*, *Bargala* и на Големо Градиште кај с. Коњух. Ако се земат во предвид Епископската резиденција и комплексот на Големата базилика и Мала базилика во *Heraclea Lynkestis* и Мала бања и Епископската резиденција во *Bargala*, се чини дека црквата и свештенството биле директно инволвирани во кршењето на овие закони. Што се однесува до *Scupi*, моменталната констатација изнесена врз основа на резултатите од истражувањата кај Југоисточен

³⁴⁶⁵ Jones, *The Later Roman Empire*. 1045.

³⁴⁶⁶ Codex Iustinianus VIII. XII.14 (yp. Scott 1932, The Civil Law).

бедем е дека се почитувала претходно потенцираната законска одредба. Треба да се има во предвид и дека со истражувања кај Југоисточен бедем за прв пат била отворен подолг сегмент од бедемот. Анализа на степенот на почитување на законската регулатива поврзана со градежништвото претставува исклучително обемна работа, за којашто при ова истражување беа обезбедени огромен број на податоци.

Интерна миграција

Иако дел од истражувачите изворот на проблемите го лоцирале во „фактот“ што демографската слика на Балканот, и според структура и според квантитет на население, била лоша уште во 4 в. и 5 в., т.е. пред хунските и готските походи³⁴⁶⁷, недостатокот од информации добиени преку археолошки истражувања за руралните средини, порастот на бројот на населби лоцирани на повисока надморска височина и потенцијалниот вештачки демографски пораст предизвикан како последица на миграција на население од изгубените или небезбедни региони, отвораат широко поле за ангажирана интерпретација врз база на лимитиран фонд од аргументи. Дополнително, треба да се има во предвид можноста од внатрешна миграција во рамките на една населба, изразена преку повлекување на управниот апарат, свештенството и дел од населението во некој повисок, добро утврден, помал и полесен за одбрана простор во рамките на самата населба или во нејзина непосредна близина³⁴⁶⁸. Во населбите предмет на истражувањето не беа констатирани податоци коишто би покажале на вакво однесување. Притоа треба да се има во предвид дека со исклучок на акрополата на Големо Градиште кај с. Коњух, највисоките делови од другите населби или не биле истражувани или биле предмет само на сондажни археолошки истражувања. Ваквото однесување во секој случај би нашло соодветни манифестации и во просторот предвиден за погребување. Во тој контекст, погребувања биле констатирани во рамките на сите шест населби. Со исклучок на тие датирани со монети на Јустин (565-578), откриени на денешен Плаошник во рамките на *Luchnidus*, другите погребувања, вклучително и на мали деца и бебиња не биле поточно хронолошки идентификувани.

³⁴⁶⁷ Максимовиќ, “Северни Илирик.” 24.

³⁴⁶⁸ За фортификацијата и црквата како последен бастион на одбрана (Curta, “Limes and Cross.” 52-53).

Егзогена миграција

Несомнено е дека планинските и тешко проодни региони во префектурата *Illyricum* го отежнувале движењето на голема војска и ја правеле немоќна при т.н. герилска војна, на каква што биле навикнати лесно и брзо подвижните „варвари“. Тие при судир со поголема византиска воена сила, постојано повлекувајќи се, биле во ситуација самите да го одберат времето и локацијата за напад, при што секогаш максимално ги користеле природните предиспозиции што ги нудел одреден терен.

Како последица на целокупниот развој на настаните, на територијата од Империјата се отворал простор за евентуална имиграција и масовно трајно населување на доселеници со егзогено потекло³⁴⁶⁹. Ефектите од нестабилноста, опасноста и демографското раздвижување (ограбувачки и миграциски упади на егзогена популација и миграција на автохтоно население), потенцијално надополнети со силната депопулација поради чумата кај автохтоното население и останатите природни непогоди во регионални или глобални рамки, имале директно влијание врз сите аспекти од населбинското живеење: ресурсите, живеалиштата и останатите објекти и инфраструктура, одбраната, социјалната и политичката организација и религијата³⁴⁷⁰.

Сепак, податоците забележани во пишаните извори, според досегашниот степен на истраженост на населбите пошироко на Балканот, многу малку одговараат со материјалните остатоци откривани при археолошките истражувања, посебно со материјалните остатоци коишто се непосредни индикатори за доселување на егзогената популација. Затоа, селективната употреба на пишани извори за пополнување на празнините во спознанијата добиени преку археолошки истражувања е голем методолошки проблем во современата археолошка наука. Неговото

³⁴⁶⁹ За научната дискусија околу односот помеѓу напаѓачите и локалното население (Максимовиќ, “Северни Илирик.” 37, заб. 85) и на ова место цитираната литература.

³⁴⁷⁰ Кога предмет на анализа се само градовите, треба да се има во предвид дека од вкупната бројка од околу 54 милиони жители на Римската Империја за време на смртта на Август (27 пр.н.е. – 14 н.е.), (Julius Beloch, *Die Bevölkerung Der Griechisch-Römischen Welt* [Leipzig: Verlag von Duncker & Humboldt, 1886], 507), бројот на урбаното население (градови и гратчиња) т.е. она коешто не се занимавало со производство на храна, претставувал само 10-15% од вкупното население. Ова го истакнуваме бидејќи многу често, анализирајќи ги податоците коишто се однесуваат само на градовите, се добива „искривена“ слика за целокупниот контекст. Така, набавката на основните продукти и превозот на продукти на кратки релации од страна на руралното население, од местото на производство до локалниот пазар, претставувале најдинамичниот дел од трговијата и најдолго изминати релации во рамки на целокупниот транспорт соодветно во римско време (Hopkins, “Models, Ships and Staples.” 84-85). Или како што А. Н. М. Jones заклучил, Римската империја била „држава на селани“ (Jones, *The Later Roman Empire*. 1040, 1042), а градовите придонесувале со 1/20 во вкупните даноци во државата (Treadgold, “Imaginary Early Christianity.” 541). Ова го споменуваме пред сè заради проценка на улогата на населението од руралните средини во рамките на целокупната економија во државата.

надминување е можно единствено преку проблематски поставени истражувања и примена на методите на егзактните науки. Особено проблематични се тезите за потенцијалната етничка припадност и идентитетот на некои популации и процената на потенцијалните последици од одредени нивни напади во одредени региони. Етничкото толкување на археолошките наоди во овој период на екстремна демографска флуидност е посебен проблем на којшто би требало да се посвети соодветно внимание. И покрај бројните информации кај пишаните изворите за високата фреквенција на напади од различни племиња и племенски конгломерати, обемот на археолошки потврдени податоци што можат да се поврзат со масовно и неконтролирано населување на егзогено население пред 7 в. е прилично лимитиран. Имено, дури и кога постојат тие обично потекнуваат од широки географски региони и освен ако не се извадени од контекст, тие претставуваат занемарлив дел во однос на автохтоната материјална културна. Тука се поставува и едно многу важно прашање. Како би се определил обемот, етничката припадност и времето на населување само врз основа на движни археолошки наоди и во услови на серозна демографска и етничка флуидност, кога дел од автохтоното население, како бегалци се преселиле во подобро заштитени населби, носејќи го со себе инвентарот ограничен на она што било лесно за пренесување и во период кога имало сигурно потврдено лимитирано населување на помали групи и единки со егзогено потекло (воини, затвореници, слуги, дипломати, итн.) во населби со лимитиран капацитет за нормални производствени активности, и во период кога занаетчиите биле меѓу првите кои можеле да си дозволат преселување на долги растојанија во посигурно и добро заштитени места? Како би се идентификувала нечија етничка припадност, и зошто воопшто е толку важно, ако луѓето, без оглед дали се со автохтоно или егзогено потекло имале подолготрајна и поинтензивна меѓусебна интеракција? Кој е „вистинскиот Словен“, оној што се борел со Велизар под бедемите на Рим, „слободниот Словен“ зад Долен Дунав или тој кој живее во рамки на Каганатот? Од друга страна, кое е вистинското „автохтоно“ население, сиромашниот бегалец кој своето место го нашол во *Thessalonica* или епископот или благородникот кој бил одведен во заробеништво од Аварите? Со оглед на археолошките податоци, апсолутно можеме да исклучиме каква било рана масовна миграција, барем до последната декада на шестиот век или поверојатно првите децении на 7 век.

Во сегашниот степен на истраженост на поширокиот балкански ареал, според археолошките податоци во текот на 6 в. било евидентирано физичко присуство на помали групи на егзогена популација населена во или во близина на постојните доцноримски населби. Сепак, бројноста, времетраењето и причината за нивниот престој, како и нивниот однос со локалното

население се прашања кои се премногу тешко да одговори со лимитираниот достапен археолошки материјал. Во контекст на населбите предмет на истражување во овој труд, со исклучок на *Stobi* и можеби Големо Градиште кај с. Коњух, населби на коишто населувањето во текот на раното средновековие е дискутабилно, на останатите четири населби биле констатирани аргументи коишто покажуваат населување во рамките на делумно девастираните населби.

Во анализирањето и проучувањето на проблемите поврзани со демографските поместувања, промените во средината на живеењето, исхраната, навиките итн., од исклучително значење е примената на теоретско-методолошки приод базиран врз истражувањата на некрополите, антрополошките истражувања и, генерално, сите егзактни физички и биохемиски истражувања врз остеоолошки материјал. Несомнено е дека демографските поместувања во услови на целосно намалена безбедност, надополнети со постојан социјален, економски и психофизички стрес кај населението, имале соодветен удел во комплексниот контекст од новонастанати услови, дел од коишто влечат корени во изминатите векови.

Заклучокот е дека постои несомнена поврзаност помеѓу нивото на безбедност и однесувањето на автохтоното население. Тенденцијата на прогресивно распаѓање на одбраната на Дунав во правец од запад кон исток била проследена со економска ерозија и намалено ниво на административна контрола врз пограничните провинциите. Најсилно биле погодени најизложените регионите лоцирани во близина на лимесот. Ако се има во предвид интензивирањето на нападите во периодот после 539 година, и особено после 551 год, како и потенцијалното презимување на Словените на територија на Империјата во истата година, во периодот кој следува мора да се сомневаме во ефективноста на стратегијата за привремено напуштање на ранливите населби заради заштита во утврдените прибежишта, и повторно враќање на населението после привремениот престој и одминувањето на опасноста. Како прогресира состојбата, подолгиот престој, па дури и трајното населување на високите, добро бранети позиции, во новонастанатите услови станува нужност, а не избор, пред сè, од безбедносен и егзистенцијален аспект. Тука секако треба да се имаат во предвид капацитетите на тие утврдени населби со оглед на лимитираниот простор за населување, фактор што се решавал преку зголемување на нивниот број и зголемување на просторот бранет со фортификација. Масовната градежна активност со дефанзивен карактер на Балканот за време на императорот Јустинијан (527-565) била голем, а можеби и одлучувачки фактор за пропаста на доцноримскиот систем на управување на Балканот. Се чини дека одлуката за дефанзивно дејствување во балканските провинции преку подигање и

засилување на прибежиштата, лоцирани на природно бранети позиции, во непосредна близина или подалеку од поголемите населби и патишта, резултирало со целосна дезинтеграција и распад на населбинското живеење при крајот од 6 в. и почетокот од 7 век³⁴⁷¹. Нарушените контакти и повлекувањето на воената контрола несомнено придонеле за промени во животниот стил, промена во економијата и можеби дури и промена на животната средина на преживеаната популација само од една причина, т.е. производство на доволно храна за опстанок. Недостаток на воен капацитет, искусни војници и институции потребни за организирање на одбраната, социјалниот живот и одржливата економија од поголем размер, дополнително го зголемиле притисокот врз преживеаната популација во текот на втората половина на 6 в. и 7 век.

Во услови кога никој, па дури ни државата не била во можност да обезбеди и финансира војска и одржување на фортификациониот систем, сè се сведуvalo на самоодржување и преживување преку локална организација на ресурсите, производството и одбраната³⁴⁷².

Идните проучувања на последиците од воената и пред сè одбранбената политика, како и степенот на нејзиното влијание врз населбинското живеење во останатите делови од Империјата, ќе покажат дали и кои процеси биле карактеристични за балканските провинции, а кои биле резултат на глобалните социо-економски, културно-историски процеси³⁴⁷³. Идните истражувања треба да се насочат кон евалуација на потенцијалот на Империјата за справување со проблемите во текот на периодот што е предмет на истражување. Имено, сметаме дека фокусот треба да се биде кон одговарање на прашања за обемот на спонтаните реакции во однос на мерките преземени како дел од осмислен план и стратегија. Друг параметар којшто исто така би требало соодветно на се евалуира бил процентот на успех на овие активности и потенцијалот и времето неопходно за да одговори на ново развиена и неочекувана ситуација. Дополнително, треба да се имаат во предвид капацитетот и брзината на преносот на информации, како и бројот и неопходното време за имплементирање на „често повторуваните“ закони и стратегии. Ефикасноста на другите сегменти

³⁴⁷¹ Тука треба да се има одредена резерва околу тоа дали новоизградените тврдини на повисоки локации биле населени после изградбата на бедемите или пред тоа. трговски

³⁴⁷² Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 76.

³⁴⁷³ Градежната активност и одржувањето на градбите во *Antioch* запреле некаде околу 550 год. и најверојатно како последица на двата силни земјотреси во третата деценија на 6 в. и персиското освојување во 540 година. Во истиот период во *Athenae* и *Corinthus* било констатирано преполовување на просторот користен за живеење. За населбите во прашање провинциите *Palaestina*, мислењата на истражувачите се спротивставени, што упатува на потребата од дополнителни истражувања (Arjava, “The Mystery Cloud of 536 CE.” 85-86; Soltysiak, “The Plague Pandemic.” 359-360) *Anemourion* во *Isauria* доживеал економска стагнација и депопулација после 580 година, (James Russell, “Anemourion,” во *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ур. Angeliki E. Laiou и Charalampos Bouras, *Dumbarton Oaks Studies* 39 [Washington, D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002], 222).

од државниот систем во периодот претставуваат дополнителен извор на информации за идна евалуација на дефанзивниот капацитет на државата во доцноримскиот период.

Улици

Во текот на раноримскиот период, основната тенденција при проектирањето на урбаната мрежа било чиста ортогонална проекција на ниво на цела населба, било тоа да е по обрасци применети во Египет, Феникија, етрурскиот модел, хиподамовиот систем или на римскиот каструм³⁴⁷⁴. Во градовите каде што топографските предиспозиции не дозволувале примена на ортогоналната проекција на ниво на цела населба, таа се применува на сегменти каде што постоеле соодветни предуслови, пред сè рамен или терен со благ пад.

Улиците биле поделени на улици со или без тротоар и улици со профилирани рабови. Второстепените и улиците од трет степен честопати немале тротоари³⁴⁷⁵. Дополнително, покрај улиците можела да се протега колонада, со која коловозот бил одделен од тротоар или можеби трем од некоја градба (портик). Друг квалитет за поделба на улиците било протегањето на водоводна или одводна мрежа, како и според тоа дали биле покриени. Според техниката на изведба на нивото на газење тие може да се поплочени со камени плочи, уредени како калдрми од набиени камења со различна гранулација (речни или во форма на кршен камен) и/или без облога или земјени. Ширините на улиците зависеле од нивната позиција и карактерот на градбите коишто ги поврзувале. Дали градбите биле со јавен или можеби сакрален карактер (храмови, театри, бањи итн.) или пак биле со трговска или складишна намена биле предвидени за движење на коли³⁴⁷⁶. Во последниот случај минималната ширината на улицата требало да изнесува колку двојна ширина на колите, заради нивно разминување.

Само во мал број од новооснованите градови во периодот непосредно после кризата од 3. век бил применет ортогоналниот распоред, а како елемент за потенцирање на монументалноста биле изведувани колонади³⁴⁷⁷. Овој податок зборува за промена во идеалот за просторна организација во градовите. Во периодот кој следел во сите населби, вклучително и во градовите се следеле процеси на непочитување на ортогоналното организирање на улиците. Во високите

³⁴⁷⁴ Joseph Rykwert, *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*, Faber Finds (London: Faber and Faber, 2010), 68-88; Gerasimovska, "Between the East and the West." 286-287.

³⁴⁷⁵ Иванов, "Градоустройство през римската и кьсноантичната епоха." 13-14.

³⁴⁷⁶ Иванов, "Градоустройство през римската и кьсноантичната епоха." 17.

³⁴⁷⁷ Rizos, "New Cities and New Urban Ideals." 36.

утврдени населби улиците биле тесни, со голем број скршнувања и ограничени од страните со градби, без почитување на високи естетски принципи. Генерално, поголемо внимание се посветувало на главните улици, оние коишто воделе до портите или до/покрај сакрални градби. Улиците покрај комуникацијата, имале значајна улога и во ефикасноста на одбрана и во снабдувањето со храна и вода и во спроведувањето на одводите³⁴⁷⁸. Во текот на 4-5 в. во некои градови биле изведени улици со колонади. „Новите“ урбани идеали во доцноримскиот период несомнено имале изразено влијание врз архитектурата и инфраструктурата. Во доцноримскиот период, напоредно со манифестациите изразени како обид за следење напредходниот план во урбаните населби, онаму каде што постоел ортогонален систем и уредување на населбите, започнувал полека да се напушта. Градењето на резиденцијални градби врз испразнетите станбени објекти и врз јавните градби коишто излегле од употреба, оставило специфични траги во урбаните средини, дотолку што, во случаи дури и постарите улици биле окупирани и трансформирани во живеалишта, работилници и продавници. Одржувањето на одводните канали коишто се протегале под тие улици било напуштено.

Протегањето на улиците било во корелација со формата и површината на градските блокови (инсули), но и генералното просторно уредување на населбите. Единствена населба во која во раноримскиот период е доследно применет принципот на ортогоналната проекција на римскиот каструм е *Scupi*³⁴⁷⁹.

Според досегашните истражувања, организацијата на уличниот систем во *Scupi* била поставена при крајот на 1. век или почетокот на 2. век., а тој дополнително бил уреден два века подоцна³⁴⁸⁰. *Stobi* и *Heraclea Lynkestis* се два града во кои и покрај изразената тенденција, најверојатно, првично заради конфигурацијата на теренот, а потоа можеби и заради традицијата, не бил докрај испочитуван принципот на чиста ортогонална проекција на ниво на цела населба. Слично како и во други источни римски провинции и во овие два града постоел изразено силен хеленистички дух и наследство во културата³⁴⁸¹. Сепак, во овие две населби не можеме да потврдиме архитектонско наследство коешто до тој степен влијаело врз развојот на архитектурата

³⁴⁷⁸ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 74.

³⁴⁷⁹ Lenče Jovanova, “SCUPI Transition from Imperial Colony to Late Antiquity Metropolis,” *Folia Archaeologica Balkanica* III (2015), 226.

³⁴⁸⁰ Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. 55; Jovanova, “SCUPI Transition.” 235.

³⁴⁸¹ Герасимовска, *Антички куќи*. 10; Герасимовска, *Улогата на живеалиштето*. 265; Gerasimovska, “Between the East and the West.” 294.

во римскиот период. Заради тоа сметаме дека неправилностите биле последица на практичното решавање на терасестиот терен, а не инфраструктурно наследство. Досегашните истражувања во *Stobi* покажуваат на изразено прекршување на улиците со насока на протегање североисток – југозапад во една линија со насока северозапад-југоисток. Одредено поместување на правецот на протегање во однос на истата линија е многу веројатно и за улиците со правец северозапад – југоисток. Според предложениот идеален план со реконструкција на уличната мрежа, најголем дел од улиците се спојувале под прави агли, но се забележува примена на ортогоналната мрежа во најмалку две, а поверојатно четири јасно разграничени урбани сегменти. Сметаме дека во *Stobi* отстапувања треба да се очекуваат во деловите покрај бедемите, особено кај прекршувањето на нивните линии на протегање. Тие, според резултатите од досегашните истражувања не се поделени по ниту еден друг основ, освен според отстапувањето на правците според коишто била проектирана ортогоналната мрежа. Според авионските фотографии од 1934 год., ортогоналната концепција ја следеле и градбите на северозападна највисока тераса над *Via Principalis Superior*³⁴⁸². Дискутабилно е протегањето на улиците под и околу *Via Sacra* во раноримскиот период. Тука треба да се истакне и дека оваа улица е паралелна со сегментот од внатрешен Југоисточен бедем којшто се наоѓа југозападно од комплексот врз и околу храмот на Изиди (и Серапис). Иако беше изнесено како хипотеза, доколку со идни истражувања се потврди претпоставката дека со југоисточниот дел од Теодосијанска палата и Палата на Партениј била окупирана улица, т.е. дека во раноримскиот период постоела друга линија на протегање на улицата *Via Principalis Inferior*, може да се очекува повисоко ниво на примена на ортогоналната мрежа и во другите делови во населбата во текот на раноримскиот период. Степенот на истраженост на уличната мрежа во *Heraclea Lynkestis* не дава простор за подетална анализа. Судејќи според конфигурацијата на теренот, би требало да се очекуваат уште поголеми отстапувања во однос на ситуацијата во *Stobi*. Ако се земе во предвид површината во бранетиот периметар, фондот на информации за системот од улици во *Lychnidus* е исклучително мал. За истакнување е улицата со колонада откриена на Плаошник. Што се однесува до *Bargala*, сметаме дека со оглед на формата на фортификацијата постоеле идеални предиспозиции (ако се исклучи падот на теренот) за примена на ортогонален систем. Фондот на информации е мал, и не располагаме со релевантни информации за протегањето на улиците во првиот период од постоењето на населбата. Што се однесува до протегањето на улицата

³⁴⁸² Микулчиќ, *СТОБИ*. 104.

северозападно од градската базилика, таа апсолутно кореспондира со претпоставената ортогонална мрежа. Може да се каже дека дури и да постоел ортогонален систем на улици, тој бил компромитиран во прилог на обезбедување на соодветен приод до плоштадот и до Голема базилика. Што се однесува до населбата на Големо Градиште кај с. Коњух, информациите се дека по должината на акрополата се протегала една права улица на којшто ортогонално се надоврзувала друга улица којашто доаѓала од портата на Јужен бедем. Дополнително, располагаме со информации за улица со нагласен пад, којашто водела од подножјето на северните падини од ридот кон северната тераса. Иако степенот на истраженост на Северна тераса е мал, организацијата и ориентацијата на истражуваните градби со сакрален и секуларен карактер навестуваат комплетно отсуство на ортогонална мрежа.

Со оглед на тоа што во *Stobi* и на Големо Градиште кај с. Коњух, комуникацијата со главните улици била остварувана преку кратки „слепи“ улички, коридори и премини, може да се шпекулира за нивото на безбедност, но и за конкретни социо-економски, демографски и религиозни фактори со потенцијално влијание на ваквата организација. Во тој контекст може да се интерпретираат и секундарните интервенции во организацијата на просторот и комуникациите. Во тој контекст би споменале само дека од крајот на 4 в. и почетокот од 5 в. помеѓу останатите промени на коишто било подложено урбаното живеење биле и тенденциите за губење на перистилот и свртувањето кон заеднички средишен двор и трем. Иако поврзано со станбената архитектура, намалувањето на приватноста којашто и така ја овозможувала перистил куќата, меѓу другото, несомнено било поврзано и со се поизразеното влијание на црквата и практикувањето на христијанската догма во сите аспекти на човековото живеење³⁴⁸³.

На крај ќе се осврнеме и на прашањето на блокирање на улици и нивно адаптирање во простории со друга намена. Генералниот впечаток е дека уличната мрежа во *Scupi* најдолго одолеала на процесите на окупирање и пренамена на делови или цели улици во просториите со секуларна или сакрална намена. Дури со изградбата на Базилика III, поточно на нејзиниот јужниот анекс, било (делумно?) блокирано движењето по еден *decumanus*³⁴⁸⁴. Немаме поточни информации

³⁴⁸³ Герасимовска, *Антички куќи*. 167; Kirilov, “Der Rissig Gewordene Limes.” 349. За далеку поразвиено манифестирање на односот свето-профано и јавно-приватно, како и на местото на куќата, црквата и јавните простори (улици, плоштади итн.) во тој контекст во текот на средновековниот период види (Станоје Бојанин, “Средновековна светковина измеѓу приватног и јавног,” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Сlio, 2004), 246-279).

³⁴⁸⁴ Иако во пошироки рамки биле констатирани повеќе примери на блокирање на улици со изградба на црковни комплекси, ситуацијата со Базилика III е единствен сигурно потврден случај во истражуваните населби. Тука можеби

за тоа кога бил окупиран и адаптиран во простории северозападниот тротоар од *cardo maximus*. Со исклучок на масивните градежни зафати изведени во *Stobi* на крајот од 4 в. и првата половина од 5 в., во коишто несомнено биле вклучени и улиците, немаме дополнителни информации за компромитирање на примарната мрежа од улици. Единствено на авионската фотографија од 1934 год. беше забележано дека во северозападните сегменти од улиците со правец на протегање југоисток-северозапад може да се очекуваат напречни преградни сидови, освен ако и самите градби соодветно на карактерот не биле така изградени уште во претходниот период. Исклучок од тврдењето веројатно била и улицата помеѓу Централна базилика и Цивилна базилика, окупирана и со комплексот простории изграден северозападно и југозападно со Цивилна базилика и веројатно делумно блокирана со Мала бања. Што се однесува до просторот северозападно од *Via Sacra*, и покрај тешкотиите коишто постојат заради постење на контролни профили, како и заради недостаток од соодветна документација, може да се издвојат неколку градби покрај коишто постоеле отворени простори и/или се протегале улици. После неколкукратни дополнителни градежни интервенции, главно фокусирани на заградување и адаптирање на секундарна улична мрежа и отворени површини, градбите северозападно од Полукружен плоштад и од Куќа со триклиниум буквално се хибридизирале во еден голем аморфен градежен комплекс. Окупирање на улици и слободни површини се констатирани и во југозападниот дел од комплексот накај југозападен бедем. Сметаме дека во иднина би било вистински предизвик решавањето на покривните конструкции од овие градби, секако во контекст на нивната катност. Идентично однесување, можеби и во поголем обем и веројатно во отсуство на повисоко ниво на организација во постариот период било констатирано и во откриениот комплекс на Северна тераса од Големо Градиште кај с. Коњух. За *Lychnidus* не располагаме со информации. Во откриениот комплекс во *Bargala*, покрај евидентирањето на дополнителни градежни интервенции, се добива впечаток дека не дошло до таков степен на деградирање на системот за комуникација. Евидентирано било стеснување и веројатно блокирање на премините преку изградба на доворотници. Во контекст на потенцијална дезинтеграција на примарниот урбан концепт, внимание привлекува адаптирањето на просторот југоисточно од т.н. Винарница, пред и во внатрешноста од кулата на Североисточен бедем. Со изградбата на северозападниот дел од Градска базилика делумно била окупирана улица, најверојатно дел од примарната мрежа со улици. Најголем упад во примарниот концепт бил

треба да се смести и изградбата на комплексот простории северозападно и југозападно од Цивилна базилика во *Stobi*, но функционирањето на градбата како црква е непотврдено.

констатиран на просторот каде што од југоисток преку скалила се пристапувало кон патеката којашто водела директно до Мала базилика и до плоштадот на северозапад. Но, не треба да се исклучува дека градежните интервенции на тој простор се помлади и можеби раносредновековни. Врз основа на анализата на улиците во *Heraclea Lynkestis* може да се заклучи дека и покрај тоа што станувало збор за примарна мрежа од улици, преку окупирање на главната улица од северозапад (портик пред т.н. Гимназион и градби од комплексот Театарски плоштад) и од југоисток од комплексот Епископска резиденција, Епископска базилика, улицата била сведена на еден малку поширок и подолг сокак. Преградувањето на улчката под чиешто ниво поминувал одводен канал со голем капацитет лоцирана помеѓу Мала базилика и термата од една и комплексот простории изградени врз портикот од друга страна, претставува крајната фаза од овој процес со профан карактер.

Складишта

Ефикасното управување со храната претставува основниот предуслов за преживување на секоја заедница. Во римскиот период зрнестата храна, покрај водата, го претставувала најголемиот дел од вкупниот неопходен внес на хранливи материи за обезбедување продолжено живеење. Затоа, успешното управување на целиот процес, од производство, преработка, прехрана и обезбедување на доволно квалитетен семенски материјал за следната реколта било од суштенствено значење за обезбедување елементарен квалитет на живот. Зрнестата храна била меѓу најмногу тргуваните производи во хеленистичкиот период, а достапните документарни податоци укажуваат дека истото важи и за трговијата во римско време³⁴⁸⁵. Фактот што нејзиното производство било поврзано со повеќе главно природни процеси (временски [не]прилики, животни и инсекти), за чиешто контролирање луѓето во антиката не располагале со соодветна технологија, ја става меѓу еден од најранливите елементи на секое едно општество или заедница. Храна не требало да се обезбедува само за цивилното население, туку и за прехранување на луѓето што се занимавале со „непродуктивни“ дејности, за свештенството, за воените единици и мигрантите. Колку било важно постојаното снабдување со храна, секогаш, и особено во периодот после средината од 4 в., во услови на изразени воени и демографски предизвици, се гледа во зборовите на Темистиј, дадени преку панегирик во *Constantinopolis* во 370 година³⁴⁸⁶. Храната била, се чини,

³⁴⁸⁵ Michael Fulford, "Economic Interdependence among Urban Communities of the Roman Mediterranean," *World Archaeology* 19, бр. 1 (1987), 58.

³⁴⁸⁶ Rizos, "Centres of the Late Roman." 681.

најзначајниот услов за спречување на бутови организирани од локалното население, чие смирување несомнено претставувало дефокусирање на воените единици од нивната примарна цел³⁴⁸⁷. Во овој контекст за истакнување е издадената група закони, насочени кон решавање на финансиските проблеми поврзани со недостигот од жито и проблемите со жетвата во *Thracia* и *Illyricum*³⁴⁸⁸. Според законите издадени во 535 год, а коишто се однесувале на населението во *Moesia Inferior*, во провинциите во диоцезата *Thracia*, а потоа и на територијата од префектурата *Illyricum*, проблемите со храна имале последици по статусот на помалите произведувачи и по социјалните односи во државата генерално. Иако можеби директните последици од настанот биле краткотрајни, може да се очекува дека потенцијалното неколкугодишно континуирано потфрлање на жетвата негативно се одразило врз преостанатите ситни земјопоседници. Законите биле донесени со цел да се амортизираат последиците од губењето на сопственоста над земјата од нивна страна, пред сè, заради неможноста да ги вратат заемите преку соодветни приноси и нивна продажба. Ситуацијата во некои средини била таква што некои дури и починале од глад, а некои од заразна болест³⁴⁸⁹.

³⁴⁸⁷ Rizos, "Centres of the Late Roman." 681. Иако узурпирањето на власта во *Constantinopolis* од страна на Прокопиј во 365/366 год. било потенцијален фактор во настанатите проблеми околу снабдувањето со храна, сепак, и покрај крајната резервираност којашто треба да се има од манифестациите во конкретни региони, сметаме дека во предвид треба да се земе и катастрофалниот земјотрес од 365 год. прорпатен со цунами (Stathis C. Stiros, "The AD 365 Crete Earthquake and Possible Seismic Clustering during the Fourth to Sixth Centuries AD in the Eastern Mediterranean: A Review of Historical and Archaeological Data," *Journal of Structural Geology* 23 (2001): 545–562).

³⁴⁸⁸ Arjava, "The Mystery Cloud of 536 CE." 86. Имено, во пролетта 536 год., веројатно се случил природен феномен, односно се појавил „мистериозен облак“ којшто, според изворите, во период помеѓу помалку од една година до максимум осумнаесет месеци, ја намалил светлината и ја променил бојата на сонцето. Како можен предизвикувач на оваа мистериозна природна појава се посочувала ерупција на вулкан во северниот дел од северната хемисфера или малку веројатен удар од комета. Сепак, податокот за екстремно големо количество на влага (водена пара) кај некои пишани извори, воопшто не одговара со климатските промени предизвикани од вакви настани. Неконзистентноста на пишаните извори во опишувањето на манифестациите од оваа појава, како и нејзиното неспоменување во некои од нив, остава простор за определување на неколку можни природни феномени како непосредени предизвикувачи на облакот. Повеќе страната и мултидисциплинарна анализа покажала дека појавата на мистериозниот облак била несомнена, исто како и последиците коишто ги предизвикала врз вегетацијата, изразени преку недостигот од жито и други ресурси, потврдено во повеќе пишани извори. Глобалните климатски промени биле физички, т.е. дендрохронолошки потврдени со намален раст на некои видови дрва, кој кулминирал на преминот од четвртата во петтата деценија од 6 в. пошироко низ светот. Сепак, А. Арјава на крајот истакнал дека врз основа на тогаш достапните информации, појавата на облакот немала сериозни, широки и долготрајни импликации врз севкупните случувања во третата четвртина од 6 век. Уште повеќе што настаните поврзани со „мистериозниот облак“, заради хронолошката блискост било тешко да се издвојат од останатите фактори како чумата, земјотресите, сушите, непријателските навлегувања, војните итн. (Arjava, "The Mystery Cloud of 536 CE." 92-93). На овие случувања сигурно се однесува и „претскажувањето“ на Јован Лидиски (Ioannes Lydus, *De ostentis* 2.23 [ур. Бурмов 1958, *ГИБИ* II, 96]). Прашање е дали тука може да се сместат и резултатите од истражувањата направени во *Stobi* (Folk, "The Geologic Framework." 37–59).

³⁴⁸⁹ *Iustiniani Novellae XXXII-XXXIV* (ур. Scott 1932, *The Civil Law*).

Токму затоа преживувањето на градовите и на цели региони директно зависело од обезбедувањето на стабилни приноси на зрнеста храна. Следствено, самото нејзино безбедно складирање било особено битен предуслов за квалитетот на живот во една заедница во мирновременски и особено во периоди со намалена безбедност. На некој начин, развојот на секоја една населба и особено на градовите бил лимитиран од оваа чисто рационална компонента. Во тој контекст, само неколку градови, *Roma, Alexandria, Antiochia, Carthago*, значително го надминале проектираниот демографски лимит којшто можеле да го достигнат од снабдувањето со зрнеста храна исклучиво од својата територија³⁴⁹⁰. Дополнително, „големината“ на градовите била во непосредна корелација со потребата од балансирана размена со простор којшто ја надминувал нивната територија³⁴⁹¹. Според зборовите на александрискиот патријарх Гргур од *Nazianzos* во *Capadocia*, приморските градови далеку полесно се справувале со недостаток на зрнеста храна, за разлика од тие на локации подалеку од бреговите. Ова секако се однесувало и на градовите лоцирани на бреговите од пловните реки. Следствено и нивото на потенцијален стрес кај приморските градови бил далеку помал, особено доколку се има во предвид далеку повисоките цени за продуктите коишто се пренесувале по копнен пат во однос на тие по морски пат³⁴⁹². Ова е само аргумент плус кон исплатливоста на трговијата и набавката на ресурси пренесувани на кратки релации.

Со реформите спроведени на крајот од 3 в. и почетокот од 4 в. најголемата одговорност во снабдувањето со храна била доделена во рацете на државната администрација (управителите на префектурите, диоцезите и провинциите). Тие раководеле со снабдувањето на масивните државни складишта. Снабдувањето на војската се одвивало преку сложен систем од воени лица и цивилни чиновници преку данокот и провизиите во натура (*annona militaris*). Најголемите „државни“ складишта биле подигнати во текот на 4 в., кога снабдувањето на градовите сеуште било обврска на градските совети (курии). Складиштата и нивната безбедност (фортификациите) биле најкарактеристичните инфраструктурни објекти во градовите од крајот на 3 в. и 4 век. За разлика

³⁴⁹⁰ Hopkins, “Models, Ships and Staples.” 94, 105; Fulford, “Economic Interdependence.” 72.

³⁴⁹¹ Woolf, “The Roman Urbanization of the East.” 9.

³⁴⁹² Hopkins, “Models, Ships and Staples.” 104-105. Треба да се има во предвид дека во Едиктот за цените донесен од Диоклецијан (284-305) не била отсликана реалната комплексност на добивање на цените, а при користењето на археолошките податоци за економски калкулации мора да се има во предвид неговата природа, т.е. подложноста на распаѓање и оштетување, исто како и зафатнината и садовите во коишто можел да се пренесува (дрвени буриња, кожени мешини, вреќи, амфори и слично). Дополнително, треба да се има во предвид и фрагментарниот карактер на податоци коишто зборуваат за трговија на пократки растојанија, интер-провинциска и меѓупровинциска размена на производи (Hopkins, “Models, Ships and Staples.” 102-102; Fulford, “Economic Interdependence.” 59-60).

од постариот период, во периодот, градовите станале центри за собирање на даноците во натура. Се чини дека тие требало да ја пополнат празнината којашто настанала со напуштањето на голем број полски имоти во некои региони во текот на 3 век³⁴⁹³. Во тој контекст предничеле градовите кои биле дел од покомплексни мрежи на производство (потенцијал за земјоделско производство) и дистрибуција, со акцент на користењето на пловните реки. Во *Nicopolis ad Istrum* дури и изворниот аранжман на монументалната јонска стоа бил променет со изградбата на масивен хореум³⁴⁹⁴.

Кога се подигала приватна градба во близина на јавните складишта, според закон од 423 година морало да се задржи растојание од најмалку петнаесет стапки, мерено помеѓу балконите. Во спротивно следело рушење и конфискација³⁴⁹⁵.

Во доцноримскиот период големи складишта за храна биле констатирани во повеќе населби на Балканот³⁴⁹⁶. Некои биле лоцирани и во населби со полуурбан карактер (*Taliata, Germania, Storgosia, Iatrus*, лок. Градина во близина на Пеќ, а складишта со помали димензии, меѓу останатите биле откриени во *Kratikara* и *Bizone*. Хореум бил констатиран и на лок. Виничко Кале³⁴⁹⁷. При крајот од 5 в. во *Carassura* за складирање на зрнеста храна биле користени кулите од бедемот. Во провинцијата *Scythia* питоси биле констатирани вкопани надвор од бедемите на утврдени населби. Ваквата пракса хронолошки била определена во периодот од крајот на 5 в. и 6 век. Во тој контекст сметаме дека не станувало збор за складирањето на храна, туку дека питосите имале дефанзивна функција³⁴⁹⁸. Хореум бил констатиран и северозападно од акрополата на Царичин Град³⁴⁹⁹. Тој припаѓал на иницијалната градежна програма, но секундарно просторот околу него бил окупиран од куќи.

³⁴⁹³ Rizos, "Centres of the Late Roman." 671, 680.

³⁴⁹⁴ Rizos, "Centres of the Late Roman." 672, 676. Според истражувачите градбата била интерпретирана како цивилна базилика (Теофил Иванов и Румен Иванов, *Никополис ад Иструм. сом 1 Историја. Топографија. Градоустройство. Агора. Архитектура. Надписи. Библиографија* [София: Аргес, 1994], 70-73).

³⁴⁹⁵ *Codex Iustinianus* VIII. X.11 (ур. Scott 1932, *The Civil Law*).

³⁴⁹⁶ Венцислав Динчев, "Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia," во *Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmili Getov*, *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Supplementum IV* (София: Универзитетско издателство "Св. Климент Охридски," 2005), 278, 291, сл.1; Rizos, "Centres of the Late Roman." 687, сл. 29.

³⁴⁹⁷ Mikulčić, *Spätantike und Frühbyzantinische*. 259, сл. 148.

³⁴⁹⁸ Динчев, *Ранновизантийските крепости*. 76. Користењето на вкопани празни садови надвор од бедемите, како мински полиња за заштита од тешки опсадни справи го сугерирал Филон од Византион (Marsden, *Greek and Roman Artillery*. 114). Слична појава во релативно ист период била констатирана и покрај Југоисточен бедем во *Scupi*.

³⁴⁹⁹ Birk и др. "An Imperial Town in a Time of Transition." 6; Ivanišević, "Caričin Grad (Justiniana Prima)." 114, 117; Иванишевиќ и Бугарски, "Програм нових истраживања Царичиног Града." 53.

Во текот од 5 в. и 6 в. улогата на градските магистрати делумно ја презеле локалните епископи и тие станале лица одговорни за снабдувањето со храна³⁵⁰⁰. Голем дел од масивните складишта изградени на почетокот и во правата половина од векот, изворната функција ја загубиле уште при крајот од истиот век³⁵⁰¹. Хореумите изградени во 5 в. и 6 в. биле со далеку помали димензии и се наоѓале во населби со лимитиран производствен капацитет. Малиот број и капацитетите на новозградени такви постројки зборува за промена и веројатно пад во централизираното снабдување со храна, со изразена тенденција на производство за задоволување на потребите на ниво на самата населба³⁵⁰². Грижата на државата за постојано снабдување на пограничните провинции за време на зголемено ниво на опасност се гледа преку крајно нестандартното и уникатно административно обединување на провинции изведено во 536 год., т.н. *quaestura exercitus* со центар во *Odessos*³⁵⁰³.

Археоботаничките анализи од локалитетите Дичин и *Nicopolis ad Istrum* покажале промени во одгледуваните култури. Пченицата и другите доминантно произведувани житни култури биле заменети со мешункасти култури и просо т.е. кон култури со повисока хранлива вредност, а намалена комплексност на производството, помал период на растење и добивање на поголема количина од помала засеана површина. Овие култури можеле да се одгледуваат во рамки на бедемите или во нивната непосредна околина³⁵⁰⁴.

Единствен сигурно потврден хореум којшто најверојатно бил изграден во рамките на градежната иницијатива од крајот на 3 в. и првите децении од 4 в. бил откриен во *Scupi*. Иако постарите истражувачи го датирале во 3 в., со поновите истражувања неговата изградба била редатирана за време на тетрархијата. Според резултатите од досегашните истражувања на *Stobi* не било констатирано постоење на градба со поголеми димензии, специјално наменета за складирање. Единствено врз основа на аналогии со планот на градбата откриена на околу 50 m североисточно

³⁵⁰⁰ Динчев, “Късноантични општествени складове.” 277. Во источните провинции на два натписи, едниот од 498 год., а другиот од 543 год. биле посведочени епископи коишто подигале складишта (Rizos, “Centres of the Late Roman.” 689).

³⁵⁰¹ Исклучок е хореумот во *Capidava* и *Callatis vo Scythia Minor* кој дури во средината на 6. век бил адаптиран како живеалиште (Rizos, “Centres of the Late Roman.” 660-661, 682, 686).

³⁵⁰² Динчев, “Късноантични општествени складове.” 286.

³⁵⁰³ Alexander Sarantis, “Military Encounters and Diplomatic Affairs in the North Balkans During the Reigns of Anastasius and Justinia,” во *War and Warfare in Late Antiquity*, ур. Alexander Constantine Sarantis и Neil Christie, Late Antique Archaeology, том. 8 (Leiden ; Boston: Brill, 2013), 787-790; Sergey Torbatov, “Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia Under Justinian,” *Archaeologia Bulgarica* I, бр. 3 (1997), 78–87; Florin Curta, “Quaestura Exercitus Iustiniani: The Evidence of Seals,” *Acta Byzantina Fennica* n.s. 1 (2002): 9–26.

³⁵⁰⁴ Rizos, “Centres of the Late Roman.” 682-683.

од Паликура базиликата, можеме да претпоставиме постоење на масивен римски хореем во близина на градот. Најголема површина употребувана како складиште во рамките од населбата била констатирана врз просторијата со мозаик во *opus tessellatum*, лоцирана над југоисточната сала од Градба со арки. Имено, после излегувањето од употреба на просторијата со мозаик, на крајот од 3 в. и почетокот од 4 в., заради поставување на питоси биле вкопани голем број јами.

Од градежно-архитектонски аспект, хореемите биле секогаш солидно изградени градби со дебели сидови, честопати засилени со контрафори и пиластри, а неретко со употребен хидростатен малтер како врзивно средство. Карактеристично за нив била изградбата на дрвена платформа честопати врз суспензури од столпци или поретко врз потпорни сидови или потпори од дрво. На овој начин се осигурувала циркулацијата на воздух под зрнещата храна којашто била слободно насипана или поставена во вреќи. Потпорните елементи во складиштата со мала ширина не биле потребни. Храната можела да се складира и во питоси или долиуми вкопани во подните нивоа, или поставени над земја со ободите на ниво на дрвената платформа³⁵⁰⁵. Во тој контекст сметаме дека треба да се биде особено внимателен во интерпретирањето на простории во коишто биле констатирани столпци сидани од правоаголници или кружни тули. Особено кога во и околу просторијата не биле констатирани елементи коишто потврдувале постоење на водоводни елементи или елементи за загревање на просториите. Во тој контекст, сметаме дека токму просторијата северозападно од големиот триклинум во *Domus Fullonica*, во периодот до почетокот од 4 в. била наменета како складиште. Ова тврдење би го аргументирале само со фактот што до градбата не стигнувал водовод, а наводниот префурниум и фурнум биле лоцирани на иста страна со преминот кон просторијата. Со оглед на близината помеѓу столпчињата сметаме дека би било тешка, но не и невозможна инсталацијата на питоси. Според истражувачите оваа просторија била интерпретирана како просторија со подно греење³⁵⁰⁶. Просторијата со суспензури од тубуси пронајдена со истражувањата на Југоисточен бедем во *Scupi*, исто така интерпретирана како просторија со подно греење, сметаме дека треба да биде предмет на дополнителна анализа и дискусија, од причина што се сомневаме во носечкиот капацитет на употребените тубуси. Во

³⁵⁰⁵ Динчев, “Късноантични обществени складове.” 278-279. Складишта за вино со долиуми високи до 1,50-2,00 m било лоцирано во *Mediana* кај Ниш и *Tropaeum* во *Scythia Minor* (Rizos, “Centres of the Late Roman.” 666, 672). За детални препораки поврзани со преработка, производство и чување на неколку производи, вклучувајќи зрнеста храна, вино и масло види (Columella, *Res Rustica* I. VI.9-20 (прев. Harrison, *LCL* 367, 69-77).

³⁵⁰⁶ Помали простории коишто можеби биле со складишна намена биле констатирани на лок. Виничко Кале, и на лок. Маркови Кули на Водно. Во последниот случај просторијата била интерпретирана како бања, а во неа на пониско ниво биле констатирани и складишни садови.

Палата на Партениј, Теодосијанска палата, Палата на Полихарм и *Domus Fullonica* биле констатирани барем по една просторија којашто делумно или во целост била користена како складиште. Не е јасно дали и засводени простории од комплексот затвор биле во функција на складишта. Од градбите со „потврдена“ резиденцијална намена, единствено во т.н. Казино и во Епископска резиденција досега не биле откриени простории коишто може да се интерпретираат како складишта. Во деловите од градбите коишто биле предмет на дополнителни градежни интервенции со скроман карактер, како северозападното крило од Палата на Перистерија, биле констатирани повеќе простории во коишто бил пронајден барем по еден складишен сад. Ваквата ситуација е идентична со таа констатирана при истражувањето на комплексот северозападно од *Via Sacra*. Меѓу тие градби речиси и да не постоеше ниту една во којашто не беа пронајдени барем по неколку складишни садови. Посебно место во рамките од комплексот заземале двете простории лоцирани северно од внатрешната врата од *Porta Heraclea*, со премини од *Via Sacra*. Од поголемата југозападна просторија беше констатиран еден премин кон северозапад, кон сеуште неистражена просторија. Во двете простории беа пронајдени вкупно десет питоси, два од коишто биле целосно вкопани во подот од поголемата просторија. На некои од питосите им беа пронајдени и капаците. Не располагаме со информации за нивната содржина.

Во рамките на истражениот дел од *Heraclea Lynkestis* во посебни просториите од повеќе градби биле идентификувани остатоци од складишни садови. Складишниот капацитет укажува на задоволување на приватни потреби Единствено место кадешто биле пронајдени индиции за складирање на ресурси во поголеми количини било во југоисточната просторија од североисточен параскенион. Во неа биле евидентирани вкупно девет складишни садови, дел поставени помеѓу преградни ѕидови проектирани од преградниот ѕид во пародосот. Една од просториите изградени врз портикот била идентификувана како складишна.

Во *Bargala* единствена просторија којашто се користела за складирање на поголеми количини од некој ресурс била констатирана во рамките од Епископиумот. Тоа е четвртата просторија покрај северозападен бедем во правец од југозапад кон североисток. Во неа *in situ* биле пронајдени вкупно петнаесет до седумнаесет питоси. Функција и била интерпретирана како хореум.

Големиот број на откриени питоси во делот на акрополата на Големо Градиште, иако може да се интерпретира како подготовка за опсада, сепак, апсолутно не треба да се исклучи и тоа да е

последица на населувањето на цивилно население во услови на промена во економијата со основни ресурси посведочена во пошироки рамки.

На овој начин може да се интерпретираат и сите останати градби и комплекси од 6 в., а во коишто била констатирана децентрализирана набавка и чување на храна и останати ресурси. Иако и во рамките од постарите станбени градби од 5 в. биле констатирани складишта со поголем капацитет, треба да се има во предвид дека нивните сопственици биле во сосема различна позиција од жителите на овие скромни по површина и техника на градење објекти. Новата ситуација веројатно се должела на неколку фактори. Првиот секако е појавата на такви скромни градби внатре во бранетиот периметар од населбите. Секундарно, промената веројатно била последица на промените во управувањето со ресурсите и во начинот и времето на депонирање на продуктите. Конкретно, индикациите се дека во периодот дошло до децентрализирано снабдување и складирање на храната во период кога таа била најдостапна т.е. со најниска цена. Ваквото однесување можеби било поврзано и со промените во управувањето на градовите, поточно во изгубените гаранции за набавка, складирање и распределбата на основните животни продукти по најповолни цени и услови. Тие инженерции во минатото биле во рацете на градската управа, а гаранции за тоа биле градските добродетели т.е. економски најмоќните припадници на заедницата.

Иако честопати наоѓањето на големи керамички садови се поврзува со чување на житарици, без соодветни остатоци или анализи не е возможно да се утврди карактерот на храната којашто се чувала во садовите, пред сè, дали станувало збор за зреста храна или течност.

Водоводи

Спроведувањето на водоводните системи (хидрофори) до и внатре низ римските градови на територијата на денешна Р. Македонија претставува еден од најкомплексните реализирани градежни и инженерски зафати во периодот пред Преродбата.

Тие зафати несомнено барале соодветно познавање, искуство и подготвеност од техничко-технолошки аспект. Дополнително, за успешна реализација на еден таков зафат, неопходни биле познавања коишто денес влегуваат во областите на хидрауликата и физиката генерално, градежништвото, геологијата и хидрологијата пред сè. Основните правила за поставување на римските водоводи се дадени кај Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.)³⁵⁰⁷. Тука секако посебно место имало и достигнувањето на потребно ниво на свест и идентификувањето на потреба од

³⁵⁰⁷ Vitruvius, VIII.6 (ур. Лопач 1990, 169-170).

преземање на градежни зафати со толкав обем. Аквадуктите има ја дале таа можност на геометрите, инженерите и градежниците, да подигаат градови и други населби на места кои немале непосреден приод до вода за пиење. Со тоа тие биле во можност населбите да ги лоцираат на позиции со предиспозиции за трговија, транспорт, одбрана и друго.

Иако од современа гледна точка за просторот кој е предмет на интерес станува збор за системи со чисто утилитарна намена, сепак, ако се погледне подлабоко во самата суштината, многу брзо се откриваат вистинските бенефити во рамки на еден поширок општествен контекст. Според А. Н. М. Jones само населбите коишто поседувале водоводен и одводен систем заслужувале да се квалификуваат како градови³⁵⁰⁸. Континуираниот пристап до големи количества на техничка и вода за пиење било предуслов за концентрација и егзистенција на поголеми групи луѓе, но истовремено било подлога за економски и политички напредок, и генерален развој во културата на живеење. Обезбедувањето на континуиран доток на вода овозможувало преживување на населението но и развој на занаетството и поголема слобода во позиционирањето на работилниците. Санитарните аспекти се во суштината на функционирањето на хидро-техничките инсталации, секако в компонирани заедно со сите придружни конструкторски и уметничко-естетски елементи коишто симболизирале раскош, луксуз и престиж на економски помоќните индивидуи во едно општество. Водата и останатата храна се пред сè, неопходниот минимумот за групирање на критична маса од човечки ресурси со економски, политички, религиски и административен потенцијал и останати професионални капацитети на едно место. Од подигањето и уредувањето на градските средини и на сета архитектура и инфраструктура неопходна за нивно ефикасно функционирање и безбедност, зависела целата иднина на речиси сите останати компоненти на едно општество. Ова е особено индикативно за најраниот развој од римското владеење на Балканот, во првите два века од новата ера. За издвојување е и фактот што римските аквадукти и водоводни инсталации се од технички, но и од естетски аспект ретко надминати градежни целини векови после падот на античката цивилизација во поголемиот дел од Балканот. Преку аквадукти со вода се снабдувале и полските имоти во околината на градовите.

Истражувањето на римските водоводни системи на Балканот, но и на територијата на Р. Македонија е релативно занемарен аспект од проучувањето на римското градежништво. Една од основните причини е карактерот и обемот на информациите со коишто треба да се располага, како

³⁵⁰⁸ Jones, *The Later Roman Empire*. 735.

и неопходноста од интердисциплинарен приод во проучувањето (археологија, архитектура, хидрологија, геологија, економија, демографија, медицина, историја, итн.)³⁵⁰⁹.

Фондот на публикувани стручни и научни податоци за хидрофорните инсталации е многу мал, и тие се честопати на маргините на публикациите. Неретко тие биле откривани нестручно, при земјени работи, а бројот на локалитети каде што биле предмет на систематско проучување е незначителен или публикациите се со релативно постар датум³⁵¹⁰. Со оглед на тоа што хидрофорите се комплексни системи кои се разгрануваат на релативно широк простор под населбите, тие се носители на релевантни податоци за хронологијата на градбите, но и за одредени додатни структурни и/или декоративни зафати во рамките на самите нив. Утврдувањето на развојот на водоводните системи во рамки на една населба или дел од населба, може да се користи во процесот на откривање на потенцијални неконзистентности во публикуваната граѓа од аспект на хронологијата на одредени структурни и/или декоративни зафати. Со темелно проучување на хидрофорите, но и на останата инфраструктура (одводи, улици, фортификации) тие можат да станат силна алатка за хронолошка детерминација која може да се користи во текот на идните археолошки истражувања. Уште повеќе што со нивно користење може да се генерира многу значајна база на податоци, погодна за суштинска анализа на потенцијалните промени во животните услови и во културата на живеење во текот на одреден период. Дополнително, водоводите содржат потенцијал за разбирање на суштински моменти во организацијата на самите населби, идентификување на потенцијални законитости и модели на однесување, како што е подложувањето на позицијата на објекти со специфична намена на протегането на водоводната мрежа. Квалитетот и квантитетот на хидрофорите може да бидат одлучувачки елементи во креирањето на стратегија за идни истражувања и презентација на населбите. Самата потреба од интердисциплинарен приод кон проучувањето на проблемот кој се обработува во овој труд покажува во кои научни дисциплини водоснабдувањето е потенцијален носител на информации со специфичен карактер. Сепак, собирањето на сите релевантни податоци од досегашните истражувања и обидот за нивна примарна евалуација и интерпретација во контекст на водоснабдувањето во селектираните урбани населби беше меѓу суштинските проблеми на оваа дисертација.

³⁵⁰⁹ Boris Pačkovac, *Rimski akvedukti na području Sjeverne Dalmacije* (Zagreb: Arheološki muzej Zadar; Sveučilišna naklada Liber, 1982), 5.

³⁵¹⁰ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 267–304; Кораќевиќ, *Скупни*. 153; Цидрова, Насух, и Лозановски, “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” 381–404;

Како извор на вода во римскиот период се користеле природно формираните резервоари на вода, теченијата на поголемите реки, а познавањето на технологијата на подигање на брани овозможувало и создавање на помали акумулации на вода. Како извор на вода за пиење се користеле површинските извори на вода, но и подземните води до коишто се стигнувало преку копање на бунари. Бањите и тоалетите (јавни или приватни) биле градби чиешто функционирање не можело да се замисли без константен доток на вода. Пристапот до вода за пиење во деловите од населбите до кои не постоела можност за споредување на водоводни линии, како и за жителите чиешто градби не располагале со хидрофорни инсталации се обезбедувал преку јавни фонтани. Бунарите но и изградените базени се користеле и за акумулирање на атмосферски води. Сиданите надземни или подземни канали во функција на аквадукти честопати служеле за спроведување на водата на подолги растојанија или за премостување заради обезбедување на пад, додека, на помали растојанија поефикасно било водоснабдувањето преку керамички цевки (тубуси), оловни цевки или пак сидани и со облога изолирани канали. Сиданите канали честопати биле изведени со кршени камења и хидростатен малтер, поретко варов малтер и поретко со тули. Облогите кај последните може да се од хидростатен малтер, со тули и најретко со камени плочи. Поретко се наоѓаат аквадукти од камени цевки, како тој на *Nicopolis ad Istrum*³⁵¹¹. Водата можела да се спроведува и низ канали пробиени во карпи коишто не пропуштале вода. Сиданите надземни аквадукти се изведувале исклучиво во ситуации кога биле неопходни. Честопати внатре во населбите водоводните линии се протегале под тротоарите или под сидови од градби или бедеми³⁵¹². Ова секако овозможувало поголема безбедност од аспект на оштетување при градежни зафати, но во услови на тектонски потреси или пропаѓања на сидовите ја ограничувало можноста за нивно санирање. На местата каде водоводите поминувале под тешка надземна структура, се заштитувале со сидан полуцилиндричен свод или арка. Водоводните линии речиси задолжително се наоѓале на повисоко ниво во однос на одводните канали, заради заштита од контаминација на водата. Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.) препорачувал водоснабдување преку керамички тубуси, како заради вкусот на самата вода, така и заради лесното санирање на потенцијалните оштетувања

³⁵¹¹ Теофил Иванов, “Водоснабдување и канализација на градовете од римската и ксноантичната епоха во Бугарија,” *Археологија* IX, кн. 2 (1967), 18. На истото место е направено класифицирање на сиданите аквадукти врз основа на формата на каналот и на сводот (канал со правоаголна, трапезоидна, полукружна или елипсоидна форма, дно во форма на латинската буква V или обликуван во форма на полукружен канал, а според горниот дел на каналот со рамен дел, засводен, полукружен со керамички цевки на дното итн.).

³⁵¹² Водоводот од керамички тубуси бил спроведен под бедемот на *Nicopolis ad Istrum*, додека во *Diocletianopolis* во *Thracia* двоен сидан аквадукт бил спроведен под северниот бием (Иванов, “Водоснабдување и канализација.” 17, 18).

но и заради цената за изведба. Цевките од керамички тубуси биле најчесто користен начин на спроведување на вода. Во некои од керамичките тубуси може да постојат кружни отвори на горната страна, најверојатно користени за нивно чистење³⁵¹³. Дупките се затворале со фрагменти од други тубуси. На места се оставале шахти или таложници. Оловните цевки Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.) ги споменува како лоши по здравјето и препорачувал да се избегнуваат. Водата од изворот се носела до резервоар³⁵¹⁴, во близина на населбата или во неа, од каде што се дистрибуирала до јавните и приватните градби. Позицијата на резервоарите и протегањето на водоводниот систем биле подложни на позицијата на изворите и природниот гравитациски пад на водата. Во снабдувањето со техничка вода голема улога имало и ефикасното прибирање на атмосферската вода. Поголемите населби честопати биле снабдувани со вода преку два или повеќе аквадукти. Ова секако придонесувало и кон поголема флексибилност и одржливост на самата населба во услови на од луѓе или природно предизвикани несреќи, пропратени со недостиг на вода за пиење. Во изведбата на овие масивни инфраструктурни зафати учествувале, робови, локално население и војската доколку била стационирана во непосредна близина. Комплексноста на управувањето со водоводните системи на градот Рим е многу умешно претставена во трудот на К. Петров³⁵¹⁵. Со исклучок на еден епиграфски споменик пронајден југоисточно од раноримската бања во *Sciri*, за другите урбани центри коишто се предмет на анализа во овој труд не располагаме со информации за човечките ресурси вклучени во управувањето на водоводните мрежи во нив.

Во доцноримскиот период, особено од крајот на 5 в., во утврдените населби покрај постојните системи и применета технологија, се инсталирале резервоари за собирање на поголеми количества на атмосферска или изворска вода, се обезбедувало алтернативно водоснабдување со подземни води преку бунари вкопани во земја или карпа, а се почесто се користеле и керамички садови, питоси и долиуми³⁵¹⁶. За таа цел некои од кулите на бедемите биле адаптирани како резервоари³⁵¹⁷, а познати се и сокриени приоди до извори на вода внатре или надвор од населбите.

³⁵¹³ Такви примери има од водоводот на *Oescus* (Иванов, “Водоснабдување и канализација.” 22).

³⁵¹⁴ Витрувиј (ок. 75 пр.н.е – после 15 н.е.) препорачува постоење на три резервоари како превентива од прелевање преку нивно поврзување, како и заради селективна дистрибуција на водата од секој од нив.

³⁵¹⁵ Петров, “Истражувања на водоводниот систем.” 267-304

³⁵¹⁶ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 74-75.

³⁵¹⁷ Други познати вакви примери се *Porta Caesarea* во *Salona*, слична на неа во *Doclea*. Користењето на кулите на *Antiochia* како цистерни за акумулирање на вода е споменато кај Прокопиј (ок. 500 – ок. 562) (Procopius, *De Aedificiis* II, 10.14 [ур. Dewing 1940, *LCL* 343, 167]). За други населби види (Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 75).

Аквадуктот на *Gortyna* на Крит бил обновен во средината од 6 век³⁵¹⁸. При овој импресивен зафат настанала комплетна реорганизација на водоснабдувањето во градот, при што водата се носела до преку педесет резервоари/фонтани лоцирани во различни делови од градот. Ова населба ја споменуваме заради тоа што претставува одлична илустрација за начинот на којшто пристапот до вода влијаел врз организацијата на населбата. Имено, во текот на 7 в. како последица на проблемите со одржувањето на масивниот аквадукт дошло до рестрикции во водоснабдувањето. Тоа иницирало процес на прогресивна концентрација на луѓе и ситни производствени дејности околу резервоарите и фонтаните. На ваков начин дошло до своевидна нуклеизација на населбата³⁵¹⁹.

Сепак, едно од најсофистицираните технолошки достигнувања било спроведувањето на водоводниот систем на *Iustiniana Prima*. Таа вклучува аквадукт во должина од 20 km, масивна цистерна со капацитет од 5000 м³ и кула од бедемот користена како резервоар за вода. За истакнување е браната подигната на реката која тече од југ и поминува источно од градот. Водата акумулирана во неа, покрај што претставувала природна бариера против потенцијални непријатели, се користела во занаетчиските работилници и веројатно во воденици³⁵²⁰. Иако нема поконкретни информации за времето на подигање на браната за вештачкото езеро кај с. Злата, на 13,5 км северозападно од Царичин Град, сепак, не може а на ова место да не се спомене овој инфраструктурен зафат³⁵²¹. Во атриумот од Епископската базилика во Царичин Град лоцирана во рамките на акрополата се наоѓала една масивна цистерна. За поврзаноста помеѓу локациите на базиликите со извори на вода во населбите предмет на ова истражување веќе беше направен осврт.

Располагањето со ресурси и технологија за управување со тие ресурси е потенцијален услов за моќ во една заедница и во едно општество. Од аспект на хронологијата на спроведување на првите хидрофори во градовите коишто се предмет на интерес, врз основа на резултатите досегашните истражувања може да се заклучи следното. Водоводот во *Scupi* бил спроведен во 2 век. Аквадуктот во *Stobi* бил датиран во периодот 1 в. пр.н.е. – 1. в, а водоводот низ градот според други истражувачи започнал да се инсталира од времето на Хадријан (117-138). Што се однесува

³⁵¹⁸ Zanini, "Coming to the End." 136. *Apamea* во *Syria* добила целосно нов водоводен систем при крајот на 5 век (Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 84).

³⁵¹⁹ Zanini, "Coming to the End." 136.

³⁵²⁰ Иванишевиќ, "Касноантички град у Илирику." 58; Ivanišević, "Caričin Grad (Justiniana Prima)." 112-114

³⁵²¹ Arthur John Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum: Part III Communicated to the Society of Antiquaries* (Westminster: Nichols & Sons, 1883), 157-160; Милинковиќ, "Нека запажања о рановизантијским утврђењима." 160; Ivanišević, "Caričin Grad (Justiniana Prima)." 121).

пак до *Heraclea Lynkestis*, неопходноста од аквадукт кој требало да биде во функција заради снабдување на термата и цевката од керамички тубуси којашто поминувала под југозападниот дел од театарот се единствени податоци коишто индиректен начин покажуваат на средината од 2 в. како *terminus ante quem* за како датум на инсталација на хидрофорот внатре во градот. Не располагаме со информации за водоводниот систем во *Lychnidus*. Водоводен систем бил спроведен до епископиумот лоциран во северниот агол од бранетиот периметар на *Bargala*. Од цистерната во којашто водата се собирала за време на неактивните делови од денот, водата била спроведувана до чешмата во рамките на плоштадот пред влезот во Големата базилика и секако до термалниот комплекс на југозапад. Со водоводот се чини дека се комплетира целината на епископиумот составена од резиденцијален дел, производствен дел, складишен дел и термален комплекс. На Големо Градиште кај с. Коњух, со исклучок на цистерната со фонтана или бунар врз површината, лоцирана на акрополата, не располагаме со информации за централизирано водоснабдување.

На две места во рамките на станбениот комплекс северозападно од доцноримската бања во *Scupi* биле откриени бунари. Со земјотресот од 518 год. најверојатно бил оштетен аквадуктот, и населението било приморано да реагира на овој начин, се со цел да продолжи да живее на таа локација. Тука не треба да се отфрли и можноста од зголемена потреба од вода којашто аквадуктот не можел да ја задоволи.

Во истражениот дел од доцноримската населба *Stobi* лоцирана северозападно од *Via Sacra*, не се констатирани елементи кои би потврдиле водоснабдување во тој дел од населбата. Во контекст на идејата за употреба на кулите на Југозападен и Северозападен бедем како резервоари за вода, барем засега не постојат никакви аргументи. Не е јасно ниту до кога бил во употреба водоводниот систем или можеби само делови од него. Не располага со информација ниту дали со сигурност бил во функција за време на 6 век. Единствен индиректен податок за излегувањето од употреба на централизираното водоснабдување во *Stobi* е отстранувањето на водоводната цевка која носела вода во базенот од крстилницата на големата Епископска базилика. *Terminus post quem* за отстранувањето била 569/570 година³⁵²². Не располагаме со информации за функционирањето на двете јавни чешми.

Во рамки на т.н. микростанбена целина врз Театарот во *Heraclea Lynkestis* не се констатирани елементи за доведување на вода. Се поставува и прашањето колку и самата подлога

³⁵²² Folk, "The Geologic Framework." 47, 55; Wiseman, "The City in Macedonia." 310.

од насип и рушевини со остар наклон била соодветна за копање на бунари или изградба на резервоари за акумулирање на атмосферска вода. Со фонтаната изградена во 562 год., североисточно параскенионот од театарот веројатно бил овозможен непречен приод до вода за пиење за поголем број од жителите, вклучително и за тие од микростанбената целина. Иако во науката обемот на интервенцијата поврзана со изградбата (или обновата како што предлагаат некои истражувачи) на фонтаната е предмет на дискусија, нашиот став е дека станува збор за зафат при којшто била обновен и значителен дел од водоводните инсталации коишто воделе до неа. Иако без поконкретни хронолошки индикации за времето на изведбата, но, оштетувањето на архитектонската декорација покрај северниот ѕид од северниот кораб од Базилика Е заради чистење на каналот којшто поминувал покрај него сигурно била добиена согласност од епископот и свештенството. Заради тоа, како и заради оштетувањето на повеќе мозаици непосредно порзани со црквата или свештенството, не треба да се исклучи и дека некои од епископите биле патрони или донатори на зафатите преземани врз водоводниот систем во населбата.

Идните археолошки истражувања треба да дадат одговор на голем број прашања за начините на водоснабдување во овие населби во текот на втората половина од 6 в. и првата половина од 7 век. Причината за тоа што водата била од суштинско значење за егзистенцијата на самите населби. Во прилог на тоа, треба да се даде одговор на прашањата поврзани со проблемот на континуирано водоснабдување со вода за пиење. Единствено функционален водоводен систем бил гаранција за елементарно ниво на квалитет на живеење на жителите. Како дополнителен аспект се хигиената и санитарните услови коишто можеле да се задоволат и со подземна или акумулирана техничка вода. Во тој контекст не секоја локација во рамки на самите населби била погодна за таква, намена, фактор што можеби се манифестирал преку концентрација на население во одредени делови, можеби покрај реките, а позади бедемите. Реките во секој случај треба да се имаат во предвид како извори на техничка вода за жителите. Со досегашните истражувања не се констатирани обиди за изградба на хидро акумулациони брани.

Заради одговарање на бројните прашања и разрешување на потенцијалните неконзистентности во досегашната интерпретација на резултатите од археолошките истражувања, неопходно е спроведување на наменски проблематски поставени истражувања. Без нив, уште долго време ќе се обидуваме да ги споиме деловите од мозаикот наречен водоснабдување во римските урбани населби во Р. Македонија. Еден од најзначајните системи во рамките на една населба, зашто во свет без антибиотици, превентивата преку обезбедувањето на неконтаминирана

вода, ефикасното отстранување на губрето и фекалиите и генералната хигиена биле единствената линија на одбрана против заразните болести.

Одводи

Секоја урбана населба во периодот пред потенцијалното доведување на количества вода преку аквадукт, поседувала одреден систем за одведување на водата. Како наједноставно решение секогаш се наметнувало канализирањето на водата според наклонот од површините на улиците. Но, проблемот би настанал во првиот момент штом во функција бил ставен првиот аквадукт. Заради тоа сметаме дека до пуштањето во употреба на првите аквадукти во населбите предмет на истражување во овој труд, веќе бил решен одводниот систем којшто требало да го изнесе надвор вишокот вода и водата којашто веќе била употребена и контаминирана на некој начин. Заради тоа, покрај водоводите, одводните системи биле еден од најзначајните инфраструктурни елементи во секоја една урбана населба. Нивната функција во одведување на нечистата вода која се јавувала како продукт на бројни човечки активности во животната средина, била еднакво значајна и како систем за заштита од поплави при појава на вишок на атмосферска вода или дефект на главни водоводни линии. За ефикасно одведување на атмосферската вода покрај рабовите на улиците се спровдувале површински канали. Одводниот систем се состоел од мрежа од главни и споредни канали, а онаму каде што ги немало, атмосферските и отпадните води течеле слободно по површината на улиците надвор од секакви хигиенско-санитарни стандарди. Главните одводни канали честопати се протегале по средината на улиците. Споредните канали биле потесни и поплитки. Во случаите кога растојанието помеѓу градбите и одводниот канал било мало не се одбирала најкратката можна линија, туку се одело на зголемување на должината на каналот преку свиоци или косо поставување. Со ова се овозможувало континуирано и благо течење на отпадните води и се избегнувало презаситување на одводниот капацитет на каналите пониско во системот и се спречувало враќање на отпадната вода во страничните канали³⁵²³. Одведувањето на нечистите води било по гравитациски пад до воден тек (доколку постоел) во близина на населбите, честопати преку пониските населбински делови и низ правоаголни или трапезоидни (потесни на надворешната, пошироки на внатрешната страна заради безбедносни причини) отвори во бедемите. Во рамките на Мала базилика во *Heraclea Lynkestis*, пред одведувањето на водата надвор од бедемот таа била собирана во затворен резервоар, од којшто се преливала надвор од бедемот.

³⁵²³ Иванов, “Водоснабдяване и канализација.” 24.

Иако можеби постојат и други објаснувања, нашиот став е дека единствената логична намена била заштита од инсекти и други мали животни. Одводните системи честопати биле сидани канали со правоаголен пресек, иако кај градби од коишто се одведувала мала количина на отпадна вода не треба да се исклучуваат кратки одводи изведени од керамички цевки³⁵²⁴. На неколку места во *Stobi* биле констатирани канали изведени од наопаку свртени и каскадно наредени имбрекси. Сиданите канали имале облога од тули или плочести камења. Во најмала рака на овој начин било уредено само дното на каналот. Заради отстранување на наносите од кал и други талози, на одредено растојание се наоѓале шахти. Речиси секогаш биле покривани со плочести камења, а само во случаи и со тули. Притоа од аспект на висината се практикувало нивно спроведување пониско од нивото на протегање на водоводната мрежа, пред сè, заради избегнување на контаминација на водата за пиење. Јавните и приватните тоалети секогаш се наоѓале над или во близина на одводни линии преку коишто, по можност континуирано се одведувале поголеми количества од вода. На овој начин истовремено се обезбедувало континуирано ефикасно одведување на фекалиите.

Тука мора да истакнеме дека еден од поголемите проблемите при истражувањето беше идентификувањето на намената на некои канали. За некои канали не постоел консензус помеѓу истражувачите околу тоа дали биле користени како водоводи или одводи. Како параметри коишто ги користевме за проценка на функцијата на одредени канали при анализите, покрај степенот на изолација, беше и поврзаноста со чешма, фонтана или одводен канал од секундарната мрежа. Дополнително, според некое рационално и практично размислување, колку одводните канали биле поблиску до периферијата од населбата, толку нивниот капацитет за водоспроводливост бил поголем. Дополнително, користењето на тубуси и особено оловни цевки беше поврзувано со функција на водовод.

Со исклучок на фортификациите, слично како и останатата инфраструктура и одводните канали биле предмет на запоставување, а некои и излегле од употреба. Последното се однесува на каналите коишто се протегаа под нивоата на преградени и во простории адаптирани улици.

Влијанија во архитектурата

Пред изнесувањето на заклучоците, се наметнува и прашањето околу потенцијалните влијанија во архитектурата, нарачателите и изведувачите. Според досегашните истражувања мислењата на истражувачите околу потенцијалните влијанија се поделени слично како и

³⁵²⁴ Иванов, “Градоустройство през римската и ксноантичната епоха.” 18.

генералната поделба на римска-латинска, ориентализирана римска и културна сфера со изразена хеленистичка традиција. Во раноримскиот период главен нарачател, инвеститор и генерално, доминантен носител на развојот во архитектурата била државата и римските граѓани. Интензивните „западни“ влијанија во провинција *Macedonia* во раноримскиот период не нашле погодна почва за развој. Во следниот период сведоци сме на процес на создавањето на една релативно-унифицирана локална хеленистичко-римска форма. Еклатантни примери за таквиот спој наоѓаме во резиденцијалните градби од 4-5 век.

Во доцноримскиот период и покрај слабите локализирани пробиви на западни манифестации, главно во сакралната архитектура, целокупното архитектонско наследство своите релации ги наоѓа во Ориентот и пошироко на централниот балкански простор, со изразени чисто локални манифестации и варијанти на изворните идеи. Притоа, честопати се забележуваат храбри и повеќе оригинални, отколку високо уметнички решенија. На тоа може да се додадат и тезите на истражувачите како И. Николајевиќ-Стојковиќ, којашто во декоративната пластика од втората половина на 5 в. во *Stobi* забележала силни локални манифестации во уметноста, ослободени од влијанијата на метрополитанската уметност. Според повеќе истражувачи влијанијата на метрополитанска уметност врз архитектонската декорација биле особено индикативни во обликувањето на претставите во камената пластика и на мозаиците. Во секој случај постојат голем број посебни услови, кои биле неопходни за да се создаде сигурна база и амбиент во еден релативно краток период да се достигне висок и одржлив степен на уметнички развој. Сепак, кога се следи развојот на еден регион или населба, при одгатнувањето на тој еклектичен спој помеѓу туѓите влијанија, традицијата и локалните тенденции, прашање е кои од елементите во една населба биле промислено имплементирани преку интервенција на државата, кои се појавуваат спонтано преку појавата на потреба од нив на локално ниво, кои биле последица на моментален склоп на околности проследени со интензивна комуникација, а кои биле манифестација на интерната комуникација и миграција на населението и идеите. Се поставува и прашањето дали интензивната комуникација за време на епископските собори на некој начин влијаела на процесот на ширење на идеи во архитектурата. Дали можеби тие биле местата каде што се договарање изведбите на некои ансамбли. За жал, потенцијалната комуникација со таков карактер останала надвор лимитот на нашите спознанија. Треба да се има во предвид и дали во рамките на степенот на истраженост на конкретни предмети и проблеми е возможно да се определи пат на идејата која нашла своја манифестација во архитектурата создадена во една средина. Дали притоа како фактор

треба да се имаат во предвид и воспоставените трговски врски, економијата, религијата, воените и стратешките фактори, или нешто сосема друго? Дали аналогните појави биле резултат на непосредно директно интенционално пренесување, индиректно пренесување преку примери во поблиската или подалечната околина, или пак, станувало збор за самостоен локален развој, детерминиран од чисто локални гео-локациски природни фактори и архитектонско наследство и искуство? Позната е и потврдена можноста за апсолутно независна, конвергентна појава на исти манифестации и решенија на две или повеќе географски и некогаш временски одделени места³⁵²⁵.

Во доцноримскиот период се забележува изразен афинитет на локалната аристократија и на црковното свештенство кон задоволување на своите потреби и амбиции. Овој процес делумно се поклопувал со економското јакнење на овие два ентитети, но и на нивното меѓусебно претопување. Сепак, клучен фактор, покрај економскиот, била и традицијата и претходните контакти со светот во медитерански рамки. Зашто, познавањето на технологијата на градење и уметничко обликување на масивни архитектонски структури како, јавни градби, аквадукти, сложени фортификациони системи, и се она што значело високо-уметничка декорација, најчесто било поврзано со специјализирани и искусни инженери, мајстори, работилници и атељеа. Треба да се има во предвид и капацитетите и ангажманот на локални мајстори, од кои дел веројатно имале можност да работат и да се едуцираат во некоја средина, од каде преку донесеното познавање и искуство ќе влијаат врз формирањето на локалниот архитектонски и/или уметнички израз. Треба да се има во предвид и личниот вкус, ерудиција и провениенција на нарачателот. Што се однесува до сакралната архитектура, тајфите коишто делувале во регионални рамки или во рамки на секоја населба можеле потполно да се реализираат само таму каде што материјалната подлога била солидна и каде што ученоста на свештенството и на епископот била на високо ниво. Само таму нивната способност била материјализирана во архитектонски ансамбли со исклучителен уметнички квалитет и симболика, секако поврзана со литургијата.

Сите овие и други фактори коишто се надвор од нашето поимање оставиле силен печат и наследство во локалната средина. Осведочено е и раѓање на локални атељеа кои биле носители на високи уметнички и технички вредности во регионални рамки. Најголемиот дел од градежниот материјал бил експлоатиран од поблиската околина на населбите. За потребите на архитектонската декорација материјали биле набавувани и од подалечни места. Користењето на високо квалитетни

³⁵²⁵ Николајевић-Стојковић, *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика*. 71.

материјали од подалечни простори било резултат и на желбата за престиж и достигнување на повисоки уметнички и естетски вредности. Сепак, суштината не била во донесувањето на материјалот, туку во неговото обликување и комбинирање. Тектонските културни потреси кои се јавуваат како последица на комплексниот контекст изразен преку повеќе фактори на влијание, негативно се рефлектирале во трендот на формирањето на регионални стилски обележја. Ова било особено изразено во втората половина од 6 век. Во тој контекст, исклучиво во архитектурата која влегувала во интересите на црквата и на државата се манифестирале врвните решенија, плод на долговековната еволуција на римското градежништво. Во *Dardania* преку примерите Базилика III во *Scupi*, Ротондата и епископската базилика во Големо Градиште кај с. Коњух го потврдуваат капацитетот за изведување на такви масивни архитектонски зафати во текот на 6 в., барем до средината на векот. При тоа треба да се имаат во предвид и високите уметнички и симболички квалитети на архитектонската пластика откриена во Големо Градиште кај с. Коњух³⁵²⁶. Или, како што истакнува С. Snively, од непознати причини на Големо Градиште се забележува крајно софистициран развој во литургијата, развој којшто не бил осведочен во околината. Во тој контекст, иако надвор од предметот на истражување, не смеат да се заборават и манифестациите констатирани на Виничко Кале.

Во интерпретацијата на процесите поврзани со архитектурата треба да се има во предвид дека издвојувањето на само еден дел од населбата, било тоа да се според локација или според функција, може да наведе на погрешни заклучоци, особено ако притоа се исклучи анализата на економската виталност во целата населба. Така, промените со профан карактер детектирани во урбаните центри, мерејќи според критериумите на тоа што значи класичен римски град, не мора да се конзистентни со економските или други процеси во рамките на една населба. Негативните манифестации во еден сегмент од населбата не значи целокупен распад и назадување. Спротивно, како што споменува и W. Bowden, не смее да се изостави архитектонскиот прогрес во одредени општествени сфери, евидентен преку подигањето на цркви, епископски резиденции, улици со колониади и секако фортификации. Но, исто така не смее да се заборава дека црквите биле продукт на новосоздадената елита и како такви не можеле да бидат репер за потврдените ретроградни процеси во одредени средини³⁵²⁷. Факт е дека секој регион и секоја населба конкретно морале да

³⁵²⁶ Snively, "The New Basilica." 200-201.

³⁵²⁷ Bowden, "Church Builders and Church Building." 57, 67.

одговорот на различен сет од предизвици и тоа во различни услови³⁵²⁸. М. Whittow врз основа на анализата на неколку градовите во западна Мала Азија, наместо генерален распад, предлагал процес на урбана рецесија како последица на депопулација од чумата, на фокусот кон главниот град *Constantinopolis*, на тенденцијата за преминување на цивилната елита во црковна или државна служба и заради преголемите инвестиции во војување. Сепак, треба да се има во предвид дека ваквата интерпретација базирана на претпоставка за придвижување на градската елита кон руралните средини и насочување на нивните инвестиции таму се однесува на еден од најсигурните региони во империјата³⁵²⁹. Во доцната антика се следел процес на де-унификација на урбаната конфигурација којшто водела кон промени манифестирани како хетерогеност и разбиеност³⁵³⁰. Сето тоа проследено со де-монументализација на римските јавни градби, паралелно со структурната и функционалната трансформација на римскиот домус. Дури после средината од 6 в., паралелно со опаѓањето во повеќето сфери од доцноримското општество, и во архитектурата се преземале градежни зафати, кои се само импровизација и бледа слика на високите достигнувања од минатото. Ретките примери на масивни градежни интервенции во централниот дел од Балканот биле само ехо на логичниот и непрекинат прогрес во архитектурата. Сепак, манифестациите во архитектурата во еден свет чишто граници биле во континуирана контракција, не коинцидирале со манифестациите констатирани преку истражувањето на економијата на населбите. Барем не, до првите децении од 7 век.

Со став сме дека идентификувањето на конкретен правец на ширење на влијанија во архитектурата е релативно неблагодарна работа, пред сè, заради фактот што тоа влијание може да е просто прилагодување на новонастанатите услови и потреби на локално ниво, услови коишто честопати се надвор од ареалот на нашето спознание. Се поставува и прашањето дали сличностите во архитектонските решенија помеѓу две географски далечни точки е резултат на патување на архитекти, мајстори и уметници³⁵³¹, или пак, станува збор на некој друг феномен. Посебна загатка претставувал и проблемот околу насоката на пренесување на идејата. Дали промената била повеќе природен отколку замислен и интенционален процес? Според сето ова, слободно може да кажеме

³⁵²⁸ James Crow, "Introduction," во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, ур. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016), 67. Подетално околу поделбата на манифестациите види (Zanini, "Coming to the End." 131).

³⁵²⁹ Whittow, "Recent Research on the Late-Antique City." 151.

³⁵³⁰ Quiroga, "Early Byzantine Urban Landscapes." 79-80.

³⁵³¹ Kitzinger, "A Survey of the Early Christian Town." 150.

дека ова е проблематика која бара подлабоки истражувања, широки познавања и ги надминува капацитетите на истражувачот и границите на истражувачкиот проблем во овој труд. Тоа се проблеми кои треба да се разгледуваат од аспект на секоја досега откриена градба. За што е можно пообјективно согледување на проблемот, соодветно место треба да се отстапи и на статистичките анализи, со цел детерминирање на вистинскиот обем на тие потенцијални влијанија преку споредба со целокупниот фонд на граѓа достапна за анализа, а не само на таа од населбите со урбан карактер. Токму затоа на ова место се употребени само досегашните резултати од претходни обемни и заокружени истражувања.

На крај, прашање е зошто толкав приоритет честопати му се придава токму на проблемот со аналогитите и потеклото на идејата (читај влијанието), наместо, манифестациите да се прифатат како еден нормален, природен процес во еволуцијата на архитектурата на секој еден регион и на секоја населба, а прашањата поврзани со потенцијалните влијанија да се спуштат пониско во листата на приоритети на истражувачите. Сметаме дека за соодветна анализа на сите манифестации во архитектурата се неопходни квалитетни теренски археолошки истражувања, стратиграфска и контекстуална анализа и анализа на движниот инвентар. Сите меѓусебно испреплетени влијанија од различни фактори врз варијабилите коишто ги истражуваме (просторна организација и комуникации, градежен и конструктивен систем, архитектонска декорација - подна и ѕидна декорација [сликарство, штукo и мозаици], камена пластика, керамопластика и ткаенини), градежни фази и датирање) создаваат таков комплексен колаж, кој единствено може да се решава и постепено открива единствено на потесно регионално, населбинско и на ниво на градба или комплекс³⁵³².

³⁵³² Lavan, "A Brief Comment." 243-245.

ЗАКЛУЧОК

Како генерални заклучоци за населбите предмет на ова истражување, може да се истакне дека информациите за *Lychnidus* во текот на 4 в. и почетокот од 5 в. се прилично лимитирани. Тука секако вниманието го заслужува уредувањето на плоштадот откриен со истражувањата на Плаошник. Неговата архитектонска елаборација била датирана на крајот од 4 в. и првата половина од 5 век. Во тие рамки била ставена и изградбата на доцноримската фортификација. Во следниот период, базирајќи се генерално на манифестациите во христијанската сакрална архитектура и на одбранбената архитектура, може да се каже дека градот доживеал силен подем, којшто кулминацијата ја достигнал на крајот од 5 и првите децении, најдоцна до петтата деценија од 6 век.

Што се однесува до *Heraclea Lynkestis* иако речиси во апсолутно отсуство на информации за периодот 3-4 в., заради ситуацијата под подот во епископската базилика, сметаме дека жителите во населбата поминале релативно тежок период. Не би оделе во интерпретација и поврзување со конкретни историски настани, туку би оставиле идните истражувања фокусирани на расветлување на ова тврдење можеби и негово побивање, да дадат одговор на овие прашања. И покрај знаците на стагнација со слабо изразени позитивни манифестации, особено внимание заслужуваат процесите на регресија во источниот дел од населбата. Позитивни манифестации и подем на полето на архитектурата (генерално сакралната) се забележуваат после средината од 5 век, а кулминацијата се чини дека била достигната во првата половина од 6 век.

Врз основа на досегашните истражувања сметаме дека населението во *Stobi*, после земјотресот којшто го погодил градот околу 300 год., успеало релативно добро да се справи со последиците. Од за нас непознати причини после првите неколку децении од 4 в. и се до последните децении од 4 в. населбата поминала низ еден критичен период. Нејасно е дали причината за тоа била втората непогода (лизгањето на земјиште) којашто се случила во период не подолг од две-три децении после земјотресот. Се добива впечаток дека силниот стимул добиен од централната власт на крајот од 4 в. и почетокот од 5 в. придонесол ситуацијата да се нормализира. Од почетокот на 5 в. најпрво преку фортификационата и резиденцијалната архитектура, манифестирано и преку населувањето на југозападен субурбиум, а потоа од средината на векот и преку сакралната архитектура, културата на живеење во *Stobi* повторно се издигнала на релативно солидно ниво, се до втората четвртина од 6 век.

Се чини дека *Scupi* не ја делел судбината со останатите населби. Доколку се прифатат тезите за катастрофата од 268/269 год., најверојатно заради тоа што станал главен град на новоформирана провинција, уште од крајот на 3 в. и почетокот од 4 в. добил силен стимул од централната власт. Несомнено е и дека населбата имала солидна економска подлога, но прашање е дали и колку таа била погодена во текот на 3 век. Во градот во тој период бил изграден масивен хореум, цивилна базилика и повеќе резиденцијални градби. Иако помалку зачудува, но во текот на 5 в., според резултатите од досегашните истражувања не бил констатиран подем, ниту на полето на јавната архитектура, дури ниту во христијанската сакрална архитектура. Дополнително, судејќи според квалитетот на градежните зафати врз доцноримската бања, како и заради градбите врз римскиот домус кај Југоисточен бедем, може да се шпекулира и околу стагнација или дури и пад споредено со ситуацијата во 4 век. Во втората половина од 5 в. или на почетокот од 6 в. бил изграден „внатрешниот“ Југоисточен бедем и крајно скромната Базилика II. Единствена градба изведена со повисок квалитет во периодот после земјотресот била Базилика III.

Bargala го немала „товарот“ на архитектонското наследство, заради што релативно брзо се развила во мало гратче во коешто иако степенот на истраженост е мал, констатирани се сите елементи неопходни за функционирање на една мала населба со урбан карактер. Се чини дека кулминацијата ја достигнува во втората половина од 5 в., и продолжила да егзистира без поголеми потреси до третата четвртина од 6 в., а можеби и подоцна.

Населбата на Големо Градиште кај с. Коњух изградена во втората половина од 5 в. ги има сите карактеристики на еден доцноримски град. Сепак, погодена од земјотрес во првата половина од 6 в., се чини никогаш не го достигнала вистинскиот потенцијал.

Врз основа на анализите на архитектурата и инфраструктурата во овие населби беа констатирани општествени промени коишто дури во третата четвртина, или поточно во втората половина од 6 в. се манифестирале како последици од намалено ниво на централизирана контрола, намалени инвестиции во уметност и архитектура и намалена професионална специјализација и општа координација. За детектирање на манифестации како намалена економска специјализација, намалено количество и квалитет на пренесување на информации, потенцијално намален обем на размена³⁵³³, неопходни се дополнителни истражувања во коишто ќе биде земено во предвид и движниот инвентар. Споменатиот развој на настаните во последната четвртина од 6 в. создал

³⁵³³ Joseph A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies*, New Studies in Archaeology (Cambridge, Cambridgeshire ; New York: Cambridge University Press, 1988), 4, 19-20, 193.

основа и потенцијално придонесол кон намалена лојалност и кон зголемена веројатност од немири поради незадоволство од општите услови за живот, станбени услови, достапност до квалитетна храна и хигиена. Падот на монетарната размена бил манифестиран преку драстичен пад на пристапот до емисии и кованици во *Thessalonica* после 584/585 год. (емисии коишто често пати не биле долго во оптек), како и речиси комплетно отсуство на монети од последните петнаесет години од 6 в. и од 7 век. За да се потврди продолженото живеење во населбите и функционирањето на државата после крајот од 6 в. и првите децении на 7 в., во услови на драстично намалување, а наместа и комплетно отсуство на емисии и циркулација на монети³⁵³⁴, неопходно е да се согледаат и другите хронолошки релевантни репери, пред сè, стратиграфијата и импортираната садова керамика. Недостатокот од монети во раносредновековниот период, повеќе е манифестација на (не)функционалноста на државниот систем, кој во себе вклучувал војска, трговија, економија и централизирано производство.

Состојбата во урбаните населби предмет на истражувачки интерес во овој труд била во директна зависност, пред сè, од континуитетот на интеракција и состојбата на населбите и населените места на нивната територија, од хетерогеноста на економската база како и од комплексноста на мрежата изградена во потесни и пошироки географски рамки. Од суштинско значење за нивната егзистенција било одржувањето на балансот и синергијата со руралните средини, но и со останатите членови на комплексните мрежи на коишто припаѓале, базично преку континуирана и активна интеракција на повеќе полиња. Стабилноста на системот во пошироки рамки секогаш резултирал со појава на позитивни манифестации, додека секој дебаланс, секако во зависност од обемот и траењето, имал краткотрајни или долготрајни импликации врз урбаните населби и врз животот во нив. Така, со намалувањето на безбедноста во руралните средини или во услови на сериозно нарушена економска база во руралните средини, населението мигрирало кон урбаните центри или кон далечни и изолирани локации. Во првиот случај основата на егзистенцијата на жителите од руралните средини биле преработувачките и конsumerските потреби на урбаните заедници, додека во вториот егзистенцијата им се базирала, пред сè, на локалното производство и на задоволувањето на сопствените потреби. Во обата случаи тоа население со себе ја носело и културата на живеење. Потенцијалната концентрација на население околу или внатре во населбите претставувал предизвик со оглед на достапноста на минимална

³⁵³⁴ Хаџи-Манева, “Нумизматички сведоштва.” 381–396.

количина на основни ресурси (простор, храна и хигиена), потребни за преживување. Во услови на потенцијална пренаселеност, веројатно, личните секојдневни проблеми и потреби биле основниот принцип за уредување на животниот простор, а не следењето на некакво урбано планирање од повисок степен. Со бројните градежни интервенции врз доцноримското урбано наследство, тоа било девастирано заради државни, инфраструктурни, религиозни, политички, семејни и лични потреби. По прашањето за тоа според кои правила се вршела распределбата на достапниот простор наменет за изградба на станбени објекти. Во тој контекст треба да се има во предвид следното: борбата за политичка моќ во населбите, бројот на единки од машки пол во семејството коишто биле неопходни во заради одбраната на населбата, дали приоритет имале занаетчиите и производителите и преработувачите на храна, или пак одлучувањето било во рацете на свештенството. Зголемувањето на бројот на население во услови на несоодветна надградба на постојната инфраструктура создавало потенцијал за помасовни немири и незадоволството. Потенцијално намалената безбедност во населбите, во контекст на постојан судир заради пристап до простор и ресурси, најверојатно се манифестирале преку зголемување на стресот и напнатоста кај жителите, притоа значително намалувајќи го квалитетот на живеење во населбите. Тука треба да се има во предвид и дека воените сили штителе од надворешни, но и од внатрешни ризици. Заради потребата од „набрзина“ изграден резиденцијален простор, дошло и до пад во квалитетот на градење, главно манифестирајќи се преку секундарна реупотреба на градежен и целиот достапен цврст материјал погоден за употреба во градежни цели (архитектонски елементи, сепулкрални споменици, епиграфски споменици и скулптури, фрагментирани тули и тегули, итн.). Рециклирањето на лесно достапни материјали од околината било заради економичност на зафатите и намалување на времетраењето на изградбата.

Повеќето комплексни процеси на асистематски и систематски промени започнати во минатото, своја кулминација, а некои дури и својот епилог го имале во текот на 6 в. и почетокот на 7 век. Околу средината од 6 в. бил заокружен еден неколку вековен, во најголем дел од државата и од црквата управуван процес на трансформација на населбите. Постепено се навлегло во процеси во коишто била редуцирана улогата на државата и нејзината моќ да дејствува на било каков начин. Старо - новите носители на промените во населбинскиот живот и културата на живеење биле црквата и локалните жители преку борбата за (ко)егзистенција³⁵³⁵.

³⁵³⁵ Динчев, *Ранновизантиските крепости*. 53.

Чисто формалната власт над поголемиот дел од териториите освоени за време на Јустинијан (527-565) придонесол кон забрзан економски пад, целосно пропаѓање на административниот систем и колапс на воената и административната организација во голем дел од Балканот. Бунтот на Фока (602-610) и смртта на Маврикиј (582-602) го означил крајот на сите надежи. Најлошата последица од оваа борба за тронот била пропаста на сите придобивки од активната офанзива на Маврикиј (582-602) и военото напуштање на лимесот на Долен Дунав во 604 година. Главните центри на моќ на Балканот, метрополите *Thessalonica* и *Constantinopolis*, станале мета на директни напади како резултат на отсуството на човечки ресурси, население способно за организирање на ефикасна одбрана и амортизирање на силата и брзината на непријателските продори во внатрешноста на Империјата.

Во следниот период, стратиграфијата во населбите, како и садовите (керамички, дрвени или од друг материјал) и останатите предмети со утилитарна намена пронајдени во контекст на живеалиштата, се најзначајните показатели за нивото на културата на живеење на населението. Причината за тоа е фактот што дури и во време кога ќе исчезне контролата од органите на државната управа, луѓето ќе продолжат да користат живеалишта, да произведуваат, собираат и преработуваат храна и да изработуваат садови за нејзино чување и приготвување. Живеалиштето и храната се основни егзистенцијални фактори за продолжен животот дури и во периоди кога не функционираат државни механизми.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ ЗА АНТИЧКАТА И СРЕДНОВЕКОВНАТА ИСТОРИЈА

- Ammianus Marcellinus, Excerpta Valesiana. *Ammianus Marcellinus: in three volumes. 3: History, books 27 - 31*. Уредено од John Carew Rolfe. Reprinted. The Loeb Classical Library том. 331. Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press [u.a.], 2001.
- Anonymous. *Three Byzantine Military Treatises*. Уредено од George T. Dennis. Dumbarton Oaks Text 9. Washington, D.C: Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, 1985.
- Cassius Dio. *Dio's Roman history: in nine volumes. 9: Books LXXI - LXXX*. Уредено од Earnest Cary и Herbert Baldwin Foster. Reprinted. The Loeb Classical Library том. 177. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1955.
- Codex Iustinianus / Юстинианов кодекс. “Codex Iustinianus / Юстинианов Кодекс.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА Том II*, уредено од Александър Бурмов, 20–38. Софија: Българска академия на науките; Институт за българска историја, 1958.
- Codex Iustinianus, The Civil Law. *Codex Iustinianus, The Civil Law*. Преведено од Samuel P. Scott. Cincinnati: The Central Trust Company Executor of the Estate Samuel P. Scott, 1932.
- Codex Theodosianus. *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions*. Преведено од Clyde Pharr, Theresa Sherrer Davidson, и Mary Brown Pharr. New Jersey: Princeton University Press, 1952.
- Columella, Res Rustica. *Columella, Res Rustica I-IV*. Преведено од Boyd Ash Harrison. Loeb Classical Library том. 361. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1960.
- Damaskios, The philosophical history. *Damaskios, The Philosophical History*. Преведено од Polymnia Athanassiadi. Athens, Greece: Oakville, CT: Apamea; D. Brown Book Co. [distributor], 1999.
- Evagrius Scholasticus, Historia Ecclesiastica. *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*. Преведено од Michael Whitby. Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Евагрије. “Евагрије.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георгије Острогорски, преведено од Фрањо Баришић и Бариша Крекић, 99–101. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Feder, Alfred, S. J., ур. *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta Historica)*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Том. 65. Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien, 1916.
- Hierocles, Synecdemos, Alexandrinus. *Le Synekdemus d'Hiérokles: Texte, Introduction, Commentaire et Cartes*. Уредено од Ernst Honigmann и Franz Valery Marie Cumont. Forma Imperii Byzantini Fasc. 1. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Bruxelles: Bruxelles Éd. de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939.

- Hieroclis, Synecdemus. “Hieroclis, Synecdemus.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том II*, уредено од Александар Бурмов, 87–94. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Ioannis Malalae, Chronographia. “Ioannis Malalae, Chronographia.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том II*, уредено од Александар Бурмов, 205–16. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Ioannes Lydus, De Ostentis. “Ioannes Lydus, De Ostentis.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том II*, уредено од Александър Бурмов, 95–102. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Itineraria Romana // Римски пътеводители “Римски Пътеводители // Itineraria Romana.” во *ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том I*, уредено од Борис Геров, превод од Василка Тъпкова—Заимова, 9–45. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Iustiniani Novellae / Юстинианови Новели. “Iustiniani Novellae / Юстинианови Новели.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том II*, уредено од Александър Бурмов, 39–86. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Marcellini Comitis. “Marcellini Comitis.” во *ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том I*, уредено од Борис Геров, 308–18. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1958.
- Le Quien, Michel, ур. *Oriens Christianus in Quatuor Patriarchatus Digestus Quo Exhibentur Ecclesiae, Patriarchae Caeterique Praesules Totius Orientis T. II*. Paris: ex Typographia Regia, 1740.
- Malchi Philadelphensis. “Malchi Philadelphensis, Byzantina Libris Septem.” во *Historicum Graecorum Fragmenta 4*, уредено од Carl Friedrich Theodor Müller и Ambrosio Firmin Didot, 111–32. Paris, 1885.
- Malchus, Byzantiaca. “Malchus, Byzantiaca.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том I*, уредено од Веселин Бешевлиев, 130–51. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1954.
- Mansi, Giovan Domenico. *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. VI. Paris, 1761.
- . *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. VII. Paris, 1762.
- . *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. VIII. Paris, 1762.
- . *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. IX. Paris, 1763.
- . *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. Vol. XI. Paris, 1765.
- Marcellini Comitis, Chronicon. *Marcellini Comitis, Chronicon*. Преведено од Николай Николаевич Болгов. Белгород: БелГУ Топография ГиК, 2010.

- Mauricii, Strategicon. *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*. Преведено од George T. Dennis. The Middle Ages Series. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 1984.
- Менандар Протектор. “Менандар Протектор.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георги Острогорски, превод од Бариша Крекић и Лидија Томић, 85–98. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Miracula S. Demetrii II. “Miracula S. Demetrii II.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георгије Острогорски, превод од Фрањо Баришић, 185–216. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Mommsen, Theodor, ур. *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII. Auctorum antiquissimorum tomus XIII. MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA Vol. II*, 1894.
- Notitia Dignitatum. “Notitia Dignitatum.” во *ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА Том I*, уредено од Борис Геров, 224–56. Софија: Българска академия на науките; Институт за българска историја, 1958.
- . *Notitia Dignitatum; Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*. Уредено од Otto Seeck. Berolini, apud Weidmannos, 1876.
- Priscus, Fragmenta. “Priscus, Fragmenta.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георги Острогорски, превод од Фрањо Баришић, 7–16. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Procopii Caesariensis, Historia Arcana. “Procopii Caesariensis, Historia Arcana.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА Том II*, уредено од Александър Бурмов. Софија: Българска академия на науките; Институт за българска историја, 1958.
- Procopius, De Aedificiis. *Procopius, De Aedificiis*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 343. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1940.
- Procopius, The Anecdota. *Procopius, The Anecdota or Secret History*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 290. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1935.
- Procopius, Wars II. *Procopius History of the Wars Vol. I, Books I and II*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 48. London; Cambridge, Massachusetts: William Heinemann LTD; Harvard University Press, 1962.
- Procopius, Wars V и VI. *Procopius History of the Wars Vol. III, Books V and VI*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 107. London; Cambridge, Massachusetts: William Heinemann LTD; Harvard University Press, 1919.
- Procopius, Wars VI и VII. *Procopius History of the Wars Vol. IV, Books VI (Continued) and VII*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 173. London; Cambridge, Massachusetts: William Heinemann LTD; Harvard University Press, 1962.

- Procopius, Wars VII и VIII. *Procopius History of the Wars Vol. V, Books VII (Continued) and VIII*. Превод од Henry Bronson Dewing. Loeb Classical Library том. 217. London; Cambridge, Massachusetts: William Heinemann LTD; Harvard University Press, 1962.
- Прокопиј, Тајната историја. *Прокопиј, Тајната Историја*. Translated by Виолета Костеска-Петреска. Скопје: Гурѓа, 2007.
- Прокопије. “Прокопије.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георгије Острогорски, превод од Фрањо Баришић, 17–72. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Riese, Alexander, ур. “Laterculo Polemii Silvii - Nomina Omnium Provinciarum.” во *Geographi Latini Minores*, 130–32, 1878.
- Rufi Festi, Brevarium rerum gestarum populi Romani. “Rufi Festi, Brevarium Rerum Gestarum Populi Romani.” во *ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЈА Том I*, уредено од Борис Геров, 418–19. Софија: Българска академия на науките; Институт за българска историја, 1958.
- Schaff, Philip. “Lactancius, De Mortibus Persecutorum.” во *Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily*, том. 7. Ante-Nicene Fathers. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Schwartz, Eduard, ур. *Concilium Vniversale Chalcedonense Anno 451, Vol. I, Pars II*. Acta Conciliorum Oecumenicorum T.II, Vol.I, Pars II. Berlin-Leipzig: de Gruyter, 1933.
- Scott, Samuel P., trans. *Iustiniani Novellae*. Cincinnati: The Central Trust Company Executor of the Estate Samuel P. Scott, 1932.
- The scriptores historiae Augustae. *The scriptores historiae Augustae: in three volumes*, том. 3. Превод од David Magie. Reprinted. The Loeb Classical Library том. 263. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1998.
- Theophanes, Chronographia, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. Уредено од Cyril A. Mango, Roger Scott, и Geoffrey Greatrex. Oxford: New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1997.
- Теофан. “Теофан.” во *Византиски извори за историју народа Југославије Том I*, уредено од Георгије Острогорски, превод од М. Рајковић, 217–37. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1955.
- Theophylacti Simocattae, Historiae. *Theophylacti Simocattae, Historiae*. Превод од Michael Whitby и Mary Whitby. Oxford [Oxfordshire]: New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1986.
- Vegetius, De Re Militari. *Epitome of Military Science*. Превод од N. P. Milner. Translated Texts for Historians том. 16. Liverpool: Liverpool University Press, 1996.
- Vitruvius. *Vitruvius, Marcus Pollio: Deset knjiga o Arhitekturi*. Превод од Matija Lopac. Sarajevo: Izdavačko preduzeće “SVJETLOST“, 1990.

Zosimus. “Zosimus.” во *ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ Том I*, уредено од Веселин Бешевлиев, 152–87. София: Българска академия на науките; Институт за българска история, 1954.

КИРИЛИЧЕН РЕДОСЛЕД

Алексова, Блага. *Loca Sanctorum Macedoniae: Култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*. Едиција Културно наследство. Скопје: Матица Македонска, 1995.

———. “Баргала - Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања.” *Гласник на институтот за национална историја* год. XI, бр. 3 (1967): 5–82.

———. *Епископијата на Брегалница - прв словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија*. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1989.

———. “Извештај за истражувањата на средновековните гробови во Стоби.” *Гласник на институтот за национална историја* год. II, бр. 1 (1958): 247–60.

———. “Нови истражувања на баптистериумот во Баргала.” во *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*, 29–38. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1986.

———. “Северната базилика во Стоби.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* 15-16 (41-42) (1988-1989): 89–115.

———. “Стоби, Базилика во Паликура, 1981 година.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* 10 (36) (1983): 135–70.

———. “Стоби: Епископска базилика, Централна базилика и Синагога археолошки ископувања во 1977 година.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979): 83–98.

Антолјак, Стјепан, Коста Балабанов, Михајло Георгиевски, Сотир Голабовски, Блаже Конески, Бранко Панов, Митко Б. Панов, и Томе Саздов. *Историја на македонскиот народ том први - Македонија од праисториското време до потпаѓањето под турска власт (1371 година)*, уредено од Бранко Панов. Скопје: Институт за национална историја, 2000.

Аркадџевич Иванов, Сергей. “Оборона балканских провинций византии и проникновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в.” *Византийский временник* том 45 (1984): 35–53.

Атанасова, Илинка, и Трајче Нацев. “Новооткриена работилница за стакло во Баргала.” *Balkanoslavica* 46, бр. 1–2 (2017): 107–18.

Бабамова, Славица. *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера*. Скопје: Институт за национална историја, 2005.

Бабиќ, Бошко. “Населувањето на Словените во охридскиот крај.” во *Охрид и охридско низ историјата кн. I*, уредено од Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар, 63–124. Скопје: Институт за национална историја, 1985.

Баришић, Фрањо. “Цар Фока (602-610) и подунавски Авари-Словени.” *Зборник радова Византолошког института IV* (1956): 73–88.

Белдедовски, Звонко. “Базилика Extra Muros од Баргала.” *Македонско наследство* 34–35 (2009): 193–202.

———. “Баргала - средновековна некропола, ранословенски елементи.” *Зборник на Музеј на Македонија - нова серија I - Археологија*, 1995, 167–79.

———. “Епископската базилика во Баргала, истражувања 1999 г.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 16 (2005): 259–73.

———. “Комплексот на епископската базилика во Баргала.” во *Старохристијанска археологија во Македонија*, 207–23. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003.

———. “Некропола од среден век.” *Arheološki pregled* 29 (1988): 190–92.

———. “Префурниум на големата бања и мала бања од Баргала.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 367–80.

Белдедовски, Звонко, и Трајче Нацев. “Баргала, истражување од 1988 година со преглед на позначајните наоди од досегашните истражувања на средновековната некропола.” *Зборник на штипскиот народен музеј VII* (1996): 35–46.

———. “Новооткриен термален објект во Баргала.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (2006): 289–302.

Белдедовски, Звонко, Ристо Петковски, и Трајче Нацев. “Топлотна инсталација на големата и малата бања во градот Баргала.” во *Зборник на трудови од симпозиумот „Вода, живот и задоволство“ во 2008 г.*, 129–39. Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, 2009.

Билбија, Милош. “Дуло.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 364. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Битракова Грозданова, Вера. “Lychnidios во раната антика (нови археолошки докази).” *Историја XXXIV/XXXV* (1998): 97–112.

———. “Via Egnatia помеѓу Lychnidios и Pons Servilii (нови археолошки докази).” во *Археолошките откритија на почвата на Македонија*, кн. 18:489–540. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2008.

———. “Антички култни споменици во охридскиот регион.” во *Лихнид и Дасаретија*, 339–54. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017.

———. “Врските меѓу мозаиците од Охрид, Епир и Македонија.” *Пелагонитиса* 3–4 (1997): 73–82.

———. “Лихнид во ранохристијанскиот период и неговото урбано јадро.” *Јубилеен зборник - 25 години митрополит Тимотеј*, 2006, 257–68.

———. “Мозаиците во охридскиот регион и врските со Медитеранот.” во *Цивилизации на почвата на Македонија*, Макпроект „Историја на културата на Македонија“, кн. 2:47–81. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995.

———. “Околу полеогенезата на населбите во Дасаретија.” *Folia Archaeologica Balkanica* II (2012): 99–124.

———. “Прилог за Via Egnatia на делницата Lychnidos - Pons Servilii.” *Лихнид* 6 (1988): 37–43.

———. “Спомениците од предисториски и антички период.” во *Охрид и охридско низ историјата кн. I*, уредено од Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар, 127–72. Скопје: Институт за национална историја, 1985.

———. *Старохристијански споменици во охридско*. Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и народен музеј Охрид, 1975.

———. “Старохристијанско време.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 261–63. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Топографија и урбаниот развој на Лихнидос.” *Историја* год. XXII, бр. 2 (1986): 246–65.

Битракова Грозданова, Вера, и Паско Кузман. “Lychnidos во раната антика.” *Македонско наследство* год. III, бр. 8 (1998): 3–16.

Битракова-Грозданова, Вера. “ΛΥΧΝΕΙΔΙΩΝ Η ΠΟΛΗΣ.” *ПРИЛОЗИ - МАНУ - Одделение за општествени науки XLVII*, бр. 1 (2016): 51–72.

———. “За ковницата на Лихнид.” *Živa antika* 23–2 (1973): 295–301.

———. “Охрид.” во *Уметничко богатство на Македонија*, 85–93. Скопје: Македонска книга, 1984.

———. “Старохристијански споменици во охридско. Поликонхална црква.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:35–43. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

———. “Три епиграфски прилози од Охрид.” *Živa antika* XX (1970): 159–65.

Блажевска, Силвана. “Истражувања на Стоби, 2015-2017.” Презентирано на XXIV Симпозиум на Македонското археолошко друштво, Струга, октомври 2019, не публикувано.

Блажевска, Силвана, и Јован Радњански. “Резултати од истражувањата во Стоби, 2008.” Презентирано на XX Симпозиум на МАНД, Кичево, 2008, не публикувано.

Бојанин, Станоје. “Средновековна светковина између приватног и јавног.” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, уредено од Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, 246–79. Београд: Сlio, 2004.

Бошковиќ, Ѓурѓе. “Средновековната архитектура во Македонија.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:45–58. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

Бошковиќ, Ѓурѓе, и Крум Томовски. “Средновековната архитектура во Охрид.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:59–64. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

Братој, Рајко. “Ранохристијанската црква во Македонија и нејзините односи со Рим.” *Македонско наследство* год. 5, бр. 13 (2000): 3–82.

Васић, Милоје Р. “Градови и царске виле у римским провинцијама на територији данашње Србије.” во *Константин Велики и Милански едикт 313. : раѓање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, уредено од Ивана Поповић и Бојана Борић-Брешковић, 76–101. Археолошке монографије / [Народни музеј, Београд] ; 22. Београд: Народни музеј, 2013.

Василкова-Мидоска, Анита. “Антички мотиви на мозаиците во Стоби.” Магистерски труд, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2007, не публикуван.

Велков, Велизар. “Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късноантичната епоха.” *Известия на археологическото дружество град Варна X* (1956): 109–16.

———. *Градът в Тракия и Дакия в късната античност (IV-VI в.)*. София: Българската академия на науките, Археологически институт, 1959.

Велчовски, Миле. “Конзервација и реставрација на археолошки откриени градежни објекти од римскиот период во Република Македонија.” Докторска дисертација, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2018. <http://hdl.handle.net/20.500.12188/1990>, не публикувана.

Венедиков, Иван. “Баргала.” *Разкопки и проучувања I* (1948): 82–98.

———. “Един нов старохристијански надпис от Сердика.” во *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев*. София, 1958.

Винчиќ, Живојин. “Стоби - Конзервација на големите терми.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 439–46.

———. “Хидроинсталации на доцноантичките и рановизантиските градови во Македонија и Србија.” Филозофски факултет, Одељење за археологију, Универзитет у Београду, 1980, не публикувана.

Винчиќ, Живојин, и Милан Ивановски. “Стоби – Акведукт.” *Културно наследство 1987 - 88 бр. XIV – XV* (1990): 63–74.

Владкова, Павлина, Калин Чакъров, и Олег Александров. “Античен производствен център Павликени.” во *Археологически открития и разкопки през 2014*, уредено од Гергана Кабакчиева, 444–448. София: Българска академия на науките; Национален археологически институт с музей, 2015.

Вулић, Никола. *Избичан, Прибој*. Споменик Српска академија наука ХCVIII. Београд, 1941.

———. *Нису (Naissus)*. Споменик Српска академија наука LXXVII. Београд, 1934.

Гарашанин, Милутин, и Душанка Корачевиќ. “Базиликата II во Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979): 31–46.

———. “Ископувања во Скупи 1978-1981.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987): 79–96.

Георгиев, Зоран. “Casino / Коцкарница“ – Стоби, Археолошко истражување во 2005 година.” *Културно наследство (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007): 155–56.

Георгиев, Зоран. “за структурата, изгледот и градежната историја на Порта Хераклеја во Стоби.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. IV*, уредено од Силвана Блажевска, 206–37. Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018.

———. “Протејхизмата на Стоби.” *Културно наследство (2002/2003)* бр. 28-29 (2004): 243–58.

———. “Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби.” *Културно наследство* бр. 38 (2012) (2013): 35–55.

Георѓиевски, Блажо. “Римските патишта во кумановскиот регион.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 10 (1989): 153–60.

Герасимовска, Дафина. *Антички куќи во Македонија*. Македонска цивилизација - Книга 5. Скопје: Македонска цивилизација, 1996.

———. “Доцноримски куќи во Стоби.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 24(50) (1997): 413–35.

———. “Контрасти меѓу станбените објекти во доцната антика во Република Македонија.” *Патримониум* год. 3, бр. 7-8 (2010): 119–26.

———. *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*. Скопје: Каламус, 2009.

Ѓорѓиевска, Аница. *Хераклеа Линкестис – водич 2007/2008*. Битола: НУ Завод и Музеј, Битола, 2008.

Ѓорѓиевска, Аница, и Енгин Насух. *Хераклеја Линкестис, Истражувања 2008-2014*. Битола: НУ Завод и Музеј, Битола, 2016.

Гранић, Филарет. “Рецензија на „Н. Вулић, Антички споменици у нашој Земљи“.” *Гласник Скопског научног друштва XIV* (1935): 254–55.

Грбић, Миодраг. “Откопавања у Хераклеји.” *Уметнички преглед* год. I, бр. 11 (1938): 351.

———. “Откопавања у Херклеји Линкестис код Битоља.” *Уметнички преглед* год. II, бр. 8 (1939): 231–35.

Димитрова, Елизабета. “Четириесет и првиот давидов псалм - иконографска парадигма на христијанската антика.” *Патримониум* 1, бр. 1–2 (2007): 65–78.

Динчев, Венцислав. “Градът и църквата през късната античност. Архитектурни и градоустройствени измерения.” во *Проф. д-р Борис Борисов, ученици и приятели*, уредено од Борис Д. Борисов, 309–24. Великотърновскиот универзитет “Св. св. Кирил и Методиј” и българската археологија 2. Велико Търново: IVIS, 2016.

———. “Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia.” во *Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmili Getov*, 277–95. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Supplementum IV*. Софија: Универзитетско издателство “Св. Климент Охридски,” 2005.

———. *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в Диоцезите Thracia и Dacia)*. Разкопки и проучвания XXXV. Софија: Българската академия на науките, Археологически институт с музей, 2006.

Ђурић, Милан. “О скидању зидних сликарија у Стоби.” *Starinar VII* (1932): 86–87.

Егер, Рудолф. “Градска црква у Стобима.” *Гласник Скопског научног друштва V* (1929): 14–44.

Живковић, Валентина. “Котор - модел касносредновековног града.” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, уредено од Даница Поповић и Смиља Марјановић-Душанић, 80–110. Београд: Слио, 2004.

Зајковски, Драган. “Христијанските маченици во Македонија во I - IV век.” *Историја* год. XLV, бр. 1-2 (2009): 13–26.

Зоговиќ, Соња. “Некои промени во преодниот период од Римска во РOMEјска империја изразени на балканските простори.” во *Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 октомври 2006)*, 17–27. Скопје: Институт за национална историја, 2008.

Иванишевић, Вујадин, и Иван Бугарски. “Нова сазнања о урбанизму Царичиног Града.” *Старинар Н.С. 2016 LXVI* (2016): 143–60.

———. “Програм нових истраживања Царичиног Града.” *Лесковачки зборник LVII* (2017): 51–62.

Иванишевић, Вујадин, и Соња Стаменковић. “Разградња фортификације акропоља Царичиног Града.” *Лесковачки зборник LIII* (2013): 21–31.

Иванишевиќ, Вујадин. “Касноантички град у Илирику и негова трансформација.” во *Константин Велики у византијској и српској традицији*, уредено од Љубомир Максимовиќ, Бојана Крсмановиќ, Радомир Поповиќ, Слободан Ђурчиќ, Смиља Марјановиќ-Душаниќ, Даница Поповиќ, и Гојко Суботиќ, Прво издание., 49–62. Библиотека Јазон, књига 36. Београд: Завод за уџбенике, 2015.

Иванов, Румен Теофилов. *Долнодунавската отбранителна система меѓу Дортикум и Дуросторум од Август до Маврикий*. Прво издание. Софија: АЛЕА, 1999.

Иванов, Теофил. “Водоснабдяване и канализација на градовете од римската и ксноантичната епоха в Българија.” *Археологија* IX, кн. 2 (1967): 15–26.

———. “Градоустройство през римската и ксноантичната епоха в Българија.” *Археологија* IX, кн. 4 (1967): 10–28.

———. “Проучувања на града през римската и ранновизантијската епоха в Българија (1944-1964).” *Археологија* VI, кн. 3 (1964): 35–45.

Иванов, Теофил, и Румен Иванов. *Никополис ад Иструм. том I Историја. Топографија. Градоустройство. Агора. Архитектура. Надписи. Библиографија*. Софија: Аргес, 1994.

Ивановски, Милан. “Археолошки локалитет Стоби, Цивилна базилика, 2005 година.” *Културно наследство (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007): 160–61.

———. “Коњух.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коџо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 184–85. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Средновековна некропола во реонот на паликурската базилика кај Стоби.” во *Зборник посветен на Бошко Бабиќ*, 97–104. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура - Прилеп, 1986.

———. “Стоби, Западна некропола, 1992.” *Културен живот XXXVII*, бр. 3 (ноември декември) (1992): 32–36.

Ивановски, Милан, и Владо Маленко. “Археолошки локалитет Стоби, Епископска базилика, 2005 година.” *Културно наследство (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007): 162–63.

Јакимовски, Антонио, Ленче Јованова, Ончевска Тодоровска Марина, Марјан Јованов, и Гоце Павловски. “Римски театар - Скупи.” во *Римски театар Скупи*, уредено од Антонио Јакимовски, 29–118. Скопје: Музеј на град Скопје, 2017.

Јанакиевски, Томе. *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и Галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1987.

———. *Антички театри во Република Македонија*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1998.

———. “Доцноантичка микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 (1977): 81–102.

———. *Доцноантичка микростанбена целина над театарот во Heraclea Lyncestis*. Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп; Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола, 2001.

———. “Мозаикот на подот во централниот брод на ранохристијанската базилика кај локалитетот „Суви Ливади“ с.Доленци-Битола.” во *Materijali*, бр. XVIII:67–75. Beograd: Arheološko društvo na SR Makedonija; Zavoda za zaštita na spomenicite na kulturata, prirodните retkosti i Muzej - Bitola, Savez arheoloških društva Jugoslavije, 1980.

———. *Убикација на средновековна Битола (VII - XIV Век)*. Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп, 2003.

Јованов, Марјан. “Нови согледувања за античкиот пат Стоби-Пауталија.” *Македонско наследство* год. VI, бр. 20 (2002): 11–22.

Јованова, Ленче. “Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (2006): 163–78.

———. “Македонија во римскиот период (Археологија).” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 2:789–930. Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013.

———. “Скупи - (Colonia Flavia Scupinorum) - Топографија и урбанистичка структура на градот I–III век.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 197–222.

———. *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum (водич)*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2008.

———. “Скупи - Сектор Југоисточен бедем, културна стратиграфија (2008 – 2010 година).” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019): 285–322.

———. “Чешма.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 364. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Јованова, Ленче, и Марина Ончевска Тодоровска. *СКУПИ, Сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма - Базилика со атриум*. Скопје: Музеј на град Скопје, 2018.

Јовановиќ, Војислав С. “Прилог проучавању средновековног прстења у СР Србији и СР Македонији.” *Годишњак града Београда* кн. XXV (1978): 67–86.

Јосифовска, Борка. “Један нови војнички натпис из Коњуха.” *Živa antika* XIII–XIV (1964): 166–70.

Јосифоска, Борка. *СТОБИ - Водич низ Стоби*. Скопје: Централен завод за заштита на културно-историски споменици на Народна Република Македонија, 1953.

Калеова, Василка. “Епископска резиденција - Археолошки истражувања во 2005 година.” *Културно наследство (2006 - 2007)* бр. 32-33 (2007): 157.

Калпаковска, Весна. *Епиграфски сведоштва за жителите на Стибера*. Битола: Н.У. Завод и Музеј - Битола, 2004.

Калпаковска, Весна, и Аница Ѓорѓиевска. *Животот во Heraclea Lyncestis преку епиграфските споменици*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости, Музеј и Галерија - Битола, 2003.

Кепеска, Лилјана, и Костадин Кепески. “Мермерна пластика - Стибера 2008-2009.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 (2010): 255–67.

Кирилов, Чавдар. “Понятието ‘Град’ в западноевропeјската литература.” *Известия на Национален исторически музеј (Софија)* XV (2005): 146–59.

———. “Редукцијата на укрепената градска площ през ксната античност. Размисли односно крај на ‘Античниот град.’” *Известия на Исторически музеј Кјустендил* 10 (2004): 173–234.

Кондаков, Никодим Павлович. *Македонија - археологическое путешествие*. Санктпетербург: Типографија императорской академии наук, 1909.

Кондијанов, Јован. “Две остави со палеовизантиски пари од с. Секулица – Кратовско.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 11 (1990): 199–213.

———. “Прилог за упадот на Кутригурите на територијата на Илирик во 540 година.” *Македонски нумизматички гласник* 1 (1994): 75–83.

Кондић, Владимир, и Владислав Поповић. *Царичин Град утврђено насеље у византијском Илирику*. Галерија Српске академије наука и уметности 33, 1977.

Кораќевиќ, Душанка. *Античко Скупи – Резултати од досегашните археолошки истражувања – каталог*. Скопје: Музеј на град Скопје, 1984.

———. *Скупи - градска територија* -. Скопје: Музеј на град Скопје, 2002.

———. “Состојба на археолошките ископувања на античко Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 3 (1977): 143–80.

Корачевиќ, Душанка. “Археолошките истражувања во Скупи во 1982 година.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 (1988): 155–63.

Костић, Зорица. “Маргиналије из неколико епиграфских споменика из Македоније.” во *Споменица Јована Ковачевића*, 195–219. Београд, 2003.

———. “Осврт на административне поделе Македоније крајем антике.” *Зборник радова Византолошког института XXXV* (1996): 77–93.

———. “Преображај града у раздобљу V-VI столећа.” *Balkanica* XXIV (1993): 33–50.

Коцо, Димче. “Археолошки проучувања во Охрид од 1959 до 1965 год.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 19 (1967): 257–66.

———. “Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 1 (1948): 129–82.

———. “„Наколните живеалишта во Охридското Езеро крај Струга“ и средновековните споменици во Струга и струшко.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:65–73. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

———. “Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:91–98. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

———. “Ранохристијански базилики во областа на Охридското Езеро.” во *Архитектурата на почвата на Македонија*, кн. 9:27–33. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2000.

———. “Триконхалните цркви од Климентово време.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 265–67. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Црквата Св. Софија во Охрид.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 2, бр. 1 (1949): 343–58.

Коцо, Димче, Блага Алексова, Константин Петров, Петар Миљковиќ, и Иван Јанковиќ. “Извештај за ископувањата во Стоби во текот на 1955 година.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје* III (1961): 69–76.

Кузман, Паско. “Археолошки сведоштва за дејноста на Свети Климент Охридски во охридскиот регион.” *Slověne = Словъне. International Journal of Slavic Studies* 5, бр. 2 (2016): 136–78.

———. “Значајни археолошки сегменти на улицата Цар Самуил во Охрид.” *Археолошки информатор* бр. 2 (2018): 61–70.

———. “Охрид - Luchnidios.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 255–61. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Кузмановска, Јасминка. “Прокопиј од Кајсареја: класификација на топонимите во четвртата книга од делото „DE AEDIFICIIS“ (Историско-географски и јазични согледувања).” во *Транзициите во*

историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 октомври 2006), 775–80. Скопје: Институт за национална историја, 2008.

Кузманоски, Игор. “Сидното сликарство од градската вила во Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 (2010): 225–35.

———. “Римски Домус од Сектор Југоисточен бедем во Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019): 345–57.

———. “Средновековна некропола на просторот од античкиот театар во Скупи.” во *Римски Театар Скупи*, уредено од Антонио Јакимовски, 367–418. Скопје: Музеј на град Скопје, 2017.

Курбатов, Георгий Львович. “Разложение античной городской собственности в Византии IV–VII вв.” *Византийский временник* том 35 (60) (1973): 19–32.

Левченко, Митрофан Васильевич. “Материалы для внутренней истории Восточной римской империи V–VI вв.” *Византийский сборник* 1 (1945).

———. “Церковные имущества V–VII вв. в Восточно-римской империи.” *Византийский временник* II (XXVII) (1949): 11–59.

Лепорский, Петр Иванович. *История Фессалоникского екзархата до времени присоединения его к Константинопольскому патриархату*. Санкт-Петербург: тип. М. И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1901.

Лилчиќ Адамс, Виктор. “Скупи и античката цивилизација на Скопско.” во *СКОПЈЕ, осум милениуми живот - култура - творештво*, 119–324. Скопје: Филозофски факултет, 2019.

Лилчиќ, Виктор. “Via Egnatia, Лихнид - Ресен.” во *Археолошките откритија на почвата на Македонија*, кн. 18:541–50. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2008.

———. *Античка градежна керамика во Република Македонија*. Скопје: „Македонска цивилизација“ Скопје, 1996.

———. “Античка патна мрежа.” во *Археолошка карта на Македонија - том I*, 112–18. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1994.

———. “Антички храм кај Тремник.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје* 12 (38) (1985): 73–82.

———. “Македонија во доцната антика (Археологија).” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 2:963–1032. Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013.

———. *Македонскиот камен за боговите христијаните и за живот по животот: античка камена архитектонска пластика во Република Македонија - I том - рана и зрела антика*. Скопје: Македонска цивилизација, 2001.

———. *Македонскиот камен за боговите христијаните и за живот по животот: античка камена архитектонска пластика во Република Македонија - том II - доцна антика*. Скопје: Македонска цивилизација, 2002.

———. “Размислувања околу убикацијата на Транупара.” *Културно наследство (1990-91)* бр. 17-18, (1994): 33–47.

———. *Ранохристијанска црква*. Скопје: Македонска цивилизација, 2003.

———. “Ранохристијанската засводена гробница кај с. Орман, скопско, и преглед на другите македонски наоди.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987): 143–51.

Мавродинов, Никола. “Планът и реконструкцијата на Св. София в Цариград.” *Разкопки и проучувања IV* (1950): 149–65.

Максимовић, Љубомир. “Северни Илирик у VI веку.” *Зборник радова Византолошког института XIX* (1980): 17–55.

Маленко, Владо. “Антички театар - Охрид.” во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević, Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 17–36. Novi Sad: Matica srpska, 1981.

———. “Античкиот театар во Охрид (The Antique Theatre in Ohrid).” *Македонски археолошки преглед 1* (2008): 75–80.

———. “Нови антички наоди во Охрид и охридско.” *Živa antika XXVIII*, 1–2 (1978): 339–50.

———. “Охрид / Горни Сарај - Чобановци.” *Arheološki pregled 28* (1989): 133.

———. “Раносредновековна материјална култура во Охрид и охридско.” во *Охрид и охридско низ историјата кн. 1*, уредено од Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар, 269–316. Скопје: Институт за национална историја, 1985.

———. “Ранохристијански објекти во Охрид и охридско.” *Лихнид 7* (1989): 3–22.

Маленко, Владо, и Паско Кузман. “Дебој.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Попарница“.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 268. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Св. Климент“.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав

Санев, 268–69. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Св. Пантелејмон“ (Плаошник, Имарет).” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 269. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Св. Софија“.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 269–70. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Св. Спас“.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 270. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Комплекс „Стара чаршија“.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 270. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Кошишта.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 271. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Самоилова тврдина.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 271–72. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

———. “Хермелеја.” *Лихнид* 6 (1988): 89–116.

Манева, Елица. “Базилика Де од Хераклеја Линкестис.” *Лихнид* 7 (1989): 51–63.

———. “За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 (1988): 175–86.

———. “Раносредновековна материјална култура во Македонија.” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 3:1263–1328. Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013.

———. “Резултати од заштитните ископувања Extra Muros во Хераклеја.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987): 125–42.

———. *Средновековен накит од Македонија*. Културно-историско наследство на Република Македонија кн. XXVIII. Скопје, 1992.

———. “Средновековна некропола кај Базилика Де во Хераклеја.” *Историја* год. XXII, бр. 1 (1986): 169–99.

———. “Хераклеја во раното христијанство.” *Културно наследство (1989)* бр. XVI (1993): 17–25.

Мано-Зиси, Ѓорѓе. “Стоби 1970-1971.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 1 (1975): 199–211.

Мано-Зиси, Ѓорѓе. “Декоративна пластика у Стобима.” *Уметнички преглед* год. IV, бр. 1-2 (1940): 36–41.

———. “Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године.” *Starinar* X-XI (1935-1936) (1936): 145–70.

———. “Ископавање на Царичином Граду 1949-1952 године.” *Старинар* III-IV (1952-1953) (1955): 127–68.

———. “К питању стратиграфије у Стобима.” *Зборник радова Народного музеја* том II (1959): 355–57.

———. “Пролегомена уз проблеме касноантичког мозаика у Илирикуму.” *Зборник радова народног Музеја* том II (1959): 83–111.

———. “Урбанистички лик Стобија.” *Уметнички преглед* год. II, бр. 9 (1939): 262–67.

———. “Хисториско-уметнички музеј у 1932 – рад изван музеја.” *Годишњак на Српска краљевска академија* бр. XLI (1933): 234–42.

Микулчиќ, Горица. “Археолошки наоѓалишта во СР Македонија потврдени со монети од 6 век.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 7–8 (1987): 177–94.

Микулчиќ, Иван. *Антички градови во Македонија*. Макпроект „Историја на културата на Македонија“. кн. 8. Скопје: МАНУ, 1999.

———. *Античките градови на Брегалница*. Скопје: Магор, 2009.

———. “Варвари во Македонија во доцната антика.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 22 (48) (1995): 239–54.

———. “Два безимени доцноантички града во Источна Македонија.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје* VI–VII (1975): 115–22.

———. “За големината на доцноантичките градови во Македонија.” *Историја* X, бр. 2 (1974): 347–68.

———. “Некои археолошки податоци за првото готско пустошење во Пелагонија.” *Стремеж* бр. 4 (1962): 37–41.

———. “Проблемот на Антигонеја.” *Годишен зборник на Филозофски факултет во Скопје* 11 (37) (1984): 111–38.

———. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. книга 5. Макропроект „Историја на културата во Македонија“. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1996.

———. *Старо Скопје со околните тврдини*. Скопје: Македонска книга, 1982.

———. *СТОБИ антички град*. Скопје: Магор, 2003.

———. *Хераклеја Линкестис - Антички град во Македонија*. Скопје: Магор, 2007.

Миленкоски, Миланчо. *Ранохристијански сакрални објекти во сливот на реката Брегалница*. Штип: НУ Универзитетска библиотека „Гоце Делчев“ - Штип, 2017.

Милинковиќ, Михаило. “Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6 в. - археолошки подаци.” во *Vizantijski svet na Balkanu / Byzantine World in the Balkans*, уредено од Војана Krstmanović, Ljubomir Maksimović, и Radivoj Radić. *Posebna izdanja / Vizantološki Institut Srpske Akademije Nauka i Umetnosti* 42. Beograd: Vizantološki institut SANU, 2012.

———. “Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије.” во *Ниш и Византија - зборник радова III*, 163–80. Ниш: Град Ниш, 2005.

———. “Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области.” во *Ниш и Византија - зборник радова IV*, 245–64. Ниш: Град Ниш; ИГП „Просвета“ АД НИШ, 2006.

Милошевски, Ванчо, и Горан Лилчиќ. “Преглед на нумизматичкиот материјал од театарот во Скупи (истражување 2013-2016).” во *Римски театар Скупи*, уредено од Антонио Јакимовски, 419–70. Скопје: Музеј на град Скопје, 2017.

Мирковиќ, Мирослава. “Виле и велики земљишни посед у централноилирским областима од IV до VI века.” *Зборник радова Византолошког института XXXV* (1996): 57–75.

Митревски, Драги. “Бања.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 364. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Митревски, Драги, и Ленче Јованова. “Рашче.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 380–81. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Михајловски, Роберт, и Јержи Розпендовски. “Јустинијановата епископска фонтана во Хераклеја Линкестис.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011): 405–20.

Михаљчић, Раде. “Град у преломном добу.” во *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, 113–23. Смедерево-Београд: Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, 1992.

Мргић-Радојић, Јелена. “Средњовековни човек и природа.” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, уредено од Даница Поповић и Смиља Марјановић-Душанић, 163–82. Београд: Слио, 2004.

Нацев, Трајче. “Античката патна комуникација во брегалничкиот басен.” *Етнология на обичуването* 12 (2013): 263–72.

———. *Баргала*. Најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство на Република Македонија. Скопје: Министерство за култура на Република Македонија; Управа за заштита на културното наследство, 2017.

———. “Баргала, Конзерваторско-реставраторски работи (1996-1998 г.)” *Macedoniae Acta Archaeologica* 16 (2005): 323–32.

———. “Вински региони во провинција Македонија Втора.” *Образ - мит - текст, Годишник на асоцијација “Онгъл”* 14 (2016): 405–15.

———. *Доцноантичкиот град Баргала*. Штип: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Штип, 2008.

———. “Извештај од конзерваторско-реставраторските работи на североисточната и северозападната кула од фортификацијата на градот Баргала.” Штип: Завод и Музеј Штип, 2001.

———. “Конзерваторско-реставраторски работи на југозападната и северозападната кула од фортификацијата на градот Баргала, Горен Козјак.” *Археолошки информатор* бр. 3 (2019): 111–20.

———. “Конзерваторско-реставраторски работи на објектот Мала терма на археолошкиот локалитет Баргала, Горен Козјак.” *Археолошки Информатор* бр. 1 (2017): 141–46.

———. *Ранохристијанска архитектура во источните области на Република Македонија*. Штип, 2019.

———. “Фортификацијата на доцноантичкиот град Баргала.” *Review of the Institute of History and Archaeology* 1, бр. 1 (2010): 55–64.

Нацев, Трајче, и Драган Веселинов. “Одбранбениот систем на градот Баргала.” *Гласник на институтот за национална историја* год. 59, бр. 1-2 (2015): 27–34.

———. “Трансформацијата на доцноантичките во средновековни утврдувања во брегалничкиот басен.” во *Зборник на трудови од меѓународниот симпозиум „Денови на Јустиниан I“ - Самуиловата држава и Византија: историја, легенда, традиција, наследство, Скопје 17-18 октомври, 2014*, уредено од Митко Б. Панов, 211–18. Скопје: Универзитет „Евро-Балкан“, 2015.

Нацев, Трајче, Звонимир Николовски, и Драган Веселинов. “Античката патната комуникација Астибо - Визианум.” *Гласник на институтот за национална историја* год. 62, бр. 1-2 (2018): 35–45.

Нацев, Трајче, и Дарко Стојановски. “Градот Баргала од 7 до 12 век.” *Вјара и култ, Годишник на асоцијација “Онгъл”* 15 (2017): 272–382.

Нацев, Трајче, и Јулиј Фрков. “Археолошко, архитектонско истражување и реконструкција на Градска ранохристијанска базилика во градот Баргала.” *Македонско наследство* 34–35 (2009): 151–72.

Несторовиќ, Богдан. “Ископавања у Стобима.” *Starinar* VI (1931): 109–14.

Николајевиќ, Иванка. “Cahiers Archéologiques. Fin de l’antiquité et Moyen Âge, Publiés Par André Grabar et Jean Hubert, XIX (Paris 1969) - критики и прикази.” *Starinar N.S.* XXI–1970 (1972): 184–95.

———. “Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза.” *Зборник радова Византолошког института XIII* (1971): 277–91.

———. “Ранохристијанске крстионице у Југославији.” *Зборник радова Византолошког института IX* (1966): 223–53.

Николајевиќ-Стојковиќ, Иванка. *Рановизантијска декоративна и архитектонска пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*. Византолошки институт кн. 5. Српска Академија Наука - Посебна Издања, кн. CCLXXIX. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1957.

Николовски, Димитар. “Трговскиот квартал во Стоби: Полукружен Плоштад.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. IV*, уредено од Силвана Блажевска, 308–41. Stobi: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018.

Ончевска Тодоровска, Марина. “Големата Ранохристијанска Базилика Во Скупи и Раното Христијанство.” *Македонско наследство* год. XIII, бр. 34-35 (2009): 97–112.

———. “Доцноантичка населба на просторот од римскиот театар во Скупи.” во *Римски театар Скупи*, уредено од Антонио Јакимовски, 245–320. Скопје: Музеј на град Скопје, 2017.

———. “Новата Голема ранохристијанска базилика од Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011): 365–79.

———. “Новиот голем термален објект во Скупи.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 21 (2019): 323–43.

Острогорски, Георги. *Историја на Византија*. Скопје: Наша Книга, 1992.

Острогорски, Георгије. “Аграрне прилике у Византијском царству у средњем веку.” во *Привреда и друштво у Византијском царству*, уредено од Живорад Стојковиќ, 61–99. Сабрана дела Георгија Острогорског Книга 2. Београд: Просвета, 1969.

———. “Велики посед у Византијском царству.” во *Привреда и друштво у Византијском царству*, уредено од Живорад Стојковић, 175–86. Сабрана дела Георгија Острогорског Книга 2. Београд: Просвета, 1969.

———. “Држава и друштво рановизантијског доба.” во *Привреда и друштво у Византијском царству*, уредено од Живорад Стојковић, 5–17. Сабрана дела Георгија Острогорског Книга 2. Београд: Просвета, 1969.

———. *Историја Византије*. Београд: Просвета, 1969.

Павловски, Гоце. “Анализа на архитектонскиот дизајн и хипотетичка реконструкција на гледалиштето.” во *Римски театар Скупи*, уредено од Антонио Јакимовски, 119–45. Скопје: Музеј на град Скопје, 2017.

———. “Архитектонските карактеристики на кавеата на театарот во Стоби.” Магистерски труд, Св. Кирил и Методиј - Скопје, Р. Македонија, 2014, не публикуван.

———. “Истражувања на театарот во Стоби 2013-2014.” Презентирано на XXIII Симпозиум на МАНД, Винаца, 2014, не публикуван.

Панов, Бранко. “Охрид и охридската област во првите векови по словенската колонизација.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје* 4 (30) (1978): 119–37.

Панов, Митко Б. “Политичко-идеолошки транзиции и континуитет: Македонија во IV-VI век.” во *Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународна научна конференција, 30-31 октомври 2006)*, 45–50. Скопје: Институт за национална историја, 2008.

———. “Солун за време на владеењето на Максимијан Галериј.” *Гласник на институтот за национална историја* год. 41, бр. 1-2 (1997): 129–49.

Папазоглу, Фанула. “Етничка структура античке Македоније у светлости новијих ономастичких истражувања.” *Balkanica VIII* (1977): 65–82.

———. “Историски прилики.” во *Охрид и охридско низ историјата кн. 1*, уредено од Љубен Лапе, Томо Томоски, и Стојановски Александар, 63–124. Скопје: Институт за национална историја, 1985.

———. *Македонски градови у римско доба*. Жива антика посебна издања – книга I. Скопје, 1957.

———. “Ранохрисќански натпис из Хераклеје.” *Зборник Филозофског факултета XI*, бр. 1 (1970): 91–99.

———. “Хераклеја Линкестидска во светлината на книжевните и епиграфските текстови.” во *Хераклеја I*, 7–35, 1961.

Пашиќ-Винчиќ, Радмила. “Археолошки испитувања на „Полихармосовата палата“ – резиденција на црковните великодостојници во Стоби.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје IV-V* (1966): 67-75.

Петковић, Владимир. “Античке скулптуре из Стобиа.” *Starinar* XII (1937): 12–35.

Петковић, Владимир Р. “VI - Историско-уметнички (Народни) музеј у 1927 години.” *Годишњак на Српска краљевска академија XXXVII* (1928) (1929): 187–95.

———. “Ископавање Царичина Града код Лебана.” *Старинар* XII (1937): 81–92.

———. “Историско-уметнички музеј у 1929 години.” *Годишњак на Српска краљевска академија XXXVIII* (1929) (1930): 231–38.

———. “Историско-уметнички музеј у 1930 години.” *Годишњак на Српска краљевска академија XXXIX* (1930) (1930): 188–93.

Петковић, Владимир Р., и Ђорђе Мано-Зиси. “Хисториско-уметнички музеј у 1932 години.” *Годишњак на Српска краљевска академија XLI* (1932) (1932): 208–12.

Петров, Константин. “Аквдуктот кај Скопје и проблемот на неговото датирање.” *Македонско наследство* год. III, бр. 7 (1998): 87–111.

———. “Еден нов податок за Хераклеја Линкестис.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје I* (1956): 108–10.

———. “Истражувања на водоводниот систем во рановизантискиот Стоби.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје 19* (1967): 267–304.

———. “Кон отвореното прашање на шестата базилика во Стоби.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје 22* (1970): 307–18.

———. “Реконструкција на амвонот од ротондата во Коњух.” *Годишен зборник на филозофскиот факултет, Скопје 22* (1970): 271–302.

———. “Смешано зидање во неколку згради во Македонија од III до VI век.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје I* (1956): 71–78.

———. “Стауродекорација од Коњух.” *Зборник на Археолошкиот музеј - Скопје II* (1958): 31–47.

Петрова, Елеонора. *СТОБИ - Водич*. Скопје: Музеј на Македонија, Завод за заштита на спомениците на културата на Р. Македонија, 2008.

Петровић, Јозо. “Ископавање у Стобима 1931.” *Starinar* VII (1932): 81–86.

———. “Мозаици у Стобима.” *Уметнички преглед* год. III, бр. 9 (1940): 263–67.

———. “Српско Средњевековно благо у Стобима.” *Уметнички преглед* год. III, бр. 4-5 (1940): 108–9.

———. “Стоби 1932.” *Starinar* VIII-IX (1933-1934) (1934): 169–91.

Петровић, Јозо, и Ђорђе Мано-Зиси. “Откопавања у Стобима.” *Уметнички преглед* год. I, бр. 2 (1937): 62.

Поповић, Ивана. “Сирмијум - царска резиденција, панонска метропола и хришћанска „глава Илирика“.” во *Константин Велики и Милански едикт 313. : рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, уредено од Ивана Поповић и Бојана Борић-Брешковић, 102–17. Археолошке монографије / [Народни музеј, Београд] ; 22. Београд: Народни музеј, 2013.

Поповић, Марко, и Гордана Милошевић. “Живот на Селу.” во *Приватни живот у српским земљама средњег века*, уредено од Даница Поповић и Смиља Марјановић-Душанић, 64–79. Београд: Слo, 2004.

Поповић, Владислав. “Албанија у касној антици.” во *Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986 године*, уредено од Милутин Гарашанин, 201–83. Научни скупови кн. XXXIX / Одељење историских наука кн. 10. Београд: Српска академија наука и уметности, 1988.

———. “Доњи Милановац - Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијски утврђење.” *Старинар XXXIII-XXXIV / 1982-1983* (1984): 265–82.

Почуча Кузман, Нада, и Сашо Ацески. “Крстилница на Плаошник, Охрид.” *Македонски археолошки преглед* 1 (2008): 228–32.

Почуча Кузман, Нада, Веселинка Боцевска, Сашо Ацески, и Григор Ангеличин Жура. “Ранохришћанска базилика (нартекс) на Плаошник, Охрид.” *Македонски археолошки преглед* 1 (2008): 233–43.

Почуча Кузман, Нада, и Сарита Карпузова. “Плаошник, Охрид.” *Македонски археолошки преглед* 1 (2008): 244–50.

Проева, Наде. *Студији за античките Македонци*. бр. 5. *Historia Antiqua Macedonica*. Скопје: Macedonia Prima, 1997.

Радњански, Јован. “Северно африканска трпезна керамика од Стоби.” Магистерски труд, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2016, не публикуван.

Радојчић, Светозар. “Црква у Коњуху.” *Зборник радова Византолошког института* I (1952): 148–67.

Решкова, Милена. “Монетни депоа од Стоби.” Магистерски труд, Св. Кирил и Методиј - Скопје, Р. Македонија, 2019, не публикуван.

Ристески, Бранислав. “Раносредновековни наоди од Скупи.” *Македонско наследство*, год. VI, бр. 19 (2002): 71–81.

Санев, Воислав, ур. *Municipium Stobensium, Западна некропола 1992*. Скопје: Музеј на Македонија; Републички завод за заштита на спомениците на културата; Народен музеј, Титов Велес, 1994.

Санев, Војислав. “Базилика Extra Muros.” во *Археолошка карта на Република Македонија - том II*, уредено од Димче Коцо, Цветан Грозданов, Блага Алексова, Вера Битракова Грозданова, и Воислав Санев, 74–75. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите; Музеј на Македонија - Археолошки оддел, 1996.

Санев, Војислав, и Саржо Саржоски. “Ископувања на внатрешниот бедем во Стоби, 1972-1974 година.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, уредено од Blaga Aleksova и James Wiseman, 229–34. Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.

Санев, Горан, и Биљана Куфојанакис Пачкова. “„Археолошки парк - Големо Градиште“, потенцијал за развој на културниот туризам во с. Коњух, Кратово.” *Славишки зборник 2* (2013): 91–109.

Сариа, Балдуин. “Епиграфски споменици из Јужне Србије.” *Гласник Скопског научног друштва VII-VIII* (1930): 293–302.

———. “Позориште у Стобима.” *Годишњак Музеја Јужне Србије* кн. I (1937): 1–69.

Симоска, Драгица. “Монети најдени во Хераклеја Линкестидска за време на археолошките ископувања и конзерваторските работи во годините 1959-1961.” во *Хераклеја II*, уредено од Ѓорѓи Димовски, 35–67. Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965.

Снајвли, Каролин. “Епископската базилика во контекст.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. IV*, уредено од Силвана Блажевска, 286–307. Stobi: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2018.

Снајвли, Каролина. “Ранохристијанскиот период во Р. Македонија - црквите.” во *МАКЕДОНИЈА Милениумски културно-историски факти*, том 3:1329–1404. Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013.

Соколовска, Викторија. *Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово, културно-историски осврт*. Скопје: PORTA ARCHAEOLOGICA, 2011.

———. *Исар - Марвинци и повардарјето во античко време*. Скопје: Музеј на Македонија, 1986.

Соколовъ, Платон Петрович. *Церковноимущественное право в Греко-римской империи*. Новгород, 1896.

Србиновски, Пецо. “Резултати од ископувањата во 1976 година.” *Macedoniae Acta Archaeologica 5* (1979): 99–112.

Станев, Камен. *Тракия през ранното средновековие*. Велико Търново: Фабер, 2012.

Стричевић, Ѓорђе. “Ѓаконикон и протезис у ранохришћанским црквама.” *Starinar IX-X* (1958-1959) (1959): 59–66.

Стричевиќ, Ѓорѓе. “Археолошките ископувања во Хераклеја Линкетијска 1936-1938 година.” во *Хераклеја I*, 35–45, 1961.

Талевски, Христијан. “Прилог кон хронологијата и развојот на фортификацијата на локалитет Маркови Кули – Водно, Скопје (истражување на триагоналната кула и полигоналниот бастион).” во *Slowianskie Tekty Kultury. Kontunyacje Samokowskie II*, 151–72. Самоков: Adam Mickiewicz University in Poznań, Институт за старословенска култура Прилеп, 2015.

———. “Проблемот на рановизантиската населба и прашањата за средниот век во Стоби - крај или само културен пад и континуитет -.” *Folia Archaeologica Balkanica IV* (2018): 427–65.

———. “Рановизантиска профана архитектура од Република Македонија.” Магистерски труд, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2014. <http://hdl.handle.net/20.500.12188/1931>, не публикуван.

Талевски, Христијан, Димитар Николовски, и Љубинко Ѓекиќ. “Истражувања на рановизантиска населба на Стоби 2009-2010.” Презентирано на XXI Симпозиум на МАНД, Струмица, 2010, не публикуван.

Тасић, Никола. “Маскар - Црквине, Римска базилика.” *Starinar N.S. VII-VIII (1956-1957)* (1957): 410–11.

Тачева, Маргарита. *Власт и социум в римска Тракия и Мизия кн. 2*. Софија: Универзитетско издателство “Св. Климент Охридски,” 2004.

Темелкоски, Душко. “Собрание - Булевтерион во Стибера.” *Зборник на трудови - НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј - Битола 20* (2017): 152–62.

Томашевиќ, Гордана. “Портик со почесни и вотивни споменици, I. Архитектура, II. Скулптура, III. Прашањето за местото на римскиот форум.” во *Хераклеја II*, уредено од Ѓорѓи Димовски, 9–33, 1965.

Томашевиќ, Гордана, Милорад Медиќ, и Милка Чанак-Медиќ. “Увод.” во *Хераклеја II*, уредено од Ѓорѓи Димовски, 5–8. Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965.

Торбатов, Сергей. *Укрепителната система на провинција Скитија (крај на III - VII в.)*. В. Търново: Faber, 2002.

Тутковски, Мишко. *Ранохристијанските мозаици од Охрид*. Културно наследство. Скопје: Каламус, 2014.

Ферлуга, Јадран. *Византиска управа у Далмацији*. Византолошки институт кн. 6. Српска Академија Наука - Посебна Издања, кн. ССХСІ. Београд: Српска академија наука, Византолошки институт, 1957.

Филипова, Снежана. *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5-6 и 11-12 век*. Скопје, Мелбурн: Матица Македонска, 1997.

———. *Рановизантиските капители во Република Македонија*. Скопје: Центар за културно и духовно наследство “Каламус,” 2006.

Филиповски, Тони. “Градот Лихнид и провинцијата Нов Епир.” *Историја* год. XLV, бр. 1-2 (2009): 5–11.

———. “Охрид во раниот среден век (од V до XI век).” Докторска дисертација, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2009, не публикуван.

Хаџи-Манева, Маја. “Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 381–96.

———. “Рановизантиски остави од Република Македонија во контекст на варварските упади.” Магистерска работа, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2010, не публикуван.

Цветковић - Томашевић, Гордана. “Епископски двор и манастир у ранохристијанској Хераклеји - неки резултати и истражувања.” во *Споменица Јована Ковачевића*, 41–53. Београд: Српско археолошко друштво; Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2003.

———. “Терме откријене у близини театра / арене у Хераклеји Линкестис - купатило гладијатора?” *Саопштења 2002 XXXIV* (2003): 25–36.

Цветковић Томашевић, Гордана, Драгица Симоска, Елица Манева, и Ђорђе Митровић. *Рановизантиски подни мозаици у Епископском двору у Хераклеји Линкестис*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 2002.

Цветковић-Томашевић, Гордана. “Упоредно испитување вишеслојних археолошких налазишта у Хераклеји Линкестис, Улпијани и Сингидунуму/Београду.” *Саопштења XIX* (1987): 7–20.

Цветковић - Томашевић, Гордана. *Рановизантиски подни мозаици Дарданија, Македонија, Нов Епир*. Београд: Филозофски факултет; Институт за историја на уметноста, 1978.

Чанак-Медиќ, Милка. “Ансамбл на Базиликата „А“ од рановизантискиот период.” во *Хераклеја II*, уредено од Ѓорѓи Димовски, 35–67. Битола: Одбор за Хераклеја - Битола, 1965.

Џидрова, Љубинка. “Археолошки истражувања на Куќа 2 во Heraclea Lyncestis, Сектор Театарски плоштад.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 291–310.

———. “Обичајот на погребување во црквите и на градска територија и проблемот на континуитет од антика во среден век.” во *Старохристијанската археологија во Македонија*, уредено од Блага Алексова, Крум Томовски, и Цветан Грозданов. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003.

Џидрова, Љубинка, Енџин Насух, и Љупчо Лозановски. “Водоснабдувањето на Heraclea Lyncestis.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011): 381–404.

Штаерман, Елена Михайловна. “Эволюция античной формы собственности и античного города.” *Византийский временник* том 34 (59) (1973): 3–13.

Шурбаноска, Мила, и Антонио Јакимовски. *Forum Romanum Stobis*. том. I. Скопје: Музеј на Македонија; Ciss Cooperazione Internazionale Sud-Sud, 2007.

———. *Forum Romanum Stobis*. том. II. Скопје: CISS Macedonia, 2010.

Шурбаноска, Мила, Горан Санев, и Антонио Јакимовски. “Археолошки истражувања - Стоби 2001.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 271–82.

ЛАТИНИЧЕН РЕДОСЛЕД

- Abadie-Reynal, Catherine. "Céramique et Commerce Dans Le Bassin Égéen Du IV-e Au VII-e Siècle." во *Hommes et Richesses Dans l'empire Byzantin, I, IVe-VIe Siècle. Avant-Propos de Gilbert Dagron*, 143–62. Réalités Byzantines 1. Paris, 1989.
- Adams, Robert McC. "Review on An Archaeological Perspective. LEWIS R. BINFORD. Contribution by George I. Quimby. Studies in Archaeology. New York & London: Seminar Press, 1972. Xii + 464 Pp., Figures, Graph, Map, Tables, Chapter References, Index. \$11.95 (Cloth). Reviewed by ROBERT McC. ADAMS University of Chicago." *American Anthropologist* 76, бр. 3 (1974): 649–51.
- Alchermes, Joseph. "Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse." *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994): 167–78.
- Aleksova, Blaga. "BARGALA - Archaeological Excavations in the Period from 1966 to 1970 and from 1975 to 1976." *Balcanoslavica* 6 (1977): 91–106.
- . "Bargala and the Fortification System in the Middle Course of the Bregalnica River." *Balcanoslavica* 11–12 (1985): 61–71.
- . "The Old Episcopal Basilica at Stobi." *Archaeologia Jugoslavica* 22–23 (1982-1983): 50–62.
- . "The Old Episcopal Basilica at Stobi – Archaeological Excavations and Research." *Starinar N.S. 1989-1990 XL-XLI* (1991): 291–94.
- Aleksova, Blaga, and Cyril Mango. "Bargala: A Preliminary Report." *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 265–81.
- Anderson-Stojanović, Virginia. *STOBI - The Hellenistic and Roman Pottery*. New Jersey: Princeton University Press, 1992.
- Anthony Stewart, Charles. "Military Architecture in Early Byzantine Cyprus." *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43, бр. 1 (2013): 287–306. <https://doi.org/10.3406/cchyp.2013.1068>.
- Arjava, Antti. "The Mistery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources." *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2005): 73–94.
- Aune, David E. "Heracles and Christ: Heracles Imagery in the Christology of Early Christianity." во *Greeks, Romans, and Christians: Essays in Honor of Abraham J. Malherbe*, уредено од Abraham J. Malherbe, David L. Balch, Everett Ferguson, и Wayne A. Meeks, 3–19. Minneapolis: Fortress Press, 1990.
- Avi-Yonah, Michael. "The Bath of the Lepers at Scythopolis." *Israel Exploration Journal* 13, бр. 4 (1963): 325–26.
- Babamova, Slavica. *Inscriptiones Stoborum*. Studies in the Antiquities of Stobi, Monograph Series, book I. Stobi: National Institution for Management of the Archaeological Site of Stobi, 2013.

- . “New Evidence for the Location of Ancient Gortynia, Idomene and Doberos.” во *Τη προσφιλεστατη και παντα αριστη μακεδονιαρχισση: Students and Colleagues for Professor Fanoula Papazoglou*, уредено од Ljubomir Maksimović и Marijana Rici, 11-22. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2018.
- Babić, Gordana. “North Chapel of the Quatrefoil Church at Ohrid and Its Mosaic Floor.” *Зборник радова Византолошког института XIII* (1971): 263–76.
- Băjenaru, Constantin. *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*. National Museum of Romanian History, The Centre for Roman Military Studies 8. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010.
- Baldovin, John F. *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*. *Orientalia Christiana Analecta* Том. 228. Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1987.
- Barker, Simon J., и Yuri A. Marano. “Demolition Laws in an Archaeological Context. Legislation and Architectural Re-Use in the Roman Building Industry.” во *Decor. Decorazione e Architettura Nel Mondo Romano*, 9:833–50. *Thiasos Monografie*. Rome: “Sapienza” Università di Roma - Dipartimento di Archeologia, 2017.
- Barnes, Timothy D. “Praetorian Prefects, 337–361.” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 94 (1992): 249–260.
- Barnes, Timothy David. *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Blackwell Ancient Lives. Chichester, West Sussex, U.K. ; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011.
- . *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982.
- Bartosiewicz, Laszlo, и Alice Choyke. “Animal Remains from the 1970-1972 Excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991): 181–209.
- Basler, Đuro. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Veselin Masleša, 1972.
- Bavant, Bernard. “La Ville Dans Le Nord De L’illyricum (Pannonie, Mesie I, Dacie Et Dardanie).” во *Villes et Peuplement Dans L’Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome (12-14 Mai 1982)*, 77:245–88. Rome: École Française de Rome, 1984.
- Beldedovski, Zvonko. “Bargala, Vodovod.” *Arheološki pregled* 22 (1981): 126–27, T. LXXVI-LXXVII.
- Beloch, Julius. *Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humbolt, 1886.
- Binford, Lewis R. *An Archaeological Perspective*. New York; London: Seminar Press, 1972.
- Bintliff, John. “Aspects of Settlement Change in Late Antiquity from Regional Survey Evidence.” во *New Cities Late Antiquity: Documents and Archaeology*, уредено од Efthymios Rizos, 13-17. *Bibliothèque de l’antiquité Tardive (BAT)*. Turnhout: Brepols, 2016.

- . “Recent Developments in the Social and Economic Archaeology of the Mediterranean Region from a Long-Term Perspective.” *Tijdschrift Voor Mediterrane Archeologie* 40 (2008): 36–47.
- Birk, Jago Jonathan, Ivan Bugarski, Sabine Fiedler, Vujadin Ivanišević, Henriette Kroll, Nemanja Marković, Anna Reuter, и др. “An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment, and Decline of Early Byzantine Caričin Grad.” во *LAC 2014 Proceedings*. Royal Netherlands Institute in Rome: VU E-Publishing, 2016. <https://doi.org/10.5463/lac.2014.4>.
- Bitrakova Grozdanova, Vera. “Muze na Reljefima iz Lihnida.” во *Лихнид и Дасаретија*, 355–68. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017.
- . “Trgovina Jadranom između Južne Italije i Makedonije od VI do I st. pr. kr.” во *Лихнид и Дасаретија*, 179–94. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017.
- Bitrakova, Vera. “IMARET, OHRID - Kasnoantička arhitektura i slovenski grobovi.” *Arheološki pregled* 6 (1964): 108–9.
- Blaževska, Silvana, и Jovan Radnjanski. “The Temple of Isis in Stobi.” во *Proceedings of the International Symposium Skopje, 18-21 September 2013*, уредено од Vera Bitrakova Grozdanova и Sander Müskens, 215–56. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts; University of Leiden, 2015.
- Boteva, Dilyana. “Trajan and his cities in Thrace: focusing on the two Nicopoleis.” во *Trajan und seine Städte: Colloquium Cluj-Napoca, 29. September-2. Oktober 2013*, уредено од Ioan Piso and Rada Varga, 195–204. Cluj-Napoca: Mega Verlag, 2014.
- Bowden, William. “Church Builders and Church Building in Late-Antique Epirus.” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 57–68. Journal of Roman Archaeology, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.
- . “Urban Transformation in Early-Byzantine Epirus: The Example of Butrint.” во *Exchange and Trade in Medieval Europe - Papers of the “Medieval Europe Brugge 1997” Conference*, уредено од Frans Verhaeghe и Guy De Boe, 3:155–69. Instituut Voor Het Archeologisch Patrimonium.; Rapporten. Zellik: Instituut vor het Archeologisch Patrimonium, 1997.
- Brillowski, Wojciech, Arkadiusz Koperkiewicz, Goran Sanev, и Nicholas Sekunda. “Polish-Macedonian Excavations at Negotino Gradište. Preliminary Report 2009–2015.” *Archeologia* 66-II. Field Reports (2017): 64–104.
- Brown, Peter. *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. The Curti Lectures 1988. Madison, Wis: University of Wisconsin Press, 1992.
- Bugarski, Ivan, и Milica Radišić. “The Central Balkans in the Early Middle Ages: Archaeological Testimonies to Change.” во *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology*, уредено од Vesna Bikić, 91–206. Byzantine Heritage and Serbian Art, I. Belgrade: Serbian National Committee of Byzantine Studies; P.E. Službeni glasnik ; Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016.

- Burrell, Barbara. *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Cincinnati Classical Studies, new ser., 9. Leiden ; Boston: Brill, 2004.
- Bury, John Bagnall. *History of the Later Roman Empire, from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. Toronto: Dover Publications Inc. New York, 1958.
- Buzov, Marija. "Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji." *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 7 (1990): 45–64.
- Cambi, Nenad. *Antika*. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj 7. Zagreb: Ljevak, 2002.
- Cambi, Nenad, и Željko Rapanić. "SALONA, Solin - antički grad." *Arheološki pregled* 12 (1970): 106–11.
- Cameron, Alan. *The Last Pagans of Rome*. New York, N.Y: Oxford University Press, 2011.
- . "The Last Days of the Academy at Athens." *Proceedings of the Cambridge Philological Society, NEW SERIES*, бр. 15 (195) (1969): 7–29.
- Cameron, Averil. *Procopius and the Sixth Century*. London; New York: Routledge : Taylor & Francis, 2005.
- . *The Later Roman Empire, AD 284-430*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1993.
- Caraher, William R. "Church, Society, And the Sacred in Early Christian Greece." PhD, The Ohio State University, 2003.
- Čerškov, Emil. *Municipium DD Kod Sočanice*. T. X. Dissertationes et Monographiae. Priština - Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1970.
- Chakarov, Kalin. "A Roman-Era Production Centre in Pavlikeni, Bulgaria, and the Kilns Found There." *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences* 1, бр. 1 (2017).
- Chanson, Hubert. "Certains Aspects de La Conception Hydrauliquedes Aqueducs Romains." *La Houille Blanche*, бр. 6–7 (October 2002): 43–58. <https://doi.org/10.1051/lhb/2002084>.
- Charanis, Peter. "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century." *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 23–44.
- . "On the Slavic Settlement in the Peloponnesus." *Byzantinische Zeitschrift* 46 (1953): 91–103.
- . "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire." *Comparative Studies in Society and History* 3, бр. 2 (January 1961): 140–54.
- Chrysostomou, Pavlos, и Frangiska Kefallonitou. *Nikopolis*. Уредено од Evangelia Kypraiou. Athens: Ministry of Culture; Archaeological receipt fund, 2005.
- Ciglencečki, Slavko. *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*. Dela / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede = Opera / Academia

Scientiarum et Artium Slovenica, Classis I, Historia et Sociologia ; Inštitut za arheologijo = Institutum Archaeologicum, 31. 15. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987.

———. “Justinijanovo utvrđivanje Ilirika.” *Archaeologia Adriatica* III (2009): 205–22.

Claude, Dietrich. *Die Byzantinische Stadt Im 6. Jahrhundert*. Byzantinisches Archiv., том. 13. München: C. H. Beck, 1969.

Cormack, Robin. “The Classical Tradition in the Byzantine Provincial City: The Evidence of Thessalonike and Aphrodisias.” во *Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979*, уредено од Margaret E. Mullett и Roger D. Scott, 103–19. Birmingham: Center for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1981.

———. “The Wall-Painting of St. Michael in the Theater.” во *Aphrodisias Papers. Theatre, a Sculptor’s Workshop, Philosophers, and Coin-Types Including the Papers given at the Third International Aphrodisias Colloquium Held at New York University on 7 and 8 April, 1989* 2 2, уредено од R. R. R. Smith и Kenan T. Erim, 109–22. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, 1991.

Crow, James. “Conclusion.” во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, уредено од Smilja Marjanović-Dušanić, 141–43. Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016.

———. “Fortifications and Urbanism in Late Antiquity.” во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 89–105. Journal of Roman Archaeology, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.

———. “Introduction.” во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, уредено од Smilja Marjanović-Dušanić, 65–67. Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016.

———. “The Anastasian Wall and the Lower Danube Frontier before Justinian.” во *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC-VI c AD)*, уредено од Lyudmil Vagalinski, 397–410. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences; National Institute of Archaeology and Museum; Tutrakan History Museum, 2007.

Crow, James, и Alessandra Ricci. “Investigating the Hinterland of Constantinople: Interim Report on the Anastasian Long Wall.” *The Journal of Roman Archaeology* 10 (1997): 235–62.

Ćurčić, Slobodan. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven: Yale University Press, 2010.

Curta, Florin. “Coins, Forts and Commercial Exchanges in the Sixth- and Early Seventh-Century Balkans.” *Oxford Journal of Archaeology* 36, бр. 4 (2017): 439–454.

———. *Curta, Florin. The Making of the Slavs - History and Archaeology of the Lower Danube Region c.500-700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

———. “Limes and Cross: The Religious Dimension of the Sixth-Century Danube Frontier of the Early Byzantine Empire.” *Старинар* LI (2001): 45–70.

- . “Postcards from Maurilia, or the Historiography of the Dark-Age Cities of Byzantium.” *Post-Classical Archaeologies* 6 (2016): 89–110.
- . “Quaestura Exercitus Iustiniani: The Evidence of Seals.” *Acta Byzantina Fennica* n.s. 1 (2002): 9–26.
- . “REVIEW of Vida, Tivadar, and Thomas Völling. Das Slawische Brandgräberfeld von Olympia. (Archäologie in Eurasien.Vol. Band 9). Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2000. 127pp., 39 Figurines, 30 Plates.” *Archaeologia Bulgarica* VI, бр. 1 (2002): 95–101.
- Cvetković-Tomašević, Gordana. “Osvrt na rezultate istraživanja u Herakleji Linkestis od 1959. do 1974. godine.” во *Materijali*, бр. XV:31–47. Beograd: Arheološko društvo Makedonije; Savez arheoloških društva Jugoslavije, 1978.
- Dagron, Gilbert. “Les Villes Dans L’Illyricum Protobyzantin.” во *Villes et Peuplement Dans L’Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome (12-14 Mai 1982)*, 77:1–20. Rome: École Française de Rome, 1984.
- Dark, K. R., ур. *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*. Oxford : Oakville, CT: Oxbow ; David Brown Book Co, 2004.
- Davis, E. Mott, Dušan Srdoč, и Salvatore Valastro Jr. “Radiocarbon Dates from Stobi: 1971 Season.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. I*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 23–36. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973.
- Decker, M. “Towers, Refuges, and Fortified Farms in the Late Roman East.” *Liber Annuus* 56 (January 2006): 499–520. <https://doi.org/10.1484/J.LA.2.303656>.
- Deligiannakis, Georgios. “Christian Attitudes Towards Pagan Statuary: The Case of Anastasios of Rhodes.” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* LXXVIII (2008): 142–58.
- Dimitrova, Elizabeta. “Art and Ritual in the Episcopal Centers of Macedonia Paleocristiana. The Floor Mosaics and the Illustrated Dogma.” во *XV Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana. Episcopus, Ciuitas, Territorium (Toledo Del 8 a 12 de Septiembre Del 2008)*, Libro de Pre-Actas, уредено од Jorge López Quiroga, Artemio M. Martinez Tejera, Laura Garcia Perez, и Enrique Daza Pardo, 1051–62. Toledo, 2008.
- . “In Through the Inner Door (The Mosaic in the Narthex of the Large Basilica in Heraclea Lyncestis).” во *Niš i Vizantija - zbornik radova IV*, 179–90. Niš: grad Niš, 2006.
- Dintchev, Ventsislav. “Classification of the Late Antique Cities on the Dioceses of Thracia and Dacia.” *Archaeologia Bulgarica* III (1999): 39–73.
- Drinkwater, John. “Maximinus to Diocletian and the ‘Crisis.’” во *The Crisis of Empire, A.D. 193–337*, уредено од Alan Bowman, Peter Garnsey, и Averil Cameron, второ издание, 28–66. The Cambridge Ancient History том. XII. Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 2008.
- Dull, Robert A., J. R. Southon, Steffen Kutterolf, A. Freundt, D. Wahl, and Payson Sheets. “Did the TBJ Popango Eruption Cause the AD 536 Event?” *American Geophysical Union, Fall Meeting 2010* 1 (2010): 2370.

- Dumanov, Boyan. "Thrace in Late Antiquity." во *A Companion to Ancient Thrace*, уредено од Emil Nankov, Denver Graninger, и Julia Valeva, 91–105. Hoboken: John Wiley & Sons Inc, 2015.
- Dunn, Archibald. "Continuity and Change in the Macedonian Countryside from Gallienus to Justinian." во *Recent Research on the Late Antique Countryside*, уредено од William Bowden, Luke Lavan, и Carlos Machado, 535–86. Late Antique Archaeology том. 2. Leiden ; Boston: Brill, 2004.
- . "The Problem of the Early Byzantine Village in Eastern and Northern Macedonia." во *XXe Congrès International Des Études Byzantines, Collège de France-Sorbonne, 19-25 Août 2001 : Pré-Actes : Séances Plénières (Les Villages Dans l'Empire Byzantin [IVe-XVe Siècle])*, уредено од Gilbert Dagron и Brigitte Mondrain, 73. Paris: Collège de France, Comité d'organisation du XXe congrès international des études byzantines, 2001.
- . "The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III-VII Cc): General and Regional Perspectives*." *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (January 1994): 60–81.
- . "Was there a militarisation of the southern Balkans during late antiquity?" во *Limes XVIII: proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)*, уредено од Philip Freeman. BAR international series 1084. Oxford, England: Archaeopress : Available from Hadrian Books, 2002.
- Džidrova, Ljubinka. "Art, Form and Liturgy in the Rotunda at Konjuh." во *Niš i Vizantija - zbornik radova V*, 149–78. Niš: Grad Niš, Niški kulturni centar, 2007.
- . "Late Antique Towns on the Territory of the Republic of Macedonia and the Transition from Antiquity to the Middle Ages." MA, Central European University, 1995, не публикуван.
- Elsner, Jan. "The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire." *The Journal of Roman Studies* 90 (2000): 181–95.
- Evans, Arthur John. *Antiquarian Researches in Illyricum: Part I-IV Communicated to the Society of Antiquaries*. Westminster: Nichols & Sons, 1883.
- Fields, Nic. *Hadrian's Wall AD 122-410*. Fortress. Oxford: Osprey, 2003.
- . *Rome's Northern Frontier AD 70-235: Beyond Hadrian's Wall*. Fortress. Oxford: Osprey, 2005.
- Fine, John Van Antwerp. *The Early Medieval Balkans - a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. University of Michigan Press, 1991.
- Fischer, Claude S. "Toward a Subcultural Theory of Urbanism." *American Journal of Sociology* 80, бр. 6 (1975): 1319–41.
- Folk, Robert L. "Geologic Urban Hindplanning: An Example from a Hellenistic-Byzantine City Stobi, Yugoslavian Macedonia." *Environmental Geology (Springer)* 1 бр. 1 (1975): 5–22.

- . “The Geologic Framework of Stobi.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. I*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 37–59. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973.
- Foss, Clive. “Archaeology and the ‘Twenty Cities’ of Byzantine Asia.” *American Journal of Archaeology* 81, бр. 4 (Autumn 1977): 469–86.
- . *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine, and Turkish City*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1979.
- Fotiou, Anastasius. “Recruitment Shortages in Sixth-Century Byzantium.” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* LVIII, бр. 1 (1988): 65–77.
- Frederiksen, Rune. *Greek City Walls of the Archaic Period, 900-480 BC*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford; New York: Oxford University Press, 2011.
- Freshfield, Edwin. “On Byzantine Churches, and the Modifications Made in Their Arrangements Owing to the Necessities of the Greek Ritual.” *Archaeologia* 44, бр. 2 (1874): 383–92.
- Fulford, Michael. “Economic Interdependence among Urban Communities of the Roman Mediterranean.” *World Archaeology* 19, бр. 1 (1987): 58–75.
- Gebhard, Elizabeth. “Evidence for an Earthquake in the Theatre at Stobi, c. AD 300.” *Occasional Papers of British School in Athens, Archeoseismology* бр. 7 (1996): 55–62.
- . “The Scenae-Frons in the Theater at Stobi.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, уредено од Blaga Aleksova и James Wiseman, 197–203. Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.
- . “The Theater at Stobi: A Summary.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, уредено од Blaga Aleksova и James Wiseman, 13–19. Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.
- Gerasimovska, Dafina. “Between the East and the West, The Roman Urban Planning in the Republic of Macedonia.” *Folia Archaeologica Balkanica* II (2012): 283–98.
- . “House Development in the Cities of the Republic of Macedonia throughout Antiquity.” *Haemus* 1 (2012): 101–19.
- Girardi Jurkić, Vesna. “Stambene zgrade, njihova dekoracija i oprema stanovanja u rimskoj Puli. Neki Primjeri.” *Histria Antiqua* 20 (2011): 77–90.
- Gómez, Miguel Pablo Sancho. “The Byzantine Balkan Path in the Gothic Campaigns of 536 and 551.” во *Proceedings of the International Symposium Macedonia and the Balkans in the Byzantine Commonwealth*, уредено од Mitko Panov, 23–36. Skopje: Euro-Balkan University, 2014.
- Gorecki, Danuta M. “Land Tenure in Byzantine Property Law: Iura in Re Aliena.” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 22, бр. 2 (2004): 191–210.

- Grabar, André. *Martyrium: Recherches Sur Le Culte Des Reliques et l'art Chrétien Antique*. Variorum Reprint 2. London: Variorum Reprints, 1972.
- Gračanin, Hrvoje. "Avari, Južna Panonija i pad Sirmija." *Scrinia Slavonica* 9, бр. 1 (October 2009): 7–56.
- . "Neka razmatranja o gospodarstvu zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća." *Acta Illyrica: Godišnjak udruženja BATHINVS* год. 2, бр. 2 (2018): 335–94.
- Gregory, Timothy E. *A History of Byzantium*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- . "Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece." во *City, Town, and Countryside in the Early Byzantine Era*, уредено од Robert L. Hohlfelder. East European Monographs ; Byzantine Series 120. бр. 1. Boulder : New York: East European Monographs ; Distributed by Columbia University Press, 1982.
- Grumel, Venance. "L'Illyricum de La Mort de Valentinien Ier (375) à La Mort de Stilicon (408)." *Revue Des Études Byzantines* 9 (1951): 5–46.
- Hachlili, Rachel. *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*. Handbuch Der Orientalistik, 1. Bd., 2. Abschnitt, B, Lfg. 9. Leiden ; Boston: Brill, 1998.
- Hadji-Maneva, Maja. "Early Byzantine Coin Circulation in Macedonia Secunda." *Cercetari Numismatice XV* (2009): 107–32.
- Hajnalová, Eva. "Archäobotanische Funde Aus Krivina." во *Iatrus-Krivina II. Ergebnisse Der Ausgrabungen 1966-1977*, уредено од Gerda von Bülow, Dietlind Schieferdecker, и Hiltrud Heinrich, 207–36. Berlin: Akademie-Verlag, 1982.
- Hald, Karl. *Auf Den Trümmern Stobis*. Stuttgart: Strecker und Schröder, 1917.
- Haldon, John. "Economy and Administration: How Did the Empire Work?" во *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, уредено од Michael Maas, 28–59. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2005.
- Hattersley-Smith, Kara M. *Byzantine Public Architecture between the Fourth and Early Eleventh Centuries AD, with Special Reference to the Towns of Byzantine Macedonia*. Thessaloniki: Society for Macedonian Studies, 1996.
- Henderson, Bernard W. *The Life and the Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138*. London: Methuen & CO. Ltd., 1923.
- Herrin, Judith. *The Formation of Christendom*. London: Phoenix, 2001.
- Higgins, Sabrina C. "Riding into Late Antiquity: A Thracian Rider Relief from Golemo Gradište, Konjuh." во *Niš i Vizantija - zbornik radova XI*, 173–85. Niš: grad Niš, 2013.

- Hoddinott, Ralph F. *Early Byzantine Churches in Macedonia and South Serbia: A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. Melbourne/Toronto/New York, printed in Great Britain: Macmillan and company limited, St. Martin`s press INC, 1963.
- Hodges, Richard, и Joanita Vroom. “Late Antique and Early Medieval ceramics from Butrint, Albania.” во *La circolazione delle ceramiche nell’Adriatico tra tarda antichità e altomedioevo: III Incontro di studio CER.AM.IS*, уредено од Claudio Negrelli и Sauro Gelichi. Documenti di archeologia 43. Mantova: Societa Archeologica s.r.l. SAP, 2007.
- Hohlfelder, Robert. “The Trans-Isthmian Walls in the Age of Justinian.” *Greek, Roman and Byzantine Studies* 18 (1977): 173–179.
- Honigmann, Ernst. “Une Liste Inédite Des Pères de Nicée : Cod. Vatic. Gr. 1587, Fol. 355p-357v.” *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 20, бр. 1 (1950): 63–71.
- Hood, Sinclair. *Excavations in Chios 1952-1955: Byzantine Emporio*. Уредено од Michael Ballance. Supplementary Volume / British School of Archaeology at Athens 20. Athens: British School of Archaeology [u.a.], 1989.
- Hopkins, Keith. “Models, Ships and Staples.” во *Trade and Famine in Classical Antiquity*, уредено од Peter Garnsey и C. R. Whittaker, 84–109. Proceedings of the Cambridge Philological Society 8. Cambridge: Cambridge Philol. Soc, 1983.
- Horden, Peregrine. “The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam.” *Journal of Interdisciplinary History* 35, бр. 3 (2005): 361–89.
- Horden, Peregrine, и Nicholas Purcell. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Oxford, [U.K.] ; Malden, Mass: Blackwell, 2000.
- Ilakovac, Boris. *Rimski akvedukti na području Sjeverne Dalmacije*. Zagreb: Arheološki muzej Zadar; Sveučilišna naklada Liber, 1982.
- Ivanišević, Vujadijn, и Vesna Radić. “Early Byzantine Coins from Stobi in the Collection of the National Museum in Belgrade.” *Numizmatičar* 36 (2018): 103–15.
- Ivanišević, Vujadin. “Barbarian Settlements in the Interior of Illyricum: The Case of Caričin Grad.” во *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, уредено од Vujadin Ivanišević и Michel Kazanski, 57–69. Monographies / Association Des Amis Du Centre D’histoire et Civilisation de Byzance 36. Paris : Beograd: ACHCByz ; Arheološki Institut Beograd, 2012.
- . “Caričin Grad (Justiniana Prima): A New-Discovered City for a ‘New’ Society.” во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, уредено од Smilja Marjanović-Dušanić, 107–26. Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016.
- . “The Danubian Limes of the Diocese of Dacia in the Fifth Century.” во *Romania Gothica II, The Frontier World Romans, Barbarians and Military Culture*, уредено од Tivadar Vida, 653–65. Budapest: Eötvös Loránd University; Institute for Archaeological Sciences, 2015.

- Ivanišević, Vujadin, и Ivan Bugarski. “Transformation of Burial Space in the Cities of Northern Illyricum during the Late Antiquity” *ANTAEUS* (2018): 91–117.
- Ivanisevic, Vujadin, и Sonja Stamenkovic. “Late Roman Fortifications in the Leskovac Basin in Relation to Urban Centres.” *Starinar* LXIV (2014): 219–30.
- Izdebski, Adam, Jordan Pickett, Neil Roberts, и Tomasz Waliszewski. “The Environmental, Archaeological and Historical Evidence for Regional Climatic Changes and Their Societal Impacts in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity.” *Quaternary Science Reviews* 136 (March 2016): 189–208.
- Jacobs, Ine. *Aesthetic Maintenance of Civic Space: The “classical” City from the 4th to the 7th c. AD.* *Orientalia Lovaniensia Analecta* 193. Leuven: Peeters [u.a.], 2013.
- . “Ecclesiastical dominance and urban setting. Colonnaded streets as back-drop for Christian display.” *Antiquité Tardive* 22 (January 2014): 263–86.
- Jakimovski, Antonio, и Marjan Jovanov. “The Golden Hoard from Tremnik – Ormanov Grob.” *Balcanoslavica* 45, бр. 1–2 (2016): 123–31.
- Janakievski, Tome. “Heraclea Lyncestis – tri objekta iz kasnoantičke mikrostanbene celine iznad rimskog teatra.” *Arheološki Vestnik* XXIX (1978): 694–707.
- Jančura, Peter, Mirka Daňová, Marian Jančura, Iveta Bohálová, Dušan Daniš, Juraj Modranský, Katarína Zrníková, и Lívia Oláhová. “Priestorový Aspekt a Prírodné Podmienky Invázie Rimanov Do Stredného Podunajska a Karpát v Druhom Storočí n.l.” *Zborník Slovenského Národného Múzea - Archeológia Supplementum* 8, Column of Marcus Aurelius and the Middle Danube Area-Studies (2014): 71–87.
- Janković, Đorđe. “Srednjevekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja.” *Balcanoslavica* 3 (1974): 89–119.
- Jones, Arnold Hugh Martin. *The Greek City from Alexander to Justinian.* Oxford: Clarendon Press, 1940.
- . *The Later Roman Empire 284-602 (во 3 тома).* Oxford: Basil Blackwell, 1964.
- Jones, Christopher. “Epigrams from Hierapolis and Aphrodisias.” *Hermes* 125, Bd., H. 2 (1997): 203–14.
- Jovanova, Lenče. “SCUPI Transition from Imperial Colony to Late Antiquity Metropolis.” *Folia Archaeologica Balkanica* III (2015): 219–52.
- Kahlos, Maijastina. “Seizing History: Christianising the Past in Late Antique Historiography.” во *Past and Present in Medieval Chronicles*, уредено од Mari Isoaho, 17:11–33. COLLEGIUM: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 2015.
- Karagianni, Flora. “The Development of the Cities during the Transition from Late Antiquity to the Early Christian Era.” во *Niš i Vizantija - zbornik radova VII*, 119–28. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2009.

- Karagiorgou, Olga. "Demetrias and Thebes: The Fortunes and Misfortunes of Two Thessalian Port Cities in Late Antiquity." во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 183–215. Journal of Roman Archaeology, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.
- Katanić, Nadežda, и Milan Gojković. *Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori*. Београд: Савезни институт за заштиту споменика културе, 1961.
- Katić, Miroslav. "Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu." *Opuscula Archaeologica* 27 (2003): 523–28.
- Kazhdan, Alexander, и Anthony Cutler. "Continuity and Discontinuity in Byzantine History." *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 52 (1982): 429–78.
- Kennedy, Hugh. "From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria." *Past & Present* 106, February (1985): 3–27.
- Kent, John P. C., Robert A. G. Carson, и A. M. Burnett. *The Roman Imperial Coinage. Vol. 10: The Divided Empire and the Fall of the Western Parts: AD 395 - 491*. London: Spink, 1994.
- Kirilov, Chavdar. "Der Rissig Gewordene Limes. Höhensiedlungen Im Östlichen Balkan Als Zeugnis Für Die Schwäche Des Oströmischen Reichs in Der Spätantike." во *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC-VI c AD)*, уредено од Lyudmil Ferdinandov Vagalinski, 329–52. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences; National Institute of Archaeology and Museum; Tutrakan History Museum, 2007.
- . "The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some Reflections on the End of the 'Antique City' in the Lands of the Eastern Roman Empire." во *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, уредено од Joachim Henning, 3–24. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Berlin: de Gruyter, 2007.
- Kitzinger, Ernst. "A Survey of the Early Christian Town of Stobi." *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946): 81–162.
- . "The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks. A Study in Coptic and Sassanian Textile Design." *Dumbarton Oaks Papers* 3 (1946): 1–72.
- Knipfing, John R. "The Edict of Galerius (311 A. D.) re-considered." *Revue belge de philologie et d'histoire* 1, бр. 4 (1922): 693–705. <https://doi.org/10.3406/rbph.1922.6200>.
- Koco, Dimče. "O simboličnom značenju podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika." *Peristil* 2 (1957): 53–56.
- Koder, Johannes. "Historical Aspect of a Recession of Cultivated Land at the End of the Late Antiquity in the East Mediterranean." *Palioklimaforschung* 10 (1994): 157-167;
- Kojčeva, Kina. "Settlement Development in Lower Moesia in Late Antiquity." во *Studies on Settlement Life of Ancient Thrace*, уредено од Velizar Velkov, Varbinka Najdenova, и Petar Petrov, 5:162–65. Acta Associationis Internationalis - Terra Antiqua Balcanica. Софија: СУ "Климент Охридски"; Институт по тракологија при БАН; Център за историја "Древна балканска, 1990.

- Kolarik, Ruth. "The Episcopal Basilica at Stobi: The Phases of Mosaic Decoration." во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, уредено од Blaga Aleksova и James Wiseman, 61–80. Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.
- . "The Floor Mosaics of Eastern Illyricum." во *Εισηγησεις Του Δεκατου Διεθνους Συνεδριου Χριστιανικης Αρχαιολογιας (28 Σεπτεμβριου-4 Οκτωβριου 1980)*, 173–203. Θεσσαλονικη, 1980.
- Kolarik, Ruth E. "Sixth-Century Bishops as Patrons of Floor Mosaics in the Balkan Peninsula." *La Mosaïque Gréco-Romaine*, Collection de l'École Française de Rome, 352, IX (2005): 1255–67.
- Kolarik, Ruth Ellen. "The Floor Mosaics of Stobi and Their Balkan Context." PhD, Harvard University, 1982, не публикуван.
- Kolarik, Ruth, и Momčilo Petrovski. "Technical Observations on Mosaics at Stobi." во *Studies in the Antiquities of Stobi том. II*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 65–109. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1975.
- Kopceck, Thomas A. "Curial Displacements and Flight in Later Fourth Century Cappadocia." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 23, бр. 3 (1974): 319–42.
- . "The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism." *Church History* 43, бр. 3 (September 1974): 293–303. <https://doi.org/10.2307/3163752>.
- Kraeling, Carl Hermann. *Gerasa, City of the Decapolis*. Connecticut: American School of Oriental Research, 1938.
- Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Harmondsworth и Baltimore: Penguin books, 1965.
- Krautheimer, Richard, и Slobodan Ćurčić. *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*. Beograd: Gradevinska knjiga, 2008.
- Kuzman, Pasko. "Ancient Theatre." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 44–47. Macedonian Cultural Heritage. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.
- . "Lychnidos - Ohrid." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 34–37. Macedonian Cultural Heritage. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.
- . "Plaošnik." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 54–61. Macedonian Cultural Heritage. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.
- . "Samuel`s Fortress." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 48–53. Macedonian Cultural Heritage. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.
- . "The Period of Basilicas." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 34–37. Macedonian Cultural Heritage. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.

- Lahtov, Vasil. "IMARET, OHRID - Ranohriščanska crkva." *Arheološki pregled* 4 (1962): 212–17.
- . "OHRID - Antičko pozorište." *Arheološki pregled* 4 (1962): 198–203.
- Lassus, Jean. *Sanctuaires Chrétiens de Syrie : Essai Sur La Genèse, La Forme et l'usage Liturgique Des Édifices Du Culte Chrétien, En Syrie, Du IIIe Siècle à La Conquête Musulmane*. Paris: P. Geuthner, 1944.
- Lavan, Luke. "A Brief Comment." vo *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 243–45. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001.
- . "Late Antique Governors' Palaces : A Gazetteer." *Antiquité Tardive* 7 (January 2000): 135–64. <https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300808>.
- . "The Praetoria of Civil Governors in Late Antiquity." vo *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 39–56. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001.
- Lawrence, A. W. "A Skeletal History of Byzantine Fortification." *The Annual of the British School at Athens* 78 (1983): 171–227.
- Lee, A. D. *Pagans and Christians in Late Antiquity: A Sourcebook*. London ; New York: Routledge, 2000.
- Lemerle, Paul. *Philippe et La Macédoine Orientale à l'époque Chrétienne et Byzantine*. Biblioth. Des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. CXII. Paris, 1945.
- . *The Agrarian History of Byzantium: From the Origins to the Twelfth Century*. Преведено од Gearóid Mac Níncaill. Galway, Ireland: Officina Typographica, Galway University Press, 1979.
- Lewin, Ariel. "Urban Public Building from Constantine to Julian: The Epigraphic Evidence." vo *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 27–37. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001.
- Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon. "Civic Finance in the Byzantine Period: The Laws and Egypt." *Byzantinische Zeitschrift* 89, бр. 2 (1996): 389–408.
- . *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2001.
- . "The Uses and Abuses of the Concept of 'decline' in Later Roman History, or Was Gibbon Politically Incorrect?" vo *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 233–39. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001.
- Liebeschuetz, Wolfgang. "The End of the Ancient City." vo *The City in Late Antiquity*, уредено од John Rich, 1–49. London: Taylor & Francis e-Library, 2002.
- Ling, Roger. *Ancient Mosaics*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.
- Mackie, Gillian Vallance. *Early Christian Chapels in the West: Decoration, Function and Patronage*. Toronto: University of Toronto Press, 2003.

- MacMullen, Ramsay. *Christianizing the Roman Empire: A.D. 100 - 400*. New Haven: Yale Univ. Press, 1984.
- . “Social Mobility and the Theodosian Code.” *Journal of Roman Studies* 54, бр. 1–2 (November 1964): 49–53. <https://doi.org/10.2307/298650>.
- Madgearu, Alexandru. “Defending the Passes in the Haemus Mountains. From Clausura to Kleisoura.” во *Culture and Civilization at Lower Danube (East and West)*, XXIX:213–21. Călărași: Muzeul Dunării de Jos, 2016.
- . “The End of the Lower Danubian Limes: A Violent or a Peaceful Process?” *Studia Antiqua et Archaeologica* XII (2006): 151–68.
- Madrešić, Jagoda. “Istočni trakt gradskih zidina Salone.” *Opuscula Archaeologica* 23–24, бр. 1 (1999): 143–53.
- Mann, Jenny C. “Power, Force and the Frontiers of the Empire, Review on: The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third by Edward N. Luttwak.” *Journal of Roman Studies* 69 (November 1979): 175–83. <https://doi.org/10.2307/299068>.
- Mano-Zisi, Đorđe. “Antički Teatar u Stobima.” во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević, Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 3–16. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- Mano-Zissi, Djordje. “Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi.” во *Studies in the Antiquities of Stobi том. I*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 185–232. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973.
- Mano-Zissi, Georg. “Mosaiken in Stobi.” *Известия на българския археологически институт* 10 (1936): 277–97.
- Margalha, G., J. Appleton, F. Carvalho, Maria Veiga, António Santos Silva, и Jorge Brito. “Traditional Lime Kilns - Industry or Archeology?” Lisboa, Portugal, 2008.
- Marin, Emilio. “Civitas Splendida Salona.” во *Salona Christiana*, уредено од Zrinka Buljević, Milan Ivanišević, Jagoda Madrešić, Emilio Marin, и Ivan Marović, 9–104. Split: Arheološki muzej, 1994.
- Marsden, Eric William. *Greek and Roman Artillery - Historical Development*. Oxford: Oxford University Press, 1969.
- Martindale, John Robert. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. 3 B: A. D. 527 - 641 (Kâladji - Zudius)*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992.
- Meeks, Wayne Atherton. *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*. Second edition. New Haven London: Yale University Press, 2003.
- Mihaylov, Stoyan. “Life-Span in the Settlements in the Provinces of Moesia Secunda and Scythia as Evidenced by Coin Finds (Late 5th - Early 7th c. AD).” во *The Lower Danube Roman Limes (1st - 6th c. AD)*,

- уредено од Lyudmil Vagalinski, Nicolay Sharankov, и Sergey Torbatov, 461–75. Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2012.
- Mikulčić, Ivan. “Antički gradovi kod Drenova i Konjuha u Makedoniji - topografsko snimanje.” *Arheološki pregled* 15 (1973): 177–82.
- . “Frühchristlicher Kirchenbau in Der S. R. Makedonien.” *La Macedonia Iugoslava, Corso di cultura sull’arte ravennate e bizantina* 33, 1986, 221–51.
- . “Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji - pokušaj klasifikacije -.” во *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, 101–23. Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1986.
- . “SCUPI - Istočna nekropola i gradski bedem.” *Arheološki pregled* 12 (1970): 124–31.
- . *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien: Städte, Vici, Refugien, Kastelle*. Münchner Beiträge Zur Vor- Und Frühgeschichte. Munich: Verlag C.H. Beck, 2002.
- . “Teritorija Skupa.” *Živa antika* XXI–2 (1971): 463–86.
- Mikulčić, Ivan, и Velika Dautovska. “STOBI – I antička nekropola.” *Arheološki pregled* 7 (1965): 126–28.
- Milevski, Ivica. “Slope Values Accuracy vs Resolution of the Digital Elevation Models (Example of the Republic of Macedonia),” 2014, 1–8. <https://doi.org/10.13140/2.1.2113.6167>.
- Milevski, Ivica, Svemir Gorin, Blagoja Markoski, и Ivan Radevski. “Comparison of Accuracy of DEM’s Available for the Republic of Macedonia.” во *Proceedings from the 3rd International Geography Symposium – GEOMED 2013*, уредено од Efe Recep, Atalay Ibrahim, и Isa Cürebal, 165–72. Antalya, Turkey: Dokuz Eylul University, Turkey, 2013.
- Milin, Milena. “Epirus Nova Sine Dalmatorum.” *Živa antika* 47, 1-2 (1997): 139–44.
- Mirdita, Zef. “Das Christentum und Seine Verbreitung in Dardanien.” *Balkanica* IV (1973): 83–93.
- Mirić, Aleksandra. “Stambena arhitektura antike u delima antičkih autora i kroz prizmu rimskog prava u oblasti građenja.” во *1700 godina Milanskog edikta*, 987–96. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2013.
- Mladenović, Dragana. *Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior*. BAR International Series 2367. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Mlakar, Štefan. “Iz inventara svedočanstva o kazališnom životu u antičkoj Puli.” во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević, Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 91–110. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- Nacev, Trajče. “The Winery of the Late Antique City of Bargala.” во *Folia Archaeologica Balkanica*, II:413–24. Skopje: Faculty of Philosophy - Skopje, Institute of Art History and Archaeology, 2012.

- Nacev, Trajce, и Ilinka Atanasova. "New Findings Regarding the Economic Part of Bargala." *Review of the Institute of History and Archaeology* 4, бр. 1 (2017): 15–26.
- Neef, Reinder. "Archäobotanische Untersuchungen in Spätantiken Iatrus/Krivina (Grabungskampagnen 1992-2000)." во *Ergebnisse der Ausgrabungen 1992 - 2000*, уредено од Gerda von Bülow, Limesforschungen 28., Band VI:415–45. Iatrus-Krivina, Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Mainz am Rhein: von Zabern, 2007.
- Oncevska Todorovska, Marina. "The Christian Religion in Scupi Represented through the Elements of the Large Basilica with Atrium." во *Giving Gifts to the Gods, Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches*, 183–200. Kumanovo: NI Museum of Kumanovo; Ministry of Culture of Republic of Macedonia; Archaeological Museum of Macedonia, 2018.
- . "Thermal Facility in Skupi." во *Зборник на трудови од симпозиумот „Вода, живот и задоволство“ во 2008 г.*, 75–83. Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј - Струмица, 2009.
- Palanque, Jean-Remy. "La Préfecture Du Prétoire d'Illyricum Au IVe Siècle." *Byzantion - Revue Internationale Des Études Byzantines* 21, бр. 1 (1951): 5–14.
- Palavestra, Aleksandar, и Staša Babić. "False Analogy: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia)." *European Journal of Archaeology* 19, бр. 2 (2016): 316–34.
- Pandermalis, Dimitrios. *Dion: The Archaeological Site and the Museum*. Athens: Adam Ed, 1997.
- Panov, Mitko B. "Thessalonica between East and West: Historical Analysis of the 4th and 5th Century Period." *Balkanoslavica* 32–33 (2003): 101–11.
- Papazoglou, Fanoula. "Dedicaces Deo Caesari de Stobi." *Zeitschrift Fur Papyrologie Und Epigraphic* Bd. 82 (1990): 213–21.
- . *Les Villes de Macédoine a l'époque Romaine*. Vol. 16. Suppléments Au Bulletin de Correspondance Hellénique. Athènes-Paris: École Française d'Athènes, 1988.
- Papazoglu, Fanula. "Natpis iz nemezejona i datovanje stobskog pozorišta." *Živa antika* I–2 (1951): 279–93.
- Papeša, Anita Rapan. "Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia." во *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The State of Research and Selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia*, уредено од Branka Migotti, 415–39. BAR International Series 2393 2393. Oxford: Archaeopress [u.a.], 2012.
- Pétridis, Platon. "Delphes dans l'Antiquité tardive : première approche topographique et céramologique." *Bulletin de correspondance hellénique* 121, бр. 2 (1997): 681–95.
- Petrović, Jozo. "U Stobima danas." *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIV (1943): 461–525.
- Petru, Peter. "Poznoantična Poselitev Slovenije [Late Roman Settlement in Slovenia]." *Arheološki Vestnik* XXIX (1978): 359–67.

- Pintado, Javier Andreu, и Aitor Blanco Perez. *Signs of Weakness and Crisis in the Western Cities of the Roman Empire (c. II-III AD)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019.
- Poehlman, William. "The Polycharmos Inscription and Synagogue I at Stobi." во *Studies in the Antiquities of Stobi том. III*, уредено од Blaga Aleksova и James Wiseman, 235–48. Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981.
- Popović, Ljubiša B., Djordje Mano-Zisi, Milivoje Veličković, и Branka Jeličić. *Antička Bronza u Jugoslaviji*. Beograd: Narodni muzej, 1969.
- Popović, Vladislav. "A Survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire." во *SIRMIUM: Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia - Археолошка истраживања у Срему I*, уредено од Djurdje Bošković, 119–48. Beograd: Archaeological Institute, 1971.
- . "Igre u Sirmijumu." во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević, Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 119–30. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- . "Les Témoins Archéologiques des Invasions Avaro-Slaves Dans l'Illyricum Byzantin (V)." *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Antiquité* 87, бр. 1 (1975): 445–504.
- Poulter, Andrew. *Nicopolis Ad Istrum: A Roman, Late Roman and Early Byzantine City; Excavations, 1985 - 1992*. Journal of Roman Studies Monographs 8. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1995.
- . "The Use and Abuse of Urbanism in the Danubian Provinces during the Later Roman Empire." во *The City in Late Antiquity*, уредено од John Rich. London: Taylor & Francis e-Library, 2002.
- Poulter, Andrew G. "The Transition to Late Antiquity." во *The Transition to Late Antiquity: On the Danube and Beyond*, уредено од Andrew G. Poulter. Proceedings of the British Academy 141. Oxford ; New York: Published for the British Academy by Oxford University Press, 2007.
- Provost, Samuel. "City Wall and Urban Area in Macedonia: The Case of Philippi." во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 123–35. Journal of Roman Archaeology, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.
- Puech, Henri-Charles. "Le Cerf et Le Serpent: Note Sur Le Symbolisme de La Mosaïque Découverte Au Baptistère de l'Henchir Messaouda." *Cahiers Archéologiques* IV (1949): 17–60.
- Quiroga, Jorge López. "Early Byzantine Urban Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean." во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, уредено од Smilja Marjanović-Dušanić, 69–106. Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016.
- Rendić-Miočević, Duje. "SCUPI istraživanja rimskog teatra 1959-1961. godine." во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević,

- Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 45–52. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- Rizos, Efthymios. “Centres of the late roman military supply network in the Balkans: a survey of horrea.” *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz* 60 (2013): 659–96.
- . “New Cities and New Urban Ideals, AD 250-350.” во *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology*, уредено од Efthymios Rizos. Bibliothèque de l’antiquité Tardive (BAT). Turnhout: Brepols, 2016.
- . “Remarks on the Logistics and Infrastructure of the Annona Militaris in Eastern Mediterranean and Aegean Areas.” *Antiquité Tardive* 23 (2015): 287–302.
- . “The Making of a Christian Society in the Late Antique Civil Diocese of Macedonia - Archaeological Evidence on Christianisation from Modern Greece.” *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung*, 2012, 319–42.
- Roueché, Charlotte. *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias*. [Journal of Roman Studies / Monographs] Journal of Roman Studies Monographs 5. London: Soc. for the Promotion of Roman Studies, 1989.
- Rouse, William Henry Denham. *Greek Votive Offerings: An Essay in the History of Greek Religion*. Cambridge: University Press, 1902.
- Różycki, Łukasz. “The Besieged: Role and Place of Civilian Population During a Siege as Presented in Military Treatises of Late Antiquity.” *Prace Historyczne* 145, бр. 4 (2018): 705–719.
- Russell, James. “Anemourion.” во *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, уредено од Angeliki E. Laiou и Charalampos Bouras, 221–28. Dumbarton Oaks Studies 39. Washington, D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.
- . “Transformations in the Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations in the Archaeological Evidence.” во *The 17th International Byzantine Congress: Major Papers, Dumbarton Oaks/Georgetown University, Washington, D.C., August 3-8, 1986*. New Rochelle, N.Y: A.D. Caratzas, 1986.
- Rykwert, Joseph. *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World*. Faber Finds. London: Faber and Faber, 2010.
- Safrai, Shmuel, и Judith M. Stern. *The Jewish People in the First Century, том 1*. BRILL, 1974.
- Sales Carbonell, Jordina. “Roman Spectacles Buildings as a Setting for Martyrdom and Its Consequences in the Christian Architecture.” *Journal of Ancient History and Archaeology* 1, бр. 3 (2014): 8–21.
- Sami, Denis. “Changing Beliefs: The Transition from Pagan to Christian Town in Late Antique Sicily.” во *Debating Urbanism within and beyond the Walls A.D. 300-700: Proceedings of a Conference Held at the University of Leicester, 15th November 2008*, уредено од Denis Sami и Gavin Speed, 213–38. Leicester Archaeology Monograph 17. Bristol: 4word Ltd, 2010.

- Sanev, Goran, Caroline Sue Snively, и Mihail Stojanoski. "Excavations on the Northern Terrace at Golemo Gradište, Konjuh, 2007 - 2010." *Macedoniae Acta Archaeologica* 20 (2011): 347–64.
- Saradi-Mendelovici, Helen. "Christian Attitudes Toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries." *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990): 47–61.
- . "The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire." *Echos Du Monde Classique: Classical Views* 32, бр. 3 (1988): 365–401.
- Sarantis, Alexander. "Military Encounters and Diplomatic Affairs in the North Balkans During the Reigns of Anastasius and Justinia." во *War and Warfare in Late Antiquity*, уредено од Alexander Constantine Sarantis и Neil Christie, 759–808. *Late Antique Archaeology*, том. 8. Leiden ; Boston: Brill, 2013.
- . "War and Diplomacy in Pannonia and the North-West Balkans during the Reign of Justinian: The Gepid Threat and Imperial Responses." *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009): 15–40.
- Sarantis, Alexander Constantine. *Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-65*. ARCA: Classical Medieval Texts, Papers, and Monographs 53. Prenton, U.K: Francis Cairns, 2016.
- Sarris, Peter. "The Eastern Empire from Constantine to Heraclius (306-641)." во *The Oxford History of Byzantium*, уредено од Cyril A. Mango, 19–70. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2002.
- Saržoski, Saržo. "STOBI – III antičko pozorište." *Arheološki pregled* 7 (1965): 129.
- Šašel Kos, Marjeta. "The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia - A Reminiscence of Marcus Aurelius?" во *Westillyricum und Nordostitalien in Der Spätromischen Zeit*, уредено од Rajko Bratož, 145–75. *Situla* 34. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 1996.
- Schaff, Philip, ур. *Nicene and Post-Nicene Fathers. Second Series Second Series, Vol. 2 (Socrates, Sozomenus: Church Histories)*. New York: Cosimo Classics, 2007.
- Serafimova, Aneta. "Holy Sophia." во *OHRID - World Heritage Site*, уредено од Pasko Kuzman, Julija Tričkovska, и Zoran Pavlov, 72–79. *Macedonian Cultural Heritage*. Skopje: Cultural Heritage Protection Office, 2009.
- Sisson, M. A. "The Stoa of Hadrian at Athens." *Papers of the British School at Rome* 11 (1929): 50–72.
- Slabe, Marijan. "O naselbinski strukturi ob zatoni antike na slovenskem (5 – 6. stol.)." *Lixnid* 7 (1989): 213–20.
- Snively, Caroline. "The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views." во *Niš i Vizantija - zbornik radova VII*, 37–44. Ниш: Град Ниш; Универзитет у Нишу; Нишки културни центар, 2009.
- Snively, Caroline, и Goran Sanev. "Late Antique Residences at Golemo Gradishte, Konjuh, R. Macedonia." во *Niš i Vizantija - zbornik radova XI*, 157–71. Niš: grad Niš, 2013.

- Snively, Caroline Sue. "Golemo Gradište at Konjuh, 2005 and 2006 Seasons: The Northern Terrace." *Macedoniae Acta Archaeologica* 19 (2008): 375–90.
- . "The Early Christian Basilicas of Stobi: A Study of Form, Function, and Location." PhD, The University of Texas at Austin, 1979, не публикуван.
- Snively, Carolyn. "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia: Prolegomena to the Study of a Late Antique Fortification." во *Niš i Vizantija - zbornik radova IV*, 229–44. Niš: grad Niš, 2006.
- . "Golemo Gradište at Konjuh: An Unidentified Late Antique City and Its Churches." во *Acta Congressus Internationalis XV Archaeologiae Christianae*, 403–14. Studi Di Antichità Cristiana, 65. Toleti: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana; Universidad de Castilla-La Mancha - Tolède, 2013.
- Snively, Carolyn S. "Intramural Burial in the Cities of the Late Antique Diocese of Macedonia." во *RADOVI XIII. MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU*, 491–98. Split: Arheološki muzej, 1998.
- . "Macedonia in Late Antiquity." во *A Companion to Ancient Macedonia*, уредено од Joseph Roisman и Ian Worthington. Blackwell Companions to the Ancient World. Malden, Mass: Wiley-Blackwell, 2010.
- . "Archaeological Excavations on the Acropolis of Golemo Gradište, Konjuh, Kratovo." *Macedoniae Acta Archaeologica* 18 (2008): 335–52.
- Snively, Carolyn Sue. "Archaeological Investigation at Konjuh, Republic of Macedonia, in 2000." *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2003): 297–306.
- . "Golemo Gradište at Konjuh: A New City or a Relocated One?" во *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology*, уредено од Efthymios Rizos, 205–19. Bibliothèque de l'antiquité Tardive (BAT). Turnhout: Brepols, 2016.
- . "Salvage Excavations at Stobi." *Archaeological News* 18 (1993): 24–27.
- . "Spaces for Deposition of Offerings in Early Byzantine Churches: Possible Sacristies at Golemo Gradište, Konjuh." во *Giving Gifts to the Gods, Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches*, 175–78. Kumanovo: NI Museum of Kumanovo; Ministry of Culture of Republic of Macedonia; Archaeological Museum of Macedonia, 2018.
- . "The New Basilica at Golemo Gradište, Konjuh: A Sixth Century Church in the Province of Dardania." во *Niš i Vizantija - zbornik radova IX*, 173–85. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Niški kulturni centar, 2011.
- . "The Rock-Cut Room on the Acropolis at Golemo Gradiste, Konjuh: Date and Purpose." во *Niš i Vizantija - zbornik radova XII*, 193–204. Niš: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна Епархија нишка, Нишки културни центар, 2014.
- . "Transepts in the Ecclesiastical Architecture of Eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi." во *Niš i Vizantija - zbornik radova VI*, 59–74. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2008.

- Snively, Carolyn Sue, и Goran Sanjev. "Life - and Death - in the Late Antique City at Konjuh." *Acta Musei Tiberiopolitani* 2 (2018): 157–63.
- Sokolovska, Viktorija. "STOBI – II Peristerijeva palata." *Arheološki pregled* 7 (1965): 128–29.
- Soltysiak, Arkadiusz. "The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries." *Archaeologia Polona* 44 (2006): 339–64.
- Spasova, Davča. "The Roman Legionary from Ohrid Citadel." *Folia Archaeologica Balkanica* II (2012): 399–412.
- Špehar, Perica. "Late Antique and Early Byzantine Fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the Province of Dalmatia)." *Höhensiedlungen Zwischen Antike und Mittelalter. RGA-E Band 58* (2008): 559–594.
- Stark, Rodney. "Christianizing the Urban Empire: An Analysis Based on 22 Greco-Roman Cities." *Sociological Analysis* 52, бр. 1 (spring 1991): 77–88.
- Stiros, Stathis C. "The AD 365 Crete Earthquake and Possible Seismic Clustering during the Fourth to Sixth Centuries AD in the Eastern Mediterranean: A Review of Historical and Archaeological Data." *Journal of Structural Geology* 23 (2001): 545–62.
- Stričević, Đorđe. "Églises Triconques Médiévales En Serbie et En Macédoine et La Tradition de l'architecture Paléobyzantine." во *Actes Du XIII Congrès International d'études Byzantines mom. 1*, 224–40. Belgrade: Comité Yougoslave des Études Byzantines, 1963.
- Stričević, Đorđe. "Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku." во *Limes u Jugoslaviji* I, 177–85. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1961.
- Suić, Mate. *Antički grad na Istočnom Jadranu*. Studije iz historije urbanizma, кн. I. Zagreb: Institut za arheologiju sveučilišta u Zagrebu, 1976.
- Tainter, Joseph A. *The Collapse of Complex Societies*. New Studies in Archaeology. Cambridge, Cambridgeshire ; New York: Cambridge University Press, 1988.
- Thomas, B. *Römische Villen in Pannonien*. Budapest, 1961.
- Thorpe, Reuben. "Geo-Physics, GIS, and Digital Data: Integrated Management Tools and Approaches to Site Management." Presented at the Managing the Archaeological Heritage of Macedonia. Holiday Inn, Skopje, Republic of Macedonia, Skopje, September 2008.
- . "Golemo Gradiste, Konjuh, Republic of Macedonia, Report on Archaeological Geophysical Survey." Cultural Heritage and Archaeological Resource Management. The National Museum of Macedonia; Gettysburg College, Pennsylvania, USA, 2008.
- . "Looking and Digging: Non-Intrusive Survey, Relations of Knowledge and Hierarchies of Information in Cultural Resource Management." *Haemus* 2 (2013): 29–56.

- Tite, Michael S. "Archaeological Science - Past Achievements and Future Prospects." *Archaeometry* 33, бр. 2 (1991): 139–51.
- Torbatov, Sergey. "Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia Under Justinian." *Archaeologia Bulgarica* I, бр. 3 (1997): 78–87.
- Treadgold, Warren. "Review: Imaginary Early Christianity. Review of Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse, by Averil Cameron; Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire, by Peter Brown." *The International History Review* 15, бр. 3 (August 1993): 535–45.
- . "The Break in Byzantium and the Gap in Byzantine Studies." *Byzantinische Forschungen* 15 (1990): 289–316.
- Trigger, Bruce G. "Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour." *World Archaeology* 22, бр. 2, Monuments and the Monumental (October 1990): 119–32.
- Trombley, Frank R. "Town and Territorium in Late Roman Anatolia." во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 217–32. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: *Journal of Roman Archaeology*, 2001.
- . "War and Society in Rural Syria c. 502–613 A.D.: Observations on the Epigraphy." *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, бр. 1 (January 1997): 154–209.
- Tsiamis, Costas, Effie Poulakou-Rebelakou, и George Androutsos. "The Role of the Egyptian Sea and Land Routes in the Justinian Plague: The Case of Pelusium." во *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, уредено од Demetres Michaelides, 334–37. Oxford [England]: Oxbow Books, 2014.
- Turchin, Peter, Thomas E. Currie, Harvey Whitehouse, Pieter François, Kevin Feeney, Daniel Mullins, Daniel Hoyer, и др. "Quantitative Historical Analysis Uncovers a Single Dimension of Complexity That Structures Global Variation in Human Social Organization." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, бр. 2 (January 9, 2018): E144–51.
- Turlej, Stanisław. *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*. Превод од Anna Sosenko, Jagiellonian Studies in History, том. 7. Krakow: Jagiellonian University Press, 2017.
- Tutkovski, Mishko. "Newly Discovered Mosaics in the Tetraconchal Church at Plaošnik." *Патримониум* 10 (2012): 107–16.
- Tutkovski, Miško. "The Mosaics in the Early Christian Basilica at the Site of Manchevci in Ohrid." *Folia Archaeologica Balkanica* III (2015): 343–59.
- . "The Symbolic Messages of the Mosaics in the Southern Basilica at Plaošnik in Ohrid." во *Niš i Vizantija - zbornik radova XII*, 130–42. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Pravoslavna eparhija nishka; Niški kulturni centar, 2014.

- Velmans, Tania. "Quelques Versions Rares Du Thème de La Fontaine de Vie Dans l'art Paléochrétien." *Cahiers Archéologiques* XIX (1969): 29–43.
- Vemi, Vassiliki. *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*. Bulletin de correspondance hellénique 17. Athènes : Paris: Ecole française d'Athènes ; Diffusion de Boccard, 1989.
- Vickers, Michael. "A Note on the Byzantine Palace at Thessaloniki." *The Annual of the British School at Athens* 66 (1971): 369–71.
- Vinčić, Živojin. "STOBI - Antilčki grad." *Arheološki pregled* 12 (1970): 140–42.
- Vinčić, Živojin, и Radmila Vinčić. "Stobi IV - Sinagoga bazilika." *Arheološki pregled* 7 (1965): 129–31.
- Voltaggio, Michele. "'Xenodochia' and 'Hospitia' in Sixth-Century Jerusalem: Indicators for the Byzantine Pilgrimage to the Holy Places." *Zeitschrift Des Deutschen Palästina-Vereins* 127, бр. 2 (2011): 197–210.
- Voronova, Ariadna. "Greek Colonies of Dalmatia: Christianization by Means of Architecture." *Actual Problems of Theory and History of Art* 5 (2015): 359–68.
- Vries, Bert de. "Continuity and Change in the Urban Character of the Southern Hauran From the 5th to the 9th Century: The Archaeological Evidence at Umm Al-Jimal." *Mediterranean Archaeology* 13 (2000): 39–45.
- Vryonis, Speros. "The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece." *Hesperia* 50, бр. 4 (1981): 378–90.
- Vulić, Nikola. "Rimsko pozorište kod Skoplja." во *Antički teatar na tlu Jugoslavije (Saopštenja sa naučnog skupa 14. – 17. april 1980)*, уредено од Danica Dimitrijević, Branimir Gabričević, Božidar Kovaček, Dušan Rnjak, и Jovan Todorović, 37–44. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- Waliszewski, Tomasz, и Mariusz Gwiazda. "Preliminary Report on the 2010 Excavation Season at Jiyeh (Porphyreon)." *Polish Archaeology in the Mediterranean* 22 (2013): 321–333.
- Ward Perkins, Bryan. "Excavations in the Severan Basilica at Lepcis Magna, 1951." *Papers of the British School at Rome* 20 (November 1952): 111–21.
- Ward Perkins, J. Bryan, и R. G. Goodchild. "The Christian Antiquities of Tripolitania." *Archaeologia* 95 (1953): 1–82. <https://doi.org/10.1017/S0261340900003581>.
- Ward-Perkins, Bryan. "A Brief Comment." во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 239–41. *Journal of Roman Archaeology*, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.
- . "Specialized Production and Exchange." во *The Cambridge Ancient History Volume XIV Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, уредено од Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins, и Michael Whitby, 346–91. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2008.

- Webb, Ruth. "Ekphrasis, amplification and persuasion in Procopius' Buildings." *Antiquité Tardive* 8 (January 2001): 67–71. <https://doi.org/10.1484/J.AT.2.300686>.
- Wells, Jade Stella. "A Virtual Reconstruction of the Baptistery of the Episcopial Basilica at Stobi (R. Macedonia)." MA, Queen's University, 2018, не публикуван.
- Wendel, Michael, ур. *Karasura: Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien mom. III - Die Verkehrsanbindung in Frühbyzantinische Zeit (4.-8. Jh. n. Chr.)*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. Langenweissbach: Beier & Beran, 2005.
- Wesalowsky, Al B. "Burial Customs in the West Cemetery." во *Studies in the Antiquities of Stobi mom. II*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 97–142. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973.
- Whately, Conor. "War in Late Antiquity: Secondary Works, Literary Sources and Material Evidence." во *War and Warfare in Late Antiquity*, уредено од Alexander Constantine Sarantis и Neil Christie. Late Antique Archaeology, том 8 Leiden ; Boston: Brill, 2013.
- Whittow, Mark. "Recent Research on the Late-Antique City in Asia Minor." во *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, уредено од Luke Lavan, 137–53. Journal of Roman Archaeology, бр. 42. Portsmouth, R.I: Journal of Roman Archaeology, 2001.
- Wiseman, James. "Archaeology and History at Stobi, Macedonia." во *Rome and the Provinces*, уредено од Charles B. McClendon, 37–50. New Haven, Connecticut: New Haven Society of the Archaeological Institute of America, 1986.
- . "Foreword." во *STOBI - The Hellenistic and Roman Pottery*, од Virginia Anderson-Stojanović. New Jersey: Princeton University Press, 1992.
- . "The City in Macedonia Secunda." во *Villes et Peuplement Dans L'Illyricum Protobyzantin, Actes Du Colloque de Rome (12-14 Mai 1982)*, 77:289–314. Rome: École Française de Rome, 1984.
- Wiseman, James, и Djordje Georgievski. "Wall Decoration at Stobi." во *Studies in the Antiquities of Stobi mom. II*, уредено од Djordje Mano-Zissi и James Wiseman, 163–89. Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1975.
- Wiseman, James, и Djordje Mano-Zissi. "Excavations at Stobi, 1970." *American Journal of Archaeology* 75, бр. 4 (1971): 395–411.
- . "Excavations at Stobi, 1971." *American Journal of Archaeology* 76, бр. 4 (1972): 407–24.
- . "Excavations at Stobi, 1972." *American Journal of Archaeology* 77, бр. 4 (1973): 391–403.
- . "Excavations at Stobi, 1973-1974." *Journal of Field Archaeology* 1, бр. 1/2 (1974): 117–48.
- Woodward, A. M. "Excavations at Sparta, 1924—25: § 3. The Inscriptions." *The Annual of the British School at Athens* 26 (November 1925): 159–239.

- Woolf, Greg. "The Roman Urbanization of the East." во *The Early Roman Empire in the East*, уредено од Susan E. Alcock, 1–14. Oxbow Monograph 95. Oxford: Oxbow Books, 1997.
- Zanini, Enrico. "Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century." во *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016: Plenary Papers*, уредено од Smilja Marjanović-Dušanić, 107–26. Belgrade: Serbian National Committee of AIEB, 2016.
- Zeiller, Jacques. *Les Origines Chrétiennes Dans Les Provinces Danubiennes de l'empire Romain*. Biblioth. Des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. CXII. Paris, 1918.
- Zuiderhoek, Arjan. *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Greek Culture in the Roman World. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009.